

स्व० पुष्पस्लोका माता मूर्तिदेवीकी पवित्र स्मृतिमें उत्सुपुत्र साहू शान्तिप्रसादजी द्वारा

सत्यापित

भारतीय ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन-ग्रन्थमाला

संस्कृतग्रन्थाङ्क २३

इस ग्रन्थमालामें प्राकृत, संस्कृत अपभ्रंश सिन्धी कन्नड तामिळ आदि प्राचीन भाषाओंमें उपलब्ध जामिन्ड, हर्मोमिळ, पौराणिक, साहित्यिक और ऐतिहासिक आदि विविध-विषयक जैन साहित्यका अनुसन्धानार्थ सम्राट् और इसका रूढ और पचासम्पन्न अनुवाद आदिसे साथ प्रकाशित होगा। जैन मन्त्रालयी सुविधा शिक्षालय-समूह विविध विद्यालयोंके सम्पन्न-उत्पन्न और लोकहितकारी जैन-साहित्य ग्रन्थ जो इसी ग्रन्थमालामें प्रकाशित होंगे।

ग्रन्थमाला सम्राट्
डॉ० हीरालाल जैन,
एम ए, बी एड्
डॉ० आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये,
एम ए बी एड्

प्रकाशक
अयोध्याप्रसाद गोयलीय
मन्वी, भारतीय ज्ञानपीठ
गुर्गाकुच्छ रोड बाराबखी

सूत्रक—

ज्ञानमण्डक बन्धुलाल कारी
कामे ४० से १ १'तक

सम्पत्तिसूत्रालय कारी
एड् १

स्थापनाएद्
कालुग कृष्ण ३
वीरवि १४०

सर्वाधिकार सुरक्षित

{ विजय सं २
१८ फरवरी सन् १९४४

J ÑĀNAPĪTHA MURTIDEVĪ JAINA GRANTHAMĀLĀ
SANSKRIT GRANTHA, No 23

SIDDHIVINISHCHAYATIKA

OF

SHRI ANANTAVIRYACHARYA,

THE COMMENTARY

ON

SIDDHIVINISHCHAYA AND ITS VRITTI

of

BHATTA AKALANKA DEVA

[VOL II]

[Thesis Approved for the Ph D Degree of the Banaras Hindu University]

EDITED WITH

'ALOKA' AND INTRODUCTION etc.

By

Dr MAHENDRAKUMAR JAIN, NYAYACHARYA, M A., Ph.D etc

LECTURER, BAUDDHADARSHAN

Sanskrit Mahavidyalaya, Banaras Hindu University

Published by

BHĀRATĪYA JÑĀNAPĪTHA KĀSHĪ

First Edition }
600 Copies }

MAGHA VIRA SAMVAT 2485
V S 2015
FEBRUARY 1959

{ Price
{ Rs 12/-

BHARĀTĪYA JÑĀNAPĪTHA Kāshī

FOUNDED BY

SETH SHĀNTI PRASĀD JAIN

IN MEMORY OF HIS LATE BENEVOLENT MOTHER

BHRĪ MŪRTI DEVĪ

BHĀRĀTĪYA JÑĀNAPĪTHA MŪRTI DEVĪ
JAIN GRANTHAMĀLĀ

SANSKRIT GRANTHA NO 23

IN THIS GRANTHAMĀLĀ CRITICALLY EDITED JAIN ĀGAMIC PHILOSOPHICAL,
PAURĀNIC, LITERARY HISTORICAL AND OTHER ORIGINAL TEXTS

AVAILABLE IN PRĀKRIT SANSKRIT APABHRANSHA, HINDI
KANNADA TAMIL ETC., WILL BE PUBLISHED IN
THEIR RESPECTIVE LANGUAGES WITH THEIR
TRANSLATIONS IN MODERN LANGUAGES

AND

CATALOGUES OF JAIN BHANDARĀS INSCRIPTIONS, STUDIES OF COMPETENT
SCHOLARS & POPULAR JAIN LITERATURE WILL ALSO BE PUBLISHED

General Editors

Dr. Hiralal Jain, M. A. D. Litt.
Dr. A. N. Upadhye, M. A. D. Litt.

Publisher

Ayodhya Prasad Goyal
Secy. Bharatiya Jnanapitha
Durgakund Road, Varanasi

Founded on
Pitraguna toshna G.
Vina Sam. 2470

All Rights Reserved

Vikrama Samvat 2000
18 Febr 1944

ग्रन्थ लागत

७०६	१८	कागज २२।२६—२८ पाँड	२२४०	००	सम्पादन
		३५ रीम ५ विस्ता ३ शीट	६००	००	भेंट आलोचना ५० प्रति
१६६५	००	छपाई ५७ फार्म	७५	००	पोस्टेज ग्रन्थ भेजने का
६००	००	जिल्द बँधाई	२६६०	००	कमीशन, विज्ञापन विक्री व्यय आदि
२७	४३	कवर कागज			
४०	००	कवर छपाई			

कुल लागत ८६४३—६१ नये पैसे

६०० प्रतियाँ छुपीं, लागत मूल्य १४-६० नये पैसे
मूल्य १२) रुपये

सिद्धिविनिश्चय टीकायाः द्वितीयभागस्य

विषयानुक्रमः

	पृ०		पृ०
६ हेतुलक्षणसिद्धिः		न स्वभावनैरात्म्य युक्तम्	४११
अन्यथानुपपन्नत्ववार्तिकं सीमन्वरस्वामि- कृतमिति समर्थनम्	३७२	न बहिरर्थदूषणमुचितम्	४१२
न पात्रकेनरिक्तममेतत् धार्तिकम्	३७२	सहोपलम्भनियमादपि न विज्ञसिमात्रतासिद्धिः	४१६
अन्यथानुपपन्नत्वे सत्येव पक्षधर्मस्तदङ्गेन व्याप्त इति हेतुलक्षण घटते	३७२	सहोपलम्भनियमस्य खण्डनम्	४१७
सौगताभिमतपक्षलक्षणदूषणम्	३७५	विभ्रमैकान्तवादनिरास	४२१
व्यापकव्याप्ययोर्लक्षणो	३७९	अनेकान्तमन्तरेण न नीलतद्विधो सहोपलम्भोऽ- पि सिध्यति	४२४
स्वभावकार्यहेत्वोरपि अन्यथानुपपन्नत्वैकल- क्षणत्वम्	३८१	स्वभावनानात्वात् भावभेदसिद्धिः	४२५
नैकसामग्र्यधीनत्वात् अर्वाग्भागदर्शनात् पर- भागानुमानम्	३८३	मतिस्तु यादीना तादात्म्यात् प्रत्यभिज्ञानमुखेन अनुयायिजीवसिद्धिः	४२७
अनुमानस्य वस्तुविषयत्वम्	३८५	हेत्वाभासनिरूपणम्	४२९
कारणलिङ्गस्य समर्थनम्	३८६	असिद्धस्य लक्षणम्	४३०
न अनुमान केवल व्यवहाराय	३८७	विरुद्धहेत्वाभासस्वरूपम्	४३०
न विभ्रममात्रमनुमानम्	३८९	अनैकान्तिकलक्षणम्	४३०
तत्त्वस्य त्रयात्मकत्वम्	३९१	अकिञ्चित्करस्वरूपम्	४३०
तुलान्तयो नामोच्चासौ अधिनाभूतौ एव गम्य- गमकत्वं प्राप्नुत	३९२	अनुपलब्धिविचारः	४३०
कृत्तिकोदयादिपूर्वचरोत्तरहेत्वोः समर्थनम्	३९४	अदृश्यानुपलम्भादपि अभावसिद्धिः	४३४
प्रमाणप्रमेयव्यवस्थाभेद प्रत्यक्षसिद्ध, न अद्वैतमात्रम्	३९७	अनुमेयस्यापि अनुमानकारणासंभवे अभाव न अदृश्यानुपलम्भात् सशयैकान्त पिशाचो नाहमसि इति प्रतीते	४३५
स्वभावोपलम्भ भावस्वभाव एव	३९८	दृश्यादृश्यविवेकसिद्धिः	४३६
बहिर्विभ्रमैकान्तसमीक्षा	४००	अदृश्यानुपलब्धिं विना कुत चित्रैकान्तशसविदां क्षणिकत्वसिद्धिः	४३८
एकान्तसाधने सत्त्वादयो हेतवः सिद्ध- सेनदेवनन्दिसमन्तभद्राचार्यमतेन		अनुमानस्य अवस्तुविषयत्वे कुतो वस्तु- साधनत्वम् ?	४४०
असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाः	४०३	सद्धेतुनिरूपणम्	४४१
सिद्धसेनस्य असिद्धत्वोक्तिः	४०४	इति हेतुलक्षणसिद्धिः पद्यः	
न व्यवहारेण क्षणभङ्गादिसाधनम्	४०६		
न तीरादर्शिशकुनित्यायेन क्षणिकैकान्त एव अर्थ- क्रियासिद्धिः	४०७	७ शास्त्रसिद्धिः	
अर्थक्रियालक्षण सत्त्वमनेकान्त एव सम्भवति	४०८	श्रुतनिरूपणम्	४४२
विभ्रमस्थ स्वरूपेऽविभ्रमवत् सविकल्पस्य स्वरूपे अविकल्पत्वञ्च एकस्यापि अनेकधर्मात्म- कत्वसविरुद्धम्	४१०	श्रुतं युसा श्रेय पथ न नित्यं श्रुतम्	४४३ ४४५
		नैयायिकादिनिरूपितमोक्षस्वरूपम्	४४५
		साख्याभिमतमोक्षमार्गसमीक्षा	४४५

	पृ		पृ
नैयायिकाभिमतमोक्षमार्गद्वयप्रम	४४६	अवन्तज्ञानप्रदिवस्वक्यप्राप्तिरेव निर्वाणम्	४९३
मौगताभिमतनिर्वाणमार्गसमीक्षा	४४७	अणिकैकान्तविद्ये न मैत्र्यादिर्मभावना	४९९
शङ्खविकल्पानां तत्त्वविपयत्वम्	४४९	नापि सांख्याभिमतकूटस्थान्तरित्यपैतन्यपक्षे	
न वक्रप्रमिप्रापसूक्त्याः सप्रज्ञाः	४५१	मोक्षाः	४९४
न सुप्रज्ञात्वं वैराग्यमद्विमायदिसम्पत्तौ ससुष्मिता	४५२	शङ्खादिमतनिरामाः	४९४
अनुक्तस्य निरन्तरमात्रः सिद्धिः	४५३	न ज्ञानसमवायान् ज्ञाता किन्तु स्वरूपत	
अधिकपक्षे व सत्यतिः कार्यकारणता		एव	४९४
सारूप्यं वा	४५७	व प्रतिभासातैतपक्षे प्रमात्प्रमं वद्विष्णवन्वा	४९५
अधिकपक्षे न उपादानोपादेयभावः	४५९	अभिकैकान्ते व मन्वादिमावगाहता	
अनाद्यनन्तजीवसिद्धिः	४६१	निर्वाणप्राप्तिः	४९७
व सहापरापरोपधिक्वल्पयः वक्रवादि		वीतरागतनिर्णयस्य अज्ञक्यत्वे सुगतेऽपि	
व्यवहाराः	४६३	कर्म वीतरागतनिश्चयः	४९८
न भेदेकान्ते कर्मकथापकल्पिताः	४६३	समग्रत्वं कर्मवात् कर्ममवश्यमनुमेयमिति	
न नित्यं ब्रह्म परमार्थसत्	४६३	वीतरागात्किंचिन्धाः शक्य एव	४९९
भेदेकान्ते सर्वव्यवहारकोपः	४६९	कारणहेतोः न स्वभावेऽन्तर्मात्राः	५१
ब्रह्माद्वैतनिराकरणम्	४७१	अविद्याभावबन्धेन कर्म कर्मन् वा हेतुः	५४
मेवाभेदात्मकमेव तत्त्वम्	४७८	न निर्वाणपक्षे उपादानोपादेयव्यवस्था	५५
जीवस्य कर्म भ्रान्तिनिमित्तम्	४७७	स्वाहादेव किञ्च व विज्ञमत्वापि सिद्धिः	५५
जीवकर्मबोद्धव्यः सम्बन्धाः	४७७	भूतमविसर्गादि प्रमाणं च	
परिणामिन्येव कारणमपि कर्तृत्वबोद्धव्यादि		व्योतिर्ज्ञानाधिर्मन्वावर्तमानात्	५६
व्यवस्था	४७९	कर्मवन्धस्य अनुमानात् सिद्धिः	५७
न इन्द्रादद्याः सृष्टिनिमित्तम्	४७७	व्याप्तवस्य अनुमानात् सिद्धिः	५७७
ईश्वरकारणत्वानिरासाः	४७५	कर्म अथेतनं मूर्तं च	५८
न अघोरीरवैस्वरत्वं इन्द्रादद्याः	४७७	न अमूर्तमर्तं कर्म	५७८
ईश्वरे परिणामं विद्या व कर्तृत्वादिः	४७९	न च व्योतिर्ज्ञानकरी इन्द्रियवत्सादिप्रमाणावो	
न ईश्वराः सुप्रदुन्वयदिनिमित्तसूताः	४८०	सामर्थ्यम्	५९
व्योक्तवसात् सृष्टिकर्मत्वे सुकृतमबोधयि		न ज्ञानान्तरबेधं ज्ञानम्	५९
शरीरादि कुर्वाण	४८१	न साकारं पिज्ञानम्	५९
श्रित्वाप्रवृत्तिर्मन्वाद्यविद्येबाधना		नापि परोक्षा भूतिः प्रमाणम्	५९९
हेतुबोधैकचित्तकः	४८२	नित्यो यज्ञो न प्रमाणम्	५९९
देहाधीनगीश्वरी हेतुरिति वक्तव्ये वैवाकिकम्		सर्वज्ञं विद्या वशात्वेदेदात्प्रतिपत्तिर्न संशयः	५९९
स्ववचनविरोधः	४८३	वेद्यो न स्ववचनप्रतिपादकः	५९९
न बुद्ध्यादिगुणोच्छेत्स्वपो मोक्षाः	४८५	नापि विज्ञानयो देहाः कर्म प्रतिपादयति	५९९
प्रसन्नयान् स्वरूपव्यमो मोक्षाः	४८५	नापि केमिन्वादीनां वीतरागत्वम्	५९९
पुत्रात्तं शून्यं निवारणं न युक्तम्	४८७	वीयतेनोप्यमानं अनात्मव्यवर्तं कुतो व वैदर्भः	५९९
व विद्यमानत्वमितिः विद्यायम्	४८८	न जन्मना ब्राह्मण्यम्	५९९
नापि विद्यावचनिकोपतिः विद्यायम्	४८९	नापि संहरादिद्वय ब्राह्मण्यसिद्धिः	५९५
व विद्यावचनकताः निर्वाणम्	४९१	न कर्तृरभरणान्वावर्तयेया यज्ञः	५९६
स्वरूपविकृतविद्यारण्यं कैवल्यप्राप्त्यर्थं च		सुर्भवादिमरणस्य वैशिष्ट्यं साध्यान्तेऽपि	५९७
तत्परत्वादिप्रमाणः	४९१	न सम्प्रदायादिच्छेदादि अर्थावच्छेदं वेदस्य	५९८

अनादित्वात् प्रामाण्ये श्लेच्छव्यवहारद्वेषि प्रामाण्यम्	५१८
सर्वज्ञप्रणीतमेव शास्त्रं प्रमाणम् अतीतानागतयोरपि ज्ञाने प्रतिभास इति शास्त्रसिद्धिः सप्तमः प्रस्तावः	५१९ ५२०
—	
८ सर्वज्ञसिद्धिः	
सर्वज्ञत्वसिद्धिः	५२१
समवायविचार	५२३
आवरणाद्वैशद्यं ज्ञानस्य	५२४
आवरणाभावे ज्ञानस्य वैशद्यम्	५२५
ज्योतिर्ज्ञानाविसवादात् सर्वज्ञत्वसिद्धिः	५२६
सर्वविषयकज्ञानासभवे चेदादपि कुत परोक्षार्थज्ञानम्	५२७
ज्ञानस्य अतिशयतारतम्यात् सर्वविषयकत्वसाधनम्	५२८
न पुरूपनिरपेक्षो वेदः प्रमाणम्	५३०
न प्रत्यक्षादिप्रमाणानि सर्वज्ञवाधकानि	५३१
नाप्यभाव सर्वज्ञाभावसाधकः	५३१
सुनिर्णीतासभवद्वाधकत्वात् सर्वज्ञसिद्धिः	५३२
न नित्यत्वात् शास्त्रं प्रमाणम् अपि तु सर्वज्ञ- पुरूपकृते	५३३
नानुमानमागमो वा सर्वज्ञवाधकः	५३४
सर्वज्ञसन्देहे अनुपलम्भोऽपि न सिध्यति	५३६
वाधकाभावात् अस्ति सर्वज्ञः	५३७
दोषवत्कारणाभावकप्रमाणविषयत्वात् अस्ति सर्वज्ञ	५३८
अतिशयवत्त्वात् ज्ञानस्य सर्वविषयता	५३९
मलहानेः तज्ज्ञाने वैशद्यम्	५३९
मलहानि क्वचिदतिशयवती	५४०
सर्वज्ञत्वाभावे सर्वत्र सर्वज्ञाभावसवित्तिरपि न सभाव्या	५४०
देशकालादिहेतुभ्यो न सर्वज्ञाभावसिद्धिः	५४१
अक्षलिङ्गाद्यतीतज्ञानसिद्धिः	५४२
न अतिशयवत्त्वस्य लङ्घनादिभिः व्यभि- चारः	५४३
गरुडादौ योजनसहस्रोत्सृष्टव न सभाव्यते	५४४
न वचन रागादिकार्यम्	५४४
बुद्धिकरणपाटवहेतुकता वचनानाम्	५४५

सर्वज्ञाभावसवित्यन्यथानुपपत्त्यापि पुरपाति- शय सिध्यति	५४६
कर्तुरस्मरणत्वस्य वेदनास्तिक्यवचसोरविशेष	५४७
सर्वज्ञाभावज्ञानार्थमपि सर्वज्ञता अपेक्ष्यते	५४९
न शरीरित्वात् वक्रतृत्वाद्वा सर्वज्ञाभावः	५४९
न साधकवाधकाभावात् सर्वज्ञे संशयोऽपि	५५०
सर्वज्ञे वाधकस्यैव असभवो न तु साधकस्य	५५१
वाधकनिवृत्ति सर्वज्ञसत्तामेव साधयति	५५२
न सर्वज्ञे संशयोऽपि	५५३
एकान्तवादिना मते तत्त्वस्वरूपस्यासभ- वान्न सर्वज्ञता	५५४
उत्पादादादित्रयात्मकमेव तत्त्वम्	५५४
उत्पत्तिस्वरूपम्	५५५
स्थितिस्वरूपम्	५५६
विनाशस्य वस्तुस्वरूपता	५५७
जलादौ गन्धादिवत् क्वचित् विनाशस्य अनुद्भूति	५५९
न सन्निकर्षजे ज्ञाने सर्वज्ञसभावना	५६०
न ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वम्	५६१
न सम्यन्धसम्बन्धवलादशेषार्थज्ञानम्	५६२
न सन्निकर्षज सर्वज्ञज्ञानम्	५६३
न अदृष्टवशात् मनस एव सर्वज्ञानोत्पत्ति	५६५
आत्मन सप्रदेशत्वसिद्धिः	५६७
आत्मन स्वप्रदेशैस्तादात्म्यम्	५६७
आत्ममनसो निरशयवैकान्ते न सन्निकर्षादि यौगमते न सर्वज्ञत्वम्	५६९
न सर्वाथै परम्परासम्बन्ध	५७१
न सौगतमते सर्वज्ञता	५७२
न स्वरूपवेदनमेव सर्वज्ञत्वम्	५७३
आत्मनः प्रदेशसिद्धिः	५७४
आकाशस्यापि परमार्थत एव प्रदेशा ज्ञानमात्मन स्वरूपम्	५७६
प्रतिबन्धविश्लेषे ज्ञातु सर्वज्ञत्वम्	५७९
सर्वज्ञस्य करणक्रमातिवर्तिविज्ञानम्	५८०
न सांख्यमते सर्वज्ञता	५८१
न अचेतनप्रधानस्य ज्ञत्वम्	४८३
न सघातपरार्थत्वात् पुरुषसिद्धिः	५८४
सर्वज्ञसिद्धयु पसहार	५८७
इति सर्वज्ञसिद्धिः अष्टमः प्रस्तावः	

९ शब्दसिद्धिः

शब्दः पुत्रसकन्धपयामात्मका	५८८
न शब्दविषयतात्मकं जगत्	५८८
पुत्रसकन्धा एव अन्धोपादाकम्	५९
न वायवीया शब्दः	५९१
शब्दः पुत्रसपमायाः	५९३
पुत्रसपरिणामत्वैऽपि शब्दस्य न बहुधा प्रवृत्त्यम्	५९४
एतत्तद्वत्त्वात् पात्रकिकल्पे अप्यस्य	५९४
सीमाम्नादिप्रत्ययविषयत्वाच्च	५९५
सूर्यावात् पुत्रकः शब्दः	५९६
इत्यस्य सिद्धिः	५९६
न आकाशगुणा शब्दः	५९९
आकाशगुणत्वे सत्त्वस्य वाक्यव्यतिरेकस्यैव	६
शब्दज्ञानेऽपि च ज्ञानयोः एकत्वमित्येवैतदपि	
प्रतिपाद्यते	६ २
न शब्दज्ञानं सामान्यमात्रविषयकम्	६ ३
न सामान्यम् अस्यापोद्वात्मकम्	६ ४
न स्वकल्पेण अरोप्यमालं स्यात्तन्मन् अपि तु	
वाक्यस्य	६ ५
सामान्यत्वावच्छेदे न सदाजुमाकम्पां प्रकृतिः	६ ७
न प्रत्यक्षमेव जसाधारकविषयश्च	६ ९
उपाधितद्वयार्थैश्चाम्नां	६१
न सांख्यधिमत् उपाधितद्वयौतरेभ्यः	६११
न निर्बिकल्पकमत्र प्रत्यक्षं स्वन्तमुप	
विषयम्	६१२
न शब्दावर्धप्रतीती इन्द्रियसंसृष्टवैकल्याच्च	६१३
अथ शब्दस्य अन्वयान्तरां परमार्थविषयत्वाच्च	६१४
त्यापमबोधवत् स्वहेतुककथन्यताः	६१४
न अद्वैतस्य स्वापे रित्तन्वायाचः	६१५
स्वाप अत्यन्तस्वप्ने आत्मनः प्रबोधे प्रत्यक्षता	६१७
नापोद्गापात्वं शब्दानाम्	६१८
शब्दस्यैपि परमार्थविषयत्वाच्च	६१९
अद्वैत अन्वयविषयत्वे विद्यमिदं न च स्यात्	६१९
विषयमात्रमात्रापित्वा च बुताः सत्यान्त	
उपवस्था जयपराजयम्यवस्था वा	६१९
न विषयतायां वाच्यता अर्थप्रतिपत्त्याः	६२१
शब्दान् विद्वान्प्रतिपत्ती अर्थे प्रकृतिर्न स्यात्	६२३
शब्दान् मरुतपरिभ्रमात्कर्मैव सामान्यम्	६२४
न बुद्ध्यावचनार्थं विषयमेव	६२४

सदसपरिभ्रमात्मकसामान्यसिद्धिः	६२५
प्रज्ञाकरगुणोत्पत्तिभासमात्रस्य निरासः	६२६
न सादस्यपि च अनुगताभरा प्रतिमपति	६२७
दर्शनकल्पमिश्रणादिपरिभासामुपायी जीवः	६२८
न निष्ठा अर्थाः एकप्रत्ययमसौस्य हेतवोऽपि	६२९
न मय्येवाहनुनावाहा लक्ष्मिन्त्वा व्यप्यसिद्धिः	६२९
न संज्ञाया व्यप्यसिद्धिः	६३१
शब्दज्ञानद्वेययोरपि पारमार्थिका सम्बन्धाः	६३१
स्वकल्पे सहेतुमावात् अर्थैकान्यात्मन्वर्थे एव	
सम्बन्धे सहेतुः	६३३
अपि स्वकल्पे न सहेतुः तथा स्वकल्पममज्ञेयमेव	
स्यात्	६३५
अपि यथाहुत्पद्यते तस्यैव कथमनुकरोति	
विज्ञातम्	६३६
अर्थविषयकत्वात् अर्थे एव सहेतुः	६३८
न भाषिनो मरणस्य अरिश्चापि कार्बम्	६३९
द्वैतान्ते तथा स्वप्रपञ्चं परीतं पूर्वमुसहरति	
तथा अन्वोऽपि	६४
सर्वज्ञत्वात्पि प्रत्यक्षवत् स्मृतिप्रत्ययमिश्रक-	
द्वोऽपि प्रमात्मम्	६४१
विषयमात्रवाचकत्वे शब्दानां न सत्यामुत्	
उपवस्था	६४२
ज्ञानावरणोद्घात गिरां मिध्वार्थत्वम्	६४३
शब्दार्थयोः शब्दवाचकसम्बन्धाः ज्ञतः सिद्धः	६४४
सहेतुतापेक्षया शब्दानामर्थमर्थः	६४६
'दत्ताः वचनपरी' इत्यपि तु सहेतुतापेक्षया	
वचनमेव	६४६
एवकारस्य अयागान्ययोगात्यन्तायोगाः	
अयाः	६४७
एवकारयोगोऽपि तन्मूर्ते गम्यते	६४७
'पञ्चकर्मन्तरे' इत्यत्र न अयोगम्यवच्छेदी	
बुद्धः	६४९
'महातीव एव सत्' इति अन्वययोगम्यवच्छेदी- त्वबुद्धः	६५
अत्यन्तायोगविषयाः	६५१
विषयमात्रवाचकत्वे बुद्ध्यानि	६५२
अनुपपन्नैव वाचकविषयमा	६५२
मद्वैतविषयाः	६५४
न अर्थैरिन्द्रोऽस्य अर्थो व्यभिचरः	६५४
न च निष्ठा इवापी अर्थोः प्रतीतिगम्यः	६५४

न ध्वनिभ्यो भिन्न स्फोटो वाचक	६५९
सौगतमते बहिरर्थवाद-निराकारज्ञानवाद-शून्य- वादादयः विप्रतिपत्तिसहिताः	६६०
बौद्धै इदं जगत् विप्रलब्धम्	६६१
इति शब्दसिद्धिर्नवमः प्रस्तावः	

१० अर्थनयसिद्धिः

नयलक्षणम्	६६२
द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकभेदेन द्वेषा नयः	६६२
ऋजुसूत्रान्ताः चत्वारोऽर्थनयाः	६६२
शेषाः शब्दादयः शब्दनयाः	६६२
ज्ञान प्रमाणम्	६६३
प्रमाणनयैर्याधिगम	६६३
ज्ञाने प्रामाण्यम् नियतं ज्ञान तु अप्रमाणोऽपि भवति	६६४
जाग्रच्चित्तप्रबोधघोरुपादानोपादेयभावः	६६४
मानसप्रत्यक्षविचार	६६५
नयो ज्ञातुरभिप्रायः	६६६
प्रमाणात्मकत्वेऽपि नयः प्रमाणप्रभव	६६६
मूलनयो द्रव्यपर्यायार्थिकौ	६६७
निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा सम्यक्	६६७
द्रव्यार्थिके पर्याया गुणीभूता	६६८
पर्यायार्थिके द्रव्यं गुणीभूतम्	६६८
सर्वथा अवधारणं मिथ्या, एतदेव दुर्णयत्त्वम्	६६८
शुद्धद्रव्यार्थिकमते सन्मात्र द्रव्यम् न रूपादय	६६९
द्रव्यार्थिकाभासविचारः	६७०
वैशेषिकमत द्रव्यार्थिकाभास	६७०
न भिन्नसामान्यवशाद्दुगतप्रत्यय	६७२
न सत्तासामान्य समवायवशात् सत्प्रत्ययकारि	६७३
सत्ता सत्तासमवाय असत्ता वा ?	६७४
सांख्याभिमत-नैगमाभासनिरूपणम्	६७४
त्रिदण्डमतमेकदण्डमत च नैगमाभास	६७५
दृष्यविपादाद्यनेकाकार चैतन्यम्	६७५
वैशेषिकमतमपि नैगमाभासः	६७६
सप्रह्नयनिरूपणम्	६७७
'प्रागभावादिचतुष्टयप्रतीते न सन्मात्रमेव तत्त्वम्' इत्याशङ्कानिराकरणम्	६८०
संग्रहाभासविचारः	६८१
संग्रहाभिप्रायेण बौद्धमतद्रूपणम्	६८२

संग्रहाभासस्य व्यवहारेण दूषणम्	६८३
नापि सर्वथा अवाच्य तत्त्वम्	६८४
एकान्तभेदाभेदयो न सन्तानसमुदायादि	६८५
ऋजुसूत्रनयविचारः	६८६
ऋजुसूत्रनयोक्तभेदस्य सापेक्षतया उपादानोपा- देयभाव	६८७
सौगतमतं ऋजुसूत्राभासः	६८९
न अनेकान्ते विरोधादिदोषा	६९०
सापेक्षाणा नयत्वम् अन्यथा दुर्णयत्वम्	६९१
इति अर्थनयसिद्धिः दशमः प्रस्तावः	६९३

११ शब्दनयसिद्धिः

पौद्गलिकः मूर्तोऽनित्यश्च शब्दः	६९३
न आकाशगुणः शब्दः	६९५
न उत्पत्तिदेश एव गृह्यते शब्द	६९५
न नित्य शब्द ध्वनिभिरभिव्यज्यते	६९५
अनेकान्तात्मकमेव तत्त्व विचारगोचरम्	६९९
एकमनेकाकारम्	७०१
स्फोटविचारः	७०२
न ध्वनिभि स्फोटाभिव्यक्ति	७०४
नित्यत्वे क्षणिकत्वे च बुद्ध्यसचारदोष	७०५
हेतुफलयोस्तादात्म्ये न उभयैकान्तादिदोषा	७०५
नित्यक्षणिककतत्त्वार्थयोर्न प्रवृत्त्यादिः	७०६
मीमांसकाभिमतशब्दनित्यत्वस्य स्पण्डनम्	७०७
न ध्वनिभ्य शब्दाभिव्यक्ति	७०८
समानेन्द्रियग्राह्याणां न प्रतिनियतव्यञ्जक- व्यङ्ग्यत्वम्	७०८
न सर्वगत शब्द	७१०
प्रत्येक व्यञ्जकनियमे कलकलश्रुत्यभाव	७१०
व्यञ्जकव्यापारे नावश्य व्यङ्ग्यस्य उपस्थिति	७११
बौद्धानामपि मतेऽपि न प्रतिनियतशब्दश्रुति	७११
यथा प्रत्यक्षं नीलादौ विकल्पमुत्पादयति न क्षणक्षयादौ तथा प्रतिनियतशब्दश्रुति	७१३
'साकल्येन शब्दराशौ गृहीतेऽपि यस्य व्यवसाय स एव श्रूयते' इति मतस्य प्रतिविधानम्	७१४
न प्रत्यक्षस्य विकल्पजनकता	७१५
स्वयं व्यवसायात्मकमेव प्रत्यक्षम्	७१५
न बौद्धेन स्फोटवादी निराकर्तुं शक्य	७१५
न जैनमते शब्दस्य पुद्गलात्मकत्वे तदभि- न्नस्य रूपादेरपि श्रोत्रेण ग्रहणम्	७१६

न पुत्रकस्वैक्येऽपि शोभेतिश्रवणां विप्रवपम्	७१०
उद्युक्तमुद्रमुद्रावृत्तिशान्तिवचिद्वच	
कस्वचिद् गुणस्वामिस्वचिः	७११
प्रतिनिषण्णविक्रान् प्रतिनिषण्णैर्गुणैः प्रति	
निवत्तुगुणैश्चक्रमा	७१२
विचित्रान्तरिपरिष्कारयोः क्षेत्रिकिन् कस्वचिन्	
गुणस्योपकरणैः	७१३
न सत्तदपरिष्कारकक्षेत्रं सामान्यं प्रतिवर्तुं	
शक्यम्	७१४
न सामान्यस्य अमिच्छाप्यत्वान् अवन्तुल्यम्	७१५
स्वकक्षेत्रस्य अन्वयेत्त्वम्	७१६
न स्वकक्षेत्रान्य विप्रवचिक्रमाः विप्रवचनम्	७१७
सत्तदपरिष्कारमात्रकसामान्यस्य मन्वकक्षेत्रस्य	७१८
परमकक्षेत्रोः सत्तदर्थं स्वभावात्प्रमाणस्यैव	
प्रतीकत	७१९
न मारुप्यादिवक्ष्यात्पूर्वमद्भजम्	७२०
तद्वन्ममारुप्यत्पूर्वव्यवभाषानां म्यमिवा	
रिता	७२१
तुष्टिः स्वोप्यतावसात् प्रतिनिषण्णैर्विचित्रा न	
सारुप्यते	७२२
'सामान्यस्यावन्तुल्यान् शप्प्रमाणस्य विनिर्णय	
त्वम्' इति सौपतमसमाक्येचनम्	७२३
न निर्विकल्पस्य अविनिर्वाहित्वम्	७२४
न निर्विकल्पकं निवृत्तयोर्लक्ष्ये प्रमाणम्	७२५
न विकल्पजनकान् निर्विकल्पकस्य प्रमाणम्	७२६
न विकल्पकमेव अविनिर्वादि प्रमाणं च	७२७
न सविकल्पमन्वैश्वर्यं स्ववसात्प्रमाणम्	७२८
प्रत्यक्षाद्यनुमाद्यश्च स्वाहावृत्तिः	७२९
निर्विकल्पकस्यामात्रकत्वान् स्वकक्षेत्रस्य	
अन्वयेत्त्वम्	७३०
तत्त्वं कश्चिदेव असाध्यम्	७३१
शप्प्रनवकक्षेत्रम्	७३२
अमिच्छानवकक्षेत्रम्	७३३

इत्यन्मूलनयस्यम्पम्	७३४
इति शास्त्रमपसिद्धिः पञ्चाद्यामा प्रस्तावः	
१२ निक्षेपसिद्धिः	
निक्षेपसमागमम्	७३५
प्रस्तुतन्याकरणं निक्षेपप्रयोजनम्	७३६
नामस्थापनादिभेदान् चतुषा निक्षेपः	७३७
नामनिक्षेपसमागमम्	७३८
शान्ता स्वल्पमन्वयप्रमाणैर्कर्मोपाधीविचित्राश्च	
विरचनम्	७३९
स्थापनायाः लक्षणम्	७४०
सजावस्थापक-असजावस्थापकयोः स्वल्पम्	७४१
श्रुत्यनिक्षेपस्य लक्षणम्	७४२
मात्रनिक्षेपस्य स्वल्पम्	७४३
मात्रनिक्षेपा पयापार्थिकनवविषयः	७४४
नामस्थापनाश्रुत्यापि श्रुत्यार्थिकन्य	७४५
श्रुत्यस्य सुदृश्यं अशुदृश्यं च प्रतिमासा	७४६
न अर्थिकस्वल्पकस्य प्रतिमासा	७४७
अपि विशिष्टिमात्रमद्वयं तत्त्वम्	७४८
न सत्त्विकन्ययोः अन्वयोऽस्माद्विचित्रता	७४९
न विचित्रस्यान्वयं विचित्रप्रतिमासा सिद्धिः	७५०
अन्वयविचित्राद्विक्रमादपि सिद्धिः	७५१
न प्रतिमासाद्वैतमात्रं तत्त्वम्	७५२
स्वयंप्रवचोपादी अमिच्छाः संविद्याया प्रतीकते	७५३
स्वयंप्रवचोपादि ज्ञानस्यैव	७५४
अन्वयव्युत्पन्नय-निक्षेपनिरूपणम्	७५५
अर्थिकपारिष्कारहारो न निक्षेपे अपि सम्बन्धे	७५६
श्रुत्यपार्थक्योर्द्वैतमात्रेणैव न स्वयंप्रवचो अपि	
तु कश्चिच्चादात्म्यं नृच	७५७
शप्प्रवचिनयानां निक्षेपाः	७५८
इति निक्षेपसिद्धिः शास्त्राद्यामा प्रस्तावः	७५९
१३ निक्षेपसिद्धिः	
दानुः प्रवृत्तिः	७६०
क्षेत्रकप्रवृत्तिः	७६१

सिद्धिविनिश्चयटीकायाः

द्वितीयो भागः

[षष्ठः प्रस्तावः]

[६ हेतुलक्षणसिद्धिः]

अथ स्वैरेव विपश्चिद्धिः हेतोः विनिश्चितत्वात् इह पुनरपि किमर्थं विनिश्चीयते इति चेत्, अत्राह—[हे] य इत्यादि ।

[हेयादेयविवेककाहलग्वलो बालः प्रलब्धाकुलः,
प्रायो नालमलं प्रवोद्ध्युममलालीढं पदं स्वामिनः ।
स्वीकुर्वन्मलिनीकरोति वितथैकान्तैर्न तत् केवलम्,
शपति क्रोगति साधुशासिन इति व्यक्तं विवेक्ष्यामहे ॥१॥]

बाल इव स्वभाध्व स्वभावतो वेमुख्यात् परः सौगतादिः बालः अनेन संहजं मोहमस्य दर्शयति । किंभूतः ? इत्याह—हेयम् पक्षधर्मत्वादिकम् आदेयम् अन्यथानुपपन्नत्व तयोः विवेको विवेचनम् मिथः पृथकरणम् तत्र काहलश्चासौ ग्वलञ्च स काहलः (काहलग्वलः) काहलकातः (कत्वतः) तद्विवेकक्लेशभीरुः । ग्वलः शतः (खलत्वंतः) तद्वि- १० वेकम् अन्येन प्रतिपाद्यमानोऽपि स्वायम् (स्वयम्) अप्रतिपद्यमानःपूर्वः (नपूर्वः) तेन प्रायेण बाहुल्येन प्रलब्धो वञ्चितश्चासौ आकुलश्च इत्यनेन आभिसस्कारिकं दर्शयन्ति । स किम् ? इत्याह—नालं शक्तः अलम् अत्यर्थं मनाक् समर्थ इत्यर्थः *“अविनाभावनियमाद्” [हेतुवि० श्लो० १] इति वचनात् । किं कर्तुम् नालम् ? इत्यत्राह—प्रवोद्ध्युं ज्ञातुम् । किम् ? इत्याह—पदम् अधिकारात् हेतुं ‘पद्यते गम्यते अनेन अनुमेयोऽर्थः’ इति [२१९ख] १५ व्युत्पत्तेः ।

ननु सद्योपं तत्, अतस्तदपरिज्ञानमदोपाय इति चेत्, अत्राह—अमलालीढम् अमलैः गणधरप्रभृतिभिः आलीढम् आस्वादितम् । नहि ते सद्योपमालिहन्ति अमलत्वहानिः (नेः) । कस्य तत् ? इत्यत्राह—स्वा मि नः पा त्र के श रि ण इत्येके । कुत एतत् ? तेन तद्विषय त्रि ल क्ष-

(१) ‘स्वभावाध्व’ इति व्यर्थमत्र । (२) नैसर्गिकं मिथ्यात्वम् । (३) खलत्वात् । (४) कारणेन । (५) परोपदेशज मिथ्यात्वम् । (६) “पक्षधर्मस्तदशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिवैव स । अविनाभावनियमात् हेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥”-हेतुवि० श्लो० १ । प्र० वा० ३।३ । (७) तीर्थंकरस्य । (८) व्याख्याकारा । तुलना—“नेद स्वबुद्धिकल्पितम् अपि तु परागमसिद्धमित्युपदर्शयितुकामो भावत्सीमन्धरस्वामितार्थकर- देवसमवसरणात् गणधरदेवप्रसादादासादित देव्या पद्मावत्या यदानीय पात्रकेमरिस्वामिने समर्पितमन्यथानुपपत्तिवार्तिक तदाह—अन्यथानुपपन्नत्व ”-न्यायवि० वि० द्वि० पृ० १७७ । “हेतुलक्षण वार्तिककारेणैव- मुक्तम्—अन्यथानुपपन्नत्वं ”-त० श्लो० पृ० २०५ । प्रमाणप० पृ० ७२ । जैनतर्कशा० पृ० १३५ । सूत्रश्रु० टी० पृ० २२५ । प्र० मी० पृ० ४० । “अन्यथेत्यादिना पात्रस्वामिमतमाशङ्कते नान्यथानुप- पन्नत्वं अन्यथानुपपन्नत्व ”-सन्मति० टी० पृ० ५६० । न्यायदी० पृ० ३२ । “तदुक्त पात्रस्वामिना -अन्यथानुपपन्नत्वं ”-स्या० रत्ना० पृ० ५२१ । “अन्यथाऽसम्भवो ज्ञातो यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥”- प्रमाणस० पृ० १०४ । “तदुक्तम्—अन्यथानुपपन्नत्व ”-प्र० वा० स्ववृ० टी० पृ० ९। (९) पात्रकेदारिणा ।

एक इयं न म् उत्तरमाह्यं यतः कृतमिति चेत् नन्वेवं ही म न्य र म ह्वा र क स्य
अज्ञेयावसाहात्कारिणः तीर्षकरस्य स्यात् । तेन हि प्रथमम्

“अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र प्रयेज किम् ।
नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र प्रयेज किम् ॥”

५ इत्येवम् कृतम् । क्वमिदमवगम्यते इति चेत् ? पात्र के स रि षा त्रि स ह्वा ण क द
र्भं नं कृतमिति क्वमवगम्यते इति समानम् ? ‘आचार्यप्रसिद्धेः’ इत्यपि समानमुभयत्र । क्वा च
महती मुप्रसिद्धा । तस्यै तैकृतत्वे प्रमाणभाष्ये (प्रमाणाभावे) तत्प्रसिद्धौ कः समाश्वासः ? तदर्थं
करणत् एवेति चेत् तर्हि सर्वं शास्त्रं तद्विभिः श्रेयं च अत एव सिद्ध्याप्यामेव न ‘तत्कृतम्’
इति व्यपदिश्येत । पात्र के स रि षा त्रि षा म भवेत् तेनापि अर्थान्तरं तत्करणत् तेनाप्य-
१० न्यार्थमिति न कस्यचित् स्यात् ।

अनेन ‘तद्विषयप्रकल्पकारणात् पात्र के स रि षा तद्व’ इति चिन्तितम् मूलसूत्रकारेण
‘कस्यचित् व्यपदेशामात्रप्रसङ्गात् । तस्मात् साङ्गन्धनं साहायकस्य अपदिश्यत एव अर्थं भगवतः
तीर्षकरस्य हेतुः इति निश्चीकते । एतच्च अमसमर्थित्वे कारणमुक्तम् ।

ननु तेनापि तद्वह्नीक्रियते साम्बाभावे निषमेन साधनामात्रस्योपगमात्, तत् किमुच्यते
१५ वासं (मालं) प्रचोदुघुमिति ? [३ क] अत्राह—स्वीकुर्वन् ‘वासः एवम्’ इति च
अनुवर्तत । मलिनीकरोति अमलं करोति । केः ? इत्याह—वित्तयैकान्तै पक्षधर्म एव
सप्ये सन्नेव इत्यवबो पि तथा (वित्तथा) मृया एकान्ताः तैः इति । निर्मलं समलं
विनाय प्रविष्यमानः तत्प्रतिपद्यते विचित्रवर्षी [ब] चन्द्रमयमिति मन्वते । अनेन वासत्वं हेया
वेषविवेककाञ्च (काहञ्च) विप्रैरुन्मत्तस्योपदर्शयति ।

२ संप्रति तत्समप्रसङ्गात्कृत्या दर्शयन्माह—न केवलम् इत्यादि । न केवलं तत् मलिनी-
करोति किन्तु क्रोशास्यपि । । अत्र ? इत्याह—साधुशासिनः दृष्टेष्टाविकल्पप्रतिवचनप्रये-
षुम् । ‘स्वामिनः’ इत्येवम् ज्ञात (आठ वा) विमलिवचनपरिणामम् इह संकल्पते । “एतेनैव
यदहीकाः” [प्र वा० ३।१८०] इत्यादि वचनान् द्वापति इत्यवगम्यते । तत्समप्रसङ्गात्
कृत एव वा द्वापति नास्यः इति हेतोः व्यक्तत्वं विज्ञप्तं यथा भवति तत् परं तथा विज्ञे
२५ क्ष्यामहे ।

किं तत्र परं केन वाच्यं व्यक्तं करिष्यते इति ? अत्राह—पक्ष इत्यादि ।

[पक्षधर्मस्तदशोम व्याप्तोऽप्येति हेतुताम् ।
अन्यथानुपपन्नोऽर्थं न चेत्तर्केण लक्ष्यते ॥२॥]

(१) सीमन्तरेव । (२) वृत्तानामर्कं चाक्षयम् । (३) कारावधकवाक्येते । (४) क्वमथानुपपत्ति-
करोकत्वम् । (५) सीमन्तरेव । (६) पात्रकेस्रिद्धिमिति प्रसिद्धौ । (७) पात्रकेस्रधर्मम् । (८)
एवसिद्ध्यावर्षम् । (९) व्याख्याय । (१०) सूत्रम् । (११) “किमप्यनुक्तमाहुः । प्रकल्पितं प्रतिषिद्धं
तद्व्यपदेशान्तर्गतम् ॥ इति श्लोकः । (१२) तुल्यम्—“पक्षधर्मस्तदशोम व्याप्ति हेतुः ”—हीदृषिं इत्यौ १ ।

स्वार्थानुमाने जिज्ञासितविशेषो धर्मी पक्षः । परार्थानुमाने पुनः जिज्ञापयिषित-
विशेषः स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनाय पक्षपरिग्रहात् । सत्याञ्च परस्य जिज्ञासायां
तत्प्रतिपादयिषोः पक्षव्यपदेशो वक्त्रभिप्रायस्यैव प्रत्यासत्तेः परार्थव्यपदेशवत् । तादृश-
पक्षस्य निरूपचरितस्य धर्मः तदंशेन च व्याप्तः । निरूपचरितस्य तदंशः तद्धमस्तदेकदेश
इति, पक्षशब्देन समुदायवचनात् । पक्षो धर्मोत्पुपचारे तद्धर्मतापि न सिद्धा । नहि तत्र ५
तद्धर्मः साधयितुमिष्टः तथा च सर्वः सर्वधर्मा स्यात् इच्छाया निरङ्कुशत्वात् । तदनिराकृतौ
साधयितुमिष्टः तद्धर्मः इति सन्देहः स्यात्, अन्यथा हेतुवचनानर्थक्यात् । सन्दिग्धधर्मणः
पक्षधर्मत्वे कथं तत्रोपचरितपक्षव्यपदेशः सन्दिग्धं धर्ममिच्छन् हेतोरसिद्धिमाशङ्क्येत ?
यतोऽयं उपचारमाश्रयेत् । यदि पुनः उपचरितपक्षस्य धर्मिणः असन्दिग्धेन व्याप्तो हेतुः;
शब्दस्य नित्यत्वे कृतकत्वादिरपि सत्त्वप्रमेयत्वादिना व्याप्तो हेतुः स्यात् न तद्धर्मिणा । १०
न च स्वयमेकदेशोपचारवृत्तेः पुनः सर्वनाम्ना परामृश्य समुदायशब्दस्य समुदायवृत्तिर-
युक्ता, यतः पक्षशब्देन समुदायस्यावचनात् धर्मिण एव वचनात् तदंशवत् तद्धर्मो न
तदेकदेशः इति संकतं स्यात् यथा ग्रामस्य तदेकदेशस्थितोऽहमद्राक्षमिति । तदेतत् मुख्य-
शब्दार्थलङ्घनं गङ्गास्नानभयात् कर्कटीभक्षणन्यायमनुसरति तत्रैव दोषात् । व्याप्तिव्याप-
कस्य तत्र भाव एव व्याप्यस्य वा तत्रैव भावः, तत्र अन्यथानुपपत्तिरेव नान्यत् रूपम् । १५
न चेत् ; किं कस्य व्याप्यं व्यापकं च ? कारणं कार्यस्य स्वभावो भावस्य चेत् ; क्षणिक-
कारणस्य कार्यकालमप्राप्नुवतः कथं व्याप्तिर्नाम ? तत्स्वभावयोश्च भेदैकान्ते किं केन
व्याप्यते ? व्यवहर्त्रभिप्रायवशात् तत्त्वमसमीक्ष्य तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यवस्थायां स प्रमाणा-
न्तरं प्रसज्येत अविस्वादात्त्वात् । विस्वादात्त्वे तदाश्रयणमप्रेक्षाकारित्वं प्रकृतानुप-
योगात् । तदेतस्मिन् प्रतिबन्धनियमे कथं चन्द्रादेरर्वाग्भागदर्शनात् परभागोऽनुमीयेत ? २०
नानयोः कार्यकारणभावः सहैव भावात् । न च तादात्म्यम् ; लक्षणभेदात् अलम् अन्य-
थानुपपत्तेरनवद्यमनुमानम् । किं पुनरन्यथोपपद्यते ? न वै भावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति ?
तादात्म्ये किं पुनः कारणं वृक्षस्वभावा शिशपा, धूमोऽग्निकार्यमतिप्रसङ्गात् अत्रापि
तदेवोत्तरम् ।]

अनेन हेतो रूपं तद्ब्राह्मकं प्रमाणम्, तदनभ्युपगमे तदा सता (तदसत्ता) च दर्शयति । पक्षः २५

(१) "अनुमेयोऽत्र जिज्ञासितविशेषो धर्मी ।"—न्यायवि० २।६ । (२) तुलना—"नन्वाचार्यस्य
पक्षवचनमभिमतमेव । यदाह—स्व निश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनेच्छया । पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेर-
न्यवर्जनम् ॥"—प्र०वार्तिकाल० पृ० ४८७ । "स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनं बुधै । परार्थं मानमा-
ख्यातं वाक्यं तदुपचरत ॥"—न्यायावता० श्लो० १० । (३) "तदशो हि तद्धर्म एव"—हेतुवि० पृ० ५३ ।
(४) "पक्षो धर्मी अवयवे समुदायोपचारात्"—हेतुवि० पृ० ५२ । (५) "तदा हि वक्त्रभिप्रायवशान्न
तदेकदेश तदंश पक्षशब्देन समुदायावचनात् ।"—प्र० वा० स्वहृ० पृ० १६ । (६) "तस्य व्याप्तिर्हि
व्यापकस्य तत्र भाव एव । व्याप्यस्य वा तत्रैव भाव ।"—हेतुवि० पृ० ५३ । (७) तुलना—"चन्द्रादे-
र्जलचन्द्रादिप्रतिपत्तिस्त्वयाऽनुमा ।"—लघी० श्लो० १३ । "सास्नाविषाणयोरेवं चन्द्रार्वाक्परभागयो ।"
—न्यायवि० २।१७१ ।

वक्ष्यमाणसङ्गणः । अपि शब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धते । घर्मोऽपि, अपि क्षणात् पक्षघर्मोऽपि
 अय शब्दे सत्त्वादिः शक्तोऽयं कृषिकोऽयः प्रत्यक्षप्रतीयमानो हेतुता गमकत्वेति (कृत्वम्
 एति) तथा तदज्ञेन व्याप्तोऽपि । अत्रापि अपिशब्दात् तेनाभ्याप्तोऽपि वाम् एति । त[६]
 बोधाहरणम्—अनित्यः क्षणः सत्त्वात् पटवत् भावणत्वाद्वा इति । सर्वशपत्रम् अत्रैव वृत्तौ निरूप्य
 ५ भिन्वते । [३० क] किंमूवत्त्वाम् एति ? इत्यत्राह—अन्यथा साभ्याभावप्रकारेण अनुप
 पन्न । किं सर्वोऽपि स तथाविधः एतेति ? न, इत्याह—लक्ष्यते निष्ठीयते । अन्यथानु
 पपन्नोऽयं खेतु एति । केन ? इत्याह—तर्केण । अस्त्यन्यथानुपपन्नोऽयं न खेतुमेति, अन्यथा स इयामः तस्युत्त्वात् इत्यादिरपि व्यागच्छेत् । तथा
 परमाभेदोऽन्यथानुपपन्नोऽपि न खेतु तर्केण अन्यथानुपपन्नोऽयम् इति न लक्ष्यते हेतु
 १० ताम् एति इतरथा कश्चिद् भूमिर्ज्ञानात् नास्तिरेवंपादागतस्य अग्निप्रतिपत्तिः स्यात् । अथवा
 तर्केण सम्बन्धे वेद् अन्यथानुपपन्नोऽयं ननु हेतुतामेति किन्तु पत्येवेति ।

कारिका व्याघ्र स्वार्थ इत्यादिना । स्वाय यद् अनुमानं तत्र घर्मा पक्ष' । किंमूवः ?
 जिज्ञामितविशेषः । परस्मै पदार्थं (पराश) यद् अनुमानं तत्र पुन' इति पञ्चान्वरूपेण जिज्ञा
 पयिपितविशेषो घर्मा 'पक्षः' इत्यनुबन्धे । कुत्र एतत् ? इत्याह—स्वनिश्चय वेद् (यत्)
 १५ इत्यादि । इक्ष (स्व) इत्यनेन प्रतिपादकः पद्यमूहयते । तस्य निश्चयः अनुमेयप्रतिपत्तिः तत्र
 तुल्यं वर्तते इति तद्वद् अन्येषां प्रतिपाद्यानाम् निश्चयात्त्वादानाय अनुमेयप्रतीतिजननाय पक्ष
 परिग्रहात् प्रतिपादकस्य कारणात् जिज्ञापयिपितविशेषः स इत्युच्यते । पत्र हि परं प्रति
 असिद्धा घर्मः प्रतिपादयितुमिष्टो भवति स एव तत्रोच्यते ।

ननु स्वनिश्चयवदन्त्यां निश्चयोत्पादनाय पक्षपरिग्रहेऽपि यदि प्रतिपाद्याभिमतस्य तत्र
 २० घमजिज्ञासा नास्ति [३०१ क] कथमसौ जिज्ञापयिपितविशेषः ? तत्र विशयं ज्ञानम् इच्छन्तं
 प्रतिपादयितुमिष्टविशेषः जिज्ञापयिपितविशेष इत्युच्यते इति चेत् ; अत्राह—सुत्यां च इत्यादि ।
 सत्यामेव परस्य प्रतिपाद्यस्य जिज्ञासायां जिज्ञापयिपितविशेषो घर्मा पक्ष उच्यते ।

ननु तत्र तस्य यदि जिज्ञासा [स्या] तर्हि यथा स्वार्थे अनुमाने तद्वत् एव पक्षव्यपदेशः
 तथा परार्थेऽपि परस्य तद्वत् तद्वत् इति तद्वत्पक्षे इति तद्वत्पक्षे इति 'परस्यैव सम्बन्धो न प्रति
 २५ पादकस्यति चेत् अत्राह—वक्षत्रमिप्रायस्यैव इत्यादि । 'सुत्यां च' इत्यादि अनुबन्धे । ततोऽ-
 यमथा—सत्यामेव परस्य जिज्ञासायां तस्य अप्रतीकारं प्रतिपादयिष्याः प्रतिपादकस्य इत्यर्थः ।
 परस्य व्यपदेशः पद्यव्यपदेशः तस्य न पक्ष इति वापत् नेतस्य । कुतः ? इत्याह—वक्षुः
 प्रतिपादकस्य योऽभिप्रायः तत्रप्रतीकारं प्रतिपादनाभिसन्धिः तस्यैव न इतराभिप्रायस्य प्रत्यासत्तेः
 कारणान् । तथाहि—अपमे परस्य तद्वत्पद्युत्त्वा तदन्वयं तमिपदन् पुनः प्रतिपादकस्य तत्प्रति
 ३० पान्नाभिप्रायः पत्रपरिमहृष्य इति पत्रपरिमहं प्रति वक्षत्रमिप्रायस्य प्रत्यासत्तिः । [उभ]पत्र
 माधिर्न निरुशंममाह—परायव्यपदेशपद् इति ।

(१) इत्युच्यते । (२) माप्ये । (३) अनु इति कित्तं । (४) जिज्ञापयितः । (५)

जिज्ञापयितः (६) प्रतिपाद्यस्य । (७) वक्षिपित्तं ।

एवं पक्षस्य लक्षणं प्रतिपाद्य प्रयोगं दर्शयन्नाह—तादृशस्य उक्तरूपस्य पक्षस्य धर्मः तदा-
श्रितत्वात् । अत्र पूर्वापरावधारणनियमचिन्ता न कृता उभयत्रापि दोषाभावस्य निरूपयिष्यमाण-
त्वात् । 'हेतुः' इति सम्बन्धः । किंभूतः ? व्याप्तः इति । तत्र व्याप्तियोगाद् [३०१ ख]
व्याप्त उच्यते । व्याप्तिश्च व्याप्यव्यापकोभयगता^१ । व्याप्यगता तत्रैव^२ तत्र (तस्य^३) भावः,
व्यापकगता तत्र^४ भाव एव^५ व्यापकस्य इति । केन ? इत्याह—तदे दंशेन (तदंशेन) तच्छब्देन ५
[पक्षः] परामृश्यते । यद्यपि च शाब्द्या वृत्त्या^६ पक्षस्य धर्मविशेषणतया अप्राधान्यं तथापि
आर्थन्यायानुसारि तस्य^७ प्राधान्यं तदाश्रितत्वाद् धर्मस्य इति । तस्य अंशेन अवयवेन ।^८ अनेन
सर्वेण पक्षधर्म-^९अन्वय-^{१०}व्यतिरेकलक्षणं रूपत्रयमस्य दर्शयति । किंभूतस्य ? इत्याह—निरूप-
चरितस्य मुख्यस्य इत्यर्थः ।

तदंशपदं व्याचष्टे—तस्य पक्षस्य अंशः तदंशः । अशपर्यायम् आह—तद्धर्मः । पुनरपि १०
तदन्तरमाह—तदेकदेश इति ।

ननु यदि धर्मः, न तद्वेशः (तदशः^{१३}) तदवयवः ।^{१४} स चेत्, न^{१५} तद्धर्मः । [तद्धर्मश्च]
तदेकदेशश्च इति परस्परविरुद्धमेतत्, ^{१६}तैर्योर्भेदात् । अत एव धर्म कीर्तिना^{१७} उक्तम्—*“तद्धर्मो
न तदेकदेशः” [हेतुवि० टी० पृ० १७] इति चेत्, नैतत्सारम्, धर्मैकदेशयोः भेदाभावाभि-
प्रायेण एवं वचनात् । भेदाऽभेदात्मके हि ज्ञेये भेदाः कदाचिद् धर्मशब्देन कदाचिद् अशशब्देन १५
कदाचिद् एकदेशशब्देन भेदशब्देन पर्यायशब्देन अनेन बोध्यन्ते (अन्येन वोच्यन्ते), तदात्मके
ज्ञेय इति द्रव्यपर्यायात्माऽर्थः इति वस्तुभूता (त)धर्माधिष्ठान भावः इत्यादि व्यवहारदर्शनात् ।^{१८} की-
र्तिः पुनः *“कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्यात्” [प्र०वा० ३।४४] इति *^{१९}“दृष्ट एव अखिलो
गुणः” [प्र०वा० ३।४२] इति *^{२०}“धर्मधर्मितया” [प्र०वा० स्ववृ० पृ० २४] इति^{२१} च वदन्नेव
धर्मैकदेशयोः भेद स्ववचनविरुद्धं वदन्तीति (वदतीति) दर्शयितुमिदमुक्तम्—तद्धर्मः तदेकदेश इति । २०
समुदायपक्षैकदेशस्य [३०२ क] उपचरितप्रदेशस्य धर्मिण एकदेश इति चेत्, अत्राह—पक्ष-
शब्देन समुदायवचनात् । निरूपितमेतत् ।

एव तावत् परप्रतिपाद्ये सति मुख्ये किं गौणकल्पनया इति^{२२} वा र्ति क-हे^{२३} तु विन्दु शा
स्त्रे उपचरितं^{२४} परोपचरितं परोपदर्शितं पक्षं दूषयितुम् उपदर्शयन्नाह—पक्षो धर्मी इत्यादि ।

(१) “व्याप्तिर्हि व्यापकस्य तत्र भाव एव, व्याप्यस्य वा तत्रैव भाव ।”—हेतुवि० पृ० ५३ । (२)
व्यापके साध्ये सत्येव, न तु व्यापकाभावे । (३) व्याप्यस्य । (४) व्याप्ये सति । (५) सद्भाव एव न तु
कदाचिदप्यभाव इति । (६) व्याकरणानुसारिसमासेन । (७) 'पक्षधर्म' इत्यत्र । (८) पक्षस्य । (९)
पक्षाश्रितत्वात् । (१०) “एतेन अन्वयो व्यतिरेको वा पक्षधर्मश्च यथास्व प्रमाणेन निश्चित उक्त ।”—हेतुवि०
पृ० ५३ । (११) सपक्षसत्त्वम् । (१२) असपक्षेऽसत्त्वम्, चिपक्षाद्व्यावृत्तिरित्यर्थः । (१३) न तदशपदस्य
'तदवयवः' इत्यर्थं स्यात् । (१४) यदि तदशपदेन अवयव परिगृह्यते तर्हि । (१५) स अवयव तद्धर्म-
पदेन न वक्तुं शक्यते इत्यर्थः । (१६) धर्म-अवयवयोः । (१७) तुलना—“तच्छब्देन पक्ष परामृश्यते
न धर्म । धर्मस्य धर्मासत्त्वात् । अंशश्च धर्मो नैकदेश । [पक्षशब्देन धर्मिमात्रवचनात् न तदश
तस्य पक्ष] देशमावादिति ।”—हेतुवि० टी० पृ० १७ । (१८) धर्मकीर्ति । (१९) “धर्मधर्मितया भेदो
बुद्ध्यकारकः ।”—प्र० वा० स्ववृ० । (२०) प्रमाणवा० स्ववृ० पृ० १२ । (२१) “पक्षो धर्मी अवयवे
समुदायोपचारात्”—हेतुवि० पृ० ५२ । (२२) 'परोपचरित' इति द्विलिखितम् ।

पद्यो धर्मी इत्येवम् उपचारे धर्मधर्मिसमुदायं (ये) वा अभिनाभावतः पञ्चधर्मस्य तद्वेद्येक्षे धर्मिणि एव्येक्षाभावेन परमार्थतोऽप्यारोपे अङ्गीक्रियमाणं । किम् ? इत्याह—तद् इत्यादि । स साध्यो धर्मो यस्य तस्य भावः तद्धर्मता सापि न सिद्धा इति । 'धर्मिणः' इति [ता] विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । अपिष्यत्सात् न केवलं तद्वेद्येक्षता न सिध्यति । यत्र हि निरक्षस्य धर्मिणे न एक-
५ वेक्षसंभवः स्वयं समुदायप्रसङ्गात् तथा [न] तद्धर्मस्यापि संभवः धर्मधर्मिरूपसमुदायप्राप्तेरनि-
वारणात् । कथमन्यथा "प्रयोगकाले धर्मधर्मिसमुदाय" पद्यः" इत्युच्यते" इति मन्यते ।

ननु धर्मवेद्ये (धर्मः तद्वेद्येक्षः) कथमुच्यते न केवलं तद्वेद्येक्षता अपि तु तद्धर्मता न सिध्येदिति सत्यम् नैवं बन्धन्यं परापेक्षया तुल्यम् । सत्यम् एव्येक्षत् तत्र 'बस्तुनो धर्मोऽ-
पि न संभवति, साधयितुं तत्रेष्टि (धम्) इति चेत् अत्राह—नहि इत्यादि । नत्र (न) लक्ष-
१० त्त्र निरक्षे धर्मिणि साधयितुम् इष्टः तद्धर्मः तस्य धर्मिणे धर्मः । नहि पुरुषेष्वावसाद् भावोऽ-
न्यथा भवति तद्वेद्येक्षता अन्यथा अस्तु इति मन्यते । वृषजान्तरं वृक्षमन्नाह—तथा च इत्यादि ।
तथा तेन तत्र साधयितुम् इष्टः तद्धर्मः' इत्यनेन च प्रकरेण सर्वो नीत्यादिः अर्थः सप्तधर्मा
सर्वैः [३ २ ख] पीतत्वादिको धर्मो यस्य इति स तद्धर्मो स्यात् इति ।

ननु यथा इत्येव निरूप्यं साधयितुं अनो बाध्यति नैवं नीत्यादौ पीतत्वादिकम्, अथोऽस्म-
१५ शोयः इति चेत्, निरङ्कुलत्वात् निवारकामावात् । कस्याः ? इत्याह—इच्छायाः 'आकमे
किञ्चिद्व्यधिकं पीतं सत्त्वात् क्वचन' इति साधयत्ये निवारकामावात् ।

ननु पञ्चधापकं तस्याः, यत्र तु वन्नास्ति तत्र साधयितुम् इष्टः तद्धर्मः इति चेत् अत्राह—
तदनिराकृतौ तस्य साधयितुम् इष्टस्य धर्मस्य प्रत्यक्षादिनाऽनिराकृतौ अनिराकरणे 'साधयि-
तुम् इष्टः तद्धर्मः' इत्यङ्गीक्रियमाणायाम् सन्देहः स्यात् 'तदनिराकृतौ' इति सम्बन्धः । परं
२० मन्यते— अनिरायाः द्वाभ्यः सत्त्वात् धटवत्' इत्यादावपि तदिच्छाकाल एव नहि तदनिराकृतिः
अवसीयत, अनवसितत्वे न सम्भजमिति । तद्व्यस्येरे वृषजमाह—अन्यथा अन्येन तदनिराकृत-
सन्देहप्रकारेण हेतुवचनानर्थक्यात् हेतोः सन्देहः स्यात् इति पश्यतान् । तथाहि—तत्र
धर्मिणि साध्यविभिन्नयात् तदनिराकृतिनिश्चये न सन्देहनिवृत्तिः इत्युच्यतेसाध्य प्रागेव तद्विनिश्चये
किं 'तेनेति ?

२५ स्वान्मठम्—न साध्यविभिन्नयात् तद्व्यस्येरेद्विनिवृत्तिः, विनिश्चयाऽपि त (न) तत्र प्रति
बद्धसिद्धवसनादिति तन्न सारम् यत एवं वे परमार्थतः तद्धर्मः, इतरथा न तद्व्यस्येरेद्विद्वस्य
तत्र वसन्तम् । न च निरक्षं तदुपपन्नम् न पुनः साधयितुम् इष्ट एव तद्धर्मः । न वे सध्माः
प्रवेदाः स्या (सा) विनमनिच्छन्तं प्रत्य [स्य] वा भवतीछन्तं (ति इच्छन्तं) प्रति सागिनमवति इति
स्यायोऽस्ति । न च निरक्षीनाम [३० ३क] किंवा न (किंचन' इति) निरूपितं निरूपयिष्यते चात्रैव ।

(१) यदी । (२) "तत्र हेतुसङ्गणे निरक्षेद्ये धर्मो अनुमेयाः, क्वचन तु साध्यपरिपत्तिशक्ये समुदायो
धुमेवः । व्यासिदिश्वरकाले तु धर्मोऽनुमेव न" न्यायवि टी ३ १०। (३) निरक्षस्य । (४) इच्छायाः ।
(५) साध्यविशेषे । (६) हेतुना । () वस्तु ।

स्यादेतत् [न] तत्र वाधितो निश्चितो वा अपि तु सन्दिग्धः तद्धर्मः इति चेत्, अत्राह—
तत्र वर्मिणि उपचरितपक्षः(क्ष)व्यपदेश (शः) सन्दिग्धं धर्ममिच्छन् कथम् असिद्धम्
आशङ्क्येत । कस्य ? इत्याह—हेतोः इति, नैव आशङ्केत । कस्मिन् ? इत्याह—पक्षस्य धर्मत्वे हेतोः
अङ्गीक्रियमाणे । किं भूतस्य ? इत्याह—सन्दिग्धधर्मणः, सन्दिग्धः साध्योऽनित्यत्वादिधर्मो यस्य
तस्य इति । एतदुक्तं भवति—यथा सन्दिग्धेन तद्धर्मेण हेतोः व्याप्तिरिष्यते तथा सन्दिग्धसिद्ध- ५
धर्मधर्मिसमुदायः पक्ष इष्यताम् इति न युक्तमेतत्—*“यदि हेतुप्रयोगात् पूर्वं समुदायसिद्धिः
किं हेतुना ? तदसिद्धौ हेतोः तद्धर्मता[ऽ]सिद्धिः” इति १ ।

किंभूतामसिद्धिं ‘कथम् असिद्धिं’ कथमाशङ्केत ? इत्यत्राह—यतो यस्मात् तदसिद्धिशङ्क-
नाद् अयं कीर्तिः उपचारम् आश्रयेत् * “पक्षो धर्मा (मीं अ)वयवे समुदायोपवाद्
(चारात्)” [हेतुवि० पृ० ५२] इत्यनेन इति । यत् इति वा आक्षेपे नैव तमाश्रयेत् । को हि १०
अनुन्मत्तः सन्दिग्धेन धर्मेण हेतोर्व्याप्तिमिच्छति न पुनः समुदायमिति ।

ननु मया यथा सन्दिग्धेन समुदायो नेष्यते धर्मेण तथा व्याप्तिरपि हेतोर्नेष्यते, किन्तु
असन्दिग्धेन इति चेत्, अत्राह—यदि इत्यादि । ननु एतद् आशङ्क्य ‘अन्यथा हेतुवचनानर्थ-
क्यात्’ इत्यनेन परिहृतं किमर्थं पुनः आशङ्क्यते इति चेत् ? अधिकदूषणप्रतिपादनार्थम् इति ।
आदौ यो यदि इति पराभिप्रायस्य, ‘पुनः’ इति पक्षान्तरस्य द्योतकः । उपचरितस्य पक्षस्य । १५
कस्य ? धर्मिणः न समुदायस्य असन्दिग्धेन निश्चितेन, ‘धर्मेण’ इत्यनुवर्तते व्याप्तौ हेतुः ‘इष्यते’
इत्यध्याहारः । अत्र दूषणम्—[३०३ख] शब्दस्य नित्यत्वे [अ]कृतकत्वे साध्ये कृतकत्वादिः
आदिशब्देन उत्पत्त्यादिपरिग्रहः हेतुः स्यात्, विरुद्धो न स्यादिति मन्यते । न केवलम्
* “दर्शनस्य परार्थत्वात्” [जैमिनिःसू० १।१।१८] इत्यादिरेव इति अपि शब्दार्थः । किंभूतः ?
व्याप्तः । केन ? इत्याह—सत्त्वप्रमेयत्वादिना न तद्धर्मिण (तद्धर्मेण) पक्षधर्मिधर्मिण (धर्मेण) । २०
न हि सत्त्वादिकमन्तरेण कृतकत्वादिरस्ति, इति तेन व्याप्त उच्यते । अथ य एव साधयितु-
मिष्यते तेनैव व्याप्तो हेतुः नान्येन, १ सोऽसन्दिग्धो न भवति, हेतुवचनानर्थक्यप्रसङ्गात्
इत्युक्तम् ।

स्यान्मतम्—दृष्टान्ते १ सोऽसन्दिग्धः न पक्षे, तत्र तु साधयितुमिष्टत्वात्, सेत्स्यति इति
वा तस्य इत्युच्यते इति, तन्न सारम्, यतो हेतोः पुनः समुदाय(ये) सिद्धे स तस्य भविष्यति २५
इति प्रागपि तस्यैवोच्यताम् न धर्मिमात्रस्य । यथा कश्चित् कञ्चित् पचन्तमुपलभ्य अन्यं पृच्छति
‘कस्य अयं पक्षा (पक्ता)’ इति ? स पृष्ट आह—ओदनस्य इति । न तदा ओदनस्य, प्रयत्न-
वैफल्यप्रसङ्गात् । अस्ति च तथाव्यपदेशः । ततो मन्यामहे—यस्मिन् ओदने जाते ‘अस्य’ इति

(१) साध्यधर्मेण । (२) तुलना—“पक्षधर्म इत्यत्र हेतुलक्षणेऽपि क्रियमाणे यदि समुदाय पक्षो गृह्यते
योऽनुमानविषय तदा सर्वो हेतुरसिद्धः, सिद्धौ वा अनुमानवैयर्थ्यमित्याह पक्षो वर्मिति ।”—हेतुवि० टी०
पृ० १७ । (३) ‘कथमसिद्धिम्’ इति द्विलिखितम् । (४) धर्मकीर्ति । (५) दर्शनस्य उच्चारणस्य परार्थ-
त्वात् नित्य शब्द । न ह्यनित्यस्य पुनरुच्चारण घटते इति । (६) साधयितुमिष्ट (७) साध्यः । (८) किन्तु
अपकृतन्दुलस्य पक्ता ।

व्यपदेशमाह स भविष्यति तेन पूर्वं व्यपदिश्यत इति भूमिणि पक्षोपचाराद्भवत्कथम् ।

तदुपचारात्समुपगम्य रूपणं दर्शयन्नाह—न च इत्यादि । न च नैव समुदायवृत्तिः अपुक्तं समुदाये वर्तनं नाऽपुक्तम् । कस्य ? समुदायस्यैवस्य धर्मधर्मिसमुद्भाषिपक्षस्यैवस्य । किंभूतस्य ? स्वयम् आत्मना एकस्मिन् देशे समुदायैकमग्रे भूमिणि उपचारेण वृत्तिः वर्तनं ५ यस्य तस्य तद्बुद्धेः । पुनरपि किंभूतस्य ? इत्याह—पुनः पश्चात् सर्वनाम्ना 'वर्दक्षेन' [१ ४८] इत्यत्र तच्छब्देन परामुश्य । मतो भस्मात् तद्बुद्धेः अनुष्णत्वात् तर्दक्ष' तद्बुद्धेर्न न तदेकं दक्ष', इत्यत्र पक्षस्येन समुदायस्यावचनात् धर्मिण्य एव वचनात् इत्येवं सूक्तं नैव स्यात् इति । एवं मन्यते—समुदायस्यैवस्य उपचारात् तदेकदेशवृत्तस्यापि क्वा समुदायवृत्तिर्न विरुध्यते तथा तस्यैव तच्छब्देन परामर्शः—'तर्दक्षः तदेकदेशः' इति न विरुध्यते इति । अत्र दृष्टान्तमाह—

१० ग्राम [स्वो] त्यादि । ग्रामस्य तदेकदेशस्य न सर्वस्य अन्यथा 'तदेकदेशस्थिताऽसु अत्राक्षम्' इत्यस्यामुपपत्तिः । अनेन ग्रामस्यैवस्य उपचारेण तदेकदेशो वृत्तिम् आह । अत्राक्षम् (अक्षम्) अत्राक्षम् । क स्थितः ? इत्यत्राह—तदेकदेशस्थित' । तच्छब्देन अत्र मुख्यस्य समुदायरूपस्य ग्रामस्य परामर्शः न तदेकदेशस्य पादकान्तरव्यवस्थितस्य एवं प्रयोगात् तस्य एकदेशे तिष्ठति इति तत्त्वः । यथा इति दृष्टान्तार्थः ।

१५ तच्छर्मं निगमयन्नाह—तदेतद् इत्यादि । अत्र एवं तत् तस्मात् धृतत् परेण क्रियमाणम् । किम् ? इत्याह—सुख्यस्यैवस्यैवस्य सुख्यस्यातो सव्याभेदेन । तथाहि—अक्षस्यैवस्य सुख्यो खेच्छे (खेऽ)र्भः' भागः पक्षस्यैवस्य धर्मधर्मिसमुदायः तस्य अतिच्छर्मं अतिक्रमणम् । तत् किं करोति ? इत्याह—गङ्गास्नानमयात् यः कर्त्तव्यं (त) सव्याभेदेन तम् अनुसरति ।

ननु तद्वशात् कर्त्तव्यतदक्षे वचनधातुच्छे दोषोऽस्ति न तच्छब्देन तच्छब्दमुच्यते—तस्मात् २ मनुसरति इति चेत् ? अत्राह—सत्रैव इत्यादि । तत्र तच्छब्देन दोषात् न तच्छब्देन इति एव अत्रार्थः । निरूपितम् । ततः स्थितम्—प्रिज्ञासित इत्यादि, न पुनः पक्षो धर्मो इत्यादि ।

एवं 'पक्षधर्मः तर्दक्षेन' [१ ४८] इत्येवम् एवं व्याख्याय 'व्याप्तः' इत्येवम् व्याख्याय— २ व्याप्तिः इत्यादिना । इदमत्र तात्पर्यम्—व्याप्तियागाद् व्याप्तं तच्छब्दे । सो च व्याप्त्यव्यापकोमया- २ भित्ति व्याप्तिः व्यापकस्य सम्बन्धिनी यत्र असी व्याप्त्यो धर्मो धर्मिणि वर्तते तत्र, न पुनः २५ धर्मो एवं तत्र अव्ययधर्मोऽभावात्, मार्ग एव व्याप्त्यस्य 'व्याप्तिः' इत्यनुवर्तते, वा सद्यः समु- २ चये यत्रैव धर्मिणि व्यापके धर्मो विद्यते तत्रैव नान्यत्र भावः । किमेवं सति जातम् ? इत्य- २ प्राह—तत्र तस्या व्याप्ती अङ्गीक्रियमाणायाम् अन्यथा साध्याभावात्कारेण इतोः अनुपपत्तिरेव नान्यद्वरूपम् 'तच्छर्म' इत्यप्याहारः । अनेन 'पक्षधर्मं तदघोनेन व्याप्तः हेतुतामेति, अन्यधानुपपत्तोऽयं चेत् तर्कोण सन्न्यते' इति समर्थितम् ।

३० तदन्युपगमे दोषं दर्शयन्नाह—न चेत् इत्यादि । अन्यधानुपपत्तिर्न किं साध्यम्

(१) 'यथा ग्रामस्य तदेकदेशस्थिताऽसु अत्राक्षम्' इत्यत्र । (२) धर्मधर्मिण्य । (३) अतिच्छेदः । (४) गङ्गास्नानमयात् । (५) व्याप्तिः । (६) धर्मो धर्मिण्य । (७) धर्मो । (८) सत्राव एव न तु वदतिद्वयभावः ।

कस्य [व्याप्यं] साधनं व्यापकं चित् (चेति) । कस्यचित् साध्याभिमतता (तस्या)भावेऽपि अन्यस्य भावादिति मन्यते [इति] पृष्ठमिव आत्मानं मन्यमानः परः प्राह—कारणं पाचकादिकं कार्यस्य धूमादेः स्वभावो वृक्षत्वादिः भावस्य शिंशपात्वादेः 'व्यापकम्' इत्यनुवर्त्तते । चेत् शब्दः पराभिप्रायसूचकः । तत्र उत्तरं दर्शयन्नाह—क्षणिकस्य इत्यादि । यदि कारणं कार्यस्य स्वभावो भावस्य नियमेन व्यापक इष्यते तर्हि तदभावे अवश्यं तन्न भवति इति अन्यथानु- ५ पपत्तिरेव समर्थिता । सा च अनेकान्त एव संभवतीति 'क्षणिकस्य' इत्यनेन दर्शयति । क्षणिकस्य उत्पत्तिसमयानन्तर निरन्वयनाशिनः कारणस्य पराभिप्रायेण इदमुक्तम्, तत्त्वतः तन्न [३०५ क] कारणम् । किंभूतस्य ? कार्यकालम् अप्राप्नुवत्; कार्योत्पत्तेः प्रागेव नस्तस्य (नष्टस्य) कथं न कं (कथ)ञ्चिद् व्याप्तिर्नाम । कारणस्य हि व्यापकस्य व्याप्तिः, यत्र कार्यं तत्र भाव वच(वचनम्) । न च प्रागेव नष्टस्य सं लभ्यते । एवं हि कार्यमहेतुकं तदभावे १० भवत् केन वार्यते ? शेषमत्रोक्तमिति भावः ।

स्वभावहेतुं दूषयन्नाह—भावस्वभावयोश्च सत्त्वक्षणिकत्व[यो]श्च अभेदैकान्ते अङ्गी- क्रियमाणे किं केन व्याप्यते व्याप्यव्यापकद्वयविरहात् । तत्र च सामान्यविशेषाभाववत् (भावात्) । तदभावे व्याहृतमेतत्—

*“व्यापकं तदतन्निष्ठं व्याप्यं तन्निष्ठमेव वा ।” इति ।

१५

यत्पुनरेतत्—नित्या (नित्यत्वव्यावृत्त्या) कल्पितेन अनित्यत्वेन असत्त्वव्यावृत्त्या कल्पितं सत्त्वं व्याप्येत इति, तदपि तदेकान्ते दुर्लभम्, विकल्पाभावे तत्कल्पनस्य अत्यन्त[म]संभवात् । तद्भावे वा अभिलाष्येतराकारयोः कथञ्चिद् विरुद्धयोः एकत्र संभवाद् १० अ पो ह वा तिंका य निरवशेषाय दत्तो जलाञ्जलिः । एवमर्थं चाऽभेदैकान्ते इत्युक्तम् ।

अत्राह प्र ज्ञा क र गु ष्टः—*“कारणं न कार्यस्य स्वभावो वा भावस्य नाव्यापकः” २० प्रमाणाभावेन २ तयोरभावात् । यत्तु कार्यादेः कारणादिकं प्रति हेतुत्वमुच्यते, तद् व्यवहर्तुः अभिप्रायवशात् *“प्रामाण्यं व्यवहारेण” [प्र० वा० १।६] इति वचनात्” इति, तं प्रत्याह—व्यवहर्तुरभिप्रायवशात् व्यवहर्त्तारः शास्त्रसकाररहिता लोका न तत्संस्कारवन्तो, नैयायिकादयः तेषामन्यथाभिप्रायात्, तेषां व्यवहर्तृणाम् परमार्थयोः हेतुफलयोः भावस्वभावयोरभावेऽपि सर्वत्र अग्नेरेव धूमः वृक्ष एव शिंशपा इत्यभिप्रायः तद्वत् सा (तद्वशात्) तादा- २५ त्म्यतदुत्पत्तिव्यवस्थायां क्रियमाणायाम् । किं कृत्वा ? असमीक्ष्य । किम् ? तत्त्वम् [३०५ख] हेतुफलादीना परमार्थरूपम् । अथवा तत्त्वं प्रतिभासाद्वैत समीक्ष्यते, तत्समीक्षणे तद्व्यवस्थायोगात् । तस्यां किम् ? इत्याह—स तदभिप्रायः प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् अन्यत् प्रमाणं प्रसज्येत । न तावत् प्रत्यक्षस्य (क्षे तस्य ३) अन्तर्भावः, सविकल्पकत्वात् । व्यवहारेणापि

(१) धौद्ध । (२) व्यापकाभावे । (३) व्याप्यम् । (४) क्षणिकम् । (५) सद्भावे । (६) कारणाभावे । (७) अभेदैकान्ते । (८) व्याप्यसद्भावे व्याप्याभावे च भवति । (९) परं व्याप्य व्यापक- निष्ठमेव, न कदाचिदपि व्यापकाभावे भवति । (१०) प्रमाणवार्तिके यदपोहप्रकरण तस्मै । (११) न अव्यापक किन्तु व्यापक । (१२) कार्यस्वभावयो । (१३) विकल्पाभिप्रायस्य ।

अधिकृत्य परेण प्रत्यक्षमुच्यते । तत्र 'तदन्तर्भावे वा प्रत्यक्षवशात् तदुच्यवस्था इति संवृतत्वमनुपपन्नमस्य' । तत्त्वसंबन्धे संवृतेः विकल्प्यात्मकत्वात् । नाप्यनुमानं अन्योऽन्यसंभवोपात् । तथाहि—तादात्म्य-तदुत्पत्तिव्यवस्थायाम् अनुमानम्, अतः तदुच्यवस्थितिः ।

किञ्च * "न अननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाञ्कारण विषयः" इति वचनात्
५ अनुमानं 'तदुच्यवस्थायाः कार्यं सद् व्यवस्थापकम् तच्च तत्कार्यं तद्विमिप्रायात्, स च अनुमानम्, तत्रापि तदेव बोधं तदेव एतन्म, अनवस्था च । ततः सः प्रमाणान्तरमिति स्थितम् ।

ननु [सः]* प्रमाणमेव न भवति तदुच्यवस्थायामाचार्यं कार्यं 'तदन्तरमिति चेत् ? अत्राह—
अविसर्वादकृत्वात् तदुच्यवस्थाऽन्यमिपारित्वात् । अपि (चि) संवापक व ज्ञानं * "प्रमाणमविसर्वादिज्ञानम्" [प्र० वा १।३] इति वचनात् परेण* प्रमाणमिच्यते । असिद्धोऽयं हेतुरिति
१० चेत् अत्राह—विसर्वादकृत्वे अविसर्वावकृत्वामावे "तद्विमिप्रायस्य अन्युपगम्यमाने तदाभयपर्यंतस्य तद्विमिप्रायस्य अहोकारणम् अप्रेक्षाकारित्वं बोध्यम् । कुतः ? इत्याह—प्रकृतानुपयोगात् । प्रकृतायां तदुच्यवस्थायाम् अनुपयोगात् । तथाहि—मद् विसर्वाव (वाचि) तद् व्यवहारेऽपि नामिमतदुच्यवस्थोपयोगि [३ ६ क] यथा मरीचिकात्रलज्जाम्, विसर्वाची च तद्विमिप्रायः । यद् तदुच्यवस्थोपयोगि न भवति न तत् तद्विधिना उपगम्यते यथा जलार्थिना तदेव ज्ञानम्,
१५ तदुच्यवस्थानुपयोगी च तद्विमिप्रायः । तदेवं तद्विमिप्रास्य अविसर्वावकृत्वे परम्" प्रमाणान्तरमापदति, अन्यथा तदनाभयणात् तन्मिच्छनव्यवहारविधाय इति स्थितम् ।

"अयमपि न बोधः अन्युपगमादिति चेत् आस्तां तावदेतत् । अन्युच्यते—सस्यामपि तदुच्यवस्थायाम् अव्यापकत्वम् । एतदेव इत्यन्नाह—तद् एतस्मिन् इत्यादि । तस्मिन् परमसत्त्वे एतस्मिन् इच्यमाने प्रतिबन्धनिषये तादात्म्याविरूपे अहोक्रियमाये कथम् अवाग्भागदृशनात्
२० परमाणोऽनुमीयेत । अस्य ? चन्द्रादेः इति । कथम् ? इत्याह—ज्ञानयोः अर्थात् सागावरभाग (अर्थात्सागावरभाग)योः कार्यकारणमाद्यः । कुतः ? सहेव भावात् । न च नैव तादात्म्यं लक्षणमेदात् । कुतस्तर्हि तदनुमानम् ? इत्याह—अलम् अन्यथाऽनुपपत्तेः अनुमानम् । विनवादि स्थाविति चत अत्राह—अनवद्यम् अव्यमिपारि ।

'किं पुनः' इत्यादि परमव्यवस्थाहृते—किं पुनः कारणम् अन्यथा परमाणामात्रप्रकारेण
२५ उपपद्यते अर्थात्सागा इति चत् ? अस्यात्तन्म—नवै नैवाः (नैव भावाः) पर्यनुयोगम् अर्हन्ति किमेवं भवन्तो भवति (भवन्तु) इति ? केवलं यथा वै बाधबोध (वेऽबाधबाधे) प्रतिमासि तथैव अहोकारणमाद्यः प्रकाशोपनैः । पादप्रसारिका एवं स्थाविति चेत् अत्राह—तादात्म्यं इत्यादि । [तादात्म्ये] किं पुनः कारणं बुद्धत्वमाद्यो द्विगुणा धूमं अग्निकार्यम् इत्येवं

(१) प्रत्यक्षे । (२) विकल्पत्वे । (३) तादात्म्यवशात् । (४) इत्येवम्—इ १८४ ति ७ । (५) तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यवस्थायाः । (६) विकल्पः । (७) विकल्पः । (८) प्रमाणलक्षणमाचार्यम् । (९) प्रमाणान्तरम् । (१०) बोध्यम् । (११) अव्यवर्तमिप्रायस्य । (१२) बोध्यम् । (१३) विज्ञानवादी प्राह । (१४) सद्भावविधेरानुपपत्त्यात् कार्यकारणमाचार्यमाचार्यम् ।

प्रसङ्गात्, अत्रापि तदेवोत्तरम्—'नवै भावाः [३०६ ख] (भावस्वभावाः) पर्यनुयोगम-
हन्ति' इति ।

भवतु तर्हि अर्वागभागोऽन्यथानुपपत्तेरेव परभागस्य हेतुरिति चेत्, अत्राह—परभाग
इत्यादि ।

[परभागोऽविनाभावमर्वागभागस्य कल्पयन् ।

स्वभावं कार्यहेतुञ्च तत्रान्तर्भावयेन्न किम् ॥३॥

५

तदर्वागभागस्य परभागाविनाभावस्वभावं कल्पयता धूमस्यापि पावकाविनाभाव-
स्वभावादेव तत्र गमकत्वं प्रतिपत्तुं युक्तं किं तदुत्पत्त्या ? तस्यां च सर्वथा गम्यगमक-
भावः सर्वथा जन्यजनकभावात् । भावानामंशेन जन्यजनकभावः प्रसज्येत ।]

परभागोऽविनाभावम् अन्यथानुपपत्तिलक्षणं कल्पयन् वादी । कस्य ? अर्वा- १०
गभागस्य । किं कुर्यात् ? इत्यत्राह—स्वभावं कार्यहेतुं च तत्र अन्यथानुपपत्तौ अन्तर्भा-
वयेत् न किम् ? अन्तर्भावयेदेव ।

कारिका व्याख्यातुमाह—तदर्वागभागस्य इत्यादि । तस्य चन्द्रादयो (देव्यः) अर्वागभागः
तस्य परभागाविनाभावस्वभाव (वं) तदव्यभिचारिस्वरूप कल्पयता न केवलमस्यैव अपि तु
धूमस्यापि पावकाविनाभावस्वभावादे [व] तत्र पावके गमकत्वं प्रतिपत्तुं युक्तम् इति । १५
ततः किम् ? इत्याह—किं न किञ्चित् तस्मात् पावकात् उत्पत्त्या धूमस्य इति सम्बन्धः । अथ
तदुत्पत्त्यैव धूमस्य तत्र गमकत्वम्, इत्यत्राह—सा च (तस्यां च) तदुत्पत्तावेव गमकत्वे (त्वम्)
अभ्युपगम्यमानाया सर्वथा सर्वेण प्रकारेण गम्यगमकभावः पावकधूमयोः 'स्यात्' इत्यध्याहारः ।
यथा पावको बाह्यपाकाकारिणा सामान्यप्रकारेण गम्यः तथा सजातीयविजातीयव्यावृत्तासाधा-
रणेन देशकालाकारनियतेनापि स्यात् इति प्रत्यक्षवत् स्वलक्षणविषयता अनुमितेः इति नातो २०
विशेषः । अवैश्याद् विशेषः, इत्यपि वार्त्तम्, विशेषविषयत्वे तद्योगात्, परस्य तथा-
भ्युपगमाभावात् । कथमेव सति विषयसङ्घातं प्रमेयद्वैविध्यात् प्रमाणद्वैविध्यमिति चेत्, अयम-
परोऽस्य दोषोऽस्तु ।

यत्पुनरेतदुक्तम्—*“तदविनाभाव(वात्) धूमविशेषावसाय इष्यते एव सर्वथा
गम्योऽग्निः कुड् कुमचन्दनागुरु [३०७क] जनितधूमावधारणे ततः तत्प्रतिपत्तिदर्शनात्” २५
इति, तदनेन निरस्तम्, तत्रापि कुड्कुमादिसामान्यधर्मानुमितेः, इतरथा अन्त्यविशेषविषयत्वाद्
अनुमितेः ततस्तत्र सन्देहः कुतः ? विशेषानुमाने अन्वयाभावश्च चिन्त्यः । निरूपयिष्यते चेद-
मनन्तरम् । तथा धूमः सर्वथा गमक इति विशेषधर्मेण च (णेव) कण्ठाक्षविकारकारिणा सामा-
न्यधर्मेणापि सत्त्वादिना स्यादिति धूमे सश्यादिभावेऽपि सत्त्वादिनिश्चय (ये) ततोऽग्नि-
प्रतिपत्तिरस्तु, ततः सन्दिग्धाद्यसिद्धताकीर्त्तनमसारमिति मन्यते ।

३०

(१) पावके । (२) प्रत्यक्षात् । (३) बौद्धस्य । (४) एकस्मिन् स्वलक्षणविशेषे द्वयोः प्रमाणयोः
प्रवर्तनात् । (५) चन्दनागुरुवह्निप्रतीतिदर्शनात् । (६) विशेषे ।

स्यान्मतम्—पावकस्य सामान्यधर्मो एव जनकः, ततः वरिव गम्यः, भूमस्य विशेषधर्मा एव जन्या इति तैरैवं गमक इति चेत्, अत्राह—सर्वथा सधप्रकारेण [अन्य]जनकभावात् । अस्यानन्युपगमे दोषमाह— भाषानाम् इत्यादि । बहुवचनं सर्वथा अर्थपरिमिदायम्, अंशेन अवयवेन जन्यजनकभाव प्रसज्येत यथा पावकः सामान्यधर्मैः न विशेषधर्मैर्जगाम्भे भूमौ ५ विज्ञापधर्मैर्न सामान्यधर्मैः जन्यः तथा सर्वे भाषा इति । यत्र (वन्न) प्राद्यमाहकभावोऽपि तन्मि-
थनो ज्ञानैव (?) इति न युक्तमेव—“एकस्यार्थस्वभावस्य” [प्र० वा० १।४०] इत्यादि । यदि मर्तं सर्वथा जन्यजनकभावः सर्वथा [गन्ध]गमकभावश्च इत्येते, एवं तद्वन्य विशेषावसाव इति तत्राह—तद्वन्यविशेष इत्यादि ।

[तद्वन्यविशेषः कः स्वयमभिमतोऽपर ।

सैवाऽन्यधानुपपत्तेः अन्यथाभिमतोऽपि [च] ॥४॥

१०

तादात्म्याविशेषेऽपि व्याप्यस्यैव गमकत्व कथयन् एकलक्षणमेव समर्पयते पक्षधर्मत्वाद्यनपेक्षणात् ।]

स भूमगतोऽपान्तरे मेदोऽयं जन्यो यस्य स तथोक्तः, स चासौ विशेषश्च पावक-
गतो मेदः । कः ? न कश्चिदभिमतः स्वयं सौगतं 'जन्यः' इति सम्बन्धः । किंमृतः ?
१५ इत्याह—परौ विद्यमानः [१०७७] परौ विशेषो वस्माद् इत्यपरौऽसाधारण इत्यर्थः । किं
सर्वथा नामितः ? इत्यत्राह—अन्यत्र अन्यथाऽनुपपत्तेः अन्यथानुपपत्तिमन्तरेण तस्यास्तु
अमित्त एव, निर्वासनमन्तरेण तत्रान्यत्वोपगमात् ।

इदमपरं व्याख्यानम्—तेन अधिना जन्यते इति तद्वन्यः स चासौ भूमत्वविशेषः
सत्त्वादिः भूमगतो विशेषश्च तद्विशेषः कोऽपरोजन्यः अभिमतः स्वयं सौगतेन । अन्यत्र
२० अन्यथानुपपत्तेः सैव अभिमतोऽपि । तथाहि—भूमे धर्मिणि भूमत्वत्त एव सत्त्वादेरपि पाव-
ककार्यत्वात् विशेषेऽपि भूमत्वमेव तद्वन्यथानुपपत्त्या गमकं नर्तरिति निरस्ता वदुत्पत्तिः ।

तादात्म्यं दूष्यमाह—तादात्म्याविशेषेऽपि । व्याप्यव्यापकयोः इत्यपक्ष (क्ष्य)म् । व्याप्य-
स्यैव सत्त्वादेर्न व्यापकस्य अन्तित्यत्वादेः गमक[त्वं] कथयन् परं एकलक्षणमेव समर्पयते
२५ पक्षधर्मत्वाद्यपेक्षणाया (द्यनपेक्षणात्) आदिशब्देन त्वसम्पत्तिरहम् ।

मनु साधर्म्यैरेवमेव तद्वन्यथाऽप्यवयवाव न इतुः इति चेत् अत्राह—तद्व इत्यादि ।

[तत्सिद्धयसिद्धयोः सत्योः बहिर्ध्याप्तेरसाधनात् ।

साधनं सकलव्याप्तोरुभयव्योपानतिक्रमात् ॥५॥]

तस्याः अन्वयार्थेः सिद्धिश्च इतिः आत्मभावो वा अस्तिद्विध विपर्ययः तयोः
सत्योः बहिर्ध्याप्तेः पक्षादन्वय इतिः बहिर्ध्याप्तिः, तयोः सत्त्वाद् असाधनात् साधन-

(१) विसेधधर्मिणः । (२) प्रत्यक्षत्वं ततः स्वयम् । कोऽन्यो न इतो भागः स्यात् वा प्रमाणे परी-
क्षते इति शेषः । (३) अन्यथानुपपत्तेस्तु । (४) सत्त्वादि । (५) बौद्धः ।

भावात्, ताम्^१ आश्रित्य [न] किञ्चित् साधनं भवतीति । यदि वा, तस्याः साध्यभावात्^२ । अथवा, तस्याः असाधनत्वात् इति सा न साधनम् इति यावत् । तर्हि सकलव्याप्तेः हेतुः, इत्यत्राह—सकल इत्यादि । पक्षे अन्यत्र च व्याप्तिः सकलव्याप्तिः तस्या उभयदोषानतिक्रमात् तदेव समर्थयत इति [३०८] । तथाहि—नान्तरेण अन्तर्व्याप्ति [म] सकलव्याप्तिः^३, स (सा) चेत् सिद्धा कुतश्चित्, किमपरेण ? न चेत्, का सकलव्याप्तिः ? तथा विना बहिर्व्या-^४ प्रत्यापि न सौ युक्ता, तात्पर्या (१) ।

सत्यम्, अर्वागभागदर्शनात् चन्द्रादेः परभागोऽनुमीयते, स तु नान्यथानुपपत्तेरपि तु एकसामर्थ्यधीनतया इति, एतत्कदर्थयन्नाह—चित्तभ्रान्ति इत्यादि ।

[चित्तभ्रान्तिस्वसंवित्त्योस्तादात्म्यं चेद्विलक्षणैः ।

दृष्टैर्भाव्यं स्वभावैः स्वैर्नश्वराणामनश्वरैः ॥६॥

१०

भ्रान्तिः^५ तथा च]

भ्रान्तिश्च अतस्मिन् तद्भेदः । उपलक्षणमेतत् तेन विकल्पसंशयविपर्यासादीनां ग्रहणम्, स्वसंवित्तिश्च स्वसवेदनाध्यक्षम् । एतदपि उपलक्षणमिति निर्विकल्पकत्वप्रत्यक्षादीनाम् । चित्तस्य ज्ञानस्य भ्रान्तिस्वसंवित्ति तयोः तादात्म्यं चेद् विलक्षणैः विसदृशैः दृष्टैः इन्द्रियगोचरैः भाव्यम् भवितव्यम् । केपा कैः इत्याह—नश्वराणाम् प्रतिक्षणभङ्गुराणाम्^६ अनश्वरैः स्थितैः । किंभूतैः ? स्वभावैः स्वरूपैः । किं सवैः ? न इत्याह—स्वैः आत्मीयैः न बुद्ध्यन्तरगतैः ।

कारिका व्याचष्टे—भ्रान्ति इत्यादिना । व्याख्यातमेतत् प्रथमप्रस्तावे । यद्यपि च भ्रान्ति-ग्रहेण विपर्यास उक्तः तथापि द्वयोः उपादानं बाह्येतरविभ्रमप्रतिपादनार्थम् ।

एवं सति किं लब्धम् ? इत्याह—तथा च इत्यादि । ते च (तथा च तेन च) नश्वराणाम्^७ अनश्वरस्वभावप्रकारेण च ।

[यथानुदर्शनं तत्त्वप्रतिपत्तिर्न लङ्घ्यते ।

तादात्म्यसती सूक्ष्माणां भिन्नानां सुपरीक्षितैः ॥७॥

स्थूलैरभिन्नैः स्वभावैः स्वैः चाक्षुषाणामचाक्षुषैः ।

अप्यन्यथानुपपन्नैः यथा लोके प्रतीयते ॥८॥

२५

स्कन्धोऽर्वागूर्ध्वपरमध्यभागात्मैकः कथञ्चित् ।

अनुमेयः केनचित्कश्चिद् बुधैः रूपरसादिवत् ॥९॥

प्रत्यनीकस्वभावतादात्म्यमन्यथानुपपत्त्या क्वचित् सिद्धमुपयन् एकान्त[भिन्न-विपर्य] प्रतीतिविरुद्धमविकल्पं निर्विपर्यं चानुमानं परिकल्प्य तत्तत्त्वसिद्धि व्यवस्थापय-तीति किमतः परमयुक्तम् अन्यथानुपपत्तेरतिक्रमात् । ततोऽपरः सहभाविनां रूपादिपर- ३०

(१) बहिर्व्याप्तिम् (२) असिद्धत्वादित्यर्थः । (३) सिध्येत् । (४) सकलव्याप्ति ।

भागादीनाम् रसार्वाग्भागादिभिः प्रकृत्य प्रतिबन्धनियमस्य स्वप्रवृत्तौ, उपयुक्तता
 नुमेयोपादानशक्तिः रूपसिद्धौ प्रतीतिं स्वलिङ्गसस्याश्च लक्षयेत् । उपयुक्ताद्रसात् रूपा
 द्युत्पत्तौ सहकारित्वं तदुपादानस्वभावं प्रतिपन्नवान्, पुनः तत्कल्प रूपादिकं प्रत्येति ।
 स्वोपादानस्य शक्तिप्रवृत्त्या बिना न रसोत्पत्तिः सैव रूपादिकारणमिति अतीवैककालानां
 ५ गतिनां गतानां व्यभिचारात् इति कोऽप्यप्रतिपत्तिक्रमं सर्वत्र व्यवहारमायात् । तथा
 च कारणात् कार्यानुमानम् । सहभाविनश्च रसात् पारम्पर्येण रूपाद्यनुमानं न केवलं
 प्रतीतिप्रसिद्धिमुपगच्छति किन्तु अनुमीयमानं प्रतिबन्धनियमं च ।]

यथानुपपत्तिं वदन्तानविरुद्धेन । नु विवर्ते । तस्वप्रतिपत्तिर्न लक्ष्यते न
 निराक्रियते । किंभूता सा ? इत्यत्राह—तावात्स्वमतीति (अपि) मत्ताऽत्र प्रष्टव्यः । केपाम् ?
 १० इत्यत्राह—सूक्ष्माणाम् । किंभूतानाम् ? मिहानाम् अन्वोऽन्यस्यापृथानाम् । केः ? इत्य
 त्राह—स्यूतैः । किंभूतैः ? अभिज्ञैः, अनेकवयससाधारणैः । पुनरपि किंभूतैः ? सुपरीक्षितैः
 क्व सुपरीक्षकैः ? [३२८ख] (चित्तैः ?) इत्याह—अन्यधानुपपन्नै इति । स्वैः आत्मीयैः ।
 न केवलं तैः तेषामेव तत् किन्तु चाक्षुषाणाम्, उपलक्षणमेतत् सर्वं (सर्वे)न्त्रियाणाम् ।
 अचाक्षुषैः एतद्युपलक्षणम् । किंभूतैः ? स्वतार्थैः (स्वभावं) अपि मत्तः 'चाक्षुषा
 १५ णाम्' इत्यत्र पति (पति) एवम् । यथा लोके प्रतीयत इत्यनेन च प्रतीतिविद्यमानेकान्तं
 दर्शयति । प्रकृते कोऽस्य उपयोग इति चेत् ? अत्राह—स्कंधोऽर्वाग्भागेत्यादि । स्कन्धः
 चन्द्रादिः अवयवी । किंभूतः ? अर्वागादीनां इन्द्रः, पुनः भागसम्बन्धन कर्मधारया, ते
 आत्मानो यस्य स चासौ एकश्च उदात्तेषु यथा लोकं प्रतीयते । एत स्कन्धेकेनचित्
 अर्वाग्भागेन कश्चिद् भागो मत्तादिः अनुमेय स्यात् । केः ? बुद्धैः परीक्षकैः । निदर्शन
 २० माह—रसात् रूपादिवद् इति । यथा कश्चित्तावात्स्यात् रसात् रूपादिरनुमेयैः, नैकसाम-
 प्रयचीन्त्वेन तत्रा (तथा) एत केनचित् भागेन कश्चिद् भागोऽनुमीयते इति निरूपणार्थः ।

कारिकात्रयं सुगमत्वाद् अभ्यास्याय निदर्शनं समर्पयितुं कामः [आह] प्रत्यनीक इत्यादि
 प्रैत्यादि । प्रत्यनीकी अभ्योऽन्यविरुद्धौ चो स्वभावी विकस्याऽपिकस्यो भ्रांति प्रत्यक्षौ
 विपर्ययप्रत्यक्षे (क्षौ) संक्षयप्रत्यक्षौ तयोः तादात्म्यम् एकत्वम् कश्चिद् विद्वानाहो सिद्धं प्रमाण-
 २५ मिश्रितम् उपपन्नम् (उपपन्न) अभ्युपगच्छन् । क्वा ? इत्यत्राह—अन्यथा इत्यादि । अन्यथा
 अन्येन तादात्म्याभावप्रकारेण तयोः स्वभावयोः वा अनुपपत्तिः तथा इति । तथाहि—निर्विकल्प-
 स्वभावाद् विकल्पस्वभावभाषि (वस्य) मेवैक्येन कुतः तद्वैतं यतः तत्स्वप्नम् ? [३२ ९क]
 अज्ञातकल्पने अतिप्रसङ्गात् । तथा च ॐ "अमितापसंसर्गयोग्यप्रतिमासा प्रतीति" कल्पना
 [न्यायवि १:५] यधि (इति) कल्पनयापि न उच्यत इति इदं संहृतिवार्त्ता । एत इति चेत्
 ३ तर्हि विकल्पस्वभावोऽविकल्प इति तदवस्था (स्वः) प्रसङ्गः ॐ "सर्वविद्यैतत्सिकानाम्" [न्याय-

(१) सर्वेन्द्रियोपपत्त्यात् । (२) अस्ति मातृकिट्टं क्व रसात् इत्यादि । (३) 'प्रत्यादि' इति विर-
 थं कश्च । (४) विरस्यस्वकल्पवैधेयम् । (५) "सर्वविद्यैतत्तावात्तादात्म्यवैतत् क्वसर्वैतन्म्"—न्यायवि ।

वि० १।१०] इत्यादि कथम् ? अन्यथा तत्रापि अपरतत्त्वभावकल्पनम् उक्तदोषम् अनव-
स्थामन्वाकर्षति । यदि पुनः अविकल्पस्वभावाद् अन्येन अन्यवेदनम् इति निराकारदर्शनम्,
असतश्च ततस्तस्य वेदनमिति स्वपरयोः प्रत्यनीकयोः तादात्म्यम्, अत्रापि भेदैकान्ते मं (?)
प्रकृतमनुवर्त्तत इति चक्रकम् । एतेन शेषमपि चिन्त्यम् । ततस्तयोः^३ तादात्म्यमन्वेष्यम् । तदुपयन्
व्यवस्थापयति इति किमतः परमयुक्तम् ? इदमेव अयुक्तमिति । किंभूत किंभूत्वा कुतः ५
किं व्यवस्थापयति ? इत्यत्राह—अविकल्पं परिकल्प्य । किम् ? इत्याह—एकान्त इत्यादि ।
किंभूतम् ? प्रतीतिविरुद्धम् । नहि एकैकपरमाणुपर्यवसितवपुः अध्यक्षं प्रतीत्यारूढं लक्ष्यते
दृश्यानुपलब्धिः (ऽधेः) अभावप्रसङ्गात् एकज्ञानसंसर्गिपदार्थद्वयाभावात् । कथमेवं विभ्रम-
तोऽपि स्थूलदीर्घादिप्रतीतिः, यतः पर्वतादिव्यवस्था इति चेत् ? अयमपरो दोषोऽस्तु ।

यदि पुनः अनेकपरमाणुविषय साकारमेकं दर्शनम्, किं स्यात् ? उक्तमत्र प्रत्यनीक १०
इत्यादि । निर्विषयं च अनुमानं परिकल्प्य । अत्रापि 'प्रतीतिविरुद्धम्' इत्यनुवर्त्तते । क्वचित्
प्रत्यनीकस्वभावयोः प्रमाणसिद्धतादात्म्योपगमे नित्यत्वानित्यत्व-कृतकत्व-सत्त्वादीनां प्रत्यनीक-
स्वभावनाम् शब्दे तादात्म्यसिद्धेः प्रतीतिविरुद्धं निर्विषयं तदिति मन्यते । ततोऽविकल्पात्
[३०९ख] प्रत्यक्षात् तद्विरुद्धा [त्] निर्विषया [च्च] अनुमानात् तत्त्वसिद्धिम् इति । कुत इदमेव
अयुक्तम् ? इत्यत्राह—अन्यथा इत्यादि । यतः अन्यथानुपपत्तेः क्वचित् प्रत्यनीकस्वभावयोः १५
तादात्म्यमभ्युपैति सौगतः, तस्यै एव ततः तत्त्वसिद्धिं व्यवस्थापयतोऽतिक्रमात्, ततो न क्वचित्
तयोः तादात्म्यमिति, इदमेव अयुक्तमिति भावः ।

इदमत्र तात्पर्यम्—रसादिक्षणिकपरमाणूनां विवेकैकान्ते विकल्पाभावात् कुतो निर्विषयमप्य-
नुमानम्, यतः तत्त्वव्यवस्था ? तदस्ति चेत्, विकल्पाविकल्पप्रत्यनीकस्वभावयोः क्वचित्
तादात्म्यं सिद्धम्, रसादीनामपि तदस्ति इति न दृष्टान्तासिद्धिः । ३०

यस्तु मन्यते—अर्वाग्भागा[त्] सयोगिनः परभाग[गः] रसाद् एकार्थसमवायिनो
रूपादिः अनुमीयते, न तादात्म्याद् अन्यतो वेति, सोऽप्यनेन निरस्तः, शक्यं हि वक्तुं प्रत्यनी-
कस्वभावयोः सामर्थ्येतरयोः अन्ययोर्वा तादात्म्यम् अन्यथानुपपत्त्या क्वचित् तादात्म्यादौ
(तादात्म्यम् आत्मादौ) सिद्धम् उपयन् वैशेषिकादिः प्रतीतिविरुद्धम् एकान्तभिन्नस्वभावद्रव्य-
गुणकर्माक्षणक्षयप्रध्वंस [म]विकल्पं निरंशैकार्थम् नियतं परिकल्प्य तत्पूर्वकत्वेन निर्विषयम् २५
अनुमानं चेति । शेषं पूर्ववदिति ।

ननु यद्यपि अर्वाग्भाग-परभागयोः रूपादिरसाद्योः तादात्म्यं तथापि न तदन्यथानुपपत्त्या
गम्यगमकभावः, अपि तु पूर्वविशिष्टकारणस्य अनुमानेन, तत एव तादात्म्यस्यापि भावादिति
चेत्, अत्राह—ततोऽपरः इत्यादि । ततः तादात्म्याऽन्यथानुपपत्तेः अपरः अन्यः स्वयम्
आत्मना सौगतेन न लोकेन प्रमाणेन वा [३१०ख] प्रकृतस्यै रचितः । अनेन परस्य तत्र ३०

(१) 'सूक्त स्यात्' इति सम्बन्ध । (२) 'म' इति निरर्थकमत्र । (३) प्रत्यनीकस्वभावयो विकल्पा-
विकल्पयो । (४) अन्यथानुपपत्तेरेव । (५) एकस्मिन् द्रव्ये तादात्म्यमिति । (६) वैशेषिक ।

स्वातन्त्र्यं वक्ष्यति । कः ? इत्याह—प्रतिपन्ननिबन्धम् । च क्षण्ये न कञ्चिदप्रत्यक्षादिकं प्रस्तावाद्
 अर्वाग्भागापरभागयोः रूपाविरसाद्योः इति गम्यते । यदि वा, तुतः साक्षात् तादात्म्यवस्तुत्वति
 प्रतिष्ठायाद् अपरोऽप्य एकसामप्रपचीनताच्छ्रय इति व्याख्येयम् । कुतः स प्रकृतः ? इत्याह—
 सहभाविनाम् अनुमानप्रसङ्गात् । केयम् ? इत्याह—रूपादिपरमागादीनाम् । केः ? इत्य-
 ५ त्राह—रस अर्वाग्भागादिभिः । स किंभूतः ? इत्यत्राह—स्वमतघाती । स इत्यनेन सौगत-
 परामर्शः तस्य मतघाती । कुतः ? इत्यत्राह—उपयुक्तरसेन इत्यादि । उपयुक्तेन आत्मावितेन
 रसेन अनुमेया या उपादानस्य उपयुक्तत्वाद्सहभाविरस्यरूपपरिणामिकारणस्य शक्तिः सामर्थ्यं
 रमस्य रसोत्पत्तौ उपादानशक्तिः रूपोत्पत्तौ सहकारिशक्तिः रूपस्यापि रूपोत्पत्तौ उपादानशक्तिः
 अन्यत्र सहकारिशक्तिः तत्र रूपसिद्धौ रूपानुमितौ क्रियमाणानां प्रतीतिं छाकप्रमिद्धिं लक्ष्येत्
 १० सौगतः । नहि पूर्वम् उपयुक्ताद् रसात् सामग्रीविशेषानुमानम् [ततो रूपानुमानम्] इति छाके
 परम्परप्रतीतिरस्ति तत्रैव उपयुक्तरसादेव रूपानुमितिप्रतीतिः । तथापि तत्कल्पने 'क्षर्यं हि वाङ्मयम्
 स्वभावहेतुमाश्रयम्' इत्यादिना दूषणं निरूपयिष्यत् । अथ प्रतीतिच्छब्दे क्व स स्वमतघाती
 इति चेत् ? लक्ष्यत्र दूषणं निरूपयिष्यत् इति ।

किञ्च श्लेषानुमानस्य मननं यच्च कीर्तितं कीर्तिं ना तन्व (तत्र) किं तस्य प्रतीति
 १५ विच्छेदमेवतः (विच्छेदनेन ? ततः) तत्सिद्धौ दूषणान्तरमाह—[११०२] स्वलिङ्गसंख्यां कार्यं
 स्वभावानुपलब्धिगोचरं च लक्ष्येत् ।

एवं कारणल्लिङ्गोपगमात् 'रसात् उपयुक्ताद्' इत्यादिना कारिकां विद्धानोति—रसात् । किं
 भूतात् ? उपयुक्तात् प्रतिपन्नवान् सौगतो छाके वा । किम् ? इत्याह—सहकारित्वम् । कः ?
 इत्याह—रूपानुत्पत्तौ । किंस्वभावम् ? इत्याह—तदुपादानस्वभावम् । तस्य उपयुक्तरसस्य च
 २० उपादानं तत्स्वभावम् पुनः पर्याप्तं तत्कार्यम् तस्यै तत्र तत्स्वभावस्य सहकारित्वस्य कार्यम् ।
 उपेवाह—रूपादिकम् । तत् किं करोति ? इत्याह—प्रत्येति । कुतः ? इत्याह—तै (?) शक्ती-
 त्वादि । शक्तेः प्रवृत्तिः कार्ये व्यापारः तस्य विना न रसोत्पत्तिः उपयुक्त-रसात्मकामः । कस्य
 तथा विन्य ? इत्याह—स्वोपादानस्य उपयुक्तरसोपादानस्य किन्तु तदावृत्त्या तदुत्पत्तिः । ततः
 किम् ? इत्याह—सैव तस्य शक्तिप्रवृत्तिरेव रूपादिककारणम् इति हेतोः अतीतैककालानां गतिः
 २५ प्रतीतिः नानागतानाम् । कुतः ? व्यभिचारत्, इति शब्दः परस्परसमाप्तः । तत्र दूषणमाह—
 'कोऽयम्' इत्यादि । पूर्वम् उपयुक्तरसात् तदुपादानरसस्य रूपसहकारिणः प्रतिपत्तिः पुनः ततो
 रूपस्य इति प्रतिपत्तिरुपेयं परेण लक्ष्यमानः कः कुरिसत् इत्यर्थः । कुतः ? इत्याह—तत्रैव
 व्यबहारामावात् । यद्य 'अतीतैककालानां गतिः नानागतानाम्' इति प्रतिपत्तेः क्रमः

(१) उपयुक्तस्य तस्य लक्ष्यहेतुविशेषो कल्प्यते च परिणामिकारणस्य उत्तररसात्मकत्वेन उत्तरकल्पान्
 कर्तव्यं च तस्य परिणामिका । (२) उत्तररसोत्पत्तौ । (३) उत्तररसोत्पत्तौ । (४) कोके । (५) चर्मकीर्तिका ।
 (६) रसस्य । () 'त' इति विपर्ययमात्र । (८) "तत्किं प्रवृत्त्या च विना रसाः सैवात्म्यकारणम् । इत्यतीतैक-
 कालानां गतिस्तत्कार्यवैधिकात् ॥ (९) अतीतैककालानां गतिर्नावापताम्यं व्यभिचारस्य"—म वा
 स्पष्ट ११२१ । (१०) पूर्वसत्त्व । (११) म वा स्पष्ट ११२१ ।

परिपाटिः न्यायानतिलङ्घनम् कोऽयम् । कुतः ? इत्याह—तथैव इत्यादि । तथैव *“अतीतैक-
कालानां गतिर्नानागतानाम्” [प्र० वा० स्ववृ० १।१२] इत्यनेनैव प्रकारेण व्यवहाराभा-
वाद् अन्यथापि [३११ क] व्यवहारात् सौगतस्य इति द्रष्टव्यम् । स्वयमेव ‘उपयुक्तरसानुमित-
रसादिना^१ तदपेक्षया ना (चा)नागतस्य रूपादे[र]व्यभिचारगतेः’ इत्युपगमात् । दूषणान्तर-
माह—तथा च तेनैव परपरिकल्पितप्रकारेण कारणात् कार्यानुमानम् । ५

यस्तु मन्यते—‘भावि कारणम्’ इति, अस्मिन् दर्शने कार्या[त् कारणा]नुमानम्, न
कारणात् कार्यानुमानम् इति, स^३ कीर्तेः^२ अनन्तरवचनं कृत्यति, तस्यापि उपयुक्तरसेन
पूर्वरसप्रतिपत्तिः कारणात् कार्यानुमानं स्यात् । तद्वन्भ्युपगमे *“एकसामग्र्यधीनस्य”
[प्र० वा० ३।१८] इत्यादि निरर्थकम् । अन्योऽन्यहेतुफलभावे अन्योऽन्यसंश्रयः ।
एवमेव ‘प्रतीतिं स्वलिङ्गसंख्यां च लङ्घयेत्’ इति व्याख्यातम् । १०

अधुना साः (कृतनागाऽ)कृताभ्यागमदोष दर्शयन्नाह—राह [सह]भाविनश्च इत्यादि ।
अनुमीयमानरूपादिना सह भवनशीलाद् रसात् समकालरूपाद्यनुमानम् । कथम् ? इत्याह—
पारम्पर्येण वर्णितप्रकारेण । तत् किं करोति ? इत्याह—न केवलं प्रतीतिप्रसिद्धिम् उपरुणद्धि
निराकरोति । अनेन कृतनागो दर्शितः, किन्तु प्रतिबन्धस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणस्य नियमं च
विरुणद्धि । कथम् ? अनुमीयमानस्य रूपेण सह प्राक्तनरसादेः तादात्म्याद्यभावेऽपि प्रति- १५
बन्धान्तराद्^१ गमकत्ववर्णनात् । एतेन अकृताभ्युपगमः कथितः ।

स्यान्मतम्—न तथा परमार्थतः पूर्वम् उत्तरस्य उत्तर वा पूर्वस्य कारणं लिङ्गं च इष्यते
येनायम् अन्योऽन्यसंश्रयादिदोषः स्यात्, अपि तु व्यवहारिणा केवलं तन्मतानुसारिणा अनु-
मीयते, तदेव अनुद्यते । तत्रापरः प्राह—स तर्हि साक्षाद् रसाद् रूपप्रतिपत्तिं [३११ ख] कुर्वन्
किमिति प्रतिक्षिप्तः ? तत्प्रतिबन्धाभावादिति चेत्, पूर्वोत्तरयोः कः प्रतिबन्धः ? तदुत्पत्तिरिति २०
चेत्, प्रमाणतः सिद्धा, किमुच्यते व्यवहारिणेति ? प्रमाणसिद्ध[स्योभ]योरपि अभ्युपगमाह-
त्वात्, अन्यथा त्वरतः प्रामाणिकत्वाद्वा येन (परस्यापि न प्रामाणिकत्वम्) । व्यवहार्यभ्युपगमात्
चेत्, अत एव प्रतिबन्धान्तरमस्तु । न च अप्रमाणाभ्युपगमसिद्धे द्वैवैस स (द्वेः अर्धवैशस) न्यायो^१
न्यायानुसारिणा युक्तः । तदपि अस्तु इति चेत्, अत्राह—सहभाविनश्च इत्यादि । सहभाविन एव
रसात् समकालरूपाद्यनुमानं न केवलं पारम्पर्येण या प्रीति (प्रतीतिः) सौगताभ्युपगता तामुपरुणद्धि २५
किन्तु प्रतिबन्धनियमं च उपरुणद्धि इत्यनुवर्तते । सहभाविनोः प्रतिबन्धान्तरसिद्धेः नील-
तद्विज्ञानवदिति ।

तदेवं दृष्टान्ते निराकुलीकृते पर आह— ‘यदुक्तम्—भ्रान्तिप्रत्यक्षयोः तादात्म्येन भवितव्यम्’

(१) एकसामग्र्यन्तर्गतपूर्वरस पूर्वरूपादिना । पूर्वरूप हि स्वसजातीयं उत्तररूपमुत्पाद्यैव
उत्तररसोत्पादकसामग्र्यामनुप्रविशति इति भास्वाद्यमानरसात् सामग्र्यनुमानं यद्यपि कार्यात् कारणानु-
मानं तथापि एकसामग्र्यन्तर्गतपूर्वरूपात् उत्तररूपानुमानं कारणात् कार्यानुमानमेव इति भावः । (२)
प्रज्ञाकर । (३) प्रज्ञाकर । (४) धर्मकीर्ते । (५) “एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसतो गति । हेतुघर्मानु-
मानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥”—प्र० वा० । (६) एकार्थतादात्म्यात् । (७) तर्हि तदुत्पत्तिः । (८) द्रष्टव्यम्—
पृ० २६३ टि० ११ ।

इति उक्तसारम् प्रत्यक्षाद् आत्मनश्चरुत्वाद् भ्रान्तेः पित्राकारनिमासरूपायाः विकल्पमा
प्यासेन भेदादिति चत् अत्राह—स्वस्य स्वण्डशाद्वेद् इत्यादि ।

[स्वस्य स्वण्डशाद्वेत्संयित्ति पहिर्वेषं न किं तथा ।

सामग्रीभेदाद् मिथेरन् घतः पुद्गलसविद् ॥१०॥

५ पुद्गलस्यैकस्यैव चक्षुरादि[सामग्रीभेदात्]रूपादिज्ञानप्रतिमासमेदं विज्ञानस्मेव ।
तद्वृत्तान्तिकल्पनायाद्युभयाकारानतिक्रमात् तदवस्यं चोद्यम् ।]

स्वम् आत्मानं स्वण्डशाः संवेदनादिरूपज न विभ्रमाकारधिवेकरूपज सताऽपि भ्रान्तेर
भावप्रसङ्गात् सवित्ति विपयीकरोति वित्तिः बुद्धिश्चेद् यदि । तत्र रूपमम पहिर्वेष
घटादि किञ्च 'स्वण्डशाः संयित्तिः इति पदपठना । संघते (संघिते) तथैव प्रतीतेः इति
१० मस्यते । क्वं एण्डशाः स्यात् तत्संयित्तिः ? इत्यत्राह—सामग्री इत्यादि । यतो परमात्
एण्डशाः संवेदनाद् मिथेरन् मिमाः सुः परस्परम् । काः ? इत्यत्राह—पुद्गलसविद्ः [३१०
क] स्वरसगम्यमप्यारमकपटादियुद्धयः । कुतः ? इत्याह—सामग्रीभेदात् चक्षुरादिकारण-
कडापभेदात् । एकस्य तद्विपयत्वादिति भावः ।

पूर्वाप्यस्य सुगमत्वाद् व्याख्यानमकृत्वा परमार्थं व्याचष्टे—पुद्गलस्य रूपादिमयघटावेः
१५ एकस्यैव स्वगुणपर्यायसाधारणात्मन एव न परैकस्वितरूपादि-परमार्थैकान्तमिन्नअवयव-अव-
यविरूपस्य रूपादिज्ञानप्रतिमासमेदः केवलं न स्वरूपमद् इत्यथाः । कुतः ? इत्याह—चक्षुरादि
इत्यादि । तत्र एष्टाम्बमाह—विज्ञानस्यैव (स्मेव) इत्यादि ।

ननु च प्राद्याकाराद् भिन्नं ज्ञानमाभित्य कारिका प्रकृता (प्रकृता) तन्ममिदमुच्यते इति
चेत् न एकस्य इत्येतरसंभवत्वाद् प्राद्याकारसंभवाविरोधमिमात्रेणैव एवमभिधानात् ।

२० यदि मतम्—न ज्ञानस्य प्राद्याकाराद् भेदे नापि परमार्थतः तत्तत्तात्मकम् तदाकारस्य
भ्रान्तस्य ततः तत्त्वान्यत्वाभ्यां (भ्याम) निर्बन्धीयत्यात् । तदुक्तम्—

ॐ "वस्तुन्येव विकल्पविषेद (कल्पः स्याद्विषेः) एस्वनुरोघतः ।" इति ।

ॐ "मन्त्राद्युपप्लुताद्याणाम्" [प्र० वा २।३५५] इत्यादि ।

ॐ "अविमामोऽपि" [प्र० वा २।३५४] इत्यादि चेति (चेति) ।

२५ तत्राह—तद्वृत्तान्तीत्यादि । तस्य प्राद्यादिनिर्मासमेदवत्ता ज्ञानस्य भ्रान्तिकल्पनायां
क्रियमाणयां उभयाकारानतिक्रमात् स्वपररूपापेक्षया नैविभ्रमेतराकारानतिक्रमात् तदवस्यं
चोद्यम् 'कथमेकम् अनेकस्यम् इति ?

अथ पररूपवत् स्वरूपेऽपि तद्वृत्तमिष्यते तत्राह—अथास्वम् इत्यादि ।

(१) 'स्व' इति द्विक्रियत्वात् । (२) क्वाप्य एव एकान्तविज्ञानः परमार्थ इति वीदकस्वितरम्
अवयव-अवयविको एकान्तमिमाविति पीतैः परिकल्पितम् । (३) उद्भवतोऽन्वय-न्यावधि वि हि ५०
१० । (४) 'वया यन्मन्त्राद्यः । कल्पवैशवाक्यमासन्ते तद् परहिता अपि । इति शेषः । (५) "अविमामोऽपि
बुद्ध्यात्मा विपरीतवर्धनैः । प्राद्याकारविक्रियेभेदविक्रिये कल्पते ॥" (६) स्वरूपेऽपि प्रमाकारः परक्ये
च विभ्रमाकारः ।

[यथास्वं न चेद्बुद्धेः स्वसंविदन्यथा पुनः ।

स्वाकारविभ्रमात् सिध्येद् भ्रान्तिरप्यनुमानधीः ॥११॥

प्रत्यक्षानुमानयोः स्वभावविभ्रमात् अनेकान्तमन्तरेण प्रत्यक्षस्यापि स्वार्थसंवेदना-
नुपपत्तेः सुव्यवस्थितं तत्त्वम् !]

बुद्धेः न चेद् यदि नास्ति । किम् ? इत्याह—स्वसंचित् स्वरूपवेदनम् । किं [३१२ख] ५
सर्वथा ? न इत्याह—यथास्वं * “सर्वचित्तचैतानाम् आत्मसंवेदनं प्रत्यक्षम्” [न्यायवि०
१।१०] अविकल्पकं बुद्धेः स्वरूपम् * “प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृत्या” [प्र० वा० १।२१०]
इत्यभिधानात्, तदनतिक्रमेण । अन्यथा पुनः विद्यते । कुतः ? इत्याह—स्वाकारविभ्रमात्
बुद्धेः स्व आत्मीय आकारः स्वप्रकाशता * “स्वयमेव (यं सैव) प्रकाशते” [प्र० वा० २।३२७]
इति ? तस्य तत्र वा विभ्रमात् । ततः किम् ? इत्याह—सिध्येत् स्वलक्षणबुद्धेः भ्रान्तिरूपम् । १०
केन प्रमाणेन ? [न] केनचित्, स्वयं भ्रान्तात् प्रत्यक्षात् तदसिद्धेः वहिरर्थवत् । अनुमानेन इति
चेन, अत्राह—भ्रान्तीत्यादि । अपिशब्दो भिन्नप्रक्रमः, अनुमानधीरपि भ्रान्तिः ।

कारिकार्थं दर्शयन्नाह—प्रत्यक्ष इत्यादि । सुव्यवस्थितं तत्त्वम् सर्वं भ्रान्तत्वम(न्तं तत्त्वमु-)
पहसनवचनमिदम् । स्वसंवेदनप्रत्यक्षमेव अभ्रान्तमिति चेत्, अत्राह—अनेकान्तमन्तरेण इत्यादि ।
एवं मन्यते—तत् स्वसंवेदनप्रत्यक्ष ‘नीलमहं वेद्मि’ इति ग्राह्यग्राहकसंवेदनस्वभावम्, १५
ततोऽन्यद्वा स्यात् ? प्रथमपक्षे अनेकान्तमन्तरेण न केवलमनुमानस्य अपि तु प्रत्यक्षस्यापि
स्वार्थसंवेदानुपपत्तेः सुव्यवस्थितं तत्त्वम् स्वयमेव स्वस्य वा अर्थः इति । द्वितीये सुख-
नीलादौ का वार्ता ? भ्रान्तत्वमिति चेत्, अन्यस्य तद्विपरीतस्य अदर्शनेनाऽसत्त्वात् । दर्शनेऽ-
पि तद्वदेव, ततः तदेव बोधम् ‘प्रत्यक्षानुमानयोः स्वभावविभ्रमात् सुव्यवस्थितं तत्त्वम्’ इति ।

स्यान्मतम्—तद् विभ्रमविवेकनिर्मत(ल)तया यद्यथा(द्यप्या)त्मानं न दर्शयति तथापि २०
तच्चेतनदया (सच्चेतनादितया) दर्शयति इतरस्य विभ्रमाभाव इति, तत्राह—सु(स्व)व्यक्त इत्यादि ।

[स्वव्यक्तसंवृतात्मानौ व्याप्नोत्येकं स्वलक्षणम् ।

यदि हेतुफलात्मानौ व्याप्नोत्येकं स्वलक्षणम् ॥१२॥

न बुद्धेर्ग्राह्यग्राहकाकारौ भ्रान्तावेव स्वयमेकान्तहानेः । तौ चेद् भ्रान्तौ किमभ्रान्तं
यत् प्रत्यक्षं स्यात् ? तौ हि तदात्मानौ तद्व्यतिरेकेण एकान्तस्यानुपलब्धेः । कथञ्चि- २५
दुपलब्धौ सत्याञ्च तद्विवेकानुपलब्धौ उपलब्धस्यापि संवृतौ चेतःस्वलक्षणस्य सकृद्
व्यक्तेतरस्वभावौ व्याप्नुवतः क्रमेण हेतुफलव्याप्तौ कः प्रतिबन्धः ?]

व्यक्तः [३१३ क] प्रत्यक्षः संविदेत बोधस्वभावः संवृतः तद्विपरीतो वेद्यवेदकाकार-
विवेक इत्येके ‘स्वं खण्डशः चेत् संवेत्ति (संविच्छिः)’ इत्यादि नानार्थमेतद् इत्यपरे ।

(१) “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपर । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव
प्रकाशते ॥”-प्र० वा० ।

तस्मात् सचेतनादित्येव इव विभ्रमविकल्पेणैव बुद्धिः कदाचित् केवलं एतुत्तरकाशमाप्तिनी
विकल्पबुद्धिः तत्रासन्तं प्राज्ञाघावरणपटं परिच्छन्त्य (प्य) तद्विवेकं संशुष्योति नेतरत् रूपम् ।
तदुक्तं केनचित्-

❖ "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपयासितदर्शनैः ।

प्राज्ञप्राज्ञकसंविधिभेदानिव लस्यते ॥" [प्र० वा० २।३५४]

विकल्पेन निर्मायिते इति । तत्राह-सु (स्व)रूप्यक्त इत्यादि । व्यक्तोऽसंबुद्धः चेत-
नादिस्वभावः, सत्संवरणे क्षणविवेकवत् बुद्धिम्यवहारोऽप्येव । संशुष्यतो वशितः एवभावे विभ्रम
विरहात् शास्त्रमनवकम् । स्वी व हो (व तौ) व्यक्तसंशुष्यतात्मानौ च व्याप्नोति तदात्मकं
भवति एकं स्वलक्षणं बुद्धिवस्तु यदि इत्यनेन पराम्मुपगम वर्धमति । तर्हि इति अत्र इष्ट
२० ध्यम् । हेतुफलतात्मानौ व्याप्नोति एकं स्वलक्षणम् । एतेवं क्रमाऽनेकान्तसिद्धेः एकस्य
कार्यकारणभावनिषेधनं सौगठमतघाति ।

प्राज्ञाघाकारविवेकं निर्मलं विज्ञानं वाचन न संभवति इति न बुद्ध्या (बुद्धेरित्या)
विना प्रतिपादयन् एवमुपगम्य भेषं कारिका कृत्वा इति च 'कृपश्चिद्' इत्यादिना 'म्यक्तेतर'
इत्यादिना कारिकां विद्वज्जगद्-न बुद्धेः इत्यादि । न बुद्धे प्राज्ञप्राज्ञकाकारौ आन्ताभेव
१५ मनोबिन्दुस्वप्नान्तरविवाभेव न वाचिकौ इति एवकार्यैः । कुतः ? इत्याह-स्वप्नं सौगठस्य
षोऽयम् 'सर्वमविमानं ज्ञानम्' इति एकान्तः [३१३ ए] तस्य ज्ञानेः विकल्पे तौ (तौ) भाक्तः
स्यात्तम् कथमन्यथा ❖ "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा, प्राज्ञप्राज्ञकसंविधिभेदानिव विक-
ल्पेन लस्यते ॥" [प्र० वा० २।३५४] इति सुभाषितं त[स्य] स्यात्, एतेकान्ते विकल्प
माहात् । सोऽपि तदन्वरेण न ; इत्यपि वार्त्तम् तत्रापि तथाकल्पेन जनवत्त्वानात् । ❖ "विकल्पो
२ वस्तु एव इति (अस्तुनिर्मासः)" नाम्यदिति किं कृतोऽपि विभाग इति मन्यते ।

तत्रैव रूपणाम्पराह-तौ वेदिनौ (वेदिनः) प्राज्ञप्राज्ञकाकारौ चेत् यदि आन्तौ निरस्त
बुद्धौ विकल्पापेपितौ किम् अमान्तम् एवाकाररहितम् न किञ्चित् यद् अभास्तं प्रत्यक्ष स्यात् ।
इत्यत्र एतत्पर्यम्-यदि अविभागो बुद्ध्यात्मा कदाचित् प्रतिपन्नः स्यात् तद् 'विकल्पेन तौ' तत्र
'आपेपितौ' इति, मान्यया । नहि छुट्टिकाऽसिद्धौ तत्र रजवतारोपसिद्धिः, रजवतवत् रजते
३५ विकल्पे च 'तौ' यदि सिद्धौ भवतः । न भवति ।

मनु प्रतिभासि (भास्ते) सर्वथा तदात्माऽविभागः तौ च विकल्प्यास्तौ इति चेत् ;
अत्राह-तौ प्राज्ञप्राज्ञकाकारौ हि मल्ल तस्य बुद्ध्यात्मनः आत्मानौ स्वभावाौ । कुतः ? इत्याह-
सबुध्यतिरेकेण तदाकारम्पतिरेकेण एकान्तस्य एष्ये प्राज्ञादिरहितोऽप्येवनेव (षोऽवत्प्येवनेव)
अन्तौ धर्मो यस्य तस्य अनुपलब्धेः । तदुपलम्भममुपगम्य रूपणमाह-कृपश्चिद् इत्यादि ।
३० शब्दादिभ्यम् न विभक्तिभ्यम् उपलब्धौ संशयविरहव्यवहारेण निर्मायितौ सत्यां च तद्विवेका
नुपलब्धौ तस्य विभ्रमस्य विभ्रमस्य अनुपलब्धौ उपलब्धस्यापि संशुष्यौ 'सत्यां च' इत्यु

(१) प्राज्ञप्राज्ञकाकारौ । (२) अविभागबुद्धौ । (३) प्राज्ञप्राज्ञकाकारौ ।

वर्तते । [३१४ क] किम् ? इत्याह—व्यक्तेतरस्वभावौ सकृद् व्याप्नुवतः । कस्य ? चेतः-
स्वलक्षणस्य क्रमेण स्वहेतुफलव्याप्तौ कः प्रतिबन्धः ?

ननु फले वृत्तिमद् विज्ञानं न हेतौ वृत्तिमत् स्वकाले तदभावात् , अत एव हेतौ वृत्तिमत्
न फले, तत्कथं चेतःस्वलक्षणस्य स्वहेतुफलव्याप्तिप्रतिपत्तिः यतः तत्र 'कः प्रतिबन्धः' इति
स्यादिति चेत , अत्राह—संवृणोत्येव इत्यादि । ५

[संवृणोत्येव यथा वित्तिः सामान्येन स्वार्थयोः ।
विशेषाहितफलैकान्तभेदानवभासेत स्वतः ॥१३॥
प्रत्यासत्त्या यथैक्यं स्यात् भ्रान्तिप्रत्यक्षयोस्तथा ।
स्वहेतुफलयोरैक्यं ततस्तत्त्वं त्रयात्मकम् ॥१४॥

कचिदेकान्तसंभवे अनेकान्ता प्रतीतिरियं क्रियेत । यावता बुद्धेः खण्डशः स्वार्थ- १०
संवेदनं भवत् साकल्येन तावदान्ध्यविजृम्भणम् । परस्पर .]

संवृणोत्येव स्थागयत्येव । का ? इत्याह वृत्तिः (वित्तिः) ज्ञानम् । कान् ? इत्याह—
विशेषाहितु (हित) फलैकान्तभेदान् । कयोः ? इत्यत्राह—स्वार्थयोः स्वस्य अर्थस्य
च । स्वतः आत्मना । केन ? इत्यत्राह—सामान्येन पूर्वापरैकत्वेन 'स्वार्थयोः' इत्येतद् अत्रा-
प्यपेक्षं (क्ष्यम्) भेदैकान्तविरोधिसामान्यात्मकहेतुफलग्राहिणी इति यावत् । नन्वेवं भवता १५
कल्प्यते, नन्वेवं (नत्वेव) सा प्रतिभासते इति चेत, अत्राह—अवभासेत इत्यादि । यथा
शब्दश्रवणा[त्] तथाशब्दानुमानम् यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । ततोऽयमर्थः—यथा येन प्रकारेण
लोके प्रतीयते वित्तिः तथावभासेत । संवृतविशेषा च सामान्येन स्वार्थयोः लोके प्रतीयते अतः
तथैवावभासते । न च हेतो (तौ) वृत्तस्य ज्ञानस्य फलग्रहणाभिमुख्यं विरुद्धम्, अन्यथा स्वात्मनि
वृत्तस्य परत्र वृत्तिर्विरुद्धा भवेदिति सर्वस्य क्षणिकतापि (ताप्र)साधनमनवसरम् । एतावाँस्तु २०
विशेषः एकत्र देशस्य अन्यत्र कालस्य भेद इति ।

ननु हेतुफलसामान्याना प्रतिभासते (ने) अन्योऽन्यविविक्तं वस्तुत्रयमापतितं नैकं तदात्म-
कम्, इतरथा नानैकं स्याज्जगत् [३१४ख] इति चेत्, अत्राह—प्रत्यासन्न (सत्त्या) इत्यादि ।
प्रत्यापोद्यतया यथा (प्रत्यासत्त्या यथा) तथाऽवभासलक्षणया, स्वहेतोः तथोत्पत्ति-
लक्षणया अशक्यविवेचनरूपया वा ऐक्यं तादात्म्यं स्यात् । कयोः ? इत्यत्राह—भ्रान्तिप्र- २५
त्यक्षयोः । तथाहि—यदेव पतिशङ्खज्ञानम् अर्थक्रियास्थितिविरहात् भ्रान्तं तदेव स्वरूपे अभ्रान्तं
संस्थानमात्रे वा [५]विपर्ययात् । । न च तत्र ज्ञानान्तरस्य अविशंवादकल्पना, तत एव तद्दर्श-
नात्, अन्यथा अन्यतोऽपि न भवेत्, ततोऽपि अन्यत एव कल्पनादित्यव्यवस्थानात् । यथैव

(१) ज्ञानकाले । (२) ज्ञानकारणस्य फलस्य अभावात् । (३) "एतदेव स्वयं देवैरुक्तं सिद्धिवि-
निश्चये । प्रत्यासत्त्या यथैक्यं स्यात् भ्रान्तिप्रत्यक्षयोस्तथा । भागतद्भेदेऽपि ततस्तत्त्वं द्वयात्मकम् ॥"
—न्यायवि० वि० प्र० पृ० १६८ । (४) हेतु पूर्वपर्यायं फलमुत्तरपर्यायं, तयोश्च भन्वित सामान्यं
द्रव्यमिति वस्तुत्रयम् ।

दि शब्दे पीतज्ञानस्य पीतसम्बन्धार्थं (सम्बन्धव्यञ्जक)क्रियाविरहः तथा संस्थाने सामारण्यास्पष्टानु-
मानाकारार्थक्रिया[ऽ]भावः अन्यथा सामान्यवस्तु (सामान्यं वस्तु स्यात्) । व्यवहारी नैर्ब-
मन्यते इति चेत् पीतज्ञाने संस्थानप्रतिभामे सम (च ममत्वम्) । व्यवहारे तद्वैक्यमिति चेत्
तत्रैव क्षणमज्ञाविलक्षणम्, परस्तु परमार्थोऽपि चिन्तितः । तद्वैक्ये किम् ? इत्याह—तया
५ प्रत्यासत्त्या स्वहेतुफलयोः ऐक्यम् । तत् ऐक्यात् तस्य अयात्मकम् उत्पादाद्यात्मकम् ।

प्रथमकारिकां व्यतिरेकमुक्तेन व्याख्यातुकाम आह—अधिवृ इत्यादि । अधिवृ अधि-
रन्तर्वा यथा विभ्रमे अन्यत्र वा व्यवहारे परमार्थे वा एकान्तसंभवे एकान्तस्य अक्षेपपरत्वादि-
मतस्य प्रमाणवत्त्वं संभवे सति प्रतीतिः अर्थं [इयं] क्रियेत । किंमूला ? इत्याह—अनेकान्ता
इत्यादि । समस्ति (नास्ति) तत्संभवः तत्तद्वपञ्जय इति अत्राह—प्रावृत्ता इत्यादि । स्वार्थयोः
१० सुवेदनं प्रहणं घृद्धेः सुखदुःखः स्वसुवेदनम् च यदि (सौतादि)रूपेण न विभ्रम-[३१५६]
विवेकस्वरूपेण इति च मों च रा दिः । तथा ज्ञानरूपेण न तत्तत्तत्तत्क्रियासम्बन्धिना स्वभावन
॥“द्विष्टसम्बन्धसंविधिः” [प्र०वार्तिकप्र० २१९] इत्यादि वचनात् । इतरथा साधनज्ञान
प्रतीतिकाले एव प्रमाणतायाः प्रतीतिः तैस्वीक्षणं वाक्यविलसितम् । यदि पुनः वस्तुनिष्ठा (वस्तु-
सम्बन्धिना) तद्वत्प्रहणात्, गृहीतोपि (वापि) अर्थक्रिया स्थाने[न] न निरूपीयते न तर्हि गृहीता ।
१५ नहि व्यवहारी गृहीतमनिश्चितं मन्यते । तदनुसारी च मत्वात्, परमार्थतः कार्ये (कार्य)कारण
भावो(वा)भावेऽपि तद्विच्छेदार्थं तद्वृत्तीकरणत्वात्

॥“परमार्थाधिकल्पेन सांभृतत्वं विह्वन्यते ।

तद्वृद्धे सांभृतस्ये तु तद्वृद्धोऽस्तु विकल्पतः ॥” इति

प्र ङा क रः । तथा ‘अर्थवेदनमपि नीकप्रवितयान आसया (अवतन्वा) इति सौत्रान्तिकः ।
२० इत्यादेः तत्राप्ये न सकृत् तदस्यैककर्मक (तद्व्यन्यफलजनक)सकृत्स्मरणे, तत्र अविवात्
प्रसङ्गात् शब्देः ततो मेवैकान्तेऽपि तद्वत्, “ति वैशपिकादिः । मत्वा आद्यमानम् । किं
करोति ? इत्याह—साफस्येन इत्यादि । तावद्वान्त्यविषमं (तावद्व्यविश्रुम्भयो) तत्त्वपरी-
क्षायाम् सम्भ्यर्थं यदि चेत्, तद्विज्ञानमपि (तद्विज्ञानमे) तु नेति ।

द्वितीयां विदुष्यभाह—परस्पर इत्यादि । सर्वं सुगमम् ।

२५ परमपि अन्वयानुपपत्त्या (पपत्तेर) बाहरणं दर्शनमाह—परस्पर इत्यादि ।

[परस्पराधिनामृतौ नामौलामौ तुलान्नयोः ।

स्यास्याधौ लिङ्गमीहक् चत् सर्वं कार्यं न किं पुनः ॥१५॥

(१) अर्थक्रियाकारित्वात् । (२) “इह च कर्तारो वस्तुनि उपस्थाने अन्तरः सुभावाकारस्तुत्वं अर्थं
प्रवृत्ते । न च गृह्यमाणकारो नीकप्रवितयान आसया इति अर्थं वस्तुम्, ततो नीकप्रवितयान आसया-
मृतौ इति च किञ्चिदर्थः ॥”-न्यायवि टी ३११ । (३) प्रमाणतापरीक्षणम् । (४) व्यवहारीकर्म-
(५) सुखदुःख-“तद्व्यवहारस्योत्पत्तिं तद्व्यवहारवत्त्वात् न हि । नामक्यादिहेतुर्न च च तद्व्यवहारिकारित्य
तावदर्थं तु कर्मवत्त्वं स्यात् ततो हि न तुलान्नयोः ॥”-न्यायवि ३१३ । प्रमाणं पृ १ ७ ।

तुलान्तयोर्नामोन्नामयोरेकतरस्य दर्शनादन्यतरस्यानुमानम्, वृक्षादेः छायाद्यनुमानं कार्यलिङ्गं संभावयन् स्वभावहेतुमुपरुणद्धि । शक्यं हि वक्तुम्-भावः सत् कृतकं वा वस्तु जनयन् अनश्वरमेवं जनयति । अतः स्वकारणस्वभावानुमानात् कारणात्मनः प्रतिपत्तिरिति दुःखं वतायं तपस्वी, तस्य स्वोरस्ताडं क्रन्दतोऽपि लोकानिवृत्तेः ।]

तुलान्तयोः नामोन्नामौ परस्पराविनाभूतौ 'अनुमीयते' इत्यध्याहारः । उन्नामा- ५
विनाभावी नामस्तद्विनाभावी चोन्नामः 'अन्यथानुपपत्तेः' इत्यनुवर्तते । स्थाल्यादौ आदि-
शब्देन जले चन्द्रादिग्रहणम्, सति द्रव्यमेघादौ 'अनुमीयते' इत्युपस्कारः । अत्रापि 'अन्यथा-
नुपपत्तेः' [३१५ख] इत्यनेन घटना । अथ पूर्वम्, एतच्च पूर्वसामग्रीकार्यमिति, अतः सैवाऽनु-
मीयते, इत्याह-ईदृग् इत्यादि । कार्यम् इदृग् लिङ्गं चेद् यदि [इ]ति किं पुनर्न कार्यम्
सत्त्वादिकमपि कार्यमेव स्यादिति । १०

'ईदृग्' इत्यादि भागं विवृण्वन्नाह-तुलान्तयोः इत्यादि । तुलान्तयोः यौ नामोन्नामौ
तयोः एकतरस्य नामस्य उन्नामस्य वा दर्शनाद् अन्यतरस्य उन्नामस्य नामस्य वा अनुमानम्
तथा वृक्षादेः सकापा (सकाशात् छाया)द्यनुमानम् अथवा वृक्षाः(क्षादेः) सम्बन्धि
छायादिना अनुमानम् कार्यलिङ्गं संभवं भवन् (संभावयन्) सौगतः स्वभावहेतुम् उप-
रुणद्धि निराकरोति, कार्यं हेतुं तं ब्रूयात् । एतदेव दर्शयन्नाह-शक्यं हि इत्यादि । [शक्यं हि १५
वक्तुम्] भावं (वः) सत् तत् कृतकं वा^३ अपेक्षितपरव्यापार वा वस्तु जनयत् [यन्] स्वरमेवा
[अनश्वरमेव] नित्यरूपमेव जनयति घटादौ तथा दर्शनात् इति मन्यते । ततः किम् ? इत्याह-
[य] तः कारणाद् अतो वा लिङ्गात् स्वकारणस्वभावानुमानाद् भावस्य कृतकस्य वा यत् कारणं
तस्य यः स्वभावो नश्वरश्च कार्यजननरूपः तस्य अनुमानात् कारणात्मनः कृतकस्य वा प्रति-
पत्तिः इति न साक्षात् तत्कालभाविना ता-न (तन्न)श्वरत्वमनुमीयत इति भावः । अथ २०
यदा अतः स्वकारणस्वभावानुमितिः तदा कार्यं सत्त्वादि, यदा तु स्वभावभूतं नश्वरत्वं तदा स्वभाव
इति चेत्, तर्हि यदा रसादेः स्वभावानुमानं तदा कार्यत्वं यदा तु समानकालरूपाद्यनुमानं तदा
[३१६ क] लिङ्गान्तरत्वम् । प्रकृते तादात्म्यसम्बन्धो नात्रेति चेत्, अत्रापि योग्यता इति
समानम् । यथैव वा अर्थान्तरयोः अकार्यकारणयोः क्वचित् कदाचित् सहदर्शनी(न)भावेऽपि
पुनः एकाभावेऽपि तद्दर्शनात् सर्वत्रानाश्वासः तथा अनर्थान्तरयोरपि क्वचित्तादात्म्यदर्शनेऽपि २५
तदन्यथादर्शनात्, यथा वृक्षत्वाभावेऽपि चूतत्वस्य^१ इति सर्वत्र अनाश्वासः । एवं परीक्षणे लोकस्य
व्यवहारविलोपः । न चाय पक्षः क्षमो भवता तदङ्गीकरणात्, सौगतस्य कथं क्षमः तेनापि
अयमङ्गीकृतः ? प्रागद्वैतावतारात् लोकात् तादात्म्यादिप्रतिबन्धसिद्धिवत् सहभाविना रूपादीनाम्
अन्यथानुपपत्तिप्रतिबन्धसिद्धिरपि अस्तु विशेषाभावादे (वात् । एतदे) ब्राह्म-दुःखम् इत्यादिना ।

(१) मुञ्जना-“न हि वृक्षादि छायादे स्वभाव कार्यं वा । न चात्र विस्वादोऽस्ति । चन्द्रादेर्जल-
चन्द्रादि प्रतिपत्तिस्तथानुमा । न हि जलचन्द्रादे चन्द्रादि स्वभाव कार्यं वा ।”-लघी० स्ववृ० श्लो०
१२-१३ । (२) “अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः स्वभावनिष्पत्तौ कृतक इति ।”-न्यायबि० ३।१२ । (३)
भाष्यलतास भवात् ।

दुःखं यथा भवति तथा 'जीवति' इत्यनुसम्बन्धः, इति इति विपारे । अथ सौगतः तपस्वी
 वरकः । किं कुतः ? इत्याह—लोक इत्यादि । कुतः ? इत्याह—तस्य सौगत्स्य सपाद्भो दरसि
 र स्तानं (स्वोरस्ताडं) किमाधिपेपपनेतत् । प्रन्दतोऽपि स्वतोऽपि लोकस्य अनिहतेः
 अन्यवानुपपत्त्या प्रवृत्ताद् व्यवहारात् इति सम्बन्धः ।

५ अत्रैव व्याहरणान्तरं वृत्तमाह—तथैव इत्यादि ।

[तथैव ज्योतिषां मध्ये उदिताज्ज्योतिषोऽनुमा ।

उदेप्यति कुतो हेतोः कृत्तिकादेः भवेदिति ॥१६॥

प्रतिबन्धपरिसम्भायाम् 'उदेप्यति शकटं कृत्तिकादेवमिति किं प्रमाणम् ? न पात्र
 कश्चिद् व्यभिचारोऽस्ति । ना चेत् ; प्रमाणसंख्या प्रतिबन्धपरिसंख्यापाठिनीव उच्यते ।
 १० ज्योतिषामनागतोद्भास्तमपादिफलज्ञानमनुमानमनिच्छतः प्रमाणान्तरप्रसङ्गात् । तादा
 र्म्येन कुतश्चित् * "अतीतैककालानां गतिर्नानागतानां व्यभिचारात्" [प्र० वा० स्वहृ०
 ५० ४९] इति व्याप्तिमेव प्रतिधिष्यन् न केवलमनुमानद्वारां भिनत्ति किन्तु समस्तप्रमाण
 प्रमेयव्यवस्थामपि ।]

तथैव अन्यवानुपपत्तेः नामोन्मानयोः एकतरवृत्तनाद् अन्वयतनुमानं वृत्तयोः अया-
 १५ धनुमानं तथैव तेनैव प्रकारेण अनुमा 'भवेत्' इति सम्बन्धः । कुतः क ? इत्याह—ज्यो
 तिषां मध्ये उदिताद्यो (ज्ज्यो)तिषः कृत्तिकादेः हेतोः सिद्धात् उदेप्यति [३१६
 ल] ज्योतिषि शकटादौ इति मन्त्रं शेष्यते (न ज्येप्यते) सौगतेः इति चेत् अत्राह—कुतो
 नैव भवेत् ? * "अतीतैककालानां गतिः" [प्र० वा० स्वहृ० ५० ४९] प्रतिपत्तिः यो चेत्
 न यदि व्यभिचयतां व्यभिचारवृत्तिरिव व्यवहारानुसारिजोऽपि तद्ब्यवहारवृत्तयोः ।

२० न कृत्तिकादेवात् भविष्यच्छकटाद्यनुमानम् अपि तु द्वयोः अरज्यभूतयोः साम्य्या इत्येके ।
 तेषां तयोः सौगत्यम्, इतरथा रसादीनामपि तु न स्यादिति निरर्थकम्— * "अतीतैककालानां
 गतिः" [प्र० वा० स्वहृ०] इति ।

किञ्च, एकसाम्यधीनत्वेऽपि तयोः सौगत्ये मानसाभ्यवधिपरं इन्द्रियज्ञानसङ्घर्ष-
 ५ स्यात् ।

२५ ननु कश्चित् सामग्रीस्वभावात्मानेऽपि न साधिसकटोद्दयात् (तु) मानम् * "अती
 तैककालानां गतिः" [प्र० वा० स्वहृ०] इत्यस्य विरोधा ये विदं (पादिति चेत् इदं) स
 एव जानाति य एवं वदन्ति (ति) ।

साम्यपि (साम्यपि) अरज्यम्, कृत्तिकादेवात् शकटोद्दयस्य अरज्यस्य (अरज्यस्य) अनु

(१) कृत्तिका— "प्रविष्यत्यधिपचेत् शकटं कृत्तिकादेवात् । एव आदित्यं वदेतति प्रवृत्तं वा प्रविष्य-
 ति इ उदेप्यत् प्रविष्यत्किंचमविसंभारार्थं शकटं प्रतिबन्धपर्यन्तं प्रमाणसंख्यां च प्रतिपद्यति ।"—अथो
 ल्क इत्ये १७ । (२) कृत्तिकादेव-अरज्योद्दययो । (३) इन्द्रियज्ञानविपर्यय अरज्यतो विपर्ययः इन्द्रियज्ञा-
 नस्य सङ्घर्षतो मन्त्रं व्यभिचयाननुपादयति एव स्वादिति आदा ।

मानम् इत्यपरे^१ । तेषां स्वग्रन्थे 'इव आदित्य उदेता अद्य तद्व इन्द्रियात् (तदुदयात्)^३ इत्यनुमान-
निषेधं (घ) कथा प्रमाणानाम् अयुक्तम् (क्ता) । उभयोः अनभ्युपगमे कथमनाभावि (नागामि)-
निवृत्तिः ऐकान्तिकी स्यात् ? पूर्वभावित्वे च कार्यस्य सुगतस्य सुगतत्वां प्रोक्तनीया दसासर्वा
(सुगतत्वात् प्राक्तनी या दशा सा सर्वा) कार्यभूता उत्तरा कारणरूपा ततः तदर्थं प्रवृत्तेः । तथा
च * "अत्र भगवतो हेतुफलसंपत्त्या प्रमाणभूतत्वं(त्वे)न स्तोत्राभिधानम्, तत्र हेतुः ५
आशयप्रयोगसम्पत् सांख्यवहारिकप्रमाणापेक्षया, आशयो जगद्धितैपिता, प्रयोगो जग-
च्छास्त्रासुत्वं (जगच्छासनात् शास्त्रत्वं) फलं स्वपयत् स्वार्थसंपत् (स्वार्थसम्पत्)
सुगतत्वेन" [प्र० समु० वृ० १।१] इत्यादि^४ सर्वमयुक्तम्, संख्यवहारापेक्षयैवं [३१७ क]
व्याख्याने 'अग्निः कारणं दाहाद्यर्थक्रिया तत्फलम्' इत्यनभ्यासे अग्निकारणलिङ्गदर्शनात् तत्फले
प्रवृत्तिः इति प्रसक्तम्, तथापि तत्क्रिया[या] एव कारणत्वे वल्लीदाहः(हे) फलपर्णकौघः १०
कारणम्, अतः तदाहानुमान कारणात् कार्यानुमानम् । कथमेव सुगतत्वं ताथित्वं व (व) हेतुः
आशयप्रयोग [ः] तत्फलं न स्यादिति तदवस्थः पूर्वो व्याघातः^५ स्यादिति चेत्, कुत एतत् ?
सुगतत्वाभावे आश्रय (आशय)प्रयोगसंपदोऽप्य [भावात्, 'तद']भावे न सुगतत्वम् । अन्यत्रा
(थाऽ)हेतुत्वम् । अन्योऽन्यहेतुकत्वे वा अन्ये [अन्योऽन्य]समाश्रयान्नैकतरस्यापि सिद्धिः ।
संख्यवहाराश्रयात् सर्वत्र हेतुफलभावम् अन्योश्रयदोषद्वयमध्यमी (अन्योऽन्याश्रयदोषदुष्टमध्यमी)- १५
ष्टमिच्छति न पुनः अकारणभूतात् कृत्तिकोदयाद् अन्यथानुपपन्नात् तद्दोषपरिवर्जितात् शकटोदया-
नुमानमिति सत्यं परो गुप्तप्रज्ञेः (ज्ञ एव) । एतेन अरिष्टादेः मरणाद्यनुमानं चर्वितं(त)चर्वितम् ।

कारिकार्थं व्याचष्टे—प्रतिबन्ध इत्यादिना । प्रतिबन्धस्य अविनाभावस्य परिसंख्यायां
तादात्म्यतदुत्पत्तिरूप एव नान्यः प्रतिबन्ध इति परिगणने क्रियमाणे उद्देष्यति शकटं कृत्तिको-
दयात् इति किं प्रमाणम् ? इति पृच्छति । न प्रत्यक्षम्, लिङ्गाश्रयणात् । ना[नुमा]नम्, २०
परप्रतिबन्धमन्तरेण भावात् । प्रमाणान्तरं स्यादिति भावः । यद्वा परस्य किं नैव प्रमाणम् इति
व्याख्येयम् । व्यभिचा[रा]न्न प्रमाणमिति चेत् [अत्राह—] न चात्र इत्यादि । देशकालाकार-
विपर्ययग्रहणलक्षणानां व्यभिचाराणां मध्ये नैकोऽप्यस्ति इति कश्चिद् ग्रहणम् । कुत एतत् ?

(१) भाविकारणवादिन प्रज्ञाकरगुप्त । (२) तुलना—“तेन यदुच्यते भट्टेन—यः सविश्रुदयो भावी
न तेनाद्योदयोऽन्वित । अथ चाद्योदयात् सोऽपि भविता इवोऽनुमीयते ॥ तदपास्तम्, यत्तत्र यथोपवर्णितः
साध्यान्वयो हेतुर्विद्यते ॥”—प्र० वा० स्ववृ० टी० पृ० १८ । “यच्चाद्योदयात् इव सूर्योदयाद्यनुमानं न
तदनुमानं नियामकलिङ्गभावात्, अथ गर्दभदर्शनात् इव सूर्योदयानुमानवत् ॥”—प्र० वा० स्ववृ० टी०
पृ० ४९ । (३) “इव आदित्य उदेतेति ग्रहणं वा भविष्यति”—लघी० इलो० १४ । (४) “शास्त्रादी
शास्त्रार्थत्वात् । भगवानेव हि प्रमाणभूतोऽस्मिन् प्रसाध्यते ॥”—प्र० चार्तिकाल० पृ० १ । (५) “अत्र च
भगवतो हेतुफलसम्पत्त्या प्रमाणभूतत्वेन स्तोत्राभिधानं प्रकरणादौ प्रसादजननार्थम् । तत्र हेतुराशयप्रयो-
गसम्पत्, आशयो जगद्धितैपिता, प्रयोगो जगच्छासनात् शास्त्रत्वम्, फलं स्वार्थसम्पत् । स्वार्थसम्पत्
सुगतत्वेन त्रिविधमर्थमुपादाय । प्रशास्तार्थं सुरूपवत् । अपुनरावृत्त्यर्थं सुनष्टज्वरवत्, नि शेषार्थं सुपूर्णघट-
वत् ॥”—प्र० समु० वृ० ज० १।१ । (६) सुगतत्वाभावेऽपि तत्सद्भावात् । (७) आशयप्रयोगसम्पदभावे ।
(८) प्रज्ञाकरगुप्त नष्टप्रज्ञ इत्यर्थं ।

इत्यत्राह—कृत्तिका इत्यादि ।

यदि वा, तत्रमाम्यम् । कुतः ? इत्यत्राह—[३१७ख] कृतास्यादि (कृत्तिकेत्यादि) । ननु

५ तदन्वयानुपपत्तिः कुतोऽवगम्यते ? विवक्षितशब्दोदयामात्रे अवर्धनाविति चेत् तत्र सर्ववर्धिनोऽवर्धनं सर्वत्र अवर्धनार्थं गमयति, नान्यस्य ऽप्यभिवाच्यत् । एकदा तथा (तथा) दृष्टान्तं सकृदायधार्मी-
 ५ फलानां पुनरन्वयापि 'वर्धनात् । नाऽयं सौगतफले शोषः सर्ववर्धनमिति चेत्यस्य । तादात्म्यादिप्रति-
 कल्पस्य भावाविति, चेत्, मैतत्सारम् ; यतो यथैव बहुलं शिक्षापायाः पृथक्स्वभाववर्धनात् ['तद-
 विना] मूर्त्त-सर्वत्र सर्वदा बहुस्वभावस्य' इति गम्यते अन्यथा सकृदपि तैस्त्वभावा-म-यथेत्, तथा कृत्तिकेदयः बहुलं [सकृदोदया] विनाभावित्स्वभावः प्रतीयमानः सर्वत्र सर्वदा तत्त्वभावाः, अन्यथा सकृदवपित्स्व (सकृदपि तस्य) तत्त्वभावात्ताऽभोगाविति गम्यते । अत्र अदृष्टमभिधायज्ञा
 ३० न शिक्षापायामिति किंकृतो विवेकः ? यथा च पृथग्भावेऽपि तदुक्तो (वे) निःस्वभावता तस्याः तथा कृत्तिकेदयस्य तदविनाभावित्स्वभावविरुद्धे तद्वत्त्वैव निःस्वभावता । न चेन्नत्र बोधम्—
 तत्त्वभावात् तस्य कुतः' इति शिक्षापायामपि तुस्त्वत्वात् । न तुस्त्वम् तस्वाः स्वप्नत्वात् (स्वप्नत्वात्) । अत्रापि इत्येव उच्यते । तदनुमानप्रसङ्गश्चेत् शिक्षापायामपि इति ।

स्वभावेतेवैव चतः सार्वत्रं किं असाह्यम् ।

१५

येनैव (व) सौगते (तो) मूले मो चेत् विद्वान्तरं न कित् (किं) ॥

अत्रैव वृषजान्तरं वर्धयन्नाह—प्रमाण इत्यादि । एवं मन्यते—अस्य अनुमाने अन्वर्भावात्

२० 'हे प्रमाणे' इति प्रमाणसंख्या प्रतिबन्धपरिसंख्यापातिनी[व] द्विविध एव प्रतिबन्ध इति तत्परिसंख्या प्रमाण [३१८क] परिसंख्यापातिनी लक्ष्यते । 'इव' दाम्येन अन्वर्त्तं वर्धयति । कुतः ? इत्यत्राह—अन्योतिपां महाशीनां यो अनागतोदयास्तमयो यो आदी यस्य तत्फलस्व-
 २० तस्य ज्ञानम् अत्रप्रतिबन्धात् अनुमानमनिच्छतः प्रमाणान्तरप्रसङ्गात् । उपलब्धमेतत्—तेन इच्छतः 'प्रतिबन्धान्तरप्रसङ्गाविति गम्यते ।

पुनरपि तदवर्धनाह—तादात्म्येन इत्यादि । कुतश्चित् विज्ञा[त् अतीतैककालानां

गतिः] नानागतानाम् । कुतः ? अप्यभिधारात्, इत्येवं न केवम् अनुमानमुक्तां भिनत्ति । किं कुर्वन् ? प्रतिक्षिपत् । काम ? व्याप्तिमेव 'तद्वत्त्वभावात्ताभावाविति भावः । तथाहि—
 २५ तदवपित्त्वनिधयसमये युद्धेः माऽभ्यरजम् अर्थो विपदा' न च साकस्वभावाविति विपदा] वा तस्याः 'सर्वम् अतीतं वर्धमानमनागतं च अरजम् अन्वयतयतीत्येव सर्वत्र अरजत्वोपग-
 मात्, इतरथा 'तत् स्वाम्भ्यवर्धयेसाविसङ्गतां(र्त्तं) कुर्वाविति ।

(१) न चानुमानात् सर्ववर्धनी विधत्ते अनुमानवैकल्यात् । (२) वैकल्यात् अन्वयतयतीत्येव इत्यन्वयतयतीत्येव च अनुमानामपि वर्धयाम् । (३) अविधयताभावात् । (४) अविधयेन अनुपपत्तिर्मात्रम् । (५) कुत एवभावात् । (६) शिक्षापायाः । (७) तत्त्वभावात्तात् तद्वत्त्वभावात् इति अन्वयतयतीत्येव । (८) अन्वयतयतीत्येव-
 सङ्गात् । (९) अन्वयतयतीत्येव तत्त्वभावात् । (१०) तादात्म्य-तदुपपत्तिरिति तद्वत्त्वभावात्-अविधय-
 भावात्तत्त्वभावात् । (११) व्याप्तिर्मात्रम् । (१२) इति विधयामुच्यते । (१३) इत्येव । (१४) अरजत् । (१५) अन्वयतयतीत्येव अन्वयतयतीत्येव च सर्ववर्धनीविति ।

नास्माकं प्रतिभासाद्वैतवादिनां तन्मुद्राभेदो दोषाय सूत्राद् (सूक्तत्वात्) इत्यपरे । तत्राह—किंचिद् (किन्तु) इति । किन्तु अपि तु समस्तप्रमाणप्रमेयव्यवस्थामपि 'भिनत्ति' इत्यनुवर्तते । अनुमानाभावे 'तदयोगात्', इतरथा * "प्रमाणेतरसामान्यस्थितेः" ^१ ^२ ^३ इत्यादिकमनर्थकम् अन्यत् सर्वम् ।

तद्व्यवस्थाभेदेऽपि प्रत्यक्ष [ः] प्रमाणप्रमेयव्यवस्थाभेद इति चेत्, अत्राह—प्रत्यक्ष । ५ इत्यादि ।

[प्रत्यक्षमेकान्तेन स्वलक्षणविलक्षणम् ।

मिथ्यानुमाऽसदर्थं स्व-लक्षणं मुख्यलक्षणम् ॥१७॥

विशद . कालान्तरं तथा संवित्तिं ग्राह्यग्राहकविकल्पविभ्रमात्मिकां संपश्यामो न पुनरेकान्तम् ।]

तस्य हि लक्षणं देशान्तरादिन्याप्त्या विधातव्यम्-। न च स्वसंवेदनव्यक्तिभिः स्वयम-लक्षिताभिः तच्छक्यमिति तात्पर्यम् । युक्तमेतत्—यदि साकल्येन चतुर्विधप्रत्यक्षलक्षणमुच्येत, न चैवम् तदभावात्, विपर्ययात् स्वसंवेदनस्यैवोच्यते [३१८ ख] "तत् प्रत्यक्षसिद्धिमिति चेत्, अत्राह—प्रत्यक्षम् इत्यादि । प्रत्यक्षं स्वसंवेदनाख्यम् अन्यद्वा । किंभूतम् ? इत्याह—सुगतस्य सन्वन्धि यद् एकान्तेन धसाधारणत्वेन एकेन असहायेन अन्तेन धर्मिणा (धर्मेण) उपलक्षितं स्वलक्षणं तेन विलक्षणं विसदृशं न तदाकारं ततो विमुखं वा । अनुमितेः तत्सिद्धिरिति चेत्, अत्राह—मिथ्या विसंवादिनी अनुमा । कुतः ? इत्यत्राह—असदर्थं निर्विषया निष्प्रयोजना वा, प्रतिभासाद्वैतस्य स्वतःसिद्धेरभ्युपगमात् । यद्वा असन्नर्थो हेतुलक्षणप्रमाश्च भावेन यस्या इति । ततः किम् ? इत्याह—स्वलक्षणं परकीय मुख्यलक्षणम्; अनेन स्वलक्षणशब्दनिरुक्तं (क्तिं) कुर्येति ।

कुतः पुनः प्रत्यक्षं तद्विलक्षणम् ? इत्यत्राह—निशद इत्यादि । यथैव च युगपद् एकस्य स्थवीयसो ग्रहणसंभवः तथा कालान्तरस्थायिनोऽपीति, अत्राह—कालान्तर इत्यादि । अनेन तदप्रत्यक्षत्वा (त्व) साधने विरुद्धोपलब्धिं दर्शयति ।

यद्येकस्मिन् तदद्वैतवाञ्छा तेऽत्र स्थवीयसि ।

पूर्वोत्तरानुगभागे मुक्त एवासि सर्वथा ॥ इति मन्यते ।

यदि पुनः ततो भिन्नं तदद्वैतम्, तत्राह—यथासंवित्तिम् इत्यादि । तथा संवित्तिं संपश्यामः ग्राह्यग्राहकावेव विकल्पौ भेदौ ताभ्यां विभ्रमात्मिकाम् । एव मन्यते—यदि स्तम्भादिव्यतिरिच्य-

(१) प्रमाणप्रमेयव्यवस्थाऽयोगात् । (२) यदा हि प्रमाणप्रमाणाभासयो सामान्या स्थितिर्भवति तदा इदं प्रमाणम् इदन्वाप्रमाणमिति विभागः अविस्वादिहेतुमूलकेन अनुमानेनैव भवति । (३) 'अन्य-धियो गते । प्रमाणान्तरसद्भाव प्रतिषेधाच्च कस्यचित्' इति शेष । श्लोकोऽयं 'धर्मकीतिरप्येतदाह' इति कृत्वा उद्धृतं प्रमाणमीमांसायाम् (पृ० ८) उद्धृतं प्रमाणप० (पृ० ६४) प्रमेयक० (पृ० १८०) स्या० रत्ना० (पृ० २६१) इत्यादिषु । (४) प्रत्यक्षस्य । (५) स्वसंवेदनम् । (६) स्वलक्षणविलक्षणम् ।

मानसरीरं तद्देवम् स्वप्नादि किं भविष्यति ? [भविष्यति] येत् स्ववोऽस्मात्प्रमासुतोत्त व
(ने 'वत्')योगात्, स्वसंबेदनविभ्रमप्राप्तेः । अन्यतः चत्, सिद्धं नः समीहितम् । एकान्तमपि
संपश्यन्ति भवन्त इति येत् अत्राह-न पुनः इत्यादि ।

तदेवं बहिरन्तश्च अनेकान्ते [३१९ क] सिद्धे यत् प्रातं तदज्ञयन्नाह- स्वभावो
५ ष्यबहारेऽपि (रेऽपि) इत्यादि ।

[स्वभावो ष्यबहारेऽपि हेतुस्तत्त्वप्रवर्तनात् ।

संपश्यतामनेकान्त तन्मिथ्याभिनिवेशिनाम् ॥१८॥

तत्तद्विरुद्धाविद्यान्वज्ञानतर्कप्रयोगतः । २ ।

स्वभावोपलम्भः भावस्वभावा एव । ततः ष्यबहारेऽनेकान्तविषयं साध्याः । तत्र

१० विषयप्रतिषेधो अप्रतिषेधविषयिणो दर्शनात् न युक्ता । तन्निवृत्तारं कार्येत्यादि ।
अनुपलम्भः पुनः ब्यतिरेकस्य बहारेसाधनः । तदयं बहिरन्तश्चानेकान्तं पश्यन्नेव तस्य
दृष्टिपराङ्मुखः समयापष्टम्भादन्यतो वा तर्कप्रयोगैस्तदुप्यबहारेणमवधार्यते । सप्ताधनु
पलम्भेः तथैव भावः अनेकान्तात्मक एव । बहिरपि एकान्तानुपलम्भेः, अन्यथाऽ-
नुपपत्तेः ।]

१५ मिन्नप्रक्रमोऽपिऽप्यः स्वभाव इत्यस्यान्वयं द्रष्टव्यः । ततो न केवलम् अर्थमा
(उपलम्भः) अपि तु स्वभावोऽपि अनेकान्तोपलम्भोऽपि हेतुः सिद्धम् । क ? इत्याह-ष्यब
हारे, प्रक्रमाह 'अनेकान्तस्य' इति गम्यते । ननु तदुपलम्भावेव साक्षाद् अनेकान्तसिद्धेः कुतोऽ-
सौ हेतुः ? इत्याह-तस्ये अनेकान्तत्वरूपे प्रवर्तनात् अन्तर्भूतविषयो वा (ऽयं) द्रष्टव्यः ।
केवाम् ? इत्याह-संपश्यताम् । अपिसिद्धोऽपि द्रष्टव्यः । किम् ? इत्याह-अनेकान्तं

२० तन्मिथ्याभिनिवेशिनाम् । तस्मिन् अनेकान्ते मिथ्या चोऽभिनिवेशः पञ्चमि-
निवेशः तद्वतां तन्निवृत्तार्थम् इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति-यथा स्वभावहेतुरपि अनुपलम्भः साध्या-
(व्य)मेवाह मिन्ने (मन्) उच्यते तथाऽयं (तथाऽयं) स्वभावोपलम्भोऽपि कार्यव्याप्यस्वभावा-
भ्यां मिन्न इति ॥ "श्रीण्येव लिङ्गानि" [न्यायि २।११] इति व्याहन्यते, इति प्र क्र-
क २ प्रमुच्यते हेतोः पश्यस्य च स्वयं तेन दर्शितो भावः ।

२५ बोधे निरर्थकत्वसाधने कथं तत्र स हेतुः इत्य या (इत्याह-) तत् तद्विरुद्ध इत्यादि ।
तच्छब्देन अनेकान्तं (न्या) परमुच्यते, तद्विरुद्ध इत्यनेन वा (च) अनेकान्तः (न्त) विरुद्धो मिथ्या
चेकान्तः तौ आदौ येषां ते तत्रोच्यः । आदिसिद्धः प्रत्येकमसिद्धमप्यते-तद्विरुद्धः-तद्विरुद्ध-
इत्य इति । तत्र आद्येन आदिसिद्धेन अनेकान्तकारणकार्यसहया (च) रादीनां महत्वात्, द्वितीयेन
एकान्तकारणादीनाम्, तेषां पचासक्येन [शान्दिल्य] ज्ञानं च तयोः तर्केण विषये सङ्गात्

३० भावको (क) हेतुप्रयोगतः प्रयोगेण तद्विषयत्वकारणत्वोच्चारणेन । अत्राप्यप्यस्तु मेहोच्ये मन्व

(१) क्तमादीः । (२) स्वप्नादिविद्यायोगात्, स्वसंबेदनकल्पतायाहैरित्यर्थः । (३) प्रतिघातते स्वप्ना-
दिकम्, तथा । (४) "विक्रपाणि च श्रीण्येव लिङ्गानि"-न्यायि ।

गौरवात्, प्र मा ण सं ग्र हा त् ज्ञेयः [३१९ ख] पण्डितैर्मानसाभिः (मानशालिभिः) ।

कारिकामाविष्कुर्वन्नाह—स्वभावोपलम्भ इत्यादि । स्वभावोपलम्भः, स्वभाव एव अनेकान्तभावस्वरूपमेया (रूपतया) उपलभ्यते इति उपलम्भः स्वभावश्चासौ उपलम्भश्च इति व्युत्पत्तेः । यदि वा, तदुपलम्भे न स्वभावः सत्विति (सन्निति) व्यवस्थाप्यत इति विषयी(यि)-शब्दस्य विषय उपचारो पवृत्तेः (चारोपपत्तेः) तदुपलम्भस्वभाव इत्युच्यते । ततः किं क्रियते ? ५
इत्याह—ततः स्वभावाद् व्यवहारोऽनेकान्तविषयः सदिति ज्ञानादिः साध्यः ।

ननु स्वभावोपलम्भे सोऽपि सिद्ध एवेति कथं साध्य इति चेत् ? अत्राह—तत्र इत्यादि । तत्र अनेकान्तै विषयस्य तदुपलम्भस्य प्रतिपत्तौ सत्यां अप्रतिपन्नो विषयी येन तस्य सौगतादेः दर्शनात् [तदुप]लम्भरूपोऽनुपलम्भोऽविकल्पः ततः तत्प्रतिपत्तावपि विषयिणोऽ-प्रतिपत्तिः युक्ता, न भवतोऽनेकान्तोपलम्भस्य व्यवसायरूपत्वात् । न च अतः परो व्यवहारः १० यस्ततः साध्यः इति चेत्, उक्तमत्र तत्र इत्यादि । दृश्यते हि अनेकान्तोपलम्भवतोऽपि विप-रीतारोपः । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । अत एव उक्तं 'दर्शनात्' इति । न च भूतलदर्शनम-विकल्पकम् इत्युक्तं प्रथमपरिच्छेदे इति यत्किञ्चिदेतत् ।

ततः किं जातम् ? इत्याह—तन्नैतत्सारम् इत्यादि । यत एवं तत् तस्मात् एतत् [किम्] इत्यत्राह—कार्येत्यादि । अनुपलम्भः, पुनः इति पक्षान्तरद्योतने व्यतिरेकतद् व्यवहारसाधनो १५ भावाभावव्यवहारयोः साधन इति स्वभावोपलम्भः इत्यादिरपि व्यवहारणो वा (रेणैव) साधन-त्वादिति मन्यते ।

प्रकृत निगमयन्नाह—तद्वयम् (तदयम्) इत्यादि । यत एवं तत् तस्मात् अयम् एकान्तवादी सौगतादिः अनेकान्तं [३२०क] पश्यन्नेव । क ? इत्याह—बहिरन्तश्च । स किम् ? इत्याह—तत्त्वस्य अनेकान्त-जीवादेर्या दृष्टिः तस्याः पराङ्मुखो विमुखः तत्त्वं पश्यन्नपि न पश्यामि २० इति मन्यते इति भावः । कुतः ? इत्याह—समयावष्टम्भात् स्वागमाप्रहग्रहावेशात् अन्यतो वा पूर्वक नर्म (पूर्वकर्मतः) । स किं क्रियते ? इत्यादि यमोऽर्थन्यवहारमवतापि त (इत्याह तद् व्यवहारमर्थव्यवहारमवतार्यते) कैः ? इत्याह—तर्कप्रयोगैः तर्कमूलैः साधनवाक्यैः ता (तमेव) दर्शयन्नाह—सत्त्व [इ]त्यादि । [आदि]शब्देन स्वपरसमयप्रसिद्धनिखिलहेतुपरिग्रहः । अनेन 'ज्ञानतर्कप्रयोगतः' इति व्याख्यातम् । अधुना तद्विरुद्धाद्यज्ञानतर्कप्रयोग इति (तद्विरु- २५ द्धादि) व्याख्यातु माह—स्वभाव इत्यादि । स्वभावोऽनेकान्तस्वरूप तद्विरुद्धो नित्याद्येकान्तः उपलक्ष्य[ते, उपलक्षण]मेतत् तेन नत्कुर्यादि (तत्कार्यादि) परिग्रहः । तस्या अनुपलब्धेः तथैव तेनैव प्रकारेण भावः अनेकान्तात्मक इव (एव) इति सम्बन्धः । असिद्धो हेतुः इति चेत्, अत्राह—बहिरपि एकान्तानुपलब्धेः इति । चिन्तितमेतत् ।

ननु तदनुपलब्धिश्च स्यात् नापि भावोऽनेकान्तात्मको विरोधाभावात् [इति] सन्दिग्ध- ३०

विपद्यभ्यास्यति को हेतुरिति चेत्, अत्राह—अन्यथा अन्यत्र भावस्य अनेकास्वारमन्त्रत्वाभावप्रकारेण अनुपपत्तेः तत्र तदनुपलम्बिति । तथाहि—तदनुपलम्बिः उपलम्ब्यन्तिरूपिणम् (सिः,) अन्योपलम्बिः वा ? प्रथमपक्षोऽन्युपगमाद् इत्युत्तरः, प्रमाणाऽस्वरत्वेन असरत्वात् । द्वितीयः पुनर्नानेनान्यमन्त्ररेषेपिति (नेति) निमित्तम् ।

५ तत्राह (अत्राह)—बहिरर्थविभ्रमेकान्तवार्त्ता बहिरर्थविभ्रमेकान्तोपलम्बिः (स्यैः) तत्र असिद्धो हेतुरिति तन्मतमासङ्ग्य रूपपत्राह—प्रत्यक्षैक [३२०८] इत्यादि ।

[प्रत्यक्षैकस्मिरस्पूलस्वभावैदृशद्विसक्षणीः ।

एकान्तान्तस्वभावात् भाव्यमप्रमाविभिः ॥१९॥

स्वसंज्ञानां दृश्यैकस्मिरस्पूलस्वभावविरोधात् व्यतिरेके वृत्तिविकल्पानवस्थादि
१० दोषप्रसङ्गात् बहिरर्थनिराकृतां विज्ञप्तेरपि सव समानम् । वेद्यवदकान्तिसंवेदनविकल्पाविकल्प्यादीनां परस्परं सर्वथा तादात्म्यासमवात् न किञ्चित् अन्तःशान्तं स्यात् । व्यतिरेके सन्तानान्तरवत् अन्योऽन्यं सम्बन्धासिद्धेः । न च भावानां साकल्येन नैरात्म्यं प्रतिपत्तुं युक्तम् प्रमाणाभावात् । प्रतिपद्यैकान्तवत् तत्प्रमाणोपगमविरोधात् ।]

एकस्य स्थिरस्य स्पूलस्य एकस्मिरस्पूलाः ते च ते स्वभावात् पुनरेतेषां
१५ कर्मधारयः कर्मः तैः, ना (न) भाव्यम् । किञ्चित् ? विसक्षणीः अन्योऽप्यविसदृशैरेव
यपि । कुतः ? इत्याह—एकान्तान्तस्वभावात् एकान्तेन अवयवभावेन अन्तोपः
स्वभावः तेषामर्थः, ततः तस्मात् तेन हेतुना । भावप्रमाण्ये वा निर्देशः, एकान्तेन अन्तः
स्वभावो येषां तेषां भावात् तास्वात् इति इष्टं (अन्यम्) । तथाहि—नैवे स्वभावाः सम्यः
सिद्धिः अन्युपगन्तव्या एकान्तान्तस्वभावत्वात् स्वप्रदृष्टराजाविसवभावत् । एकान्तान्त-
२० स्वभावत्वं च प्राज्ञसमानाधिकरणत्वात् अवयवसनात्, एकत्र विरोधात् दूषितविरलक्षणेऽपि
(शान्ति) तस्वभावत्वं ।

एवं परमतमुपवदस्य अत्र रूपपत्राह—अप्रमाविभिः इति । इदमत्र तात्पर्यम्—एकस्मिरस्पूल-
स्वभावात् विच्छेदानाम् एकान्तान्तस्वभावोपगमे तदावेष्टं प्रमाणमन्वेष्यम्, इतरथा कर्त्तव्यं
वत्तदसिद्धेः । तत्र तद्वतिमासनं च अन्यथा तेन तद्विभ्रमाऽप्यहत्वात् परविचारैर्ब्रह्मे तदेकवर्त्त-
२५ महणात् । तदन्वेषणे च नत एव असन्तः [?] तत्र तत्त्वभावाः प्रतिमानि तत्र एव तद्वप्रमाणम्,
यत् एव च तेषाम् एकान्तेन विभ्रमस्वभाववेदकम् अत एव [अ]प्रमाणम्, ईत्त् प्रमाणम्
अप्रमा आदिर्भेषां विकल्पाविसवभावात् तैरपि न भाव्यम् । एतदुक्तं भवति—प्रमापेतरव-
भावयोः ऐक्यम् एकान्तेन अन्तत्वभावं तस्वात् अवयवरूपाद्यैक्यत्वं पूर्वापरमागैक्यस्मिरत्ववत्
व्यवयववत्संगैक्यपरिणामत्वोत्पन्नम् । तथा च न केवलं बहिः स्वप्नाऽस्वप्नविभागो दुर्लभः
३० किन्तु कामयान्तो (वार्त्ते) [३२१८] शान्तार्थविभागोऽपि ।

(१) कर्मोपलम्बिण्यः अनुपलम्बिताः अवैकान्तमन्त्रैव च सिद्धियुपपत्तिः । (२) प्रतिपत्तिव्यतिरेकः ।

तत्र यदुक्तं द्वितीयः पुनः अनेकान्तमन्तरेण नेति निश्चितमिति यदुक्तम्—यद्यनेकक्षणिक-
सूक्ष्मस्वभाववद् एकस्थिरस्थूलस्वभावा अपि प्रत्यक्षसिद्धा एकत्र स्युः, न चैवं विचारायोगात्, केवलम्
अने (यत् एव) कल्पिता तत् (तत्) एव भ्रान्ताः इति चेत्, एतदेवोपदर्शय दूषयन्नाह—प्रत्यक्षैक
इत्यादि । न भाव्यम् वहिरन्तरपि इति सम्बन्धः । कैः ? इत्याह—प्रत्यक्षैकस्थिरस्थूलस्व-
भावैः । प्रत्यक्षविशेषणात् सांवृतैकस्थिरस्थूलस्वभावैः भाव्यम् इति गम्यते । इतरथा सामान्येन ५
एकादिग्रहणं कियेत । दूषणमाह—विलक्षणैः इत्यादि । विलक्षणैः सर्वतो व्यावृत्तैरपि इति ।
अपि शब्दः अत्र द्रष्टव्यः, न भाव्यम् इति । किभूतैः ? इत्यत्राह—अप्रमाऽऽदिभिः । न
विद्यते प्रमा आदिशब्देन हेतुफलभावादिः येषां तैः इति । कुतः ? इत्यत्राह—एकान्तभ्रान्त-
स्वभावात् । एतदुक्तं भवति—यथा एकादिस्वभावा विशदतया अवभासमाना अपि कल्पिता
इष्यन्ते तथा विलक्षणार्थं विशेषाभावादिष्यताम् । १०

कारिका विचरीतुमाह—स्वलक्षणानाम् इत्यादि । स्वलक्षणानां बाह्यविशेषणा दृश्यैक-
स्थिरस्थूलस्वभावविरोधात् कारणात् वहिरर्थनिराकृतौ । तत्र हेत्वन्तरमाह—व्यतिरेके
स्वलक्षणेभ्यः तत्त्वभावस्य भेदे अङ्गीक्रियमाणे वृत्तिविकल्प-अनवस्थादिदोषप्रसङ्गात् ।
च शब्दः अत्र द्रष्टव्यो हेतुसमुच्चयार्थः ।

ननु तत्त्वभावविरोधात् तदोपप्रसङ्गाच्च तत्त्वभावस्येव वहिर्निराकृतिरस्तु न स्वलक्षणाना- १५
वत् (णाना, तत्) कथम् अविशेषेणोच्यते 'वहिरर्थनिराकृतौ' इति ? एव मन्यते—यथोक्तहेतु-
द्वयेन तत्त्वभावस्य [३२१२] दृश्यम्यापि निराकृतौ अन्यत्र कः समाश्वासः ? एवमर्थं च
पूर्वफक्किाया दृश्यग्रहणम्, अतत्त्वभावलक्षणानाम् अनुपलम्भाच्च । तस्या किम् ? इत्याह—विज्ञप्ते-
रपि । न केवलं वहिरर्थञ्च (स्य) सर्वम् उक्तमनुक्तं च दूषणं समानं साधारणम् । तथा च
निरूपित(त) निरूप्यते च वेद्य इत्यादिना । वेद्यश्च स्तम्भादिग्राह्याकारः वेदकश्च तद्ग्रहण- २०
योग्यो ज्ञानाकारः तावेव भ्रान्तिः सा च संवेदनं च आदी येषां विकल्प्या(पा)विकल्प्या
(पा)दीनां तेषाम् । यद्वा वेद्यशब्देन नीलादय आकारा उच्यन्ते, वेदकशब्देन तदाकारं तद्ग्रा-
हकं ज्ञानम् । यश्चेदमुक्तम्—

*“विषयाकारभेदाच्च अधिगमभेदानां (धियोऽधिगमभेदतः) ।

भावादेवास्य तद्भावे स्वरूपस्य स्वतो गतिः ॥”

[प्र० वा० १।६] इति २५

भ्रान्तिशब्देन ग्राह्यग्राहकसंवेदनभेदो बुद्धेः गृह्यते *“मन्त्राद्युपप्लुताक्षणाम्”
[प्र० वा० २।३५५] इत्यादेः, *“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा” [प्र० वा० २।३५४]
इत्यादेश्च वचनात् संवेदनध्वनिना अद्वय वेदनम्, एतेषां कृतद्वन्द्वानाम् आदिशब्देन विक-
ल्पादिग्राहिणा बहुव्रीहि [ः] कार्यः तेषाम् । किंभूतानाम् ? इत्याह—परस्पर इत्यादि । सर्वथा ३०
सर्वप्रकारेण तादात्म्यस्य ऐक्यस्य वा अनेन असंभवात् कारणात् न किञ्चिद् भ्रान्तं ज्ञानं

(१) कल्पिता एव स्वीकर्तव्या इति भावः । (२) एकदेशेन वृत्ति सर्वात्मना वा इत्यादयो वृत्ति-
विकल्पा । (३) द्रष्टव्यम् पृ० ३८८ टि० ४ । (३) द्रष्टव्यम्—पृ० ३८८ टि० ५ ।

स्यात् । अयमभिप्रायः—बोधवेदकभ्रान्तिर्स्वेदतयोः एकान्तेन ऐक्यं न भवेदनमेव भ्रान्तिमात्रमेव वा प्रमाप्यकं स्यात् । यदि वा, बोधवेदकयोः सर्वेषां तादात्म्यं अन्यतरत्वं स्यात् इति न चित्रमेकं ज्ञानम् , तथा नीलमात्रंऽपि, परीक्षायां नाप्यधिग्रह इति न किञ्चित् चित्रमधिग्रहं वा ज्ञानं स्यात् इति व्याख्येयम् । तथा भ्रान्तिसंबन्धनया तथा तत्त्वे' अन्यतरत्वेति [३२० क] न
१ किञ्चिद् माहमन्यद् भ्रान्तम् ।

तर्हि तेषां क्वचित्के इति चेत् अप्राह—अप्यतिरेके तद्भेदे 'संबन्ध' स्यनुषर्त्ते, सन्तानान्तराणामिव तत्र तेषाम् अन्योऽन्यमवस्थासिद्धेः स्वरूपात् न किञ्चिज्ज्ञानं स्यात् , इति रिक्ता बाधोयुक्तिः—“स्वरूपस्य स्वतो गतिः” [प्र० वा १।६] इति न किञ्चिद् भ्रान्तं स्यात् इति । “प्रामाण्यं व्यवहारेण” [प्र० वा १।७] इति च भ्रान्तिकल्पाभावे तदयोगात् ।
१० तर्हि यद्विरिष' अन्यत्रापि तत्त्वस्य विचार्यमाणस्याऽयोगात् साकस्येन शून्यता । तदुक्तम्—“तदेतद्भूत[तन्नूत]मामासम्” [प्र वा २।२०९] इत्यादि इति चेत् , अप्राह—न च नैव प्रतिपद्यु युक्तम् । किम् ? नैरास्यं निःस्वभावत्वम् । केयाम् ? मावानाम् । कथम् ? इत्याह—साकस्येन सामस्येन परस्म्येण इव स्वरूपेणापि । कुतः ? इत्याह—प्रमाणामावात् तन्नैरास्यं इति विभक्तिपरिणामेन सन्कल्पः । अत्र दृष्टान्तमाह—प्रतिपद्यैकान्ते इव तद्वदिति
१५ मावैकान्तवदिति । तत्र प्रमाणोपगमे कृपणमाह—तत्प्रमाणेत्यादि । तस्य नैरास्यत्वस्य तस्मिन् वा यत् प्रमाणं तस्य उपगमविरोधात् । तथाहि—यदि साकस्येन मावानो नैरास्यं न तत् प्रमाणं विचारस्याप्ययोगात् । तत्त्वेति न तु नैरास्यम् ।

स्यात्पद्यम्—न कश्चित् सकलप्रतिमासवैकस्यं नैरास्यमाह—“मायामरीचिप्रभृति प्रतिमासवदसत्त्वेऽपि त्रयोपः” [प्र वार्तिकाल ३।२११] इति वचनात् सन्माहिप्रतिमास-
२० मात्रस्य भ्रान्तस्य भाषा[ह] विभ्रमेवररहितस्या (स्य) चेति तत्राह—मिथ्यैकान्त इत्यादि ।

[मिथ्यैकान्तधियाऽनर्थास्तिरधीचिग्रसन्ततेः ।

नो वेद यद्विस्तृत्वं कृतान्तविषमग्रहम् ॥२०॥

चित्रपतङ्गनिमासादनकयोगक्षेपत्वं प्रतिमासस्य स्वभावभेदं न निराकरोति सन्तानैकत्वप्रसङ्गात् , यद्विरपि स्वभावभेदादेव स्वरूपधनानामेकत्वमावानस्युपगमात् ।]
२५ मिथ्या इति भावप्रधानोऽर्थं निर्दिष्टाः तेन मिथ्यात्वम् एकान्तो यस्या धियाः तथा तत्त्वं स्वरूपं तस्याः एव धिया मिथ्यैकान्तत्वं तद् वेति सीगत इति कृतान्तविषमग्रहम् विभ्रमाद् विभ्रमासिद्धेः' इत्युक्तत्वात् । तथा परमपि परस्य [३२२ प] तद्(ह)मर्षं दर्शयन्माह—अनर्थ इत्यादि । न विद्यते अर्थो बहिः प्राज्ञो यस्याः सामर्थ्यं (साऽनर्था) स्वरूपसम्बन्धा इत्यर्थः, न स्थिरा जस्यिद्य क्षणिका इत्यर्थः अनर्था च साऽस्थिरा च, सा च सा

(१) तादात्म्ये । (२) अन्तपि । (३) इदं वदुक्तमायत्तं यद्वद्वि विपश्चिता । यथा यथाचिन्त्यन्ते विद्योर्वन्ते तथा तथा ॥—य वा० । (४) ममात्मन्येकविचारस्याप्यमावात् । (५) प्रमाणं वेदति ।

धीश्च तस्याः चित्रं चित्रत्वं भावप्रधानत्वात् निर्देशस्य, तेन वा सन्ततिः तस्याः तत्त्वम् एकत्वं वेद । एतदुक्तं भवति—हेतुफलादीनामभावं वदता सरूपोऽसौ वक्तव्यः, अन्यत्र प्रमाण-निषेधात्, सोऽपि चित्रैकप्रतिभासात्मकः, अन्यथा 'सकलशून्यम्' इत्युक्तम् । तत्प्रतिभासोऽपि पूर्वापरक्षणेकत्वनान्तरीयक इति बहिः घटादौ न तत्त्वं वेद अयमपि सिद्धान्तविषमग्रहः उभयत्राविज्ञोपादिति । शेषस्य पूर्वमेव गतत्वात् ।

'अनर्थास्थिरधीचित्रसन्ततः तत्त्वं वेद बहिर्न' इत्येतद् व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुकाम आह—चित्र इत्यादि । चित्रपतङ्गस्य निर्भासः तदाकारं ज्ञानम् आदिर्यस्य चित्रा-स्तरणादिनिर्भासस्य प्रत्यक्षेतरादिनिर्भासस्य वा स तथोक्तः, तत्र नैका[क]योगक्षेमत्वं योगः उत्पादः क्षेमः उत्पन्नस्य सरक्ष[ण]म् अनुभवन्(वनं) यस्य, अस्थिरज्ञानपक्षे संरक्षणस्याभावात् । अथवा क्षेमो विनाशः, तत्र तच्छब्दस्य सङ्घेतात् द्विष्टे^२ भद्रिकाशब्दवत्, एकम् अभिन्नं योग-क्षेमं यस्य तस्य भावः तत्त्वं प्रतिभासस्य चित्रपतङ्गबुद्धेः स्वभावभेद न निराकरोति । कुतः ? इत्यत्राह—सन्तानैकत्वप्रसङ्गात् इति । सन्तानानाम् एकत्वम् अभेदः तस्य प्रसङ्गात् । यदा हि एकं ज्ञानमुत्पद्यते वेद्यते वा तदा सन्तानान्तरज्ञानान्यपि, अन्यथैकज्ञानसन्तानमात्रं जगत्, तथा च सति सुगतज्ञानसन्तानान्त पर-(न्तान्नापर)मिति यदुक्तं केनचित् [३२३क]—*“स्व-संवेदनमेव एकं प्रत्यक्षं प्रमाणम् नापरम्, प्रपञ्चस्तु विनेयजनाजुरोधात्” इत्यादि, तत्सर्वं प्लवते, विनेयजनाभावात् । तस्माद् एकज्ञानोदयकाले अन्यज्ञानोदयोऽभ्युपगन्तव्य इति सन्तानानाम् एकयोगक्षेमत्व स्वभावभेद निराकुर्यादिति पुनरपि नानन्तरदोषः(प)परिहारः । न चैवम्, अतः तत् स्वभावभेदनिराकरणे अकिञ्चित्करपि(मि)मिति मन्यते ।

ननु त्रिपदंग (चित्रपतङ्ग)निर्भासादौ प्रतिभासस्य यद्यपि एकयोगक्षेमत्वं स्वभावभेदं न निराकरोति तथापि एकत्वं स्यादिति चेत्, अत्राह—बहिरपि इत्यादि । न केवलम् अन्तः किन्तु बहिरपि स्वभावभेदादेव नान्यतः स्वलक्षणानां रूपादिपरमाणूनाम् एकस्वभावाऽनभ्युपगमात् परेण, इति कारणात् तस्यास्तं तस्य निराकरोति इति । एतदुक्तं भवति—यथा स्वभावभेदात् नैकत्व बहिःपरमाणूना तथा अन्तरपि इति ।

*“किं स्यात् सा चित्रैकस्यां न स्यात्” [प्र० वा० २।२१०] इत्यादि वचनाद-
दोषोऽयमिति चेत्, अत्राह—[अ] सिद्ध इत्यादि ।

[असिद्धः सिद्धे न स्य विरुद्धो देव न न्दि नः ।

द्वेषा समन्त भद्रस्य हेतुरेकान्तसाधने ॥२१॥

(१) “अलब्धधर्मानुवृत्तिर्योग, लब्धधर्मानुवृत्तिः क्षेमः ।”—प्र० वा० स्ववृ० टी० १।२४ । (२) दुष्टे । (३) अभिन्नयोगक्षेमत्वम् । (४) ‘तस्या मतावपि । पटीदं स्वयमथेभ्यो रोचते तत्र के वयम्’ इति श्लोप । (५) “असिद्धः सत्त्वादिरचलात्मनि ।”—प्रमाणस० पृ० ११४ । प्रकृतपाठ न्यायवि० वि० द्वि० पृ० १८१ । “असिद्ध विरुद्धो मल्लवादिन ।”—जैनतर्कवा० पृ० १०७ । म्या० रत्ना० पृ० १०३२ ।

सत्त्वादेर्वस्तुधर्मस्य असिद्धत्वं साकल्येन क्षणिकेतरैकान्तयोरमिद्वेः । अन्ययानुपप
चेरनेकान्तसाधनाद् विरुद्धत्वम् । अनैकान्तिकत्वं पुन सत्त्वादे क्षणक्षयादिसाधने असमी-
क्षितसत्त्वार्थैः लोकप्रतीतिं प्रमाणमाभित्य तथा हेतुरुपपन्नं वतते स्वपक्षविपक्षयोः, प्रागेव
वत्करणसमर्थात् कारणात् पुन स्वकालनियतकार्योत्पत्त्यविद्येयेण समवात् । न च]
५ स्वकारणसवया कार्योत्पत्तिर्विरुध्येत यतोऽप्यणिक एव दोषः स्यात् निर्भातः 'तत्प्रक-
मेतत् ।]

स्वकालनैकान्तस्य साधने सिद्धौ व्यक्तीक्रियमाणायामां सर्वो हेतुः सिद्धे न स्य भग-
वतः असिद्धः । कथमिति चेत् ? उच्यते— बहिरिवेति (वाचि)सूक्ष्मपरिच्छया अन्तरपि
सकलं प्रतिमासविच्छलमिति किं साधनज्ञानं यतो भाविनः प्राप्स्यस्य अनुमानाद्भ्यासे एतन्नप्रवृत्तिः
१० स्यात् ? किं वा पूर्वोपरविच्छिन्नसम्पन्नं यस्माद् अ"यद् यथाऽवमास" इत्यादि क्षणमत्र
साधनमवतिष्ठेत् ? किं वा नीलाद्यवमासं येन अ"यद्ब्रह्मासते तज्ज्ञातम्" इत्यादि सिध्येत् ?
एतेन सत्त्वाद्योऽपि भिन्निव्याः । अभावेकान्तवत् मावेकान्तेऽपि तस्य सर्वो हेतुः असिद्धः,
अनुपसन्नेन तदभावान् [३० ३२] सर्वसङ्कल्पश्च । परस्परज्ज्ञातमक्रमावाऽभावेकान्तसाधने तु
पैरस्य न भ्रान्तरपक्षाद् विद्येयः सर्वस्य सवात्मकत्वं प्रागग्यावा[धमावा]विति । सम्बन्धाभावे
१५ अन्यस्य च अन्येन समवायादिसम्बन्धनिषेधात् । न यैवं वादिनः प्रागमावासीनामन्योऽन्यम्
अन्यतो वा मेतुः सिध्यति अनवस्थामयाद् अपरप्रागमावाधमावात् । एतः सूक्ष्म-एकान्त
साधने हेतुरसिद्धः सिद्धे न स्य इति ।

कथिन् स्ववृत्त्यः अत्राह— सिद्धे न स्य कथितस्य असिद्धस्याऽवचनात्सुक्ष्मेतदिति
तेन कथाविशेषत्वं ध्रुवम् ।

२० अ"थे सत्त्वापधाय (संतवाय)दासे सकोसूया मणति सखाण ।
संखा वि असब्बाए (असम्भावे) तेसिं सव्वेवि ते सव्वा (सखा) ॥"

[सम्पत्ति ० ३।५] इति ।

अथातो रूपान् चित्रमेकज्ञानमिष्यते अत्राह— विस्मृदो देव न त्ति नः हेतुः एकान्त
साधनं क्लमेयेत् [अ]क्लमेणापि चित्रैकविरोधान् । उवा च कथञ्चिदेव क्षमिकत्वेन अत्र
५ मासनात् तदस्तवैव भावानां क्षमिकत्वसिद्धिः । एवं सत्त्वाद्योऽपि माभ्याः ।

ननु यस्य वैधर्मिकादेः निराकारज्ञानवादिनो नैकं ज्ञानं नीत्यादिनिर्मासैः चित्रं [व] प्रति
क्वेन दृष्टान्तेन सवस्य अनेकान्तात्मकत्वं सिध्यति येन वृत्तीयैकान्तसाधने विरुद्धो हेतुः स्यादिति
चेत् न तस्यापि प्रतिप्रापि त्रिकाक्षविषयानेकव्यापकस्याप्युपपत्त्यानेकान्तसाधनत्वात्कैकान्त-
ज्ञानमद्भावात् । इतरथा कुतो द्विद्विद्विनोः साकल्येन व्याप्तिप्रदो व्योऽनुमानम् ? न च यैव

(१) सिद्धयेवत्त्वम् । (२) निवापिकत्वम् । (३) क्षमिकत्वम् । (४) याद् सखाद्योपाद् सावर्तीकत्वात्
यच्छिन्नं सात्त्वाभावात् । सात्त्वा अदि असद्भावे तेषां सर्वेऽपि ते सखा । (५) इत्यपत्त्वम् । (६) वैधर्मि-
कत्वापि । () उवाचूतमात्रसाधनाभावे ।

तस्य अतीतग्रहणे अञ्चता (णोन्मुखता) सैव वर्त्तमानादिग्रहणोन्मुखता, ग्राह्यैकत्वप्राप्तेः । [३२४ क] नहि चक्षुरादिज्ञानेषु यैव रसग्रहणोन्मुखता सैव रूपादिग्रहोन्मुखता, ज्ञानभेदवैयर्थ्यापत्तेः । तत्रापि शक्यः तत एकान्तेन व्यतिरिच्यन्ते । सम्बन्धाभावेन समवायनिपेधात् तस्य ता इति व्यपदेशविलोपात् । तदुपकारशक्तिकल्पनायाम् अनवस्था । ततोऽनेकशक्त्यात्मकमेकं ज्ञानं तेनापभ्युपगन्तव्यमिति । कथञ्च अनेक कस्य (तस्य) चित्र ज्ञानम् ? ततः स्थितम्—**विरुद्धो** इत्यादि । ५ तदुक्तम्—*“सिद्धिः अनेकान्तात्” [जैनेन्द्रव्या० १।१।१] शब्दार्थसम्बन्धानां सिद्धिः निष्पत्तिः आत्मसत्ताज्ञप्तिर्वा अनेकान्तात् नान्यतः इति ।

अपरस्त्वाह—न मया प्रतिभासाद्वैतवादिना परमार्थतः क्वचिद् हेतुः इष्यते, यस्तु इष्यते स व्यवहारेण ***“प्रामाण्यं व्यवहारेण”** [प्र० वा० १।४] इत्यभिधानादिति, तं प्रत्याह—**द्वेधा स म न्त भ द्र स्य हेतुः एकान्तसाधने** इति । पक्षवद् विपक्षेऽपि वर्त्तते इति **द्वेधा** १० अनैकान्तिक इति यावत् । तथाहि—मत्त्वम् अर्थक्रियाकारित्वम्, अक्षणिकवत् क्षणिकेऽपि स्वसद-सत्समये भावतोऽसंभवि, कल्पनया पुनः उभयत्रापि न वार्यत इत्युक्तम् । एतेन ***“उपलम्भः सत्त्वम्”** [प्र० वार्तिकाल० पृ० २३१] इति निरूपितम् । यथैव हि एकस्य कालत्रयानुयायित्वं नित्यत्वं न कुतश्चित् प्रत्येतु शक्यं तथा एकपरमाणुपर्यवसितं क्षणिकत्वमिति च । तथापि तत्र-तिपत्त्यभ्युपगमे सर्वस्य त्रिकालगोचराऽज्ञोपावस्थानुयायिद्रव्यदर्शनं किन्न अभ्युपगम्यते ? यत् इदं १५ स्यात्—***“यद् यथावभासते तत् तथैव परमार्थसत् यथा सुखं तच्चेनावभासमानं तथैव परमार्थसत्, अवभासन्ते च भावा [अ]नित्यत्वेन”** इति । तथा व्यवहारा वा (रभावाश्चा)-ऽन्यत्रापि [३२४ख] ‘सर्वस्य सर्वदर्शित्वम्’ इत्यपि नोत्तरम्, एकैकपरमाणुनियतक्षणिकत्व-दर्शनेऽपि सर्वस्य सुगतत्वात् । नहि तथादर्शिनो भावतः सोगतैः अन्यः सुगत इष्यते । तथेष्ट-त्वाददोपश्चेत्, प्रकृतेऽप्यस्तु तदुत्तरम् । संसारीतरव्यवस्थाऽभाव इति चेत्, सुगतेतरभावोऽपि २० तथा न किम् ? परमार्थतो यथाऽस्याभावः तथा अन्यस्यापि । व्यवहारेण उभयोरपि सिद्धिः न वा कस्यचित् ।

यत्पुनरेतत्—^३प्रथमक्षणदर्शनसमये अतीताऽनागतदशादर्शने तदैव उत्पन्नमृतप्रतीतिः स्यादि-ति, तदपि न सुन्दरम्, [उभयत्रापि स] मत्वात् । यो हि पूर्वापरविविक्तमेकं परमाणु पश्यति स नितरा तदैव उत्पन्नमृतम् आत्मानं पश्यति इति न कस्यचित् क्वचित् प्रवृत्तिः निवृत्तिर्वा २५ कुतश्चिदिति प्राप्तम् । ^४तदभ्युपगमे सकलकालकालीनदशास्थितान्स (तात्म)दर्शिनोऽपि सद-भ्युपगमः केन वार्यते ? अथ मध्यक्षण एव उत्पन्नो मृतश्च स्यादिति मतिः, सापि न युक्ता, यथासमयमेव तद्ग्रहणात् । अस्याऽनभ्युपगमे अन्यत्र कः समाश्वासः ? ततोऽक्षणिकवत् क्षणिक-स्यापि न तत्त्वतो दर्शनम् । कल्पनया तु द्वयोरपि, इति साधूक्तम्—**द्वेधा स म न्त भ द्र स्य** इति । क पुनरनेन भगवता एकान्तवादिहेतूनामनैकान्तिकत्वमुच्यत इति चेत्, न, ३०

ॐ 'यि परस्खलितोभिद्राः स्वदोषेभनिमीलिनः ।

तपस्विनस्ते किं कुर्युरपार्त्रं त्वन्मतथियः ॥" [बृहत्स० श्लो० १९]

इत्येतेन उद्भाषनात् । अस्मायमर्याः—ये वादिनः अपात्रम् अभाजनम् । कस्य ? इत्याह—

तन्मत (त्वन्मत) थियः [३ ५६] इति । तत्र अरदिनस्य भगवतो मतमासम्नं (मत्तं शासनं) तस्व
 १ श्रीः सवपदार्थव्यापि-अनेकान्ताभिषेकम्, तस्याः, एकान्तवादिनः इति यावत् । ते किं कुर्युः ? नैव
 किञ्चित् स्वपरपक्षसिद्धिनिषेधो नैव कुर्युः इत्यर्थः । किंमूलाः ? तपस्विनो वरुणः । कुतः ?
 इत्याह—परस्खलितोभिद्रा इत्यादि । परस्य सौगतापेक्षया नित्यवादिनः 'तत्रापेक्षया मौगतस्व,
 स्तत्रिंशत् क्रमबागपद्यान्याम् अर्धक्रियाऽसामर्थ्यं ततोभिद्रा (तत्रोभिद्राः) तद्ब्रह्मणः । स्वदोषेभ-
 निमीलिनाः स्वदोषात् पश्यन्तोऽपि अपात्रन्त इव वचन्ते । ततः मत्स्वादेः अयिद्वयवद्

१० अक्षयिकत्वसाधनमपि समानमिति ।

कारिणं व्यानप्ये—सत्त्वादेः इत्यादिना । सत्त्वम् अथक्रियाकारित्वम् उपलब्धम् अन्यथा
 आदिर्यस्य एकान्तवादिनस्यग्निनिश्चिद्येवोः स तपोऽः तस्य । किंमूतस्य ? वस्तुधर्मस्य
 असिद्ध[त्व]म् एकान्तवस्तुन एव कस्यचिन्माणात् तदर्थोऽपि तादृश ण्येति मन्यते ।

ननु नित्यैकान्ते तदभावेऽपि अणिकत्व सद्गुणत्वात् नाऽसिद्धत्वमिति चेत् अत्राह—साक-

१५ स्येन सामस्त्येन अयिकेतरैकान्तयोः असिद्धोः सत्त्वादेः इति ।

स्यात्मतम्—एकान्तवादिपरिकल्पितवत्त्वसमीक्षायां तदसिद्धिरस्तु यथावर्शनं तद्दृष्टीकरणे
 अयमप्योप इति तत्राह—अन्यथाऽनुपपत्ते इत्यादि । विरुद्धत्वम् मत्त्वादेः' इत्यनुवर्तते ।
 कुतः ? इत्याह—अनेकान्तसाधनात् । यद्यपि कुतः ? इत्याह—अन्यथा अनेकान्तामात्रप्रकारेण
 अनुपपत्तेः यथावर्शनं सत्त्वादेः इति ।

१० अपरः पुनराह—सर्वविकल्पातीर्थं तत्त्वतः [३ २५२] व्यवहारेण अणमज्ञादिसाधनम् ।
 तत्राह—अनेकान्तिकत्वम् इत्यादि । अयिचारित्वं सत्त्वादेः । पुनः इति वितर्कं । अयमप्यमादि
 साधने क्रियमाणे अक्षेपैकान्तवाधिसाम्यपरिग्रहार्थम् आदिमह्यम् । कुतः तत्साधने ? सत्त्वादेः
 इति । के ? इत्याह—असमीक्षितवार्थैः असमीक्षितो विपरीतारोपनियत्सेन न सम्यग् इक्षितः
 तत्त्वार्थः प्रतिभासाद्वैतव्यप्यो वेः तैः, पृथग्जनैः इत्यर्थः । किं कृत्वा ? आश्रित्य । किम् ?

१५ लोकप्रतीतिम् मेरुविवर्था विकल्पयुद्धिम् । तदुक्तं कैरिपत्—ॐ "प्रमाणमविसंवादिज्ञानम् इत्यादि
 प्रमाणलक्ष्यं सम्भवहारोपेक्षया" [प्र वार्तिकेण १।२] किंमूलात् ? इत्याह—प्रमाणमिति
 परमायतः इति मन्थते । क्वमनैकान्तिकत्वम् ? इत्याह—स्वपक्ष इत्यादि । तथा सेन परि-
 कल्पितप्रकारेण अर्धक्रियाऽसामर्थ्यो हेतुः समग्र पक्षवद् विपक्षेऽपि वर्तते एतः । कुतः ? इत्याह—
 प्रागेव अर्थोत्पत्तेः पूर्वमेव तत्कल्पसमयात् कार्योत्पादनस्यत्वात् कारणात् पुनः उत्तरपक्षं

३० स्वकालनियतकार्योत्पत्ते अवित्पेण विधेयभावेन संमयात् । ॥ ? स्वपक्षविपक्षयोः
 अयिकाऽअणिकत्वसाधनयोः । ततो यदुक्तं केनचित्—ॐ "यदि नित्यो महेश्वरो मानीनि सज-

(१) कियत्वाद्यपेक्षया ।

कार्याणि कर्तुं प्रागेव शक्तः तानि युगपत् कुर्यात् प्रागेव, पुनः ततोऽपि प्रागेव पुनः ततो-
ऽपि प्रागेव इति न कार्योत्पत्तिकालव्यवस्था ।” इति , तन्निरस्तम् , कथम् ? चेतनालक्षणं
क्षणिक कर्म चेत् स्वकार्योत्पत्तौ वैचित्र्य स्वसत्तासमये कर्तुं शक्तम् , [३२६क] तदैव कुर्यात् ,
तस्यापि चेतनालक्षणस्य कर्मणो यत् सर्वम् अन्यद्वा कार्यं स्वसत्तासमये करोतु तस्यापि कारणं स्वं
फलं तदा जनयति इति क्षणिकपक्षेऽपि कार्योत्पत्तिकालव्यवस्था दुर्घटा, इति न युक्तम्— ५

*“स्थित्वा प्रवृत्ति-संस्थानविशेषार्थक्रियादिषु ।

इष्टसिद्धिः सिद्धसाधनम् ।” [प्र० वा० १।२०] इति ।

यदि पुनः प्रागेव समर्थादपि क्षणिकात् कारणात् कालान्तरे कार्योत्पत्तिः प्रार्थ्यते, कथम-
न्यथा सुप्रस्य चिरोत्थितस्य पूर्वाऽभ्यासाद् विकल्पा इति, तथा नित्यादपि प्रार्थ्यताम् , इति न
युक्तम्—*“नित्यादुत्पत्तिविरलेषात्” [प्र० वा० १।९] इति^१ । १०

ननु पूर्वं समर्थमपि नित्यं पञ्चात् स्वकार्यं करोतु, तथापि (तदापि) तेनैव कार्योत्पत्तेः,
ऊर्ध्वं तस्य स्थाने पुनरपि तदेव कर्तव्यमिति कार्यस्योपरमः कथमिति चेत् ? उक्तमत्र—पुनः
स्वकालनियतकार्योत्पत्तेः संभवादिति पुनः पुनः तस्यैव करणे न स्वकालनियतकार्योत्पत्तिसंभवः ।
क्षणिकपक्षेऽपि सर्वं समानम् , तथाहि—येन स्वभावेन प्रदीपः प्रमातरि ज्ञानमुपजनयति तेनैव चेद्
अन्यत्र कज्जलम् , तत्र तज्ज्ञानमपि जनयेत् प्रमातरि वा कज्जलम् इति । १५

ननु कार्यकालं प्राप्नुवतः कारणस्य तत्त्व विरुद्धत इति चेत् , अत्राह—नचेत्यादि । नच
नैव कार्योत्पत्तिः स्वकारणसत्तया विरुध्येत् । विरोधे कारणसत्तया विरुध्यते यथा अग्निसत्तया
शीतोत्पत्तिः इति । स्वाकारणग्रहणं कुतो न विरुध्यते इति चेत् ? विरोधद्वयस्याप्यभावात् । नहि
तदुत्पत्तेः तत्सत्तया सहानवस्थानलक्षणो विरोधः, अविकलकारणायाः कस्याश्चिद् भवत्याः
[३२६ख] तदन्यतरस्यैः मन्निधाने नियमेन निवृत्त्यदर्शनात् , पटोत्पत्तिसमयेऽपि तत्कारण- २०
तन्नुदर्शनात् । नापि परस्परपरिहारस्थिततालक्षणः, सुवर्णात्मककटकप्रतीतेः ।

न चेदमत्र चोद्यम्—पूर्वापरैकता केन प्रतीयते इति ? कृतोत्तरत्वात् । किंभूतः स नास्ति ?
इत्याह—यतो विरोधाद् अक्षणिक एव न क्षणिके दोषः स्याद् अर्थक्रियाभावलक्षणः । कृत-
प्रतिक्रियत्वमस्य दर्शयन्नाह—निर्णीतेत्यादि । निगमयन्नाह—तत्सूक्तमेतद् इत्यादि ।

यत्पुनरुक्तम् अ चं टे न—*“सत्त्वम् अर्थक्रियया व्याप्तम् , साऽपि क्रमयौगपद्याभ्यां २५
प्रकारान्तराभावात् तत्करणस्य, ते च अक्षणिकान्निवर्तमाने तामर्थक्रियामादाय निवर्तते,
सापि सत्त्वमिति तीरादशिशकुनिन्यायेन क्षणिकत्वम् अवलम्बते सर्वं पक्षान्तराभावात्,

(१) “स्थित्वा प्रवृत्तिसंस्थानविशेषार्थक्रियादिषु । इष्टसिद्धिरसिद्धिर्वा इष्टान्ते सशयोऽथवा ॥ १० ॥
ते एते कार्यहेतुत्वेनाभिमता स्थित्वाप्रवृत्त्यादयो नैते सम्यग्घेतवः । यस एषु सत्त्वपिष्टस्यैव सिद्धि सिद्ध-
साधनम् । न च सिद्ध पक्षो भवतीति ”—प्र० धार्तिकाल० । (२) “अपेक्षया अयोगत ।” इति हेत्वश ।
(३) भित्तौ गवाक्षे वा । (४) कारणत्वम् । (५) “द्विविधो हि पदार्थानां विरोध । अविकलकारणस्य भवतो-
ऽन्यभावे अभावाद् विरोधगति । शीतोष्णस्पर्शवत् । परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया वा भावाभाववत् ।”
—न्यायवि० ३।७२-७५ । (६) तन्निनाया । (७) पूर्वापरपर्याययो । (८) क्रमयौगपद्ये । (९) अर्थक्रिया ।

तत्सर्वं क्षणिकत्वे तदै(दनै)कान्तिकम् ।" इति' तदेतत् पश्चान्तरेऽपि समानमिति वर्धयन्माह-
स्यात् सत्ता इत्यादि ।

[स्यात् सत्ता हेतुरक्षणिके विपक्षेऽर्थक्रियाऽग्रहात् ।

व्यापकानुपलब्धेष्वेव न्यतिरेक प्रसिध्यति ॥२९॥

- ५ यत् सत् तत्सर्वं क्षणिकं विपक्षे क्रमयोगपद्याभ्यामथक्रियाविरोधात् । तल्लक्षणा
सत्ता ततो निवर्तमाना पक्षं सन्तं तत्राभूतं प्रसाधयति । यदि स्वपक्षे प्रत्यक्षवृत्त्या तत्र
व्यापकानुपलम्बिनिर्णीयेत् । विपक्षव्यावृत्त्या पक्षे प्रत्यक्षवृत्तिः, पक्षे प्रत्यक्षवृत्त्या च
विपक्षवृत्त्यावृत्तिरिति परस्परभयं चरुक्षम्, यत् तदुभयवस्थैव न स्यात् । नन्वक्षणिकं
अर्थक्रियायाः सत्त्वं प्रत्यक्षमस्ति ? अन्यथा किं तत्रानुमाननं ? विप्रतिपक्षिस्तत्र अन्यथा
१० अर्थक्रियानुपपत्तिप्रयोगात् निराक्रियते । तद्वृद्धयममुक्तम् ।]

स्याद् भवेत् । सत्ता हेतुः छिन्नम् । क ? इत्याह—अक्षणिके 'अर्थे' इत्यप्याहारः ।
कृतः ? इत्याह—विपक्षे क्षणिके अर्थक्रियाया क्रमयोगपद्याभ्यां क्वात्तायाः सत्त्वस्य व्यापि
कायाः अग्रहात् कुशविषयप्रतिपत्तेः । दाक्ष्यमनेनाप्येवं वक्तुम्—क्षणिकात् सत्त्वं स्वव्यापकं
नित्यस्या व्यावर्तमानं गत्यन्तद्यमावाद् अक्षणिकं व्यवतिष्ठत इति ।

- १५ स्वान्तम्—विपक्षे क्षणिके त्वक्रियाः (त्वर्थक्रियायाः) व्यापारानुपलब्धेर्गमाह [१] सिद्धेद्
यदि सा अक्षणिकात् निवर्तेत अन्यथा अनेकान्तिकी कर्त्तव्यं तत्र 'तवभावे साधयेत् ? तदा
तन्निवृत्तिश्च क्रमयोगपद्याभ्याम् अक्षणिके अर्थक्रियावर्त्तने । न च "तत्र [३२७ क] "तद्
इति तत्राह—व्यापक इत्यादि । व्यापकयोः क्रमयोगपद्ययोः साऽनुपलब्धि [२] क्षणिक
सत्त्वसाधनायोपन्यस्ता तस्याः व्यतिरेकः क्षणिकाद् विपक्षाद् व्यावृत्तिः प्रसिद्धा, नित्ये
२ प्रतिभातस्य क्रमेणव्याप्याम् अथक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वाविति मन्व्यत । चेत् शाब्दः
अक्षरार्थः नित्यादानाम् अनेकान्तत्वात् 'अर्थक्रियाऽग्रहात्' इत्यस्यान्तरं वृद्धयः । भवतु
वर्हि सत्ताऽक्षणिके हेतुः तथापि जैनस्य [प्र]कृतं क्षीयते (क्षीयते) इति चेत् अत्राह—स्याद्
इत्यादि गतावमेतत् । व्यापकानुपलब्धेष्वेव न्यतिरेकः प्रसिध्यति, न तु म

(१) "तथाहि क्रमयोगपद्याभ्यां अर्थक्रिया व्याप्या प्रकारान्तरमावात् । तदा अर्थक्रियासिद्धिप्रादुर्भावो
तदोरक्षणिकत्वं विरोधादिदृष्टेस्तद्वृत्त्यासायाः अर्थक्रियासाधनेऽपि निवृत्तिरिति सर्वत्रविदितव्यमस्यमस्यमस्य-
विक्रमे व्यापकानुपलब्धिराकार्यति विद्वद्धारोक्त्यायोगात् । ततो निवृत्तं सत्त्वं अक्षिरेऽप्येवावतिष्ठमानं तदा
तदाक्रमानुपपत्तिरिति वदन् सत् तद् अक्षिरेमेवेति अन्वयव्यतिरेकस्याप्याः व्याप्तिनिवृत्तयो भवति (इ १२९
३) तस्मात् तीरावृत्तिष्वेव इत्यादि । नचा किञ्च नृत्वाहर्द्वैर्निमित्तः शकुनिर्मुच्यते अपि नाम तीरं वृद्ध
यति । अत्र नचा सर्वथा पर्यट्टेऽस्तीरं असाद्यति तदा नृत्वावमेव व्याप्यते तद्वदेतदपि वृद्धव्यत् । (इ १२९)
—हेतुषु टी । (१) व्यापके क्रमयोगपद्ये । (२) अर्थक्रिया । (३) अनेकान्ता वर्तमाना अक्षरावतिवि-
क्षयोर्बर्तमाना । (४) क्षणिके । (५) सत्ताभावम् । () क्षणिकम् । (८) साधयितुमित्यम् । (९) सति
भवति । (१०) अक्षणिके । (११) अर्थक्रियावर्त्तनम् ।

प्रसिध्यति इति मन्यते । एवं तर्हि क्षणिके हेतुः स्याद् वस्तुधर्मस्य गत्यन्तराभावात् , कथम-
नैकान्तिकत्वमिति चेत् , अत्राह—स्याद् इत्यादि ।

कारिकाम् 'यत् सत् तत् सर्वम्' इत्यादिना व्याचष्टे । यत् सद् अर्थक्रियाकारि तत् सर्वं
सत् क्षणिकम् , वागच्च् इवार्थः 'क्षणिकम्' इत्यस्थानन्तरं द्रष्टव्यः । क्षणिकमिव इत्यर्थः [] ।
निदर्शनमत्र नो(क्त)म् अर्चटेन तदन्तरेण अस्य गमकत्वोपवर्णनात् । कुतः ? इत्याह—
विपक्षे इत्यादि । विपक्षः अक्षणिकापेक्षया क्षणिकः, तत्र क्रमयौगपद्याभ्यां क्रमेण यौगपद्येन
च अर्थक्रियाविरोधान् । तथाहि—न तावत्तत्र क्रमेण अर्थस्य करणम् , एकं कृत्वा पुन. तेनैव
परस्य करण क्रमेण तत्करणम् , न च नित्यवदि च तस्यापि (वदितरस्यापि) निरङ्कस्वभावस्य
तत् सभवति ।

एतेन जाग्रच्चेतसः समनन्तरचिरभाविप्राणादिप्रबोधकार्यद्वय तिस्तं (निरस्तम्) यदुक्तं १०
प्रज्ञाकरण—*“तस्मात्

कारणं यदि तज्ज्ञानं स्वभावो वार्थजन्मनः ।

कार्यं वा सर्वथा तेन [३२७ ख] ज्ञाप्यतेऽर्थक्रियोदयः॥” [प्र० वार्तिकाल० १।५] इति,

तत्रेदं चिन्त्यते—यदि कारणम् , कथमतोऽभ्यासे प्रवृत्तिः पुनः अर्थक्रियोदयः इति क्रम-
भाविकार्यद्वयम् ? यदि पुनः प्रवृत्तिः ततो नैष्यते कथमुक्तम्—*“अभ्यासे भाविनि प्रवर्त्तकत्वात् १५
प्रत्यक्षं प्रमाणम्” इति ? *“अनभ्यासेऽपि पूर्वम् अतोऽनुमानं पुनः तदुदयः” इति च ।
तन्न नित्यादिवत् क्षणिकात् क्रमेण अर्थक्रियोदयः । नाप्यक्रमेण , एकेन युगपदनेकस्य करणं
तथोक्तं भवेत् , तच्च नित्यस्य कालभिन्नमिव इतरस्य एकस्वभावत्वे देशभिन्नमपि न संभवति
इत्युक्तम् । माभूत् क्षणिकेऽर्थे काचिदर्थक्रिया को दोष इति चेत् , अत्राह—तल्लक्षणा अर्थक्रिया-
लक्षणा सत्ता ततः क्षणिकान्निवत्तमाना पक्षं साध्यं सन्तं तथाभूतम् अक्षणिकं प्रसाधयति २०
इति युक्तम् ।

अत्र अर्चटे मतमागच्छते दृषयितुं यदि इत्यादि । व्यापकयोः [क्रमाऽ]क्रमयोः
अनुपलब्धिः व्यतिरेकः अक्षणिकाद् व्यावृत्तिः यदि निर्णयेत तदा 'पक्षं सन्तं साधयति'
इति युक्तम् , नचैवमिति मन्यते । कया नीत्या ? ह (इत्याह—) स्वपक्षे अक्षणिके प्रत्यक्षवृत्त्य
(वृत्त्या) तत्र क्रमाऽक्रमयोः, प्रत्यक्षवृत्त्या तदनुपलब्धिर्वाध्यते नान्यथा । अथ [य]त एव २५
अक्षणिकापेक्षया यो विपक्षः क्षणिकः तस्माद् व्यावृत्तिर्वाध[क]स्य अत एव स्वापक्ष (स्वपक्षे)
प्रत्यक्षवृत्तिः इति चेत् , अत्राह—विपक्ष इत्यादि । विपक्षाद् व्यावृत्तिः या व्यापकस्य तथा
पक्षे क्षणिके प्रत्यक्षवृत्तिः तत्र व्यापकदर्शन पक्षे प्रत्यक्षवृत्त्या च विवक्षावृत्तिः (विपक्षाद्-
व्यावृत्तिः) इत्येव परस्पराश्रयं चक्रमिव आवर्त्तते चक्रकम् यत एवं तयोर्व्यवस्थैव व्यवस्थिति-
र्न कस्यचित् स्यात् [३२८ क] ।

३०

(१) दृष्टान्तमन्तरेण । (२) क्षणिके । (३) स्वभावेन । (४) क्षणिकस्यापि । (५) क्रमकरणम् ।
(६) जाग्रच्चित्तं हि अनन्तर प्राणादि जनयति सुषुप्त्यनन्तरं प्रबोधं च उत्पादयति । (७) युगपत्करणम् ।
(८) क्षणिकस्य । (९) प्रत्यक्षवृत्ति-विपक्षव्यावृत्त्यो ।

- अत्रोत्तरमाह नित्यवाची-न स्व (नन्व) क्षणिक इत्यादि । ननु इति सौख्ये [अ] क्षणिक या अयक्रिया क्रमाऽऽक्राम्यां यत्पूर्वकरणं तस्याः प्रत्यक्षमस्ति 'माहकम्' इत्युपस्थात् । किंभू तम् ? इत्याह-सत्यम् अविद्यतम् अकस्मिन् वा । तत्रादि-पर्यन्तम् इन्द्रियैः काष्ठप्रभानुपान्धिनमयं पश्यति अन्यथा क्षणस्थायिनमपि न (पि तत्) पश्यत् किं तर्हि तत्र अनुमानेन ? नहि
- * प्रत्यक्षानुमानमथ तद् (प्रत्यक्षमर्थमनुमत्तुं तत्) इति चत् अत्राह-विप्रतिपत्तिस्तत्र गृणिके (क्षणिके) सांगतानां [अ] क्षणिकरूपलक्षणा निराक्रियते । कुतः ? इत्याह-अन्यथा क्षणिकत्वाभावात्प्रकरेण या अयक्रियाया अनुपपत्तिः तत्प्रयोगात् तत्प्रतिपादकवाच्योच्चारणादिति । इहमपरं व्याख्यानम्-'यत् सत् तत्सर्वं क्षणिकम्' इति सांगतः, अक्षणिकम् इति नित्यवाची, सत्त्वात् इति गम्यत । तत्रायत्र अनेन एतत् कथयति-यथा 'अनित्यः शब्दः पक्षसपञ्च-
- १० म्यतरत्वात्' इति कस्मिन् तस्मात् सद् इति रूपकत्वं (इत्येते) इति । विपक्षे वापकं महा (वाचकमाह) विपक्षे इत्यादि । क्षणिकप्रभया अक्षणिक तत्प्रेक्षया इतरो विपक्षः । शार्प पूर्ववत् । तद्द्वयम् आपाद्यः स्वयं रूपयन्नाह-अयुक्तम् इत्यादि । व्याख्यातमन्तत् ।
- ननु क्षणिकं प्रत्यक्षवृत्तिरिति न तदा न परस्परप्रभयमिति चत्, अत्राह-चक्रकं पुनः पुनरुक्तस्य प्रवृत्तेः इति । किमनेन वृत्तिरिति । अन उरसाप्रनं मयो मत्या (येन तत्साधनेनेर्वा स्या)
- १५ इत्यभिप्रायाम् परः पृच्छति-ननु अक्षणिके परलामभिन्येवस्तुत्य (अपरिष्णामिन्येव वस्तुत्य) यक्रियायां सन्नभि प्रत्यक्ष सखि (प्रत्यक्षमस्ति ?) नैवास्ति । ननु इत्यस्य (स्या) भेदार्थत्वात् । आचार्य उत्तरमाह-सत्यसि (मि) ति । यदुक्तम्-'अक्षणिके [१२८८] अयक्रियायाः प्रत्यक्षमस्ति' इति तत् सत्यमविद्यतम् । हेतुपन्थासः तर्हि तत्र अनर्थक इति चेत् अत्राह-विप्रतिपत्ति इत्यादि ।
- २० स्थान्मत्वम्-एकस्य अनङ्गत्वाभावादिभेदात् तत्रापि न तदिति चेत् अत्राह-स्वभावे इत्यादि ।

[स्वभावेऽधिभ्रमे भ्रान्त सविकल्पेऽधिकल्पकः ।

संशयेऽसंशया भायो नित्येऽनित्योऽनुपुष्यत ॥२१॥]

- नित्यं द्रव्यम् अनित्यस्वभाषानुपपत्तेः । स्वसंबन्धं प्रत्यक्षमेकस्वभावमन्तरेण
- २५ भ्रान्तीतरादिस्वभावाः नि'स्वभावाः स्यु' स्फुण्णान्तर' स्वभावभेदस्य भेदकत्वे किं प्रतीतिविपर्ययसकल्पनया ?]

- भावो धानन्मध्यम्यो वा प'त्रादिः स्वभावे स्वरूपे सति । किंभूते ? [अ] विभ्रम विभ्रमविहरनिमित्ते मध्यतन्तापात्रम्पादिलक्षणो (य) भ्रान्त सविभ्रमो माहापात्रवदित्वादिना, तथा सविकल्पे अमित्पसंसर्गायात्प्रविभासे 'स्वभावे' इत्यनुवर्तते विकल्पः (अयि
- ३ कल्पकः) कल्पनादिति 'भावेः' इति पदपठना । यदा सविकल्पे समरे नी'प्रतिनिभास-वत्युत्पयो निभ्रः (वति अधिकल्पक' अभिभ्रः) । तथा सदाये स्यात्तुः पुन्यः (य वा)

इति स्वभावे असंशयो 'विद्यमानसंशयोऽयम्' इत्युल्लेखरूपेण भावो भवतीति काका व्याख्ये-
यम् । अत्र सिद्धान्तः नित्ये स्वभावे अनित्यो नित्य (त्योऽयमिति अ) नुबुध्यते ज्ञायते
भावः । यदि वा, अनित्ये नित्य इति वैशेषिकादिरपि एकान्तेन नित्येतरस्वभावयोः भेदं कल्प-
यन् एतेन निरस्तः, तस्यापि अर्थावधारणानवधारणात्मकस्य संशया प्रत्यस्यनावो (संशयस्य
प्रत्याख्यान) विरोधात् ।

५

सोपपत्तिकं कारिकार्थं दर्शयति—नित्यदिन (नित्यमित्यादिना) । द्रव्यम् उक्तलक्षणं
धर्मि नित्यं कालान्तरस्थाधि इति तत्साध्यं परिणा[मि]नित्यत्वम् अत्र साध्यम् अन्यस्याऽनिष्टेः ।
कुतः ? इत्याह—अनित्यस्वभावानुपपत्तेः एकान्ताऽनित्यरूपस्य अघटनात् । उपलक्षणमेतत् तेन
'अनित्यं द्रव्यं नित्यस्वभावानुपपत्तेः' [३२९क] इति च द्रष्टव्यम् ।

ननु रूपादिव्यतिरेकेण अन्यस्य द्रव्यस्याप्रतिभासेन असत्त्वाद् आश्रयासिद्धो हेतुरिति १०
चेत्, अत्राह—भ्रान्तीत्यादि । भ्रान्त्यादीनां कृतद्वन्द्वानाम् आदिशब्देन बहुव्रीहिः, पुनः
'स्वभावाः' इत्यनेन षष्ठीसमासः ते निःस्वभावाः स्युः । किमन्तरेण ? इत्याह—स्वसंवेदनम्
इत्यादि । एकं साधारण स्वभावमन्तरेण । किंभूतम् ? प्रत्यक्षं प्रत्यक्षग्राह्यमेतद् (मेतद् इति)
वह्निर्द्रव्यम् । पुनरपि किंभूतम् ? स्वसंवेदनम्, एतच्च अन्तःप्रत्यक्षमपि विशेषणम् अव्यभि-
चारादत्र युक्तम् । कुतः ? इत्यत्राह—स्कन्धान्तर इत्यादि । एवं मन्यते—यथा रूपादीनाम् अनेका- १५
न्तेन परस्परभेदः तथा विभ्रमेतरादीनां स यदि स्या[त्] तत्रसद्बो दुर्निवार्यः । न च तथा
तत्त्वव्यवस्थेति निःस्वभावाः स्युः इति भावः । भवतु तर्हि विभ्रमेतरादिनिर्भासैः एको भावः
इति चेत्, अत्राह—स्वभावभेदस्य इत्यादि । भावस्य यः स्वभावभेदः तस्य भेदकत्वे अङ्गी-
क्रियमाणे किं न किञ्चित् प्रतीतिः बहिरन्तश्च एकानेकरूपायाः विपर्यासकल्पनया इति सिद्धं
द्रव्यम् । ततो यदुक्तं केनचित् * "स्वरूपस्य स्वतो गतिः" [प्र० वा० १।६] इति, तत्र २०
यदि एकानेकरूपस्य, सिद्धं नः समीहितम् । अथ अन्यथाभूतस्य * "निःस्वभावा [ः] सर्वे-
भावाः" इति^३, बालिगगीतमेतत् * "अज्ञातार्थप्रकाशो वा इति पारमार्थिकं प्रमाणलक्षणम्"
इति [प्र० वार्तिकाल० पृ० ३०] ।

'स्वभावनैरात्म्यं न दोषाय इष्टत्वात्' इत्यपरैः, तं प्रत्याह—येन (येना) भाव इत्यादि ।

[येनाभावः प्रमेयः स्यात्तज्ज्ञानं चेन्न तत्त्वतः ।

२५

स्वार्थसिद्धिर्न बाध्येत विरुद्धानुपलम्भतः ॥२४॥

बहिरन्तश्च धर्मनैरात्म्यं प्रमाणतः प्रतिपत्तुं नार्हत्येव विप्रतिपेधात् । प्रमाणाभावे
परमार्थतो नैरात्म्यप्रतिपत्तेरभावात् । ततो भावोपलब्धिर्भवत्येव अनेकान्तसिद्धिः स्व-
भावविरुद्धानुपलब्धेः ।]

येन ज्ञानेन प्रमेयः परिच्छेद्य [ः] । कः ? इत्याह—अभावः सकलव्यावृत्तिः तज्ज्ञानं ३०

(१) परिणामे सत्यपि नित्यत्वम्, उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वमित्यर्थं । (२) कृतस्थनित्यत्वस्यानिष्टे ।
(३) कथनात् । "सर्वे भावा नि स्वभावत्वात् शून्या इति ।"—विग्रहव्या० श्लो० १। "अतो लक्षणशून्य-
त्वाच्च स्वभावा प्रकाशिता ।"—प्र० वा० २।२१५ । (४) अनन्तरोक्तम् । (५) शून्यवादी ।

चेत् न तत्त्वतो 'विपत्ते' [३०९८] इत्यध्याहारः । तत्र वृषर्षे स्वार्थसिद्धिर्न बाध्येत इति । स्तं वा (स्वर्षं च अ)र्षेभ्य तयोः सिद्धिः आत्मसाधो ज्ञानज्ञेयसिद्धिः इति यावत् । न बाध्येत न निराकियेत । प्राज्ञमाहृक्भावेऽप्यमायवद्वाच्यस्यापि सिद्धेरनिवारणादिति मन्यते ।

यदि वा, यथा सीगतः अभ्युपगताऽभावज्ञानेनापि वर्जितो भवति तथा कन्ध्यामुत्पत्त

५ जीनाभ्युपगतस्वार्थयोः सिद्धिं ज्ञप्तिं प्रति न किञ्चिद् वाचकं भूयात् । यदित्या कञ्चन स्वचचन-
द्विरोधी, इति स्वार्थयोः ज्ञप्तिर्न बाध्यत स्मेकसिद्ध्या । तत्र प्रमाणं तत्त्वतो न भवति ५ "प्रामाण्यं
प्यवहारेण" [प्र वा० १।६] इति वचनादिति चेत्, अत्राह—यंन अभायः प्रमेयः
तद्विज्ञानं प्रमाणं चेत् न तत्त्वतः परमार्थतः किन्तु संबुद्धिरूपव्यवहारतः । अत्र वृषर्षे
२ स्वार्थे इत्यादि । इहमत्र घात्यर्थम्—अथ प्रमाणाद् अभावप्रतिपत्तेः भावप्रतिपत्तिरपि स्यात् इति ।

१० यथा अप्रमाणासिद्धो नामावः पारमार्थिकः इति तदवस्था भाव इति । तत्र हतुमाह—विन्द्यानुप
सम्मतो विन्द्यास्य अत्यन्ताभावस्य [अनुपलभ्यताः] अप्रतिपत्तेः ।

अत्रिक्त्वां पशयति बहिः इत्यादिना । बहिरन्तश्च घर्षनं गतस्यं सफळस्यन्मत्वं प्रमाणात्
प्रतिपत्तु योदो नार्हत्सेव । कुतः ? इत्याह—विप्रतिपत्तात् सफळभावप्रमाणसत्त्वयाः अस्योऽप्यं
विराधात् । अप्रमाणात्तर्हि तत्प्रतिपत्तुमिति इति चेत् अत्राह—परमार्थतां नैरात्म्यप्रतिपत्तेर

१५ मावात् । कस्मिन् सति ? इत्याह—प्रमाणात्प्रमाणात् । सत किं जातम् ? [३३ क] इत्याह—
मावोपलब्धिः (प्येः) मवत्सेव अनेकान्तसिद्धिः । अथ एकात्ममावापलब्धेनेव (प्येः) मवत्
अत्रार्थं (अत्राह) स्वमात्र इत्यादि । अनेकान्तस्वभावविरुद्ध[स्य] एकात्मस्याऽनुपलब्धेः ।

बहुत्वं मावोपलब्धि (प्येः) रिति, तत्रास्ति तापन्नीक्षयेः उपलब्ध्याः, सा तु भावस्य इति

कुतः ? तस्यै तैस्वसापन्तामावात् । उपलब्धिरेव तत्साधु (तत्साधि) भवेति चेत् न स्वप्नेऽपि

२० तस्यास्तं (तस्याः) तैस्वम् इति न सत्त्वेतरप्रतिभागः पारमार्थिकः । न च तैस्याः क्वचित् वाचक-
सद्भावेतरकुतो विज्ञेयः साकन्धेन वापकाभावस्यवस्था [भात्] । माप्यर्थक्रियातैः नित्याऽ
नित्ययोः तदभावात्, स्तप्नेऽपि भावाव । सा अयक्रिया न भवतीति यन् क्वमस्या ?
प्रतिभासात् अस्यत्र समानम् । मापकाभावोऽपि तादृगेव ।

किंच अर्धक्रियापि तदन्तरात् चेद् भावरूपा अनवस्था तत्रापि तदन्तरात्पेक्षणात् ।

२५ भावजन्यत्वाच्चेत् अस्योऽप्यस्तं ज्ञेयः । स्ववदचेत्^१ पठारिरपि तत्रास्तु । परितापहेतुत्वात्
स्वप्नेऽपि अत एव सा तत्रास्तु अविज्ञेयात् । तत्र मावोपलब्धिपन्ताम इति तत्राह—मिथ्येत्यादि ।

[मिथ्यार्थाभास्यिरज्ञानधिप्रसन्तानसायकः ।

तत्त्वज्ञानं गिरामहं^२ नृपकस्तस्यं बिकृपकः ॥२०॥

(१) श्रीकामुपलब्धिः । (२) भावस्य । (३) भावकृत्वत्वाद्यद्यत्तमावात् । (४) उपलब्धिः । सजावत् ।

(५) भावकृत्वत्वात् । (६) उपलब्धिः । (७) विज्ञेयः । (८) समकान्तसिद्धिः । (९) स्वप्नप्रतिपत्तिः । (१०)

अर्धक्रियापन्तत्वात् । (११) भावजन्यत्वात् अर्धक्रियाया भावकृत्वत्वात् अर्धक्रियायाश्च भावस्य भावकृत्वत्वेति ।

(१२) अर्धक्रियायाः भावकृत्वत्वाच्चेत् । (१३) बह्वन्तरात् । (१४) 'न' इति सम्प्रदाये ।

स्वसंवित्तेः भ्रान्तया अर्थसंविच्या तादात्म्यं प्रतियतः कथमेकत्र कृतकाकृतकयोः स्थूलसूक्ष्मयोर्वा विरोधः ? तत्र मिथ्याबुद्ध्या अन्तर्ज्ञेयं साकल्येन परमार्थतो भ्रान्त-
मन्यथा वा प्रतियतः बहिरर्थेन कोऽपराधः कृतः यतः प्रतिक्षिपेत् ? तद्विधिप्रतिषेधतत्त्व-
प्रतिपत्तेः मिथ्यैकान्ते विरोधाविशेषात् । तदयं ततोऽन्तर्वहिश्च तत्त्वमेकान्तभ्रान्तया
मिथ्यात्वं च व्यवस्थापयितुकामः क्षणिकेतरपक्षविधिप्रतिषेधवादिनं न विजयते साधन-
प्रयोगप्रतिषेधात् ।]

अस्यायमर्थः—**ज्ञानानि** च गिरश्च ज्ञानगिरः, गिरा ग्रहणं बहिरर्थोपलक्षणार्थम्,
तत्त्वानि च ताः **ज्ञानगिरश्च** तासां तत्त्वज्ञानगिरां तत्त्वज्ञानानां तत्त्वार्थानां च दूषक-
स्त्वम् अङ्गं यतः सौगतः, ततो विदूषक उपसहनकारी बहिरर्थवस्त्वभिमतज्ञानतत्त्वदूषणात् ।
उभयत्र उक्तन्यायसाम्यात् । तथाहि—यथा 'प्रतिभासात् जाग्रदज्ञाया स्तम्भादीनां परमार्थसत्त्वे १०
स्वप्रावस्थायां तत्स्थान' इत्युच्यते तथा तत्र एव ज्ञानानां परमार्थसत्त्वे बहिः स्तम्भादीनामपि
तद् इति [न] ज्ञानैकान्तवादावतार इति [३३०] व्याहृतम्—*“अद्वयं नाग (यान) मुत्तमम्”
इति । यथा वा 'प्राति (प्रति)भासाध्यासिततनवोऽपि स्वघटादयो न परमार्थसन्तः तथाऽ-
न्येऽपि' इति कथ्यते तथा प्रतिभासवन्तोऽपि जाग्रदघटादयोऽसन्तः [इति] ज्ञानेषु कः समाश्रयः
इति बहिरर्थवत् तत्परित्यागो न्याय्यः । तथा च कुतो ज्ञानवादी परः । शेषमत्रापि पूर्ववत् सर्वं १५
वक्तव्यम् । 'बहिरर्थवद् विज्ञानस्यापि न परमार्थसत्त्वम्' इति चेत्, अत्राह—मिथ्या इत्यादि ।
अर्थस्य आभा प्रतिभासो येषां तानि अर्थाभानि, न स्थिराणि अस्थिराणि क्षणिकानि
इत्यर्थः, अर्थाभानि च तानि अस्थिराणि च पुनः तानि च तानि ज्ञानानि च, मिथ्या
च तानि ज्ञानानि च तेषां चित्रा नानाकारः सन्तानाः तेषां साधकस्त्वम् अङ्गं यतः
ततो दूषकः [त्वं विदूषकः] विभ्रमैकान्ते तत्साधकत्वायोगात् । २०

कारिकां विवृण्वन्नाह—'स्वसंवित्तेः' इत्यादि । सर्वचित्तचैतानां या स्वसंवित्तिस्तस्याः
अर्थसंविच्या बहिरर्थग्रहणेन । किंभूतया ? भ्रान्तया स्वप्रवदसदर्थविषया (पयया) भ्रान्तया,
तादात्म्यं तौ भ्रान्तौ आत्मानौ यस्याः तस्या भावः तादात्म्यं प्रतियतः सौगतस्य । एतदुक्तं
भवति— यथा अर्थसंविक्तिः याथात्म्यसंविक्तिः भ्रान्ताऽभ्रान्ता वा तथा [स्व]संवित्तिरपि यदि
भ्रान्ता ११ अन्यथा वा स्यात्, एकान्तेन तत्र अर्थसंविच्या भ्रान्तया तस्याः १२ तादात्म्यं प्रतियतः २५
कथमेकत्र बाह्ये वस्तुनि कृतकाकृतकयोः स्थूलसूक्ष्मयोर्वा धर्मयोः विरोधः ? स्वसंवित्तिवत्
१३ तत्संवित्तेरपि अभ्रान्तत्वाद् इति मन्यते ।

११ इदं व्याख्यानं कस्मान्न भवति—'स्वसंवित्तेः अर्थसंविच्या बाह्यनिर्भासेन भ्रान्तेन अभ्रा-

- (१) परमार्थसत्त्वम् । (२) प्रतिभासादेव । (३) परमार्थसत्त्वमिति । (४) द्रष्टव्यम्—पृ० १ टि०
८ । (५) प्रतिभासमानदारीरा । (६) स्तम्भादयः । (७) यदि असन्त तर्हि । (८) ज्ञानस्यापि परित्यागः ।
(९) विज्ञानवादी बौद्धः । (१०) मन्मथेने । (११) अभ्रान्ता । (१२) स्वसंवित्ते । (१३) बहिरर्थं विरुद्ध-
धर्मप्रतिभासस्यापि । (१४) अनन्तरोक्तम् ।

न्तेन वा तादात्म्यम् एकत्वं [३३१क] प्रतिपद्यत कथमेकत्र तयोर्विरोधो विरुद्धधर्माभ्यासस्य
ज्ञानेऽप्यनिवारणाम् इति ? ३ “स्वभावोऽधिग्रमे भ्रान्तः” [सिद्धिवि० १।२३] इत्यादिनो
पुनरुक्त्याप्रसङ्गात् । अर्थसंविषया भ्रान्तया सह तस्यैः तादात्म्यं भ्रान्तत्वं प्रतिपद्यतः । तत्र तस्यां
स्वसंविद्धौ मिथ्याबुद्ध्या भ्रान्तया भिन्ना अन्तर्ज्ञेयं ज्ञानस्वरूपं भ्रान्तम् अन्यथा वा प्रति
५ यत् साकश्येन धनव्ययन परमार्थतो न व्यवहारेण कोऽपरोधो न कश्चिरोपो पहिरर्थेन कृतः
यतोऽपराधात् प्रतिक्षिपेत् सौगतः ‘बहिरर्थम्’ इति विमर्शपरिष्कारेण सम्बन्धः ।

एवं मन्यते—मिथ्याबुद्ध्या अन्तर्ज्ञेयं साकश्येन परमार्थतो भ्रान्तम् अन्यथा वा यथा पठ
प्रतिपद्यते तथा सन्तं बहिरर्थं प्रतिपद्यताम् अविशेषात् ।

स्यात्मतम्—यदि तयो बहिरर्थं प्रतिपद्यते क्वं सा मिथ्या ? तत्रा चेत् न तथा किञ्चित्

१० प्रत्येति । ‘तथा (तया) प्रत्येति मिथ्या च सा’ इति विरुद्धमिति उवाह—तत् इत्यादि । तयोः
अन्तर्ज्ञेय-बहिरर्थयोः यो विधिप्रतिषेधो अन्तर्ज्ञेयस्य बहिरर्थस्य च यो (वा) विधिप्रतिषेधो
इत्यर्थः तयोर्वा तस्यप्रतिषेधः याथात्मसंविधिः तस्या मिथ्यैकान्ते विरोधाविशेषात् ।
अयमभिप्रायः—यथा तद्वैकान्ते कस्यचिद् विधेः तत्त्वतः प्रतिपत्तिर्नास्ति तथा प्रतिषेधस्यापि इति
तन्निषेधामात्रे न तद्वैकान्तसिद्धिरिति ।

१५ प्रकृतं निगमयन्नाह—‘तदयम्’ इत्यादि । यत् एवं सत् तस्मात् अयं सौगतः व्यवस्था-
पयितुकामः । इति ? इत्याह—ततो बुद्धिं सत्त्वं (बुद्धिसत्त्वं) व्यवस्थापयित्वा न्यायात् । किं
व्यवस्थापयितुकामः ? इत्याह— अन्तर्बहिर्भ । च इति मिश्रप्रक्रम इत्यर्थो ‘अन्तः’ इत्यस्या
[३३१ख] नन्वरं द्रष्टव्यः । अन्तरिय बहिस्तत्त्वं परमार्थसत्त्वमिति । तथाहि—स्वप्नाऽस्वप्नयोर
विशेषं प्रतिषेधं बहिरर्थं निराकुर्वतापि बुद्धिः परमार्थरूपा अन्त्युपगन्तव्या, परमायसांध्यवहारिक-

२० प्रमाणलक्षणप्रणयनात् । तद्व्युपगमे” न्यायो बहिरर्थं न राक्षसव्यवहारित इति भावः । तत्कामः
किं करोति ? इत्याह—क्षणिकेतर इत्यादि । क्षणिकम् इतरम् [अ]क्षणिकः, तयोः तावत्
वा पक्षे (पक्षौ) तयोर्भासांशेन विधिप्रतिषेधो भवति इत्येवं क्षीयस्तथादी त न विद्यते ।
यथा क्षणिकपक्षविधिवाची स्वम्यायेन क्षणिकपक्षं विहासि, “तन्निषेधवाची तदोपेक्ष क्षणिकपक्षं
निषेधति, तथा अयमपि इति । तर्हि बहिरर्थं स्वरूपविभ्रान्ता बुद्धिरिति चेत् उवाह—

२५ मिथ्यास्यं च । ‘तदयम् अन्तर्बहिः’ इत्यनुवर्तते, स्वयम् आत्मना व्यवस्थापयितुकामः,
क्या ? एकान्तभ्रान्त्या (न्तया) । शेषं पूर्ववत् । अयं तु विज्ञेया—यथा क्षणिकवाची कस्वतया
स्वपक्षं साधयन् विपक्षं न जहाति विपक्षं वा निषेधन् नित्यमाह्वयप्रमाणप्रतिविधानेन स्वपक्षं
तिरस्करोति तथाऽप्यपि इति ।

म त्रुत् (नन्नुक्त)विधिना क्षणिकेतरपक्षविधिप्रतिषेधवादिनो न तत्त्वसाधनमस्ति,

(१) उवाहाः । (२) पूर्वस्मैकेन । (३) स्वसंविद्धेः । (४) अन्तर्ज्ञेयम् । (५) अविध्या । (६) मिथ्या
केत् । () बहिरर्थमतिषेधामात्रे । (८) किञ्चानैकान्तवाच्यसिद्धिरिति । (९) ‘अन्तः’ इत्यर्थे ‘अन्तः’ इति
वारमादिर्ल प्रमाणलक्षणम् । ‘अन्तः’ इति तु व्यावहारिकमिति । (१०) बहिरर्थत्वोपर्येति ।
(११) क्षणिकपक्षविषेधकः ।

अस्य तु विद्यते इति कथमुच्यते 'न तद्वादिनं विजयते' इति चेत् ? अत्राह—साधन इत्यादि । इदमत्र तात्पर्यम्—विज्ञप्तिमात्र परमार्थसद् बहिरर्थः पुनः तद्विपरीत [इति] दर्शने विज्ञप्तिवद् अन्यस्यापि प्रत्यक्षतः सिद्धे तन्मात्रसाधने पक्षस्य प्रत्यक्षवाधनमिति [३३२क] न तत्र हेतूपन्यास [ः] तदुक्तम्—*“न तस्य हेतुभिन्नाणाम् उत्पन्ने च (उत्पत्तन्नेव) यो हतः” इति । साधनस्य तन्मात्रलिङ्गस्य प्रयोगो वचनं तस्य प्रतिषेधात् निराकरणात्, निराकृते तदनुपयोगात् । 'वहि- ५ र्थवत् तन्मात्रस्यापि न परमार्थसत्त्वम्' इति मते साधनमपि तैथाविधमेव । नचाऽसत् असतो लिङ्गम्, अतिप्रसङ्गात् । ततः 'साधनप्रयोगप्रतिषेधात्' असतः प्रयोगवैफल्यात् इति मन्यते । यदि वा, तत्प्रयोगस्य प्रतिषेधात्, भ्रान्तिमात्रे तद्वचनस्य स्वयमेव निराकरणा [त्] तदयं तद्वादिनं न विजयते इति ।

अत्र अपरः प्राह—'न चित्प्रतिभासमानस्य चित्प्रतिषेध उच्यते येनाऽय दोषः स्यात् १० अपि तु परमार्थसत्त्वारोप एव विवादगोचरे घटादौ निराक्रियते तैमिरिककेशादिनिदर्शनेन' इति, सोऽपि अनेन निरस्तः । तथाहि—तैमिरिककेशादौ परमार्थसद्भावः कुतश्चित् परमार्थतो यदि सिद्धः, तर्हि तेनैव तद्व्यवच्छेदहेतोः व्यभिचारः इति साधनप्रयोगप्रतिषेधात् सव्यभिचारात् साधनस्य अप्रयोगात् । नो चेत्^१, न तर्हि तत्र^२ कस्यचित् साधनस्य तेन^३ व्याप्तिरिति साध्यविकलो दृष्टान्तः । अत आह—साधन इत्यादि । साध्याव्याप्तसाधनस्याप्रयोगार्हत्वात् । ११

अम (अथ न) व्यवहारिणा तत्र तदभाव इष्यते तेन तद्व्याप्तिः^{१३}, तर्हि सोगतेन ज्ञानेपु स्वसंवेदने (नेन) परमार्थसत्तयोपगतेन उपलम्भस्य व्याप्तेः 'यदुपलभ्यते तत् परमार्थसद् यथा स्वसंवेदनम् उपलभ्यते च जाग्रत्स्वप्नप्रदशाया बहिरर्थः' इति बहिरर्थसत्यैकान्तवादी अथ स्यात् (स्यात् । अथ) न तेन स्वसंवेदने परमार्थसद् इष्यते, व्यवहारिणापि तत्र तदभावो नेष्यते इति-समानम् । कथं तस्य^{१४} सत्येतर [३३२ख] प्रविभाग इति चेत्, इतरस्य कथं परमार्थसव्यवहार २० प्रमाणलक्षणा (ण) भेदः ? कथं वा तदपरमार्थसत्त्वे बहिरर्थाद् विशेष्या (षो) येन बहिरर्थः त्यज्यते न तद्विति ? सोऽय स्वसंवेदनकृता सर्वविकल्पाभावसिद्धिमुपजीवति न तैत्परमार्थसत्त्वम् [इच्छति] इतरथा^{१५} परसंवेदनस्य अपरमार्थसत्त्वेऽपि ततो बहिरर्थसिद्धिः स्यात् । एतेन 'परोपगतेन साध्येन दृष्टान्तेन हेतोर्व्याप्तिः' इति निरस्तम् ।

किंच, व्यवहारिणा तत्र प्रमाणमन्तरेण यदि नाम तदभावोऽभ्युपगतो नेतावता सर्वत्र २५ तदभाव इति क्वचिद् बहिरर्थेऽपि परमार्थसत्त्वाशङ्काऽनिवृत्तेः कथं मतिमतं (मता) सौगतमत एव मतिः ? अन्यथा क्वचित् पुरुषे स^{१६} सर्वज्ञत्वाभावस्तेन उपगतः इति सर्वत्र तदा (द) भावः

(१) विज्ञानवादिन । (२) अपरमार्थमन् । (३) अर्थस्यापि । (४) विज्ञप्तिमात्र । (५) विज्ञप्ति-मात्रस्यापि । (६) अपरमार्थसदेव । (७) चित्त्वेन प्रतिभासमानस्य । (८) प्रमाणात् । (९) प्रमाणेन । (१०) यदि तैमिरिककेशादीनां न परमार्थसद्भावो तर्हि । (११) तैमिरिककेशादीनां । (१२) स्वमाध्यमेन । (१३) स्वीक्रियते । (१४) व्यवहारिण । (१५) स्वसंवेदनस्य परमार्थसत्त्वम् । (१६) अपरमार्थसत्त्वेऽपि तस्मादिष्टमिद्धी । (१७) 'स' इति निरर्थकम् ।

तथा च मीमांसकपक्षे परस्परं प्रक्षेपो निर्निष्कर्षनं (मः) । आह (१) साधन इत्यादि । सन्दिग्ध विपक्षस्यावृत्तिक्रमन साधनप्रयोगप्रतिषेधात् ।

ननु ज्ञानवद् यदि अर्थोऽप्युपलब्धेः युक्तमेतत् 'उभयोर्विषयेण सत्त्वमसत्त्वं वा' पाठता ज्ञानमेव उपलब्धये, नीलस्यैः सहोपलम्भनियमेन तत्रैव प्रत्यादिदि चेत् अत्राह—सहोपलम्भ ५ इत्यादि ।

[सहोपलम्भनियमात् स्याद्भेदो नीलतद्विधोः ।

असहानुपलम्भदृष्टवसिद्धः पृथगीक्षणात् ॥२६॥

सहोपलम्भनियमादभेदैकान्तसाधने भ्रान्तिप्रत्यक्षयोरन्यतरस्याभावात् न क्वचित्

- १० भ्रान्तिज्ञानं स्यात् तदेकान्तेन भ्रान्तिविविक्तप्रत्यक्षस्वभावोपपत्तेः सुपुत्रवत् । पश्चिन्तय नीलतद्विषयोर्दृष्टानात् क्लृप्तः सहापलम्भनियमः सिद्धः । सकृदेकार्षोपनिषद्दृष्टीनां परज्ञानानुपलम्भेऽपि तदर्थदृष्टानात् क्लृप्तो नियमः ? तदेकक्षणवर्तिनां सहोपलम्भनियमात् स्वयं वेदनेनोत्पत्तेः सकृत् जगदेकसन्तानं प्रसज्येत । यदि पुनरकज्ञानोपलम्भनियमो हेतुः असिद्धः अनैकान्तिकस्य, नीलस्य सकृदनेकेन ज्ञानेन उपलम्भनमभावात्, पट्टनामपि १५ प्रख्याणामेकज्ञानोपलम्भाप्रतिषेधात् । यदि पुनरसहानुपलम्भ इति; कां चिदपः ? प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रमसाध्यसाधनम् द्वाविषाण-स्वरविषाणयोरिव, अथादर्शगतिलक्षणात् । विज्ञानस्य भ्रान्तैकान्तवत् ।

- नीलतद्विप[य]योः नीलनीलज्ञानयोः च सहोपलम्भनियमो योग्योपलम्भनियमः परैश्च तदभेदभावात् उच्यते; तस्मान्निष्णात् स्यात् भेदो भेदो नानात्वं नीलतद्विधोः इति आहृत्या सम्बन्धः । तन्निष्पत्त्ये तर्कतो भेदनिष्ठत्वात्, तर्कः तस्मिन्नेवैकज्ञोऽयमभेदसाधन इति मन्यते । नहि एकत्वे [१३३३] तत्सत्त्वो (तत्सहमात्रः) । न तदुक्तं नीलस्यैव उपलम्भे मीक्षणीतयोः सहोपलम्भ इति युक्तम् ।

- ननु "चन्द्रद्वयस्य" अभेदेऽपि तन्निष्पत्तौ तत्कथमस्य भवेत् व्याप्तिरिति चेत् ? तद्व्यय सहोपलम्भो न स्यात् तद्व्ययवत् इति । सहसद्व्यस्य योग्यपदार्थम् तत्तथा तदर्थान्तरं परिकल्पितमात्र- २५ सहस्यैव रूपवत्— असहानुपलम्भदृष्टे इति । अस्यायमर्थः—सहानुपलम्भः पुरुषासक्त्या

(१) आहृत्य । (२) ज्ञानरूपत्वात् । (३) श्रीद्वय विज्ञानव्यादिषा । (४) "सकृत्सर्वेषामात्मत्व विद्यमेव विद्या सह । विषयस्य ततोऽन्यत्वं वेगात्तरेण सिध्यति ॥ विषयस्य हि मीमांसैः विद्या सह सकृदेव सर्वैर्द्वयं विद्या सह न पृथक्" —प्र भाष्यिकाह ३।१८८ "अर्थस्य श्रीकामरतद्विषी तयो रभिन्नत्वं साध्यवर्तः कथाहः सहोपलम्भनियमो हेतुः । ईदृश एवाचार्यानि प्रयोगे हेतवर्थोऽस्तिवैतः ।" — तत्सर्वं पं ५६ । (५) 'भेदे' इति विरलं कथं । (६) सहोपलम्भस्य । (७) सहोपलम्भविषयत्वात् । (८) भेदविधौ । (९) वक्तुं युक्तम् । (१०) भ्रान्तविज्ञानरूपकं । (११) एकत्वेऽपि । (१२) सहोपलम्भनियमः । (१३) तुक्त्वा— "तत्र भद्रसुप्तभगुत्पत्ताह—विच्छाः।र्षं हेतुं धरमात् सहसद्व्यस्य कोकेऽप्यौ (त्वा) विद्यास्यैव विद्या कल्पितः । विच्छाः।र्षं ततो हेतुर्वैतन्नि सहसद्व्यस्य ३ युवा स पचाह—यदि सहसद्व्य युवाः। तदा हेतुसिद्धाः । तथाहि—वद्व्यस्यस्यैवैतानु न कोकेनैवोपलम्भः । तथाहि—श्रीकोकेऽप्येऽपि

पृथगुपलम्भः, तस्य नञा प्रसज्यप्रतिषेधवाचिना, न पर्युदासवाचिना उक्तार्थप्रसङ्गात्, अभि-
सम्बन्धे पृथगुपलम्भाभावः असहानुपलम्भः सहोपलम्भः । सहशब्दस्य अनेकार्थत्वात् ।
चेत् शब्दः परामिप्रायद्योतकः । अत्र दूषणम् असिद्धो हेतुः अस्मिन्नर्थे सहोपलम्भलक्षणः ।
कुतः ? इत्याह—ईक्षणत् नीलतद्वियोः पृथग् दर्शनात् । तथाहि—प्रमातरि अहमहमिकया
ज्ञानं प्रतीयते अन्यत्र घटादिकं समानकालेऽपि । तथा अन्यदौ स्मर्यमाणोऽर्थः अन्यदौ स्मरणम् ।
अस्यै च निर्विषयत्वे अनुमानम्, तत्काले सम्बन्धाऽग्रहणात् । पूर्वं तद्वहत्तद्भावे तद्वहद्ग्रहाद्
(पूर्वं तद्ग्रहात्तदा तद्भावे बाल्ये तद्ग्रहाद्) वृद्धदशया'तद्भावप्रसङ्गः । अरिष्टादिलिङ्गाद् भाविनो
मरणादेरनुमाने कालपृथक्त्वेन अनुमानानुमेययोः प्रतिभासनं सिद्धमेव ।

एतेन यौगपद्योपलम्भनियमोऽपि चिन्तितः, सर्वत्राभावात् । अथ स्वरूपा[ज्ञा]न्यत्र
ज्ञानवृत्तिः तेनायमदोषः, उक्तमत्र अन्यत्रापि तद्वृत्तिदर्शनात् । १०

किंच, नीलतद्वियोरभेद स्यात्(दस्यानु)मानेनाऽविषयीकरणे किं सहोपलम्भनियमोप-
न्यासेन ? समारोपव्यवच्छेदोऽपि चिन्तितोऽस्मभिरन्यत्र । धर्मिसाध्यधर्मानुमा [३३३ख] ना-
नाम् अभेदो अभिन्न- (अभेदे नानुमानम् । भिन्न)वेदने सिद्धं पृथगुपलम्भनम् ।

सहशब्दस्य एकार्थवाचित्वात् 'एकस्य ज्ञानस्यैव उपलम्भनियमः सहोपलम्भनियमः'
इति एतेन निरस्तम्, उभयोरुपलम्भात् । यदि वा, 'स्याद्' इति निपातोऽयम्, अतः शेषहे- १५
त्वादिदोषपरिग्रहः ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—सहोपलम्भ इत्यादि । [सहोपलम्भनियमात्] यौगपद्योपलम्भ-
नियमाद् अभेदैकान्तसाधने अङ्गीक्रियमाणे 'नीलतद्वियोः' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
किम् ? इत्यत्राह—भ्रान्तीत्यादि । भ्रान्तिशब्देन * "भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा" इति^० वच-
नात् नीलतद्विज्ञानयोः अभेदैकान्तानुमानस्य अनुमेये विभ्रमो गृह्यते । प्रत्यक्षशब्दे (व्देन च) २०
* "सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पकम्" [न्यायवि० १।१०] इत्यभिधानात्,

तदुपलम्भानामन्यसन्तानगतानामनुपलम्भात् । यदा च सर्वं प्राणभृतां सर्वं चित्तक्षणा सर्वज्ञेनावसी-
यन्ते तदा कथमेकैत्रोपलम्भ सिद्ध स्यात् । किंच, अन्योपलम्भनिषेधे सत्येकोपलम्भनियम
सिध्यति । न चान्योपलम्भप्रतिषेधसंभव स्वभावविप्रकृष्टस्य विधिप्रतिषेधयोगात् । अथ सहशब्द
एककालविषयक्षया, तदा बुद्धज्ञेयचित्तेन चित्तचैत्तैश्च सर्वथा अनैकान्तिकता हेतो । यथा किल बुद्धस्य भग-
वतो यदिज्ञेय सन्तानान्तरचित्त तस्य बुद्धज्ञानस्य च सहोपलम्भनियमोऽप्यस्यैव च नानात्वम्, तथा चित्त-
चैत्ताना सत्यपि सहोपलम्भे नैकत्वमित्यतोऽनैकान्तिको हेतुरिति । स्यादेतत् यद्यपि विपक्षे सर्व न निश्चितं
सन्दिग्ध तु, ततश्चानैकान्तिको हेतु सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वात् ।"—तत्त्वस० प० पृ० ५६७-६९ । "सहो-
पलम्भनियमान्नाभेदो नीलतद्वियो । विरुद्धासिद्धसन्दिग्धन्यतिरेकानन्वयत्वत्त ॥"—न्यायवि० १।८३ ।
शावरभा० वृह० प० १।१।५ । शा० भा० भामती २।२।२८ । योगसू० तत्त्ववै० ४।१४ । न्यायकणि० पृ०
२६४। अष्टश० अष्टस० पृ० २४२ । प्रमेयक० पृ० ७९ । न्यायकुमु० पृ० १२२ । सन्मति० टी० पृ०
३५२ । स्या० रत्ना० पृ० १५२ ।

(१) भूतलादिप्रदेशे । (२) अतीते । (३) वर्तमाने । (४) स्मरणस्य । (५) अनुमानोत्पत्तिर्न स्यात् ।
(६) अविनाभावसम्बन्ध । (७) घटादौ वहिरर्थे । (८) मतम् । (९) ज्ञानस्य अर्थस्य च । (१०) द्रष्टव्यम्
-पृ० ८२ टि० ४ ।

वस्य अत्यवेदनम्^१ तयोऽन्यतरस्य भ्रान्त्योः प्रत्यक्षस्य वा [अ]भावात् न कश्चित् तदभेदेऽन्यत्र वा भ्रान्तिद्वयानं मिथ्यानुमानं स्याद् भवेत्, ततो ऽमिमिच्छतो मूषेच्छेत् । अनुमानेन तद्भेदसिद्धिमिच्छतोऽनुमानमेव नष्टम् । तदभावाः कुतः ? इत्यत्राह—तदेकान्तेन इत्यादि । तन्नियमाद्^२ योऽसौ भ्रान्तिप्रत्यक्षयोः तदेकान्तो भवेत्कान्तः तेन हेतुना भ्रान्त्या साधारणाऽ-
 ५ स्पष्टनिर्भासेन विविक्तो विच्छेदः प्रत्यक्षस्य स्वभा(स्वसं)वेदनाश्वस्य यः स्वभावः तस्य उप-
 पत्तेः अरणात् । एतदुक्तं भवति—यदा भ्रान्तिः प्रत्यक्षावभिन्ना भवति तथा तदर्थं सौ । यद् यस्माद्भिन्नं तत् तदेव भवति यथा प्रत्यक्षस्वरूपम्, अभिन्ना च भ्रान्तिस्वरु^३ इति । प्रत्यक्षा विविक्तभ्रान्त्योः प्रसङ्गात् कारणात्, तदभावात् न कश्चित् भ्रान्तिद्वयानं स्यात् । अत्राशय (अत्राशय)द्वयान्तमाह—सुपुस्तव इति । गाढनिद्राकान्तः सुपुस्तः तस्य इव तद्वत् । एवं
 १० मन्थते—भ्रान्त्योः प्रत्यक्षस्याभेदे संव तद् इति साधारणविज्ञात्प्रमात्रं स्वसंवेदनरहितं प्रमाणत्राप्यद्वयं स्यं (प्रत्यक्षप्रमाणञ्च) प्रसक्तम् । न संव पद्युपगमः । ततोऽनुमानान्मु-
 पगमाद् भ्रान्तिप्रत्यक्षयोः भेद एव तन्नियमसङ्गत्वाद् विरुद्धो हेतुः इति भावः । अनेन व्यपिरेकमुक्तं 'सहोपलम्भनियमात् स्याद्भेदो मीलनद्वियोः' इति व्याख्यानम् (तम्) ।

१५ निपातस्याच्छब्दच्छब्दमर्थं दर्शयन्नाह—नील इत्यादि । नीलवद्वियोर्दर्शनात् । क ? इत्यत्राह—बहिरन्तश्च नीलस्य बहिः तद्वियोऽन्ता, चशब्दाद् अन्य[दा] स्मर्यमाणानुमे-
 पार्थयोः अन्यथा स्मरणानुमानयोः इति दर्शयति । ततः किम् ? इत्याह—कुत इत्यादि । कुतो न कुतश्चित् मानात् सहोपलम्भनियमः सिद्धो हेतुः इत्यथा । प्रक्षरान्तरेण तद्विच्छेदो दर्शयन्नाह—सङ्घु पक्षदेष्टया एकस्मिन्नर्थे न पर्यव्याप्तौ उपनिबद्धा व्यापृता इष्टिर्भेदां ते तत्रोक्तः
 २० पुरुषाः तेषां परद्वयानानुपलम्भेऽपि न केवलं पुरुषविशेषाणामुपलम्भे तदर्थदर्शनात् तेषां पुरुषार्थां हानानां च अर्थस्य दर्शनात् कुतो नियमः सहोपलम्भस्य ?

ननु तद्वयानानुपलम्भे कश्चमर्थं तदर्थं इति शक्यते ? * "विष्टसम्बन्धसंबन्धिः" [प्र० चार्तिकच्छ० २।१] "इत्यादि वचनात् । अत्र पुरुषाणां तत्र प्रवृत्तिवशनात् 'तद्वयानविपयीकृतोऽसौ अर्थः' इति परिच्छिद्यते एवं तर्हि य ए[व] कश्चित्पुरुषलम्भे ए एव परेषामपि इति

२५ अनुमानादवगम्य[ते] तथा च द्वयोः समानप्रवृत्तिदर्शनात् समानार्थदर्शनं सिध्यते । सामान्य विषय[३३४ २]त्वादानुमानस्य नैकभेदजनम्, जस्यथा सदसदवभाषणव्युत्थितवर्तमानत् एकमुक्तप्रतिपत्तिः स्याद् इति चेत् तद्वत्तत् यतः पराशोऽपि स्वदर्शनाभिधितानां पशुयोपि तम् अन्येऽभिधितानां प्रतिपद्यमानाः तैः सार्धं तु (यु) ह्यवमाना एवमन्ते । 'माहृष्यस्वामिः' इति वाक्ये 'माहृष्यस्वामिः' इति प्रतिपत्तौ तदयोगात् । कुतले तथा प्रतिपद्यन्ते इति चेत् व्यापिशेष-

(१) भ्रान्तिद्वयान्तम् । (२) मूषेते । (३) मीलनघोषकत्वात् । (४) प्रत्यक्षमेव । (५) भ्रान्तिः । (६) प्रत्यक्षम् । (७) भ्रान्तिरेव । (८) प्रत्यक्षम् । (९) एवमित्येव विधातव्यम् । (१०) 'मूलकप्रवेदकम्' इत्यत्रकप्रवेदके सति सम्बन्धवेदकम् ॥ इति शेषः ।

वधारणाद् इति सिद्धः (?) कथमन्यथा *^१“तद्विशेषावधारणे इष्यत एव सर्वथा गम्य-
गमकभावः” इति वचनं शोभेत ? न चायमेकान्तः ‘दृष्टान्तसाधर्म्यात् सामान्यमेव अनुमेयम्’
इति, *^२“विदुषा (पां) वाच्यो हेतुरेव हि केवलः” [प्र० वा० ३।२६] इति वचनात् ।
मा वा भूत्—‘यमर्थं पश्यत्ययं तमेव अन्योऽपि’ इति निश्चिता प्रतीतिः, तथापि परेण तद्दर्शन-
निषेधाभावात् तन्नियमस्य सन्दिग्धाऽसिद्धता । अथ नर्थक्य (नर्तकी अ)न्यदर्शनविकला ५
प्रतीतिनियत(ता) इति तद्वाधनम्, तर्हि रलविलान्तर्गतवीजाद् अङ्कुरं तद्विकृतं प्रतीयते
इति न तत्र^३ तद्व्यापारः । ततो यथा कार्ये [अ]दृष्टस्यापि कारणस्य व्यापारः तथा प्रमेये
अन्यज्ञानस्य संभाव्येत । हेतुफलभावानभ्युपगमे च तन्नियमात्^४ नीलतद्विद्योरभेदस्य अनुमानम-
युक्तम् । व्यवहारेण तदङ्गीकरण(णे), तेनैव^५ तन्नियमस्य सन्दिग्धासिद्धतामन्वाकर्षति इति
यत्किञ्चिदेतत् ।

१०

स्यान्मतम्—यज्ज्ञानस्याकारोऽसौ “तेन वेद्यते नान्येन, तन्न, यतः तदाकारता तस्याः
(तस्य^६) कुतः सिद्धा ? तन्नियमादिति चेत्, अन्योऽन्याश्रयात् [३३५ क]—सिद्धे तदाकारत्वे
तन्नियमः सिध्यति, ततः तदाकारत्वम् । अन्यतश्चेत्, अस्य वैफल्यम् ।

सिध्यतु वा कुतश्चित् तदाकारत्वम्, तथापि सुगतेन तद्वेद[ने तद]वस्थोऽपि दोषः ।
[त]तस्तद्विज्ञानावेदनेऽपि पृथग्जतेन (गजनेन) तदर्थवेदनात् कथं सुगतः § सर्वज्ञ स्त तदतात् १५
कथं सुगतः § सर्वज्ञस्ते तदवेदने ?

अपरस्तु मन्यते—

*^७“ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन ज्ञानान्तरग्राह्यः(ह्य)तयापि शून्यः ।

तथापि च ज्ञानमयः प्रकाशः प्रत्यक्षपक्षस्य तथाविवा(रा)सीद् ॥”

इति वचनात् नाऽशेषज्ञाता(ज्ञता) तस्य सर्वज्ञता अपि तु स्वरूपज्ञता], तस्याप्येतन्न २०
सुन्दरम्, इतरस्मात्तदविशेषात् *^८“प्रमाणभूताय” [प्रमाणसमु० श्लो० १] इत्यादेः आनर्थ-
क्यप्रसङ्गात् । व्यवहारेण तदभिधानेऽप्युक्तम्—‘तेनैव हेतोरसिद्धत्वम्’ इति ।

यदि च स^९ तथाविधो न कुतश्चित्^{१०} प्रतिपन्नः, कथमस्ति येन^{११} तथा स्तूयते ? तदिद-
मायातम्—यथा ईश्वरे नित्येऽप्यप्रमाणता तथा सुगतेऽपि प्रमाणशून्यता । अथ प्रतिपन्नः,
तर्हि भवता सुगतोऽपि ज्ञायते न तेन^{१२} परं किञ्चिदिति मूढता । ततस्तस्य अस्तित्त्व(स्तित्वमव)- २५
गम्यते विशेष (पं) वाभ्युपगच्छता मिति कथं न प्रकृतो दोषः ? तत् [ः] स्थितं
‘कुतो नियमः’ इति ।

(१) ‘तद्भावहेतुभावो हि दृष्टान्ते तदवेदिनः । ख्याप्येते ’ इति शेष । (२) अङ्कुरे । (३) सहो-
पलम्भनियमात् । (४) व्यवहारेणैव । (५) तज्ज्ञानेनैव । (६) ज्ञानस्य । (७) सहोपलम्भनियमात् । (८)
§ एतदन्तर्गतं पाठो द्विलिखित । (९) सुगतस्य । (१०) ‘जगद्वितैपिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने ।
प्रमाणसिद्ध्यै स्वकृतिप्रकीर्णनात् निवध्यते विप्रसृतं समुच्चितम्’ इति शेष ।—प्रमाणसमु० । ‘जगद्वि-
तैपिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने । कुतर्कसम्भ्रान्तजनानुकम्पया प्रमाणसिद्धिर्विधिष्विधीयते ।’ इति
शेष —प्र० वार्तिकाल० पृ० १ । (११) सुगत । (१२) प्रमाणात् । (१३) ‘प्रमाणभूताय’ इत्यादिरूपेण ।
(१४) सुगतेन ।

स्याच्छब्दः (४५) प्रापितं परमप्यर्षं (४६) पश्यन्नाह—तदेक इत्यादि । तेन विवक्षित
नीलज्ञाने[न ए]कस्मिन् क्षणे वर्चितुं शीघ्रानाम् एकक्षणभाविसम्मानात्परिज्ञानानाम् इत्यर्थः ।
सहोपलम्भनियमात् । तदपि कुतः ? इत्याह—स्वयम् आत्मनो वा वेदनेनोत्पत्तेः[ः] । ततः
किम् ? इत्याह—वि [सकलं सगदिति] । न चैवम्, अतो व्यभिचारी हेतुः इति भावः ।

५ स म म् म इ स्व तु मत्वम्—“ययोः सहोपलम्भ” इत्यादिना [३३५क]
तदमेवे च न प्राहप्राहकृतया तन्नियम इति च प्राहकामिमता [घ] प्राहस्य मेवे न तेनास्य महजम्
अ[न]न्यवेद्यनियमाद् अपि तु स्वयमेव तदपि प्रतिभाति, तथापि सहोपलम्भनियमात् तयोरेवे
तदेकेत्याद्युक्तम् । तदेतदित्यम् अन्ये परिहरन्ति—नीलत्वविवोरभवे मेकत्वम् अपि तु ज्ञानत्वेन
सहस्यत्वम् यथा ज्ञानं ज्ञानं तथा नीलत्वमपि सहोपलम्भनियमात्तथा वसि इति न तौ

१० व्यभिचारी हेतोः विपक्षे[ऽ]गमनादिति धे न युक्तकारिणः यतो यदि यद् ज्ञानेन सह
उपलम्भ्यते तदपि ज्ञानं तर्हि नीलज्ञानेकक्षणवर्तिनां ज्ञानात्स्वरूपां सहोपलम्भनियमात् नीलत्व-
मापद्येव । पुनः तत्कार्यस्यापि ज्ञानस्य नीलत्वे तद्वत्त्वं वापः पुनरपि तद्वत्स्य इति नीलमात्रं
सगतं । तथाह तदेकेत्यादि । तेन नीलज्ञानेन एकक्षणवर्तिनां स्वयम् आत्मनो वेन
(वेदने)नोत्पत्तेः कारणात् अनेन सहस्यत्ववत् वेदनमपि सदैव वर्षयति—सहोपलम्भनियमात्

११ सकल(लं) सगद् एकसन्तानं सहस्रसन्तानं प्रसज्येत । न चैवं परेति (परेति)सगो
व्यभिचारी हेतुः । तत्र न तन्नियममात्रात् मीलं ज्ञानमिति गम्यते अपि तु ज्ञानवत् स्वयं प्रति-
भासनात् । न च नियतनीलज्ञानवत् सर्वज्ञज्ञानं नीलत्वया चकान्ति येनातिप्रसङ्गः स्यादिति चेत्
तर्हि मीलं ज्ञानं स्वयं प्रकाशनात् तज्ज्ञानवत् इत्येवास्तु किं व्यभिचारिणा तन्नियमेन ?
तदेवास्तु इति चेत् न [३३६ क] परत् एव तद्व्यभिचासप्रतिपादनात् ।

२० परस्य तु दर्शनं विवेक ज्ञान (चित्तैकज्ञाना)द्वैताभ्युपगमात् सकलं सगद् एकज्ञानमित्येते
न पुनः एकसन्तानं तदभावात् इति न तेन तद्व्यभिचार इति तन्न सूक्तम्, नीलमात्रवर्तिनोऽ-
पि सकलसगदपेक्षितत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् अन्यथा ‘तानैकम्’ इत्युक्तं भवेत् युगपदिव क्रमेणापि
च तत्प्रसङ्गात् । अत आह—सकलम् इत्यादि ।

एवं योगपदार्थं सहस्यत्वं निरूप्य निपाठानामनेकवैत्वात् एकार्थं निरूपयन्नाह—यदि
२५ इत्यादि । यदीति पराभ्युपगमसूचकः, पुनरिति पश्चान्तरस्य, एकज्ञानोपलम्भनियमः एकस्य
ज्ञानो (ज्ञानस्य च)पञ्चम्ये न्यार्थस्य इति तन्नियमः, एकेन ज्ञाने[न]नोपलम्भ्यो मीलस्य न तदन्तरेण
इति वा तन्नियमो हेतुः सहोपलम्भनियमो यदीत्यर्थः । आद्ये पक्षे व्युपगमाह—असिद्धो हेतुः
इत्यनेन सम्बन्धाः, अर्थस्याप्युपलम्भात् । द्वितीयं आह—अनेकान्तिकस्य इति । अनेकान्तिके
व्यभिचारी । च शब्दाद् असिद्धो हेतुः इति । असिद्धतां दर्शयन्नाह—नीलस्य इत्यादि । कस्य-
३ चिन्नर्तक्यादिगणस्य सकृच्छब्देन सहिति (सह इति) व्याख्यातम्, अनेकेन ज्ञानेन उपलम्भ-

(१) मीलत्वापत्तिकरणम् । (२) स्वयदिति । (३) सहोपलम्भनियममात्रात् । (४) सहोपलम्भनि-
यमेव । (५) नीलप्रतिभास । (६) सन्तादाभावात् । (७) अनेकमेककल्पः । (८) सहस्यत्वम् । (९) एकक
इति ।

[संभ]वादिति । अनेन मन्दिग्धामिष्ठतां दर्शयति । विचारितं चेतदनन्तरम् । अनेकान्तिक-
तामाह—वृद्धानामपि न केवलमेकस्य द्रव्याणाम् । अनेन तत्पक्षीकरणं निषेधति, नहि जीवा-
दीनाम् एकज्ञानो (ज्ञाने) पक्षीकरणमात्रेण एकत्वं प्रमाणवाधनान् । 'पर्यायाणाम्' इत्युच्यमाने
तेषां द्रव्यापेशया एकत्वान् म्यादपि पक्षीकरणम् । एकज्ञानोपलम्भः एकेन ज्ञानेन [उपलम्भस्य]
दर्शनस्य अप्रतिषेधात् निषेधाभावात् । अन्यथा [३३६ ग] व (च) मफलशून्यतेत्युक्तम् । ५

अर्थान्तरमाशङ्कते दूषयितुं यदि इत्यादिना । सहापलम्भनियमाद् इति हेतुः स यदि
पुनः असहानुपलम्भ इति स्यात्, तत्र दूषण को विशेष इति पूर्वोक्तादर्थात् न कश्चिदस्य
भेदः । तथाहि—पर्युदासवृत्त्या सहानुपलम्भः पृथगुपलम्भः अस्य नजाति सम्बन्धे (नचा'
अभिसम्बन्धे) तद्वृत्त्या सहोपलम्भ उच्यते प्राप्तिः । अत्रात्र प्रसज्यप्रतिषेधोऽपेक्षा (व्यते,) तर्हि
साध्यमपि तथाविधमस्तु अन्यथा सम्बन्धाऽमिदं । तथेति चेत्, अत्राह—प्रमज्येत्यादि । १०
प्रमज्यप्रतिषेधमात्रमाध्यमाधनम् साध्यं न भवति माधनं च न भवति इत्यर्थः । कयोरिव ?
इत्यत्राह—सम्येव (शशविषाण-सरविषाणयोरिव) इत्यादि । कुतः ? इत्याह—अर्थाद् धृमादेः
[स]काशाद् अर्थस्य अग्न्यादेर्या गतिः प्रतिपत्तिः तस्या लक्षणाद् दर्शनान् । अथवा [अर्थ]-
सम्बन्धि यत्लक्षणम्—*“अर्थो ह्यर्थं मयता (गमयति)” इति शास्त्रं^२ तदाश्रित्येति ।

आह उक्त (कं) भवता—'नीलाकारस्य ज्ञानस्येकस्य उपलम्भो नार्थस्य तन्नियम न्यत्र १५
(मः, तत्र) अमिदो हेतुः अर्थस्याप्युपलम्भात्' इति, तन्न युक्तम्, अर्थस्य स्वसदसत्समयभाविन
[:] केनचिदग्रहणात् । न चेकस्य उभयत्र व्यापारो विरोधात् इति चेत्, अत्राह—विज्ञानस्य
इत्यादि । चर्चितमेतद् बहुशः पुनर्न चर्चनमर्हति ।

'भ्रान्तैकान्तवद्' इति निदर्शनं सावपि तु (साधयितुं) भ्रान्तैकान्ते [त्यु] पन्यस्य दूष-
यति—'विप्लुताक्षा' इत्यादिन(ना) । २०

[विप्लुताक्षा यथा बुद्धिर्वितथप्रतिभासिनी ।

तथा सर्वत्र किन्नेति जडाः सम्प्रतिषेदिरे ॥२७॥

विप्रतिपत्तिविषयापन्नज्ञानानां [निर्विषयतासाधने] सर्वज्ञानानां स्वयमविषयीकृ-
तानां निर्विषयतासिद्धेः स्याद्वादलङ्घने इष्टविधातकृत् विरुद्धः बहिरर्थाविशेषात् स्वसंवेदनं
च न सिध्येत् । तदभ्रान्तैकान्ते सहोपलम्भविरोधात् सह पृथग्वा द्विचन्द्रनिर्भासवत् २५
नीलतद्वियोरनुपलब्धेरेव भेदाभेदयोरभावसाधने व्यतिरेकसिद्धिर्विरुध्यते ।]

विप्लुतानि अक्षाणि यस्याः सा तथोक्ता बुद्धिः कामलाद्युपहतेन्द्रियकेशोणु (ण्डु)-
कादिर्बुद्धिरिति यथा येन ग्राह्यग्राहकादिप्रवृत्तप्रकारेण अन्येन वा चि तथा (वितथ)प्रति-

(१) असहानुपलम्भ इत्यत्र नञ्समासे । (२) अभावरूपमेव । (३) “अर्थादर्थगते”—प्र० वा०
४।१५ । (४) ज्ञानकालीनस्य अर्थस्य ज्ञान प्रति कारणत्वाभावात् सहभाविनो कार्यकारणभावाभावात् ।
ज्ञानकालेऽविद्यमानस्य ग्राह्यत्वे सकलातीतानागतस्य ग्रहणप्रसङ्ग इति भाव । (५) पूर्वपक्ष—“यथास्वं
प्रत्ययापेक्षाद्विधोपप्लुतात्मनाम् । विज्ञसिद्धितथाकारा जायते तिमिरादिवत् ॥”—प्र० वा० २।२१७ । (६)
निरालम्बे नभसि केशाकारा उण्डुकाकारा—मदाकाद्याकारा या बुद्धि ।

भासिनी असद्वर्धमदिमासवती लघ्वा तेन प्रकरणे [३३७क] सर्वत्र स्वरूपमांः अथवा
 माप्रत्ययप्रयोः वा बुद्धिः [१] विपक्षप्रतिभासिनी किञ्च विपक्षप्रतिभासिभ्यश्च प्रतिषेधश्चनेन प्रक-
 तार्थगतैः । एतत्तत् रूपयति इति एवं जडाः प्रमादीनाः सौगताः सप्रपेदिरे हातन्तः ।

कारिका विवृण्वन्नाह-विप्रतिपत्तीत्यादि । तत्र रूपणमाह-सर्वेत्यादि । तात्पर्यमत्र-

- ५ अनेनानुमानेन विप्रतिपत्तिविषयपक्षज्ञानानां निर्बिपयता साध्येत, सविपक्षतासमारोप-
 व्यञ्ज्येयो वा क्रियेत गत्यन्तरभावात् इति । तत्र व्याप्ये पक्षे अनेन धर्मिणा ज्ञानानामपरिच्छेदे
 न तद्वर्त्मस्य निर्बिपयत्वस्य परिच्छेदो देवदत्ताप्रभे तच्छब्दामस्वभावम् । तथा च अकिञ्चित्करो हेतुः ।
 तथाह-सर्वज्ञानानां विधावास्वधीमूतवैदक्यानां स्वयम् आत्मानुमानेन अविपयीकृतानाम् निर्बि-
 पयताऽसिद्धिः (दः) कारणाद् इष्टविधातकृत् वाचिन इच्छेष्टं (वादिना वचिष्टं) तस्य लक्ष्यन्-
 १० क्तम्, अथवा हेत्वाभासः । किन्नामोह (किन्नामा १ इत्याह-) विकृष्टः किञ्चित्करसविपरीतेन
 अकिञ्चित्करत्वेना (त्वं) कृत्वा काबीकृत्वा विकृष्टः । तेषाम् अनेन परिच्छेदे सिध्यति विपक्षता
 (सविपक्षता) किन्तु तद्व्यत्येपामपि प्रतिभासिनाऽनेन विपयत्वसिद्धिः, इतरथा अस्यापि न स्यात्
 इति तद्व्यत्येपमकिञ्चित्करत्वम् । एतदेवाह-सर्वज्ञानानां स्वयम् अविपयीकृतानां निर्बिपयता
 सिद्धेः इत्यभिप्रायः । इष्ट [वि] धातुकृत् इष्टं सौगतस्य ज्ञानस्वरूपप्रत्ययानां निर्बिपयत्वम्
 १५ तस्य विधातकृत् विकृष्टो हेत्वाभासः । तथाहि-अतद्व्यत्येपः तद्व्यत्यासिद्धिभ्रमोपिक्तो (सोपयो)
 विवृण्व इति मनीषिणो मन्वन्ते । [म] कृतानुमाने च प्राज्ञमाह्वयसंबेदनाकारत्वम् [३३७क]
 अन्यथा विपयत्वेन व्यतिरिक्तम् । तत् एव अतद्व्यत्येप-ज्ञानस्वरूपप्रत्ययाः सविपक्ष (वा)
 प्राज्ञमाह्वयसंबेदनाकारत्वाद् अन्यतो वा परकीयहेतवोः प्रकृतानुमानत्वाद् इति । स्वप्रज्ञानस्य
 सविपक्षत्वसाधने प्रसिद्धिवाधाविधाप इति चेत् ज्ञानप्रज्ञानस्य निर्बिपयत्वसाधनेऽपि समानः ।
 २० अस्मिन् सति विकृष्टः ? इत्याह-स्याद्वादलक्षणे । किञ्चित्ज्ञानं सविपक्षं किञ्चित्करो विपरीतम्
 तदपि कञ्चित्करो इति स्याद्वादः । तस्य लक्षणे परिचाये सति । एवं मन्वन्ते-यथा यथा बौद्धेन
 परमसिद्धमिष्यास्वप्राज्ञानमिदंनेन सर्वज्ञानस्य मिष्यात्वं साध्यते तथा परेषांपि बौद्धप्रसिद्ध
 सत्यानुमाननिवृत्तिनेन सर्वज्ञानस्य सत्यता, तथा विकृष्टः । तथा (यथा) तु स्याद्वादमन्वन्त्य
 'स्वप्रज्ञानस्य मिष्यात्वेऽपि प्रकृतानुमानत्वात् यथाकारणेऽपि किञ्चित्ज्ञानं सात्म्यं न स्यात्, इति
 २५ साधयति परं, तथाऽनेकात्मिको हेत्वाभास इति ।

अथ पुनः समारापव्यञ्ज्येयैः क्रियते तत्राप्युच्यते-निर्बिपयेषु सविपक्षताविकल्पः
 समारापः । तदनुमानात् प्राक् तत्र प्रमाणांतरापमृत्ती कर्त्तव्यं निर्बिपयतासिद्धिर्बतः तद्विषया
 समारोपः, तद्व्यञ्ज्येयैरकारणाच्च अनुमानमवबुद्धयेत् । एतदेवाह-सर्वज्ञानानां स्वनेतरप्रत्ययान्तं

- (१) विपरीतेन कृत्वा विकृष्ट इति । (२) विधावास्वधीमूतवैदक्यानाम् । (३) च देवदत्तस्यैव । (४)
 तद्व्यत्यासिद्धयः । (५) तद्व्यत्यासिद्धिभ्रमपरिच्छेदः । (६) साध्यते इति । (७) प्राज्ञमाह्वयकारत्वे सत्यम् ।
 (८) विधातकरी । (९) 'प्रकृतानुमानवैव सविपक्षतासमारोपव्यञ्ज्येयः किञ्चित्' अस्मिन् विकल्पे रूपणमाह ।
 (१०) सविपक्षताविकल्पस्याः समारोपो स्यात् ।

स्वयं सांगतेन, अन्येन तद्विपर्ययीकरणेऽपि तस्य तन्निर्विपर्ययताऽसिद्धेरिति भावः, अविपर्ययी-
कृतानाम्, कस्मिन् सति ? इत्याह—स्याद्वादलङ्घने स्वरूपवत् पररूपेऽपि एकस्य ज्ञानस्य ग्रहण-
शक्तिसद्भावः स्याद्वादः तस्य लङ्घने [३३८क] स्वरूपमात्रपर्यवमितज्ञानपक्ष इत्यर्थः निर्विपर्ययता-
सिद्धेः कारणान् इष्टविधातकृतं (त्) 'स्वयम्' इत्यनुवर्तते स्वयमिष्टो वादिना समारोपः तस्य
व्या(वि)घातोऽभावः तस्य तत्करणम् । ततः किम् ? इत्याह—विरुद्धः पूर्ववद् अकिञ्चित्कारो ५
हेत्वाभासः । अथ स्वयं तेषां विपर्ययीकृतानामेव सर्वमेतद्विच्छेत्, तत्राह—सर्वं इत्यादि । पूर्व-
द्वितीयव्याख्यानवद्ब्र व्याख्यानम् । अयं तु विशेषः येन प्रत्यक्षेण सर्वज्ञानं(न)निर्विपर्ययतां
प्रतिपद्यते' तेन विरुद्धोऽनैकान्तिकश्च हेत्वाभासः पूर्ववद् योज्यः ।

ननु तदपि प्रत्यक्षमानं च निर्विपर्ययमेव तेनायमदोष इति चेत्, अत्राह— वहिरर्थाविशेष-
पात् इत्यादि । 'स्वयम्' इत्येतदत्रापि अनुवर्तते । स्वयं बौद्धस्य न केवलं वहिरर्थाविशेषपात् १०
सन्तानान्तरे स्वहेतुफलसिद्धिः न भवति अपि तु किन्तु स्वसंवेदनं च न सि[ध्ये]त् । तथा
च कुतो विभ्रमोऽन्यो वा मिथ्येति भावः । ततो यथा वहिरर्थ(र्था)विशेषेऽपि स्वसंवेदन-
स्यैव सत्त्वम् न वहिरर्थस्य तथा स्वप्नेतरप्रतिभासाविशेषेऽपि जाग्रदृषटादेरेव तत्^३ इति कथं
नाऽमिदो हेतुः ।

अत्राह प्र ज्ञा क रः—जाग्रदृषटादिवत् स्वप्नदृषटादेरपि सत्त्वम् । तदुक्तम्—

१५

॥“व्यवहारमात्रकमिदं सत्यताऽसत्यतेति च ।

स्वरूपसाक्षात्करणे सत्यतेत्यादि दुर्घटम् ॥” [प्र०वार्तिकाल० २।३७] इति,

तत्राह—तदभ्रान्तैकान्ते तयोः स्वसंवेदन-वहिरर्थ[योः अ]भ्रान्तैकान्ते अङ्गी-
क्रियमाणे । अत्रायमभिप्रायः—'सत्यवादीति (सत्यतेत्यादि) दुर्घटम्' इति कोऽर्थः ? यदि
सर्वमसत्यम्, सत्यासत्यविभागशून्यं वा, तत्रोक्तं वहिरर्थाविशेषादित्यादि [३३८ख] । अथ २०
सत्यम्, तत्रैवमुच्यते—सहोपलम्भविरोधाद्विरुद्धो हेत्वाभासः, द्विचन्द्रादावपि सहोपलम्भस्य
भेद एव भावादिति भावः ।

अथवा यदुक्तम्—'वहिरर्थाविशेषात् स्वसंवेदनं च न सिध्येत्' इति तत्र 'स्वसंवेदन
[न] प्रतिभासात् सिध्यति, वहिरर्थः विपर्ययात्' इति परैः, तत्राह—तदभ्रान्तैकान्त इत्यादि ।
अत्र द्वैतं निरंशं शणिकं तत्स्वसंवेदनम्, चित्रमेकं वा ? तत्र द्वितीये पक्षे—'तत्र' इत्यादि २५
वक्ष्यमाणं दूषणमिति । प्रथमे दूषणम्—तद् इत्यनेन स्वसंवेदनं परामृश्यते तस्य [अ]भ्रान्तो
य एकः असहायः सर्वतो धर्मधर्मित्तसु (स चान्तो धर्मः तस्मिन् अभ्यु)पगम्यमाने सहोप-
लम्भविरोधात् नीलरूपस्य एकस्य ज्ञानस्यैव, एकैवैव एकस्यैव [वा] उपलम्भस्य विरोधाद-
भावात्, वहिरन्तर्वा असहायस्य उपलम्भनिषेधेन, कारणात् सह यौगपद्येन पृथग् वा कालादि-
भेदेन, वेति समुच्चये, नीलतद्विधोः येनसु (येयम् अ)नुपलब्धिदर्शनम् तस्या एव न ३०

(१) तत् प्रत्यक्षं निर्विपर्ययताविपर्ययकत्वात् सविपर्ययमिति भावः । (२) सत्त्वम् । (३) प्रज्ञाकरः ।

(४) निरंशस्य ।

‘सहापसम्भ्रातृ’ इत्येवकारणतः, मेदाऽमेदयो’ मेदस्य अमेदस्य वाऽभावसाधने नीलतद्वियाः
 अर्थाक्रियामात्रे तु । दृष्टान्तमाह—द्विषन्निर्मासवत् इति । यथा द्विषन्निर्मासयोरन्योऽन्यं
 न मेदो नप्यमेदः, तथाः’ वस्तुनिष्ठत्वात्, तन्निमासमारवस्तुत्वात् तथा प्रकृतयोरपि इति ।
 ५ वत्र वृषणमाह—अनुपलम्भोः [मेदा]मेदयोरभावसाधने हेतुत्वेन वक्ष्यस्तायाः व्यतिरेकसिद्धिः
 स्वसंबन्धनमात्रेऽपि तस्या भावात् । न चाऽनिश्चितव्यतिरेका इत्युः गमक इति मन्यते ।

ननु म तद् एकान्त[व्यभ्रान्त]रूपम् इष्यते किन्तु [स्व]रूपे व्यभ्रान्त[न्त] प्राणाश्रये
 अन्यथा इति चेत् अत्राह—नन्यमित्यादि (तत्त्वमित्येत्यादि ।)

[तत्त्वमित्यप्यग्रहैकान्त बुद्ध स्वाथापलम्भयो ।

सहोपलम्भनियम कान्तज्ञेयतत्त्वधी ॥२८॥

१०

न चानेकान्तमन्तरण नीलतद्विया’ सहोपलम्भनियमः । तमन्तरण स्वयमन्त
 र्नेयतत्त्वस्य बहिरन्तस्याप्यसत्त्वात् कथञ्चिदन्तकान्ते नैकान्तेनैकत्वम् ।]

घुद्धे स्वोपलम्भे अर्धोपलम्भे च याथासंभवेन तत्त्व्याग्रहैकान्ते मिथ्यापदकान्ते
 वा अभ्युपगम्यमाने सहोपलम्भनियमः क्व न कश्चित् । निरस्रसवेदनानुभवामात्रेण अर्धोप-
 १५ लम्भस्यापि दुर्घटत्वात् अ“अप्रत्यघोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति” इति मन्यते । तत्र
 मवभाव व्यर्थमुक्तस्यापि (ऽप्यर्थवत् तस्यापि) अस्तीकत्वात् । अन्तर्ज्ञेय (कान्तज्ञेय) तत्त्वधीः ।

कारिका व्याकथ्ये—न च इत्यादिना । न च नैव अनेकान्तमन्तरण एकान्ते इत्यर्थः ।
 नीलतद्वियोः सहोपलम्भनियमः, तयोः उपलम्भस्वीय अभा[वा]दिति भावः । तदुपलम्भेऽपि
 तमन्तरण स्थयम् अन्तर्ज्ञेयतत्त्वस्य ‘न च’ इति पदपठना बहिरन्तस्याप्यसत्त्वात् । अन्त-

२ बहिरन्त मवत्वनकान्त इति चेत् अत्राह—अनेकान्ता(न्ते) ज्ञानायोः (ज्ञानार्थयोः) एकान्तेकात्म-
 कत्वं अर्थाक्रियामात्रे कथञ्चित् न सर्वथा । किम् ? इत्याह—न इत्यादि । एवं मन्यते—वत्र बहिर-
 न्तर्था मेदाऽमेदथाः तन्निमासेऽपि नैकान्तेनैकत्वं तथा नीलतद्वियादपि । यदि च उपलम्भाऽ-

२१ विज्ञापेऽपि स्वोपलम्भे तत्त्व्याग्रहैकान्तः अर्धोपलम्भे मिथ्यापदकान्त इत्यनेकान्ते कथञ्चित् आप
 दृष्टामां स्वप्रदृष्टाय (१) शर्तपूर्ववत् । जडत्वा, [स्व]रूप विभ्रान्तं ज्ञानम् अर्धो[पी]त्यनेकान्तं
 बहिरन्तत्वं कथञ्चित् प्रत्यक्षपरोक्षात्मकं यथा प्रमाणं [३३९क] इत्येवमित्येव । जनेन तन्नि-
 मस्य भागासिद्धतां दृष्टयति—वतमानांत्वारूपण तद्भावेऽपि अत्यन्तयाथात्मना अभावात् । ।

ननु बुद्धेर्मिथ्याकाय म स्वाग्रह किन्तु पराग्रह, तथाऽप्यमशोय इति चेत् अत्राह—
 स्वप्रत्यक्ष इत्यादि ।

[स्वप्रत्यक्षपरोक्षात्मज्ञानसिद्धौ न सिध्यति ।

अर्थः प्रत्यक्षपरोक्षात्मा एकः कालादिभेदता ॥ २९॥

३

(१) मेदामेदयोः । (२) द्विषन्निर्मासयोः । (३) कान्तः । (४) निरस्रसवेदनानुभवसत्ता-
 र्थः । (५) अनुभवस्यापि । (६) सहोपलम्भनियमोऽपि ।

स्वभावनानात्वं यदि भावस्य भेदकं न भवेत् किं परव्यावृत्तेः कार्यकारणसन्तान-
कर्मफलसम्बन्धप्रभृतिदर्थस्मरणाद्यनेकछिद्राशक्यपिधानानर्थनिबन्धनया निरन्वयकल्प-
नया ?]

अयमभिप्रायः—परस्य सुखादिनीलादिशरीरव्यतिरिच्यमानप्रतिभासं स्वसवेदनम् । न च
तस्य नानैकत्वविरुद्धधर्माध्यामिना तादात्म्यम् । अतो भेदेऽपि तादात्म्यावभासो भ्रान्त्या, अन्यथा
अनेकान्त इत्युक्तम् इति [स्व]प्रत्यक्षं च चेतनाविरूपेण परोक्षश्च सुखादिविरोधवदाकार-
विवेकः तां च तावात्मानौ च स्वौ प्रत्यक्षपरोक्षात्मानौ यस्य तत्त[थो]क्तं तच्च तज्ज्ञानं
च तस्य सिद्धौ अर्थाक्रियमाणया न सिध्यति किं मिध्यत्येव । किमित्य व (किमिव)
किमित्याह—एकोऽर्थः । किभूतः ? प्रत्यक्षपरोक्षात्मा । केन ? इत्याह—कालादि-
भेदतः कालक्षेत्रादिभेदेन । एव मन्यते—यस्माद् विज्ञानमेक प्रत्यक्षपरोक्षात्मकं तस्मात् प्रत्यक्ष- १०
परोक्षात्मेकः सिध्यति । यस्माच्च ज्ञानतद्विवेकयोरभेदेन पक्षीकृतयोरपि तन्नियमोऽविद्यमानत्वेन
भागामिद्वः तस्मादर्थः सिध्यति इति ।

स्वभावेत्यादिना कारिकार्थमाह—प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण यत् स्वभावनानात्वं ज्ञानस्य तद्भा-
वस्य तस्यैव भेदकं नानात्वापादकं यदि न भवेत् परस्मात् सजातीयाद् विजातीयाच्च या
व्यावृत्तिर्भावस्य तस्याः सकाशात् किं निरन्वयकल्पनया ? किभूतया ? इत्याह—कार्ये- १५
त्यादि । कार्यं च कारणं च सन्तानश्च [३४० क] कर्म च वासनारूप *“चेतना कर्म”
[अभिध० को० ४।१] इति वचनात्, फलं च वेदान्तरसंचारादि, तयोः सम्बन्धश्च तदुत्पत्तिः,
पुनः एतेषां प्रभृतिशब्देन बहुव्रीहिः, तदर्थः स्मरणादिः तस्य अनेकम् अनन्तरोक्तं छिद्रं
दूषणम् तस्याशक्यं पिधानम् उत्तर तदेवानर्थनिर्चवो (निबन्धो) यस्या तया इति ।

ननु नार्थवद् बुद्धेः स्वरूप भ्रान्तम्, नापि स्वपररूपयोः अभ्रान्तेतरस्वभावं स्वग्राह्याकार- २०
स्वभावं स्वग्राह्याकारविवेकापेक्षया दृशो (दृश्ये)तरस्वभावं वा येनाय (य) दोषः स्यात्, अपि तु
सुखादिनीलादिशरीराकारमेव तन्नियमात् इति चेत्, एतद् बुद्धज्ञान-तद्वेद्याभ्यां व्यभिचारयन्नाह—
“तन्नियमेऽपि तयोर्भेदे अन्यथा अनेकान्तं साधयन् (साधनम्) प्रत्यक्षे-
त्यादि ।

[तन्नियमेऽपि तयोर्भेदेऽन्यथाऽनेकान्तसाधनम् ।

२५

प्रत्यक्षो मध्यरूपार्वागभागार्थस्तदात्मनः ॥३०॥

परोक्षता पूर्वरूपापरभागादिभिर्बुद्धबुद्धिवत् । ३ ।

न केवलं सन्तानक्षणानां तन्नियमादेकसन्तानत्वमपि तु सन्तानान्तराणाम् । बुद्ध-
श्चेत् सन्तानिनां सन्तानान्तराणां च बोद्धा, तदेकोपलम्भात् सन्ततिर्न भवेत्तदेकतापत्तेः ।
संवित्तेः पुनरनन्यवेद्यनियमे कथं मिथ्याविकल्पमन्तरेण स्वपरसन्तानविकल्पमात्रोपदेशः ? ३०

(१) स्वसवेदनस्य । (२) सहोपलम्भनियम । (३) “चेतना मानस कर्म”—अभिध० । (४)
सहोपलम्भनियमात् । (५) सहोपलम्भनियमेऽपि । (६) बुद्धचित्त-तद्ग्राह्यसकल्पपदार्थयो ।

तन्निष्पत्तिरूपानामनेकान्तरमकल्पम् । पूर्वापरकोट्यारदशयारमना रूपमुपलभ्यमभ्य
स्वरूपं न वर्तेत । इत्य इत्यलं प्रसङ्गेन । तत्र बहिरन्तर्वा मिध्यकान्तं तस्य प्रतिपत्तु
मर्हति । प्रत्यधेणापि—]

नन्वेतत् पूर्वमुक्तम् अस्माभिः न साधकृता इति । प्रत्यक्षा मध्यरूपो मध्य-
५ स्वभावोऽर्वाग्भागे अस्य स तयोक्तः तथा [सा]यर्थश्च तस्मात्तमनः (तस्य आत्मनः)
स्वरूपस्य परोक्षता । तत्परोक्षता केः ? इत्यत्राह—पूर्व इत्यादि । अत्र आदिशब्देन रसादि
परिमहः । एतन्वमाह—सुदुस्सुद्विषत् इति सुगतपुत्ररिच तद्वत् इति । एतच्च निवृत्तम्
'अनेकान्तापेक्षया न दृश्यन्तरूपापेक्षया ।

कारिका विदुष्यन्माह—न केवलम् इत्यादि । अस्याऽप्यमर्षः—यदा सुगत आत्मसन्तान-

- १० तस्मन्तानातीतानाद्यनन्वसङ्गान् अन्यसन्तानवत्सङ्गान् पश्यति वा, न वा ? प्रथमपक्षं न कर्तुं
सन्तानधृष्यानां सहापलम्भनिष्पत्त्याद् येन ज्ञानेन ते लपकम्पन्तं येन सह तन्निष्पत्त्याद् एक-
सन्तानत्वं एकोऽस्मिन्नः कश्चिद्व्यवसायसन्तानः 'सन्तानं यथा [तेषां] भावः' तत्त्वम्, अपितु
सन्तानान्तराणां एकसन्तानत्वं सुगतज्ञानेन सह 'स्यात् इत्यध्याहार [३४०८] बुद्ध
इषेद् यदि योद्धा सन्तानिनो सन्तानान्तराणां च । तथा च तद्विषयत्रापि दृश्यन्तरूप-
१५ तथा । अथ यथादेशकालां (सं) तेषामसौ बोद्धा अनेकान्विषय हेतुः इति भावः । अथ
एतदोपद्रवमस्यद् एकान्तेन न सहैकत्वमिष्यते तेषाम् तत्राह—तदेक इत्यादि । तस्य बुद्धस्य
विषयित्वं यदेकम् अतनसङ्गानं (मानसज्ञानं) तेन उपलम्भमात् कारणात् सन्तानिनो सन्तानान्त-
राणां च सन्ततिर्न भवेत् । कुतः ? इत्यत्राह—तदेकतापत्तेः तेन लपकम्पन्तेन नै (सम्भवेन ए)
क्यापत्तेः तेषामिति । अथ [स्वरूपमात्रपर्यवसानात् न बुद्धस्तेषां] बाध तत्राह—
२० पुनरित्यादि । पुनः अतो तेषाम् पश्चात् संबिच्छान्तस्य 'बुद्धस्य' इति विमर्शपरिणामेन
सम्बन्धः । अनन्यवेदानियमे अङ्गीक्रियमाणे । किम् ? इत्याह—स्वपर इत्यादि । स्वइष
परइष तावेव सन्तानौ तयोर्विकल्पः क्षयस्तथाविशेषः स एव तन्मात्रसम्भवे बहिरर्वाभावमाह,
तस्योपदेशः कर्तुं न कथञ्चित् बुद्धस्य । यो मन्त पश्यति न स तद्विषयतम् उपदिशति परेऽपि
तथा रज्यापुत्रपः शास्त्रार्थम्, न पश्यति च बुद्धः तद्विकल्पमात्रमिति करणानुपलक्षिणः । तन्
२५ मुक्तम्—“अत्र भगवानेव धर्मादौ प्रमाप्यभूतत्वेन साध्यते” [प्र० चार्तिकेऽत्र पृ १]
इति भावः ।

स्यात्मकम्— “स्वरूपस्य स्वतो गतिः” [प्र० वा १।६] इति बधनात् स्वरूपमा
पर्य (पमात्रपर्य) बसितेषु ज्ञानेषु न बुद्धेतरपति (वि) भागो भौवतोऽस्ति । तन्मात्रोपदेशः पुनः

(१) बुद्धज्ञानं हि सफकालैः समह् उपलम्भते च च तैः एव तस्य एकत्वमिति सहोपलम्भोऽनेकान्ता
अभिधारित्यर्थः । (२) 'सन्तानं' इति पुनरुक्तमिति । (३) सन्ताकाणां सन्ताकान्तराणां च । (४) "अथ
अथततो हेतुलक्ष्यस्यैवा प्रमाप्यभूतत्वेन तौ धर्माधर्माद्यथाशौ साक्षर्यत्वात् अथवावेव हि प्रमाप्यभूतोऽ-
स्मिद् मत्तावते ।"—य चार्तिकेऽत्र । (५) धर्माधर्माः । (६) क्वपरसन्तावधिकव्यवसायवैक्यः ।

ततोऽन्यस्यं विचार्यमाणस्याऽयोगात् इति, तत्राह—मिथ्येत्यादि । काकाक्षगोलकन्यायेन कथं
शब्द उभयतः(त्र) संबध्यते [३४१क] ततो बुद्धस्येतरस्य वा मिथ्याविकल्पमन्तरेण तदुपदेशः
कथं संभवति निर्विकल्पेन तद्विचारायोगात् इति भावः । अस्त्येव तद्विकल्प इति चेत्, अत्राह—
तन्मिथ्येत्यादि । तयोः बुद्धेतरयोः मिथ्याविकल्पानाम् ।

ननु च 'विकल्पानाम्' इत्युक्तेऽपि मिथ्यात्व लभ्यते तद्रूपत्वात्तेषाम् तन्मिथ्येतिवचन- ५
मनर्थकमिति चेत्, उच्यते—मुगतस्य केचिदल्लिङ्गं विकल्पज्ञानमिच्छन्ति । तद्यदि यथार्थम्;
प्रमाणान्तरं स्यात् प्रत्यक्षेऽनन्तर्भावात् । अन्तर्भावे वा तद् (तद्वत्) तस्यापि सविकल्पं प्रत्यक्षं
स्यात् गृहीतग्रहणात् । तत् प्रमाणं न भवति कथं तदन्तरमिति चेत्, तस्य निर्विकल्पवत् सवि-
कल्पस्यापि सन्तानवृत्तिसंभवे तद्गृहीतग्रहणात् अविकल्पमप्रमाणमस्तु तन्नद्य (तन्न ग) तार्थम्
इत्यस्य प्रतिपादकमिति । यदि वा, परापेक्षयैव तथाभिवानाददोष इति । अनेकान्तात्मकत्वं १०
श्रान्तेतरात्मकत्वम् भक्त्येवं को दोष इति चेत् ? अत्राह—ऋथम् इत्यादि । उपलभ्यं
मध्यस्वरूप यस्य वस्तुनः तत् कथं न वर्त्तते ? वर्त्ततेव । क ? पूर्वापरकोट्योः । केन ?
अदृश्यात्मना ।

एव क्रमाऽनेकान्तं प्रतिपाद्य स्कन्धेऽक्रमानेकान्तं कथयन्नाह—'दृश्य' इत्यादि । 'कथं न'
इति सम्बन्धः । इति एवमलं प्रसङ्गेन । प्रकृतं निगमयन्नाह—[तन्ने] त्यादि । यत् एव तत्तस्मात् १५
न वहिरन्तर्वा तत्त्वं प्रतिपत्तुमर्हति । कैः ? इत्याह—मिथ्यैकान्तैः दर्शनैः विकल्पैश्च सौगतः ।
यथायं तथा भवानपि^१ तत्त्वमनेकान्तं न प्रतिपत्तुमर्हति इति चेत्, अत्राह—प्रत्यक्षेणापि
[३४१ख] इत्यादि ।

ननु प्रत्यक्ष वर्त्तमानक्षणमात्रग्रहणमनर्थ (मग्नं) न पूर्वापरकोटिवीक्षणपद्ध (पट्ट, अ) ति-
प्रसङ्गात् । तथा तदत्र अर्वाभागादर्शनं (ने) मग्नं न परभागादि वीक्षते अतो न तत्तदेकत्वं २०
प्रत्येति । अत एव नानुमानं तत्तत्कार्यवद् (तत्कार्यवत्) दृश्येतरात्मकत्वं कस्यचित् प्रतिपद्यते
इति चेत्, अत्राह—'पश्यन्' इत्यादि ।

[पश्यन् जीवः स एवैकः सत्तामात्रं विकल्पयन् ।

अन्यथानुपपत्त्या च तमेवाभिनिबुध्यते ॥३१॥

*"मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्" [त०सू० १।१३] इति २५
मत्यादीनां तादात्म्यलक्षणं सम्बन्धमाह सूत्रं का रः । तदन्यतमस्याप्यतादात्म्यैकान्ते
अर्थप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः सन्तानान्तरवत् ।]

जीव आत्मा अभिनिबुध्यते पूर्वापरयोः अभि समन्ताद् एकत्व जानाति । किं
वैशेषिकाद्यभ्युपगतः, न इत्याह—स इत्यादि । अत्रैव पूर्वं प्रसाधित इत्यर्थः । ननु ज्ञानात्मकोऽ-

(१) कपिलादे । (२) विकल्पानां मिथ्यारूपावात् । (३) विकल्पज्ञानम् । (४) प्रमाणान्तरमिति ।

(५) सविकल्पेन गृहीतस्य ग्रहणात् । (६) बौद्धमतापेक्षयैव 'मिथ्या' इति विशेषणं प्रदत्तमिति । (७)
जैनोऽपि । (८) प्रत्यक्षम् । (९) पूर्वापरैकत्वम् । (१०) उमास्वाम्याचार्यः ।

सौ' ज्ञानानां च एकत्वेन मेदात् सोऽपि मित्र इति चेत् अत्राह—एक इति । पूत्रापरस्वपर्याय-
साधारणः । कया युक्त्या ? इत्याह—अन्यथानुपपत्त्या । अन्यथा एकस्याभावप्रकारेण वा
जीव तरस्येस्य वा (जीवस्य इतरस्य वा) एकविधिना अनुपपत्तिः तथा । स यदि सत्तामा-
त्रेण अभिनिबुध्यते सबस्य सर्ववर्धित्वमिति चेत्, अत्राह—पश्यन् सत्तामात्रं चेतनेतरसा-
५ धारणं दर्शनेन विपयीकुर्वन् । तथाहि—चेतनेतरत्वाविसामान्यविशेषभ्यवसायः ततोऽपरसामान्य
दर्शनपूर्वकः, विशेषभ्यवसायत्वात् तूरे स्थाणुत्वादिव्यवसायवत् । न च सत्तायाः परं सामा-
न्यम् यतोऽनवस्था स्यात् । अथ निवृत्ते सामान्यप्रहणमन्तरेणापि विशदपन्यवसायाः ततो भ्यभि
चारः न तत्रावप्रहादिभेदस्य ततोऽप्यनुपपन्नत्वात् ।

नन्वेवमपि सत्तामात्रमस्तु प्रहणम्, न विशेषो विपर्ययात् इति चेत्, अत्राह—विकल्प

१० यन् उदेष सत्तासामान्यं [३४२क] चे[तने]तरत्वाविविशेषमिभ्रम् अत्रप्रहादिधारणापर्यम्
ज्ञानेन विकल्पयन् व्यवहारम् पूर्वं पश्चात् तथा स्मृत्वा प्रत्यभिज्ञाय पित्तयम् अभिनिबु
ध्यते इति ।

इदमपरं व्या[कृता]नम्—उपलब्ध्यागम्यरूपस्य पूर्वापरमेतयोः अदृश्यात्मानं दृश्यार्था

भागास्य पयोर्धं परभागास्य [रसस्य]सौधिकम् अभिनिबुध्यते अनुमिनोति । कया ? इत्याह—
१५ 'अन्यथा' इत्यादि । दृश्यपूर्वापरकोटयोः अदृश्यात्मानावप्रकारेण अनुपपत्त्या । अर्चित-
मेतत् । किं कुर्वन् ? इत्याह—पश्यन् इत्यादि । व्याख्यायमेतत् ।

कारिकां विदुष्वन्नात्मनः तत्र (सुं ऋ) का रे णैकवाक्यतां दर्शयति—[मति]रिस्वादिना ।

'अनर्थान्तरं' पदं व्याचष्टे—मस्यादीनां तादात्म्यलक्षणं कश्चिदेकत्वस्वरूपं सम्बन्धमाह

'अनर्थान्तरम्' इत्यनेन ह्यत्र का रो न पर्यायपदत्वम्, प्रतीतिविशेषाविति । कुतः ? इत्याह—

२० तदन्वयतम इत्यादि । तेषु मस्यादिषु अन्यतमस्यापि न केचन सर्वेषाम् अतादात्म्यैकान्त्ये
मेवैकान्त्ये सति अर्थस्य पटादेः अनुमेयस्य वा वक्ष्यादेः प्रतिपत्तेः अन्वयमुदोः, सर्वतो व्याप्य
तस्य (व्याप्यत्वस्य) परमाप्तुमात्रस्य दर्शनाभावात्, अनुपपत्तेः सन्तानान्तरवत् । यथा सन्तान-
नान्तरं परस्य अदृश्यं तथा परमाणवः सर्वस्य । तथापि दृश्यत्वकल्पने सन्तानान्तरे कः प्रहोपः
पतः तदनुमेयत्वं तदभावं वाऽऽर्शनात् कैश्चिद् व्याचष्टीत् ? प्रतिपत्तेः अनुमानमुदोर्षोऽनुपपत्तेः

२५ सन्तानान्तरे इव तद्वद् इति । यत्रैव अन्यस्य भूमवर्शनात् अपरस्य तदवर्शित्वेऽपरत्वात्,
अपरत्वस्मरणात् पुरुषान्तर[त्वाऽ]प्रत्यभिज्ञानात्, इतरस्य तर्कमाभावात् न सन्तानान्तरे
[३४२क] अनुमानम्, तथा प्रकृतेऽपि ।

यदि पुनः कुतश्चित् प्रत्यासत्तेः एकसन्ताने, नाम्यत्र, पूर्वपूर्वदर्शनादेः उत्तरस्मरणादि

कृतेः अवमत्रोपः कल्प्यते तन्न यतः तत्रा (तत्र) हेतुफलभावनिवमेऽपि उपादानेतरकारणवि-

३० [मागा]भाकप्रसङ्गात् । यद्वि यत्र फलत्वा परिणमते तत् तत्त्वं उपादानम् । न चैतद् भेदेऽस्ति ।

(१) जीवः । (२) जीवः । (३) अपरं सिद्धं सामान्यं उपादानम् । (४) अत्रप्रहादिधारणापर्यम्

कृतेः । (५) तदवर्शित्वकल्पनेः । (६) तदभावात् । (७) आर्थाः । (८) पुरुषस्य । (९) प्रत्यभिज्ञानं

च अत्रावर्तयति ।

नापि तद् रूपान्तरं सन्तानकारणकारणम् उपादानकारणमिति चेत्, कोऽयं सन्तानो नाम ? हेतुफलप्रवाह इति चेत्, न, सुगतैतरयोः एकसन्तानत्वप्रसङ्गात् । सुगतश्चेद् इतरस्य दुष्टा (द्रष्टा), तत्कार्यतया [एव भवितुमर्हति] । सदृशः तत्प्रवाहः सं, इत्यपि नोत्तरम्, हेतुफलावस्थयोः^३ सुगतैकसन्तानापत्तेः । ज्ञानत्वेन सादृश्ये, न प्रकृतदोषपरिहारः ।

अथ उपादानोपादेयक्षणप्रबन्ध इष्यते तच्चैतदेव बुभुत्सितम्—भेदैकान्ते किमुपादानम्^५ इतरद्वा इति ? यदि पुनः एकस्मिन् सन्ताने पूर्वम् उपादानं परम् इतरत्^७, तर्हि सिद्धे सन्ताने सति उपादानेतरसिद्धिः, तस्याः स्वसन्तानसिद्धिः इत्यन्योऽन्यमंश्रयः । अथ यद्विकारेण यद् विक्रियते तदुपादानम् इतरद् उपादेयम्, केयं यद्विकारेण यद्विक्रिया नाम ? शास्त्रादिना सस्कृतचित्तात्^{१०} तादृशचित्तोत्पत्तिः, ततो^{१०} योगिज्ञाना तद्युप (ज्ञानं तेषु)^{१०} तादृश किन्न भवति येनैवम् ।

किं च, शास्त्रादिना प्रथममस्मिन्प्रमाणं चित्तं पूर्वस्मात् तदसंस्कृतादेव ततो^{११} जायते इति^{१०} न युक्तम्—‘यद्विकारेण’ इत्यादि । तस्यापि तेन संस्कार इत्यपि नोत्तरम्, अनवस्थाप्रसङ्गात् । ततो यद् उपादेयत्वेन परिणमते तदुपादानम् [३४३ क] ।

ननु सुप्तस्य स्वप्नदर्शिनो जाग्रद्विज्ञानं प्रबोधरूपेणापरिणममाण(न)मपि तदुपादानम्, अतो व्यभिचारः, उक्तमत्र परिच्छेदे । कुतश्च^{१२} तत्तस्योपादानम् ? तद्रूपप्रबोधदर्शनात्, सुगतज्ञानमपि तद्रूपं त्वया इष्यते एव तथा च तज्ज्ञानमुपादानम् बुद्धज्ञानमुपादेयम् इति प्रसक्तम् । देश-^{१५} भेदान्तेति चेत्, ^{१३}अन्यत्र सुप्तस्य अन्यत्र प्रबोधे न स्यात् ।

एतेन^{१४} स्वप्नान्तिकशरीरचित्तं तदुपादेयं निरस्तम् । अथ सुप्तस्य शरीरवत् चित्तस्याप्यतु-
द्यत्सन्तानतया देशान्तरगमनमिष्यते, कालान्तरगमनपरी (नमपी)ष्यताम् अविशेषात् । तस्मा-
दुक्तमेव उपादानं युक्तमिति सूक्तम्—तदन्येत्यादि ।

एवं तावत् ‘असिद्धः सिद्धं न स्य’ इत्यादिना मिथ्यैकान्ते हेत्वभावं प्रदर्श्य^{२०}
अधुना एकलक्षणविरहे सर्वत्र तदभावं दर्शयन्नाह—एकलक्षणेत्यादि ।

[एकलक्षणसामर्थ्याद्धेत्वाभासा निवर्तिताः ।

विरुद्धानैकान्तिकासिद्धाज्ञाताकिञ्चित्करादयः^{१५} ॥३२॥

(१) यदा सुगतः इतरजनचित्तं जानाति तदा इतरजनचित्तं सुगतचित्तस्य कारण भवति, अतस्तयोः एकसन्तानतापत्तिः । (२) सन्तान । (३) घटपूर्वोत्तरक्षणयोः ज्ञायकेन सुगतज्ञानेन सह एकसन्तानत्वापत्तिः । (४) इतरजनज्ञान-तज्ज्ञायकसुगतज्ञानयोरेकसन्तानत्वापत्तिः ज्ञानत्वेन सादृश्यात् । (५) ज्ञातुमभिलषितम् । (६) उपादेयम् । (७) संस्कृतचित्तोत्पत्तिः । (८) सस्कृतचित्तात् । (९) योगिपु । (१०) सस्कृतमेव । (११) चित्तात् । (१२) जाग्रद्विज्ञानं प्रबोधस्योपादानमिति । (१३) गच्छच्छकटे देशान्तरे सुप्तस्य अन्यत्र च प्रबोधे । (१४) “यथा स्वप्नान्तिक काय प्रासलङ्घनधावनै ।”-प्र०वार्तिकाल० २।३७ । (१५) तुलना—“असिद्धस्त्वप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते । विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिक स तु ॥”-न्यायावता० श्लो० २३ । “अन्यथासभवाभावभेदात् स बहुधा स्मृत । विरुद्धासिद्धसन्निर्गधैरकिञ्चित्करविरुद्धैः ॥”-न्यायवि० श्लो० ३६५-३६६ । “स विरुद्धोऽन्यथाभावाद् असिद्ध सर्वथाऽव्ययात् । व्यभिचारी विपक्षेऽपि सिद्धेऽकिञ्चित्करोऽखिल । अज्ञात सशयासिद्धव्यतिरेकानन्वयादित ॥”-प्रमाणस० श्लो० ४८-४९ ।

सो' शानानां च एकान्तेन भद्रात् साऽपि भिन्न इति पण; अत्राह-एक इति । पूषापरस्वपयाप-
साप्यारण्यः । कया पुसया ? इत्याह-अ-यधानुपपत्त्या । अन्यथा एष्यत्वाभावप्रकारण वा
जीय तरस्यस्य वा (अपिस्व तरस्य वा) उच्यतेभिना अनुपपत्तिः तथा । सै यदि सत्तामा-
त्रण अभिनिपुष्यते राक्षस्य रावदशित्वमिति पण अत्राह-पद्मपन् सत्तामात्र पतनेतरसा-
५ धारणं वक्षतेन विपयीकुर्वन् । तथाहि-पतनेतरसादिमामान्वापिप्रपञ्चमापः ततोऽपरसामान्य-
वक्षानपुष्यः, विशपञ्चवसापत्यात् कुरे ग्यागुभ्यादिव्ययसापञ्चत् । न च सत्तायाः परं सामा-
न्यम् ; यदाऽनुरथा स्यात् । अथ निरुद्ध सामान्यमहणमन्तरप्यापि विप्रपञ्चवसापः ततो ध्यमि-
पारः न तत्रानमहादिमेऽस्य सताऽप्यनुपपत्तभगाम् ।

मन्त्रेणमपि सत्तामात्रमस्तु महणाग, न विदग्धा विपययान् इति पण; अत्राह-विकल्प

१० यन् वद्व सत्तामामान्यं [३४८६] च[तन]तरम्यारिपिदापभिन्नम् अत्रमहादिपारप्यापयन्त
शानेन विकल्पयन् ध्यवरायन पूर्वं पश्चात् तथा स्मृत्या प्रत्यभिहाक पित्तपम अभिनिपु
च्यते इति ।

इदमपरं व्या[ख्या]नम्-इत्यप्यमप्यरूपस्य पूषापरकोदयाः अहश्चात्मानं दृश्यात्
रमागस्य पराङ्गं परमागस्य [रसस्य]शादिक्म् अभिनिपुष्यत अनुमिनाति । कया ? इत्याह-

११ 'अन्यथा' इत्यादि । दृश्यपूषापरकदयोः अहश्चात्माभावप्रकारेण अनुपपत्त्या । पश्चित्
मेवत् । किं कुर्वन् ? इत्याह-पद्मपन् इत्यादि । व्याख्यातमेवत् ।

कारिकां विपुणन्नारमनः तत्र (सूँ च)अ रे लोकास्यत्वात् एतन्वति-[मति]रिस्थादिना ।

'अनर्थान्तरं' परं व्याकृते-प्रत्यादीनां तादात्म्यलक्षण क्यभिदकस्वस्वरूपं सम्बन्धमाह
'अनयान्तरम्' इत्यनेन सूत्रेण कौ रो म पयापपदत्यम्, प्रतीतिविरोधापिति । कुतः ? इत्याह-

१२ तदन्वयतम इत्यादि । तेषु मत्यादिषु अन्यतमस्यापि न केवळं सर्वेषाम् अतादात्म्यकान्ते
मेवैकान्ये सति अर्थस्य पदादेः अनुमेपस्य वा बहुपादेः प्रतिपत्तेः अप्यस्युद्धेः, सर्वतो व्यापृ
तस्य (व्यापृतस्य) परमाणुमात्रस्य वक्षनामावात्, अनुपपत्तेः सन्तानान्तरवत् । यथा सम्वा-
दान्तरं परस्य अहदयं तथा परमाणवः सर्वस्य । तथापि ईदृशत्वकल्पने सन्तानान्तरे कःप्रद्वेपः
पठः तदनुमेयस्य वदमाह वाऽनुज्ञानात् क्यभिद व्याकृतीत् ? प्रतिपत्तेः अनुमानमुद्धेर्वा अनुपपत्तेः
१३ सन्तानान्तरे इव तद्वत् इति । यथैव अन्यस्य पूर्वदर्शनात् अपरस्य तद्वत्सिन्धेऽपरमप्यात्,
अपरतत्त्वमप्यात् पुनरान्तर[स्याऽ]प्रत्यभिज्ञानात् इतरस्य तर्कमावात् न सन्तानान्तरे
[३४२६] अनुमानम् तथा प्रद्वेपेऽपि ।

यदि पुनः कुवश्चित् प्रत्यासत्तेः एकसन्ताने, नामपत्र, पूर्वपूर्वदर्शनादेः अतरस्तरप्यादि
वृत्तेः अयमदोषः कल्प्यते छन्द पठः तत्रा (तत्र) हेतुफलभाषनिकमेऽपि वपादानेतरकारणपि

१० [माता]मात्रप्रसङ्गात् । पश्चि यत्र पठया परिणमते तत् तस्य वपादानम् । न चैतद् मेवेऽस्ति ।

(१) जीवाः । (२) जीवः । (३) अपरं सिद्धं सामान्यं उच्यते । (४) अत्रमेवाभावप्रकार-
कमेव । (५) तत्पार्श्ववत्प्रकारेण । (६) परमाकृतात् । (७) वाचकाः । (८) कुर्वन् । (९) प्रत्यभिज्ञात्
न यदद्वेयत्वं ।

नापि तद् रूपान्तरं सन्तानकारणकारणम् उपादानकारणमिति चेत्, कोऽयं सन्तानो नाम ? हेतुफलप्रवाह इति चेत्, न, सुगतैतरयोः एकसन्तानत्वप्रसङ्गात् । सुगतश्चेद् इतरस्य दुष्टा (द्रष्टा), तत्कार्यतया [एव भवितुमर्हति] । सदृशः तत्प्रवाहः सं, इत्यपि नोत्तरम्, हेतुफलावस्थयोः^३ सुगतैकसन्तानापत्तेः । ज्ञानत्वेन सादृश्ये, न प्रकृतदोषपरिहारः ।

अथ उपादानोपादेयक्षणप्रबन्ध इष्यते तच्चैतदेव बुभुत्सितम्—भेदैकान्ते किमुपादानम्^५ इतरद्वा इति ? यदि पुनः एकस्मिन् सन्ताने पूर्वम् उपादानं परम् इतरत्, तर्हि सिद्धे सन्ताने सति उपादानेतरसिद्धिः, तस्याः स्वसन्तानसिद्धिः इत्यन्योऽन्यसश्रयः । अथ यद्विकारेण यद् विक्रियते तदुपादानम् इतरद् उपादेयम्, केयं यद्विकारेण यद्विक्रिया नाम ? शास्त्रादिना संस्कृतचित्तात् तादृशचित्तोत्पत्तिः, ततो योगिज्ञाना तयुपं (ज्ञानं तेषु)^{१०} तादृश किन्न् भवति येनैवम् ।

किं च, शास्त्रादिना प्रथमसंस्क्रियमाणं चित्तं पूर्वस्मात् तदसंस्कृतादेव ततो^{११} जायते इति^{१०} न युक्तम्—‘यद्विकारेण’ इत्यादि । तस्यापि तेन सस्कार इत्यपि नोत्तरम्, अनवस्थाप्रसङ्गात् । ततो यद् उपादेयत्वेन परिणमते तदुपादानम् [३४३ क] ।

ननु सुप्तस्य स्वप्नदर्शिनो जाग्रद्विज्ञानं प्रबोधरूपेणापरिणममाण (न)मपि तदुपादानम्, अतो व्यभिचारः, उक्तमत्र परिच्छेदे । कुतश्च^{१२} तत्तस्योपादानम् ? तद्रूपप्रबोधदर्शनात्, सुगतज्ञानमपि तद्रूपं त्वया इष्यते एव तथा च तज्ज्ञानमुपादानम् बुद्धज्ञानमुपादेयम् इति प्रसक्तम् । देश-^{१५} भेदान्तेति चेत्, ^{१३}अन्यत्र सुप्तस्य अन्यत्र प्रबोधे न स्यात् ।

एतेन^{१४} स्वप्नान्तिकशरीरचित्तं तदुपादेयं निरस्तम् । अथ सुप्तस्य शरीरवत् चित्तस्याप्यतुल्यत्सन्तानतया देशान्तरगमनमिष्यते, कालान्तरगमनपरी (नमपी)ष्यताम् अविशेषात् । तस्मादुक्तमेव उपादानं युक्तमिति सूक्तम्—तदन्येत्यादि ।

एवं तावत् ‘असिद्धः सिद्धसे न स्य’ इत्यादिना मिथ्यैकान्ते हेत्वभावं प्रदर्श्य^{२०} अधुना एकलक्षणविरहे सर्वत्र तदभावं दर्शयन्नाह—एकलक्षणेत्यादि ।

[एकलक्षणसामर्थ्याद्धेत्वाभासा निवर्तिताः ।

विरुद्धानैकान्तिकासिद्धाज्ञाताकिञ्चित्करादयः^{५५} ॥३२॥

(१) यदा सुगतः इतरजनचित्तं जानाति तदा इतरजनचित्तं सुगतचित्तस्य कारणं भवति, अतस्तयोः एकसन्तानतापत्तिः । (२) सन्तान । (३) घटपूर्वोत्तरक्षणयोः ज्ञायकेन सुगतज्ञानेन सह एकसन्तानत्वापत्तिः । (४) इतरजनज्ञान-तज्ज्ञायकसुगतज्ञानयोरेकसन्तानत्वापत्तिः ज्ञानत्वेन सादृश्यात् । (५) ज्ञातुमभिलषितम् । (६) उपादेयम् । (७) संस्कृतचित्तोत्पत्तिः । (८) संस्कृतचित्तात् । (९) योगिषु । (१०) संस्कृतमेव । (११) चित्तात् । (१२) जाग्रद्विज्ञानं प्रबोधस्योपादानमिति । (१३) गच्छच्छकटे देशान्तरे सुप्तस्य अन्यत्र च प्रबोधे । (१४) “यथा स्वप्नान्तिकं कायं त्रासलङ्घनधावनै ।” —प्रवार्तिकाल० २।३.७ । (१५) तुलना—“असिद्धस्वप्नप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते । विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिक स तु ॥” —न्यायावता० श्लो० २३ । “अन्यथासंभवाभावभेदात् स बहुधा स्मृतं । विरुद्धासिद्धसन्दिग्धैरकिञ्चित्करविसृष्टैः ॥” —न्यायवि० श्लो० ३.६५-३.६६ । “स विरुद्धोऽन्यथाभावाद् असिद्धः सर्वथाऽप्यथात् । व्यभिचारी विपक्षेऽपि सिद्धवेऽकिञ्चित्करोऽखिलः । अज्ञातं सशयासिद्धव्यतिरेकानन्वयादित ॥” —प्रमाणस० श्लो० ४८-४९ ।

अन्यथानुपपत्तिनिर्णीतो हेतुः गमक इति हत्वामासा निराकृताः । कथम् ? अन्य
यैषोपपत्त्या विरुद्ध* । तथा च अन्यथा योपपत्त्या अनेकान्तिकः । अन्यथा च संभृष्टुर
सिद्ध* । तदज्ञानं पुनरज्ञातोऽकिञ्चित्करः । सर्वबोदाहरणम् । न श्लोकलक्षणामात्रे त्रिस्युष
गमकम् ? अनुपलब्धिः । कृत एतत् ? उपलब्धिस्तावद्विश्रा निश्चतुमशक्यं । कथम् ?]

५ [एकलक्षणसामर्थ्यात्] अन्यथानुपपन्नत्वमात्रस्याद् हेत्वाभासाः हेतुमति
रूपम् निघर्षिताः हेतुमामभ्यात् प्रकृताः । के ते ? इत्याह-विरुद्धत्वादि । विरुद्धा
वीनां हन्द् इत्या आदिशब्देन बहुव्रीहिः कथम्यः । तत्र आदिशब्देन सन्धि[ग]परिमहः ।

कारिका विवृण्वन्नाह-अन्यथा इत्यादि । [अन्यथा] साध्याभावे नियमन या अनुपपत्तिः
तथा निर्णीतः पदार्थो हेतु* गमकः इत्येवं सामभ्याद् हेत्वाभासा विरुद्धावमा निराकृता [ह]-
१० तुल्येन । पर[ः] पृच्छति 'कथम्' इति ? सूरिणाह-अन्यर्थेव साध्यामापप्रकारेण साध्यान्तर
एव उपपत्त्या विरुद्ध* । तथा च साध्यामापप्रकारेण च अन्यथा च साध्यामापप्रकारेण च
उपपत्त्या अनेकान्तिको व्यभिचारी । तथा, अन्यथा च संभृष्टुः असिद्ध* । तदज्ञाने तस्य
हेतोः सताऽपि बंधयान्तिनाज्ञाने जननिर्णये [३४३७] पुनरज्ञात 'असिद्धः' इत्यनुवर्तते ।

यदि वा, तस्य हेतुत्वमप्यस्य पक्षे अन्यत्र बाऽज्ञाने पुनरज्ञातोऽकिञ्चित्कर । अनेन 'संविन्ध'
१५ इत्यादि विवृण्वत् । अत्रादाहरणं किम् ? इत्याह-तर्धेव यथेव 'असिद्ध सिद्धसेनस्य'
इत्यादीं तदमुदाहरणं प्रतिपत्तम्यम् ।

ननु नैकप्रमाणविरुद्धाद् विरुद्धादिर्मिथकृतः किन्तु पक्षधमत्वादिविरुद्धादिति चेत्,
अत्राह-नश्लोकलक्षणामात्रे त्रिस्युष श्रीणि पक्षधमत्वादीनि प्रमाणानि यस्य तत्तथात्वं बस्तु
गमकं त्रिभुम् अपि तु तत् तद्भावं एव । एवं मन्बवे-यदि त्रिस्युषं व्याप्तं गमकत्वं (क) तर्हि
२० स्वादेतत् तदभावे न स्यात् इति, यावदेव (तेक) प्रमाणव्याप्तं तदभावे एव न मन्बेत् इति
[किं त्रिस्युषणेन ?] किं तत् त्रिस्युषं विवृण्विति चेत् अत्राह-अनुपलब्धिः इत्यादि । कृत
एतत् ? 'तदभावे तदगमकम्' इत्येतत् कृत इति परः । सिद्धान्तवारी आह-'उपलब्धि' इत्यादि ।
तावच्छब्दः क्रमवारी चित्रा मानारूपा निश्चयेतुमशक्यं । न चामिथिपता गमिका इति मन्यते ।
परः पृच्छति कथमिति केन प्रकारेण निश्चयेतुमशक्या इति ?

२५ तत्रोत्तरमाह-न हृदयलक्षणप्राप्त इत्यादि ।

[न हृदयलक्षणप्राप्ते हृदयाहृदयार्थलक्षणे ।
यतः परस्परामावस्वस्वभावव्यवस्थितिः ॥३३॥

तत्र उपलब्धिलक्षणप्राप्तिः उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकस्यं स्वभावविधेपक्षे । नहि
उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकस्यं तद्विरुद्धो वा स्वयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं यतः तदन्योऽन्यामात्र
३० रूपेण निर्णयः स्यात् ।]

[न हृदयलक्षणप्राप्ते हृदयाहृदयार्थलक्षणे ।

यतः परस्परामावस्वस्वभावव्यवस्थितिः ॥३३॥

तत्र उपलब्धिलक्षणप्राप्तिः उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकस्यं स्वभावविधेपक्षे । नहि
उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकस्यं तद्विरुद्धो वा स्वयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं यतः तदन्योऽन्यामात्र
३० रूपेण निर्णयः स्यात् ।]

(१) कौटिल्यं युक्तं त्रिभुम्प्राप्तये सत्यमेव ॥ ५ ॥ अथपक्षे एव सत्यम् ॥ ६ ॥ अतपक्षे वासत्यमेव
विहितम् ॥ ७ ॥ -न्यायवि परि १।

दृश्यस्य लक्षणं वक्ष्यमाणं प्राप्तं यकाभ्यां ते तथोक्ते न भवतः । के ? इत्याह—
दृश्येत्यादि । दृश्यादृश्यार्थयोर्लक्षणे यतो दृश्यलक्षणप्राप्तत्वात् । किम् ? इत्याह—
परस्पर इत्यादि । दृश्यार्थलक्षणे [अ]दृश्यार्थलक्षणस्य, तत्र वा दृश्यप्रत्ययार्थं (दृश्यार्थं)
लक्षणस्याभावः परस्पर(रा)भावः तेन स्वस्वभावव्यवस्थितिः तल्लक्षणयोर्व्यवस्थिति-
[३४४क] हेतुत्वात् । निर्णयो व्यवस्थितिशब्देन उच्यते । 'परस्पराभावस्वभावव्यव- ५
स्थितः' इति पाठान्तरम् । स्वेन रूपेण व्यवस्थितो निर्णीतः दृश्योऽत्र लक्षणस्य इतरत्र
तस्य च प्रकृत एव अभावो न सङ्करव्यतिकरौ इत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः—यदा दृश्यार्थलक्षण-
मवसितं भवति तदा लक्षणप्राप्तिः क्वचिदवगम्यते, अनुपलम्भाच्च तथा स्या (तस्या)भावः, न
चैवम् इति ।

अत्राह परः—दृश्यार्थलक्षणं प्रत्ययान्तरसाकल्ये सति स्वविषयविज्ञानोत्पादनयोग्यत्वम् । १०
तच्च टादे (घटादे)रवस्तुत्वभयान्नाथान्तरम् इति तस्यावभासे अवभासते ***“एकस्यार्थस्वभा-
वस्य”** [प्र० वा० ३।४२] इत्यादि वचनात् । कथन्न दृश्यलक्षण प्रत्ययान्तराणां घटादिसह-
चारिणा साकल्य नमस्कारा (मनस्कारा)दीनां न तेभ्यो व्यतिरिच्यत इति दृश्यलक्षणपरिहारेण
प्राप्तत्वे तादृशमेव । अदृश्यार्थलक्षणं पुनः तद्विपर्ययः । सोऽपि पर्युदासवृत्त्या उक्तभावस्वभाव
इति न युक्तम् **“न दृश्यलक्षणप्राप्ते”** इत्यादि । भवतु वा दृश्यार्थलक्षणं § नै दृश्यार्थलक्षण- १५
प्राप्तमन्त्येभः § तथापि तस्य इतरत्र तादात्म्यनिषेधो न विरुध्यते इति ।

अत्र प्रतिविधीयते—स्वभावविशेषः प्रत्ययान्तरसाकल्य च विषयस्य प्रत्ययान्तराणां च
रूपादिज्ञानकार्यजननयोग्यता । सा च न दृश्यलक्षणप्राप्ता, कारणशक्तेः अस्मादृशां नित्यं कार्या-
नुमेयत्वात् । अन्यथा कारणदर्शिनो न कार्ये सन्देहः इति न परलोकानुमानम् अर्थवत् । यद्व-
क्ष्यति ***“मन्त्रौषधादिशक्तेश्च दृश्यलक्षणानुपपत्तेः”** [सिद्धिवि० ६।३५] इति । न च २०
तावन्मात्रापेक्षं तद्वचनम्, [३४४ख] अन्यत्रापि तद्विशेषात् । दृश्यसादृश्यरूपाविरोधश्चोक्तः ।
अदृश्यार्थलक्षणमपि तद्योग्यताविरहः, सोऽपि न दृश्यलक्षणप्राप्तः । न दृश्यस्य धर्मादेरभावः
तत्प्राप्तो युक्तः । तदेवम् उभयो[र]दृश्यत्वेन परस्पराभावस्वभावपरस्थिति (व्यवस्थितिः) ।
न खलु परमाणुपिशाचयोः तद्व्यवस्थितिः । अत एव न तादात्म्यनिषेधोऽपि, दृश्येऽन्यस्याभ्यु-
पगमात् । अथ विरोधात् दृश्यार्थलक्षणे अदृश्यार्थलक्षणाभावः, तदपि न, दृश्यात्मनामे[व] २५
परेण विरोधोपगमात् । ***“दृश्यात्मनामेव तेषां तद्विरुद्धानाम्”** इत्यादि वचनात् । यदि पुनः
कार्यानुमेयाया योग्यतायाम् इतराभावसिद्धिः प्रार्थ्यते, तदपि प्रार्थनमात्रमिति प्रतिपादयिष्यते
‘अदृश्यस्य’ इत्यादिना ।

(१) अदृश्यार्थलक्षणे । (२) प्रतियोगिव्यतिरिक्त-उपलम्भकारणान्तराणां समुदाये सति । (३)
घटस्य । (४) 'प्रत्यक्षस्य सत स्वयम् । कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्य प्रमाणं परीक्ष्यते ॥' इति शेष ।
(५) मनस्कार चेतस आभोग—उपयोग इति यावत् । (६) § एतदन्तर्गत पाठो द्विलिखित । (७) "तत्र
उपलब्धिप्रलक्षणप्राप्ति उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्य स्वभावविशेषश्च ।"—न्यायवि० २।१२ । (८) योग्यता
शक्तिरूपा । (९) परलोकागामिनो जीवस्य प्रत्यक्षत्वे तद्योग्यताया अपि साक्षात्करण यतो जातम् । (१०)
दृश्यलक्षणप्राप्त ।

कारिकां विदुष्वभाह—‘तत्रोपलब्धि’ इत्यादि । तत्र पक्षद्वयम्—उपलब्धिभक्षणप्राप्तिः
 उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकस्य स्वभावविज्ञाप्य दक्षतविषयता वा । प्रथमपक्षे तत्र ७ “उपलब्धि
 लक्षणप्राप्तानुपलब्धिः अभावहेतु” [इतुपि० पृ० ६४] इति प्रश्ने उपलब्धिभक्षणप्राप्तिः
 उपलम्भेः कुट्टेः स्मरणं अग्रिमम् (कस्मिन्) सति सा स्मरते तत्प्राप्तिः उपलम्भस्य प्रत्यया
 ५ न्तराणि षट्प्रत्ययापेक्षया इन्द्रियादीनि तेषां साकस्यं तत्राननयोग्यत्वाप्राप्तिः स्वभावविज्ञेयम्
 षट्स्य स्वभावविज्ञापः तत्र योग्यता । च इति समुच्चये । ततः किम् ? इत्याह—नहि उपलम्भ
 इत्यादि । [न हि] नैव उपलम्भप्रत्ययान्तराणां साकस्यम्, उपलम्भमेतत् [तेन] स्वभाव
 विज्ञेयोऽपि गृह्यते । कस्य वा (?) तद्विरहो वा स्वपक्षपलम्भे [३४५क] लक्षणप्राप्तं यतः
 त्प्राप्तत्वात् तयोः साकस्यपैकस्ययोः अन्योऽन्याभावस्यपि निर्णयः स्यात् । यत इति वा
 १० आक्षेप । नैव स्यात् ।

ततः किम् ? इत्यत्राह—कार्यत्वादि ।

[कार्यस्यभावयोर्द्वैतं व्यतिरेको न सिध्यति ।

त्रिकालविषय [यस्मादधिनाभावः परस्परम्] ॥३४॥

उपलब्धिः तदैकान्तिकं न कस्यचित् स्यात् । अतीतस्य वक्षमानस्य प्रतिपद्यु
 १५ प्रत्यक्षस्य निवृत्तिर्यदि पर्युदासतिपक्षाः नावृष्टः शिक्षया भविष्यति धूमोऽनधिबन्धा
 वेत्यजानन् कथं भ्यासिद्धः ? पुनस्तत्रानुमानं कुर्मात् ? तन्नायमेकान्तः—उपलब्धिभक्षण
 प्राप्तस्यानुपलब्धिर्भावसाधनीति ।]

य क्षणाद् अनुपलम्भेऽप्यतिरेको न सिध्यति साध्याभावे साधनाभावो न
 सिध्यति । तदप्रत्या (तद्व्याप्यत्वात्)र्षलक्षणयोः तद्व्यलक्षणप्राप्तत्वाभावे तद्व्यलक्षणस्य इतर
 २० लक्षणविधुरस्य अनिर्णयान् न तद्व्यलक्षणं कारणे कार्ये भावे स्वभावे वा सिध्यति । तथा च
 कारण-भावयोः क्वचिन्निवृत्त्यसिद्धेः कुतः तन्निवृत्तिपूर्विका कार्बस्वभावनिवृत्तिः इति मन्यते ।
 सा भूद् व्यतिरेकसिद्धिः अन्वयमात्रेण कार्बैर्देर्मकत्वमिति चेत् अत्राह—त्रिकालविषयम्
 इत्यादि । [ता] स्वयमिदमत्र—व्यतिरेकसिद्धयन्वयोऽपि न सिध्यति, परेषु परस्परम् अविना
 भावोपगमाद्नयोः । तथा च तन्निवृत्तत्वात्साध्यादि प्रतिबन्धोऽपि न सिध्यति । केवळम् अस्म
 २५ साध्यसाधनयोरनवबन्धे (बन्धे) द्वातेन प्रतिबन्धसाधकम्, तच्छ नास्तीति ।

कारिकां विदुष्वोपि उपलब्धि इत्यादिना । सुगमम् । ततः किम् ? इत्याह—तदा तस्माद्
 वक्तव्यायाद् ऐकान्तिकम् अल्पमिचारित्वं कार्बैरीनां मध्ये न कस्यचित् हेतोः स्यात् । एवं
 परस्व उपलब्धिभक्षणप्राप्त-वभावं तस्मिन् सति वृषं नत् तदपि प्रतिपाद्य इदानीम् अनुपलब्धि
 व्यतिरेकप्रसाधिकं रूपयितुं शक्यति—निवृत्तिः पर्युदासतिम् [का] [३४५ख] यदि । कस्य
 ३० निवृत्तिः ? इत्याह—प्रतिवत् (प्रतिपद्यु)प्रत्यक्षस्य ये वृष्टत्वाभावे शिक्षापालस्य बह्वेरेभावे धूम-

(१) कारणकार्बैर्देर्मकत्वमिति । (२) अत्र प्रत्यक्षसिद्धेः भावि । (३) अन्वयव्यतिरेकयोः । (४)
 साकस्येव । (५) अविनाभावसाधकम् ।

त्वस्य अभाव प्रतिपद्यते तत्प्रत्यक्षस्य न पुरुषविशेषप्रत्यक्षस्य । किंभूतस्य ? इत्याह—अतीतस्य वर्त्तमानस्य । चशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः समुच्चयार्थः । अन्यस्य निवृत्तावपि भावनिवृत्त्यसिद्धेः इति भावः । अत्र दूषणमाह—नावृक्ष इत्यादि । शिशपा न भविष्यति इत्येवमजानं (इति एवम् अजानन्) अवृक्षो वृक्षो यो न तथा धूमो न भविष्यतीत्येवमजानन् । किंभूतः ? अनग्निजन्मा [न] विद्यते अग्नेर्जन्म [य]स्येति । कथं व्याप्तिज्ञे (व्याप्तिज्ञो) न कश्चित् सांगतः, व्याप्ति- ५
ज्ञत्वस्य साकल्येन अन्वयव्यतिरेकज्ञाता(ज्ञता)रूपत्वात् । पुनः पश्चात् तत्र वृक्षे अग्नौ वा अनुमानं कुर्यात् कथमिति ('कथम्' इति) सम्बन्धः । तद्वदस्य तत्करण(णा)योगात् । उपसहारमाह—तन्नायमेकान्त इत्यादि । तत् तस्मात् नायमेकान्तो निर्णयः । कस्य ? उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य । उपलक्षणमेतत् , तेन तद्विपरीतस्य वा अनुपलब्धेः (ब्धिः) अभावसाधनीति नायमेकान्तः । कः ? इत्याह—उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य । एवकारोऽत्र द्रष्टव्यः । अनुपलब्धिः निपे- १०
ध्याकारविविक्तभावान्तर-तद्ज्ञान(तद्ज्ञान)रूपा [अ]भावसाधनीति । भाविनोऽदृश्यस्य कालादेः, अदृश्येन शिशपात्वादिना वृक्षत्वाद्यभावेन प्रसाधनात् इति भावः

नन्वेतत् हे तु विन्दौ चोदितं प्ररुद्धत (परिद्धतम्) न देशान्तरादौ कारणादेरभावेन कार्याद्यभावः साध्यते किन्तु तत्रै तदभाव[३४६]स्याऽनिर्णयात् , केवलं 'वृक्षाभवश्चत् (वृक्षाभावश्चेत्) न शिशपाया भवितव्यम् , 'निःस्वभावतापत्तेः, अग्नेरभावे न धूमेन निर्हेतुकत्वं १५
स्यादिति प्रसङ्गसाधनमुच्यते' इति चेत् , उक्तमत्र अन्वयव्यतिरेकाऽनिर्णये र्प्रतिबन्धाऽनिर्णयान्नैवमिति । कथं च शिशपा वृक्षस्वभावा येन 'तदभावे न स्यात् ? तथा दर्शनात् , यदि सर्वत्र', प्रतिपत्तुः सर्वज्ञत्वम् । कश्चित्चेत्^२, अनित्यस्य प्रयत्नानन्तरीयकस्वभावता^३ घटादौ तथा दर्शनात् । अथ वनकुसुमादौ^४ अन्यथापि दर्शनात्^५ तस्य न तत्स्वभावता, 'शिशपा वृक्षाभावे न भविष्यति' इति तथैव न प्रमाणम्^६ । एतेन धूमो व्याख्यातः । तदभावे [अ]भावात्^७ तस्याः तत्स्वभावता^८, २०
अन्योऽन्यसंश्रयः—सिद्धे तत्स्वभावे [तदभा] वात्तस्या^९ अभावः सिध्यति, ततः तत्स्वभावता इति न किञ्चिदेतत् ।

(१) अजातव्याप्तिकस्य । (२) अनुमानकरणाभावात् । (३) अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य । (४) "यदि कारणाव्यापकै तदन्यभावसिद्ध्या अनुपलब्ध्या सिद्धसद्व्यवहारौ अन्यस्याभावमभावव्यवहारं च साध्यत , सा च तयोरुपलब्धिलक्षणप्राप्तावेवासद्व्यवहारस्य साधिकेति कथं तयो कारणव्यापकानुपलब्धयो परोक्षेऽर्थे प्रयोग ? नैव प्रयोग प्रमाणतया लिङ्गस्यानिश्चयात् । केवल कारणव्यापकयोर्हि सिद्धसम्बन्धयोर्यद्यभाव परस्याप्यवश्य नियमेनाभाव इत्येतस्य दर्शनार्थमेते क्वचित् प्रयुज्येते इति ।" (हेतुवि० पृ० ६८) "कारणव्यापकयोर्हि कार्यकारणभावप्रसाधकेन पूर्वोक्तेन प्रमाणेन व्याप्यव्यापकभावसाधकेन च तदुत्पत्तिलक्षणे तादात्म्यलक्षणे च सम्बन्धे साधिते सिद्धसम्बन्धयोर्यद्यभाव यत्र यत्र अभाव स्यात् परस्यापि कार्यस्य व्याप्यस्य वा अवश्य नियमेनाभाव , अन्यथा अहेतुकवप्रसङ्गाच्च "—हेतुवि० टी० पृ० २०३-४ । (५) देशान्तरादौ । (६) अन्यथा । (७) भवितव्यम् , अन्यथा । (८) अधिनाभाव । (९) सिद्धा । (१०) वृक्षाभावे । (११) तथादर्शनम् । (१२) तथादर्शनं तर्हि । (१३) स्यात् । (१४) प्रयत्नाभावेऽपि अनित्या दृश्यन्ते इति चेत् । (१५) अनित्यस्य । (१६) वृक्षाभावेऽपि शिशपालताया सभाध्यमानत्वादिति । (१७) शिशपाया । (१८) वृक्षस्वभावता चेत् । (१९) वृक्षाभावात् । (२०) शिशपाया ।

मनु मवतु इत्यादृश्यार्थलक्षणे न इत्यलक्षणप्राप्ते इति, तथापि यद्युक्तान्नादिसिद्धिभिर्धी
रूपाविकानकयदर्शनात् कश्चिद् इत्यार्थलक्षणे (के) विविक्तं प्रतीयते, तद्वर्तनादृश्यालक्षण
णम् इतरविधिमिति चत् अत्राह—[अ] इत्यस्येत्यादि ।

['अदृश्यास्थाननुमेयस्य इत्यस्यानुपलम्भवत् ।

कथमाभावोऽनुमाभावकारणासम्भवे सति ॥३७॥

५

यथैव इदनाभावकारणासम्भवे इत्याभावोऽनुपलम्भे' सिध्यति तथैव अनुमानाभाव
कारणासम्भवे अनुमेयस्य पराधिचारे' मवत्यभावसिद्धिः अन्यथा निश्चेतनपरस्परप्रतिप
क्षेरनुपपत्तेः । तद्वय भूतवर्तन्ययादिनमपि धाप्त्रादि जयत सप्तथा अनुमानोच्छेदप्रसङ्गात्,
दृश्यापलापात् कश्चिद् व्यवस्थित्यभावात् परपक्षाद्यपमात्राग्रहात् स्वपक्षप्रतिषेधाच्च ।

१० कथम् ?]

अदृश्यस्य अनुपलम्भरूपत्वम् । किंभूतम् ? अननुमेयस्य अनुमानाऽपरिच्छेपस्य
अप्रसङ्गित्वादेः इत्यर्थः । किम् ? इत्याह—कथं नाऽभाव [प्रतीक्षते ?] प्रतीक्षत एव ।
कस्मिन् सति ? इत्याह—अनुमानाभावकारणासम्भवे इति । अनुमाया अभावोऽसत्त्वे
तस्य कारणम् अर्जुमात्राद्यभावः तस्यासम्भवे तद्विच्छेदात् सति ।

१५

स्याम्भतम्—अपि सर्वथा साध्यमदृश्यं कथं तत्र किञ्चित् प्रतिषेद्धं सिध्यति ? किंच, न
कायाद्यभावेन नियमया (नियमेन कारणाय)भावा, अन्यथा धूमशिष्टापारभावो(क) अग्नि-
वृक्षयाः [३४६८] तथामात्रं स्यात् । न परमिति चेत्, अत्राह—इत्यस्य अनुपलम्भवद्
इति । इत्य[स्य] इत्यालक्षणपेक्षस्य, उपलम्भ्यते इति उपलम्भः इत्येवम्, उपलम्भोऽ-
मेत इति वा, न उपलम्भोऽनुपलम्भः तेन इव तद्वत् इति । एतदुक्तं भवति—यथा दर्शनाभाव
कारणासम्भवे 'इष्टा (ग)'विर्मभवे इदनाभावेन इत्यलक्षणप्राप्तस्यापि, इत्यलक्षणे[ऽ]भाव उप
लम्भस्य, अदृश्य[ऽ]भावो प्रायः तथा प्रकृतस्यापीति ।

२०

यापुनरुक्तम्—'अदृश्यं कथं कथयितुं प्रतिपन्थः' इति त[र्]पुण्ड्रम् इत्यन्यत्राच्छे-
रदृश्यत्वे कथं तत्र दर्शनप्रतिपन्थ इति चिन्त्यम् ।

यवान्यत्—न धूमाभावात् धूमस्यजाभाय इति तद्वपि सुपरिहारम् ; कतः दर्शनस्यैवतदि
२५ कथययामाव कथं कश्चिद् पटाभावासिद्धिः ? शक्यं हि कश्चिद्—नापदस्य कारणानि कार्ययन्ति

(१) तुक्त्वा—'अदृश्यानुपलम्भे इत्यादिसिद्धिरित्युक्तं परिकल्पितविकारोक्तम् । संतर्पणो
वातकिरणमज्ञानं बहुकाममन्त्रकाराणि शीतार्थैर्विकृत्यतिवर्धनात् ।—अदृश अदृश्य ५ ५२ । 'अदृश्य
वर्तमानादेरर्थार्थं किञ्चिद् विदुः । तदाकारविद्यारथैरन्वयानुपपत्त्या ॥—कथी इतो १५ । (२) 'अदि
पुत्रवत् विवर्धः । विवर्धनि—नामभावासिद्धिरा कृत्वात्पुत्रवार्थैर्विकल्पितावभावात् । एतदेतन्निवृत्तं कश्चिद् हेतुः ।
कतः शीतार्थैर्विकल्पितावभावात्पुत्रवत्पुत्रम् अनुमानात्पुत्रवत्पुत्रम् ।—अदृश अदृश्य ५ ५२ । तथै
१५५ इतो १५ । प्रमात्रवत् ५ १ ८ । (३) अनुमानात्पुत्रभावः हेतुवाच्यत्वम् । (४) अभावा
त्परिच्छेपः । (५) उपलम्भः । (६) इत्युः प्रकृतार्थो गतावे । () एतदे वन्तुमि वाकारयते । (८)
उपलम्भः ।

भवन्ति इति^१ । अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्यै भवत्येव तत्सिद्धिः^३ इत्यपि नोत्तरम् , सामर्थ्यस्य अदृश्यत्वा-
[त्] प्रतिबद्धसामर्थ्येतरविभागानवधारणात् ।

किं च, प्रतिबद्धसामर्थ्यस्य समर्थ्यस्य (अर्थस्य) सतोऽपि सर्वस्य सर्वत्राऽभावाऽविनि-
श्रयाद् भौवशङ्कया न केनचित् प्रवर्तितव्यं निवर्तितव्यं वा कुतश्चिद् इत्येतदपतितम् ।

कारिकां व्याचष्टे यथैव इत्यादिना । दृश्यवस्तुनोऽभावोऽनुपलब्धेः दर्शनाभावात् ५
सिध्यति यथैव । कस्मिन् सति ? इत्याह—दर्शन इत्यादि । दर्शनस्याऽभावोऽनुत्पत्तिः तस्य
कारणं प्रत्ययान्तरवैकल्यं तस्यासंभवे प्रत्ययान्तरसाकल्य इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रत्ययान्तर-
साकल्येऽपि यदा भूतलघटे (भूतले घट) दर्शनं नोत्पद्यते तदा तदभार्वः प्रतीयते [३४७क]
दृश्या भा (दृष्टान्ता) सिद्धिसुपद्वयं दर्शनकारणसंभवसुपदर्शयता तदेवाङ्गीकृतम् इति । तथैवा-
नुमेयस्य अनुमातुं योग्यस्य परचित्तादेः भवत्यभावसिद्धिः । कस्मिन् सति ? इत्याह—अनु- १०
मानाभावकारणासंभवे इति । अनुमानाभावस्य कारणम् अनुमातृपक्षदृष्टान्तादीनामभावः,
तस्यासंभवे तेषां सभवः इत्यर्थः । कुतस्तत्संभवे तस्य भवत्यभावसिद्धिः इति चेत् ? अत्र हेतुः
'अनुपलब्धेः' इत्यनुवर्तनीयः अनुमानोपलब्धेरभावात् । नन्वनुमानम् अनुमेयकार्यम् , अतोऽ-
स्योभावे कथं तदभार्वं इति चेत् ? अत्राह—अन्यथा इत्यादि । अन्यथा अन्येन अनुपलब्धिः (?)
तत्संभवे तदभावासिद्धिप्रकारेण निश्चेतनपरशरीरप्रतिपत्तेः [रनुपपत्तेः] 'भवत्यभावसिद्धिः १५
अनुमेयस्य' इति^१ ।

स्यान्मतम्—चेतनाकार्यस्य व्यापाराध्या (व्यापारव्या) हारादेः^{३२} अदर्शनात् परवपुषि
चेतनाविरहसिद्धिः, न च कार्याभावात् कारणाभाव(वः), प्रतिबद्धसामर्थ्यस्य [कारणान्तर-
वैकल्यस्य] वा शङ्काऽनिवृत्तेः, ततो निश्चेतनपरशरीरप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः इति सिद्धं माध्यत
इति चेत्, अत्राह—तदयम् इत्यादि । 'तद्' इत्येतत् 'सः' इत्यस्यार्थे । मोऽयं सौगतो भूत- २०
चैतन्यवादिनं यत् कालत्रयेऽपि नाभूत् तद्भूतम्, तदा सत्त्वे (तदेव चैतन्यम्) तद्वादिन
सांख्य (सांख्य) धार्ष्टान (पृथ्यात्) विजयते । यथा असं^{३३} सर्वं सर्वत्रादृष्टमभ्युगपच्छति
तथायमपि परशरीरे प्रतिबद्धसामर्थ्यचैतन्यवत् स्वज्ञाने प्रतिबद्धसामर्थ्यस्य सर्वत्र सर्वस्य भावो-
पगमान् । यद्वि वा, भूतान्येव चैतन्यं तद्वादिनमपि इति ग्राह्यम् । यथा, तेन^{३४} भूतेषु अनुद्भूत-
मपि चैतन्यमिष्यते तथाऽनेन सर्वं सर्वत्र इति । कथं विजयते ? इत्याह—['सर्वथा' इत्यादि । २५
सर्वथा] सर्वप्रकारेण ।

ननु [३४७ग] सौगतस्य अनुमानगन्ति न तस्य^{३५} तत्त्वधर्मात्त्र्येनेव विजयते इति चेत् ?
अत्राह—अनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । कुत एतन्न ? इत्यत्राह—दृष्ट इत्यादि । पायरात्त्र्येमादि

(१) "न च कारणान्वेषणं कार्यमिति भवन्ति"-न्यायसि० टी० २।२१ । (२) कारणम् । (३) कार्यसिद्धि । (४) प्रतिबद्ध । (५) सामर्थ्यं प्रतिबद्धमज्ञानाभावात् । (६) पक्षभाष । (७) अनुमातृपक्षदृष्टान्तादिमत्तात् । (८) परचित्तादेः । (९) भ्युगपच्छति । (१०) अनुमानाभावात् । (११) पदव्यत्यय । (१२) व्यापारो व्यापारः । (१३) मोऽयं । (१४) चायदिज । (१५) चायदिजम् ।

- आयते वृद्धावित्त्वभावः शिक्षापादिरिति हृष्टोऽप्योः, सौगतेन तस्यापि' न केवळम् अन्यस्य इत्य-
 रादेः अपलापात् । अथैव हि मुत्र (मृताभिमत्) छरीरे अट्टकार्यस्वभावमपि चेतन्यं सति
 शक्यते च "अप्रतिषद्सामर्थ्यस्यैव कारणस्य क्वाभावात्सामर्थ्यं गमयति ।" इति वचनात्,
 तथैव अत्रिहृष्टादेः पूर्वं परभाषा अट्टकार्यपूर्वसङ्गणपादिसत्त्वात् शक्यते इति न प्रतिबन्ध-
 ५ सिद्धिरिति मन्यते । त्वपि कुतः ? इत्याह—कश्चित् इत्यापि । कश्चित् नियतवेत्तासौ व्यवस्ति-
 तेरभावात् अनवस्थितेर्भावस्य । तत्रैव हेतुन्तरमाह—परं इत्यादि । 'जीवच्छरीरे आत्मनः पदार्थो
 वस्मात् आत्मनिष्ठो प्राणि(ण)निष्ठः' इति परस्य चेतनेः पक्षः तस्याद्येपो निरासः । तथाहि—
 परात्मनः पूर्वोपरस्वभावाभ्यासवत्तनाद्यस्य न पदार्थो दृश्यकारित्वस्य प्रत्यक्षेणाऽनुपलम्भात्
 भावः, अतिप्रसङ्गात् । नापि कर्मवृत्तानात् मृतछरीरवद् अतस्तत्र तदभाससिद्धिः, न तर्हि आत्म-
 १० निष्ठिपूर्विका प्राणादिनिष्ठिः । स एव तन्मात्रं तत्राभिमिषेष्वात् आमहात् स्वपक्षप्रति-
 क्षेपात् 'अभिमिषुषो कुंभ्यादेः भूमिनिष्ठिः कार्येदतोः विपश्चात् व्यतिरेकः' इति स्व आत्मीया
 सौगतस्य यत्नस्य (पक्षः तस्य) प्रतिक्षेपः प्रतिहतिः । तथापि मृताभिमत्छरीरे प्रतिषद्सामर्थ्यं
 स्वकार्यमङ्गलैरपि चेतन्यं पदार्थो वा [३४८क] यथा संभाव्यते तथा कुंभ्यासौ अपि संभाव्यते
 इति नाभिमिषुषिपूर्विका ततो भूमिनिष्ठिः इति तस्मात् । न (च) क्षम्यः पूर्वसमुच्चये ।
 १५ आभासीयमभिप्रायमजानन् परः पृच्छति 'कथम्' इति ? तं प्रति उत्तरम् अहृद्य इत्यापि ।

["अहृद्यानुपलम्भारेकैकान्तोऽप्य न लक्षयेत् ।]

पिशाचो नाहमस्मीति हृद्याहृद्यविकल्पधीः ॥३६॥

- स्वलक्षणं परस्परविविक्तधर्मिकपरमाणुलक्षण स्वरूपं पररूपं वा सजातीय [विजा-
 तीयम्भाहृत्] स्वस्व [भावव्यवस्थितेः] पश्यतः क्वचम् अनुपलम्बिलक्षणप्राप्तनिरर्था-
 २० स्वभावासिद्धौ तद्व्याहृतस्य भावस्य दर्शनम् ? तदभावे साकन्त्येन हृद्याहृद्यस्वभाव-
 विवेकसिद्धेरतिनिद्रापित्त भगत् स्यात् ।]

- न च 'न हृद्यलक्षणप्राप्ते' इत्यादिना उक्तमेतदिति चेत् 'उपलम्बिलक्षणप्राप्तिः
 प्रत्ययान्तरसाकन्त्यं स्वभावाविशेषदृश्य' इत्यत्र तदुक्तम्, इदं तु 'दस्यविपश्चिता' तं स्वलक्षणप्राप्तिः'
 इत्यत्र उच्यते । अयं धौगकारिर्न लक्षयेत् । किम् ? इत्याह—पिशाचो नाहमस्मि न
 २५ मवामि इति । उपलक्षणमेतत्, तेन चेतनोऽचेतनो न भवति, अचेतनश्चेतनो न भवति
 इति न च लक्षयेत् । एवं नीलादावपि बाध्यम् । किंभूतः ? इत्याह—हृद्याऽहृद्ययोर्न

(१) उहत्यापि । (२) तुल्यम्—"कारणमपि च कारणं कार्यमिति यथार्थं चिन्तयित्वा कार्यापूर्वकारणमिति च
 सामर्थ्याभावेनाभावात् अतः कल्पयेत् ।"—आचार्य टी २।३२ । (३) अतः साकार्यं कार्यं यथा
 भूमिनिष्ठकारिणाम् । पूर्वोक्ता भूमिनिष्ठकारिणः, ये स्वविषयं भावमपि नीत्यादयः । अनुपलम्बित-
 इत्यर्थः । (४) अविद्याव्यवस्थितिः । (५) सजातः । (६) कार्यदर्शनम् । (७) पदार्थः । (८) पदार्थः ।
 (९) मिथ्याः । (१०) मिथ्याः । (११) "हृद्यमेवाकल्प्यं देवैरन्वयैः—अहृद्यानुपलम्भारेकैकान्तो"—
 आचार्य मिथि ३६ । (१२) उपलम्बिलक्षणप्राप्तिः ।

विद्यते विवेके भेदे धीर्यस्य स तथोक्तः, गुडगोरसकारी इति यावत् । कस्मिन् सति ? इत्याह—अदृश्यानुपलम्भारेकैकान्ते^१ सति इति ।

कारिका विवृण्वन्नाह—स्वलक्षणम् इत्यादि । स्वलक्षणं परस्पर विक्रिक्षणि (विविक्त-क्षणिक) परमाणुलक्षणम् स्वरूपम् आत्मस्वभाव पररूपम् अर्थस्वभावं वा । किंभूतम् ? इत्याह—सजातीय इत्यादि । कुतः ? इत्याह—स्वस्व इत्यादि । तत्किम् ? इत्याह—पश्यतः सौगतस्य । ५ किं जातम् ? इत्याह—कथम् इत्यादि । कथं न कथञ्चित् तद्विवृत्तस्य (तद् व्यावृत्तस्य) सजातीयविजातीया(य)व्यावृत्तस्य स्वभावस्य दर्शनम् । कस्मिन् सति ? इत्याह—अनुपलब्धि इत्यादि । अनुपलब्धिलक्षणं प्राप्तो वर्जनागोचरो निरंशो यो अर्थ[स्त]स्य स्वभावासिद्धौ सत्याम् । नहि अदृश्यखण्डादिपरमाणुषु तथाविधकैर्कादिपरमाणूनामभावः [३४७ख] सिध्यति । तन्न युक्त[म्—] *‘सर्व (सर्वे) भावाः’ [प्र० वा० ३।३९] इत्यादि कारिका[त्रयम्] । १०

माभूत् तदर्शनं को दोष इति चेत्, अत्राह—तदभावे तदर्शनाभावे साकल्येन अनवयवेन दृश्यादृश्यस्वभावविवेकाऽसिद्धेः सुखादिनीलादयो दृश्यस्वभाव(वाः) ईश्वरादयोऽदृश्य-स्वभावा इति यो विवेको विभागः तस्य असिद्धेः कारणतः अतिनिद्रायितं जगत् स्यात् ।

अनन्यासो नवाऽन्यासो नाद्वयं वेदनं तथा ।

मानत्राणविनिर्मुक्तेः शून्यत्वे लोकमुत्थितिः ॥

१५

स्यान्मतम्—न क्वचित् मया परमाणव इष्यन्ते यथाव्याहारं (व्यवहारं) तत्त्वोपगमात् तेनायमदोष इति, तत्राह—प्रत्यक्षम् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षं विश्वतः पश्यन्न चेद् व्यावृत्तमन्यतः ।

स्वलक्षणमदृश्यार्थस्वभावाभावहक् कथम् ॥३७॥

यथैकं पश्यन् तदर्थान्तरस्वभावाभावं नियमेन पश्यति तथा उपलब्धि [लक्षण- २० प्राप्तस्य] अन्यथा असङ्कीर्णस्वभावोपलब्धेरनुपपत्तेः । तथा च—

दध्यादौ न प्रवर्तेत बौद्धः तद्भुक्तये जनः ।

अदृश्यां सौगतीं तत्र तनूं संशङ्कमानकः ॥

दध्यादिके तथा भुक्ते न भुक्तं काञ्जिकादिकम् ।

इत्यसौ वेत्तु नो वेत्ति न भुक्ता सौगती तनुः ॥ इति ।

२५

व्याधिभूतग्रहेन्द्रियादीनामेकान्ते निवार्यमाणे प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कुतः सिद्धिर्यतः प्रत्ययान्तरसाकल्यं वैकल्यमन्यद्वा प्रवर्तेत मन्त्रौपधादिशक्तेश्च दृश्य [लक्षणानुपपत्तेः] । न चायमेकान्तः दृश्यस्य आत्मशक्तिर्दृश्यैव इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।]

(१) अदृश्यानुपलम्भाद् आरेकैकान्ते सशयैकान्ते सति । (२) खण्डमुण्डादिगोविशेषेषु । (३) कर्कादि-श्वेताश्वादि । (४) “सर्वे भावा स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थिते । स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ॥ तस्माद् यतो यतोऽर्थाना व्यावृत्तिस्तन्निबन्धना । जातिभेदा प्रकल्पन्ते तद्विशेषाधगा-हिनः ॥ तस्माद्यो येन धर्मेण विशेष सप्रतीयते । न स शक्यस्ततोऽन्येन तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥”—प्र० वा० ३।३९-४१ । (५) विज्ञानवादिना ।

प्रत्यक्षं कर्त्तुं विद्यमानो विद्यमानस्य पदं व्यवहितम् । एत् किं कुर्वान् ? इत्यत्राह—
स्वलक्षणं पश्यन् । किंभूतम् ? अन्यतः सत्रावीयविजातीयान् व्यापृक्तं चेत् परि-
कृतम् अहद्वयार्थस्य भावाभावान् न एत् अद्वयत्वमावत्त्व अभावद्वयं कर्म न ?
भवत्येव । अन्यथा अन्यतो व्यापृक्तं स्वलक्षणं तैर् कर्म पश्येत् ।

- ५ कारिकाम् आविष्कारमाह—सर्गकम् इत्यादि । यथा वनं व्यापि (व्यवहारि) जनातुर्येष-
प्रकारेण एकं भूतत्वादि पश्यन् सांगतः उपलब्धिपलक्षणप्राप्ता [५] सदर्थान्तरस्वभावामावर्ष
पश्यति नियमेन अवश्यमावेन तथा तेन प्रकारेण । किं क्वयति ? इत्याह—उपलब्धि इत्यादि ।
'पश्यन्ति' इति सम्बन्धः । न ह्यसौ इत्यादिकं (इत्यादि) स्वलक्षणप्राप्ता (प्राप्ती) रक्षावेले (रक्ष-
ताये) रक्षामावर्ष पश्यति न पुनरद्वयं वो विमर्ष (बोधिसत्त्व) समूहस्य । अस्त्यानभ्युपगते
१ (गमे) रूपणमाह—अन्यथा इत्यादि । अनन (अन्येन) उक्तवर्षी [३४९६] प्रकारेण अनु-
पपत्ते । कस्याः ? असंकीर्णस्वभावोपलम्भे । तथा च—

दृष्यादीं न प्रवर्षेत र्थाद्वाः संवृत्तये जनः ।

अद्वयां सांगतीं तत्र तैर् संशङ्कमानकः ॥

दृष्यादिके तथा मुक्ते न मुक्ते काञ्चिकादिकम् ।

- १५ इत्यसौ वेचु नो वेचि न मुक्ता सांगती तनुः ॥ इति ।

रूपणान्तरमाह—व्याधीत्यादि । व्याधिभूतग्रहेन्द्रियादीनाम् एकान्ते [५] स्मिन् वि(नि)-
वायमाणे प्रवृत्तिनिवृत्तयोः सद्भा[वाऽ]सद्भा[वयोः] कुतः सिद्धिः ? न कुप्यन्ति, यत् सिद्धेः
प्रत्ययान्तराणां साकर्म्यं वैकल्प्यम् अन्यथा प्रतिपद्येत । पुनरपि तैस्तरमाह—पन्त्रौपधादि
मुक्तेषु 'प्रवृत्तिनिवृत्तयोः कुतः सिद्धिः' इत्यादिना सम्बन्धः । नार्थं शोषा तस्याः दृश्यत्वात्
२ इति चेत् अत्राह—इदमेत्यादि । न वायम् एकान्तः दृश्यस्य आत्मशक्तिः दृश्यैव इति,
क्षणमज्ञेन व्यभिचारितत्वात् इत्यलमतिप्रसङ्गेन रूपणपरस्परया (रथा) ।

ननु व्यवहारे अद्वयानुपलम्भिः संक्षयहेतुः क्तौ तत्र चार्थं शोपोऽस्तु न पुनः प्रति-
मासाद्येते, तत्र अद्वयस्यापि परित्याये (बिच्छाये) निषेधादिति चेत् अत्राह—स्वभाव इत्यादि ।

[स्वभावात् [विप्रकृतस्य] विधीकानदासंविद्याम् ।

- २५ क्षणिकत्वं कुतः सिद्धं सत्यस्यानुपलम्भतः ॥३८॥

सविदां तन्मनसंमदस्य क्वमस्ति ? क्व च न ? स्वभावात् [विप्रकर्षात्] । अत
एव स्वपरमावास्यां व्याधिर्न सिध्येत् । अप्रत्यक्षोपलम्भेः कुतो बहिरर्षसिद्धिः
संभाष्येत । न च सत्त्वानुमानं पुक्तं यतः ।]

इदमत्र तात्पर्यम्—निर्दोषपरमाणुस्य यत् संवेदनं विश्रम्, एकं वा ? प्रथमस्ये

(१) प्रत्यक्षम् । (२) प्रथमम् । (३) बहिषकत्वम् । (४) क्वचित् । (५) इत्यादिनिष्पन्नम् ।
(६) मङ्गलं निष्ठा । (७) रूपणान्तरमाह । () क्षणमज्ञे हि इत्यत्राह—पन्त्रौपधादि
(९) "विप्रकृतस्य वा पुनरनुपलम्भिः प्रत्यक्षानुमानविधुत्कल्पना संशयहेतुः ।"—भाष्ये ११७७ ।

सत्त्वान्तरवदनुपलब्धेः तदभाव इति क्षणिकत्वं कुतः सिद्धम् ? न कुतश्चित् । केपाम् ? इत्याह—अनंशसंविदाम् । कुतः ? इत्याह—सत्त्वस्य [स्व] भावविप्रकर्षात् [अनुपलम्भतः] । अनुपलम्भेन तत्सत्त्वस्यैवाभावात् इति भावः । कस्मिन् ? इत्याह—स्व इत्यादि ।

कारिकाविवरणमाह—संविदाम् इत्यादि । संविदां तत्त्वं स्वरूपम् [३४९ख] अनंशमदृश्यमनुपलम्ब्यम् अतो न अस्ति इति मन्यते । ततः किं जातम् ? इत्याह—कथम् इत्यादि ।^५ 'कथं च न' इति परस्य प्रश्नः । तत्र हेतुरुच्यते—स्वभाव इत्यादि । अत एव स्वभावविप्रकर्षादेव स्वपरभावाभ्यां ग्वावृत्तिर्न सिध्येत् । सन्धिवाम् [संविदाम्] इति सम्बन्धः ।

ननु मिथ्याप्राह्याकारदर्शना [त] तदस्तीत्यनुमीयते तत्कथमुक्त 'नास्ति' इति चेत् ? अत्राह—कुतो बहिरर्थोपलब्धिः अप्रत्यक्षोपलब्धेः सकाशात् 'अप्रत्यक्षोपलब्धेः' संभाव्येत सविदा तत्त्वम् इति । दूषणान्तरमाह—न च नैव सत्तानुपमानमितं (नुमानम् अनुमित) वौद्वैः^{१०} * "सत्तायां हि साध्यायां सर्वो हेतुः त्रयी होष्यैर्जगतां नापि व र्चसे (त्रयी दोषजाति नातिवर्तते)" [प्र० वा० स्ववृ० १।१९३] इति वचनात् युक्तं वा न च सत्तानुमानम् इति हेतोरभावादिति भावः । अत्रापि यतः सत्तानुपमा (नुमा) नात् संभाव्येत इति व्याख्येयम् ।

उपसंहारकारिकां दृश्यस्वभाव इत्यादिकामाह—

[दृश्यस्वभाव एकान्ते नैवान्तर्वहिः क्वचित् ।

१५

कुतः का क्व [च] भावः [स्यात्] क्वाभावव्यवहारकृत् ॥३९॥

बहिरन्तर्वा संशयस्यापि सिद्धेरयोगात् किं केन व्यवस्थाप्येत ? तदयं भूतचतुष्टयवादिनः पापीयान् ।]

एकान्ते क्वचिद् दृश्यस्वभाव उपलब्ध्यस्वभावो (वे) नैव अन्तर्वहिः । [कुतः] किं जातम् ? इत्याह—कुतः प्रमाणात्, का उपलब्धिः, क्व भावः सत्ता उपलब्धिनिबन्ध-^{२०} नत्वान्तर्स्याः । तदभावेऽभावादिति क्व अभावव्यवहारकृत् सौगतः, तद्व्यवहारनिबन्धनस्य अन्योपलम्भस्याऽभावात् ।

कारिका व्याचष्टे—बहिरन्तर्वा इत्यादिना । संशयस्तर्हि स्यादिति चेत्, अत्राह—संशयस्यापि न केवलमन्यस्य सिद्धेः प्रतिपत्तेरयोगात्, तस्यापि ज्ञानत्वात् निरशत्वेन अन्यसमानत्वात् । अथवा, सिद्धेः निष्पत्तेरयोगात् तन्निबन्धनभावाभावसाधारणोपलब्धेरभावात् ।^{२५} अस्तु सकलशून्यत्व [३५०क] तदपि वौद्धाभिमतमेवेति चेत्, अत्राह—किं शून्यत्वे (त्व) केन प्रमाणेन व्यवस्थाप्येत न किञ्चित् केनचित् । यत एव तत् तस्मादयं सौगतः भूतचतुष्टयवादिर्नः पापीयान् तेन प्रत्यक्षप्रतीतस्य आत्मन एव निषेधः कृतः अनेन सर्वस्य इति मन्यते ।

(१) 'अप्रत्यक्षोपलब्धे' इति द्विलिखितम् । (२) असिद्धविरुद्धानैकान्तिकसंज्ञिकाम् । सत्तासाध्ये भावधर्मो हेतुरसिद्ध, अभावधर्मो विरुद्ध, उभयधर्मश्च अनैकान्तिक इति । (३) सत्ताया । (४) उपलब्ध्यभावे । (५) अर्थान्तरोपलम्भस्य । (६) चार्वाकात् ।

मा भूत् सकल्पप्रतिभासबैक्यमात्रमप्रमाणकं नून्यत्वम्, अपि तु *प्रतिभास एव एकानेकत्वादिषमशून्यः तथैव च सांज्ञितः क्षयकारणभावः" इति प्रश्ना क र उ तत्राह—
प्रत्यक्षत्वम् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षत्वमभाषानां कार्यकारणतेत्यपि ।

५ तेषामेष प्रसज्येत निरंशानुपलम्भनात् ॥४०॥

परमायमतोऽनुपलब्धे । प्रत्यक्षानुमानयोः साकल्येन अवस्तुविपयत्वात्, कार्य स्वभावेस्त्वोरवस्तुरूपत्वात् कुतस्ततः किञ्चित् सिध्यत् । न चैतत् निरंशं तत्त्वं सांभ्यवहारिकं प्रमाणं प्रतिपद्युं युक्तं प्रतीतिविपर्यासात्, तदकान्तेऽनुपपत्तेः ।]

प्रत्यक्षत्वमवधिपत्वं वाऽऽभाषानां वन्वा (वन्वा)सुतादीनां कार्यकारणानां ह्यु-
१० पक्षमात्रः इत्यपि तेषामेष प्रसज्येत न वस्तुनाम् । कुतः ? इत्याह—निरंशस्य वस्त्वस्य सर्वविकल्पार्थितसंवेदनस्य अन्यस्य वा अनुपलम्भनात् ।

कुत एतत् ? इत्यत्राह—परमायसत्त इत्यादि । निरंशपरमाणुभागवित्राद्वैतस्य परमार्थसतोऽनुपलब्धेः । कुतः ? इत्यत्राह—प्रत्यक्ष इत्यादि । प्रत्यक्षस्य वचनवदवस्तुस्वप्नकारविपयत्वात्, अनुमानस्य र्थाविषयसामान्यगोचरत्वात्, साकल्येन अ[न]वयवेन ।

१५ नन्वनुमानस्य अवस्तुविपयत्वेऽपि वस्तुसाधनत्वं तत्र प्रतिबन्धादिति चेत् अत्राह—
कार्य इत्यादि । कार्यस्वभावहेत्वोरवस्तुरूप (रूप)त्वात् मरीषिकात्रलभत् असत्त्वमावत्त्वात् । यदि वा निरंशत्वाद्नुपलम्भेन र्थावयवि वस्तुरूपत्वाभावात् । एतदुक्तत्वं (कं) भवति—यदि कार्यस्वभावयाः परमायतः तत्त्वम् तर्हि तयोः साम्ये प्रतिबन्धात् तज्जाति (तज्जाति)तस्यानुमानस्यापि संभवेत् । न चैतम् इति कुतः अत्राप्यात् ततः ताभ्यां कार्यस्वभावहेतुत्वां किञ्चित्

२० परामिमतं सिध्येत् न कुतश्चित् । यत्र 'प्रत्यक्षा [१५ ल] गुमानाभ्याम् इति भाष्यम् । अत्र न्यवहारिणां अभ्यासानभ्यासयाः यथा र्थाभ्यामेव तिस्रेषु (तद्विषय) याम्यां भाविबस्तुसिद्धिः कथायाम्तरमावात् तत्रा ममापि निरंशत्वसिद्धिः इति तत्राह—'न चैतत्' इत्यादि । न च नैव इति (एतत्) निरंशं तत्त्वं कणु प्रतिपद्युं युक्तं शाक्यम् । किम् ? इत्याह—सांभ्यवहारिकं प्रमाणम् । कुतः ? इत्याह—प्रतीतिविपर्यासात् । यथा पूर्वं पक्षेण सांभ्यवहारिको

२५ प्रतीति-वद्विषयासेन वत्स्यापगमान् प्रतीत्यनुसारेण च तदुच्यते तर्हि निरंशस्य अनुपलम्भोऽप्यनुपपत्तयमानस्य च विचारसहेत्वात् चति ।

मात्रवस्तु (नन्वस्तु) *मायामरीषिप्रभृतिप्रतिभासवदसत्त्वेऽप्यदाप" [प्र बार्ति
३।२।१५] इति चेत् अत्राह—तदि (तद् इ)त्यादि । [तदेकान्ते] सिध्येकान्तेऽप्युप-
गम्यमाने अनुपपत्तेः । 'प्रत्यक्षत्वम्' इत्यादिना सम्बन्धः ।

(१) काकल्येन । (२) अत्राभावात् । (३) तद्वद्वत् । (४) अवस्तुवत् । (५) वस्तुवि । (६) कार्यस्वभावहेत्वोरपि । (७) तत्त्वम् । (८) कार्यस्वभावहेतुत्वात् ।

विभ्रमाऽसिद्धेः इति चेत् , अत्रोत्तरम्-अन्तर्घृत्तेन 'तादात्म्य' इत्यादिना दर्शयति ।

[तादात्म्यादि प्रतीमः एकलक्षणविदो वयम् ।

सहकर्मविदामेकं तर्कात् स्वसंवेदनम् ॥४१॥

यतस्तत्त्वं यथा युगपत् प्रत्यक्षेतरत्वयोः ।

समुदाय्यपि सम्बन्धात् तथैव समुदायिनाम् ॥४२॥

गुणीति गुणसमुदायः एकान्तः क्व नु संभवेत् ।

यदिदं प्रतीयमानं नोल्लङ्घ्यमपरैः जनैः ॥४३॥]

तादात्म्यं साध्यसाधनयोः दृश्य-प्राप्ययोः कथञ्चिदेकत्वमादिर्यस्य हेतुफलभावै-
कत्वानेकत्वादिनाः (दीनां) तत्तथोक्त प्रतीमः । के ? इत्याह-एकलक्षणविदो वयं जैनाः
[कस्मात् ?] इत्याह-तर्कात् विचारात् ।

ननु पूर्वपर्यायपर्यवसितज्ञानानन्तरपर्यायवृत्तिमत् तत् कथं तादात्म्यादिकं प्रतीमः इत्यु-
च्यते इति चेत् , अत्राह-सङ्घेत्यादि । [सहविदां रूपरमादिगुणग्रहणानाम्] क्रमविदां
मृत्पिण्डशिवकच्छत्रकादिपर्यायग्रहणानाम् एकमभिन्नं स्वसंवेदनं स्वम् 'आत्माऽयम्' संवेदनं
आत्मापरनामकं तर्कात् प्रतीमो यतः इति । कदा कयोरेव ? युगपत् प्रत्यक्षेतरत्वयोः ।
यथैव संवेदनं ततः प्रतीमः इति तथा सम्बन्धात् संयोगात् । केपाम् ? समुदायिनाम् १५
अवयवासहता (अवयवसंहतानाम्) हस्तपादादीना [३५१क] यः समुदायि(यी) शरीर-
व्यपदेशभाक् सोऽपि तत्त्वमेकत्वं 'प्रतीयते' इति विभक्तिवचनपरिणामेन सम्बन्धः । [यथा]
परमाणुसन्निवेशमात्रं तथैव गुणानां रूपादीनां समुदायः तत्त्वं प्रतीयते । यस्या (अस्य)
पर्यायमाह-गुणीति । इति हेतोः एकान्तः क्व नु संभवेत् ? न क्वचित् । यद् यस्माद्
एकान्त(न्ता)संभवाद् इदं प्रतीयमानं 'स्वलक्ष्यात्मलक्षणम् अनेकान्तरूपत्वमु (त्वं नो)
ल्लङ्घ्यमपरैः जनैः (जनैः) ।

इति सिद्धि वि नि श्र य टी का याम् अ न न्त वी र्य विरचितायां

हेतुलक्षणसिद्धिः षष्ठः प्रस्तावः ॥ छ ॥

(१) मृत्पिण्डशिवकच्छत्रकास्थासकोशकुश्लघटा क्रमवर्तिन पर्यायाः मृदो घटाकारभवनोन्मुखायाः ।

(२) अवयवरूपेण सहतानाम् एकत्रीभूतानाम् स्कन्धानाम् ।

[सप्तम प्रस्ताव]

[७ शास्त्रसिद्धिः]

प्रत्यङ्गादिबन्तु सन्धोऽपि अर्धप्रसाधकाः, तत्र च अविप्रतिपत्तेः -तद्भ्यमुत्पादनार्धमाह-
शास्त्रम् इत्यादि ।

[शास्त्र शाक्यपरीक्षणोऽपि विषये सव विसर्वादकम् ,
मिथ्यैकान्तकलङ्कित बहुमुत्पैरुद्गीक्ष्य तर्कागमैः ।
स्यात्कारभूतसस्यलान्छनमुपादेय सता शासनम् ,
कारकाऽत्र परीक्षणक्षमधियामेकान्तघाट्ट्यैरलम् ॥१॥]

शास्त्र मंहदवा (महदवा)न्तरवाच्यात्मक वचनम् , केवलस्य वणस्य परस्य च इयं
हापनुपयोगात् । तत् किम् ? उपादेयम् भाष्यप्रणीतं प्रमाणीकं (धातुप्रणीतं प्रामाणिकम्)
कर्तव्यम् इत्यर्थः । कश्च ? इत्याह-परीक्षणक्षमधियाम् । कश्चि वा अ-“कृत् कर्मणोः
१० कृति” [पाणिनि सू. २।३।६५] इति^१ । ‘तत्त्वपरीक्षणक्षममुद्दिभिः’ इत्येके
(इत्यर्थः । क ? इ)त्याह-शाक्यपरीक्षणोऽपि । शाक्यं परीक्षणं पस्मिन् सिद्धात्
न केवलम् अत्यन्तपरोक्ष एव विषये । किं किञ्चिद्वच ? न इत्याह-सर्वं सवशेठ
प्रतीतम् । किंभूतम् ? इत्याह-स्यात्कार इत्यादि । ‘स्यात्’ इति करणम् उच्चारणं वच
तत् स्यात्कार एव तत्र (तत्) भूत च सध्यः सव सस्यम् अवितर्षं लान्छनं यस्य
१५ तत्त्वोक्तम् । कुतः ? इत्याह-सतां विद्यमानानां जीवानीनां शासन प्रतिपादकम् । अथवा
मताम् अर्थां हापकम् तैल्लयत्वेन यतः । इत्यन्भूतत्वमस्य मन्दिग्धमिति चन ? अत्राह-काल-
कादिदारेका (का ? न काचित् आरका) संशीतिः अत्र मतां शासने । [३७१५] केयाम् ?
इत्याह-परीक्षणोत्पादि ।

नन्वत्रैकान्तवादिप्रयुक्ता हाया मन्ति तत्कथमुपादेयमिति चन ? अत्राह-एकान्तत्वादि ।
२० विषयिण्यन्तवादिनि विषयस्य एकान्तस्य उपहायान् एकान्त राचन्यैः (घाट्ट्यैः) तदा
दिश्वामाहैः अलं पयाप्तमात्रि (पयाप्तम् ‘अत्र’ इति) गम्यन्वा, वेदागणां निघण्टुवादिनि
मन्थनं । किं कृत्वा तदुपायम् (तदुपायम् ?) इत्याह-विसर्वादाकम् इत्यादि । मिथ्यैकान्त
कलङ्कित (न) विसर्वादाक मुद्गीक्ष्य (कम् उद्गीक्ष्य) तासा ‘शास्त्रम्’ इत्यादि
जत्रापि सम्भव्यत । के ? इत्याह-तर्कागमैः , तर्केण सस्येव तद्वेऽपि मुष्टेनयिचर्यात्

(१) महाभाष्यवद्वान्तरवाच्यात् साग्रे अतः । (२) वही । (३) “हृद्यो कर्ति कर्मणि च
वही स्वात्”-वि की २।३।६५ । (४) भगवद्गीता अर्धं अतः । (५) द्वावन्तवादिद्वयुक्तोपायाम् ।
(६) शाक्यमुपादेयम् ।

न्यायाराद् (यात्) आगमैश्च तरवाक्यैः (तद्वाक्यैः) इति । किंभूतैः ? इत्याह—बहुमुखैः बहुभेदैः ।

ननु सांख्यवहारिकप्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सकलार्थसिद्धेः 'किमर्थशास्त्रमुपादेयमिति चेत् ? अत्राह—श्रुतम् इत्यादि ।

[श्रुतं श्रेयःपथः पुंसां बोद्धृणां परिणामिनाम् ।
सोपायोपेयतत्त्वार्थं न वक्त्राकृतसूचनम् ॥२॥

५

करणं पुरुषस्य ऐकान्तिकात्यन्तिकानादिदुःखनिवृत्तेरुपायतया गुणपुरुषान्तरभेद-
तत्त्वं यथा यथा शृणोति गृह्णाति संधारयति विजानाति वितर्कयति अभिनिविशते तथा
तथा चेतनोऽपरिणामी पुरुषः एतद्दर्शितं निर्वेदं पश्यन् कैवल्यमनुभवन् मोक्षमुपैति । पुनः
करणं न दर्शयति । न चार्यपुरुषः औत्सुक्यनिवृत्तेः वश्यति इति केचित्^१ । तदुपायो- १०
पेयतत्त्वममृष्यन्तो नैयायिकाः कथं चिद्वृत्तिः अचेतनस्य करणस्य अतिप्रसङ्गात् ? कथं
वाऽचेतनस्योपलब्धिः ? कथं करणमन्यकरणं विना पश्येत् ? कथं चेतनस्याप्यकर्तृरुप-
लब्धिः ? दृश्यदर्शनस्वभावयोः व्यापकयोः वा तदवस्थयोः कथं वा संयोगः ? इति
आत्मादितत्त्वज्ञानात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ दोषानुत्पत्तेः प्रवृत्त्यसंभवात् जन्मनिवृत्तौ अशेष-
गुणरहितस्यात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षमाहुः^२ नैयायिकाः । सोऽयमात्मात्मीयग्रहः १५
संसारहेतुतः अयोनिशो मनस्कारो यतः कथं मोक्षाय ? नित्यस्य वस्तुत्वमेव न संभा-
व्यम् इति चतुःसत्यभावनोपायं सकलसन्तानोच्छेदरूपं निर्वाणं ब्रुवाणाः^३ सौगताः
प्रत्यवस्थाप्येरन् । कथं चतुःसत्यप्रतिपादकवचनजनितमिथ्याज्ञानस्य अर्थाविषयत्वात्
ततः तत्त्वप्रतिपत्तिः ? कथमतत्त्वभावनान्तरकर्षणतजं तत्त्वज्ञानं निर्वाणं च । नैरात्म्येतर-
पक्षयोः मिथ्यैकान्ताविशेषे अस्ति वा कश्चिद्विशेषः ? प्रत्यक्षहेतुतदाभासविकल्पसम्बन्ध- २०
भावाभावयोश्च, मिथ्याविषयताविशेषात्, यथालक्षणं स्वलक्षणविलक्षणजात्यन्तर-

(१) "एव तत्त्वाभ्यामान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् । अविपर्ययाद्विशुद्ध केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥ ज्ञान गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपमित्यर्थं । प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ । ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभय कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥ इत्येकान्तमत्यन्तत तापत्रयस्याभावात् उपरमाद-
नुत्पत्ते कैवल्य मोक्ष इत्यर्थं, तमाप्नोति ।"—सात्यका० माठरवृ० । (२) "दु खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्या-
ज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ।"—न्यायसू० १।१।२। (३) "अथवा, एतेस अभिसम्बुद्धत्वा
अरियभावसिद्धतोपि अरियसङ्घानि । यथाह—इमेस खो भिक्खवे चतुन्न अरियसङ्घान यथाभूत अभि-
सम्बुद्धत्तो तथागतो अरह सम्मासम्बुद्धोत्ति चुच्चतीति [म० ५।४३३]"—चिसुद्धि० १६।२०-२२।
"यद्विनिश्चय—चतुरार्यसत्यदर्शनवदिति । आरात् पापकेभ्यो धर्मेभ्यो याता इत्यार्या । अत एव तानि सत्यतया
मन्यन्त इति तेषां सत्यानि । चतुष्ट्वाद्य तेषां चत्वारोत्युक्तम् । फलभूता पञ्चसक्तेः शस्त्रन्धाः दु खान्य
सत्यमेकम् । त एव हेतुभूतास्त्वृष्णासहाया समुदयाण्य सत्य द्वितीयम् । चित्तस्य निष्कलेद्रावस्था
निरोधाख्य सत्य तृतीयम् । तदवस्थाप्राप्तिहेतुनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गाख्य सत्य चतुर्थमिति ।"
—न्यायत्रि० ध० प्र० पृ० ६७ ।

लक्षणात् कुतस्तत्त्वप्रतिपत्तिः ? साधनवचनस्यापि तत्त्वानभिधानोपगमात्, ततः कीदृशी मुगतस्य तत्त्वद्वयना ?]

भ्रुतमव न प्रत्यक्षानुमानं, तद्यारस्वविपर्ययत्वात् । श्रेयो मोक्षः तस्य पन्था मार्गः, तन्मागतस्य सम्प्रदायानादेः उपदेशात् श्रेयःपथ । कथाम् ? इत्याह—पुस्ताम् आत्मनां न क्षणिक-
५ पित्तमन्तर्विनां तदभावात् । ज्ञानाद् एकान्तन मित्रानां स्यादिति चेत् अत्राह—योक्त्रुष्टुणाम् स्वपरम्बभाववद्वयनात् अन्यथां सद्यपि भ्रुतमनुपयोगि, पटार्थानामिव तस्यै प्रवणे अर्थावधारणे तदनुष्ठाने तत्पठे माझे च सति [न] तेषां तदुपयोगि । न च ज्ञानात् मित्रात्मनां तदस्ति गगनार्थानामेवैवित्तिनास्त (नामिव इति नास्म)कल्पनं फलवत् ।

अज्ञानानां ज्ञानं वन्था (ज्ञानसम्बन्धाः) न गगनार्थिनां तताऽप्यमहापः [३५२६] कथम-
१० वापो यतः समवायसम्बन्धनिषेधान्, तताऽपि सद्यत्राप्रविगापात् । न च भिन्नस्य आत्मनो वदने 'इह ज्ञानम् आत्मनि' इति प्रत्ययाऽस्ति वन समवायाऽर्था स्यात्, अन्यथा 'परतृष्टे' ज्ञानम्-
-इत्यपि स्यात् ।

अथ ज्ञानं द्रव्याभित् गुणत्वाद् रूपादिषु, गुणवद्वयाद्य भेदः अन्यथा तद्व्योगा-
दिति मतिः सापि न युक्त्य च ततः (यतः) सापि ज्ञानादिरूपादिभ्या भिन्नस्य आधारस्य वदने
१५ सत्येव स्यात् न च तदस्ति इत्युक्तं पुरस्तात् । तथापि तद्वद्वयनकल्पने ततोऽप्यन्यस्य तदाधारस्य
तताऽप्यन्यस्य तदाधारस्य दानकल्पनमित्यनवस्था स्यात् । तर्हि नानादि (ज्ञानादि)रूपादि
मात्रमापन्नमिति भास्व (नारम्भा) नापि पटादिस्कन्ध इति शास्त्रशासनं समलामिति चेत् न
पृषापर्यभूतकृतानस्य आत्मत्वप्रसाधना तथ (प्रसाधनात्, तथा) रूपादिविगापात्रां कल्पयित्ते
कल्पमुपगठानां पटादिस्कन्धस्थापनात् । तैमादिभिरज्ञानस्य अत्राह—रूपाभित्त्वसाधनं कृत्वा (मत्पक्ष)

२० साधन(नं) हेतुश्च अतिरिक्तः, तस्य गुणत्वाऽभिद्वेः ॐ "द्रव्याभय (य्य)गुणवान् संयागवि
भाग्यकारणम् [जनपथा] गुणा" [बिं० सू ११।१६] इति गुणलक्षणम् । न चास्य
द्रव्याभित्त्वम् पृषापर्याप्तमभेदं चाऽप्य सम्बन्धान् द्रव्यगुणयोर्विहापः । अथ पूर्वोत्तरत्वमा
वयोः गुणत्वं तदाभित्त्वं च कल्पते अत्र परिशुद्धः—

ज्ञानाद्विभक्त्या न स्यादात्मा एव (सु त)भा मतिः (मति) ।

२५ समवायकथैरावममवायिविदा च तिल ॥

ततः सूत्रम्—योक्त्रुष्टुणाम् इति । एवमपि ॐ "भूतन्य (न्य) पुरुषस्य स्व रूपमपिति
(स्वरूपम्) ' [योगभा० १।०] इति वचनात् सांख्यपुराणानां "तत्स्यात् इति चत् [३५२६]
अत्राह—परिणामिनाम् इति ।

(१) आत्मनां न्यः । "तत्पदार्थस्य चकारिणमि मोक्षमार्गं"—न सू ११।१ (२) गगनार्थानां
वापान् । (३) ज्ञानात् द्विगुणात् । (४) अत्राह—पुस्ताम् । (५) विभक्त्यावपि नर्तनत्वात् दृश्यत् ।
(६) अत्राह— । (७) अत्राह—पुस्ताम् । (८) अत्राह—पुस्ताम् । (९) अत्राह—पुस्ताम् । (१०) अत्राह—
(११) अत्राह— ।

ननु साङ्ख्यस्य पुरुष इस्तारो बोद्ध (पुरुषा द्रष्टारः, बोद्ध) पुनः प्रधानं बोधपरिणामात् , तत्कथमेवमाशङ्कितमिति चेत् ? न, बोधदर्शनयोरव्यतिरेकात्^१ ।

स्यान्मतम्—^२ नित्यं श्रुतं तेषां श्रेयःपथो[पायं स्यादिति चेत् , अत्राह—सोपायो]पेय-
तत्त्वार्थम् इति । उपायो हेतुः संसारस्य भिष्यात्वादिः मोक्षस्य सम्यग्दर्शनादिः उपेयं फलं
ससारो मोक्षश्च, सह उपायेन वर्तत इति सोपायम् तच्च तद् उपेयं च तदेव तत्त्वम्^५
अर्थो विषयो यस्य तत्तथोक्तम् । [न] च नित्यं वेदश्रुतम् एवंविधिमिति निवेदयिष्यते ।^३ पि ट-
कत्र याख्यं तेषां^४ तत्पर्यं इति चेत् , अत्राह—न वक्त्राकृतस्तव (सूच)नम् इति । पुरुषा-
भिप्रायसूचकं सौगतं वचः श्रेयःपथो न ।

साख्य (ख्यं) नैयायिकेन नैयायिकं सौगतेन^६ तं च स्वयनिराकुर्वन् , व्यातिरेकमुखेन
कारिका व्याचष्टे—‘करणम्’ इत्यादिना । तत्र साख्यमतं तावदर्शयति—करणं श्रोत्रादि यथा यथा १०
शृणोति गृह्णाति श्रुतं शास्त्रार्थमवगच्छति संधारयति कालान्तरस्मरणधारणविषयता नयति
विजानाति तदर्थपरिणतं भवति वितर्कयति ‘युक्तमिदम् इदं वान्यथा’ इति विजयते (विच-
यते^७) अभिनिविशते युक्ते रुचिं करोति । किम् ? इत्याह—गुणेत्यादि । गुणाः सत्त्वादयः
पुरुषाः पुमांसः तेषाम् अन्तरं भेदः स एव तत्त्वं तदिति । केन रूपेण ? उपायतया कारण-
तया । कस्य (स्याः)? इत्याह—अनादिदुःखनिवृत्तेः । किंभूतायाः इत्यै (इत्याह—ए)कान्तिके- १५
त्यादि । कस्य सम्बन्धिन्याः ? इत्याह पुरुषस्येति । तथा तथा पश्यन् । किम् ? इत्याह—
निर्वेदं वैराग्यं च । किंभूतम् ? इत्याह [३५३क] एतद्दर्शितं करणदर्शितम् । कः ? इत्याह—
पुरुषः । किंभूतः ? चेतनः । पुनरपि किंभूतः ? अपरिणामी सत् (स तम्) पश्यन् किं
करोति ? इत्याह—मोक्षमुपैति । किं कुर्वन् ? अनुभवन् । किम् ? कैवल्यम् ।

ननु मुक्तस्यापि पुनः संसारः स्यादिति चेत् , अत्राह—पुनः पश्चात् तरणं (करणं) न २०
दर्शयति ‘आत्मानम्’ इत्यध्याहारः । न च नैवार्यपुरुषः वश्यति । कुनः ? इत्याह—औत्सुक्य-
निवृत्तेः इत्येवं केचित् कापिलाः ।

तत् नैयायिकेन दूषयन्नाह—तद् इत्यादि । तत् साङ्ख्यसम्बन्धि । किम् ? उपायोपेय-
तत्त्वम् मृष्यतो (अमृष्यन्तः) असहमानाः नैयायिका मोक्षम् ‘आहुः’ इति सम्बन्धः । कथं
मृष्यत (अमृष्यन्तः) ? इत्याह—कथमित्यादि । कथं चिद्वृत्तिः[:] ज्ञानं श्रवणदिरूपम् । २५
कस्य ? इत्याह—अचेतनस्य प्रधानपरिणामस्य करणस्य । कुतः ? इत्याह—अतिप्रसङ्गात्
घटादेरपि तत्प्रसङ्गात् । [वा] अथवा कथं केन प्रत्यक्षानुमानप्रकारेण उपलब्धिः प्रतिपत्तिः
अचेतनस्य परकल्पितस्य न केनचित् तत्र तदभावात् कथं ‘करणम्’ इत्यायु(यु)क्तम् ।

ननु यदि तन्न स्यात् कथं^८ तद्दर्शित पुरुषः पश्येदिति चेत् ? अत्रोच्यते—करण कथं पश्येत्

(१) भेदाभावात् । “बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्”-न्यायसू० १।१।१५। (२) मीमांसक-
प्राह । (३) बौद्ध प्राह । सूत्रपिटकं विनयपिटकम् अभिधर्मपिटकं चेति त्रयम् । (४) पुत्पाणाम् । (५)
श्रेयःपथ । (६) सौगतम् । (७) विचारं करोति । (८) पुरुषे । (९) उपलब्ध्यभावात् । (१०) करणदर्शितम् ।

अन्यकरणं विना ? अन्यथा अर्थमपि तयैव पश्येदिति किं कृतं करणकल्पनया ? अत्रापि तदन्तरकल्पने अन्वयस्याः । तथापि तत्कल्पनायां कृपमाह—अतिप्रसङ्गात्, अन्यस्यापि तथा कल्पना स्वात् इति । तत्र मुक्तं कारणम् (करणम्) इत्यादि ।

- यस्युनरुक्तम्—‘पश्यन्’ इत्यादि तत्राह—कथं च [त]नस्या [प्य] क्तु रूपलम्बिः अति-
 १ प्रसङ्गात् इति । अक्षुः पुरुषस्य क “अक्षुःशुभ्रः शुभ्रः पुरुषः कपिलदर्शने ।” इति वच-
 नात् कथम् उपलम्बिः अथसामान्तरण्यं चतन्त्य वज्रत्वा (‘शतनस्य’) भावस्य । नहि अथस
 भिषानाम् प्राक् [३५३३] वदर्शने [३] व्यापृतं रूपं बहत् : (रूपमत्रहत्) पुनः वदर्शने मुक्तम्
 ‘पूर्वं न मुक्तं’ पूजयत् । परित्यागं कथं [न] कर्तृत्वं करणकियमव दर्शनक्रिययापि सिद्ध-
 कर्तृत्वात् । अथ सर्वथा व्याप्तीनः पुरुषो दर्पणतत्त्वानाबो यो (मीयो) यथा सभिहितोऽर्थो
 १० मन्वति तं तथा पश्यति इति तथा (व) मुक्तम् औदासीन्यापरित्यागे तद्व्ययोगादिति । अथ
 सर्वथा पश्यत्यसौ ” तत्राह—अतिप्रसङ्गादिति । सर्वस्य सम्या सचत्र सर्वाभौपत्यप्रसङ्गात् ।
 रूपान्तरमाह—दृश्येत्वादि । दृश्यदर्शनस्वभावयोः प्रकृतिपुरुषयोः व्यापकयो
 कथं संयोगो वा नभेद्य (भवेत् ? वा) शब्दो प्रसङ्गसमुच्चयार्थः । ननु कथाचित्तयोः अक्षरपा-
 न्त्यव्याप्तिः ततोऽवमदोष इति चेत् अत्राह—तद्वचस्ययोः कृतस्त्वयोः इत्यर्थः । ननु प्रधानत्व
 १५ परिणामित्वात् ‘तद्वचस्ययोः’ इत्युक्तमिति चेत् न पुरुषस्यापि तद्वत् परिणामित्वात्पेव
 क्षिप्तोपादिति मन्यते । यतः (अतः) संयोगो भवेत्यस्य (भवेदित्यस्या) निवृत्तिरिति । एवं व्यति-
 रेकमुत्प्रेते परिणामीति व्याख्यातम् ।

संप्रति नैयायिकमते दर्शयति सौमतेन रूपक्षिप्तम् आत्मा इत्यादि । आत्मादि प्रधानं
 यस्य पदार्थसमूहस्य स एव तत्त्वं तज्ज्ञानात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ सत्यां द्वोपानुत्पत्तेः बाण
 २० रगाद्यः तेषामनुत्पत्तेः प्रवृत्तेरसंभवात् रागादिभर्त्सनात् धर्मधारसंभवात् अन्मनिवृत्तौ
 अक्षेपानुत्पत्तिस्य आत्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षमाहुः नैयायिकाः । तदुक्तम्—

क ‘प्रमाणप्रमेयसंज्ञब्रह्मो ज्ञेयः प्रमाणान्तसिद्धान्तावमपत्कनिर्णयषाद्बलवद्विषयत्वाद्देहा-
 मासच्छ्रुतिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाभिः भेषसाधिगम ।” [न्यायसू १।१।१]

क ‘दुःखसन्न्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुधरोत्तरापये र्ददनन्तरामाभात् [अपवर्गः]”
 २५ [न्यायसू ० १।१।२] इति ।

पदद्वयपण्यह सौमतेः—सौम्यम् इत्यादि । सा साधुप्रापितः अयं नैयायिकेन तथ्यमानः ।
 क ? इत्याह आत्मात्मीयप्रहः कथं मोक्षाय ? कुत्र इति चेत् ? आह—संसारहेतुवः । न च
 संसार [करणमेव भाग] कारणं मुक्तम् अतिप्रसङ्गात् । एतदपि कुतः ? इत्याह—अयोनिष्ठो
 मनस्करो यतः “निर्विषया चिक्त्वो यतः इति मन्यते । तदुक्तम्—

(१) “उक्तं च—अमूर्तस्वैतन्त मीतो विद्या सर्वगतोऽप्रतिबा । अक्षरं विगुणः सूक्ष्म आत्मा अविष्-
 र्द्यते च —वदन् इह ए ३१। (२) ‘वृत्तं च मुक्तम्’ इति पुनर्लिखितम् । (३) इत्यपि दर्शयति यावा
 कर्त्ता एव । (४) दर्शनकर्मण्यकण्यकृपाबोधिगत् । (५) पुनः । (६) प्रकृतिपुरुषयोः । (७) प्रभाववत् ।
 (८) तद्वच्यवदितपूर्वनिष्पत्त्यात् । (९) “अर्थविद्यो मन्वत्कारः आत्मा निर्विषय-” इत्येव श्री टी ५।१.१।
 (१) आत्मा इत्यर्थः ।

*“आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात् परिग्रहद्वेषौ ।

अनयोः संप्रतिवद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥” [प्र० वा० १।२२१] इत्यादि ।

दूषणान्तरमाह—नित्यस्य इत्यादि । नित्यस्य अविचलितरूपस्य वस्तुत्वमेवं संभाव्याऽ-
नेन (मेव न संभाव्यम् । अनेन) तथाद्वृणाम् । (‘बोद्धृणाम्’) इत्येतदपि व्याख्यातम् ।

अधुना सौगतमतं स्वयं दूषयितुमुपन्यस्यति—चतुःसत्य इत्यादि । दुःखसत्यादिदुःखसमु- ५
दा(द)यनि [रोधमार्गसङ्गकानि चतुःसत्यानि] तेषां भावनोपायो हेतुर्यस्य स तथोक्तः तं ब्रुवाणाः
सौगताः । किं तद् ? इत्याह—निर्वाणम् मोक्षम् । किंभूतम् ? इत्याह—सकल इत्यादि ।
[सकलसन्तानोच्छेदरूपं] प्रत्यवस्थायेरन (स्थाप्येरन्) पर्यनुयुज्येरन् इति । कथमिति
चेत् ? अत्राह—कथमित्यादि । चतुःसत्यप्रतिपादकवचनजनि[त] तद्विषय ज्ञान मिथ्याज्ञानम्
[तस्य] अर्थ (अर्थाऽ)विषयत्वात् अर्थाप्रतिबन्धात् साक्षात् तस्मादनुत्पत्तिः शब्दस्य १०
च तैरेव [त]त्प्रतिबन्धानभ्युपगमात् ततः कथं न कथञ्चित् तत्त्वस्य चतुःसत्यलक्षणस्य
[३५४ख] प्रतिपत्तिः । तथापि यदेव तैतः प्रतीयते तदेव भाव[य]ता मुक्तिः स्यात् इति
चेत्, अत्राह—कथम् इत्यादि । कथम् अतत्त्वस्य शब्दार्थस्य भावनायाः तस्याः प्रप (प्रकर्ष)
पर्यन्तः प्रकर्षावसानं तस्माज्जात तज्जं तत्त्वज्ञानं चतुःसत्यज्ञानं निर्वाणं ‘च’ इति पूर्वदूषण-
समुच्चये कामशोकाद्युपप्लुतज्ञानमिव अतत्त्वज्ञानमेव स्यादिति । न (तत्र) युक्तम्— १५

*“स्वर्गापवर्गमार्गस्य प्रमाणं भेदको (वेदको) नरः ।

अन्यस्याप्यपरिज्ञाने संभवेदपि तस्य तत् ॥” [प्र० वार्तिकाल० २।३१] इति ।

तत्रैव दोषान्तरमाह—मिथ्यैकान्त इत्यादि । नित्यात्मादिप्रतिपादकशौल्हार्यज्ञानस्येव
चतुःसत्यप्रतिपादकशौल्हस्यापि मिथ्यैकान्ताविशेषः तस्मिन् सति नैरात्म्येतरपक्षयोः
नैरात्म्यम् आत्मरहितत्वम् इतरत् सात्मकत्वं तयोः पक्षौ [तयोः] प्रतिज्ञेतरयोः अस्ति वा २०
कश्चिद्विशेषः ? न कश्चिदस्ति इत्यर्थः । ततो यथा आत्मा (न आत्म)भावनातो मुक्तिः तथा
नैरात्म्यभावनातोऽपि इति मन्यते ।

ननु किमुच्यते तयोर्न कश्चिद्विशेष इति, यावगनैरात्म्यपक्षादिकयावता तरात्म्य पक्षादिक-
मस्ति (यावता नैरात्म्ये प्रत्यक्षादिकमस्ति) नेतरपक्ष (पक्षे) ततः श्रुतादर्थमवगम्य पुनः प्रत्य-
क्षानुमानाभ्यां विचार्य भावयतां नैरात्म्यवादिनामेव मुक्तिरिति चेत्, अत्राह—प्रत्यक्षेत्यादि । २५
प्रत्यक्षं च हेतुश्च लिङ्गं तदाभासौ च प्रत्यक्षहेतुतदाभासौ त एव विकल्पा भेदः तेषा
सम्बन्धो अर्थाविनाभाव[स्त]स्य भावाभावौ प्रत्यक्षहेतुविकल्पयोः अर्थसम्बन्धाभावः
(न्वभावः) प्रत्यक्ष [३५५क] हेतुत्वाभासविकल्पयोः सम्बन्धाभावः, तयोश्च ‘नैरात्म्येतर-
पक्षयोः अस्ति वा कश्चिद्विशेषः’ इति सम्बन्धः । पक्षद्वयेऽपि प्रत्यक्षाविनिषेधात् । कल्पनया
उभयत्रापि तत्समानमिति मन्यते । एतदपि कुतः ? इत्यत्राह—मिथ्येत्यादि । मिथ्या कल्पितो ३०
विषयो [गोचर] स्तयो र्भावः तत्ता तस्या अविशेषात् । सोऽपि कुतः ? [इत्यत्राह—यथालक्षणम्]

(१) अर्थैरेव । (२) शब्दात् । (३) नैयायिकदत्तात् । (४) नैद्वशात् । (५) आत्मवादपक्षे ।

इत्यादि । समानान्तरिकमेव ययालक्षणं तत्र तद्वचनं च (तत् स्वलक्षणं च) नैवत्यन्तर
वाकिकल्पितं बन्तु तस्माद् भिन्नधुणं विसदृशं जात्यन्तरं तस्य इति लक्षणात् । तत्र नैवत्यन्तरमे
वस्वव्यापनम् (नात) निर्वाणं युक्तम् । एवमस्तु इति चेत् अत्राह—कुतः इत्यादि । कुतश्चित्
प्रमाणात् तत्त्वस्य प्रतिपत्तिः सुगतस्यतरस्य वा । एवं तावत् स्वार्थसंपत्तिः सुगतस्य निपिष्टा ।

५. अघुना [पटपत्त]पतिं निरुक्त्यत्राह—साधन इत्यादि । साधनवचनस्यापि त्रिरूप
छिन्नवचनत्वापि * “यत् सत् तत् सधमनित्यम्” [षाट्थ्या ५० ६] इत्येवमादिभ्यस्य न
केवलम् * “अग्निहोत्रं जुहुयात्” [मन्त्रा० ६।३६] इत्येवमादिभ्यस्य तत्त्वानभिधानोपगमात्
संगतैः । [ततः] किम् इत्याह—सत्तं फीदृशी इत्यादि । पतुः सत्या (तत्त्वस्य पतुःसत्यत्व)
देशना सुगतस्य कीदृशीति । तत्र युक्तम्—

१०. * “ज्ञानवान् मृगयत कश्चित् तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञापदशकरणे विप्रलम्भनसङ्किमिः ॥” [म०वा० १।३२] इति ।

ज्ञानवति सत्यपि तद्वचनात् तत्त्वाप्रतिपत्तेः, बबतुयमिप्रायमात्राय (र्धे) प्रतिपत्तिः पुनर
म्यवचनात्पि । तत्र एवं वक्तव्यम्—

ज्ञानयाम् मृगयते कश्चित् तदुक्तप्रतिपत्तये ।

न ह्योपदेशकरणे विप्रलम्भनसङ्किमिः ॥ इति ।

१५

सुगतसन्निधानात् स्वयमेव जनस्य तत्त्वप्रतिपत्तिः, * “कुट्यादिभ्यो वा देशना ॥”
इति केचित् [३५५ प] तदुक्तम् यतः तत्सन्निधानात्तस्य तत्त्वप्रतिपत्तिः अप्यवस्था,
विकल्परूपा वा स्यात् ? प्रथमपक्षे तत्सन्निधानोपाया जमिनां सर्वज्ञतेति प्रसक्तम् । बतुः [सत्त्व-
शत्व] सर्वज्ञत्वम् इति परस्य मतम् । तदुक्तम्—

२०. * द्वियोपादभूतत्वस्य साम्युपायस्यै वदकः ।

याः प्रमाणमसविस्ता (मसाविष्टो) न तु सर्वस्य वेदकः ॥

दूरं पश्यतु वा मा वा तन्वमिष्टं तु पश्यतु ।

प्रमाणं दूरदर्शी चेदतं गृह्णानुपासहे ॥”

[प्र वा १।३४ ३५] इत्यादि ।

२५

तथा च तत्त्वाभ्यासोऽनर्थकः । द्वितीयपक्षे—विकल्पमात्ररूपा, अनुमानरूपा वा स्यात् ?
अत्रापि प्रथमविकल्पे तत्रो बोधः कथमतत्त्वमावना इत्यादि । [वदि] पुनस्तस्याः परमार्थ-
विपयत्वमिष्यते, न्याहृतमेतत्—* “द्वे एव प्रमाणे” [प्र वार्तिक्य ३।१] इति * “विक-

- (१) कश्चिद्विस्तारितम् । (२) कैवाचित्कश्चिद्विस्तारितम् । (३) “संयारावैवतत्त्वस्य
नुपविश्यात्सर्वैरिव । विस्तारितं तत्राद्यं कुट्यादिभ्योऽपि देशना ॥”—तत्त्वस्य ह्यो ३५८ ।
“सांनिध्यमात्रतत्त्वस्य ... मी ह्यो सु १ ह्यो १३८। (४) अतः । (५) सुगतसन्निधानात् ।
(६) देशं कुट्यात्तत्त्वम् उपाद्वैर् निरोधतत्त्वम् ततोऽनुपायः समुत्पन्न-मार्गस्यै । () फलं अत्राप्यतः ।
(७) वदिको । दूरदर्शिनः दूरकुटीरः । (८) विकल्पमात्रमात्रमात्रात् । (९) “द्विविधमेव प्रमाणम्”
—म वार्तिक्य ३ ।

‘लपोऽवस्तुनिर्भासः’ इत्यादि च । द्वितीयविकल्पे लिङ्गात् लिङ्गिनि ज्ञानम् अनुमानम् । लिङ्गस्य च स्वयं प्रतिपत्तौ ततः साध्यप्रतीतिरपि स्वयमेव इति किं तत्सन्निधानेन ? नहि धूमाद् अग्निं प्रतिपद्यमानं प्रति तदुपयोगि । अथ साध्यवलिङ्गज्ञानं तत एव, तच्च चेत् प्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियत्वा-ऽविशेषेऽपि लिङ्गो प्रत्यक्षं ततो न साध्ये इति किं कृतो विभागः ? यदि विकल्पमात्रम्, कथ-मतो लिङ्गप्रतिपत्तिः यतोऽनुमान [रूपत्वम्, अनुमान]त्वे प्रकृतमनुवर्त्तत इत्यनवस्था । तत्र ५ तत्सन्निधानात् कस्यचित्तत्त्वप्रतिपत्तिः ।

यत्पुनरुक्तम्—‘कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः’ इति, तत्र ज्ञानमात्रेणापि वर्जितेभ्यः तेभ्यो देशनासंभवे कथमिदं सूक्तम्—

※“विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः । [३५६क]

तेषामन्योऽन्यसम्बन्धान्नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥” इति ?

१०

अथ अन्य एव ते शब्दा ये विकल्पाभावेऽपि भवन्ति, तर्हि अन्यदेव तच्चित्तं यत्ता [यत्तदं]भावेऽपि स्यादिति परलोक(का)सिद्धिः । कथं चैवं सति व्याहारादेः परशरीरे चैतन्य-प्रतीतिः ? कथं च न स्यात् ? किं कुड्यादिकवत् कस्यचित् सन्निधानात् धर्म की र्था द यो वदन्ति उत स्वयमेव इति शङ्काऽनिवृत्तेः ।

किंच, तद्देशनाभ्यो यदि न कस्यचित्तत्त्वप्रतीतिः किं ताभिः ? अस्ति चेत्, सिद्धः शब्दः १५ अर्थवाचकः । तद्वद् अन्योऽपि तत्सन्निधानात्तया (था) इति चेत्, अन्यसन्निधानाद् ‘अन्या अपि, भावनियमाभावात् शक्तीनामिति ।

यत्पुनरेतत्—※“विवक्षाप्रतिबद्धजन्मानो विवक्षामेव गमयेयुः ।” इति, तत्रापि कुड्यादिप्रतिबद्धजन्मानः ताः कुड्यादिकं गमयेयुः, तच्च तत्सन्निधानमिति दूरे तत्त्वप्रतिपत्तिः व्यवहिता वा स्यात् । ततः स्थितं कीदृशी तत्त्वदेशना इति । तथैवैतेन ‘सोपायोपेय’ इत्यादि २० व्याख्यातम् ।

ननु सुगतस्यापि विकल्पोऽस्ति ततो धर्मादेना (धर्मदेशना) इति चेत्, अत्राह—‘सोपा-योपेय’ इत्यादि ।

[सोपायोपेयतत्त्वञ्चेद् बुद्धो निश्चित्य वाचकैः ।

परं निश्चाययेच्छब्दविकल्पास्तत्त्वगोचराः ॥३॥

२५

सोऽयं परमार्थासंस्पर्शिभिः विकल्पैस्तत्त्वं निश्चिन्वन् तत्त्वानभिधानैः वाचकैर्वि-कल्पविषयं निश्चाययति इति क इमं व्याघातभारमुद्धोढुं समर्थः अन्यत्रैकान्तविनश्वरात् ।]

(१) सुगतसन्निधानेन । (२) सुगतसन्निधान सार्थकम् । (३) सुगतसन्निधानात् । (४) कुड्या-दिभ्यः । कुड्यादिभ्य इति पाठे मूलग्रन्थकुटीत इत्यर्थः । (५) चैतन्याभावेऽपि भूतमात्रात् । (६) सुग-तस्य । (७) कपिलादि । (८) कपिलादिदेशना अपि तत्त्वप्रतिपादिका. स्यु । (९) शब्दा । (१०) देशना ।

बुद्धः सुगतः निश्चित्य विकल्पविषयतां नीत्वा [अ]विकल्पन्यऽनिग्रयात् । अनेन एतदर्शयति बुद्धस्य बुद्धनिर्विकल्पबोधसद्भावे न ततो बधनप्रवृत्तिरिति तत्कल्पनाममर्षकम् ।

एतेन इहमपि निरस्तं यदुक्तं गा ऋ ल की र्ति मा-

ॐ "ये कल्पयन्ति कवयः सुगतस्य वाचस्तं कल्पनामपि मुनि" (नेः) परिकल्पयन्ति ।

५ तस्यामवाप्ततया चकास्ति दाप तत [] स्तुतिपदेनिगदन्ति तेऽर्थात् ॥" इति ।

कथम् ? [३५६ख] तद्वचनाभाष किं तेन अनवकनेन अथा (अनव)पापिन ? शयं चिन्तितमन्तरम् । अथा द्वैतमल्लखद (अथ द्वैतमल्लखेत्)मुक्तम् , तेन तत्र सवभिद्वमुक्तम्-मुक्तम् एतद्वचनानायाज्जाभात् । ततो बधनप्रयुक्त्ये (ना) वा, तदर्थो वा ततः प्रतीयते उभय

यापि स्वच्छप्रविषयत्वं छद्धानाम् । सौगताना (सुगते न) स्यादिति चेत् न ; अन्यत्रापि

१ तद्विषयेषात् । न वस्तुगतं स्येवा किमप्यंशम् (न च सुगतस्यैव अविद्वत्त्वमप्यंशम्) अन्यत्वापि

स्वयं तद्व्युपगमात् । अत्यामं जं (अध्यामत्रं) च तवस्ति ॐ "यस्य यावत् (ती) माम्ना"

[प्र चार्त्तिकात् प्र २३३] इति । न कस्यपिद्विकल्पान्तरस्य विकल्पाद्वचनमिति मुक्तम्

इतरथा भूमोऽपि कविद्वयोः अन्यत्रान्यतोऽपि स्यात् । अर्थाविषयं सुगतबद्धं अन्यत्वे

(अन्यत्वापि) । तथा बुद्धस्यापि निश्चये (निश्चयभावे) बधनमिति । किं निश्चित्य ? इत्याह-

१५ सोपाय इत्यादि । स कैः किं कुर्वान् ? इत्यत्राह-वाचकैः शब्दैः परम् आत्मनेऽयं दिनेय

कारं (विनेयकारं) निश्चाययेत् खेदु यदि । ततः किं जायते ? इत्याह-शाब्दविकल्पाः

तत्त्वगोचराः सु (स्व)च्छप्रविषयाः 'स्युः' इत्यप्याहारः । एवं मन्थते-योऽतो सुगतस्य विकल्पः

स आत्माविविषयश्चेत् इतरविकल्पवत् तद्वचनस्यै तत्रविषयत्वे ततः स एव प्रतीयते इति स

एव बोधोः 'साधनबधनस्यापि' इत्यादिकः । अथ स्वच्छप्रविषयः तर्हि [न] नीत्वाविकल्पस्यो

२ अस्तुगोचरः तस्मात् 'मरीचिकानिचये अलविकल्पवदिति । ततः ॐ "विकल्पोऽस्तुनिमासो

विसंवादादुपप्लवः" [इति कथन]मात्रम् , सुगतबधनस्यापि तद्विचारत्वात् , तथा च

तत्रमवस्य शाब्दस्यापि तद्विषयत्वमिति ।

व्यतिरेकमुद्येन [३५७ क] कारिकां अवाच्ये-परमार्थ इत्यादिना । सोऽयं हेयोपारेकत्व

(त्वं) परमार्थः सदसस्पृष्टिमि" तदगोचरैः । किं [मूर्ते] रित्याह-विकल्पैः । किं कुर्वन् ?

२५ इत्याह-निश्चिन्तन् इवत्वम् । किम् ? तत्त्व [तत्त्वम्] । कः ? सोऽयम्] बुद्धः क्षिप्यान्

निश्चाययति । कैः ? बार (च) कैः । किन्मूर्तेः ? तत्त्वानमिधानैः । किन्मूर्ते किम् ? इत्यत्राह-

विकल्पविषयम् स्पष्टसाधारणत्वं तत्त्व[म्] इति क इयं व्यापारभारं स्वनाशक्यापमारम्

तद्बोद्धुं समर्थः अन्यत्र एकान्तविनिश्चरार(विनिश्चरार्त्) "बोद्धुं समर्थः पूर्वापरपरामर्शस्यत्वात्

ननु क्षिप्याः सुगतबधोमिः तत्त्वं नास्मात् न प्रतिपद्यन्ते अपि तु तद्विभाष(यम्),

(१) बुद्धत्वकल्पनम् । (२) सुगतात् । (३) वचनात् । (४) इति बोधा । (५) साधारणत्वम् ।

(६) निश्चिन्तनम् । (७) सुगतत्वं । (८) अस्मदादिः । (९) अथ सुगतत्वं बधनमर्षकत्वं तथा अन्यत्वा-

पीति । (१०) सुगतबधत्वम् । (११) अर्षसम्बन्धे । (१२) विकल्पत्वात् । (१३) 'बोद्धुं समर्थः' इति

बुद्धविकल्पत्वं ।

पुनः स्वयमेव तत्त्वं युक्त्य (क्त्याऽ) वबुद्ध्यन्ते इति चेत्, अत्राह—शब्दश्चेद् (शब्दैश्चेत्) इत्यादि ।

[शब्दैश्चेद्ब्रह्मत्रभिप्रायं प्रतिपद्य परीक्षकाः ।

युक्त्या तत्त्वं प्रतिप(प्रप)द्येरन् किन्नैवं चक्षुरादिभिः ॥४॥

न खलु युक्तायुक्तपरीक्षया तत्चेतरप्रतिपत्तौ दृष्टश्रुतयोरर्थयोः कश्चन अतिशयोऽ- ५
स्ति यतः चक्षुरादिज्ञानमेव तत्त्वविषयम् । तत्समारोपव्यवच्छेदस्यैव प्रामाण्ये निर्विकल्प-
ज्ञानस्य प्रामाण्यं न भवेत्, सर्वथा अन्यस्यापि प्रसङ्गः स्यात् । संवृत्तिप्रभृतेरेव स्यात् ।
तच्च [नास्ति] ।]

वक्तुः सुगतस्य अभिप्रायं विवक्षा प्रतिपद्य । कैः ? इत्याह—शब्दैः इति । के ?
इत्याह—परीक्षकाः तत्त्वचिन्तकाः । किं कुर्वीरन् ? इत्याह—प्रतिप(प्रप)द्येरन् । किम् ? १०
तत्त्वमिति । कया ? युक्त्या प्रत्यक्षानुमानरूपया । चेद् यदि । दूषणमाह—किं नैव (वं)
कस्मादेवं चक्षुरादिभिः तत्त्वं न प्रतिपद्येरन् परीक्षकाः । चक्षुर्ग्रहणम् उपलक्षणम्
अन्येन्द्रियाणाम् । आदिशब्देन अनुमानपरिग्रहः । एतदुक्तं भवति—यदि सुगतव[व]ने प्रवृत्तेऽपि
न ततः^१ तत्त्वप्रतीतिः अपि तु युक्तिः(क्तेः) प्रत्यक्षादिरूपायाः । तथा सति प्रत्यक्षादिविषयं
तत्त्वम् इति तत एव तत्प्रतीतिः इति किं सुगतवचनेन ? इति व्यर्थम्—‘शब्दैर्वक्त्रभिप्रायं १५
प्रतिपद्य’ इति ।

कारिकाया व्याख्यानं सुगमत्वा तत्कृतं (त्वान्न कृतम्) ‘शब्दैर्वक्त्रभिप्रायं प्रति-
पद्य’ इत्यत्रैव दूषणान्तरमाह—नरवीत्यादि (न खल्वित्यादि) नखल (लु) तत्चेतन (तत्चेतर)
प्रतिपत्तौ [३५७ ख] क्रियमाणायाम् । कया ? इत्याह—युक्तायुक्तपरीक्षया इति । इदं युक्तम्
इदं वाऽयुक्तम् इति या परीक्ष(क्षा) तया । किम् ? इत्याह—कश्चन अतिशयोऽस्ति नैव २०
कश्चेद्देवो (कश्चिद्देवोऽ)स्ति । कयोः ? इ[त्य]त्राह—अर्थयोः । किम्भूतयोः ? दृष्टश्रुतयोः
इन्द्रिय-शब्दप्रतिपन्नयोः । एवं मन्यते—यद्वि (यथैवेन्द्रि)यात्तत्त्वं प्रत्य (प्रति)पद्य नाभिप्रायं परीक्ष्य
[परीक्ष]का युक्त्या तदेव तत्त्वं प्रतिपद्येरन्, तथा शब्दादपि तत्त्वं प्रतिपद्य नाभिप्रायं तदेव ते
तया प्रतिपद्येरन् इति । कीदृशस्तयोरविशेषः अतिशयो नास्ति ? इत्याह—यतो यस्मात् अतिशयात्
चक्षुरादिज्ञानमेव तत्त्वं(स्व)विषयं न पुनः श्रुतज्ञानं भवेत् तत्त्वविषयं सोऽतिशयो नास्ति । २५

ननु श्रुतज्ञानं प्रवृत्तमपि स्वविषये समा[रो]पं न व्यवच्छिनत्ति ‘अनित्यः शब्दः’ इत्युक्ते-
ऽपि नित्यज्ञानाऽनिवृत्तेः, इतरथा^२ साधनमनर्थकं भवेत् । तद्व्यवच्छेदकं च प्रमाणमिति चेत्,
अत्राह—तदि[त्यादि] । तत्समारोपो दृष्टश्रुतार्थसमारोप[स्तद्]व्यवच्छेद (दोऽ)नुमानं [तस्यैव]
तद्व्यवच्छेदस्यैव न श्रुतज्ञानस्य प्रामाण्ये अङ्गीक्रियमाणे निर्विकल्पज्ञानस्य प्रामाण्यं न
भवेत् तद्व्यवच्छेदकत्वाभावादिति मन्यते । कथं न भवेत् ? इत्याह—सर्वथा^३ तद्व्यवच्छेद- ३०

(१) सुगतवचनात् । (२) ‘शब्द क्षणिक सत्त्वात्’ इत्यादि । (३) समारोपव्यवच्छेदकम् ।

(४) समारोपव्यवच्छेद ।

प्रकारेणैव अर्थग्रहणप्रकारेणापि अन्यस्यापि प्रसङ्गमयात् (हृगः स्यात्) अथवा, अजिक्र
(कृत्) प्रकारेणैव नीलारिप्रकारेणापि, अत्रापि विकल्प्यापेक्षणात् । यदि वा अनन्वाम [प्रकारेणैव
अभ्यास] प्रकारेणापि तथापि दृश्यप्राप्यैकत्वसमाधेयमावात् [३५८ क] कर्ममय्या प्रत्यर्थं
[मायिनि] प्रमाणम् १ तर्हि क [स्याः] स्यादिति चेत् ? अत्राह—संभृतीत्यादि । भेदमवरणान्तं संभृतिः
५ अवयवमायिषिकान (नं) तत्प्रभृतेः तथाः प्र (तत्) भृतिज्ञानेन स्मरणादिपरिग्रहः, विकल्पस्यैव
स्यात् । भवतु को कोप इति चेत् अत्राह—तच्च इत्यादि । प्रमाणनियमा[भाषा]पत्तेः
इ[ति] भावः ।

एवं भुगतस्य 'वस्ववेशना कीदृशी' इति सामान्येन प्रतिपाद्य संप्रति 'वन्दुचन्द्रेणस्वच्छम्-
मार्गनिये(निरो) भविष्येणा कीदृशी वस्ववेशना' इत्येवम् दर्शयन्नाह—नीत्ये(त्) स्यादि ।

१० [नीता नैरात्म्यशाङ्काऽस्त निर्विकल्पेतरात्मना ।
सहप्रममभवान्योऽन्यथाकृत्सैकात्मसंविदाम् ॥५॥

स्वतोऽन्यतो वा स्वपरचेतसां सत्यपि सद्येतरपरिणामातिशये जीनोऽप्य पृथक्
प्रत्यास्मवेदनीयाः सहकल्पव्यतिकरव्यतिरेकात् स्वपरचेतसामस्थलचादात्म्यसामान्यगोचर
प्रत्ययविषयतां प्रथयन् स्वर्चं प्रतिषिष्यन्त बुर्विदग्धबुद्धिं तिरस्करोत्येवेति अत्र किमपि
१५ न्तया ? न चेद्यमोविद्भ्रममभम् । स्वपरदर्शनविकल्पक्रमपरिणामस्वभावजीवमन्तरेण एकान्त-
विश्लेषाणां क्षणस्वितेरदृष्टेरनुपपत्तेः ।]

नीता प्रापिवा अस्तम् अभावम् । का ? इत्याह—नैरात्म्यशाङ्का मेन (केन ?)
इत्याह—निर्विकल्पेतरात्मना इति । निर्विकल्प इतरस्य स्व (स) विकल्पः आत्मा स्वभावो
यस्य विकल्पज्ञानस्य तेन । तदुक्तम् अत्रैव प्रथमपरिच्छेदे ४ "प्रतिमासैक्यनियमे" [सिद्धि
२० १।१] इत्यादिना । केषाम् ? इत्याह—सह इत्यादि । सहकल्पान्यां भवती (न्ती)ति सह
कर्ममभाः वाच्य वा अन्योऽर्थं परस्परं कथाकृत्सा स्वे (स) पुनरपि वात्साः एका
त्मनः(स्मान्) एकसन्तानस्य (नाश्च) संविदश्च वासाम् इति ।

अन्वये 'कर्मभावान्यान्यथाकृत्सैकात्मसंविदा' (कर्मभावान्योऽन्यथाकृ
२५ त्सैकात्मसम्बन्धिसंविदाम्) इति पठन्ति । तत्रायमर्थः—कर्ममभाश्च अन्योऽन्यथा
कृत्साश्च सुखाद्य(य)स्त्रेषु एकस्यात्मनो जीवस्य वा सम्प्रचितया(न्निधन्यः)[संविदः
वासाम्] इति । स्वरूप(स्वपर)प्रसिद्ध्या युक्त (त्वं) इयमत्र ।

स्यात्मतम्—व्यतिकरान्ते सविकल्पेतरकारणेः एकत्वदर्शनानुक्त (मात् कर्म)संविदामेकत्व
साधनमयुक्तम् अन्वया अर्थे कटुकत्ववर्तमानं (मात्) गुणेऽपि किञ्चित्साभ्यो ? प्रत्यक्ष
वाचनं कर्मविद्यामेकत्वसाधनेऽपि । [३५८ य] ।

३० वास (ननु म वासा) मेकत्वं चेत्नात्मतां विहाय अपरं प्रत्यक्षगम्यम् । तद्वृत्ता च सन्तान-

(१) भूगणोक्त । (२) विवर्तन । (३) अन्वये । (४) व्याख्याकाराः । (५) कटुकत्वम् । (६) तासां
कर्मसंविदाम् । (७) चेत्नात्मता ।

न्तरापेक्षयापि इति सर्वात्मनामेकात्मकत्वम् । देशादिभेदो 'विवक्षितमविदामपि इति नात्मसिद्धिः । ए[ते]न द्वितीयं व्याख्यानं चिन्तितमिति चेत् , अत्राह—स्वतोऽन्यतो वा इत्यादि । स्वा [नि] स्वसन्तानपतितानि [पराणि] पुत्राणि (दि)मन्तानान्तरभूतानि तानि च तानि चेतांसि तेषा सत्यपि विद्यमाने वि (ऽपि) सदृशेतरपरिणामा विषये (तिशये) विसदृशपरिणामातिशये । कुतः ? इत्याह—स्वतः मोपादा (स्वोपादा)नकारणा [त् अ] न्यतो वा सहकारिकारणात् वेति ५ समुच्चये । तदुक्तम्—*“स्वतोऽन्यतो वा विवर्त्तेत क्रमा [द्] हेतुफलन्याति (लात्मना) ।” [सिद्धिवि० ३।१९] इति । तस्मिन् सत्यपि कुतः किं कुर्वन् कः किं करोति ? इत्याह—सङ्करे-त्यादि । जीवो य (ऽयं) स्वसंवेदनाध्यक्षविषयः तिरस्करोत्ये [व] । कम ? इत्याह—दुर्विदग्धवृद्धिं सौगत चार्वाकं च । किं कुर्वन्तम् ? प्रतिक्षिपन्तम् । किम् ? स्वयं जीवमेव । केषां कुर्वन्ति इत्याह—स (स्व)परचेतसामस्खलत्तादात्म्यसामान्यगो[चर]प्रत्ययविषयता स्वचेतसाम् १० अस्खलत्तादात्म्यप्रत्ययविषयता पराद (परचे)तसा स्वापेक्षयाऽस्खलत्सामान्यप्रत्ययविषयता प्रथयन् प्रमिद्धिं तदा न (तन्वन्) । कुतः ? इत्याह—सङ्कर इत्यादि । सङ्करे(रः) स्वस्वचेतस्सु तादात्म्यप्रत्ययविषयतावत् सामान्यप्रत्ययविषयता, परचेतस्सु मामान्यप्रत्ययविषयतावत् [ता] दात्म्यप्रत्य[य]विषयता, व्यतिरेकश्च स्वचेतस्सु तयाविधिसामान्यप्रत्ययविषयता परचेतस्सु तादा-त्म्यप्रत्ययविषयता [३५९क] तयो व्यतिरेकोऽभावः तस्मात् तं वा प्राप्य । १५

ननु सर्वत्र एक एव जीवः, इति न युक्तं 'स्वतः' इत्यादिकमिति चेत् , अत्राह—पृथग् इति । पृथग् भिन्नः । किंभूतः ? प्रत्यात्मवेदनीयः, अत्र अस्मिन् न्याये सति जीवे वा किं नश्चिन्तया अनुमानेन ? किमर्थं तर्हि तत्र '[क्र]मोपलब्धि' इत्यादि वक्ष्यते तद् इति चेत् ? अत्राह—न च (चेत्) इत्यादि । तमसोऽज्ञानस्य विजृम्भणं [चेत्] यदि न तर्हि किन्न-श्चिन्तया । तद्विजृम्भणात् तदिष्यते, तद्व्यवच्छेदार्थमिति भावः । कस्य ? इत्याह—एकास्त्र २० (न्त) इत्यादि । स्वपरचेतसा तद्विषयता प्रथयन् इति । एतदपि कुतः ? इत्याह—स्वपरेत्यादि । स्वपरयोः दर्शनं चावग्रहो विकल्पश्च स्मरणादिः तावेव क्रमपरिणामः स एव स्वभावो यस्य स तथोक्तो जीवोऽन्यपदार्थः तमन्तरेणाऽदृष्टेः । कथम् ? इत्यत्राह—एकान्तविशेषाणाम् । परस्पर विशिष्यन्ते इति विशेषा द्रव्यादयः अत एव तद्वादी वैशेषिक इत्युच्यते, एकान्तेन विशेषा एकान्तविशेषा[ः]तेपामिति । न केवल तेपामेव अपि तु क्षणास्थितेः 'च' शब्दोऽत्र द्रष्टव्यः, २५ अदृष्टेरिति । हेत्वन्तरमाह—अनुपपत्तेश्च इति । 'एकान्तविशेषाणां क्षणास्थितेश्च' इति सम्यग्धः ।

तदनुपपत्तिं दर्शयन्नाह—क्रमोपलब्धि इत्यादि ।

[क्रमोपलब्धिनियमात् स्यादभेदः स्वसंविदाम् ।

सुखःदुखादिभेदेऽपि सहवीक्षानियामवत् ॥६॥

३०

(१) क्रमभाविनीनां संविदाम् । (२) सर्वेषां युगपदप्राप्तिः सपरा । (३) परस्परविषयगमन व्यतिकर । (४) अस्खलत् । (५) वेदान्तवादी प्राह । (६) जीवे । (७) शशिश्लोके । (८) अनुमानम् । (९) अनुमानम् । (१०) विशेषपदार्थवादी ।

मेदंक्रान्तेऽपि क्षणिकस्य उत्पत्तिविनाशयोस्तादात्म्य सिद्धं क्रमोपलम्भनियमात् । हेतुफलविनाशोत्पादयोः समानकालोपलम्भाम्युपगमात् । न च स्थितिरिव भाषस्य विनाशः यतः सहोपलम्भनियमः । विधिमुखप्रतिषेधफलो हि नियमः । क्षणस्थितेः प्रत्यधानुपलम्भयोः परिषेधभा विना एकस्वभावविषयतानुपपत्तेः । तथा च सहोपलम्भनियमात् ५ हेतुफलविनाशोत्पादयोरैक्यं स्यात्, यतः 'पूर्वस्य वैकल्यमपरस्य कैवल्यम् । न चान्योऽन्यविरुद्धस्वभावयोरनयो कस्यश्चिच्चादात्म्य विरुद्धम् निश्चयं स्थित्वा सह जन्मविनाशयोरैक्यमुपपन्नं फालादिमेदेऽपि सुम्नादिभ्यापिन प्रत्यर्धं मार्वं कथं प्रतिषिपेत् ? स्वलक्षण परस्परम्भापृथिलक्ष्यं यत प्रतिषर्णं त्रिलक्षणम् ।]

स्वस्य स्वा वा संविद्ः स्वसंबिद्ः स्वसंविशे न परमंविद्ः तासाम् । किम् ? इत्याह—
१० अमद पेक्ष्यम् । तर्हि विवक्षितैक्य[न]मात्रः स्वात्मा सर्बस्य तत्र प्रवेसात् इति [स्यात्] कथञ्चित् न सर्वात्मना इति ।

स्याम्वतम्—सुखदुःखादिमेवाद् मेव एव तासां मेव इति, तत्राह—सुखदुःखादिभेदेऽपि क षेवञ्च अमेदे । [१५९क]

ननु [मेवा]मेवयोरन्योऽन्यपरिष्ठास्थितञ्चक्षणयोः किमिव पेक्ष्यमिति चेत् ? अत्राह—
१५ 'सहधीक्ष्या(क्षा) नियामयत्' इति । वि चित्रा नाना विभ्रमेतद्यथाकार ईक्ष्ता एतिः धीक्षा तस्या नियमः (नियामो)ऽन्यस्वन्मात्रः अन्यथा सकलदृश्यता इत्युच्यते, सह धीक्ष्यानियम (धीक्ष्यानियाम)स्व इव तद्विधिः ।

अथ मतम्—न दधान्तरमात्रात् साध्यं सिध्यति अतिप्रसङ्गात् अपि तु हेतोः, अतः स एव ष्यमिति तत्राह—क्रम इत्यादि । पूर्वम् अपान्तस्य पुनः अपादेयस्य तद्विधिः क्रमेणो
२० पलञ्चिः तस्या नियमात् इति ।

ननु यद्यपि कदाचित् घटपटयोरुपलब्धिः तथापि नियमाभावात् नैक्यमिति सिद्ध्यति, तथापि यथा सहमाश्रितां सन्तानान्तरसंविच्छिन्नानां भेदेऽपि सहोपलम्भनियमस्य भावाद् ष्यमि चारः तथा क्रममाश्रितं तेषामेव क्रमोपलम्भनियमस्य भेदेऽपि भावाद् ष्यमिचारस्तद्वत् एव निश्चयिष्यते इति चेत् उच्यते—क्रमश्च्येन प्रक्रमाद् उपादानोपादेयमूलतत्त्वपरवर्तन-विच्छिन्न-
२५ क्रमे गृह्यते तस्योपलब्धेः, अन्वयात्तथा नियमः, तस्मादिति । एतदुक्तं भवति—स्वसंविदां पूर्वस्थाः पूर्वस्था उपादानत्वेन परस्थाः परस्था उपादेयत्वेन च तेषां क्रमेणोपलब्धिः तस्या नियमाद् अन्वयानुपपत्तेः । [३६ क] तासां स्याद'मद इति । अत एव दधान्तापक्षणमत्राऽप्युच्यते ।

अन्ये पुनरुपाधाः क्रममभिसिद्धेमादाय तदुपलब्धः नियमाद् अत्रमन्मात्रात् इति

(१) तुल्या—तस्यात्मस्य भेदेऽस्य वेदकत्वं यत्तत् कैवल्यम् एवमित्यमसाहवता तदेव अन्वयं प्रतिबोधितो घटयोः विद्वत्त्वत्त्वं अभाव इति ।—इति चिं टी १०६ । (२) वीक्ष्ता माह । (३) संविद्यम् । (४) विषयः विद्याया इत्येकान्तं । (५) यद्यत् इत्यर्थः । (६) तद्वत्त्वम् । (७) संविद्यम् । (८) व्याख्याकाराः । (९) साधारणं च तु उपादानोपादेयतया क्रमम् ।

हेतुमभिधाय सहवीक्ष्या(क्षा)नियामवत् सहोपलम्भनियामवत् इति दृष्टान्तं ब्रुवते ,
तेषां कथमुक्तव्यभिचारपरिहारः तत्र क्रमोपलब्धिनियमा [मभावेऽपि अभेदा] भावात् ? कथन्न
साधनविकलता दृष्टान्तस्य उपलम्भनियममात्रस्य भावेऽपि सकलहेतोरभावात् । न चानेकशः
स्वयं दूषितं पुनः स्वपक्षसिद्धये अङ्गीकर्तुं युक्तम् । साध्यविकलता च वादिनं प्रति, नील-
ज्ञानयोस्तेन^३ अभेदानभ्युपगमात् ।^४ परापेक्षया इदं निदर्शनमिति चेत् , तं प्रति साध्यविकलता, ५
कथञ्चिदभेदस्याऽनभ्युपगमात् । तन्न किञ्चिदेतत् ।

परेणापि^५ अतो हेतोः क्षणिकस्य उत्पादविनाशयोः तादात्म्यम् अभ्युपगम्यमिति पायत्
(पातयन्) कारिका व्याचष्टे भेदैकान्तेऽपीत्यादिना । न केवलं स्यादभेदे अपि तु भेदैकान्तेऽ-
पि सौगतवैशेषिकसम्बन्धिन्यभ्युपगम्यमाने क्षणिकस्य भावस्य प्रध्वंसवत्(वतः) उपलक्षणमेतत्
तेन अनित्यस्य सर्वस्य ग्रहणम् , यौ उत्पत्तिविनाशौ तयोस्तादात्म्यं कथञ्चिदेकत्वं सिद्धम् । १०
कुतः ? इत्याह—क्रमोपलम्भनियमाद् इति । पूर्वम् उत्पत्तेः, पुनः तत्परिणामस्य विनाशस्य
उपलम्भः तस्या (तस्य) नियमात् । यदि पुनः उत्पद्यमानात् उत्पत्तिः अन्या^६ स्यात् , तथा
तत्सम्बन्धाभावा[त्] न कश्चित् तद्वान् इति न कश्चित् उत्पद्येत इति, न विनश्येत् खरविषाण-
वत् , अन्यथा आत्मादेरपि तत्सम्बन्ध इति [३६० ख] सोऽपि^७ उत्पद्यते इति स्यात् ।

अथ 'प्रागसतः स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वा उत्पत्तिः'^८, न सा आत्मादेः सर्वदा १५
सत्त्वात् इति सतिः , कुतः प्राक् ? 'उत्पत्तेः' इति चेत् , कस्योत्पत्तेः ? घटादेरिति चेत् ,
उक्तमत्र भिन्ना कथं तस्य^९ ? [अन्यथा^{१०}] आत्मादेरपि न (पि सा) स्यादिति । न च निराश्रया सा,
इति कथं पूर्वं तदुपलम्भः ? खरविषाणवत् अलब्धात्मरूपस्य कः स्वकारणेन सत्तया वा समवायः ?
लब्धात्मरूपत्वे^{११} तदेवोत्पत्तिः इत्यलं भिन्नोत्पत्तिकल्पनया ।

तथा यदि भावाद् विनाशोऽन्यः, न तेन तस्य सम्बन्ध इति कथं भावो [विनष्टो] नाम, २०
अतिप्रसङ्गात् । भावो विशेष्यः अभावो [विशेषणम् अतः] विशेषणीभावस्तेन^{१२} तत्सम्बन्ध इति
चेत् , विशेषणकाले विशेष्यसद्भावे युक्तो विशेषणविशेष्यभावः, किन्तु कथं भावे सति अभावः ?
नहि जीवत एव देवदत्तस्य मरणम् । भावयोः सहदर्शनं च नीलोत्पलयोरिव । अर्थावे (अथ वि)
नाशेन प्रच्छादनान्न^{१३} भान्न भावोपलम्भः , तर्हि न तदनुरक्तभावोपलम्भः इति । न [च]
विनाशो विशेषणम् । स्वानुरक्तं विशेष्ये प्रतीतिमुपजनयत् विशेषणमुच्यते , नीलत्व^{१४} तदनुरक्तं २५
तत्र (रक्तोत्पल प्र) तीतौ वा, न तत्रच्छादनम् (दकम्) । यदि पुनर्न विनाशसमये भावसद्भावः,
कथमन्यकालेऽन्यस्याभावो यद्यसौ स्वयं निवर्तेत, अन्यथा पटोत्पत्तिकाले घटाभावः स्यात् ।

(१) सन्तानान्तरसवित्तिभिः प्रमवार्तिनीभिः । (२) 'क्रमोपलम्भात्' इति समग्रस्य हेतोः । (३)
वादिना । (४) विज्ञानवाद्यपेक्षया । (५) क्रमोपलब्धिनियमात् । (६) दूषणं ददन् । (७) भिन्ना । (८) उत्प-
त्तिवान् । (९) आत्मादेरपि । (१०) "स्वकारणसत्तासम्बन्ध, तेन सता कार्यमिति व्यवहारात् ।"—प्रश्न०
व्यो० पृ० १२९ । (११) 'घटदे' इति व्यपदिश्येत । (१२) भिन्नापि यद्युत्पत्ति घटादेर्व्यपदिश्यते
तदा । (१३) लब्धात्मरूपत्वमेव । (१४) भावेन । (१५) विनाशसम्बन्ध । (१६) 'भाघ्न' इति पुनर्लि-
खितम् । (१७) विनाशोपरक्तं विनष्ट इत्यर्थं । (१८) नीलानुरक्तं ।

असम्बन्धान्नेति चेत् कः पुनः भावविनाशयोः सम्बन्धः ? विशेषणमावश्येत्, उक्तमत्र-
 'तस्यापि ताम्यं भेदात्, सोऽपि तयोः क[वम] इति ? सम्बन्धान्तरकल्पने अनवस्था ।
 'तद्वाम्भेदि सा (स) तदोरिति चेत् [३६१ क] समवायाद्यभावेऽपि गुणादयः तद्वत्ताः स्युः
 अविशेषात् । न स कस्मश्चिद् इत्यपि नोत्तमम् अन्वयेण तद्वत्तत्त्वात्, इन्द्रियेण तद्व-
 ५ सन्निकर्षात् । सन्निकर्षे वा, स न संयोगः तत्सम्बन्धस्याऽऽरूप्यत्वात् । नापि संयुक्तसमवा-
 यादिः तत्सत्त्वात्तन्व्यापगमात् । साङ्घात सन्निकर्षे सुखादावपि तथैव इत्यलं तत्र सम्बन्ध-
 सन्त्रम्बकल्पनया । तन्न भावविनाशोप्य (नाशयो)विशेषणीभावश्च (भावः सम्बन्धः) । विरोध-
 इत्येके सोऽपि न युक्तः अभिनेव क्षीतस्य तन्न भावर्तनात् (भावनिर्घर्तनात् ।) न वा
 (वाऽ)निर्घर्तको घर्तो विरोधी नाम, अतिप्रसङ्गात् । निर्घर्तनं वाऽस्य तस्यो वृत्तितरेकप्रसङ्गः ।
 १० पूर्ववद्भवेद् अनवस्था च । अव्यतिरेके विनाशेन क्रियमाणो विनाशः तदव्यतिरेकी नान्य इति
 न युक्तो विभागः । ततः सूक्ष्म-क्रमोपलम्भ इत्यादि ।

ननु भवद् 'ध्वजिकस्य उत्पत्तिविनाशयोः सादात्म्य सिद्धम्' इति, तत्र न क्रमोप-
 लम्भनियमात्, अपि तु सहोपलम्भनियमाविति चेत् अत्राह- 'हेतु' इत्यादि । हेतुः कारणम्
 फलं कार्यम् तयोर्बन्धासंभवेन यो विनाशात्पार्था तयाः समानकालोपलम्भान्मुपगमात् ।
 १५ तत्राह-यथैव मृत्पिण्डस्य विनाशोपलम्भः तथैव सिद्धकल्पलम्भः न पुनर्हेतुविनाशोत्पाद्योः इत-
 रथा तस्यावविनाशयोः परस्परं विराग्निनोः एकत्र एकत्रा मावेन बाध्यभावकभावे न किञ्चित्त-
 स्यादिति गम्यत । विनाशः फलत्वया विविक्तता, सा च तस्य अव्यकाल एव प्रतीकते इति
 तदसत्त्वम् यतः तथाम्मुपगमात् । यथैव हि फलकालं हेतोरभावः प्रतीकते तथा हेतुफल-
 [३६१ख] फलस्यापि क्लेशं नस्त (नष्ट)रूपस्य तदभावः । एतदेवाह-न च इत्यादिना । न
 २० च नैव स्थितिरैव उत्पत्तिसमय(मव)स्थानमेव भावस्य विनाश [ः] स्वरूपस्य निवृत्तिः ।
 सहोपलम्भनियमो यतः स्थितिरैव विनाशात् [शः] त्वात् । यतः इति वा आग्नेये यतः
 सहोपलम्भनियमः स्यात् । नैव स्यात् स्थित्या विनाशस्य तेन स्थितेर्भावनात् । एतदपि कुतः ?
 इत्यत्राह-विधि इत्याह (वि) । यदा हेतोः उत्पत्तस्य तदा विनाशास्य उपलम्भो विधिः मुख्यं
 प्रधानं यस्य प्रतिपद्यस्य न पूर्वं तदुत्पत्तस्य पश्चात् विनाशस्य इत्येवं रूपस्यै, स तथोक्तः स
 २५ एव फलं यस्य सोऽपि तथोक्तः । अत्रेऽपि ? इत्याह-नियमः । हि शब्दो यस्मादर्थे । न च
 विधिरत्रास्ति इति दक्षवभाह-ध्वजस्थितः इत्यादि । ध्वजस्य परकल्पितस्य वा स्थितिः आत्म-
 स्यामः तस्याः यो प्रत्यक्षानुपलम्भो [दर्शना] दर्शने तयाः एकस्वभावविषयतानुपपत्तेः एक-
 स्वभावा विषयो ययाः तयोर्भावः तत्ता, तस्या अनुपपत्तेः । क्व विना ? इत्याह-बहिरपलम्भा

(१) विशेषणीभावस्यापि । (२) भावविनाशात्त्वात् । (३) सम्बन्धाद्यभावेऽपि उत्पत्ति (४) विशेषणीभावः । (५) इत्यस्य । (६) इत्य-इत्यवचारेण संयोगात् । () संयुक्तसमवायाविति परतन्त्रात्
 गुणकर्मज्ञात्पार्थीव भवति । (८) संयुक्तसमवायात्त्वात् सन्निकर्षसन्निकर्ष सन्निकर्षसन्निकर्ष सन्निकर्षसन्निकर्ष सन्निकर्षसन्निकर्ष
 समवायात् । (९) उत्पत्तेन विनाशस्य तेन बोध्यादयं भावस्यात् न उत्पत्ते विनाशो वा स्वाधिकर्ष ।
 (१) क्रमवर्धितः ।

इति । प्रथमक्षणे प्रत्यक्षं द्वितीयादौ अनुपलम्भो बहिरपेक्षया विना, युगपत् प्रत्यक्षानुपलम्भा-
पेक्षया तदनुपपत्तेः इत्यर्थः ।

स्यान्मतम्—भवतु क्षणस्थितेः प्रत्यक्षानुपलम्भयोः बहिरपेक्षया एकस्वभावविषयतोपपत्तिः,
तथा च किं स्यात् ? इत्यत्राह—तथा च इत्यादि । तथा च तेन च प्रकारेण हेतुफलविनाशो-
त्पादयोः ऐक्यं कथञ्चित्तादात्म्यं स्याद् भवेत् सहोपलम्भनियमात् । कुतः ? इत्यत्राह—
पूर्वस्य कारणस्य वैकल्यम् अभावः अपरस्य [३६२क] फलस्य कैवल्यम् यतः अनेन भिन्नम-
भावं निषेधति ।

ननु हेतोर्निवृत्तिरूपः प्रध्वसः फलस्य च उत्पादः प्रागसतः कारणादात्मलाभः सत्तास्वभावः,
तदनयोः अन्योऽन्यविरुद्धस्वभावयोः कथमैक्यमिति चेत् ? अत्राह—न च इत्यादि । अनयो-
र्विनाशोत्पादयोः । किंभूतयोः ? इत्याह—अन्योऽन्य इत्यादि । [अन्योऽन्यविरुद्धस्वभावयोः न च] १०
नैव कथञ्चित्तादात्म्यं विरुद्धम् तथाप्रतीतेरिति मन्यते । दृष्टान्तमार्हश्चये(माह—निश्चये)त्यादि ।
तर्हि हेतुफलयोः विनाशोत्पादयोः ऐक्यं यदि परोऽभ्युपगच्छेत् को दोषः स्यात् ? इत्यत्राह—जन्म
इत्यादि । फलस्य यज्जन्म हेतोर्थश्च विनाशः तयोर्ऐक्यमुपयन् अन्युपगच्छन् सौगतः ।
केन ? साहस्यित्याह स्थित्या [केन ? इत्याह—सहस्यित्या] किं कुर्यात् ? इत्याह—भावं
कथं प्रतिक्षिपेत् ? किंभूतम् ? प्रत्यक्षम् अध्यक्षपरिच्छेद्यम् । पुनरपि किम्भूतम् ? इत्याह—
सुख इत्यादि ।

ननु सुखदुःखादीनाम् एकसन्ततिपतितानाम् सच्चेतनाऽभेदात् यदि तद्व्यापिन (त्व)-
मुच्यते तर्हि सन्तानान्तरगतानामपि तद्विशेषात् तदुच्यताम् । अथात्र कालादिभेदान्नैवमुच्यते,
अन्यत्रापि नोच्यता तद्विशेषादिति चेत् , अत्राह—कालादि इत्यादि । अत्र आदिशब्देन
देशादिपरिग्रहः । चिन्तितमेतत्—‘स्वतोऽन्यतो वा स्वपरचेतसाम्’ इत्यादिना । न (स) हि २०
साहस्यकल्पित भाव तद्व्यापिन कथं प्रतिक्षिपेदिति चेत् ? अत्राह—स्वलक्षणम् इत्यादि । स्व
आत्मा लक्षण यस्य स तथोक्तः तमिति । कुतः ? इत्यत्राह—परस्पर इत्यादि । परस्पर व्यावृत्तिः
लक्षणं यस्य त यतः । ‘प्रत्यक्षम्’ इत्येतदत्रापि योज्यम् । वशेषिकादि [३६२ख] मन्वन्धिन
त कथं प्रतिक्षिपेत् ? इत्यत्राह— प्रतिक्षणं त्रिलक्षणं प्रत्यक्षमिति ।

ननु च स्वसविदा क्रमोपलब्धिनिधयः कार्यकारणभावाद् एकसन्तानत्वाच्च न पुनरभेदात्, २५
ततोऽन्यथासिद्धो हेतु, इति किमर्थमुच्यते—‘क्रमोपलब्धिनिधयमात् स्यादभेदः स्वसंवि-
दाम्’ इति चेत् ? अत्राह—कार्यकारणता इत्यादि ।

[कार्यकारणता नास्ति क्षणिकानां क्व सन्ततिः ।

निरन्वयात् कुतस्तेषां सारूप्यमितरार्थवत् ॥७॥

सद्रूपसंस्थनादिविवर्त-विचित्रग्राह्यग्राहकार्गकमाधारणज्ञानानुभवाविरुद्धं पूर्वो- ३०
त्तरस्वभावभेदात् हेतुफलभूतं भावनैरात्म्यवादी प्रतिक्षिपतीति क्षणिकभावं समक्षमति-

(१) कार्यम् । (२) सत्त्वं चेन्नन्येन च अभेदात् । (३) सन्तानान्तरगतानाम् ।

लक्ष्मणसि । सति क्षणिके कारणे यदि कार्यं स्यात् तदिदं अगत् क्षणिकमक्रमं निःसन्तानि
 च स्यात् । तस्मिन्सति भयतं कुत पुनः तदनन्तरोत्पत्तिनियमं यतस्तदनिष्टकाला
 त्यपि न भवेत् । सदेव तत्समर्थं कारणं स्वसत्कालमव फाम प्रसृत जनयेत् । स्वरसत्
 कार्योत्पत्तिकालनियमे स्वतन्त्रस्य कुत एव कार्यत्वम् । नैरन्तर्यमात्रात् प्रभवनियमं सर्वत्र
 ५ सर्वेषामविशेषे कुत एव नियमः । द्रव्यस्य प्रभवनियमे न किञ्चिदतिप्रसन्न्यते स्वहेतु
 पादानस्य परप्रत्ययतायाम् । न च निरन्वयानां भावानां सादृशात् प्रभवः सन्ततिर्वा
 प्यवस्थाप्येत तद्विपर्ययप्रति तयोपलब्धेः । भद्रकान्ते सादृश्यं च यथा यथा विचार्यते
 तथा तथा विधीर्यते नीलनिर्मासङ्गानवत् ।]

क्षयिकानां भावानां हेतुफलभावा नास्ति, तदभावात् क्व बहिरव्यथा सन्तति

१० सन्तानः, तस्य तदभावात् । सैदभावात्प्रति कुतः ? इत्यत्राह—निरन्वय्यात् । क्षयिकानां
 स्वफलकाळे सर्वथा विलयात् । सत्यपि कायकारणा(पभावा)भाव पूजापरयाः सारूप्यम् एक-
 सन्ततिभ्यपवेक्षनिबन्धनं गत्यन्तगभावात् [स्यात्] तथा नास्ति इति वक्ष्यति—कुत कारणात्
 प्रमाणाद्वा तेषां क्षयिकानां सारूप्यं समानरूपया । निरर्शनमाह—हृतरार्थानामिह "ति ।

स्यान्मतम्—सकृच्छृण्वतायाः निर्देशप्रतिभासाद्वैतस्य शोषणमात् न सांगत्यानामर्थं शोष इति

१५ चेत् अत्राह—सदृश्य इत्यादि । 'मावं प्रतिक्षिपति' इत्युक्तम्, तत्प्रतिशेषे प्रमाणप्रतिशेषा
 योगे इति मन्यते । किमुतम् ? इत्याह—समक्षम् । अनेन तत्प्रतिशेषे प्रत्यक्षपाषां वक्ष्यति ।
 पुनरपि किमुतम् ? इत्याह—सदृश्य इत्यादि । सतिचि मावप्रधानोऽयं निर्देशः । तेन सत्त्वं स्वरूपं
 स्वभावो यस्य सस्यानादेः, आसिद्धयेन सकृच्छृण्वतायाः प्रतिशेषात्, स तथोक्तः सद्रूप
 पदेन संस्थानादेः [] कस्यित्त्वं निषेधति, स विवर्धो मस्य पदादेः स तथोक्तः । विधिर्वा [३६३६]

२० नानाप्रकारेण यो ब्राह्मणब्राह्मणकारौ तयोः एकं च तत् साधारणज्ञानं च तदपि तथोक्तम्,
 पुनरनयाद्वैत्या तयोरनुमयः तेनाऽधिकृतम् । अनेनापि प्रतिभासाद्वैतमपि प्रत्यक्षवाचितं वक्ष्यति ।
 तत एव क्रमानेकत्वोऽप्यविरुद्ध इति दर्शयमाह—हेतुफल इत्यादि । कुत एतत् ? पूर्वम् उत्तरं
 चेति चेत्तद (चेति हेतुः पूर्वं फलत्वात्परमिति) स्वभावात्तदभावात् स्वरूपत्वाभावात्तदस्य (बाह्य
 भावस्य) इति सम्बन्धः । कः प्रविक्षिपति इत्यादि (इत्याह—) मायेत्यादि । सांगतः इत्यर्थः ।

२५ अथ मतम्—'क्षयिकमावं समक्षप्रतिलक्ष्यति' इत्युक्तम्, (इत्युक्तम्) तस्ये सकृच्छृण्वेत्
 फलभावात्तदभावात्तदनिबन्धनत्वात् नान्यं विपर्ययात् इति चेत् अत्राह—सतीत्यादि । सति विद्यमाने
 क्षणिके क्षणमात्रावस्थिति कारणे यदि कार्यं स्यात् तद्यथा सत् परेणोपगतमिदं विचार्य-
 मार्यं अगत् स्यात् । क्वम्भूतं तत् ? इत्याह—क्षयिकमिति । किन्भूतं स्यात् ? इत्याह—अक्रम
 मेव (मेक) क्षयप्रतिष्ठं स्यात् इत्यर्थः । तथा च परस्मै [क्व] दिसाभनं परस्य स्वभावतवाधितं

(१) सन्तानस्य हेतुफलभावरूपत्वात् । (२) कार्यकारणभावाभावात्तदपि । (३) येन प्रमाणेन तत्प्रति-
 शेषः किञ्चित् तस्य भावकत्वात्तदिति भावः । (४) क्वम् । (५) क्षयिकत्वम् । (६) सति कारणे यदि कार्यं
 तदा सर्वैकमुत्पत्तौत्तरकार्यमुत्पत्तयन्त्यां पूर्वपूर्वकारणकाळे संक्रमात् एकत्वमात्रं ज्ञयत् ।

भवेदिति मन्यते । पुनरपि किम्भूतं स्यात् ? इत्याह—निःसन्तानि सन्तानिनः उपादानोपादेय-
भूतक्षणाः तेभ्यो निष्क्रान्तं निरस्ते (स्तं) वा येन तन्निःसन्तानि सव्येतरगोविपाणवत् । अक्र-
माणां हेतुफलभावविरोधात् इति भावः । यदि वा, यत एवाक्रमत(मं तत) एव निःसन्तानि
शमात्र (क्षणसन्तान)रहितं भवेत् । पूर्वोत्तरहेतुफलयोरभावे कार्यकारणत्वादव (त्वाद्यभावः)
स्यादित्यर्थः । तथापि सत्त्वे न सामान्यादिनिषेधः । एतदुक्तं भवति—स्वोत्पत्तिसमये क्षणिकं कारणं ५
सत्, तदैव कार्यभावे [३६३ख] हेतुफलयोः समसमयता इति । अथवा साम्प्रतिकं कार्यं पूर्व-
मुत्तरं वा कारणं स्वकाले जनयति, तदपि स्वकारणस्वकाले (कारणकाले) तदपि स्वकारणं
स्वकाले (कारणकाले) इति उत्पत्तिकालानवस्थितेः अक्रमम् । उपलक्षणमेतत्, तेन असहभावि च
स्यादिति ।

अथ मा भूदयं दोष इति कालभूतो (कालभेदो) हेतुफलयोरिष्यते, तत्राह—तस्मिन्नसति १०
इत्यादि । तस्मिन् क्षणिके कारणे असति अतीते विनाशे, न भाविन्यनुत्पन्नसत्त्वेन, कार्यकाले
अविद्यमाने भवतो जायमानस्य कार्यस्य कुतो निमित्तात् न कुतश्चित् । पुनरिति वितर्के त-
[दनन्त]रोत्पत्तिनियमः[ः] तस्य कार्यस्य कारणानन्तरोत्पत्तिनियमः । तस्य वा कारणस्य
योऽनन्तरः कालः तत्रोत्पत्तिनियम इति । यतः तन्नियमान् भवेत् । किम् ? इत्यादि (इत्याह) ।
तस्य कार्यस्य अनिष्टकालोत्पत्तिः पूर्वभावि[त्वे]नाभिमत पश्चात् स्यात्, पश्चाद्भावित्वेन १५
वा पूर्वं स्यात्, इति नानुमेयादिव्यवहारो नियतः स्यादिति मन्यते । कारण सति भावतो-
हेतुकत्वम् (कारणेऽसति भवतोऽहेतुकत्वम्) अहेतोश्च न देशादिनियमः इति । यदुक्तं स्वयमेव
परेण * “नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा” [प्र० वा० १।१८२] इत्यादि ।

स्यादेतत् कालान्तरे स्वयमेव भवतः कार्यस्याय दोषो न कारणात् १० भिन्नदेशमिव भिन्न-
कालमपि कारणं कारणमेव, यथादर्शनं तद्व्यवस्थानात् । दृश्यते च प्रबोधकाले असदपि २०
जाग्रद्विज्ञानं तत्कारणमिति, तत्राह—सदेव इत्यादि । सदेव नान्तं (तत्) समर्थं कार्यजननयोग्यं
[३६४क] कारणं कर्तुं कार्यजनयेत् । किं कालम् ? इत्याह—स्वसत्ताकालमेव आत्मसत्ताकालमेव
प्रसह्य हठादिति । अत्रायमभिप्रायो यथा ‘नित्यं यदैव स्वयं समर्थं तदैव प्रसह्य कार्यं जनये-
[त्] इ’ त्युच्यते तथा क्षणिकमपि । यदि पुनः पूर्वं समर्थमपि क्षणिकं कार्यकालमेव कार्यं जनयेत्
तत्त्वभावत्वात्, तथा नित्यमपि । तदुक्तम्—* “यद्यदा कार्यमुत्पित्सु” [सिद्धिवि० ३।११] २५
इत्यादि । तन्न युक्तम्—‘क्षणिकत्वेन कार्यजनकत्वं व्याप्तम्’ इति, अन्यत्राप्यविशेषात् । अथ
स्वकाले समर्थेऽपि कारणे कार्यं स्वभावतः पश्चाज्जायते, तत्राह—स्वरसतः इत्यादि । स्वरसतः
स्वभावतः कार्यस्य उत्पत्तिकालनियमे कस्यचिदनन्तरम्, अपरस्य कालान्तरे उत्पत्तिनियमः
उत्पत्तिकालनियमः तस्मिन्नङ्गीक्रियमाणे स्वतन्त्रस्य स्वप्रधानस्य कुत एव कार्यत्वं नित्यपक्षवत्

(१) अर्थक्रियाकारिखाभावेऽपि । (२) नित्यं । (३) पूर्वमुत्तरं वा कारणं साम्प्रतिकं कार्यं स्वकाले
पूर्वकाले उत्तरकाले वा जनयति । पूर्वं कारणं भवत्येव । उत्तरं तु भाविकारणापेक्षया उक्तम् । (४) पूर्वत्र
उत्तरत्र वा । (५) अभिमतम् । (६) अकारणस्य । (७) हेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षतो हि भावानां कादा-
चित्कत्वसम्भव । इति शेषः । (८) प्रज्ञाकरं प्राह । (९) कारणमन्तरेण । (१०) उत्पन्नस्य ।

इति मन्यत । परतन्त्रं हि कायम्, परस्मिन् समर्थे अत्रार्थे जायते इति । परस्य तु दर्शनम्—
पूर्वमनन्तरं कारणम् अपरं कायमिति तत्राह—नैरन्तर्येत्यादि । कायधारणयोः नैरन्तर्य
व्यवधानामासः एन्मात्रात् प्रभवनियमे ह्युपलब्धियमेकत एव नियमो न कुतश्चिन्त १ कुतः ?
इत्याह—सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र कार्य अन्यत्र च सर्वेषां धारणानाम् इतरथा च अविज्ञेय निरन्तर
५ त्वसंभवात् कुत एव नियम इति ।

ननु सब्र कायधारणा (ज)भायेऽयं शेषः इति न न भयत इति चत् अत्राह—
द्रव्यस्य इत्यादि । द्रव्यस्य जीवारेः प्रभवनियम अर्थाक्षियमाण न [१६४२] कश्चिद्
(किञ्चिद्)नन्तरमतिप्रसज्यत । किञ्चूतस्य ? इत्याह—स्वठेत्यित्यादि । कदा ? इत्याह—
परेत्यादि । परोऽयः प्रत्ययः महत्कारिकारणं यस्य तस्य भावः सत्ता तस्याम् । परिदमेतत्—

१० • “अनादिनिघनं द्रव्यमुत्पित्सु स्यास्तु नश्वरम् ।

स्थतोऽन्यतो विपर्येत क्रमाद्देतुफलात्मना ॥” [सिद्धिः • ३।१९] इत्यादिना ।

स्वादेतत् नानन्तर्यमात्रात् तन्निघमः अपि तु साहचर्यात् पूर्वं साहस्यमुपादानम् इतरत्
उपादेवमिति येन अत्राह— नचेत्यादि । [न च] नप निरन्वयानाम् अन्वयरहितानाम् ।
केपम् ? भावानां साहचर्यात् समानरूपत्वात् प्रभव अन्वयरहितमात्रः सन्तति* सन्तानः,
१५ वेति मनुष्ये व्यवस्थाप्येत । कुतः ? इत्यत्राह—तदित्यादि । तद्विपर्ययेऽपि साहचर्यविपर्ययऽपि
न केवलमपिपर्यये तथा प्रभवसन्वतिप्रकारेण उपलब्धेः ‘भावानाम्’ इति सम्बन्धः । तथाहि—
काष्ठमत्स्योः अनुमान-सुगतज्ञानयोः साहचर्याभावेऽपि तयोफलविपर्ययः । यदि वा, तद्विपर्य
येऽपि प्रभवादिविपर्ययेऽपि तथा साहचर्यप्रकारेण समलकारिबद् भावानाम् उपलब्धेः इति ।
साहचर्यमभ्युपागम्य इवमुक्तम् एवता भेदेकास्ते तदेवं नास्ति इति वर्णयन्नाह—साहचर्यं च
२ इत्यादि । साहचर्यं च शब्दा रूपणसमुच्चये यथा यथा येन येन भेदाभेदादिप्रकारेण विचार्यते
तथा तथा विच्छिरेत (र्यते) । क ? मेदैकान्ते । प्र शा क र गु त्त स्य च निस्त्वत्त्वत् साह
चर्येऽपि कर्त्तुं प्रमाप्तवृत्तिः इति चिन्त्यताम् ? यथैव हि मध्यस्थमाहिष्णा प्रत्ययेण पूर्वापर
[३६५क] क्षणयोरमाहमे न र्द्वैकत्वस्य महणं तथा साहचर्यत्वापि । अत्र निदर्शनमाह—नीले-
त्वादि । नीलो निर्भास आकारो यस्य तत्र तच्छान्ते चेति तत्वेन तद्विधिः ।

२५ एवं नैवात्म्ये निरस्ते सति यस्तिद्यं तद्वर्णयन्नाह—प्राप्नोत्यादि ।

[प्रासङ्गिकतिरोभाषो जीव सिद्धः प्रतिक्षणम् ।

स स्वापादिप्रबोधोभास्माऽस्मादि संसारमुञ्जति ॥८॥

प्रभ्याभयस्य गुणान्तराधानस्य प्रतिपेक्षुमद्यक्यत्वात् । प्रतिषण्य व्यक्तिविरोभाषौ

(१) बौद्धत्व । (२) अन्वयरहितत्व । (३) उपरमन्तरत्व । (४) कार्यकारणभावः । (५) कार्यकार
णविषयः । (६) कुतमर्था भावना परार्थाभुमात्कया चिन्तामर्था च भावना कर्त्तव्यभुमात्कया ताभ्याम्
अनुभावक्याम्नां बोधिशब्दं विविच्यत्वं भावते इत्यर्थः । (७) साहचर्यनेव । (८) पूर्वापरत्वस्य ।
(९) पूर्वापरसाहचर्यस्यपि च अन्वयमिति ।

समनुभवतः क्रमवृत्ते स्तथैवाऽप्रतिपेधात् । स्वापप्रबोधान्यथानुपपत्तेः अनादिरयम् । सन्तानस्यापि परिणामिनमन्तरेण नियमासंभवात् । परत्वव्यावृत्तेः संसारे निर्वाणे चैकः सिद्धः ।]

जीव आत्मा सिद्धो निश्चितः । किंभूतः ? इत्याह—प्राप्तौ व्यक्तित्तिरोभावौ येन स तयोक्तः । क्व ? प्रतिक्षणं क्षण क्षणं प्रति । तथाहि—सञ्चेतनादिरूपेण प्राप्तव्यक्तिभावः क्षणक्षयादिरूपेण प्राप्तित्तिरोभावः । न चैकत्र दृश्यंतरस्वभावविरोध इति निरूपितम् । ५

ननु दृश्याद् यदि अदृश्यं रूपम् अभिन्नम् , दृश्यमेव स्यादिति चेत् , स्यादेव तदेवं (स्यादेतदेव) यदि वस्तुसत्तापेक्षाणि ग्रहणानि^१ स्युः यावता पुरुषशक्त्यपेक्षाणि । पुरुषो [य]-दि समर्थः किञ्चित्^२ अत्यन्तमपि भिन्नेन सह गृह्णाति यथा चन्द्रमसा स्वाङ्गुलिम् । विपरीतैः पुनरपि भिन्नेनापि सह न गृह्णाति यथा चन्द्रपर्वतयोः संलग्नतादर्शां तद्विवेकेन ताविति । अथ दृश्यस्य अदृश्येन सहैकत्वे खरविपाणेनापि स्यात् , तर्हि दृश्यस्य नीलाकारस्य ज्ञानस्य दृश्येनापि १० पीताकारेण एकत्वे सर्वस्य स्यादविशेषात् । एकत्वाभावे सर्वाभाव इत्युक्तम् । अथ यथा कस्यचिन्नीलज्ञानस्य केनचित् पीताकारेण एकत्वं प्रतीयते, नैवं सर्वस्य सर्वेण, तर्हि यथा चन्द्रपर्वतयोः तद्विवेकेन नैवं (तद्विवेको नैवं) खरविपाणेन इति समानम् । अनुपलब्धि न (वधेन) कथमिति चेत् ? पुरुषान्तरेणोपलम्भ (लभ्य) मानेन [३६५४] स्यात् , अन्यथा अनुमानेनापि प्रतीयमानेन क्षणिकत्वेन एकत्वं शब्दादेर्न स्यात् , स्वयं वा पुनरुपलम्भमानेन । कुतः पश्चाद् उपलम्भमानं १५ पूर्वोपलम्भस्य रूपमिति चेत् ? 'तथाप्रतीतेः' इति ब्रूमः, अक्रमेणैव क्रमेणापि चित्रैकवस्तुग्रहण-प्रसाधनात् । ततः 'प्राप्तव्यक्तित्तिरोभावः' इति युक्तम् ।

ननु यद्यात्मा बोधस्वभावः, सर्वदा तद्रूपत्वात् स्वापाद्यवस्थाभावञ्चेत् , अत्राह—स जीवः स्वापादिप्रबोधान्नात्मानौ यस्य इति । एवं मन्यते—यथा प्रबोधरूपेऽपि प्रतिबन्धकारणवशात् प्राप्तव्यक्तित्तिरोभावौ युगपत् तथा क्रमेणापि स्वापादिप्रबोधात्मेति । यस्तु मन्यते—स्वापा- २० दावनुपलम्भात् तदभाव इति , तस्य तत एव सर्वत्र क्षणक्षयाभावः । तदुपलम्भे स्वापादौ जीवोपलम्भः किन्न स्यात् ? अत्र तदभावं , अन्यत्र अनुमानाद्यभावः ।

ननु यथा क्षणिकत्वव्यवस्थापकं सत्त्वादि लिङ्गम् , नैवं तत्र आत्मव्यवस्थापकं किञ्चित् इति [चेत् ?] 'प्रबोधः' [इति] शिष्यः^३ । नहि चिरव्यतीते उपादाने जायमाने कार्ये उभय-प्रसिद्धमुदाहरणमस्ति । सर्वं सर्वस्य^४ तथाविधम् उपादानम् , चिरविनष्टं चेदुपादानम् । सादृश्यं २५ व (च) कृतोत्तरम् । ततो युक्तम्—स्वापेत्यादि । [यदि] पुनरेतन्मतं^५ परस्य गर्भादिमरणपर्यन्त एव जीवः सिद्धो नानाद्यनन्तः प्रमाणाभावात् । न च तेन परलोकादिभिः सिद्धेनापि^६ किञ्चिदिति । तत्राह—अनादिः इति । अनन्तश्च उपलक्षणत्वादस्य । तथाहि—यद् द्रव्यं तदनाद्यनन्तात्मकं यथा पुद्गलद्रव्यं [३६६क] पृथिव्यादिद्रव्यं [च] जीवः । जीवो द्रव्यम् गुण-

(१) ज्ञानानि । (२) वस्तु । (३) वस्तुना । (४) असमर्थः । (५) बोधरूपत्वात् । (६) क्षणक्षयोपलम्भे । (७) जीवाभाव । (८) स्वापादौ । (९) ब्रूम । (१०) चिरविनष्टम् । (११) चार्वाकस्य । (१२) किञ्चित् प्रयोजनम् ।

पर्यायात्मकत्वात् तद्वत् । तत्र गुणाः ज्ञानाद्यः पर्यायाः सुखाद्यदशास्तः । न च जीवो
पृथिव्यादिपर्यायः, तन्निषेधात् । श्लेषमत्र चिन्तितम् ।

नन्वसौ जीवः संसारस्वभावोऽन्यथा वा भवेत् ? प्रथमपक्षे—निर्वाणप्रहाणम् । द्विती-
संसारपसाद्य । कदाचित् संसाररूपः अन्यथा अन्यथा इति चेत् अनित्यस्त्वमिति तदभा-

५ इति चेत्, अत्राह—संसारम् उज्जति इति । संसारं गर्मादिसंभरणम् तत्कारणं भाव[कर्म]
इत्यकर्म च उज्जति स्वयति सामग्रीपिश्लेषवशात् । केचिन्नित्यस्त्व च नाऽनिष्टम् अनेकस्त्व
वादिनाम् इति ।

कृत एतत् ? इति चेत् अत्राह—द्रव्येत्यादि । संसारपक्षमणात् गुणात् स्वस्या
मोक्षरूपो गुणः तदन्तर(रं) तस्याधान सम्यग्ज्ञानादिना स्वाधारम्यवस्थापनम्, तस्व प्रति-

१० पेटुधुमस्तक्यत्वात् । किंभूतस्य ? इत्याह—द्रव्याभ्यस्य द्रव्यम् आभयो यस्य इति । अने-
सौगतनैयायिकप्रविकल्पितस्य निराभयस्य क्षयनिषेधप्रतां ब्रह्ममिति । नहि नित्यैकस्वभावा-
तस्व आत्मा आभयो युक्तः । आभितस्य ततोऽभ्यतिरेके मोक्षसंसारयोरन्तर एव ऐकान्तिकः
भ्यतिरेके न तस्य तौ असम्बन्धात्, समवायनिषेधात् । तदनिषे[धेऽ]प्यभिप्रसङ्गात्
तस्यापि एता व्यतिरेकात् । प्रतिपदुधुमस्तक्यत्वे च कृतः ? इत्याह—प्रतिष्ठापम् इत्यादि-

११ क्षणं क्षणं प्रति व्यक्ति-विरोधामासौ (विरोधामासौ) समनुभवतो जीवस्य क्रमवृत्ते तद्वैधा-
प्रतिषेधात् ।

ननु यस्यां प्रतिबोधवस्थायां व्यक्तिः न तस्या (स्यां) तिरोभावः, यस्यां स्थापयवस्थायां
तिरोभावो न तस्यां [३६६रु] व्यक्तिः, अतो[ऽ]वृत्तनात् तत्र तं भाव (तदभावः) इति
चेत् अत्राह—स्थाप इत्यादि । निरूपितमेतत् । तदनुपपत्तेः किं जातम् ? इत्याह—ज्ञानादिर-

२० स्वसंबेदनप्रत्यक्षमाहो जीवः । एवं मन्वते—एषा स्थापयवस्थापरिगतः पुनः प्रबुद्धो भवति
प्रबुद्धो वा तदज्ञापरिगतः तथा जीवोऽजातिः । [न जीवोऽजातिः] अपि तु ज्ञानस्रजसन्तानः
तत्रैव बन्धमोक्षव्यवत्वेति चेत् अत्राह—सन्तानस्यापि इत्यादि । सन्तानस्यापि न केवलं बन्ध-
मोक्षयोः[ः] परिष्ठापिनं भावमन्तरेण नियमासंभवात् । सर्वः सन्तानः सर्वस्य कस्या (स्यात्)
तन्निवामकस्य प्रमत्तावेर्भविष्यात् संसारे निर्वाणे वा एक[ः] सिद्धः ।

२५ ननु (ननु) योऽसौ संसारनिर्वाणयोरैकः तत्त्वयोरभ्यतिरेके जमदः स्यात् । यो ति-
अभिज्ञापमिज्ञः सोऽप्यमिन् एव [एषा] स्वरूपम् अभिज्ञो च अभिज्ञात् संसारमार्गं
इति चेत् अत्राह—परत्वव्याहृत(से) इति । परत्वं तानात्वं संसारनिर्वाणयोः ऐकान्तिकं वा
तस्व व्याहृतेः तत्र एका सिद्धः । तयोः नैकान्तेन जमदो भेदो वा अन्यथा संसारनिर्वाण-
योरैकभिन्नपरत्वामावात् अनुपादानं निर्वाणं स्वाविति भावः ।

(१) इतिव्यादिषत् । (२) जीवाद्याः । (३) राधादि । (४) धृष्टकर्मणम् । (५) जीवस्य । (६)
नित्यब्रह्मादिभेदे । (७) सम्बन्धामावात् । (८) समवायवशात् । (९) स्थापयवस्थापयवृत्तेः । (१०)
स्थापयवस्थापरिगतो भवति । (११) संसारनिर्वाणयोः । (१२) जीवात् । (१३) संसारनिर्वाणयोः ।

ननु हेतुफलभूताः क्षणा एव प्रत्यक्षा नात्मा कश्चित् । तेषु एकप्रतीतिस्तु सतो (सत्तो)-
पलम्भेन सदृशापरोत्पत्त्या वा विप्रलम्भेन आरोपितविषया यमलकवत् मायामा(गो)लकवच्चै ।
ततो चेतस्क्षणे (चित्तक्षणाः) एव परमार्थसन्तः नैकत्वमिति चेत्, अत्राह—[अ] क्रमम् इत्यादि ।

[अक्रमं कमजन्माद्यैः सदसद्भिर्भात्यविद्यया ।

वहिरन्तर्मुखाकारैः सद्भिस्तत्त्वमिव स्वयम् ॥९॥

भेदोऽपि न परमार्थः तद्वदित्यपरेः विदुः ।

भेदैकान्तेऽपि न वै कारकज्ञापकस्थितिः ॥१०॥

नापि वहिरन्तर्वा प्रतिक्षणं परमार्थतो भेदोपलब्धिर्यथा व्यावर्ण्यते, प्रत्यक्षस्य
विप्रतिपत्तिविषयत्वात् निर्विषयत्वाच्चानुमानस्य । न वै किञ्चिज्ज्ञानं सन्मात्रतत्त्वं व्यभि-
चरति भेदेष्वेव व्यभिचारात् । स्वपरसन्तानविकल्पस्य मिथ्यावभासाद् भेदैकान्तेऽपि १०
कृतः सिद्धिः ? व्यापारादिवृद्धेश्च समीहामात्रव्यभिचारे धारस्पर्येणापि क्रियाऽव्यभिचारः
किन्न स्यात् यतो वहिरर्थसिद्धिर्न भवेत् ? स्वपरक्रमविकल्पानां सर्वथाऽविद्यात्मकत्वात्
सर्वविकल्पातीतं तत्त्वमिति; तदनुपपत्तिः प्रमाणाभावात् भेदैकान्तवत् ।]

सत् सत्ता भावप्रधा[नत्वा]न्निर्देशस्य । नाति (भाति) प्रतिभासते । किंभूतम् ?
[३६७क] इत्याह—अक्रम (मं) हेतुफलादिक्रमरहितम् । कैः सह भाति ? इत्याह— १५
असद्भिरविद्यमानैः । केन कारणेन तथाविधैः तैः तदाभाति ? इत्याह—अविद्यया इति ।
अविद्यया मिथ्याज्ञानेन, न पुनर्विद्याया अभावेन तस्य हेतुत्वायोगात् । न्याप्यन्येन,
विद्यायाः सत्तालक्षणायाः अन्यस्याभावात् । अवस्तुभूता[या]स्त्वविद्यायाः ततः तत्त्वान्य
त्वभ्यामवाच्यत्वाविति । अत्र सौगतप्रसिद्धं निदर्शनमाह—वहिरित्यादि । 'यथा' अर्थे इवशब्दः ।
तत्त्वं ज्ञानलक्षणं यथा वहिरन्तर्मुखाकारैः सद्भिः आभात्यविद्यया तथा सत् । ततोऽ- २०
भेदवत् भेदोऽपि न परमार्थ इत्येवमपरे सौगतादन्ये सत्तैकान्तवादिनो विदुः इति । इदं
व्याख्यानं सुन्दरं यद्वक्ष्यति वृत्तौ^९—'नवै किञ्चिज्ज्ञानं सन्मात्रतत्त्वं व्यभिचरति भेदेष्वेव
व्यभिचारात्' इति । अथवा यदुक्तम्—'संसारे निर्वाणा (निर्वाणे) वैक (कः) सिद्धः'
इति, तत्सत्यम्, किन्तु स सकलपुरुषपरिणामादिकल्पित [ः] स्यात् । यदुक्तम्—*“पुरुष
एवेदम्” [ऋक्० १०।१०।२] इत्यादि । *“विश्वः सन्मात्रदेहो विविधकृतिरिह द्रव्यमेकं २५
(कः) पदार्थः ।” इत्यादि च । यदि वा ब्रह्मैव परमार्थसत् अपर(रोऽ)विद्यावशादाभातीति
वादिकल्पितः स्यात् । एतदप्युक्तम्—

(१) हेतुफलभूतक्षणेणु । (२) “ता पुनरनित्यता पश्यन्नपि मन्दबुद्धिर्नाध्यवस्यति सत्तोपलम्भेन
सर्वदा तद्भावशङ्काविप्रलब्ध सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धो वा ”—प्र० वार्तिकाल० २।२०८ । (३)
“क्वचित्तदपरिज्ञानं सदृशापरसम्भवात् । आन्तेरपश्यतो भेद मायागोलकभेदवत् ॥”—प्र० वा० २।१०४ ।
हेतुवि० टी० पृ० १२० । (४) ज्ञानाभावस्य । (५) इवशब्द 'यथा' इत्यस्यार्थे । (६) अस्मिन्नेव श्लोके ।
(७) पूर्वश्लोके ।

पर्यायास्मकत्वात् तद्वत् । तत्र गुणाः ज्ञानाद्यः पर्यायाः मुक्ताद्यश्चोक्तः । न च जीवः
पृथिव्यादिपर्यायः, तन्नपेक्षात् । शेषमत्र चिन्तितम् ।

नन्वसौ जीवः संसारस्वभावोऽप्यथा वा भवेत् ? प्रथमपक्षे—निर्वाणप्रहाणम् । द्वितीये
संसारपक्षात् । क्वाचित् संसाररूपः अन्यथा अन्यथा इति चेत् अनित्यस्त्वमिति तद्वभावाः
५ इति चेत् अत्राह—संसारम् उज्जति इति । संसारं गर्मादिचक्रणम् तत्कारणं भाव[कर्म]
इत्यकर्म च उज्जति स्पष्टति सामग्रीविद्येपवशात् । केचिन्नित्यत्वं च माऽनिष्टम् अनेकान्त
वादिनाम् इति ।

कुत एतत् ? इति चेत् अत्राह—द्रष्टव्येत्यादि । संसारजन्मणात् गुणात् स्वरूपाद्
मोक्षरूपो गुणः सदन्तर(रं) तस्याद्यान सम्यग्दर्शनादिना स्वाभारव्यवस्थापनम्, तस्य प्रति-
१० पेशुमुपश्रव्यत्वात् । किंमूतस्य ? इत्याह—द्रष्टव्याश्रयस्य द्रष्टव्यम् आश्रयो यस्य इति । अनेन
सागतनैयायिकादिकस्त्वित्यस्य निराश्रयस्य शक्यनिपेपभतां दृश्यति । नहि नित्यैकस्वभावः
तस्य आत्मा आश्रयो युक्तः । आश्रितस्य सर्वतोऽव्यतिरेके मोक्षसंसारयोरन्यतर एव ऐकान्तिकः ।
न्यतिरेके न तस्य तौ असम्भवात्, समवायनिपेक्षात् । तदनिपे[षेऽ]व्यनिप्रसङ्गात्,
तस्यापि ततो व्यतिरेकात् । प्रतिपेशुमसक्यत्वं च कुतः ? इत्याह—प्रतिषेधणम् इत्यादि ।
१५ कर्म कर्म प्रति व्यक्ति-विरोधाभावा (विरोधाभावा) समनुभवता जीवस्य क्रमवृत्ते तथैवाऽ-
प्रतिपेक्षात् ।

ननु यस्यां प्रतिषेधावस्वार्थां व्यक्तिः न तस्या (स्यां) विरोधाभावा, यस्यां स्वापाद्यवस्वार्थां
विरोधाभावा न तस्या [३६६ख] व्यक्तिः, अतो[ऽ]वर्तनात् तत्र तं भाव (तद्वभावः) इति
चेत् अत्राह—स्माप इत्यादि । निरूपितमेवम् । सर्वमुपपत्तेः किं आवम् ? इत्याह—अनादिर्यं
२० स्वसंवेदनप्रत्यक्षाप्राप्तौ जीवः । एवं मन्मथे—यथा स्वापादिदृशापरिगतः पुनः प्रबुद्धो भवति
प्रबुद्धो वा सर्वज्ञपरिगतः तथा जीवोऽनादिः । [न जीवोऽनादिः] अपि तु ज्ञानज्ञापसम्भानः
तत्रैव धर्ममोक्षमवस्थेति चेत् अत्राह—सन्तानस्वापि इत्यादि । सन्तानस्यापि न केवलं अन्य-
मोक्षण्ये[ऽ] परिणामिनं भावमन्तरेण नियमासंभवात् । सर्वैः सम्भानः सर्वस्य यस्या (स्यात्)
तन्नियामकस्य प्रभवावेभ्यमिच्छायत्, संसारे निर्वाणे वा एक[] सिद्धः ।

२५ ननु (ननु) योऽसौ संसारनिर्वाणयोरेकः ततस्त्वयोऽप्यतिरेके अमेवः स्यात् । या हि
अभिभावमिमाः सोऽप्यमिन्न एव [यथा] स्वरूपम् अभिन्तौ च अभिन्नात् संसारमोक्षौ
इति चेत् अत्राह—परस्वभ्यावृत्ते (चेः इति) । परस्वं नानात्वं संसारनिर्वाणयोः ऐकान्तिकं यत्
तस्य भ्यावृत्तेः तत्र एका सिद्धः । तयोः नैकान्तेन अमेरो मेरो वा अभ्यथा संसारनिर्वाण-
योरेकाभिष्करणत्वान्मावात् अनुपादानं निर्वाणं स्यादिति भावः ।

(१) इतिपदादिषु । (२) जीवाभावा । (३) राधादि । (४) प्रकृतमकम् । (५) जीवस्य । (६)
विलक्षणव्यवस्थेः । (७) समवायवस्थापि । (८) एवमप्यवस्थाप्यव्यवस्थापुपत्तेः । (९)
स्वापादिदृशापरिगतो भवति । (१०) संसारनिर्वाणयोः । (११) जीवात् । (१२) संसारनिर्वाणयोः ।

ननु हेतुफलभूताः क्षणा एव प्रत्यक्षा नात्मा कश्चित् । तेषु एकप्रतीतिस्तु सतो (सत्तो)-
पलम्भेन सदृशापरोत्पत्त्या वा विप्रलम्भेन आरोपितविषया यमलकवत् मायामा(गो)लकवच्च ।
ततो चेतत्क्षणे (चित्तक्षणाः) एव परमार्थसन्तः नैकत्वमिति चेत्, अत्राह-[अ] क्रमम् इत्यादि ।

[अक्रमं कमजन्माद्यैः सदसद्भिर्भात्यविद्यया ।

बहिरन्तर्मुखाकारैः सद्भिस्तत्त्वमिव स्वयम् ॥९॥

भेदोऽपि न परमार्थः तद्वदित्यपरेः विदुः ।

भेदैकान्तेऽपि न वै कारकज्ञापकस्थितिः ॥१०॥

नापि बहिरन्तर्वा प्रतिक्षणं परमार्थतो भेदोपलब्धिर्यथा व्यावर्ण्यते, प्रत्यक्षस्य
विप्रतिपत्तिविषयत्वात् निर्विषयत्वाच्चानुमानस्य । न वै किञ्चिज्ज्ञानं सन्मात्रतत्त्वं व्यभि-
चरति भेदेष्वेव व्यभिचारात् । स्वपरसन्तानविकल्पस्य मिथ्यावभासाद् भेदैकान्तेऽपि १०
कुतः सिद्धिः ? व्यापारादिबुद्धेश्च समीहामात्रव्यभिचारे पारस्पर्येणापि क्रियाऽव्यभिचारः
किञ्च स्यात् यतो बहिरर्थसिद्धिर्न भवेत् ? स्वपरक्रमविकल्पानां सर्वथाऽविद्यात्मकत्वात्
सर्वविकल्पातीतं तत्त्वमिति; तदनुपपत्तिः प्रमाणाभावात् भेदैकान्तवत् ।]

सत् सत्ता भावप्रधा[नत्वा]न्निर्देशस्य । नाति (भाति) प्रतिभासते । किंभूतम् ?
[३६७क] इत्याह-अक्रम (मं) हेतुफलादिक्रमरहितम् । कैः सह भाति ? इत्याह- १५
असद्भिरविद्यमानैः । केन कारणेन तथाविधैः तैः तदाभाति ? इत्याह-अविद्यया इति ।
अविद्यया मिथ्याज्ञानेन, न पुनर्विद्याया अभावेन तस्य हेतुत्वायोगात् । न्याप्यन्येन,
विद्यायाः सत्तालक्षणायाः अन्यस्याभावात् । अवस्तुभूता[या]स्त्वविद्यायाः ततः तत्त्वान्य
त्वभ्यामवाच्यत्वादिति । अत्र सौगतप्रसिद्धं निदर्शनमाह-बहिरित्यादि । 'यथा' अर्थे इवशब्दः ।
तत्त्वं ज्ञानलक्षणं यथा बहिरन्तर्मुखाकारैः सद्भिः आभात्यविद्यया तथा सत् । ततोऽ- २०
भेदवत् भेदोऽपि न परमार्थ इत्येवमपरे सौगतादन्ये सत्तैकान्तवादिनो विदुः इति । इदं
व्याख्यानं सुन्दरं यद्वक्ष्यति वृत्तौ^१- 'नवै किञ्चिज्ज्ञानं सन्मात्रतत्त्वं व्यभिचरति भेदेष्वेव
व्यभिचारात्' इति । अथवा यदुक्तम्- 'संसारे निर्वाणा (निर्वाणे) वैक (कः) सिद्धः'
इति, तत्सत्यम्, किन्तु स सकलपुरुषपरिणामादिकल्पित [ः] स्यात् । यदुक्तम्- * 'पुरुष
एवेदम्' [ऋक्० १०।९०।२] इत्यादि । * 'विश्वः सन्मात्रदेहो विविधकृतिरिह द्रव्यमेकं २५
(कः) पदार्थः ।' इत्यादि च । यदि वा ब्रह्मैव परमार्थसत् अपर(रोऽ)विद्यावशादाभातीति
वादिकल्पितः स्यात् । एतदप्युक्तम्-

(१) हेतुफलभूतक्षणेपु । (२) "ता पुनरनित्यता पश्यन्नपि मन्दबुद्धिर्नाध्यवस्यति सत्तोपलम्भेन
सर्वदा तन्नावशङ्काविप्रलब्ध सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धो वा"-प्र० वार्तिकाल० २।२०८ । (३)
"कचित्तदपरिज्ञान सदृशापरसम्भवात् । आन्तेरपश्यतो भेद मायागोलकभेदवत् ॥"-प्र० वा० २।१०४ ।
हेतुवि० टी० पृ० १२० । (४) ज्ञानाभावस्य । (५) इवशब्द 'यथा' इत्यस्यार्थे । (६) अस्मिन्नेव श्लोके ।
(७) पूर्वश्लोके ।

पवांवात्मकत्वात् तद्वत् । तत्र गुणाः ज्ञानादयः पर्यायाः सुखादयश्चाक्षयः । न च जीवः
पृथिव्यादिपर्यायः, तन्निषेधात् । क्षेपमत्र चिन्तितम् ।

नन्वसौ जीवः संसारस्वभाबोऽप्यथा वा भवेत् ? प्रथमपक्षे—निर्बाणप्रहाणम् । द्वितीये
संसारपसारः । क्वाचित् संसाररूपः अन्यथा अन्यथा इति चेत् अनिस्त्वमिति तद्वर्षाः
५ इति चत् अत्राह—संसारम् उज्जति इति । संसारं गमादिसंभरणम् तत्कारणं भाव[कर्म]
द्रव्यकर्म च उज्जति स्पञ्जति सामग्रीविशेषवत्तात् । कर्मस्त्वनिस्त्वम् च नाऽनियमं अनेकान्त
वाविनाम् इति ।

कृत पठत् ? इति चेत् अत्राह—द्रव्योत्पादि । संसरणव्यवहारात् गुणात् स्वरूपात्
मोक्षरूपो गुणः तदन्तर(रं) तस्याधान सम्भगवर्सेनाविना स्वाधारम्यवस्थापनम्, तस्य प्रति
१० पदुधुमसङ्ख्यत्वात् । किंमूतस्य ? इत्याह—द्रव्याभ्यस्य द्रव्यम् आश्रयो यस्य इति । अनेन
सागतनैर्वायिक्रदिकस्फितस्य निराश्रयस्य सङ्ख्यनिषेधवत्तां दर्शयति । नहि नित्यैकस्वभावाः
तस्य आत्मा आश्रयो गुणः । आश्रितस्य र्त्वाऽप्यतिरिक्ते माहसंसारमारन्वतर एव ऐकान्तिका ।
व्यतिरिक्ते न तस्य तौ असम्भवात्, समवायनिषेधात् । तदनिषे[धेऽ]न्वपिप्रसङ्गात्,
तस्यापि ततो व्यतिरेकात् । प्रतिपेदुधुमसङ्ख्यत्वं च कृतः ? इत्याह—प्रतिघ्नयाम् इत्यादि ।
११ घर्णं घर्णं प्रति व्यक्ति विरोधामावौ (तिरोमावौ) समनुभवतो जीवस्य क्रमहृत्ते तवैवाऽ-
प्रतिषेधात् ।

ननु पस्यां प्रतिषेधावस्थायां व्यक्तिः न तस्या (स्यां) विरोधावः, कस्यां स्थापयवत्वावौ
विरोधावो न तस्यां [३३६] व्यक्तिः, अतो[ऽ]र्हन्तात् तत्र तं भाव (व्यवभावाः) इति
चेत् अत्राह—स्थाप इत्यादि । निरूपितमेवम् । तेषामुपपत्तेः किं जातम् ? इत्याह—अनादिरव
२० स्वसंवेदनप्रत्यक्षमाद्यो जीवः । एवं मन्यते—यथा स्थापादिवस्त्रापरिगतः पुनः प्रमुञ्चो भवति,
प्रमुञ्चो वा तद्वस्त्रापरिगतः, तथा जीवोऽनादिः । [न जीवोऽनादिः] अपि तु ज्ञानव्यपसन्तानः
तत्रैव धर्ममोक्षव्यवस्थेति चेत् अत्राह—मन्तानस्यापि इत्यादि । सन्तानस्यापि न केवलं धर्म-
मोक्षयो[ः] परिणामिनं भावमन्तरेण नियमासंभवात् । सर्वैः सन्तानः सर्वैस्त्व धस्या (स्वतः)
तन्निव्यामकस्य प्रसवावेर्भूमिवायात्, संसारं निर्बाण्ये वा एक[ः] सिद्धः ।

२५ तनु (तनु) बोऽवौ संसारनिर्बाणयोरेकः "ततस्तयारम्भतिरेके अमेद्, स्यात् । नो हि
अभिन्नादभिन्नः सोऽप्यमिन्न एव [यथा] स्वरूपम्, अभिन्नौ च अभिन्नात् संसारम्भेदो
इति चेत् अत्राह—परस्वभ्याहृते (चेः इति) । परस्व गानात्वं संसारनिर्बाणयोः ऐकान्तिकं चत्
तस्य भ्याहृतेः तत्र एकः सिद्धः । "तयोः नैकान्तेन अमेदो मेदो वा धर्म्यवा संसारनिर्बाण-
योरेकधिकरजत्वामावात् अनुवादानं निर्बाणं स्वादिति भावः ।

(१) पृथिव्यादिवत् । (२) जीवामावा । (३) राध्यदि । (४) पृथक्कात्मकम् । (५) जीवत्व । (६)
नित्यद्रव्यादिभेदे । (७) सम्भवावस्थात्वात् । (८) समवायवत्त्वात् । (९) स्थापयवत्त्वामानुपपत्तेः । (१०)
स्थापादिवस्त्रापरिगतो भवति । (११) संसारनिर्बाणयोः । (१२) जीवात् । (१३) संसारनिर्बाणयोः ।

स्येति । सामान्यविषय[मनु]मानम् ***“अन्यत् सामान्यं सोऽनुमानस्य विषयः”** [न्यायवि० १।१६, १७] इति वचनात् । सामान्यं च परस्य न किञ्चित् , ततो मरीचिकाजलज्ञानवत् नातो^२ वस्तुसिद्धिरिति भाविभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति—यदि प्रत्यक्षं पूर्वं पश्चाच्च भेदैकान्तविषयं स्यात् युक्तमेतत्—तत उत्पत्तेः तदव्यभिचाराच्च तत्रानुमानं प्रमाणमिति, न चैवमिति ।

यत्पुनरेतेत् परस्यै मत्तम्—यद्यपि बृहिरन्तश्च भेदवदभेदस्यापि प्रतिभासः तथापि भेद एव पारमार्थिकोऽव्यभिचारात् न (ना) भेदो विपर्ययादिति, तत्राह—**न वै किञ्चिदि [त्यादि] [३६८ख] नवै नैव किञ्चित् प्रत्यक्षम् अन्यद्वा ज्ञानम् तन्मात्रतत्त्वं व्यभिचरति । क्व तर्हि तस्य व्यभिचारः ? इत्याह—भेदेष्वेव व्यभिचारात् ज्ञानस्येति । तथाहि—द्विचन्द्रादिज्ञानं द्वित्व व्यभिचरति । ततो भेदवदभेदस्यापि न वा कस्यचित् सिद्धिरिति ।**

ननु सत्तामात्र चेत् तत्त्वम् , तर्हि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभेदविरहात् कुतः कः तत्त्वं प्रतिपाद्यत इति चेत् ? अत्राह—स्वेत्यादि । स्वो वादी परः प्रतिवादी तयोः सन्तानौ तयोर्विकल्पस्या व्य(ध्य) वसायस्य भेदस्य वा मिथ्यावभासाद् भेदैकान्तेऽपि कुतः सिद्धिः भेदैकान्तस्येति । तथाहि—स्वसन्तानप्रत्यक्षस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वात् , अनुमानस्य निर्विषयत्वात् , परसन्तानविषयस्य स्वप्ने तदभावेऽपि^६ व्यापारादिलिङ्गभावादिति भावः । अथ जाग्रद्दृश्या परचेतसो व्याहारादिः १५ साक्षात् , स्वप्ने परम्परया, ततो न व्यभिचार इति, अत्राह—**व्यापार इत्यादि । व्यापारादि-बुद्धेश्च समीहा चेष्टा सैव तन्मात्रम् तत्राव्यभिचारे अङ्गीक्रियमाणे । केन प्रकारेण ? इत्याह—पारम्पर्येणापि । अपि शब्दात् ‘साक्षात् तदव्यभिचारे’ इति ग्राह्यम् , क्रियाऽव्यभिचारः क्रिया व्यापारव्याहारात्मिका इह गृह्यते, क्रियाग्रहणम् उपलक्षणं तेन घटादेरपि ग्रहणम् , तदव्यभिचारः किन्न स्यात् ? स्यादेव ‘तद्बुद्धेः’ इति सम्बन्धः, यतोऽव्यभिचारस्या(स्य) भवनाद्, बहिर- २० र्थसिद्धिर्न भवेत् । एव मन्यते—यथा स्वप्ने अर्थरूपक्रियाविरहेऽपि तदवभामदर्शनात् अन्य-दापि^७ तद्विरहेऽपि^८ तदवभास इति [३६९क] नार्थसिद्धिः तथा स्वप्ने परम (पर)समीहा[ऽ]-भावेऽपि व्यापारव्याहारनिर्भासबुद्धेर्भावाद् अन्यत्रापि^९ तदभावेऽपि^{१०} तद्भाव^{११} इति न सन्तानान्तरसिद्धिः इति ।**

एतेन स्वप्नान्तिकशरीरमवितथ कल्पयन्^{१२} विनिवारितो द्रष्टव्यः बहिरर्थाऽनिराकरणात् । २५ अत्र प्र ज्ञा क र मतमाशङ्कते दूषयितु स्वपरेत्या [दि] । सर्वविकल्पातीतं तत्त्वम् इति । कुतः ? इत्यत्राह—**सर्वथा[ऽ]विद्यात्मकत्वात् । कस्य ? इत्याह—स्वेत्यादि । स्व स्व [श्च] परश्च क्ष (क्र)मश्च हेतुफ[ल]भावः तेषा विकल्पो व्यवसायः । अनेन तेषा प्रत्यक्षविषयता दर्शयता (ता सत्ता) दर्शयति तस्य । अत्र दूषणमाह—प्रमाणाऽभावाद् इत्यादि । तस्य सर्व-**

(१) बौद्धस्य । (२) अनुमानात् । (३) ‘भा’ इति तृतीयाविभक्ति । (४) बौद्धस्य । (५) अनुमानस्य । (६) परसन्तानाभावेऽपि । (७) जाग्रद्दृश्यामपि । (८) अर्थक्रियाविरहेऽपि । (९) जाग्रद्दृश्यामपि । (१०) सन्तानान्तराभावेऽपि । (११) व्यापारव्याहारादिसद्भाषः । (१२) प्रजाकर ।

“यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः ।
संमिश्रमिव माश्राभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते ॥
तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविधया ।
कल्पत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रपद्यते ॥” [३६७५]

[श्रवण० मा० भा० ३।५।४३, ४४] इति

५

वशापन्नाह—अक्रममित्यादि । तत्त्वमाभाति इत्यपरं पुरुषादिनो विदुः ।
किंयुक्तम् ? अक्रमम् स्वयम् कल्पपिनिनासादिबर्जितम् । केवमाति ? इत्याह—ममजन्माद्यै
इति । किंमूर्तेः ? इत्याह—असङ्गिणिति । सङ्गि इत्यनेनात्र सम्बन्धः ।

ननु अयंक्रमं तत्कर्म क्रमवशाभाति इति चेत् ? अत्राह—यद्वहिरित्यादि । अस्मात्प्रसवः—

१० यथाऽक्रमं विद्यातत्त्वं भेदवादिनः यद्वहिरन्तर्मुखाकारैः सङ्गिराभाति यथा प्रकृतमपि
इति । अनेन “पुरुष” [अक्ष०] इत्यादि दर्शितम् । तथा अक्रमं तत्त्वमाभाति । केः ? क्रम-
जन्माद्यै । किंमूर्तेः ? इत्याह—असङ्गिणिति । संभवता विशेषणविशेष्यभावः इति
‘अविद्यया’ इति विशेषणम् अ[ने]नैव सम्पद्यते न पूर्वेण । यद्वहिरित्यादि निवृत्तानम् । अवि-
द्यायां यद्वहिरन्तः तत्त्वमाभाति इति ।

१५ ननु यदि सत्तामात्रं तत्त्वं कर्म कारकादिभेदप्रतीतिः इति चेत् ? अत्राह—भेदेकान्तेऽ-
पीत्यादि । न केवलम् अमेदेकान्ते सत्तैकान्ते किन्तु भेदेकान्तेऽपि कार्यकारणभावनिषेधात्
कार [काणां] कर्त्रादीनां जापकानां प्रत्यभ्यादीनां स्थितिः नथै नव परमार्थताः किन्तु
कल्पनातः । कल्पना च अन्यत्रापि ।

ननु भेदेकान्तस्य प्रमाप्यत्परमत्वात् तत्र तैस्तिथिः परमार्थत इति चेत् अत्राह—प्रति

२ ध्यम् इत्यादि । धर्मं धर्मं प्रति नापि मदापलब्धिः । क ? इत्याह—यद्वहिरन्तवा । कर्म
नास्ति ? इत्याह—यथा येन अथिकैकरमाणाकारप्रकारेण व्यादपर्युक्तं सोमतेः मोहापलब्ध्या
तत्र प्रकरणम् । कुत पतन् ? [३६८८] इत्यत्राह—प्रत्यक्षस्य इत्यादि । प्रत्यक्षस्य परकल्पित
कल्पनापादाभावात्तदज्ञानस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वात् विद्यात्गापरत्वान् । नहि तद् वादिप्रतिपत्ति-
दिनाः अविद्यानत प्रसिद्धम्, यत ततः द्विरिष्यन् मिदं येन अविद्यां स्यादिति न सोमतेन

२५ तदेकान्तं नापत्तं वाच्यम् । न चान्यकल्पनया मिदं माय कल्पयित् साधनं वा अन्यथा बुद्धि-
येतन्मयामेवमिद्विरुद्धं किन्तु स्यात् ?

स्यान्मतम्—मा भूत् परिकरमापुनिप्रत्ये प्रत्यक्षमिद्विः तगा वा वस्तुनाः इतरहाणु
परत्य स्यात् तगा मोहापलब्धिपद्ये स्यादिति चत् अत्राह—प्रत्यक्षस्य विच्छा विप्रिया वा
प्रतिपत्ति अनेकान्तप्रतिपत्तिः तद्विषयत्वात् । नापि मदापलब्धिः यथा व्याप्यत इति ।

३० मा भूत् प्रत्यक्षात्तदुपलब्धिः अनुमानान् स्यादिति चत् अत्राह—निर्विषयस्याद्य अनुमानं

(१) कारकादिवादीनां भेदप्रतीतिः । (२) कारकादिपरकत्विति । (३) “प्रत्यक्षं कल्पनापीडनं
प्रामाण्यं”-आशयि ११४ । (४) अविद्यया । (५) तांत्वमतीतम् ।

स्येति । सामान्यविषय[मनु]मानम् * “अन्यत् सामान्यं सोऽनुमानस्य विषयः” [न्यायवि० १।१६, १७] इति वचनात् । सामान्यं च परस्यं न किञ्चित् , ततो मरीचिकाजलज्ञानवत् नातो^१ वस्तुसिद्धिरिति भाविभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति—यदि प्रत्यक्षं पूर्वं पश्चाच्च भेदैकान्तविषयं स्यात् युक्तमेतत्—तत उत्पत्तेः तदव्यभिचाराच्च तत्रानुमानं प्रमाणमिति, न चैवमिति ।

५

यत्पुनरेतत् परस्यं मतम्—यद्यपि बहिरन्तश्च भेदवदभेदस्यापि प्रतिभासः तथापि भेद एव पारमार्थिकोऽव्यभिचारात् न (ना) भेदो विपर्ययादिति, तत्राह—न वै किञ्चिदि [त्यादि] [३६८ख] नवै नैव किञ्चित् प्रत्यक्षम् अन्यद्वा ज्ञानम् तन्मात्रतत्त्वं व्यभिचरति । क्व तर्हि तस्य व्यभिचारः ? इत्याह—भेदेष्वेव व्यभिचारात् ज्ञानस्येति । तथाहि—द्विचन्द्रादिज्ञानं द्वित्व व्यभिचरति । ततो भेदवदभेदस्यापि न वा कस्यचित् सिद्धिरिति ।

१०

ननु सत्तामात्रं चेत् तत्त्वम् , तर्हि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभेदविरहात् कुतः कः तत्त्वं प्रतिपाद्यत इति चेत् ? अत्राह—स्वेत्यादि । स्वो वादी परः प्रतिवादी तयोः सन्तानौ तयोर्विकल्पस्या व्य (ध्य) वसायस्य भेदस्य वा मिथ्यावभासाद् भेदैकान्तेऽपि कुतः सिद्धिः भेदैकान्तस्येति । तथाहि—स्वसन्तानप्रत्यक्षस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वात् , अनुमानस्य निर्विषयत्वात् , परसन्तानविषयस्य स्वप्ने तदभावेऽपि^१ व्यापारविलिङ्गभावादिति भावः । अथ जाग्रदशायां परचेतसो व्याहारादिः १५ साक्षात् , स्वप्ने परम्परया, ततो न व्यभिचार इति , अत्राह—व्यापार इत्यादि । व्यापारादि-बुद्धेश्च समीहा चेष्टा सैव तन्मात्रम् तत्राव्यभिचारे अङ्गीक्रियमाणे । केन प्रकारेण ? इत्याह—पारम्पर्येणापि । अपि शब्दात् ‘साक्षात् तदव्यभिचारे’ इति ग्राह्यम् , क्रियाऽव्यभिचारः क्रिया व्यापारव्याहारात्मिका इह गृह्यते, क्रियाग्रहणम् उपलक्षणं तेन घटादेरेपि ग्रहणम् , तदव्यभिचारः किन्न स्यात् ? स्यादेव ‘तद्बुद्धेः’ इति सम्बन्धः, यतोऽव्यभिचारस्या (स्य) भवनाद्, बहिर- २० र्थसिद्धिर्न भवेत् । एव मन्यते—यथा स्वप्ने अर्थरूपक्रियाविरहेऽपि तदवभामदर्शनात् अन्य-दापि^२ तद्विरहेऽपि^३ तदवभास इति [३६९क] नार्थसिद्धिः तथा स्वप्ने परम (पर) समीहा[ऽ]-भावेऽपि व्यापारव्याहारनिर्भासबुद्धेर्भावाद् अन्यत्रापि^४ तदभावेऽपि^५ तद्भाव^६ इति न सन्तानान्तरसिद्धिः इति ।

एतेन स्वप्नान्तिकशरीरमवितथ कल्पयन्^७ विनिवारितो द्रष्टव्यः बहिरर्थाऽनिराकरणात् । २५ अत्र प्र ज्ञा क र मतमाशङ्कते दूषयितु स्वपरेत्या [दि] । सर्वविकल्पातीतं तत्त्वम् इति । कुतः ? इत्यत्राह—सर्वथा[ऽ]विद्यात्मकत्वात् । कस्य ? इत्याह—स्वेत्यादि । स्व स्व [श्च] परश्च क्ष (क्र)मश्च हेतुफ[ल]भावः तेषा विकल्पो व्यवसायः । अनेन तेषा प्रत्यक्षविषयता दर्शयता (ता सत्ता) दर्शयति तस्य । अत्र दूषणमाह—प्रमाणाऽभावाद् इत्यादि । तस्य सर्व-

(१) बौद्धस्य । (२) अनुमानात् । (३) ‘भा’ इति तृतीयाविभक्ति । (४) बौद्धस्य । (५) अनुमानस्य । (६) परसन्तानाभावेऽपि । (७) जाग्रदशायामपि । (८) अर्थक्रियाविरहेऽपि । (९) जाग्रदशायामपि । (१०) सन्तानान्तराभावेऽपि । (११) व्यापारव्याहारादिसद्भावः । (१२) प्रज्ञाकर ।

*“यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः ।
समिभमिव माश्रामिभिन्नाभिरमिमन्वते ॥
उद्येदममल मद्य निर्विकल्पमविद्यया ।
क्षुपत्त्वमिवापन्न मेदरूप प्रपद्यते ॥” [३६०ख]

[इहदा० मा वा० ३।५।४३,४४ ।] इति

- वक्ष्यन्नाह—अद्यममित्यादि । तत्प्यमाभाति इत्यपरं पुरुषवादिना विदुः ।
किंभूतम् ? अकर्मम् स्वयम् उत्पत्तिविनाशादिवर्जितम् । कैरभाति ? इत्याह—प्रमजन्माद्यै
इति । किंभूतैः ? इत्याह—असद्भिरिति । सद्भि इत्यनन्तरं सम्बन्धः ।
ननु यदकर्म तत्कर्म क्रमपदाभाति इति चेत् ? अत्राह—यद्भिरित्यादि । अस्याऽकर्मो-
१० यथाऽक्रम विद्वानतत्कर्म महवादिना यद्भिरन्तर्मुखाकारं सद्भिराभाति तथा प्रत्यक्षं
इति । अनन्तं *“पुरुष” [सक०] इत्यादि वक्षितम् । तथा अकर्म तत्त्वमामासि । कैः ? क्रम-
जन्माद्यैः । किंभूतैः ? इत्याह—असद्भिरिति । संभवतो विद्यापण्डितप्रभवाः इति
‘अविद्यया’ इति विशेषणम् अ[ने]नैव सम्बन्धत न पूर्वेषु । यद्भिरित्यादि निवसनम् । अन्ति-
यथा यद्भिरन्तः तत्त्वमामासि इति ।
१५ ननु यदि सत्तामात्रं तत्कर्म कर्म कैरकादिभेदप्रतीतिः इति चेत् ? अत्राह—भवेदकान्तेऽ-
पीत्यादि । न क्वचम् अनेवैकान्ते सत्तैकान्ते किन्तु भवेदकान्तेऽपि कार्यकारणभाषानिवेपत्
कार [काणां] कर्त्रादीनां प्रापकानां प्रत्यक्षादीनां स्थितिः नयै नैव परमार्थतः किन्तु
कल्पनातः । कल्पना य अन्वयापि ।
ननु भवेदकान्तस्य प्रमाणविपक्षत्वात् तत्र तैस्त्वितिः परमार्थत इति चेत् अत्राह—प्रति-
२० श्रुयम् इत्यादि । कर्म कर्म प्रति नापि भेदापलम्बिः । क ? इत्याह—यद्भिरन्तर्वा । अ-
नापि ? इत्याह—यथा येन क्षणिकैकपरमाण्वाकारप्रकारेण व्यावर्ष्यते सौगतेः भेदापलम्बि-
तन प्रकारेण । कुत एतत् ? [३६८क] इत्यत्राह—प्रत्यक्षस्य इत्यादि । प्रत्यक्षस्य परकल्पित-
कल्पनायोद्भास्यज्ञानस्य विप्रतिपत्तिविपक्षत्वाद् विद्यावगोचरत्वात् । नहि तद् बाह्यप्रति-
विनोः अविगानेन प्रसिद्धम् येन तदा किञ्चित् सिद्धं चेत् अत्रिपार्श्वं स्यादिति न सौक्ये
३० तद्वैकान्ते साधनं बाध्यम् । न चान्मकल्पनया सिद्धं माम कल्पित् साधनं वा अन्वया बुद्धि-
वेत्तस्ययोर्भेदसिद्धिरेव किन्तु स्यात् ?

स्यान्मतम्—मा भूत् पञ्चैकपरमाप्पुनित्तस्य प्रत्यक्षसिद्धिः ततो वा बस्तुनः अन्वयस्य
परस्य स्यात् तदा भेदोपलम्बिरपि स्यादिति चेत् अत्राह—प्रत्यक्षस्य विरुद्धा विविधा क
प्रतिपत्तिः अनेकान्यप्रतिपत्तिः तद्विपर्ययात् । नापि भेदोपलम्बिः यथा व्यावर्ष्यते इति ।
१० मा भूत् प्रत्यक्षाच्छुपत्त्वम् । अनुमाणात् स्यादिति चेत् अत्राह—निर्विपर्ययात् अनुमान-

(१) अकारकविषादीनां भेदप्रतीतिः । (२) अकारकज्ञापकत्वितिः । (३) “प्रत्यक्षं अन्वयावगोचर-
ज्ञानमिति”—न्यायवि १।४ । (४) क्षणिकैकान्ते । (५) सौक्यमतीव ।

ननु 'प्रमाणाभावात्' इत्यसिद्धम्, * "पुरुष एवेदम्" [ऋक० १०।१०।२] इत्यादि आगमस्य भावादिति चेत्, न, अस्य अध्यक्षाधितत्वेन अनागमत्वात् पि ट क त्र या दिवत्, तदन्तरसद्भावाच्च । यदि वा, तस्यामलस्य निर्विकल्पस्य ब्रह्मणा [णो]ऽनुपपत्तिः, तदनुपपत्तिः । कस्येव ? इत्याह—भेदैकान्तवद् इति । भिद्यते अन्यस्मात् सर्वतः इति भेदा [दः] निरंशज्ञानं तस्येव तद्वद् इति । कुतः ? प्रमाणाभावात् । तदभावोऽपि प्रत्यक्षस्य विप्रतिपत्तिविषय-त्वात् चेतनेतरभेदविषयत्वात्, निर्विषयत्वाच्च अनुमानस्य । तत्रापीदं वक्तव्यम्—कुतः सिद्धिः अभेदैकान्तस्य इति ? आगमोऽपि यदि ततोऽनन्यः, तद्वदसिद्धिः (द्धेः) । न च तदेव प्रतिपाद्यं प्रतिपादकं च, विरोधात् । आगमप्रतिपत्तिरेव वा अस्मिन् दर्शने तत्प्रतीतिः इति कस्तत्र आगमस्योपयोगः ?

किंच, आगमाद् ब्रह्म वा तत्स्वरूपं प्रतिपद्येत, अन्यो वा ? प्रथमपक्षे—

१०

स्ववित्तिरहितं ब्रह्म यदि वेत्ति, ततः कथम् ।

आत्मानं घटवत् पूर्वमिति सर्वं निरूपितम् ॥१॥

विद्याऽविद्याविभागोऽयं [३७०स] निक्षिप्तोऽवि त्तिक एकोके (ऽविविक्तके) ।

नेत्याहो (नेत्यपो) ध्रियते तस्मान्मानत्राणविवर्जितः ॥२॥

तस्यात्मवेदनं नित्यं तच्चेत् प्रागपि विद्यते ।

१५

आगमादस्य वैफल्यं सिद्धस्यास्तु क्रिया कुतः ॥३॥

आगमेन कृतत्वेऽस्यै कथं नित्यत्वमुच्यताम् ।

तदनित्यत्वतः प्राप्तमात्मनोऽपि तदेव तु ॥४॥

अविकल्पात्मसवित्तै(त्ति)रन्या चेदागमाद् भवेत् ।

आत्मभूतैव तस्येह ध्रुवता कथमुच्यते ॥५॥

२०

न चान्ययात्मसंवित्तिशून्यया वेत्ति कश्चन ।

आत्मानमन्यथा प्राप्तम् आत्मवैफल्यमञ्जसा ॥६॥

तन्न वेत्त्यात्मना रूप स्वसं (प स्व सद्) ब्रह्म ततः पुनः ।

अन्येन वेदने तस्य तदद्वैत कथं भवेत् ॥७॥

अविद्यानिर्मितोऽन्यश्च स कथं प्रतिपद्यताम् ।

२५

ब्रह्मरूपं जलभ्रान्तेः पिपासानाशकं न हि ॥८॥

अन्योऽपि वेत्तिमात्मानं (चेत्तमात्मानं) यदि सोऽस्तु कथं हि सन् ।

अन्येन वेदने तस्य वार्यते नानवस्थितिः ॥९॥

अन्यस्यापि ततोऽन्येन यस्मात् वित्तिपरिग्रहः ।

ब्रह्मवद् वित्तिसद्भावः तस्य स्यात् स्वयमेव चेत् ॥१०॥

३०

(१) आगमस्य । (२) भेदसाधक-आगमान्तरसद्भावाच्च । (३) ब्रह्मण । (४) अभेदवादे । (५) ब्रह्मप्रतीति तयोरभेदात् । (६) अभेदस्वरूपम् । (७) आत्मवेदनस्य । (८) अभेदात् ।

विकल्पातीतर[य] तत्त्वस्य अनुपपत्तिः तदनुपपत्तिः । कुतः ? प्रमाणाभावात् । तद्यदि-
 तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, अनेकान्तात्मकमुखादिषुटाविश्वतिरक्येण तदनुपपत्तिः (स्ये) । न च
 धर्मधर्मविकल्पाभावे अनुमानं विकल्पेतरस्वरूपाभावे च । अत्र निवृत्तनमाह-मेद्वदिति ।
 नीलमदिसुखादिनातात्वस्येव तद्वत् इति । एतेन प्रथमार्थेन कारिका व्याख्याता ।

- ५ इहमपरं व्याख्यातम्-मेद्विकान्तेऽपि इत्यादेः । न केवलममेवैकान्ते अपि तु मेदे
 कान्तेऽपि कारकज्ञापकस्त्विति न वै नैव परमार्थत किन्तु पुरुषपरिणामपद इति
 माह । अनन 'अक्रम क्रमजन्माद्यै' सद्विभिराभाति' इति व्याख्यातम् । कुत ए-
 हिति चेत् ? अत्राह-प्रतिष्ठापित्यादि । सुगमम् । एतदपि कुतः ? इत्याह-प्रत्यक्षस्य इत्यादि ।
 स्वसंबन्धनाध्यक्षस्य प्राहप्राहकसंविद्धिमेद्वरूपस्य [३६९२] विप्रतिपत्तिरियमत्वात्, इति-
 १० प्रत्यक्षस्यापि अनकावयवस्थायात्मकधाति (कस्य विप्रति)पत्तिरियमत्वात्, निर्विपयत्वाच्च
 सिध्दाधिकस्त्वनासनापकस्त्वित्येवामात्रविपयत्वाद्वाऽनुमानस्य कुतः मत्पक्षानुमानाद्वा मेदे
 कान्तस्य सिद्धिः परिणामस्यैव स्वादिति मन्यते ।

अनेन यद्विरन्तराभाति तत्त्वमिषविति निर्गदितम् । न वै न खलु । किम् ? विद्वान्तं
 सन्मात्रतत्त्वं संबेदन मात्र (वनमात्रं) तत्त्वं संवेदनं [सत्]संबेदनमित्यर्थः । सदि (सद्य)सं-
 १५ यस्या (स्य) वेदानार्थत्वात् । व्यभिचारति सर्वेषाम् आत्मनाम् संबेदनापेक्षया एकात्मकत्वाद्
 एक एवात्मा परमार्थमित्यर्थः । क तर्हि व्यभिचारः ? इत्याह-मेद्वेषेव सुखादिष्वेव
 व्यभिचारात् ज्ञानत्वेति ।

- ननु स्वपरसम्बन्धनात् क्वं पुरुषमात्रमिति चेत् ? अत्राह-स्वपरेत्यादि । अनेन
 'अक्रमं क्रमजन्माद्यै' रसद्विभिरविद्यया भाति' इति व्याख्यातम् । उपसंहारमाह-स्व-
 २० परेत्यादि । सर्वविकल्पातीते सर्वमेद्वदितं तत्त्वं पुरुषस्वरूपम् । इति शब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थो
 [सो] । अत्रोच] एमाह-प्रमाणाभावात् इत्यादि । तस्यात्पनः सच्छपरिणामात्मतापत्तिः ।
 कस्य चे [कस्येव ?] इत्याह-मेद्वत् (मेद्वैकान्तवत्) इति । सर्वस्य सर्वतो व्याप्ति
 [ः] मेद्वः [तस्य एकांताः] तस्येव तद्वत् इति । कुतः ? इत्याह-प्रमाणाभावात् 'सर्वं (वे)
 पुरुषरवैकस्य परिणामः' इत्यत्र प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्थाभावात् । नहि मया एकसन्तानपक्षिते
 २५ सुखादियु अहमहमिकमा अस्त्यत्त्वं प्रत्यपविपकत्वं तथा सर्वस्य तनोत्सुर (सर्वसन्तानान्त्ये)
 सुखादियु [३७००] पद्यदियु च । योऽपि (यापि) तर्त्वं मवेत् वेति (सच्छेत्तन्नादिन् एच्छ) प्रतीतिः ।
 सोऽपि (सापि) समानपरिणामविपया, नैकत्वविपया, तद्यथापमुभयानात् । न चाम्यप्रतीतेः
 अन्यविपयसिद्धिः अन्य[वा]नीत्यप्रतीतेः पीतसिद्धिः स्यात् । तथा प्रत्यक्षस्य अत्राभावात् तद
 भावाद्नुमानस्यापि तत्पूर्वकत्वात्स्यै । न चैकात्मपरिणामित्वसन्तरेण जगतः किञ्चिदनुपपन्नं
 ३० पतः तत्परिणामनं स्यात् । सर्वस्य स्वनामपीतः एव भावात् । स्वपर-वादादुद्दीद-वन्व
 वयकादिद्वयवहायेऽप्यत्रे दुर्भेदः । तन्न अनुमानात् [तस्सिद्धिः ।]

(१) सर्वं धर्ममित्यर्थः । (२) सन्नमने वाटोः । (३) पद्यदियु सुखादियु च । (४) अनुमानस्य ।
 (५) एकात्मपरिणामस्योच्चारः ।

ननु 'प्रमाणाभावात्' इत्यसिद्धम्, * "पुरुष एवेदम्" [ऋक्० १०।१०।२] इत्यादि आगमस्य भावादिति चेत्, न, अस्य अर्थाध्यक्षवाधितत्वेन अनागमत्वात् पि ट क त्र या दिवत्, तदन्तरसद्भावाच्च । यदि वा, तस्यामलस्य निर्विकल्पस्य ब्रह्मणा [णो]ऽनुपपत्तिः, तदनुपपत्तिः । कस्येव ? इत्याह—भेदैकान्तवद् इति । भिद्यते अन्यस्मात् सर्वतः इति भेदा [दः] निरंशज्ञानं तस्येव तद्वद् इति । कुतः ? प्रमाणाभावात् । तदभावोऽपि प्रत्यक्षस्य विप्रतिपत्तिविषय- ५ त्वात् चेतनेतरभेदविषयत्वात्, निर्विषयत्वाच्च अनुमानस्य । तत्रापीदं वक्तव्यम्—कुतः सिद्धिः अभेदैकान्तस्य इति ? आगमोऽपि यदि ततोऽनन्यः, तद्वदसिद्धिः (द्वेः) । न च तदेव प्रतिपाद्यं प्रतिपादकं च, विरोधात् । आगमप्रतिपत्तिरेव वा अस्मिन् दर्शने तत्प्रतीतिः इति कस्तत्र आगमस्योपयोगः ?

किंच, आगमाद् ब्रह्म वा तत्स्वरूपं प्रतिपद्येत, अन्यो वा ? प्रथमपक्षे—

१०

स्ववित्तिरहितं ब्रह्म यदि वेत्ति, ततः कथम् ।

आत्मानं घटवत् पूर्वमिति सर्वं निरूपितम् ॥ १ ॥

विद्याऽविद्याविभागोऽयं [३७०ख] निश्चितोऽवि त्तिक एकोके (ऽविविक्तके) ।

नेत्याहो (नेत्यपो) भ्रियते तस्मान्मानत्राणविवर्जितः ॥ २ ॥

तस्यात्मवेदनं नित्यं तच्चेत् प्रागपि विद्यते ।

१५

आगमादस्य वैफल्यं सिद्धस्यास्तु क्रिया कुतः ॥ ३ ॥

आगमेन कृतत्वेऽस्यै कथं नित्यत्वमुच्यताम् ।

तदनित्यत्वतः प्राप्तमात्मनोऽपि तदेव तु ॥ ४ ॥

अविकल्पात्मसवित्तै(त्ति)रन्या चेदागमाद् भवेत् ।

आत्मभूतैव तस्येह ध्रुवता कथमुच्यते ॥ ५ ॥

२०

न चान्ययात्मसंवित्तिशून्यया वेत्ति कश्चन ।

आत्मानमन्यथा प्राप्तम् आत्मवैफल्यमब्जसा ॥ ६ ॥

तन्न वेत्त्यात्मना रूप स्वसं (पं स्व सद्) ब्रह्म ततः पुनः ।

अन्येन वेदने तस्य तदद्वैत कथं भवेत् ॥ ७ ॥

अविद्यानिर्मितोऽन्यश्च स कथं प्रतिपद्यताम् ।

२५

ब्रह्मरूप जलध्रान्तेः पिपासानाशकं न हि ॥ ८ ॥

अन्योऽपि वेत्तिमात्मानं (चेत्तमात्मान) यदि सोऽस्तु कथं हि सन् ।

अन्येन वेदने तस्य वार्यते नानवस्थितिः ॥ ९ ॥

अन्यस्यापि ततोऽन्येन यस्मात् वित्तिपरिग्रहः ।

ब्रह्मवद् वित्तिसद्भावः तस्य स्यात् स्वयमेव चेत् ॥ १० ॥

३०

(१) आगमस्य । (२) भेदसाधक-आगमान्तरसद्भावाच्च । (३) ब्रह्मण । (४) अभेदवादे । (५) ब्रह्मप्रतीतिः तयोरभेदात् । (६) अभेदस्वरूपम् । (७) आत्मवेदनस्य । (८) अभेदात् ।

अभिधानिर्मितस्त्वेऽस्य का वार्त्ता षट् मण्यताम् ।

ब्रह्मणा वेदं तस्य यदि मण्येत भावतः ॥११॥

विद्येतरास्मदा प्राप्ता ब्रह्मणि स्वात्मबद्धने ।

तत्र कस्यपित् ब्रह्मप्रतिपत्तिः । तत्र पुष्टम्—

५ *“अनि (अती)न्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्येण क्षुपा ।

ये मावान् बर्चनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥”[वाक्यप० १।३८] इति ।

कस्यपिद् दृष्टेरिवामाबाधिति ।

आगमस्य ततोऽप्यस्त्वे तद्द्वैतं कर्षं मतम् ।

तेनास्य वेदने [३७१६] मातो ब्राह्मणमाहकृतानयः ॥

१० अवेदने कर्षं सिद्धिरागमस्यास्तु तत्त्वताः ।

अभिधैव मठः सोऽपि त्वया चन्द्रागमः कथम् ॥

ततस्तत्त्वं प्रतीयेत सं वा केन प्रतीयताम् ।

अप्रतीता तथा बाध्या अन्वत्वेनेतरेण वा ॥

अभिधा कथमुच्येत विधायाः पण्डितैः स्वम् । इति ।

१५ ततः स्थितम्—‘प्रमाणाऽभावात्’ इत्यादि ।

इतश्च नैकान्ततो मेवाऽमेवो वाऽर्थात्तामिति शर्तयन्नाह—‘मेवा[मेवा]त्मक इत्यादि ।

[‘मेवोऽमेवात्मकोऽर्थात्तामन्यथानुपपत्तितः ।

मेवात्मकस्ताथाऽमेवः तत्त्वं नैकान्ततस्ततः ॥११॥

२० लोकास्य मार्गप्रतिपत्तेः प्रमाणं अन्वयार्थकल्पम् । तद्विधात्मक वेत् केनायं

प्रतिपद्यमन्वायति ? समारोपव्यवच्छेदस्यापि तत्त्वाप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् कुतस्तत्त्वं प्रति-

पद्येत ? यदिमौ नान्योन्यमतिद्वयाते यत परमार्थसत्त्वामावः प्रतीयते । तत्र *‘यर्था

दर्शनमेवेयं माननेयफळस्थितिः” अपि तु परमावेता, परमार्थान्युपगमान्यथानुपपत्तेः

अव्यवस्थाप्रसङ्गादिति । मेदैकान्ते संभिवितस्य असंभिविताकारासंभवे भ्रान्तितरेष त

कथित् स्यात् । संबेदनस्य कंचनाकारं(रम)सङ्ख्यतो विभ्रमस्यैवायोगात् व्यक्ताकार

२५ त्वत्त्वं ।]

मेवात्ताद् अर्थात्ताम् पक्षसन्धानमुच्चादीनाम् न सन्धानान्वययो तत्र [अ]मंदाऽन-

न्युपगमात् । ‘मेवो नानात्वम् । स किम् ? इत्याह—अमेवात्मकः कश्चिदेकत्वस्वभाव

इत्यर्थः । कुतः ? इत्याह—अथथानुपपत्तितः इति । अन्यथा अन्वयेन मेवस्याऽमेवात्म

त्वाभावप्रकारेण अनुपपत्तितं ‘मेवस्य अर्थात्ताम् इति वा योग्यम् । यथैव हि तेषां

(१) वाच्यमाह । (२) आशया । (३) सिद्धत्वेन अभिज्ञानेन वा । (४) “यथातुदर्शनमेवेयं ताव-

मेवकश्चिदितिः । कित्तैर्यथिचमावापि मादामाहकथंविधात् ॥”-न वा ३।३५० । (५) प्रकरणात् ।

(६) सन्धानान्वयमुच्चादीनाम् अमेवो कश्चित् इत्यर्थः ।

भेदाऽभावे नार्थक्रियादयः तथा [अ]भेदाऽभावेऽपि । भेदात्मकः तथा तेन अन्यथानुपपत्ति-
प्रकारेण अभेदः तत्त्वमने (त्वं नै)कान्ततः ततः ।

ननु सर्वस्य ग्राह्यस्य तैमिरिककेशादिवदसत्त्वात् 'अर्थानाम्' इत्ययुक्तमिति चेत्,
अत्राह—प्रमाणम् इत्यादि । प्रमाणं प्रत्यक्षादि अन्धयष्टिकल्पम् । कस्य सम्बन्धि ? इत्याह—
मार्गप्रतिपत्तेः यो येनाभ्युपगतो मोक्षोपायः स तस्य मार्ग इष्यते । [अभ्युपगता] च सौग- ५
तेन प्रमेयासत्यता निर्वाणोपायः, ततः सैवं तस्य मार्गः, तस्य प्रतिपत्तेः । न हि सा प्रमाणता-
मन्तरेण सिध्यति विषयवत् । कस्य स (त)त्तथाभूतम् ? इत्याह—लोकस्य तथागतजनस्य ।
ततः किम् ? इत्याह—तच्चेद् इत्यादि । तत् प्रमाणं चेद् यदि अविद्यात्मकं [३७१ख] स्वरू-
पेऽपि च भ्रान्तम् । एवं मन्यते—स्वप्ने घटादेरविद्यात्मकत्वदर्शनात् अन्यदापि परेण तत्त्व-
मिष्यते, तदुभयत्र तत्त्वदर्शनात् प्रमाणस्यापि तद्विषयताम् इति केन हेतुना अयं सौगतलोकः १०
प्रतिपक्षं सकलस्य परमार्थसत्त्वे मन्धामति । न । ते (सत्त्वम् अन्धायति^१) न केनचिद्
इत्यर्थः । परमार्थप्रमाणाभावे प्रतिपक्षवस्त्व (वत् स्व)पक्षस्याप्यसिद्धेः इति ।

ननु न सौगतः कस्यचित् केनचित् तत्त्वतोऽसत्त्व साधयति येनाऽय दोषः, किन्तु
परमार्थसत्त्वाभावे यदारोपितं वहिरन्तर्वा परेण तत्त्वत्त्वं तदेव अनुमानेन अविद्यात्मनापि निरा-
क्रियते इति चेत्, अत्राह—समारोप इत्यादि । परमार्थसत्त्वरहितेऽपि परमार्थसत्त्वज्ञान समारोपः १५
तस्य व्यवच्छेदो निरासः तदनुमानं वा तस्यापि न केवल प्रत्यक्षस्य तत्त्वाप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् ।
तत्त्वम् अविद्यात्मकत्वं तस्याऽप्रतिपत्तिः तदात्मकत्वात् । यथैव हि प्रत्यक्षात् तथा तद्व्यव-
च्छेदादपि न तत्त्वप्रतिपत्तिरिति । [न] ततोऽपि तत्प्रतीतिरिति चेत्, अत्राह—कुत इत्यादि ।
तत्त्वं मिथ्यात्वं प्रतिपद्येत विभ्रमाऽसिद्धेः इति भावः । यद् यस्मात् तत्त्वप्रतिपत्तिरूपादियौ
(दिमौ) विचार्यमाणौ भेदाऽभेदैकान्तौ द्रव्यपर्यायैकान्तौ न अन्योन्यमतिशय(या)ते यतः २०
परमार्थसत्त्वाभावः प्रतीयते ।

तदस्ति (नन्वस्ति) स्वसंवेदनाध्यक्षं परमार्थत इति चेत्, अत्राह—तन्न इत्यादि । तत्
तस्मात् सर्वविकल्पाभावप्रतीतिरूपात् स्वसंवेदनात् [३७२क] न *^{१०}“यथादर्शनमेवेयं मानमेय-
फलस्थितिः ।” [प्र० वा० २।३५७] कथं तर्हि सा ? इत्याह—अपि तु किन्तु परमार्थतः । कुतः ?
इत्यत्राह—परमार्थेत्यादि । परमार्थस्य सकलविभ्रमादिस्वभावस्य योऽभ्युपगमः तस्य अन्यथा २५
अन्येन तत्त्वतो मानमेयस्थित्यभावप्रकारेण अनुपपत्तेः हेतोः तत्त्वतः ^{११}“सा” इति सम्बन्धः ।

ननु ^{१२}तदभ्युपगमश्च स्यान्न च तत्त्वतः ^{१३}तत्स्थितिः, इत्याह—अव्यवस्थाप्रसङ्गादिति ।
'विभ्रमादिकमेवास्ति न नित्यत्वादिकम्' इत्यभ्युपगमस्य या व्यवस्था तदभावोऽव्यवस्था तस्याः
प्रसङ्गात् तत्त्वतः तत्स्थितिः इति । अनेन 'अर्थानाम्' इति समर्थितम् ।

(१) विज्ञानवादी प्राह । (२) प्रमेयासत्यता । (३) जाग्रदवस्थायामपि । (४) अविद्यात्मकत्वम् ।
(५) अविद्यात्मकत्वम् । (६) अविद्यात्मकत्वम् । (७) प्रतिपक्षम् अन्धकल्पितमिव द्रुते । (८) वाद्यार्थ-
वादिना । (९) समारोपव्यवच्छेदरूपादनुमानादपि । (१०) दर्शानुसारेण व्यवहारेणेत्यर्थः । (११)
मानमेयफलस्थिति । (१२) सकलविभ्रमाभ्युपगमश्च । (१३) मानमेयफलस्थिति ।

- ननु मयत्तु (न्तु) अर्था बहिरन्तश्च, तथापि तेषां भेदात्मकोऽभेदो [अभेदो] वा भेदात्मकः
 कृताः, विरोधाविति चेत् ? अत्राह—भेद इत्यादि। भेदेऽकान्ते सविदितस्य चेतनस्य इतरस्य
 वा ज्ञानेन विपर्ययित्तस्य वस्तुनः असंविदितः तत्रैव तेनैव ज्ञानेन [अ]विपर्ययिता न आकारः
 सभिरक (कृत्वा) कार्यजननसामर्थ्यविपर्यायाकारविवेकादिस्मरणः तस्याऽसमये तस्य सत्तात्मनः
 ५ संवेदनाङ्गीकरणे इत्यर्थः, भ्रान्तिरेवे (रेव) न कश्चिद् बहिरन्तर्भाषाह (स्याद्) भ्रान्तिः सर्वत्र
 स्मात् इत्येवमप्यर्थः । तथा भेदेऽकान्ते संविदितस्य [चेतनस्य इतरस्य] वा सञ्चेतनादिरूपेण
 असंविदितस्याविधाविवेकस्यस्याऽसंभवे भ्रान्तिरेव न कश्चित् स्यात् । कुत एतत् ?
 इत्यत्राह—संवेदनस्य इत्यादि । संवेदनस्य स्वपरगोपयज्ञानस्य कंचन आकारं सभिर[क]-
 त्वाधिकं रूपं सुष्ठुप्यसौ विभ्रमस्यैवाऽयोगात् । अत्र निदृक्षनमाह—अप्यक्षाकारस्य [१७१२]
 १० वदिति । तथा च प्रयोगः—पस्य यो विपर्योऽसंबृतः तस्य न तत्र भ्रान्तिः, यथा विपक्षित
 संवेदनस्य सञ्चेतनाद्याकारे, असंबृतस्य ज्ञानस्य सुखाद(१) विबाहास्यदीमूत् आकार इति मातु
 मार्त भ्रान्तिर्यथासञ्चेदुपलब्धं नाम । इत्यते च परेण भ्रान्तिः, तयो मन्थामदे—संविदिताकार
 इति । ज्ञानेन भेदोऽभेदात्मक इत्यादि समभितम् ।

- ननु मयत्तुतंप्रि यथावस्थितास्येपकार्यमहजस्यमावस्य जीवस्य कर्त्तुं भ्रान्त (भ्रान्ति)
 १५ संभव इति चेत् ? अत्राह—जीवस्य इत्यादि ।

[जीवस्य सविदो भ्रान्तिनिमित्त मविराविषत् ।

तत्कर्मगन्तुकं तस्य प्रपञ्चोऽनादिरिच्यते ॥१२॥

- ज्ञानस्वभावो जीवः चेतनस्वापरिणामिनः अचेतनस्याऽपरिणामिन जीवस्य निपे
 चात् नैरात्म्यासिद्धेः तदन्वयात्थं द्रव्यान्तरसम्बन्धात् मदादिवत् । यदि पुनः कर्मणामेव
 १ कर्त्तृत्वमोक्तत्त्वप्रबन्धोऽनादिः, निरात्मकादवयव विशिष्येत्, स्वभावान्तरानवधारणात्
 क्षणक्षयादिवत् । आत्मनस्त्वयापरिणाममन्तरेण प्रयत्नसुखदुःखादिदर्शनमुदीनां समवायि
 कारणतानुपपत्तेः अनुपयोगादिति । चेतनस्य तद्वैय कर्म साक्षात् संसारनिमित्तं न पुनः
 प्रयत्नसधर्मा जीवपरिणामः । द्रव्यान्तरसम्बन्धोदयोदीरवादिषष्ठात् मिथ्यादर्शनादि
 विकारदर्शनात्, तत्परिणामान्मोक्षः । ईश्वरादिकं कल्पयतापि अधिप्रसङ्गात् । तस्यापि
 २५ ईश्वरः संसारनिमित्तं स्यात् जीवाविशेषात् । यथाकर्मसम्बन्धं विपर्यये वा प्रवर्तते
 पारमैश्वर्यानुपपत्तिः ।]

- जीवस्य आत्माऽपरिणामकस्य । किंमूतस्य ? इत्याह—सविदि[व] इति । समीचीना,
 यथासंवितास्येपकार्यमहजरूपा वा तत्तथास्येन (तत्तादात्म्येन) शिवा वा विभ्रमहेतुत्वाऽयोगात्,
 इतरथा पास्य कस्यचित् कर्मणो कस्य कस्यचिद् भ्रान्तिः इति नाभ्रान्तिः कश्चित् (कस्यचित्)
 ३० स्यात् । किमिह तन्मास्यं [इ]ति चेत् अत्राह—मवि[रावि]षत् । आदिसध्वेन मवन-त्वोप्रादि

(१) जीवमतेऽपि । (२) कर्त्तृत्वोऽयम्—न्यायवि वि प्र ५ १ ५ । न वि ५ ७१ । (३)

(क्रोद्रवादि) परिग्रहः । यथैव हि देवदत्तविभ्रमहेतुः मदिरादिः तस्य तथैव कर्मापि । अथ अत-
दीयोऽपि सूर्यग्रहणादिः तद्विभ्रमे हेतुः, शुक्ले वस्त्रे ततः^१ पीतज्ञानदर्शनात् ततो व्यभिचार इति
चेत्, न, तत्सम्बन्धे तद्रश्मीनां तदीयत्वात् । एवमन्य[द]पि कुचोद्यं चिन्त्यम् ।

ननु कर्मसम्बन्धे जीवस्य न चेत् स्वरूपहानिः, न ततस्तद्भ्रान्ति [ः, अतः] मुक्तेतरा-
विशेषः । तद्वानि स्वेद (तद्वानिश्चेत्, अ)नित्यत्वमात्मनः इत्यभावः । न चैतदिष्यते तद्वा- ५
दिना । तदुक्तम्—

※“यस्यात्मा वल्लभः तस्य समासं (स नाशं) कथमिच्छति ।”

[प्र० वा० १।२३६] इति चेत्,

अत्राह—जीवस्य इत्यादि । मदिरादिवत् तत्कर्म हृद्भ्रान्ते (तद्भ्रान्तेः)
निमित्तम् । एतदुक्तं भवति—[३७३क] यथा मदिरादिसम्बन्धे तस्य कथञ्चिदन्यथाभावः, १०
अन्यथा मत्तेतराऽविशेषः सन्तानभेदो वा, [तथा] कर्मसम्बन्धेऽपि इति ।

योऽपि मन्यते—न तस्य मदिरादेरपि स्व[रू]पान्यथाभावो नित्यत्वात् अपि तु मदावस्था
ततोऽर्थान्तरभूता जायते इति, तस्योत्तरम्—तदवस्थायास्ततो भेदे न स मत्तः स्याद् आत्मान्तर-
वत् । तस्याः तेन अनुभा (भ)वात् मत्त इति चेत्, कथमेवं योगी न स्यात् । समवाय(या)-
भावात् न ततो विशेषः । अथ अवस्था तत्कार्यत्वात् तस्य इत्युच्यते, ईश्वरादेरपि उच्यताम् १५
अविशेषात् । निपिद्धञ्च नित्ये हेतुफलभाव इति न किञ्चिदेतत् ।

स्यान्मतम्—तत्कर्मास्तित्वे किं प्रमाणमिति ? तत्राह—जीवस्य इत्यादि । जीवस्य
स्वपरवभासनस्वभावस्य या भ्रान्तिः तस्याः तत्कर्म मदिरादिवत् ‘प्रतीयते’ इत्यध्याहारः ।
किं पुनः ‘तत्तस्या’ यतोऽनुमीयत इति चेत् ? अत्राह—निमित्तमिति । यतो नित्यत्वाद्येकान्त-
भ्रान्तेः म[दिरा]दिवत् कर्म निमित्तम्, ततः तत्ततः प्रतीयते । तथाहि—प्राणिना नित्यत्वाद्ये- २०
कान्तभ्रान्तिः तत्सम्बन्ध (तत्सम्बद्ध)द्रव्यान्तरविशेषपूर्विका, तत्त्वात्, मदिराद्युपयोगिनो
दिगादि[भ्रा]न्तिवत् । योऽसौ तद्द्रव्यान्तरविशेषः स “नः कर्म इति मे” ।

परे प्राहुः—उपलादौन (उत्पलादौ^२) कदाचिद् भ्रान्तिर्भवतु तदुपयुक्तद्रव्यविशेषपूर्विका
तथा दर्शनात्, क्षणक्षयाद्येकान्तभ्रान्तिस्तु सत्पूर्व (तत्पूर्व) भ्रान्तिनिमित्ता, परस्य कर्मणोऽन्यस्य
वा निमित्तस्यादर्शनादिति । नन्वेवम्^३ अहङ्कुरोऽपि अहृष्टवीजः तत्पूर्वको न भवेत् । अथ तज्जाती २५
^४यस्य ^५तत्पूर्वकत्वदर्शनात् तस्यापि तथानुमानम्, [३७३ख] प्रकृतेऽपि समानमिदम् । यथा
च इन्द्रियभ्रान्तयः तथा मनोभ्रान्तयोऽपि मत्तस्य द्रव्यान्तरसम्बन्धात् प्रतीयन्ते । अथा (अथ)

(१) सूर्यग्रहणात् । (२) स्वरूपहानिश्चेत् । (३) जीवस्य । (४) मदावस्थाया । (५) मत्त न
स्यात् तेन मदावस्थाया प्रत्यक्षेणानुभवत् । (६) योगिनि तदवस्थाया समवायो नास्तीति चेत् ।
(७) समवायस्य नित्यत्वात् सर्वगतत्वाच्च न ततो विशेष, तस्य सर्वत्राविशेषात् । (८) तत्कर्म । (९)
भ्रान्ते । (१०) अस्माक जैनानाम् । (११) ‘मे’ इति निरर्थकम् । (१२) नीलोत्पले पीतभ्रान्ति पित्तादि-
मक्षोभात् भवति । (१३) अदर्शनाद् यद्यभाव । (१४) अहङ्कुरस्य । (१५) वीजपूर्वकत्व ।

- ननु महत्तु (न्तु) अर्थां महिरन्तम्, तथापि तेषां मेवात्मकोऽमेवो [अमेवो] वा मेवात्मकः कृतः, विरोधादिति चेत् ? अत्राह—मेद् इत्यादि। मेद्द्वैकान्ते संविदितस्य चेतनस्य इतरत्वात् वा ज्ञानेन विपयीकृतस्य बस्तुनः असंविदितः तत्रैव तेनैव ज्ञानेन [अ]विपयीकृतो य आकारः सपिकक (कृत्य) कार्यजननसामर्थ्यविपयाकारविभेकारिष्यञ्चः तस्याऽऽमवे तस्य सर्वोत्पत्तये संवेदनाङ्गीकरणे इत्यर्थः, भ्रान्तिरेवे (रेव) न कश्चित् महिरन्तर्वा वाप (स्याद्) भ्रान्तिः सर्वत्र स्यात् इत्येवकार्थः । तथा मेद्द्वैकान्ते संविदितस्य [चेतनस्य इतरस्य] वा सञ्चेतनारिरूपेण असंविदितस्याविद्याविभेकस्य स्यात्संमवे भ्रान्तियेव न कश्चित् स्यात् । इव एव । इत्यत्राह—संवेदनस्य इत्यादि । संवेदनस्य त्वपरगोचरज्ञानस्व कंचन आकारं यद्वि[क]त्वारिकं रूपं संवृण्वती विभ्रमस्वैवाऽप्योगात् । अत्र नित्यज्ञानमाह—व्यक्ताकारत्वं [१०११]
- १ वदिति । तथा च प्रयोगः— यस्य यो विपयोऽऽकृतः तस्य न तत्र भ्रान्तिः, यथा विद्विष-संवेदनस्य सञ्चेतनाघातरे, असंपृक्तञ्च ज्ञानस्य सुखाद्ये (वि)र्बिवायास्वीगूत आकार इति अऽमानं भ्रान्तिम्बहच्छेदकं नाम । इत्येव च परेण भ्रान्तिः, सतो मन्वामहे—संविदितान्तर इति । ज्ञानेन 'मेवोऽमेवात्मक इत्यादि समर्थितम् ।

- ननु भवन्मतेऽपि यथावत्स्वित्वाद्येपपदार्थमहप्स्वमागतस्य जीवस्य कर्म भ्रान्त (भ्रान्ति)-संमप इति चेत् ? अत्राह—जीवस्य इत्यादि ।

[जीवस्य सविवो भ्रान्तिनिमित्तं महिराविद्यम् ।

तत्कर्मोऽन्तुर्कं तस्य प्रपञ्चोऽनादिरिच्यते ॥१२॥]

- ज्ञानस्वभावो जीवः चेतनस्मापरिणामिनः अचेतनस्याऽपरिणामिनः जीवस्य विषे-
धात् नैरात्म्यासिद्धे च तदन्यथात्वं द्रव्यान्तरसम्बन्धात् मदादिवत् । यदि पुनः कर्मभावेन
१० कर्तृत्वमोक्तत्वं प्रबन्धोऽनादि* ; निरात्मकादयश्च भिक्षिन्येत, स्वभावान्तरानुपपत्तौ
घञघयादिषु । आत्मनस्तथापरिणाममन्तरेण प्रयत्नसुखदुःखादिदर्शनपुद्गीनां समवायि-
कारणत्वात्तुपपत्तेः अनुपयोगादिति । चेतनस्य तदेव कर्म साक्षात् संसारनिमित्तं न पुनः
प्रयत्नसञ्चया जीवपरिणामः । द्रव्यान्तरसम्बन्धोदयोदीरणादिवशात् मिथ्यादर्शनादि-
विकारदर्शनात्, तत्परिष्वान्मोक्ष* । ईश्वरादिक कल्पयतापि अतिप्रसङ्गात् । तस्यापि
२५ ईश्वरः संसारनिमित्तं स्यात् जीवादिद्वेषात् । यथाकमसम्बन्धे विपर्यये वा प्रवर्तने
पारमेश्वरानुपपत्तिः ।]

- जीवस्य आत्माऽपरिणामकस्य । किंमूतस्य ? इत्याह—संविदि [अ] इति । समीचीनः,
यथावत्स्वित्वाद्येपपदरूपेण वा तत्तदास्येन (तथावात्म्येन) किंवा वा विभ्रमहेतुत्वाऽप्योगात्,
इतरथा यस्य कस्यचित् कर्मणो यस्य कस्यचित् भ्रान्तिः इति माभ्रान्तिः कश्चित् (कस्यचित्)
१० स्यात् । किमिव तन्नास्य [इ]ति चेत् अत्राह—मदि [रावि]द्यत् । आदिसाधनेन मन्त-स्वाप्यापि

(१) जैनमतेऽपि । (२) उक्तत्वात्—आवधि वि म इ १ ५ । म वि इ ० । (३) अन्वयात् । (४) कामोद्देश्य ।

एको हि हर्षविपादादिविवर्तना(न)चेतन्यस्वभावोऽनुभूयते नाऽपरम् इति । तर्हि प्रयत्नस्य समवायात् कर्तृत्वं सुखदुःखादिदर्शनस्य [३७५] भोक्तृत्वम् आत्मनो न कर्मणाम् इत्येके ३ । तान् प्रत्याह—आत्मन इत्यादि । आ[त्म]नां जीवापरनाम्नः तथा तेन प्रयत्नसुखादिदर्श- (दर्शन)प्रकारेण यः परिणामस्तमन्तरेण प्रयत्नश्च सुखदुःखादि वा (अ, आ)दिशब्देन इच्छादिपरिग्रहः दर्शनं च प्रयत्नादे रूपादेश्च बुद्धिः तेषां समवायिकारणस्य भावः तत्ता ५ तस्या अनुपपत्तेः तदन्यथा[त्व]मिति पदघटना । कुत एतत् ? इत्याह—अनुपयोगादिति प्रयत्नादिरूपेण(णाऽ)परिणामात् , परिणामिकारणस्यैव समवायिकारणतोपपत्तेः इति भावः ।

कारणात् कार्यभेदेकान्ते समवाय(व्य)समवायिनिमित्तकारणभेदाऽपरिज्ञानम् । यत्रो- त्कलितं कार्यं जायते तत् समवायिकारणमिति चेत्, किमिदं 'यत्रोत्कलितम्' इति ? यत्र सम- वायेन मन्वघ(द्र)म् इत्युक्त (इत्ययुक्तम्) । न च घटतदवयवव्यतिरेकेण [त]दन्तरालस्थित- १० मपरं पद्मामः । तथापि तद्दर्शनकल्पने वरम् अवयवाऽवयविनोः गुणगुणिनोः जातितद्वतोः कथञ्चित्तादात्म्यमविगानन्प्रमस्तु । तथा च श्रुतनाशाऽकृताभ्यागमदोषपरिहारः । न केवल तयो- स्तादात्म्ये मेव (तदेवा)विरुद्धम् अपि तु दर्शनकल्पनमपि, अदृश्यस्य । कथञ्चित्तादात्म्यं च तथादर्शनाद् वस्तुनो रूपम् । न च स्वरूपेण कस्यचिद् विरोधः, निःस्वभावतापत्तेः ।

ननु [न] दर्शनात् समवाय[व्य]वस्था, अपि तु तत्कार्यतः । तत्र कार्यम् [किम् ?] १५ इत्याह—'अवयवेषु अवयवी इति प्रत्ययः' इति चेत्, न, तादात्म्येऽपि तदुपपत्तेः । [३७५] इह तन्तुषु पटः इति कोऽर्थः ? तेषु कथञ्चित्तादात्म्येन वर्तते इत्यर्थः, यतो विवक्षातः 'पटे तन्तवः' इत्यपि प्रतीयते । तदेवं समवायाऽसिद्धेः 'यत्रोत्कलितम्' इत्यु(त्ययु)क्तम् ।

एते[न] स्वकारणकारणा(ण)समवाय्यसमवायिकारणम् इति निरस्तम् । न च प्रथमं रूपादिरहितस्य पटस्योत्पत्तिः प्रतीयतेऽध्यक्षतः येन तद्द्रुपागुत्पत्तौ तन्तुरूपादीनाम् असम- २० वायिकारणता स्यात् , रूपादिसहितस्यैवं उत्पत्तिदर्शनात् । आशुवृत्तेः तथादर्शनाभिमान इत्यपि वार्त्तम् , सर्वत्र तथा प्रसङ्गात् । ततः स्थितम् आत्मन इत्यादि ।

अथ मतम्—भवतु आत्मनः तथापरिणामे प्रयत्नादिसमवायिकारणतोपपत्तिः, तथापि जैनस्य किं सिद्धम् ? इत्याह—चेतनस्य इत्यादि । चेतनस्य प्रयत्नसुखदुःखादिदर्शनपरिणामस्य तदेव द्रव्यान्तररूपमे[व] कर्म संसारनिमित्तम् इष्टानिष्टशरीरादिकारण साक्षात्, तदन्तर २५ (तदनन्तरं) हीनस्थानपरिग्रहदर्शनात् मत्तस्य अशुचिस्थानपरिग्रहवत् । न पुनः प्रयत्नसधर्मा जीवपरिणामः, तस्य [अ]कारणत्वात् । अथ देशादिप्राप्तेर्वाञ्छापूर्वकत्वदर्शनात् सौ च (सापि) तन्निमित्तम्, न, अशुचिस्थानपातिना मत्तेन व्यभिचाराद् इत्येवकारार्थः । कुत एतत् तदेव कर्म तन्निमित्तम् ? इत्यत्राह—द्रव्यान्तरेत्यादि । द्रव्यान्तरं व्याख्यातम्, तेन सम्बन्धस्य उदयो

(१) तुलना—“एकमेवेद हर्षविपादाद्यनेकाकारविवर्तं पश्याम तत्र यथेष्ट सज्ञा क्रियन्ताम् ।”—प्र० वार्तिकाल० ३।२७७। (२) समवायात् । (३) वैशेषिका । (४) समवायम् । (५) स्वशब्देन पटरूप गुह्यते, तस्य कारण पट, तत्कारणेषु तन्तुषु समवायि तन्तुरूप पटरूप प्रत्यसमवायिकारणम् । (६) पटरूप । (७) पटस्य ।

विक्षिप्तोपदेशादपि 'तद्भ्रान्तयो दृश्यन्ते वा अपि तदुपबृंहसहकारिणः कर्मणः' कर्मण एव नी-
रादिषु । अपि च 'तद्भ्रान्तोरेव भ्रान्तिसंभवे विरगाद्युतोत्थितस्य कुतः तस्मिन्महा, स्वात-
मनोभ्रान्तोरेवाभावात्, पुनस्तथैवाऽऽमरणात्, तथापि तत्र तदभ्युपगमे न संवृताक्षेपविकल्पान्ता-
संभवः कस्यचित् । 'वैश्वानरमात्रम्यापि तत्रानभ्युपगमः न च व्यवहितं करणम् इत्युच्यते ।
५ ततः तस्याः कर्म निमित्तमिति । 'तमित्यत्वे भ्रान्ते न (न) अपरम इति चेत् अत्राह-जाय-
न्तु कर्ममिति । तत्कार्यभ्रान्तः कारावित्कत्वात् तत् कारावित्कमित्यर्थः । नहि नित्यकार्ये अर-
वित्कं युक्तम् । तदुच्यते-

३ "कारणस्वाश्रये तेषां कार्यस्योपरमः कथम् ।" [म्यापि ११०३] इति ।

एवमपि पूर्वं ह्युच्यते तयो (सयो) मुच्यते कर्म कर्मणा सम्बन्ध इति चेत् ? अत्राह

१० तस्य इत्यादि । तस्य कर्मणः प्रपञ्च(कथः)प्रवाहोऽनाविरट्पत्तौ, तत्कार्यप्रकम्प[त्वा]-
त्वादिप्रसाधन्यात् तद्वृत्तिः ।

कारिकं विवृण्वन्नाह-ज्ञान इत्यादि । [ज्ञानस्वभावो जीवः] कुत एतत् ? इत्यत्राह
चेतनस्याऽपरिष्यामिनः साहस्यकल्पितस्य अचेतनस्याऽपरिष्यामिनो वैशेषिककल्पितस्य,
जीवस्य निषेधात् नियकरणात् नैरास्माऽसिद्धेदेष कारणादिति । ज्ञानस्वभावस्य अन्वयात्
१५ कुत इति चेत् ? अत्राह-तदन्वयात्त्वमिति । तस्य जीवस्य अन्वयात्त्वं भ्रान्तत्वं [१७४क]
द्रव्यान्तरसम्बन्धात् आत्मद्रव्याद् अन्वयात् कर्मद्रव्यं वनतरं (तदन्तरं) तेन सम्बन्धात् । विव-
रणाह-मूढ(मूढादि) इत्यादि । यथा यदादि तदन्वयात्त्वं तत्सम्बन्धात् तथा प्रकृतम् ।

'ननु न कुतश्चित् तस्य अन्वयात्त्वं नित्यत्वेन 'अनाभारऽप्रहेयातिष्ठपरत्वात्, चेत्ते
कर्मणां प्रकृतिपरिणामविशेषाणां कर्तारोऽभ्यापिकरणात् कर्मत्वं मुक्तदुःखादिर्नद्यति (दुःखाद्यदि)-
२० व्यतिष्ठेदुत्वाद् मोक्षत्वम् । पुत्रे तु मोक्षत्वमुपचारणकार्य[त्वात्] परमाणेन तदभावमिति
चेत् एतदेव दर्शयन्नाह-यदीत्यादि । परमतस्तु सृष्टेर् यदीति, पञ्चान्तरस्य पुनरिति (पञ्च-
न्यतरस्य पुनरिति) कर्मणामेव नास्मिनः इत्येवकार्यार्थः । किम् ? इत्याह-कर्तृत्वमोक्षत्वप्रवण्य ।
किंमूतः ? इत्याह अनादिः 'इष्यते' इत्यध्याहारः । एतद् दूषयन्नाह-निरात्मकाका विक्षिप्त
(व्ये)तेति-निरात्मकात् आत्माभावपक्षाद् अपि पक्षो न विक्षिप्येत न सिध्यत, कर्मत्वं
२५ मोक्षत्ववदितस्य सतोऽन्वयमनो[ऽ]सहविक्षेपात्" इति भावः ।

अथ मर्त द्रव्यान्तरसम्बन्धाद्द्रव्यान्तरस्यवद्वयम्" भोक्तृत्वं तस्य न विद्यते अर्थात्तरमूल्य
मुत्पादेरनुभवनक्षयं तु विद्यत ३ "चेतन्य पुरुषस्य स्वरूपम्" [योगभा १११९] इति
वचनात्, इति चेत्, अत्राह-स्वमाप्तेरप्यादि । चेतन्यात्मकमु(गप)नुभवरूपमोक्षत्वत्वमाप्तारस्य
'नित्यनित्यनिश्चयवर्धनस्वभावः तदन्तरं तस्य अनवधारणात् अनिश्चयात् स्याद्युपादिषु ।

(१) मनोऽन्वयः । (२) 'कर्मणः' इति पुनरुक्तिवत् । (३) दर्शयन्नाह । (४) स्वातन्त्री-
(५) तत्कार्यं ज्ञानमात्रमपि व्याप्यते न स्वीक्रियते इति अनात्मत्वं, प्रशाकरस्वामिनाम् । (६) कर्मत्वं
नियतव्यवहारः । (७) कर्म । (८) साक्षरः प्राह । (९) जीवस्य । (१०) अनापेक्षाऽप्रहेयातिष्ठपरत्वात् । (११)
कश्चिदपि चात्मानं महत्त्वं वा सत्त्वते इत्यर्थः । (१२) असत्त्वकारणात् । (१३) विक्षिप्तत्वं । (१४)
वित्त' इति पुनरुक्तिवत् ।

अविशेषाद् ईश्वरस्येति । यथैव हि निःकर्मणां जीवानामसौ^१ संसारकारणं तथा तथाविधस्य-
न्मानोऽपि (स्य आत्मनोऽपि) स्यात् । अथ सर्वज्ञत्वाद् आत्मनत्त (आत्मानं न) दुःखेन योज-
यति, [त]त एव परमपि निर्दोषं न तेन योजयेत् शुद्धविपस्तद संवात् (शुद्धधियस्तदसंभवात्) ।

एतेन क्रीडा तत्र निषिद्धा । तस्य तथा तन्निमित्तत्वे आत्मन्यपि स्यात् । दृश्यन्ते हि तया
प्ररिणिका [पूरणिकाः] आत्मान चित्तसारयन्तः । 'स्वभावत एव सँ तन्निमित्तम्' इत्यपि नानेन^५
परिहृतम् । न चादर्शने परत्रैव स तस्यै स्वभावो नात्मनि इति विभागो [यु]क्तः । यदि वा
तस्यापि ईश्वरस्यापि संसारनिमित्तम् अन्ये जीवाः । कुत एतत् ? इत्यत्राह—जीवाऽविशेषात् ।
अकर्मणा हि सर्वज्ञत्वादिना गुणेन जीवाना विशेषाभावात् ।

ननु किमुच्यते तदभाव इति, यावता तद्भावे स तन्निमित्तमिति चेत्, अत्राह—यथा-
कर्मसम्बन्धम् इत्यादि । अत्रायमभिप्रायः—न कर्मणा [ई]श्वरस्य ते[न] वा कर्मणः किञ्चित् १०
क्रियते, केवल तयोरन्योऽन्यसहकारिणोः कार्ये व्यापारः । कर्मणा वा प्रेरित ईश्वरः कार्यं
जनयति नकर्मैतरवत् (कर्मान्तरवत्), ईश्वरेण वा कर्म अचेतनत्वाद् वास्यादिवत् इति ?
तत्र प्रथमपक्षे 'यथाकर्मसम्बन्धम्' इत्यादि । अन्यत्र 'विपर्यये च' इत्यादि । यस्य प्राणिनो
यः कर्मसम्बन्धः सुरूप (पोऽ)न्यथा वा झटिति फलदायान्य (दायी अन्य)था वा तदनुसारेण
यथाकर्मसम्बन्धं प्रवर्त्तने^१ तत्सम्बन्ध (न्धं) सहकारिणमाश्रित्य कार्यजन्मनि ईश्वरस्य प्रवृत्ता- १५
वङ्गीक्रियमाणाया प(पा)रमैश्वर्यानुपपत्तिः (त्तेः) 'अतिप्रसङ्गात्' इत्येतद् [३७६ ख] अत्रा-
प्यनुवर्त्तते । तदेव कर्म 'संसारनिमित्तम्' इति सम्बन्धः । तथाहि—कर्मसहकारिणः तस्यै कार्यं
कुर्वतोऽपि यदि पारमैश्वर्यम्, कालादेरपि स्यादविशेषात् । अथ ईश्वरो ज्ञत्वाज्ञत्वात् (ज्ञत्वात्
ज्ञात्वा) कार्यकारणकलापं कार्यं जनयति अन्यथा कालादिः विपर्ययात्, ततोऽयं विशेष इति
चेत्, कुतस्तस्य^२ तत्परिज्ञानसिद्धिः ?^३ जननात्, कालादिना व्यभिचारः । 'आत्मत्वे सति २०
तज्जननात्' इत्यपि नोत्तरम्, गाढसुप्तेन स्वव्यापारव्याहारहेतुना व्यभिचारः । 'सर्वव्यामोह-
रितत्त्वे (रहितत्त्वे) सति' इति चेत्, तदपि कुतः ? सर्वज्ञानात्, अन्योऽन्यसश्रयः—सर्वव्या-
मोहविरहसिद्धौ तत्परिज्ञानम्, अतः तत्सिद्धिरिति । तन्न कालादेरस्य^४ विशेषः । भवतु वा
तत्परिज्ञानम्, तथापि^५ ततोऽस्य^६ न विशेषः अकिञ्चित्करत्वात्तत्परिज्ञानस्य । यो हि कर्मवशात्
अकर्त्तव्ये प्रवर्त्तमानमहं ज्ञात्वा कर्त्तव्ये प्रवर्त्तयति जनम्, तस्य परिज्ञान फलवत्, ^७अयं पुनः २५
^८तत्रैव । यदि यादिव (यदि वा) यथाकर्मसम्बन्ध(न्धं) प्रवर्त्तने सर्वज्ञत्वादिना गुणेन यत्
पारमैश्वर्यं तस्याऽनुपपत्तेः कर्मैव तन्निमित्तम् ।

अत्र 'अतिप्रसङ्गात्' इति नापेक्षणीयम् । तथाहि—कर्म अचेतनमपि यदि यथाकाल
कार्यजननसमर्थम्, तत एव तन्निष्पत्तेः किम् ईशेन तज्ज्ञेन ? नहि तथाजननासमर्थम् अन्य-
सन्निधानेन जनयति, अन्यथा यवबीजं शाल्यङ्कुरं तत्परिज्ञानवतः सन्निधाने कुर्यात् । ज्ञानं ३०

(१) ईश्वर । (२) क्रीडया । (३) इन्द्रजालकारिण । (४) ईश्वर । (५) ईश्वरस्य । (६)
प्रेरित । (७) कर्मसम्बन्धात्मक सहकारिणम् । (८) ईश्वरस्य । (९) अज्ञत्वात् । (१०) ईश्वरस्य ।
(११) उत्पादनाच्चेत् । (१२) ईश्वरस्य । (१३) कालादे । (१४) ईश्वरस्य । (१५) ईश्वर । (१६)
त प्रवर्त्तयति इति सम्बन्धः ।

यथाकालफलदानम् उदीरण्या अपकपाचनम् आदिशब्देन इत्यान्तरसंस्कारविपरिमहाः, क्त
 यद्वात् मिथ्यादर्शनादे' मिथ्याहत्यायेः [३७५ख] आदिशब्देन मिथ्याज्ञानपरिमहाः, विक्र
 रस्य जीवपरिणामत्वं दर्शनात् । एवं मन्वते-संसारिणो जीवस्य आगन्तुकस्युत्पत्तौ
 इत्यान्तरवन्द्योद्योशीरणवशात् आगन्तुकत्वात् मिथ्यावज्ञानादिबत् ।

- ५ यथा (तथा) बहुलं पर्ये-“विवादास्पदीभूतं सुखदुःखादिकं संसारिणं प्रसक्त
 स्रष्टमेणा तदुत्पन्नं कृतम्, कार्यत्वे सति तदुत्पत्ता[र]कत्वात् प्राप्तादिवत्” इति तत्रि
 रत्तम् । यत्र परम्परया सिद्धसाधनम् । अत्र साक्षात् तर्हि इत्यान्तरसम्बन्धात् तद्विपरि
 साक्षाद् दर्शनंऽपि अन्वयेतु कल्पनं अनवस्था । सर्वतु तत्र संसारकारणमिति चेत् अत्राह-
 तत्परिच्छेदात् कर्मपरिच्छेदात् मोक्ष इति । तथाहि [अत] यमिमिष्य तत् तदभावं न भवति यत्र
 १० बीजाभावं अकृत्य कर्मनिमित्तञ्च संसार इति ।

परः प्राह-

“अज्ञो अन्तुरनीशांश्चमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छन् स्वर्गं वा श्वस्रमेव च ॥”

[महामा० वनप० ३०।२८] इति

- १५ ईश्वरः तत्रिमिष्य इति ।
 “कालः पचति भूतानि” [महामा० आदिप० १।२७३ ७५] इत्यादि वचन्यात्
 कालः तत्रिमिष्य इति ।
 “पुरुष एव” [श्व १।१०।१०] इत्याद्यभिधानात् पुरुषः कारणम् ।
 “प्रकृतेर्महान्” [साङ्ख्यका २२] इत्यादिवचनात् प्रकृतिः कारणम् [न] बीज इति
 तत्राह-

- २० ईश्वरादिकं 'संसारनिमित्तम्' इत्युत्कर्षते । 'कल्पयताऽपि' इति पदेन पदेन
 एतदर्थंयति-उक्तविधिना न तत्र किञ्चित् प्रमायम्, केवलं कल्पनामात्रमिति । तदभावे
 कर्माभावं अतिप्रसङ्गात् । अतिप्रसङ्गं दर्शयन्नाह-तस्यापि इत्यादि । केवलम् अन्वेनां
 सुक्ष्मस्मनां संसारिणां चाविशेषेण तत् तत्रिमिष्यं स्याद् अपि तु तस्यापि ईश्वरस्यापि ईश्वरा
 २५ संसारनिमित्तं [१७६क] स्यात् । कुत एतत् ? इत्यत्राह-जीवाविधि[धे]वात् । बीजैः

(१) तुक्तम्-“ईश्वरप्रेरितो गच्छन् स्वर्गं वा श्वस्रमेव च । तदुत्पत्तौ तदा अतीतवत् कार्यत्वे सति तदुत्पत्तौ-
 साधनत्वात् पुरुषविति ।”-अतः किरया २ ३४९ । (२) अत्रेव । (३) अथवास्ता इत्यादित्यर्थः ।
 (४) कालः पचति भूतानि कालः संहरते वजाः । संहरन्तं प्रजाः कालं कालं अत्रवत्तै पुनः ।
 कालो विहरते भावात् सर्वोक्तोऽपि इत्यादि । कालः संहरते सर्वः प्रजा विहरते पुनः । कालः
 सुतेषु कार्येण कालो हि इत्युक्तिः । कालः सर्वेषु मृतेषु चरतिविद्यता तदाः । अतीतवत्त्वता भावा ये च
 अतीति साध्यम् । तत्र कालमिति तत्र तुक्तम् न तत्रैव इत्युक्तिः ।-महाभा । (५) “पुरुष एवेव
 सर्वं पञ्चतन्महात्मात्”-आह । (६) “प्रकृतेर्महान् ततोऽप्यत्रात्कालात् गणनं पंचतन्म । तदापि
 तदुत्पत्तौ वजांश्च वजां मृतापि ॥”-ततोऽपि ।

अविशेषाद् ईश्वरस्येति । यथैव हि निःकर्मणां जीवानामसौ^१ संसारकारणं तथा तथाविधस्य-
न्मानोऽपि (स्य आत्मनोऽपि) स्यात् । अथ सर्वज्ञत्वाद् आत्मनत्त (आत्मानं न) दुःखेन योज-
यति, [त]त एव परमपि निर्दोष न तेन योजयेत् शुद्धविपस्तद संवात् (शुद्धधियस्तदसंभवात्) ।

एतेन क्रीडा तत्र निषिद्धा । तस्य तथा तन्निमित्तत्वे आत्मन्यपि स्यात् । दृश्यन्ते हि त्रया
प्ररणिा [पूरणिकाः] आत्मानं चित्तारयन्तः । 'स्वभावत एव सँ तन्निमित्तम्' इत्यपि नानेन^५
परिहृतम् । न चादर्शने परत्रैव स तस्यै स्वभावो नात्मनि इति विभागो [यु]क्तः । यदि वा
तस्यापि ईश्वरस्यापि संसारनिमित्तम् अन्ये जीवाः । कुत एतत् ? इत्यत्राह—जीवाऽविशेषात् ।
अकर्मणा हि सर्वज्ञत्वादिना गुणेन जीवाना विशेषाभावात् ।

ननु किमुच्यते तदभाव इति, यावता तद्भावे स तन्निमित्तमिति चेत्, अत्राह—यथा-
कर्मसम्बन्धम् इत्यादि । अत्रायमभिप्रायः—न कर्मणा [ई]श्वरस्य ते[न] वा कर्मणः किञ्चित् १०
क्रियते, केवलं तयोरन्योऽन्यसहकारिणोः कार्ये व्यापारः । कर्मणा वा प्रेरित ईश्वरः कार्यं
जनयति नकर्मंतरवत् (कर्मान्तरवत्), ईश्वरेण वा कर्म अचेतनत्वाद् वास्यादिवत् इति ?
तत्र प्रथमपक्षे 'यथाकर्मसम्बन्धम्' इत्यादि । अन्यत्र 'विपर्यये च' इत्यादि । यस्य प्राणिनो
यः कर्मसम्बन्धः सुरूपा (पोऽ)न्यथा वा झटिति फलदायान्य (दायी अन्य)था वा तदनुसारेण
यथाकर्मसम्बन्धं प्रवर्त्तने तत्सम्बन्ध (न्धं) सहकारिणमाश्रित्य कार्यजन्मनि ईश्वरस्य प्रवृत्ता- १५
वङ्गीक्रियमाणायां प(पा)रमैश्वर्यानुपपत्तिः (त्तेः) 'अतिप्रसङ्गात्' इत्येतद् [३७६ ख] अत्रा-
प्यनुवर्त्तते । तदेव कर्म 'संसारनिमित्तम्' इति सम्बन्धः । तथाहि—कर्मसहकारिणः तस्यै कार्यं
कुर्वतोऽपि यदि पारमैश्वर्यम्, कालादेरपि स्यादविशेषात् । अथ ईश्वरो ज्ञत्वाज्ञत्वात् (ज्ञत्वात्
ज्ञात्वा) कार्यकारणकलापं कार्यं जनयति अन्यथा कालादिः विपर्ययात्, ततोऽयं विशेष इति
चेत्, कुतस्तस्य^१ तत्परिज्ञानसिद्धिः ?^२ जननात्, कालादिना व्यभिचारः । 'आत्मत्वे सति २०
तज्जननात्' इत्यपि नोत्तरम्, गाढसुप्तेन स्वव्यापारव्याहारहेतुना व्यभिचारः । 'सर्वव्यामोह-
रितत्त्वे (रहितत्वे) सति' इति चेत्, तदपि कुतः ? सर्वज्ञानात्, अन्योऽन्यसंश्रयः—सर्वव्या-
मोहविरहसिद्धौ तत्परिज्ञानम्, अतः तत्सिद्धिरिति । तन्न कालादेरस्य^३ विशेषः । भवतु वा
तत्परिज्ञानम्, तथापि^४ ततोऽस्य^५ न विशेषः अकिञ्चित्करत्वात्तत्परिज्ञानस्य । यो हि कर्मवशात्
अकर्तव्ये प्रवर्त्तमानमज्ञं ज्ञात्वा कर्तव्ये प्रवर्त्तयति जनम्, तस्य परिज्ञान फलवत्, 'अयं पुनः २५
^६ तत्रैव । यदि यादिव (यदि वा) यथाकर्मसम्बन्ध(न्धं) प्रवर्त्तने सर्वज्ञत्वादिना गुणेन यत्
पारमैश्वर्यं तस्याऽनुपपत्तेः कर्मैव तन्निमित्तम् ।

अत्र 'अतिप्रसङ्गात्' इति नापेक्षणीयम् । तथाहि—कर्म अचेतनमपि यदि यथाकाल
कार्यजननसमर्थम्, तत एव तन्निष्पत्तेः किम् ईशेन तज्ज्ञेन ? नहि तथाजननासमर्थम् अन्य-
सन्निधानेन जनयति, अन्यथा यवबीजं शाल्यङ्कुर तत्परिज्ञानवतः सन्निधाने कुर्यात् । ज्ञानं ३०

(१) ईश्वर । (२) क्रीडया । (३) इन्द्रजालकारिण । (४) ईश्वर । (५) ईश्वरस्य । (६)
प्रेरित । (७) कर्मसम्बन्धात्मकं सहकारिणम् । (८) ईश्वरस्य । (९) अज्ञत्वात् । (१०) ईश्वरस्य ।
(११) उत्पादनाच्चेत् । (१२) ईश्वरस्य । (१३) कालादे । (१४) ईश्वरस्य । (१५) ईश्वर । (१६)
तं प्रवर्त्तयति इति सम्बन्धः ।

यथाकाष्ठफलदानम् उदीरणा अपकपापनम् आदिशब्देन द्रव्यान्तरसम्प्रगुणपरिग्रहः, अ
 वशात् मिथ्यादर्शनादे' मिथ्यादृश्यादेः [३७५५] आदिशब्देन मिथ्याज्ञानपरिग्रहः, रि
 रस्य जीवपरिणामस्य दर्शनात् । एवं मन्यते—संसारिणा जीवस्य आगन्तुकगुणगुणो
 द्रव्यान्तरसम्प्रदाययोरीरणवशात् आगन्तुकत्वात् मिथ्यादर्शनादियत् ।

- ५ तयो (तयो) यदुक्तं परंपरं—“विवादास्पदीमूत सुखदुःखादिकं सत्सारिण प्रसने
 सधमणा तद्वगुणेन कृतम्, कायत्वं सति तत्पका[र]कत्वात् प्रासादिवत्” इति, त्ति
 रस्तम् । यदि परम्परया सिद्धसाधनम् । अथ साक्षात् यदि द्रव्यान्तरसम्प्रदायात् तद्विभक्त
 साक्षाद् दर्शनेऽपि अन्यदेतुकल्पने अतवत्त्वा । भवतु तदेव संसारकारणमिति चेत् अत्र
 तन्परिष्कारात् कर्मपरिष्कारात् माद्य इति । तथाहि [यत्] अभिमितं तत् तदभाव म भवति च
 १० बीजामाये अद्वयः, कर्मनिमित्तम् संसार इति ।

पठ प्राह—

“अद्या जन्तुरनीक्षोज्यमारमनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वग वा श्वभ्रमेव च ॥”

[महाभा वनप० ३०।२८] इति

- १५ ईश्वरः तन्निमित्तम् इति ।

“काळः पचति भूतानि” [महाभा० आदिप० १।२७३ ७५] इत्यादि वचन
 काळः तन्निमित्तम् इति ।

“पुरुष एव” [अद्व० १।१९।२] इत्याद्यभिधानात् पुरुषः कारणम् ।

“प्रकृतेर्मेहान्” [साङ्ख्यका० २२] इत्यादिवचनात् प्रकृतिः कारणम्, [न] कर्मैव इति,

तत्राह—

- २० ईश्वरादिकं ‘संसारनिमित्तम्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘कल्पयताऽपि’ इति पदेन खेप
 एवहर्षोपति—उपपत्तिना न तत्र किञ्चित् प्रमाणम्, केवलं कल्पनामात्रमिति । उदनाते
 कर्माभाव अतिप्रसङ्गात् । अतिप्रसङ्गं वसंभवाह—तस्यापि इत्यादि । केवळम् खेपेण
 मुक्त्वल्पना संसारिणा वाचिधेयेण तत् तन्निमित्तं स्यात् अपि तु तस्यापि ईश्वरस्यापि ईश्वर
 २५ संसारनिमित्तं [३७६६] स्यात् । इत्यप्यत १ इत्यत्राह—जीवादि[क्षे]पात् । जीवै

(१) उक्तम्—“वैश्वदेवमिषेःसुखीरितसुखकर्मः तदुपपृष्टीताव सरीराद्वः कर्मणे सति तदुपपृष्टी-
 तावत्त्वात् पृथक्विति ।”—यस्य विनया ५ १७५ । (२) अद्वेयः । (३) अल्पवत्त्वात् तदपि नवी ।
 (४) “काळः पचति भूतानि काळः संहरते प्रजाः । संहरन्तं प्रजाः काळं काळः जनयते पुनः ।
 काळो विदुरते आवाग् अर्वाकोके सुभाङ्गनाम् । काळः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विदुरते पुनः ॥ अत्र
 सुतेषु वागतिं कश्चि हि दुरतिक्रमः । काळः सर्वेषु पृथेषु वरावधिहताः समाः ॥ जन्तीत्यामसा मासा वै ४
 वर्तन्ति साम्यवत् । ताद् अक्षविर्मितात् उद्ग्या ग संज्ञा हातुर्नईति ॥—महाभा । (५) “पुरुष सर्वं
 सर्वं जज्ञत् वच प्राचक्ष” —अद्व० । (६) “प्रकृतेर्मेहान् कर्तोऽहंकारकमात् प्रकथ चोदकम् । तत्रापि
 चोदकत्वात् प्रकथ्या पन्च मूत्राणि ॥”—सांख्यक ।

किंच, यदि सर्वमचेतन [नं चेतना]धिष्ठितमेव कार्ये प्रवर्तते इत्येकान्तः, तर्हि यस्य यत् कर्मादि स एव तस्यापि (तस्या)धिष्ठाता इति व्यर्थम् ईश्वरकल्पनम् । नहि 'तस्यापि तत्र सन्निधानादपरम् अधिष्ठातृत्वम् । प्रेरकत्वमिति चेत्, 'अन्यस्याप्यस्तु । 'तदज्ञाने 'तत्कथम्' इत्यपि नोत्तरत्वात्कृतत्वात् (न, उक्तोत्तरत्वात्) -सुप्तस्याऽज्ञानेऽपि स्वाङ्गावयवप्रेरणं(ण)-दर्शनादिति ।

यदि पुनरिदं चोद्यम्—शरीरसम्बन्धात् प्राग् अशरीरस्य कथं तदधिष्ठातृत्वमिति ? तदीश्वरेऽपि समानमिति दर्शयन्नाह—जीवोपयोग इत्यादि ।

[जीवोपयोगयोग्यैरीश्वरस्यानुमीयते ।

वितनोश्चेच्छा तद्धेतुः शरीरकरणादिभिः ॥१३॥

शरीरेन्द्रियादिसङ्गमनुभवतोऽनिष्पन्नकायकरणस्य उत्पत्तुः कथमात्मोपभोगयोग्य- १०
निष्पादनसामर्थ्यम् ? तत्परिग्रहात् निष्पन्न[स्य]तत्कृतिर्न संभाव्येत । पारिशेष्यादीश्वरः
कारणमिति वैशेषिकादयः । वितनुकरणस्य पुनरिच्छया जीवोपभोगयोग्यशरीरादिकरण
कथं संभाव्येत ? तदुत्पन्नविशेषात्, प्रतिपिद्धं च । तत्परिणामोपगमेऽपि समवायिकारण-
त्वस्थित्वाप्रवृत्त्यादेश्च परिणामिन एव संभवात् प्रवर्तनालक्षणाः दोषास्तज्जन्महेतवः कथन्न
स्युः ? अत एव कर्मसम्बन्धोपपत्तेः । चेतनकृतं किञ्चिदुपभोगयोग्यं संप्रेक्ष्य सर्वत्र १५
कल्पनायां सतनुकरणकृतिः किन्न प्रसज्येत ? तथा च अनवस्था । दृष्टव्यतिक्रमे स्वकर्मणः
तत्सामर्थ्यं कल्पयितुं युक्तम् ।]

च शब्दो[३७८ क]अप्यर्थो भिन्नप्रक्रमः 'ईश्वरस्य' इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । न
केवलमन्यस्य अनीश्वरस्य अपि वी[तु ई]श्वरस्यापि । किंभूतस्य ? वितनोः अशरीरस्य ।
किम् ? अनुमीयते । कैः ? इत्याह—शरीरका(क)रणादिभिः आदिशब्दाद् भुवनादि- २०
परिग्रहः, अभेदोपचारात् तद्गताः कार्यत्वादयः शरीरकरणादयः उच्यन्ते । किंभूतैः ?
इत्याह—जीवोपयोगयोगैः (जीवोपयोगयोग्यैः) ईश्वराद् अन्य(न्ये)जीवा गृह्यन्ते,
तस्य 'ईश्वरस्य' इत्यनेन अभिधानात्, तेषामुपयोगः तज्जननव्यापारः तत्र योग्यैः यथा
ईश्वरेण ते निष्पादयितुं शक्याः तथा अन्यैरपि इत्यर्थः । तस्य काँ किमनुमीयते ? इत्याह—
इच्छा सिसृक्षा । किंभूता ? इत्याह—तद्धेतुः शरीरकरणादिकारणादिकारणम् । यथा २५
वितनोरन्यस्य तद्धेतुः सो(सा)नानुमीयते तथा ईश्वरम्यापीति भावः । यदि वा चशब्दः
अवधारणे, ईश्वरस्येव(स्यैव) किमनुमीयताम् ?

ननु यथा ईश्वरस्य तत्करणे सामर्थ्यम्, नैवमन्यस्येति चेत्, युक्तमेतद् यदि तथादर्शनं
स्यात् । नहि दृष्टेऽनुपपन्न नाम । अथ ईश्वरेण सर्वस्य जननात् किमन्येनेति चेत् ? एतदपि युक्तं
यदि कुतश्चित् सिद्धं स्यात्, यावता शरीरादिकार्यदर्शनात् ईशोऽप्यनुमीयते । तच्च नानाविधमिति ३०

(१) ईश्वरस्यापि । (२) अस्मदादेरपि । (३) प्रेरकत्वम् । (४) 'का' इति प्रश्ने । (५) 'कारणादि'
इति निरर्थकं पुनरिहितम् । (६) शरीरादिकरणे । (७) कार्यम् ।

न सहकारि निवेदुपुमशक्यम् । न चेशस्तथा । अथ तस्य^१ वत्सामर्ध्यं तेन^२ किञ्चेत् [३००
 क] तर्हि^३ शैत क[म] अन्यते न कामम् इति कर्म^४ स^५ तत्सहकारी तत्रनयति ? इवमपि स^६ एव
 इति चेत् कुत एतत् ? अन्यतः स्याद्विषयजनककार्याऽस्तंभादिति चेत् ईश्वरस्य वत्कार्य-
 इत्यनने कुतः सामर्ध्यमायातम् ? अहेतुकम् सचत्र स्यात्, इतरथा अन्यत्रापि किं हेतोः

५ कार्यनिवमकल्पनेन ? वत्सामर्ध्यस्य तिस्थत्वाद्वाप इति चेत् न तन्निषेधात् । स्वहेतोः इति
 चेत् कर्मणोऽपि तत् एव इति किम् इत्येत ? इति स्वितम्—यद्या इत्यादि । अथ कर्मणा ईश्वर-
 प्रेरितः, तेन वा कर्म कार्यहेतु इत्येते तत्राह—विपर्यये वा इत्यादि । उक्तप्रमाह अन्यः कर्मो
 विपर्ययः, स च सेश्वरकर्मवादिमते[ऽ]नन्तर एव संभवति, तस्मिन्च प्रवर्त्तने पारमेश्वर्यानुपपत्तेः
 कर्मैव तन्निमित्तम् । तथाहि—पृथग्जनकम् कर्मणा प्रेरितस्य तस्य^७ प्रवर्त्तने न ततो विज्ञापः ।

१० किञ्च तेन^८ प्रेरिताः, एवमजन एव स (स्व) कार्यं विदधातु किमीश्वरप्रेरणेन ? अचेतन-
 मपि तत् इक्षं प्रेरयति न तच्छा ("वज्र")नमिति [किं] हेतो विभागः ? 'अन्येन (अथ तेन)
 प्रेरितमीक्षं प्रेरयति' इत्युक्तम् अनवस्थापत्तेः । तन्न कर्म ईश्वरं प्रेरयति । नापि ईश्वर-
 कर्म, पारमेश्वर्यानुपपत्तेः । तथाहि—वरं कार्यमेव तेन कृतं किं कर्मप्रेरणेन ? 'अथ कार्येऽसामर्ध्यं
 तस्य^९ तत्प्रेरणे सामर्ध्यम् अतिप्रदोषम् । कर्मण एव वा^{१०} तदस्तु किं तत्प्रेरणेन ।

१५ अथ अचेतनं तदु^{११} वास्यादिवत् पेरना निश्चितमेव (चेतनाभिहितमेव) कार्यं [प्र]कृतत्वं^{१२}
 तद्विज्ञापकस्य ज्ञानादेः[१] कर्म चेतनत्वं पटादिवत् ? अस्मादिवत् स्यादिति चेत् तदेव-
 सत^{१३} 'वृत्तता समुदायवत् (तः समुदायवत्) अस्मादेरपि^{१४} ततो मेवे, न चेतनत्वम् । ज्ञान-
 समवायाच्चेतनत्वं चेत् न तन्निषेधात्^{१५} । सतोऽपि सर्वगतत्वेनाऽविशेषात् किं क ज्ञानम् ? अथ
 सम्बन्धा(न्य)विज्ञापेऽपि सम्बन्धविशेष इत्येते कुत एतत् ? स्वभाव[त] इति चेत्, 'तदपि

२० कुतः ? तथा 'वर्षानात्^{१६} मुच्येतद्वृत्तिरपि गगनादिपरिहारेण ईश्वर एव किं तेव (किञ्चिदेव) कार्यं
 तद्व्येत । स एव पश्यतीति चेत् कोऽपानात्^{१७} प्रत्येयम् । एतेन भोगिनि(त)श्चिन्तित्वा ।
 स्वभाव एव च सम्बन्धनियमे किं समवायेन ? इहेति प्रत्ययोऽपि^{१८} तत् एव मविष्यति । तत्र
 परस्य कश्चित् चेतनो यः तस्य^{१९} अधिष्ठाता स्यात् । ज्ञानात् (त) स्वाभेदे अन्यत्रापि शुण्णमित्ये-
 मेविकान्तो विज्ञीर्येत । तथा च अतीश्वरस्य अनित्यत्वा[त्] विस्वभावस्य कार्यत्वम् इति,

२५ 'तद्वृत्तान्तेन ईश्वरस्यापि^{२०} तत्रासत्त्वमिति तस्यापि अन्यो पीमात् कर्ता ततः पारमेश्वर्यानुप-
 पत्तिः इति ।

(१) कर्मणः । (२) ईश्वरः । (३) ईश्वरः । (४) कार्यं । (५) ईश्वर एव । (६) यदि कार्यं विदधा-
 तर्हि । (७) ईश्वरस्य । (८) कर्मणः । (९) कर्म । (१०) एवमजनवत् । (११) कर्मणा । (१२) ईश्वरस्य ।
 (१३) कर्मप्रेरणे । (१४) कार्योत्पादकत्वमस्तु । (१५) कर्म । (१६) 'मन्त्रापरमातुकर्याणि तत्र
 प्रकृतेः कुदिमानकारणप्रतिष्ठितानि प्रवर्त्तन्ते अचेतनत्वात् वास्यादिवत् ।'—न्यायवाक्ये ४ ३५० । (१७)
 ईश्वरस्य । (१८) अतिश्वरस्य अजाहरणकमेव कर्मणं कुतम् । (१९) चेतनत्वात् ज्ञानात् । (२०) समवाय-
 निराकारत्वात् । (२१) ईश्वरत्वमात्रं ज्ञानमिति । (२२) इति चेत् । (२३) एतदुच्यते तत्रासत्त्वमिति ततो
 समाचक्षति । (२४) अस्मादेव । (२५) कर्मणः । (२६) अस्मादिवत्तद्व्येत । (२७) कार्यत्वं ।

किंच, यदि सर्वमचेतन [नं चेतना]धिष्ठितमेव कार्ये प्रवर्तते इत्येकान्तः, तर्हि यस्य यत् कर्मादि स एव तस्यापि (तस्या)धिष्ठाता इति व्यर्थम् ईश्वरकल्पनम् । नहि ^१तस्यापि तत्र सन्निधानादपरम् अधिष्ठातृत्वम् । प्रेरकत्वमिति चेत्, ^२अन्यस्याप्यस्तु । 'तदज्ञाने ^३तत्कथम्' इत्यपि नोत्तरत्वात्कृतोत्तरत्वात् (न, उक्तोत्तरत्वात्) -सुप्तस्याऽज्ञानेऽपि स्वाङ्गावयवप्रेरणं(ण)-दर्शनादिति ।

यदि पुनरिदं चोद्यम्-शरीरसम्बन्धात् प्राग् अशरीरस्य कथं तदधिष्ठातृत्वमिति ? तदीश्वरेऽपि समानमिति दर्शयन्नाह-जीवोपयोग इत्यादि ।

[जीवोपयोगयोग्यैरीश्वरस्यानुमीयते ।

वितनोश्चेच्छ तद्धेतुः शरीरकरणादिभिः ॥१३॥

शरीरेन्द्रियादिसङ्गमनुभवतोऽनिष्पन्नकायकरणस्य उत्पत्तुः कथमात्मोपभोगयोग्य- १०
निष्पादनसामर्थ्यम् ? तत्परिग्रहात् निष्पन्न[स्य]तत्कृतिर्न संभाव्येत । पारिशेष्यादीश्वरः
कारणमिति वैशेषिकादयः । वितनकरणस्य पुनरिच्छया जीवोपभोगयोग्यशरीरादिकरण
कथं संभाव्येत ? तदुत्पन्नविशेषात्, प्रतिपिद्धं च । तत्परिणामोपगमेऽपि समवायिकारण-
त्वस्थित्वाप्रवृत्त्यादेश्च परिणामिन एव संभवात् प्रवर्तनालक्षणाः दोषास्तज्जन्महेतवः कथन्न
स्युः ? अत एव कर्मसम्बन्धोपपत्तेः । चेतनकृतं किञ्चिदुपभोगयोग्यं संप्रेक्ष्य सर्वत्र १५
कल्पनायां सतनकरणकृतिः किन्न प्रसज्येत ? तथा च अनवस्था । दृष्टव्यतिक्रमे स्वकर्मणः
तत्सामर्थ्यं कल्पयितुं युक्तम् ।]

च शब्दो[३७८ क]अप्यर्थो भिन्नप्रक्रमः 'ईश्वरस्य' इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । न
केवलमन्यस्य अनीश्वरस्य अपि वी[तु ई]श्वरस्यापि । किंभूतस्य ? वितनोः अशरीरस्य ।
किम् ? अनुमीयते । कैः ? इत्याह-शरीरका(क)रणादिभिः आदिशब्दाद् भुवनादि- २०
परिग्रहः, अभेदोपचारात् तद्गताः कार्यत्वादयः शरीरकरणादयः उच्यन्ते । किंभूतैः ?
इत्याह-जीवोपयोगयोग्यैः (जीवोपयोगयोग्यैः) ईश्वराद् अन्य(न्ये)जीवा गृह्यन्ते,
तस्य 'ईश्वरस्य' इत्यनेन अभिधानात्, तेषामुपयोगः तज्जननव्यापारः तत्र योग्यैः यथा
ईश्वरेण ते निष्पादयितुं शक्याः तथा अन्यैरपि इत्यर्थः । तस्य काँ किमनुमीयते ? इत्याह-
इच्छा सिद्धा । किंभूता ? इत्याह-तद्धेतुः शरीरकरणादिकारणादिकारणम् । यथा २५
वितनोरन्यस्य तद्धेतुः सो(सा)नानुमीयते तथा ईश्वरस्यापीति भावः । यदि वा चशब्दः
अवधारणे, ईश्वरस्येव(स्यैव) किमनुमीयताम् ?

ननु यथा ईश्वरस्य ^१तत्करणे सामर्थ्यम्, नैवमन्यस्येति चेत्, युक्तमेतद् यदि तथादर्शनं
स्यात् । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । अथ ईश्वरेण सर्वस्य जननात् किमन्येनेति चेत् ? एतदपि युक्तं
यदि कुतश्चित् सिद्धं स्यात्, यावता शरीरादिकार्यदर्शनात् ईशोऽप्यनुमीयते । तच्च नानाविधमिति ३०

(१) ईश्वरस्यापि । (२) अस्मदादेरपि । (३) प्रेरकत्वम् । (४) 'का' इति प्रश्ने । (५) 'कारणादि'
इति निरर्थकं पुनर्लिखितम् । (६) शरीरादिकरणे । (७) कार्यम् ।

तथाविधम् आत्मनः कर्तारमनुमापयन्ति (ति) षट्पटनगराणामादिषु । अथ केनोच्यते—[१] अत्र
 करणश्रुतात् एकः प्रथीयते ? प्रतीयताम् यदि कार्यं तद्विज्ञानानुगमः स्यात्, न चेत् अत्र
 श्रेयसनिघटत्यत्रापि (शैवमिति । अत्रापि) प्राह—सकलं जगत् एकोऽत्रयवी तस्य प्राप्तात्
 अनेककृतसंभवेऽपि [३७८ ख] सूत्रधारसमानेन एकेन सकलकारकमामवेदिना भवितव्यम् इति,
 ५ तद्व्यमुक्तम् यतः एकस्यापि भागशः अनेकसूत्रधारसमवात् ।

‘वितनुका(क)रणस्य’ इत्यादिना फारिकां व्याख्यातुं (श्री) शरीरान्द्रियेत्यादि पूर्वमुपपत्ति
 (पूर्वपक्षमुपन्यस्यति) वन्यादिसङ्गमनुभवति(श्र) संसारिण इत्यर्थः । स्वयम् आत्मना [म]
 इधरादिना, उत्पद्यु गतदि(कर्यादि) संबन्धितया जायमानस्य । किमुतस्य ? इत्याह—प्रति-
 प्यकायकरणस्य कथम् ? न कथञ्चित्, आत्माप्याग्य(आत्मोपभोग)योग्यनिष्पादन-
 १० सामर्थ्यं [म] । कुतः ? इत्याह—तत्परिग्राह(प्रक्षेपेत्यादि । नोत्पद्यु वन्निष्पादनसामर्थ्यमपि तु
 तद्विपरीतयोः पिशोः इति चेत् अत्राह—निष्पन्नेत्यादि । मैथुने तद्भ्यापारात् । न च तरेषु
 तत्र व्यापृतिः (व्यापृतिः) प्रतिमैथुनमपत्यास्यत्प्रसङ्गात् इति भावः । कर्मणा (जां) तत्र व्यापृति
 (श्रुति) रिति चेत्वादि (चत् इत्याह—) तत्कृति शरीरेन्द्रियादिन समाभ्येत । कुतः अत्र
 सा संभाव्यत [इत्याह—पारिश्लेष्यात्] इत्यादि । प्रसक्तप्रतिषेधे अन्वयसिद्धिः [३] पारिश्लेष्यं
 १५ तस्माद् ईश्वरः कारणम् । तथाहि—शरीरे विपादि(न्द्रियादि) कार्यं काग्यादिनाभावि, तस्य च
 कृत्वविभिना [ना] न्यून कारणम् इति पारिश्लेष्याद् (प्यात्) ईश्वरः इत्येवं ब्रह्मेपिकादवा ।
 ‘तत्त्वदूपकत्वयः । तत्त्वदूपकत्वमाह—वितनुकरणस्य इत्यादि । वितनुकरणस्य ‘ईश्वरत्व इति
 विमतिपरिष्णामेन सम्बन्धः । पुनरपि वितर्कं । इच्छया शरीरादिकारणं वाच्यया कथं समा-
 भ्येत ? किम् ? इत्याह—श्रीभोपभोग इत्यादि । इतरथा [तमा] विषयस्य स्वयमुत्पद्यु इच्छका
 २० तन्निष्पातिः संभाव्येत । तन्मेच्छा वाच्यी कुतोऽव्याप्यते ? [३६९ क] ईश्वरस्य कुतः ।
 कार्यनिष्पत्तेः अन्वय समागम् । ‘अन्मोत्तरकारणं तद्विच्छाता कुतो न कार्यम्’ इत्यपि श्लेष्यत्,
 ईश्वरेच्छा (च्छया) सर्वेक कार्यनिघातं (सर्वेककार्यनिघातः स्यात्) । एत प्रमाणाभावाद्दयनिघात
 (बोऽप्यत्राप्यनिघार्यः) संभाव्येत । सप्त(साम्ना)दुत्पन्नेऽपि ततो जगत्कार्ये पुनस्तस्यापि
 तन्मोत्पद्युत् ।

२५ स्वान्ततम्—आत्मनः शरीरादिसम्बन्धकरणे न कस्यचिद् इच्छा अस्ति, सती वा क्व
 नेशानी सर्वैः स्मर्यते इति [तत्र] सारम् अथः एस्मार्बस्वरणे(तस्य अर्बस्वरणे) लनिवारणात्
 अस्मरणं मद्यापि (अमम्बत्राप्य) विशिष्टम्, सामर्थ्यम् अमत्र सन्दिग्धमिति मन्मते । यतश्चाह—
 तद् इत्यादि । स चासौ उत्पद्यु बनेना(ष तेनाऽ) विज्ञेयाद् ईश्वरस्येति । अथ एव
 विज्ञेयोऽथ एव अमीश्वरस्य सिद्धः (रेष सृष्टः) एवं वहापधनाद् अमेसिद्धः इति चेत् ।
 ३० अत्राह—प्रतिषिद्धं च इत्यादि ।

(१) तत्कृतिः । (२) ‘तत्त्वदूपकत्वयः इति उपरिचितव्यम् । (३) शरीरादिकारणकणा ।
 (४) उत्पद्युते इति अत्रापि ।

ननु मम बुद्धिमत्कारणमात्रसिद्ध्या प्रयोजनम् , तत्कारणम् ईश्वरो भवतु परो वा परिणाम्येव इति चेत् , अत्राह—समवायीत्यादि । तस्य ईश्वरस्य अन्यस्य वा परिणामोपगमेऽपि, अपिशब्दः पक्षान्तरसूचकः । कुतः तदुपगमः ? इत्याह—समवायीत्यादि । समवायिकारणत्वं च स्थित्वाप्रवृत्तिश्च आदिशब्देन निमित्तकारणत्वादिपरिग्रहः तस्य परिणामिन एव संभवात् इति । तत्र दूषणम्—प्रवर्त्तनेत्या [दि । प्रवर्त्तनालक्षणा] दोषा रागादयः कथं न स्युः नैव ५ ईश्वरस्येति । किंभूताः ? इत्याह—तज्जन्महेतवः तच्च तनु (तत्) शरीरेन्द्रियादिसम्बन्ध-लक्षण जन्म तस्य हेतवः, तस्यापि संसार इतरजीववत् स्यादित्यर्थः । तस्य दोषास्तित्वे किं प्रमाणमिति चेत् ? अत्राह—[३७९ख] प्रवर्त्तमानाना जन्तूना प्रेरणा प्रवर्त्तना सैव लक्षणं चिह्नं येषां ते तथोक्ताः । तथाहि—यः परममिष्ट (परम इष्टानिष्ट)कर्मणा योजयति स रागादिनामवे (दिमानेव) तनो यथा ध्यानो [?] योजयति च तेन परमीश्वर इति । रागाद्यभावेऽपि तस्य तत्प्र- १० वर्त्तना[ऽ]विरोधादनैकान्तिको हेतुरिति चेत् , अत्रोत्तरम् ‘तन्वादिकरणाद्’ इत्यादि भविष्यति । सतोऽपि (सन्तोऽपि) तस्य रागादयो न कर्मसम्बन्धकारण देवताविशेषत्वाद् यथा मयूरस्य विष न रमण (मरण)कारणम् । अत एव दोषसद्भावत एवं(व) कर्मसम्बन्धोपपत्तेः तज्जन्महेतवः] कथन्न स्युः इति ? अन्यथा सर्वस्यापि तैस्तत्सम्बन्ध(न्धा)भावे इति मन्यते ।

१५

एवं तावत् (तावत्) स्वयुक्त्या ससारित्वं तस्य दर्शनम् (दर्शितम्) । अधुना परयुक्त्या दर्शयन्नाह—चेतनकृतम् इत्यादि । चेतनकृतं सूपादि किञ्चित् , न सर्वं तथा, प्रमाणाभावात् परस्य इति निरूपितम् * “भूता भव्याः” [सिद्धिवि० ३।८] इत्यादिना । किंभूतम् ? इत्याह—उपभोगयोग्यम् प्राणिना(ना)भोग(ग्य)मित्यर्थः । तत्किं कृत्वा ? इत्याह—संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा सर्वत्र सर्वस्मिन् उपभोगयोग्यकल्पनायां क्रियमाणाया ‘चे[त]नकृतत्वस्य’ इति सम्बन्धः । तथा २० च परप्रयोगः—राज्यादिवा(व)न्नरेन्द्रादिभिः केनचित् चेतनावता कल्पित भुज्यते, भोग्यत्वात्, सूपादिवत् । योऽसौ ते (अन्ते) “कः सभवावान् (स भगवान्) महेश्वर इति । तत्र परिहारः—सतनुकरणकृतिः तनुकरणवता करणम् उपभोगयोग्यस्य किन्न प्रसज्येतौ च (ज्येत ?) अत्रापि स एव प्रयोगो दृष्टान्तोऽपि सूपाकार एव तथा च तेना(न) च स्वशरीरादिकम् अन्ये[न] [३८०क] तदनुभुज्यते, तेनाप्यन्येन इत्यनवस्था इति भावः । अथासौ^१ अतनुकरण इष्यते अन्येन २५ वा दत्त शरीरादि भुङ्क्ते, न, अत्राह—दृष्टेत्यादि । परोपभोगयोग्यस्य सूपादेः करणम् , दान (नं)वा सतनुकरणस्य सूपाकारादेः अन्यदत्त जातस्य(प्राप्त) वा दृष्टम् तद्व्यतिक्रमे क्रिया [?] क्रियमाणे स्वकर्मणः भोक्तुर्यदात्मीय कर्म तस्य तत्सामर्थ्यं भोक्तुपभोगयोग्यकरणमामर्थ्यं कल्पयितुं युक्तम् । यथा [अ]चेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य तत्सामर्थ्यं न दृष्टं तथा चेतनस्य वितनुकरणस्यापि न दृष्टम् । कल्पनम् अन्यत्रापि समानमिति भावः ।

३०

(१) ईश्वरस्य । (२) दोषत्वं । (३) कर्मसम्बन्धाभावात् स्यात् । (४) ईश्वरस्य । (५) परमात्मा । (६) ईश्वरः । (७) उपभोगयोग्यकरणसामर्थ्यम् ।

ननु स्वर्गारोहणमपराधम् 'प्रायश्चित्तो विननुद्गम्यस्यैव मयस्य एवम्, तस्मिन्परमेश्वर
 अपराधनुद्गमणादरमायाग, एतेन एवमपि त्रिपेग उच्यते—स्वापायवस्तु विचरन्तस्पर्ति
 न एवमपि त्रिपेगः । नहि तस्यामवस्थायां परणं यतनाऽभ्युपगम्यत मगस्तथा यतनः पुण्याः सन् ।
 अन्यथा ममाप्य (सत्यप्य) नुपयागिनी । अत्रापगमा [त] तदां यत्नित्वं तदुपगमाद्ब सन्न
 ५ पर्यन्तरं काम्णं 'तत्परणमभरणं सिध्यत । अधश्च [त] तत्परणस्य 'तत्परणमभरणं तदे
 ज्यमशयः तदि म एव मतनुकरणप्रायश्चित्तः तत्परणमभरणमिति नामनुकरणस्य तत्परण
 इत्युच्यते (त्वं) तदे कृतः विष्णुनावा (तनगा व) धरकर्म्य ? तथाइमनात् सतनुकरणस्यापि । त
 न कश्चिद् (किञ्चिद्) ज्ञात् ।

अत्राद् पर-नश्चरस्य जन्मदत्तवा [त] याः, तद्वदितस्यापि च संसारनिमित्त [त] न् इति

१० तत्राद्-मत्स्वात् (तन्वादि) इत्यादि ।

[तन्वादिकरणात् सस्वान् भयकलशेन योजयेत् ।

बुद्धिमानन्यथा कस्मात् स्वयं द्रोहमकुर्वन्तः ॥१४॥

सकर्मणा वा जन्तूना हनुर्दोहादि कर्मणि ।

ईश्वरच्छाप्रवृत्ति किं प्राणिस्पन्देष्टवराद्भिना ॥१५॥

२५ वृत्ताभ्यां तनुकरणदिदु 'स्वापयोगपदुर्वत' स्वयं स्वप्रेरकं कम ईश्वरोज्ज्वलपपधते
 यत' तदिच्छमात्र सन्निभापयति एत एव दहादिकं निष्पादयन् किमीश्वरच्छया ?
 तद्वरमीश्वर एव]

[३८० ग] तत्रादी (तन्वादी)नां करणात् मवकलशेन ससादुप्यस्य

कस्मात् कृतः कल्याणं न कुञ्चिद् याजयत् सस्यान् प्राणिनः स्वयम् आत्मना द्रोहम्

२० अपराधमकुर्वन्त इत्युच्यते, सवस्यात्मनो बुद्धिमत्त्वाऽप्यभिचार [त] । बुद्धिमानिति

वचना [त] निर्दोषया सकलविषया बुद्ध्या तदुच्यते (तत्रान) एतेन अमुमि इत्ये-

दिना । अयापयामकुर्वताऽपि 'तात् तेषोऽयति तत्राहस्य (तत्राह-अन्य)या अपराधम्

(म) कुर्वताऽपि 'थाऽपि आश्रयति इत्यन्यथाऽप्यत्रः प्रभापूषकारितानुपपत्तिः । तत्र यद्यती

तस्मिन् योजयति संसारमात्रः स्यादि [त्रि] संसारपुण्यस्य तस्मात् पाजयतीति चेत् अत्रा-

२५ 'भवकलेश इत्यादि । तादृशेन प्रभापूषकारित्या न मवकलशेनोक्त इति भावः ।

यत्र पुनमप्य-नाऽऽकृतापरघटात् (घटात्) स्वयमीश्वर [ः] संसारपुण्येऽर्जन्तून् यात्रवति,

अपि [त] मूर्तरं तादृशानि क्रमाणि कृतानि यः (वै) प्रेषमान (यः) तैः तदुच्यते इत्यन्य

(१) परब्रह्मरीयन्तरपरणम् । (२) प्रायश्चित्तपरीयन्तरमित्यम् । (३) धीश्वर । (४) स्त्री

अपि । (५) स्वापायवस्तुनायाम् । (६) यत् कल्याणं परब्रह्मे कर्तव्यं इति संशयः । (७) कर्तव्य

परणम् । (८) धीश्वरित्वं कर्तव्यमित्यम् । (९) 'व्यापकस्य तत्राह-अन्य' इति । (१०) कर्तव्य

कर्तुं बुद्धिमत्ता ईश्वरित्वम् अस्ति । (११) 'व्यापकस्य तत्राह-अन्य' इति । (१२) 'व्यापकस्य तत्राह-अन्य' इति । (१३) 'व्यापकस्य तत्राह-अन्य' इति ।

संशयः । (१४) ईश्वर । (१५) ईश्वर ।

(क्षमोऽपि औ) दासीन्यं न [ल]भत इति, तत्राह—सकर्मणां वा इत्यादि । सकर्मणामेव न निष्कर्मणाजन्तूनां देहादिकर्मणि हेतुः । का ? प्रवृत्तिः । कस्याः ? ईश्वरेच्छायाः अद्येषा (अन्येषा) तत्प्रेर[क]कर्माभावाविति मन्यते । अत्र दूषणम्—प्राणिस्थमित्यादि । प्राणिस्थं देहादिहेतुः किन्न ईश्वराद्विना ईश्वरमन्तरेण 'सकर्मणाम्' इति सम्बन्धः । एवं मन्यते—यथा प्रत्यासत्त्या कर्माणि ईश्वर प्रेरयन्ति तयन्ति^१ तथा देहादि हादिकुन्विति^५ (कुर्वन्तु इति) ।

ननु देहादिकर्मणीश्वरेच्छायाः प्रवृत्तिर्हेतुरिति पूर्वः पक्षः कृतः, दूषणं पुनरीश्वर एवोच्यते, [३८१क] पूर्वपक्षानुसारिणा च दूषणेन भवितव्यमिति चेत्, न, तास्थाता[तात्स्थ्यात्]-च्छब्दमिति इच्छया ईश्वरः तेन च साध्य इति न दोषः ।

कारिका विवृण्वन्नाह—मुक्तात्मनाम् इत्यादि । मुक्तात्मनां तनुकरणादिदुःखोपयो- १०
राम कुर्वन् कुतः (पयोगमकुर्वन्) अकर्मकत्वात्तेषाम्, सकर्मणामेव कुर्वन्ति इत्यर्थः । कर्म 'तत्रोप-
सी (ची)यत इति अध्याहारः । ततः किम् ? इत्याह—स्वयमित्यादि । स्वयं स्वस्य प्रेरकम्
ईश्वरोऽपेक्षते कर्मे[त्या]द्यवश्य(श्यं) नियमेन । तथा वा (चा)चेतनं(न)कर्ममाहात्म्याद्
नियमेन । यतः यस्मात् सामर्थ्या[त्] तदिच्छामात्रम् ईश्वरेच्छामात्र सन्निधापयति तत
एव माहात्म्यात् देहादिकं ततो निष्पादयेद्चेतनम् किम् ईश्वरेच्छया ? दूषणान्तरमाह— १५
तद्व[र]मित्यादि ।

ननु न केनचित् प्रेरितोऽसौ^२ तन्निमित्तम्, अपि तु क्रीडया इति चेत्, अत्राह—मुक्ता-
त्मनोऽपि इत्यादि ।

[मुक्तात्मनोऽपि देहादि कुर्वन् स्यात् क्रीडनोऽन्यथा ।

बुद्धिमान् योजयेज्जन्तून् कथं भवितव्यतावशात् ॥१६॥

२०

यदि...]

न केवल सकर्मणाम् अपि तु मुक्तात्मनोऽप्यकर्मणोऽपि कुर्वन् स्यात् देहादीः
(दि) क्रीडा(ड)नः नान्यथा । न सिष्ट (शिष्ट) परिहारेण राजा कृतदोष वधवन्धनादिना योजयन्
क्रीडनो नाम । मुक्तात्मनोऽपि तत्करणे सिष्ट (शिष्टः) न स्यादिति चेत्, किं क्रीडनस्य (डनः
स्यात् ?) । तया तस्यापि करोतीति चेत्, अत्राह—किं बुद्धिमान् नैव क्रीडन इति सम्बन्धः । २५

किंच, यदि क्रीडनः सन् देहादीन् देहिना विदधाति महेश्वरः, तदा शुभकारिणोऽपि नर-
कादिना योजयेद् अशुभकारिणोऽपि स्वर्गादिना इति तदाराधनादिकमनर्थकम् ; एतदेवाह—योज-
येदि [त्यादि] । योजयेत् जन्तून् 'देहादिभिः' [३८१ख] इति [वि]भक्तिपरिणामेन
सम्बन्धः । कुतः ? इत्याह—भवितव्य[ता]वशात् न शुभाशुभकर्मवशात् कथं नैव
सङ्करेण योजयेत् इत्यर्थः ।

३०

कारिकार्थं स्पष्टयन्नाह—यदीत्यादि । सर्वं गतार्थम् ।

(१) 'तयन्ति' इति पुनर्लिखितम् । (२) ईश्वर । (३) क्रीडया ।

एतेन पद्माविकासकारणभास्वर्त इव तस्य देहादिकरणे स्वभास्यः चिन्तितः । कर्मणा जीवस्य वा संसारिण्य [ः] तत्त्वभावकल्पनापत्तेः ।

मनु^१ देहादीनामारम्भक अवयवा बुद्धिमत्धीनाः स्व(वि)कारित्वान् तस्मादिवत् । तथा, छरीपरिहयो बुद्धिमत्का[रणाः स्वा]रम्भकावयवसन्निवेशविशिष्टत्वाद् अचेतनोपादानत्वात् ५ कर्मत्वात् पटादिवत् इति चेत् अप्राह—स्थित्वा प्रपृच्छीत्यादि ।

[स्थित्वा प्रपृच्छित्संस्थानविशेषार्थक्रियादयः ।

अन्यथैवोपपद्येरन् ततो नेहधरहेतवः ॥१७॥

नैव तनुकरण्यादीनां बुद्धिमद्हेतुकत्वे चित्त्वाप्रवृत्तिः अभेक्रियाकारित्वं वा हेतुः व्यभिचारात् । नित्येषु [आत्मादिषु] स्वयमभिमतत्वात् । स्वारम्भकावयवसन्निवेशनिमित्तं १० तत्त्वं तनुकरणस्य घटादेरिव हेतु^२ स्यात् । बुद्धिमत्कारणपूर्वतामात्रं परेषामिष्टमव । विवतुकृतेः [तद् ।]

मन्येवद् ईश्वरसाधकं प्रमाणं पूर्वं 'जीवोपयोगयोग्यैः' इत्यादिना वृत्ति[व]-मपि किमर्थं पुनर्हृत्ते इति चेत् १ न, पूर्वम् इतरद् विवतोः^३ छरीपरिहण्यसामर्थ्यं निरस्तम्, इहानीं तस्याभनं निराक्रियते इति विमाराः । स्थित्वा प्रपृच्छिञ्च विरम्य कार्ये स्वापाठ १५ संस्थानविशेषश्च स्वारम्भकावयवसन्निवेशनेः अर्थक्रिया य कार्भः कारणात्वाः (कर्म-करणम् वा) आदयो येषाम्, आदिद्यम्येन कार्यत्वादिपरिमहः, ते, अन्यथैव ईश्वरा[मा]वप्रकारेण उपपद्येरन् ततो विरम्य इति ।

मनु विपक्ष एव भवन् विरम्यं ह्यनुः, अर्थं तु सद्यश्चेऽपि घटाहो वचंते, व्यभिचारी तु स्यात् । अथ नित्येश्वरविरम्ये परिणामिनि वचते इति विरम्य इच्छते, तस्यैव साधने कर्म २० विरम्यः १ नित्यत्वप्रतिष्ठाभ्यापाठ इति चेत् न भवतोऽपि अ"लाक (क) खलु अकृत्रिमा" इत्यस्य [३८२क] तत्साधनेऽपि विरम्यः । न च ईश्वरसाह्यवादिनाः तत्प्रविद्या ।

(१) सूत्रेण । (२) ईश्वरत्वम् । (३) "महामृतकमुहपुत्रकविभमत्पूर्वं कार्भ्यान् माववरावाद" -मस कम् ५ ५४ । मस यो ५ ३ । ईशे उप ५ ३३ । 'छरीरान्तेकोलतिक बुद्धि मत्पूर्वं कार्भ्यावरावाद' -मस क्रिया ५० १० । न्यायकी ५ ३ । न्यायमुक्त दि ५ ३३ । "बुद्धिमत्कारणाधिकिनि महामृतान्दिव्यं सुपुत्रुप्रादिकिचित् मवर्ति क्पादिमत्त्वात् तुर्वादिभन् । अर्मा अमी बुद्धिमत्कारणाधिकिनि पुत्रकम्बोपमोर्णं पुत्रत कार्भ्यात् कार्भ्यादिभन् । बुद्धिमत्कारणाधिकिनि रवानु रवानु पारणादिकिभानु महामृतानि कार्भ्यानि मवर्तेन अचेतवत्वात् । -न्यायवा ५ ४५०-३ । "विवादाभ्यासिताः तनुतदमहीवरावका उपादाकामिजकर्मण उपपत्तिमत्त्वात् अचेतनोपादावत्वाद्वा" क्वा प्रस्तादादि ।" -न्यायवा ता टी ५ ५२८ । न्यायर्भ ५ १९४ । "कार्भ्यादीनवपुत्राहो वरात् अत्यवताः कुतेः । कार्भ्यात् संस्थाविशेषात् साधो विवविदुत्पत्तः ।" -न्यायमुक्तु ५११ । "उपपत्तिरुत्तरेण चत्वात्वात् ईश्वरसाधने प्रकल्पप्रमाणं चत्वारम्भकेत्यादि । कार्भ्यात्तन्मवववपुत्रिवादिपत्तम् । बुद्धिमद्हेतुत्वं तत्तदा ककत्तादिभम् । ईश्वरसाधनमात्रं विवादात्त्वमीदृशम् । बुद्धिमत्पूर्वं तेव ईश्वरसाधने मता । तन्माहीनामुपादात्वं चैववाच्यविहितम् । स्वरदिमत्त्वात्तत्त्वादि क्वा हर् १५४५ वृत् ३" तत्परं क्ते ४०-४१ । (४) ५० ४ । (५) अरीररदितात् । (६) ईश्वरार्थम् । () "कोनो अदिनिनी मत्त" -नुवा वा ४३३ ।

चे (नन्वे)तस्य परिणामित्वे कार्यत्वेन अन्येश्वरपूर्वकत्वम् अनवस्थाकारि, अन्यथा अनैकान्तिको हेतुः इति चेत्, अयमेव तर्हि दोषोऽस्तु किमपरेण इति चेत्, न, अन्यथा व्याख्यानात् । एवकारो निपातत्वाद् अपिशब्दार्थः, ततः 'अन्यथाप्युप च (प्युपपद्ये)-रंस्ततो नेश्वरहेतवः' इत्यर्थः । 'नैव तनुकरण' इत्यादि वृत्तिर्भविष्यति । यदि वा, य एवं वदति 'नित्योऽशरीरो महेश्वरः शरीरादिकारणम्' इति, तदपेक्षया एवकारो[ऽव]धारणे, ५ अन्यथैव न भाव एवोपपद्येरन् ततो न ईश्वरहेतवो विरुद्धत्वात् । एवमनर्थ (एवमर्थ) चेश्वरग्रहणम्, इतरथा बुद्धिमद्ग्रहणं कुर्यात् । अत्र वृत्तिः स्वारम्भक इत्यादि ।

कारिकां विवृण्वन्नाह-तनुकरणेत्यादि । स्थित्वा प्रवृत्तिः अर्थक्रियाकारित्वं वा [न] हेतुः । कुतः ? व्यभिचारात् । अयमपि कुतः ? इत्याह-नित्येषु इत्यादि । स्वयम् आत्मना ईश्वरवादिनाऽभिमतत्वा[त्] स्थित्वाप्रवृत्तेः अर्थक्रियाकारित्वस्य च । नित्यग्रहणेन १० तत्रायम् बुद्धिमत्कारणाभाव दर्शयति, आत्मग्रहणेन स्वकार्येऽन(ऽन्य)चेतनाधिष्ठितत्वाभावम्, अन्यथा अनवस्था स्यात् । स्वारम्भकावयवसन्निवेशनिमित्तत्वं स्यात् 'हेतुः' इत्यनुवर्तते । कस्य ? इत्याह- मतनु (सतनु)करणस्य । कस्येव ? इत्याह-घटादेरिव । अनेन इष्टसाध्य-विपर्ययसाधनाद् विरुद्धमुक्तम् । एतेन कार्यत्वादिकं चिन्तितम् ।

यस्तर्हि सशरीरमनित्यज्ञानम् ईश्वरं कारणमिच्छति तस्य कथं दोषः ? इत्याह-परेषाम् १५ इत्यादि । परेषाम् [३८२ख] जैनैः इष्टमेव । किम् ? इत्याह-बुद्धिमत्कारणपूर्वतामात्रं 'तनु-करणमुवनादीनाम्' इति सम्बन्धः । च शब्दः पूर्वसर्वदूषणसमुच्चयार्थः । एवं मन्यते-ईश्वरस्य ज्ञान-तनुकरणमुवनादीन्युपकरणानि यदि तत्कर्मणो^३ भवन्ति परस्यापि तत एवेति किम् ईश्वरेण ? तदधिष्ठितादिति चेत्, एतदपि नाऽनेन उत्सृष्टम् । ईश्वरादेव इति चेत्, तद्व्याघातः अकर्म-वादश्च । अति (अनि)त्यज्ञानस्य दे (महे)श्वरस्य सकलोपकरणादिज्ञानं प्र मा ण सं ग्र ह- २० भा ष्ये निरस्तम् ।

किंच, स्वतन्वादिकरणे यद्यत् याव[त्] परं तदपेक्षेत संसारित्वम् इतरवत् । अनपेक्षणे अन्यतन्वादिकरणेऽपि किं तदपेक्षणेन ? वितनुकरणोऽपि^४ स्वस्य देहादिकं सम्पादयन्ति (यति) न परस्य इति महती प्रेक्षापूर्वकारिता । एतदेव दर्शयन्नाह-वितनुकृतेः इत्यादि । निगमनमाह-तदित्यादि ।

२५

क ण च र स्य अ क्ष पा द स्य च देहादीनाम् ईश्वरं कारणं वदतः स्ववचनविरोधम् इदानीं दर्शयन्नाह-'संसार' इत्यादि ।

[संसारसुखसंवित्तिक्षयात् मोक्षात्मकं वदन् ।

देहादेरीश्वरो हेतुर्यदि शास्त्रं विहन्यते ॥१८॥

सूत्रकारः आत्मादितत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमं परं पुरुषार्थमाह । स एव ३० संसारं परं सूचयति, यतः देहादिरीश्वरहेतुः । तदनयोः परस्परविरोधात् सूत्रकारस्य

(१) ईश्वरस्य । (२) नित्यस्य ईश्वरस्यापि अन्यचेतनाधिष्ठितत्वे । (३) ईश्वरकर्मण । (४) अन्यजनस्यापि । (५) ईश्वर ।

पुद्गिमत्त्वं कथं कल्पयेत् ? कः प्रेक्षावानपवर्गमर्षितन्मं प्रतीयते तद्विपर्यं शास्त्रं कुर्यात्
यतो नेक्षरो पुद्गिमान् ? तन्न, अन्यस्मात्प्रमवात् ।]

देह आदिस्य सकलकार्यमामस्य स तबोक्तः तस्व ईद्वररो नित्यो व्यापी यदि हे
(हेतुः) शास्त्रे (स्त्रं) क म य र वेर्वचन स (नं तदेव) वा विहन्यते वाप्यते । किं कुर्वन् ?
इत्याह—यदन् कथयम् । किम् ? इत्याह—मोक्षात्मकम् (मोक्षात्मकम्) मोक्ष
मित्यर्थः । कुतः ? इत्याह (ह-) संसार [सुख]संविप्तिक्षयात् , संसारो जन्म-
मरणविप्रकम्भः सुखमह्यमुपलक्षणं दुःखादेः स्वयित्ति[ः]पुद्गिः दुःखाविविक्तं येतेरपि
[३८३३] मह्ये (दुःखादिभ्यं संविप्तेरपि तेनेव मह्ये) प्राप्ते तदुपादानं दृष्यते मोक्षस्यात्सा-
मुच्छ्रान्तं प्रतिपादयितुम् , तासां क्षयात् । एतदुक्तं मन्वति—यदा सर्वोत्पत्तिमताम् एकस्व
मावो नित्यो व्यापीश्वरः कारणम् तदा सर्वं स्रवा सर्वोपामविशेषेण देहाद्य इति न तत्कुर्यात्
मोक्षः । तदुक्तं न्वा य वि नि ष्य ये—

“कारणस्माद्धये सेवां कार्यस्वोपरति” कथम् ।” [न्यायवि १।१०३] इति ।

अथ (न क) नित्यस्या (स्व)भावे वा (अन्या)ऽवित्तयस्य कश्चित्प्रेक्षा इत्युक्तम् । एतु
तत्कथं (तनु तत्कथं) स्वापि र्त् एव कारणं तत्कथं तदनुपपत्तिरिति चेत् संसारनिर्वाणपुर
प्रवेशः । एतो मोक्षमिच्छता महत्त्वादिबद् ईश्वरोऽपि तत्कारणं नाम्युपगम्य इति ।

यदि चैवं (वा, एव) व्याख्यायते—देहादी(देरी)श्वरो हेतुः यदि । किं कुर्वन् ?
यदन् ? किम् ? शास्त्र [म्] । किं मूढम् ? इत्याह—मोक्षाह (स्म)र्क मोक्षस्य [स]भिधानं
यस्मिन्निति । कुतः ? इत्याह—संसारोत्पत्तिः । एहिं विहन्यते परस्परविरोधेन करो
(ईश्वरो) निराक्रियते । तथाहि—सर्वथा आत्मनो देहादिकर्तृत्वं प्रतिपद्यमान एव संसारोविश्वो
(संसारविश्व)पान् मोक्षकर्म (आत्मक) शालं यदन् तदभावं यदतीत्येव विरोधः । अथ तच्छ्रद्धं
तत्प्रतीतिं [न] मन्वत्यन्यतो भावात् न सर्वमीश्वरकृतम् , तेनै व्यभिचारात् ।

अथवा, यदुक्तम् ‘कर्मपरवचनः किं पुद्गिमानवेनम (मन्वेतनम)तिष्ठते संसारिणं वाऽऽ-
त्मानम् इति ? तत्क (तत्र) परस्मिन् तदुद्दिमस्वसाधनमाशङ्क्य रूपयन्नाह—संसारोत्पत्तिः ।
देहादेरीश्वरो हेतुः यदि ‘प्रतीयते [ह]त्यप्याहारः । किं कृत्वा [३८३३] तद्वत्तुरसौ ?
इत्याह—संसारसुखसंविप्तिक्षयात् तत्कथमामित्यं सुखसुखसंविप्ति[ः] समाहित्य इति
वादेव (यावत् । एव)मर्थं च संसारमह्यम् , इतरथा सुखसंविप्तिमह्यमेव कुर्यात् । किं
कुर्वन् समाहित्यं तद्वेत्तः प्रतीयते ? इत्याह—यदन् मोक्षात्मकं शास्त्रम् , मोक्षमह्यं तदुप
शास्त्रोपतत्त्वोपलक्षणार्थम् । अत्र रूपम् विहन्यते ईद्वर इति । तद्यथा—यदि सुखं सुखं एवे
वन् यद्वेष्टं (वेष्टस्तेष्टम्) एवेव परेषामपि विभाष्यम् , न क्षरीरयि । यदि पुनः न क्षरीरं ये

(१) दृक्कर्मसंविप्तिपदस्य मह्यम् । (२) संसारसुखसंविप्तिनाम् । (३) ‘कर्मस्वोपरतः कथम्’-
न्यायवि । (४) ईश्वर एव । (५) संसारोत्पत्त्याभावेन मोक्षः स्वादिवर्धं समर्थकारणतद्भावात् । (६)
प्रत्यकाराद्यैः । () अन्यकृतकारणैः ।

च [?] आत्मानोऽपि तदेव कुर्यात् । अथ कर्मणः सहकारिणः परत्र भावात्तत्रैव तत्कुर्या [त्] नात्मनि विपर्ययात्, कर्मापि इष्टतया आत्मनि विधातव्यम्, अन्यथा नान्यत्रापि । तस्य तदा [तद]हेतुत्वे^३ कथमव्यभिचारो हेतूनाम्^४ ? अथ[वा] शास्त्र(स्त्रं) विहन्यत(ते) प्रमाणेन इति व्याख्यातव्यम् । अत्र 'कः प्रेक्षावान्' इत्यादि वृत्तिर्भविष्यति ।

कारिका व्याख्यातुमाह—सूत्रकार इत्यादि । सूत्रकारः अक्षपादादिः परं^५ पुरुषार्थमाह । किम् ? निःश्रेयसाधिगमं निःशेषवेशेषिकगुणंप्रहाररूपनिर्वाणप्राप्तिम् । कुतः ? इत्याह—आत्मादेः तत्त्वज्ञानात्, नेश्वरात्, अन्यथा तद्वैफल्यम् । ईश्वरा(रो) यावत् तत्त्वज्ञानोत्पादनात्याया (नाया)त्मान् क्लेशयति तावन्मोक्षमेव विदधातु इत्येतदनेन दर्शयति । स एव सूत्रकारः संसारं मुक्तेः परं प्रकृष्टं सूचयति । कुतः ? इत्याह—देहादिरीश्वरहेतुः 'इति' शब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । इत्येवमाह यतः । निगमयन्नाह—तदित्यादि । यत एवं तत्तस्मात् [३८४क] १० अनयोः सूत्रकारवचसोः परस्परविरोधात् बुद्धिमत्त्वं कथं कल्पयेत् सूत्रकारस्य इति । यदि वा, सूत्रकारो महेश्वरः सर्वस्य तत्पूर्वकत्वात् अपरं पूर्ववत् । अयं तु विशेषः बुद्धिमत्त्वं कथं कल्पयेत् 'ईश्वरस्य' इति । अथवा, अक्षपादादित्यप्रेष (अक्षपादो निःश्रेयसाधिगम[म]माह, देहादिः सूचयतीति वाक्यभेदेन व्याख्यातव्यम् । 'देहादिहेतुरीश्वरः' इति च पाठोऽस्ति । तत्राप्येवं वाक्यभेदः तदनयोः ईश्वरकारयोः सूत्रकारयोः (ईश्वरसूत्रकार- १५ रयोः) बुद्धिमत्त्वं कथं कल्पयेत् ? परस्य ईश्वरबुद्धिमत्त्वसाधकं 'कः' इत्याद्यागद्व्यते दूषयितुम्—कः प्रेक्षावान् अतीन्द्रियार्थदर्शी अपवर्गम् उपलक्षणमेतत् अशेषाऽऽत्मादितत्त्वस्य । किंभूतम् ? अचैतन्यं चेतनारहितत्वं प्रतीयते, त (यतः) तद्विषयं शास्त्रं कुर्यात् न कश्चित् ? सुगतादेरसम्बन्धा(रसम्बन्धा)भिधायित्वात् कणचरादेश्च तदुपदेशादेह(देव) समीहितसिद्धेः यतोऽन्यस्य तंप्रतिपन्ना (तत्प्रतिपत्तौ) नेश्वरो बुद्धिमान् । यत इति वाऽऽक्षेपे यतो न बुद्धिमान् ? २० तद्वानेव । अत्र दूषणमाह—नेत्यादि । यदुक्तं तन्न । कुतः ? उक्तप्रकारादन्यस्य मुक्तिप्रकारस्य संभवावेवमन्यन्ते (संभवात् । एव मन्यते) यथा ईश्वरस्य अनन्तज्ञानस्वभावस्य सतः तद्विव-नुक्त (तद्विघातक) कर्मापाये यदा सर्वज्ञत्वं न कदाचिदा(द)चैतन्यं तथाऽन्यस्यापि । विशेषः पुनरयमेव भवन्स्यापगमेन (मलस्यापगमेन) कस्यचित् स्वाभाविकस्तदपायोऽन्यस्योपायात्, २५ ततोऽन्या(न्यो)विमुक्तिं प्रति यतत इति ।

एतदेव दर्शयन्नाह—आत्मलाभमित्यादि ।

[^१आत्मलाभं विदुर्मोक्षं जीवस्यान्तर्मलक्षयात् ।
नाभावं नाप्यचैतन्यं नचैतन्यमनर्थकम् ॥१९॥

(१) अन्यप्राणिषु । (२) कर्मण । (३) ईश्वराहेतुकत्वे । (४) कार्यत्वादीनाम् । (५) बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा विशेषगुणा । (६) तत्त्वज्ञानं व्यर्थं स्यात् । (७) महेश्वरपूर्वकत्वात् । (८) व्याख्येयम् । (९) ईश्वरोपदेशादेव । (१०) तुलना—“न हि गुणादिविनाशात् जड, गुणगुणिविनाशात् शून्य, भोग्यविरहात् तदभोक्ता”—लघी० स्ववृ० श्लो० ७६ । “स्वरूपावस्थिति पुसस्तदा प्रक्षीणकर्मण । नाभावो नाप्यचैतन्यं न चैतन्यमनर्थकम् ॥”—तत्त्वानु० श्लो० २३४ ।

न वै निर्वाणम् अमवित्तुः निरात्मकम् अशेषगुणवैकल्यं सात्मकं दृश्यं [दर्शन रहितम्] शिष्यं द्रव्यान्तरवत् । किं तर्हि ? मल[क्षयात्] जीवस्य आत्मलक्षणं मणिवत् । अन्यथा ध्यर्षः प्रयासः । तथा सति नेश्वरो बुद्धिमान् अशेषगुणवैकल्यरूपमोक्षामिषानात् , न कणमद्यादि' तदर्थं तद्वचनात् प्रवृत्तेः , परस्परविरुद्धामिषानात् बुद्धवत् ।]

1 जीवस्य आत्मलक्षणम् अ[न]न्तज्ञानादित्त्वभावलक्षणं वित्तुर्मोक्ष । संश्रमः (वत्त्वामा) कुतः ? इत्याह—अ तर्मेत्क्षयात् जीवस्य स्वभावाऽन्यथाभावोऽन्तर्मोक्षम् [३८४] तस्य क्षयात् । अनेन सामर्थ्याद् द्रव्यमलक्षणोऽप्युक्तः, तदेवायं तदभावात् । नाभ्यां जीवस्य मोक्ष वित्तुः अस्याऽप्रमापत्वात् । नापि तस्याचैतन्य भेदनादितत्वम् । किं वित्तुः ? [मोक्षं] अत एव न चैतन्यमनर्थकं प्राद्यक्ष्यं तस्य तं वित्तुः । स्वपरप्रकृतनसङ्गणस्य 10 प्रतिष्ठाभावे नितरां लक्षणाभिन्न्यतिः न पुनरभावः । नहि मातुः अलक्ष्यपदप्रविचये स्वपर प्रकृतनरूपं विप्रहाति ।

[कारि]कं वित्तुष्वन्नाह—नवै नेत्र निर्वाणशिष्याः(शिष्याः) । किन्मूतम् सवित्ते (तस्य ? अमवित्तु) रजुत्पत्तिमात्रस्य । वैशेषिकनिर्वाणार्थं विशेषमाह—निरात्मकम् । तथा न चैव निर्वाणं शिष्यः (शिष्याः) । किन्मूतम् ? अशेषविशेषगुणवैकल्यम् बुद्ध्याविवक्ष्यम् । सौगतायस्य 15 विशेषमाह—सात्मकमिति । कस्यच तद्वैकल्यं नवै ? इत्याह—द्रव्यान्तरवदिति । जीवा(ष) द्रव्यादन्वयं द्रव्यं प्रविश्यापि तदन्तरम् तस्यैव तद्वत् । पचा निःस्वभावतामयात् न प्रविश्या- देरशेषगुणवैकल्यं तथा जीवस्यापि । अनेन परस्य तद्वैकल्य(त्वे) दृष्टान्ताभावमाह । तथा नवै निर्वाण(र्ष) शिष्यः । कश्चन्मूतम् ? इत्याह—इदमेत्यादि । किन्मूतं तर्हि तद्वन्तः कश्चमिति ? इत्याह—किं तर्हि इत्यादि । किं तर्हि किन्तु जीवस्य तद्वत्त्वभावस्य आत्मलक्षणं निर्वाणं शिष्यः ।

(१) तुक्त्वा—“तस्मात्तद्विस्तारानुक्तत्वात्तद्वैकल्यवैकल्यम् । तस्मात्तन्मूर्त्तं बुद्ध्या सत्त्ववर्तिं मुमुक्षुषा ॥ —प्रमाणवा २।१५१ । ‘तत्र निरवशेषत्वाविधायिकादिकस्य क्लेशगणस्य प्रहात्यात् सोपविशेषं विचार- मित्यतः । तत्रोपवीचते अस्मिन्नात्मस्यैव इत्युच्यते । इत्युच्यते च अत्यन्तमेव अत्यन्तमिति मितिः । पञ्चोपादानस्य च च्यते । तित्यतः इति श्लेषः । सः उपविशेषेण वर्तते इति सोपविशेषं । किं तद्विचारात् ? तत्र स्वत्व- माहकमेव केवलं सत्त्वपरद्रव्याविकलैस्तदन्तरवदितमवधिष्यते । विद्वत्सोपवीचितामममाहवत्त्वात्सात्म्येन । तसोपविशेषं निर्वाणम् । ननु तु निर्वाणं स्वल्पमात्रमपि बाधितं तद्विद्वत्सोपविशेषं विचारम् । तद्वत् उपवि- शेषोऽस्मिन्निति कृत्वा विद्वत्सोपवीचितामममाहवत्त्वात्सात्म्येन । तद्वै च्यतिश्लेषोऽप्यतः— अर्थात्तद्वैच्येन कावैव वैद्वत्त्वमात्रमात्रम् । प्रवृत्तत्वेन निर्वाणं विमोक्षस्तस्य वैतन्ता ॥” —भाष्य ५ ५ ५१-२ । (२) “नद्यानामात्मगुणात्सात्म्यतोऽपि कतिमोक्षः ।” —प्रमाणं ५ ५ ११८ । “वाच्यतामपुन्या- सर्वं सोपविशेषा वासकत्वेन । तावद्वत्त्वमित्येव बुद्ध्यात्सोपविशेषकत्वेन ॥ ननु तस्मात्तद्वत्त्वानां कीदृशत्वा- दितिष्यते । स्वकल्पप्रतिष्ठानां परित्यक्तोऽपि कतिमोक्षः । —न्यायम् ५ ५ ८ । प्रमाणं ५ ५ ८ । प्रमाणं ५ ५ १ । (३) तुक्त्वा—“तस्मात्तद्वैकल्यवत्त्वत्सोपविशेषां स भोग्य, वा तु बुद्ध्या स्वकल्पो- पकृतिः सोऽप्यर्थः । —भोग्या २।१११ । (४) द्रव्यकर्माभाव । (५) अन्तर्मोक्षरूपभावकर्माभावे । (६) जीवत्व । (७) जीवत्व । (८) मोक्षम् । (९) मूतम् । (१०) वैशेषिकत्व । (११) “शिवमन्तरमन्त्र- मन्त्रमन्त्रात्तद्वैकल्यमन्त्रम् । अद्यत्तत्तुक्तविद्यविद्यमन्त्रं विमर्कं मन्त्रमित्युच्यते ॥ —रत्न- क्षे ७ । सर्वार्थसि ५ ११ ।

कुतः ? इत्याह—मलेत्यादि । कस्य वा ? इत्याह—मणीत्यादि । तदनभ्युपगमे दूषणभावान्यथे (दूषणमाह—अन्यथा इ)त्यादि । निर्वाणस्यास्याभावप्रकारेण अन्यथा मोक्षार्थिनां व्यर्थः प्रयासः । सभावस्य (अभावस्य) नाशयितुमशक्तेः प्रयोजनाभावाच्च इति भावः । एव जीवस्य आत्मलाभ-
लक्षणो (णे) मोक्षे सति यज्जातं [३८५क] परस्य तद्दर्शयन्नाह—तथा सतीत्यादि । तथा तेन प्रकारेण सति जीवस्य आत्मलाभलक्षणे मोक्षे नेश्वरो बुद्धिमान् अशेषविशेषगुणवैकल्यरूपस्य ५
मोक्षस्या नभि(स्याभि)धानात्, न करण (कण)भक्षादिः^१ बुद्धिमान् तदर्थं तद्वचनात् प्रवृत्तेः । एतदेव दर्शयन्नाह—परस्परेत्यादि । स्वात्मन्यवस्थानम् आत्मनोऽशेषगुणवैकल्येन, तस्मिन् सति तदभावापत्तेः विरुद्धं तदपि तस्य तत्रावस्थानेन, तस्याभिधानात् । निदर्शनमाह—
बुद्धेन तुल्यं वर्तते इति बुद्धवत् ।

बुद्धस्याऽबुद्धिमत्त्वं दर्शयन्नाह—तत्त्वमित्यादि ।

१०

[तत्त्वं शून्यं पदार्थानां येषां ते निरात्मनः ।

निर्वाणं किं विशिष्येत तदर्थञ्च तपश्चरेत् ॥२०॥

पञ्च[स्कन्ध]अपुनर्भवलक्षणं निर्वाणं स्वरसतः सिद्धं यदर्थं तपस्तपेत् । सन्तान-
नस्य असंस्कृतत्वादसत्त्वात् । चरमचित्तस्य अकिञ्चित्करत्वेन अवस्तुत्वे तद्धेतुपरम्पराया
अपि तथाऽभावात् । द्रव्यसन्तानानां स्वहेतुफलप्रवृत्तिरेव लक्षणं परस्परप्रत्ययात्मकत्वात् । १५
कथमन्यथा 'यस्मिन् सत्येव यद्भाव एव विकारे च विकारः तत् कार्यमितरत् कारणम्'
इति लक्षणं व्यवतिष्ठेत् ? न चापरमन्योऽन्यप्रत्यक्षलक्षणम् । यदि पुनश्चिन्तामयीमेव
प्रज्ञामनुशीलयतां विभ्रमविवेकनिर्मलमनःप्राप्तिः निर्वाणम् ; तदपि मिथ्याभावनायां न
संभवति [कामशोकभयोन्मादादिवत्] नैरात्म्यम् ।]

ते तव । कस्य ते ? इत्याह—निरात्मनः सौत्रान्तिकादिमनवतो (मतवतः) बुद्धस्य २०
इत्यर्थः । ये पदार्थाः रूपादयः पञ्चस्कन्धः (न्धाः), बहिरर्थशून्याः विज्ञानसन्तानाः, सकल-
शून्यता वेति तेषां तत्त्वं स्वरूपं शून्यं निःस्वभाव निरूपितविधिना तत्त्वस्य घटनायोगात् ।
तथा सति [किम् ? इ] त्याह—संसार (रात) किञ्चिष्येत (किं विशिष्येत) निर्वाणं
तेनैव भिन्नतरयोः (अभिमततरयोः) अविशेष इति यावत् । दूषणान्तरमाह—तदर्थम् । किम् ?
तपः चरेत्ते^१ जनः । च शब्दो दूषणसमुच्चये ।

२५

[कारि]कार्यं दर्शयन्नाह—पञ्चेत्यादि । निर्वाणं सिद्धम् । किं रूपमपि (पम् ? इ)
त्याह—[अ]पुनर्भवलक्षणम् । कुतः ? इत्याह—स्वरस्व(स)तः । कारणमन्तरेण कस्यचिदभावे
पुनर्भवाभावादिति भावः । यदर्थं (र्थं) यस्य निर्वाणस्य निमित्त(त्तं) यस्तस्येत (तपस्तपेत्)

(१) वा ह्वार्थे । (२) [कणाद-अक्षपादादयः । (३) मोक्षार्थम् । (४) ईश्वरवचनात् । (५)
अशेषगुणवैकल्ये सति । (६) स्वात्मन्यवस्थानस्य अभावः स्यात् । (७) अशेषगुणवैकल्यम् । (८)
स्वात्मन्यवस्थानेन । (९) विरुद्धमिति । (१०) मतवादिन । (११) ते तव ।

- वत्त्व एव सिद्धम् । सम्मानकार्यं तपस्तप्यत इत्येवं चेत् अत्राह—[सन्ता]नित्यादि । अंसकृत
 स्वात् सम्मानिन्यो भिन्नस्याभिन्नस्य वा सन्तानत्व स्या (नस्याऽ)सत्त्वात्, एतः तत्त्वभाषो
 यस्तः किञ्चुकरागवद्विच्छेद एव इति भावः । इदञ्च न तत्त्वभाषो बल इति [३८५] दर्शय-
 न्नाह—परमेत्यादि । यस्य न कदाचिदपरं सजातीयं चित्तं भविष्यति तद्व्यवस्थित [५] स्वा-
 ५ किञ्चित्करस्वेनानर्थाकारित्वेन अवस्तुत्वे सति तद्वैतुपरम्पराया अपि तथा तेन अवस्तुत्व
 प्रकारेण अभावाव(न) सन्तानत्वभाषं तपस्तप्यत इति । ततो विजातीय(य)योगिज्ञान-
 (न)भावावयोव इति चेत् अत्राह—स्वेत्यादि । स्व वत् (स्वं च तत्) हेतुफलं च स्वोपा-
 दानापादेव इत्यर्थः, ताभ्यां प्रवृत्तिः । केयाम् ? इत्याह—द्रव्यसन्तानानां गुणपर्यायवन्ति
 द्रव्याणि, तत्सन्तानानां द्रव्याणां च तत्प्रवृत्तिरेव सधुर्पातवैव दर्शनात् । न च यस्य यत्सम्बन्धं
 १० तत्तदभावे भवति स्वभेदनाभावे ज्ञानवत् । ततो यथा ज्ञानात् तत्संवेदनसिद्धिः तथा द्रव्यात्
 तत्प्रवृत्तिसिद्धिः इत्यस्य पुनर्दर्शनात् द्रव्यमहत्त्वम् । इतश्च तत्प्रवृत्तिरेव तेषाम्, इत्याह—परस्पर-
 स्यादि । परस्परसम्बन्धं प्रत्ययः कारणं भावप्रधानोऽर्थं निर्देशः, स एव आत्मा स्वभावो येषां
 तेषां भावात् तत्त्वात् तेषां प्रवृत्तिरेव । एवं मन्वते—यथा योगिनोऽन्वस्य वा अचरमचित्तं सह
 कारिकारणम् अन्यथा विषयत्वयोगात्, तथा सच्चिद (स्वचि)तस्यापि चाम्बन्धो र्वा, अन्यथा
 १५ रूपस्य रसं प्रति सहकारित्वेऽपि न रसस्य र्वाति र्वा इति *एकसास्तामध्य (सामग्र्य)-
 चीनस्य” [प्र० वा० ३।८] इत्यादि प्लवत । तथा सति उपादानसहकारिप्रत्यक्षसालिम्ब
 (साम्निध्ये) विजातीयवद् अन्यवचि(पि) कार्यं(र्त्वि) केन वाक्येते ?

- एतेन वम(चरम)स्योपादानसक्तवैक्यं निरस्तम्, अन्यत्रापि प्रसङ्गात् । अत्रापि
 स्यात् [३८६] सजातीयसुसत्त्वा (सुसत्त्वात्) तस्य दृष्ट्यापि कारणम् इति “तदनु[बन्धा]
 २ साधारणसुसन्तानं” [नः] । तदुक्तम्—

ॐ “दुःखे विषयासमितिः दृष्ट्या वा बन्धकारिणम् (कारणम्) ।

प्राणिना यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति ॥” [प्र० वा० १।८३]

इति चेत् न तत्त्वभाषेत्वं हीनस्थानानु सत्त्वा (तदनुसन्धसत्त्वा)नस्य तदभावेऽभावात् न
 चित्तमात्रस्य स्वातन्त्र्यात्वा हि (त्रस्यातत्कार्यत्वात् चि)दृष्ट्येऽपि ध्यानिनि मावात् ।

- एव मत्तम—दृष्टासमानां यद्वाव(महाक)रुपाकसात् मववस्था न (सहावस्थानम्) तदुक्तम्—
 २५ “तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महसो कृपा ॥” [प्र० वा० १।२ १] सन्धानोपभेदवतां तु

(१) उल्पादादिप्रवरदित्वात् असत्त्वादित्यर्थः । “उत्थं हि प्रययता श्रीर्जीमाणि विद्यया संदृष्टव
 र्दसकृतककचानि । संभ्रूतस्य मिश्रव वरपदोऽपि प्रजावते ज्वरोऽपि स्थित्यन्वयकारणमपि इति । न चाविच-
 रीमस्व नृदिपावत्त्वेन आत्मादिकञ्चनमस्ति ॥” —माध्व वृ ५ १७५। (२) ज्ञानेन्द्रः । (३) सन्तान-
 त्वभाषः । (४) बुद्धम् । (५) हेतुफलकारणवृत्तिरेव । (६) कारणम् । (७) उत्तररसं प्रति । (८) उपादा-
 नकारणत्वम् । (९) “कृपावै रसता गतिः । हेतुपरमाहुमानेन भूमेन्वयविक्रमवत्” इति श्लेषः । (१०)
 दृष्ट्यानुसन्धाभावात् । (११) न अनुसन्धावः अननुसन्धानाः, पञ्चात् सन्तानभावात् इत्यर्थः ।

तद्भावात् सदानवस्थायित्वमिति, तद्युक्तम्, अचेतनवत्तद्भावेऽपि स्वहेतोरेव प्रबन्धाऽनिवृत्तेः । ततः[ः] स्थितम्—‘परस्परप्रत्ययात्मकत्वात्’ इति ।

स्यादेतत् चरमचित्तस्योभयशक्तियोगेऽपि परं त्र बहुलं तथा दर्शनात्तदनु रूपं या[वद्]-दृष्टकल्पनं युक्तम्, अन्यथा ज्ञानमनवयवेन स्वावभासि कथं सिध्येत् ? वा[ध]कमन्यत्रापि दर्शितम् ‘रसाद् रूपप्रतिपत्तिर्न स्यात्’ इति । विजातीयवत् सजातीय कार्यं स्वयमेव न जायत इति कथमुच्यते—‘स्वहेतुफलप्रवृत्तिरेव द्रव्यसन्ताना[ना]नाम्’ इति ? तत्राह—कथमन्यथा इत्यादि । तत्प्रभवे (भवा)कारेणान्यथा यस्मिन् कारणाभिमतं सत्येव नासति यद्भावो यस्य कार्याभिमतस्य भावः उत्पाद एव इत्यवधारणीयम् विकारे च यस्य विकृतौ च विकारो ‘यद्विकारः’ इति द्रष्टव्यम्, इदम् उपादेयस्य, पूर्वं कार्यमात्रस्य लक्ष[णम्] तत्तस्य कार्यं तथेतरत् कारणम् इति च द्रष्टव्यम् इत्येव लक्षण[णं] कार्यकारणयोः कथं न कथञ्चिद् व्यवतिष्ठेत् ? १० यथैव हि [३८६ख] चरमचित्ताभिमतं समर्थेऽपि स्वयमेव न भवति^१, तथा अस्मिन् सत्यपि स्वयमेव भविष्यति, यथा “सभागमकुर्वतोऽपि^२ विसभागकरणम् तथा विसभागमकुर्वतोऽपि अन्यकरणमिति न सामग्रीजन्यता कार्यस्य, कदाचिदुभयं वा स्वयमेव न भविष्यति, इति कार्य-मकुर्वतोऽपि चरमस्य सत्त्वे नित्यस्यापि तमिति (तदिति) भावः ।

यदि मतम्—उपादानेन सहकारिकारणस्ते (णस्य तेन वोपा)दानस्यातिशयापादनं न सह- १५ कारित्वम् अपि तु सर्वेषाम् एकत्र कार्ये व्यापारः, स चरमस्यापि न विरुध्यते इति, तत्राह—नचेत्यादि । नचापरम् उक्तादन्यत् अन्योऽन्यप्रत्ययलक्षणं किन्तु एतदेव । न हि सदा स्वं नित्यस्य समर्थस्य परापेक्षा इत्युक्तम् । एतेन अन्त्यशब्दस्य ककालीयानारम्भे (सजातीयानारम्भे) सत्त्वं निरशंसन्ना (निरंशसत्ता)सम्बन्धोऽपि चिन्तितः ।

ननु मा भूत् चित्तसन्ताननिवृत्तिर्निर्वाणम्, आस्रववि(नि)रोधो निरास्रवचित्तोत्पत्तिः २० तत् स्यात्, एतदेव दर्शयति दूषयितु यदि इत्यादिना । यदि पुनः विभ्रमविवेकनिर्मलमन- [ः] प्राप्तिर्निर्वाणम्^३। किं कुर्वताम् ? इत्याह—चिन्तामयीमेव^४ अनित्यत्वाद्यनुमानरूपामेव नान्या प्रज्ञां बुद्धिम् अनुशीलयताम् अभ्यस्यताम् इति । तत्र दूषणमाह—तच्चचेत्यादि । तदपि निर्वाणं न संभवति इत्युक्तम् । कथम् ? अतच्चभावनेत्यादिना । कस्मिन् सति तत्र संभवति ? इत्याह—

(१) महाकरणाऽभावात् । (२) दीपादौ । (३) “सत्येव यस्मिन् यज्जन्म विकारे चापि विक्रिया । तत्तस्य कारणं प्राहुः ”—प्र० वा० १।१८२ । (४) कार्यम् । (५) सजातीयम् । (६) विजातीय । (७) सत्त्वमिति । (८) ‘स्व’ इति निरर्थकम् । (९) निर्वाणम् । (१०) “कार्यकारणभूताश्च तत्राधिद्यादयो मता । वन्धस्तद्विगमादिष्टो मुक्तिर्निर्मलता धिय ॥ यथोक्तम्—चित्तमेव हि ससारो रागादिक्लेशवासितम् । तदेव तैर्विनिर्मुक्त भवान्त इति कथ्यते ॥”—तरवस० प० पृ० १८४। (११) वृत्तस्थः श्रुतचिन्तावान् भावनायां प्रयुज्यते । धिय श्रुतादिप्रभवा नामोभयार्थगोचरा ॥ ५ ॥ श्रुतादिभ्य प्रज्ञा प्रभवति (जायते) तत्र श्रुतमयी प्रज्ञा नामार्थम्, चिन्तामयी उभयस्य नाम्नोऽर्थस्य च कृते । भावनामयी प्रज्ञा केवलमर्थस्य कृत इति वैभा-पिका । सौत्रान्तिका (वसुवन्धु) श्रुतमयी प्रज्ञा हि आस्रप्रमाणजो निश्चय, चिन्तामयी प्रज्ञा युक्तिनिध्यान (शुक्त्या नितीरण)जो निश्चय, समाधिजो निश्चय भावनामयी प्रज्ञा ॥—अभिध० को० टी० पृ० १६१ ।

मिथ्याभावनायां मिथ्या परस्य सर्वस्यम् (सर्वस्य क्षणिकत्वा) दुमानं तस्य भावनायां सत्याम् ।
नहि मिथ्याका[ना]भ्यासात् तत्त्वज्ञानं कामसोक्तमयोन्मादाविवत् ।

अपर आह—यथा आत्मन्यवैतलेयेऽपि 'बैन[त]योऽहम्' [३८७क] इति, 'मिथ्याभाव
नायामपि विद्यापहारः तथा प्रकृतायामपि शोपापहार इति चेत् न आत्माविभावनयामपि
५ तत्रसङ्गा[त्], निर्वाणस्य चोभयत्र समानत्वात् । वस्तुप्रतिक्रमात् मिथ्यात्वेऽपि न शोपा'
इत्यपि न यु[क्तम्, त]च्छेत्तरत्वा[त्] तदभावादिति । 'वर्तिर्वाणमुपपन्नं न तत्कारणम्' इत्यनेन
वर्णयति । स्वयं च निर्वाण(वी)कीकरणप्रधानेन शीघ्र(सा)या निर्वाणहेतुत्वं साधयन्तं निराहृत्य
विद्यापहारनिवर्तनेन मिथ्याभावनायाः तत्साधनवि इत्यनुक्तकरी ।

ननु मिथ्यात्वाविशेषेऽपि "सर्वं दुःखमनिस्पृहम्" इत्याद्युक्तेः विषयेषु वैराग्यम्

१० "उपस्यमूत्रच्छिः(छिद्र)वत्" इत्युक्तेः [१] "नात्मावि (दि) तत्त्वम्" इत्युक्तेः [३७] । तत्र मैत्र
स्मभावनेव मुक्त्यर्थमिति चेत्, अपराह—[वैराग्य]मित्यादि । अत्रायमभिप्रायः—आत्मिकोऽना-
[दि]निघन्ता(न)ज्ञानस्वभावः, तस्य आगन्तुका रगादयः, सर्वा(सरी)राहृदयेत्युक्तेऽपि तत्र
तत्त्वविशो वैराग्यसंभवात्, यथा कस्यचित् महाकृपस्य (महाकुलोद्भवस्य) कुतश्चिद्वक्तव्ये
प्रवृत्तस्य पुनः कुक्षौर्वाविषर्षने तत्र वैराग्यम्, अतस्त्वविशो मूत्रच्छिद्रम् इत्युक्तेऽपि न तत्र तत् ।
१५ गच्छंति (गच्छु चि) रावितच्छिद्रवर्षनेऽपि "तस्य तत्र प्रवृत्तिवर्षनात्, "विपरीतस्व "वयमिति सु-
क्तेऽपि "वृत्ति । "वृत्ति ।

यदि वा, मरीचे पत्रे मिथ्याभावनायां निर्वाणं न संभवति आत्मवादिमते तु यथैवमनु
धानमपि" । तथाहि—

॥ "याः पश्यता (त्या)त्मानं तत्रास्याहमिति श्लाघतस्नेहः ।

स्नेहात् सुखेषु मृष्यति मृष्या शोपास्तिरस्कृते ॥"

[प्र वा० १।२१९]

इति चेत्, अपराह—चेतनोऽहम् इत्यादि ।

[चेतनोऽहं मम ज्ञानं स्वरूपं कर्मणाऽरिणा ।

तद्वैकल्यमितीहेतु कैवल्यार्थमुपायतः ॥२१॥

(१) शैलस्य । (२) गह्वरिण्येऽपि । (३) पदलोऽहम् । (४) "कामसोक्तमयोन्मादशौररगमाधु
पन्तुकाः । अमृतायपि पश्यन्ति सुरतीर्ष्यव्यतिमित्तम् ॥"—य वा १।२४२ । (५) अनुमानस्य वरम्भरा
बस्तुवातेः । (६) "इदानीं काचित् सामर्थ्यं शोभाशोभाप्रवृत्तम् । यदि स्वाभ्यन्तरेऽहमिति वासित प्रमे
वसी ॥ ... मिदोऽपि सत्त्वम् इदौ मतिवत्करवपकयो ॥२१ ॥ शोपा। त्वर्षीवत्प्रत्यावा शोभितेऽप्यविचारिता ।"
—य वा य वासितक ३ ११ । () "तस्माद् मूलममूर्तं वा यद् यद्वैदिकमिमांशते । साधनात्-
रिभियत्तौ तद् मृष्यत्त्ववर्षीच्छम् ॥"—य वा ३।२४१ । (४) वापते । (५) वैराग्यम् । (६) अतस्त्व
विदा । (११) तत्त्वज्ञानम् । (१२) ज्ञेयमज्ञम् । (१३) वैराग्यम् । (१४) 'वृत्ति' विरर्षकम् । (१५) 'न
संभवति' इति सम्भवाः ।

आ[त्मा]त्मीयतत्त्वमजानन्नेव कः दुःख[पीडितोऽपि] हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः प्रवर्तेत मत्तवत् ? यदा पुनः कुतश्चित् अनन्तज्ञानादिकं चैतन्यमात्मतत्त्वं तत्त्वज्ञानेन च तदुपेयं मिथ्यात्वादि कर्म हेयं प्रतिपद्येत तदा आत्मानं परं वा निर्व्याधितं कर्तुकाम इव निसर्गात् तदुपायेऽभियुज्येत नान्यथा । एकान्तपक्षे स्वपरश्रेयःप्राप्तेरत्यन्तमसंभवात् ॥

५

चेतनः स्वयं(स्व)परञ्चोऽहम् । कुतः ? इत्यत्राह—मम ज्ञानं स्वरूपं यतः अन्यथा [३८७ख] घटादिवत्तदयोगात् ।

ननु ज्ञानसम्बन्धाच्चेतनो न ज्ञानम्य ^१तत्स्वरूपत्वादिति चेत्, ^२सम्बन्धे तस्य प्राक्तनार्थतन (प्राक्तनाचेतन)रूपपरित्यागे अनर्थकं तत्सम्बन्धकल्पनम्, तत्स्वरूपत एत (पत्यागत) एव चेतनोपपत्तेः । ^३तदपरित्यागे न चेतन[ः] स्यात्, तद्वास्तु भवेत् । नहि दण्डसम्बन्धाद् ^४देवदत्तो दण्डो भवति । 'धनुः प्रविशति' इत्यादिवत् ^५स्यादिति चेत्, न, उपचारमात्रं दृढप्रत्ययवर्जितं भवैव (भवेत्) । कथं च भिन्न(न्न)ज्ञानं [तस्य] ? सम्बन्ध(न्धा)सिद्धिः(द्धेः) । तदुपचाराच्चेत्, सोऽपि कुतः ? तत्सम्बन्धात्, अन्योऽन्यसंश्रयः ।

किञ्च, ज्ञानस्यापि स्वग्रहणविक[ल]स्य कुतश्चेतनता, यतोस्योपि (यतोऽन्योऽपि) तत्सम्बन्धाच्चेतनः स्यात् । अर्थग्रहणादिति चेत्, न, स्वग्रहणाभावे ^६तदयोगात् । स्वपरप्रकाशनं ^७वरमात्मन एव कल्पितं किमपरेण ज्ञानेन ? ततः स्थितम्—'मम ज्ञानं स्वरूपम्' इति ।

^८सर्वस्य सर्वदर्शित्वं चेत्, अत्राह—कर्मणा [इ]त्यादि । कर्मणा । किम्(म्भू)तेन ? अरिणा तत्स्वरूपनाशकत्वाद् वैरिणा । तद्विकल्पं (तद्वैकल्यम्) तस्य ज्ञानस्वरूपस्याऽसम्पूर्णत्वम् नियतप्रकाशनरूपमिति हेतोः कैवल्यार्थं केवलस्य कर्मविकलस्य आत्मनो भावः कैवल्यं तदर्थम् । उपायतः सम्यग्दर्शनादिकमुपादाय (मुपाय)माश्रित्य ईहेत यतेत । ^९को हि नाम ज्ञानवा[न्]आ]त्मनो वैरिणं सोपायविलयं वीक्ष्य(क्ष)माणोऽपि उपेक्षते तत्कृतान्तुकसुखलेशपाशवशात् ।

कारिकां व्याख्यातुमाह—आत्मेत्यादि । अत्रायमभिप्रायः—अतत्त्वज्ञो वाऽऽत्मदर्शी तदर्थं न प्रवर्तेत, तत्त्वज्ञो वा ? त[त्र] प्रथमपक्षे सिद्धसाधनमित्याह—कोनत्रवे (कोऽजानन्नेव) प्रवर्तेत ? किम् ? इत्याह—आत्मीयतत्त्वम् [३८८ क] अनन्तज्ञानादिकं यावद्द्रव्यभावि- ^{१०}त्वादिति निरूपयिष्यते, न शरीरादिकं तत्प्रभव वा सुखादिकं विपर्ययात् ^{११}परतन्त्रत्वाच्च । के (क्वे)त्याह—हितेत्यादि । हितं निर्वाणं तत्साधनं च अहितः संसारः तद्धेतुश्च तयोर्याथासहख्येन प्राप्तिश्च परिहारश्च तयोरिति । क इव ? इत्याह—मत्तेत्यादि ।

ननु दुःखानुभवे तदजानन्नपि तत्र प्रवर्तेत इति चेत्, अत्राह—दुःखेत्यादि । नहि

(१) नैयायिक प्राह । (२) आत्मस्वरूपत्वात् । (३) ज्ञानसमवाये । (४) अचेतनस्वरूपापरित्यागे । (५) उपचारात् । (६) चेत्, । (७) अर्थग्रहणायोगात् । (८) तथा सति । (९) आत्मीयं तत्त्वम् । (१०) यावदात्मद्रव्यत्वावत् शरीरादिकं न भवति । (११) इन्द्रियाद्याश्रितत्वात् ।

पुमुष्वापीबितोऽपि बालकः अन्नं (भोदनं) वदुपायं च जानन् उत्र प्रवर्त्तते । त्रितीयपक्षे
 आत्मदर्शी तदर्थं प्रवर्त्तते , इत्याह—यदा [इत्यादि] । पुनरपि पश्चान्तरथात्ने, कृतशिक्षु
 अनुमानादिप्रमाणा[त्] प्रतिपद्येत पुनः । किम् ? इत्याह—आरमतस्व जीवस्वरूपम् ।
 किं तत् ? इत्याह—चैतन्यम् ।

- ५ न्तु यत् सवदा प्रतिपद्यते सर्वोऽपि, इति स तदर्थं प्रवर्त्तते इति चेत् अत्राह—अनन्त
 ज्ञान इत्यादि । चैतन्यविशेषणम् अन्यत् । तत्किम् ? इत्याह—उपेयम् । यथा यदि पुनः प्रतिप-
 द्येत, किम् ? इत्याह—कर्म । किंभूतम् ? हेयम् । केन ? इत्याह—तत्त्वज्ञान इत्यादि । यथा
 च 'तस्मै यं' तथा प्रतिपादयिष्येते । पुनरपि किंभूतं तत् ? इत्याह—मिथ्येत्यादि । तत्रमर्थं
 तत्रात्मा कित्वा (तत्रात्माऽनित्यत्वाविकं) वदुपमुष्मादिरादिबद् । तत्र कृतशिक्षविति । तत्कृतो
 १० जायते ? इत्याह—निसर्गादितवा (निसर्गादित्वादि, तदा) तदुपाये निर्वाणोपाये मिथ्येते
 (अभियुन्येते) । क इय ? इत्याह—आत्मानमित्यादि । [आत्मानं] स्वं परं वा निर्व्यापितं
 कतुक्काम इव, वैद्य इव इत्यर्थः । यथा आत्मानं पश्यन्नपि वैद्यः तस्वदर्शी स्वस्व परस्व
 ताधारो (वा बाधारोग)ज्ञानार्थं तदुपाये यमानादौ (यमानादौ) तदा(श्)धिकं सुखं मन्यमानः
 प्रवर्त्तते तथा प्रकृतोऽपि पुरुष इति, स्यवा (ज्ञान्यथा) नापरेण प्रकरणेण तत्राभियुन्येते
 १५ [३८८क] । कुतः ? इत्याह—एकान्तपक्षे [मित्येकान्तपक्षे] द्वयिकेकान्तपक्षे च स्वपरयोः
 भेदस्यो मुक्तेः प्राप्तेरत्यन्तमसंभवात् ।
 परवपि कुतः ? इत्याह—चित्तेत्यादि ।

[चित्तस्वपरसन्तानमेवामेवान्यवस्थितेः ।

मैम्याविर्विषोपेण क्रियासङ्करघाङ्गिनाम् ॥२२॥

- २ स्वसंवेदनमेव लक्षणं चित्तस्य, अन्यथा सवचित्तचैद्यानामात्मसंवेदन नोपपद्यते ।
 न चैकान्तस्वसंविचिचित्तस्य आन्तेरमाप्रसङ्गात् । यथादर्शनम् अनेकान्तात्मकत्वात्,
 यथाकूर्तं तत्त्वस्य स्वतः प्रतिपद्ये । परतश्च न संभवत्येवाधिगतिः, ज्ञानान्तरस्य
 अतद्विषयत्वात् अनन्यवेदानियमात् अनेका वस्वरूपस्यापि ग्रहणाविरोधात् । तत्र स्वपर
 चित्तस्यवस्था । विषयाकारभिवेकस्य स्वतोऽप्यस्य परत्वप्रसङ्गात् । परचित्तस्यापि
 २५ सहोपलम्भादिभिः स्वस्वमाभापत्तेः । विद्यानां कुतः सन्ततिः कार्यं स्वपर यस्मिन्
 सति 'स्वरविषाणवत् । न च ततो नैरन्तर्यम् । कार्यं तथा चात्यन्तमसतः कार्यत्वं
 प्रतिपिद्य वेदितव्यम् । कथं पुनः सतः कार्यत्वं कृतत्वात् कारणवदिति ? एकान्तानङ्गी-
 कृत्वावदनुकूलमाचरति । यथैव तर्हि सत्कार्यं तथैव नोत्पद्यते इति निष्पन्नत्वात्, यथा
 चासत् तथा च अत्यन्तमसंभवात् सपुण्यवत् इति । तत्त्वेर्दं कृतोत्तरम् । न कश्चिदेकान्त
 ३ वदन्नं यद्वलम्ब्य अनेकान्तसिद्धिः संश्रयादिना उपालम्ब्येत । तदपह्नवे क कस्य करणा
 दयः ? स्वपरसन्तानमेदानुपलम्भौ सत्त्वमेवामाभात् । सत्यां च स्वपरसन्तान

व्यवस्थायां कथमेवं पराप्रत्यक्षत्वात् कार्यादृष्टेश्च प्रमाणाभावात् गुणदोषान् कथञ्चिद-
जानानोऽयं यथाविषयं मैत्र्यादीन् भावयेत् ?]

चित्तं द्विविधम्—क्षणिकन (कम)व्यापकं सौकतकल्पितम् , नित्यं व्यापकं च साङ्ख्य-
वेदान्तवाद्यभिमतम् , तत्त्वं स्वे परो व (तच्च स्वः परश्च) सन्तानश्च सभागहेतुफलप्रव-
न्धः, तदभावे विसभागप्रस(गस)न्तानो दूरोत्सारित एवं (एव) तदपेक्षत्वात्, तस्य भेदश्च ५
प्रव्यादी (पृथिव्यादी)नां नानात्वम् अभेदश्च तेषामेव एकत्वम् तेषाम् अव्यवस्थितेः कारणात्
'एकान्तपक्षे' इति सम्बन्धः । तथाहि—निरंशं न किञ्चित् सदपि चित्तं स्वतोऽध्यक्षतः प्रतीयते ।
अत एव नाऽनुमानतोऽपि , हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्तस्य स्वयमनुभवात् । विचारितं चैतद्
विचारयिष्यते च । तदप्रतीतौ च स्वपरेत्यादिव्यवस्थापि दुर्घटा । न केवलं (लं) तत्र श्रेयः-
प्राप्तेरत्यन्तमसंभवः किन्तु मैत्र्यादेरपि इति दर्शयन्नाह—मैत्र्यादिरित्यादि । न केवलं आदि- १०
शब्देन करुणादेरेव परिग्रहः किन्तु दीक्षादेरपि, स त्क सिष्टे (सः शिष्ये)ऽन्यत्र वा न क्वचि-
त्, अनुग्रानवतः कस्यचिदभावादिति भावः । युक्त्यन्तरमाह—विशेषेणेत्यादि । न्यायातिरेक-
म(मे)तेन दर्शयति । क्रिया व्यापारव्याहारादिः तस्याः सङ्करः सरागे वीतरागे(ग)चेष्टासंभवः
तत्र वा सरागाचरणं(ण)संभवः तं किंतुना (शङ्कितुं) शीलाना सौगतानाम् । क मिध्यादौ
(शिष्यादौ) मैत्र्यापि(दिः) ? तस्य सतो ज्ञातुमशक्यत्वात् । यदि वा तच्छङ्किना साङ्ख्या- १५
नाम् । ते हि *'सर्वं सर्वत्र विद्यते'' इति वदन्तः मैत्रीविषये उपेक्षाविषयं [३८९ क] किन्न
शङ्कते(न्ते) । एतेन वैशेषिकादिरपि चिन्तेतः (चिन्तितः) गुणिनो(गुणगुणिनो)भेदैकान्ते शिष्ट-
त्वादिगुणाधारनियमाऽशिष्टेः(मादृष्टेः) ।

कारिकार्थं कथयितुमाह—स्वसंवेदनमेव इत्यादि । अयमेवकारः स्थानत्रये द्रष्टव्यः—
स्वसंवेदनमेव लक्षणमेव चित्तस्यैव इति । २०

ननु परसंवेदनमपि तस्यास्ति तदपि लक्षणं कस्मान्नोक्तमिति चेत् , अव्यापकत्वात्,
सुखादावसत्त्वात् । तदेव तल्लक्षणं कुत इति चेत् ? अत्राह—सर्वेत्यादि । स्वसंवेदनमेव चित्त-
स्यैव लक्षणमेव इत्यस्याभावप्रकारेण अन्यथा आत्मसंवेदनं स्वरूपग्रहणं नोपपद्यते तदेकार्थम-
समर्थं (तदेकार्थं)समवेतानन्तरज्ञानेन^१ अर्थापत्त्या^२ वा तद्ग्रहणे अनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ।
अनेन तल्लक्षणमेव इति कथितम् । केषाम् ? इत्याह—सर्वेषां चित्तानां नीलादिज्ञानानां चैत्तानां २५
सुखादीनामेव इत्यवधारणीयम्,^३ अन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तदात्मवेदनाभावे च न विशेषव्यवस्था
इति मन्यते । भवन्तस्य (भवतु तस्य) तदेव लक्षणमिति चेत् , अत्राह—न इत्यादि । न च नै
चि कान्त (नैव एकान्ते) स्वसंवित्तिः स्वस्य स्वय गृहीतिश्रित्तस्य(तिः चित्तस्य) किन्तु
कथञ्चि[दि]त्यर्थः । कुतः ? इत्यत्राह—ग्रान्तेरित्यादि । साङ्ख्यस्य पुरुषश्चेतनः यथा आत्मान

(१) निरशचित्ताप्रतीतौ । (२) वीतरागे । (३) "किं सांख्यमतमवलम्ब्य सर्वं सर्वत्र विद्यते ।"

—प्र० वार्तिकाल० पृ० १८० । (४) आत्मन । (५) तदात्मसमवेतद्वितीयज्ञानेन । नैयायिकापेक्षया ।

(६) मीमांसकापेक्षया । (७) अन्यथा ।

सन्नेतनादिरूपतया स्वतय(स्वय)प्रवागच्छति तथा चेत् 'प्रकृतिविविक्त्या (कृत्या) तर्हि सवदा 'प्रकृतिपुरणान्तरतस्वपरिष्कारात् (नात्) कृत इयं भ्रान्तिः—

❖ "तस्यात्तत्सगोद्घेतनं घेतनमदिह लिङ्गम् ।

गुणकृत्वे च तथा कर्त्तव्यं मयत्पुदासीनः॥" [सांख्यका० २०] इति

५ यतः संसार स्यात् ? मदि निरस्योक्त्याः^१ संयोगेऽपि ततयावेदने (तथा मेरुदाने) व्यपारभ्रान्तिः [३८९ ग] संभवः । प्रकृतेः सा भ्रान्तिः न पुरुरस्य इति चेत् तस्याः स्वस्यावदने कृतत्वद्वयवस्था ? न ह्यचेतनमेवमचेति—'ममात्र भ्रान्तिः' इति । तद्वेदने पुरुषकल्पनाऽनर्चक्यम् । पुरुषाऽत्रैति^२ भवति न तेन प्रकृतेरवेदने तद्व्यागात् । वेदने यथा तस्यैव 'स्वप्रधानमहर्षं यथार्थम्', अथवा 'महर्षं कृतविक्रममास्तु किं प्रकृतेर्विभ्रमकल्पे न (कल्प-
१० नेन) । कल्पमेकस्य^३ विभ्रमेतरकल्पनम् ? कथं प्रधानस्य ? परिष्कामित्वात् । पुरुरेऽपि 'धैर्यकल्पने को विराध' ? ततः स्थितम्—'नर्चक्यमृतेन (नर्चकान्तेन) स्वसन्निधि[] भ्रान्तेरमावदय (यस्य) प्रसह्यात्' इति ।

एतेन ब्रह्मप्राप्तमितिनित्तः (बाधपि निरस्त) ब्रह्मणोऽप्येकान्तेन स्वसंनिधिसंभवे कृत ए-
[५] नगय[५] मारिविभ्रमः तेन तद्वेदनात् ? स्वयं वेदने ब्रह्मण्ये वैक (क) स्वमिति ।

१५ यत्तु मन्वते—[अ]नेकभ्रमत्वायि स[त्] न ह्यधिकं ज्ञानम् आस्यति समवेतम्, यत्र समवेताः सत्तावय (सत्तावयः) इति सोऽप्यनेन षोडशो (नोऽसृष्टः^४) यतः अर्धमहर्षरूपवत् नेकभ्रमसम्बन्धिर्धर्म (त्व) स्यापि स्वत एव महणे कृतस्तत्र भ्रान्तिः ? यतस्तद्व्यवच्छेदायै शास्त्र-
प्रणयनम् ।

एतेन "तस्यास्मानि तत्र सत्तादीनां समवेतत्वं चिन्वितम् ।

२० किंच सत्तावेत्तयो^५ व्यतिरेके किं तस्य रूपं यत्स्वयं (यत् स्वयं) जानीयात्, तेनवा (वा) संव्यये (सम्बन्धे)त ? अर्धमहर्षमिति चेत् ❖ "अथग्रहर्षं बुद्धिः" [न्यायभा० ३। २। ४६] इति वचनात् "तदपि ततो विभिन्नं कुतो न भवति सत्तावत्तत्रापि मेरुप्रत्ययस्थाः (वा 'अन्याः) बुद्धेरिहर्षमहर्षम्' ? 'अस्या इहम्' इति भावात् बुद्धिरेव तद्रूपं यथा नीलस्यैव नीलस्यैव जातिरेव जातिरूपमिति चेत् [३९ क] कल्पते—अथ कोयं बुद्धिरित्यर्थः महर्षमिति
२५ (बुद्धिरिति ? अर्धमहर्षमिति) चेत् पुनः पुनसात्रेवा (नस्तरेवा) वचनं इति पञ्चकम् । अपि च,

समवायस्य तेनेव वेदने विभ्रमः कुतः ।

तत्र तद्वेतुन्य (ता) मावे सम्बन्धित्वगतिः कुतः ॥

न च सत्ताविर्कं (वि) सम्बन्धयित्वा सम्बन्ध्यते तथा ।

स्वरूपं संविदस्योपि (इत् कोऽपि) यतः कल्पनमर्हति ॥

(१) प्रकृतिविविक्त्या । (२) प्रकृतिपुरणान्तरतस्वपरिष्कारात् । (३) प्रकृतिपुरणयोः । (४) मरेति स्व कल्पसंवेदने । (५) स्वस्वकल्पम् । (६) स्वज्ञानमहर्षम् । (७) पुरुषत्वम् । (८) पुरुषत्वम् । (९) परिष्कामित्वात् कल्पने । (१०) अविदित इत्यर्थम् । (११) जायते । (१२) जायते । (१३) अर्धमहर्षमिति ।

स्वरूपेद (ऽप्य) गृहीते चेद् विभ्रमः स्यात्ततोऽपरः ।

तस्यापि सर्वतो वित्तौ दूषण तदवस्थकम् ॥

ततो यत्किञ्चिदेतत् । सौगतमतं तु * “वित्तेर्विषयनिर्भासविवेकानुपलम्भतः”
[सिद्धिवि० १।२०] इत्यादिना चर्चितम् ।

इतश्च एकान्तपक्षे ‘न चैकान्तेन इव (स्व) संवित्तिश्चित्तस्य’ इति दर्शयन्नाह—यथा- ५
दर्शनमित्यादि । दर्शनानतिक्रमेण यथादर्शनम् अनेकान्तात्मकत्वात् यथाकथं (यथाकृतम्)
यथापराभिप्रायं तत्त्वस्य चित्तस्वरूपस्य [स्वतः] अप्रतिपत्तेः, कुतः * “स्वरूपस्य स्वतो
गतिः [प्र० वा० १।६] ? अनेन—

* “यथादर्शनमेवेयं मानमेयफलस्थितिः ।

क्रियतेऽविद्यमानापि ग्राह्यग्राहकसंविदाम् ॥”

१०

[प्र० वा० २।३५७] इत्याद्यपि

अनेकान्त एव संभवति इति दर्शयति यथाकृतम् इत्यादिना । परस्य धर्माप्य (धर्माद्य)-
सिद्धेः अनुमानाद्यभावात् कुतश्चिन्तामयी भावने[त्या]दि ?

स्यान्मतम्—न कस्यचिद्विज्ञान[स्य] स्वतः संवित्तिः, आत्मनि क्रियाविरोधात् । [नापि]
परतः, तस्य अज्ञेयत्वाद् घटादि[वदि]ति, तत्राह—परतश्चेत्यादि । च शब्दः समुच्चये । न १५
केवलं यथाकृतं तत्त्वस्य स्वतः प्रतिपत्तिर्नास्ति किन्तु परतश्च प्रत्यक्षोत्तराद् (प्रत्यक्षादुत्त-
रात्) अर्थापत्त्यादेर्वा त्र (न) संभवत्येवाधिगतिरि[ति] । कुतः ? [३९०ख] इत्याह—
ज्ञानान्तरस्य इत्यादि । विवक्षितज्ञानादन्य[त्] प्रत्यक्षादि तदन्तरं तस्यान्तद्विषय
(तस्य अतद्विषय)त्वात् निरंशदित्ता (निरंशादितत्त्वा)विषयत्वात् । एतदुक्तं भवति—स्वात्मनि
क्रियाविरोधान्न तत्र ज्ञानप्रतिभासः, परत्रापि[न] निरंशस्य प्रतिभास इति कथोच्छेदः । हेत्वन्तर- २०
माह—अनन्यवेद्य [इत्या]दि । यमाच्च (यस्माच्च) न विद्यते अन्यद् वेद्यमस्य नान्यस्य वेद्यं तस्य
नियमात् । अथवा अन्यचे (अन्य च) तद्वेद्यं च तस्य नियमो (मः) तदेव गृह्यते ज्ञानेन, पुनरस्यै
तत्रा (नैवाऽ) भिसम्बन्ध (न्धः) तस्मात्, अनेकान्ते (न्त) स्वरूपस्यापि ग्रहण (णा) विरोधात् ।
कथमन्यथा घटादिवर्तनार्थं (वत् तेन अर्थ) ग्रहणम् ? प्राणादिवदसंपक्षस्याप्यस्य गमकत्वमुक्तम् ।

निरंशज्ञानसंवित्तौ यज्ज्ञानान्तरकल्पनम् ।

२५

तदनर्थकमे[व] स्यादन्यतः कार्यसिद्धितः ॥ इत्यनेन दर्शयति ।

यदि वा, अन्यस्य वेद्यं तस्य नियमः—ज्ञानान्तरेणैव ज्ञानं वेद्यते, न स्ववेद्यं नापि परोक्ष
यत्त्वव (अन्यव)त्तेनार्थाग्रहणा[त्] । नान्यवेद्यनियमोऽनन्यवेद्यनियमः तस्मात् । प्रथम-
द्वितीये विषमदोषत्वात्, अन्यथा किं द्वितीयकल्पेन ? यद्वा यदुक्तं साङ्ख्येन बुद्धि[ः] प्रत्यक्षा
परोक्षां परोक्षः पुरुष इति, तत्राह—अ[न]न्यवेद्यनियमात्, वनान्यवेद्योरे (न अन्यवेद्यः अ)- ३०
नन्यवेद्यः पुरुषः तस्य नियमात्, ततश्च स्वतः परतश्च तस्याग्रहणात् सर्वाग्रहणमेव ।

(१) स्वात्मनि । (२) ज्ञेयभिन्नत्वात् ज्ञानत्वादित्यर्थं । (३) ‘अन्यवेद्यनियमात्’ इत्यस्य । (४) नञ्समासे सति, ‘अनन्यवेद्यनियमात्’ इति सिध्यति । (५) सपक्षरहितस्य । (६) सन्तानान्तरवत् ।
(७) ‘परोक्षा’ इति निरर्थकम् ।

एतेन वेदान्तप्रश्नोऽपि चिन्तितः ।

निगमयन्नाह—सत्रेत्यादि । यत् एवं तत् तस्मात् न स्वपरविद्यव्यवस्थेति ।

स्यान्मतम्—न चिन्तितं (चितं) तदन्तर(न्तर)वेद्यं नापि परोक्षमेव सम्भवेतनादित्वमा-

वेम स्वयं प्रत्यक्षत्वात्, [इत्याह—विपयेत्यादि] विपयाकारा[र]विबेकः [३९१क] स्पृ-

५ स्तन्मायाकारस्त्यत्वम्, यदि वा, विषयः प्रधानं तस्मात्परः कर्तृत्वादि तेन विबेकः तस्य ।

किंभूतस्य ? इत्याह—स्वतोऽधोद्यस्य (ज्वेद्यस्य) परोक्षस्य इत्यर्थः, परत्यप्रसङ्गात् संविद्ये

(संविद्येः) सकामावमत्त्वं (एन्वत्वे) प्राप्ते तत्र तद्व्यवस्थेति तस्य ततोऽन्वत्वे संविद्युविपया

कारण्येः तादात्म्यप्रसङ्गादिति भावः ।

इदमपरं व्याख्यानम्—विषयो ज्ञानत्वादि ज्ञानवधः तथा मित्रः ततो विबेकस्वेति । शेषं

१ पूर्ववद् इति ।

एतेन ब्रह्मणो[ऽ]विद्याविवेकोऽपि व्याख्यातः ।

एतेन *“अभिभागाऽपि द्रुक्ष्यात्मा” [प्र० पा० २।३५४] इत्यादि मतम् तत्र

न विपयाकारान्या संविद्यि[ऽ] नीजायाकारस्यैव तस्यात् । तत्र सहोपलम्भनियमादिभिः इति

कथितं सौगतः तत्राह—परविद्यस्मापीत्यादि । न केवं विपयाकारस्य अपि तु परविद्यस्मापि

१५ स्वस्वभावापत्तेः विषयित्वज्ञानरूपतापत्तेः तच्चद् (न तद्) व्युत्पत्त्या इति । के ? इत्याह—

सहोपलम्भनियमादिति (दिभिः) । गदि (भावि)स्रष्ट्या[ऽ] सहोत्पत्त्यादिमिरिति ।

न्तु विपयाकारस्य विद्यानाह(इ) एकस्यै नानेकत्वमिति चेत् अयमवता(मपरो)

योपोऽयु । इत्यत्र न स्वपरविद्यव्यवस्था इति दर्शयन्नानाम् (जाह—विधानाम्) इत्यादि ।

[विधाना] वेवसा(सौ) कृत[ऽ] सन्ततिः ? कृतो न स्यात् ? इत्याह—कार्येत्यादि । ततः

२० किं जातम् ? इत्याह—स्वपरेत्यादि । तद्वत्समत्वं दर्शयन्नाह—यस्मिन् सतीत्यादि । विन्द्यात्

कारण्यात् तद्वत्सम इति चेत् अत्राह—नर (क्षर)विषयस्यैव इत्यादि । न सति नाप्यसति

कारणे तद्वत्समत्वं किं तद्यवेति चेत् अत्राह—न क्त्यादि । गतन्तरत्वात्प्रत्यस्यापि तर्कतोऽमां

(मा) बलस्य[३९१ग] देशाद्येभा[ऽ]योगात् । अनन्त[र] कारणमिति चेत्, अत्राह—सतो नैरन्त

र्यमित्यादि । यतः परविषयाण्येव असतः क्व हेतुत्वम् ? तथा नैरन्तर्वमयुक्त (कम्) । [कृतः ?]

२५ इत्याह—कार्येत्यादि । गदि अत्यन्ताऽन्तरविन्द्यायोः कश्चिद्विषय इति भावः । चिरविन्द्यं तु

कारणं नित्य[म]विशिष्टमिति न तदनेत्येव (तद्वेद्ये इति) । तत्रासात्करणात् (स्कारणम्) । नापि

कार्यमिति दर्शयन्नाह—सथा च इत्यादि । [सथा च] तेनैव प्रकरणे अत्यन्तप्रसतो हेत्ववस्थायां

विद्यमानस्य कार्यत्व (स्व) प्रतिषिद्धम् वेदितव्यम् ‘परविषयाण्येव’ इत्यनुवर्तते ।

तनु परविषयस्य सद्यदाऽसमा (ऽसतो) मा भूत् कार्यत्वम्, पदावेस्तु प्राग्भागाभावात्ततः

३० (प्राग्भावात्ततः) स्यादिति चेत्, अन्योऽन्वयसंभार्यः । इत्यन्तरस्य, नानुत्पन्नस्य परविषयाण्यत्,

(१) विद्याकारवैद्यम् । (२) ‘ज्ञानत्वादि’ इति निरर्थकम् । (३) विषयासिद्धवर्षी । प्राग्भावात्क-

संविद्येत्वेत्यादि कथ्यते इ-न वा । (४) संविद्येत्वेत्यात् । (५) अविद्यत्वम् । (६) सिद्धे दि कार्यत्वे

नान्याभावात्सिद्धिः तत्रैव कार्यत्वमिति ।

सम्बन्धे वा उत्पत्तिरि [ति ?] न च वस्तुव्यतिरेकेण प्रागभावो नासं (नाम) प्रमाणसिद्धोऽस्ति येन तद्वत्[ः] कार्यत्वम् । कारणसत्तैव प्रागभाव इति चेत् , न सदेतत् , यतः कारणस्यैवाऽपरिहानात् । प्रागभावि कारणं न चे (चेत्) तथाविधं सर्वं (सर्वं) भवेत् इत्यतिप्रसङ्गः । यस्यान्वयव्यतिरेकौ कार्यमनुकरोति तत् कारणमिति चेत् , किमिदम् अन्वयानुकरणम् ? तस्मिन् सति कार्यस्य भवनं चेत् , अनुवर्द्धः प्रसङ्गः—सहोत्पत्तिप्रसङ्गादिति । ५

किं वा व्यतिरेकानुविधानम् ? तदभावेऽभवनं चेत् , कार[ण]स्याभावे एव भवतः कथं तदनुविधानम् ? स्वकाले तस्य भावः , इत्यपि वार्त्तम् , सर्वस्य तत्काले भावात् । तन्नासतः कार्यत्वम् ।

पर आह—कथं पुनः न कथञ्चित् सतः उत्पत्तेः प्राग् विद्यमानस्य कार्यत्वम् । कुतः ? इत्यत्राह—[३९२ क] कृतत्वात् कारणव्यापारात् प्रागेव जनितात्वात् कारणवदिति । १०

नन्वपेक्षितपरव्यापारभावत्वं कृत[क]त्वमुच्यते, कृतकत्वात् कारणव्यापारात् प्रागवि (प्रागपि) सत्त्वाद् इत्यर्थात् , करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् ।

यदि वा, कृतत्वात् , यद् यत् कार्यत्व तत् 'कथं पुनः सतः' इति व्याख्येयम् । अथवा कथं पुनः सतः कार्यत्वं कारणवत् 'सत्त्वात्' इति गम्यते इत्येवं वाक्यम् ।

ननु नासतो जन्यत्वात् कार्यत्वम् अपि तु सतोऽपि व्यङ्ग्यत्वा[त् घटा]दिवत्तदिति १५ चेत् , अत्राह—कृतं (कृतत्वात्) कारणवदिति । कृतत्वात् 'परिहारस्य' इत्यध्याहारः । सर्वथा यथैव सतो न जन्यत्वं तथा व्यङ्ग्यत्वमपि इति । सो (स्वो)त्तरमाह—तदेकान्त इत्यादि । 'अत्यन्तं सतः कार्यत्वम्' इत्येकान्तः, तस्याऽनङ्गीकरणाद् अनुकूलमाचरसि केतैरपि (जैनैरपि) तस्य कार्यत्वानभ्युपगमादिति भावः । कथञ्चित् सतोऽपि कार्यत्वे दूषणमस्तीति दर्शयन्नाह परः—यथैवेत्यादि । [यथैव] येनैव प्रकारेण तर्हि हेत्ववस्थाया सत्कार्या (यं तथैव) २० तेनैव प्रकारेण नोत्पत्ति(त्तु)मर्हति । कुतः ? निष्पन्नत्वात् 'कारणवत्' इति योज्यम् । यथा च येन च प्रकारेण असत् तथा च नोत्पत्तुमर्हति, अत्यन्तमसंभवात् खपुष्पवत् । इति शब्दः पूर्वपक्षसमाप्तौ । तस्योत्तरमाह—तच्चेदं तदपि कृतोत्तरम् इति । किमुत्तर कृतम् ? इत्याह—*“प्रतिक्षणम्” [सिद्धिवि०] इत्यादि । ततो निराकृतमेवतत् (मेतत्)—*“अशक्तं सर्वम्” [प्र० वा० २।४] इति, प्रत्यक्षादिप्रवाधानात् । २५

यदि विज्ञानमन्यद्वा अनेकान्तात्मकमुभयसिद्ध (द्वं) स्यादेवता नैवमे (देवं न चैवम् ए)-कान्तस्य भावादिति चेत् , अत्राह—न इत्यादि । क्वचिद् वहिरन्तर्वा न एकान्तदर्शन (नं) यदेकान्तदर्शनमवलम्ब्य आश्रित्य [३९२] द्रव्येष्वनेकान्तसिद्धिः उपालभ्येत । केन कृत्वा ? इत्यत्राह—संशय इत्यादि । प्रत्यक्षविषये सशयादेरनवतार इति भावः । एकान्तवदनेकान्त-अस्यापि तत्क्वचिद् (न्तस्यापि न क्वचिद्) र्शनमिति चेत् , अत्राह—तदित्यादि । तस्याऽनेका- ३०

(१) “तस्मादन्वयव्यतिरेकानुविधायित्व नियन्धनम् । कार्यकारणभावस्य”—प्र० वार्त्तिकाल० पृ० ४८ । (२) पूर्ववत् दोष इत्यर्थः । (३) कारणव्यतिरेकानुविधानम् । (४) दूष्येत ।

स्तस्य प्रत्यक्षस्यापह्नवे क्व न कश्चित् कस्य न कस्यचित् फरणादयः । कुतः ? इत्यत्र स्वपरेत्यादि । स्वस्य निरर्शचित्तत्वं [परस्य च सन्तानभेदस्य] अनुपलम्बी तद्वति विद्मद्वर्त्तनात् परत्रापि मानुमानम् इति भावः । कुत एतत् ? इत्यत्राह—सस्यभेदाऽभावात् । सस्यगुण्यधिकारिप्राप्तिभेदाऽभावात् ।

५ ननु 'स्वपर' इत्यादिना गतार्थभेदवृत्ति चेत् न तेन तस्मिन्तानभेदस्य स्वरूपा उक्तः, 'अनन स्वपरचित्तसन्तानभेदे सत्यपि सत्यानां भेदस्य गुणाधिक्यादिविशेषस्य प्रम भावेनाभाव उच्यते । एतदेव दर्शनमाह—सन्तावे (सत्यां च इ)त्यादि । सत्यामपि स्वपरा (स्वपरसन्तान)व्यभस्वाभां न केवञ्जमसत्यां कथमयं सौगतो मयादिपद्य सै[स्व]गुण कारिपियवानतिक्रमेण मैत्रादा (मैत्र्यादीन्) भावयेत् । किं कुर्वन् ? इत्याह—अप्रति

१० क्वानत (अप्रतिज्ञानानः) कथञ्चित् केनापि प्रकारेण । क्वं क्वन् ? इत्याह—यदमित्यां सुगमम् । कुत एतत् ? इत्यत्राह—परेत्यादि । परसन्तानस्य (स्या)प्रत्यक्षत्वे तद्गुणशेषा प्रत्यक्षीभवन्तीति भावः । कायवाग्व्यवहारविज्ञपानुमेयाः स्फुरिति चेत् अत्राह—कार्ये (क स्यादि । तत् एव प्रमाणाभावादित्युच्यते इति । न केवञ्जमेव (अम् एष) न वेत्तन्व्यगुणशेषा सङ्कर[व्यतिष्ठत्]व्यतिरेकेण कथञ्चित्प्रतियन् कथमये यथाविषये मैत्र्यादीन् भावयेत् अपि तु त

१५ प्रतिज्ञानानः [१९ ३ क] सुगतमपि क्वं ज्ञानीयादिति दर्शनमाह—'विप्रलम्भशाङ्कानुबन्धा' इत्यपि क्वं कारिकाम् ।

[विप्रलम्भशाङ्कानुबन्धात्

चेष्टते चेद्यथाकृतं बीतदोषः सवोपवत् ।

पुरुपातिशयो ज्ञातुं यद्यशाक्य किमिष्यते ॥२३॥

२० बीतरागादयो विधिप्राप्तिसंघयः क्वावाग्व्यवहारान् मिथ्यापि प्रवर्तयेयुः सर्वे वत् । सरागादिबत् पुरुपातिशयः सन्नपि ज्ञातु यद्यश्नयः ; यदि पुरुपातिशयाप छात्र प्रमापमिष्टं स ज्ञातु शक्येतेति च र्म की र्ति वचनं पोष्यते । सुगतस्य तादृशः संभवात् । हरिहर]

विप्रलम्भो वचनं (वचनं) तस्मा (तस्य) शाङ्का तस्मा अनुबन्धात् अर

(१) 'सस्यभेदाभावात्' इत्यर्थः । (२) 'मैत्र्यादीन् कथमा च मुदिता सुभवत्कता । उपेक्षाकं अकारा सुविताः क्व हुमकिता । सुविताः सत्या वत् च । मैत्रीमादवाभा आकारा सुविताश्च सत्यात् । सुविताः वत् सत्या, कथमाभावतायाः सुविताः क्व सत्या । उपेक्षा माध्यस्वकता । मुदितायाः मुदि वत् सत्या ।'—अपि च टी ४३ । "सत्येषु मैत्रीं गुणेषु प्रमोर्त्तं विद्वेषु बीतेषु ज्ञापारत्वम् । मात्स्व धार्म विपरीतवृत्तौ तदा प्रमाप्या विद्वेषाद् देव ॥—सामाधिक्या स्तो १ । (३) तुक्त्वा—'तस्मात्पुरुपातिशेषु संघर्षकान्दवादिवात् । पुरुपातिशयो ज्ञातुं यद्यश्नयः किमिष्यते ॥'—आद्यपि स्तो ३४ । प्रमापसं द १११ । (४) 'पुरुपातिशयापि क्वं यथावैमपरे विदुः । इदोऽन्वयः प्रत्येत् सस्यः सोऽपि तदयो वा क्वमेव न वैतन्व्यदोष विदोऽपि वा । इत्थं प्रमाप्यमात्वात् इदोऽपि तदयो'—य वा १११ २

पुरुषातिशयः किमिष्यते नेष्टव्य इत्यर्थः । 'तदतिशयो हि यथार्थदर्शनादिगुणलक्षण इष्यते[ऽ] विप्रलम्भार्थः । तदुक्तम्—

*“ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥”

[प्र० वा० १।३२] इति ।

५

*“वीतरागा अपि सरागा इव चेष्टन्ते” इति वचनात् ततोऽपि विप्रलम्भाशङ्कानुवृत्तेः

किं तेन इति तदनुबन्धिकारणं दर्शयन्नाह—चेष्टते व्याप्रियते वेद्यादि (चेत् यदि) यथाकृतम् ।

कः ? इत्याह—वीतदोषो वीतरागः । क इव ? इत्याह—सदोषवदिति । दूषणान्तरमाह—

पुरुषातिशयः सन्नपि ज्ञातुं यद्यशक्यः किमिष्यते ?

तदशक्यत्व दर्शयन्नाह—चेष्टते चेदित्यादि । वीतराग आदिर्येषां यथार्थदर्शनादीनां ते १०

तथोक्ताः । किंभूतास्ते ? इत्याह—विचित्राभिसंचयभा (भिसन्धयः ना)नाभिप्राया यतः ।

ततो यदि कायवास्यव (वाग्व्यव)हारान् मिथ्यापि न केवलं सत्यात्(न्) प्रवर्त्तयेयुः । के

इव ? इत्याह—[स]दोषवदिति । दूषणान्तरमाह—पुरुषातिशयः सन्नपि ज्ञातुं यद्य[शक्यः]

सरागादय इवेति । अत्र दूषणमाह—पुरुषेत्यादि । पुरुषस्य अतिशयो यथार्थदर्शनादिरूपः तस्मिन्

पेशी (अपेक्षा) यस्य तत्तथोक्तम् । किम् ? इत्याह—शास्त्रं प्रमाणमिष्टमभ्युपगतं सौगतैर्यदि १५

स यथार्थदर्शनादिलक्षणोऽतिशयो ज्ञातुं शक्येत इत्येवं धर्म कीर्त्तनं वचनं पोष्यतेन

(पोष्यते) । कुत एतत् ? इत्यन्नाह—सुगतस्यापीत्यादि [३९३ ख] ततः किम् ? इत्याह—

तादृश इत्यादि । तादृशः संभवद(संभवात्, अ) सत्याभिधान[स्य] । दूषणान्तरं दर्शयन्नाह—

हरिहरेत्यादि ।

एवं तावत् *“तायित्वात्” प्रमाणो एवं न (भगवान्) चतुरार्यसत्याभिधान- २०

लक्षणात् सुगततत्त्व(सुगतत्व)मनुमीयते, ततोऽप्युपायानुष्ठानम्” इत्यादि व्याख्यानं

*“प्रमाणभूताय” [प्र० समु० १।१] इत्यादि(दे) निरस्तम् । अधुना *“जगद्धितैपित्वात्

शास्त्रत्वम् उपायाभ्यासलक्षणम् अनुमीयते, ततोऽपि सुगतत्वम्” इति व्याख्यानं^{१०} निरा-

कुर्वन्नाह—तदेतस्मिन्नेकान्ते इत्यधिकां कार्यं वे(चे)त्यादि कारिकाम् ।

[तदेतदस्मिन्नकान्ते—

कार्यञ्च नानुमेयं चेत्समग्रादपि कारणात् ।

हेयोपादेयतत्त्वं वा सोपायं केन मीयते ॥२४॥

२५

(१) पुरुषातिशय । (२) अविस्वादादर्थम् । (३) पुरुषातिशयस्वीकारेऽपि । (४) यथाभिप्रायम् ।

(५) स्वदृष्टमार्गोपदेशकत्वात् । “तत् प्रमाणं तायो वा चतु सत्यप्रकाशनम्”—प्र० वा० १।१४७ ।

“तस्माच्चतुरार्यसत्यप्रकाशनमेव ताय, तस्मात् । चतु सत्योपदेशलक्षणात् कार्यभूतात् तायोद्धि

भगवान् सुगत इति ज्ञायते ।”—प्र० वार्तिकाल० पृ० १६४ । (६) “प्रमाणभूताय जगद्धितैपिणे प्रणम्य

शास्त्रे सुगताय तायिने । प्रमाणासिद्ध्यै स्वमतात् समुच्चय करिष्यते विप्रसृतादिहैकत् ॥—प्र० समु०

१।१ । (७) “उपायाभ्यास एवाय तादर्थ्याच्छासनं मतम्”—प्र० वा०, वार्तिकाल० १।१३९ ।

प्रवृत्तिकामः प्रेक्षावान् सोपाय हेयोपादेयतत्त्वमन्वेषते न व्यसनेन । तच्चानागत
विषयप्रमाणम् समग्र[कारणत्वेऽपि] प्रतिबन्ध[संभवात्] । तद्व्यानर्थयो इदन्तया
नेदन्तया वा प्रमातृमप्युक्तत्वात् कर्ममये अनर्थे सद्भिर्गभे प्रवर्तेत निवर्तेत वा ? स्वयम
योनिष्ठो मनस्कारेऽपि भविष्यति प्रमाणाभावात्, तथा दुःखसन्ततेः प्रवृत्तिनिवृत्तयोः,
५ रसात् रूपादिवत् भूतैककालयोः नियमात् । नावश्यं [कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति]

तदेतस्मिन्नेकान्ते सौगतेऽस्मत् श्लेषः । कार्यं च न केवळमध्यमं अपितु कार्य-
मपि नानुमेयं नातुमानपरिच्छेद्यं चेत् पक्षि । इतः ? इत्याह—समग्रावपि न केवळमसमप्राप्त
कारणात् । नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति प्रतिफलमयैकस्यसंभवादिति भावः । अत्र
रूप[माह]—हेयोपादेयतत्त्वमिति । इय संसार उपादेयो माहः तावेव तस्य केन न
१ केनचित् प्रमायेन मीयते । किंमूढ(तम्) ? सोपाय संसारस्य कारणमविद्यादृष्टे(तुष्ये)
मोक्षस्य तैरुत्तम्य(स्म्य)दर्शने वाऽऽद्यः अपिप्राप्त्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—माहीयः संसारो हेयोऽत्र (ऽनु) मूषत्वा[त्] । नापि वर्धमानः जुष-
मानत्वात् (अनुमूषमानत्वात्) । माही तु हेयः स्यात् । स च [न] प्रत्यक्षोऽनुमीष्ये,
एतं तैर्मूषतेः, अन्यथा 'बाबाक न(कर्मवम)सिद्धं जगत् स्यात् । अत्र प्रत्यक्षेऽपि तद्विपर्यय-
१५ समारोपादसोपोऽयम्' नैवम् सचस्य सर्ववर्धित्वापत्तेः । सचस्य हि बन्तुं सर्वस्य सर्व-
वर्धित्वेऽपि तद्विपर्ययायोपान्नाया (न्न तथा) व्यवहार इति ।

ननु पक्षि न माही [३९४क] संसारो प्रत्यक्ष [ः] कर्म भाविनि प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तं
प्र ङा क रे ष ? तव व्यस्येतिपि चेत् तद्विदत्र समानम् । न हि परस्माद् अन्तर्ब विरयन्त
(चित्त न) वायते अत्ररूपं वा, अन्यथा किञ्चिदपि भाविनो न मयेत् । अनेकस्य तथा व्यवहार-
२० भावात् तदस्तन्नेति चेत् अत्र एव न प्राप्यादस्ययुक्तिः (१) अन्यत्रापि विदुन्मितैव ।

स्वाम्यतम्—नान्य[त्] प्रत्यक्षं भाविनि संसारे प्रमाणं दृश्यैकत्वाभ्य(भ्य)वसाया
भावात्, प्राप्ते तु प्रमाण(भ) 'विपर्ययात् । तत्र दृश्य(भ्य)वसायस्य किञ्चिदित्यम् ?
हेतुच्छमाह इति चेत् प्रकृतेऽपि समानम् । 'वासना' इत्यपि गोचरम् अन्यत्र समत्वात्,
कर्ममन्यया सचवदिति ? भवतु तर्हि तत्र संसारे तत्प्रमाणमिति चेत् उक्तमत्र ।

किञ्च, पित्रादिभेदसोऽपि भाविनि (भाविनि) प्रत्यक्षत्वम्, त्प्रादिषद् एकत्वव्यवसाय-
निमित्तस्य ऐक्यसामग्यं धीनरत्वात्प्रविशेयात् । तन्न हेयः संसारो प्रत्यक्षतो मीयते । नाप्यनु-
२५ मानतः तत्प्रतिवृत्तिज्ञाभावात् । तर्ष(१) वाप्यतर्न किञ्चम् इति चेत् तथा हि—क्षरीर ए कं (१)

(१) तुक्य—'नावश्यं कारणमपि कार्यवन्ति भवन्ति प्रतिफलमयैकस्यसंभवाद'—हेतु वि टी

दृ ३१ । (२) मन्त्रादिभिः । (३) भाविनि । (४) प्रत्यक्षत्वात् । (५) प्रमाणमात्रप्रमाणत्वं स्यादि
ति भावः । (६) न चार्थाकर्मतत्पदयो दोष इति चेत् ; (७) 'जगो भावार्थविपर्यय विरयान्तरयोश्चम् ।
प्रमाणव्यपारोपेन व्यवहाराद्यदोषकृतम्'—प्र वाटिकक दृ ५ । ५ (८) दृक्त्वाभ्यवसायवसायात् ।
(९) प्राप्ते । (१०) वाच्ये इत्यर्थः ।

चित्तं मध्यावस्थायामनु सत्त्वान (नुसन्धान) कारणमुपलब्धम् , उपलभ्यते तदन्त्यावस्थायाम-
विकल(लम्) । न वा (चाऽ)विकले कारणे कार्यानुदयः, अत्कार्यप्रसङ्गात् इति, तन्न, यतः—
कारणात् कार्यसंवित्तिः तथा सति भवेदियम् ।

१नियमो लिङ्गसंख्यायाः क्वं (कायं) व्रजति ते यया ॥

स्यान्मतम्—नान्त्याद्विग्रहसत्त्वणा(ण्)चेतसो भाव्यनुसन्ध्य (सन्धा)नमनुमीयते, किन्तु ५
तस्यैव तज्जननसामर्थ्यं स्वभावभूतम् , तौवन्मात्रनिबन्धनत्वात्तदनुसन्धानस्य, ततः स्वभाव-
हेतुरिति । तदुक्तम् [३९४ख]—

*“हेतुना यः समग्रेण कार्योत्थादोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् सः स्वभावोऽनुवर्णितः ॥”

[प्र० वा० ३।१०] इति,

१०

तदप्यसारम् , यतः ततः कार्यानुमाने को दोषः ? व्यभिचारश्चेत् , किं पुनर्योग्यताया-
मव्यभिचारः ? तथा चेत् , कार्येऽप्यस्तु । योग्यस्यावश्यंभाविकार्यत्वात् । न योग्यताप्य नियम
(तापि नियमव)त्यनुमीयते अपि तु संभवः, तथाहि—अन्त्यं शरीरस (सशरीर)नृष्णं वित्त (चित्तं)
प्रतिबन्धवैकल्याऽसभवे वि[व]क्षितकार्ये योग्यं तत्त्वात् पूर्ववदिति चेत् , अत्रेदं चिन्त्यते—
तच्चेतसोऽनु सत्वाने(अन्त्यचेतसस्तदनुमानम् ,) प्रतिबन्धाद्यसंभवि वा ? प्रथमपक्षे कारणात् १५
कार्यानुमानमदूषितं स्यात् ।

द्वितीये परलोकस्य प्रतिपत्तिर्न निश्चिता ।

प्रेक्षावतस्तथा च स्यात्तदभ्युपगमैः कथम् ॥

अभ्युपाये तथाप्यत्र मानचिन्ता वृथा भवेत् ।

अन्यत्रापि वि (दि) मानस्य सिद्धौ मानं करोतु किम् ॥

२०

संभवानुमितिर्मानं यदि नेति तयात्र किम् ।

संभवानुमितिर्मानं यदि किन्न विवन्धकम् ॥

सन्दिग्धविपदा(यं) ज्ञानं मानं चेति विरुक्तम् ।

स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं मानं भवेत्तथा ॥

कादाचित्की यतोऽर्थस्य प्रप्तिस्तत्रापि विद्यते ।

२५

अनिश्चितार्था मतिर्मानमतिमुक्तं च किमुता (क्त किमुच्यताम्) ॥

अथ गत्यन्तराभावा[त्] संभवानुमितिर्मता ।

कार्ये तत्रोत्तर पूर्वमुक्तं न पुनरुच्यते ॥

विविधं ते यथा कार्यं कारणान्यभिचारि ते ।

कारणं तद्देव स्यात् कार्यकावा(र्यस्याव्य)भिचारि मे ॥ इति ।

३०

ननु तच्चेतसि न प्रतिबन्धवैकल्यसम्भ[वः, त]थापि स्वभावहेतौरेव तत्र गमकत्वे

(१) स्वभावकार्यानुपलब्धिभेदेन चित्तवियम । (२) तज्जननसामर्थ्यमात्र । (३) परलोक-
स्वीकार । (४) असङ्गतम् ।

किं कारण[३९५क]कल्पनयेति चेत्, कारणस्य गमकत्वे किं स्वभावहेतुना इति समानम् ? किंवा (किञ्च),

प्रोक्तं हेतुपरीक्षायामुत्तरं ह्यत्र सुन्दरम् ।

एक एव स्वभावः स्याद्वेतुस्तस्माद्विचारणात् ॥

५ अंपर आह—वर्षिचं भाव्यम(खद्यु)सन्धानकार्यं (यं) तदव्यभिचार्यात् अर्थांतरत्वे सति, भावि च कारणम्, कथमव्यया अरिष्टात्प्रेमरजाद्यनुमानम्, ततो(ऽनु)सन्धाने (न) कार्यं(यं)हेतुरिति स न युक्तकरी एतः पूर्वजनान्त्यविचारानुमानाभावः स्यात्, तच्चित्तस्य आद्यभौतिकं चित्तं कारणम् अर्थांतरत्व (त्वे) सत्यव्यभिचार्यात्, अव्यया कर्त्तव्यं भावि कारणम् ? कारणत्वेनाप्यभिमतस्यापि भाविनः तस्मा (तस्या)पेक्षया पेक्षित्वात् ।

१० किं च, अ[ना]द्यनन्तसंसारवादिनः सौगतस्य न मावी मया, तद्वीतकर्मविप्रतिपत्ति-
वादिशून्य (१) तदस्यं प्रति कथमवीतजन्मासुमान (न) करणात् कार्यानुमितिप्रार्थः । अत्र
तज्जन्म तदुत्थाप्य(घ)चेतसः कारणमिष्यते, नान्त्यचेतसो भाविमवातुमानं कारणात् कर्त्तव्यप्रति-
पत्तिप्रसङ्गात् । अन्योऽन्यहेतुत्वेऽप्युक्तम्—अन्योऽन्यसंभयात्मौकस्यापि सिद्धिरिति । तन्न परस्व-
हेतुत्वप्रतिपत्तिः । एतेन वपादेयमोक्षदत्तप्रतिपत्तिर्नास्ति इति वक्षितम्, उपामामावात् ।
१५ तद्वप्रतिपत्तौ च कर्त्तव्यं मोक्षार्थं वदुपामे प्रवर्त्तते ?

ननु किमुच्यते वपावामावापिति, यावत्वा किञ्च नैरात्म्याह(स्या)भ्यासः वदुपार्थः ।

वपाहि— यो वत्कारणमविकल्पमनुविष्ठति स तत्कल्पकानी, एतः, यथाऽन्यत्रो रूप स माकरण-
(यथा रोगी व्याध्याप्यक्षमकारण)मविकल्पमनुविष्ठत् [३९५ख] वदुपार्थमविकल्पकानी, अमुविष्ठति
च कश्चिन्मोक्षकारणमविकल्पं नैरात्म्यदर्शनाभ्यासमिति चेत् अच्यते—युक्तमेतद् वपाविधि-

१० (यथावि)कल्पकारणार्थं (यादवर्त्तं कर्त्तव्यं) [प्र]सर्त्तः । तथाभ्युपगमे एतः कार्यानुमानं केन
वायेत ? कर्त्तव्यं तदपि" ह्यतु न सच्यते, तदर्थेने किं वत्रानुमानेन इति चेत् ? तर्हि
मोक्षकार्यानुमानं त [न स्यात् तद्व]र्त्तने जगति कस्यचित्तदविकल्पकारणात्तुष्टानस्य शाश्वत-
सच्यत्वात्, सर्वत्र प्रतिरूपवैकल्यात्तद्वाऽभिहिते । तदर्थनात्तत्तरीतिरिति चेत् ; न
तदर्थनामावात् । अनुपार्थसत्त्वोपपेक्षात्तत्तरीतिरिति चेत् सिद्धमातोपपेक्षादागमप्रमाप्यम् । इत्
१५ स्वसिद्धम्—“वीतरागा अपि सरागा इव वेष्टन्ते” इत्यादि । तदस्वस्तिद्ध (ठि)मभ्युपगच्छतो
न तदुपपेक्षात्तत्तरीतिरित्युपगमत्वमप्येति न वदुपावानुष्ठानम् ।

किंच [क]र्त्तव्यं कारणवर्त्तने कार्यप्रतीतिः, एतः तदस्वत्तनुमीयेत ? पूर्वदृष्टकार्यसाधनार्थं
विति चेत् ; पूर्वदृष्टकारणसाधनार्थं कारणप्रतीतिरपि वचास्तु ।

अत्र भवत्—अस्वकारणवर्त्तनात् पूर्वतस्मरण (यं) वपाप्रतीति (ते) नैतरवा, तथा सति
१० तस्मरणकाल एव कार्यं(यं) प्रत्यक्षीभवतीति किमुपगमेन इति ; तदस्वत्वम् कार्यात् पूर्वकाल-

(१) भाविकारणवादी प्रकाशः । (२) भाविनस्त्वकार्यमूलात् । (३) मोक्षप्रतिपत्तौ च ।
(४) भावोत्थापः । (५) कर्त्तव्यः । (६) कर्त्तव्यः । (७) अविच्छिन्नकारणम् । (८) अतोपपेक्षात् ।
(९) मोक्षप्रतीतिः ।

भावि वा कारणमपि तथा प्रत्यक्षं किन्न स्यात् ? 'खलविलान्तर्गतमन्यथापि' दृश्यते इति चेत् , कार्यमपि तथा दृश्यत एव । तथाहि—शब्दादेर्दृश्यस्य सतोऽनन्तरभाव्यपि [३९६ क] कार्यं नावश्यं दृश्यम् , तदभावेऽप्युक्तम् । यस्य तु व्यवहितमपि कारणम् तं प्रति सुपरिहारमिदम् ।

किंच, यथा दृष्टान्तस्मरणाभावेऽपि कार्यादेर्गमकत्वं तथा यदि कारणस्यापि, अनर्थकत (क)चोद्यम् । अथ[त]दपि नेष्यते , तर्हि निरवकाशमिदम्—*“तद्भावहेतुभावौ हि” [प्र० ५ वा० ३।२६] इत्यादि । अथ तथापि न कारणस्य गमकत्वम् , न , उपादेयतत्त्वाप्रतीतिः । एतेन उपायप्रतीतिरपि चिन्तितता, कार्याऽपरिह्वाने कारणापरिह्वानात् ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—प्रवृत्तीत्यादि । प्रवृत्तिकामः । कः ? इत्याह—प्रेक्षावान् । किं कुरुते ? इत्याह—अन्वेषते । किम् ? इत्याह—हेयोपादेयतत्त्वम् । किंभूत[म् ?] इत्याह—सोपायं सकारणम् । न प्रवृत्तिकामतदद्वेषते (कामस्तदन्वेषते) अपि तु व्यसनेन इति चेत् , १० अत्राह—न व्यसनेन, अप्रेक्षावत्ताप्रसङ्गादिति मन्यते । भवत्वेवं को दोष इति चेत् ? अत्राह—नच(तच्च) इत्यादि । तच्च हेयोपादेयतत्त्वम् । किंभूतम् ? इत्याह—अनागतविपर्ययं भाविकालयोरम् (योग्यम्) अप्रमाणम् अविद्यमानप्रमाणं भाविनि प्रमाणाभावादिति । एतदपि कुतः ? इत्याह—समग्रेत्यादि । एतदपि कुतः ? इत्याह—प्रतिबन्धेत्यादि । ततः किं जातं परस्ये इत्याह—तदर्थेत्यादि । तत् तस्माद् उक्तान्यायाद् अर्थो मोक्षः तत्कारणं च अनर्थः संसारः तत्कारणं १५ च तयोः इदंतया [अर्थतया नेदंतया अ]नर्थतया वा प्रमातुमशक्यत्वात् कारणात् कथमर्थे मोक्षादौ प्रवर्त्तत परः । किंभूते । इत्याह—सन्दिग्ध(ग्धे)तिवर्त्ततेया (निवर्त्तत वा अ-)नर्थे संसारादौ सन्दिग्धे सति तस्मादिदमपेक्षम्(क्ष्यम्) ।

स्यान्मतम्—अर्थो मोक्षः साकान्तद्वेतु (स'कामं तद्वेतुश्च) अतीन्द्रियत्वाद्स्तु [३९६ ख] सन्दिग्धः, अनर्थः पुनः संसारः तत्कारणं व विपर्ययावत् (—णं च विपर्ययात्) कुतः सन्दिग्ध २० इति चेत् ? अत्राह—स्वेय(स्वय)मयोनिःसो(शो)मनस्कारेऽपि इत्यादि । अ(यम)भिप्रायः—न खलु संसारः कण्टकवद् उद्धर्तुं शक्यः सति कारणे पुनः प्रवृत्तेः, अपि तु कारणक्षयेण । तच्च कारणमतीतं जातत्वानुशक्य मासंतेतु (जातत्वान्न शक्यमपनेतुम्) । नापि वर्त्तमानम् , जायेसातत्वात् । (जायमानत्वात्) । भविष्यदेव तु प्रतिरुद्धथते, तदन्मयि (तदन्य)विरुद्धाचरणेन । न च तत्र प्रमाणमिति । स्वयम् आत्मना प्रमाणाभावात् । क ? इत्याह—'अयोनिःसो(शो) २५ मनस्कारेऽपि योनिम्—आर्यसत्यवपम(वर्म)रूपं न (—प तस्मिन्नसति) यो मनस्कारः तस्मिन्नमित् (न्नपि न)केवलम् अन्यस्मिन् भविष्यति वृष्णाविद्याचेतसि इत्यर्थः । किंभूते ? इत्याह—भविष्यति भाविभवभाविनि इत्यर्थः । तथा दुःखसन्ततेः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रमाणाभावात्

(१) खलविलान्तर्गतं वीजाख्यं कारणम् । (२) अङ्कुरानुत्पादकमपि । (३) शब्दस्य कार्यानुत्पादकत्वे अनर्थक्रियाकारित्वेन अवस्तुत्वं स्यात् इति भावः । (४) 'दृष्टान्ते तद्वेदिन । ख्याप्येते विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ।' इति शेषः । (५) बोद्धव्यम् । (६) 'अनर्थे' इत्यस्य पञ्चम्यन्त 'अनर्थात्' इतिरूपमपेक्ष्यम् । (७) यथेच्छम् । (८) इन्द्रियग्राह्यत्वात् । (९) तत्प्रतिपक्षभूतचारित्रेण । (१०) "अयोनिःसो अन्यायेन क्लेशयोगेन च प्रवृत्तो मनस्कारः ।"—अभिध० को० टी० ४।९४ ।

भविष्यत्पारिधि बचनपरिणामेन सम्बन्धः कथः । संभारकारणे संतारे तदभावे च (प) भाविनि प्रमाणाभावादिति भावः । कुत एतत् ? इत्यत्राह—रसादिस्वादि । भूतदश्च एककालश्च तथा नियमात् 'प्रमाणस्य इत्यध्याहारः । परप्रमिद्धं निवृत्तनमाह—रसात् इत्यादि ।

मनु इत्यत्राह रूपान् प्राप्य भाविनि रूपार्थे रेण (परत्वे) प्रमाणमिच्छन् एव, तत्कर्म निरस-
 ५ नमिति चेत् ? उक्तमत्र । किंप, कथमस्मिन् कर्मने भूतैककालस्य रूपादेः कुतश्चिद (ऽ) ति, अनतिवृत्तानु (न) यत् इदं सुभाषितम्—^७ "भूतैककालानां गतिः" इत्यादि । यदतीतं कर्मणं तदपभविमिति चेत् [३९७८] यदि तत्र कस्यचित् प्रवृत्तिविषयः किं तत्र ? तं वि (तदि) पयश्चत्, न मानन (भूतन) भाष्यम् । अथ भावि भूतं चैककालमिच्छते न भिन्न आद्य (काल) नाम् एकत्र सहकारित्वाभावात्, तथा [५] म्यवहारान् चरमस्यभावावश्चलि
 १० यतिक्रमिदत्तम् । यदि मत्तं भविष्यत्ताप्रति कर्मणं (पाण) गतिरिति चत् तत्राह—नावश्यमि
 त्यादि । भवतां तर्हि कर्म नेदं चागम् ? इत्याह—एकतद्भुजेत्यादि ।

कुत एतत् ? इत्यत्राह—यद्योपपद्यते इत्यादि ।

[यद्योपपद्यते यस्मिन्नप्यति चानुवेद्यति ।

तल्लिङ्ग लोकातः सिद्धमभिनाभावैकलक्षणत्वात् ॥२२॥

१५ कर्मफलसम्बन्धतत्कारणादिकं प्रशस्तपण्डितवेदनीयम् अरिष्टं तथा लक्षणं कृतम्, यथा महं परिष्पामि, प्रकृतजनपस्तके शृङ्ग नोदेष्यतीति च अत्रापि संश्रितिर
 वतरति । प्रवृत्तोर्ज्यं म्यवहारः इतरथा दृष्टेऽपि कुतश्चिदाशङ्क्यां न कस्यचित् प्रवृत्तिः
 स्यात् ।]

यसुनः (यत् पुनः) कारणस्य अन्यत्वं वा रूपं नोपपद्यते न पठते यस्मिन् कार्य-

२० मिमते अन्यस्मिन् वा स्रष्टायां । कस्मिन् ? इत्याह—एवमिति भविष्यति । किंमूले तस्मिन् नो
 पपद्यते ? इत्याह—अनुवेद्यति अनुत्पत्त्यमाने । अत्र सत्याऽप्यकारणे । तद्वर्षलिङ्गं सिद्धम् ।
 कुतः ? इत्याह—लोकम इति । तत्रापि कुतः ? इत्याह—अविनाभावस्यादि ।

कारिकार्थं न केवलं परस्य हेयोपादेयतत्त्वे साधये संश्रितिरपि तु लोकेष्ववहारोऽपि

२५ इति वेद्यम्याह—कर्म च फलं च तथाः सम्बन्धश्च ते आदया यस्य तत्तयात्वं तत्कारणादि
 कम् । किंमूतम् ? इत्याह— [प्रशस्त] पण्डितस्यादि । प्रशस्तपण्डितवदनीय(यं) यतिकम् ?
 इत्याह—अस्तं विष्टं (अरिष्टं) तु (न तु) मनुष्येष्वपण्डितरूपेषु, तथा लक्षण(यं) रूपं कृतं
 निदिशतं यथा येन निदिशतलक्षणप्रकारणाहं परिष्पामि, अनेन भाविनि मरणेऽप्रियाहेरकार्य-
 स्वभावस्यापि गमकत्वमाह व्यासजनमन (प्रकृतजन) भस्तके शृङ्गं नादेष्यति इति च तेन
 लक्षणं कृतम्, अनेन च स्वभावानुपलक्षणत्वादेरपि भविष्यति "शृङ्गोऽप्यभाव", परस्य अत्रापि न

३० केवलं परलोकायां संश्रितिरवतरति ।

(१) विवक्षितम् । (२) "अतीतैककालादीं च पण्डितोपादानाय" — अ वा एव पृ ३९ ।

(३) इति म्यवहार इत्येति । (४) एककालेऽपि साधये । (५) यद्येवम् क्यरिकार्यमाह इति अन्यथा ।

(६) भाविनि । (७) "यमकल्पमाह" इति सप्रवृत्तः ।

स्यान्मतम्—कस्य [३९७ ख] चिद्रसायनादेः सेनावनाभो (मेवन्तः) देवतानुग्रहाद्वा तस्य मरणं न भविष्यति ऋद्ध्यां ये(वो) देप्यतीति संभावना यदा तदा संशीति[रिति] चेत्, अत्राह—प्रवृत्त्ये[त्तोऽ]यमित्यादि । विधिघ्राऽरिष्टदर्शने मरणं तदि (भवि)ष्यति न तत्र कुतश्चित् प्रतिबन्धः संभवति इत्ययं व्यवहारः प्रसिद्धः, अन्यथा सर्वत्राऽनुमानविलोपः । तथा प्रा (प्र)कृतपुरूपमस्तके ऋद्धे(द्धं) न भविष्यती व (तीति च) प्रवृत्तोऽयं व्यवहारः, इतरथा ५ दृष्टे उदनावपि (ओदनादावपि) कुतश्चित् कण्टकादु(शु)देप्यतीत्याशङ्कायां न कस्यचित् प्रवृत्तिः स्यात् नेदानीं प्रवर्त्येत इति ।

ननु प्रतिभासाद्वैतस्य स्वसंवेदनाध्यक्षमिद्वयस्य भावान्न हेयोपादेयतत्त्व तदुपायो वा, नापि तत्र संशीतिः निर्णोतिर्वा ततोऽयमत्रोप इति चेत्, अत्राह—प्रत्यक्षेत्यादि ।

[प्रत्यक्षैकान्तचित्तानां कोपादेयेतरस्थितिः ।

१०

संविदां विभ्रमः सिध्येत् स्याद्वादेन विना कथम् ॥२९॥

कथञ्चित् संविदां विभ्रमेऽपि आत्मसंवेदन प्रत्यक्षमभ्रान्तमिच्छन् स्याद्वादमनुवर्तेत । सर्वथा मोक्षः संसारं नातिशेते । कथञ्च तद्वावनापरिनिष्पत्तौ दुःखसंवेदनं परिस्फुटमुपादेयम् ? सर्वथा विभ्रमविवेकनिर्मलत्वे न किञ्चित् क्वचिदिदमपरिस्फुटं ज्ञानं यत् परिस्फुटं स्यात् । न च रागादिक्लेशनिवृत्तिः दुःखसंवेदनस्य स्फुटतैव कामः] १५

एकोऽन्तो धर्मो यस्य तद्य तच्चिज्जनं (तच्चित्तं) च निरंशचित्तमित्यर्थः । प्रत्यक्षं स्वसंवेदनवेद्यम् एकान्तचित्तं येषां सौगतानां तेषां कोपादेयेतरस्थितिः ? उपादेयः प्रतिभासाद्वैतलक्षणो मोक्षः तस्य परेण मोक्षत्वोपगमात्, तदुक्तम्—

“यद्यद्वैतेन तोपोऽस्ति मुक्त एवासि सर्वथा ।”

[प्र० वार्तिकाल० पृ० ५७] इति । २०

इतरो हेयो भेदः तयोः स्थितिर्व्यवस्था का ? न काचित्, तन्निबन्धनप्रमाणाभावात् । न हि निरंशचित्तम् अन्यद्वा अनुभूयते, स्थूलनीलादिवेदनात्, यद्य (यत)स्तदुपादेयम् । नापि (नापि) भेदवाधक(क^३) येन सै हेयः प्रथ(थे)त । देवान्वय (नन्वय) भ्रान्त्या तथा न भासते, तत्राह—विभ्रम इत्यादि । विभ्रमो भ्रान्तिः स्थूलादिप्रतिभासरूपः संविदाम् ऐक्त्यावार्थ (ऐक्त्याभावार्थ) बहुवचनम्, सिध्येत् स्याद्वादेन विना कथं सर्वथा विभ्रमे [३९८क] २५ तदयोगात् । नहि विभ्रमादेव विभ्रमसिद्धिः वहिरर्थवत् कथञ्चिदेकान्तसिद्धिः ।

कारिका(का) व्याख्यातुमाह—कथञ्चिदित्यादि । कथञ्चित् स्थूलग्राह्याकारेण न स्वसंवेदन(ना)कारेण विभ्रमेऽप्यङ्गीक्रियमाणे संविदां न केवल[म]विभ्रमे स्याद्वादमतीष्ट- (मनिष्ट)मनुवर्तित(वर्तेत) । कः ? इत्यत्राह—आत्मसंवेदनं प्रत्यक्षमभ्रान्तम् इच्छेत् (इच्छन्) सौगतः इत्यर्थः । ततः स्वसंवेदनपरिहारेण स्थूलाकार एव विभ्रममभ्युपगच्छन्त ३० (च्छन्) सत् (तत्)सख्यादिकं निराकरोति इति कथं स्वस्थः ?

(१) प्रतिभासाद्वैतवादी प्राह । (२) अनुभूयते । (३) भेद ।

ननु निरंशमेव सु(सं)विदां स्वरूपमाभाति न क (त)दाकार इति चेत्, अत्राह—
संबन्धेत्यादि । मोक्षः संसारं नातिशेते मोक्षसंसारयोरविशेष इति यावत् । *“प्राज्ञं न तस्य”
इत्यादिबचनात् आत्मसंबन्धेन (ने) नैकान्तिकं मोक्षः, एव संसारेऽपिशिष्टमिति भावः ।

अन्वेषां वर्तन(नम्-) न संसारे नामास्ति अतस्तु (१) कल्पनायाम् इति तेषां
५ चित्रैकसंबन्धेने त्वने (१) तदप्रतिषेधा, इतरथा सकलध्वन्वतेति न मोक्षो नाम इत्युक्तम् । अस्मिन्
वर्तने परमपि शेषं परस्य दर्शयन्नाह—कर्म च इत्यादि । च शब्दो रूपमान्तरत्वं (रं एत्)मिति
प्रदर्शने । कर्मसुपादेयं न कर्मस्त्विति । किम् ? इत्याह—दुःखसंबन्धेन दुःखं संसारिणाः कल्पना,
तेषां संबन्धेन महत्त्वम् । किंभूतम् ? परिस्फुट विद्यमानम् । किन्निमित्तम् ? इत्याह—तद्भावात्
रिनिष्पत्तौ दुःखभावनासमाप्तिनिमित्तम्, निमित्तलक्षण्येयं सप्तमी । कल्पनोपादेयमिति चेत् ?
१० कल्पने—सर्वथा विभ्रमविवेकनिर्मलत्वं (स्वे) संबन्धेसंज्ञं न [१९८८] किञ्चित् क्वचिद्विदं
(दम्)परिस्फुट ज्ञानं यद् भावनापरिमित्यर्थो परिस्फुटं स्यात् । न आत्मसंबन्धेनेकान्ते दुःख-
संबन्धेन नामेति । यतः तदुपादेकत्वात् [१] चित्रमेव परिस्फुटं भावतः स्यात्, नैव भवेत् ।

[स्या]म्मतम्—रागादि(दि)कलेष्विनिर्मुक्तिः भवान्ता, सा च दुःखसंबन्धेनस्फुटतेति चे
(चेत् ३) इत्याह—न चेत्त्यादि । न च नैव रागादिकलेष्वनिर्मुक्तिः स्फुटतैव दुःखसंबन्धेनस्य ।
१५ अत्र निर्वर्तनमाह—कोमे (काम) स्यादि । अत्र स्पष्टतायामपि विभ्रमकलेशभावादिति भावः ।

ननु कामशोकादिषु स्थिष्ट (स्पष्ट)ता विकल्पे(एव)मात्रमावन्ता[तः] कल्पवति (स्त्री)
आत्मा बुद्धि, न दुःखसंबन्धेनस्य स्पष्टता^१ अर्थसम्बन्धाद्गुणानमूल्यादिति चेत् (चत् ७) गुणाना
म्भासे तद्विषये एव सामान्ये स्पष्टता न स्वल्पज्ञ इत्यनिर्मुक्तैः । नहि चित्राम्भासे यद्यपि
कर्मणः स्पष्टाह (स्पष्टता इत्याह—) भावसंबन्धेनैवपरिषु भूतं प्रमाणं स्यात्कार
२० लाञ्छनमभिसंबन्धादि ।

[प्रमाणमभिसंबन्धादि भूतं स्यात्कारलाञ्छनम् ।

अयोतिर्ज्ञानाविधिन्तासुखदुःखाद्यदृष्टवत् ॥९७॥

सर्वयैकान्तविश्लेषात् सम्यग्बुद्धिना सकलकर्मक्षयेन प्रतिलम्भात्मस्वभाव एव
कैवल्यं भविष्यतीति सुनिश्चितं नश्चेता । न हि तदभावे प्रमाणमस्ति । भावे किम् ?
२५ अनुपदेक्षमखिन्नमविसंबन्धाद् भ्रुवज्ज्ञानं भूय इति । तत्प्रत्यन्तीकसाधनस्य स्यादादेन निराक
तत्वात् । स्वयं बहिरन्तरश्च अर्वांगभागमध्यपरभागादिविबर्तकद्रव्यं दृग्भागेकरूपं स्यात्
हारिकमलक्षमन् ज्योतिर्ज्ञानादिकमपरोपदेक्षं कर्म प्रतिपद्येत ? न चैकान्तवादिनामत्र
प्रमाणमस्ति । भ्रुवेरवधिपमत्वात् ।]

स्यात्सुखम्—अभिसंबन्धात्प्रमाणान्तरबुद्धिः, न च स्वैर्भावात्कल्पे इति तत्र बुद्धिः ;

(१) 'तदर्थे' इति अर्थः । (२) 'दुःखं संसारिणाः कल्पना'—यं वा ११०२ । कल्पनेऽपि विज्ञानं
संज्ञात्संस्काराक्याः पञ्च कल्पनाः । (३) कान्ता । (४) अत्र पाठस्फुटितो भाति । (५) प्रमाणान्तरमवधिः ।

स्वात्मनि प्रत्यक्षस्य अपरत्रानुमानस्य तदनाद्यनन्ततयोश्च प्रमाणान्तरस्य वृत्तेरुक्तत्वात् । कर्मबन्धे^२
 च, तथा नि (तथा हि—) स्वभावशुद्धस्य आत्मनः शरीरे अशुचिनि सरावस्थानं (सदावस्थानं) तस्य
 तत्र स्थापकतत्संदंभ (त्सम्बद्ध) पुद्गलविशेषपूर्वकं तत्त्वात् गाढनिगडनिबद्धस्य सावोवि (साधोरिव) ।
 कारागारे अन्यतस्तत्र तस्य प्रवेशो वा तत्पूर्वकः तत एव, मत्रस्याश्च वि (मत्तस्य अशुचि)-
 पूर्णगर्तप्रवेशवत् । व्याप्तिज्ञानं वा साधारणं (सावरणं) स्वविषये [ऽ]स्पष्टत्वार (त्) [३९९ख] ५
 रजोती (नी) हाराद्यन्तरिततव्यापि (तर्वादि) ज्ञानवत् । मिथ्यादृशाम् अनेकान्ते नित्याद्येकान्त-
 ज्ञानम् आवरणवत् अतस्मिन्स्तद्ग्रहात्मकत्वात्^३ मदिराद्युपयोगिनः स्थिरभूते भ्रमणानुभववत् ।
 वासनादिनिषेधात् । तथा आस्रवे^४, तद्यथा—चेतनस्य जीवस्य सतोऽभिरतिसहितं शरीरादिष्व-
 वस्थानं तदभिलाषाद्युपात्तपुद्गलविशेषपूर्वकं (कं) तत्त्वात् अङ्गनाङ्गाभिरत्यभिलापोत्पत्तौ (त्यत्युप-
 युक्तौ) षधविशेषस्य कामुकस्य तदङ्गस्था[न]वत् । तदभिलाषो वा तदवस्थाननिमित्तम् आत्मनि १०
 पुद्गलमवस्थापयति योषिदङ्गाभिव (भिर) त्यभिलाषधदिति । एवमन्यत्रापि वक्तव्यम् । तदुक्तमत्रैव—
 *‘‘शुभाशुभैर्यथास्य (स्व)मास्रवैः स्वैः’’ [सिद्धिवि० ४।९] इत्यादि ।

ननु कस्यचित् तदौषधाभावेऽपि तदङ्गे तथावस्थानं दृष्टमिति चेत्, न, तस्यापि पक्षी-
 कृतत्वात् न तेन व्यभिचारः । तदपि तथाविधकारणपूर्वकम्, अन्यथा सर्वस्य सर्वत्राङ्गनाङ्गे
 तत्स्थानं भवेत् । न चैवम्, स्वाङ्गनायामपि कस्यचिद् वैमुख्यदर्शनात् । नु (न तु) रूपादयोऽपि^५ १५
 व्यभिचारो नोत्तरं (चारात् । अतः) तस्यां तत्रापि तथाविधं किञ्चित् कारणमिति ।

स्यान्मत (तम्—) तदभिलाष[ः] स्वस्य अत्र तु तदवस्थाननिमित्तं पुद्गल(लं) कारणम्,
 नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति । नहि अङ्गनाङ्गे (नाङ्गे) तदभिलाषः सर्वोऽपि तदवस्थान-
 निमित्तं योगमात्मसात्करोति इति, तन्न सारम्, उक्तत्वात्—*‘‘कार्यं च नानुमेयं च’’
 [सिद्धिवि० ७।२४] इत्यादि ।

२०

किञ्च,

स्वभावानुपलब्धिष्व(श्च) व्यवहारे कथं [भवेत्] ।

लिङ्गं सं(सत्) योग्यताया च (श्च) व्याभिचारो न किं स्वतः ॥

उपलभ्यानुपम्भवत् (श्चेत्) केवलस्तस्य कारणम् ।

विषयामिषलो (याभिलाषः) कोऽपि भववीजस्य कारणम् ॥

२५

[३९९ ख] क्वचित् दृष्टस्य तस्यास्तु विपरीते परत्र तु ।

प्रकृतेव्यौषधितस्य (तेऽप्यौषधेस्तस्य) केवलस्यैव हेतुता ॥

ननु तदभिलाषो यावद् अन्यस्य कर्मण[ः] कारणं तावन्न तदवस्थानस्यैव इति चेत्,
 न, तस्मिन्निश्चरविनष्टे कार्यानुदयप्रसङ्गात् । एतेन योगादेः कर्मत्वं निषिद्धम् । प्रयत्नसधर्मा
 आत्मविशेषगुर्ण[ः] तत्साध्यः कर्म इति चेत्, न, प्रयत्नवत् पुद्गलविशेषसम्बन्धेऽपि देवदत्त ३०
 प्रति योषिदाद्युपसर्पणदृष्टेः तत्सधर्मताऽसिद्धेः ।

(१) सन्तानान्तरे । (२) अनुमानप्रमाणस्य प्रवृत्ति । (३) विपरीतत्वादित्यर्थ । (४) प्रमाणा-
 न्तरस्य प्रवृत्ति । (५) अङ्गनाद्यभिलाष । (६) ग्रन्थे चतुर्यपरिच्छेदे । (७) तन्निमित्तम् । (८) अदृष्टम् ।

रूपि, तत्कर्म अथेतनं मूर्त्तमभ्युपगन्तव्यम् । कथमन्यथा देहान्तरस्यद्रव्याकार्यकम्, एवो विज्ञोपाट्टाकृष्टपरमाप्यारम्भं क्षरीरं स्यात् ? मूर्त्ता यद्दय (एव ह्य)यस्कान्तात्पस्तुपथा (यस्योऽप्यसा)कृष्टिशेवबो दद्या नात्मादयः, इतरथा आत्मन एव तत्सिद्धेः किं कमकल्पनया ? तद्विज्ञोपोपपत्तेः नाऽविज्ञोपकल्पनापि ।

- ५ यदि तदम्—प्रमूर्त्तोऽपि मन्त्रः तदाहृष्टिशेवोः अतोभ्यमिधार इति न ह्यप्यस्य मूर्त्त-
स्यात् । ध्वानेनानेकान्त इति चेत् न तस्य मूर्त्तकर्म बतिसि (विधिष्टस्य) तरबाह् अन्वया
आत्मेव तद्वेत्ता इत्युक्तं स्यात्, तत्र च ह्यतो दोषः । प्रयत्नेन इति चेत् न ; कर्मविधिष्टा-
स्मप्रदेशत्व (सत्यन्व)भ्यतिरेकेण परं प्रति वदसिद्धेः । न च प्रयत्नस्य केवत्स्य तद्वेत्तुत्वम्
तवमावेऽपि तद्भावात् । ततो मूर्त्तमेव तदभ्युपगन्तव्यमिति कर्म नामिमत्तं परस्य न सिध्यति ।
- १० तद्वेत्तेषां (तद्वेत्तेषां या)नुमानम् वे वा ग मा १५ व गान्वयत्वम् ।

एवोऽविसयादि तत् भुतमिति । केचिपि (पिरव ? इ)त्याह—ज्योतिर्ज्ञानादि
यदिति । [४० क] ज्योतिर्ज्ञानादिज्ञानम् चिन्ता सुखदुःखादि त्वादिर्षेणा च
(तत्)दृष्टादीनां वेत्तिव तद्वद् इति ।

- कारिकां व्याख्यातुमाह—सर्ववैकान्त इत्यादि । सकलस्य कर्मणः क्षयेण नाभ्यास
१५ सा[पि]श्रेण विधिष्टादृष्टमात्रेण अनेन (अन्येन) वा प्रतिलम्बोऽप्यम् आत्मस्वभावो-
पम (यः स च)ज्ञानादित्यणः स एव केवस्य वद् भविष्यति [इति] एवं सुनिश्चितं
नङ्केतः । केन ? इत्याह—सम्बद्धर्तनेत्यादि । तदपि केन ? इत्याह—सर्ववैकान्त इत्यादि ।
सृष्टार्थमेव तदसकलम् ।

- स्वात्मतमम्—अभ्युपगन्तव्यमिति चेत् तत् केवस्वमस्तु इति तत्राह—नहि इत्यादि ।
२० तदभावे केवस्याभावे न प्रमाणमस्ति । विचारितमेतत् सर्ववैकान्तिकम् । पर आह—भाष इत्यादि ।
तं प्रति वचरगाह—भ्रुतेत्यादि । न कालु ज्ञानविज्ञेयमन्तरेण अनुपदेशमसिद्धमविसंबाह् भ्रुतज्ञानं
संभव (वे)दिति । पर्य (वदय)बाबाविभ्रुतज्ञानं तद्विपरीते प्रमाणमिति चेत् अत्राह—तत्र-
त्यनीकेत्यादि । तस्य वचकेवस्यस्य प्रत्यनीकं वत् तस्य साधनस्व सिद्धेः स्याद्भावेन
निराकृतत्वात् । सुखान्तस्व वा तदभावे (सकृदप्ये) भ्रुतज्ञानं भ्रूम इति । [त]प्रत्यनीकसा-
२५ धनस्व तदभावेसाधनस्थिति कस्मान्न व्याख्यायत इति चेत् ? न 'भ्रुतज्ञानं भ्रूम' इत्यनेन
तन्मिगद्यत् । नहि तदभावे 'सर्वत्र सर्वत्र[म्]सर्वत्रे (हो) नास्ति इति वचनमविसंबादि
संभवति । १० तत् प्रापोक्ष्येकम् निवेद्यमानत्वात् ।

अनु स्याद्वाद्याभावात् कर्म तेन कस्मदिद्वाधनमिति चेत् अत्राह—इदमेत्यादि । सुगतोऽप्यो
वा क ण च य विः स्वयम् आत्मन्त [४ अ] कर्म त कर्मन (कर्मचन) प्रतिपद्येत । किम् ?

- (१) तदाहृष्टिशेवत्वात् । (२) भ्यमिधार (३) केवं प्रति । (४) प्रवत्यस्यासिद्धेः । (५) अपि ह
द्विधमेव । (६) "दोषावरणयोर्द्वयं मिथोपास्तवित्वावकात् । कश्चिद् वया स्वदेष्टुमो वदित्वायैकवचनम्" ।
—आह्वनी १।४।(७) अस्मिन्नासावाः अपरवाम देवागासा । (८) वैकान्तिकमिमत । (९) सुख्याभावात् ।
(१०) भ्रुतम् ।

इत्याह—ज्योतिर्ज्ञानादिकम् । किंभूतम् ? इत्याह—अपरोपदेशम् अविद्यमानपरोपदेशे (शं) साक्षा-
 दसौ तत्प्रतिपद्येत । अपि तु अन्यतः तत्साक्षात्कारिण इति भावः । ज्योतिर्ज्ञानादिप्रति[पत्ति]-
 र्थतः तस्य तत्प्रतिपत्तेः स्याद्वादमन्तरेणाप्पुपद्येत । यत् इति वाऽऽक्षेपे न चेति । किं कुर्वन्नसौ
 कथं तत् प्रतिपद्येत ? इत्यत्राह—अलक्ष्यन् अनवधारयन् । क ? वहिः । किम् ? इत्याह—
 अर्वाग्भाग इत्यादि । अर्वाग्भागादीनां द्वन्द्वः पुनः तेषाम् आदिशब्देन बहुव्रीहिः विवर्णा ५
 (विवर्त्ता) स्तदर्थः तेष्वेकम् अभिन्नं यद् द्रव्यं तदिति । पुनरपि किंभूतम् ? इत्याह—दृश्ये-
 त्यादि । दृश्यादिरेकं प्रधानं रूपं स्वभावो यस्य तत्तथोक्तम् । पुनरपि क किमि[ति] लक्ष्यन् ?
 इत्याह—अन्तश्चेत्यादि । किंभूतम् ? इत्याह—व्यावहारिकम् इति । दूषणान्तरं दर्शयन्नाह—
 न च इत्यादि । न च नैव एकान्तवादिनां वैशेषिकादीनां अत्र भाविनि जाति (ज्योतिर्ज्ञाना)-
 नादौ प्रमाणमस्ति । कथमिति चेत् ? उच्यते—अत्र न तावत्प्रत्यक्षमैन्द्रियम् , तेन इन्द्रियसंसर्गा- १०
 भावात् । नहि असता भाविना इन्द्रियसंसर्गः, अतिप्रसङ्गात् । तत्संसर्गं च (गोचरं) परस्य ३
 तत्प्रत्यक्षम् * “आत्मा मनसा युज्यते तद् इन्द्रियेण तदप्यर्थेन” [न्यायम० पृ० ७४]
 इति वचनात् । एतन्मानसमपि तदत्र निरस्तम् , तदपि आत्ममनःसंयोगसहचारिणाऽर्थेन
 जन्यते । न च पूर्वतत्संयोगकाले सोऽस्ति , भा[वित्व]विरोधादिति । एवत (एवं) तन्मनसापि
 भावि भविष्यति सः, न तदा संसर्गः प्रा(प्र)कृतस्याप्यस्ति । परम्परासत्यत्वेऽप्यसता कीदृशः ? १५
 सत्त्वा[त्] कथं [४०१ क] सर्वस्य तत्र ज्ञानं न जन[येत्] घटः ? तदग्रहणात्मकत्वात् ।
 कुत एतत् ? अबुद्धित्वादिति चेत् , एतदपि कुतः ? अर्थग्रहणात्मकत्वात् , अन्योऽन्यसंश्रयः,
 तथाहि—घटादेरबुद्धित्वे तदग्रहणात्मकत्वम् , अतोऽबुद्धित्वमिति । अथ घटप्राहिणा प्रत्यक्षेण
 स १ तदग्रहणविमुखः प्रतीयते ततोऽयमदोषः , किं पुनर्नित्येऽग्निरज्ञानं तदग्रहणाभिमुखं प्रती-
 यते ? न चेत् , कस्तस्य घटाद् विशेषः ? प्रतीयत इति चेत् , न स्वयम् , अस्वसंवेदनात्मक- २०
 त्वात् अन्यथा परमतसिद्धिः । १० तस्यैव ११ तत्तथेति [चे]त् , किमेतद् ईश्वरचेष्टितम् ? तत्र यथा
 नित्यज्ञानं १२ तस्यैव नेतरस्य, तथा स्वसंवेदनमपि कुतोऽयं विभागो लभ्यते ? नह्येकधर्म(मेण)वैल-
 क्षण्ये सर्वैरवि(पि) तथा भवति, अन्यथा तयोर्ज्ञानत्वादिनाऽपि वैलक्षण्य भवेत् । अथ तेन १३
 १४ तयोर्न विरोधः , स्वसंवेदनेनापि न विरोधः ।

अथ इतरज्ञानस्य स्वसंवेदनप्रतिज्ञा अनुमानेन बाध्यत इति विपथ(विरोधः) तथाहि— २५
 ‘अनीश्वरज्ञानं ततो भिन्नेनैव ज्ञानेन वेद्यते ज्ञेयत्वात् पटादिवत्’ इति चेत् , ईश्वरज्ञानेन
 हेतोर्व्यभिचारः १५ । यदि पुनः ‘अनीश्वरज्ञानज्ञेयत्वात्’ इति विशिष्य उच्यते , तथाप्यगमक-

(१) ज्योतिर्ज्ञानादिकम् । (२) इन्द्रियसंसर्गात् । (३) नैयायिकस्य । (४) इन्द्रियप्रत्यक्षम् । (५)
 “तच्चेद प्रत्यक्ष चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षात् प्रवर्तते । तत्र बाह्ये रूपादौ विषये चतुष्टयसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते—
 आत्मा मनसा युज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति । सुखादौ तु त्रयसन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पद्यते, तत्र
 चक्षुरादिव्यापाराभावात् ”—न्यायम० । “उक्तं च—आत्मा सहैति मनसा मन इन्द्रियेण ”—बृहत्सं०
 ७४३ । (६) मानसप्रत्यक्षम् । (७) घट । (८) अर्थग्रहण । (९) ईश्वरज्ञानस्य स्वसंवेदनात्मकत्वे ।
 (१०) ईश्वरस्यैव । (११) ज्ञान स्वसंवेदि । (१२) ईश्वरस्यैव । (१३) ज्ञानत्वादिना । (१४) ईश्वरज्ञान-
 अस्मदादिज्ञानयो । (१५) तदपि ज्ञेय न च ज्ञानान्तरवेद्यम् ।

त्वं व्यतिरेकाऽसिद्धेः । नहि विशेष्यमात्रेण वस्तुसिद्धिः , अतिप्रसङ्गात् । कथम् ? यदीश्वरस्य स्वपरमाहिदानं तावदेव सत्कर्मप्रयोजनसिद्धिः किमीश्वरेणा वारमन्त्रेण (जाऽवान्त्रेण) ? कथमवस्थानं तस्येति चेत् कुत एतत् ? गुणत्वाद् रूपाणिवरिति चेत् , अथ एव अस्मदादिज्ञानवत् अस्वमंभेदनमस्तु । ततो यथा ज्ञानत्वाऽविशेषेऽपि तदेव स्वसंवेदनं [४०-१२] ततो (तथा)

५ निराधारात्प्यत्र ब्रूयते । क[थं]मेवं सति तस्य गुणत्वम् ? युगपत् स्वपरमाहणत्वमाहणवत् क्रमेणाप्यनेकस्वभावसंभवेऽप्यस्तत्वात् (नोऽस्तु अप्यसिद्धत्वात्) । अनेकस्वभावेन यथा कारणम् अनेककार्यं तत् तदेवं स्वपरमाहकमिति चेत् न परं प्रति दृष्टान्तासिद्धेः ।

एतेन इदमपि निरस्तम्—'अनेकस्य परस्येव स्वपरयोऽपि तदेकमेव प्राहकम्' इति तद्विपरवत् सद्यपि नात्मभेदनमिति न पटाद्विशेषः ।

१० स्यान्मतम्—ईश्वरः स्वज्ञानस्य अर्थाप्रहणत्वात्कर्म प्रत्येति तद्यपि चिन्त्यते—गृहीतस्य, इतरस्य वा ? न तावदितरस्य इवतया नेवन्तया वा तस्य स्ववस्थापितमस्तु म्त्तो (स्थापित्नुम-स्रच्छेः) ज्ञानकल्पनावैक्यस्यापत्तेः । गृहीतस्य इति चत् द्वितीयज्ञानमात्रात्पुच्छमेवतत् (मेवतत्) । भावे वा निस्त्यनेकत्रानेकम् , अनवस्थान(नी) च विज्ञानं प्रसज्येत ।

स्यान्मतम्—'तस्व ज्ञानद्वयमस्ति—एकं स्वतोऽप्यस्व' सर्वस्य' भेदकम् , 'अपरं तस्येति, १५ तन्न यस्मादेकत्र तावतो (तावत्) इत्यन्वाचिनः सत्प्रातीश्वरव युगपद् युगद्वयस्याऽप्योगात् अन्यथा पताशौ पद्वयं (रूपद्वयं) तथा भवेत् । 'अन्योऽन्यसंभयश्चात्रोक्तः । अथ महेश्वरः तच्छान(नी) स्वकमेव तथा प्रत्येति बहिरूर्ध्वमिति (नपि) तथेति स्वर्षं सर्वत्र ज्ञानकल्पनम् । तथा प्रतिपद्यमान-मात्मानं न भेदीशः प्रतिपद्यते कुतस्तेन तत्परिच्छेदः [१] ? तदास्ति (तद्वत्ति) त्वं वा[स्वर्षं] प्रतिपद्यते चेत् एकस्य स्वपरा[व]भासित्वम् । अ[त]श्चेत् अनवस्थानम् । तन्नेश्वरज्ञानं

२० पटाद्विसिष्यत् [४ २६] इति न व्योतिर्ज्ञानाशौ प्रमाणम् ।

एतेन [बौद्धेपि] कस्यापि चिन्तितम्—तस्य अचेतना बुद्धिः परोक्षः पुमानिति ।

युगद्वयज्ञानं तत्र प्रमाणमिति चेत् यदि तत् सत्कर्ममेवाम्कारि (नेदानुकारि,) क्वं कश्चिदप्येकत्वसंभवः ? तत् एवोच्यते—न वे (वे) कल्पतावधानमिति । प्रत्याकारं मेहे नैकः युगद्वयः ? तदाकार्ययुक्तः वेमात्पूर्वनात् नापि सर्वज्ञः । कथत्वा (कथमर्थं) स्वमेकमनेककारं स्वर्षं प्रतिपद्यमानः 'परं निस्त्यधिकं युग्मं (निरंशं द्वयिकं युग्मं) स्वस्वः ? निराकारं चेत् तत्रैतत् सर्वस्वेति न युक्तम्—

३ "अर्थेन षट्पत्येना' नहि मञ्ज (नहि मुक्तत्वाऽ) र्थरूपताम् ।"

[प्र वा २।३०५] 'इत्यादि ।

(१) मध्यवर्तिना । (२) ज्ञानस्य । (३) ईश्वरज्ञानमेव । (४) ईश्वरं विद्यापि ज्ञानार्थं विराज्यमेव धरतु । (५) ब्रह्माद्यपिः एव गुणत्वं यद्यति न तु विराज्यत्वं । (६) करोति । (७) ईश्वर तस्यापि अनेक-स्वभावात्स्वीकारात् । (८) ईश्वरज्ञानमपि । (९) अगृहीतस्य । (१०) ईश्वरस्य । (११) स्वमिच्छत् । (१२) अर्थरूपस्य । (१३) द्वितीयं ज्ञानम् अर्थमादिज्ञानं वेति । (१४) द्वितीयेन ज्ञानं सत् प्रथमज्ञानमात्मसर्षं कथयति क्वापित्तात्मसत्ताकर्म प्रथमं द्वितीयेन ज्ञानेन इति । (१५) वीर्यः । (१६) वाद्यार्थः । (१७) विराज्यत्वं । (१८) बुद्धिः । (१९) "तस्मात् प्रमेयावितयोः आत्मं यैवकल्पता ।" इत्युच्यते ।

सुगतवत् सर्वोऽपि सर्वदर्शी स्यादिति चेत्, न, नियतशक्तित्वाद् भावानाम् । नहि एकस्य शक्तिरशेषस्य । नाप्येकस्यापि या एकत्व(त्र)शक्तिः सैवान्यत्र, अन्यथा सकलस्य ग्रहणवत् ज्ञानमपि (जननमपि) सुगतस्य स्यादिति नेश्वरवाधनम् । इतरथा स्वसन्तानज्ञानजननधिगत (जननमपि न तस्य) स्यादिति कथं वस्तुत्वम् ? अथ तस्य^१ ग्रहणशक्तिरेव सर्वत्र, इतरा^२ तु कचिदेव^३, यद्य (यद्येवम् ए)कस्यैव नानात्मनि नितराम् । एकस्य सर्वग्रहणेऽपि, अन्यत्र ५ विपर्ययात् ।

नन्वे[व]म् एकस्य शक्तिद्वयात्मक[त्व]मिति चेत्, अयं परस्य दोषोऽस्तु । न चाऽशेष-ग्रहणशक्तिरेव प्रतिनियतजननशक्तिः, सा^४ वा प्रकृता^५, ग्रहणजन[न]योरविशेषः (प)प्रसङ्गात् । अनेकं वार्थ[म]नेकस्वभावेन प्रतियतः^६ ^७स्वात्मत (त्मन्य)नेकान्तः । एकस्वभावेन त्रिकालार्थ-ग्रहणवत् यदि ^८‘तथाविधकार्यजनन’^९ निरालम्बनमिदम्— १०

※“नाऽक्रमात् क्रमिणो भावः(वाः)” [प्र० वा० १।४५] इत्यादि ।

किंच, योग्यताबले[न] ^{१०}‘तदर्थस्य ग्राहकम्’^{११}, प्रतिबन्धद्वयव्याघातेन^{१२} लिङ्ग [४०२ख]-^{१३}सङ्ख्यानियमवैयर्थ्यम् । तत् उत्पत्तेश्चेत्, न भाविनः चिरभूतस्य वा ग्रहण तस्मादनुत्पत्तिः (तेः) । ^{१४}‘उत्पत्तो च, अपरतत्कार्यकाल एव तेन’^{१५} भ(भा)व्यमिति ^{१६}‘तन्नियतकालता ।

स्यान्मतम्—इतरजनापेक्षयार्थस्य वि[भिन्न]कालत्व न सुगतापेक्षया, तस्य साक्षात् १५ रूपेण सर्वज्ञाना (सर्वम् आ)त्मनि प्रतिभासमानं वर्तमानमेव, § ^{१७}साक्षात्करणमेव वर्तमानमेव § साक्षात्करणमेव वत्त्व सम (च ज्ञत्त्वम)र्थस्य न वर्तमानकालसम्बन्धित्वं ^{१८}‘तदभावादिति, तदसारम्, यतः तद् पेक्षयतेः (तदपेक्षया) तज्जनकमपि न किञ्चित् स्याद् वर्तमानेषु तद-योगात्, अनभ्युपगमाच्च । इतरापेक्षया अर्थादुत्पत्तिः तस्य^{१९}, समकालयोः परमार्थतः कार्य-कारणभावं प्रतियत्(न्) स भ्रान्तः स्यात् । तद्वलेन सुगतस्य परग्रहणे सोऽपि तथाविध^{२०} इति २० न च बन्दनीयः । [एतेन] विभ्रमशून्यप्रतिभासाद्वैतपक्षाः निरन्ताः (निरस्ताः) । तन्न सुगत-प्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणम् । अत एव नानुमानमपि तत्स्वार्थकत्वाधस्य (तत्पूर्वकत्वादस्य^{२१}) । ततः स्थितम्—न चेत्यादि ।

ननु प्रत्यक्षम् अर्थसन्निकर्षमतो (र्षजम्, अतो) जन्मया (^{२२}‘जन्मताम)पेक्षते नागमः, ततः स^{२३} एवात्र प्रमाणमिति चेत्, अत्राह—श्रुतेः इत्यादि । श्रुतेः आगमस्य अतद्विषयत्वात् २५ ज्योतिर्ज्ञानाद्यगोचरत्वात्, ‘न चैकान्तवादिनामत्र प्रमाणमस्ति’ इति सम्बन्धः । एव मन्यते—

(१) उत्पादकत्वमपि । (२) स्वयं सुगतस्य सृष्टिकर्तृत्वप्राप्ते । (३) अर्थक्रियाकारित्वाभावात् । (४) सुगतस्य । (५) अर्थेषु । (६) जननशक्तिस्तु । (७) स्वसन्तानज्ञानजनन एव । (८) अस्तु । (९) बौद्धस्य । (१०) जननशक्ति । (११) ग्रहणशक्ति । (१२) जानानस्य । (१३) स्वस्वरूपे । (१४) कालान्तरवर्ति । (१५) स्यात् तदा । (१६) ज्ञानम् । (१७) चेत् । (१८) तादात्म्यतदुत्पत्तिरूप । (१९) ध्रिस्त्वसङ्ख्या । (२०) चिरभूतात् भाविनश्चार्थात् सुगतज्ञानोत्पत्तिस्वीकारे । (२१) सुगतेन । (२२) अपरकार्यकालतायाम् कालान्तरस्थायित्वं स्यादिति भाव । (२३) § एतदन्तर्गतं पुनर्लिखितम् । (२४) काकाभावात् । (२५) ज्ञानस्य । (२६) भ्रान्तः । (२७) अनुमानस्य । (२८) उत्पत्तिमपेक्षते । (२९) आगम एव ।

यदे (यद्ये) कान्तवादिनां परोक्षविषयमन्यत्वं भवति तथा तत्पूर्विका मुतिरपि तद्विषयं स्वामान्यया, न चैवमिति ।

मीमांसक आह— स्वत एव परोक्षमुतिः प्रमाणं न तदप्रत्यक्षपेक्षा । तदुक्तम्—[४०३६]

“स्वत सर्वप्रमाण्यानां प्रामाण्यमिति शक्यताम् ।

न हि स्वतोऽसती घटिका कर्तुमन्येन शक्यते ॥”

[मी० श्लो० सू० २ श्लो० ४७] इति,

तत्राह—नाप्यन्ये (नाप्यनये)स्यापि ।

[नाप्यनया मार्गप्रतिपत्तिः यामाभित्य भ्रुतेः स्मृतः ।

मन्त्र नित्यं प्राकृताः प्रतिपद्येरन् तदर्थकम् ॥२८॥

- १० नित्यस्यानेकार्थसंभवात् न तस्मादर्थं प्रतिपद्युमर्हति, क्वचनन्यथा विप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि पुन रागादिरहितस्य क्वचिदुपलम्बितो वेदार्थप्रतिपत्तिः स्यात् । रागादिमन्त्रेषु यदि कश्चिद् विवक्षितसदर्थतत्त्वं जानीयाद् भूयात् किं तेन ? न भूयात् रागादिमन्त्रात् अपि तु परोक्षपेक्षापेक्षीति; कः पुनः सदर्थदक्षिणः परः सः यस्मिंपदेक्ष-
सु प व पा इ य' प्रमाणयन्त' क पि ला दी न तिद्येरते ? तदनेकार्थसंभवात्
१५ कृतस्वस्वमिदन्तया नेदन्तया वा व्यबस्वापयेत् यत' पीरुपेयाद् विद्येभ्यत् ।]

सध्यात् अर्थगतिनगराप्रतिहेतुत्वात् मार्ग इव मार्गः श्रध्वार्थसम्बन्धो वाच्यवाचकत्वात् तस्य प्रतिपत्तिः नापि श्येतुः । केन ? अन्व[य]परस्परकान्तेनसा इवात्वा (स्यनन्वत्वा) जे मि म्या इ यः साक्षात्संज्ञानविगुण्जवातेषाम् परे चैकान्तः (परस्परैकमन्त्रः) तेन, न श्राम्बेता (यद्यबेता) परोक्षो (परोक्ष) मार्गं प्रतिपद्यते । किंमूला सा नापी(स्ती)त्याह—यस्या (?)

- २० यामाभित्य भ्रुतेः वेदात् सञ्ज्ञाशरुद (इति) मायास्तत्त्वप्रतिपत्तिः स्यादित्याम्बाहृत् । कृता यामाभित्ये (माभित्ये)त्याह—स्मृतैः । एतदुक्तं भवति—पूर्वं साक्षात् श्रध्वार्थसम्बन्धं वर्धनः (दिनः) सम्बन्धप्रतिपत्तिः परस्य पुनः श्रध्वम्बन्धात् तदप्रतिपत्तिः, न चैवमिति । अपि वा स्वर्गापन्नगोर्मागो वागादिः तस्य प्रतिपत्तिः नापीति न्यायवेद्यम् । श्रेयं पूर्ववदिति । यामूत् तेन तदप्रतिपत्तिः, भ्रुतेरेव तु तदप्रतिपत्तिः स्यादिति अत् अत्राह—मन्त्रमित्यादि ।
२५ मन्त्र (मन्त्र) पृताद्याहवनवाक्यं स्वर्गाविवानसमर्थं प्रतिपद्येरन् इत्यनया जानीयुः । क ? इत्याह—प्राकृताः श्रावण्ये जे मि म्या पि कं (विवात्) । तथा च तद्वत्प्रतिपत्तिर्वाच्यवित्तः स्युः इति मन्यते ।

जे मि म्या इ य एव तदप्रतिपद्यन्ते नाम्बन्धिति (नान्य इति)येत् अत्राह—नित्यमिति । अत्रमभियावाः—यथा नित्यः सद्यता मन्त्रः पुरुषनिरपेक्षः स्वमथ प्रतिपाद्यति तथा सद्यत् तत्

- ३० विद्येयात् श्रध्वार्थे (श्रध्वार्थे) प्रतिपद्येत, न वा कश्चित् । न श्राकृतमेवं त्याहासमन्वं (मेकं प्रत्याकृतम् अन्वं)प्रत्यन्यया । सा (अथा)सौ द्विजायैव तं प्रतिपाद्यति । कुत एतत् ? [४ ३४]

स्वभक्तत्वात् । पक्षपातिना किं तेन ? परोऽपि तद्भक्तः समुपलभ्यते । अथ तस्यैव आगम एव, तदपि कुतः ? तेन तदर्थानुष्ठानात्, अन्येनापि दृश्यते । विप्रोपदेशात्, किन्तेन, यदि मन्त्र एव समर्थ (तमर्थ) कथयति ।

एतेन 'तेन पाठात्तस्येति' निरस्तम् ।

यदि पुनः द्विजाराधनातः तं प्रत्येव तत्प्रतिपादनसमर्थो जातः, कथं नित्यः ? ५

किं च, तदाराधनाक्रमो यदि मन्त्रार्थः, सोऽपि ततोऽन्येनापि प्रतीयते । नो चेत्, पुरुष-कल्पितो नाभिमतफलदायी स्यात् अन्यथा किं मन्त्रेण ? 'अथ विप्र एव तद्ग्रहणानुष्ठाने योग्यः, न चैतावता मन्त्रोऽनित्यः, नित्यानामपि आत्मादीनां कार्यनियमदर्शनात्' इति, तन्न सारम्, यतः स्यादेतदेवं यदि परोपदेशादद्विजस्य तदर्थप्रतिपत्तिर्न स्यात्, अग्नेरिव धूमः, न चैवं ततः तदर्शनात् । द्विजस्यापि अपरोपदेशिका न तत्प्रतीतिः । १०

किंच, न ताव[त्] मन्त्रो 'द्विजोऽयम्' इति स्वयं ज्ञात्वा तस्मै स्वसमर्थ (स्वस्यार्थ) निव-देयति अचेतनत्वात्, अन्यथा आत्मज्ञानकल्पनावैक(फ)न्यम् । नापि 'यस्मादहं ब्राह्मणः तस्मादहं मन्त्रार्थं गृह्णाभि' इति द्विजो जानाति, ब्राह्मणत्वप्रतिपत्तेः तस्यापि स्वयमसंभवात् । वेत्ति प्रति- (निवेदितं) चैतद् वर्णो (वृत्तो) स्वयमेव शास्त्रकृता । ततो मन्त्रं नित्यं प्राकृता[ः] प्रतिपद्येरन् इति । 'कम्' इति प्रश्ने उ[त्]रमाह—तदर्थज्ञोऽयं [सम्] प्रदायाद् वृत्तते (वर्तते) मन्त्रार्थज्ञसम्प्रदायो १५ भावप्रकारेण विशेष्यते तदभिद्यत (?) यतः तत्सम्प्रदायमन्तरेण प्राकृतानां तत्प्रतिपत्तेः मन्त्रो नित्यः ने नात् (स्यात्) [४०४क] पौरुषेयात्मत्वात् । नहि परोपदेशापेक्षणे तस्य ततो भेदः ।

कारिकाविवृण्वन्नाह—नित्यस्य इत्यादि । न तस्माद् नित्याद् वेदात् इति । कथम् ? इत्याह—कथं (अर्थ) मित्यादि । अन्यथा अन्येन ततः तस्य तत्प्रति [प्रति] प्रकारेण कथं विप्रतिपत्तिः स्यात् प्रतिव्याख्यात्रि(त्) व्याख्याभेदः स्यात् । नहि स्वयमेव नियतं स्वमर्थं निवदेयति वे ते (वेदे) २० नित्ये सति सा युक्ता । अथवा, प्रतिपत्त्यभावो विप्रतिपत्तिः कथं कस्यचित् स्यादिति चेत् ? तदेक एवार्थः ततः प्रतीयत इ[ति] नास्ति सा इति, तत्राह—अनेक इत्यादि । वेदस्य पुरुषापेक्षया अनेकस्य नियोगादिरूपस्यार्थस्य संभवात् कथं स्यादिति ? अथ, याना (यावा) नर्थो वेदात् प्रती-यते स सर्वोऽपि तस्यैव, अन्यथा न कोऽपि स्यादिति चेत्, अत्राह—नित्यस्य इत्यादि । स्वर्गोऽर्थः, तस्य कान्यमानत्वात् * "स्वर्गकामः" इति वचना[त्] तस्मै तन्निमित्तं तत्त्व २५ (तच्च) यागादि तत् (तम्) तस्मात् कथं प्रतिपत्तुर्महति ? कुतः ? इत्याह—अनेकार्थसंभवाद् वेदस्य अनेकार्थोऽर्थतत्त्वम्, अन्यथा 'सारमेयमासभक्षणात् स्वर्गः स्यात्' एकः 'तस्यार्थ इति चेत्, अत्राह—कथमित्यादि । अनेकार्थसंभवाभावप्रकारेण अन्यथा ।

(१) द्विजेन । (२) द्विजस्य । (३) व्याख्यातारं व्याख्यातारप्रति प्रतिव्याख्यात् । (४) निवेदनकर्तुरि सति । (५) विप्रतिपत्ति । (६) आदिपदेन भावनाधिध्यादिपरिग्रह । (७) 'अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यादौ । (८) 'अग्निहोत्र जुहुयात्' इत्यस्य अग्निं हन्तीति अग्निह इवा, तस्य उग्र मास जुहुयात् खादेत् इत्यर्थं स्यात् । "तेनाग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ । खादेत् श्वर्मांसमित्येव नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥"—प्र० वा० ३।३।१८ ।

न्यु न जै मि नि [१] वेदाद् व्यर्भनाभे(अर्थ)प्रत्येति, अपि तु स्वयं साक्षात् उत्प्रतिपत्ति-
[ति]बीतयगात्वात्, वेदेन यावद् बोधयति परमिति चेत्, तथाह—यदि पुनः इत्यादि । क्व
च (कस्यचित्) जै मि नि(ने)ब्रह्मणो वा यगायात्स्वरूप (रागादिरहितस्य उपलब्धिः,
उप)ब्रह्मणमेतत् यद्यार्थदर्शनस्य, तथादि स्याद् यतो यगादिरहितत्वात् वेदार्थप्रतिपत्तिः स्यात्
५ 'परस्य' इत्यप्याहारः । रूप्यमत्र [४ ४ ख] क्य विषयित इत्यादि । जै मि न्वा दि ना
हेतोर्व्यभिचारविति[ति]भावः । अथ तस्मापि पक्षीकरणात् बोधा, तथाह—रा[गा]दिमत्त्वेऽपि
इत्यादि । [विषयित]तदर्थत्वत्वं वेदार्थत्वत्वं कश्चिदन्तराद्ये (स्तोत्रे) यदि जानीवाद्
भूयाद्वा किमन्यथा तेन कुतः पौरुषेयस्य वचनस्य प्रामाण्यं न स्यात् ? स्यादेव । कुतः ? इत्याह—
रागादीत्यादि । 'तत्त्वज्ञानात्' इति च ब्रह्मण्यम् ।

१० परः प्राह—न भूमो रागादिमत्त्वादिति अपि[त्]परोपदेशो(शा)पेक्षी वेति भूयाद्वा
इति भूमा, इतिशब्दः परपद्यसमाप्तौ । तत्र रूप्यम्—कः पुनरित्यादि । अस्योपदेशम् 'उ प
व र्पा द यो जै मि न्या इ यः प्रमाणं यतः (अयन्तः) कपि ल दी न तिसरते । (कपि ला दी न्
अतिशेरेते) उ प व र्पा द यतस्त्ववादिनो न क पि ला द य इति मिथेरत् । स कः परः उ प
व र्पा दि न्योऽप्यः प्रकृतो वा कः ? [न] कश्चित् । कुतः ? इत्याह—तदर्थदर्श(स्ति) न इत्यादि ।

१५ वेदार्थदर्शन(सिन) इति । परोऽपि परोपदेशापेक्षी स[त्]त्वात् वेति भूयात् ता(वा)सोऽपि तदु
पदेशापेक्षी इत्यनादिरित्यम् कपदेसपरम्पराऽवित्वादिनी इति चेत् अत्राह—तदनेकार्थसंभवात्
कारणात् कुतो न कुतश्चित् प्रमाणइत्य (जाद् व्यवस्थापयेत्) 'परः' इति पश्यता । किम् ?
इत्याह—तत्त्वमित्यादि । इत्यन्तया अमिमत्त्वरूपतया नेदं भूया ना(नेदन्तया वाऽ) गमिमत्त्वरूप
या वा यतः तत्त्वस्य व्यवस्थापनात् पौरुषेयात् वचनत्वाद् विशेष्येत् एव इति । एवं मन्मते—अपि

२० तस्य एक एवार्थः ऽ स्मौत् परमार्थः ऽ स्यात् परमार्थतः सन्निकतः तथा तस्य कस्यनाशतेनाप्यन्वया
कतुमशक्यत्वात् [४ ५ क] स्वाद्यन्वया(स्वाद्यन्वया)द्युपदेशपरम्परातः तत्त्वप्रतिपत्तिः, अने-
कार्थसंभवे त्(त्)कस्तत्र अन्वयिः को वा कल्पितः इति तद्भावेनाथ (न द्यायेत्) याऽर्थः) सिद्ध
संगृहीतोऽनादिरन्वोस्य (निः सः अन्वोऽप्यः) इति मतिः, [कः] सिद्धः ? ब्राह्मण इति चेत् ;
तच्छब्दत्र—'तद्विनिर्वात्' इति । तत् एव अनेकार्थप्रतिपत्तिः स्यात् अवशिष्यात् ।

२५ किं च, सौगन्धमत्वानुसारेणा(सारिणा)द्विजेन इवपिस्त्रिशासनमुच्यमानं कुतोऽनादि म
वेदार्थः ? अथान्तर(अथान्तर)कस्यना म, प्रमाणाभावात् । अथासा म द्विजपु(मः, क)स्त्वर्हि
सा ? ब्राह्मण्यःत्वं(अत्र)प्यागी चेत् किं पुनस्तस्य तप्यागो नास्ति ? तथा चेत् ; कथं तदनुसर
जान् पूर्वं स ब्राह्मण्यः ? म हि गोचैः(गोत्व)सम्बन्धरहितः कर्कः कदाचमापि गीरिति । तथापि
न ब्राह्मण इति चेत् क इवानी ब्राह्मण्यः ? वा काष्ठत्रयेऽपि न मन्त्रान्तरायोगी (मवान्तरयोगी)
३ ति चेत् क एव(शै)प्रतिपत्ता यथा देववृत्त्याः मतीवमानाः द्विज(या)धर्या हो साः(वहन्वारा)।

(१) मीमांसकभाष्यः । (२) ऽ दत्तान्तरात् वाऽऽ कुतश्चित् । (३) कश्चित् । (४) ब्राह्मण-
त्वयोमा । () सौम्यतत्रतद्व्यात् प्राक । (६) इवेताइवः । () अमान्तराभरी ।

तदाप्यसौ ब्राह्मणः 'तदनुप्रवेशे तु विपरीतः इति चेत् , ननु किं ब्राह्मणत्वं नष्टम् ? तथा चेत् , न नित्य सामान्यमिति 'कर्कमध्यमध्यासीनो मुण्डो न गौः स्यात् । अथ न नष्टम् , तदनुप्रवेशेऽपि^३ ब्राह्मण एव । वेदे भक्त्यभावान्नेति चेत् , किं 'तद्भक्तिरेव ब्राह्मण्यम् , अन्यद्वा ? प्रथमपक्षे न तत्सामान्यम् ज्ञानविशेषत्वात्तस्याः' । तथा च सुप्ताद्यवस्थस्य^४ व्यापादना वधेऽपि (व्यापादने-
ऽपि) न ब्रह्महत्यादिदोषः । द्वितीयपक्षे 'तदभावेऽपि तदवस्थं तदिति स एव दोषः । अथ तद्भ- ५
क्त्या स एव ज्ञाप्यते , न, शूद्रेऽपि तद्भावात् । वेदपाठरहिते' सत्यपि' सा' न ज्ञायत इति
[चेत् ,] कुतः तत्र^३ द्विजत्वज्ञानम् ? गोत्रादेरिति चेत् , इतरत्र समानम् ।

एतेन तदर्थानुष्ठानं प्रत्युक्तम् । [४०५ ख] । तथाहि—'तदेव द्विजत्वम् , अन्यद्वा
सामान्यम् ? तदेव चेत् , तद्रहितः सिसुः(शिशुः)स'^५ न भते (भवेत्) । [तथापि तदा]^६
तदभ्युपगमे अन्यदापि^७ कुतः तदनुष्ठाना[त्] स्यात् ? अन्योऽपि स्यात्^८ । तस्य तदभावान्नेति १०
[चेत् ,] कुत एतत् ? अद्विजत्वादिति चेत् , प्रकृतस्यापि त(न) भवेत् । तदनुष्ठानात् स द्विज
इति चेत् , अन्योऽन्यसंश्रयः—द्विजत्वे तदनुष्ठानम् , अतस्तदिति ।

एतेन संस्कारादयोऽपि चिन्तिताः । सामान्यं तद्^९ इति चेत् , 'तदभावेऽपि^{१०} तत्तदव-
स्थमिति^{११} नासावब्राह्मण[ः] । तन्न ब्राह्मणगृहीतोऽर्थः वेदस्य । बहुजनगृहीत इति चेत् , न, अनेको-
ऽपि तद्गृहीत^{१२} एव समानसभक्षेऽपि (श्वमासभक्षणमपि) बहुजनपरिगृहीतमेव । द्वेषेण तत्क- १५
ल्पितम् अतो नार्थ इति चेत् , भक्त्या अन्योऽपि^{१३} द्विजैः कल्पित इति समानम् । ततः स्थितम्—
तदनेकार्थं इत्यादि ।

वेदस्य प्रमाणत्वे परोक्तां युक्तिं दूषयितुं दर्शयन्नाह—वेद इत्यादि ।

[वेदः प्रमाणं नित्यत्वात् कर्तुरस्मरणाद्यदि ।

स्वशास्त्रकर्तुः स्मर्ता अपलप्येत न किं परैः ॥२९॥

२०

शब्दस्य अन्यस्य वा परिणामित्वं सिद्धम् इत्युक्तम् । अपरिणामेऽपि नचाक्षरराशेर-
पौरुषेयत्वं युक्तं येन वेदः स्वतः प्रमाणं स्यात् , शास्त्रान्तरस्यापि तदनुपज्ञात् विशेषा-
भावाच्च । कर्तुरस्मरणात् व्यभिचार्यमपि । तावता प्रमाणत्वे शास्त्रान्तरस्यापि प्रमाणत्वं
भवेत् न वा श्रुतेः । वर्णानां पदानां च न कश्चित् प्रामाण्यं न भवेत् । सङ्केतात्तदर्थ-
प्रतिपत्तौ प्रकृतवाक्यराशेरितरं प्रति न कश्चिद्विशेषः ? पौरुषेय्या व्यक्त्या च । स्वतः २५
प्रमाणत्वे सङ्केतादर्शिनोऽपि प्रमाणं स्यात् । कर्तुरस्मरणेऽपि प्रबन्धानादित्वं स्यात् ।
तथापि कथं प्रामाण्यं तद्राशेः म्लेच्छव्यवहारवत् । तन्न अपौरुषेयस्यापि सङ्केतवशात्

(१) सुगतमतानुप्रवेशे । (२) अक्षमध्ये तिष्ठन् मुण्डः । (३) सौगतमतस्वीकारेऽपि । (४) वेद-
भक्तिरेव । (५) भक्ते । (६) द्विजस्य मारणेऽपि । (७) वेदभक्त्यभावेऽपि । (८) वेदभक्त्या । (९) वेद-
भक्तिसङ्गावात् । (१०) वेदपाठाधिकाररहिते शूद्रे । (११) विद्यमानापि । (१२) भक्ति । (१३) ब्राह्मणे ।
(१४) वेदार्थानुष्ठानमेव । (१५) द्विज । (१६) अनुष्ठानरहितत्वेऽपि शिशुकाले ब्राह्मणत्वस्वीकारे । (१७)
यौवनाद्यवस्थायाम् । (१८) अद्विजोऽपि वेदार्थानुष्ठानात् द्विज स्यात् । (१९) द्विजत्वम् । (२०) वेदार्था-
नुष्ठानाभावेऽपि । (२१) द्विजत्वम् । (२२) सुगतमतानुसारी । (२३) बहुजनगृहीत एव । (२४)
यागादिरूप ।

अर्षप्रतीतो विश्वासः । सम्प्रदायाविच्छेदोऽपि पौल्लेयस्य विप्रतिपत्तिनिराकरणोपामः
स्यात्, तदवदर्शिमिः पुनः पुनः उच्छिन्नस्य उच्छिन्नस्य प्रवर्तनात् ।]

वेदः प्रामाण्य (प्रमाणम्) । कृतः ? इत्याह—नित्यस्यादपोदयेकत्वात् ।

एव (वे) मन्वते—स्रव्ये [अ] प्रामाण्य (प्य) रागादिहृत एष्ट पितृजन्मनि । (कृतं एष्टम् विदुर्जन्मनि)

- ५ रागादयश्च पुरुषाभिः, ततो वेदात् पु[रुषः] निर्वर्तमानः स्वाम्याम् रागादीनाहाय निवर्तते ।
रागादिनिवृत्तौ च तन्निवृत्तन(स) प्रामाण्यमपि निवर्तते इत्योत्सर्गिकं प्रामाण्यमवधिष्ठते ।
तथाहि—यद्यनि (नि) वृत्तनं न तत्तदभावे भवति पावकाभावे घृणवत् । रागादिनिवृत्तनं च
स्रव्ये [अ] प्रामाण्यम् । ततो वेदे तैवभावान्न भवति । अनुक्तम्—

“स्रव्ये दोषोद्भवस्तावत् षडशधीन इति स्थितम् ।

- १० तदभावः क्वचित् सिद्धो गुणवद्वक्तृकत्ववत् ।।

वेदे षडशुतमाषातु (षु) दोषाश्चैव नान्ति नः ।।” [४ ५६]

[मी० श्लो० शोदना० श्लो० ६२] इति ।

इत्यस्तत्र नित्यत्वमिति चेत् ? अत्राह कर्तु[र]स्मरणत्वात् । तथाहि—अवस्मयमानकर्तृकं

तमित्यं यथा गगनम् तथा वेदः । यदि स्रव्यः परभिप्रायघोषकः । अत्र दूषणम्—[स्वशा

- १५ क्तकर्तुं इत्यादि । स्वशास्त्रस्य त्यागता (स्वमता) गमस्य प्रवचनान्तरैः कर्तुं शिवादिः तस्य
या स्मात्ता (स्मर्ता) सोऽपलप्येत न किं परै अपलप्येतेन ज्ञानादिभिः । इवमत्र तात्पर्यम्—
वेदवत् प्रधानस्यापि (प्रवचनस्यापि) तदस्मरणं तेन तैवभवत्, तत्रैव वेदेऽपि द्विरप्यगर्मावया
स्मर्तव्ये । तदपलापोऽप्यत्रापि इति न वेदेतरयोः विद्वेषः स्यात् । अन्यथा (अन्वया) वेदेऽपि
तस्य (स्मर्तव्य) मिति ।

- २० [कारि] क्तवाम् अनुकृति (अनुकृती) नित्यत्वस्य अक्षिप्ततां दर्शयन्नाह—स्रव्यस्य इत्यादि ।

वास्तव्य इत्यर्थः । अन्यस्य सुवचनैरिति स्रव्यस्य अनेकान्तमन्तरेण अहः तत्र मिलुषम्,

अपूर्वमन्यस्य (१) परिणामित्वं सिद्धम् क्व मा रि क्त स्य च [इति] दृष्टान्तः ।

ननु परिणामित्वत्वं न कृत्वन्तित्वत्वं हेतुः, तस्य च वचना(य) सिद्धत्वात् नासिद्धो

(१) अविचारिपुरुषे । (२) रागाद्यनाहात् । (३) दोषामाहाः । (४) 'तदपुनर्विपक्षतां कथं
सहजम्बसम्भवात् । इति शेषः । (५) 'तेन वेदे षडशरुभिः अवश्यं स्मरणीयाः स्रव्यवद्वक्तृ
त्वात् षडशरुस्य च तस्मात् अरुणादवयवकामो न कृत्वा सम्बन्धं षडशरुार्थं केनचित् वेदाः प्रणीता
इति 'तस्माद्दोषैरेवः स्रव्यत्वात्वे सम्बन्धाः ।—स्मरणा १।१५। १। १०० । 'वेदा क्त-
प्रणीतत्वात् कथोऽर्थं प्रतिपाद्येत् । न एवसत्त्वात् तद्वास्तव्यं मितो न स्मर्यते कथम् ॥ तस्माद्दवत्वं स्मर्त
व्यस्य वेदानां सम्बन्धायां च कर्तुंस्मरणत्वात् बोधानुपकम्पवादावभावेऽवधारिते सिद्धं वेदानां सम्बन्धानां च
नित्यत्वमित्याह एष्ट इति ।"—मी श्लो सम्बन्धा श्लो १११ ११ । न्यायतत्त्वात् । 'कर्म पुनर्विपक्षे-
त्वं वेदाकाम् । पुनर्वचनं कर्तुंस्मरणत्वात् ।"—मक ५ १० । "कर्तुंस्मरणत्वात्पौल्लेयत्वम्"—भाहरी ५
११ । नवमि ५ २०१ । "अर्तव्यत्वे अत्यन्तत्वात् बोधानुपकम्पविरुद्धस्य कर्तुंस्मरणत्वात्तदवयवत् तया
क्यामवचनमिच्छित्वात् अर्तव्येवा वेदा इति ।—आहरी ५ १९ १११ । (१) अर्तव्येत्वं नित्यत्वं
या । (२) अवयव इव । (३) प्रवचनैरेपि ।

हेतुः इति चेत् , अत्राह—परिणामेऽपि परिणामनित्यत्वेऽयङ्गीक्रियमाणे नवाक्ष(न चाक्षर)राशेर-
पौरुषेयत्वं युक्तम् अपुरुषकर्तृकत्वम् उपपन्नम् येन पुरुषाश्रितदोषाभावात् स्वतः प्रमाणं वेदः
स्यात् । कुतस्तन्न युक्तम् ? इत्याह—शास्त्रान्तरस्यापि इत्यादि । तदनुपज्ञाद् अपौरुषेयत्वानु-
पज्ञात् परिणामनित्यत्वस्य तत्रापि भावात् । न चैवम् , अतो व्यभिचारी हेतुः इति भावः ।

अथ 'दुर्भणत्वादिमत्त्वे सति तन्नित्यत्वात्' इति विशिष्टोऽन्यतं इति न दोषः, तत्राह— ५
विशेषाभावाच्चेति । तदन्तरपरिहारिण(हारेण) वेदे विशेषस्थाभावात् , अशेषविशेषस्य अन्य-
त्रापि[४०६ख] करणसंभवा[त्] । च इत्यवधारणे । परस्य तत्र नित्यत्वसावका(साधिका)
युक्तिं हन्तुमाह— कर्तुरित्यादि । व्यभिचारी अयमपि हेतुः । दूषणान्तरमाह—तावतेत्यादि ।
तावता कर्तुरस्मरेण(स्मरणे) नित्यत्वमात्रेण प्रमाणत्वे वेदस्य कर्तुस्मर्ता एननस्मत (कर्तुः स्मर्ता
एव न स्मृतः) शास्त्रान्तरस्यापि न केवलं वेदस्य हिरण्यगर्भाद्विचत् ततः तस्यापि प्रमाणत्वं १०
भवेदिति । अनेन उत्तरभागो व्याख्यातः । अथ शास्त्रान्तरस्य तथापि न प्रमाणत्वम्, तत्राह
श्रुतेः इत्यादि । प्रमाणत्वमिति ।

किंच, श्रुतेर्वर्णानां[पदानां वाक्यानां] वा प्रमाणत्वं भवेदिति पक्षाः । तत्रान्य(तत्राद्य)
पक्षद्वये दूषणमाह—वर्णानां पदानां च न कश्चित् प्रमाण्यं न भवेत् , अपि तु वेदवयादावपि
(वेदवत् वर्णपदादावपि) भवे[त्] प्रतिषेधद्वयेन प्रत्यक्षा(प्रकृता)र्थगतेः । नहि लोके वेदे च १५
वर्णपदःअग्न्यादि(वर्णपदे अग्न्यादिरूपे भिन्ने, उ)भयत्राविशेषात् । तृतीयपक्षे द्वैतद्वत(द्वैतम्, कृत)-
सङ्केतापेक्षाणाम् , अन्यथाभूताना वा ? प्रथमपक्षे दूषणमाह—सङ्केत इत्यादि । प्रकृतवाक्य-
राशेः वैदिकवाक्यराशेः इत्यं प्रति(इतरं प्रति)पौरुषेयवाक्यराशिं प्रति न कश्चिद्विशेषः
प्रमाणत्वेतरकृतो न भेदः । कस्मिन् सति ? इत्याह—सङ्केतात् तदर्थप्रतिपत्तौ, रागादिमान् पुरुषः
सङ्केतं कुर्यादिति तन्नियतः सङ्केत इति मन्यते । दूषणान्तरमाह—प्रकृतवाक्यराशेः पौरुषेय- २०
वाक्यान्तरं प्रति न[क]श्चिद् विशेषः । व्यक्तिः सदा सतः तद्वाक्यराशेः प्रकाशनम्, न
तदर्थस्य सङ्केतेत्यादिना उक्तत्वादस्य । पौरुषेयी च सा व्यक्तिः चिति(चिन्तितता) । तथा
तद्वाशेः ईतरं प्रति न कश्चिद् विशेषः ।

एवं मन्यते—यथा[अ]सतो वाक्यराशेः[४०७क] रागादिमवा(मता)करणे नेति
नियतार्थता, तथा प्रकृतवाक्यराशेः सतोऽपि र्थाविधपुरुषेण व्यक्तौ तदन्यथा व्यक्तिरिति स २५
एव दोषः ।

ननु यथा^{१०} व्यङ्ग्यं तेनापि (तेनाभि)व्यक्तिः, घटादौ तथादर्शनादिति चेत् , न खट्वादौ
(खड्गादौ^{११}) सुखादेरन्यथापि^{१२} व्यक्तिदर्शनात् । अथ सर्वत्र प्रसृतस्य तद्वाक्यराशेः न केन-

(१) शास्त्रान्तरात् । (२) शास्त्रान्तरपरिहारेण । (३) वाक्यानां प्रमाणत्वमित्यत्र । (४) द्वैतमिति
द्वौ विकल्पो वक्ष्यमाणा इत्यर्थं । (५) वैदिकवाक्यराशे । (६) पौरुषेयवाक्यराशिं प्रति । (७) वैदिकवाक्य-
राशे । (८) रागादिमता । (९) इष्टविपरीता अभिव्यक्ति स्यात् । (१०) यादृशम् । (११) आयते खड्गे
आयत्त मुख दृश्यते । (१२) आयताद्याकारतया ।

विद्वन्बन्धा व्यक्तः क्लिपते, अनापवादमवादानाद्येयताप्राप्तेश्च, या भ्रान्त्या कस्यचिदना(न्य)
 वापि तद्व्यक्तिः सोऽप्यवस्थायावच्छे स (सापि अन्वयस्वास्तिक)समुदायान्निवर्तते । [अ]व
 एवेन्द्रोत्सवे सहस्रसु वेदज्ञाः सत्यात्मवापि शोषयन्तीति चेत्, उच्यते—अनादावतीते काळे तत्रैव
 सर्वत्रायं प्रकृत(प्रसूत) आसीदिति किमत्र प्रमाणम् ? न तावत् प्रत्यक्षम् इदानीन्तनस्य कस्य-
 ५ चित् तत्काळाम्भामावात् । मावे युक्तं(ऽप्युक्तम्) । तत्कालीन[स्य] स्यादिति चेत् कोऽपानं
 विधेयम् । नाप्यनुमानम् तदभावात् । तद्वि(नन्वि)दमस्ति—वेदः तत्काळे सर्वत्र प्रकृत(प्रसूत)
 एव तस्माद् घयेदानीम् इति चेत् कथमेवं म र वा(मौ र वा)दीनां तत्काळे प्रकृत(ऽ)त्वं न
 स्वात् ? व्ये स कृतिवाचनादिति चेत् न 'हिरण्यव्यक्तिवाचनमत्रापि । अस्य विद्योपो(पे)
 अन्यत्र कः समाश्रयः ? अत्र घयेदानीं तथा अन्यथापि वेद आसीदिति प्रसिद्धिः अत्र प्रमा-
 १० णम् अन्यथा हिरण्यगर्भादिभूत इत्यपि प्रसिद्धिः अविशिष्टादि । नाप्यागतः तदभावात् ।
 नहि आत्मनः सर्वदा सत्र प्रसूतत्वप्रतिपादकः परस्य आगमोऽस्ति, कोऽर्थे तदप्युपगमात् ।
 एतेन अनागते काळे तद्व्यसूतद्वेषप्रमाणं(तत्काळेस्य प्रामाण्यं)चिन्तितम् । तत्रेवं सर्वदा
 तद्व्यसूतत्वसिद्धेः कदापिद्वयथापि व्यक्तिः संभाव्यत इति नान(न)[४०० अ] पौरोपादात्त्व
 विशेषः ।

१५ ननु प्युक्तम्—'सङ्कोचवशात्प्रतिपत्तौ' इति तदुक्तम् 'तद्वशात् पवस्वार्थः
 प्रतीपत्ते न वाच्यस्य, प्रतिपन्नपवार्थस्यापूर्वत्वापि श्लोकस्यापि भवने तदर्थप्रतीतिवर्षेणात्,
 वाच्यार्थस्य वेवार्थ इति चेत् अत्राह—स्वत इत्यादि । स्वतः स्वमाहात्म्यात् तद्वसन्नि(तद्वक्तृनि)
 र्पेक्षत्वात् प्रमायत्वे स्वार्थप्रतिपादकत्वे प्रकृतवाच्यपक्षेः सङ्कोचादर्श(र्षि)नोऽपि प्रमायं
 स्यादिति । पण्डितपवार्थस्य सर्वस्यापि तद्वक्तृशक्तिमत्त्वो ५(वेऽपि)परोपदेश(सावेव)तत्रै
 २० प्रतीतिः स्वात्, न चैव(वम्) । [न] च पण्डितोऽपि परकार्यं 'तदुपदेशाद् यथावदवगच्छति ।

स्यान्मतम्, प्युक्तम्—'पौरुषेयव्यक्ता(कस्या)प्रकृतवाच्यपक्षेः इतरं प्रति न कतिपयं
 विशेषः' इति तदनुपपन्नम् तद्व्यक्तिरपि नित्यैव पुनः पुनः प्रवर्तते न पुनरपूर्वात्(वा)क्या-
 पित् केनचित् कृतात्(कृतेषु) । तत्कर्तुरस्मरणादिति तत्राह—कतुरस्मरणेऽपि इत्यादि ।
 संभावनाप्यम् अपिसम्भूः, तद्व्यवच्छेः यः कर्ता तस्यास्मरणेऽपि प्रबन्धानादित्प(त्वी)स्याद्
 २५ व्यच्छेः न पुनः नित्यत्वमेव । मत्स्ये(त्वे)वम् इति चेत् अत्राह—तथापि इत्यादि । [तथापि]
 तद्व्यवधानादित्पकारेणापि कर्तव्यं प्रामाण्यं तत्राहोः म्लेच्छव्यवहारवत्" ।

(१) वेदः । (२) वेदत्वात् । (३) महाभारतव्याख्यादीनाम् । (४) अतीतकाले । (५) 'महा-
 भारतं व्यासकृतम् इति प्रसिद्धम् । (६) 'हिरण्यगर्भेण व्यक्तो वेदः इति प्रसिद्धम् । (७) अतीतकालेऽपि ।
 (८) 'हिरण्यगर्भो समवर्तमानो वो वी वेदांश्च महिषोक्ति' इत्यादिकं हिरण्यगर्भकृतो वेदः इति प्रसिद्धिः
 वेदेऽपि समावेति भावः । (९) 'कृतात्' इति विच्छेदे एव तद्व्यापारव्यवहारत्वात् । (१०) प्रकृतप्रमाणम् ।
 (११) परोपदेशादेव । (१२) उक्तम्—'म्लेच्छादिव्यवहारार्थं कतिपयवचनमापि । अकारित्वात्तथाभावा
 पूर्वसंस्कारात्तद्व्यवच्छेदः । तास्तेऽपौरुषेयत्वे का सिद्धेऽपि पुनो भवेत् ।"—म वा १।१४५-१६। महत्त्व
 अहम् ४ २३८ ।

प्रकृतं निगमयन्नाह—तन्न इत्यादि । न[अ]पौरुषेयस्यापि वाक्यराशेः सङ्केतवशा-
दर्थप्रतीतौ कथं विश्वासः इदानीन्त(नीन्तन)स्य रागादिमत्त्वा[त्]सङ्केतविधातुः । यदि वा,
व्यक्तिवत् तत्करणमपि अन्यथा संभाव्यते इति चेत्, अत्राह—पौरुषेयस्य इत्यादि । [४०८
क][पौरुषेयस्य] पुरुषवचनस्य विप्रतिपत्तिनिराकरणोपायः स्यात् । कः ? इत्याह—समुपाया
(सम्प्रदाया) विच्छेदोऽपि न केवलं माहात्म्यमेव । सोऽपि कुतः ? इत्याह—तदर्थदर्शिभिः ५
इत्यादि । शास्त्रार्थदर्शिभिः, पुनः पुनः उच्छ(च्छ)न्नस्य उच्छ(च्छ)न्नस्य प्रवर्त्तनात्
सम्प्रदायस्य ।

अथ मतम्—अपौरुषेयवत् पौरुषेयमपि शास्त्रम् अर्थं तादात्म्यादिप्रतिबन्धाभावात् प्रमाणं
मा भूत्, अत्राह—शास्त्रम् इत्यादि ।

[शास्त्रं शक्यविशेषरूपविषयाशेषं प्रमाणं स्वतः,
सर्वज्ञैः सह चेतसो विनियतं प्रतिपादकैः स्यात् परम् ।
कोऽन्यः शंसति वेद्यवेदकवचःशून्यं वचश्चेत्कथम्,
तत्त्वं वस्तुवलागतं जडधियः शुद्धोदनेः शिष्यकात् ॥३०॥]

१०

शास्त्रं प्रमाणम् । कुतः ? इत्याह—स्वतः स्वयोग्यतावशात् न तादात्म्यादिबलात्,
कृतिकोदयवद् भविष्यति शकटे । सर्वं स्यादिति चेत्, अत्राह—विनियतं किञ्चिदेव न सर्वम् । १५
किं तत् ? इत्याहा (ह—)शक्य इत्यादि । शक्यस्वामा (शक्यश्चासौ) विशेषश्च
प्रत्यक्षारूपः तस्य विषयो गोचरोऽशेषो यस्य तत्तथोक्त प्रमाणान्तरादि(वि)संवादकम
इति यावत् । अतीतानागतयोरसतोः प्रवर्त्तमान(नं) निर्विषय तदप्रमाणम्, तत्राह—सर्वज्ञैः
सह तश्चेतः(चेतसः)प्रमाणम् । एव(वं)मन्यते—यथा सर्वज्ञात्म(सर्वज्ञज्ञानम)तीतादौ
प्रवर्त्तमाना अपि(नमपि)स्वतः प्रमाण(ण)परमार्थतः तथा इदमपि इति । ततः 'यदि च सामान्यं २०
व्यक्तिर्वा[वा]न्य शब्दानां भवेद् अतीतानागतं वाच्यं न स्यात्' इति^३, तन्निरस्तम्, सर्व-
ज्ञानवक्षा वृत्तस्यापि तत्रातिधारणात् (सर्वज्ञज्ञानवत् अतीतानागतस्यापि तत्रावधारणात्) ।

यत्पुनरेतत्—

*“अतीतानागतेऽप्यर्थे सामान्य[वि]निबन्धनाः ।

पिनिविशन्ते (श्रुतयो निविशन्ते सद)सद्धर्मः कथं भवेत् ॥”

२५

[प्र०वा० २।३४] इति^५,

तत्रेव चिन्त्यते—कुतोऽतीतानागतयोर्न तद्धर्मः ? तयोरसत्त्वात् । कदाऽसत्त्वम् ? स्व-

(१) अभिव्यक्तिवत् । (२) भाविनि । (३) “अतीतानागत वाच्यं न स्यादर्थेन तत्क्षयात्”—प्र०
वा० २।१८ । (४) “अतीतानागतेऽप्यर्थे सामान्यनिबन्धना सामान्याश्रया श्रुतयो निविशन्ते व्यवतिष्ठन्ते-
आसीद् घटो भविष्यतीत्यादयः । तथा चासतो घटस्य सामान्यं धर्मं इत्युक्तं स्यात् तच्च सामान्यं सत्
असतोऽतीतादेर्धर्मं कथं भवेत् ? न हि तैक्ष्ण्यं शशविषाणस्य भवति ।”—प्र० वा० मनोरथ० ।

काले वर्तमानमपि (नेऽपि) तदनुष्णः, तस्याप्यने (प्यन्व) कालापेक्षयोऽतीतानाववत्रा (पक्ष्य
 अतीतानागतत्वात्) । कथमेवं [४ ८ख] सर्वज्ञ (सर्वज्ञाः) निर्विषयाः क्षण्यन्त्यः (प्यन्न स्तुः)
 तेषामपि सामान्यं व्यष्टिषा विषयः । सम्यत्रापि शब्दप्रसङ्गः । अथान्यकाले स्वकाले
 तर्हि क्षण्यं (सव्) प्रसक्तमिति कथं तदर्थः सामान्यमसद्वर्मो ? अत्रातीतादेवर्तमानस्य (मानेऽ)
 ५ सत्त्वात्प्रसङ्गं इत्युच्यते तर्हि त्रिनेत्रज्ञाननीलाकारे अविद्यमानेषु पीताक्षिषु वर्तमानम-
 सद्वर्मः स्थायिनि द्रुत्वरम् ।

अथ अतीतादेः स्वरूपेण प्रतिभासने कथमतीतादि ? तदुच्यम् (तदप्युच्यम्-)

❖ “स्वरूपेण हि य वृष्टं (यद् वृष्टं) तदतीतादिकं कथम् ?
 नहि अदृश्याद् अतीतादि परं रूपादिमा (दिमा) म्यते ॥”

१०

[प्र० पार्श्विकाल ३१२४]

इति चेत् न सत्यमेवत् यतः सर्वज्ञेषु स्वरूपेण प्रतिभासमानं कथम् अतीतादिकमपि
 (कमिति) समानम् । न समानम् तेषु प्रतिभासमानस्य सर्वस्य वर्तमानत्वाविति चेत् तदमत्र
 न तेषां किञ्चित् कारणं स्यात् वर्तमानानां तदनमुपगमात् ।

किञ्च, सुगतवशेन स्वहेत्ववस्थानं (स्यां न) प्रत्येति कथं सर्वज्ञः ? प्रत्येति चेत् स्वात्मनः
 १५ वर्तमानतया कथमात्मनः तस्मात्प्रसङ्गं हेतुं जानीयात् नृणां वा ? अन्यथा समकालं
 रूपं प्रतीयमानं रसस्य हेतुं जानीयाविति रसान् सामान्यनुमानं कुर्वती (ता) य मं श्री सिं ता
 (ना) सुगतवशं न व्यथायि । यदि पुनरत्मनः प्राग्भाषितया न तर्हि स्वरूपेण प्रतिभासमानं
 न वर्तमानता (सर्तं न वा वर्तमानतया) । अथ सुगतः स्वरूपात्प्रत्येन परमति कुतपत्रेण (पक्ष्य ?)

❖ “नान्योऽनुमानो बुद्ध्यास्ति” [प्र० वा २।३२७] इत्यादि बचनादि [वि] चेत् ; अन्य-
 २० थम् आगमप्रामाण्यं निराकुर्वतो (ता) भागिना [४ ९ क] न विप्रकृता (न निराकृताः ?) । तन्-
 पुच्यम्-❖ “भूतार्थमात्रनाप्रकर्षज योगिप्रत्यक्षम्” [म्यापदि० १।११] इति । स्वरूपमात्र-
 रसिन्या पागिन इति चेत् सर्वेऽपि स्युः अविद्येयात् । कथं यं स्वरूपमात्रमस्यवसानं (मात्र-
 पर्ववसाने) सवज्ञान (सत्वी) कस्यपित् सिध्यद् इत्युच्यम् । प्रतिमा [मा] द्वैतं च विमितम् । अस्-
 चित् तस्मिन् इत्युच्यते सुगतस्यापि तत्सिद्धिरनिवारिता इति सत्यया इव दाष्टा अन्वयतीता
 २५ वावप्रतिपिद्धप्रसंग (प्रसङ्गः) इति सासत्वं (सावूच्यम्) सर्वज्ञैः सहेति ।

ननु शान्तं चेद् अर्थे प्रमाणात् अन्येन्द्रियज्ञानयोरविशेषः तदुच्यम्-❖ सर्वज्ञरूपाच्छ-
 ष्ट्यादभिज्ञाभासा मतिः कुतः ? [प्र० वा २।२४] इति । यदि वा, “तत् एव अर्थप्रतीतेः

(१) सर्वज्ञत्वमपि । (२) सर्वज्ञत्वानेयु । (३) सर्वज्ञत्वानेयु । (४) सर्वज्ञत्वानेयु । (५) अत्र
 भावावमुपगमात् अद्वैतसर्वज्ञेयं कारणत्वसर्वज्ञात्तद्वैतः । (६) हेतुत्वैव । () तस्मात्प्रामाण्यत्वात् । (४)
 अत्र वा नान्योऽनुमानः । प्राग्भाषितवशेन तदर्थं नैव प्रकथयते इति शेषः । (५) वेदिकाः स्तुः । (१)
 सर्वज्ञान । (११) “सर्वं मत्प्रज्ञानत्वज्ञानासा विज्ञानासा त्रितिः बुद्ध्यात् सत्त्वैः, आदिप्रकृत्या मन्व-
 सादेः कुतः ? बुद्ध्यादिवशा च जिज्ञासासा च विद्विद्यम् । -य वा मनोरथ । (११) अत्रादिव ।

इन्द्रियसंहतेर्वैफल्यं स्यादिति । एतदप्युक्तम्—शब्दाद् व्यक्तिरूपप्रतिपत्तौ ताच्छेवत्संहतेः (त्तौ न ताव-
दक्षसंहतेः) साफल्यम्, वैफल्यं भवेदिति, तत्राह—प्रतिपादकैरिति । परांत्वमव (परं तत्त्वमव)-
बोधयद्भिः । एतदुक्तं भवति—सर्वज्ञवचनाच्चेत् जनः तत्त्वमवैति स्वरूपेण, कथं न उक्तदोषद्वयम् ?
नो चेत्, किं सर्वज्ञपरिकल्पनेन ? यतः इदं सुभाषितम्—*“ज्ञानवान् मृग्यते” [प्र०वा० १।
३२] इत्यादि । विकल्पाकारमिति चेत्, कथं तदप्रतिबद्धजन्मनः ? अथ ‘सर्वज्ञेषु विकल्पोऽ- ५
स्ति न युक्तमेतत्, उक्तोत्तरत्वात् । तथाहि—स्वलक्षणगोचरश्चेत् तेषु विकल्पः, न पूर्वदोष-
परिहारः, परत्रापि तदनिवारणा[त्] नापि प्रमाणसंख्याव्यवस्था^१ । अवस्तुसामान्यगोच[र]-
श्चेत्, अस्तु, तेषु भ्रान्तता^२ । तत्र (तन्न) किञ्चिदेतत् । मानादि(नन्वनादि)सर्वज्ञैः सह इति
चेत्, अत्राह—स्याद् इत्यादि ।

ननु वेदवेदकवचनानामभावात् कथं क्वचित् कस्यचित् शास्त्र(स्त्रं)स्वतः प्रमाण- १०
मिति चेत्, अत्राह—कोऽत्र(न्य)इत्यादि । [४०९ ख] सिद्धौदनेः शिका (शुद्धोदनेः शिष्य-
कात्) दिग्गदेः (दि ग्ना गा देः) कोऽन्यो विपरिचत् संस(शंस)त्युच्चारयति, किन्तु स एव ।
किम् ? इत्याह—वचः । किंभूतम् ? इत्याह—वेद्यं च घटादि वेदकं च ज्ञान वचश्चघटा-
द्यभिधानम् तानि शून्यानि निःस्वभाविति (निःस्वभावानि) यस्मिन्तत्तथोक्तम् । अनेन परस्य
स्ववचनविरोधं दर्शयति । तथाहि—किञ्चिदपि चेन्नास्ति, [कथम्] केने (केन) तत्प्रतिपादकं १५
वचनम् ?^३ अस्ति चेत्, कथं ‘न किञ्चिदस्ति’ इति ? स्वप्नादिवत् स्यादिति चेत्, कथं त[त्] ?
भ्रान्त्या इति चेत्, उक्तमत्र विभ्रमैकान्ते^४ तदसिद्धेरिति । सर्वविकल्पातीततयेति चेत्, अत्रा-
प्युक्तम् । किंभूतात् ? इत्याह—जडधियः इदन्तया [नेदन्तया] वा तत्त्ववेदन [वि] मुखधियः ।
आनापि (अनेनापि) स्वसंवेदनाध्यक्षविरोधम् । तथा शून्यता चेत्, स्वसंवेदनाच्च ध्यान (ज्ञाने)
सर्वविकल्पातीतता, सा वेनसा (चेतसा) तद्वेद्येति । कुत एतत् ? इत्यत्राह—तत्त्व(त्त्वं) जीवा- २०
[दि] वस्तु, वस्तुबलेनागतं यतः ।

इति र वि भ द्र पादपङ्कज च (जभ्रम) रा न न्त वी र्थं विरचिताया
सिद्धि वि नि श्र य टीकाया शास्त्रसिद्धिः सप्तमः प्रस्तावः ।

(१) ‘कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये’ इत्युत्तरात् । (२) सर्वज्ञेषु । (३) प्रमेयद्वैविध्याद्धि प्रमाणद्वित्वमस्या
वैश्याप्यते । (४) स्यादित्यर्थः । (५) ‘अस्ति’ इति कथ्यते । (६) किञ्चिदस्तीति यदि उच्यते ।
(७) विभ्रमस्याप्यसिद्धेः । (८) दर्शयति ।

[अष्टम प्रस्ताव]

[८ सर्वज्ञसिद्धि]

ननु 'सर्वज्ञैः' इत्यवाच्यम् 'तदभावात् प्रमायामात्रेण इति चेत्, अत्राह—सिद्धोऽर्थ इत्यादि ।

[सिद्धोऽर्थः सकलः त्रिकालविषयोऽनेकान्ततत्त्वात्मकः,
 बुद्ध्यात्मा परमार्थज्ञ स्वविषये वैशेष्यमासावयन् ।
 आवरणानिघायः प्रहीणतिमिराक्षन्पलम्भाविषत्,
 हेतुः कर्मविमोक्षणाय न पुनर्द्रव्यस्य लोका भूत ॥१॥]

[अर्थः] स्वप्नकामको भावः बुद्धिः सैव आत्मा जीवः न पुनः बुद्धेरन्व 'व्यक्ति-
 भासविरहात् । सिद्धो निश्चिता यथोच्यमायात् । यदि पुनः 'तथाऽप्यः स्यात् कुम्भघारस्यापि
 तथा सम्बन्धाभावात्प्रमायात् (प्रमायात्) न पटादिभ्य उपलब्धिभक्तकारण[मि]ति कुतः तद्
 धातो कस्यचित् चेतनावतः तदुत्पत्तादिभ्यस्तम्, यतः तस्य सकलहेतुफलमामपरिहारं
 १ सिध्यत् । अथ तत्त्वयत्वाद् [४१०] बुद्धिः तस्य इत्युच्यते पटादेरपि इत्येवम्, प्रमेय-
 कार्यत्वंगापि तदनुपगमान् । आत्मनः प्रत्ययत्वान्नेति चेत् आत्मनः (आत्मनः) संयोगत्व
 स्यात् । असमवायिकारणत्वान्नेति चेत् कस्य तर्हि ? समवायिकारणस्य इति चत् न
 हेतुफलयोः भवेत्कान्तेन समवायात् कारणविधिभ्यः (तत्कारणविभागस्य) कर्तुमसक्यत्वात् ।

अथ यत्र समवेतं चति (सचति) कार्यं तत् समवायिकारणम् 'समवेतम्' इति काऽर्थः ?
 १५ समवायेन पृथक् कोऽर्थं समवायो नाम ? अयुतसिद्धयारोपारोपेयभूतयोः न सम्बन्ध इति
 प्रत्ययहेतुः [स] समवायं इति चत् न हेतुफलविभागारेष [त] व्यत्ययहेतुतापपत्तेः । मत्तु
 हेतो हेतुयति बुद्धिः पञ्चे फलमपि न मिति न हनी (फलमिति, न इहति इ) ति चेत् तर्हि
 समवायेऽपि इहतिबुद्धिः स्यात् 'न पुनः इत् सामान्यम् इत् सामान्यम् इत्यनुगतबुद्धिः,
 समवायस्यात्र प्रत्ययहेतुत्वं न पुनः प्रकृतहेतुफलयोः हेतुयति किञ्च [त] मत्तम् ।

२० किञ्च, समवाय [१] समवायिभिरसम्बन्धमान एव वागिनोऽप्यस्य वा यदि 'अर्थं समवाय
 इति तन्नुप पत्' इति च बुद्धिमुत्पादयति स्वमाहात्म्यात् न आक्षय्यादिः तर्हि पटाऽपि तन्नु
 मिरतमिसम्बन्धमान एव 'अर्थं पटः इति [स] च इहति बुद्धिमुत्पादयन्' इत एव । अयमत्र प्राग्यः
 पत्तः (१) इत्तरे (इत्ते) हाग्या इत्यपि प्रतीतः तन्म (तत्र) इत्योरपि (भि) सम्बन्धः । तथा यथा क्षाया

(१) सर्वज्ञाभावात् । (२) मित्र । (३) बुद्धेरन्वः । (४) बुद्ध्या । (५) अवरणत्वात् । (६) तदुत्पत्तमुपलब्धिः । (७) ईश्वरत्वम् । (८) न बलम् । (९) अन्वयः । (१०) "अयुतमिदं नामाभावात्-
 वादहेतुतां न सम्बन्ध इत्यन्वयहेतुतां न समवायात्" -प्रस मा ५ अ (११) इत्तरे तत्त्वम् । (१२)
 अत्र पटादुत्पत्तिः इति । (१३) स्वमाहात्म्यादेव ।

यां वृक्ष इति ततो भवति बुद्धिः तदा तत्र^१ शाखा इत्यपि इति चेत्, न, शाखाया^२ वृक्षार-
भ्यु(रभ्य)त्वप्रसङ्गात् । अथ यत् पूर्वं तदारं (तद् आरम्भकम्,) शाखाश्च पूर्वा इति, तन्न
सारम्, [४१० ख] पूर्वा (पूर्व) तासामदर्शनात् पटात् पूर्व तन्तुवत् । अनुमीयन्त इति चेत्,
शाखाभ्यः पूर्वं वृक्षोऽस्तीत्यनुमीयताम् । सूक्ष्म (क्ष्मात्) स्थूलवत्^३ स्थूलादपि सूक्ष्मस्य कपालादेर्द-
र्शनात् । अथ दृश्यस्य सतोऽदर्शनम् पूर्ववाधकम्, एतदन्यत्रापि समानमिति न किञ्चिद्वदेत् । ५
न च कुण्डवदरसम्बद्धमध्यमान एव कश्चिद् 'इह कुण्डे वदराणि' इति प्रत्ययहेतुः प्रतिपन्नः, यतो-
ऽन्यत्र^४ तथा कल्पना स्यात् । तत्सम्बन्धः समवाय इति चेत्, 'इह समवायिषु समवायो वर्त्तते'
इति बुद्धिर्यदि अन्यसमवायनिबन्धना, अनवस्था । नो चेत्, अनयैव व्यभिचारस्तत्साधनस्य ।

स्यान्मतम्—विशेषणीभावः (व) सम्बन्धनिबन्धना तद्बुद्धिरिति, तन्न सारम्, समवाय-
वत्^५ जात्यादयोऽपि द्रव्यादीना विशेषणम् इति सर्वत्र तदिवन्धत्व (तन्निबन्धनत्व) प्रसङ्गात् । १०
विशेषणीभावेऽपि समवायवत्^६ प्रसङ्गः चिन्त्यः । तन्न समवायो नाम ।

अथ बुद्धिरूपतयात्मनः परिणाम[णामात् अ^७] स्यात्सर्वं समवायः, तर्हि सिद्धमिदम्
'बुद्धिः आत्मा' इति । ननु सौगतमतं स्यादिति चेत्, अत्राह—अनेकान्ते त (न्तेत्यादि)
तत्त्वतः सिद्धः तदात्मा इत्यनेकान्तः तत्त्वं स्वरूपं यस्येति । एकस्याऽनेकधर्मात्मकत्वस्य
कल्पितत्वाद् अनर्थः स भवेत् इति चेत्, अत्राह—अर्थः सिद्धो निरूपितनीत्या नियतविषय[ः] १५
सिद्धः । ततो न विवादपरिसमाप्तिः इति चेत्, अत्राह—त्रिकालविषय इति । त्रिषु कालेषु
व्यवस्थिताः पदार्था अपि त्रिकालशब्देन उच्यन्ते, त्रयः काल (ला) विषयो यस्य इति ।
तदभावे [४११ क] सकलव्याप्तरेसिद्धेर्न किञ्चिदनुमानं भवेत् । चोदना वा कस्मै[त्रि]काल-
विषयमर्थं निवेदयेत् ? यतः * "चोदना हि" [शाबरभा० १।१।२] ^८ इत्यादि सुभाषितं भवेत् ।

सर्वज्ञरहितं सर्वं चिन्तयंश्चारुचक्षुषा ।

२०

स चार्वाकश्चिरं चित्रवधं नीतोऽनथा दिसा (शा) ॥

कश्चिदेव तथा स्यादिति वैशेषिकः, तत्राह—सकलो निरवशेषः, नहि कश्चिदेवात्मा
चेतनः । साकल्येन व्याप्ति[ः] ज्ञेया । तथा चेत्, इतरो तरो ^९ (इतरोऽपि), नानुमानो (नं) वा
स्यात् । न चानुमानमन्तरेण अजातोऽपि (चार्वाकोऽपि) जीवतीति निरूपितम् ।

यदि मतम्—पट्प्रमाणकः तद्विषयः ^{१२} इति सिद्धसाधनम्, तदुक्तम्—

२५

(१) वृक्षे । तुलना—“पटस्तन्तुष्वित्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृता । शृङ्ग गवीति लोके स्यात् शृङ्गे
गौरित्यलौकिकम् ॥”—प्र० वा० १।३.५० । “वृक्षे शाखा शिलाश्चाग इत्येषा लौकिका मति । ता
पुनस्तास्विति ज्ञान लोकात्तिक्रान्तमुच्यते ॥”—तत्त्वस० पृ० २६७। लवी० स्ववृ० पृ० १४।(२) वृक्षोत्पाद्यत्व ।
(३) घटात् । (४) इह तन्तुषु पट इत्यत्र । (५) सामान्यादय । (६) विशेषणीभावोऽपि स्वसम्बन्धिन्यां
सम्बद्ध असम्बद्धो वा इत्यादि । (७) बुद्धे । (८) आत्मनि । (९) त्रिकालविषयकजीवाभावे । (१०)
“चोदना हि भूत भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्म व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवञ्जातीयकमर्थमवगमयितुमल
नान्यत्किञ्चनेन्द्रियादिकम्”—शाबरभा० । (११) सर्वज्ञोऽपि सिद्ध स्यात् । (१२) त्रिकालविषय ।

ॐ “यदि पद्मिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञं केन वार्यते ।”

[मी० उखे० चोद० उखे० ११०] इति

उत्राह—स्यधिपय इत्यादि । स्वस्मि[म्] त्रिकात्म्ये विषयो(ये)षैश्चाद्यमासाद्यय
उत्र व(सादयन्, उत्र च) ‘सकलः’ इति न सम्बन्धते उत्रमन्वविरोधात् । स्यप्रहणेन
५ निम्नसर्वज्ञत्वनिषेधः । नहि सर्वस्वगोचरे निरावरणं ज्ञान(न) निम्नप्रकाराकं युक्तम् मानुसम्बन्ध-
वत् । उदुक्तम्—

ॐ “ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादिति (स्यादसति) प्रसिद्धिर्भरि ।

दाहयोऽ(श्लेऽ)ग्निं दाहको न स्याद[स]ति प्रतिपन्धरि ॥”

[योगवि० उखे० ४३१] इति ।

१० अतुनरत्रोक्तं प्रज्ञा करेण—ॐ “सकलधिपयत्वे सति आत्मनो निरावरणत्वे तत्र वैशद्य
(यं) सिध्यति तसिद्धौ च तदधिपयत्वं सिध्यति इत्यन्योऽन्य(न्य)समाभयः ।” इति उत्र
‘त्रिकात्मधिपय’ इत्यनेन निरवयवम् । न तस्मानुमानमन्तरेण प्रतिमासाद्यैतेऽपि जीवितमस्ति
इत्युक्तम् । तत्र व्याप्तिप्रहणमन्तरेण नेत्यपि । धिपयप्रहणेन काम्योक्तमवादिष्यते वैशद्यमिति
निषिद्धम् । नहि तदधिपये वैशद्यम् [४११ख] ।

१५ ननु त्रिकात्मधिपयं मनोज्ञानम् अस्यस्य उदृष्टेः । तत्र किमिव तत्र विज्ञानं पदार्थं वा
स्यात्, उदृष्टमनुक्तया(क्त्य)भावे उदृष्टिः । उदुक्तम्—

ॐ “भूम्यापो यथाङ्गारः शुक्लान्तेति जातुचित् ।

मनोज्ञानं तथाभ्यासात् नैव याति सदर्थताम् ॥” इति

उत्राह—प्रहीण इत्यादि । प्रहीण तिमिरम्, उपलक्षणमेतत् रजोगीहारेण, यत्न
२० तत्तयोक्तम् अक्षम् इन्द्रियं यस्य तस्यैव पञ्चम्य(तस्य इन्द्रियसम्बन्ध) आधिर्यस्य वृत्तौपलम्भायोः
सांप्रति तयोक्तः स इव तद्भूदिति । एवं मन्वते—यथा चन्द्रादिज्ञानं स्वधिपये अविज्ञानमवधारणं
वा आवरणवशात् न स्वतः तथा मनोविज्ञानम्, यथा च तद् आवरणपाने विज्ञानं तत्र पदार्थं
च तथा मनोविज्ञानमपीति । एवं हि मन्वीयं भवेद् यदि तद् अविज्ञानायथाभेदप्रहणस्वभावं नित्यं
वा स्यात् तथाप्युक्तम् ‘अनेकान्ततत्त्वम्’ इति वचनात् सत्यं स्वभावावसत्या(सत्त्वस्वभा-
२५ विषत् सत्य)विज्ञानपदार्थप्रहणवर्जनात् । तथापि तत्त्वभावं तद् इति चे(चेत् द्वि)चन्द्रादि
ज्ञानमपि तत्त्वभावं इति न परंतोऽप्रामाण्यम् । यथा चात्र तिमिरादि तत्त्वप्रणयुपलम्भ्यते तथा
मनाज्ञानमनुमीयते । न च मीमांसकस्य अनुमान[म्]प्रमाणं वेदनिस्त्वत्प्रसिद्धिप्रसङ्गात् ।

(१) मीमांसकाः । “पदेन तु प्रमाणैश्च सर्वज्ञो वै न ब्रह्मन्ते । क्वं स चक्षुषा सत्त्वं रसादींश्च
प्रतिपद्यते ॥—मी श्री चोदनात् श्री १११ । (२) उदृष्टमिदम्—अथ च भा ४ ११ ।
अहम् ४ ५ । अस्तिति प्रतिपन्नत्वे—च स्वात्म्यमप्रतिपन्नत्वं—योगवि । (३) अनुमानम् । (४)
उदृष्टम् । (५) अक्षयिर्दं धावकात्मकम् । (६) कामादिमावधाधिक्ये । (७) मनोज्ञानम् । (८) “हृद्यमापी
हि नाङ्गारः शुक्लान्तेति जातुचित् । यथा स्वभावावसत्यर्थः कैश्चित् विचार्यते ॥”—व वाचिस्पक ११३१ ।
(९) दोषात् ।

ननु[द्वि]चन्द्रादिज्ञानं यदि तत्त्वभावं कदाचनापि न ततो विशदस्य यथावस्थितस्य वाऽर्थस्य प्रतीतिः स्यादिति चेति गितितत्र (चेत् , तदितरत्र) समानम् । अथ सत्यस्वप्ने तस्य अन्यतः सत्यार्थता वैशद्यं च, तत एव चन्द्रादिज्ञानं ज्ञानेऽपि इति स्वतोऽप्रामाण्यं परतः [४१२क] प्रामाण्यमिति प्रसक्तम् । अन्यस्यादर्शनमुभयत्र समानम् ।

ननु तदुपलम्भवत् तस्य स्वविषये वैशद्यासादनेको (वैशद्याभावाद्नेकान्तो) हेतुः इति चेत्, ५
अत्राह—[अ]तिशयो हेतुः इति । अतिशय उत्कर्षः । कस्य इति चेत् ? उच्यते—
[आवरणस्य] 'प्रहीणतिमिराक्षेण्डूपलम्भादिवत् स्वविषये वैशद्यमासादय-
न्तीति (यन्' इति) वदता 'प्रहीणावरणतिमिर' इत्युक्तं भवति । तस्माद् आवरणातिशयो
हेतुर्लिङ्गम् । तथा च प्रयोगः—आवरणप्रहाण पुरुषेषु क्वचित् परमकाष्ठानिष्ठम् अतिशयत्वात्
तिमिरादिप्रहाणवत् । १०

ननु तत्प्रहाणवत् त्रिष्टिप्राहमव्य (प्रहाणमप्य) तिशयवद् उपलभ्यते ततोऽस्या अपि तद्वद-
भावः स्यात् , न चेवमिष्यते, ततो व्यभिचार इति चेत् , अत्राह—कर्म इत्यादि । कर्मणां
ति(वि)मोक्षणम् आत्मनः सकाशाद् अपसारणं तस्मै तदर्थो हेतुः न पुनः तदत्यन्ताभावार्थः ।
कुतः ? इत्याह—न पुनः नैव द्रव्यस्य जीवस्य पुद्गलस्य अन्यस्य वा क्षयः अत्यन्ताभावोपल-
(भावो ल)स्यते यतः सतोऽत्यन्तविनाशाभावात् इति प्रतिपादितमिति न पुनरुच्यते । ततो न १५
यथात्मनः र्मणा तथा तस्यप्यनात्मना (ततो यथा आत्मनः कर्मणा तथा तस्या अपि न आत्मनः)
विमोक्षणसंभवात् व्यभिचार इति भावः । यदि वा ज्ञानस्य ये सत्यस्य (वैशद्यस्य) वा अतिशयो
गृह्यते ।

नन्वेवं स्वविषये सद्य(वैशद्य)मासादयन् सिद्धोऽपि किं सुगतोऽन्यो वेति विशेष-
रूपतया न सिद्धः तत्प्रतिबद्धहेत्वभावादिति चेत् , अत्राह—श्रुत इत्यादि । श्रुतेः (श्रुतः) श्रवण- २०
विषयतामुपनीतो लोके अनन्तरप्रस्तावे नाः (वा) स्याद्वादः स्यात्कारलाञ्छनो वाक्यराशिः प्रशस्तो
वा कर्मफलसम्बन्धादिविशेषः ततः [४१२ख] सिद्धिः (सिद्धः) 'तद्विशेषः' इत्यध्याहारः,
वचनविशेषाद् वक्तु (क्त्) विशेषसिद्धे [र] प्रतिषेधात् ।

ननु सुगतेनापि कल्पितः स्याद्वाद उक्त इति सोऽपि ततस्तत्र वैशद्यमासादयन् सिद्धः
स्यादिति चेत् , अत्राह—परमार्थतः । २५

स्यान्मतम्—ज्ञानस्य वैशद्यम् अक्षव्यापारात् , अक्षाणा च सन्निहिते वर्तमाने व्यापारः,
तत्कथं सं तत्र वैशद्यमासादयन् सिद्धोऽपि सर्वज्ञः स्यात् । उक्तं च—

※“सन्निहितं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ।

न तत्स[मु]द्भवं ज्ञानं जायतेऽतीतभाविनि ॥” इति ।

चेत् , अत्राह—धीः इत्यादि । ३०

(१) 'ज्ञाने' इति द्रलिखितम् । (२) आवरणप्रहाणवत् । (३) दृष्टिर्ज्ञानम् । (४) दृष्टेरपि । (५)
आवरणवत् । (६) आकाशादे । (७) दृष्टेः । (८) तदविनाभावि । (९) श्रुतात् कल्पितात् । (१०)
बुद्ध्यात्मा । (११) “सम्यक् वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना”—मी० श्लो० सू० ४ श्लो० ८४।

['धीरत्यन्तपरोक्षऽर्थे न चेत्पुसा कुत पुनः ।

ज्योतिर्ज्ञानाधिसवाद् श्रुताभ्येत साधनान्तरम् ॥१॥]

परोक्षज्ञानमिष्यत एव कथमनागतार्थविशेषु ज्योतिर्ज्ञानाधिसवाद् तत्स्वभाव
कार्ययो प्रागग्रहणात्, भ्रुतेष्व सत्र प्रामाण्यानभ्युपगमात् विष्यादितिपय नियमात्,
५ प्रमाणान्तराभावात् । यदि पुन त्रिकालविषया भ्रुतिरिष्यत, प्राप्य परोक्षाणां पुरुष
ज्ञानमिति ।]

धानन्तरोक्षो (धीः अनन्तरत्वात्) पुञ्जगत्मा वैशेष्यमात्मान्यन्त (यत् न)येत् न विषये
यदि । क्षा(क ? अ)त्यन्तपरोक्षऽर्थं यमादे (यमादे) । 'स्वतः' इति ब्रह्म्यं सिद्धादिव्य
पाहायम् । कुत प्रमाणान्तरमिति । पुनः इत्यत्र धीप्राप्तौ ब्रह्म्यः—पुनः पुनः अनाद्यन्त
१० काले ज्योतिर्ज्ञानाधिसवाद् ज्योतीषि(ज्योतीषि) महत्तत्प्राप्तिनि तथा ज्ञान महत्ता-
पयव(नोपराग)प्रपञ्चकारतत्त्वतत्कारणाधारधर्मापिप्राप्तिप्राप्तिपरिच्छेदः । तस्याधिसवाद्
वृत्तभावे तदन्यकारणमाभात् । केयम् ? इत्याह—पुंसाम् पृथगतान्यम्(प्रेषगात्मनाम्)
अस्ति च तद्विसंबाद् ततोऽस्ति तत्र धीरिति । यत्तु क्विप् विस्वात् समास्ताव(सः शास्त्रात्)
सम्बन्धापरिज्ञानात् विद्वन्विद्वि सम्बन्धाज्ञानाद् अनुमेयज्ञानधिसंबाद्भवत् । तत्सम्बन्ध(तत्सम्ब-
१५ न्ध)परिज्ञाने तद्विसंबाद्भवत् । अपौरुषेयं शास्त्रमस्ति ततः तद्विसंबाद् इति चेत्, अत्राह—
[भ्रुतात्] शास्त्रात् चेत् तद्विसंबाद् साधनान्तरम् अविशयरूपात् सप्तहस्वय(सा)धन-
विषं शास्त्ररूपम् अपरं साधनम् । [अ]धिसवादाद् तैमन्वरेण [४१३क] तदभावात् ।

कारिकां चिद्व्युत्पन्नाह—परोक्षज्ञानमित्यादि । एतु परोक्षस्य अस्मदाद्यपेक्षया वैशेष्य-
कहितस्य धर्मवैशेष्यं केन अनुमानमेवेत्यते, येनैवमो(धं चो)यत ? न सौंगतादिमा सर्वं
२० वाविता(ना) प्रत्यक्षस्यापि तद्व्यक्तस्य तेनाभ्युपगमात् । मापि मीमांसकेन, आगमस्यापि
तेनाभ्युपगमात् । न च कौकायतिकेन नद्या(तद्व्या)नस्यानुमानस्य अन्वयस्य वा प्रमापत्वेन
तेनानभ्युपगमादिति चेत् सौंगतेन इति ब्रूमः । तथादि—अस्माद् इत्यन्तं अस्माद्यनुकारं (रि च)
तस्यैव प्राहक(क)ज्ञानं सुगतस्यापीति तदाकारयथायकः परोक्ष[ः] । स च तदाकारज्ञानस्य
विरेकानु (कान्) च्छा अस्मदादिमित्यनुमीयते तदा सुगतेनापीवितरया(पि, इतरया)प्रत्यक्षेण
२५ अनुमानेन वा[व]र्षस्य तेनाऽपरिच्छेदात् पृथग्ज्ञानाप्यसौ पापीयान् । परिषा वा[र्ष]क्येति
सिध्यः । तेनच(तेनापि अ)सवसागमजादिना(वादिना) अन्वयत्परिच्छेदा परचैतन्माहावि-
नयावाच्यनुमानमभ्युपगन्तव्यम्, अन्वया न संयुक्तं व्यक्त्यारसिद्धिः ।

(१) उद्घटोऽयम्—“सुताभ्येत” प्र मी पृ ११। (२) उक्तवा—“प्रदादिततः सर्वा
सुखदुःखादिदेवतः । येन साक्षात्कृताः तैव किञ्च साक्षात्कृतं अयत्” —अत्रापि ३।११। अत्र सुवर्षेराद्यादेः
तदा सर्वाद्युक्तं । अत्राप्येति पाषाणोव प्रामाण्यं च पुनरिते इ—उक्तवा १।१। (३) असर्वज्ञावाद्
इत्यर्थः । (४) अन्वयत्परोक्षेऽर्थे । (५) सर्वसिद्धिसन्तरेण । (६) काले तद्विसंबादायायात् । (७) परोक्ष-
ज्ञानस्य । (८) इति विदमात् । (९) तद्व्यक्त्यारसिद्धिः । (१०) सर्वज्ञानमिति-
कृतवादिना ।

भवतु तत्तदेवेति चेत्, अत्राह—कथमनागत इत्यादि । अनागतार्थविशेषेषु ग्रहणादिषु भाविषु ज्योतिर्ज्ञान(नाऽ)विसंवादः कथं [न कथं] चित् । कुतः ? इत्यत्राह—तद् इत्यादि, तेषाम् अनागतार्थविशेषाणां ये स्वभावकार्ये तयोः प्रा[गग्रहणात्] ग्रहणादेः पूर्वनिर्णयासंभवात् । एव मन्यते—सुगतेन सह तत्स्वभावस्य निर्णये तेषामनागतार्थाता (तार्थता) कुतः ? तद्रूपज्ञानस्य प्रवृत्त्यादेर्वा तत्कार्यस्यापि निर्णये स एव दोषः । 'नहि भावि कारणम्' इति निरूपितम् । ५ यदि वा, अनुमानप्रवृत्तिः (त्तेः) [४१३२] प्राज्ञात् (प्राग् व्याप्ति) निर्णयासंभवात् एकद्विप्रमाणनियमवादिनाम् इति द्रष्टव्यम् । तर्हि परोक्षज्ञानम् आगमोऽप्यस्ति ततोऽयमदोष इति, तत्राह—श्रुतेश्च इत्यादि । श्रुतिजनित परोक्षार्थज्ञानं श्रुतिः तस्याश्च तत्र अनागततत्त्वाद्दोषं प्रामाण्यानभ्युपगमात् सौगतादिभिः । इदमत्र तात्पर्यम्—यदा अनागतविषय प्रत्यक्षमनुमानश्च (नं वा) सुगतस्य अन्यस्य वा न विद्यते, तदा अपौरुषेयी श्रुतिः तत्र प्रमाणयितव्या । न च तत्कृतमिति १० मीमांसकैः तत्प्रामाण्यमिष्यत इति चेत्, अत्राह—विध्यादीत्यादि । विधिः आदिर्यस्य नियोगभावनादेः स एव विषयः तत्र नियमात्, श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यानभ्युपगमात् मीमांसकैरपि इति । अन्यदेव तत्र प्रमाणमिति चेत्, अत्राह—प्रमाण इत्यादि । निरूपितात् प्रमाणादन्यस्य [प्रमाणान्तरस्य] तत्राऽभावात् इत्यर्थः । अथ अविशेषेण त्रिकालविषया श्रुतिः इष्यते; तत्राह—यदि पुनः इत्यादि । तत्रोत्तरमाह—प्राप्तम् इत्यादि । १५

अथ वेदः स्वयमेव परोक्षमर्थं प्रतिपादयति इति किं तत्र ज्ञानेन इति चेत् ? अत्राह—त्रिकालविषयम् इत्यादि ।

[त्रिकालविषयं तत्त्वं कस्मै वेदो निवेदयेत् ?
अक्षर्यावरणैकान्तात्त चेद्वेत्ति तथा नरः ॥३॥

पुरुषाः कुतश्चनापि तदविद्यावरणविच्छेदानिष्टेः न वोद्ध्युमर्हन्ति, तत्प्रकर्षानि- २०
वारणात् । वेदो न कस्यचित् स्वतः प्रमाणम्, तदविनिश्चयात् ।]

कस्मै न कस्मैचित् वेदो निष्पादयेत् (निवेदयेत्) तत्त्वम् । किन्तु (किं तत् ?) त्रिकालविषयम् अचेतनत्वात् इत्यभिप्रायः । चक्षुर्गादिवत् स्वययोग्य (ग्ये) तत्र ज्ञानं जनयेत् सर्वस्य न वा कस्यचित् तत्र सङ्केतानर्थक्यम् । किमपिसेवेण (किमविशेषेण) न निवेदयेत् ? इत्याह—अक्षर्यावरणे (णै) कान्तात् कारणात् न चेद् यदि वेत्ति त्रिकालविषय तत्त्वं २५ तथा विशदप्रकारेण नरः तथा [४१४क] तद्वेदने निवेदयेत् सङ्केतकारिणो विशिष्टस्य नरस्य अभावादिति ।

वेदार्थस्य साक्षात् कश्चित् ज्ञाताऽस्तु न तु सर्वं इति चेत्, अत्राह—पुरुषा इत्यादि । तद्विषयदोषावरणविच्छेदाद् वोद्ध्युमर्हन्तीति निवेद[य]त्राह—कुतश्चनापि इत्यादि । न केवलं

(१) एकप्रमाणवादिन चार्थाकस्य, द्विप्रमाणवादिन बौद्धस्य च । (२) वेद । (३) अनागते । (४) प्रमाण स्वीकृतम् । (५) अनागतादौ । (६) उद्धृतोऽयम्—प्र० मी० पृ० १२१ । (७) त्रिकालविषय ।

स्वत एव अपि तु कुतश्चन कारणत् मन्मन्वर्तनादेः तस्य (तच्च) रागादि अविद्यावरणं च
तयार्थिच्छेदस्य नाशस्य प्रनिष्पेः न बोद्धुमर्हन्तीति ।

ननु साकल्येन तदावरणविच्छेदो नास्ति पुरुषाणाम् अनात्मनोर्बिद्यते (?) इति चेत्
अत्राह—तदित्यादि । तस्य तद्विच्छेदस्य प्रकर्षस्य अतिशयस्य सर्वज्ञा[ः]सिद्धेरनिवारणात्

५ 'मातृ' परोक्षानां पुरुषज्ञानम्' इति । अर्पितमेतद्वन्द्यम् ।

ननु सत्यम्, पुरुषा न बोधार्थं बोद्धुमर्हन्ति, वेदः पुनरस्योरुपेय[ः]स्वतः स्वार्थं प्रतिपा
(पा)दयति । तदाह—वेद इत्यादिना । परः पृच्छति कस्य प्रमाप्यम् इति चेद् इति । तं प्रत्याह—
न कस्मश्चित् सुकृतस्येति (स कथयेत्) । कुतः ? इत्यत्राह—तदित्यादि । बोधार्थतत्त्वप्रविनि
श्चयात् पुरुषत्वेन रथ्यापुरुषत्वात् स्वयं तर्हि निश्चयाभावात्, सस्य वाऽचेतनत्वेन तत्र विनि

१० श्चयानुत्पत्त्यात् इति भावः ।

किंच, सर्वं वचन[जन्यम्, अ]र्धप्रतिपादनं च पुरुषापेक्षम् आत्मनि इव (द्वयं) दृष्टमपि
यदि वैदिकं वचनमन्यथा संमाह्वेत, तर्हि पुरुषेण अथज्ञान विद्यया 'अज्ञा[ः]दृष्टमपि
'तदभावेऽपि स्यात् ।

ननु वेदे कर्तु[र]स्मरणं साधनमस्ति नेह तदिति चेत्, न अत्रापि ज्ञान्यविसर्गोऽपि
१५ इति सर्वज्ञाह—जीवानाम् इत्यादि ।

[जीवानामसहायाक्षावाशास्त्रार्थविद्यः क्रमात् ।

विज्ञानातिशये विद्वान्म वै विप्रतिपद्यते ॥४॥

स्वाभरादेः श्वास्त्रार्थतत्त्वज्ञपर्यन्तस्य बीजरामेः उचरोचरबुद्धिप्रकर्षं प्रति न
कश्चिन्नन् विप्रपिपत्तुमर्हति अन्यत्र विप्रकृतमंश्रीतिषादिनः शौद्रोदनक्षिप्यकात् । श्वास्त्रा
२० र्थविदां च तदयज्ञानप्रकर्षः स्वभावनपाटवाम्यासतारतम्यात् सर्वथाऽस्त्येव । कथम् ?
उपनिबन्ध तथैव कस्यचित् श्वास्त्रार्थनिरपेक्षं परोक्षज्ञानपाटवं यदि स्यात् किं विकल्पेत ?
यतोऽर्थमवतत्रकर्षेण स्वत एव वेदः प्रमाय न स्यात् । यथा वचनत्वाविश्लेषेऽपि वेदा स्वत
एव स्वार्थं प्रतिपादयति तथा पुरुषत्वाविश्लेषेऽपि कश्चिदेव अद्यनिरपेक्षः परोक्षाय विपयी-
कराति । लोके कीदृशं प्रमाणं सर्वज्ञस्याभावात्साकल्यम्, प्रत्याह्रादेः अभावविपयत्वविरोधात्
२५ भावप्रमाणवैफल्यापचेरनभ्युपगमात् । तदभावे श्वास्त्रं युक्त्यसाधितमस्ति ।

'नास्ति सर्वज्ञः अनुपलम्बः उपुष्यत्' इत्यत्रोच्यते—यदि साधकप्रमाप्यनिश्चयः
आत्मा वा तद्वह्नितोऽनुपलम्बिः यथास्व नैरात्म्यं प्रसज्येत । न ह्यसपददर्शी तथैव
सवायमविश्लेषान् साक्षात्कृतुमर्हति । तत एव प्रत्यात्मविश्लेषात्प्रामाण्यमाप्तुमाप्तुमशक्यं लिङ्गा

(१) आदरत्वविच्छेदस्य । (२) अर्थात्तम् । (३) 'आत्मि कश्चित् वेदार्थतारकः पुरुषत्वात् रथ्यापुरुष-
त्वात् इत्यनुमानेव । (४) दृष्टदृश्यम् । (५) अतीरुपेयम् किञ्च च । (६) इन्द्रियात् । (७)
इन्द्रियात्तदभावेऽपि । (८) अतीरुपेयत्ववापकम् । (९) उच्यतेऽप्यहं - विज्ञानातिशये 'न्यायवि-
वि द्वि ३ २५२१

भावात् । तदविशेषेण अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वसाधनात् । कुतश्चित्तप्रतिपत्तौ अप्रति-
पन्नविशेषाधिनाभाविनः प्रतिपन्नस्वभावस्यापि तथैवानात्मकत्वप्रसङ्गात् । ततो न कस्यचि
दुपलब्धिरिति सर्वाभावः । श्रुतस्याप्येवं प्रसङ्गात् । न हि विशिष्टविषयत्वात् पुरुषार्थ-
सिद्धेः । अन्यथाऽनवधेयत्वमेव शास्त्रस्य । तदियं प्रतिपत्प्रमाणनिवृत्तिः सर्वसम्बन्धिनी
प्रतिपत्तुमशक्येति न केवलं सर्वज्ञाभावं साधयति अपि तु सर्ववस्तुव्यतिरेकं च । भावे
तर्हि किं प्रमाणम् ? शास्त्रं ब्रूमः । तत्सद्भावप्रतिपादनात् चतुर्दशगुणस्थानोपवर्ण-
नाच्च । कथमस्य प्रामाण्यम् ? चोदनायास्तर्हि कथम् ? नित्यत्वात् , तस्यास्तत् ; तत
एव प्रवचनस्यास्तु । कथं प्रवचनस्य नित्यत्वम् ? यथा चोदनाद्याः । कथं तर्हि
चोदनायाः नित्यत्वम् ? कर्तुरस्मरणादिति ; तत एव परमागमस्य । परमागमस्य
तीर्थकराः कर्तारः स्मर्यन्ते इति चेत् ; ननु क ण भ क्षा द यो वेदस्य कर्तारं स्मरन्ति । १०
क ण भ क्षा दी नां स्मरणस्य अप्रामाण्ये पुनः इतरेषां परमागमकर्तृ विषयस्मृतेः प्रामाण्ये
न कश्चिद्विशेषः । तदेतत् प्रवचनमपौरुषेयम् , तीर्थकराः समुत्सन्नं प्रवचनं प्रवर्तयन्तीति
सर्वज्ञागमयोः प्रबन्धनित्यत्वेन नित्यत्वोपगमात् कुतस्तत्र एवमन्योऽन्याश्रयणं स्यात् ।
तन्नानुमानं सर्वज्ञाभावसाधनं प्रवचनं चेति स्थितम् । न च नानेकान्तशासनं जीवानां
नानापरिणामप्रतिपादकम् । न च तत्प्रत्यनीकं प्रमाणमस्ति स्याद्वादेन बाधितविषय- १५
त्वात् पिटकत्रयवदिति । स हि एकान्तो न संभवति निर्विषयं वेति राजपथीकृतमेत-
दिति । यदि पुनः ते न सर्वज्ञाः वक्तृत्वादिभ्यः [वक्तृत्वात् पुरुषत्वात् रागादि-
मत्त्वात्] रथ्यापुरुषवदिति ; जै मि नि रन्यथा [वेदज्ञः कुतः] ? नहि किञ्चित्साधर्म्यात् सर्वं
तथैवेति प्रतिपत्तुं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तदिमेवक्तृत्वादयोऽहेतवः अन्यथानुपपत्तिरहित-
त्वात् विपक्षे बाधकाभावात् । 'सर्वज्ञो नास्त्यनुपलम्भात्' इति व्याप्तिसाधने स्वोप- २०
लब्धिः [असिद्धा] सर्वप्रामाण्यं सर्वज्ञानां [स्वपरोपलम्भप्रभावात्]

न विद्यते [सहायो] यस्य तदसहायम् [४१४ ग] अतर्क(अक्ष)मिन्द्रियम् तस्माद्
एकेन्द्रियादेः आशास्त्रार्थविदः जीवानां प्राणिना[क्रमात्]क्रमेण[वि]ज्ञानातिशये
न वै विद्वान् विप्रतिपद्यते, यथा परमाणोः परिमाणाद् आरभ्य आगमनात् परिमाणाति-
शय इति । नन्वयमर्थः * "ज्ञानस्यातिशयात् सिध्येद् विभुत्वम्" [सिद्धिवि० ८१८] २५
इत्यादिना प्रतिना प्रतिपादयिष्यते, तत्किमर्थमिह उच्यते ? तस्माद् अन्यथा व्याख्यायते—
विद्वान् पठितेः(पण्डितः)शास्त्रेषु उक्तानुक्तपर्यालोचनपटुः न[वै]नैव[वि]प्रतिपद्यते अक्ष-

(१) तुलना—“एव यत्केवलज्ञानमनुमानविकृम्भितम् । नतं तदागमात् सिध्येद् न च तेन विना-
गम ॥ सत्यमर्थबलादेव पुरुषातिशयो मत । प्रभव पौरुषेयोऽस्य प्रयन्वोऽनादिरिष्यते ॥”-न्यायवि०
३।४१२-१३ । (२)तुलना—“सर्वज्ञप्रतिपेधे तु सन्दिग्धा वचनादय ।”-न्यायवि० ३।३४९। (३) तुलना—
“सकलज्ञस्य नास्तित्वे स्वसर्वानुपलम्भयो । भारेकासिद्धते तस्याप्यवाग्दर्शनतोऽगते ॥”-न्यायवि० ३।४०६।
“सर्वादृष्टिश्च सन्दिग्धा स्वादृष्टिर्व्यभिचारिणी । विन्ध्याद्भिरभ्रद्वारं देरदृष्टावपि सत्तत ॥”-तत्त्वस० पृ०
६५ । प्रमाणस० पृ० १००। त० श्लो० पृ० १३। आत्मतरववि० पृ० ९४। (४) 'प्रतिना' इति द्विलिखितम् ।

(अनस) विज्ञानातिशये अतीन्द्रियामग्रहणयोग्यतायां ज्ञानस्य । कस्य ? इत्याह—[आ] शास्त्रार्थविदः आ समन्तात् सकस्मत्(सकलस्य)शास्त्रस्य वेदस्य द्योतिः(भ्योतिः)शास्त्रस्य वा अर्थम् अतीन्द्रियं वेदीति तदर्थमित् सर्वज्ञः तस्य । कुतस्तद्विज्ञेयः ? इत्याह—अहं कृतं सहाक्षा (असहायाज्ञात् अज्ञा)भावात् । अथ अज्ञानात् कुतः स इति चेत् ?
 ५ अत्राह—अस्मादिति आन्त्यायाद् आगताद् अज्ञानादेः । जीवानाम् इति निधारणे पक्षी । यो हि विद्वान् स्वयं शास्त्रानुक्रम(मात्)अभ्यस्य ज्ञानाति स कश्चन्यत्र असहा[वा]क्ष्यस्व ज्ञातृ विप्रतिपक्षे[ते]ति भावः ।

ननु तद्विज्ञेये यद्यपि बद्धांत(विद्वान्)विप्रतिपक्षे, संसते(संक्षेते)अत्यन्त्याहृये 'अनस-ज्ञाने गत्यन्तराभावात् । तदुच्यम्—

१ “अनिश्चा(श्च)मकरं प्रोक्तम् ईदृशानुपलम्बनम् ।
 तन्नैरा(वा)तीन्द्रियार्थानां सदसचादिभिनिश्चयौ” ॥”

[प्र वा० २।१४]

इति सौगतः, अत्राह—स्वामरादेः इत्यादि । स्यात्तरो वृक्षादिः आदिवस्य ज्ञाह्यायतत्त्वज्ञः पर्यन्तो सत्य तस्य । कस्य ? इत्याह—जीवराशेः अनेन 'जीवानाम्'इति [४१५६]न्याक्यातम् ।
 १५ उत्तरस्योत्तरः अधिकस्यापि अधिके बुद्धिप्रकृषो यस्य स तथोक्तं प्रति न कश्चित् विप्रति-पक्षुमर्हति बन्धमाप्यम् इति अन्यत्र श्रौद्धोदनिक्षिप्यकात् । किंयत् ? इत्याह—अविप्रकृत [विप्रकृतसंज्ञीतिवादिना] इत्यादि । तं एव विप्रतिपक्षुमर्हति संज्ञीतेर्विप्रतिपक्षिन्नबन्धत्वात् । अन्यः कस्मात् विप्रतिपक्षुमर्हति इति चेत् ? अत्राह—शास्त्रार्थविदां च इत्यादि । च सत्यः अप्यर्थः, शास्त्रेण अर्थं विवन्तीति तद्वचनितः तपामपि न केवलमन्येषां विचारगोचरतायां तदर्थं
 २० ज्ञानप्रकर्षः शास्त्रार्थज्ञानाधिक्यम् सर्वथा सत्प्रकारेण अस्येव । स कुतः ? इत्याह—स्वभावा इत्यादि । स्वभावेन पाटर्षं च अस्मात्सद्यः तौ आदी यस्य व्योपधाविनेतादेः (सदनादेः) तस्य तारग्यात्(तारतम्यात्) । 'कस्यम्' इति प्रश्ने तस्य चत्तम् उपनिषच्च इत्यादि । यो हि माम स्वयं शास्त्राय(र्थं)प्रतिपक्षमानः अन्यत्रापि(त्र वि)प्रतिपक्षते ? अनेन 'बिद्वान्' इति प्रतिपादितम् । तदर्थं तेनेव स्वभावात्पाटर्षाभ्यासावितारस्य(तारतम्य)प्रकारेण कस्यचित् पुष्प-
 २५ विज्ञेयस्य ज्ञास्त्रार्थनिरपेक्षं परोक्षज्ञानपाटर्षं यदि स्यात् किंचिरुप्यत(किं विरुप्यत ?) न किञ्चित् । एतेन रूपे निवृत्तम् ।

तत्रान्युपगमे रूपममाह—तथा इत्यादि । यतो जै मि न्या देः प्राकृताद् वि(ताप्रि) शेषात् स्वस एव पुरुषनिरपेक्ष एव प्रमाण वेदो न स्यात् स्यादेव । ततः स्थितम्— यथा

(१) अतीन्द्रियज्ञाने । (२) 'अनिश्चयकरं प्रोक्तं ईदृशक्यानुपलम्बनम् । तन्मात्तन्तरोक्षेण सदसचादिभिनिश्चयौ इ-किञ्चु ईदृशतीन्द्रियार्थविषयमनुपलम्बनमनिश्चयकरं प्रोक्तम् सत्यप्यर्थं तदग्रतः । तत् तदत्राह अत्यन्तपरोक्षेण सदसचादिदृशयो न स्ताः सत्यपि प्रमाणावृत्ते । प्रमाणावृत्तावपि अर्थाभावा-भिरूपे ।"—म वा मस्येद २।१४ । (३) "विप्रकृतविषया पुनरनुपकृतिः प्रत्यक्षानुमानावित्पुल्लङ्घना संशयहेतुः ।"—न्यायवि २।४ । (४) बौद्धः । (५) टीका श्लोकांशः व्यत्याज्य इत्यर्थः ।

वचनत्वाविशेषेऽपि वेदग्रेवं (वेदः स्वत एव) पुरुषनिर्गपेक्षः स्वार्थं प्रतिपादयति तथा पुरुषत्वाविशेषेऽपि कश्चिदेव अक्षानिरपेक्षः परोक्षार्थ(र्थं) विषयीकरोति इति ।

नन्वेवं स्वपरपक्षयोरविशेष एव उक्तः स्यात्, न पुनः स्वतःप्रामाण्य(ण्यं) वेदस्य निराकृत(त) स्यादिति चेत्, अत्राह—संभवत्प्रकर्षेणिविति । संभवदतीन्द्रियार्थदर्शनेषु पुरुषविशेष(पेषु) स्वत एव प्रमाणं वेदो न स्यादिति मन्वन्धः, तेभ्य एव तत्प्रमाणत्वभावादिति भावः । ५

स्यान्मतम्—वेदस्य परानपेक्षस्य अर्थप्रतिपादने न विच्छिन्न प्रमाणं वायव(बाधक)मस्ति पुरुषस्य तु अक्षानपेक्षस्य अर्थविषयीकरण[ऽसंभव एव] तद्गाधकमस्ति तत्कार्यं साम्यमिति चेत् ? अत्राह—प्रमाणमित्यादि । लोके निरवशेषे जागति(जगति) क्वचित् तत्प्रभावसाधने सिद्धसाधनम् इति लोकग्रहणम्, प्रमाणम् कीदृशं न किञ्चित् प्रमाणमित्यर्थः सर्वज्ञस्याभावसाधकं प्रत्यक्षादेः प्रमाणपञ्चकस्य अभावविषयत्वविरोधाद् अभावप्रमाणवैफल्यापत्तेः अनभ्युपगमाच्च । चार्वाकस्य नाय दोष इति चेत्, न, तस्य प्रत्यक्षेकप्रमाणत्वादिनः सर्वत्र लोके तदभावसाधनमयुक्तम्, स्वय सर्वज्ञतापत्तेः, अनुमानादेरभावात् । पराभ्युपगमात् तस्य तदिति नोत्तरम्, त(तर्त) एव अतीन्द्रियज्ञानप्रसङ्गात् । यथेव परस्य अनुमानमन्तरेण [न] तदव्यवहारः तथा तदपि न अतीन्द्रियज्ञानमन्तरेण । अविशद तदस्तु इति चेत्, न, अनुमाने जीवति विशदमपि तदनिपेधनि(म् इ)त्यास्ता तावदेतत् । अभावः 'तत्साधनम्, तदुक्तम्— १५

*'प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जीवते(जायते) ।

वस्तुसन्वावबोधार्थ(र्थं) तत्र(तत्रा)भावप्रमाणता ॥'

[मी० श्लो० अभाव० श्लो० १]

[४१६ क] इति चेत्, न, धर्मादेरपि स^३ 'तत्साधनम्, सर्वज्ञवत् प्रत्यक्षादेः तत्रावृत्तेः । आगमस्य भावादिसिद्धः 'तत्र प्रमाणपञ्चकाभाव इति चेत्, न, सर्वज्ञेऽपि २० तस्य^१ भावात् । तदाह—तदभावे(तद्भावे)सर्वज्ञाभावे(ज्ञसद्भावे)शास्त्रम् अस्माकमस्ति, ततोऽत्राप्यसिद्धम् अभावाल्यं प्रमाणमिति मन्यते ।

ननु सर्वज्ञोक्ततया 'तत् प्रमाणम्, 'तत्प्रमाणतया च [सर्वज्ञ]सद्भावा इत्यन्योऽन्यसमाश्रय इति चेत्, अत्राह—न युक्त्या वा(ह—युक्त्यवा)धितम् प्रमाणेन यतु(णेन तु)बाधितं शास्त्रं[त]दस्ति । न तदुक्तत्वेन^३ तत्प्रमाणम् अपितु बाधाग्रहितत्वेन(त्वेन)प्रत्यक्षादिवत् इति गम्यते । २५

ननु^३ तत्र शास्त्र युक्त्या(क्त्य)बाधितम् असिद्धम्, अनुपलम्भस्य तद्गाधकस्य भावात् । एतदेव दर्शयन्नाह—नास्ति इत्यादि ।

(१) अतीन्द्रियज्ञेभ्य एव । (२) अतीन्द्रियज्ञाभाव । (३) 'सर्वत्र सर्वज्ञो नास्ति' इति प्रत्यक्षं जानत स्वय सर्वज्ञता । (४) पराभ्युपगमादेव । (५) चार्वाकस्य । (६) लोकव्यवहार । (७) अनुमानमपि । (८) व्यासिज्ञानं विना । (९) अतीन्द्रियज्ञानम् । (१०) अतीन्द्रियज्ञानम्, न विद्यते निषेधो यस्य तत् अनिषेधम् अशक्यनिषेधमित्यर्थं । (११) सर्वज्ञाभावसाधकम् । (१२) अतीन्द्रियधर्मादेरपि । (१३) अभाव । (१४) अभावसाधक । (१५) धर्मादौ । (१६) धर्मादौ । (१७) आगमस्य । (१८) शास्त्रम् । (१९) शास्त्रप्रमाणतया । (२०) शास्त्रम् । (२१) सर्वज्ञे ।

- अत्र केचित् षोडशमि—सर्वज्ञस्य परिणोऽसिद्धौ भाग्यासिद्धिः । 'सिद्धौ प्रतिपेधात्-
 पपतिः तस्माद्भ्रममाणसाधनात्, असिद्धश्च हेतुः । नहि सिद्धस्य अनुपलब्धिः विप्रतिपेधात् ।
 किमर्थमिदम् अनुमानमुपन्यस्तम् ? परमतानुधावमात्रम् इत्युक्ते, न परस्य 'तवभावा[त्], न
 भाव[ः] प्रमाणात् तदभावसाधनात् । न च प्रेक्षावता कन्मत्तम् असम्ब[द्ध]मनूयते इति तत्रो
 ५ ष्यते—अभावप्रमाणमेवमुक्तं नानुमानम् । तथाहि—नास्ति सर्वज्ञः इत्यभावप्रमाणम् । तच्छ्रु-
 त्वाप्ये ? इत्याह—अनुपलब्धेः प्रमाणपञ्चमावात् । श्लेषित्य—[किं वत् ? इत्य]त्राह—सुपुष्य
 वदिति । यदि वा, अर्थापत्तिरियं पञ्चमत्वनिरपेक्षा । यदि वा, जैनमतापेक्षया परेणात्(परे
 षेदम्) अनुमानमुक्तम् । 'तस्य हि महम्—अस्ति सर्वज्ञः सुनिर्गोताऽसंभववृत्तापक्रममाप्तत्वात्
 सुखादिवत् [४१६ अ] इति । अत्र पूर्वपक्षे इत्युच्यते यदि साधकप्रमाणनिवृत्तिं सर्वज्ञित्
 १० साधकस्य प्रमाणस्य निवृत्तिः आत्मा वा तद्गदित' अनुपलब्धिः यथास्यं नैरात्म्यं प्रस-
 ज्येत । कुतः ? इत्यत्राह—सर्वात्म इत्यादि । तदेव वक्ष्येभ्याह । नहि असर्वदूर्शी तथैव पत्र
 सर्वात्मविशेषा व्यबभिक्षताः तान् साक्षात्कर्तुं मर्हति । अनुमानेन प्रत्येधि इति चेत् अत्राह—
 नतदेव (तत् एव) इत्यादि । यत् एव न ताम् साक्षात्कर्तुं नाहति तत् एव अनुमान(तु)मशक्यम्,
 भावप्रधानोऽयं निर्देष्टः असत्यत्र (असत्यत्व)मिति । केयाम् ? इत्याह—प्रत्यासत् इत्यादि ।
 १५ कुतः ? इत्याह—लिङ्ग इत्यादि ।

- ननु परात्मनो (त्मानो) यतोऽनुमानात् प्रतीयते (कन्ते) सतः सामान्यविशेषात्मक एव, एव
 मुक्तम्—'अनुमानम् (तुम्) अशक्यत्वं प्रत्यात्मविशेषायाम्' इति चेत् अत्राह—तदविशेषेण
 इत्यादि । तद्व इत्यर्थे निपातः तस्माद् इत्यस्य अर्थे वचते । तस्माद् अनुमानात् अनेकान्ता
 र्थक्यस्तुतस्वमाधनात् । केन रूपेण ? इत्याह—अविशेषेण सामान्येन । [न]हि परात्मा निवृत्ते
 २० [न]विशेषेण संसृष्टोऽनुमानात् प्रतीयते प्रत्यक्षानुमानयोऽपिशेषप्रसङ्गात्तुमान(तु)मशक्यत्वं
 प्रत्यात्मविशेषायाम् इति ।

- स्थान्यतम्—स्या (भ्य) द्वारादिविशेषेणात् क्रोधादिविशेषोऽपि प्रतीयते कन्तेवमुक्तमिति
 तत्राह—कुतश्चिद्व इ[त्यादि] । कुतश्चिद्वत् अत्र (भ्या) द्वारादिविशेषेणात् तत्प्रतिपत्तौ प्रत्यात्मवि-
 शेषप्रतिपत्तौ सत्याम् अप्रतिपत्तविशेषेणाधिनामाधिनाः । एव (व) मन्ते—भ्याव (भ्या) द्वारादिविशे-
 २५ षात् क्रोधादिविशेषेणात् अनुमान एव (ननेव) तदपि क्रोधादिकम् [४१७ अ] अत्राह—सामान्येन
 विपरीकरोति न निषतविशेषेण । नहि क्रोधादेः प्रकृति(प्रति)क्षणसूक्ष्मविशेषाः अनुमानमशक्यम् ।
 (मार्तुं शक्याः) । तवस्तेपामनुपलब्धि (भ्ये) रभावः प्रसक्त इति तत्र [अप्रतिपत्तविशेषे]भिना
 [न] मवति इत्येवंशीलस्य अप्रतिपत्तविशेषेणाधिनामाधिनाः प्रतिपत्तत्वभावस्यापि क्रोधादिषा
 मान्यस्य तथैव अनात्मकत्वप्रसङ्गात् । तथाहि—मतिक्षणसूक्ष्मविशेषेणापेक्षया सामान्यविशेषा
 ३० आत्मनो मवति (न्ति) तदभावे तेऽपि तस्य न स्युः प्रतीयमाना अपि । न च तद्विच्छिन्न आत्मा
 कपलभ्यत इति तदभावो मवत् नैरात्म्यम् [स्यात्] । तत्र को शोप इति यत् ? अत्राह—सुत

(१) सर्वज्ञत्व । (२) सर्वज्ञाभावात् । (३) कृतस्य । (४) व्याहारी प्रकृतम् । (५) अनुमानम् ।
 (६) 'अव' इति विकृतिवत् ।

इत्यादि । ततो नैरात्म्यात् कस्यचिद् उपलब्धेरभावानु(न्न)कस्यचिदुपलब्धिः इत्युपलम्भ-
निवृत्तिभावात् सर्वज्ञवत् सर्वाभावः ।

अथ श्रुतात् प्रत्यात्मविशेषाः प्रतीयन्ते इत्यदोषः , तत्राह—श्रुतरयापि इत्यादि । श्रुत-
स्यापि न केवलं प्रत्यक्षादेरेवम् उक्तवत् प्रसङ्गात् । कुतः ? इत्याह—नहि इत्यादि । तदपि
कुतः ? इत्याह—विशिष्टविषयत्वात् पुरुषार्थसिद्धेरिति । अथ विषयीकरोति शास्त्रम् इति ५
चेत् , अत्राह—अन्यथा इत्यादि । अनेन(अन्येन)निरवशेषविषयीकरणप्रकारेण अ नाव(अनव)-
धेयत्वमेव शास्त्रस्य इति ।

निगमयन्नाह—तदियम् इत्यादि । यत एवं तत् तस्मात् इयम् अ[न]न्तरवर्णिता प्रति-
पत्प्रमाणनिवृत्तिः प्रतिपत्तुः मीमांसकस्य सम्बन्धिनी सर्वज्ञविषयप्रत्यक्षादिप्रमाणनिवृत्तिः
सर्वसम्बन्धिनी सत्यपि प्रतिप[त्तुम्]शक्येति । [४ १ ७ख]प्रतिपत्प्रहणं न केवलं सर्वज्ञाभावं १०
साधयति अपि तु किन्तु सर्ववस्तुव्यतिरेकं च सर्वभाववस्तुनोऽभावं च साधयति स्वापमद-
मूर्च्छाद्यवस्थाया सर्वत्र तन्निवृत्तेर्भावात् । अन्यैः तदा सर्वस्य दर्शनं न र्व(न सर्व)स्येति किं
कृतमेतत् ? पुनस्तेनैव तस्य दर्शनम् , जन्मान्तरे तेनैव सर्वज्ञस्य दर्शने किं विभाव्येत ? यदि
वा, परोक्षज्ञानैकान्तवादिनः सर्वत्र तन्निवृत्तिरिति ।

यथा च शास्त्रात् प्रतीयमाने धर्मादौ न साधकप्रमाणनिवृत्तिः अनुपलब्धिः, तथा सर्व- १५
मपि इति दर्शयितुम् आत्मानं परेण पर्यनुयोजयन्नाह—भावे सर्वज्ञस्य तर्हि किं प्रमाणम् इति ?
तत्रोत्तरं शास्त्रं ब्रूमः इति । कुतः ? इत्यत्राह—तदित्यादि । तस्य सर्वज्ञस्य सद्भावप्रतिपादनात्
चतुर्दशगुणस्थानोपवर्णनात् न केवलं लब्धिकथनाच्चेति । कथमस्य तत्सद्भावप्रतिपादकस्य
शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत् ? इति परमतम् , अत्रोत्तरम्—चोदनायाः तर्हि कथमिति धर्मा-
दिप्रतिपादकम् वैदिक वाक्यं चोदना, तस्याः कथं प्रामाण्यम् ? उभयोरप्रामाण्ये धर्मादेरपि लोप २०
इति मन्यते ।

पर आह—नित्यत्वात् तस्याः तदिति । सूचिराह(सूरिराह—)तत् एव नित्यत्वा-
देव प्रवचनस्य गुणस्थानप्रतिपादकस्य आगमस्य अस्तु प्रामाण्यम् । कथं प्रवचनस्य इति
परः , तस्योत्तरं यथा इत्यादि । पार्श्ववर्ती पृच्छति—कथं तर्हि चोदनायाः नित्यत्वम् इति ?
श्रोत्रियः प्राह—कर्तुर[स्मर]णादिति । आचार्यः प्राह—तत् एव इत्यादि । कर्तुरस्मरणादेव २५
परमागमस्य नित्यत्वम् इति । कर्तारः तीर्थकराः परमागमस्य स्मर्यन्त[४ १ ८ क]इति चेदिति
परमताशङ्का , अत्रोत्तरम्—वेदस्य इत्यादि ।

ननु साक्षादयो (क ण भ क्षा द यो^६)वेदस्य कर्तारं स्मरन्ति । तेषां च स्मरणम-
प्रमाणमिति चेत् , अत्राह—कण भ क्ष इत्यादि । पुनः इतरेषां मीमांसकानां या परमागमकर्तृ-
विषया स्मृतिः तस्याश्च प्रामाण्ये न कश्चि[द्वि]शेषो वेदपरमागमयोरिति । ३०

ननु वेदे परवादिनामेव तत्स्मरणं न वादिनाम् ततस्तदप्रमाणम् उपपन्ने प्रवचने तु

(१) मिथ्यात्वसासादनादि अयोगिकेष्वन्यन्तानि । (२) सर्वज्ञसद्भाव । (३) मीमांसकः । (४)
प्रामाण्यम् । (५) मीमांसक । (६) वैशेषिकबौद्धादय । (७) कर्तृस्मरणम् । (८) मीमांसकानाम् ।

वमयेषां तस्मिन्प्रतिमिति नामप्रमाणमिति चेत् अत्राह—तदेतद् इत्यादि । तत् सर्वज्ञप्रतिपादकम् एतद् विचार्यमाणं प्रवचनमपौरुषेयं नित्यम् । यद्यपौरुषेयं तीर्त्तव्यः 'तत्र किं कुर्वन्ति येन तत्कल्पनमिति नत ? अत्राह—तीर्थकराः प्रवर्चयन्ति समुत्सन्तं(म्) समुत्सन्तं(म्) प्रवचनम् व्यस्यन्ति इति जैनाः । कुत इति चेत् ? सवज्ञागमयोः प्रवचननित्यत्वेन नित्यत्वोपगमात् ।
५ कर्म तस्य^१ तर्हि द्वावशास्त्रस्य समुच्छेदः ? तद्वशात्तदिति । तद्वशात् ग(देव आग)तीमाचार्यैः स्मरणं न अ(क)रणम् इति सर्वं सुख्यम् ।

एवं सति वस्तुस्थितिं तदाह—कुतो न कुतश्चित् कारणान् तत्रैव(स) व्यवस्थिते न्याये सत्या न्यो(सति अन्योऽ)न्यायप्रमाणं स्यात् यत् इव शोभेत—

॥“नर्वे तदागमात् सिध्येत् न च तेन विनाऽऽप्रायः ।”

१०

[मी० शब्दे० चोदना शब्दे० १४२] इति ।

परमपि यत्कर्म्यं तदपि दर्शयन्नाह—तुम्ह इत्यादि । यत् एव साकं प्रमाणमस्ति तत् तस्मात्तानुमानं किञ्चिदपि सर्वज्ञ(सर्वज्ञाऽ)भायसाधनं शास्त्रविषये तदप्रवृत्तेः इति भावः । तदुक्तं कैश्चित्—

॥“अतीन्द्रियानसिद्धान् पश्यन्त्यार्येण श्रुत्वा ।

१५

ये भवात्त्व(भावान्)वचनं तेषां नानुमानेन चाप्यते ॥”

[वाचस्प १।३८] इति ।

अथ नासौ^२ शास्त्रस्य विषय इति चेत् अत्राह—[४१८क] प्रवचन च इत्यादि । इत्येवं स्थित निश्चितमेतत् ।

ननु मा भूदनुमानं तस्मात्पन(नी)शास्त्रान्तरं तु स्यात् समबलत्वाविति चेत् अत्राह—
२० न वेद्याद्य(न चेत्स्यादि । असम)मिप्रायः—न वाच्यं अनेकान्तघ्रासन न जीवानां नानापि कामप्रतिपादकम् । ननु (न तु)यदेव यद्विधात् तदेव तस्य निषेध(धृ^३) विरोधात् । अन्य क्चेत् न च नैव तत्प्रत्यनीकं साकं प्रमाणमस्ति । कुतः ? इत्याह—स्याद्वादेन[वापिच-विषयत्वात्] इत्यादि । निदर्शनमाह—पि ट क प्र य वदिति ।

ननु पि ट क प्र यस्य कर्म स्याद्वादेन वापिचविषयत्वं पाबता स्याद्वाद् एव तेन वापिच
२५ विषय वृत्तरेव(इति चेत् अ)त्राह—स हि इत्यादि । स पि ट क प्र ये प्रतिपाद्यमानः हि परमाह एकान्तो न संभव[ति] । कः ? इत्यादि (क)—निर्दिपयम् इत्यादि वा इत्येवं । कर्म सा(स)न संभवति ? इत्याह—राजपथीकृतयेतद् इति । कुत प्रतिनि(नि)मानताम् अस्य अनेन वक्ष्यति । तथाहि—निर्दिपयं यतः ततो मिथ्याज्ञानम् अनुमान(ने)यदि कुतः किं सिध्येत् ? गहि निर्दिपया[त्] ततः^४ तत्सिद्धिः शिचन्द्रादिदानवत् ।

(१) प्रवचने । (२) अचिन्त्यम् । (३) जलम् । (४) विषयभूताकार्यं । (५) सर्वज्ञः । (६) सर्वज्ञाभायसाधनम् । (७) अपि तु प्रतिपादकमेव । (८) विरोधकम् । (९) सूत्र-विषय अधिपयानां विरुद्धत्वम् । (१०) अनुमाणात् ।

ननु मणिप्रभायां मणिज्ञानामिथ्याज्ञानामिथ्या (मणिज्ञानात् मिथ्या) ज्ञानादपि तत्त्वप्रतिपत्तिः ततो व्यभिचार इति चेत्, न, तस्य साध्यान्तःपातित्वात् । यदि पुनः अनुमानमध्यक्षं चेत्, तर्हि कल्पनापोढेन अभ्रान्तेन तेन भाव्यमिति न तेन व्यभिचारः । व्यवहारेण तत्तथा । यो हि मन्यते—य एव मणिर्दृष्टः स एव प्राप्त इति तं प्रति प्रत्यक्षं तद् इति चेत्, यस्तर्हि मीमांसकादिः 'स एवायम्' इत्येकं [४१९क] प्रत्यभिज्ञानम् इन्द्रियजात (जम) विमंवादि मन्यते^३ त प्रति तदपि ५ प्रत्यक्षमिति न प्रमेयद्वैविध्यात् प्रमाणं द्विविधम्, अस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि सामान्यविषयत्वात्, 'अधिकल्पैकान्तव्याघातश्च । कथं चैववादिनः प्रत्यक्षसिद्धं (द्वा) क्षणिकता येन * "यद्यथावभासते" इत्यादि मूक्तं भवेत् । अस्य 'विचारतोऽप्रत्यक्षत्वे तत एव प्रकृतस्यापि प्रत्यक्षत्वं मा भूत् ।

एतेन भाविनि प्राप्ये प्रत्यक्षत्व (त्व) चिन्तितम् । किञ्च, यदि भाविनि प्रत्यक्ष प्रमाणम्, प्रतिबन्धद्वयव्याघातः [] । भावि च कारण निषिद्धम् । ततो निराकृतमेतत्— १०

* "अभिप्रायाविसंवादादपि भ्रान्तेः प्रमाणता ।

वाति (गति) रप्यन्यथा दृष्टा पक्षरुचायं कृतोत्तरः ॥" [प्र० वा० २।५६] इति ।

स्यान्मतम्—यदि भाविनि न प्रत्यक्ष प्रमाण तर्हि प्रमाणमेव न भवेत् । यदि वर्तमाने स्यात् को दोषः ? न च वर्तमाने क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात् सर्वत्र स युक्तः, स्वसवेदनमात्रेऽपि तदनुपपन्नाद् इत्युक्तम् । १५

अपि च, यद्यनुमानमविसंवादं कथं निर्विषयम् ? अवन्तुसामान्यविषयत्वादिति चेत्, प्रत्यक्षमपि तथा स्यादिति [मणि] प्रभाया मणिज्ञानस्य अनुमानस्य अविसंवादः केन प्रतीयता (प्रतीयेत) ? नहि प्रायमणिप्रत्यक्षं निरंशपरमाणुग्राहकम् इत्युक्तम् । ततो न किञ्चिदेतदिति ।

ननु यदुक्तम्—'तीर्थकराः प्रवचनं प्रवर्तयन्तीति' इति, तत्सत्यमस्तु, केवलं ते सर्वज्ञा न भवन्ति "वक्तृत्वादिभ्यो रथ्यापुरुषवदिति; तदेव दर्शयन्नाह—यदि पुनः इत्यादि । २० तत्र दूषणमाह—जै मि निरन्यथा इत्यादि । [४१९स]

ननु पुरुषान्तरे वक्तृत्वादे सति सर्वज्ञत्वमुपलब्धम्, उपलभ्यते च तीर्थकरेऽपि वक्तृत्वादिकमिति तत्रापि "तदस्तु, अन्यथा नु (न) कृतकत्वादेः अनित्यादिप्रतीः (प्रतीतिः) स्यादिति चेत्, अत्राह—न हि इत्यादि । तीर्थकरपुरुषान्तरयोः किञ्चित्साधर्म्यात् वक्तृत्वसिद्धिसाधर्म्यात् सर्वम् असर्वज्ञत्वादिकं तथैव वक्तृत्वादिप्रकारेण इति प्रतिपत्तु (त्तुं) न हि युक्तम्, २५ अतिप्रसङ्गात्—वक्ता मूर्खो दृष्ट इति सर्वोऽपि तथा^२ स्यात् । यदि पुनः पण्डितोऽपि स^३ कादावि (कदाचित्) दृश्यते, सर्वज्ञोऽपि (ज्ञोऽपि) दृश्यते इति समानम् ।

(१) "मणिप्रदीपप्रभयो मणिवुद्ध्याऽभिधावतोः । मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति॥" —प्र० वा० २।७७। (२) अनुमानम् । (३) "तेनेन्द्रियाथसम्बन्धात् प्रागूर्ध्वं वापि यत्स्मृते । विज्ञान जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ॥"—सी० श्लो० ४।२३६ । (४) प्रत्यभिज्ञानमपि । (५) प्रत्यभिज्ञानस्य । (६) प्रत्यक्षमविकल्पकमेवेति । (७) प्रत्यभिज्ञानस्य । (८) विचाररूपत्वात् । (९) प्रत्यक्षेऽपि हि अभ्यद्दृश्यते प्राप्यते चान्यदिति । (१०) वक्तृत्वात् पुरुषत्वात् हस्तपदादिमत्वात् इत्यादिभ्य । (११) असर्वज्ञत्वमस्तु । (१२) मूर्खं । (१३) वक्ता ।

निगमयन्नाह—तदिमे इत्यादि । यत् एवं तत् तस्मात् इमे परेण वक्ष्यमाना वक्तृत्वा
दयोऽहेतवः । कुतः ? इति [चेत्] अन्यथा इत्यादि । [अन्यथानुपपत्तिरहितत्वात्] न
वावात्स्यात्पाविरहितत्वात् इत्यनेन दक्षयति तस्यात्र भावाविति निरूपितम् । असर्वं ब्रह्म ज्ञात
(असर्वज्ञो वक्षः) सर्वदा तेषां वर्तमानम् , क्व तद्विद्यमानमिति चेत् ? विपक्षे^१ वाचकाभावात् ।

५. कृतकत्वादिवत् विरोधो वाचक इति चेत् न तद्व्याहकामावात् । यदि हि संबन्धोक्तये
धेवपकर्षं स्यात्, भवेद् विरोधगतिः न चैवम् इति । अनुपलम्भस्तत्र वाचकः तत्राह—सवद्
इत्यादि । [सर्वज्ञो नास्ति अनुपलम्भात्] इत्येव साम्बन्धेन हेतुः व्याप्तिसाधने ब्रह्मीकिय-
मात्रे । वृषभमाह—स्वापलम्भि इत्यादि । सर्वेर्नोपलम्भव इति चेत् अत्राह—सर्वप्रामाण्य
इत्यादि । कुत एतत् ? इत्याह—सर्वज्ञानाम् इत्यादि ।

१०. तदुपाम (तदुपलम्भामावाप्त) सन्धि सर्वज्ञाः, तत्कथं ते^२ त्वं परं वा सर्वज्ञमुपलम्भ(म)न्त
इति चेत् ? अत्राह—[४००क] सर्वज्ञाना(ज्ञाना)वसन्वेद् इत्यादि ।

[सर्वज्ञभावसन्वेद्हेतुपलम्भो न सिध्यति ।

तत स्यात्सर्वज्ञानां तत्रान्योऽन्यसमाश्रय ॥५॥

‘नास्ति सवद्भः’ इत्यत्र यथा अन्योऽन्याभयत्वं तथैव वक्तुः सर्वज्ञस्यानुपलम्भा ।

१५ एतेन रथ्यापुरादादये सर्वे पुरुषाः रागादिमन्तो वक्तृत्वादिभ्यस्तद्वदिति साकार्येन
रागादिमत्त्वसाधनं प्रस्युक्तम् । तथा तस्साधने चै मि न्या देरपि साधनात्त वेदः प्रमाण-
मितरत् अन्यथेति ।]

सर्वज्ञानां यो भावः परेण इष्यते तत्र सन्वेद्हेतु अनुपलम्भः सर्वाणुपलम्भिर्न
सिध्यति सर्वज्ञाना(ज्ञाना) स्वपराऽलम्भत्वात् (स्वसंभवात्) । पुनरपि तेषां तदुपलम्भेनाभाव

२० साधने तदवस्थो^३ शोषोऽनवस्था चक्रमिधिमन्वते (मिवाचर्यते) । अथ मत्तम्—यः सर्वज्ञः सा
(सर्वज्ञः स जा)त्मानं पर[ञ्च] पश्यति इत्युच्यते मासौ सर्वज्ञः पुन्यत्वादिभ्यो रथ्यापुरादव-
विति चेत् उक्तम्—‘अन्यथानुपपत्तिरहितत्वात् नैते हेतवः’ इति । सर्वज्ञस्य पुत्रपत्न-
(त्व)वक्तृत्वाणुपलम्भिः (भ्येः) प्रकृतव्याप्तिरिति चत् पुनरपि तदेवाचर्यते इति चक्रम् ।

मनु[न]विपक्षे[५] भावसिद्ध्या पुदस्तवाद्यः क्वचित् सवद्भा वा भाव (साभावे) साधयति

२५ किन्तु यद्भ्यायो(तद्भ्याय्या) न्तु सर्वज्ञाभावसन्वेद्हेतुऽन्यासिद्धिर्न कर्तुं सिध्यति ? तथैव
तदसन्वेद् इति चेत् अन्योऽन्यसमाश्रयः । तथाहि—सिद्धान्तं (ज्ञानं) तद्भ्यायो तदभावः सिध्यति
तस्मिन्नेव वा सा सिध्यति । तत्राह—ततोऽनुपलम्भस्याऽसिद्धितः स्यात् तत्र सर्वज्ञभावसाधने
व्याप्तौ वा सर्वज्ञानां पुरुषत्वा[दीना]मन्योऽन्यसमाश्रयः ।

कारिका व्याख्यातुमाह—नास्ति सर्वज्ञ इत्यादि । सर्वज्ञभावे सिद्धे सर्वाभावो(सर्वज्ञा-

३० भावा)पलम्भनं सिध्यति तस्मिन्नेव तदभावः सिध्यति इति अन्योऽन्याभयत्वं यथा, तथैव

(१) वावात्स्यात् । (२) अन्यथानुपपत्तिरहितत्वम् । (३) सर्वज्ञे । (४) विराट्माहक । (५) वक्तृत्वा-
पकर्षः । (६) सर्वज्ञाः । () अनुपलम्भः एवैव सर्वत्वत्वात् इत्यादि । (८) व्याप्तिः । (९) सर्वज्ञानात् ।

वक्तुः सर्वज्ञस्यानुपलब्धौ साध्यायाम् इतरेतराश्रयत्वम् । तथाहि—सर्वविदोऽभावे सिद्धे साक-
ल्येन वक्तुः सर्वविदोऽ]दर्शनं ततः 'तदभावसिद्धिरिति ।

एतदन्यत्रातिविज्ञानाह[४२० ख] एतेन इत्यादि । एतेन प्रस्तूयमाण प्रस्तारु(मान-
प्रस्तावेन)रागादिमत्त्वसाधन प्रत्युक्तम् । केन रूपेण तत्साधनम् ? इत्याह—साकल्येन, रथ्या-
पुरुषाद् अन्ये सर्वे पुरुषाः रागादिमन्तः वक्तृत्वादिभ्यः तद्वदिति । कथं प्रत्युक्तम् इति ५
चेत् ? उच्यते—तथा तत्साधने जै मि न्या दे रपि साधनांत(नान्न)वेदाः[प्र]माणमितरत्
अन्यथा । विवक्षितपुरुषस्यैव^१ तत्साधने जै मि निः अन्यो वा तद्विपरीत इति तेन हेतूना
व्यभिचारः । शेषमत्रापि समानम् ।

एवं तावति तत्त्वा (एव तावत् तत्त्वात्) चोदनावचनस्य[अ]प्रामाण्य(ण्यं)व्यवस्थाप्य[अ]-
धुना—

१०

*“तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् ।

अदुष्टकारणारब्ध(ब्धं)प्रमाणं लोकसम्मतम् ॥” इति
परकीयन्यायात् तदेव दर्शन्यन्नाह—प्रमाण(प्रामाण्य)मक्षबुद्धेश्च(इचेत्) इत्यादि ।

[प्रामाण्यमक्षबुद्धेश्चेद्यथाऽवाधाविनिश्चयात् ।

निर्णीतासंभवद्बाधः सर्वज्ञो नेति साहसम् ॥६॥

१५

चक्षुरादिज्ञानस्य अन्यस्य वा अबाधितविषयत्वेन स्वयं यदि प्रामाण्यं ततः तेन
प्रवचनस्यापि युक्तम् । अतः अस्ति सर्वज्ञः सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात् सुखादि-
नीलादिवत् । तत्र सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणं सिद्धं शास्त्रप्रामाण्यात्]

अक्षबुद्धिप्रहणम् उपलक्षणमिति चोदनादिबुद्धिरपि गृह्यते, तस्याः तथा(यथा) येन
प्रकारेण प्रवृत्ता तेन(प्रवृत्त्या तेन) एव धान(अत्राधाधि)निश्चयात् प्रामाण्यं चेत् यदि २०
निर्णीतासंभवद्बाधः निर्णीतोऽसंभवत्वात् (बद्धाधो) यस्य स तथोक्तः सर्वज्ञे(ज्ञो)नेति
साहसम् इति भावः ।

कारिकां व्याख्यातुमाह—चक्षुरादिज्ञानस्य इत्यादि । अन्यस्य चोदनाज्ञानस्य वा
स्वयम् आत्मना यदि प्रामाण्यम् । केन ? अवापि(अत्राधि)तविषयत्वेन ततः तेन[अ]बाधित-
विषयत्वे[न] प्रवचनस्यापि सर्वज्ञप्रतिपादिका(पादका)गमस्यापि [४२१क] प्रामाण्य युक्तम् । २५

प्रकृतं निरामयताह (निगमयन्नाह—) अत इत्यादि । अतः प्रवचनप्रामाण्याद् अस्ति
सर्वज्ञः । वृतः ? इत्याह—सुष्ठु निश्चितम् असंभवद्बाधकं यस्य तत् तथोक्त प्रमाणं शास्त्र
यस्य तस्य भावात् तत्त्वात् । निदर्शनमाह—सुखादि इत्यादि । बाह्येतरभेदेन दृष्टान्तद्वयोपदर्श-
नम् । तत्र यथा सुखादिनीलादिषु सुनिश्चितासंभवद्बाध[क]प्रमाण प्रत्यक्षादि नैव सर्वज्ञे,

(१) सर्वविदभावसिद्धिः । (२) अर्हत । (३) रागादिमत्त्वसाधने । (४) वचनत्वात् चोदना-
वचनमप्रमाणम् इतरवचनवत् । (५) भाट्ट । उद्धृतोऽयम्—हेतुवि० टी० पृ० ३३ । प्र० परी० पृ० ६३ ।
त० श्लो० पृ० १०३ । प्रमेयक० पृ० ६११ । सन्मति० टी० पृ० ३१८ । नयोप० पृ० ३३ ।

तथाऽसिद्धो हेतुविति चेत् अत्राह—सुनिश्चितेत्यादि । 'सुनिश्चितासम्बन्धाद्य[क]प्रमाणं सत्र सव्ये सिद्धं यत् परेणाहं 'प्रत्युक्तम्' इत्यनुवर्त्तते । कुतः ? इत्यत्राह—'शास्त्रप्रामाण्यात्' पक्षनीत्या तत्रप्रतिपादकागमप्रामाण्यात् ।

अपरे 'शास्त्रप्रामाण्यात्' इति पठन्ति, तेषाम् अनन्तरमेव तत्रप्रामाण्यमेव तत्रप्रामाण्य-
५ समर्थनं किं विस्मृतं येन एव पठन्ति ?

संप्रति—

ॐ "स्वतः सर्वप्रमाणाणां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।

नहि स्वताऽमती शक्ति(क्ति) कर्तुमन्यन शक्यपते ॥"

[मी० श्मो० सू० २ श्मो० ४७] इति ।

१० "अदुष्टकारणारण्यं प्रमाण्यं लोकसम्मत्तम्" इति च परकीर्यं मतद्वयमाश्रित्य तत्रवचनस्य [प्रा]माण्यं न्यवस्थापयन्नाह—सर्वज्ञोऽस्ति इत्यादि ।

[सर्वज्ञोऽस्तीति विज्ञानं प्रमाणं स्वत एव तत् ।

दोषवत्कारणाभावात् बाधकासंभवावपि ॥७॥

सर्वज्ञो अस्तीति विज्ञानं नहि [न स्वतः प्रमाणम् ।] न च तत् दोषवत्कारणं तत्र
१५ तिपादकस्यापि शास्त्रस्य अपौरुषेयत्वात् बाधकप्रमाणाभावात् सिद्ध एव । स्वापलम्भं ।
कस्यचिदनुपलम्भमन्तरेण भवतिरेकासिद्धेरभावप्रमाणवैफल्यपक्षेः । साकल्येन सर्वं
तिङ्गन्त्रिमादिनिरपेक्षस्य माद्यप्रतिपक्षेः सर्वज्ञामाद्यप्रतिपक्षेऽपिरोभात् ।]

सर्वज्ञोऽस्ति इत्य[इति] प्रवचनात् यद्विज्ञानं सर्वज्ञगोचरसुप्रजायते तत् प्रमाण
स्वत एव मान्यतः कारणात् । हेतुवन्तरमाह—दोषवत्कारणाभावात् । अपि ह्यग्रे मित्य-

२० प्रकृत्या, अस्त्यानन्तरं इत्यस्याः । साऽपि कुतः ? इत्याह—बाधकस्यासम्भवादिति (बाधपि) ।

कारिकां विदुष्यन्नाह—सर्वज्ञोऽस्ति इति विज्ञानम् इत्यादि [०२१५] । कुत एतत् ?
इत्यत्राह—नहि इत्यादि । ननु तस्य औत्सर्गिकं यत् स्वतःप्रामाण्यं तदोषवत्कारणजन्यत्वे[ना-]
पोद्यते इति चेत् अत्राह—न च इत्यादि । न च नैव तत् प्रकृतं विज्ञानं दोषवत्कारणं
दोषवत्कारणं नस्यति । कुतः ? इत्याह—तद्वृत्त्यादि । [तत्रप्रतिपादकस्यापि] सर्वज्ञप्रतिपादक-

२५ स्यापि न केव[च] वैदिकस्य शास्त्रस्य अपौरुषेयत्वात् सोपाज्जवपुठपर्यवित्वात् ।
मनु वारमानं (यत् बाध्यमानं) तदोषवत्कारणम्, यथा[ह्युक्ते]शब्दे पीतज्ञानम् बाध्य-
मानं च सर्वज्ञोऽस्तीति[विज्ञानमिति] चेत् अत्राह—बाधकप्रमाणाभावः सिद्ध एव । अनेन
हेतोर्वसिद्धतामाह । अनुपलम्भो बाधक इति चेत् अत्राह—स्वोपलम्भ इत्यादि । प्रमाणात्तरं

(१) कुतः—“तद्वक्ति सुनिश्चितार्थसम्बन्धाकारणात् सुकारिणम्”—इति का ११०। त श्मो
५ १८५। भाष्य श्मो १ ५। अत्र अत्र अत्र ५ ७१। मी ५ ११। म वि ५ २५। चत्
इह ५ १०। (२) व्याकृताकारा । (३) 'मेवत्प्रामाण्यं' इति व्यर्थमत्र शिक्तिवित्तम् । (४) बाधक
प्रामाण्यसम्बन्धम् । (५) मीमांसकीयम् । (६) बाधकात् । (७) 'दोषवत्कारणाभावात्' इत्यवस्थानन्तरम् ।

बाधकमिति चेत्, अत्राह—कस्यचिदनुपलम्भमन्तरेण कस्यचिदपि सर्वज्ञस्य अन्यस्य वा अनुपलम्भमन्तरेण व्यतिरेकाऽसिद्धेः अभाव(वा)सिद्धेः 'अभावप्रमाणवैफल्यापत्तेः ।

माभूदनुपलम्भात् तदभावसिद्धिः प्रत्यक्षात् स्यात् । अभावप्रमाणवैफल्यमिति चेत्, तदिष्यत एव, प्रत्यक्षाविशंपत्वात्तस्यै इति परः । तं प्रत्याह—साकल्येन इत्यादि । प्रत्यक्षतः तदभावसाधने द्वैतं^३ भवति कविशा(कचित्, सा)कल्येन वा ? प्रथमपक्षे(क्षोऽ)भिमतत्वात्^५ दूपयितुमाशङ्कितः सर्वभावसत्त्वस्य सप्रतिपक्षत्वात्^५ । द्वितीयेऽपि पक्षे द्वैतसेद्वैत(द्वैतम्—) सेन्द्रियाद्, अन्यतो वा ? अत्रापि प्रथमपक्षः श्रोत्रियस्य अनभिमतः सन्निहितमात्रे चक्षुरादि-व्यापारोपगमनौत् नासंकिं(नाशङ्कि)तः । केवल[४२२ क]द्वैतद्वये त्य(अन्त्य)पक्षद्वयमवशिष्यते । तत्र साकल्येन अनवयवेन स्वयम् आत्मना लिङ्गेन्द्रियादिनिरपेक्षस्य मीमासकादे[ः] भावप्रतिपत्तेः सर्वज्ञाभावप्रतिपत्तेः विरोधात् तत्प्रतिपत्तेः इति भावः । तथाहि—साकल्येन^{१०} स्वयं तदभावप्रतिपत्तिश्चेत् कस्यचित्, स एव सर्वज्ञ इति तत्प्रतिपत्तिः^० । सै चेत् न, स सर्वज्ञ इति न तत्प्रतिपत्तिरिति । यन्दि वा, तथा तत्प्रतिपत्तेः सकाशाद् विरोधात् *‘सम्प्रयोग’ [मी० सू० १।१।५]इत्यादेः बाधकप्रमाणाभावः सिद्ध एव इति । एवं तावत् परप्रसिद्ध्या धर्मादिवत् सर्वज्ञस्य आगमात् सत्तां प्रसाध्यता(प्रसाध्यता) तत्र *‘प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।’ [मी० श्लो० अभाव० श्लो० १]^{११} इत्यादि निरस्तम् ।^{१५} अधुना अनुमानात्^{१२} ता प्रसाध्य^{१३} तन्निराकुर्वन्नाह—ज्ञानस्य इत्यादि ।

[ज्ञानस्यातिशयात् सिध्येद्विभुत्वं^{१४} परिमाणवत् ।

वैशद्यं क्वचित् दोषमलहानेस्तिमिराक्षवत् ॥८॥

यथा दोषा [वरणयोः क्षयात् वैशद्यम् मलहानेस्तिमिरः]

ज्ञानस्य विभुत्वं सकलज्ञेययसाक्षात्करणलक्षण सिध्येत् । क? क्वचित् मलविप-^{२०} क्षभावनापर्यन्तवति पुरुष(वे) । कुतः ? इत्याह—अतिशयाद् वृद्धे[ः]ज्ञानस्येति । कस्य वा^{१५} ? इत्याह—परिणाम(परिमाण)वद् इति । एतेन तत्र सुगतादेरपि विभुत्वं व्याख्यातम् ।

ननु तस्य भवतु विभुत्वम्, न च सकलव्याप्तिज्ञानस्य वा[ऽ]विशदस्य सकलस्य वा स्यादिति चेत्, अत्राह—वैशद्यम् इत्यादि । ‘ज्ञानस्य’ ‘अतिशयात्’ इति चानुवर्तते । तयोरति-शयात् । अत्र निदर्शननिः(नं मलहानेः)तिमिराक्षस्येव तद्वत् ।^{२५}

(१) अन्यथा । (२) अभावप्रमाणस्य । (३) द्वौ विकल्पौ । (४) प्रतिपक्षसापेक्षत्वात् अमरवसापेक्ष-सम्भवत् । (५) “सम्बद्ध वर्तमान च गृह्यते चक्षुरादिना”—मी० श्लो० सू० ४ श्लो० ८४ । (६) सर्वज्ञा-भाव । (७) सर्वज्ञप्रतिपत्ति । (८) साकल्येन सर्वज्ञाभावप्रतिपत्ति यदि न । (९) सर्वज्ञाभावप्रतिपत्ति । (१०) “सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां यद् बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्”—मी० सू० । (११) ‘वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता’ इति शेषः । (१२) सर्वज्ञसत्ताम् । (१३) प्रमाणपञ्चकमित्यादि अभावप्रमाणग्रन्थम् । (१४) तुलना—“एतद्धि वर्धमान यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञ । अस्ति काष्ठाप्राप्ति सर्वज्ञयीजस्य सातिश-यत्वात् परिमाणवदिति, यत्र काष्ठाप्राप्तिज्ञानस्य स सर्वज्ञ ।”—योगभा० १।०५। प्र० मी० पृ० १२ । (१५) ‘वा’ इवार्थ ।

कारिका (की) व्याख्यातुमाह—यथा इत्यादि । सुगमम् । कुतोऽस्य वैश्वम् (वैश्वद्यम्) इति चेत् ? अत्रकिं (अत्राह—) दोष इत्यादि । निदर्शनमत्राह—निस्ति (मलज्ञानेस्ति) मिर इत्यादि ।
 स्थानमत्वम्—'दोषावरणयो [४२० क] धृष्यात् ।' इत्रापि (इत्यत्रापि) नात्यन्तं सर्वोऽ-
 दर्शनात् स्वचित्तस्य इति चेत् अत्राह—माणिक्यादेरित्यादि ।

५ [माणिक्यादेर्मलस्यापि व्याघृष्टिरतिशयवती ।

आत्यन्तिकी भवत्येव तथा कस्यचिदात्मनः ॥९॥

न अत्रातिशयादेः तो कश्चिद् भूमिधारः इति । चैतन्याभावोऽस्त्येव, अज्ञानाद्
 आद्यास्त्रविद*]

माणिक्यादेः आदिशब्दा[त्सु]वर्णनेः अतिशयवती वृद्धिमती मलस्य किं

१० कश्चिदादेः व्याघृष्टि आत्यन्तिकी भवत्येव कस्यचित् मलप्रतिपक्षापयोगप्रकर्षवती
 यथा तथा आत्मनोऽपि सा तथाविधा भवत्येव इति ।

ननु बुद्धिध्यावृत्तिरपि अतिशयवत्त्ववती (शयवती) दृश्यते इति सापि कश्चिद् आत्यन्तिकी
 स्यात् इतरथा हेतुर्भूमिधार इति चेत्, अत्राह—न अत्र इत्यादि । न [हि] एतद् अत्र आत्मनि [अति]-
 शयादिति [हेतुर्भूमिधारः] ततो यथा अचेतनस्य कर्मण आत्मन्यभावात् तथा आत्मनोऽपि
 १५ कश्चिद् अचेतनो (नेऽ) भाव इति साध्यान्तःपाठित्वान्न स्वमिधारः इति । एतयेव कर्तव्यताह—
 कश्चिद् इत्यादि । ओष्ठादिरूपे पुद्गलाबाध (सौ) चैतन्याभावोऽस्त्येव । कुतः ? इत्याह—अज्ञान
 इत्यादि । आ कुतः ? इत्याह—आद्यास्त्रविद इति ।

ननु ज्ञेयस्य न निदर्शनमात्रतो हेतुर्गमकः अपि तु विषये सद्भाववाचकत्वत्वात्, न च
 विमुक्ताभावे ज्ञानातिशयवाचकम् इति चेत् अत्राह—ज्ञानम् इत्यादि ।

२० [ज्ञानं निरुपमं मो चेत् वेद सर्वगतं स्वत* ।

सर्वज्ञविकलान् लोकान् कुतो वेदानकृत्रिमान् ॥१०॥

कृतमेतद्—उत्पाद* । अतो ज्ञानं द्रव्य स्वभाव व्याप्त्येव । स्वविषये विपर्यया
 परतः विमिरादे* । प्रतिपक्षे ऽसति रागाद्यपकर्षदृष्टानात्, तत्प्रयोगातिशयवत्त्वात् दोषा-
 वरणविमुक्तैः कैवल्यसिद्धिः स्वभावापलम्बिधरेष न पुनः स्वभावातिशयान्तिः । तत्र लङ्-
 २५ नादिदृष्टान्तोऽपि ज्ञानस्वभावातिशयकाष्ठावाप्तिमुपकुर्यादिति धिपम्यात् ।]

ज्ञानं नो चे[त्] नास्ति यदि कां(किं)भूतम् ? इत्याह—निरुपमं मलोत्तरम् अती
 त्त्रियं विद्यादमभाभम् । पुनरपि किंभूतम् ? इत्याह—सर्वगतं सर्वविषयपरिच्छेदनसमयम्,
 स्थान* स्वमहात्मा (स्वमाहात्स्यात्) नेत्रियाद्यपेक्षातः कुत प्रमाणाद् वेद वेदि
 मीमांसको लोकविक्रो वा लोकान् जगन्ति [४२३ क] किंभूतान् ? इत्याह—सर्वज्ञविक

(१) ओषठादिरूपे पुद्गलाबाधकर्मणीकत्वम् । (२) व्याघृष्टिः । (३) अद्यास्त्रविदमात्रम् । (४) मलवती
 तद् विमर्कमित्यर्थः ।

लानीति(निति) । यदि वा लोकान् पुरुषान् सर्वज्ञविकलान् इति द्रष्टव्यम् ? वेदान-
कृत्रिमाननादिनिधनान् कुतो वेद ? नहि तथाविधज्ञानमन्तरेण तद्वेद[न]संभवः इन्द्रिय-
ज्ञानस्य तत्रासामर्थ्यात् , अनुमानाभावात् ।

ननु 'इदमस्ति-विवादगोचरौ [दे]शकालौ सर्वज्ञविकतो(लौ)तत्रादा(तत्त्वात् आ)सन्न-
देशकालवदिति चेत् , न , उक्तमत्र-अन्यथानुपपत्तिरहितत्वाद्देहेतव इति, अन्यथा कंचिदेश ५
(शं)काल वा पण्डितपुरुषरहित स्वमातृविवाहरहितस्योपलभ्यस्य (रहितं वोपलभ्य)सर्वे(सर्वान्)
तथा किन्न साधयेतु(त्) ? पर्यायेण^१ नरान्तरेण वा तस्य दर्शन[न]सर्वज्ञस्येति किंकृतमेतत् ? आग-
मस्य^२ तद्भावे अप्रमाणत्वात्, ^३विद्या(ध्या)दिविषयत्वाच्च । उपमानन्तु भूतं(त)देशकाल(ल)न-
रसाक्षात्करणमन्तरेण दूरोत्सारितमेव, सर्वोपमानोपमेये तदयोगात् । अर्थापत्तिः पुनः सर्वज्ञ(ज्ञा)-
भावमन्तरेण कस्यचिदनुपजायमानस्य अर्थस्य अभावात् अयुक्त वा(क्तैव) । १०

एतेन वेदानादित्वमपि चिन्तितम् । नहि तत्रानुमानम् , लिङ्गाभावात् । कर्तुरस्मरणादयः
कृतोत्तराः । आगमात्र(मात्तद्)कृत्रिमत्वसिद्धिरिति चेत् , कुतः तस्य प्रामाण्यम् ? तत एव इति
चेत् , अन्योऽन्यसंश्रयः-सिद्धे तदकृत्रिमत्वे ततः प्रामाण्यम्, अतश्च तत्सिद्धिरिति । न चापरं
वाक्यं तथाविधमस्ति येन तत्सादृश्याद् वेदस्य तत्सिद्धिः[ः]स्यात् । नापि तदन्तरेण किञ्चित्
'प्रतिपन्नमनुपपन्नमस्ति[४२२ ख]येन अर्थापत्त्या[अ]कृत्रिमत्वप्रतिपत्तिः स्यात् । केवले(लं) १५
प्रत्यक्षमवशिष्यते । तच्चेद्(दं) अनाद्यनन्तकालविषयीकरणेऽसमर्थं चेत् , तत्ततः कुतः तत्प्र-
तिपत्ति[रिति] ?

'ज्ञानं निरुपमं सर्वगतमस्ति' इत्येतद् व्याख्यातुमाह-कृतमेतद् इत्यादि । कृतं
निश्चितमेतत् । किम् ? इत्याह-उत्पाद इत्यादि । निगमयन्नाह-अत इत्यादि । अतो न्यायात्
ज्ञानं कर्तुं व्याप्नोति एव विषयीकरोत्येव । किम् ? द्रव्यम् । किंभूतम् ? इत्याह-स्वभाव २०
इत्यादि । 'सर्वस्याविशेषात् तत्तद् व्याप्नुयादिति चेत् , अत्राह-स्वविषय(ये)लोकालोकरूपे
तद्विपर्ययः तस्य ज्ञानस्य अप्रवृत्ति-अवैशद्य-मिथ्यात्वलक्षणो विपर्ययः 'जायते' इत्यध्याहारः ।
कुतः ? इत्याह-परतः कर्मणः । 'तिमिरादेः' इत्यादि अत्र निदर्शन(नम्) । कुतः तत्प-
रिक्षयलक्षणा सिद्धिः ? इत्याह-प्रतिपक्ष इत्यादि । दोषावरणयोः प्रतिपक्षः सम्यग्दर्शनादिः
तस्मिन् सति रागाद्यपकर्षदर्शनात्^१ अदृष्टपूर्वार्थदर्शनाद् उपनिबन्धादेः अनन्यकर्तृकस्य प्रवर्त- २५
नात् । न चावरणविगमाभावे स्वविषयोन्मुखता ज्ञानस्य, तिमिरोपहतलोचनस्य तथा[ऽ]दर्शनात् ।
^२तस्य प्रयोगः समप्रता तस्यातिसएवसात्(तियवशात्) दोषो रागादिः व्याख्यातः प्र मा ण

(१) "अतीतोऽपि काल सर्वज्ञश्च कालत्वात् इदानीन्तनकालवत् ॥"-मी० श्लो० ता० पृ० ७५।

(२) देशत्वात् कालत्वाद्वा । (३) पारसीकदेशान् स्वमातृविवाहश्चान्, कालांश्च पण्डितरहितान् । (४) क्रमशः, कालान्तरे कश्चिदपण्डितोऽपि पण्डितो भवति । (५) सर्वज्ञभावे । (६) वेदागमस्य कार्येऽर्थे^१ प्रामाण्यात् न तु स्वरूपे । (७) अकृत्रिमत्वादेव । (८) प्रमाणसिद्ध वस्तु । (९) सर्वात्मना स्वभाव-
सद्भावात् । (१०) सर्वथा नूतनपदार्थदर्शनात् । (११) प्रतिपक्षस्य सम्यग्दर्शनादेः ।

सं प्र ह मा ध्ये, आवरणं ज्ञानादिप्रच्छाद[कं]कर्म तयोः विपुक्तेः(विपुक्तेः)सकृत्मात्र कैवल्य
सिद्धि । किंभूया ? इत्याह—स्वभावोपलम्बिरेव ।

स्वान्तव[म् अ]सर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वकल्पने [४२४ क]स्वभावातिक्रमो भवेदिति , तत्राह—
न पुन नैव स्वभावस्य किञ्चिच्छ्रुत्यस्य अतिक्रान्तिः 'तत्कल्पने जीवस्य तत्स्वभावात्
५ [अभावः स्यात्] ।

तत्रे(वे)कम् आत्मस्वभावे सर्वज्ञत्वे सिद्धे सति सिद्धं फलं वक्ष्यन्ताह—तत्र इत्यादि ।
यत् एषं ज्ञानस्याविज्ञयाद् विमुखम् आत्मस्वभावं मन्त्रब्रह्मसाध्यत्वात्पुनश्च(य)तनसाध्यं तत्तस्मा
नु(भ)लङ्घनादिदृष्टान्तोद्भूयान्तोऽपि, आ)दिसन्धेन स्वकृतापपरिमहः, ज्ञानस्त(स्व)भावा
दिसंभवकाद्याभ्यासिम् उपरुणद्धि नियच्छति, दृष्टान्ते तया(तस्या)वैषम्यात् ।

१० स किं(तत् किं)कारणं स्वभावोपलम्बिरेव सिद्धिर्न पुनः अविद्यमानधर्मा वा तमिति (१)
येत् अत्राह—नहि इत्यादि ।

[न हि तत्कर्तुमशक्यत्वावक्षलिङ्गादिभिः [स्ययम्] ।

स्वविषय व्याप्नुयाज्ज्ञान नान्यथा ॥११॥

न किञ्चित्प्रतिपद्येत विप्रकर्षावयं कथम् ॥ १ ॥]

११ [हि]यतः तस्याः[ः]कर्तुमशक्यत्वात् अक्षलिङ्गादिभिः आविज्ञप्याद् भागमा-
भ्यासधर्मादिपरिमहः, स्वविषय सहेवासद्वयं(सर्वसद्गौ)व्युत्पन्नं व्याप्नुयात् ज्ञानं मान्यथा
न स्वतो बोधावरणापात्रे इति स्यात् । नहि आकाशादीनां बुद्ध्यपिसमवायिकारणत्वशक्तिरितं
(वर्षे)स्वतः अन्यतः तत्सहितं क्रियते, पदार्थस्वभावस्वत्त्वाभावापत्तेः । अत्र आत्मनः सक्र-
विययमहणत्वभावज्ञानब्रह्मिका शक्तिः आत्मभूता[न]अन्येन क्रियते आत्मनोऽपि किञ्चाप्रसङ्गात्,

२० ज्ञानं तु क्रियते इति चेत् उच्यते—परया शक्त्या स(स्वभाव)भूतया स' ज्ञानं मिश्रम् रूपजन-
यति तत्रैव अथस्य माहकोऽस्तु किं मिश्रकल्पनया ? अथ मिश्रज्ञानमन्तरेण तद्रूपहणं नास्ति,
मिश्रशक्तिमन्तरेण तत्रजननं मा मूत् । तथेति चेत् मुक्तम् अत्र शक्तेरेव[१२४ य]ज्ञानभावं
(ज्ञानभार्वः) सैव' तत्समयकारिणम्(तत्समवायिकारणम्)इत्यकारक आत्मेति तदवस्तुत्पम् ।
समवायनित्येया[त्]न सा तत्र समवेता । 'सतोऽपि तस्माद्विक्षेपाद्'आकाशादेरपि सा न किम् ।

२५ नहि पुनः सम्प्रत्यस्याविज्ञेयेऽपि सम्बन्धिनार्विक्षेप इत्यते स द्युतो मतः ? स्वयोगता(योग्यता)
शक्तिः अन्य(व्य)दे [त]स्या अपि ततो भेदे अतवत्त्वा । अमेदे आद्यापि तथैवास्तु किं तद्वेद
कल्पनया इति स एव बोधः ।

किंच, शक्तेस्ततो भेदे नित्यत्वे व्यापित्वे च अन्यथा न सर्वत्र सर्वदा ज्ञानोदयः, इति न

(१) स्वभावातिक्रान्तिकल्पने । (२) तदवस्थात्वात् । (३) ज्ञानस्वभावातिक्रान्तिकाशात् । (४)
सद्गताः इत्युक्तकर्मत्वात् सत्तासामान्यसम्बन्ध्यात् असद्गताः सामान्यविद्येयसमवायिभावका सत्तासम्बन्ध
रहित एव सद् इत्यर्थः । (५) द्वितीयथा । (६) अद्यात् । (७) चेत् । (८) विप्रकर्ष । (९) अर्थमहणम् ।
(१०) आकाशकल्पपरिमिति । (११) शक्तिः । (१२) समवायवत् । (१३) समकल्पात् ।

युक्तम्—*“सर्वगत आत्मा सर्व[त्र]उपलभ्यमानगुणत्वात्” इति । यदि पुनः अन्यत्र अन्यदा सा केनचित् क्रियते, कथं तद्रहितेन^१ तत्करणम् ? अन्यथा गगनादावपि तत् स्यात् । अयोग्यत्वान्नेति चेत् , किं पुनः आत्मनि तदुयोग्यम(ग्यताऽ)स्ति ? भिन्नं(अस्ति भिन्ना,) तथा चेद-
नवस्थापरा^३ ततो नित्यव्यापिनी च सा इति किम् आत्मना ? तत एव तत्कार्यसिद्धेः । सैव आत्मा इति चेत् , अनुबद्धः प्रसङ्गा(ङ्गः—)ज्ञानोत्पाद-तदर्थग्रहणं^५ तथैवाऽस्तु इति । यदि पुनः ५
भिन्नं ज्ञानत्व(ज्ञानं न)ग्रहणम् , तर्हि भिन्ना शक्तिः [न] तज्जननमिति, शक्तेरपि अपरा शक्तिः
इत्यनवस्था चक्रकं शक्त्यन्तरस्य नित्यत्वसर्वगतत्वे । तत्र आत्मनो भिन्ना शक्तिः ।

ननु यदि सैवार्थस्य ग्राहिका, तर्हि तस्याः सर्वस्य सर्वत्र सर्वदाऽविशेषात् सर्वोऽपि सर्व-
दर्शी स्यादिति चेत् , न , तज्ज्ञानस्यापि ततः सर्वत्र सर्वदा सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति [४२५क]
परपक्षेऽपि स एव दोषः । सहकार(रि)वैकल्यान्नेति चेत् , यथा तर्हि^६ तद्वैकल्यात् ज्ञानं न जन- १०
यति , तथा आवरण(णा)वैकल्यादर्थं न गृह्णाति ।^६ तस्य आवरणेन किं क्रियते ? तद्वैकल्येन^९
किं क्रियते ? न किञ्चिदिति चेत् , आवरणेनापि न किञ्चित् । अर्थग्राहिका कुतो नेति चेत् ,
ज्ञानवत् जनिका कुतो नेति समानम् । अथ^७ तस्या ईदृशः स्वभावो यतस्तद्वैकल्यात् जनयति अपि तु
सहकारिसाकल्याज्जनयति, तर्हि ईदृशोऽपि स्वभावोऽस्तु येन आवरणसद्भावे न प्रकाशयति अर्थम्
अपि तु तद्वैकल्ये, भावशक्तेः अचिन्त्यत्वात् इति । तच्चा(तदा)वरणेना(णेन)न चेत् तत्स्वरूपखण्डन- १५
(नम्,) किं तेन ? तच्चेत् , सौगतमैतमिति चेत् , सहकारिणा न चेत्तस्याः किञ्चित् क्रियते ,
नान्यथा(नापेक्षा^{१०}) इति स एव दोषः । यथा^{११} तत्सान्निध्येन करोति, तथा आवरणसान्निध्ये न
ज्ञानस्वभावातिशयकाष्ठाप्सु परोच(काष्ठापि, अपरेण)प्रकारेण अन्यथा कथमयं प्रतिपद्येत ।
किम् ? इत्याह—न कश्चित् इ (किञ्चित् इत्यादि) । सुगतम्(सुगमम्) । अत्र हेतुमाह—
विप्रकर्षादिवति(दिति) स्वभावादिव्यवधानात् । २०

अनन्तरार्थस्य(र्थ) *“दशहस्तान्तरं न्योस्तीत्योस्ति(व्योग्नि यो नामोत्प्लुत्य
गच्छति।” [तत्त्वस० पृ० ८२६ पूर्वपक्षे] इत्यादिकं प्रकारान्तरेण निराकर्तुं ‘यदि नाम’
इत्यविका ‘दशहस्तान्तरम्’ इत्यादिका कारिकायाह—

[यदि नाम

दशहस्तान्तरं व्याप्तो नोत्प्लवेरन् भवाद्दशः ।

२५

योजनानां सहस्रं किञ्चोत्प्लवेत् पक्षिराडिति ॥१२॥

वीर्यान्तगयक्षयातिशयवशात् लङ्घनादिशक्तेरतिशयप्रतिपत्तेः आगरुडादनिवार-
णात् सातिशयपुरुषोपपत्तिः ।]

(१) योग्यताशक्ति । (२) शक्तिरहितेन । (३) द्वितीया । (४) शक्यैव । (५) सहकारिवैकल्यात् ।
(६) आत्मन । (७) सहकारिवैकल्येन । (८) शक्तेः । (९) अनित्यत्वापत्तिरिति । (१०) सहकारिणोऽपेक्षा
न स्यात् । (११) सहकारिसान्निध्येन । (१२) कुमारिलमतम् । श्लोकोऽयं कुमारिलोक्तमिति कृत्वा तत्त्व-
संग्रहे उद्धृत । ‘न योजनशतं गन्तुं शक्तीभ्यामशक्तैरपि’ इत्युत्तरार्धम् ।

वशाहस्तान्तरं ष्योम्नो नोऽङ्गुषेरं (रन्) भवाहशा यदि नाम, योजनानां सहस्रं किञ्चोत्सृजेत् पत्किराबुत्सह (पक्षिराद् ? ष्यस्ये) वेतैव । आत्मन्तरत्वम् [४२५ख] अन्यथाऽनिवारितं (वम्) कुतं ष्य मनुष्य इति स पश्येत् मधुना नरैः वासिसिरिति (?) वेन्तेयेस्व-
 ५ साविशयोद्भवन्वर्धनात् वेन्तेये वदनिवार्यम् इत्येवमुक्तत्वात् ।

ननु च भेरुण्डस्य वदुद्भवत् जातिमात्रमावित्वात् सङ्गम्, पुरुषस्य तु ज्ञानातिशयो ष्व-
 नक्त्वात्सङ्गः इति [वि] तद्वन्निपया युक्त इति चेत् अत्राह—वीर्यान्तराय इत्यादि । वीर्यं सामर्थ्यं
 तस्य अन्तरायः सतोऽप्यन्वार्यः (प्यनारम्भः) कर्मविशेषः तस्य क्षयातिशयो विश्लेषविशुद्धिः
 तस्य वसा (वशात्) स्तम्भनादिशक्त रतिशयप्रतिपत्तेः । आहूत (आ हूतः ?) इत्याह—आगरुहाद्
 १० निवारणात् कारणात् सातिशयस्य पुरुषस्य उपपत्तिः सातिशयोपपत्तिः । एवं मन्वते—[न]
 गरुडस्य सङ्घं छद्मम्, अपि तु तद्विभातिकर्मक्षयजम्, तथा प्रकृतमपि स्यादिति । कर्मादि
 (कस्मादि) वसवगन्वते ? आत्मनि वीर्यं सदेव केनचिद् आहूतं तस्माद् व्यस्यते, न पुनः
 सात्यादेः असदेव भवतीति चेत् आत्मविश्लेषगुणत्वात् [न] ज्ञानवदिति ।

ननु यदुक्तम्—'दोषावरणविमुक्तोः कैवल्यसिद्धिः' इति तद (तत्र) वापिमुक्तेः [!]
 १५ सर्वज्ञेऽपि बन्तुर्यं (वच्छरि व) संभवात् स्वचित्, तत्प्रतिष्ठायाः बन्तुभिन्नवृत्त[ग] धनुमानेन
 वापन्नात् । बन्तं हि रगादिमत्कार्यमिति चेत् अत्राह—वचो रागादिमत्कार्यम् [४२६
 क] इति ।

[वचो रागादिमत्कार्यं सर्वं वचोवना कथम् ।

प्रमाणं नित्यता तासां वक्तार किं करिष्यते ॥१३॥

२० सर्वो वक्ता तत्त्वादेव रागादिमान् तत एव अविश्लेषण वद्यप्रमाणम् ; क्वचं संस्र
 प्रामाण्यम् ? वाक्यानां [निरसत्वे] तात्त्वादिभ्यापारभैफल्यम् अन्यथा अभिव्यक्तिः क्रियते
 न वाक्यमिति किञ्चतमेतत् ? न च वैदिकवाक्यानि तत्त्वाविश्लेषेऽपि बन्तुदापैर्नोपलभ्यं
 रन् यतः प्रवचनमितरस्मात् विश्लेषयेत्, नान्यथा । न च वाक्यम् [इच्छाकायम्] सुतादौ
 अन्यथापि दर्शनात् । शुद्धि [करणपाटवहेतुक वाक्यम्] तद्य ज्ञानपाटवं स्वकार्यं पर
 २५ स्मात् विज्ञापयेत् । न तमित्यवाक्यं तत्ततः, व्याख्याविप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात् । वाक्या
 न्तराणां शैतन्यनान्तरीयकत्वं न वेदवाक्यानामिति स्वभावातिक्रमो माभूत् । तत् ।]

अत्रर्वं विभाष्येते—सर्वं वचनं रागादिमत्कार्यम्, अत्र किञ्चित् ? किञ्चिच्छेत् वरा
 (वत्) दृष्टकर्तृकं तत्तथा ह्योऽवगन्वते ? अत्र (अन्व) दृष्टकर्तृकस्यान्वा [त] चेत् कुतः साम्यम् ?

(१) गरुडः पक्षिजातीया इतरत्वं मनुष्यजातीया इति मित्रजातीयत्वम् । (२) वीर्यमुत्पद्यते । (३)
 दोषविमुक्तिप्रतिष्ठायाः । (४) "अथ च बन्तु-वचो हेतुः 'वचो वचोवनेवचवत्तुगुणवादिच्छाया' इत्यत्र
 वादिपदेन व्यसिद्ध एवेति ।—तावत् प ४ ४३ । (५) तदर्थं तत्त्वकरवचोवचोरीव सापकृतमन्व-
 मिति ॥"—अहम ४ ७३ । (६) रागादिमत्कार्यमिति ।

वर्णादेः इति चेत् , सोऽयं वर्णादिः सर्वत्र समानः 'तथा प्रत्यभिज्ञाना[न्न]वा किञ्चिद् इत्य-
युक्तम्-^{*}“असदर्थभिधानाद्” इति चेत् , असदर्थविषयं तर्हि वचनं रागादिमत्कार्य [मिति]
तत्कर्तुरेव रागादिमत्त्वं नान्यस्य इति सिद्धसाधनम् । यदि पुनः सर्व वचो वचनं सर्वतत्त्वादे
(सर्वज्ञादेः) रागादिमत्कार्य चेद् यदि चोदना वेदवचांसि कथं प्रमाणम् तत एव तद्वत्
तत्कार्यत्वात् ।

ननु सर्वकर्तृकं सर्व(वै)तत्कार्यम् उच्यते, चोदना पुनरकर्तृका नित्यत्वेन इति चेत् ,
अत्राह-नित्यता इत्यादि । तासां चोदनाया सम्बन्धिनी नित्यता तासामेव कर्तार
(वक्तारः) किं करिष्यते ? ते च तस्याः प्रमाणाभावेन निश्चेतुमश [क्यत्वा]त् । न हि
सा सत्यपि प्रत्यक्षेण निश्चीयते, तन्निश्चेतुः सर्व[त्र]तापत्तेः । तदुक्तमत्रैव-“ज्ञानं निरूप-
सम्” इत्यादि । केवलं कर्तुः[अ]स्मरणान(त्)साध्यते, तदपि^६ जीर्णकूपादिना व्यभिचारी- १०
त्यभ्वायतन्न(रीत्यभिधाय तत)निरस्यति । यदि वा, व्यभिचारिणी^७ प्रवचनादौ भावा[त्]
इत्युक्तम् । यद्वा, अन्यथा विचार्यते-कूटस्थनित्यता, परिणामनित्यता वा हेतुः स्यात् ? प्रथमपक्षोऽ-
युक्तः, प्रतिषिद्धत्वात् । द्वितीयोऽपि सुवर्णादौ तस्यामपि सुवर्णादौका (सुवर्णका) राटिसाफन्यात् ।

कारिका ख्या (कां व्याख्या) तुमाह-सर्वो वक्तव्ये(वक्ते)त्यादि । [सर्वो]निरवशेषो वक्तता
तत्त्वादे[व]रागादिमान्^८ “वचनं सर्वलिङ्गम्” इति लिङ्गपरिणामेन सम्बन्धः । तत एव वक्तो १५
(वक्तुः) रागादिमत्त्वादेव [४२६ ख] अप्रमाणमविशेषेण यदि कथं वेदस्य प्रामाण्यम् ? वेदस्य
कर्ता नास्तीति चेत्, अत्राह-वाक्यानाम् इत्यादि । तात्त्वादिव्यापारवैफल्यम्, अन्यथा
व्यक्तिरयती (रभिव्यक्तिः) क्रियते न वाक्यम् इति किं कृतमेतत् ? निरूपितं चैतत् ।

ननु वैदिका. शब्दाः स्वत एव अर्थमभिदधति न पुरुपात्, ततः कृत्रिमत्वेन अप्रामाण्यं
तेषामिति चेत्, अत्राह-न च इत्यादि । [न च] नैव वैदिकवाक्यानि वक्तृदोषौ ताप- २०
(दोषैर्नोप) लिप्येरन् [किन्तु] उपलियेरन्नेत्वा (रन्नेव, तत्त्वाऽ) विशेषेऽपि पुरुषपूर्वकत्वाविशे-
षेऽपि । न केवल पूर्वोक्तविधिना [यतः] नित्यत्वविशेष (पो) वचनस्य सर्वज्ञत्वं प्रवचम् (सर्वज्ञोक्त
प्रवचनम्,) इतरस्माद् वेदादविशेषेयत् (वेदात् विशेषेयत्) प्रमाणत्वेन भिन्नं ततो व्यवस्थापयेत्
नान्यथा नप्रकारेण (नान्येन प्रकारेण) ।

ननु चोक्तम्-“रागादिमत्कार्यं वचः सर्वम्” इच्छाया रागादिविशेषत्वादिति चेत्, २५
न च वाक्यम् इत्यादि । कुतः ? इत्याह-सुप्तादौ आदिशब्देन अन्यत्रगतचित्तादौ अन्यथापि
^{१३} समनन्तरेच्छाहितप्रयत्नाभावेऽपि दशनाढ्यायेति (दर्शनात् ‘वाक्यस्य’ इति) किं तत्कारणम् ?
इत्याह-बुद्धि इत्यादि । सुप्तादौ बुद्धिव्यवस्थापनात् न व्यभिचारः^{१४} । अथ सर्वस्य^{१५} तत्पूर्वकत्वा-

(१) वर्णत्वेन । (२) वचनत्वादेव । (३) रागादिमत्कार्यत्वात् । (४) नित्यता । (५) प्रस्तावे ।
(६) कर्तुरस्मरणम् । (७) नित्यता । (८) परिणामनित्यतायामपि । (९) कटककुण्डलादिपर्यायोत्पादने ।
(१०) वक्तृत्वादेव । (११) वचनशब्द । (१२) यदि पुरुपात् अर्थमभिदधेयु तदा । (१३) अव्यवहित
पूर्वकालीनेच्छाप्रेरितयत्नाभावेऽपि । (१४) बुद्धिकरणपाटवाभावेऽपि वचनोत्पत्तिलक्षण । (१५) बुद्धिकरण-
पाटवपूर्वकत्वेऽपि ।

- विशेषे क्वमन्मोऽन्वं संमयानां मेव इति चेत् अत्राह—न च (तच्च) ज्ञानपाटवं जीवाविज्ञान-
पाटवं स्वकार्यं प्रवचन(नी)परस्मात् सुगतादिप्रवचनात् विशेषयेत् । इत्येवे हि तच्छाधि(तस्ते-
तच्छानि)वचसां सत्वेतरतया मेव । तस्याटवं नित्यं वाक्यं परस्माद् विशेषयेत् स्वकार्यम् इति
चेत् अत्राह—तद्विषयवाक्यं तत्ततो [४२७क] [न]विशेषयेत् । कुतः ? इत्याह—आत्मा
५ विप्रतिपक्षेणभाषप्रसङ्गात् । एवं मन्मते—यदि नित्यत्वं स्वयं स्वार्थं(भै)प्रतिपाद्येत्, बुद्धमेतत्,
न चैवम् । तद्विप्रतिपक्ष्यभाषप्रधानतो वा निर्वैद्यः, न नित्यत्वं वाक्यं परस्माद् विशेषयेत् ।
कुतः ? इत्याह—आम्भ्यानता (स्याम्भाविप्रतिपक्ष्य)इत्यादि । तत्र यदुक्तम् 'वाक्यं बुद्धिपूर्वक-
मेव इति नियमः स्यात्' इति, तन्न सुमापितम् । वैदिकवाक्यस्य अन्यथा भाषाविति चेत्,
अत्राह—चैतन्य इत्यादि । चैतन्यनान्तरीयकत्वं बुद्धिपूर्वकत्वं वाक्यंनराज्ञाम्(वाक्यान्त
१० राज्ञाम्) प्रवचनाविवाक्यानां क्वं साक्यकस्त्वितानत्रयवत्त्वेनान (सक्यकस्त्वितम् अवयवत्वेन न)
वेदवाक्यानां तैन्नान्तरीयकत्वम् इत्येवं यः परेण स्वभाषाधिक्रमः कस्त्वितः सर्वज्ञपीतयग-
वादिन प्रति स्वभाषाधिक्रमं क्षीयं क्वतापि स मा भूत् । कुतः ? इत्याह—तत्ते(तत् भ्रुतेः इ)त्यादि ।
तत् सुमाहौ इच्छाह(इच्छाऽन्वमि)चारि बुद्धिपूर्वकं क्वत्वं(वक्तृत्व)भ्रुतेः भेदस्य पीछ्येवत्वं
साक्यवत्त्वे च (साक्यस्येव) म्भः तत्साधने निःकृच्छात् (१) ।
- १५ तसु वाक्यत्वं स्यात् न च भ्रुतेः पौरुषेयत्वं साधयिष्यति, विपक्षस्याहतेः सन्वेदाहते
[इत्याह—] पुरुषातिशयः सिद्धः इत्यादि ।

[पुरुषातिशयः सिद्धस्तथैवेत्यनुमीयते ।

सर्वज्ञाभाषसंक्षिप्तेस्त्वन्ययानुपपत्तितः ॥१४॥

- नित्यं वेदं भ्रुवतामपि सर्वज्ञो भीतदोषः सिद्धः । कुतः ? सकल 'यथासमर्थं'
२० कर्तुरस्मरणात् वेदनास्तिक्यवचनाद्योः नित्यत्वाविशेषात् । न च सर्वत्र । क्वं [सर्वज्ञोऽ-
सर्वज्ञैः क्षायते] यतः प्रवृत्तिकामस्तत्प्रवचनं प्रतिपद्येत् । तदन्वयापि समानम् ।]

- तथैव इति भवजात् यथैव इत्यनुमीयते यथासमर्थसम्भवात् । ततोऽवमर्षा-
यथैव चान्मत्वा(वचनत्वाऽ)विशेषेऽपि आगमस्य वेदस्य मित्यता न परस्व, बलव्याघविशेषेऽपि
पुरुषस्यातिशयः सर्वज्ञपीतरागादिक्रम्यः सिद्धः तथैव, अन्यथा तैन्मित्यतापि[४२७ख]मामूह
२५ विशेषात् । नाविशेषे(या)वेदे नित्यतानिकन्धनस्य प्रामाण्यस्य भा[वात्] पुरुषे स्वतिशयमिदन्व
नस्व विपक्षेयाविति चेत् न अस्य(आगमस्य)तद्विज्ञयनिकन्धनत्वेन प्रतिपाद्यविषयमात्रत्वात्
अत्रैव । 'कर्त्रभाषः तैन्मित्यनिकन्धनम् इत्यपि तादृगेव । महि सक्रमेणसाक्यकस्याम्भ्यापी
क्यामीस(कक्षापम्भापी र्भै) तद्विज्ञयनमन्तरेण प्रत्येत्तुं क्षम्यः । तमन्तरयात् (अ तत्)प्रवीकते

(१) आकाश्यात् । (२) भागवतः । (३) चैतन्यनान्तरीयकत्वम् । (४) प्रीमापनेन । (५) वेदवि-
षयतापि । (६) प्रामाण्यमात्रानुपपत्तेः निष्पी वेद इति । (७) वेदमित्यन्व । (८) कर्त्रभाषः । (९) पुरुष-
विज्ञयनमन्तरेण ।

इत्यनुक्तममम् । यतः प्रा[ण]भृन्मात्रदर्शनेन यदि पदार्थसत्तामात्रं व्याप्यते तद्दर्शनं च स्मरणेन, युक्तमेतत् स्यात्, न चैवमिति ।

म्यान्मतम्—सर्वज्ञस्याभावान् न स वेदस्य कर्ता, तस्यभेद्यतो(अन्यस्य च इत्यतो)प्रन्थ-
प्रबन्धस्य परोक्षेऽर्थे प्रमाणभूतस्य करणाऽसामर्थ्यात् मिद्धा तन्नित्यता, नैव तदतिशयः, एवं-
विधा(यो)पायाभावादि, अत्राह—सर्वज्ञ(ज्ञा)भावसंचित्तस्वा(स्त्व)न्यथानुपप-
त्तितः पुरुषातिशयः सिद्धः इति प्रनायमदु(घटनात् । यत्तु) सर्वज्ञस्याभावानु(वात्र) स
वेदस्य कर्ता इति, साकल्येन तदभावे निश्चिते सति, शब्दा[ऽ]निवृत्तिरन्यथा' तन्निश्चयोऽपि
सर्वज्ञाद् इति भावः ।

कारिका व्याख्यातुमाह—नित्यम् इत्यादि । नित्यं वेदं ब्रुवतामपि न केवलमन्येषाम्
सर्वज्ञो वीतदोषः सिद्धो वाक्यत्ववत् वक्तृत्वादेरपि सद्योपत्वात् इति । युक्त्यन्तरं दर्शयितु १०
'कुतः' इति पृच्छति । तदाह—सकलेत्यादि । अनेन सर्वज्ञ[ः]सिद्ध इति दर्शयति, 'यथा
समयम्' इत्यादिना वीतदोष इति च[४२८क] नित्यत्वादेवं वेदो[न]नास्तिक्यवचनादिकम्
अनित्यम् अविशेषत इति चेत्, अत्राह—कर्तुरस्मरणाद् इत्यादि । वेदनास्तिक्यवचनाद्यो[ः]
नित्यत्वाऽविशेषात् । यदि वा, नित्यत्वाद् वेदः प्रमाणम् नान्यो विपर्ययात्, तत्र हेतोः
व्यभिचारं दर्शयन्नाह—नव (नच) इत्यादि । अनेन वेदवत् मातृविवाहादेरप्रमाणस्यापि नित्यत्वं १५
दर्शयति । प्रमाण सोऽपि चेत्, वेदार्थवद् अनुष्ठेयत्वम् । कर्ता तस्य स्मर्यत इति चेत्,
अत्राह—सर्वत्र इत्यादि ।

ननु भवतु सर्वज्ञः, सत्यसर्वज्ञो(स तु असर्वज्ञेन)तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितानेवा(रहिते-
नाव)गन्तुं न शक्यते । तदुक्तम्—

*“स[र्व]ज्ञोऽयमिति ह्येतत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः ।

२०

तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥”

[मी० श्लो० चोदना० श्लो० १३४]

सर्वज्ञेन ज्ञायते, तन्मतेन सर्वज्ञप्रसङ्गात् । एतदप्युक्तम्—

*“कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुः बहवस्तव ।

य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥”

२५

[मी० श्लो० चोदना० श्लो० १३५] इति ।

एतदेवाह—कथम् इत्यादि । मा ज्ञायता(ता) किं तेन ज्ञातेनैति चेत्, अत्राह—यत्
इत्यादि । यतो यस्मात्तद्वि(स्मात्तद्वि) ज्ञानात् प्रवृत्तिकामः तत्प्रवचनं सर्वज्ञप्रवचनं प्रतिपद्येत ।
तदुक्तम् *“सर्वज्ञो येन न ज्ञातः” [मी० श्लो० चोदना० श्लो० १३६] इत्यादि । इति
चेत्, अत्राह—तद् इत्यादि । तत् परकीयचोद्यम् अन्यत्रापि परमतेऽपि समानम् । ३०

(१) सर्वज्ञ । (२) वेदनित्यता । (३) सर्वज्ञाभावे । (४) स्यादिति । (५) तदभावो यदि न
निश्चितस्तदा । (६) साकल्येन सर्वज्ञाभावनिश्चयोऽपि । (७) वेद प्रमाणम् । (८) “सर्वज्ञोऽनवबुद्धश्च
येनैव स्यात् त प्रति । तद्वाक्यानां प्रमाणत्व मूलाज्ञानेऽन्यवाक्यवत् ॥”—मी० श्लो० ।

एतदेव दर्शयन्ताह—सर्वात्मज्ञान इत्यादि ।

[सर्वात्मज्ञानविज्ञेयाज्ञेयतत्त्व विधेचयन् ।

नो चेद्भवेत्कथं तस्य सर्षज्ञानावचित्स्वयम् ॥१५॥

तज्ज्ञेयज्ञानवैकल्यात् यदि बुद्ध्येत न स्वयम् ।३।

५ नहि पुरुषविज्ञेयस्यापि बह्वृत्त्वादिसामान्यादसर्वज्ञत्वसाधनेऽपि समानमेतत् ,
विपद्येऽभावासिद्धे]

सर्वे स्थावरमनृतयः सकलजगद्वासिन आत्मनो जीवाः तेषां च यानि[ज्ञानानि]
एव विज्ञेयं परिच्छेयम् अज्ञोय(अज्ञेयम्) अपरिच्छेयं तत्त्व(स्व) तद्विधेचयन् प्रस्-
क्षेण ज्ञानम्, अन्यस्य तत्राभ्यापारयदिति निरूपविष्यते[४२८ख] मीमा[सकः] सर्वज्ञः स्वात् ।
१० एतैव हि सर्वज्ञस्य ज्ञानं तद्विज्ञेयत्वम्(यतस्वी) वा जातना(बाऽज्ञानता) 'सर्वज्ञोऽयम्' इति
ज्ञातुं न शक्यते, तद्वदेव (तच्छाने च) सोऽपि सर्वज्ञः, तथा सर्वात्मना(नो) तच्छानात्-
विज्ञेयोमाज्ञेयं(विद्योमाद्येय) तस्वस्य वा[अ]साक्षात्करणे एतेनाम(एतेष्व)शुभानाति प्रवृत्तिम्
अन्यत्रते स्पष्टतेत (अन्यत्र नेत्यज्ञानम्) कथं साकस्येन सर्वज्ञामावपित् ? ज्ञानम् स एव सर्वज्ञः
इति । तथा च * "धर्मो बोधनेय प्रमाणम्" * "नान्यत् किञ्चन इन्द्रियादिकम्" [साकरभा
१५ १।१।२] इति भाष्यं स्वयमे (पठ्यते) । सर्वज्ञत्वेन आत्मानं यदि स्वयमेव जानाति अन्वाऽपि
एतैव स्वं तथा जानाति इति तद्विषयानुपलम्बिसिद्धौ (अभिरसिद्धौ) । अतः कः ? सर्वज्ञसम्प्रदायात्-
(व एव) अनेन ज्ञायते [इति] स एव शेषः । तथा सति * "कल्पनीयाश्च सर्वज्ञाः" [मी०
इच्छे० बोधना इच्छे० १३५] इत्यादि परपद्येऽपि समानम् ।

किञ्च तस्य ज्ञानं कश्चित् कथाविधादि (कथाविद् चरि) परिसमाप्तम् ; तावन्माकलम्
२० आत्मना ज्ञानानां वेति प्राप्तमिति कथम् अनाद्यन्तता तेषामिति क इत्यादीं वेदस्य(बहस्व)
अनाद्यन्ततां प्रतीयात् ? ततः परं तस्मात्कमे वा ? अतः सर्वं संभाव्यत ? अथ तस्परि-
समाप्तावधि न तेषां तावन्मात्रतां तर्हि तेनापरिच्छिन्नस्वरूपायामपि साक्षात्, न वा काश्चि-
द्विच्छिन्नवासिद्धिः । यदि पुनर्न कश्चित् तस्परिसमाप्तमिच्छते, न तर्हि बहुकल्पसहस्रेऽपि
'सर्वात्मज्ञानविज्ञेयाज्ञेय[य]तत्त्वविधेचनम्' य एव तेन अज्ञातः तत्रैव सर्वज्ञत्वात्
२५ मात् (स)निबर्धते ।

पस्यत्सर्क(स्यात्मतम्) पथामावमसौ प्रत्येति तेनाऽयमन्योपः ; अन्योऽपि सर्वज्ञः (४)

(१) प्रमाणम् । (२) बुद्धयेन । (३) "बोधात्कथोऽर्थोः परीः -मी ए १।१।१। "बोद्धव्यं
प्रमाणत्वेत्वेतद् धर्मोऽवधारितम् -मी इच्छे बो ए इच्छे ४। (४) "बोद्धव्यं हि धर्मं मन्तं
परिष्कृतं पुरम् अवहितं विप्रकृतमित्येवं वादीवकत्रयमवयवविद्युत्सं ज्ञानत् किञ्चनैन्द्रियादिकम्"
-साकरभा १।१।२ । (५) सर्वज्ञत्व । (६) अवसिष्येत् इति सम्बन्धः । (७) वेदस्य । (८) सर्वज्ञत्व-
परिसमाप्तावधि । (९) अन्वयात् ज्ञानानां वा । (१०) अवि तु तेनाज्ञानामपि अज्ञायात् । (११)
काश्चिदिति हेतो बर्तमानकल्पम् इति वा सर्वज्ञत्वात्साक्षात् साध्यते च न इति भाष्यः ।

तथैव प्रत्येति इति तत्रास्य [४२९क] दोषा स्याद्भावात् । मयुक्तम् (दोषस्योद्भावनमयुक्तम् ।) एव-
मन्यदपि परस्य दुश्चेष्टितां (तं) चिन्त्यम् । ननु स्यादयं दोषो यद्यसौ सर्वात्मज्ञानविज्ञेयाज्ञेय-
तत्त्वं विवेचयेत्, यावता नैवमिति चेत्, अत्राह—नो चेत् न यदि धयेत् (भवेत्) स्वयम्
आत्मनैव सर्वज्ञाभाववित् कथं नैव । निरूपितमेतत् । सर्वज्ञ (ज्ञा)भावावेदने च * “धर्मे
चोदनैव प्रमाणम्” इत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन चोदनाप्रामाण्यसाधनमसारम् । ५

किंच, तदभावसन्देहे वेदेऽकर्तृत्वं^३ सन्दिग्धं कथं प्रामाण्यं साधयेत् यतः प्रवृत्तिकामोऽ-
पौरुषेयाद् वचनात् ततः प्रवर्तेत ? सर्वज्ञस्य अस्मदाद्यदृश्य [स्य] तत्कर्तुः सद्भावाशङ्काऽनिवृत्तेः ।
अस्मरणमपि तदभावं न साधयति, स्मरणं हि अनुभवकार्यं न प्रमेयकार्यम्, अविशेषेण सर्वस्य
ततः तत्प्रसङ्गात् । [न] तदभावात् प्रमेयाभावात् प्रमेयाभावः, अन्यथा^० धूना (धूमा) भावात् सर्वा-
भावः स्यात् । किन्तु यदि स्यात्^{११} तत्कारणस्य^{१२} अनुभवस्य स्यात् । न च अस्मदाद्यनुभवः १०
सर्वप्रमेयकार्यः येन तदभावे^{१३} विवक्षितप्रमेयाभावः स्यात् । ततो वेदस्य [अ] कर्तृत्वमिच्छता
^{१४} तदभावो ज्ञातव्य इति न प्रकृतदोषपरिहारः ।

अथ तदविवेचयन्नेव^{१५} तदभाव वेत्ति (वेत्ति,) तत्राह—‘यदि’ इत्यादि । तस्य सर्वज्ञेयस्य
(सर्वज्ञस्य) ज्ञानं तस्य ज्ञेयं तत्र ज्ञानं तेन वैकल्यात् सुतरा सर्वात्मनामसर्वज्ञत्वम् स्वयं न
वुध्येत असर्वज्ञ इति । क्रम (कुतः ?) इत्यत्राह—नहि इत्यादि । गतार्थमेतत् । स्यादयं दोषो १५
यदि सर्वात्मनामसर्वज्ञत्वम् अध्यक्षेण प्रतीयेत, न चैवम् [४२९ख] अनुमानेन तत्प्रतीतेरिति चेत्,
अत्राह—पुरुष इत्यादि । पुरुषस्य वि (रूपवि) शेषस्य (स्या) पि सुगतादेरसर्वज्ञत्वसाधनेऽपि न
केवलं प्रकृतसाधने । कुतः ? इत्याह—वक्तृत्वादि इत्यादि । सुगतरथ्यापुरुषस्यो (रूपयोः) यद्
वक्तृत्वादिसामान्यम् तस्मात् । तत्र किम् ? इत्याह—समानमेतद् अनुमानमिति । ^{१६} सर्वात्म-
ज्ञानविज्ञेयाज्ञेयावेदने सर्वज्ञो (ज्ञे) निपक्षे वक्तृत्वाद्यभावासिद्धेः । शेषमत्र चञ्चिते (चर्चितम्) २०
चारुचक्षुषा स्वयमेवोपेण (मेवोहम्) ।

एव (एवं) परस्य सर्वज्ञताप्रतिपादने यत् फलं प्राप्तं तद्वर्णयन्नाह—नर इत्यादि ।

[नरः शरीरी वक्ता वाऽसकलज्ञं जगद्विदन् ।

सर्वज्ञः स्यात्ततो नास्ति सर्वज्ञाभावसाधनम् ॥१६॥

सत्यपि पुरुषत्वादिसामान्ये यथा केचिदेव सर्वज्ञशून्यं जगत् तद्वागादिमत्त्वं वा २५
विदन्ति नेतरे तथैव यदि केचन सर्वज्ञाः स्युः किन्नोपपद्येत यतः सर्वज्ञो नैव स्यात् ?]

(१) वेदान्यस्मिन्-सर्वज्ञे योगस्य-प्रामाण्यसम्बन्धस्य य व्यवच्छेदोऽभाव तेन रूपेण । (२)
सर्वज्ञाभावे सशये सति । (३) कर्त्रभावोऽपि । (४) वेदस्य । (५) वेदकर्तुः । (६) कर्त्रभावम् । (७)
जैनादिकस्यापि । (८) स्मरणाभावात् । (९) ‘प्रमेयाभावात्’ इति द्विर्लिखितम् व्यर्थम् । (१०) अकार्यादपि
यदि अकारणस्य अभाव स्यात्तदा । (११) यदि स्मरणाभावादभाव स्यात् । (१२) स्मरणकारणस्य । (१३)
अनुभवाभावे । (१४) सर्वज्ञाभाव । (१५) सर्वज्ञाभावम् । (१६) अमवर्जत्वे साध्ये ।

एतदेव वक्ष्यन्नाह—सर्वात्मज्ञान इत्यादि ।

[सर्वात्मज्ञानविज्ञेयाज्ञेयतत्त्वं विवेचयन् ।

नो चेद्भवेत्कथं तस्य सर्वज्ञाभाववित्स्थयम् ॥१५॥

तज्ज्ञेयज्ञानवैकल्यात् यदि बुध्येत न स्वयम् ।३।

- ५ नहि पुरुषविज्ञेयस्यापि वक्तृत्वादिसामान्यादसवङ्गत्वसाधनेऽपि समानमेतत् ,
विषयेऽभावासिद्धेः]

सर्वे स्थावरप्रभृतयः सङ्ख्यगद्यसिन आत्मानो जीवाः तेषां च यानि [ज्ञानानि]
यत्र विज्ञेयं परिच्छेपम् अज्ञेयं (अज्ञेयम्) अपरिच्छेपं तत्र च (सर्वं) तत्रिवेचयन् प्रत्य-
क्षेण ज्ञानम् अस्म्यस्य तत्राभ्यापारविति निरूपयिष्येत् [४२८ख] मीमां [सकः] सर्वज्ञः स्यात् ।

- १० यथैव हि सर्वज्ञस्य ज्ञानं वदित्तद्वयत्वम् (यवत्त्वं) वा ज्ञातना (वाऽज्ञानतो) 'सर्वज्ञोऽयम्' इति
ज्ञानं न कथ्यते, तदावेव (वच्छाने च) सोऽपि सर्वज्ञः, तथा सर्वात्मना (तो) वच्छानेन
विज्ञेयोयाज्ञेयं (विद्ययाज्ञेयं) तत्रस्य वा [अ]साक्षात्करणे एतेनात्म (एतेष्व)पुत्रान्यापि प्रथम
अन्वयप्रते स्वजातेत् (अन्वय नेत्यज्ञानम्) कथं साक्ष्येन सर्वज्ञाभाषितम् ? ज्ञानम् स एव सर्वज्ञः
इति । तथा च * "यैर्मै चोदनैव प्रमाणम्" * "नान्यत् किञ्चन इन्द्रियादिकम्" [शाबरमा
१५ १।१।२] इति भाष्यं सचते (प्यवते) । सर्वज्ञत्वेन आत्मानं परि स्वपमेव जानाति अन्येऽपि
तथैव त्वं तथा जानाति इति वदित्तयानुपबन्धिसिद्धौ (बन्धिरसिद्धौ) । अतः कः ? सर्वज्ञस्युक्त्यासा-
(च एव) अनेन ज्ञायते [इति] स एव शेषः । तथा सति * "कल्पनीयात्रय सर्वज्ञाः" [मी
इत्ये० चोदना इत्ये १३५] इत्यादि परपक्षेऽपि समानम् ।

- किञ्च सेव्य ज्ञानं कथितं, कत्राधिघाति (कत्राधिद् यति) परिचमासम् तावन्मात्रत्वम्
२० आत्मनां ज्ञानानां चेति प्राप्तमिति कथम् अनाद्यनन्वता तेषामिति क इहानी वेदस्य (वेदस्य)
अनाद्यनन्वतां प्रतीयात् ? ततः परं तत्वात्कमे वा ? कतः सर्वं समाभ्येत ? अथ तत्परिच-
मात्रावधिं न तेषां तावन्मात्रतां तर्हि तनापरिच्छिन्नस्वरूपाणामपि भावात्, न वा कथञ्चि-
किञ्चिच्छ्रुताधिद्विः । यदि पुनर्न कथितं तत्परिचमाप्तमिच्छते न तर्हि बहुकल्पसहस्रेषुपि
'सर्वात्मज्ञानविज्ञेयाज्ञेयतत्त्वं विवेचयन्' च एव तेन अज्ञातः तत्रैव सर्वज्ञत्वासाध-
२५ नात् (न) निवर्तते ।

यस्यात्मवै (स्वाम्यतम्) यत्राभाससौ प्रत्येति तेनाऽयमशेषः ; अन्येऽपि सर्वज्ञा (इ)

(१) प्रमाणम् । (२) इत्येव । (३) "चोदनाच्छ्रुतौऽर्थोऽर्थः" —मी सू १।१।३। "चोदना
प्रमाणमेवेत् चोदनाश्रितम्" —मी इत्ये चो सू इत्ये वा (४) "चोदना हि मूर्तं यत्तत्
यदिच्छेपत् सूर्यं स्ववहितं विपद्यन्मिथैव कठोरकर्मसमयमभितुमर्थं तावत् किञ्चनेन्द्रियादिकम्"
—शाबरमा १।१।२ । (५) सर्वज्ञस्य । (६) अत्राधिघेत् इति सम्बन्धः । () वेदस्य । (८) सर्वज्ञान-
परिचमाप्तमपि । (९) आत्मनां ज्ञानानां वा । (१) अदि तु तैवाज्ञात्तामपि अत्राभात् । (११)
कथञ्चादिति द्वौः । सर्वज्ञत्वकथनं इति वा सर्वज्ञताऽभावाः साध्यते स न इति भावः ।

तथैव प्रत्येति इति तत्रास्य [४२९क] दोषा स्याद्भावात् । मयुक्तम् (दोषस्योद्भावनमयुक्तम् ।) एव-
मन्यदपि परस्य दुश्चेष्टिता (तं) चिन्त्यम् । ननु स्यादयं दोषो यद्यसौ सर्वात्मज्ञानविज्ञेयाज्ञेय-
तत्त्वं विवेचयेत्, यावता नैवमिति चेत्, अत्राह—नो चेत् न यदि धयेत् (भवेत्) स्वयम्
आत्मनैव सर्वज्ञाभाववित् कथं नैव । निरूपितमेतत् । सर्वज्ञ (ज्ञा)भावावेदने च *‘धर्मे
चोदनैव प्रमाणम्’ इत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन चोदनाप्रामाण्यसाधनमसारम् । ५

किंच, तदभावसन्देहे वेदेऽकर्तृत्वं^३ सन्दिग्ध कथं प्रामाण्यं साधयेत् यतः प्रवृत्तिकामोऽ-
पौरुषेयाद् वचनात् ततः प्रवर्तेत ? सर्वज्ञस्य अस्मदाद्यदृश्य[स्य]तत्कर्तुः^४ सद्भावाशङ्काऽनिवृत्तेः ।
अस्मरणमपि तदभावं न साधयति, स्मरणं हि अनुभवकार्यं न प्रमेयकार्यम्, अविशेषेण सर्वस्य
ततः तत्प्रसङ्गात् । [न] तदभावात्^५ प्रमेयाभावात्^६ प्रमेयाभावः, अन्यथा^७ धूना (धूमा) भावात् सर्वा-
भावः स्यात् । किन्तु यदि स्यात्^८ तत्कारणस्य^९ अनुभवस्य स्यात् । न च अस्मदाद्यनुभवः १०
सर्वप्रमेयकार्यः येन तदभावे^{११} विवक्षितप्रमेयाभावः स्यात् । ततो वेदस्य [अ]कर्तृत्वमिच्छता
^{१२} तदभावो ज्ञातव्य इति न प्रकृतदोषपरिहारः ।

अथ तदधिवेचयन्नेव^{१३} तदभाव वेति (वेत्ति,) तत्राह—‘यदि’ इत्यादि । तस्य सर्वज्ञेयस्य
(सर्वज्ञस्य) ज्ञानं तस्य ज्ञेयं तत्र ज्ञानं तेन वैकल्यात् सुतरा सर्वात्मनामसर्वज्ञत्वम् स्वयं न
बुध्येत असर्वज्ञ इति । क्रम (कुतः ?) इत्यत्राह—नहि इत्यादि । गतार्थमेतत् । स्यादयं दोषो १५
यदि सर्वात्मनामसर्वज्ञत्वम् अध्यक्षेण प्रतीयेत, न चैवम् [४२९ख] अनुमानेन तत्प्रतीतेरिति चेत्,
अत्राह—पुरुष इत्यादि । पुरुषस्य वि(रूपवि)शेषस्य (स्या)पि सुगतादेरसर्वज्ञत्वसाधनेऽपि न
केवलं प्रकृतसाधने । कुतः ? इत्याह—वक्तृत्वादि इत्यादि । सुगतरथ्यापुरुषस्यो (रुषयोः) यद्
वक्तृत्वादिसामान्यम् तस्मात् । तत्र किम् ? इत्याह—समानमेतद् अनुमानमिति । ^{१६} सर्वात्म-
ज्ञानविज्ञेयाज्ञेयावेदने सर्वज्ञो (ज्ञे) निपक्षे वक्तृत्वाद्यभावासिद्धेः । शेषमत्र चञ्चिते (चर्चितम्) २०
चारुचक्षुषा स्वयमेवोपेण (मेवोद्यम्) ।

एव (एवं) परस्य सर्वज्ञताप्रतिपादने यत् फलं प्राप्तं तद्दर्शयन्नाह—नर इत्यादि ।

[नरः शरीरी वक्ता वाऽसकलज्ञं जगद्विदन् ।

सर्वज्ञः स्यात्ततो नास्ति सर्वज्ञाभावसाधनम् ॥१६॥

सत्यपि पुरुषत्वादिसामान्ये यथा केचिदेव सर्वज्ञशून्यं जगत् तद्वागादिमत्त्वं वा २५
विदन्ति नेतरे तथैव यदि केचन सर्वज्ञाः स्युः किन्नोपपद्येत यतः सर्वज्ञो नैव स्यात् ?]

(१) वेदान्यस्मिन्-सर्वज्ञे योगस्य-प्रामाण्यसम्बन्धस्य य व्यवच्छेदोऽभाव तेन रूपेण । (२)
सर्वज्ञाभावे सशये सति । (३) कर्त्रंभावोऽपि । (४) वेदस्य । (५) वेदकर्तुः । (६) कर्त्रंभावम् । (७)
जैनादिकस्यापि । (८) स्मरणाभावात् । (९) ‘प्रमेयाभावात्’ इति द्विलिखितम् व्यर्थम् । (१०) अकार्यादपि
यदि अकारणस्य अभाव स्यात्तदा । (११) यदि स्मरणाभावादभाव स्यात् । (१२) स्मरणकारणस्य । (१३)
अनुसन्धाभावे । (१४) सर्वज्ञाभाव । (१५) सर्वज्ञाभावम् । (१६) असर्वज्ञत्वे साध्ये ।

नर[]पुण्यः शरीरी घत्ता वा सकलज्ञासकलज्ञ किञ्चिज्ञत्वाजगद्विद्युत् (वा
असकलज्ञम्, किञ्चिञ्च जगद्विद्यन्) सर्वज्ञ स्यात् ततो नास्ति सर्वज्ञामाव
साधनम्, तत्साधनस्य तेन व्यभिचारत् इति भावः ।

कारिणं विद्वन्माह—सत्यपि इत्यादि । सत्यपि न केचिद् अस्ति पुरुषत्वादिषा
५ मान्ये यथा केचिदथ सर्वज्ञान्य जगत् जै मि म्या व यो विदन्ति, अस्य (वस्य) सुगताये
रागादिमत्त्व वा परमस्य विदन्ति नेतरे रप्यापुण्याः तथैव यदि सर्वज्ञ (ज्ञा) केचन स्युः
किन्तोप[प]येत यथाश्रुपपत्तेः सर्वज्ञ (ज्ञ) नैव न कश्चित् स्यात् ।

ननु स्यात्तं वाप्य यदि प्रत्यक्षेण जगत् तथा विदन्ति केचित्, किन्तु धनुमानेन ।
तथाहि—सत्तात्मज्ञानादि (नानि) प्रत्यक्षामिमवानि विवादागोचरतां गतानि, इन्द्रियार्थसमिक्त्वैजानि
१० नियतविषयाणि ता (वा), तस्मान्, अत्रेवानोत्पद्यमानत्वं (शान्तिन्तनप्रत्यक्षज्ञानवत्) । तथा विषया
विवादिषियाः [४३०६] प्रतिनियतार्थेन्द्रियाभ्यक्षविषयाः, तस्मान्, विवक्षितविषयवत् । तत्र
मुक्तम् (तदप्युक्तम्—)

ॐ 'यज्जार्तीयं प्रमाणंस्तु यज्जार्तीयार्थदर्शनम् ।

इत् संप्रति साकस्य तथा काठान्तरण्यमूत् ॥”

१५

[मी०शब्द० बोदना०शब्दे ११३]

इति जन् न सत्यस्वप्नेन अस्य व्यभिचारात् । ॐ “सद्दि सत्यस्वप्नज्ञानम्
इन्द्रियासंयुष्टं व्यबहितं चायमर्थति” इति प्र मा ष सं म हे” निरूपितम् ।

तर्हि बाधकत्वं साधकस्यापि सत्तामा (सवद्वेऽमा-) वात् संशय इति चेत् एतदेवाह—
साधक इत्यादिना ।

२०

[साधकयाधकाभावात् सर्वज्ञे संशयः कश्चित् ।

साधकासम्भवात् सिद्धं साधकस्यैव सम्भवात् ॥१७॥

केन तद्ब्रह्मस्यामावनिर्णयः ? तत्र बाधकाभावनिर्णयात् । तत्र एव प्रत्यक्षस्यापि
प्रामाण्यम् । यथादर्शनं तत्त्वप्रतिपक्षा अतिप्रसङ्गात् । तत्र साकस्येन बाधकप्रमाणम्या
वृत्तेरन्यत् साधक नाम, यतस्त्वस्य साधकसाधकप्रमाणाभावात् सर्वज्ञत्वं संशयितमवतरेत् ।

२५ साधकसाधकारन्योऽन्यं विधिप्रतिपक्षलक्षणत्वात् ।]

अत्र रूपमाह—साधकासंभवादि (त्यादि) । कश्चित् पुनरपि शये सर्वज्ञत्वं सिद्ध (इम) ।

शून्यः ? इत्याह—साधकासंभवात् । अनेनेतन् कथयति—बाधकाभावः परमार्थसत्त्वेन व्याप्त-
मुत्पादित्वसंबन्धेन तथात्वनानात् परमावत् (स) स्वाभावे च माद्यमरीषिकादिनिर्गच्छाकाव (वाद्यमरी-
षिकादिनिर्गच्छाकाव) बाधकाभावनिरूपतेः । यमिदृश्या यमियमेन निवृत्तये तत्तेन व्याप्तम् तथा

(१) त्रैमिण्यादयः । (२) ब्रह्मज्ञानम् । (३) विवक्षितम् । (४) यत्परिचयः । (५) 'अथ

प्रसक्तद्वयार्थं व्याप्योक्तयिः पुनरप्युक्तयाम् ।—यमात्मनं ५ ११ । (६) "साधकसाधक
प्रमाणाभावात् सर्वज्ञे संशयोऽप्यु इत्युक्तम्"—अहम इ ३९ ।

ज्ञानत्वं स्वसंबन्धेन, निवर्तते च ^१तत्सत्त्वनिवृत्तौ ^२तदभाव इति ।

स्यान्मतम्—^३तत्सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिदृष्टघटादौ ^४तदभावा[त्]न तेन ^५तद्द्वयाभिरिति , तत्तत्(तन्न)स्वसंबन्धेनमाहाकारयोरविशेषप्रसङ्गात् तदाकारनिवेदनात् । ततः स्वप्नादिमाहाकारस्य असत्त्वमिच्छता त[द्]वाधकसद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः ।

अपरे मन्यन्ते—प्रागभावादौ तत्रासंबन्ध(सत्तासम्बन्ध)रहिते तत्सत्त्वाभावेऽपि वाधक-^५प्रमाणाभावः इति नानयोः^६ व्याप्यव्यापकभाव इति , तन्न , भावाद् भिन्ने[ऽ]भावे वाधकसतस्य (संभवस्य)दर्शितत्वात् , सत्तासम्बन्ध वा (न्धे च) । ततो य[त]एव वाधकासंभवाद् भावनिश्चयः तत एव तत्र[४३०ख]शब्देहम्बवदतः (सन्देहं वदन्तः) मूढमतय इति ।

ननु न तर्त एकेन^७ तत्स्वरूपात् केवलात् क्वचित् सशीतिरिष्यते, अपि तु साधकाभाव-सहितात् । साधकप्रमाणात्मको हि वाधकाभावो भाव गमयति । न च सर्वज्ञे सोऽस्तीति चेत् , ^{१०}अत्राह—‘साधकस्यैव(साधकस्यैव)संभवात्’ इति व्यतिरेचको^८ नियतोऽय (निपातोऽय^९) ‘सिद्धम्’ इत्यस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यः । साधकस्य संभवात् क्वचित् सर्वज्ञत्वं सिद्धे सच(सिद्धमेव) तत्संभवे दर्शितो नेह पुनरुपदर्शयते । यदि च(वा) आत्मनः सकलपदार्थसाक्षात्कारी कस्यचिद् (कश्चिद्)अवस्थाविशेषः समस्तीति श्रौती वाधकरहिता प्रतीतिः तत्साधकं प्रमाणमिति ।

यत्पुनरुक्तं धर्म की तिं ना—*“साधकवाधकप्रमाणाभावात्तर्हि सन्देहोऽस्तु”^{१५} इति , तत्राह—केन प्रमाणेन तद्द्वयस्य साधकवाधकप्रमाणद्वयस्य अभावनिर्णयः न केनचिद् इति निवेदितमेतत् । एवं मन्यते—सर्वज्ञे हेतोः सन्देहसाधनम् , हेतुना[च] सिद्धेन भवितव्यम्, अन्यथा^{१०}ततः ^{११}तत्साधनायोगात् , सन्दिग्धासिद्धा(द्ध)वचनप्रसङ्गादिति ।

ननु मा भूत् ^{१६}तद्द्वयाभावनिर्णयः, सन्देहो भवद्वि(त्वि)ति चे[त्] , तर्त^९ एव ^{१८}तत्र सन्देहः स्यात् न तद्द्वयाभावात् इ [ति । अस्तु] तत एव सन्देह इचिंति(इति) चेत् , अत्राह—^{२०}वाधक इत्यादिना । [त]त्र शब्दः क्रमवाची, तन्न तत्सन्देहात्[त]त्र सन्देह इति भावः । तथापि तत एव तत्र सन्देह(हः) चेत् , अत्राह—तत एव इत्यादि । वाधकाभावनिर्णयादेव । कुतः ? इत्याह—प्रत्यक्षस्यापि, न केवलम् आगमस्य[४३१क] तत एव प्रामाण्यं य[तः] इति ।

स्यान्मतम्—प्रतिभासात् तत्प्रमाण्य न ^{१९}त[तः] इति , तत्राह—यथादर्शनम् इत्यादि ।

(१) परमार्थसत्त्वनिवृत्तौ । (२) वाधकाभाव । (३) परमार्थसत्त्वाभावेऽपि । (४) वाधकाभावात् । (५) परमार्थसत्त्वेन । (६) वाधकाभावव्याप्ति । (७) परमार्थसत्त्वाभावेऽपि । (८) वाधकाभावपरमार्थ-सत्त्वयो । (९) वाधकाभावात् । (१०) केवलेन । (११) व्यावर्तक । (१२) एवकार । (१३) तुलना—“साधकवाधकप्रमाणाभावमात्रं चात्र सन्देहेन लक्ष्यते ।”—प्र० धार्तिकाल० ४११ । “सैय साधकवाधक-प्रमाणानुपपत्तौ सत्यां नमानधर्मोपलब्धि विनश्यदवस्था विशेषस्मृत्या सहाविनश्यदवस्थया एकस्मिन् क्षणे सती सशयज्ञानस्य हेतुरिति निवृद्धम् ।”—न्यायवा० ता० टी० पृ० २४७ । न्यायकुसु० न्त० २ पृ० ८ । “साधकवाधकप्रमाणयोर्निर्णयात् भावाभावयोरविप्रतिपत्ति अनिर्णयादारेका स्यात् ।”—अष्टश० अष्टस०, पृ० ४९ । लघी० स्ववृ० पृ० २ । प्रमाणनय० १११ । प्रमेयरत्नमा० ३१२९ । प्र० मी० पृ० ५१ (१४) हेतोः । (१५) सर्वज्ञसन्देहसाधनायोगात् । (१६) साधकवाधकाभावद्वय । (१७) साधकवाधका-साधसन्देहात् । (१८) सर्वज्ञे । (१९) वाधकभावनिर्णयात् ।

तत्त्वप्रतिपक्षां प्रामाण्यप्रतिपक्षावर्तीक्रियमाणायाम् अतिप्रसङ्गात् मरुत्प्रानप्रमाणताप्रसङ्गात्,
एव वनद्वारास्यमपि (स्यवदनम् वाद्यमपि) निरारब्ध(कं)भवम् ।

- प्रकृतमुपमंहरन्नाह—तत्र इत्यादि । यत् एषं सत्त्वं समागतं न साकल्येन बाधकप्रमाण
व्यापृतेः सकामान् अन्यन् साधकं प्रमाणं नाम किन्तु मैव माधिका इति पक्षोऽन्यस्य साध-
कत्व(स्या)भावात् तस्य सवकत्वस्य [साधक]बाधकप्रमाणाभावात् सवन्नत्वं सद्योतिपवरोत् ।
एतदपि कुतः ? इत्याह—साधक इत्यादि । साधकप्राधक्या अन्यान्वय परस्परं यो विधि
प्रतिपक्षां तावत् लक्ष्यं यथाः तयाभावात् तस्यात् । तथादि—वाचकप्रतिपक्ष एव साधकविधि,
'तत्प्रतिपक्ष एव स(क)बाधकविधिः, तथा बाध[क]विधिरव साधकप्रतिपक्षः' तद्विधिरव बाधक
प्रतिपक्ष इति । अन्यथा जीवच्छरीरे नेरात्मनिपक्षः सात्मिका म स्यात्, वृत्तस्वाहंवा इत्याः
१ अमति विपक्ष अभावाभावा मायामका न मयत् य म की र्तः इति । तन्न 'बाधकनिवृत्तिरव
स्यात् न च सवकत्वद्वाराः प्रतिबन्ध्याभावात् इति सन्दिग्धविपक्षव्यापृतेः क्षयकत् साधनम् ।

एतद्वै श्वायन्नाह—कथम् इत्यादि ।

[कथं बाधकनिवृत्ति सा सती सर्वविदोऽन्ये ।

जगत्सकलज्ञैकस्यै तद्भाव इतुरम वा ॥१८॥

- १५ सती बाधकनिवृत्तिः सववित्प्रक्षां साधकम् नात्र संशयः । न च कस्यचिदप्य
मात्र बाधकप्रमाणत्व न स्यात् किन्तु सदभावे साधकप्रमाण च न । तद्विषये निश्चिता
सवकत्वद्वारं कृता न साधयति, साधकव्यापृतेरसमवात् । प्रमान्तरस्यापि सवकत्वविधि-
तदिद्वान्तरेयत्वादन । तद्विधि सर्वज्ञेऽपि । साधकबाधकप्रमाणाभावे सप्तमोऽपि मा भूत्
नरात्मत्वम् । सुमम् । इत्यर्थं प्रसङ्गेन ।]

- २० जगत्सकलज्ञैकस्यै साम्बिषयपरत्वे सति (सती) तद्बाधकनिवृत्ति संभ-
वती तत्सकलज्ञत्व(तद्भावे) इत्यु [१] सवकत्वद्वारं, कथमिति ? तथापरम्—[बाधक]
निवृत्तिः इत्यादि । 'व्यतिरे[क]ज्ञे[४११] ग्य]निपक्षो (निपातः) 'सती' तस्य (इत्यस्य)
अन्तरं श्रुत्यः । बाधकस्य वा निवृत्तिः सा सत्येव । कस्मिन् सति ? इत्याह—सर्व
विदोऽन्ये सवकत्वात्, तन्निवृत्तेः तत्सकलज्ञत्वेन व्यातत्वात् ।

- २५ ननु कथं तत्सकलज्ञत्वप्रसङ्गो तेन तद्व्याप्तिः ? तन्निवृत्तेः तत्सकलज्ञत्व इति च, अन्योऽ-
न्यसंभवः । तथादि—तन्निवृत्तेः तद्व्याप्तिसिद्धौ ततः "तत्सकलज्ञत्वः सिध्यति, पुनः तेन तद्व्याप्तिः
इति तस्य मध्यान्तरत्वेन कृतव्याप्त्यव्याप्तिसाधनेऽन्यस्य समानत्वात् । अत्रान्न न धर्मिणि
व्याप्तिसिद्धिः इत्यत्र, अपि तु सपक्षे भवात् तदि तत्सकलज्ञत्व धर्मिणि तन्निवृत्तसकलज्ञत्वेन व्याप्तिः

(१) साधकप्रतिपक्ष एव । (२) साधकविधिरेव । (३) व्यापक इत्यर्थः । (४) दृष्टान्तः ।

(५) बाधकनिवृत्तेः । (६) सर्वज्ञसकलज्ञत्वः । (७) सर्वज्ञसकलज्ञत्वविदोः । (८) बाधकनिवृत्तेः व्याप्तिः ।

(९) बाधकनिवृत्तेः । (१०) सर्वज्ञसकलज्ञत्वः ।

(तर्हि न सर्वज्ञे धर्मिणि 'तन्नित्युत्तेस्तत्सद्भावेन' व्याप्तिः) साध्यते किन्तु सपक्षे सुखादौ । ^३तत्र[न] 'तत्सत्त्वमिति चेत् , यदोषित(घटादावपि न)शब्दाऽनित्यत्वम् । 'अत्र अनित्यत्वसामान्येन' , अन्यत्र सत्त्वसामान्येन व्याप्तिरिति समानम् । एवमर्थं चोक्तम्—'प्रत्यक्षस्यापि' इत्यादि ।

नन्वेवं बहिर्व्याप्तिरूपसिता (रूपदर्शिता) स्यात् । तव (न च) एतावता^१ हेतोगम (हेतोर्गमक)-त्वम् , 'तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वप्रसङ्गात् , अन्तर्व्याप्तेः 'तस्य गमकत्वोपगमात् , 'सा च धर्मिणि ५ गृह्यते । न चैतन्न निवृत्ते र स्ता (न चैतत् तन्नित्युत्तेरस्ति इ)ति चेत् ; अत्राह—सती इत्यादि । सर्वदे दि (सर्वविदि) धर्मिणि बाधकस्य निवृत्तिः सर्वविदः सत्तां साधयेत् नात्र साध्ये सशयः 'कार्यः' इत्यध्याहारः । अन्यथा चक्षुरादिविषयेऽपि सत्तासन्देहः स्यात् । बाधकनिवृत्तेः अन्यस्य 'तल्लक्षणस्याभावा[त् , अ]दर्शनमात्रस्य व्यभिचारात् ।

अनु इदमनुमानम् ^२'तदन्तरबाधितविषय(य)कथं साध्यसाधकमिति ? तथाहि—नास्ति १० सर्वज्ञा(सर्वज्ञः) [४३२क]सुनिश्चितासभवत्साधकप्रमाण त्वातरा(णत्वात् । तदाह—)न वै इत्यादि । कस्यविदपर्यं ह(करयचिदपि अर्ह)तोऽन्यस्य वा सर्वज्ञस्य अभावे अङ्गीक्रियमाणे बाधकप्रमाणमेव न स्यात् उक्तविधिना सर्वज्ञस्य इति किन्तु अपि तु तस्याभावे साध्ये साधकप्रमाणं च न स्यात् साधकप्रमाणाभावः स्यादिति । न वै नैव सर्वज्ञाभावे साधक-प्रमाणाभावस्य निश्चेतुमशक्तेः , तस्य तदन्तरस्य वा तत्साधकप्रमाणस्य भावात् । तदभावान्नेति १५ चेत् , कुतः ^३'तदभावः ? अन्यत इति चेत् , अस्य वैफल्यम् । अत इति चेत् , अन्योऽन्य-संशयः—सिद्धे तदभावे साकल्यैतदसा(ल्येन तत्सा)धक प्रमाणं न स्यादिति स्यात्भवे(साधक-प्रमाणाभावे)च तदभावसिद्धिरिति यत्किञ्चिदेतत् ।

उपसंहरन्नाह—तत् तस्माद् इयं बाधकप्रमाणव्यावृत्तिरेव नान्यत् । किं कृता ? इत्याह—निश्चिता सती । किं करोति ? इत्याह—सर्वज्ञ इत्यादि । साधकव्यावृत्तिः तदभावं कुतो न २० साधयति ? इत्याह—साधकव्यावृत्तेरसंभवात् सर्वज्ञाभावे तन्निरणया[संभवा]द् इति भावः । विपक्षे बाधकं दर्शयन्नाह—प्रमेयान्तरस्यापि सुखादिरूपस्य न केवलम् अशेषवित्प्रमेयस्य भ्रन्वं परपार्श्वतत्त्वम् (सत्त्वं परमार्थत्वम्) अबाधितविज्ञानज्ञे यत्त्वादेव , ^४'दर्शितमात्रस्य व्यभिचारित्वात् । अर्थक्रियाकारणादिति चेत् , न , तदप्रतिभासने ततः तदिति स्वपा(निश्चयाऽ)योगात् । प्रतिभासनेऽपि उक्तम् । अबाधितप्रतिभासात् तद्व्यवस्था , अन्यत्र समाना । एतेन अर्थक्रियातः २५ तदिति निरस्तम् , अनवस्था च तत्रापि तदन्तरापेक्षणात् । सत्तासम्बन्धात्^५ इत्येके , मरीचिका-तोये शक्यतो(तत्कुतो) न ? बाधनादिति चेत् , पतितोऽसि[४३२ख]मदुपदिष्टो धर्मन्य च मर्थ- (प्टे धर्मे इत्येवमर्थ)चैत्रकारकरणम् ।

(१) बाधकनिवृत्ते । (२) सर्वज्ञसद्भावेन । (३) सुखादौ । (४) सर्वज्ञसत्त्वम् । (५) शब्दानित्यत्वे साध्ये । (६) व्याप्तिरिति चेत् , (७) सपक्षे बहिर्व्याप्तिमात्रेण । (८) गर्भस्थो मैत्रतनय इयामो भविष्यति मैत्रतनयत्वात् इत्यादे । (९) हेतोः । (१०) अन्तर्व्याप्ति । (११) सत्तालक्षणस्य । (१२) अनुमानान्तर । (१३) सर्वज्ञाभाव । (१४) दर्शित दर्शनविषयीभूतम् एतावन्मात्रेण प्रमाणत्वं नेति भावः । (१५) सखम् ।

स्यान्मतम्—अथाधितविक्रान्तोऽस्त्वम् व्यज्ञेयविधि असिद्धम् , इत्यत्राह—तद्व्याधितज्ञानम्
पत्नम् अस्ति सर्वज्ञेऽपि, गतायमेतम् । तन्म सूक्त(छम्—) *‘साधकबाध[क]प्रमाणामावा
चप्र संशय’ इति ।

दूषणान्तरमात्र(मत्रे) च वक्ष्यन्नाह—साधन(घक) इत्यादि । साधकप्रमाणं सप्तमोऽपि
५ ज्ञानम् बाधकं प्रमाणं तद्व्याधितयम् 'तत् तदभावे तद्विषयज्ञानवहितत्वे अतीक्रियमाणे सप्तमोऽपि
मा भूत् । नहि भर्मिमात्रस्याप्यग्रहणे सै युक्तः । निरुद्धानमाह—नैरात्म्यवत् 'पञ्चत्वे इव तद्वत् ।

ननु सर्वज्ञानम् आत्मार्षीनं पञ्चत्वे तदभावात् क्वं तदिति चेत् ? अत्राह—सुप्त
इत्यादि । पूर्वं सौगर्धं परं मीमांसकं प्रति । एतेन धर्मसिद्धिनिरस्ता । परमत्र च कथं व्यपक्षित
इति वक्ष्यन्नाह—इत्यल प्रसङ्गेन इति ।

१० ननु सत्यपि सर्वज्ञे क्वम् बहन्नेव सर्वज्ञा नेतव्य ? तदुक्तं सुच्छम् ।

*‘सुगतो यदि सवज्ञः क्वपि नो नेति का प्रमा ।

तावुमी यदि सर्वज्ञा मत्तमेदः क्वं तयो ॥’

[तत्त्वसं० शब्दे० ३१४९ पूषपक्षे] इति ।

एतदेव वक्ष्यन्नाह—सत्यपि इत्यादि ।

१५ [सत्यपि स्वानुमूलस्य तत्त्वमेकातयादिनः ।

अलक्षयन्त कल्प्येरन् सर्वज्ञाः किं परीक्षकै ॥१०॥]

तत्रोत्तरमाह—एकान्तवादिन इत्यादि । सुगतादयः तत्त्वं स्वल्पमलक्षयन्तोऽनि-
दिशतवन्तः । कस्य ? स्तात्र(स्वानुमूलस्य) वस्तुनः सुआदिनीम्बरेः जनेकास्तात्मनोऽनुमूलस्य
एकान्तरूपतया कथं पण कल्प्येरन्(कल्प्येरन्)सर्वज्ञाः(ज्ञाः) किं परीक्षकैः ? नैव ।

२० स्यान्मतम्—परत्वेतोऽतीतो दुरन्वयत्वात् कथमवगम्यते 'तदलक्षयन्तः' इति ? अन्वया
मिधाना[४३३क] दूरनकिञ्चिद्विभवति (५ विप्रबन्धन्ति) भायाः ।

तत्रापि—

[सर्वस्यैव सतः सिद्धा स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मनः ।

कश्चित् कथञ्चिदुक्तं मूला वृत्तिरन्यतमात्मनः ॥२०॥

२५ उत्पत्तिरात्मलाभाः, स्थितिः [सत्त्वम्], नाशः पुनः स्वभावप्रपञ्चनम् च, एतत् पर
स्वरकार्यात्मकं कथम् ? अपरिणामिनोऽपि तावत् क्षणिकस्य क्लान्तरस्थामिनां बाध्यस्य
यो यदात्मा यथाभूतः स त सदैव समते । न च भ्यात्मव्यतिरेकण उत्पत्तिः
स्थितिर्बिपत्तिवा पुन्येत् प्रथान्तरभ्यावृत्तिलक्षणत्वात् स्वस्वभावस्थितेः । परिणामिनश्चा
र्यस्य सतः पूर्वस्वभावप्रपञ्चतिरेव पुनः स्वभावान्तरप्राप्तिः । परिणामिकारणस्य स्वकार्या-

(१) क्वचित् । (२) संशयः । (३) दूरन्वयत्वात् इत्यर्थं कदाचित् स्वात् मूलस्य इत्यर्थं । (४) दूरन्वये । (५) मति । (६) द्वितीयम् । (७) 'सुगता' इति विवरणं पुनर्लिखितम् ।

त्मविवर्तं प्रत्यन्यानपेक्षणात् । पूर्वस्य वैकल्यम् उत्तरस्य वैकल्यम् । सतो द्रव्यस्य दृश्यं मध्य-
रूपं कथञ्चित्सदेव, अन्यथा 'सर्वथा' । स्वसन्तानपतित्तुत्तरपरिणामप्राप्नुवतः
परोपकारासंभवात् । सकल ' । परस्परप्रवर्तननिवर्तनाभ्यामन्वयव्यतिरेकलक्षणत्वादन्योऽ-
न्यं द्रव्याणाम् । तदन्ते क्षयदर्शनात् पूर्वमपि क्षयमिच्छन् मध्ये स्थितिदर्शनात् पूर्वापर-
कोट्योरपि स्वभावस्थितिं निश्चेतुमर्हति अविशेषात् । दृश्यादृश्याद्यात्मकमेकम् प्रत्यक्ष- ५
परोक्षवत् उद्भूतरूपस्पर्शादिपुद्गलवत् । प्रत्यक्षस्वभावस्यैव कथञ्चिदनुमेयतोपपत्तेश्च ।
नहि तद्विरुद्धम् ; संविचेरपि अभावप्रसङ्गात् । तन्मिथ्यैकान्ताभिनिवेशवन्तः 'किंच
उत्तरत्र निपेत्यमानत्वात् ।]

नतु (ननु) अनेकान्तात्मकत्ववत् एकस्य प्रतिक्षणं स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मकत्वम् , न च मन्या
(मण्या) वीना (ना) तथोत्पत्तिव्ययो, चरमध्य (मान्त्य) श्रणानां च स्थितिः प्रतीयते इति चेत् , १०
अत्राह—सर्वस्यैव इत्यादि । सर्वस्यैव न नियतस्य चेतनेतरवर्गस्य सतो विद्यमानस्य, हेतु-
पदमेतत् । किंभूतस्य ? इत्याह—स्थित्वि (त्वि) त्यादि । तस्य किम् ? इत्याह—सिद्धा निश्चिता ।
का ? इत्याह—वृत्तिः । किंभूता ? उद्भूता । किं सर्वत्र सर्वथा ? न इत्याह, क्वचित् कथ-
ञ्चिद् इति स्थित्युत्पत्तिव्ययाना मध्ये अन्यतमात्मनः अन्यतमस्वभावस्य मन्य दौ
(मण्यादौ) स्थित्यात्मनः संसारिजीवादौ त्रयात्मनः । १५

कारिकां व्याख्यातुं पूर्वपक्षयन्नाह—उत्पत्तिः इत्यादि । उत्पत्तिः प्रादुर्भावः । का ?
इत्याह—आत्मलाभः आत्मनः स्वरूपस्य [लाभः], प्रागसतो न कारणसमवायः सत्तासमवायो
वा इति भावः । तथाहि—पूर्वं स्वतः सतश्चेत् समवायः उत्पत्तिः, आत्मादिविभुत्वादीना च
स्यात् । असतश्चेत्, शशविपाणादीना भवेत् । पूर्ववत् पश्चादपि तेषामसत्त्वात् नेति चेत्,
किमिदं तदसत्त्वम् ? तत्सम्बन्धाभावश्चेत्, सोऽपि कुतः ? अभावाच्चेत्, अन्योऽन्यसंश्रयः— २०
तथाहि—सिद्धे तदभावे तत्सम्बन्धत्वाभावः, तस्माच्च तदभाव इति । कारणाभावात् तदभावे
इदमे[व] वक्तव्यम् । तद्यथा कुतः तत्कारणाभावः ? अत्यन्ताभावरूपत्वात् । तदीप कुतः ?
कारणाभावात्, अन्योऽन्यसंश्रयः । कथं [४३३ख] व(च) प्रध्वंसाभावो विद्यमानः ? यतो
मुद्गरादिसाफल्यम् । नहि तस्य [स] मवायि-असमवायिकारणमिष्यते । 'निमित्तकारणमस्ति' इति
चेत्, इतरत्र (इतरन् नेति) कुतः ? अदर्शनादिति चेत्, तैत् एव बुद्धिशब्दादीनाम् अत्यन्तभिन्नम् २५
आत्माकाशादि समवायिकारणं न स्यात् । नहि तदुपलभ्यते यथोपवर्ण्यते परेण । निराधारता
स्यात् चेत्, अस्तु, को दोषः ? नि(नी)रूपता इति चेत्, न, प्रध्वंसेम व्यभिचारात् ।
गुणत्वाभावश्चेत्, किमिदं गुणत्व नाम ? स्वरूपमेव इति नोत्तरम्, प्रध्वसेतिपि (सेऽपि)
प्रसङ्गात् । एतेना (न) गुणत्व (त्वं) चिन्तितम् । द्रव्याश्रितत्वम् इति चेत्, तदपि कुतः ? गुणत्वादिति
तु भा (दुर्भा) षितम्, अन्योऽन्यसंश्रयान्—गुणत्वे तद्वाश्रितत्वं ततो गुणत्वमिति । ३०

(१) प्रतिक्षणम् । (२) शशविपाणादीनाम् । (३) शशविपाणादीनामभावे । (४) इति चेत्, ।
(५) कारणाभावे अत्यन्ताभावरूपता सिद्ध्यति, तस्याश्च कारणाभाव इति । (६) समवायिकारणम्
असमवायिकारणं च कुतो न ? (७) अदर्शनादेव । (८) शब्दादीनाम् । (९) द्रव्याश्रितत्वम् ।

स्यान्मृतम्—अवाधितविज्ञानेयत्वम् असोपविधि असिद्धम् इत्यत्राह—तदवाधितज्ञानके-
पत्वम् अस्ति सर्वज्ञेऽपि, गदार्यमेतत् । तन्न सूक्त(कम्—) “साधकसाध[क]प्रमाप्याभावा
त्तत्र संशयः” इति ।

वृषणान्तरमात्र(मत्रै)व वक्ष्यन्नाह—साधन(सक) इत्यादि । साधकप्रमाणं सर्वज्ञविपर्य
५ ज्ञानम् साधक प्रमाणं तदभावाविपर्यं 'तत् तदभावे तद्विषयज्ञानरहितत्वे अज्ञीक्रियमाणे सद्योऽपि
मा भूत् । नहि धर्मिमात्रस्याप्यमहत्त्वे सं युक्तः । निर्दानमाह—नैरात्म्यवत् पञ्चत्वे इव तद्वत् ।
ननु सर्वज्ञानम् आत्माधीनं पञ्चत्वं तदभावात् कथं तदिति चेत् ? अत्राह—सुप्त
इत्यादि । पूर्वं सांगतं परं मीमांसकं प्रति । एतेन धर्मसिद्धिर्निरस्ता । परमप्यत्र बह्वच्यमस्ति
इति वक्ष्यन्नाह—इत्यल प्रसङ्गेन इति ।

१० ननु सत्यपि सर्वज्ञे कथम् अहंत्वेव सवका नेतरः ? तदुक्तं सुक्तम् ।

“सुगतो यदि सन्नद्यः कपिलो नेति का प्रमा ।

तावुमौ यदि सर्वज्ञौ मतमेदः कथं तयो ॥”

[तत्त्वसं श्लो० ३१४९ पूर्वपक्षे] इति ।

एतरेव वक्ष्यन्नाह—सत्यपि इत्यादि ।

१५ [सत्यपि स्यानुमृतस्य तत्त्वमेका तवादिनः ।

अलक्षयन्तः कल्प्येरन् सर्वज्ञाः किं परीक्षकैः ॥१०॥]

तत्रोत्तरमाह—एकान्तवादिन इत्यादि । सुगतादयः तत्त्वं स्वरूपमलक्षयन्तोऽनि-
श्चितवन्तः । कस्य ? स्मात्र(स्यानुमृतस्य) वस्तुनः सुजापिनीछायेः अनेकास्वारमनोऽनुमृतस्य
एकान्तरूपतया लक्षणात् कल्पेरन्(कल्प्येरन्)सर्वज्ञाः(ज्ञाः) किं परीक्षकैः ? मेव ।

२० स्यान्मृतम्—परचेतापूर्वाणां तुरन्वयत्वात् कथमवगम्यते 'तदलक्षयन्तः' इति ? अन्वया
मिधाना[४३३३] वृत्तलिङ्गादिप्रन्तवि (इ विप्रउभन्ति) प्रायाः ।

तत्रापि—

[सर्वस्वीय सतः सिद्धा सिंभत्युत्पत्तिरूपयात्मनः ।

कथित् कथञ्चिदुद्भूता वृत्तिरन्यतमात्मनः ॥२०॥

२५ उत्पत्तिरात्मलामा, स्थिति [सत्त्वम्], नाश पुनः स्वभाषप्रम्यवनम् च, एतत् पर
स्वरकाधारमर्कं कथम् ? अपरिणामिनोऽपि तावत् क्षणिकस्य कल्पान्तरस्यापिनो वार्थस्य
या यदारमा ययामृतं च च सदैव लभते । न च श्यात्मव्यतिरक्षण उत्पत्तिः
स्थितिविपत्तिबा युज्येत द्रव्यान्तरस्यावृत्तिलक्षणत्वात् स्वस्वभाषस्थितः । परिणामिनश्चा
यस्य सतः पूर्वव्यवभाषप्रम्युत्तिरय पुनः स्यभावान्तरप्राप्ति । परिणामिकारणस्य स्वकाया

(१) ज्ञानम् । (२) संशयः । (३) एतदवयवम् इत्यर्थः । कदाचित् स्वाम् एतदवयवम् इत्यर्थः । (४)
एतन्वये । (५) इति । (६) द्वितीयम् । () 'युक्तम्' इति विवरणं पुनर्लिखितम् ।

त्प्रविवर्तं प्रत्यन्यानपेक्षणात् । पूर्वस्य वैकल्यम् उत्तरस्य वैकल्यम् । सतो द्रव्यस्य दृश्यं मध्य-
रूपं कथञ्चित्तदेव, अन्यथा 'सर्वथा' । स्वसन्तानपतितमुत्तरपरिणाममप्राप्नुवतः
परोपकारासंभवात् । सकल । परस्परप्रवर्तननिवर्तनाभ्यामन्वयव्यतिरेकलक्षणत्वादन्योऽ-
न्यं द्रव्याणाम् । तदन्ते क्षयदर्शनात् पूर्वमपि क्षयमिच्छन् मध्ये स्थितिदर्शनात् पूर्वापर-
कोट्योरपि स्वभावस्थितिं निश्चेतुमर्हति अविशेषात् । दृश्यादृश्याद्यात्मकमेकम् प्रत्यक्ष- ५
परोक्षवत् उद्भूतरूपस्पर्शादिपुद्गलवत् । प्रत्यक्षस्वभावस्यैव कथञ्चिदनुमेयतोपपत्तेश्च ।
नहि तद्विरुद्धम् ; संवित्तेरपि अभावप्रसङ्गात् । तन्मिथ्यैकान्ताभिनिवेशवन्तः 'किञ्च
उत्तरत्र निपेत्स्यमानत्वात् ।]

नतु (ननु) अनेकान्तात्मकत्ववत् एकस्य प्रतिक्षणं स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मकत्वम् , न च मन्या
(मण्या)दीना (ना) तथोत्पत्तिव्ययो, चरमध्य (मान्त्य)क्षणात् च स्थितिः प्रतीयते इति चेत्, १०
अत्राह—सर्वस्यैव इत्यादि । सर्वस्यैव न नियतस्य चेतनेतरवर्गस्य सतो विद्यमानस्य, हेतु-
पदमेतत् । किंभूतस्य ? इत्याह—स्थित्वि (त्वि)त्यादि । तस्य किम् ? इत्याह—सिद्धा निश्चिता ।
का ? इत्याह—वृत्तिः । किंभूता ? उद्भूता । किं सर्वत्र सर्वथा ? न इत्याह, क्वचित् कथ-
ञ्चिद् इति स्थित्युत्पत्तिव्ययाना मध्ये अन्यतद्घात्मनः अन्यतमस्वभावस्य मन्य दौ
(मण्यादौ) स्थित्यात्मनः ससारिजीवादौ त्रयात्मनः । १५

कारिका व्याख्यातु पूर्वपक्ष्यन्नाह—उत्पत्तिः इत्यादि । उत्पत्तिः प्रादुर्भावः । का ?
इत्याह—आत्मलाभः आत्मनः स्वरूपस्य [लाभः], प्रागसतो न कारणसमवायः सत्तासमवायो
वा इति भावः । तथाहि—पूर्वं स्वतः सत्तश्चेत् समवायः उत्पत्तिः, आत्मादिविभुत्वादीना च
स्यात् । असत्तश्चेत्, शशविषाणादीनां भवेत् । पूर्ववत् पश्चादपि तेषामसत्त्वात् नेति चेत्,
किमिदं तदसत्त्वम् ? तत्सम्बन्धाभावश्चेत्, सोऽपि कुतः ? अभावाच्चेत्, अन्योऽन्यसंश्रयः— २०
तथाहि—सिद्धे तदभावे तत्सम्बन्धत्वाभावः, तस्माच्च तदभाव इति । कारणाभावात् तदभावे
इदमे[च] वक्तव्यम् । तद्यथा कुतः तत्कारणाभावः ? अत्यन्ताभावरूपत्वात् । तदीप कुतः ?
कारणाभावात्, अन्योऽन्यसंश्रयः । कथं [४३३ख] व (च) प्रध्वसाभावो विद्यमानः ? यतो
मुद्गरादिसाफल्यम् । नहि तस्य [स]मवायि-असमवायिकारणमिष्यते । 'निमित्तकारणमस्ति' इति
चेत्, इतरत्र (ईतरन् नेति) कुतः ? अदर्शनादिति चेत्, तै एव बुद्धिशब्दादीनाम् अत्यन्तमिन्नम् २५
आत्माकाशादि समवायिकारणं न स्यात् । नहि तदुपलभ्यते यथोपवर्ण्यते परेण । निराधारता
स्यात् चेत्, अस्तु, को दोषः ? नि (नी) रूपता इति चेत्, न, प्रध्वंसेन व्यभिचारात् ।
गुणत्वाभावश्चेत्, किमिदं गुणत्व नाम ? स्वरूपमेव इति नोत्तरम्, प्रध्वंसेतिपि (सेऽपि)
प्रसङ्गात् । एतेना (न) गुणत्व (त्वं) चिन्तितम् । द्रव्याश्रितत्वम् इति चेत्, तदपि कुतः ? गुणत्वादिति
तु भा (दुर्भा) पितम्, अन्योऽन्यसंश्रयात्—गुणत्वे तदाश्रितत्वं ततो गुणत्वमिति । ३०

(१) प्रतिक्षणम् । (२) शशविषाणादीनाम् । (३) शशविषाणादीनामभावे । (४) इति चेत्, ।
(५) कारणाभावे अत्यन्ताभावरूपता सिद्ध्यति, तस्याश्च कारणाभाव इति । (६) समवायिकारणम्
असमवायिकारणं च कुतो न ? (७) अदर्शनादेव । (८) शब्दादीनाम् । (९) द्रव्याश्रितत्वम् ।

पशुनरेतत्—“सुदुष्यादि गुण” निषिध्यमानद्रव्यकर्मभावत्ये सति सत्तासम्बन्धि
 त्वाद् रूपादिबत्” “वि”, तदपि न सुन्दरम् प्रवृत्तेन व्यभिचारत् । न व्यभिचारः तत्त्व
 [सत्ता]सम्बन्धित्वाभावादिति चेत् न तस्य सत्तासम्बन्धोऽपि [भवतु] शोभाभावात् । कथमन्यथा
 ‘प्रवृत्तः सत्’ इति प्रत्यय ? औपचारिक इति चेत् कुत एतत् ? तत्सम्बन्ध्याभावात्प्राग्भा-
 ५ वाञ्छेत् तद्) पि कुत ? तत्प्रत्ययस्य औपचारिक[त्वात्] अन्वोऽन्यसंभयः । अथ प्रवृत्ते
 सत्प्रत्यय उपचरितो ‘द्रव्यादिविषयउपचरितो’ द्रव्यादिविषयत्वे सति तत्प्रत्ययत्वा[त्] साम-
 न्यादिविषयि तद्विषयत्वं कुतः ? तत्प्रत्ययोपचारात् पुनः अन्वोऽन्यसंभयः । अथ न
 प्रवृत्तो [द्रव्यादीनामन्यतेमोस्याभियत्वेताप्रवृत्तेषु (न्यतमः, अन्याभितत्वंनाप्रवृत्तेः । अ)व
 एव सुदुष्यादिरपि [४३४ क] न स्यादिति तदेव भाववृत्ते इति चकचप्रसङ्गः ।

१० स्वान्मसम्—प्रवृत्तत्वात् (प्रवृत्ते सत्ता)सम्बन्धे अभावत्वं हीयते इति, तत्त्वोत्पादे अर्ध-
 क्रियाकारित्वे वा कुतो न हीयते ? ततो अथा तद्विनेयेऽपि तन्न हीयते तथा तत्सम्बन्धाविषयेऽ-
 पि इति सर्ष्वं सुखम् ।

किञ्चिन् (किञ्च) तत्सम्बन्धामेदेऽपि यदि द्रव्यादीनां भावामायमेदः [अभावोऽपि] निन्व
 [ः] स्यात्, अयान्तरसामान्यस्य अभावोऽपि निषेद्धुमशक्यत्वान् । अन्यथा तत्र (अन्यथा तत्र
 १५ अ) भावप्रत्ययामिभानामुगमा दुर्द्धमो भवेत् । तन्न सुदुष्यादीनां गुणत्वं प्रवृत्तसिद्धिं न सम्-
 वायिकारणसिद्धिः ।

अथ सुदुष्यादेः का[दा]चित्कर्म समवायिकारणं गमयति तदपि प्रवृत्तेन व्यभिचारि ।
 ‘भावत्वे सति’ इत्यपि न सुन्दरतरम् प्रवृत्तवत् भावस्यापि कल्पित तत्त्वोत्पत्त्य (स्य) विरो
 धान्, चित्रत्वाद् भावत्वमाधानम् । अथ सुदुष्यादः समवायिकारणामात्रे कुत रूपसिद्धिः ?
 २० प्रवृत्तवत् निमित्तकारणात् किञ्चन स्यात् ? इतरथा प्रवृत्तसत्यापि न स्यात् । निर्देष्टुं प्रवृत्तसमा
 न कारणाभावात्प्रयुक्त [ः कार्वाण्य] इति चेत् सौविष्टते (सोऽपि कुतः ?) अभावत्वावित (वि) चत्
 वत्तमत्र । अपि च ‘पटादीनां करणं सत्तासम्बन्धो वा ‘अस्ति इति कुतः ? स्वरूपं सत्त्वे तदपि
 वेदिते चेत् स्वत्व (उपेति स्वरूपसत्त्व) मायात्तम् । अयमपि नेति चेत् पदार्थान्तरं तथाविधं किञ्च
 स्यात्तः (त ? यतः) पदार्थसंख्यानिष्मो व्यक्तित्वेन । अर्द्धसंज्ञाविति चेत् अन्यत्र समानम् ।
 २५ तस्माद् ‘आत्मज्ञान उत्पत्तिः इति ।

किञ्चिमाह स्थि[ति]रित्यादिना । पुनः इत्यादिना सं (नाशं) स्वभावसंख्येन [४३४ घ]
 भावा[द्] निन्व स्वासं (वास्त) प्रविषेपपि प्रप्यवनम् इत्यनेन सतः विरोधात्, निरूपितं चेत् ।
 एतत् तद्व्यवस्थापित्रं परस्परस्य अन्वोऽन्यस्य एकार्थं आत्मा स्वभावो यस्य तत्तथात्तम् ।

(१) सुदुष्या—“सुदुष्यादि गुण कर्मभावत्ये सति सत्तासम्बन्धित्वाद् रूपादिबत्” —यस्य प्रो
 ५ ३३९ । (२) सत्त्विति प्रत्ययस्य औपचारिकत्वे तत्सम्बन्ध्याभावात्, तद्विद्य तत्प्रत्ययस्य औपचारिकत्वमिति ।
 (३) ‘द्रव्यादिविषय उपचरितो’ इति पुनर्किञ्चित् स्वर्थम् । (४) सत्प्रत्ययस्य द्रव्यादिविषयत्वम् ।
 (५) चेत् । (६) चेत् । (७) ‘भावत्वे सति अवायिकारणात् इति । (८) समवायिकारणाभावादेऽपि ।
 (९) प्रविषेपति ।

‘कथम्’ इत्येतत् कारिकाव्याख्यानेन परिहरन्नाह—अपरिणामिनोऽपि इत्यादि । अपरिणामिनोऽपि इत्यादि । अपरिणामिनोऽपि न केवलं परिणामिनः, तावत् शब्दः भावनायाम् । कस्य ? इत्याह—अर्थस्य । किंभूतस्य ? क्षणिकस्य कालान्तरस्थायिनो वा नित्यस्य इत्यर्थः । तस्य किम् ? इत्याह—यो(यो) यस्य क्षणिकस्य नित्यस्य आत्मा स्वभावो यथाभूतः क्षणिको नित्यो वा सोऽर्थस(र्थः) त)मात्मानं सदैव लभते कदाचिन्नेति नायं विभागः अन्यथा सर्वत्र सर्वदा क्षणिकम् आत्मादिकं वा नित्यं तस्या (न स्यात्) । तथा तया (तदा)त्मकोऽप्यर्थः ‘तं सदैव लभते’ इति भावः ।

स्यादेतदेवम् यात्म (यदात्म) कोऽर्थः स्यात् करणवसेत् (कारणवशात्) कदाचित् प्राप्तेः इति चेत्, अत्राह—नचेत्यात्म्यं (न च इत्यादि । ‘व्यात्म्य’) व्यात्मकत्व तस्य व्यतिरेकोऽभावः तेन उत्पत्तिः नहि । उत्पत्तिस्वभावरहितं सरविपाणादि कारणाभावाद्नुत्पत्तिमत् न घटादिर्विप^१ १० र्थयादिति चेत्, उक्तमत्र ।

किं च, सदधि (सदपि) कारणम् अनुत्पित्मुस्वभावं नोत्पादयति, अन्यथा अविनश्चर (२) विनाशयेत् । न कस्यचिदुत्पत्तिरिति चेत्, उक्तमत्र चक्रादिविफल्यम् इति । तथा तद्व्यतिरेकेण न स्थितिः । न रल्लु स्थितिस्वभावगर्हितं कुतचित् स्थाव न (कुतश्चित् स्थापन) मर्हति । नहि कर्म दत्तफलम् [४३५ क] ईश्वरेणापि स्थापयितुं शक्यधि (शक्यमिति) *‘कार्यविरोधि’ १५ [वैशे ० ११११४] इत्यस्य विरोधात् । अथ ईश्वरस्य तत्स्थापनशक्तिः नारित, अन्यत्र कथम् ? अन्यथा उभयरूपता ईशस्य । यथा वा [ऽ] शक्तो न स्थापकः तथा स्थितिशक्तिरहितो न कुतश्चित् तिष्ठति इति समानम् । एतेन स्थापने तद्वा (तद्व्यव) स्थापि निरस्ता ।

ननु न स्थितिस्वभावताप्रयुक्ता स्थितिः, तस्यामपि विनोश्रुत्यय (विनाशप्रत्यय) प्रणिधाने घटादेर्विनाशदर्शनादिति चेत्, न, तस्य विनश्चरस्वभावत्वात् । सर्वदा कुतो न नाश ए (नाशमे) ति चेत् ? ऋ एवमाह—ने तीति (‘न एति’ इति) ? केवलं तिरोधाना [द] नुपलक्षणं सुवर्णे उष्णस्पर्शवत् । कारणभेदात् कदाचित्की श [क्ति] स्तु विनाश (शेऽपि) इति स्थितिस्वभाव एव तिष्ठति ।

तथा तद्व्यतिरेकेण विपती र्य (विपत्तिर्वा) विनाशो वा न युज्येत । नहि तत्स्वभावरहितस्य सामान्यधर्मपक्षस्य (धर्मवत् कस्य) चित् कुतश्चित् विनाशः । न विनाश इति चेत्, कपालादौ^२ घटादिदर्शनप्रसङ्गः । तिरोधानान्नेति चेत्, तदस्थाय (तदवस्थस्य) तदयोगाव (त) । २५ एतदेव दर्शयन्नाह—द्रव्य इत्यादि । स्वेद्रव्यादिभ्योनेद्रव्यादुपः (स्वेद्रव्यादिभ्योऽन्ये द्रव्यादयः) तदन्तराणि तेभ्यो व्यावृत्तिः लक्षणं यस्य तस्य भावात् तत्त्वात् ‘वस्तुनः’ इत्यध्याहारः ।

(१) व्यात्मनो भाव व्यात्म्यम्, उत्पादादित्रयात्मकत्वमित्यर्थः । (२) कारणसद्भावात् । (३) नाशस्वभावरहितम् । (४) व्यात्मकत्वव्यतिरेकेण । (५) रहितम् इत्यर्थः । (६) अदृष्टं धर्माधर्मादि । (७) ‘कार्यविरोधि कर्म’—कर्म स्वकार्येण फलेन विरुध्यते विनाशयते इत्यर्थः । (८) तन्वास्तुत्पादने । (९) शक्ताशक्तरूपता । (१०) सन्निधाने । (११) घटादे । (१२) तेजोद्रव्यात्मके सुवर्णे उष्णस्पर्शासुवर्णे यथा । (१३) घटविनाशानन्तरसमुद्भूतस्पर्शरादौ । (१४) तिरोधानायोगात् ।

पठयति कुतः ? इत्याह—स्वेत्यादि । स्येन स्वभावेन स्थितेः सर्वाभावानाम् , अन्यथा सर्वात्म-
कम् अनाद्यनन्तं च मव(र्ष) स्यात् इति भावः । तदुक्तम्—

“सदेव सत्र को नेच्छेत् स्वरूपादिषु तदुपयात् ।
असदेव विपयासात् न चेन्न भवतिष्ठते ॥”

५ [जातमी० इत्ये० १५] इति ।

संयु स(स्व)स्वभावस्थितिः [४३५क] अगिकेव्येव भाषेपु । तथा चोक्तम्—“सर्वे भावाः
स्वभावेन” [प्र० बा० ३।३९] इत्यादि इति चेत् अत्राह—परिणामिन इत्यादि । ५(ष)
इत्यवधारण परिणामिन एव अर्थस्य च स्थिते(तस्मित्ये) ‘सदेव(र्ष)समते’ इति । इत्
पठद् इति चेत् ? अत्राह—सतो विद्यमानस्य पूर्वस्वभावप्रच्युतिरेव सांगतेन इत्यभाषा पुनः
१ पश्चात् स्वभावान्तरप्राप्ति । यदि वा, तत्त्वामिरेव तद्व्यच्युतिः न पुनरन्यः प्रपञ्चः ।
तत्र यदा उत्तरकार्यमनन्तरं भवति तदा मव(र्ष) पठत् , यदा काले न भवति वा तदा कर्ममिति
चेत् ? अत्राह—‘परिणामि’ इत्यादि । परिणामिकारणस्य उपधानकारणस्य स्वका(र्षा)त्मना
यो विवर्धः तं प्रत्य[न्या]नपेक्षणा[त्] तद्व्यच्युतिरेक(रेव)तत्प्राप्तिः ।

इयान्मतम्—न तत्त्वामिरेव तद्व्यच्युतिः किन्तु मिन्नो[ऽ]भाव इति चेत् अत्राह—पूर्वस्व
१ वैकल्प्यम् अभावः उत्तरस्य कैवल्यम् पूर्वाकारणवृत्ता परत्व न तस्याः (तत्त्वैः)प्रपञ्चः । तदा
(तद् यदा) काले न भवति वा तदा कर्ममिति चेत् ? अत्राह—परिणामीत्यादि । परिणामि-
कारणस्य उपधानकारणस्य स्वका(र्षा)त्मनो यो विवर्धः तं प्रत्य[न्या]नपेक्षणात् उत्तरप्रतीति
(तद्व्यच्युतिरिति) । तर्हि पूर्वापठकप्रतिनाशोत्पादमात्रं स्थितिः इति प्रसक्तमिति चेत् अत्राह—
न च इत्यादि ।

१० निगमयन्नाह—तदुत्पाद् इत्यादि । तद् पुच्छं तदात्मकगता (कम् अता) नानवस्था परोरिता ।
अत्र मर्त यत्र निरन्तरं सप(रूप)त्रयं कल्पते[त]त्र स्थितिप्रतिपत्तिरस्तु, यत्र मन्मत्परमेर्षं तत्र
[४३६क] कर्ममिति चेत् ? अत्राह—सत इत्यादि । सतो ब्रह्मस्य इदं यत् मध्यरूपं तत्
पूर्वापरकोट्योरनुपपन्नम् सदेव कर्मभिन्नं न सर्वात्मना । कुतः ? इत्याह—अन्यथा तदसत्त्व-
प्रकारेण । शर्षं स्वगमं(सुगमम्) । कुतः ? इत्याह—सवया इत्यादि ।

२५ यदि मव(र्ष) पूर्वं तत्र सवमुक्तिः(सवस्तु असत्) कारणोत्पत्तिविरोधात् , पश्चात् कुतः ?
[इत्याह] स्वम्(स्वसन्तान) इत्यादि । स्वसन्तानपतियम् (पतितम्) उत्तरपरिणाम उपपत्तेभ्य
(उपापेक्षभणन) प्राप्नुवतः सत[ः] परोपका[रासंभया]त् चित्तादीपकार्यकारणा (करणा) संभवात् ।
तथा [ऽ]इमनात् रसाद् रूपानुमानाभावप्रसङ्गात् । मा भूत् तत्रानुपपत्तात् इत्याह—सकल
इत्यादि । इत्(कुत्र) इवमवगम्यते तत्परिणामप्राप्नुवतः तदुपकारासंभयः ? इत्याह—परस्पर

(१) इतरेतराभावात् सर्वात्मकम् प्रागभावाभावे—इत्यस्यभावे अत्रादि तद्वसात्तावामा
अवर्णं इति भावः । (२) कीदः । (३) व्यापारान्तरमासिरेव । (४) पूर्वस्वभावप्रच्युति । (५) तस्मिन्
तिष्ठन्ति तन्मः पूर्वावरणमासी । (६) उपपन्नते । () कारणानुपपत्तिविरोधात् तद्विचक्षणम् ।
(८) सत् । (९) कल्पना ।

इत्यादि । परस्परम् अन्योन्यं प्रवर्तनं समर्थरूपेण उत्पादनं प्रवृत्तिः असमर्थरूपेण निवर्तनं निवृत्तिः ताभ्याम् अन्ययः अनुग्रामो(अनुगमः)व्यतिरेको व्यावृत्तिः तावेव लक्षणं यस्य तस्य भावात् तच्चात् । कस्य ? इत्याह—अन्योऽन्य इत्यादि । केपाम् ? इत्याह—द्रव्याणाम् इति । तथा अन्यदा दर्शनादिति भावः ।

एवं सति यत्सिद्धं तद् दर्शयन्नाह—तद् इत्यादि । यत एवमनन्तरं संबृत्तं [तत् त]स्मात् १५ अन्ते विसदृशकार्योत्पादकाले कार्यानुत्पादसमये वा क्षयदर्शनात् द्रव्याणा पव्येपि क्षयंतिष्ठि क्त (पूर्वमपि क्षयमिच्छन्)सौगतो मध्ये स्थितिदर्शनात् पूर्वापरकोट्योः अधि(अपि) स्वभावस्थिति निश्चेतुमर्हति । अथ अत्र प्रमाणवाधनम् तत्पूर्वत्र(न पूर्वत्र) , इत्याह—अविशेषादिति । मध्ये व्यवस्थितिदर्शनमुक्तमिति नेहोच्यते ।

ननु दृश्यादृश्यस्वभावयोर्भेदात् [४३६ख] कथमेकं दृश्येतररूपमिति चेत् ? अत्राह— १० दृश्य इत्यादि । आदिशब्देन चलितेतरादिरूपपरिग्रहः । अत्र निवर्तनमाह—प्रत्यक्ष इत्यादि । निरूपितमेतत्—*“चित्ते विषयनिर्भासविधेकानुपलम्भतः” [सिद्धिवि० १।२०] इत्यादिना ।

वैशेषिकादिकं प्रति निवर्तनमाह—उद्भूत इत्यादि । [उद्भूतानुद्भूतौ]रूपस्पर्शौ आदी येषागन्धादीनाते तथोक्तात्, द्भू(क्ताः, उद्भू)तानुद्भूता(त)रूपस्पर्शादयो यस्य युगलोत्रा- (पुद्गलस्य, अत्रा)न्यपदार्थः, तस्येव तद्वदिति । तथाहि—पृथिव्यां रूपादयः सर्वेऽपि सामान्येन १५ उद्भूता दृश्याः, विशेषापेक्षया तु उभयथा विभक्ति(भवन्ति)अप्सु गन्धोऽनुद्भूतो नेतरे, तेजसि गन्धरसौ, वायौ स्पर्श एव उद्भूतः ।

अथ जलादौ गन्धादयः सत्ता(सन्तः इ)ति कुतः प्रतीतिरिति चेत् ? स्पर्शवत्त्वात् पृथि[वी]वत् । अन्यत्र नजा(तज्जा)तीये उद्भूतिः स्यादिति चेत् , न, पृथिव्या तद्भावाद् अदो- पात् । कथं तस्याः तज्जातीयत्वम् ? कथं हेमजातीयत्वम् ? हेमजातीयत्वम् अग्नेः तेजोद्रव्य- २० त्वात्, 'पुद्गलत्वात्' इति समानम् । कथं तत्र ? होत्रि(हेमिन्) कथं तेजस्त्वम् ? नहि अपरं तत्र त्सामाहाति(तत्साधकमस्ति) विवादाभावप्राप्तेः । उपदेशसहायादिन्द्रियात् तत्प्रतिपत्तिः पुद्गलत्वेऽपि समान(ना) । भासुररूपदर्शनात्(नात् तत्) तंत्रानुमीयते , अनुमीयता यदि अर्थं अन्यभि- चारः स्यात् । न चैवम्, पीतत्वागन्वनिर्गल(पीतत्वस्य निर्गल)मसृणपापाणमर्दिते वस्त्रे तद्दर्शनात् । तथा स्पर्शदर्शनात् पुद्गलत्वमनुमीयता[म]विशेषात् । इतश्च पुद्गलद्रव्यविशेषा भूम्या- २५ दयः परिणामपरिग्रहदर्शनात् , जलादेः [४३७क] मुक्ताफलादिभावादिव(भावात् । एव) मर्थं च 'पुद्गलवत्' इत्युक्तम् ।

गुणिना(ना)गुणाना[च]भेदात् न तद् दृश्येतरत्वा स्या(त्वात्मकत्वं)दृश्यते इति चेत् , न, अस्य पक्षस्य निषेधात् । भेदेऽपि प्रतिभासमानगुणसम्बन्धिनैव(तैव)दृश्या नेतिरेति(नेतरेति) स एव प्रसङ्गः । "तस्या अपि दृश्यत्वे सकलगुणग्रहः, "तदभावे तत्सम्बन्धिताऽग्रहणात् , अन्यथा दृश्य- ३०

(१) स्थितिपक्षे । (२) बहुव्रीहिसमास इत्यर्थः । (३) रूपरसस्पर्शा । (४) अनुद्भूतौ । (५) इति चेत् , । (६) तेजस्त्वम् । (७) सुवर्णं । (८) भासुररूपादे । (९) गुणगुणिनोर्भेदेकान्तस्य । (१०) इतर- गुणसम्बन्धिताया । (११) गुणग्रहणाभावे ।

मानयुग्यमहणेऽपि तत्सम्बन्धिव्यापरीतिः [न स्यात्] । स्वापिच्छिन्नेवि (सोपि अन्वैवति) चेत् कर्म तस्य ? मन्थन्याकृतेत् अस्या तत्सम्बन्धिता पुनरपि अस्या पुनरपि अस्या इत्यनवस्था । ततो दृश्येतरात्मकम् एकं युक्तम् ।

‘तत्रैव पुच्छं’ तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—प्रत्यक्ष इत्यादि । प्रत्यक्षः स्वभावो बस्य सप्रत्ये ५ तस्यैव, नाम्यस्य घमिजोऽसिद्धेः अनुमेयसोपपत्तेदृश ‘दृश्यादृश्यादि’ इत्यादिना सम्बन्धः ।

ननु तस्यैवभावस्य किमनुमेयवनेनिबेद (मत्वेनेति चेत् अ)त्राह—कथञ्चित् सप्यति रूप्य न क्षणमयादिरूपेण तस्यैवभावस्य सद्नुमानवैदस्यापत्तेः । अनिश्चितनिश्चया [आभा] न्नेति चेत् स एव दोषः—उभयस्त्वता इति । सभावोपपत्त्यवच्छेदोऽपि विधितोऽपरः [३] ।

ननु दृश्यत्वभावकाले अन्यस्यादृशने कर्म तयोरेकत्वम् कुतो (‘च्युतो) त्वन्मपयार्थान्तरवति १ चेत् ? अत्राह—नहि इत्यादि । कुतः ? इत्यत्राह—संविधि (चेः) इत्यादि । न कञ्चैव परित्त्न सप्याधि (वदिःसम्वादे) रपि तु [संविधेरपि] ज्ञानमात्रस्यापि अभावप्रसङ्गात् । “क्षयिकलोपर कायकलकत्वाप्रतिभास (से) सर्वाप्रतिभासनात्, सर्वस्य विभ्रममात्रे समवसान (समावसान) न किञ्चित् कश्चित् शक्तम् । एव (एवं) दृश्य [त्वादृश्यत्व] पिरुद्रप्रमाभ्यासेन [४३७ क] असत्त्वात् अन्यस्वाप्रतिभासेनासत्त्वात् नैकस्य दृश्येतररूपवेति चेत् अत्राह—तन्मिध्वैकान्त इत्यादि । २५ एत् संविधिमाम्नमपि मिध्वेति पर्यम् (योऽन्व) एकान्तामिनिवेशः तस्यतः (तद्वन्तः) स्वग (स्वग) तावबो गृह्यन्ते । शेषं सुगमम् । किञ्च इत्यादिना दोषान्तरमाह—तत्रोचरं नु (तत्तत्र) सुगतस्य निषेत्स्मानत्वात् ।

वैधेपिकादि (दि) निरुद्धवन्माह—सस (सत्स) प्रयोग [ज] त्वेन इत्यादि ।

[सत्सम्प्रयोगजत्वेन विरुद्धा सकलज्ञता ।

२०

मागसकलज्ञस्य कुतः पश्चादित्यस्य साऽन्यतः ॥२१॥

आत्मन्द्रियमनोऽर्धसधिक्रपात् कर्म निरवच्छेपज्ञानम् ? सत्यपि तपःप्रभावे इन्द्रि बाणां सम्प्रयोगानतिक्रमात् निरवच्छेपयत्वात् । अकार्पणसोऽदृष्टवशात् बहिरर्षतधिकर्षवैलुद्यकल्पनायाम् युगपन्ज्ञानानुत्पत्तिर्पणसो लिङ्गं न भवेत् ।]

ननु नित्यमपि तस्य ज्ञानमस्ति, तन्न किं सा [ऽ] विरुद्धा येन तत्र कृपयितुं नामादृश्यते ? २५ मा चेत् तस्यैव तदाद्यदानीयम् । अत्र इत्येतिरुचरणे तस्मिन्स्तमिति नाद्यदृश्यते तर्हि क्षयिकनिरक्षयानुनिषेधेन अन्यस्यापि निषेधा [च] वपि नाद्यदानीयम् । प्रपञ्चार्थमिति चेत् । नित्यमपि तस्यैव इति चेत् न तदभावात् । एता हि भावस्य परमं चिन्ता नासतः । तन्मात्रः

(१) युगपन्मिश्रतापि । (२) ‘तत्रैव पुच्छं’ इति अर्थे पुच्छकिञ्चित् । (३) अन्यथा तत्रैवभावो मावर्षपन्न एवास्ति भावः । (४) विरुद्धः । (५) क्षयिकत्वं च कलकल्पवैकल्यं च तथात्मवित्तात् । (६) “युगपन्मिश्रानुत्पत्तिर्पणसो किञ्चिद्” — अत्राह १११/११ । (७) इत्येव वैधेपिकस्य वा । (८) सकलज्ञता । (९) विरुद्धा चेत् । (१०) युगपत्तादवशात् । (११) निरवच्छेपतायात् ।

कथमिति चेत् ? प्रमाणाभावात् । न तत्र प्रत्यक्षम्^१, अतीन्द्रिये^२ तदवृत्तेः । नानुमानम्, लिङ्गा-
भावात् । न ज्ञानत्वं लिङ्गम्, अस्मदादिज्ञानेन व्यभिचारात् ।

एतेन 'विभुद्रव्यविशेषगुणत्वे सति विभुत्ववत्' इति निरस्तम् । सर्वविषयत्वे सति इति
चेत्, न, इतरयोगिज्ञानेन^३ । 'सर्वदा तद्विषयत्वे सति' इ[ति] चेत्, यदि तस्यैव तदेव साध्यं
तदेव हेतुविशेषणम् इत्यसार परस्या(स्य)नित्यत्वम् । न चात्र निदर्शनम् ।

स्यान्मतम्—'ईश्वरज्ञानं नित्यं[मत्त्वे]सति धर्मादिकारणाजन्यत्वात् [त]द् विभुत्ववत्'
इति । न चेश्वरस्य धर्मादिरस्ति, तत्कारणाभावात् । न च 'परवर्मादेः तद्विज्ञानम्, [४३८ क]
आत्मगुणानाम् आत्मान्तरगुणाकारणत्वादिति । किं पुनः ईश्वरज्ञानं न किञ्चित् करोति ?
तथा चेत्, कुतोऽशेषकार्यजन्म ? महेश्वराच्चेत्, न, बुद्धिनिरपेक्षस्य पुंसः कार्यव्यापारे
अचेतनकर्मणोऽविशेषः' । सत्यपि बुद्धिः अनुपयोगिनी । अथ पदार्थग्रहणे [न]तज्जन्मनि^४, सर्व- १०
स्यापि बुद्धेः तत्रैव^५ व्यापारो न कार्यजन्मनि, इति 'इद् बुद्धिपूर्वम्, इदमथा(मन्यथा)कार्यम्'
इति व्यग्रहणविलोपः । अथ 'तत्सहितेन पुंसा कृतम्'इति उपचारेण 'बुद्धिकृतम्' इत्युच्यते,
'तथापि तत्करणे कां विरोधः ?

किं च, यदि नान्यात्मगुणः अन्यात्मगुणनिमित्तं कथं मन्त्रिण(णो)ध्यानाद् अन्ययोषितः
तं प्रति प्रत्यो(प्रत्याकर्षणम् ?)अन्यमन्त्रोऽपि(मन्त्रेऽपि)आत्मन एव तच्च(तद्वे)तुत्वमिति चेत्, १५
न, धर्मादेः सर्वत्रानुपयोगापत्तेः, आत्मन एव उपयोगात् । अथ मन्त्रिणो ध्यानं चित्तविकारकार-
णम्, ईश्वरज्ञानमपि तथैव स्यात् । भवतु को दोष इति चेत्, तद्वद् अन्यधर्मादिः 'तत्कार-
णम् इति कारणाभावोऽसिद्धः । तन्नानुमानमत्र'^६ ।

ननु यथा भवदीये मते सर्वज्ञः तेन^७ तदन्तरेण^८ वा ज्ञायते, तथा मदीये तदेव ज्ञानम्
आत्मनित्यत्वमेवेति तदन्तरे स्वोत्^९(तदन्तराभावादिति) चेत्, न, एकत्वसंबेदनतापत्तेः, ईश्वर- २०
कल्पनमनर्थकम्, 'तावतैव'^{१०} तत्प्रयोजनसिद्धेः । 'यथा ज्ञानत्वाऽविशेषेऽपि तदेव नित्य तथा गुण-
त्वाविशेषेऽपि तदेव'^{११} अनाश्रयम् इति । 'अन्यत्र अनित्यानित्यत्वा(अनित्यत्वनित्यत्व)^{१२}दर्शन-
द्वयम् । एकत्र उक्तो दोषे(पः)अन्यत्र[सत्]सम्प्रयोगजत्वेन इत्यादिकः । [४३८ ख]तन्न नित्य
ज्ञानम् इत्यवशिष्यते ।

तत्र सता अर्थेन सम्प्रयोगः सन्निकर्षः इन्द्रियाणां तज्जत्वे न ज्ञानस्य विरुद्धा २५
सकलज्ञता कु मा रि लो काऽशेषदोषापरिहारात् इति भावः । दूषणान्तरमाह—नित्यस्य
आत्मनः सर्वज्ञता कुतः कारणात् ? न कुतश्चित्, नित्यत्वविरोधात् । स्वभाषिकी सा^{१३}

(१) प्रमाणम् । (२) नित्यज्ञाने । (३) व्यभिचारात् । (४) आत्मान्तर । (५) विशेषाभाव ।
(६) कार्योत्पादे व्यापार । (७) पदार्थग्रहणे एव । (८) बुद्धिसहितेन । (९) बुद्ध्यैव । (१०) ईश्वरज्ञानो-
त्पत्तिकारणम् । (११) प्रमाणम् । (१२) स्वेन । (१३) सर्वज्ञान्तरेण । (१४) ईश्वरज्ञानान्तराभावात् ।
(१५) ज्ञानमात्रेणैव । (१६) ननु निराश्रय ज्ञानं कथं स्यादित्याशङ्कयामाह । (१७) ईश्वरज्ञानमेव ।
(१८) ज्ञानसामान्ये । (१९) द्वौ विकल्पौ इत्यर्थः । (२०) सकलज्ञता ।

इति चेत् अत्राह—कुतः प्रमाणात् 'अवगम्यते' इत्यध्याहारः । आत्मत्वभावस्य अकारणतः तथा दर्शनात् ।

ननु कारणेन भिन्न(स्त्वि)ज्ञान[म]शेषविषयं अन्यत्वे, तस्मिन्मन्वात् 'तस्य' सा इति चेत्, अत्राह—असकलज्ञस्य तस्य प्राक्, पदध्यायाने कत्यन्ते 'सा कुतः ? नहि स्वयम् अर्थ ५ ग्रहणामिदुष्यरहितस्य अन्यतः सह युक्तम् ।

कारिकां शिवपीठुमाह—स्वस्व(आरम्भ)इत्यादि । आरम्भ च इन्द्रिय च मनसश्च अर्थस्य तेषां सन्निकर्षात् संयोगादिरूपात् कर्म निरवशेषज्ञानम् इतर(इति)यावत् । तथाप्रमाणात्, निरवशेषविषयं ततोऽपि ज्ञानमिति चेत् अत्राह—तपःप्रभाव इत्यादि । तपसः प्रभावाः सामर्थ्या(ध्या)विशेषः तस्मिन् सरयपि न केवल[म]सति[इन्द्रियाणां]सम्प्रयोगानतिक्रमात् १० विज्ञानस्य । नहि तत्र सति ज्ञानं प्रयोगनिरपेक्षम् परमतसिद्धेः । यदि च (वा,) 'इन्द्रियाणां तत्प्रयोगानतिक्रमात्' इति ध्याक्येयम् । न यत्तु तस्मिन् सति इन्द्रियाणि तत्सम्बन्ध- (स)मर्थे[न]गृह्णन्ति तेषां सन्निकर्षसाधकहेतुतां ध्यामिषात्प्रमत्तात् । अथ 'अरम्भविषयः सम्बन्ध(स)मर्थमर्थे(वे)ति तत्प्रभावरहितत्वे[४३९ क]सति इन्द्रियत्वात् स्वज्ञानवत्' [इति चेत्,] न तद्वदित्येव(त्वाऽ)सिद्धे[ः], 'अन्वाम्भरे तद्वनियेधात् । 'यस्य पाषाणी मात्रा'विशेषप्र- १५ मत्वात् हेतोरगमकत्वात् अतिप्रसङ्गात् । अथ 'तत्प्रभावाद् इन्द्रियाणि तथाभिधानि शास्त्रेणाति(आयन्ते) येन'सर्ष्वविषयैः अति(गतिः)संपद्यते तत्राह—नियत इत्यादि । नहि स्वर्सनातिक्रमप्रभावतः शरीरं विहाय(विहाय)प्रतिविषयं भ्रमति, तेन सह भ्रमणे तस्य सर्ष्वगतत्वं । चक्षुरदमीनां सर्ष्वत्र गमनेऽपि रूपस्थैश्च सबस्य ग्रहणं स्थातु न रसात्वेः । तेनैव' तस्यापि[ध्याये] इत्येन्द्रियवैकल्यम् । तत्राह—नियत इत्यादि । मानसं योगिनो[ऽश्रे]पगोचरमध्य(चरमध्य) २० न चक्षुरादिविषयमिति चेत् अत्राह—मनस इत्यादि । मनसः अपो[ः]सक[शा]त् कश्चित् सन्नि[कर्षे]वैकल्यकल्पनायां कुतः ? इत्याह—[अ]दृष्टवशाद् भ्रमादिसहा[या]त् कथमन्य तस्मिन्निषेधकारण(त्वाऽ)सामर्थ्याद् अतीतादी(तौ)तन्मानससंविधिवत्(वदिति)वचनम् ।

ननु स्वप्नादिप्रस्थानां मनस एव वैकल्यमिति चेत् अन्येषामपि स्यात् तद्विशेषेण । अपि च, तत् एव योगिनोऽश्रेपार्यज्ञानवैशेष्ये सर्ष्वस्य साध(स्मात्, त)स्य सम्बन्ध[स्य]सम्बन्ध- २५ स्य(त्वाऽ)मेधात् । न चैवम्, अतोऽदृष्टमेष्टकम् । तस्याम्[किम् ?]इत्यत्राह—युगपत्ज्ञान इत्यादि । सर्ष्वेन्द्रियविषयसन्नियतानां अपि या युगपदज्ञानानामनुत्पत्तिः सा मनसो भिन्नम् न भवेत् । तद्वैकल्यम्' "तदनुत्पत्तेरपि अदृष्टवत् एव भा[पा]विति भावः ।

एतदेव दर्शयन्नाह—['तत्' इत्यादि]

(१) किलस्वात्मनः । (२) सर्ष्वस्य । (३) सर्ष्वस्य । (४) सन्निकर्षविषयेषु । (५) सम्बन्ध-
रहिततपसा संभावना वर्तते इति भावः । (६) तपस्याभावात् । (७) चक्षुरेव । (८) त्सादिति । (९)
आरम्भना मत्तः संयुक्तम् तेष च सर्ष्वेभ्यो इति चरमप्राप्त्यन्वयस्य । (१०) मेधाभावात् । (११) अत्रेव-
वैकल्यम् । (१२) युगपत्ज्ञानानुत्पत्तेरपि ।

[तद्वैचित्र्याच्च केषाञ्चित् स्याद्युगपत्संविदन्यथा ।
 स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः सत्यपीत्थं प्रसज्यते ॥२२॥
 तदात्मसन्निकर्षस्य चाणोस्तेनानपेक्षिणा ।
 प्रदेशतद्द्वयतिरेकात् स्यादवस्तुत्वमित्यतः ॥२३॥
 तद्व्यतिरेकवतः कोऽर्थः षट्पदार्थप्रवादिनः ।
 तेषामन्येन मनसा वा संयोगः कुतो यतः ॥२४॥
 द्रव्यातिरेकाद्विभागश्च स्मृतिः स्यात्कदाचित् ।
 न चात्मत्वं समवेतं प्रदेशेषु तदात्मनः ॥२५॥
 भेदप्रसङ्गात्प्रत्यात्मं सन्निकर्षान्नाप्यनात्मनः ।
 प्रदेशतद्वतोर्भेदे नार्हन्त्यात्मनि सुगवादयः ॥२६॥

५

१०

आत्ममनोऽक्षार्थसन्निकर्षाद्बहिरर्थज्ञानोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः किन्न भवेत् ?
 मनसामेकत्वे एकैव बुद्धिः स्यात् । प्रत्येकमेकैकात्मसम्बन्धस्य नियमायोगात् । यदि
 तदर्थं तस्य तादृशस्य क्रमशः क्वचित् ज्ञानसम्बन्धात् सर्वज्ञत्वम् ; किं पुनरसर्वज्ञस्वभा-
 वमजहतः इदम् ? प्राक् तज्ज्ञानस्वभावसम्बन्धविकलस्य तत्समवायिकारणत्वमसंभाव्यम्
 असमवायिकारणत्वं च ।]

१५

तद् इत्यनेन तद्वैचित्र्यकारणम् अदृष्टं परामृश्यते, तस्य वैचित्र्यात् कारणात् [४३९
 ख] बहिरन्तश्च केषाञ्चिद् ईश्वरप्रभृतीनां युगपत् संवित् स्यात्, तपःप्रभावविकला-
 नाम् अन्यथा क्रमेण इत्थं व्यवतिष्ठेत ।

ननु अनुमानगम्यस्य एवमभावायोगात्, इतरथा सर्वत्र कार्ये दृष्टस्यापि कारणस्य वैफल्यं
 भवेत्, अत एव तन्निष्पत्तेरिति चेत्, न, तल्लिङ्गस्य क्वचित् तेन प्रतिबन्धाददृष्टेः, अदृष्टस्ये २०
 वापवस्य मा (स्यैवावश्यम्) भ्युपगमनीयत्वात् । अत एव लिङ्गं न भवेत्, इत्याह— ।
 दूषणान्तरमाह—सत्यपि इत्यादि । न केवलमसति किन्त्व (किन्तु) सत्यपि मनसि स्मृतीनां
 युगपदुत्पत्तिः प्रसज्येत (ज्यते) ।

कुत एतत् ? इत्यत्राह—तदात्म इत्यादि । तच्च मन आत्मा पुरुषः तयोः सन्निक-
 र्षस्य अपेक्षेका (अपेक्षिणा) चितो (त्तो) त्यत्तेः । केन ? इत्याह [ते] न इत्यादि । यदि वा, २५
 तदात्मसन्निकर्षस्य च युगपदुत्पत्तिः स्यादिति च व्याख्येयम् । कुतः ? इत्याह—[ते]
 नानपेक्षित्वेन (क्षिणा) इत्यादि । कस्य ? इत्याह—अणोः इत्यादि । स्मृतीनामयौगपद्ये
 अङ्गीक्रियमाणे किम् ? इहाह—(इत्याह—) प्रदेश [इत्यादि ।]

ननु चक्षुरादियुद्धीनामपि तत एव परेण यौगपद्यं नेष्यते, ततः सामान्येन 'संवितीनाम्'
 इति वक्तव्यम् । न च स्मृतिशब्दः सामान्यवाची तद्विशेषवाचित्वात्, तन्न युक्तम् 'स्मृतीनाम्' ३०
 इत्येतदिति चेत्, चक्षुरादिधियां कदाचिद् यौगपद्यमपि स्यात्, तथा प्रतिभास नानुमास

(नात् न ह्य) मविकल्पानां विषयान् । अस्तु (अस्तु) वा, विप्रतोद्गायपनमिति (१) प्रदेष्टात्
 प्रुतो संघटप्रवेसात्मनो[१]द्यतिरेकात् परस्परं मेतो (मेदात् अ) र्व्यतिरेके अन्वयवदित्थयरेव
 (त्येक एव) स्वादित्येवं वचनम्, तत्रप्रवेष्टानाम् अवस्तुत्य (त्य) स्यात् । कुतः ? इत्याह-
 पदपूर्वार्थ इत्यादि । ततोऽन्वयस्य पदावस्य अनन्युपगमात् परेण इति भावः ।

- ५ तैद्व्यतिरिक्त्य अपि वे सत्य (सन्ति) इत्येके तन्न (वप्राह-) कोऽर्थ इत्यादि । इत्युप
 कर्माणि अर्माः ॐ "द्रव्यगुणकर्मसु अयः" [बौधे० सू० ८।१०।३] इति वचनात् । तेभ्यो
 द्यतिरेकफलं पदावस्य सत्तायाः सैमवाय समवायार्थमवात् ॐ "प्रिपदायसत्करी सत्ता"
 ईत्यभिधानात् । सामान्याविषये सन्त (न्यादिरूपावपेः सन्तः) नति यत् अत्राह-
 [द्र]व्येत्यादि । तेषाम् आत्मप्रवेष्टानां मनस्य (सा अ) न्येत या सरीगतिना वा सयोग'
 १० अन्वय[२]कर्मकः (अः) संयोगवाया (जो या) कुतः ? नेव । विभागव कुतः ? तस्य संपा-
 पूर्वतत्त्व (वैकल्यात्) तत्रभावेऽभावात् ।

कुतो न स्यात् ? इत्याह-द्रव्यातिरेकात् द्रव्याद् भेदात् तेषाम् इति, इत्यस्य च
 वस्वरंज[कुतः] संयोगादिःशुणः ? यतः संयोगात् । कुतश्चिद् अट्टाहः सहाकारिणः इत्य-
 नतिरेकः; तेषामिति चेत् अत्राह-तत्रे ("न च" इ) स्यादिना । तस्यैवमिदमत्र-आत्मनो द्यतिरि-

- १५ यमानाः तत्रप्रवेष्टाः यदि द्रव्यम्, यथा पटाद् द्यतिरिच्यमाना फणाकाइयः तत्रात्तद्रव्यम्,
 तत्रन्तरं वा स्युः ? तत्र भाषे पक्षे आत्मत्वसमवायाद् आत्मद्रव्यं त' प्रथमात्मवत् तत्रात्-
 (पुष्टम्) युक्तिर्यथात् । तदाह-न च नेव आत्म[त्त्व]मपान्तरं सामान्यं प्रहस्यु सम-
 वेतम्)

कुतः ? इत्याह-प्रत्यात्मम् आत्मानम् आत्मानं प्रति प्रत्यात्मम् आत्मनं(नो)

- २० नेवप्रसङ्गाद् बहुत्वमात्रिः । एवं मन्वते-एकत्रामनि "तद्वद्वत्वे [४४०१] अक्षयकारव (भ्य)-
 स्वादिप्रसङ्गः । किञ्च तेषाम् असर्वगतत्वे आत्मसर्वगतत्वेकान्तवप्रतिष्ठाहानिः । तेषां च मभसा
 संयोगे अक्षयसमवायोऽपि तेषामेव तत्संयोगजन्यत्वात्, इत्यस्य संयोगजन्यत्वात् तस्य संयोगार्थ
 ॐ "अट्टाः आत्मनःसंयोगात्" इत्यभिधानात् । न च अन्यसंयोगजः अन्यं सममति (वैति)
 सत्त्वान्तरेऽपि तत्रसहात् । अट्टा फलं च "तेष्वेयान्तु ॐ "फलं फलदायी" इति वचनात् । तेषां
 २५ च अकारान्तरगमने क्रियावचनम्, अवागने (अगमने) संसारमन्त्रिभोपाः । ता (ता) प्यन्वयस्य
 टणाद् अन्यस्य संसारः अतिप्रसङ्गात् । 'द्वितीयपक्षे वेदान्तराज्यैः तत्संयोगविरहात् कर्म
 तद्वद्वेन तदाकर्षणम् हरयविधि (इत्यपि) विन्ययम् । प्रवेष्टामनःसंयोगः परमाप्तुसंयोगवत् सरीप
 इति न असर्वगतत्व (त्वम्) सवगतत्वे प्रथमवत् प्रसंघातवत्त्वात् (प्रसङ्गात् अनवस्था) च ।

(१) अनेरे । (२) वैसिधेय । (३) परपदार्थमिहा अपि । (४) विघ्नस्य । (५) 'समवाय' इति
 वचनम् । (६) युक्त्या-"अविति ततो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता"-वैते सू १।१।३८ । (७) संयोग-
 मावे । (८) अनेरे । (९) प्रवेष्टानाम् । (१०) प्रवेष्टाः । (११) प्रवेष्टावद्वत्त्वे । (१२) प्रवेष्टावत् ।
 इत्यवन्वयः पाठो वचनः । (१३) "अप्यमनसोः संयोगाद्मौल्यतिरिक्ति"-प्रस मा सू ११८ ।
 (१४) अयमवैतेषु । (१५) "कर्मुः प्रिपदितमीकदेतुः"-प्रस मा सू ११९ । (१६) तत्रन्तरमितिचे ।

तत्परिकल्पनवैफल्यं वा, प्रथमात्मता(का)त् कार्यनिष्पत्तेः पुनरपि स एव दोषः । पुनरपि तत्परिहाराय तत्प्रदेशकल्पने तदेव आवर्त्तत इति चक्रकम् इति न किञ्चिदेतत् । द्वितीयपक्षे दोषं दर्शयन्नाह—**नाप्यनात्मन** इत्यादि । पक्षान्तरसूत्राणि(सूत्रेण अपि शब्दः) **अनात्मनं (नः)** प्रदेशस(स्व)रूपस्य द्रव्यान्तरस्य मनसा यः सन्निकर्षः तस्मात् न सुखादयः स्मृतयो भवितुमर्हन्ति । कुतः ? इत्यत्राह—**आत्मन्यादि (आत्म इत्यादि)** । दूषणान्तरमाह— **प्रदेशतद्गतोः** इत्यादि । सुगमम् ।

पुनरपि महात्म्य(पुनरपि दूषणमाह— आत्म) इत्यादि । 'आत्मा मनसा युज्यते, मनः [४४१क] अक्षेण(अक्षेण)इन्द्रियोता(येण अ)क्षम् अर्थेन' इति य आत्ममनोऽक्षार्थसन्निकर्षः संयोगादिसम्बन्धः तस्माद् बहिरर्थज्ञानोत्पत्तौ सत्यां युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः किन्न भवेत् ?

नन्वेकत्वा[न्म]नसो न तेन सर्वेन्द्रियाणां तैरर्थाना युगपत् सम्बन्ध इति चेत्, अत्राह— १० **मनसाम्** इत्यादि । एकत्वे मनसो युगपद् एकैव बुद्धिः स्यात् । न चैवमस्ति, अनभ्युपगमात् । तथैव(तथैव)आत्मान्तरेषु ज्ञानानुदयप्रसङ्गात् । तत एव तदुदये एकत्रापि युगपदेक(दनेक)ज्ञानोदयोऽनिवार्यः, अनेकत्रोत्पादाय इतिति(यतति) नैकत्र इति किञ्चित्तो विभागः ?

स्योदतत् बहुत्वेऽपि एकैतैव मसाऽतौकः (मनसा आत्मैकः) सयुज्यते, इत्यत्राह—**प्रत्येकम्** इत्यादि । एकम् एकं मनः प्रत्येकैकस्य आत्मनो यः सम्बन्धः तस्य नियमेन अवश्यभावेन १५ **अयोगात्** आत्मना व्यापित्वविरोधात् इति भावः । कण्ठदृष्टस्य घटनानियाम(कंष्टा अदृष्टस्य घटनात् नियम)कल्पना, उक्त(क्त)दोषदुष्टत्वात् । अथ अतदे(अप्रदे)शस्य आत्मनः प्रदेशदोष-योजना कीदृशी ? इत्यत्राह—**यदि** इत्यादि । कुतः ? इत्यत्राह—**तदर्थ** इत्यादि । तस्य आत्मनः । दूषणान्तरमाह—**तादृश** इत्यादि । तादृशस्य कूट[स्थ]स्य क्रमशः क्रमेण पुनः पुनः इति क्वचित् कस्याचिद् अवस्थायाम् ज्ञानसम्बन्धात् सर्वज्ञत्वम् 'असंभ(भा)व्यम्' इति वक्ष्यमाणेन २० सम्बन्धः । तर्हि(न हि) तस्यै सम्बन्धेऽपि विषयग्रहणोन्मुखता पूर्ववत् ।

युक्त्यन्तरमाह—**किं पुनः** इत्यादि । पुनः इति पूर्वदूषणदस्यानिश्रय(णादस्य निश्चय)-सूचकः । असर्वज्ञस्वभावमजहतः किं सर्वज्ञत्वम् ? इदम् दमत्तैव पर्यत्र[४४१ख] (इदममत्त्वा एव पर्यनुयोगः तै)त्सम्बन्धात् पूर्वविषयानभिमुखस्वभावो गगनादिवत् अग्राह्यते (अस्त्येव, उत) तदभिमुखस्वभावः^{१०} ? प्रथमपक्षे पूर्व वाक्यं (पूर्ववत् वाच्यम्^{११}) । द्वितीयेऽपि २५ सकलविषयाभिमुखः, कतिपयपदार्थाभिमुखो वा अस्य स्वभावः ? तत्र आद्ये विकल्पे^{१२} जन्मि-मात्रस्य सकलकुत्वाम् (सकलज्ञत्वम्) इति । द्वितीये द्वितीयमिति^{१३} ।

नत्व चोत्तरज्ञानं सति (ननु च उत्तरज्ञानं प्रति) समवायिकारणत्वमेवास्य विषयाभिमुखं (मुख्य) नापरम्, सहकारिविशेषात् कदाचित् कीदृशज्ञानं प्रति तस्य तद्^{१४} इति चेत् ? अत्राह—

(१) मनसा । (२) इन्द्रिये । (३) आत्मान्तरे ज्ञानोदये । (४) कठिना इत्यर्थः । (५) प्रदेश-रहितस्य । (६) आत्मन कूटस्थस्य । (७) ज्ञानसम्बन्धेऽपि । (८) नित्यत्वात् पूर्वावस्थावत् । (९) ज्ञानसम्बन्धात् । (१०) उत्पद्यते इति शेषः । (११) 'न हि तत्सम्बन्धेऽपि विषयग्रहणोन्मुखता पूर्ववत्' इति दूषणं वक्ष्यम् । (१२) प्राणिमात्रस्य । (१३) सर्वज्ञत्वमनभाव्यमिति । (१४) समवायिकारणत्वम् ।

प्राग् इत्यादि । प्रागिव(प्राग् अन्)स्मितज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं न ज्ञान (तच्छान्)स्वभावसम्बन्ध-
विकल्प (अविकल्पस्य) तच्छानमेव स्वभावः स एव सम्बन्धः तेन विकल्पस्य (कल्प) व्यपेक्षितस्य
इत्यर्थः, तत्समवायिकारणत्वं ज्ञानसमवायिहेतुत्वम् असंभाव्यम् । तथाहि म्म (यत्) ज्ञानस्वभाव-
(भाव)सम्बन्धविकल्प त (हं न तत्) ज्ञानसमवायिकारणम् यथा वृषिभ्यादि, तथा च परस्व आत्मा
५ तद्विकल्पः, इतरथा वृषिभ्यादिरपि तत्कारणं भवेत् ।

ननु कार्यस्य वृषिभ्यादेः संस्कारफलत्वे प्रत्यभिज्ञाविभेदाः, शरीरादेरनित्यत्वादिति चेत्
परमाणूनां स्यात् । वेपामदशनात् नेति चेत्, किं पुनः परपरिकल्पितात्मना (स्मनः) वृक्षनमिति ?
तथा चेत् परमाणूनामस्तु । ज्ञानस्य गुणत्वाद् आधारमात्रं सिध्येत् तु वा (त्, र्त्वा)त्या
परमाणवा वा इति न निश्चयः । तथा तत्कारणत्वे तद्रूपादिवद् बुद्धेः अस्मदादिमिदमहमिति
१० चेत् आत्मनाऽपि संस्कारणत्वे तद्विमुक्तवत् तदग्रहणं किञ्च स्यात् ? अत्र गुणवैशिष्ट्यं न परे-
[ति] न [४४२६] विभागहेतुः ।

अथ परमाणूनां बुद्धिगुणत्वे व्यापित्वं व्योमवत् स्यात् । तथाहि—‘परमाणवो विमवा-
नित्यत्वे सति अस्मदादिप्रत्यक्षगुणाधारत्वाद् व्योमवत्’ इति चेत् न घटादिना व्यभि-
चारान् । एकात्मिकनित्यत्वस्य सन्नत्र निषेधात् । ततो यथा र्त्सम्बन्धविकल्पत्वात् न परमाणवाः
१५ तत्समवायिकारणं तथा अतमापि मा भूत् । असमवायिकारणत्वं स्यादिति चेत् अत्र-
असमवायिकारणत्व च इति सबसंभाव्यम् ।

ननु किमिदम् असमवायिकारणम् ? समवायिकारणाद् अन्यदिति चेत् निमित्तकारण-
मपि तेषोऽन्यद् भवति, तथा च बहुवृत्त [विवत् त] द्विकल्पस्यि^१ तत्कारणम् इति निषेधानुपपत्तिः ।
अथ स्वकारणसमवायि^२ च उत्तराश्रयस्य पूर्वसम्पत्, स्वकारणकारणसमवायि^३ यथा पतः (फलस्य
२० प्रवि तन्नुरूपम्) कारणकारणसमवायि वा (समवायि^४ वा) यथा ज्ञानस्य आत्मनः-
संवागः, असमवायिकारणमुच्यते तत्रपुच्छम् आत्मनः कश्चित् कार्ये (कार्ये) तदन्युपगमात् ।
अन्युपगमादथ पू (भाव इ) व्यस्य इति चेत् सच्यते—स्मरणज्ञानोत्पत्तौ संस्कारस्य तत्त्वं
‘‘तदुत्पत्तौ ज्ञानस्य ‘‘ज्ञानदो ज्ञानहेतुश्च संस्कारः’’ इति वचनात् असमवायिकारणत्व
मिष्यते परेष, स्वकारणसमवायित्वस्य^५ भावात् तदपि तद्विकल्पस्य^६ असंभाव्यम् । यत्रैव हि
२५ वेतनस्य जातन (नाऽवेतन) मुपादानम्, तथा तत्समवेतं वेतनं युक्तम् ।

(१) अवित्यक्तभावस्य । (२) ज्ञानसमवायिकारणत्वे । (३) हेतोः । (४) आधारमात्रस्य । (५)
वृषिभ्यादिरपरमाह्वयम् । (६) ज्ञानकारणत्वे । (७) विद्यते इति शेषः । (८) ज्ञानसम्बन्ध । (९) समवायि-
कारणवैशिष्ट्यम् । (१०) शाब्दस्वभावसम्बन्धविकल्पमपि । (११) ज्ञानसमवायिकारणम् । (१२) उत्तर-
श्रयस्य कारणम् अकारणः तत्र समवायि । (१३) परिकल्पस्य कारणं यद्, तस्य कारणं तन्तवा, तेषु समवायि
समवायिसम्बन्धैव सर्वमात्रं तन्नुरूपम् । (१४) शाब्दस्य पूर्वकारणम् अज्ञाना अपरम्बन्ध कारणं मनः,
अथवा समवायिसम्बन्धैव सर्वमात्रः जातनसर्वशेष इति । (१५) ‘एतत्’ इति व्यर्थम् । (१६)
संस्कारोत्पत्तौ । (१७) तुच्छम्— शाब्दो “” म वास्तिकम् ३१२२० । (१८) अत्रत्यस्य कारणम् आत्मा
तत्र समवेतः संस्कारः इति । (१९) ज्ञानसमवायिकारणस्य आत्मनः ।

भवतु आत्मनः प्रदेशाः, ते च(न)ततः कथञ्चिद्धिज्ञा इति चेत् , अत्राह—यदि पुनः इत्यादि ।

[यदि पुनः

प्रदेशतद्द्वैक्यं चेत् प्रतिपत्ताऽयं न लक्षयेत् ।

स्याद्द्रव्यपर्याययोस्तेत्वं जयेद् धार्ष्ट्येन सौगतान् ॥२७॥

५

आत्मादीनां प्रदेशतद्गतोः भेदेऽपि स्वभावत एव कथञ्चित्तादात्म्यं सम्बन्धान्तरा-
भावात् । गुणगुणिनोः सहभूतयोः जातितद्गतोश्च न कथञ्चित्तादात्म्यमिति स्वमनी-
षिकया तत्त्वमिदन्तया प्रतिष्ठापयितुकामः वैयात्येन कुतर्कविभ्रमात् स्वार्थाकारयोः तादा-
त्म्यपरिणामं प्रतिक्षिपतः शौद्धोदनिशिष्यकान् विजयते । नहि प्रदेशतद्गतां घटपटवत्
स्वातन्त्र्यं समवायासंभवादन्यत्र तादात्म्यात् ।]

१०

प्रदेश-आत्मनोः कथञ्चित्तादात्म्येऽपि अत्र तचन्नेति (अन्यत्वं नेति) चेत् , अत्राह—
[४४२ख] तद्वदेस (प्रदेश) तद्द्वैक्यं चेद् इत्यादि । प्रदेशतद्गतोः ऐक्यं प्रपत्तप्रतिपन्वः
(प्रतिपत्ता) प्रतिपन्नवानयं नैयायिको न लक्ष्ययेचित् (लक्षयेत् चेत्) स्यात् कथञ्चिद्
द्रव्यपर्याययोः [तत्त्वम्] एकतानात्व (तानत्व) मेव लक्षयेद् इत्यर्थः । जयेद्धारष्ट्येन
सौगतान् द्रव्यपर्याययोः ऐक्यम् अलक्षयतः ।

१५

कारिकां विवृण्वन्नाह—आत्मादीनाम् आदिशब्देन गम (गग) नादिर्गृह्यते, प्रदेशतद्गतोः
भेदेऽपि कथञ्चित्तादात्म्यं स्वभावत एव । कुतः ? इत्याह—‘सम्बन्धा’ इत्यादि । तादा-
त्म्यसम्बन्धादन्यस्य सम्बन्धस्य अभावात् । न तावत्तयोः^१ संयोगः , मनःसंयोगवत् प्रसङ्गात् ।
न चैवम् आत्मादीनाम् तेषु तेषां (ते वा प्रदेशाः) स्युः, इतरथा घटादयोऽपि^२ संयोगाऽविशेषात् ।
घटादीनामपि स्वप्रदेशैः संयोग एव स्यात् । अयुतसिद्धत्वमन्यद्वा प्रकृतेऽपि समानम् । नापि २०
समवायः , तेषां^३ तदारब्धत्वप्रसङ्गात् , तथा च घटादिवदनित्यत्वम् , स्वारम्भकावयवसन्निवेश-
विशिष्टत्वेन ईश्वरस्यान्येश्वरपूर्वकत्वम् । तत एव संयुक्तसमवायादयो दूरोत्सारिता एव ।
न गुणगुणिनोः कथञ्चित्तादात्म्यम् , अपि तु भेद एव । किंभूतयोः ? इत्याह—सह इत्यादि ।
पुनरपि कयोः ? इत्याह—जातीत्यादि । चेति समुच्चये । इत्येव स्वमनीषिकया तत्त्वम् इदन्तया
भेदेकान्तरूपतया च नानेकान्तक्षणिकादिरूपतया प्रतिष्ठापयितुकामः शौद्धोदनिशिष्यकान् २५
च वैयात्येन विजयते । किं कुर्वतः ? इत्याह—तादात्म्यपरिणामं प्रत्यक्षं प्रतिक्षिपतः कुतर्क-
विभ्रमात् । [४४३क] कथं त प्रतिक्षिपतः ? इत्याह—स्वार्थाकार इत्यादि । प्रपञ्चेन चर्चित-
मेतत् । प्रदेशतद्गतोरपि तादात्म्यं नेति चेत् , अत्राह—नहि प्रदेशतद्गतां घटपटवत् स्वातन्त्र्य
(न्त्र्यं) भवेद् इति भावः । समवायादेर्भावात् नैवं^४ चेत् , अत्राह—समवाय इत्यादि । किं सर्वथा
तदसंभवः ? , इत्याह—अन्यत्र इत्यादि । तादात्म्याद् अन्यस्मिन् सम्बन्धत्वे इष्यमाणे तद- ३०
संभवः, तादात्म्ये तु संभव एव ।

(१) प्रदेशतद्गतो । (२) आत्मादीनाम् स्यु । (३) प्रदेशानाम् । (४) स्यादिति । (५) न
स्वातन्त्र्यम् । (६) समवायासंभव ।

एतद्वै शर्शमन्नाह—संयोग इत्यादि ।

[संयोगसमवायान्ध्यामन्यत्र विमुद्रव्यवत् ।

स्वतः स्वभाषतावात्स्याहत् न व्यवतिष्ठते ॥१८॥

मर्वत्र तथापरिणाम मुक्त्वा नापरः संयोगः समवायो वा सम्बन्धः परिकल्प्य ।

५ तदभावे सर्वगतानां स्वप्रदंशुचेरप्रतिषेधात् । एदुर्भेदैकान्तं समवायवृत्तेः समवायस्य विशेषणीभावोऽयं सम्बन्धश्चेत् सर्वत्र त्रयमेवास्तु । नवै तत्]

स्वतः स्वभाषतावात्स्याद् ऋते यिना अन्यत्र अन्येषु परस्परं भिन्नेषु कृतः सम्बन्धो व्यवतिष्ठेत(प्रत) ? एतन्तमाह—विमुद्रव्यवत् इति । संयोगाते(ति) र्भेद-विष्टेति चेत् अत्राह—संयोगसमवायान्ध्यां न व्यवतिष्ठत इति ।

१० कारिकार्थं [मा]ह—सर्वत्र इत्यादि । न्यया(तया)परिणामम् अविनिभागपरिणामं मुक्त्वा नापरः पुरुषपण्डयोः सम्बन्धः परिकल्प्यः । काऽसौ ? इत्याह—संयोग, किन्तु तथा परिकल्प्यः । यदि पुनरुच्योः कश्चिच्छेदात्स्वतः वर्तमानः संयोगः स्यात्, तस्य पुरुषपण्ड्यावयवौ सौ च अवयवी इति प्रसक्तम् कपालपटवदिति तथा च एककपलात् नियमेन सर्वाङ्गत्वम् । आत्मशरीरयोरपि अन्योऽवयवी, न चैवम् इति । तथा गुणवादीनां तथा परिणामं तावत्स्व-

१५ परिणाम(मी) मुक्त्वा नापरः सम्बन्धः परिकल्प्य(प्यः) । कः ? इत्याह समवाय इति । कः ? इत्याह—तदभावे तथा परिणामभावे सर्वगतानाम् आत्मादीनाम् स्वप्रदंशुचेरप्रतिषेधमाभात् (न्धात्) सम्बन्धामाभात् तथापरिणामः परिकल्प्यः (प्यः) । [४४ ३२] कस्मिन् ? इत्याह—तदुर्भेदैकान्ते एतद्वैशेष्येणोः नानात्वैकान्त इति । समवायः प्रैतिबन्ध इति चेत् अत्राह—समवायवृत्तेः इत्यादि । समवायस्य स्वत एव वृत्तिः इति चेत् अत्राह—समवायस्य

२ इत्यादि ।

असम्बन्धः समवाय इत्येके तेषां गुणो गुणी समवाय इति प्रत्ययव्रतनात् स्वसम्बन्धं पश्यते नासम्बन्धे(न अक्षय्ये) पदार्थान्तरवत् वजननन्तरिवात् । अक्षय्येत् तर्हि अक्षय्यागात्तथा [यथा] सुष्ठु गुणयोगात् सुष्ठु । अक्षय्येत् ततो भवे सम्बन्धासिद्धिः । पुनः समवाय-परूपने नैवनेवत्वा(त्यने अनवत्वा) विज्ञेयणीभावात्(वाऽत्र) सम्बन्धवत्(इत्) सर्वं च

२५ (मर्वत्राऽ) मर्वत्रास्तु किं समवायेन ? नहि गुणाद्योः श्रव्यस्य न विज्ञेयणम् । गुणागुरुरप्रतीति [१] एव (वै) स्यात् न इदमतीतिः इति चेत् कथं समवाये शक्तिः ? इति प्रतीतिः ? सोऽर्धं यिस्रपत्रीभावः इह इहेतिप्रत्ययहेतुः मान्यत्रे[सत्य] नीहवरविष्ठसितम् । तस्वसम्बन्धेति (स्येऽपि) तदन्तररूपने आम्नाऽनवत्वा । विस्रपत्रीभावाऽपि मावस्य किं कुत्रापः स्यात् ? अकिञ्चित्करत्वं यस्तुत्याऽयोगात् । किञ्चित्करत्वं सर्वं तद्वरत्तम् । शक्तिः ततोऽभिन्नेति चेत् तथा गुणाएवाऽपि

(१) संयोगः । (२) स्यात् । (३) सर्वोत्तरमः । (४) सम्बन्धः । (५) अत्राहः समवाये च विष्टेतिर्भवेति असम्बन्धः । (६) समवायात् । (७) समवाये । (८) प्रत्यादी । (९) सम्बन्धात्परिकल्पने । (१०) समवायात् ।

तद्वतो न व्यतिरिच्यन्ते । 'घटस्य रूपादयः' इति न स्यादिति चेत्, 'तद्वतः शक्तिः' इति कथम् ? गुणगुणिनोरभेदे एकग्रहणे सर्वग्रहणमिति चेत्, किं पुनर्द्रव्यादिग्रहणे सन्नि(शक्ति)-ग्रहणम् ? तथा चेत्, मन्त्रादौ संशयादिः कुतः ? इति यकिञ्चिदेतत् । [३४४क] परमतम् आगच्छते नवै इत्यादि । तच्छब्देन आत्मानि(दि) परिग्रहः ।

तत्र दूषणमाह—निरंश इत्यादि ।

५

[निरंशात्माणुसंयोगात् स्मृतिर्नित्यं प्रसज्यते ।

परमाणुवदिष्टं चेत् स्मृतिषट्कं सहेक्ष्यताम् ॥२९॥

आत्ममनसोः निरंशत्वैकान्ते सन्निकर्पासंभवात् अकादाचित्त्वात्मविभुत्ववद्द्यावद्द्रव्यभावित्वात् कथं तत्प्रभवगुणविशेषस्य अन्यानपेक्षिणः कादाचित्कत्वं यतः कदाचित् स्मृतिः । अदृष्टकारणत्वे मनोऽहेतुकं स्यात् । सत्यपि अणौ मनसि आत्मनः स्मृतीनां १० पण्णां सप्तानां वा सहैवोत्पत्तिः स्यात् परमाणुवत् । तदेतत् तदागमपठितं करणमात्मान्तरं द्रव्यान्तरं सदपि विचार्यमाणं अन्तर्बहिश्चाकिञ्चित्करम् ।]

अणुरिति मनसोऽभिधान(नम्) निरंशौ यौ आत्माणू तयोः संयोगाद् हेतेः (हेतोः) स्मृतिः नित्यं सदा, उपलक्षणमेतदिति सर्वत्र च प्रसज्यते । न खलु समर्थस्य कारणस्य सर्वत्र सर्वदा भावे कार्यकादाचित्कत्वम्, अतत्त्वार्थत्वप्रसङ्गात् ।

१५

ननु सयोगस्य द्रव्ये सर्वत्राऽवृत्तेः नायं दोषः, नहि परमाणूनां संयोगाः (गः) तावद्द्रव्याप्य वर्तते । तदाह—परमाणुवद् इष्टं चेत् इति । यथा परमाणुषु सयोगो वर्तमानो न सर्वदा तदात्मनि वर्तते अयावद्द्रव्यभावित्वादस्य तथा आत्ममनसोरप्य (रप्ये) तदिष्टं चेत् ; अत्रोत्तरमाह—स्मृतिषट्कं सह युगपद् ईक्ष्यताम् ।

एवं मन्यते—आत्मनो व्यापिनो मध्ये वर्तमानस्य अणुमनसोऽयावद्द्रव्यभाविनोऽवश्यं २० घट(षट्)संयोगाः आत्मनः[ः], स्वात्मना तस्य षड्भिः दिग्भिः सम्बन्धात्, तथा च तयोः तदेव सावयवत्वम्, अन्यथा कुतोऽस्य प्रदेशवृत्तित्वमिति ? अथ यथा जैनस्य परमाणूना नैरन्तर्येण अवस्थान सयोगः तथा ममापि आत्ममनसोः इति, युक्तमेतत्, किन्तु न सयोगो गुणः सर्वगतत्व(तः) मनोदेशपरिहारा[त्] । भवन्तु तस्य युगपत् षट्संयोगाः, तेभ्यस्तु स्मृतिः एकैव वज्रा (तर्जा) तन्तुभ्य एकपटवत् तत्सयोगेभ्यो वा इति चेत्, न, अन्यथाऽभिप्रायात् । तथाहि— २५ यथा एकत्वेऽपि मनसः ततः सहात्मनि समवेताः सयोगाः पट् तथा स्मृति(त)योऽपीति [४४४ख] न तदेकत्व स्मृत्येकत्व(त्व)निबन्धनमिति ।

कारिका विवृण्वन्नाह—आत्म इत्यादि । आत्ममनसोः निरंशत्वैकान्ते अङ्गीक्रियमाणे सन्निकर्पस्य आत्ममनसोः सयोगस्य तयोरन्यस्य सम्बन्धस्य असंभवात् अकादाचित्त्वात्मविभुत्ववद्द्यावद्द्रव्यभावित्वात् कारणात् कथं तस्य तत्प्रभवगुणविशेषस्य तस्मात् सन्नि- ३० कर्पात् प्रभव उत्पत्तिः यस्य स चासौ गुणविशेषश्च बुद्ध्यादिः तस्य । न[नु] तदपेक्ष(स्य)स्य

(१) गुण्यादे । (२) अस्ति ? (३) सयोगस्य । (४) भवति ।

सहस्रगिणः कादाचित्तस्यात् कादाचित्तम् इति च न , अत्राह—अन्यान्यपक्षिण इति । पक्षि-
 येतत् । यत् 'नैस्त्रयापि[त्क]त्यात् स्मृति फदाचिन् ग्यात्' इत्यप्याहारः । तथा मनुस्म-
 ७ "सुरादिस्वप्नादिज्ञानानि इन्द्रियजनितानि, तस्मात्, चतुरादिजनितरूपाणि ज्ञानवत्,
 यत् तद् इन्द्रिय तन् मन " इति' तस्मिन् । ततः तद्वाय' क(का)दाचित्प्रथममुक्ति
 ५ मन्यत । अत्राहस्य कादाचित्प्रथममुपगम्य तस्यपि (नस्यापि) तत्प्रारण्य वापे इत्यत्राह—अत्र
 इत्यादि । अहतुक्तम् अविद्यमाननिर्णयं मन स्यात् ।

ननु चतुरादिज्ञानम् अट्टातुपत्रायत्न इति तत्र एव तत्रिण्यत्तमभ्युदादिभ्यः अनर्थकं
 भय[त्] तत्रतीर्तनेति च न मनादिति तत्र एव माऽन्यथकम् अनन्तरानुमाना[त्] तत्रतीर्त-
 ति च न स्वमयद्वन्द्वमिधायाम् , तस्य च मापनात् । अथुना मनाऽभ्युपगम्य इत्य-
 १० माह—सत्यपि "स्यादि । मत्यपि न कथमयमिति अर्था मूढम मनसि प्रदायत्प सत्त्वस्य (१३ऽस्तत्)
 प्यात्मन स्मृतीनां पक्षां मत्तानां [४४५क] वा म ग्यनाप्या(धा मनसाऽप्याप्यन')
 सम्यधा[त्] सर्वज्ञान्यधि स्यात् । कुतः ? इत्यत्राह—परमाणुवदि[त्वादि]

स्यान्मव(न) त्वम(त्वम्)तेऽपि मनादिति तदप्यवमदुक्तं स्यात् । आगमगम्यत्वान्तीर्-
 यत् मदीयं तवास्तु । तदप्यवजनस्य अत्राहः सिद्धिर्नैव च न स्वदीयदपि ममानम् । इत्य-
 १५ कम्पन्त्य उभयप्रति अत्राह—तदेतद्वा ग्य(दागम) इत्यादि । तदानामपत्ति(मपठि)मपत्त-
 विचायेमाणम् अताऽ[किञ्चित्करम्] किञ्चित्पि क्तु न ममथ(कम्) । किंभूतम् ? सद्दि
 आगमपाठमात्रेण विद्यमानमपि । ननु अम्बापक्रियाऽरणात्त[किञ्चित्करं] कथं सप[त्वा]मिति
 च न ? त[त्]न्यस्य(त्व)कायकरणेऽपि सुरादिबद्दनाया पिच्छन्द्रियादिबद् अनुपपयात् एवमि-
 धायानात् । पुनरपि किंभूतम् ? करणमिति । क्व रूपेण ततत् ? इत्याह—आरम् इत्यादि । त-
 २० मान्त[त्]त्वन । पुनरपि किंभूतम् ? इत्याह—द्रव्यान्तरम् मनीयमानात् चतुरादिद्रव्यात्[स्व-
 द्रव्यं द्रव्या]न्तरम् इति । क्व अकिञ्चित्करम् ? इत्याह—अन्तर्वहिन्य । अन्त' सुखारित्त्ववेत्ते,
 महि सुरादिस्वस्वदन न शोपमिन्द्रियत्रन न मरु(स्वस्व)वेदन शोपमिन्द्रियम्, अमनके
 १ अन्वया विभागापगमान् (१) यहिस्त (यदिह) पटाशौ । तत्र कस्यचित्तानरव(स्वचित्तानरव)
 चतुरादिपरस्पातुमवाते 'परस्य अनुभववाच'भाषात् । मित्रायपि (शिक्षालापारि)महत्प्रयत्ने
 २५ सर्वभरदत्तत्वेतरकृते मनुष्यस्य व्याकरणप्रक्रियामहत्परवत् । तदुद्वेगतत्वेतरे आचरणप्रयोग-
 मविद्यापत् । 'सत्यपि' इत्यनेन आगमगम्यत्वम्, 'अकिञ्चित्करम्' इत्यनेन तत्रसाध-
 यन्वर्थाऽम्बाद् अननुमेयत्वं इहायतिस्व ।

मनु (मनु) "आत्मप्रवेशाचरणशोपानरूपस्य भावेन्द्रियस्य रूपकरणवेद्यत्वात् [४४५ ख]

(१) अहमिति । (२) कृत्वा—"सुरादिभ्यो वा करणपरिच्छेदाः प्राज्ञत्वाद् क्वादिबद्" ।—अह
 व्यो घृ ३२५ । "सुरादिमतीतिरिद्विबद्धा अशरोक्षमतीतिबाद् । "रक्षति। इतिबद्धा ज्ञानबाद् ।"—अह
 क घृ ९ । (३) मत्तान् सत्त्वान् कर्त्तव्ये । (४) अहदादेव । (५) क्वादिशोकोत्पत्तेः । (६) अहमतेऽपि ।
 (७) 'तदेतद्वागम' इति बचमानायाः कृते मतीकम् । (८) 'अकिञ्चित्करम्' इति । (९) 'परस्पातुमवाते'
 इति किञ्चित्करम् । (१०) आगमप्रवेशेयु वा आचारणशोपानमः तदुद्वेग ।

[तत्] सिद्धिरिति चेत् , कु(क्व) तस्य तदा(द)पेक्षा ? रूपादौ इति चेत् , तत्र चक्षुरादि-
लिङ्गादेर्भावा[त्] सिद्धसाधनम् । तत्र ततोऽप्यन्यस्य साधने , साङ्ख्यमतवद् अनवस्था ।

किंच, सर्वस्य तत्कृपे वे समस्य(तत्क्षयोपशमस्य) प्रमेये प्रवृत्तावधि(वपि) ज्ञानं परा-
श्रयम् इति प्रत्यक्षत(श्वं न) स्यात् । कु (क्व) ? भाविनि सुरादाविति चेत् , न, उक्तमत्र
[अ]मनस्कसुरादिना व्यभिचारादिति । ५

किं च, एव वादिनः सर्वमध्य[क्ष]म इन्द्रियजं तत्त्वात् कुतो न सिध्यति ? अन्यथा-
नुपपत्तिविकल्प्यात् , इतरत्र समानमिति स्वीयतामविवादेन ।

भवतु वा परपथि(परि)कल्पितं मनः ततो ज्ञानं वा, तथापि योगमते 'न सर्वज्ञानं वा
तथापि यागमते' न सर्वज्ञः इति दर्शयन्नाह—स्वत इत्यादि ।

[स्वतोऽसत्यः पुनः संचित्प्रकाशासंभवाद्यतः ।

१०

अत्यन्तमात्मनि परतः अनवस्थानतः कुतः ॥३०॥

सत्यपि सर्वार्थमन्निकर्षे असर्वज्ञत्वं सदासदात्मकत्वात् वस्तुनः । यतोऽयं योगनि-
र्मितेन्द्रियशरीरः ऋद्धौ सर्वान् अनेकधा पश्यदनुस्मरेद्वा ।]

स्वतः स्वरूपेण अत्यन्तम् एकान्तेन आत्मनि स्वरूपेऽसत्या(त्यः)तत्राव्या-
[प्रियमा]णायाः संविदो ज्ञानस्य प्रकाशासंभवात् तस्याः प्रतिभा[माभा]वात् कुतः पुनः १५
सर्वज्ञत्वम् स्वबुद्धेरप्यग्रहणात् । तत्र युक्तम्—*‘सदसद्वर्गः कस्यचिद् एकज्ञानालम्बनमेक-
त्वात्(नम् अनेकत्वात्) पंचाद्गुणवत्(पञ्चाद्गुणवत्)।’ इति, तत्सविदा व्यभिचारात् ।
ज्ञानान्तरात् तस्याः प्रकाशे, इत्यत्राह—परतः अन्यतो ज्ञानात् तस्याः ‘प्रकाशासंभवात्’
इति सम्बन्धः, अनवस्थानेतो(स्थानतोऽ)र्यमात्रस्यापि ग्रहणाभावात् ।

यद् यस्मात् [सन्निकर्षे]सत्त्वा(सत्त्वा)दयं परीक्षमाण आत्मा सर्वान् अर्थान् पश्येत् । २०
किंभूतः ? इत्याह—योग इत्यादि । कस्मिन् सति ? इत्याह—सिद्धा(ऋद्धा) वित्यादि । कथं
किंच ? इत्याह—अनेकवा(धा) इत्यादि । तथा अनुस्मरेद् वा । ‘यतः’ इति वा आक्षेपे
[४४६क] नैव[अनुस्मरेत्] ।

अथ संविद् आत्मनि सत्त्वेऽपि सन्निकर्षवादिनः प्रकारान्तरेण सर्वज्ञत्वाभाव(वं) दर्शय-
न्नाह—‘सत्यपि’ इत्यादि । संभवानायाम् अपि शब्दः । योगनिर्मितेन्द्रियशरीरस्यापि योगिनः २५
मनसः चक्षुरादेर्वा अर्थैः सन्निकर्षस्य भावतो[S]भावाद्रिद्धि(वात्) । ऋद्धि(प्रादुर्भावात्) पूर्वम्
उत्पद्य विनष्टैः सद्धि(तद्)व्युपरमात्, १० ऊर्ध्वं उत्पत्त्यमानैः सन्निकर्षाभावात् । तथापि उच्यते—
सत्यपि सर्वतः सर्वार्थैः सन्निकर्षे अस्य ‘अयम्’ इत्यनेन जातविभक्तिपरिणामेन सम्बन्धात् ।
किम् ? असर्वज्ञत्वम् । कुतः ? इत्यत्राह—सदात्मकत्वा सदा(सदसदा)त्मकत्वात् सदात्म-
[कत्वादसदात्म]कत्वाच्च । कस्य ? वस्तु[नः]इति । द्रव्यादीना[ना सदात्मकत्वम् अ]सदात्मकत्वं ३०

(१) भावेन्द्रियस्य । (२) द्रव्येन्द्रियापेक्षा । (३) तेन एकादशेन्द्रियस्वीकारात् । (४) मध्यक्ष-
त्वात् । (५) इति चेत्, + (६) ‘न सर्वज्ञानं वा तथापि योगमते’ इति द्विलिखितम् । (७) स्यात् ।
(८) परमार्थतः । (९) सन्निकर्षस्य नष्टत्वात् । (१०) आगामिकाले । ऋद्धिप्रादुर्भावात् ।

प्रागभावादीनामिति । अपरुपसंज्ञया इहमुच्यते । अयमभिप्रायः—यथामवानामिन्द्रिबसमिहर्षः
सहात्मनाम् तेषां तेन महजमस्तु, असहात्मनानुमा(नां तु मत्ता)नास्तीति कथं तेन महजम् ।
घटादिप्रागभावादिः[न]इन्द्रियेण संयुक्तः अद्रव्यत्वात् । नापि तत्र समवेतः, तत्त्वत्(तत्त्वतत्त्व)
एतत्प्रयमसङ्गात् । अत एव सम्बन्धसम्बन्धाऽपि दुष्यतः ।

५. स्यान्मतम्—इन्द्रियेण घटादिफ(कं) समिहकृत् तेन च प्रागभावादिः, ततो रूपारिषत्
अस्य महजमिति, तदस्य च(मत्त य)तः अभावस्य अद्रव्यत्वात् न तेन घटस्य संयोगः ।
न च समवायः अभावकाले तदभावात् । अत एव नाम्योऽपि सम्बन्धः ।

अथ मतम्—घटसंयुक्तन्द्रियस्य घट(टा)भावेन समुक्तविशेषणीभावसम्बन्धः, रूपाद्यमान
संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणीभावसम्बन्धः, रूपा(पत्वा)द्यभावेन संयुक्तसमवेतसमवेतसमवेत-
१० विशेषणीभावः, [४४६त्वं] एवं कमादापि चकम्पमिति तदप्यसत् सु(स्व)ममया(व)-
ध्यापाठान् । यद्(यो)दि पत्स्य प्रा[गभावात्]र्षसाभावाम्या(ध्या) साङ्गात् सम्बन्धः सं
(स एव) अनित्यता इति । “उमयानम्यधि(न्तम्यमधि)सत्ताऽनित्यता” [म्यापत्त०
५००८४] इति किमनेन ?

किंच, विशेषणीभावसम्बन्धप्रतिपत्तौ ‘इहमस्य विसंपन्नम्’ इति कुतः प्रतिपत्तिः ? न
११ हि संयोगप्रतिपत्तौ ‘इहमस्य संयोगि’ इति संवित्तिमुक्ता ।

ननु यथा समवायमह्येपा(जेऽपि ‘इ’इमत्र समवेतम्’ इति प्रतीतिः, तथा अत्रार्थेति
चेत् न साम्यसमत्वात् निवृत्ततस्य । ‘समवेतम्’ इति हि समवायापेक्षिणी प्रतीतिः, यथा
‘संयुक्तः’ इति संयोगात्प(गापेक्षिणी । न च तदप्रतीतिं सा” युक्ता, अन्वया ह्युक्ताऽप्रतीतिं मुक्त
इति संवित्तिः स्यात् । न चैवम् इति । प्रतीपत्ते सोऽस्तीति चेत्, “तस्य इन्द्रियेण कः सम्बन्धः ?
२० विशेषणीभाव इति चेत् अतवस्था । अपि च, इन्द्रियघटसंयोगकाले न प्रागभावः प्रवर्त्त
वा,[त]त् कथम् इन्द्रियस्य तत्र पारम्यसम्बन्धः । न हि असत्ता सतः सम्बन्धः परविषया
नेच । प्राक्त्वइच्छान्तस्वोर्भाव(इच्छात्स्वो)ऽभावः) इति चेत् तदा न घटः नापि इन्द्रियसंयोगः ।
न च अभावाऽप्रतिपत्तौ विसंपन्नम्, वण्डवत् । प्रतिपन्नइत्थेत् न तावेत्(तावत्) सह घटम्,
“तत्काले” तदभावात् । नापि केषळः तदुग्रहणोपायाभावात् । अत एव स्वसंभावोऽप्यस्ती” न
२१ विसंपन्नम् ।

(१) इहमस्य संयोगि । (२) संयुक्तसमवाया समवेतसमवायादिके वा विशेषक-
विशेष्यभावौ वा च संभावः सम्बन्धबोधेन तद्भावात् । (३) सम्बन्धः । (४) अभावेन । (५) वरत्ता
सद्भावात् । (६) एवम् समवेतं घटोऽधिकः । इन्द्रियसंयुक्ते घटे कथं समवेतं तद्विशेषकसमवायः । (७)
एवम् समवेतं घटोऽधिकः । इन्द्रियसंयुक्ते घटे कथं समवेतं तत्र कथत्वं समवेतं तद्विशेषकसमवायः ।
(८) उक्तम्—“वस्योमवायसम्बन्धविसत्तासम्बन्धविसत्ता । अतिल्लतामुक्तिः = वस्य विसाविकारैः इहमस्य
मात् पञ्चाद् धावत्त जन्तस्य प्यववाचकः सत्तासम्बन्धः तद्वाचिनी अतिल्लतामुक्तिरिहा”-न वा
मन्वेत् ११११ । “या इमवायपरिच्छिन्नस्तुपत्ता ता अतिल्लता”-अभावात् । (९) संयोगसमवाय-
प्रतीतिः । (१०) संयुक्त इति समवेत इति वा प्रतीतिः । (११) संयोगस्य समवायत्व वा । (१२)
प्राक्त्वइच्छा विद्यतीति प्राक्त्वभावात् । (१३) वरत्तम् । (१४) अभावस्य असद्भावात् । (१५) अभावात् ।

परः प्राह—इन्द्रियसंयुक्ते घटे सत्ता समवेता तद्विशेषणं प्रागभावादिः, ततः संयुक्त-समवेतविशेषणीभाव इति, तदायसारम्, नित्यायाः तस्याः [४४७क] तद्विशेषणायोगात् आत्मादिवत् ।

किंच, प्रागभावो घटकाले विनश्यति तदा तस्यापि प्रध्वंसोऽस्ति, तथा प्रध्वंसस्य प्राग-सतो भावे प्रागभावः, न च तत्रेयं ग्रहणप्रद्विया (प्रक्रिया), सत्तासमवायाऽभावादभावस्य । न च तस्यानित्यताव्यपदेशः, उभयान्तव्यवधिसत्तासम्बन्धाभावात् । नास्तीति चेत्, पदादौ- (पटादौ) कः समाश्वासः ? उपचारात् स तत्रेति चेत्, अन्यत्रापि ततः स्यादविशेषात् । विशेषणीभावो परतो व्यमानोऽवधानात् (भावोऽपरतः सम्बन्ध्यमानश्चेत्) तस्यापि तेन कः सम्बन्धो येन ग्रहणं भवेत् ? विशेषणीभाव इति चेत्, किं पुनरसावनेकः (सो^१ अनेकः ?) तथा चेत्, समवायोऽपि स्यात् । समवेतबुद्धेरभेदोन्नैवं चेत्, तन्निवन्धनापि बुद्धिर्न भिद्यत इति समानम् । तन्न असदात्मना इन्द्रियसन्निकर्ष इति न तस्य ग्रहणम् इति [न] सर्वज्ञत्वं सन्निकर्षवादिनः इति स्थितम् ।

तथापि सर्वज्ञत्वोपगमे नैयायिकवत् सौगतस्यापि किञ्चित् स्वाभ्युपेतं तस्य (नश्य)तीति दर्शयन्नाह—प्रत्यक्षम् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षं सर्वविषयं भिन्नकालमनागतम् ।

वेत्ति चेदर्थसारूप्यात् प्रामाण्यं संविदां न वै ॥३१॥

कुतश्चिदर्थदुत्पन्नं ज्ञानं यदि तदतिक्रान्तावेव योग्यतया प्रत्यक्षम् ; अनागतेऽपि किन्न स्यात् ? तत्सारूप्यातिशयसंभवात् तदुत्पत्तेश्च तत्प्रत्यक्षत्वकल्पनायामति-प्रसङ्गात् । यस्य दर्शनयोः अलम् असद्ग्रहकल्पनया अतिप्रसङ्गात् । यथैव हि कारणा-भावलक्षणे भवतः स्वतन्त्रस्य कार्यत्वमत्यन्तमयुक्तं तथैव स्वकार्यकारणस्वलक्षणसंवेदनं च । यदि कुतश्चित् संवित्तेः परिच्छेदसामर्थ्यम् ; प्रमेयकाले एव स्यात् । दृश्यदर्शनयोरु-पकार्योपकारभावस्य सर्वदा भावात् । तदेतद् द्रव्यं स्वत एव यथा परिणामलक्षणं तथैव जीवात्मकमेतत् स्वत एव ज्ञानस्वभावकं प्रत्येयम् । कारकज्ञापकशक्तेः स्वतः सद्भावि-न्या एव परतः परिणामात्पोपकार्यविशेषप्रतिलम्भोपपत्तेः । तन्न कश्चिदज्ञानात्मा ज्ञान-सम्बन्धात् ज्ञाता नाम घटादिवत् । स्वत एव सकलग्रहणप्रकाशोऽपि । तदयमात्मैव स्वतः संविदात्मा सुखादिरूपेण, दोषावरणविमुक्तः स्वलक्षणमनन्तज्ञानादि केवलं प्रतिपद्येत ।]

प्रत्यक्षं तत् सर्वविषयम्, किंभूतम् ? अनागतं भावि, उपलक्षणमेतत् तेन भूत-मपि गृह्यते । तत् किं करोति ? इत्याह—भिन्नकालार्था (कालम् अर्थ) वेत्ति चेद् यदि भूतं भाविनो भावि भूतानिशे (निःशे) पानिति प्रामाण्यं संविदा (दां) नचै नैव अर्थसारूप्यात् किन्तु अन्यतः कुतश्चिद् अतिशयाद् भवेत् । नहि भाविनो योगिनोऽपि ज्ञान जायते, यतः

(१) सत्ताया । (२) प्रागभावस्यापि । (३) प्रागभावप्रध्वसाभावमध्यवर्तिन्या सत्ताया सम्बन्धाऽ-भावादित्यर्थ । अर्थात् य उत्पद्यते विनश्यति च स एवानित्य । (४) विशेषणीभाव । (५) भेदाऽ-भावात् । (६) विशेषणीभावनिवन्धनापि । (६) अर्थात् ।

- तदाकारं स्यात्, अन्यथा सर्वमाभिभावकार्यकारण एव तेन भवितव्यमिति [४४७अ] न ज्ञानं
नात्र कार्यकाळे, कस्य काळे तेन भवितव्यम् इति । तथा अनादिसककार्यकार्यक्षेत्रेऽपि भवति
इत्म् । एवं वक्तव्यम् तथा एकस्माद् भिन्नकार्यं कार्यद्वयम् * "नाक्रमात् क्रमिणो भावाः"
[प्र वा० १।४५] इत्यादिबिधानात् । अथ योगिनः सकळं पदमानमेव, न तस्य किञ्चि
५ कारणं न च कार्यं नापि तद्विधाने स्वाकारसम्पर्कम् इति प्रस (य) मकाराद्य (क) रणे च तद्विधानं सम्बन्ध
सधैव मन्वेत् । अथ न ज्ञानम् अतत्कार्यम् अतदाकारं प्रादुक्तम् सकळं तथास्तु, * "यस्य भावत
मात्रा" इति न सत्वाविशेषः । एतत् सौगर्तं प्रति । तथा संभवा (शं) तत् तस्माद् अर्थात् जन्म
न वै । नहि विवक्षितज्ञानं प्रति सर्वे माभिनो भूवा वा अर्थाः कारणम् । कार्यकाळे सन्निहितस्य
वागः (सगौ) कार [अ] त्वोपगमात्, इत्यथा अर्थभेदे असन्निहितं एतत् चक्षुर्ज्ञानमुपहनयेत्
१० अष्टो वा अन्यथादिदेशे [असिन्निहितः] तस्य ऊर्णैः सख (स्वजननिमित्त) मिति नात्मसंबन्धम् ।
एतद् समर्थं प्रति ।

- कारिकायमाह—कुतश्चिद् इत्यादिना । कुतश्चिद् अनन्तराद्वीताद् माभिनो वा विद्वान्
समानकाळात् अर्थात् उत्पन्नं ज्ञानं यदि प्रत्यक्षम् अर्थसाक्षात्कारि । कस्मिन् सति ।
इत्याह—सदृशित्वात्वादे [व] तस्य अर्थादुत्पन्नार्थस्य अतिक्रान्तिः अतिक्रमः तस्मात्तत्र योऽन्वयात्
१५ तस्य [स्य] प्रमेयं तत्र (यस्य प्र) तस्य तदुत्पन्नत्वासिद्धि भावः । अनाद्यतेऽपि अपि सत्त्वाद् नर्तकत्वेऽ
पि किञ्च स्यात् ? 'प्रत्यक्षम्' इत्यनुवर्ते तत्र च पक्षे शेषः [४४८क] । किञ्चे कथं स्यै
यन्माह—तद् इत्यादि । तेन प्रमेयेण सारूप्यातिशयो चः तस्य संमधात् एतः प्रमत्तुत्सर्ष
त्वं प्रत्यक्षप्रत्यक्षस्वरूपनामासु अतिप्रसङ्गात् । एतत् सारूप्यातिशवात्तत्सम्बन्धम्
अतिप्रसङ्गं वक्ष्यन्माह—यस्य दर्शनयोः इत्यादि । सुगमम् ।

- २ अत्रैव बुपणान्तरं दर्शयन्माह—अलम् इत्यादि । तत्पर्ययम्—यदा माह्वरे [द्वि]
त्वमेव तदाकार (कार्यार्पण) क्षमम् वैच्यते तथा 'अमुत् एव प्रादुवा' इत्युक्तं स्यात् इतं
पर्याप्तं असतो ग्रहकल्पना । इतः ? इत्याह—अतिप्रसङ्गात् । एतत् अत्यन्तं तैत्स्य
नायाम् अतिप्रसङ्गं दर्शयन्माह—यथैव हि इत्यादि । यत्ने हि प्रकारेण कारणादानत्वे
नैवैवमेव मयतः जायमानस्य । किमु तस्य मयतः ? एतत् अस्य कार्यज्ञम् अत्यन्तमयुक्तम् ।
२१ एतत् नैवाधिकेनापि कलं सौगर्तं प्रति । सधैव सूक्ष्मं तस्य कार्यस्य एतत् कारणात्सत्त्वत्प
(यं) ज्ञानकाळेऽविद्यमानं तस्य सुविदं च अन्यन्तमयुक्तम् । एवं मन्यते—यदा सौगर्तस्य [व] दि
गर्तं कारणं न कार्यजन्मनि इवाप्रिकते कार्यं वा न 'तस्य' इति इत्यपि स्यते, तथा संवेदनकाळे
अविद्यमानं न तद्माह्वरकल्पमन्वितम्, संवदनं वा महजसामर्थ्यसहितम्, अन्यथा हेतुत्वं
भावो भिन्नकाळ्याः प्राक्प्रादुक्त्वात् मयेद्विधायात् । अथवा संवदनस्य कारणं स्वसम्बन्धं तत्
३० [४४८ख] संवेदनमत्यन्तमयुक्तम् अर्थविशेषत्वात्स्य । कारणार्थयं च जायमानं न 'तस्य'

(१) अर्थः । (२) "किञ्चिच्छब्दं कर्त्तुं प्रादुर्भूति चेद् प्रादुर्ता विदुः । हेतुत्वमेव बुद्धिजातरा
कारणत्वं स्यात्" — प्र० वा । (३) तद्व्यवहारकल्पनायाम् । (४) 'नाचकल्पने' इति व्यर्थम् ।

इति व्यपदिश्यते विरत (चिरतराती) वत् । तर्हि यथा कारणं कार्यकाले सदैव तद्वत्त्वादयति तथा सर्वदेन प्रमेयसमये सदैव तद् गृह्णाति, तत्कल्पत्वाद् इति नचायिकः, तत्राह—यदि कुतश्चित् सम्बन्धान् तद्वत्तन्निष्ठाणान् भवित्तेः परिच्छेदसामर्थ्यम्; अत्र दृषणम्—प्रत्येकं क (प्रमेय) ज्ञान-काल एव वस्तुनि स्यात् परिच्छेदसामर्थ्यम् न अतीति न भाविनि इति कथं कथञ्चिन् सर्वगतत्वमिति भावः । अतीतानागतं वा ज्ञानस्य कारणम् इति तत्रैव तन्नामर्थम् इति । नहि ५ अतीताऽनागतमादृश्यमपि दर्शनस्य भिन्नानुत्पन्ननायादन्वय परस्य नि (इति) मन्यते ।

अप्रति दर्शनस्य न सम्बन्ध उपकारभावादिति चेत्, अत्राह—उपकारोपकारकभावस्य दृश्यदर्शनयोः सर्वदा कालत्रयेऽपि भावान् भिन्न्याविकल्पयुः सकाशात् इति ।

ननु —“ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन” इत्यादिचिन्तानां ‘स्वरूपे (१) वेदनमेव सर्वगतत्वम् न सर्ववेदनम् इत्यपर, तत्राह—तदेतद् द्रव्यम् इत्यादि । तत् तस्माद् उक्तान्वयात् एतत् १० प्रतीयमानं द्रव्यं सत् एव [न] भिन्नपरिणामाद् यथा परिणामलक्षणं परिणामो लक्षण यस्य इति तथैव जीवात्मकं भेदतत् (एतत्) स्वत एव नान्यतो ज्ञानस्वभावकं न्यपरप्रणयपर्यायात्मकम् प्रत्येकं चित्रैकनपस्य स्वपरप्रणयभावात्प्रिगंधान् । चक्षुरादि [४४९क] व्यापार [रणं स्वयं त]-स्य तत्त्वभावकुन्त्रे (वस्तु) स्यादिति चेत्, अत्राह—कारक इत्यादि । कारकं कर्तादि, जानातीति ज्ञापक आत्मा तयोः शक्तः स्वतः सद्भाविन्या एव परतः चक्षुरादेरपि परि- १५ णामात्मोपकार्यविशेषप्रतिलम्भोपपत्तेः ।

ननु च ज्ञानविचारे किमर्थम् अप्रस्तुतस्य कारकस्य ग्रहणमिति चेदह (चेत् ? दृष्टा) न्तार्थम् । यदेव कारकस्य शक्तिः स्वतः मतीं शालिव्रीजादेः, परतोऽपि परिणामात्मोपकार्यविशेषप्रतिलम्भः तथा ज्ञानुरपि । नहि किञ्चिद् (कृष्या) दिना यवबीजस्य शाल्यडकुरजातिका (जनिका) शक्तिः आधीयते । २०

निगमयन्नाह—तन्न इत्यादि । य [न एव] तत्तस्मात् क्वचिद् आत्मा अन्यो वा अज्ञानात्मा ज्ञानस्वभावरहितो ज्ञानसम्बन्धात् न ज्ञाता नाम घटादित्रद् इति ।

ननु घटादेः तत्सम्बन्धोऽपि नास्ति तत्कथं निदर्शनमिति चेत्, न, समवायस्य व्यापकस्य सर्वत्राविशेषा [त] निषेवाच्च । स्वत एव ज्ञानस्वभावत्वे सर्वस्य सर्वदर्शित्वमिति चेत्, अत्राह—स्वत एव इत्यादि । तदन्यथेथान्तरसम्बन्धा व्यापप्रबोधश्च (तदन्यथा अर्थान्तरसम्बन्धिन्वा २१ वा स्वापप्रबोधश्चेत् आत्मनः) सकलग्रहणप्रकाशोऽपि । यत् एव तत् तस्माद् अयं स्व-सवेदनाध्यक्ष आत्मैव स्वतः संविदात्मा नावा (न तु आ)त्मसंविदोर्भेद इत्यर्थः । स च किंभूतः ? इत्याह—सुरसादिरूपेण इत्यादि । दोषावरणविमुक्तो दोषावरणवैकल्यात् स्वलक्षणं स्वस्वरूपम् अनन्तज्ञानादि केवलम् असहाय प्रतिपद्येत यतः स्वभावविभुत्वम् इति ।

भवन्तु तर्हि आत्मनः स्वभावभूताः [४४९ख] प्रदेशाः, इत्यत्राह—यथा इत्यादि । ३०

(१) कार्यम् । (२) प्रमेयम् । (३) द्रष्टव्यम्—पृ० ४१९ । (४) ज्ञानस्वभावकत्वम् । (५) ज्ञान-समवायोऽपि ।

[यथात्मा सम्यग्ध्येतानन्तप्रवेशैः स्वतः ।

तथाप्योऽनन्तपर्यायैः तद्वार्थाः समवायिनः ॥३२॥

कथञ्चित्]

यथा अनन्तप्रवेशैः सम्यग्यत विस्तरात्मादि(?) स्वतः न समवायिबन्धत्वात्
५ तथा अर्थः प्रमेयो पदादिः अनन्तपर्यायैः तत्तन्मा(नक्षत्रात्)नार्था समवायिनः
समवायबन्धः ।

कारिकां व्याख्यातुमाह—कथञ्चित् इत्यादि । सर्व[सुगमम्] ।

आत्मप्रवेशाभावे पुनरपि दोषमाह—तद् इत्यादि ।

[तत्प्रदेशोपचारेऽपि युगपज्ज्ञानसम्भयः ।

१० दूराच्छब्दभ्रुतिरस्ति यथैकान्तवादिनाम् ॥३३॥

परमार्थतः प्रदेशनानात्वाभावे आकाशस्य प्रत्येकं रूपादिज्ञानं प्रसज्येत । आकाशस्य
कर्म 'कथं स्युः । कार्यभ्यतिरेकोपलक्षणान्धकारणमेदस्य । न हि अभिरारोपितोऽपि दृष्टिः,
श्रुत्याद्योभावप्रसङ्गात् । क्वचित् प्रदक्षनिभमाम्युपगमे सङ्गो दोषश्च सम्भाषी । विप्रकृत
दोषानामपि शब्दानां धृतिः स्यात् संयुक्तसमवेतत्वस्य ग्रहणकारणस्य भावात् आत्माकाशयोः
१५ सर्वगतत्वात् मनसश्च सक्रियत्वात् । अदृष्टनियमे मनः अतिरिच्यताम् ।]

तस्य आत्मनः प्रदेशोपचारेऽपि बस्तुतोऽप्रवेशस्यैव उपचारित[म]देशोपगमेऽपि युगप-
ज्ज्ञानसंभयः । दूषणान्तरमाह—दूरात् शब्दभ्रुतिरस्ति एकान्तवादिनां वैयर्थि-
कानाम् ।

कारिकार्यं दर्शयन्ताह—परमार्थतः अनुपचारतः प्रदेशनानात्वाभावे व्याकामस्य (आका-
२ शस्य) प्रत्येकं रूपादिज्ञानं प्रसज्येत । यत्र हि चक्षुरप्रीत्यामन्यतमेन मनः संयुज्यते तत्रैव
आकाशेन ततः संयुक्तसमवायाद् रूपारिपहणकाले गगनसमवेतसर्वशब्दग्रहणमिति । यदि पुनः
आकाशेन संयोगेऽपि न भात्रेणे इत्युच्यते अत्राह—आकाशस्य इत्यादि । कर्मो धादि (स्वर्गो)
परमतम आशङ्कते रूपमितुम् । अत्र रूपेण कथम् इत्यादि । स्युरेव । कुतः ? इत्याह—कार्यं
इत्यादि । कार्यं शब्दः तद्व्याप्तं च आकाशस्य तस्य भ्यतिरेकः सचत्राभावः सेन उपलब्धत्वात्
२५ कारणमेदस्य [ग]गनप्रवेशनानात्वस्य । उपचारितः (चारतः) तस्य प्रदेशमेव । ततः भ्रुतिमेव इति
चत् अत्राह—न हि अभिरित्यादि कुतो न दृष्ट्येव ? इत्यत्राह—[आरोपितोऽ]पीत्यादि ।
मापवकाद् अन्यमिन्नपि जहावो न दृष्टि [४५ क] अयमिति पञ्चुत्तोस्वा (संयुक्तोऽर्थः)
तस्य अभावप्रसङ्गात् । उपचारस्य सर्वत्र कर्तृ [क्षयत्वात्] सम्प्रत्याह 'व्यवस्था'भावस्य च
व्यतिरोपादिति भावात् ।

(१) प्रदेशवहितस्य । (२) संयोगः । (३) बतोरभिमतिरपि स्वयः इत्यत्राह इति । उपलब्धत्वात्

सन्तु तत्त्वतः तत्प्रदेशा इति चेत्, अत्राह—कुतश्चित् तद्विनाभाविकार्यात् प्रदेश-
नियमाभ्युपगमे 'कर्णशष्कुल्यवरुद्धः अन्यः तद्विपरीतः अन्यः प्रदेशः इति' नियमस्य अङ्गीकरणे
तस्य आकाशस्य भेदा(दोऽ)वर्ग्यभावी । तथा च एकत्व गगनस्य दुर्लभम्, आत्मप्रदेशवत्
प्रसङ्गश्च चिन्त्यः । निष्प्रदेशत्वे तस्य पुनरपि दूषणमाह—विप्रकृष्ट इत्यादि । यत्र न[भ]सि
ममवेताः सर्वगच्चाः तत्र संयुक्तं मनः ततः संयुक्तसमवेतत्वस्य ग्रहणकारणस्य भावात् तं ५
च वरणमिति (तत्श्रवणमिति) तर्हि आसन्नेऽपि एतदेव श्रवणकारणम् । स्यान्मतम्—मनःसयुक्तात्म-
प्रदेशसंप्राप्तः शब्दो मनसा गृह्यते, 'विभुद्रव्यविशेषगुणत्वे सति अस्मन्नाद्युपलभ्यमानत्वात्,
सुखादिवन्, ततोऽयमदोष इति, तत्राह—आत्माकाशयोः सर्वगतत्वात् मनसश्च [स]क्रियत्वात्
विप्रकृष्टदेशानामपि शब्दानां श्रुतिः स्यादिति ।

एवं मन्यते—क्रियावत् मनः शब्दोऽक्रियः, ततः शब्ददेशं प्राप्य तत् प्रकाशकं चक्षूरग्नि- १०
वत् । एव च दूरादिप्रतीतिः सौगतकल्पिता न विरुद्ध्यते । वीचीतरङ्गन्यायेन अक्रियस्य शब्दस्य
आगमनप्रयासपरिहारश्च । अध्व(अथ)दूरदेशानां श्रवणे कथं निकटा प्रतीतिः ? कथं सखो-
(शाखा)प्रदेशे चन्द्रमसः प्रतीतिः ? [४५०ख] इन्द्रियस्याऽऽशुवृत्तेः, अत्रापि मनसः शब्द-
ग्रहणे तथैव आशुवृत्तिः । अथ मनः शरीर विहाय नान्यत्र याति, कथं चक्षुर्याति ? गमना-
दर्शनम् उभयत्र ।

१५

स्यान्मतम्—चक्षुः अर्थदेशं गत्वा तत् प्रकाशयति तैजसत्वात् प्रदीपवत्, मनोऽपि
इन्द्रियत्वात् नयनवत् इति समानम् । अथ ये श्रूयन्ते शब्दाः तद्देशे तद्गमनम् नान्यत्र देशे, केन
कृतमेतत् ? अदृष्टेन इति चेत्, अत्राह—अदृष्ट इत्यादि । अदृष्टेन नियमे मनः अतिरिच्य-
ताम्^३ अदृष्टत एव तदर्थसिद्धेः त[द]नर्थकमिति ययुक्त(यदुक्तं) परेण गन्वैकस्य (ग्रन्थे,
*“एकस्य) सर्वैः [मूर्ति]मद्भिः युगपत् संयोगः सर्वगतत्वम्, आत्मार(त्मादेः”^४) इति, २०
त निरसत्वे (तन्निरसत्वे) अनुपपन्नम् इति ।

यद्(तद् दूषय)न्ताह— प्रदेशा इत्यादि ।

[प्रदेशाः सन्तु मा वा सम्बध्येद् युगपद्विभुः ।

अनन्नैरपि पर्यायैः तथात्माप्यसकृत्स्वतः ॥३४॥

विभोरात्मनः अन्यस्य वा यावद्भिः परस्परव्यावृत्तैर्मूर्तिमद्भिः संयोगाः तावन्तस्ते २५
परस्परव्यावृत्तात्मानः संयोगिनः तावतः स्वभावभेदान् अन्यथानुपपत्त्या साध्यन्ति ।
ते पुनः प्रदेशव्यापदेशभाजो भवन्तु मा वा, भावस्तादात्म्यात्तैः स्वत एव सम्बध्येत् ।
एतेन पर्याय *। संयोगभेदाभावे तदन्यतमविभागे सर्वेषां सह विभागप्रसङ्गात् ।
तथा च कस्यचिच्चलने सर्वकार्यद्रव्यं सकृदेव चलेत् सर्वत्र संयोगैकलोपपत्तेः । तथा
विभुद्रव्यवत् परमाणोः स्वत एवानन्तपर्यायसिद्धिः ।]

३०

प्रदेशा भागाः सन्तु मा व(वा)भूवन् प्रदेशा गगनादेः तथापि सम्बध्येत् विभुः

(१) आकाशस्य । (२) विभुद्रव्यम् शब्दे आकाश । (३) त्यज्यताम् इत्यर्थं ।

सर्वगण्डः पदार्थात्मा (पदार्थं आत्माकाशादिः) युगपत् 'सर्वमूर्ता' इतीपद्यम् (इतीदमत्रारेस्वम्) ।
ततः किं जायते ? इत्याह—अनन्तैः पर्यायैः आत्मसम्बन्धेन (आत्मा सव्ययत) स्वतः
आत्मने (आत्मना) असकृत् कर्मसोऽपि तथा ।]

अरिकां विदुषोति— विमोः सर्वगतस्य आत्मनोऽन्यस्य वा गगनादेः यावन्निः स्व

- ५ सयोगाः । कैः ? इत्याह—मूर्तिमग्निः असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः, तदग्निः । किमूर्तैः ?
इत्याह—परस्यादि (परस्यरेत्यादि) । किमूर्तास्ते ? इत्याह— परस्परज्वापृष्ठात्मानः ते संयोगा
ठावन्त एव सयोगिन आत्मादेः तावतः स्वभावभेदान् साधयन्त्येव । केन हेतुना ?
इत्याह—अन्वयानुपपत्त्या [४५०क] [अन्वया] अन्वये तावतां स्वभावभेदानामभावप्रकारं
तेषां पाऽनुपपत्तिः तथा । तेषि (तथाहि—) येन स्वभावेन नमोऽसि सम्बन्धते एकेन परमाणुम्,
१ तेनैव सर्वद्रव्यैः तत्परमाणुसंयुक्तत्वभावे सर्वस्य प्रवेश [प्र]सङ्गा [त] । न वैव (वैव) मिति ।
ते स्वभावभेदाः, पुनरेव हि विषये प्रदक्ष्ण्यपदेष्टमात्रो भवन्तु भा वा भूषण, भावो गन्तव्यः
तैः स्वभावभेदैः स्वत एव संयोगादिति न पश्य (दिनिरपेक्ष) एव सम्बन्धत । कुतः ?
इत्यत्राह— तादात्म्यादिति ।

नन्वेकः परमाणुः पदमिः संयुज्यते, न च तस्य तावन्तः स्वभावभेदाः तयो र्व्यभिचार

- १५ इति चेत् अत्राह— एतेन इत्यादि । कुतः ? इत्यत्राह— पर्याय इत्यादि । तदनुपपत्त्यो (स्य)
किं म्बादिति चेत् अत्राह—संयोगभेदाभावे सर्वावयवानां संयोगैकत्वे तदन्व तदन्वय-
विभागो तेषां सर्वद्रव्यारम्भक-परमाणुनाम्न्यतयस्य परमाणोः विभागो संयोगाभावे सति तत्र
युगपत् सर्वेषामणूनां विभागप्रसङ्गात् । तथा किं स्यात् ? इत्यत्राह— तथा च सर्वेषां विभक्त-
प्रकारेण पक्षचित् (पक्षित) पदावौ कस्मचित् परमाणो त्वने (जोषयत्तने) सर्वैक्यद्रव्यं
२० सकृदेव चतेत् नास्त्यनु (नास्त्वात्) । कुतः ? इत्यत्राह—सर्वत्र इत्यादि । सच परमाणुसु संबोद्धे
(गी) कस्योपपत्तेः कारणत् कस्मचित् परमाणोः चत्तने सवक्ययद्रव्यं सकृदेव चतेत् ।

आह परः—किमावो विभागा, तत एकस्मिन् परमाणो किमायां तत्रैव सै युक्ते शब्दव ।

- नहि देवदत्ता [ह] इण्डस्य विभागो (गे) [४५१ख] सर्वतः सर्वस्य भवितुमर्हति तत्कथमुच्यते—
'तदन्यत् [म] विभागे मह (भागे सह) सर्वेषां विभागप्रसङ्गात्' इति ? तन्न, संयोगविनश्यत्
२५ विभागात्वात्, संयोगस्वाधकत्वे (स्यैकत्वे) तत्त्वाप्येकत्वात् । न हि एकस्य पदस्य द्वयः सम्भवात् ।
अथ विभागात् संयोगविनश्यतो न पुनः सै एव सै इति चेत् न तथाऽप्रतीतेः । सर्वे एव
संयोगप्रतीति (संयोगविनाशात् वृषक विभागप्रतीति) रति, अतः सैः सन् तस्य विनश्यक (क) स्यात् ।
[तथा] प्रतीतिसङ्गात् वा (च) सकृदेव संयुक्त विनश्यते (संयुक्तविनश्यते) पुनर्वापि (पुनर्वापि) प्रतीतिः स्यात् । न वैवम् शिरोपात् । नहि क्वैव इषी तदेक्यम्बी (तदेवाऽऽम्बी) पुन्यो
३० मयति । अथ संयोगस्य विनश्यदवस्थायाः विभागाः" सेनायमशोपः "तदवस्था संयोग एव अत

(१) चर्चविविधवर्तिभिः वरमाणुभिः । (२) 'तदन्व' इति निरर्थकं युक्तविक्रितम् । (३) विभागात् ।

(४) तद्विक्रयकृतस्य विभागात् । (५) मयति । (६) संयोगत्वात् । () विभागात् । (८) विभागात् ।

(९) संयोगत्वे । (१०) जायते । (११) संयोगस्य विनश्यदवस्था ।

स एव दोषः । अन्या चेत् , यदि तत्कालभाविनी , युगपत् त्रयप्रतीतिः—‘संयोगः, तदवस्था, विभागश्च’ इति । अथ तदुत्तरकालभाविनी , तदा न तर्हि संयोगः । तथा चेत् , न नहि (न तर्हि) विभागात् संयोगनाशः । पूर्वं तस्य नाशात् तदंत (तत) श्चेत् , अन्योऽन्यसंश्रयः—संयोगनाशाद् विभागतः (गः, ततः) तन्नाश इति ।

पर आह—विनाशसक (शक) कारणसमप्रता विनश्यदवस्थेति , तत्काले संयोगस्य भावे ५ स एव दोषः—संयोगविभागयोः सहप्रतीतिरिति, विभागस्यैव तद्विनाशककारणत्वात् । अथ विभागजेन विनाशेन तिरस्कारात् न तत्काले तत्रप्रतीतिः , तदसत् , ताभ्यामुत्तरकालभावी विनाशः कथं पूर्वसंयोगतिरस्कारकारी । नहि रात्राद (च) विद्यमानो [४५२क] दिवाकरप्रतानः तदाकारा (तारा)-निकरतिरस्कारकारी ।

स्यान्मतम्—विभागसंयोगस्यव (गवि) नाशयोराशुवृत्तरेककालताध्यवसायः, ततो विभाग १० कालेऽपि अध्यारोपेण तद्विनाशस्य भावात् तेन तत्रतिरस्कारः , तदपि न/सुन्दरम् , यतः अध्यारोपितस्य अर्थक्रियासामर्थ्यनिषेधात् ।

किं च, भावपक्षस्य बलीयस्त्वात् भावेन सता संयोगेन विनाशस्य तिरस्कारो युक्तः, इतरथा ज्ञानज्ञानव्यवाये विच्छिन्ना व्यवाये विच्छिन्ना (ज्ञानव्यवाये ‘विच्छिन्ना) वशादिस्व-धारा’^१ प्रतिपत्तिर्न स्यात् ।

अपि च, कोऽयं तेन तस्य तिरस्कारः ? विनाशकरणं चेत् , तर्हि [न] विभागात् संयोगविनाशः, ततः संयोगस्य [अ] भावतो विनाशो न विभागादिति प्राप्तम् । अथ सातस्थगत (अथ तत्स्थं तत्) तदर्पि , दृश्यसा (स्य) स्वरूपाखण्डने युक्तम् । तत्र संयोगकाल (ले) विभागः । पुनः स्यादिति चेत् , तद्विनाशसमये स्यादिति न विभागप्रयुक्तः तद्विनाशः, सहभावात् । कुतस्तर्हि विनाशः ? कुतो विभागः ? क्रियत (क्रियातः) इति चेत् , अत एव विनाशः, तथादर्शनात् । २० न च तद्विनाशास्त (श-त) त्कालेऽपि विभागः प्रतीतिभाक् । ततः स्थितम्—‘संयोगविनाशो विभागः, तस्य चैकत्वे विभागैकत्वम्’ इति । एवमनैकान्तिकत्वे परिहृते यत्प्राप्त (सं तत) दर्शयन्नाह—तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण सति तत्परिहारे विभुद्रव्यवत् परमाणोः अनन्तपर्यायसिद्धिः स्वत एव ।

निगमनमाह—तत इत्यादि । [४५२ ख]

[ततः

क्रमेणानुभवत्तत्त्वं चेतनाचेतनात्मकम् ।

चैतन्यं संसारेतरव्यवस्थाप्रत्यनीकतः ॥३५॥

नान्यदेव ततो ज्ञानं सामान्यात्तदात्मनः ।

स्वतस्तादात्म्यपरिणामात् सम्बन्धादनवस्थितेः ॥३६॥]

(१) विभागकाले । (२) संयोगप्रतीति । (३) संयोगतिरस्कार । (४) इति । (५) विनाशेन ।

(६) विनाशात् । (७) तस्मिन् तिष्ठतीति तत्स्थम् । (८) उच्यते उपचारात् । (९) एतत् उच्यमानम् ।

(१०) तद्विनाशकाले तत्काले वा ।

क्रमेण तत्त्वमेकत्वम् अनुभवत् 'इदं भवति' इत्याख्याहारः । किंमूढम् ? इत्याह—अन
नेत्याह (स्यात्) । कीच (जीव) इदं चेतनात्मकम् [चेतनात्मक] न्यदिति । कुतः अतन्तत्त्व
मिति चेत् ? अत्राह—चेतन्यमित्यादि । कथं ससारेतरव्यवस्था इति चेत् ? अत्राह—प्रत्य
नीक इत्यादि । एत एव ततो नान्यदेव ज्ञानम् आरमनः । कुतः ? इत्याह—सामान्येत्यादि ।
५ माप्रि कुतः ? इत्याह तादात्म्यपरिणामात् । एतदपि कुतः ? इत्याह—[सम्यग्भावम
वस्थिते] मन्त्रान्तररूपत्वनायामनवत्त्वा[ऽ]निवृत्तेः । कुतस्तन्निवृत्तिरिति ? इत्याह—
स्वत इत्यादि । तादात्म्यसम्बन्धादेव नान्यतः ।

प्रकृतमुपलक्षणम्—तदयम् इत्यादि ।

[तदयं चेतनो ज्ञाता सखेदनात्मा प्रतिक्षणम् ।

तत्प्रतिमं भविदलेपे सर्वज्ञः सर्वार्थहृक् ॥३७॥

अन्यथाऽप्राप्यकारित्वात् कुतो व्याप्तिग्रहो यत् ॥३८॥

१०

एत एव तत् तस्मात्पर्य(वयं)प्रत्यक्षबोधः । किं फटादिः ? नेत्याह—चेतनः । चेतन-
सम्बन्धात् मं इति चेत् अत्राह—सखेदनेव आत्मा स्वभावा यस्य स सखेदनात्मा ।
[अ]भाषमात्रात्मक इति चेत् नेत्याह—ज्ञाता स्व परं च जन्मतीत्यर्थः । स किम् ? इत्याह—
१५ सर्वज्ञ । कस्मिन् सति ? इत्याह—[तत्]प्रतिमं भविदलेपे । कुतः ? इत्याह—सर्वार्थ
इत्यादि । व्यापित् सर्वज्ञः पुनरितरः स्यादिति चेत् नेत्याह—प्रतिक्षणं पुनः प्रतिक्षणम
प्यामावापिति भावः । सन्निहितमेव जानाति नेतरत्वेनेति (नेतरदिति) चेत् अत्राह—
अप्राप्यकारित्वाद्ये(रूपे)वनस्येति । कुतोऽन्यथा व्याप्तिग्रहः ? यतोऽनुमानं बोधार्थ-
परिधानं वा ?

२०

विपक्षे वाचकं इत्यन्नाह—सर्वज्ञ इत्यादि ।

[सर्वज्ञ करणपर्यायव्यवधानातिवर्तिनीः ।

परिक्षीणवोपाहरणो नो चेत् मासयते हि कः ॥३८॥

तन्नापरतः कस्मश्चित् सर्वज्ञत्वं सत् इति सुमापितम् ।]

करणानि इन्द्रियाणि पर्यायः परिपादिः (दिः) क्रम इति यावत्, व्यवधानं के-
२१ चित्तं वि (वि) रोपानम्, त्य (ताम्य) तिषर्त्तति (ते) इत्येवं शीला धीर्बस्य स एवोऽयं सर्वज्ञः ।
कुतः ? इत्याह—[४५३क] परिक्षीणवोपाहरणमाश्रयतो (गो मासयते) नो अत्
इत्यन्मूढः सर्वज्ञे (ज्ञो) न यदि कः सर्वज्ञः ? न कश्चित् ।

(१) अतः । (२) प्रतिमासमात्रत्वात् शून्यः स्यादिति सङ्काशुं (विपक्षः) । (३) एक-
'पदाह अत्राह—यदि सूक्ष्मे अवहिते वा बलुनि इन्द्रियत्वपरिच्छेदे न एवात् कथं इति अतिशयानि-
संवाहः ? अतिशयानि हि सर्वज्ञत्ववर्तिनेन एतन्नाहविसंवाहिनो अतिशयानि सर्वज्ञसिद्धिः । एतन्ना-
धीरत्वपरिच्छेदे न चेत्सुंदा इत्या इव । अतिशयानिविसंवाहः कुतश्चित्साधनात्परम् ॥ इति ॥३८॥
४ पृ ३३९ । (४) अदिकथनेन काव-स्वभावरिग्रहः ।

कारिकातात्पर्यं दर्शयन्नाह—तन्न इत्यादि । यत् एवं तत् तस्मात् नापरतः भिन्नज्ञानात् चक्षुरादेर्वा कस्यचिद् ईश्वरादेः सर्वज्ञत्वम् । कुतः ? इत्यत्राह—सत् इत्यादि । इत्येव सुभाषितं 'मम' इत्याध्याहारः ।

एवं यौगसौगतसायने (शासने) अशेषज्ञा (ज्ञानं) निराकृत्य साह्यमते तन्निराकर्तुकामः तन्मतमुपन्यस्यव्यवका (न्यस्यति, अहङ्कारे)त्यादि—

[अहङ्कारमनोबुद्धिचैतन्यादिविभागतः ।

उपयोगमात्मनोऽज्ञस्य साङ्ख्याः संचक्षतेऽचितः ॥३९॥

चैतन्यवृत्तिमचेतनस्य 'स्वार्थमिन्द्रियाणि आलोचयन्ति मनः सङ्कल्पयति अहङ्कारोऽभिमन्यते बुद्धिरध्यवस्यति इति' विनियोजयन्तः कापिलाः केवलं । बुद्ध्यध्यवसितमेवार्थं पुरुषचेतयते इत्येकान्ते न कश्चित् सर्वदर्शी स्यात् चक्षुरादिनिवृत्तेर्बुद्धेर्दर्शनात् । यदि पुनः स्यात् तथैव पुरुषस्य बुद्धिरिति अध्यवस्यत्येव तत्र किमालोचनादिभेदकल्पनया ? अवग्रहादिज्ञानविशेषाभिधानबहुत्वात् परिसङ्ख्या विरुध्येत तदुपयोगविशेषाणां मतिश्रुतादिविषयत्वात् ।]

अहङ्कारादीना कृतद्वन्द्वजा (द्वन्द्वानाम्) विभागेन सह तासः(तंसः) तेन ततः, आत्मनो जीवस्य उपयोगं व्यापारविशेषं आलोचन-मनन-सङ्कल्पनाऽध्यवसायलक्षणसं- (णम् अ)ज्ञस्य अचेतनस्य । किं कुतः स न ? इत्याह—अपितः(अचितः) चितः पुरुषादन्यस्य इत्यर्थः । साङ्ख्याः संचक्षते कथयन्ति । तथा च तेषां राद्धान्ते * "इन्द्रियाण्यर्थमालोचयन्ति, अहङ्कारोऽभिमन्यते, मनः संकल्पयति, बुद्धिरध्यवस्यति, पुरुषचेतयते ।" इति ।

अनेन चेतनात्मधर्मान् आलोचनादीन् अचेतने प्रधाने अध्यारोपयन्तः कापिला मूढमतयः इति दर्शयति । नहि अन्यधर्ममन्यत्र जानन् स्वस्थः, इतरथा हेन्नो(न्नः) पीततां शुद्धे शङ्गे पश्यन् स्वस्थो भवेत् । कथं ते तद्धर्मा इति चेत ? कथं घटस्य रूपादयः ? तथा दर्शनात्, अन्यत्र समानम्—चेतनाकप(कच)लितानाम् आलोचनादीना प्रतीतेः, ज्ञानदर्शनोपलक्षणत्वादात्मनः । अथ तेषु चेतना समारोपिता प्रतिभाति(भाति) न मुख्यतः, क पुनरियं मुख्यतः ? पुरुषे इति चेत्, न, तत्रैवौप[च]रिताऽस्तु[५५३ख] र्जन्यत(त्र तु) मुख्या । तदा(न हि आ)लोचनादिव्यतिरिक्तततः(क्तः) पुरुष(पः) प्रतीतिभाक्, यस्य चेतना स्यात् । अथ परमार्थतः पुरुषस्यैव सांवाधवर्जनात्, न तेषां विपर्ययात्, किं पुनस्तेषां स्वतन्त्रे (चैतन्ये) वाधकम् ? 'चेतनायाः परिणामित्वापत्तिः' इति चेत्, किं पुनः साङ्ख्यस्य परिणामित्वमसिद्धम् ? तथेति चेत्, प्रधानमपरिणामीति न युक्तम्—'प्रकृष्ट * "प्रकृतेर्महान्" [साङ्ख्यका० २२] इत्यादि । प्रकृतिः परिणामिनी, न चेतना इति किं कृतो विभागः ?

(१) तत्पुरुषसमास इत्यर्थं । (२) सिद्धान्ते । द्रष्टव्यम्—पृ० ९९ टि० ४ । (३) आत्मधर्माः । (४) इति चेत् । (५) चेतनाव्याप्तानाम् । (६) चेतना । (७) पुरुष एव । (८) आलोचनादौ । (९) चेतना । (१०) आलोचनादीनाम् । (११) 'प्रकृष्ट' इति व्यर्थम् ।

स्यामवतम्-प्रकृतौ; परिणामित्वेऽपि न पुंमलान् गात्र (पित्र)त्वात् भावम्भाषानाम्, अन्यथा वदन्तवन् जलमपि वा (वा)दृष्टं स्यादिति । स्वादेतदर्थं यदि प्रधानपरिहारणं पुंत्वे[न] अविचारित्वं कुत्रचित् प्रतिपन्नं स्यात्, अत्रपरिहारेण पावकस्य कृष्णरूपवत् । न चैवमिति । आगमात् प्रतिपन्नम्, यथाह-“न प्रकृतिन विकृतिं पुरुषः” [माह्वतका० ०३] इति ५ तन्नेहमुत्तरम् अन्यत्र समत्वात् ।

किञ्च, तल(बैः त)भाविषं पुरुषं कः प्रत्येति ? प्रधानमिति चेत् कथमवतनम् ? अन्यथा पुद्गलप्यवसितवर्षं वेतयमानोऽपि पुरुषः जपेनतः स्यात् । पुरुष इति चेत् आग्नेय क्रियमाणा तस्य स्वप्रतिपत्तिः यदि कादाचित्का, तत्रैव तत्परिणामित्वमि व (मिति । न चे)रागम वेदव्यम् । अभिप्यच्छिपि नित्यस्य निरस्तति यतिक्रिरेतम् ।

- १० कारिकां व्याख्यातुमाह-“चैतन्यवृत्तिम् इत्यादि । चैतन्यस्य वृत्तिम् आव्येपनादिपरिपत्तिम्, अचैतनस्य प्रधानस्य विनियोजयन्त [४५४क] तत्सम्बन्धिनी कुचन्तः क(का)पिठाः । केन प्रकारेण ? इत्यत्राह-“स्वार्थम् इत्यादि । ते किं कुचन्ति ? इत्याह-“केवलम् इत्यादि । रूपान्तरमत्रैव वक्ष्यन्नाह-“बुद्ध्यध्यवसितम् इत्यादि । बुद्ध्यध्यवसितमनुवृत्तवर्षं (ब्रह्मनिर्द्वेषम्) निष्पद्यस्वापि (धि) गमरूपत्वाद् एवकारेण बाह्यस्य व्यवच्छेदे स हा (समादे) १५ अर्थम् अकारात् पुरुषमेतव[ति] इत्यर्थं यथेकान्तोऽवर्षमावः[तमिन्] न कश्चित् क-पिठोऽप्ये वा सवदर्षी स्यात् । इतः ? इत्यत्राह-“चक्षुरादिति (दिनि)वृत्तेः चक्षुरादीनां व्यावृत्तेः । इतः ? इत्यत्राह-“दर्शनात् बुद्धः पुरुषेण सामास्करणात् ।

स्वरि (सूरी)रेवं मन्यते-यदि बुद्धिं पुरुषा न पश्यति कथं तदवबसि (तदवबसि) तमर्षं पश्येत् ? नहि वप्याऽदृष्टो तत्रमुत्पत्तिव्यष्टिरिति ।

- २० किञ्च, बुद्धेस्तेनाऽवसने कुतस्तर्षीः सिद्धिः, अभाष्यवसायसिद्धिवा ? पुरुषादिति चेत् ‘स तां न पश्यति, तव एव तत्सिद्धिः’ इति व्याहृतम् अतिप्रसङ्गात् । स्वत इति चत् सौतल मतानुप्रवेशः, अकारात्स्य स्वसंवेदनस्य सीगतेनोपगमात् । अथ करणमन्तरेण अर्षेमहाऽसिद्धेः “तत्सिद्धिः न, चक्षुरादेरेव तथा सिद्धः (तत्सिद्धेः) ततोऽप्यभ्यवसितमामनवत्वा-ततोऽप्यपरस्य कल्पनात् (मात्) । पश्यतीति चेत् यथा (यदि वा) अवेचनादिप्रक्रमेण अर्षवत् स- २५ (यत् तव) सूक्ष्मं तत्र अपरचक्षुरादिविरहानवत्वाप्रामाद (मातेः । अ)म्ययेति चेत् अर्ष-मपि तत्रैव (तत्रैव) पश्यतीति सूक्ष्मं-“बुद्ध्यध्यवसितम्” इत्यादि । ततः सूक्ष्मं ‘चक्षुरादि निवृत्तेर्दर्शनात्’ इति ।

अपरे [४५४ख] पठन्ति ‘चक्षुरादिवृत्तेर्दर्शनात्’ इति । तत्रास (तत्राम)मर्षः-“चक्षुरादिवृत्त्या वक्षनात् अर्षस्य तस्या एव तेन सम्बन्धात्, पुरुषस्य बुद्धिप्रतिबिम्बमेव पश्यति

- १० नार्थे(बम्)मुगतवपिति ।

(१) कारिका । (२) कारिका । (३) बुद्ध्यध्यवसितम् । (४) “प्रत्येति” इति सम्बन्धः । (५) सौतलः । (६) अकारात् । (७) बुद्धेः । (८) प्रक्रमः । (९) बुद्धिः । (१०) बुद्ध्यध्यवसितम् । (११) अर्षवत्त्वात् इति सिद्धिः । (१२) अर्षवत्त्वात् । (१३) चक्षुरादिवृत्तेरेव । (१४) व्याख्याकारात् । (१५) चक्षुरादिवृत्तेरेव । (१६) अर्षवत् ।

परमतमागच्छते—यदि पुनः इत्यादि । यदि इति पराभिप्रायस्य पुनः इति पक्षान्तरस्य द्योतने यथा कश्चित् सर्वदर्शी स्यात् तथैव तेनैव आलोचनाद्यन्तरमन्तरेण प्रत्यक्षताप्रकारेण पुरुषस्य (पस्य) बुद्धिः 'स्यात्' इति गतेन सम्बन्धः । अध्यवस्यत्येव निश्चिनोति तथैव 'बुद्धिः अर्थम्' इति सर्वमपेक्षम् (स्यम्) । एवकारेण कस्यचिदप्यर्थस्य अनध्यवसायो नास्तीति दर्शयति ।

एतद् दूषयन्नाह—'किं तत्र' इत्यादि । तत्र [त]स्मिन्ननन्तरोक्ते परमते किम् आलोचनादिभेदकल्पनया ? * "स्वार्थमिन्द्रियाण्यालोच्यन्त्य (लोचयन्ति)" इत्यादिना किम् ? यथैव पुरुषः तद्भेदकल्पनामन्तरेण बुद्धिं पश्यति, बुद्धिर्वा[अर्थम्] इन्द्रियाणि तदालोचनानि (नानि) मनः तत्सकल्पनम्, अहङ्कारं तदभिमा[नम्] तदपरेन्द्रियादिकल्पनामन्तरेण [अ]ध्यवस्यति, अन्यथा अनवस्था । ततो न कश्चित् सर्वदर्शी स्यात्, तथा सोऽर्थं पश्येत् १० इति भावः ।

अधुना 'चैतन्यान्नान्या बुद्धिः' इति दर्शयितुं तदीयहेतोर्व्यभिचारविषयं दर्शयन्नाह—'अवग्रहादिज्ञान' इत्यादि । तात्पर्यमिदमत्र-तथा (यथा) चैतन्यं बुद्धिः इत्यभिधानभेदमादा[य, तथा अ]वग्रहादिज्ञानविशेषाधात(पाभिधान)बहुत्वात् कारणात् परिसंख्या बुद्धिश्चैतन्यमिति परिगणनं [४५५ क] विरुध्येत तत्त्वबहुत्वं स्यादिति ।

स्यान्मतम्—तदभिधानबहुत्व जैनस्य स्वेच्छाकल्पितमिति, परमपि साहस्यस्येति समानम् । लोकप्रसिद्धिरुभयत्र । स्यादेतत्, अवग्रहादिज्ञानविशेषा बुद्धेरेव भेदाः ततस्तदभिधानबहुत्व बुद्धेरेव पर्यायशब्दबहुत्वमिति, तत्राह—सति (मति) इत्यादि । तस्य आत्मनः उपयोगविशेषाः तदुपयोगविशेषाः तेषा मतिः अवग्रहाद्यात्मिका श्रुतं शाब्दं ज्ञानम् आदि (पदेन स्मृत्यादि)—परिग्रहः ते विषयो येषा तेषा भावात् तत्त्वात् परिसङ्ख्या विरुध्येत । एव मन्यते—यथा अवग्र- २० हादेर्बुद्ध्यावन्तर्भावः तथा तस्या आत्मनीति ।

भवतु बुद्धिचैतन्ययोरभेदः । तत्र को दोष इति चेत् ? अत्राह—नास्ति ज्ञत्वमित्यादि ।

[नास्ति ज्ञत्वं प्रधानस्य चेतनाऽपरिणामिनः ।

पुरुषस्य न वै कश्चित् सर्वज्ञोऽनुभयात्मकः ॥४०॥

यथैव हि शरीरयोगात् शरीरी प्राणयोगात् प्राणीति व्यपदेशश्चेतनस्य तथा २५ अर्थान्तरेण अहङ्कारादिना योगाद् अहङ्कारी बोद्धेति यदि व्यपदिश्येत ; दृष्टिश्च पृथक् प्राप्नोति । ततोऽयुक्तम् घटादेरिव अचेतनस्य आलोचनादिकम् । तन्न अन्यथा । सतोऽपि अज्ञत्वानुद्धिमत्त्वाभ्यां न स युक्तः । कः सर्वज्ञः ?]

[अर्थ]भावः—चेतना परिणामात्मिका बुद्धिर्न प्रधानस्य पुरुषस्य वाऽपरिणामिनः इति । ज्ञत्वं नास्ति प्रधानस्य अचेतनस्य । न च नैव इष्यते । साहस्येन पुसा ज्ञत्वं परि- ३० णामित्वक्रयाकपिलमास्ते (क्रियाकवलितमास्ते)को न कश्चित् सर्वज्ञोऽनुभयात्मकः

प्रधानपुरवस्वरूपाद् भिन्नस्वाम्या (स्वभावस्या) न्यस्यानभ्युपगमात् । अथवा, तत्र क आत्मा सर्वज्ञः स्यात् सत्तुरूप (तदुभय) स्वभावाद् भिन्नस्वभावः ।

कारिभर्त्सर्षयन्नाह—यथैव हि इत्यादि । यथैव हि स्पष्टं शरीरयोगाद्भेदोः जीवः शरीरी प्राणयोगात् प्राणी इत्येवं व्यपदेशः । चेतनस्य जैनमते अयान्तरमारामनोऽप्याप्य (रामनस्तप्य) ५ गीरादि, तथागादेर्षे, न स्वतः, तथाऽयान्तरण अहङ्कारादिना योगाद् अहङ्कारी बोद्धा इत्येवं यदि व्यपदिश्येत साहचर्यः 'चेतनः' इत्यनुवर्त्तते । [४५५ख] एव (एतद्) रूपयन्नाह—दृष्टिर्षं स्यादि । दृष्टिरपि चैतन्यमपि न केचिन्म अहङ्कारापि पृथक् भिन्नं पुरुषात् प्राप्नोति । नैयायिकस्य न गान्धतस्य (नति साहचर्यस्य न नैवाधिकस्य तेन) मन्स्था (मनना) इति भावः । न चरम्, अतो दृष्टिर्बद् अहङ्कारादिकं तैवाऽभिन्नमभ्युपयम् । यत् एव सतोऽप्युक्तम् । कस्य ? इत्याह—
१० अचेतनस्य इत्यादि । भिम् ? इत्याह—आलोचनेत्यादि । कस्यच ? इत्याह—घटादेरिव । प्रकृत-
मुपसंहरन्नाह—तन्न इत्यादि । विषये वाचकमाह—अन्यथा इत्यादि । पुरुषस्य स स्यातिथि चेत्
अत्राह—सतोऽपि । साहचर्यं पुरयो (साहचर्यपुरुषस्य अ) प्रमाणकत्वात्सन्नेव । तथाऽप्युच्यते-
सतोऽपि पुरुषस्य न सपुक्तं (स पुक्तं) कुतः ? इत्याह—अज्ञत्वाद्भुद्वियस्वाम्याम् । अन्त-
सर्वेभ्य इति चेत् अत्राह—क इत्यादि । पूववद् व्याख्याद्वयम् ।

१५ सामर्थं पुरुषसाधकं परस्य प्रमाणं रूपमाह—चेतनाचेतनमित्यादि ।

[चेतनाचेतन सर्वं चेतन वाऽनुमीयते ।

परार्थं सङ्घातत्वात् कर्तृत्वं चक्षुरादिवत् ॥४१॥

परार्था [चक्षुरादयः सङ्घातत्वात् क्षयनाद्यङ्गवत्] इति चेतनसङ्घातेन चेतन-
चेतनसङ्घातेन अपरार्थेनानैकान्तिकत्वादहेतुः । न हि चक्षुरादीनां सङ्घातत्वमन्यद्वं ।
२ तत्समवस्थानमितरत्रापि विशेषामावात् भ्यामोहामावात् ।]

चेतनं सर्वं चेतनाचेतनं वा सर्वम् इति परिग्रह्यम् न पुनः 'अचेतनं सर्वम्'
इति वक्तव्यम्, परि (परं) इति सिद्धसाध्यापत्तेः तेन तथाऽभ्युपगमात् । परार्थं परप्रयोजन-
मनुमीयते अकारिणेन (कारिणेन) । कुत हेतुः ? इत्याह—सङ्घातत्वाच्चक्षुरादि [बहि] ति ।
चेतनस्य सर्वस्य कर्तृत्वम्, अन्यथा चक्षुरादेरपि तेन स्यात् । नहि तस्यापि परापरव्य-
२५ दन्त्यत् । तथा च "अकर्ता निर्गुणः" इत्यादि विदम्यते । अत्र नानुमीयते, तर्हि तत्रैव
पुरुषसाधनस्य व्यभिचारः इति भाः (भावः) । पक्षीकरणान्त [४५६क] तेनम् (तेन) व्यभिचार
इत्य दि (पि) चेतनवगात् चेतनाचेतनवर्गाश्च सोऽन्यः स्यात् यदर्थं तन्निमित्तं सकृत् अगद्
भवेदि [वि] । तन्न कश्चित् साध्यान्वयव्यतिथः तत्राप्यपरापरसाधनात् ।

कारिका व्याख्यातुं परप्रयोगमाह—परार्था एतावन्व (इत्यादि) । तद् रूपयन्नाह—चेतने

(१) व्यपदेशः । (२) दुरापात् । (३) साहचर्यवत् । (४) अनुमीयते । (५) कर्तृत्वम् । (६) इ-
त्यन्व-इ ११९ दि ६ । (७) 'परार्थं चक्षुरादयः सङ्घातत्वात् साध्यान्वयव्यतिथः' इति ।

त्यादि । चेतनसङ्घातेन पुरुषसङ्घातेन चेतनाचेतनसङ्घातेन प्रकृतिपुरुषसङ्घातेन अपरार्थेन अनैकत्वा (कान्तिकत्वा) दहेतुः सङ्घातत्वादिति धर्मः ।

ननु यथं यादृश सङ्घातत्वं चक्षुरादीनां न तादृशं विपक्षे, ततो न व्यभिचार इति चेत्, अत्राह—नहीत्यादि । [हि] यस्मान्न चक्षुरादीनामपि न केवलं प्रकृतस्य सङ्घातत्वमन्यदेव अन्यत्र समवस्थानात् अविनिर्भागवर्तनादपि तु तदेव । भो तु (भवतु) तथापि न तद्विपक्ष इति ५ चेत्, अत्राह—तत्समवस्थानमितरत्रापि प्रकृतविपक्षेऽप्यस्ति । न चक्षुरादीनां सङ्घातत्वम् एकत्वम्, न न(येन) [चेतनानां] चेतनाचेतनानां वा ततो [ऽ]विशेष इति चेत्, अत्राह—विशेषाभावादिति । *“भेदानां परिमाणात्” इत्यादिना [साङ्ख्यका० १५] एकपरिमाणस्य रूपादेभात् (रूपादेरभावात्) भेदस्य च सर्वत्र साधयितुं [श]क्यत्वात् इति भावः ।

यत्पुनरुक्तम्—शयनाद्यङ्गवदिति । तत्रेदं विचार्यते—कस्तत्र परः यदर्थं तत् ? शरीरमिति १० चेत्, न, तद्भोक्तृत्वापपत्तेः । अत एव न बुद्धिरपि । पुरुष इति चेत्, कः तत्तदर्थं च प्रत्येति ? प्रधानमि[त्ति] नोत्तरम्, उक्तत्वात् । स एव स्वपरप्रकाशरूपत्वात्तस्येति चेत्, चक्षुरादावपि स्वार्थमिन्द्रियादि स एव अवगच्छतीति किमर्थं तत्रानुमानम् ? व्यामोहव्यवच्छेदार्थं [४५६ख] (थं), शयनाद्यौ तदर्थं (तदस्ति, यदर्थं) तद[त्]स्तत्राह—व्यामोह(हा)भावात् । तथेति चे[त्,] निदर्शनान्तरास (प)त्तिः अ[न]वस्थाकारिणी । चक्षुराद्यदा करणम्(?) अन्योन्यमप्रयमावकति १५ (अन्योऽन्याश्रयमाकर्षति) ।

किंच, स्वपरप्रकाशकत्वं पुंसः परिणामाविरोधि, सदेकस्वभावे तदयोगात् ।

ननु रश्मे (ननु स्वे)तरग्रहणवत् कस्यचित् कारणापि (कारणेऽपि) यदि तस्योपयोग[ः]

किं विरुध्येत ? न किं[चित्], केवलमकर्तृत्वं न स्यात् ।

अपि च, आत्मग्रहणे यस्य (यदि) आलोचनादिकमपेक्षेत, अनवस्थानम् । अन्यथा विषये २० स किं[तदपेक्ष]ते ? तथा (तथा)त्मानं तत्प्रत्येति, तदर्थं (थं)शयनादिकं न प्रतीयते (येत), उभय-प्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वं तत्परीतेदितिदृशाते (कत्वात्तत्प्रतीतेरिति दृष्टान्ते) सर्वमसिद्धम् ।

एतेन धर्म्याद्यसिद्धिरपि विचिता (चिन्तिता) । तन्न कपिलमते कश्चिदज्ञोपवित्, नापि मुक्त इति ।

[तदेवाह—दृश्य-]दर्शनयोरित्यादि ।

२५

[दृश्यदर्शनयोर्मुक्तिर्नित्यव्यापकयोः कथम् ।

यतस्तापाद् विमुच्येत तदर्थं पुरुषो यतेत ॥४२॥

न प्रधानस्यापि परिणामातिक्रमः, चैतन्यस्य वा, अन्यथा अदृश्यस्वभावं प्रधानस्य प्राप्नोति । दृश्यं तथा... । एतेन पुरुषकैवल्यार्था प्रकृतिप्रवृत्तिरिति प्रतिविहितम्,

(१) 'यथ' इति व्यर्थम् । (२) 'समन्वयात् शक्तिं प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूपस्या' इति शेषः । (३) पुरुष एव । (४) स्वपरप्रकाशकत्वायोगात् । (५) अन्यथा । (६) "तदुक्तमन्यत्र—दृश्यदर्शकयो यतस्तापाद् विमुच्येत तदर्थं च तपश्चरेत् ॥"—न्यायवि० वि० प्र० पृ० २३२ । (७) "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पद्वन्धवदुभयोरपि सयोगस्तत्कृतं सर्गं ॥"—सांख्यका० २३ ।

प्रागपि प्रकृतिनिष्ठो पुरुषकैवस्वसिद्धेः । अत एव न कश्चित् ताप[विद्युक्तये यतः] नहि । दोषदर्शनतदपघाततद्वैतप्रयत्नस्वभावैकपुरुषामात्रे घणिकत्ववत् इयोपादयत् कुतः प्रवृत्तिरिति ? तन्न]

दृश्यं प्रधानं दर्शनरूपः पुरुषः तयो[स्त्री]क्तिः कथम् ? किंभूतयोः ? इत्याह—
५ अनित्ये(नित्ये)त्यादि । यतो यस्या वक्तं (यस्मात्) तापात्तापत्रयाद् विमुक्तये[त] तदर्थं वा तापविमोक्षार्थं वा यतेत । कः ? पुरुषः । यत इति [या आ]क्षेपे, न च विमुक्तयेव मतन (यतल) वा ।

अरिकार्भमाह—प्रधानेत्यादिना । ननु प्रधानं परिणामि न नित्यम् इत्याह—न प्रधानस्येत्याप्य(त्यादि । अ)भ्युपगमसूत्रको वि(अपि)शब्दः, भौवतकत्वपरिणामाभावः, सत्र
१० आविर्भाषणविरोधाद्युपगमात् । स एव परिणामादत्र (यत्रोत्) सोऽपि स्वावृत्तः(इ अन्तः)इत्यसंयोगापाये तस्यामित्युक्तेरुपगमात् । सामूह्यस्य तैदितिक्रमः पुंसा इत्यनस्त्वमितिः स्वयित्ति [४५७क] यत् अत्राह—सैतन्यस्य वा इत्यादि । कुतः ? इत्यत्राह—अन्यथात्प्राप्ति । इत्यस्त्वभाव्यं अत्राह प्रधानमिति चेत् अत्राह—अदृश्यस्वभावम् इत्यादि । प्रधानस्य प्रामाण्यस्यात् । इत्यनभाव एव कुतः ? इत्यत्राह—दृश्यत्वादि । तत्र यदि सत्त्वा इत्यस्त्वभाव्यदृश्यत्वात्
१५ (वतो तौ अ)इति त्याद्यर्थं शपाः, अन्यथा समकल्पे(रूप)रहितस्य वन्ध्यास्तनत्वे (स्वयवैदसत्त्वं) यावता मुक्तारमानं प्रति 'तस्त्वभावपरित्यागाऽपि(नेऽपि) परं प्रति विपयवा, इत्येवा (इतरया) कपित्तेन सह मच्छं अगन्तुकिमागु मबदिति यत् तदसत्, वतः एव तथा तद्दृश्यरूपता, तत्र तथा सर्वेषां पुंसां दानस्त्वभावानां भाषानां भाषाम् । नहि समानदर्शनदृश्यानां समानवेदानां घटादीनामर्थ विभागो दृष्टः । अथ यथा प्रकृते[१] इत्यस्त्वभाव्यत्
२० परित्यागाः, तथा पुंसा इत्यनस्त्वभावस्यति यत् अत्राह—तयेत्यादि ।

दृश्यमनन्दन्वय अतिविशान्नादे तदुत्पाद्य(स्ताह—घटन इत्यादि । ए)तन 'दृश्यवदानयोः शुक्ति नित्यरूप्यापकयो कथम्' इत्यादिना, पुरुषकैवस्याया पुरुषस्य कैवल्यां मुक्तिः तस्या, प्रकृतं प्रवृत्ति' इत्येतत् प्रतिविद्धि(विहि)त निरग्न(रम्तम्) । न शुभम् [१]म्यादि-नित्यत्व कस्यापि प्रवृत्तिपुंज । नहि गद्यन(गगन) 'तथाविधं क्वपिन् प्रवचनं निरर्तने वा
२५ कुतश्चिन् व्यापिनादानः ।

किं वा तत्राः' 'तदथा प्रवृत्तिः ? तेन संयोगस्य करणम् न तस्वसत्त्वा भाषान्, इत्यस्य कारणाभावात् । तस्मिंयागत्र आत्मनः संयोगान् सदृशः लबन इति तं विभं मव(एतत्) इति विभम् । अथ)कारापिररा[४५७ग]तद्वृत्तिरित्यत्र तत्राह—प्रागपि पूर्वमपि तद्वृत्ते

(१) वरमात्रतः । (२) वरिष्वातिद्वय । (३) इति । (४) प्रधानम् । (५) यदि सर्वत्र प्रधानम् । (६) वन्ध्यापुत्रवदभावाः । (७) दृश्यत्वभाव । (८) तेषांसांसां प्रति । (९) यदि संकल्पार्थं प्रागपि दृश्यत्वात्परित्यागात् । (१०) मुक्तारमानमिति इति । (११) नानाविधं इति । (१२) मुक्तार । (१३) अतिविशान्नादे । (१४) व्यापि विभं च । (१५) प्रकृतः । (१६) कुतश्चिन्नाभावात् ।

प्रकृति[नि]वृत्तेः पुरुषकैवल्यसिद्धेः(ल्यसिद्धेः) प्रतिविहितम् । नहि मुक्तस्य संसारो नाम, अतिप्रसङ्गात् ।

दोषान्तरमाह—अत एव पूर्व(र्वं) कैवल्यसिद्धेरेव । किम् ? इत्याह—न कश्चित् इत्यादि । कुतः ? इत्याह—तापेत्यादि । एतदेव भावयन्नाह—नहीत्यादि । सुगस(गमम्) । पुरुषस्तर्हि य[ते]त इति चेत्, अत्राह—दोषदर्शन इत्यादि । दोषाणां रागादीना च दर्शनं तेषां दोषाणा-^१ मपघातो विनाश[ः]तद्धेतुश्च सम्यग्दर्शनादिः प्रयतश्च(त्नश्च)ते एव स्वभावो यास्यस्ववासा-
वेक(यस्य स चासौ एक)पुरुषश्च तदभावे क्षणिकत्ववत् कुतः प्रवृत्तिः । क्व ? इत्याह—
हेयोपादेयेष्विति ।

निगमनमाह—तन्नेत्यादि ।

स्वरूपपात्रवेदी सर्वज्ञ इत्येके । तत्राह—[सर्वज्ञ इत्यादि]

१०

[सर्वज्ञः सकलार्थं अशेषदोषावृत्तिच्छेदतः,

स्यात् करण पुनरत्ययात् ।

ईहानन्तरभाविनां[तु वचसां] गतिः,

विज्ञेयान्यविलक्षणा च महतां ज्योतिर्गणानामिव ॥४३॥]

सर्वज्ञः स्याद् भवेत् । किंभूतः ? इत्याह—सकलेत्यादि । स्वरूपमात्रवेदनस्य १५
सर्वत्राविशेषात् न तावता[अ]शेषज्ञ इति भावः । स्वभावतः स भवेदिति चेत्, अत्राह—अशेष-
दोषावृत्तिच्छेदानिति (दतः इति) । कया ? इत्याह—करणेत्यादि । क्वादे (१) स्यादिति
चेत्, अत्राह—अपुनरत्ययादिति (१) ननु यद्यसौ वति(वाग्)विवक्षावान्त(वान् भ) वेदिति
न[स]कलदोषविच्छेदः । अथ न, किं तेनाऽनुपकारिणा इद्विचे(इति चेत् ? अ)त्राह—ईहान-
न्तरभाविनामित्यादि । स्वापादावन्यथा^२ भावादिति भावः । ननु वक्ता सर्वोऽपि रथो(रथ्या)- २०
पुरुषवत् सदोष इति चेत्, अत्राह—विज्ञेयेत्यादि । [४५८क] महताम् अशेषविदा गतिः
अन्यविलक्षणा प्राक्तनपुरुषविलक्षणा ज्ञातव्या ज्योतिर्गण(णा)नामिव ॥ छ ॥

इति र वि भ द्र पादोपजीव्य न न्त वी र्यं विरचितायां सि द्वि वि नि श्र य-

टी का या सर्वज्ञसिद्धिरष्टमः प्रस्तावः ॥ छ ॥

[नवम प्रस्ताव]

[९ शब्दसिद्धिः]

ननु यदीहानन्तरमाविर्ता वाग्युक्तिभ्यभिपरति वाचः तर्हि का वाचा दस्यत्राह-सस
र्गादित्वादि ।

[ससर्गात् परमाणयः परिणता भाषाः श्रुतं गोचराः,
तद्भेदः प्रतिलक्ष्यवर्णपदवाक्यात्माऽभिलाषः स्वतः ।
सिद्धार्थो यमुपेत्य वक्ति किमयमाहेत्येसङ्कीर्तित ,
स्वार्थेऽश्नादिव भेदकाङ्क्षणमना सामान्यवदी जनः ॥१॥

नि शेषसाभिगतेः]

श्रुतेः भवणेन्द्रियस्य गोचरा विषया भाषा शब्दा न सर्वे षटाक्षराः । शब्दाः ते
मा भूयन् तत्परिणामोः स्युः । तदुक्तम्-

१० "अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विषयतेऽभ्यभावेन प्रक्रिया अगतो यतः ॥" [वाक्यप १।१]

इति चेत् , न तेषां तद्वारमकत्वेन प्रतीति[प्र]सङ्गात् गृह्यात्म(घृहात्म)कत्वेन षट्पदि
प्रतीतिवत् । नहि सूत्रं नै परिणामा षट्पदोऽव्यात्मकः प्रतीकस्ते किन्तु व्यात्मकाः । ईश-
रथा नास्तिरेवहीपायात्तस्य ईहन[वत्]इमिभान्यप्रतीतिः स्यादिति सर्वत्र सङ्केतानर्थक्यम् ।

११ अथ भवत्-यथा भवतः शब्दे रूपावृषो नहि(योऽनमि)भ्यक्षः सन्ति तथा मन्त्रपि
सङ्को षट्पदो इति तद्वसारम् पठः तत्र तेषामनभिभ्यक्तानामनुमानयो व्यक्तिसर्वमाविति
प्रतिपादयिष्यते अनन्तरकारिकया । न च तथा षट्पदो सङ्घास्तिरत्वे अनुमानाद्य(नमस्ति । अथ)

सङ्केतात्तत्र तत्प्रतीतेः, पूर्वमपि स तत्रेति मतिः सापि न मुक्त्य "ततोऽपि तत्र" "तत्प्रतीतेः ।
वच्छरि शब्दस्य भूमावर्ष(मो अथ)स्य प्रतीतेः । नापि शेषमेहेन प्रतीचमानयोः परिण-
२० मिभावः सङ्घरषट्पदयोरेपि तत्रसङ्गात् । भ्रान्तेस्तदप्रतिमासो द्विचन्द्रवत् अक्षेतरचन्द्रश्चा
इति चेत् तर्हि स्वप्नादिवत् "शब्दषट्पदप्रतिमासोऽपि भ्रान्त इति कः कस्य परिणामः ?
वाचकामाचोऽप्यत्रापि ।

तस्य (ननु) तयोर्दोषभेदे कथं षट्[षट्]वत् सामानाधिकरन्धम् ? अस्ति च, गौरपमिति

(१) विवक्षाप्रमवताय । (२) ते कदाचन, कदाचन कदाचनकदाः । (३) शब्दसङ्घर्षार्थात् । (४)
कदाचनकदाचन । (५) 'च' इति निरर्थकमात्र । (६) गृह्यात्मकाः । (७) यदि कदाचनकदा स्वुर्ध्वारथा ।
(८) तथा नास्तिरेवहीपायात्तस्य ईहनं च प्रतीकते तद्वत् अविभावस्य प्रतीतिः च स्यात् इति अतिरेकसुवा-
हरन्मिदम् । (९) कश्चि । (१०) शब्दाः । (११) सङ्केततोऽपि । (१२) सर्वे । (१३) कदाचनकदाः । (१४)
कदाचनकदाः । (१५) कदाचनकदाचन चरस्य प्रतिभाचोऽपि ।

[प्रतीतेः इति] चेत्, एवं सति 'स्थूलोऽहम्' इति प्रतीतेः नात्मा शरीराद्भिन्नः स्यात्, कुन्तेभ्यो वा पुरुषाः' 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इति प्रतीतेः । सहचरणाद् अत्राऽभेदोपचारश्चेत्, अन्यत्रैवाधकाभावादिति समानम् । हेतुफलयोस्तत्त्वादेव [४५९क] परस्परमभेदोपचारो भवति 'चक्षुषा पश्यति', 'अन्नं वै प्राणाः' इति, किमङ्ग पुनः वाच्यवाचकयोः न भवति ?

किं च, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नधिकरणे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्याच्चाथ (ण्यम्, ५ तच्च अयं) गोशब्दयोरस्तीति तयोरेव ऐक्यं युक्तं न गोशब्दार्थयोः^६ तदभावात् । न हि तयोरेकत्वार्थं (त्रार्थं) प्रवृत्तिः, तदपरस्याऽभावात् । एकविभक्तिकत्व तदिति चेत्, घटपटयोः स्यात् घटपट्टा (घटः पटः) इति प्रतीतेः । तादात्म्यं तदिति चेत्, तदसिद्धं तयोः, तदेव च साध्यसाधनं च । तस्मादभेदोपचारेण अयं तत्र शब्दः [] प्रवर्तते—अयं मासपिण्डो गोसन्नः, तथा भेदेन च अन्य मासपिण्डस्य गोरिति संज्ञा ।

१०

अपरेषां तु परिहारः—'गोः शब्दो यस्य स गोशब्दः' इत्यस्य पदसमुदायस्य लुप्तो (सा)ऽन्तरावयवस्य प्रयोगः 'गोः' इति, यथा भीमसेनं इति, तेषां न युक्तः । सर्वत्र सज्ञाशब्देषु तथा रूपनेन 'भीमसेनः' इत्याद्यपि न स्यात् अपि तु 'भीमसेनशब्दः' इत्यादि स्यात् । न चैवम्, तथा शब्दिकानां व्यवहारदर्शनात् । केवलानां पदार्थानां सङ्घिप्तं^७ योजनप्रतीतेः, अन्यथा 'गोः शब्दो यस्य' इत्यन्यपदार्थोऽपि न स्यात्, पृथक् पृथक् केवलयोः सिद्धयोरैव^८ तद्दर्शनात् चित्रगुः^९ इत्यादिवत् । तन्न शब्दात्मका घटादय इति स्थितम् ।

भवतु (न्तु) श्रुतेः गोचरा भावाः शब्दाः, ते तु नित्याः स्युरिति भीमासकाः^{१०}, तत्राह—परिणता इति । श्रुत्यगोचररूपपरिहारेण तद्गोचराकारेण गताः परिणता निरुच्यन्ते [४५९ख] अन्यथा पूर्ववत् पश्चादपि कुतस्तेषां श्रवणम् ? तद्गोचरस्वभावत्वे तात्वादिव्यापारात् पूर्वमपि चा (पूर्वमिव पश्चादपि अ) श्रवणम् । तद्गोचरस्वभावत्वे सेन्द्रियस्य प्रणिहितमनसः^{११} पूर्वम[पि] श्रवणम् । व्यस्यकाभावादिति चेत्, आस्ता तावदेतत्, अन्यत्र विचारणात्, अत्रापि लेशतो विचारयिष्यमाणत्वात् 'तदिमे परमाणवः' इत्यादिना ।

[ग]गनगुणाः शब्दाः इत्यपरे^{१२} । तत्राह—परमाणवः इति । रूपरसगन्धस्पर्शवन्तोऽतिसूक्ष्माः पुद्गलाः परमाणवः ते श्रुतिगोचरत्वेन परिणताः शब्दाः ।

(१) न भिन्ना स्युः । (२) शब्दे । (३) शब्दसामानाधिकरण्यम् । (४) अयं शब्द-गोशब्दयोः । (५) शब्दयोरेव । (६) गोशब्दगवार्थयोः । (७) स्यात् । (८) शब्दाख्यस्य । (९) भीमसेन शब्द सज्ञा यस्य स भीमसेन इत्यत्र 'शब्द' इति शब्द लुप्यते तथा 'गो' इत्यत्रापि 'गो शब्दो यस्य' इति शब्दशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः । (१०) सज्ञावाचकेषु शब्देषु । (११) अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीहिदर्शनात् । (१२) "नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वाद् । नित्य शब्दो भवितुमर्हति । कुत दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनमुच्चारण तत्परार्थं परमर्थं प्रत्याययितुम् । उच्चरितमात्रे हि धिनष्टे शब्दे न चान्योऽन्यान् अर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात्, अतो न परार्थमुच्चार्येत । अथ न विनष्टस्ततो बहुश उपलब्धत्वात् अर्थोवगम इति युक्तम् ।"—जैमिनिःसू०, शाबरभा० १।१।८। शास्त्रदी० पृ० ५४०, ५५९, ५६८ । नयवि० पृ० २४२। मी० श्लो० शब्दनि० । भाट्टचि० पृ० २६ । तन्नरह० पृ० २६ । बृह० १।१।१।८। (१३) तात्वादि-व्यापारात्पूर्वमपि । (१४) "शब्दोऽन्वरगुण श्रोत्रग्राह्यः ।"—प्रश० भा० पृ० १४४। "आकाशश्च शब्दवानिति, स एव श्रोत्र तद्गुणश्च शब्दः ।"—प्रक० प० न्यायशु० ।

ननु परमाणु-गगनयोः अत्यन्तपरोक्षत्वाऽविज्ञेये कथं गगनपरिहारण्य परमाणुसारण्य
 शब्दं(७) सिध्यतीति चेत्, उत्तरमत्र—'नश्चाकारणगुणाः' इत्यादि मविष्यति । मामूलाकार्य
 तत्कारणम्, तथापि 'परमाणवः तत्कारणम्' इति कुतः सिध्यति ? न तावत् प्रत्यक्षतः तेन
 तन्महत्त्वात् । तत्र गृहीतेषु प्रत्यक्षत इत् भवति—अस्मादिदं जातम्, अन्नेभूमवदिति । माण-
 ५ मुमान् तद्विज्ञानमायात् । अथ पत्न्यात् स्युस्य इत्यस्य तदाऽप्यपरिमाणन क्पादानेन माण-
 मिति तस्मिद्विरिष्यत् साऽपि न युक्त, स्थूलादपि सूक्ष्मत्वात् तथैवाविषयतात्परिज्ञानम् ।
 क्पादानम् स्थूलादपि सूक्ष्मसंभव(बाऽ)विरोधाः, जीवहेमस्तकवर्णै ।

स्यान्महत्—यथा यत्र यद्दृश्यते तथा तत्र तद् भवति, यत्र स्थूलं दृश्यते तत्र तत्र, यत्र-
 तरः तत्र इतरदुपादानम् । न च शब्दस्य इत्योर्गन्धरदुपादानमीक्ष्यते । [४६०क] न पाऽऽ
 १० पादानं कार्यमिति अदृश्यकारणसिद्ध्या तस्मिन्निः, न अदृश्यस्यापि स्थूलादविरोधात्,
 तदुत्तरपरिणाम[रूपत्वऽपि] तत् एव अल्पं कारणमिष्यते । तस्य तत्त्वेऽस्य चावत् परमाणुदिति
 न स्थूलादपि तत्प्रतिपादनात् । निरंशपरमाणवस्वाभावात् तु किञ्चिद् भावस्य संबन्धीति
 (भवतीति)न प्रमाणमस्ति ।

किञ्च, सहजकाय (सदृशकाय)भ्यामव शब्दादवदर्शनात् तदुपादानः स इति युक्तम् ।

२५ स्याद्वत्—उपादानापमदनवा(नेन च)पादेयसिद्धिरिति सप्तोत्पत्तौ[क]कृतान्तं पद्योत्प-
 त्ना(स्यत्वा)सूक्ष्मत्वात्तद्विदिति, तदपि न सारम् चन्द्रकान्तन क्यभिवारा[न] चन्द्रकान्तन
 गात्तस्य चन्द्रपरिणामऽपि तावत् (च) एव दृश्यताम् ।

अन्य पुनरतद् इत्थं परिदृन्ति—न तस्संयोगात् तु (गात् च)ग्रकान्तस्युक्तिः अत्र तु
 रिषकत् (रिषुर्कत्) द्रवन्तीति ; सेवो प्रविर्भणं कूपुरदिद्रव्यं स्वल(म तन्)परिमाणान् स्थू-
 २ परिमाणं स्वान् । मपरिषु तद्वादिगमनात् तत्रापरप्रवेसा(श) अत्रापि स एवाऽप्यु । तत्र
 परमात्ररः शब्दाः ।

यदि वा, वायवीयाः तं तथादि—नाभिप्रदेशाद् इत्यंमात्रमन् वायुः कण्ठ्यादिभिरमिदरा
 शब्दः इति ।

अत्र प्रतिकीर्यत । यथावदुक्तम्—भाष्यमुमानतन्मत्प्रतिपत्तिः सिद्धामायादिति ; तत्र ।
 २२ यथावत्पत्तयाः परिमाण[च]कारणप्रतिपत्त्याः क्वचिद् प्यवगिष्यतात् सा(गिष्या) तं स्या[न]
 तदुत्तराय अतिपत्तयम् । यत्र अपत्तनं नै प्यवगिष्यतामा स मः परमाणुदिति । स च तत्रा-
 वानाभावाः अनुमय तस्यागाद् अनिप्रगङ्गात् । न च माप्यधिक्यता निर्दानाय [४६०ग]
 प्रगाधनात् गवत्तस्य । मप्यु परमात्ररः, ते तत्कारणमिति कुतः ? किं तर्हि शब्दस्य तदा
 तान्महत्त्वं मृगाय ? स चानुपादानं कार्यम् अनिप्रगङ्गात् । दृश्यमकारिकमिती चत् किं

(१) कूपुर । (२) कूपुरं च कूपुरं च कूपुरं च कूपुरं च कूपुरं च । (३) कूपुरं च कूपुरं च । (४) कूपुरं च कूपुरं च । (५) कूपुरं च कूपुरं च । (६) कूपुरं च कूपुरं च । (७) कूपुरं च कूपुरं च । (८) कूपुरं च कूपुरं च । (९) कूपुरं च कूपुरं च ।

सहकारिकारणम् ? तद्भावे च कार्यं न दृष्टमिष्टं वा कस्यचित् । अदृष्टं सहकारिकारणं नोपादानमिति किञ्चित्तो विभागः ?

किञ्च, ताल्वादीना तद्गुपादानत्वे तद्गुपमर्दः तद्भावे, उपादेयाकारगमनलक्षणत्वाद् उपादानस्य । अथ तद्भागाः केचन अदृश्याः तद्गुपतया परिणमन्ते, अपरे च तैथाविधास्तत्र प्रविशन्ति, ततो न ततापितस्य(?)शब्दानां सर्वदिकं विसर्प[णमि]ति मतिः, सिद्धं तर्हि नः समीहितम् । तद्भागाणामेव परमाणुपदे (गुण्यपदे) शात् । कथमेवं[य]वा यदि नाम[अ]दृष्टवीजाः शाल्यङ्कुरः किं त्यादि उ(रे किं स्यात् येन स तद्गु)पादानो न स्यात् ? अन्यत्र बीजादर्शनादिति चेत्, पूर्वमदृष्टस्थूलकारणस्य तद्विपरीतहेतुपूर्वकत्वाद्दर्शनात् अन्यत्र समानम् ।

योऽपि मन्यन्ते(ते) — वायवीयः शब्दः इति, सोऽनुकूलमाचरति, पुद्गलपर्यायाऽनतिक्रमात्, वायोस्तत्परिणामत्वात् । निर्वाते च भूमिगृहादौ करताडनात् कुतः शब्दः ? स्तिभितात्ततः” इति १० चेत्, एतदप्यनुकूलमेव । जातिमूकस्य च प्रमाण वायु (प्राणवायु) सद्भावेऽपि न शब्दः । तद्विशेषकल्पनाया चर(वरं) परमाणुकल्पनमस्तु दृष्टकल्पनाऽविशेषात् इति ।

प्रत्येकं परिणताः प्रायेण स्युः इति चेत्, अत्राह—संसर्गादिति । सन्तु ध्वनयः परस्परसंसृष्टपरमाणुपरिणामविशेषाः, [४६१क] वर्णादिस्फोटः तद्व्यङ्ग्यो नित्यो व्यापकोऽमूर्तः स्यादिति चेत्, अत्राह—तद्भेद इत्यादि । तेषां श्रुतिगोचरत्वेन परिणतानामणूना भेदो विशेषः । १५ किंभूतः ? इत्याह—[प्रतिलब्ध इत्यादि] प्रतिलब्धो वर्णपदवाक्यात्मा येन स तथोक्तः । एव मन्यते न श्रवणेन्द्रियग्राह्याकारादिव्यतिरेकेण ध्वनिः तद्ग्राह्यो वा वर्णस्फोटः” प्रतीतिभाक् । एवं पदवाक्ययोर्वाच्यम् ।

ननु न श्रोत्रेन्द्रियाध्यक्षगमनोऽसौ “अपि तु अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या अर्थापत्तिगम्यः इति चेत्, अत्राह—अभिलाप इति । अभिलप्यते अनेन इत्यभिलापः वाचकः, तद्भेदो २० वर्णाद्यात्मा, तत एव अर्थप्रतीतिदर्शनात् । तथापि अन्यतः तत्कल्पने अनवस्था, ततोऽप्यन्यतः कल्पनासभवात् ।

अथ एकपदार्थः बहुभिरयुगपद्भाविभिरस्थिरैर्धकारटकारविसर्जनीयैः प्रतियादयितुमसद्य

(१) अप्रत्यक्षीभूतम् । (२) ताल्वादिभागा । (३) अदृश्या । (४) “तथा च शिक्षाकाराः आहु वायुरापद्यते शब्दतामिति” —शावरभा० १।१।२२ । (५) वायो । (६) जन्मजातमूकस्य । (७) “नानेकावयव वाक्यं पद वा स्फोटवादिनाम् । निरस्तभेद पदतत्त्वमेतत् ” —स्फोटसि० श्लो० २९-३६ । स्फोटभा० पृ० १। स्फोट० न्या० पृ० १। “तत्त्वतस्तु वाक्यमेवाखण्डमयुराण्डरुल्लवद्विभाग भिन्नार्थप्रतीतिहेतुभूत स्फोटाख्यमभ्युपगन्तव्यम् ।” —स्फोटप्र० । “इत्यनवयव. प्रत्यस्तमितवर्णपदविभागो वाक्यस्फोट एव श्रेयान् ।” —स्फोटत० । स्फोटच० । “वर्णातिरक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्य शब्द स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अत एव स्फुट्यते ध्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्य स्फुटति स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहु ।” —सर्वद० पृ० ३०० । वैयाकरणभू० पृ० २९४। परमलघु० पृ० २। (८) स्फोट । “प्रत्येकमप्रत्यायकत्वात् साहित्याभावात् नियतक्रमभववर्तिनामयौगपद्येन सभूयकारित्वानुपपत्ते नानावक्तृपुरुक्तेभ्यश्च प्रत्ययादर्शनात् क्रमविपर्यये योगपद्ये च । तस्माद् वर्णव्यतिरेकी वर्णभ्योऽसभवस्यर्थप्रत्यय स्वनिमित्तमुपकल्पयति ।” —स्फोटसि० पृ० २८।

इत्येवेत (मन्त्रस्य इति एकेन) भाव्यमिति^१ तद्वि न सूक्तम् यतलदपि षड्भगनभिष्यक्तं पेश्च
प्रतीतिहेतुः, सवशा स्यात् इति भक्त्यायुक्त्यारणमनञ्चकम् । अभिष्यक्तं चेत् यद्यप्येते स एव
योपः पकारादिबैफत्यमिति । पकारादिभिरिति चेत् तर्हि यथा प्रत्यासत्या परंप्रकृतं (एकं)
प्रकाशयन्ति वाचकम्, तथा अर्थम् इति किमपरम् ? न च नित्यस्य कस्यचिद्वस्तुत्वमिति निरूप-
५ यिष्यतेऽनन्तरम् ।

किञ्च, एवं परम्यपरिभ्रमश्च पकारादिभ्यां बोधकस्याभिष्यक्तिः, ततोऽप्रतिपत्तिः
“तेभ्योऽप्यंगतो न स्यात् । अनङ्कप्रतीतिप्रसङ्गश्च—पूर्वं व्यञ्जकस्य पुनन्यत्र यस्मै [४६१८]
पुनरर्थस्य । न चैवं व्यञ्जहारः, तथापि तत्कल्पने घृमादरन्मैः प्रतीयते तताऽग्निरिति स्यात् । एवं
प्रत्यक्षेऽपि वाच्यम् । ततः तद्वृत्तमवोऽमिस्त्वाप^२ स्यता^३ । तदाह—स्यत व्यञ्जधानेन ।

१० ननु तद्भेदेन किञ्चिदभिलष्यते ? न तावत् सामान्यम् तदभावात्, प्रयोजनाभावात् ।
नहि सामान्यं वाह (ह) शोदादात्तुपमुप्यते, विशेषाणामेव तत्रापचागात् ‘सहितलक्षणाया प्रवृत्तिः’
इति न युक्तम् तथा (वषा) सामान्यप्रतीकां स एव प्रसङ्गः^४ । विसर्गगतौ सात्त्विकविरस्तु (सा
तेरस्तु) न चैवम् अद्यसंहतेर्बैफत्यप्रसङ्गात् । ततः तद्भेदाऽन्येक इति चत् अत्राह—सिद्धार्थं
भति (इति) । सिद्धोऽर्थो यस्य स तथोक्तः तद्वृत्तेः । तथाहि—यथा चक्षुरादिभ्यापणत्
१५ अय(र्थे)प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः प्राप्तिश्च तथा क्षम्यारुपि इति, निरूपयिष्यते शेषमत्रैव ।

अय मत्तम्—प्रतिपत्त्याऽभावात् कथमसौ अभिलषः^५ ? तथाहि—न शब्दार्थयोः संभेदात्
तादात्म्यरूपः प्रतिबन्धः । अर्थाभावेऽपि भावात् न तदुत्पत्तिः । न च “तदन्तरमिति इति
तत्राह—स्वताः सिद्धार्थं इति । स्वत स्वयोन्यतातः सिद्धार्थो नान्यतः । कुतः ? इत्यत्राह—
यमुपेत्य इत्यादि । यं तद्भेदमुपेत्य भवणविषयतां नीत्वा धक्ति भूते । कः ? इत्याह—

२० अनङ्कमृता (जनः । किम्भूतः ?) असङ्कीर्तितः मद्भेदेऽहितः । पुनरपि किम्भूतः ? सामान्य
वेदी ‘यमुपेत्य’ इत्येतदत्राप्यपेक्ष्यम् शब्दं भूत्वा तद्वेशी इत्यर्थः । सामान्याभावात् नैव (वे) चेत्,
न वस्तुपु [४६२०] समानपरिणामव्यञ्जकत्वात् । किं चकि ? इत्याह । किमयमाह इति ।
अयं वक्तु ‘किमाह’ इत्येवम् । यदि प्रथम शब्दप्रवृत्त्या सामान्यं तत्र विहितं किमर्थमेव
भूते ? नहि नीले स्वल्पेण ह्यते ‘किमेतत् इति वदूष प्रश्नो युक्तः इति चेत् अत्राह—भेद
२५ इत्यादि । तस्य सामान्यत्व भवोऽजान्तरविशेषः तस्य क्वाङ्गणम् मरीतुमीहा तत्र मनो
यस्य इति ।

(१) लघोरेन । (२) “अर्थानां प्रतीकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्षोऽप्यारम्भार्थेन प्रसङ्गात् । वाचकत्वे तु
प्रतीकमुत्पत्तिपक्षे शीघ्रपक्षेऽप्यभावात् । अमिष्यक्तिपक्षे तु क्लेशैकामिष्यकत्वां समुदायाभावात् ।
पुनर्युक्त्याऽप्यभावात् वाचकत्वे सतो एव इत्यादी अर्थप्रतिपत्तिविशेषप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तं लघोरे वादा
मिष्यकत्वे वाचकः ।” —वा महामा ३ ५ १९ । लघोरे स्या ३ २ । सर्वज्ञ ५ २९९ । (३)
अभिष्यक्तं भवति तथा । (४) लघोरेण । (५) लघोरेण । (६) वकारादिभ्य । (७) पक्षेः । (८) लघोरेण ।
(९) क्वचित् अमिष्यकत्वे । (१०) सन्नेव कश्चित् सामान्यम् तत्र कल्पते विशेष इति कश्चित्कथम् ।
(११) मयोऽभावादिभ्यः । (१२) वाचकः । (१३) सम्बन्धात्पारम् ।

ननु सामान्यवेदने भेदवेदनम्, अन्यथा सामान्यस्यापि कुतोऽनादात्म्येन, उभयात्मकं तत्त्वमिति, न तत्र काङ्क्षणम् । तादात्म्योऽपि प्रथम सामान्यस्यैव कुत इव (एव) शब्दात्^३ स्यात् इति चेत्, अत्राह—अक्षादिव । क ? स्वार्थे रूपादौ । यथैव हि दूरे अक्षात् मनुष्यत्वाद्रिसामान्यप्रतीतिः, पुनः तद्भिर्दोषाङ्क्षणम्, पुनरपि देशनैकत्वाद्रिसामग्रीवशात् तद्भेदावायः । तदुक्तमत्रैव *^४“समदृष्टेर्विशेषेहा” [सिद्धिवि० २।९] इत्यादिना । तथा शब्दात् (त) प्रथमं सामान्यप्रतीतिः पुनः तद्भेदाकाङ्क्षणम् ततोऽपि सद्भेदसामग्रीतो भेदनिश्चयो (यो) नैतावता शब्दः स्वतोऽशक्तः, अक्षेऽपि प्रसङ्गात् । यथा च शब्दात् स्वार्थसन्देहः तथा अक्षादपि । कारणस्य रूपवत् सामर्थ्यप्रतिपत्तावपि तत्र मन्देहदर्शनात् । अथ तत्र ज्ञानान्तरं मन्देहरूपम्, अन्यत्रापि तदेव । नहि घटाभिधानादेव चटो (वटोऽस्मि) नास्तीति वा सन्देहो जायमानो जनेन विभाव्यते, ततोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अथ शब्दादर्थप्रतीता वत् सुतोपि (तीतो तत एव) कुतः सन्देहः ? स्वमवेदनात् १० दानादिचेतसा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यप्रतीता ततोऽपि [४६२ख] मं कुतः । अथ तद्भावाभावयोः तत्प्रतीतेः [] माधारणत्वात् स इति मतिरिति तत्र (तिः, इतरत्र) ममानम् । तथा सति कथं शब्दोऽर्थविषयः^५ इति अनेन निरस्तम् । निर्विकल्पिका तत्प्रतीतिस्ततोऽयमदोषः^६, चेतनत्वादपि (त्वादावपि) स्यात् ।^७ तत्र निर्णयोत्पत्तेर्नेति चेत्, ^८यस्य रूपसुप्रादौ निर्णयरूपं मानसमध्यक्षं तस्य तत्सामर्थ्येऽपि दुर्लभः संशयः । इतरथा शब्दार्थेऽपि स तथा न भवेत् ।^९ यस्यापि मानसो [ऽ] १५ विकल्पो [ऽ] निश्चयः, तेन तस्य स्वलक्षणग्रहणात्, अविकल्पेन गृहीतस्य अगृहीतकल्पत्वात्^{१०} तथा । यथा शब्दा (द्वोऽ) वस्तुविषयः सन्देहेहेतुत्वात्, तथा प्रत्यक्षमपि^{११} परस्य । ततोऽक्षात् सामान्यग्रहणात् विशेषाकाङ्क्षणे विशेषोऽवायकारणाभावे यथा संशीतिः तथा शब्दावपि इति स्थितम् ।

स्यादेतन्—भायान्तरे संकीर्त्तितं (सङ्केतितम्^१) एव शब्दात् सामान्य प्रतिपद्यते [न] अकृतसङ्केतात्, ततः सङ्केत एव पारस्पर्येण तद्वेतुरिति, तर्हि इन्द्रियादपि पूर्व प्रतिपन्नसामान्य एव^{१२}— २० ततः पुनः सामान्यं प्रत्येति इति । तदेवेन्द्रियमन्यदापि तद्ग्रहणकारणम् । अत्य (अन्य) त्वमन्यत्रापि इति यत्किञ्चिदेतत् ।

ननु (ननु) निप्रयोजनशब्दस्वरूपपरीक्षणेन किम् ? लोकेत एक (एव) तत्स्वरूपसिद्धेः, इत्यत्राह—निःश्रेयसाधिगतेः इत्यादि ।

किमाह इति चेत् ? अत्राह—शब्द [४६३क] इत्यादि ।

२५

[^{१०} शब्दः पुद्गलपर्यायः स्कन्धः छायातपादिवत् ।

बुद्धिकार्यो विशेषात्माभिलापः स्वार्थगोचरे ॥२॥

(१) वेदनमिति । (२) विशेषे । (३) वेदनम् । (४) मित मित्रा भेद इति यावत् । (५) सामर्थ्यजापक ज्ञानम् । (६) शब्दान्तरं यत् सन्देहं करोति । (७) सन्देहः । (८) मतम् । (९) मन्देहाभावलक्षणो न दोषः । (१०) चेतनत्वादौ । (११) मीमांसकस्य । (१२) बौद्धस्य । (१३) मन्देहाभावः स्यात् । (१४) बौद्धस्य । (१५) मङ्केतितत्वात् इत्यर्थः । (१६) पुरप । (१७) “तथा चाहुर कलङ्कदेवा—शब्दः पुद्गलपर्यायः स्कन्धः छायातपादिवत् ।”—स० श्लो० पृ० ४२४ ।

इत्येवेत (महात्म्य इति एकेन)मात्म्यमिति^१, तदपि न सूक्तम् यदल्लक्ष्मि एकमनमिष्यत् वेदत्र
प्रतीतिहेतुः, सर्वथा स्वात् इति पकाराशुष्कारजननर्थकम् । अभिव्यक्तं यत्, यद्यप्येनै स एव
शेषः पकाराशुष्कस्यमिति । पकाराशुष्कमिति चेत् तर्हि यथा प्रत्यासत्त्या एतदप्रकृतं (एतदं)
प्रकृतमिति वाच्यम्, तथा अथम् इति क्रिमपरण ? न च नित्यस्य कस्यपिद्वस्तुत्वमिति निरूप-
५ विष्यतेऽनन्तरम् ।

किञ्च, एवं परस्परपरिभ्रमश्च पकाराशुष्कयोः पापकस्याभिव्यक्तिः, तथाऽर्थाप्रतिपत्तिः
तेभ्योऽर्थागता न स्यात् । अनेकप्रतीतिप्रसङ्गश्च—यस्य व्यञ्जकस्यै पुनर्व्यञ्जकस्यै [४६११]
पुनरर्थस्य । न चेत्तं व्यवहारः, तथापि तत्कल्पनं भूमादेरर्थैः प्रतीक्ये ततोऽग्निरिति स्यात् । एव
प्रत्यक्षेऽपि वाच्यम् । ततः तद्व्यञ्जकोऽभिप्रायः स्यात् । तथाह—स्यतः अभ्यवधानेन ।

१० ननु तद्व्यञ्जने किञ्चित्प्रतिपत्त्ये ? न तावत् सामान्यम् तद्भावात्, प्रयोजनाभावात् ।
नहि सामान्यं वाद (ह) शोहादाशुष्कमुच्यते, विशेषाणामेव तत्रापयागात् 'अक्षितकल्पणया' प्रवृत्तिः
इति न युक्तम् तथा (तथा) सामान्यप्रतीतिं स एव प्रसङ्गः । विशेषगतो, सात्त्विकवदिरस्तु (अ-
वेरस्तु) न वैच्यम् अक्षयं इत्येवैकमन्वप्रसङ्गात् । ततः तद्व्यञ्जकोऽनन्व इति चेत्, अत्राह—सिद्धार्थ-
मिति (इति) । सिद्धोऽर्थो यस्य स तथाक्तः तद्व्यञ्जकः । तथाहि—यथा बहुशुष्काशुष्काशुष्क-
१५ अथ (शै) प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः प्राप्तिश्च, तथा शब्दादपि इति, निरूपयिष्यते क्षणमत्रैव ।

अथ मयम्—प्रतिपत्त्याऽभावात् कथमसौ अभिप्रायः ? तथाहि—न शब्दाद्यर्थोः हेतुभेदात्
वादात्म्यरूपाः प्रतिपत्त्याः । अर्थाभावेऽपि भावात् न तुत्पत्तिः । न च "तद्व्यञ्जकमिति इति ;
तत्राह—स्यतः सिद्धार्थ इति । स्वतः स्वयोग्यतातः सिद्धार्थो नान्यतः । कुतः ? इत्याह—
यमुपेत्य इत्यादि । यं तद्व्यञ्जमुपेत्य भवणविययतां नीत्वा वक्ति मूले । कः ? इत्याह—

२० अनन्वमृता (जनः । किन्मूतः ?) असङ्गीर्तितः सहेतवदितः । पुनरपि किन्मूतः ? सामान्य
वदी 'यमुपेत्य' इत्येवदप्राप्पपक्ष्यम् अर्थं भूत्वा तद्देशी इत्यर्थः । सामान्याभावात् नैव (शै) वेत्,
न वस्तुपु [४६२३] समानपरिणामव्यवस्थापनात् । किं वक्ति ? इत्याह । किमयमाह इति ।
अयं वक्ता 'किमाह' इत्येवम् । यदि प्रथमे क्षय्यव्यवस्थात् सामान्यं तत्र विहितं किमर्थमेव
मूले ? नहि नीळ स्वस्वमेव ज्ञाते 'किमेतत्' इति तद्व्यञ्जकं प्रसङ्गे युक्तः इति चेत् अत्राह—अथ
२५ इत्यादि । तस्य सामान्यस्य भेदोऽनन्वयविशेषः तस्य काङ्क्षणम् मदीतुमीहा तत्र मनो
पत्य इति ।

(१) एकोऽयं । (२) "वर्णाशुष्कं प्रत्येकं वाचक्ये द्वितीयादिबर्णोऽप्यारण्यमन्वयप्रसङ्गात् । वाचक्ये तु
प्रत्येकमुपपत्तिश्चैवौयपदोऽप्यारण्यभावात् । अमिष्यकियत्वे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्यां समुदायाभावात् ।
पुनर्यदुत्पादक्यानां वाचक्ये सरो एव इत्यादी बर्णप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तं एकोऽयं वाच-
क्येऽप्यारण्ये वाचक्ये ।"—या महापा म पू ११ । एकोऽयं म्या पू ११ सर्वद्व पू २९१ (१)
अभिव्यक्तं भवति तथा । (२) एकोऽयं । (३) एकोऽयं । (४) अथराशिव्य । () अथोः । (५) एकोऽयं ।
(६) अथिव्य अथिव्यकोऽयं । (७) एकोऽयं कश्चित् सामान्यम् तत्र कश्चते विशेष इति अथिव्यकोऽयं ।
(८) मनोऽव्यवस्थावदिक्या । (९) वाचक्ये । (१०) अन्वयान्तरम् ।

अपर आह—तीव्रत्वमन्वत्वजातिसम्बन्धात् तत्प्रत्ययविषयत्वं(यते)ति, सर्वत्र तथा प्रसङ्गेन स्पर्शाभावप्रसङ्गात् ।

शब्दसहचरितस्य वायोः तद्विषयता^३ इत्येके, तेषामपि बाध(वाच्य)महचरितस्य अन्यस्य तद्विषयता इत्येवमनवस्था[४६३ख] ।

स्यान्मतम्—असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः^४ न स्पर्शवत्त्वम्, अन्यथा मनसोऽमूर्त्तत्वं स्यात् । तदभावादिति, तत्र, शब्देऽयस्य भावा[त] स्पर्शवत्त्वा[त] द्रव्यत्वमसर्वगतत्वं केचास्य(त्वं च केनास्य)वार्यते ? परिमाणं दीर्घादिप्रतीतिविषयत्वात् सुप्रसिद्धमेव ।

किंच, र्लक्षणम् अतिप्रसङ्गि, तस्य आत्मन्यपि भावात् सर्वगतत्वनिषेधात्तत्र । ततः सिद्धम् मूर्त्तन्वम् । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वम् अविप्रतिपत्तिविषयम् ।

नापि 'भाव[यव]त्वान्' इत्यभिद्धम्, सावयवो ध्वनिः अल्पमहत्त्वग्रहणप्राप्तत्वात् । स्तम्भादिवत् । अथ व्यङ्ग्ये व्यञ्जकधर्मारोपात् तद्ग्रहणप्राप्तता न स्यतः, सुगस्येव दर्पणादौ ईति चेत्, स्यादेतदेवम्—यदि एकस्यः सर्वदा शब्दः कुतश्चिन् स्यात् । न च दृष्टान्तमात्रान् माध्यं सिध्यति, अतिप्रसङ्गान् । अतः स्कन्धः शब्दः ।

नन्वेवं लोष्टादिनेव शरीरावयवादिघातैः(घातः)तेन, तद्वत्तस्य^५ नियतदेशगमनम्, एकत्र कर्णं(र्णं)प्रविष्टस्य^६ तदन्तराऽगमनम्, वायुनाभिहतस्य लोकान्तप्रसर्पणम्, इन्द्रियान्तरेण च^७ दर्शनम्^८ इति^९ चेत्, अत्राह—छाया इत्यादि । आदिशब्देन अन्वकागादिपरिग्रहः, तेन तुल्य वर्तते इति तद्वत् इति । यथा अत्रं^{१०} न ते दोषाः तथा शब्देऽपि इति दृष्टान्तार्थः । नहि अन्धकारस्य स्कन्धेऽपि स्पर्शादिना ग्रहणम् ।

अपौरुषेयः शब्दो गकारादिः इत्येके^{११} । तत्राह—बुद्धि इत्यादि । बुद्धेः कार्यं तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् । न हि यद् यस्य अन्वयव्यतिरेकावनुविवक्ते [४६४] तद् अन्यहेतुक-^{१२} महेतुकं वा युक्तमतिप्रसङ्गात् । तदभिव्यक्तिः तावनुविवक्ते इति चेत्, न, अनवस्था-प्रसङ्गान्, तत्रान्यस्य तदनुविधानकल्पनात् । कृतप्रतिक्रियश्चायं^{१३} पक्षः अन्यत्र । स एव

(१) "अनिय शब्द तीव्रमन्दविषयत्वात् सुगदु प्रवदिति ।"—न्यायवा० पृ० २०० । (२)

तीव्रादिप्रत्ययविषयता । तुलना—"नादबुद्धि परा । १७ । यच्चैव बहुभिर्भेरीमाघ्नदि गोशब्दमु-
च्चारयद्भि महान् शब्द उपलभ्यते, तेन प्रतिपुस्य शब्दावयवप्रचय इति गम्यते, नैवम्, निरवयवो हि शब्द अवयवभेदानुगमात् । निरवयववाच्य महत्त्वानुपपत्ति । अतो न घर्षते । तेन नादस्यैवा बुद्धि न शब्दस्येति ।"—जैमिनि सू० शावरभा० १।१।१। (३) शब्दस्य । (४) कस्यचिन् अदृष्टस्य ।

(५) "असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिति हि पदार्थविद् ।"—तत्त्ववि० पृ० १०८ । (६) मूर्त्तव-
लक्षणम् । (७) अल्पत्वमहत्त्वग्रहण । (८) "न च म्यूलत्वसूक्ष्मत्वे लक्ष्येते शब्दबुद्धिनी । बुद्धितीव्रत्वमन्दत्वे महत्त्वान्वयकल्पना । या च पट्वी भवत्येव महातेज प्रकाशिते । मन्दप्रकाशिते मन्दा घटादावपि सर्वदा । एवं दीर्घादयः सर्व ध्वनिधर्मा इति स्थितम् ।"—मी० श्लो०, शब्दनि० पृ० ७८७ । (९) शब्देन । (१०) शब्दस्य । (११) कर्णान्तर । (१२) म्यात् । (१३) तुलना—"पुष्टलम्बभावत्वे दर्शनविस्तारविलेपप्रतिघात-
कर्णपूर्णकश्रोत्रप्रवेशाद्युपलम्भो गन्धपरमाणुकृतप्रतिविधानतयोपेक्षासहति ।"—अष्टा०, अष्टम० पृ० १०८ । (१४) छायाया पुष्टलम्बत्वेऽपि । (१५) मीमांसका । (१६) शब्दाभिव्यक्तवाटपक्ष ।

अणवः पुद्गलपरिणामविशेषात् मेदसंसर्गप्रतीतेः । कथम् ? कथं च न स्यात् ? सर्वथा निरक्षानां दिग्भागमेदेन प्रत्येक पदंशतापत्तेः कथं संसर्गः ? किं पुनरसंसर्गिण एव पृथक् स्युः ? कथं तेषां व्यवधानम् प्रकृतविकल्पानतिवृत्तेः ? स्वकार्यकारणधृष्याम्नां स्वत एव नैरन्तर्यमनुभवतः कालप्रथममेदोपलक्षणात् न वै अणवत् कस्यचित् कैश्चिन्नैरन्तर्येऽपि सांश्वत्वम्, व्यवधानाभावस्यैव तत्संयोगात्मकत्वात् । अन्यथा कार्यकारणव्यवस्थैव मा भूत् । वस्तुस्वभावतः तद्व्यवस्थायां कृतः संयोगप्रबन्धः । तत्संयुक्तानामविशेषप्रसङ्गात् । स्वत एव प्रदक्षमात्रस्य व्यवधानकतोपपत्तेः अनद्यस्यापि स्वभावमेदात् ग्राह्या[याकारसंवेदनवत्] तदिमे नहि प्रतिपिद्धं च । तथापरिणामस्यैव तद्गुणत्वमभावात् । कथञ्च अत्यन्तपरोक्षस्य गुणः प्रत्यक्षः ? परिमण्डलानां तादात्म्यपरिणामोपपत्तेः । वायोरपि [प्रत्यक्षत्वात्] असमानम् । तदिमे र्वतन्यविशेष [क्षर्याः] वर्षा[पदादिरूपा] कथञ्चित् अयसंसर्गयोर्मतां प्रतिपद्य व्यवहारपदवीमुपनीयन्ते नान्यथा शब्दान्तरवत् ।]

शब्दः अणवन्त्रियगोचरो भावः । सत्तापि स्यादिति चेत् किं पुनः सांत्वतोमिमा चेत् एवं न स्यात् ? तथा चेत् असत् सङ्घः । तत्सन्कल्पान् सन् इति चेत्, तच्छब्दः । तस्य ततोऽग्नेरे स एव सङ्घ(सन् म)चेत् इति चेत् अत्राप्युच्यम् । कथञ्चिन् तत्समानपरिणामस्य अन्वयप्रतिभावात् । एतेन गुणत्व(त्वी) चिन्वितम् । न च गुणः शब्दः । स किम् ? इत्याह—पुद्गलपर्यायः । रूपादिमन्तः पुनः पुद्गलाः, तेषां पर्यायो विकारः न तस्यर्थायाः पुद्गलाः इतरथा शब्दात्पुद्गलस्य अमुद्यदिना घटादिमैहर्षी भवेत्, सत्पानुगतस्य इव ।

मनु यदि परमाणुरूपपुद्गलपथायः तत्रतद्व्याप्तत्वादिवत् तर्हि तस्य अन्वयापीन्द्रियेण अग्रहणं स्यादिति चेत् अत्राह—स्कन्ध इति । स्कन्ध अवयवित्त्वम् । स्कन्धः सङ्घः मूर्तत्वे अस्मदादिप्रत्यक्षत्वं सति साधयवत्वात्पटादिवत् । र्सः मूर्तः स्पर्शपक्षेण तद्वत् । स्पसवत्त्वं चास्य मृदुग्यरादिप्रत्ययमाह्रत्वात्तद्वत् । न चैतन्मिदम्, सर्वकांरूपसिद्धेः । तथाहि—बीजाणि शाक्यान् जयपल्यादिद्वन्द्वं परं निगदन्ति जनान् । तथापि तदसिद्धौ न किञ्चन सिद्धं स्यात् । कणामिपावदष्टेभ्य त्तिसिद्धिः ।

(१) मजा । (२) शब्दान् । (३) ममभावस्य मयकाविशेषात् इत्यादि । (४) शब्दस्य वर्णावापुद्गलाः । (५) शब्दव्यवस्थादिवत् पुद्गलस्य सत्त्ववर्णावत्यै । (६) शब्दस्य । () तुक्का—'सरो र्दत्त्वमप्ये नरो परमाणुर्मर्षसंज्ञात् । इदंमु तेमु जाकदि सरो उपात्तो जिज्ञासो ष'—ब्रह्मसिन् या ७९ । 'पुद्गलस्य सत्त्ववर्णावत्पुद्गलस्य शब्दावकाशोपपत्ते निहतावकाशात् ।'—स श्लो ५ ३२२ । श्वावपुत्रु इ २३२ । मम्मति टी ५ १७ । 'बीजुक्तिः शब्दः अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे अणववत्त्वे च सति क्रियावत्त्वात् वाक्यादिवत् ।'—ममवद इ ५१३ । (८) तुक्का—'इत्वं सद्दः स्वर्गवत्पुद्गलवदिति ममवत्त्वात् ।'—ममवद ५ ५५ । श्वावपुत्रु इ २३२ । (९) शब्दस्य । तुक्का—'कर्मस्यपुद्गली वरकटावमावस्य भावसः प्रतिबानहेतोर्मवनापुद्गलमिति । शब्दस्य प्रतिबिम्बितत्वात्पुद्गलवत्त्वं ममवति ।'—ममवद ५ ३७ । 'स्पर्शवत् शब्दः स्वमन्वयात्कालाभिमतोऽप्युपाय मुद्रादिवत् । तुक्कातो दि कल्पनाव्यादित्वात्तादिसम्बन्धेन औदात्तमिवात् ।'—ममवद ५ ५५ । श्वावपुत्रु इ २३२ । (१) स्पर्शवत् सिद्धिः ।

*“अर्थान्तराभिसम्बन्धाज्जायन्ते येऽणवोऽपरे ।

उक्तास्ते सञ्चिताः ते हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः ॥

अणूनां स विशेषत्वा(पञ्च)नान्तरेण(णाऽ)परानणून् ।”

[प्र० वा० २।१५५-१६] इत्यभिधानात् । [४६५क]

ते चार्संसर्गिणः संसर्गरहिता एव । किं पुनर्नैव पृथक् ? पृथक्(पृथग् व्य)वस्थिताः— ५
तद्रहिताः, सञ्चितास्तु संसर्गिणः, अन्यथा स्तम्भादौ अथो मध्योर्ध्वतिर्यग्भागादिषु अविच्छिन्ना
प्रतिपत्तिरिति नैयायिकं प्रति एतद् दृषणममङ्गलम्—*“अविच्छिन्ना न भासेत ततस्तत्संवि-
(तसंवि)त्तिः क्रमग्रहे ।” [प्र० वा० २।२५६] इति तत्संवित्तिः ।

ननु च रूपादिग्रहणे सर्वैव सुखादिग्रहणमुपलभ्यते इति चेत्, स्तम्भादौ भागप्रतिपत्ति-
रविच्छिन्ना तथैव उपलभ्यते इति समानम् । १०

अपरः प्राह—नाविच्छेदप्रतिभामनात्तेषाम् अविच्छेद[स्य]मिद्धिः, तदभावेऽपि दूरस्थित-
विरलक्षेणादौ^१ तत्प्रतिभामनादिति, तस्यापि तेषा[तथा]प्रतिभामने यद्वभासते अविच्छिन्नं रूपं न
तत्तेषाम्, यन्नावभासते विच्छिन्नं तत्तेषामिति प्राप्तम् । तथा च सर्वेदने प्रतिभासमानं स्ववेदनं
तद्रूपं न भवेत् । तदभावे तदभावे इति चेत्, कुत एतत् ? तद्रूपत्वात्तस्य इति चेत्, तदपि
कुतः ? तथावभासनात्, अन्यत्र समानम्, अवाधन च । न चैकत्र तदभावेऽपि तत्प्रतिभास- १५
दर्शनात् सर्वत्र तथा कल्पनम्, अतिप्रसङ्गात् । परमाणवो नावभासन्ते इति चेत्, कुतो
प्रायाः ? ज्ञानकारणत्वात्^२, चक्षुरादौ प्रसङ्गः । स्वाकारसमर्पणात्^३, ज्ञानात्मनि तदाकारोऽ-
न्योऽन्यविच्छिन्नः, तस्यैव समर्पणमिति स एव दोषः । “नीलतादिमात्रसमर्पणे, सांशता इति
न पूर्वपश्चाद्विशेषः ।

किंच, तेषामप्रतिभासने [४६५ख] किं कल्पनेन ? नीलादिज्ञान, तु अन्यत एव रूपादि- २०
रूपाद्वाह्यतः स्यात् । ते स्वयमविच्छेदविकलाः अविच्छिन्नं ज्ञान जनयन्ति नान्यद् अरूपादि-
स्वभावं रूपाद्याकार ज्ञानमिति किं कृतमेतत् ? तस्मात् परमाणूनामभ्युपगमे तत्प्रतिभागोऽभ्युप-
गन्तव्यः । न च अविच्छिन्न इति तेऽपि तथेति साधूक्तम्—“किंपुनरसंसर्गिण एव” इति ।

दूषणान्तरमभिधातुं पूर्वपक्षमुत्थापयति—स्युरिति भवेयुः ‘असंसर्गिणः’ इत्यत्र वर्त्तते ।
उत्तरम्—कथम् इत्यादि । तेषां सञ्चितपरमाणूना व्यवधानं विजातीयावस्थानम्(याव्यवधानम् २५
अ)न्तराले तस्याऽभावात् । एतदपि कुतः ? इत्याह—प्रकृत इत्यादि । प्रकृतो विकल्पो व्यवधा-
यकव्यवधीयमानयोः ससर्गोऽसंसर्गो वा तस्याऽनतिवृत्तिः(त्तेः) “एकत्र प्रतिज्ञाहानिः, ”अन्यत्र
अनवस्था—पुनरपि अपरापर व्यवधानकल्पनात् । यदि वा, प्रकृतो विकल्पः ‘सर्वथा अन्यथा’
इति तस्यानतिवृत्तेः व्यवधानेऽपि । भवतु तेषा व्यवधानाभावः, ननु प्रसङ्गः पडंशतापत्तेरिति

(१) बौद्धेनोक्तम् । (२) अविच्छेदाभावेऽपि । (३) “यथा विरलक्षेणाद्या अपि केशमशकमक्षिकादयः
एकवचनाकारं प्रत्ययमुपजनयन्ति ।”—प्र० वार्तिकाल० पृ० ९४। (४) परमाणूनाम् । (५) सर्वेदनाभाव ।
(६) इति चेत्, । (७) इति चेत्, । (८) यद्यपि नीलता जडता च न, तथापि क्वेवलं नीलताया ज्ञाने
समर्पणम् । (९) परमाणवः । (१०) ससर्गस्वीकारे । (११) अससर्गपक्षे ।

विशेषे(यो)वर्णादिभेद आत्मा यस्य स तपोः । अनेन तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो मा निरस्तः ।
 कृतः ? इत्याह—अभिज्ञापः स एव यतोऽभिज्ञाप्यतेऽनेन इति । क ? इत्याह—स्वार्थगोचरे
 तामान्यविशेषात्मके वस्तुनि व्यञ्जनवर्णने वा ।

‘शब्दः पुद्गलवर्णयः’ इत्यत्र साध्य(व्ये)सुरेर्मनसि ‘मूर्त्तिस्वात्’ इति हेतुवर्त्तते । निरसंन-
 मुक्तमेव । तस्य परमाजुमिर्त्यभिचारः, न हि ते^१ मूर्त्तिस्त्वेऽपि तत्पर्यायाः ततः परस्य सूक्ष्मत्व
 तस्मै अभावादििति । तं परिहरन्नाह—अणवः इत्यादि । कृतः ? इत्यत्राह—[पुद्गल]परिज्ञाम-
 विशेषेणात् । पुद्गलस्य परिज्ञामोऽप्यवगमावः, स एव विशेषः सूक्ष्मेकस्य सूक्ष्मनानारूपभेदः,
 सूक्ष्मनानारूपस्य वा सूक्ष्मेकरूपभेदश्च तस्मात् । तदपि कृतः ? इत्याह—मेद् इत्यादि । मेदो
 नानात्वम् संसर्गः एकत्वपरिज्ञामः तयोः प्रतीतिः । एतदुक्तं भवति—एषा अनेकस्मात् अस्म-
 परिमाणात् संसृष्टाद् एक(कं)महत्त्वोपेतं आयमानं प्रागस्त[त्] दृष्टमिति तत्कार्यम्, तथा
 एकस्मात् महत्त्वोपेतात् तद्विपरीतं प्रागस्त कृपाळादि दृष्टम् तत्कार्यमस्तु अविशेषात् । अथ
 कृपाळादीनां प्रागपि भावात् न तत्कार्यता साहचर्यवृत्तनमायत्तम्, घटादेरपि तथा भावप्रसङ्गात् ।
 अद्वैतान्मैर्षं चेत् सदन्यत्र समानम् । तन्तवः [४६४४] फे ददयन्ते इति चेत् न, तथा
 पटस्यैव(वाऽ)भावात्, अन्यथा(वाऽसौ^२ गतः) सौगतशासनम् । ततोऽन्य इति चेत् न
 अस्मै पक्षस्य निषेधात् ।

किंच यदि घटकाळे ततो मिन्नानि कृपाळानि सन्ति, तेषां तेन सह रूपत्वेन समवायि-
 करणत्वम् अस्म्योऽप्यमिव । तेषां प्रागपि मात्रान्नेति चेत् तथा पटस्यापि प्राग(गु)भावोऽस्तु ।
 प्रमाणबाधकमु(नम् ७)भयत्र । अनुमानात् तत्साधनान्न वृत्तावनम् पटोऽपि महाकारणपूर्वकः
 पटवर्त्तन्नेत्यते ? तत्र शब्दस्व अत्र सूक्ष्मस्वावर्त्तनम् । तन्तूनां वैषर्ष्यं स्यादिति चेत्, अत्र
 सूक्ष्मत्वस्य इति समानम् ।

ननु सूक्ष्मत्वस्य पटकारणत्वे तत्र स्थितस्व घटस्य कृपाळमिदं तद्वृत्तितपटवत्^३ इति
 चेत् न कार्वाकरण(कारेण)परिप्लवस्य कृपाणानत्वोपगमात् । अन्तर्बोऽपि फलीभवन्ति । ततो
 यथा वदन्तां संसर्गविकं^४ तथा तस्य विश्लेषादनेकमिति कथन्न परमाणवः तत्पर्यायाः ?

अत्राह सौगतः—कथमित्यादि ? तमाचार्यः पृच्छति—कं(कर्म) अ न स्यात् इति । स
 क्तरमाह—सर्वथा इत्यादि । अस्म्य म(अस्म्येन) कथञ्चित् सन्धन्तस्य प्रकारेण निरर्थाणां परमा-
 पूर्णां विगमागमेदन प्रत्येकं पदंश्रुतापत्तेः^५ कथं संसर्गः ? परिप्लोऽत्र—किं पुनः असंसर्गिण
 एव इत्यभिप्रायः । एवं संसर्गं रूपयताऽपि तेन बहिरर्भमभ्युपगच्छता बहोरूपादिपरमाणवोऽभ्यु-
 पगता एव—

(१) तद्विज्ञेयत्वा । (२) परमाणवः । (३) पुद्गलस्वाभावात् तस्य ते वर्णावगत्या । (४)
 अनेककारणरिमाज्येवैतन्न । (५) इति चेत् । (६) बाही । () अथवायवचमिभेदकत्वम् । (८) घटे ।
 (९) घटे । (१) स्वात् । (११) कावते । (१२) “वदन्ते वृत्तवदोपात् परमाणवे वदंश्रुता । कर्मा समाव
 दित्यन्तं विपकः एवावदुपात्तकः इ”-विज्ञ किशिका वृ वा अतुत्तव वृ वद। तत्परं वृ ९ ३।

*“अर्थान्तराभिसम्बन्धाज्जायन्ते येऽणवोऽपरे ।

उक्तास्ते सञ्चिताः ते हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः ॥

अणूनां स विशेषत्वा (पञ्च) नान्तरेण (णाऽ) परानणून् ।”

[प्र० वा० २।१९५-९६] इत्यभिधानात् । [४६५क]

ते चासंसर्गिणः संसर्गरहिता एव । किं पुनर्नैव पृथक् ? पृथक्का (पृथग् व्य) वस्थिताः— ५
तद्रहिताः, सञ्चितास्तु ससर्गिणः, अन्यथा स्तम्भादौ अधो मध्योर्ध्वतिर्यग्भागादिषु अविच्छिन्ना
प्रतिपत्तिरिति नैयायिकं प्रति एतद् दूषणमग्नत्—*“अविच्छिन्ना न भासेत ततस्तत्संवि-
(त्संवि)त्तिः क्रमग्रहे ।” [प्र० वा० २।२५६] इति तत्संविच्छिन्ना ।

ननु च रूपादिग्रहणे महैव सुरादिग्रहणमुपलभ्यते इति चेत्, स्तम्भादौ भागप्रतिपत्ति-
रविच्छिन्ना तथैव उपलभ्यते इति समानम् । १०

अपरः प्राह—नाविच्छेदप्रतिभामनात्तेषाम् अविच्छेद[स्य]मिद्धिः, तदभावेऽपि दूरस्थित-
विरलकेशादौ^३ तत्प्रतिभासनादिति, तस्यापि तेषां [तथा] प्रतिभासने यदवभासते अविच्छिन्नं रूपं न
तत्तेषाम्, यन्नावभासते विच्छिन्नं तत्तेषामिति प्राप्तम् । तथा च संवेदने प्रतिभासमानं स्ववेदनं
तद्रूपं न भवेत् । तदभावे तदभावे इति चेत्, कुत एतत् ? तद्रूपत्वात्तस्य इति चेत्, तदपि
कुतः ? तथावभासनात्, अन्यत्र समानम्, अवाधनं च । न चैकत्र तदभावेऽपि तत्प्रतिभास- १५
दर्शनात् सर्वत्र तथा फल्पनम्, अतिप्रसङ्गात् । परमाणवो नावभासन्ते इति चेत्, कुतो
ग्राह्याः ? ज्ञानकारणत्वात्^४, चक्षुरादौ प्रसङ्गः । स्वाकारसमर्पणात्^५, ज्ञानात्मनि तदाकारोऽ-
न्योऽन्यविच्छिन्नः, तस्यैव समर्पणमिति स एव दोषः । ‘नीलतादिमात्रसमर्पणे, साशता इति
न पूर्वपक्षाद्विशेषः ।

किंच, तेषामप्रतिभासने [४६५ख] किं कल्पनेन ? नीलादिज्ञानं तु अन्यत एव रूपादि- २०
रूपाद्ग्राह्यतः स्यात् । ते स्वयमविच्छेदविकलाः अविच्छिन्नं ज्ञानं जनयन्ति नान्यद् अरूपादि-
स्वभावं रूपाद्याकारं ज्ञानमिति किं कृतमेतत् ? तस्मात् परमाणूनामभ्युपगमे तत्प्रतिभासोऽभ्युप-
गन्तव्यः । स च अविच्छिन्न इति तेऽपि तथेति साधूक्तम्—‘किंपुनरसंसर्गिण एव’ इति ।

दूषणान्तरमभिधातुं पूर्वपक्षमुत्थापयति—स्युरिति भवेयुः ‘असंसर्गिणः’ इत्यत्र वर्त्तते ।
उत्तरम्—कथम् इत्यादि । तेषां सञ्चितपरमाणूना व्यवधानं विजातीयावस्थानम् (याव्यवधानम् २५
अ)न्तराले तस्याऽभावात् । एतदपि कुतः ? इत्याह—प्रकृत इत्यादि । प्रकृतो विकल्पो व्यवधा-
यकव्यवधीयमानयोः संसर्गोऽससर्गो वा तस्याऽनतिवृत्तिः (त्तेः) “एकत्र प्रतिज्ञाहानिः, ” अन्यत्र
अनवस्था—पुनरपि अपरापरव्यवधानकल्पनात् । यदि वा, प्रकृतो विकल्पः ‘सर्वथा अन्यथा’
इति तस्यानतिवृत्तेः व्यवधानेऽपि । भवतु तेषां व्यवधानाभावः, ननु प्रसङ्गः पडंशतापत्तेरिति

(१) बौद्धेनोक्तम् । (२) अविच्छेदाभावेऽपि । (३) “यथा विरलदेशस्था अपि केशमशकमक्षिकादयः
एकवचनाकार प्रत्ययमुपजनयन्ति ।”—प्र० वार्तिकाल० पृ० ९४। (४) परमाणूनाम् । (५) संवेदनाभाव ।
(६) इति चेत्, । (७) इति चेत्, । (८) यद्यपि नीलता जडता च स, तथापि केवलं नीलताया ज्ञाने
समर्पणम् । (९) परमाणव । (१०) संसर्गस्वीकारे । (११) असंसर्गपक्षे ।

येत्, अत्राह—न वै कस्मचित् इत्यादि । [न वै] कस्मचित् मध्यवर्तिनः परमायाः (जोः) कैश्चित् विभागन्यवस्थितैः परमाणुभिः नैरन्तर्येऽपि साक्षित्वम् । कुतः ? इत्याह—अवधाना मावस्यैव तत्संयोगात्मकत्वात् । तच्छब्देन परमाणुपरमसः । एतदपि कुतः ? इत्याह—पारि पण्डित्यम् इत्यादि ।

५ ननु सर्वस्याभावस्य अंगुलात्मकत्वात् संयोगस्य च गुणात्मकत्वात् [४६६क] क्वमुच्यते 'अवधानाभावस्यैव संयोगात्मकत्वात्' इति चेत् न अक्षयवहिताद्गुणित्वमवधानिरेकेण तदप्रतीतेः, अवधानाभावे एव संयोग इत्यभिधानप्रवर्तनात् ।

किंच, अवयवेष्वप्यवयविन इव संयोगिभ्योऽस्याऽमेरे पैकाकपणे पादाचारकपणत्वं (यं स्यात्) । एवं सति अवयविनो वैमर्ष्यम्, तद्व्याघ्रनस्य अत एव सिद्धे रिति चेत्, अवयवरोऽस्य दोषोऽस्तु । तस्यापि प्रतिभासनात् नैवं चेत्, न घटाद्यवयवेष्वभिन्नपदाबन्धय[प्र]तिभास विरहात् । एको हि अवयवत्पाद्यतमः प्रतीयते, स संयोगः अवयवी वा भवतु । संयोगस्य अवयवित्वे अनेकमस्यापि (मपि) समूहाऽवयवी भवेत् इति, निरन्तराद्यवयवसमूहो वा इति चेत् अवयवमपि तस्यैव दोषोऽस्तु येन तेभ्योऽभिन्न एकः संयोग इत्यते नाऽस्माकं तेषां व्यवधानाभावं संयोगमिच्छताम् । तन्न एतेभ्योऽभिन्नः स इति चेत् उक्तमत्र समवायनिये-
१५ धात् सन्कथाऽसिद्धिरिति ।

तेभ्य उच्यतेः स तेषामिति चेत् अत्रेवं विचार्यते—निरन्तराः सन्तः ते त जनवन्ति, अस्यथा वा ? प्रथमपक्षे अवयविनमेव ते जनन्तु किं संयोगजननेन परम्परपरिभ्रमकारणात् । तथा दृष्टेरक्षोपश्चेत् स्यात्क्षोपः धृति तत्रार्थमं न भवेत् न वैवम्, नहि ते पूर्वं संयोगं पुनः अवयविनं जनन्तः प्रतीयन्ते । आद्युच्येत्तथाप्रतीतिरिति चेत् युगपद् द्वयप्रतीतो इत्युच्यते
२० स्यात् न चास्ति अन्यथा संयोगमपि परं तमुत्पाद्य जनयन्तीति प्राप्तम् । [४६६ख] द्वितीयोऽपि वृत्स्विताः तमुपजनयन्तु तत्रापि तन्निमित्तक्रियाभावात् । ततः[ः] स्थितम्—अवधानस्यैव इत्यादि ।

अपरे आहुः—नास्माभिः ज्ञानस्य अस्यस्य वा परमाणवः कारणमित्यन्ते स्वयं तन्नि वेधात्, तन्नि (वन्न) युक्तम्—'किं पुनः' इत्यादि तत्राह—अप्यवदित्यादि । अत्राह इति सामान्ये
२१ न बन्नेऽपि ज्ञानस्य [य] इह गृह्यते, तस्यैव परेण परमाणुमाभ्युपगमात् अत्रैव इव तद्वत्, न वै कस्मचित् कैश्चित् नैरन्तर्येऽपि साक्षित्वम् । किं कुर्वतः अणस्य ? इत्याह—अनुभवतः । किम् ? इत्याह—नैरन्तर्यम् । केन ? इत्याह—स्वकारणकारणद्वयान्ध्याम् । स्वशब्देन दृष्टान्तीकृतो मध्यस्थो गृह्यते तस्य कार्यस्य उत्तर क्पायेयस्यः कारणस्यः क्पादानस्यः, ताभ्याम् । कुतः तदनुभवतः ? इत्याह—स्वत एव न संयोगात् इत्यर्थः । एतदपि कुतः ? इत्याह—काल
२० इत्यादि । कालप्रथममेतद् ज्ञानसन्तापनान्तात्वम् तस्य उपलब्धत्वात् । अस्वान्भ्युपगमे रूप-

(१) गुणरहितत्वात् । (२) संबोधयत्वात्प्रतीतेः । (३) संबोधयत् । (४) एकादृशकार्यम् । (५) अवयवविभक्त्यपि । (६) वरमात्रकः । (७) संबोधयत् । (८) 'वा' इति निरर्थकम् ।

माह-अन्यथा इत्यादि । नैरन्तर्याभावप्रकारेण अन्यथा कार्यकारणव्यवस्था उपादानोपादेययोः सङ्करादिपरिहारेण स्थितिरेव मा भूत् ।

भवेन्मतम्-‘जाग्रत्प्रबोधज्ञानवत् वस्तुस्वभावत एव अन्यत्रापि नैरन्तर्याभावेऽपि तद्व्यवस्था’ इति, अत्रोक्तमुत्तरम् । तदन्तरं वक्तुमाह-वस्तुस्वभावतः इत्यादि । वस्तु कार्यकारणे तयोः स्वभावो योग्यता ततः तद्व्यवस्थायां कार्यकारण[४७७क]व्यवस्थायाम् । कुतः ५ कारणात् संयोगप्रबन्धः । किमेकदेशेन सर्वात्मना वा संयोगः ? इत्याह-तत्संयुक्ता[ः]स्वपरमाणवः तेषां पराभ्युपगमादेवमुक्तम्, परमाणवोऽपि क्षणवस्तुस्वभावत एव ससर्गरहिताः स्थूलमेकं परिणाम(मं) विभ्रति इति मन्यते । सर्वेषा तत्प्रसङ्ग इति चेत्, क्षणानामपि समानम् । शक्यं हि वक्तुम्-भिन्नकालं यावत् प्रबोधस्य जाग्रद्विज्ञान कारणं तावत् अतीतजन्मान्तरज्ञानं कुतो न भवति ? अन्यत्, उभयत्र समानम् । तन्तवस्तिर्हि पृथगवस्थिताः कुतो न पटकारणम् १० इति चेत् ? जाग्रद्विज्ञानवत् कस्मान्न अग्निः धूमस्य कालव्यवहितः कारणम् ? तथा[ऽ]दर्शनम् अन्यत्राप्युत्तरम् । एतदेवाह-अविशेषप्रसङ्गात् तद्व्यवस्थायाः स्वपरपक्षयोरिति ।

इदमपर व्याख्यानम्-यद्यपि ततः क्वचिद् व्यवधानेऽपि तद्व्यवस्था, तथापि तत्संयुक्तानां तेन मध्यक्षणेन संयुक्तानाम् अव्यवधानेन व्यवस्थितानां पूर्वापरक्षणानां धारावाहिना कुतः संयोगः(ग)प्रबन्धः ? संयोगेन व्यवधानाभावे प्रबन्धः प्रवाहः कुतो न स्यात् ? इत्याह- १५ अविशेषप्रसङ्गात् अविशेषेण प्रसङ्गादोषात् देशप्रचयवत् कालप्रचयेऽपि दोषादित्यर्थः ।

अथवा, यदुक्तं परेण-“किं स्यात् सा चित्रतैकस्याम्” [प्र० वा० २।२१०] इत्यादि, तत्राह-कुतः इत्यादि । तेन विवक्षितनीलज्ञानपरमाणूनां संयुक्तानामपि न(मवि)-निर्भागवृत्तिभाजाम् अन्येषां नीलज्ञानपरमाणूनां कुतः[४६७ख]संयोगेनाविनिर्भागेन प्रबन्धः प्रकृष्टो विच्छेदरहितो बन्धः सहवर्त्तनं कुतो न स्यात् ? इत्याह-अविशेष इत्यादि । २०

स्यान्मतम् सौगतमते न कापि केनचित् किञ्चित्संयुक्तम्, इत्यत्राह-स्वतः इत्याद्य(दि) । अयमभिप्रायः-नैरन्तर्याभावे सान्तरत्व प्रसक्तम्, तच्च व्यवधायके सति नान्यथा, तस्य स्वत एव अन्यनिरपेक्षस्य प्रदेशमात्रस्य निरशस्य व्यवधायकताया उपपत्तेः नवै कस्यचित् कैश्चि-नैरन्तर्येऽपि सांशत्वमिति उपपत्तेः इति । अनेन तदनभ्युपगमे अनवस्था स्यादिति दर्शयति ।

मा भूत् कार्यकारणव्यवस्था तथापि न दोषः, प्रतिभासाद्वैतवादिना तदभ्युपगमादिति- २५ चेत्, अत्राह-अनं संख्यादि(शस्यापि) इत्यादि । न केवल साशस्य अपि तु अनशस्यापि स्वभावभेदात् ‘नवै’ इत्यादि सङ्गतिः । निदर्शनमत्र ग्राह्य इत्यादि ।

निगमनमाह-तदिमे इत्यादि । कुतः ? इत्याह-नहि इत्यादि । तदपि कुतः ? इत्यत्राह-प्रतिपिद्धं च इत्योदि ।

वैशेषिकः प्रार्ह-गुणः शब्दः निषिध्यमानद्रव्य कर्मत्वे सति सत्तासम्बन्धित्वात् रूपादिवत् । ३०

(१) आदिपदेन व्यतिकर । (२) कार्यकारणव्यवस्था । (३) परिहारान्तरम् । (४) अन्यत्वमित्यस्मिन्नर्थे ‘अन्यत्’ इति । (५) द्रष्टव्यम्-पृ० ६० टि० १० । (६) “शब्दः क्वचिदाश्रित गुणत्वात्” -प्रश० न्यो० पृ० ३२२ । “न द्रव्यकर्मजातीय शब्द” श्रोत्रग्रहणयोग्यत्वात् शब्दत्वादिवत् । गुण शब्द द्रव्यकर्मत्वत्वे सति सत्तासम्बन्धित्वात् रूपादिवत् ।” -प्रश० न्यो० पृ० ६४९ ।

गुणत्वादेव श्रम्याभितत्वम् । तदाधारे इत्थं विमु नित्यत्वे सति अस्मदादिप्रत्यङ्गुणत्वात्
आत्मवत् । यश्च तद्याधिपः तदाधारः तदाकारमिति चेत्, अत्राह—तथा शब्दप्रकारेण
परिणामो यस्य तस्यैव तद्गुणत्वस्य शब्दगुणत्वस्य संभवात् । न चैवम् आत्मना नित्यत्वे
नोपगतं रूपादिरूपम् [रूप] परिणामस्यैव [४६८क] [परेणापि] रूपादिगुणत्वोपपन्नानात् ।

दूषणान्तरमाह—कथं च इत्यादि । कथं च न । कथञ्चिद् अत्यन्तपरोक्षस्य [गगनस्य]
गुणः शब्दः प्रत्यक्षं अस्मदादिप्रत्यङ्गुणः ? तथाहि—योऽत्यन्तपरोक्षगुणः नासौ अस्मदादि
प्रत्यङ्गः यथा परमाणुरूपादिः, अत्यन्तपरोक्षगुणश्च परस्य शब्द इति ।

अमु च अत्यन्तपरोक्षगुणत्वं स्यात् प्रत्यङ्गश्च इति सन्दिग्धाधिपश्रम्यावृत्तिको हनुः इति
चेत् अत्राह—परिमण्डलानां परमाणूनां स शब्द आत्मा स्वभावभूतो गुणो वेद्यं तथा मावः
सादात्म्यं स एव परिणामः तस्य उपपत्ते । यथा [अ]दृश्यस्याक्षयस्य तथा वि(तद्धि)धानं
परमाणूनां न स्यादिति भावः । अथ तस्य परमाणुगुणत्वे तद्रूपादिबन्धप्रत्यङ्गता स्यादिति च
आकाशगुणत्वप्रतिबन्धित्ववत् सौ मयेदिति समानम् । अत्र गुणवैविध्यसंभवे अन्यत्र कोऽपि
तोयः ? तत्र मुक्तम् परमाणु[गुण]त्वे शब्दस्य तद्रूपादिबन्धप्रत्यङ्गत्वप्रसङ्गः इति ।

अनुनदृष्टम्—‘शब्दाधारा इत्थं विमु नित्यत्वे सति अस्मदादिप्रत्यङ्गुणत्वात् आत्म-
वत् तदनेन निरस्तम् परमाणूनामपि विमुत्वप्राप्तेः । न चात्मनि तत् इत्युक्तम् ।

अथ अत्यन्तपरोक्षगुणस्य परोक्षत्वम् वासुगुणस्य स्पष्टविशेषस्य समानं तदिति चेत्
अत्राह—असमानम् । कुतः ? इत्याह—बायोरपि इत्यादि । स्पष्टात्मना इति । अनेन स्पर्श
विज्ञप्रत्यक्षमापत्तां बावोः दर्शयति अन्यथा [न] गुणगुणिभावः । कथं च वायुः प्रत्यङ्गः ?
[४६८ख] अत्रोपाऽसन्निकर्षात् स्पष्टेऽपि मयेत्, तस्य तस्यन्निकर्षद्वारेण तेनै सन्निकर्षात् संयु-
क्तसमवायोपगमात् । अथ बाव्याः तेन सम्बन्धोऽस्ति, स तु तत्र ज्ञानं भोषजनपति येन इन्द्रि-
यासात्सम्बन्धं तत्र न ज्ञानं संपाद्यति तेन तद्द्वारेण तत्सम्पाद्यति, तद्विषयमाद्यत्—‘यस्य भोजनं
दण्डस्य इव । स्पष्टो अत्यन्तपरोक्ष इति तेन तत्र उत्पाद्यति, नान्यत्र विषयमात् । कुत एतत् ?
स्पर्शप्रतीतिः (तेः) इति चेत् किंपुनः इयं प्रतीतिर्नास्ति— मूढः एतत् अन्यथा वा बायुः मे अस्ति’
इति ? भ्रान्तेरिवमिति चेत् कुत एतत् ? अत्यन्तपरोक्षेऽपि तस्मिन् प्रत्यङ्गत्वारोपात् । तदपि
कुतः ? तत्रप्रतीतिः विभ्रमात् अन्वोऽन्यसंभवाः—सिद्धे तद्विभ्रमे तदप्रत्यङ्गत्वम्, अतः तद्वि-
भ्रम इति ।

(१) अस्मदाकारः । (२) प्रती अस्मदाकारस्य बुद्धिश्च अतिदृष्टं च ‘परेणापि’ इत्येव परितुं ज्ञानवत् ।

(३) तुक्त्वा—‘अस्युक्तस्य आत्मगुणवत् इन्द्रियविशेषत्वात्कर्षात् ।’—त वा ५ ११। त
स्यै ५ ११। पञ्चसिद्धि टी ५ १८५। ‘आकाशगुणत्वे च अस्मदादिप्रत्यङ्गुणत्वात् ।’—न्याय
सूत्रे ५ १४ । (४) अत्यन्त । (५) अत्यन्तता । (६) तुक्त्वा—‘यथाकारं व्यापकं च अस्ति तदा
दर्शय अन्वोऽपि तस्यैव समवायिकारकाभावे कर्षोत्पत्त्यात्वात् । विवि भुवन्तरिक्षे कोपजाताः सन्दा
पृथ्वीसमवेताः कर्षत्वात् स्वभावानुशास्त्रवत् । अथमाकाशकण्ठमोक्ष द्वावर्धसमवायाः कर्षोत्पत्त्यात्वात्
प्रत्येयत्वात् ।’—तथा कम् ५ १२ । (७) स्पष्टत्व । (८) वायुसन्निकर्ष । (९) इन्द्रियेव । (१)
सम्बन्धः । (११) अथमर्थ—यस्य भोजनं कुत एव ज्ञानः मायया कथिञ्चतः ।

स्यान्मतम्, स्पर्शमात्रे वायोरारोपात् 'स लगति' इति प्रतीतिः न तद्ग्रहणात् इति, तर्हि रूपे घटारोपात् 'घटं पश्यामि' इति वित्तिः न तद्दर्शनात् इति सौगतमतम् । रूपोपाधिर्वटः प्रतीयते न स्पर्शोपाधिर्वायुः इति कुतोऽयं विभागः ? अथ 'द्वीन्द्रियग्राहं द्रव्यं प्रत्यक्षम्, न च वायुस्तथा', चन्द्रार्कादीनां प्रत्यक्षत्व न स्यात् । पार्श्ववर्तिनां तेषाम् इन्द्रियद्वयेन ग्रहणाददोषश्चेत्, वायोरपि विशिष्टपुरुषेण तद्द्वयेन ग्रहणाददोषोऽस्तु । किमत्र प्रमाणम् ? 'अन्यत्र किम्' इति समानम् ।^{१५} तस्य रूपादेरभावान्न विशिष्टेनापि तथा ग्रहणमिति चेत्, चन्द्रादौ स्पर्शादिरस्ति इति कुतः ? रूपवत्त्वात्, प्रकृते [४६९क] 'स्पर्शवत्त्वात्' इत्यभ्युपगमात् । शेषं चिन्तितमत्र ।

यदि चायमेकान्तः 'द्वीन्द्रियग्राहमेव' प्रत्यक्षम्, आत्मा प्रत्यक्षो न स्यान्मतम् (स्यात्, मनस) एव तद्ग्रहणे व्यापारो नान्येन्द्रियस्य । किं च,

एकैकस्य नचेच्छक्तिः इन्द्रियस्येह तद्ग्रहे ।

तद्द्वयस्यास्तु सा कस्मात् येनैवमभिधीयते ॥

तत्र किञ्चिदेतत् ।

अथवा, गगनवत् परमाणवोऽपि अत्यन्तपरोक्षा इति तत्परिणामोऽपि शब्दः प्रत्यक्षो न स्यादिति समानमिति चेत्, अत्राह—परिमण्डलानाम् इत्यादि । तादात्म्यपरिणामोपपत्तेः प्रत्यक्षत्वपरिणामोपपत्तेरसमानं दूषणमिति । वायुना व्यभिचार इति चेत्, अत्राह—वायोरपि^{१५} इत्यादि ।

उपसंहारमाह—तदिमे इत्यादिना । यत एवं तत् तस्मात् इमे शब्दाः । किंभूताः ? इत्याह—चैतन्येत्यादि । चैतन्यग्रहणेन अपौरुषेयशब्दव्युदासः, विशेषपदेन मिथ्याज्ञानप्रसूत-ध्वनिपरिहारः । किंभूताः पुनरपि ? इत्याह—वर्ण इत्यादि । ते किं क्रियन्ते ? इत्याह—व्यवहार-पदवीमुपनीयन्ते । किं कृत्वा ? इत्याह—कथञ्चित् इत्यादि । केनचित् उपपत्तिप्रकारेण प्रतिपद्य^{२०} ज्ञात्वा । काम् ? इत्याह—[अर्थ इत्यादि] अर्थे घटादौ संसर्गः सम्बन्धो यस्याः शब्दाना योग्य-तायाः ताम् । ननु नार्थे शब्दाना योग्यतयापि सम्बन्धः, तथापि पुरुषप्रकारेण ते व्यवहारपदवीमुप-नीयन्ते इति चेत्, अत्राह—नान्यथा इति । तदेव दर्शयन्नाह—कथञ्चित् इत्यादि । निदर्शन-माह—शब्दान्तरवत् इति । अवर्णाद्यात्मकसमुद्रघोपादिवदिति [४६९ख] ।

ननु योग्यता कार्यदर्शनादनुमीयते, न च शब्दानामर्थप्रतीतिरूप कार्यमस्ति, तेभ्यः अस्पष्ट-^{२५} साधारणाकारस्यैव प्रतीति(स्तेत)न्निरासार्थं न्वस्ति (?) तेषामिन्द्रियेऽन्यथा प्रतिभासनात् । भिन्नावभासिनोस्व(श्च) ज्ञानयोः नैकविषयता रूपाद्विज्ञानेष्वपि तत्प्रसङ्गात् । अथ योग्यतातः तत्कार्यव्यवस्था, अन्योऽन्यसंश्रयः—योग्यतायाः 'तद्व्यवस्था, अतश्च योग्यतासिद्धिरिति चेत्, अत्राह—वाग् इत्यादि ।

(१) वायुग्रहणात् । (२) चक्षुस्पर्शनेति । (३) इति चेत्, (४) तदधिष्ठायकदेवेन । (५) योगिना । (६) वायो । (७) द्वीन्द्रियेण । (८) वायो रूपादि । (९) चक्षुस्पर्शनेन्द्रियाभ्याम् । (१०) द्रव्यम् । (११) तत्कार्यव्यवस्था ।

[घागन्सविदेकार्थगोचरस्येऽपि युज्यते ।
प्रतिभासमिधा दूरासन्नैकार्योपलम्भवत् ॥३॥

सामग्रीभेदात् प्रतिभासभेदेऽपि नार्थभेदेकान्तं प्रत्यासन्ने [तरज्ञानवत्] । कथमन्यथा
अभ्रान्तज्ञानेन वस्तु पश्यन्मये शुक्तिकाया विशिष्टमथ रूपं न पश्यति ? समानरूपार्थमभात् ।

५ तत्संभवे प्रत्यासन्नेन रूपद्रव्योपलम्भप्रसङ्गात् । तदसमासवत् सदमाधारणं रूप पश्यन्नपि
न निभिनाति निधयप्रत्ययसंज्ञकन्यादिति उच्यमानं न जायते । न हि प्रत्यासन्नेतर
विज्ञानया स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभिन्नेपमन्तरण निधयप्रत्ययसाकल्यसंज्ञकन्यसम्भवं । कथ
च तयो दूरतरत्वादिसामग्रीभेदात् दृढनस्यमात्रभेदा न स्यात् ? यत् प्रत्यासन्नवत्
दूरस्यः स्पष्टमथ पश्यन् ? तत्र]

१० वाचाम् अक्षाणां स्वभावमूलाः सविद् तासाम् एकार्थगोचरस्येऽपि यो(यु)-
ज्यत । का ? इत्याह—प्रतिभासमिधा स्पष्टेतरप्रतिभासभेदः, निवृत्तानमाह—दूर इत्यादि ।
दूरासन्नौ यौ पुरुषा तयोः एक साधारणो याऽर्थं वृत्तादिः तस्य उपलम्भन्यादिषु तद्वत् ।
यथा दूरस्य तत्रैवार्थो(र्थे)ऽस्पष्ट उपलम्भः आसन्नस्य इतरः तथा क्षणस्य अस्पष्टेकार्थे संविदिति
न वायः ।

१५ अरिष्य व्याख्यातुमाह—सामग्री इत्यादि । सध्याऽभादिसामग्र्याः भेदान् मान्यत्वात्
(त्वादेतो) प्रतिभासभेदेऽपि नार्थभेदेकान्तं । निवृत्तानमत्र प्रत्यासन्न इत्यादि ।

ननु दूरस्यस्य अविद्यत् ज्ञानम् अनर्थविषयमेव, तद्वदभासिना यनाऽविशेषाकारस्य अर्थेऽ-
भावात् । भावे वा आसन्नस्यापि 'तद्वत्तीतिप्रसङ्गः । विज्ञेतेतररूपद्रव्यसङ्गात् समयत्र उभ-
यप्रतीतिः न चेन्नम् । तन्नाविशेषार्थगोचरमभिसंवाद् प्रमाणान्तरात् (?) तथा चोच्यम् ।

२० * 'ममेव(ममेव)प्रतिभासो न स संस्थान[४७००]वसिष्ठः ।' [प्र० चार्तिकस
२।१] इत्यादि । वस्तुविषयं तु ह्युक्तिप्रतिज्ञानं दूरेऽपि विसृज्यमेव तत्र रज्ज्वादिप्रतीतिः अन्यथा
मानसी भ्रान्तिः तत्कथमुच्यम् सामग्रीत्यादि इति च न ? अत्राह—कथमन्यथा इत्यादि । अन्यथा
सामग्रीभेदाद् शुक्तिप्रतिभासभेदे अत्रार्थभेदेकान्ते(न्त)प्रकारणं दूरस्यः पश्यन् अभ्रान्तज्ञानेन
अविकल्पेन वस्तु प्रतिपद्यमानाऽर्थं जनाः ।

२५ तत्र 'दूरस्यस्यापि ह्युक्तिप्रतिज्ञानं परस्परं प्रत्यक्षम् ततः परं रज्ज्वादिभ्रान्तिः मानसी
अन्यथा तद्वदन्तेः न किञ्चित्तुच्छाहरणम्' इति मतं दर्शयति—'शुक्तिकाया', अप्यसंभवेतत् तेष
'मरीचिकाप्रकारत्वाद् इत्यपि गृह्यते विशिष्टमेव सर्वतो व्यावृत्तमेव रूपस्वभावं न पश्यति
कथमिति सन्नन्मः पश्यत्यर्थे[स्व]र्थाः । तथा च आसन्नवत् दूरेऽपि रज्ज्वादिभ्रान्तिः । नहि
नीलं अन्यतो व्यावृत्ते दृश्यमाने सौऽस्ति इति भावः ।

३० स्वान्यतम्—यथा दूरेऽपि विरक्तक्षेत्रे परस्परविषेकाप्रतिमा[स]सर्वसाधारणी कृप्यता
प्रतिभासि तथा ह्युक्तिकायाः विशिष्टरूपावर्त्तनेऽपि ह्युक्तिप्रकारवत्साधारणं वैकल्पिक(चाकल्पिक)

मात्रं पश्यति इति , तत्राह—समानरूपासंभवादिति । समानस्य शुक्तिकारजतसदृशस्य रूपस्य स्वभावस्य सौगतमतेऽसंभवात् । तथा च दूरे केशप्रतीतिवत् शुक्तिकायामपि समानरूपप्रतीति-मानसी भ्रान्तिः स्यादिति मन्यते । तत्र तद्रूपभावे दूषणमाह—तत्संभवे समानरूपसंभवे प्रत्यासन्नेन नरेण रूपद्वयोपलम्भप्रसङ्गात् [३७०ख] तद्रूपासंभवादिति । पश्यत्येव तर्हि तस्या विशिष्टमेव रूपम् अन्यथा अनेकान्तः स्यादिति चेत् , अत्राह—तदयम् इत्यादि । सोऽयं दूरस्थः^१ तदसाधारणं तस्याः शुक्तिकाया विशिष्टं रूपम् आसन्नवत् आसन्न इव तद्वत् पश्यन्नपि न निश्चिनोति तद्रूपम् । कुतः ? इत्याह—निश्चय इत्यादि । [निश्चयप्रत्ययवैकल्यात्]^२ इति एवं परेणोच्यमानं न जाघटीति । कुतः ? इत्याह—नहि इत्यादि । हिर्यम्मात् न प्रत्यासन्ने-तरविज्ञान[योः]स्पष्टास्पष्टप्रतिभासविशेषमन्तरेण प्रत्यासन्नस्य विज्ञानस्य स्पष्टप्रतिभासभेदम् इतरस्य दूरस्य विज्ञानस्य अस्पष्टप्रतिभासभेदं विनाशमान(विना समान)प्रतिभास इत्यर्थः ।^{१०} निश्चयस्य प्रत्ययो हेतुः तस्य साकल्यवैकल्यसंभवः । अनुभवो हि तत्प्रत्ययः, स च द्वयो-रपि समानः, नैकत्र तस्य साकल्यम् अपरत्र वैकल्यम् इति भावः । दर्शनपाटवाटिकमपि तत्कार-णम्, तद् दूरस्थे नास्तीति चेत् , अत्रेदं चिन्त्यते—किमिदं तत्र दर्शनम्य पाटवम् ? प्रवृत्त्यभाव इति चेत् , कुतः तस्य शुक्तिकाया मानसो रजतविपर्ययः ? यत् इदं स्यात्—

*“नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयु[यो]ज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्तौ वा रजताकारः रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥” [प्र० वा० ३।४३] इति ।^{१५}

दर्शनाभावः रूपसाधर्म्यदर्शनं च इति विरुद्धम् । अथ सतोऽपि निश्चयजननासाम-र्थ्या[त्] तद्विष्यते शुक्लतामात्रेऽपि ततो निश्चयो न भवेदिति न तत्र दर्शनव्यवहारः । तत्र सामर्थ्यम् [४७१क] अन्यत्र विपर्ययश्चेत् , न निरंशे तदप्ययोगात्^३ । एकत्र सामर्थ्यमन्यत्र विपर्ययश्चेत् , न , नित्यानिषेधप्रसङ्गात् ।^{२०}

किंच, स्वग्रहणशक्तिरेव परग्रहणशक्तिः इति न वह्निरर्थग्रहणनिषेधोऽपि । यदि पुनः अवैशद्यम् अपाटवम् , तर्हि इदमायातम्—‘इतरविज्ञानाऽस्पष्टप्रतिभासविशेषे सति निश्चयप्रत्ययवैकल्य-संभवः’ इति, स्वभ्यासादिमतोऽपि दूरस्थस्य तन्निश्चयः इति न तद्वैकल्यं तत्र तदभावहेतुः । अथ अदूरत्वमपि निश्चयप्रत्ययः, ततो दूरस्थस्य तत्प्रत्ययवैकल्यसंभव इति चेत् , अत्राह—कथं च इत्याद्य (दि । अयम्) भिप्रायः—यथा प्रत्यासन्नेतरयोः शुक्तिरूपानुभवाऽविशेषेऽपि निकट-त्वाऽनिकटत्वप्रत्ययभेदा[त्] निश्चयानिश्चयौ^४, तथा अर्थाविशेषेऽपि तयोः दूरेतरत्वादि-सामग्रीभेदाद् दर्शनस्य स्वभावभेदः विशदेतररूपविशेषः कथञ्च स्यात् ? स्यादेव, यतो दर्शनस्वभावभेदाभावात् प्रत्यासन्नवत् दूरस्थ[ः]स्पष्टमेव पश्येत् । यतः इति वा आक्षेपे नैव पश्येत् । यदि च, यथा आसन्नः तथा दूरस्थोऽपि शुक्तौ विशिष्ट स्पष्टमेव रूपं पश्येत् , तर्हि दूरस्थितविरलकेशानामपि तथाविधमेव रूपं पश्यति, निश्चयप्रत्ययवैकल्यात् न निश्चिनोति^{३०}

(१) शुक्तिकाया । (२) अत्र पाठस्तुदित् प्रतीयते । (३) रूपद्वयाभावात् ।

(४) भवत् । (५) प्रत्यासन्नेतरयो ।

इति स्यात् । तथा च *अणवो दूरविरलकेन्द्रवत् धनैकामासमतिहेतवः" [प्र० वार्ति
काल० २।१२] इति प्र द्वा क र स्य वचनं सूचते । अ मे फी र्तोः *चन्द्रद्वयज्ञानम् इन्द्रि
यज्ञम्" इति । [४७१ ल] शक्यं हि वस्तुम्-प्रथममेकं त (मेकेन्दु) वर्तनं तदनन्तरं तद्वृत्त-
विकल्प इति । कथमस्य वेशधमिति चेत् ? कथं स्थूलैकपटाविकल्पस्य [स्य ?] ।

५ ननु च उक्तमत्र *मनसोर्गुणपदवृत्तेः" [प्र भा० २।१३३] इत्यादि । सत्यमुक्तम्-
तत्तु अन्यत्राप्युच्यते । 'अज्ञमावाभावाद्यनुविधानं कथम् ?' इत्यपि न बोध्यम् अस्य तद्विकल्पेऽ-
पि समत्वात् । न च तत्र उभास्ति लोकस्य तत्रैव व्यबहारात् तदुक्तम्- *अज्ञज्ञानमने
कान्तमसिद्धेरपराकृते" [प्रमाणसं० १।४] इति ।

अज्ञज्ञानान्तरमाभित्वात्तत्र तद्विभ्रमः इति चेत् तथा वाच्यम्-

१ *प्रत्यक्षासमाहृतित्वात् कदाचिद् भ्रान्तिकारणम्" इति तत्रपि पाठोऽपि ।

यत्पुनरेतत्-अन्यत्र *इष्टस्मृतिमपेक्षेत" [प्र० भा० २।२९८] इति तद्व्येतेन
निरस्तम् नहि तद्विकल्पः । तामपेक्षते कश्चित्पक्षेणान्तरमुपगमात् । तद्व्यासनात् । तद्विकल्पः
इति चेत् न सर्वस्य सर्वथा तस्य भावात् । व्यबहिता सा तद्वृत्तविकल्पेऽपि । कामाणु-
पप्लवङ्गवत् तद्विरर्थाभावः स्यादिति चेत् अत एव संवेदनस्यापि स्थूलैककारणत्वं न द्विवन्ता-

१५ कारस्य विकल्पगोचरत्वेऽपि सम्मानान्तरे वाचकैः समर्पणम् । यदि पुनः तद्यापि वैमिरिका
बन्धादेः [वि]शिष्टं रूपं न पश्यति दूरस्थाः छुत्तिकादेरपि तत्र पश्यति । तथाप्यस्य वस्तु-
विषयत्व (त्वे) अस्त्वस्याप्य त्वे (प्यस्तु) । ए)त्वेव दर्शननाह-तत्र इत्यादि ।

तस्य सामान्यं क्षान्ते कान्ते प्रतिभाति । तत्र (न च) वस्तुनो भिन्ने (स्मि) तद्रूपमस्ति विरो
धात्, ततो निर्दिष्यं तदिति चेत्, अत्राह-क्षान्द इत्यादि । [४७२ क] ।

२० [शाब्दसंसर्गयोग्येतरनिर्मासैकविकल्पवत् ।

स्याद्भेदो बहिरर्धस्य ततस्तत्त्वं द्रव्यात्मकम् ॥४॥

यथैव हि ततः परमार्थसन् क्षब्दपुट्टी प्रतिभासेत । यदि पुनरयं स्थिररूपका
कारः असन्नेव कर्ष प्रत्यक्षः कर्ष वा स्वार्थक्रियाकारी यतो लोकम्यबहारः ? तथा
विकल्पस्वलक्षणस्य तद्वत्तदात्मकत्वमनिष्टमप्युपपद्येत । तथा च बहिरर्धस्य कल्पवित्
२५ अज्ञज्ञानविषयत्व कर्षभाङ्गीक्रियते यतः क्षब्दानां विकल्पानां च मिथ्यैकान्तताऽ-
पसीयते । न चैतद् युक्तम्, कल्पवित्स्वम्यकत्वमन्तरणं तन्मिथ्यैकान्तप्रतिपक्षेणयोगात् ।
तत्तत्तद्विकल्पसंभवे कथं सविकल्पमिथ्यात्वम् ? तथाऽविकल्पसंविधेः निर्णयविरोधात् ।]

शाब्दस्य तेन वा संसर्गः सम्बन्धः तस्मै योग्यः इतरोऽयोग्यः यो भावार्थे
निर्मासौ तयोरेकः साधारणो विकल्पः । तस्य सोऽपि असाधारणरूपमनोऽविकल्प

(१) "तथा विरलकेन्द्रवत्ता अपि केन्द्रमकर्मक्रियावत्ताः एकवचनार्थं प्रत्ययसुपवचनानि ---" -
वार्तिकक । (२) 'वचते' इति सम्बन्धः । "वीकद्विवन्ताविकल्पे हेतुरज्ञानपीत्वम् ।" - द वा १ ।
२९४ । (३) इन्द्रियत्वव्यतिरेकपुत्रिकायाम् । (४) अन्वयसामान्ये ।

एवेति चेत्, आस्तां तावदेतत् । तस्येव तद्वत् । स्याद् भेदो बहिरर्थस्य ततः तत्त्वं
द्वयात्मकम् सामान्यविशेषात्मकम् ।

कारिकां व्याख्यातुमाह—यथैव हि इत्यादि । निगमनमाह—तत् इत्यादि । यत एवं
ततः परमार्थसन् न संवृत्तिसन् शब्दबुद्धौ प्रतिभासेत ।

ननु विकल्पस्वलक्षणस्य अभिलाषसंसर्गयोग्यत्वेनाभिमत आकारः ततो न व्यतिरिच्यते ५
इति स्वलक्षणमेव, तन्न दृष्टान्तसिद्धिरिति चेत्, अत्राह—यदि पुनः इत्यादि । अयं परि-
दृश्यमानः स्थिरस्थूलाकारः शब्दवाच्यो यदि पुनः असन्नेव अविद्यमान एव विकल्पबुद्धि
निरंशासेति (निरंशेति) यावत् कथं प्रत्यक्षः स्वसंवेदनाध्यक्षग्राह्यः ? येन प्र ज्ञा क र गु ष्ठ स्य
इदं व[च]नं शोभेत—*“प्रमेयद्वैविध्यं प्रमाद्वैविध्यसाधनं प्रत्यक्षतः प्रतीयते” इति ।
रह्यसऽह स (नहि असत् शश) विषाणमध्यक्षगोचरः, तथा च स्वलक्षणमेकमेव प्रमेव^१ प्रमे- १०
यम्, तत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणं न द्वितीयप्रमाणावकाश इति भावः ।

स्यान्मतम्—स एव तदाकारो विशेषेषु समारोपितः सामान्यम्, ततोऽयमदोषः इति,
तत्राह—कथं च (वा) इत्यादि । शब्दवृत्तिः अनुमानप्रवृत्ति[श्च]स्वार्थक्रिया तत्कारी
विकल्पबुद्धेरयमाकारोऽसन्नेव कथम् ? ‘वा’ इति दूषणसमुच्चये, यतः तत्का (तत्करणात्)
लोकस्य व्यवहारः [४७२ ख] प्रवृत्त्यादिरूपः ।

१५

इदमत्र तात्पर्यम्—आकारोऽय विशेषेषु किं तेनैव विकल्पेन आरोप्यते, विकल्पान्तरे-
ण वा ? येनोच्यते प्र ज्ञा क रे ण—*“स एवाकारोऽस्पष्टः ततोऽव्यतिरिच्यमानतनुः
स्वलक्षणमपि भिन्ने खण्डादौ चारोप्यमाणः सामान्यम्” इति^१ । तत्राद्ये पक्षे सिद्धा
विकल्पस्य अभिलाषसंसर्गयोग्यता, (१) अन्यत्र आरोप्यरूपस्य भ्रान्तस्यापि स्वीकारात् ।
न चैव परस्य मतम् । एतेन द्वितीयोऽपि विकल्पश्चिन्तितः, तथाहि—द्वितीयोऽपि विकल्पः २०
प्रथमविकल्पस्य आकारमन्यत्र आरोपय रि[यति]स्वस्य नेति तस्यापि “भ्रान्ते[त]रूपापरि-
त्यागः । अथ तस्यापि तत्र तदारोपः (१) स्वाकारत्वात् स्वलक्षणम्, अत्रापि स एव दोषः
‘असन्नेव कथं स्वा—’ इत्यादिकः । पुनरपि विकल्पान्तरेण तस्य तत्र तदारोपे अन्वस्था,
पुनरपि^२ तदन्तरकल्पनात् ।

किं च, आद्य एव अन्यत्र स्वाकारमारोपयतु किं द्वितीयेन ? तत्र सत्यपि एकत्र विभ्र- २५
मेतरत्वानिवृत्तेः । भवतु आद्य एव तथा विकल्पः तथापि न भवतोऽभिमतसिद्धिः, आरोपिता-
कारस्य असत्त्वात्, ततोऽनेकान्तेऽपि तथा स्यात् परमार्थाकारानेकान्तोपगमादिति चेत्,
अत्राह—स्वलक्षणस्य इत्यादि । विकल्पस्वलक्षणस्य तदतदात्मकत्वम् आरोपितेतराकारा-
त्मकत्वं तथा तेन अनन्तरोक्तप्रकारेण उप[प]द्येत । किं भूतम् ? इत्याह—अनिष्टमपि सौग-

(१) “विषयद्वैविध्यं प्रत्यक्षत एव सिद्धम्”—प्र० वार्तिकाल० ३।२।(२) ‘प्रमेव’ इति व्यर्थम् । (३)
अर्थक्रियाकरणात् । (४) “रूपाद्य एवाविशेषेण सामान्यमनुमानगोचरम् । व्यक्त्यन्तरपरित्यागे हि व्यक्त-
य एव सामान्यमुच्यन्ते ।”—प्र० वार्तिकाल० पृ० १९२ । (५) द्वयरूपतापत्तिरित्यर्थः । (६) विकल्पान्तर ।

तस्य अनिमित्तम् । अहि निर्ऋतकान्तवाहितो [४७३ क] भ्रान्तोऽपि द्वितीयोऽयः सुखाम् । अपिमध्यः तथा इत्यस्यानन्तरं श्रुत्यः । तथा च तदनिष्टानुपपन्नप्रकारेण च घटिरर्घस्य ष्टादेः कस्यचित् सैनोपगतस्य नापरस्य अद्यद्वन्द्वानविषयस्य कथं नाङ्गीक्रियते ? एष्वत्र भ्रान्तेरवराकाराख्याविरोधे अभ्रान्तसाधारणेतराकाराख्याविरोधोऽपि दुर्निवार इति भावः ।

५ यतो मंगी (पञ्चमी) करणाम् द्वन्द्वानां विकल्पानां च मिथ्यैकान्तता अवसीयते । विकल्पा करस्य शब्दसंसर्गबोगस्य (स्य) सत्त्वमनुपगम्य इवमुक्तम् ।

अधुना तत्रा (तत्रा) स्तीति इत्यंभाह—न चैतत् पुक्तम् इत्यादि । न च न्यपि एतद् विकल्पस्वसङ्गणस्य तदात्मकत्वम् आरोपिताकरात्मकत्वं पुक्तम् उपपन्नम् । कुतः ? इत्याह—

१० मिथ्यात्वैकान्त तस्य प्रतिपत्तेरयोगात् । अत्येव स विकल्पः सम्यक् यतः तदेकान्त-
प्रतीतिरिति चेत् अत्राह—सुचस्य इत्यादि । स तन्मिथ्यात्वैकान्तः तु सर्वं परमाणो यस्य विकल्पस्य तस्य संभवे कथं सर्वविकल्पमिथ्यात्वम् ? 'विषयगावरपन्ता विकल्पा मिथ्या तस्मात् ईदवरविविकल्पवत् अतोऽनुमानात् उपपत्तीति । तच्च 'अतस्त्वविषयमपि प्रमाणम् अपिसंवादात्, सोऽपि पारम्पर्येण वस्तुनः व्यपेतेः । तथा शोक्तम्—

१५ "मधिप्रदीपप्रमथोर्मिपुवृष्याऽभिघावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि बिभेपोऽर्थक्रियां प्रति ॥"

[म वा २।५७]

[४७३ ल] तत्कथमुच्यते तत्संभव (सुचस्यसंभवे) इति ? तद्व्यसत्यम् अतः

अनुमानस्य अतस्त्वविषयत्वे ततः तस्मात्सिद्धेः, अन्यथा 'प्रधानादिविकल्पावपि तत्रसङ्गात् ।

२० अत्र वस्तुम्यमविकल्पान् नेति चेत् मरीचिकप्रच्छानावपि तस्वसिद्धेः तदपि प्रमाणं मथेत्, तस्यापि पारम्पर्येण तत्र मविकल्पात् । तथाहि—मरीचिकाभ्याः तदसंनम्, अता खलविकल्पः इति । "नो चेत्" [म०वा० ३।४३] इत्यादि वचनादस्तु प्रमाणमिति चेत् प्रमाणान्तरं स्यात् । न प्रत्यक्षम् विकल्पत्वात् । माप्यनुमानम् अलिङ्ग्यत्वात् । इतरथा "अनुमानानुमानिकम्" [म०समु १।८] इत्यनेन पर्याप्तमिति "भ्रान्तिसंश्रुतिसंज्ञा

२५ (सञ्ज्ञा)नम्" [म०समु० १।८] इत्यनर्थकम् । अस्ववासतो मह्य(जे)तु प्रमाणमनुमानम्, तस्मात् सात्मनो (स्वात्मनो) मह्यत्वात् । एतेषु एषं न मम्यते नो मम्यते तं प्रमाणे ति (पमिति) किं स्यादप्रमाणम् ? इतरथा द्वुक्त्वद्वादी पंथापिष्ठानं विसंवाद्यर्थं प्रति प्रमाणं स्यादिति

(१) विकल्पत्वात् । (२) अनुमावत् । (३) सामान्यविकल्पमपि । (४) अकिर्मकारोऽपि । (५) साह न्यामिमव । (६) तस्वसिद्धिमसङ्गात् । (७) प्रधानादिविकल्पवत् । (८) वस्तुनि । (९) "अ

चेत्प्रमत्तिक्रिमिचेन संशोभ्येव गुणान्तरम् । सुप्री वा रजवाकरः रूपसावर्ण्यदर्शनम् ।"—म वा । (१)

"प्रमित्तानं वृत्तिसञ्ज्ञावस्तुनावनुमाविकल्पः । स्मात्तामिकवित्तं चेति प्राक्काथं सर्वमिदम् ।"—म समु ।

प्रमित्तानं वृत्तिसञ्ज्ञावस्तुनावनुमाविकल्पः । स्मात्तामिकवित्तं चेति प्राक्काथं सर्वमिदम् ।"—म समु ।

किं स्यादप्रमाणम् । स्मात्तामिकवित्तं चेति प्राक्काथं सर्वमिदम् ।"—म वा

अथोत्तर १। १८८ ।

तत्रानुमानोत्थापनमयुक्तमिति चेत्, उच्यते—*व्याख्यातारः स्वल्पेवं विवेचयन्ति*[प्र० वा० स्ववृ० १।७२] इति वचनात् तेषां तत् प्रमाणं न स्यात् ।

अथ ते विवेचयन्तोऽपि गत्यन्तराभावात् दृश्यविकल्पयोरेकीकरणात् प्रवर्तते (न्ते), तर्हि दूरस्थोऽविशदप्रतिभासाद् विवेचनचतुरर्धोरपि प्रवर्तते इति तदवस्थम् अनुमानोत्थापनमनर्थकम् । प्रवर्ततां को विरोध इति चेत् ? अनुमानवत् प्रमाणम् । अस्तु इति चेत्, किं नाम ? प्रत्यक्ष- ५ मिति चेत्, अनुमानमपि स्यात् । अवेशद्यान्नेति चेत्, अत्र (अन्यत्र) समानम् । लिङ्गजत्वान्नेति चेत्, एव तर्हि कारणभेदात् [४७४क] मानभेदो न प्रमेयभेदात् । तथा सति अक्षजन्मनो^३ मानसादि प्रमाणान्तरं स्यादिति न प्रमाणसङ्ख्यानियमः ।

स्यान्मतम्—स्वलक्षणगोचरत्वात्तदपि प्रत्यक्षम्, दूरस्थानुमानज्ञानयोः साधारणाविशद- विषयत्वादेकप्रमाणत्वमस्तु । अथ व्याख्यातृणां नानुमानं प्रमाणम्, कुतः ते स्वयं तत्त्वमव- १० बुद्ध्यन्ते परं वा प्रबोधयन्ति, येन धर्म कीर्त्तिं प्रजाकरगुप्तादयो व्याख्यातारः स्युः ?

अथ मतम्—परप्रसिद्धानुमाने न तेषां वृत्तिरिति चेत्, न ते चार्वाकैभ्यो विशिष्यन्ते । तत्र युक्तम्—*“प्रमाणेतरसामान्यस्थितेः” इत्यादि । स्वयं चानुमानमनिच्छन्तो *“निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः इति कोऽर्थः ? स्वरूपालम्बनाः” [प्र० वार्त्तिकाल० पृ० ३६५] इति कथं ब्रूयुः तत्र प्रत्यक्षावृत्तेः इत्युक्तम् । अद्वैत च निराकृतम् । अथ अनुमानमर्थविषयमिति तेषा- १५ मपि प्रमाणं न मरीचिकातोयज्ञानम्, आगतास्तेऽपि तर्हि मदीय पन्थानमिति साधूक्तम्—सविकल्पमिध्यात्वमिति ।

अपरः प्राह—व्यवहारेण अनुमानं प्रमाणमिष्टम् “प्रामाण्यं व्यवहारेण” [प्र० वा० १।५] इति वचनात् । व्यवहारत्यागे तत्यागो भाण्डत्यागे शुक्ला (दुग्ध)त्यागवत्, तत्त्वं पुन- रविकल्पाध्यक्षात् सिद्ध्यति, इत्यप्राह—अविकल्पसंवृत्तेः (संवित्तेः) इत्यादि । कुतः ? इत्यत्राह— २० तथा तेन मिथ्या सर्वे विकल्पा इति प्रकारेण निर्णयविरोधात् अविकल्पसंवित्तेः इति । तथाहि—

विकल्पानुकृतेस्तस्य अविकल्पकता कुतः ।

तेषां तथा न निर्णीतिः । [४७४ख] ताद्रूप्यत्ययमिच्छताम् ॥

सारूप्यमन्यथा वित्तौ निराधारं ब्रजेदधः ।

स्वरूपेतरसंवित्तौ नाविकल्पकताप्यतः ॥

तन्मिथ्यात्वस्य निर्णीतौ तथा तस्या भवेत्कथम् ।

अविकल्पकता नाम क्षणभङ्गे यतोऽनुमा ॥

नस (नन्व) निर्णयज्ञान प्रत्यक्ष कैश्चिदीक्ष्यते ।

निरस्ता ग्रन्थतोऽस्मात्ते समदोषानुषङ्गतः ॥

२५

(१) “व्याख्यातार एव विवेचयन्ति न व्यवहृत्तार, ते तु स्वालम्बनमेव अर्थक्रियायोग्य मन्यमाना दृश्यविकल्पपार्यावेकीकृत्य प्रवर्तन्ते ।”—प्र० वा० स्ववृ० १।७२ । (२) प्रमाणभेद । (३) निर्विकल्पात् । (४) प्रबोधनव्यवहार । (५) ‘अन्यधियो गते । प्रमाणान्तरसङ्गाव प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ।’ इति शेषः । -

यदि वा, तथा 'सब विकल्पज्ञानं मिथ्या' इत्यनेन प्रकारेण अदिकल्पसंविधिः सकाशात् निर्णयविरोधात् । विचारिणमेतत् * "अभेदात् सद्ब्रह्मस्युत्था" [सिद्धिचि० १।६] इत्यादिन्य ।

मनु तस्य दर्शने न कश्चिद् विकल्पो नाम, स्वरूपमाश्रयत्वं तदयोगादिति चेत् उक्तमत्र-
स्पृष्टैकाकारप्रतिभासाविधि । तथाप्यदिकल्पकत्वं विकल्पे नामान्तरम् । अथायमाकारो न
५ ज्ञाने नामर्थं वनादिबहिर्भायमाणस्यायोगात्, कथञ्चमविद्यावलादाभार्यादिति तत्राह—स्यप्राज्ञा
कारं विकल्प(कारवैकल्य)मित्वादि ।

[स्यप्राज्ञाकारवैकल्यं सवित् संशृण्वती स्वत ।

अदेऽप्यभेदग्रहणात् स्वभाषानपि स्वार्थयो ॥७॥

विद्यस्वलक्षणं कथञ्चित् प्रतिभासनं स्वायथोः प्रतिभासतु प्राज्ञा[धाकारत्वात्]
१० यतः, ततो न पुक्तम् अनंश[विषय]प्रत्यक्षादि, विकल्पकं निर्विषयम् इति ।]

प्राज्ञाकारस्य स्पृष्टाकारस्य वैकल्यम् अभावः तत्र ज्ञानस्य स्वरूपमेव । स्वं च
तत्र प्राज्ञाकारवैकल्यं च इति तत् । संघ(संघि)वु बुद्धिः संशृण्वती स्वत आत्मनेव
सदपि स्वयं विषयवामनयन्ती, इतरथा न स्पृष्टकारवभामः स्यात् । नहि नीलविकिच्छनाते
क्या(छे पीते बेद्य)माने नीलस्य विभ्रमवोऽपि प्रतिभासः । अथ तदाकारद्विन्नमात्मनानमसौ वेति
१५ * "नीलादिध्वरीरम्भसिरंकेभ्य संवेदनस्यान्यस्याप्रतिभासनात्" इत्यस्य विरोधात् ।

किंच अयमाक्षरः [४७४क] संवेदना[त्]वेद्विन्नः कथमासि ? स्वतश्चेत् संवेदनान्तर-
रम् तत्र बोधे दोषः—विरुद्धमभाष्यसैक्यस्तुसिद्धिरिति, * "मायामरीचिप्रभृतिप्रतिभासवदस
स्वेऽप्यदोषः" [प्र वार्तिकछा० १।२।११] इत्यस्य विरोधश्च । संवेदन्त्वेऽप्यसम्भ्रमिति चत्
न * "अज्ञातार्थप्रकाशः इति परमायसस्युत्थम्" [प्र वार्तिकछा १।५] इत्यस्य विरोधात् ।

२० विभ्रमाश्चेत् न विभ्रमसिद्धिः । पुनरपि संवेदनादुद्भे अन्तवम्बा । अविद्यावभासे एकस्य
विभ्रमेतररूपता । अथ विकल्पेन आरोप्यते स तत्राक्षरः न स्पष्टवाप्रसङ्गात् ।

किंच, संवेदनात्तस्य भेदेनावभासे साकारभ्रान्तिर्न स्यात् । नहि नीलादुद्भेन पीते प्रति
भासमाने तत्र नीलाभ्ररणं साकारस्वभ्रमः कस्यपित् । अथ अमंदाभ्यायोपादभ्रभ्रमः स कुतो
मतः ? उक्तविकल्पान् संज्ञावशेषविकल्पवदशायां न स्यात्, अभ्यासात् प्रथममानस्य र्थ ।

२५ तत एव संवेदनाश्चेत् न[नु] च तेन तत्र तद्व्यपाराय(तद्व्यपारायां)ऽभेदग्रहणाज्जापरत् । एव
मिति चेत् तर्हि भेदऽपि अमदग्रहणात् तस्मिंशृण्वती इति सूत्रं भवत्वेकत्व(सबद्, एव)
एवमिति चेत् अत्राह—स्वभाष इत्यादि । स्वभाषान् अणिक्त्वादीमपि संज्ञाति ।
कथाः ? इत्याह—स्वार्थयोः इति ।

कारिकां विद्वृण्वन्नाह—विद्यस्वलक्षणम् इत्यादि । वेतसो निर्दरात्प्रतिपादनार्थं स्वसस्यम्

(१) इत् स्वान् । (२) 'नीलादिध्वरीरम्भसिरंकेभ्य संवेदनस्यान्यस्याप्रतिभासनात्' (३) ३७५) सुभाषिणीकविकल्पविकल्पपरमिह काठि संवेदन् आसीति मुग्धादिभू स्वमंवेदन् नीलविकल्पवैति कुप्य एव निर्णयः ।"—प्र वार्तिकछा १ ३५४) (४) निर्विकल्पतावस्थायात् । (५) 'न स्वात्' इति सम्भ्रमः ।

ग्रहणम्, परस्य तत्रैव स्वलक्षणत्वोपगमात्, कथञ्चित् प्रतिभासेत न सर्वथा । किं कारणम् ? इत्याह—स्वार्थयोः इत्यादि । किं कुर्वाणम् ? इत्याह—कथञ्चित् [४७५ख] सञ्चेतनादिप्रकारेण न धर्मान्तरे[ण]प्रतिभासमानम् । एतदपि कुतः ? इत्याह—ग्राह्य इत्यादि । यत् इति यत् एवं ततो न युक्तम् । किम् ? इत्याह—प्रत्यक्षादि । कुतः ? इत्याह—अनंश इत्यादि । विकल्पकं निर्विषयम् इति । तद्विकल्पकवदन्यस्यापि[अ]साधारणगोचरत्वादिति मन्यते । ५

प्रत्यक्षस्य असाधारणविषयत्वसाधिका परकीयां युक्तिमपनुदन्नाह—प्रत्यक्षम् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षं स्वार्थशक्तेः स्वार्थाकारानुकारि चेत् ।

सविकल्पमनस्कारशक्तेः स्यात् सविकल्पकम् ॥६॥

ततश्चैकत्वप्रसङ्गात् कस्यचित् केनचित् क्रमाक्रमनैरन्तर्यविप्रकर्षादिव्यवस्थैव न स्यात् ।]

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्त ज्ञानम् । किंभूतं तत् ? इत्याह—स्वार्थो रूपादिपरमाणवः तद(तदाकारा)नुकारि चेत् यदि स्यात् । कुतः ? इत्यत्राह—स्वार्थस्य शक्तेः सामर्थ्यात् । अत्र दूषणमाह—सविकल्पमनस्कारशक्तेः सामर्थ्यात् स्यात् सविकल्पकं 'प्रत्यक्षम्' इत्यनुवर्तते । तथाहि—सौगतप्रत्यक्षम् अनुमानसविकल्पकमुपादाय उपजायते, तथा कामशोकाद्युपप्लवः, एतदुभयोरपि नाल(तुल्य)त्वात् कुतस्तयोः अन्योऽन्यतो व्यावृत्तिः येन १५ व्यपदेशभेदः स्यात् । अथ ज्ञानस्य अर्थाज्ञा(अर्थाज्जा)तत्वेन, अर्थभ्य ततो जडत्वेन, कुत एतत् ? एकैकस्वभावस्यान्यासदृशस्यापि अन्यत्राभावादुच्यते, तयोः सदृशेतरतां(ता)प्रसङ्गः । अपि च, येन स्वभावेन तयोः अकार्यकारणेभ्यो व्यावृत्तिः तेन चेत् परस्परमकारणता[तयोरैक्यम्] ।

तदेतेन अनुपादानोपादेयव्यावृत्तिरपि[४७६क] चिन्तितता । येन च स्वभावेन घटव्यपदेशभाजः परमाणवः मेरुपरमाणुभ्यो व्यतिरिच्यन्ते, तेन चेदन्योऽन्यम्, समूहाभावः । सुगत- २० ज्ञान स्वोपादानानुमानक्षणात् येन रूपेण व्यावर्तते तेन यदि स्वोपादेयोत्तरक्षणात्, तस्योपादेयत्वमेव न उपादानत्वम् । एतदेव दर्शयन्नाह—ततश्च तस्माच्च एकत्वप्रसङ्गात् कस्यचित् कारणक्षणस्य कार्यक्षणस्य वा केनचित् कार्यक्षणेन[कारणक्षणेन]वा यः क्रमः कस्यचिद् रसादेः केनचिद् रूपादिना यश्च अक्रमः कस्यचिज्जाप्रद्विज्ञानस्य केनचित् पूर्वज्ञानेन नैरन्तर्य(र्य)प्रत्यासत्तिः स्वापव्यवहितप्रयोधित(प्रयोधेन)विप्रकर्षः, आदिशब्देन जडतेतरत्वादिपरिग्रहः । यदि वा, घटे २५ कस्यचित् परमाणोः केनचित् परमाणुना नैरन्तर्यं प्रत्यासत्तिः[ः] द्रव्यान्तरपरमाणुना विप्रकर्षादिः तेषा व्यवस्थैव न स्यात् । एतेन द्वितीयोऽपि पक्षः चिन्तितः । तथाहि—चित्रज्ञानं येन स्वभावेन केवलनीलज्ञानाद् व्यावृत्त पीतेन तेन चेत् तथा विज्ञानान्तरेभ्यः, पीतमेव स्यात्

(१) श्रुतमयी चिन्तामयी च भावने अनुमानरूपे, तत्प्रकर्षपरिप्राप्तौ सुगतज्ञानं भवति । (२) सुगतज्ञानं प्रमाणम्, कामाद्युपप्लव तदाभासमिति । (३) अस्ति प्रतिभासभेदः । (४) व्यतिरेकमार्हि । (५) स्यात् किन्तु ।

इति कुतः चित्रं नाम ? पूबगत्र यथासंभवं योग्यम् । विज्ञानपरमाणुसमुच्चयदर्शने अर्धपरमा-
णुसमुच्चयवद् वच्छम्भम् ।

तनु यदुक्तम्—“तत्र दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाऽस्तितो गुणः” [प्र० बा० ३।४४]
इति तवसारम् दृष्टस्य अदृष्टस्वरूपायोगात् अतिप्रसङ्गात् तस्येति सम्बन्धामावात् अक्षर-
५ पाणवत् । [४७६ख] न हि दृष्टस्य पदस्य अदृष्टं शशविषामिति भ[व]ति व्यपदेशः । यथा
क्षत्रैव प्रतीयमाने[ने]ति चेत् न, अत्र प्रमाणाभावात् इति अत्राह—इदयादृष्टयात्मभवेऽ-
पि इत्यादि ।

[इदयादृष्टयात्मभवेऽपि तावात्म्यं रसादिषु ।
स्वसंविद्ग्राह्यनिर्भासविवेकादिवदञ्जसा ॥७॥

१० एकद्रव्यं स्वसंवेदनवत् ।]

उपलभ्यानुपलभ्यस्वभावनात्वेऽपि तावात्म्यम् एकत्वं स्यात् । क ? इत्याह—
रसादिषु । निदर्शनमाहात्र—स्वेत्यादि । स्वभासौ संविद्ग्राह्यनिर्भासविवेकश्च स
आदिवस्य चित्रज्ञाननीलपाकायणां तेषु, यद्योक्तः तेष्विव तद्गुत् । अञ्जसा परमाणेन ।
कारिकार्थमाह—एकद्रव्यं इत्यादिना । अत्र निदर्शनम्—स्वसंवेदन इत्यादि ।

१५ अर्थं फलं दर्शयन्नाह—[तत एव इत्यादि]

[तत एवोपाधितद्रव्यमेवाभेदानुपक्रिणः ।
अनवस्थाविदोपाः स्युस्तदनेकान्तहेतवः ॥८॥

यच्चेदम्—उपाधितद्रव्योर्भेदैकान्ते सम्बन्धो न सिध्येत् । तद्रूपकारेऽपि तदे-
कोपाधिद्वारेण सर्वोपाध्युपकाराङ्गैकात्मनो धर्मिणा ग्रहणे प्रमाणांतरावृत्तिः । तद्रूपकारि-
२० कश्चकीर्णा परस्परतो मेदकल्पनाभासनवस्था । माभूदनवस्यति तद्वेदकल्पनार्था
हृत् एतत् समस्तमनेकान्तसाधनम् उपाधि 'तदेकोपाधिविशिष्टस्य धर्मिणः प्रतिपत्ता
वपि प्रमाणान्तरम्, तदन्यविशिष्टस्य तस्याप्रतिपत्तेः । व्यवसायात्मकस्य [प्रवर्तक-
त्वात्] । यद्व्यसामर्थ्योत्पन्नं तदाकारमेवानुक्रोति प्रत्यक्षं तदनन्तरवत् ; नायमकान्तः
चित्स्वभावामात्रप्रसङ्गात् । तदनेकान्ते सामग्रीमेदात् सविकल्पादिरूपता ।]

२५ तत एव तेषां तावात्म्यारेव । किम् ? इत्याह—उपाधि इत्यादि । उपाधयः विशेष-
णानि तद्गुन्तो विशेष्याः तेषाम् अन्योऽन्यम् एकान्तेन वा भेदाभेदौ तदनुपक्रिणो मे
अनवस्थाविदोपाः व्यापिशब्देन विरोधाविपरिग्रहः, स्युः भवेतुः । किंभूताः ? इत्याह—
तदनेकान्तहेतवः ।

कारिकार्थं विदुष्वन्नाह—यच्चेदम् इत्यादि । पूर्वपक्षसमुच्चये यदाह । यत् 'परं

परेणोक्तम् उपाधितद्वतोर्भेदैकान्ते अङ्गीक्रियमाणे सम्बन्धो न सिध्येत् । समवायादेरन्यस्य सम्बन्धस्य निषेधात् ।

नन्वेवम् अग्निवूमयोरपि स न सिध्येत्, इत्यत्राह—यद्यनुपकारः इति । तयोर्व्युपकाराभावः तदा न सिध्येत्, उपकारे तु सिध्येदेव । उपकारोऽस्ति चेत्, अत्राह—तदुपकारेऽपि इत्यादि । तयोः परस्परम् एकस्मादेकस्य [४७६ क] चोपकारेऽपि प्रमाणान्तरावृत्तिः । ५ कस्मिन् सति ? आह—धर्मिणो ग्रहणे सति । केन ? इत्याह—तदेकोपाधिद्वारेण, तस्य धर्मिणो य एक उपाधिः विशेषणं तद्द्वारेण । किंभूतस्य तस्य ? इत्याह—सर्वोपाध्युपकाराङ्गैकात्मनः । सर्वस्य उपाधेः य उपकारः तस्य अङ्गं निमित्तम् एकोऽभिन्नः आत्मा स्वभावो यस्य तस्य इति । एवं मन्यते परः—एकोपाधिद्वारेण सकलोपाध्युपकारशक्त्यात्मा तद्वान् प्रतीयमानः सकलोपाधीआह(धीर्ग्राह)यति, तदग्रहे तदग्रहात् इति कुतः प्रमाणान्तरावृत्तिरिति । १० अथ तदुपकारशक्तयो भिन्नाः तेनायमदोषः, तत्राह—तदुपकार इत्यादि । तेषामुपाधीनाम् उपकारिकाः ताश्च ताः शक्तयश्च तासाम् भेदकल्पनायाम् । कुतः ? इत्याह—परस्परत इत्यादि । तथाहि—शक्तिशक्तिमतोर्भेदैकान्ते सम्बन्धो न सिध्येत् यद्यनुपकारः । तदुपकारेऽपि पूर्ववद्वक्तव्यम् । पुनरपि तद्भेदकल्पनाया स एव दोषः इत्यनवस्था स्यात् ।

सांख्यस्य मतमाशङ्कते परे दूषयितुम् मा भूत् इत्यादि । माभूदनवस्था इति हेतोः तयोः १५ उपाधितद्वतोर्भेदकल्पनायां सांख्येन क्रियमाणायाम् ? किम् ? इत्याह—कुत इत्यादि । स्वयमेतन्निराकुर्वन्नाह—एतत् परेणोच्यमान समस्तं निरवशेषम् अनेकान्तसाधनम् । कुतः ? इत्याह—उपाधि इत्यादि । ततः किं जातम् ? इत्याह—तदेकोपाधि इत्यादि । तत् तस्मात् तयोः [४७७ख] कथञ्चित्तादात्म्यात् एकोपाधिविशिष्टस्य धर्मिणः प्रतिपत्तावपि प्रमाणान्तरं 'प्रवर्तते' इत्यध्याहारः । कुतः ? इत्याह—तद् इत्यादि । तस्मात् उक्तादुपाधि न्येरोपाविना (धेर- २० न्येन उपाधिनाऽ) विशिष्टस्य तस्याऽप्रतिपत्तेरिति ।

स्यान्मतम्—'प्रतिपन्नस्य अप्रतिपन्नं रूपम्' इति कुतोऽवगम्यते ? इत्यत्राह—व्यवसायात्मकस्य इत्यादि । व्यवसायात्मकस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयस्य [प्रवर्तकत्वात्] न प्रतिपरमाणुनिष्ठाज (निष्ठम) भ्रान्तमविकल्पकम् इन्द्रियज्ञान चाभ्यासे प्रवर्तकं केपाञ्चित्तम् ।

एतेन सुखादिसंवेदनं व्याख्यातम् । तदपि अभ्यासज परस्य । अभ्यासञ्च नाऽविकल्प- २५ कस्य, चक्षुरादिज्ञानं च चिरप्रवृत्ति (त्त) केवलविकल्पसन्तानान्तरभावि । नहि तस्याविकल्पकारणं पूर्वं सन्निहितमस्ति । 'चिरविनष्टं उपादानं च' निरस्तम् । तेषां च सविकल्पकत्वे तत्सन्तान-

(१) तुलना—'योऽपि मन्यते उपाध्यः परस्परमाश्रयाच्च भिन्ना एव, तन्नियन्धना श्रुतयोऽपि तदाधारे तत्रैव वर्तन्ते, तद्यमप्रसङ्ग इति, तस्यापि नानोपाधीनामुपकाराङ्गशक्त्योऽभिन्नात्मन सर्वात्मना ग्रहे कृते उपकार्यस्य को भेद स्यादनिश्चित । (स्ववृत्ति) तयोरात्मनि सम्बन्धादेकज्ञाने द्वयग्रह । धर्मोपकार-शक्तीना भेदे तास्तस्य किं यदि । नोपकारस्ततस्तासा तथा स्यादनवस्थिति ॥ एकोपकारके ग्रारो नोपकारास्ततोऽपरे । दृष्टे यस्मिन्नदृष्टास्ते तद्ग्रहे सकलग्रह ॥'—प्रमाणवा० स्ववृ० पृ० १३२-३८ । (२) बौद्ध ।

(३) प्रज्ञाकरादीनाम् । (४) इति ।

निर्नां तत्रैव । एतेन मानसमपि चिन्तितम् । तदपि स[वि]कस्याभ्यङ्गात्^१ वाटसमेव । यत्र
 पुन र्त्नमनस्काराद्यभ्यङ्गपानुकरणमेव नामिच्छापसंसर्गयोग्यानुकरणं तथा दृष्टेः, भावसत्त्वेरि-
 न्स्वत्वात् तत एव तर्हि परमाणुभ्यो मीढाघाघारानुकारितैव न परस्परविवेकानुकारितैवि (वि-
 वेधि) प्राप्तम्, तथा च परमाणूनां सावयवत्वम्, प्रत्यक्षं च सामान्यगोचरम् अनेकसाधारण-
 ५ कारानुकरणात् । अथ तत्रासौ आक्षरो नास्ति, क्वमभा(क्यमवभा)ति ? असन्नेवेधि चेत्,
 भ्रान्तमप्यक्षम् । एवेधि चेत्, [४७८६] अक्षणे^२ अभातवमदणमनर्बकं विपयामावात् । अथ
 ह्यार्यं तद्विधि चेत् न अनुम(मान)स्यज्ञानगोचरस्यापि स्वसङ्घपक्षमिति च^३ "प्रमेयद्वै
 विध्यात् प्रमाणं द्विविधम्"^४ इत्यसारम्, विचार्यमाणस्याऽयोग्यात् । नेति चेत् अत एव
 बहुगुणविगोचरस्यापि न स्यात् । अथ ह्यार्यविति चेत् प्रकृतं न परिहृतम् । अथ अनुमानादि
 विषयो न स्वसङ्घम्, तस्य इन्द्रिये अन्यथा प्रतिमासनात् स्फुटसाक्षरोऽपि न स्वसङ्घं
 योगिज्ञाने अन्यथा प्रतिमासनात् । अन्यथा कुतः परमाणुसिद्धिः येनोच्यते—^५ "दूरविरल
 केन्द्रत् परमाणवः स्फुटप्रतिमासहेतवः"^६ इति ? अनुमानात्सिद्धिरिति चेत् असे-
 कोऽस्य वीक्ष्यता—यत् भोगिताऽप्रतिपन्नाम् अनुमानं प्रत्येति ।

किंच, इतरवद् योगिनो भ्रान्तत्वं सचिक्रस्फुटत्वं च, तथाकारो योगिन[ः] स्वसङ्घं मा भूत्
 ५ अम्यत्व मविष्यतीति चेत्, अमिच्छापमसंसर्गयोग्याकारोऽपि व्याख्यातृणां मा भूत् अथहारिणां
 मविष्यति । अनर्पक्रियाकारित्वान्नेति चेत् तथाकार किमर्ब[क्रिया]कारी ? तथा चेत् पर-
 माणुस्त्वनाम(नम)नर्बकम् । अथहारिणां च र्तकारेति चेत् अमिच्छाप्याकारोऽपि । नहि ते
 सङ्घाऽज्ञानगोचरयोः भेदं मन्यन्ते । व्याख्यातारो मन्यन्ते इति चेत्, तदनुसरणे शुन्त्येव
 धरणम् ।^७ तत्र—

न विक्रस्यो नाम्य(न्याप्य)विक्रस्य इति[प्रवृत्ति]कोविदः ।

कोविदो अ(शोऽ)धीता धनाऽऽवेतावि[वि]कस्यता ॥

कोविदः स्यात् निषेधात्प्रियासङ्घो विदोऽप्यये ।

उतः सिद्धं अथहारतः[४७८६]सङ्घाज्ञानयोः सामान्यविषयत्वम् ।

किञ्चिक्रस्यसिद्धौ परकीयां पुक्तिं दर्शयन्ताह—यद्वय इत्यादि । प्रत्यक्षं यस्यार्थत्व
 ५ सामर्थ्येन उपपन्नं तस्याकारमथ न आस्थापेरनुकरोति । निवर्तनमत्र, तस्य प्रत्यक्ष-
 जनस्य अथस्य जनन्तरम् व्यापेयोऽवस्वसङ्घमिव तद्वदिति । रूपमत्र—नायमेकान्त
 इति । कुतः ? इत्याह—चित्स्वभावाभावप्रसङ्गात् प्रत्यक्षस्य । तथाहि—यथा तत्^८
 तथा 'तत्तस्य'^९ नीत्वान् तथा अद्वयानुकरेति^{१०} द्वितीयार्बधपक्षत्^{११} [नदत्वापत्तिः] । अन्यथा

(१) सचिक्रस्त्वमेव । (२) आपते इति । (३) सचिक्रस्त्वमेव । (४) विक्रस्यत्वात् । (५)
 प्रत्यक्षसङ्घम् । (६) "मानं द्विविधं मेवैविध्यात्"—प्र वा २।१। (७) "यमेव केवा इतीवमि वेदोऽस्य
 अपि चतमन्त्रिषोऽसावपासिवाः परमाणुः इति एवेधि च विरोधः ।"—म नाटिकाक पृ २२१। (८) अर्ब-
 दिव्यकारी । (९) अथहारिणां । (१०) सूत्रवाच्यम् । (११) 'अथ तथा' इति विवर्तकमपि । (१२)
 प्रत्यक्षम् । (१३) स्वसङ्घार्बधत्वम् । (१४) चेत् । (१५) अथमेव स्यात् ।

विषयसागत्वम्^१ इदं^२ निराकुर्यात् * “शब्दादर्थप्रतीतौ अक्षसंहतेर्वैफल्यम्” इति^३ । ननु पित्रोराकारमनुकुर्वदपि अपत्यं न सर्वथा यथानुकरोति तथा इदमर्थस्य इति चेत्, अत्राह— तदे(तदने)कान्त इत्यादि । तस्य अर्थस्य अनेकान्ते अङ्गीक्रियमाणे । किम् ? इत्याह—सविकल्प इत्यादि । [अयम्] अभिप्रायः—अनेकान्तेऽपि तत् उत्पत्तेः तदाकारानुकरणेऽयं दोषो नान्यथा इति, सविकल्पे त्याघनेन व्याख्यातम् ।

५

स्यान्मतम्—यथा [तत्] अर्थस्य नीलत्वमनुकरोति न जडत्वं तथा तन्मनस्कारात् चिद्रूपतामात्रं^४ नाभिलाष्यमाकारम्, इत्यत्राह—सामग्रीभेदात् इत्यादि । तात्पर्यमिदमत्र—यथा कुतश्चित् प्रत्यासत्तेः प्रत्यक्षम् अर्थस्य नीलतामात्रमनुकरोति नाचेतनां तथा शब्दं ज्ञानं तन्मात्रं तस्य गृह्णाति न वैशद्यमिति । ततो यदुक्तम्—* “यदि विशदोऽन्यथा वाऽर्थः तथैव उभयत्रापि प्रतिभासेत” , [४७९क] तन्निरस्तम्, अन्यत्र दोषात् ।

१०

यथा अर्थस्य चेतनाद् व्यावृत्तिरन्या अन्या वा (चाऽ) नीलव्यावृत्तिः नीलस्य, अन्यथा नीलानुकरणे जडतानुकरणमवश्यंभावि, तथा एकस्य यतो व्यावृत्तिः तद्रूपपेक्षया परमार्थभूतास्तावत्यो वावृन्तयः (व्यावृत्तयः) प्राप्नुवन्तीति दर्शयन्नाह—एकस्य इत्यादि ।

[एकस्य सर्वतोऽन्यस्मात् व्यावृत्त्याऽनन्तरूपता ।

तत्र दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ॥९॥

१५

कस्यचित् नहि कश्चिदेकस्माद् व्यावृत्तः तदेकत्वप्रसङ्गात् । अविकल्पप्रत्यक्षस्य अन्यस्य च एकदा प्रवृत्तौ कुतः पुनः प्रवृत्तिः, तस्य तद्ग्राह्यस्य चार्थस्य व्यवसायोपपत्तेः । अत एव अक्षशब्दज्ञानानां कथञ्चित् परमार्थैकविषयत्वम् प्रत्यक्ष^५ ।]

एकस्य भावस्य अनन्तररूप(नन्तररूप)ता । कया ? इत्याह—व्यावृत्त्या, जात्यपेक्षया एकवचनम् व्यावृत्तिभिः इत्यर्थः । कुतस्तया ? इत्याह—सर्वतः साजा[तीयाद् विजा- २० तीया]श्च अन्यस्मात् परस्मात् । ततः किं जातम् ? इत्याह—तन्न इत्यादि । यत एव तत् तस्मात् दृष्टस्य [भावस्य] उपलक्षणमेतत् अनुमितस्य शब्दप्रतिपादितस्य च न दृष्ट एव इदमप्युपलक्षणम् अनुमित एव अखिलो गुणः जडतावद् अन्यस्यापि अदृष्टस्य विरोधात् ।

कारिका व्याख्यातुमाह—कस्यचित् इत्यादि । तदनभ्युपगमे दूषणमाह—नहि एकस्मात् इत्यादि । येन स्वभावेन कश्चिद् एकस्माद् व्यावर्त्तते तेन परस्मादपि इति सौत्रान्तिकस्य । २५ योगाधारस्य दर्शनम् अन्यस्यात्रातविकारात् (अन्यस्मात्) । तत्र प्रथमपक्षे हिर्यस्मात् न कश्चिद् भाव एकस्मात् चेतनाभिमतत्वात् व्यावृत्तः । कुतः ? इत्याह—तदेकत्वप्रसङ्गात् ।

(१) आपाद्यमानं कर्तृ । (२) उच्यमानम् । (३) तुलना—“न तद् वस्तु अभिधेयत्वात् साफल्यदक्षसहते ।”—प्र० वा० २।११। “यदि समस्ता सामान्यज्ञानेन प्रतीयन्ते तदा शब्दादुत्पद्यते यत्सामान्यज्ञानेन तेन सकलव्यक्तिस्वरूपप्रतिपत्तेरक्षसहतेर्वैफल्यप्रसङ्गः ।”—प्र० वार्तिकाल० प० १९२। (४) सविकल्पचित्तात् । (५) अनुकुर्यात् प्रत्यक्षम् । (६) अत्राय पूर्वपक्ष—“तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।”—प्र० वा० ३।४४।

तुच्छमेन वेभ्यो व्यावृत्तः ते गृह्यन्ते, वेयामेकत्व समानरूपता तस्य प्रसङ्गात् । धर्मादि-यथा
 ज्ञानाज्जवामाशय व्यावृत्त इति [४७९८]म(न)ज्ञाने जडता तथा अन्यतोऽपि इति, तदा
 तस्यापि जडता न स्यात्, एकत्रैव सा भवेत् । अथ जडता यथा एकत्र[त]था अन्यत्रापि इति
 मतिः इति (न तर्हि) यथैकस्मात् व्यावृत्तः [तथाऽन्यस्मादपि ।]

- ५ किञ्च, नीलज्ञानार्थमाः येषांऽतन्नीलान् स्वभावमूला व्यावृत्तिः सैव जन् परस्परम् तथा
 [अ]नीलाद् व्यावृत्तमानस्य ज्ञानस्य ततो^१ यथा नीलव्यपदेशः तथा बहिरर्थादपि व्यावृत्तमानस्य
 सै एव स्यात् [न] न व्यपदेशान्तरं तन्निमित्ताभावात् । अथ तयारनीलान्नीलतया व्यावृत्तिः न
 तथा ज्ञानस्य नीलार्थात् कुत(कुतः अ)विकल्पप्रत्यक्षस्य अन्यस्य च अनुमानारेः प्रवृत्तौ
 सत्याम् एकदा पुनः पश्चात् प्रवृत्तेः(तिः)तत्रैव 'ध्वमवमायात्मकस्य' इति पठनात् । कुतः ?
 १० इत्याह-तस्य इत्यादि । तस्य प्रत्यक्षस्य अन्यस्य वा तद्ब्रह्माक्षस्य चायस्य ध्वमसायोपपत्तेः ।
 पुनरित्येवत्रापि ब्रह्मस्यम् । 'उपपत्तेः इत्यनेन एतदक्षयति-मथैकधिप्रधानं स्वनिमातेषु युगपत्-
 वर्तते तथा क्रमेणापीति, [अ]त एव अनन्तरन्यायाद् अस्यशब्दज्ञानानां कश्चित् परमायक
 विषयस्य 'सिद्धम्' इत्याम्याहारः । कुतः ? इत्याह-प्रत्यक्ष इत्यादि ।

तदेव दर्शयन्नाह-प्रत्यक्षस्ये[त्या]दि ।

- १५ [प्र]त्यक्षस्य पूर्वापरकोट्योः शब्दावेस्तथा ।
 स्वहेतुकलसन्तानो यथा स्वापप्रभोचयोः॥१०॥

- मध्यरूपं पूर्वापरकाट्योरपि कथञ्चित् उपलभ्य स्वभावविरुद्धानुपलम्भेः । न हि
 दृश्यात्मकमेव एकं स्तम्भाद्यवयवरूपमुत्प्रेक्षामहे, सविधिमात्रस्याप्यमापप्रसङ्गात् । तदे
 कान्ते यतोऽर्थक्रियानुपपत्ति विरुद्धकार्योपलम्बिरेव । तदेतत् ब्रह्म दृश्यादृश्यान् सह
 २० मूतान् स्वान् स्वभावानसङ्करेष स्वय स्वभ्यापकतया लक्ष्येत् स्वलक्षणमाश्रित्य मिथ्या-
 सन्तानम्यवस्थापनात् । स्वापप्रभोचादिषु तद्वतिप्रसङ्गोपालम्भेन कुतः सन्तानैकत्वं प्रति
 पद्येत ?]

- [प्र]त्यक्षस्य मध्यावस्थापाम् अक्षज्ञानस्य बेशयस्य(र्ष)ज्ञान्वादेः तथा परोक्षता ।
 येत्याह(क ? इत्याह)-पूर्वापरकोट्योरिति । दृश्यान्वमाह-स्वहेतुकलसन्तानो यथा
 २५ स्वहेतुफले षण्णानोपारोक्ष्यमे, तयोः[४८ क] सन्तानो येन यथा प्रतीत्यादिप्रकारेण प्रत्यक्षः
 सम् परोक्षः तथा प्रकृतमपि । क स तथामूतः ? इत्याह-स्वापप्रभोचयोरिति । स्वापेऽर्ष
 हि परोक्षः प्रभोषे प्रत्यक्षो मवति, पुनः तत्र प्रत्यक्षः स्वापे परोक्ष इति ।

- कारिका व्याख्यानुमाह-उपलभ्य[म्] इत्यादि । उपलभ्य मध्यरूपं पूर्वापरकोट्योरपि न
 केवलं मध्य एवाऽस्तु । तर्हि पूर्वमेव परमेव वा स्यादिति चेत् अत्राह-कथञ्चिदिति । कुतः ?
 ३० इत्याह-स्वभाव इत्यादि । 'स्वभाव' इत्यनेन एकान्तस्वरूपं पराद्यदवते तस्य विरुद्धो नित्याद्ये

(१) नीलज्ञानस्य । (२) ध्वमव्यावृत्तेः । (३) नीलज्ञानव्यपदेश एव स्यात् । (४) तथा ।

(५) मकोषे ।

कान्तः तस्य अनुपलब्धिः (ब्धेः) सुविवेचितमेतदसकृत् । नहि इत्यादिना एतदेव दर्शयति । हि र्यस्मात् दृश्यात्मकमेव एकं स्तम्भाद्यवयविरूपं व्यवस्थितमुत्प्रेक्षामहे युगपत् क्रमेण च कथ-
ञ्चिददृश्यताविरोधात् । एतदपि कुतः ? इत्याह—संवितीत्यादि । संवित्तिरेव तन्मात्रं तस्यापि
न केवलं बहिरर्थस्यैवाभावप्रसङ्गात् । तदपि कुतः ? इत्यत्राह—तदेकान्त इत्यादि । तदेकान्ते
संविदोऽन्यस्य वा दृश्यात्मकैकस्वभावैकान्ते अर्थक्रियानुपपत्तिः यतोऽर्थस्य उत्तरकार्यस्य क्रिया ५
तदनुपपत्तिरिति विचारितमेतत् ।

ननु संवित्तिमात्रदर्शने तदनुपपत्तिरिष्यते । *“अशक्तं सर्वम्” [प्र० वा० २।४]
इति वचनात्, न च [तं]दनुपपत्तेः संवेदनमात्रस्य प्रतीयमानस्याप्यभाव इति चेत्, अत्राह—
[४८०ख] विरुद्ध इत्यादि । तदेकान्तविरुद्धोऽनेकान्तः तस्य कार्यं पूर्वस्य उत्तरपरिणामलक्षणं
तस्य उपलब्धिरेव नानुपलब्धिः । संवित्तिमात्रमभ्युपगच्छतापि चित्रमेकमभ्युपगन्तव्यम्, तच्च १०
तदविरुद्धमिति मन्यते ।

निगमनमाह—तदित्यादि । यत् एवं तत्तस्मादेतत् प्रतीयमानं जीवादि द्रव्यं लक्षयेत्
चिह्नयेत् । कया ? इत्याह—स्वव्यापकतया स्वेन रूपेण न समवायेन या व्यापकता तथा इति ।
कान् ? इत्याह—स्वान् स्वभावान् स्वयं नेश्वरेण । किंभूतान् ? इत्याह—सह इत्यादि । पुनरपि
किंभूतान् ? इत्याह—दृश्येत्यादि । केन ? इत्याह—असङ्कर इत्यादि । कुतः ? इत्याह—स्वलक्षणं १५
न द्रव्यमाश्रित्य मिथ्यासन्तानव्यवस्थापनात् सौगतेनेति । तदनभ्युपगमे दोषमाह—कुत
इत्यादि । कुतः कारणात् प्रमाणाद्वा सन्तानैकत्वं प्रतिपद्यत(येत) सौगतः ? न कुतश्चित् ।
केन ? इत्याह—नदिति(तदति)प्रसङ्गोपालम्भेन—तस्य द्रव्यस्य अतिप्रसङ्गोपालम्भो
*“सर्वस्योभयरूपत्वे” इत्यादिकः [प्र० वा० ३।१८१] तेन इति । क ? इत्याह स्वापप्रवो-
धादिष्विति । २०

तु (ननु) स्वापे यत् एव चैतन्य नोपलभ्यते तत् एव नास्ति, तत्कथं तन्निदर्शनेन एकस्य
दृश्येतरतासाधनमिति चेत् ? अत्राह—परोक्ष इत्यादि ।

[परोक्षक्षणिकानन्ताणुवर्णपरिमण्डलः ।

स्यात्प्रत्यक्षस्थिरैकात्मस्थूलोऽर्थः स्फुटदर्शनात् ॥११॥

न हि . परिस्फुटम्, तदतिक्रमे दृश्यादृश्यव्यवस्थानुपपत्तेः । सुदूरमपि गत्वा २५
दृश्यादृश्यात्मैकरूपस्य चित्तस्य इतरस्य वा प्रतिक्षेपे अभावात् किं केन प्रमीयेत]

अर्थः स्यात् भवेत् । किंभूतः स्यात् ? इत्याह—परोक्षम् इन्द्रिय(याऽ)ग्राह्य क्षणिका-
नाम् अनन्तानामणूनां वर्णपरिमण्डलं यस्य स तयोक्तः । पुनरपि किंभूतः ? इत्याह—
[४८१क] प्रत्यक्षात्थ [प्रत्यक्षश्चासौ] स्थिरः कालान्तरस्थायी एकः साधारण आत्मा
स्वभावो यस्य स चासौ स्थूलश्च । कुतः ? इत्याह—स्फुटदर्शनात् । स्थिरैकात्मनः स्थूल- ३०

(१) अर्थक्रियानुपपत्तेः । (२) 'तद्विशेषानिराकृते । चोदितो दधि ग्नादेति विमुग्ध नाभिधावति ॥'

इति शेष ।

स्वार्थस्य विश्ववर्षने प्रतिभासनात् नाविश्वकस्य इत्यर्थः । ततो मद्यवर्षनात् स्वापचैतन्याभावः, तत एव स्वार्थस्य क्षणिकानन्ताणुवर्षपरिमण्डलाभाव इति सौत्रान्तिकः, सर्वदा स्वापाध्वन्तः अम्बवा हेतोरनेक (नेन) व्यभिचार इति भावः । अत्र उत्परिमण्डलस्यैव प्रत्यक्षता स्वापचैतन्यस्यत्वात् (स्वान्यस्तु) । स्वापामावः स्वापिति चेत्, कोऽयं स्वापो नाम ? चैतन्यरहिता मिदवक्षा इति चेत्

५ कथमदृश्यस्य चैतन्यस्य तथा [ऽ]भावः ? अदृश्यानुपसम्प्रेर्गामकत्वापत्तेः । व्यवहार (रि) बनावत्, स हि स्वप्रवृत्तनविरहिणी तां वृक्षां मन्यते इति चेत्, स एत (एव) तर्हि उत्परिमण्डलसन्धिक्रमां सक्रमां सक्रमाकसकप्रक्रमां तां मन्यते इति समानम् । कथमन्यथा विचारः पतः तदर्थं साकप्रजननम् ?

स्वाम्भवम्—न व्यवहारिणोऽनन्युपगमात् परमाणुवर्षनाभाव इति स्वापे चैतन्याभावोऽपि

१० मा भूत् अलक्ष्ययुक्ते वाषासंभवे तल्लक्ष्यमेव इति स्थात्" [प्र०वार्तिकेण ५०२२६] इति । व्यवहारी (र) मया कृषितः स्वापिति चेत् क्रियापीति समः समाधिः । यथा अतएव तदूप ने (तद्वृक्षपेऽ) पि न दोषः परमाणुसिद्धि (द्वे) रनिवारणात् तथा ममाप्यात्मसिद्धिः अवापनात् । अत्र तद्वृक्षपे ममापि तत्, अहमपि यतो व्यवहारी" तथापि [४८१४] तदिति समानम्, यदि परमाणु तु त्वमपि व्यवहारी अ"प्रामाण्यं व्यवहारेण" [प्र०वा० १।५] इति वचनात् । अत्र १५ प्रथमं व्यवहारी परमाणुन्यस्य (भूम् पश्यति) वृक्षनोत्तरकाष्ठभाविन्या त् (तु) विकस्य बुद्ध्या स्थिरे कारमसूक्ष्मस्य (अम्ब) वसापो मिथ्वा इति चेत् न उक्तमत्र—सुकृत्ववर्षानादिति ।

किं च स्वापेऽपि स चैतन्यं पश्यति स्वबेदवृक्षनात्, तत्र तमिदमविरहात् पुनः जायमाना मिथ्वाविकस्य बुद्धिः तद्वर्षां व्यवस्यति । संकृतविकस्यवृक्षायां ज्ञानहेतुत्वात् हेतुः । प्रबोधहेतुत्वात् स्वापचितं दृश्यम् । कथमन्यस्य दृश्यत्वमन्यस्य इति चेत् ? परमाणु कथम् ?

२० तदाकारता च नेष्यते, परेणापनेकाकारप्रतिमासोपगमात् । यदि सञ्जावेऽपि सर्वत्र नीलज्ञाना भावात् परमाणवाऽनुमीयेते (फन्ते) सूतशरीरे अन्त्यधित्तसञ्जावेऽपि प्रबोधावर्षनात् सुप्तस्य प्रबोधाऽवृक्षनात्? स्वापे चैतन्यमनुमीयताम् । ज्ञापचित्तात्प्रबोध इति चेत् सूत्रात्प्रतिभास इति न परमाणुसिद्धिः ।

अत्र केलेषु तदाकारहितेष्वपि तद्वत्त्ववर्षानान्तं तस्मिन्निः परमाण्वभावोऽपि कथमधिक- २५ केलादिप्रत्ययवृक्षनात् तद्वत्त्वो दोषः । ज्ञानवर्षनेऽपि सूक्ष्मकारोऽविरोधात् । तथापि परमाणव एव तत्कारणं कस्य (प्य) न्ते त्वया मया स्वापचित्तप्रबोधकारणं कस्यते ।

ननु चित्तं चेत् कथमदृश्यम् ? अदृश्यं चेत् कथं चित्तमिति चेत् ? उच्यते—[४८२६] परमाणवद्वेषात्मत्वमकार्यं (कारणम्) कथम् अतदाकारज्ञानहेतवः ? तथा चेत् कथमात्मत्व [म]- क्परणम् ? अन्यथा नीलज्ञानत्व पीति स्थात् । अथ न तेन (ते) तदात्मत्वकारणम् ; अन्यदेव

(१) तथा सति । (२) कृष्णम् । (३) इति चेत् । (४) बीजः । (५) परमाणवः । (६) इति चेत् ।

() अलु । (८) 'प्रबोधावर्षनात्' इति स्वार्थमत्र पुनर्लिखितम् । (९) 'अकारणत्वं स्यात्' इति बोधनीयम् ।

(१) परमाणवः ।

तद्वक्तव्यम्, तस्याप्यणुरूपत्वे अन्यद्वाच्यमित्यनवस्था । नीलतामात्रेण स्वाकारज्ञानहेतव इत्य-
दोष[श्चे]त्, कथञ्चित् प्रत्यक्षतेति आत्मनोऽपि स्वापेऽप्रत्यक्षस्यापि प्रबोधे प्रत्यक्षतेति सर्वं
सुस्थम् ।

अपरः प्राह—स्वापेऽपि प्रत्यक्ष चित्तमिति चेत्, सोऽप्यनेन निरस्तः, तत्परिमण्डल-
प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । विज्ञानवादिनो न यं(नायं) दोष इति चेत्, न, तस्यापि स्थिरैकात्मस्थूल- ५
ज्ञानसम्भवे यथाप्रतिभासं तत्त्वसिद्धिः । किंनु (किं च,) दृश्येतरता एकस्याविरोधिनीति प्रति-
पादितम् । तदसंभवो(वे) सौत्रान्तिका[द]विशेषः ।

कारिकायाः विवरणमाह—नहि इत्यादिना । [कथं] तर्हि तत्र प्रतिभासते ? इत्याह—
परिस्फुटमित्यादि । क्रियाविशेषणमेतत्, प्रतिभासत इति वचनपरिणामेन सम्बन्धः^१ । (?)
तदतिक्रम इत्यादि । तस्य यथोक्ताकारप्रतिभासस्य अतिक्रमे दृश्ये(श्यो) घटादिः, अदृश्य ईश्वरादिः १०
तयोः व्यवस्थायाः अनुपपत्तेः ।

ननु दृश्यव्यवस्थानुपपत्तिरिति वक्तव्यम् ततोऽन्यस्य अदृश्यस्याऽभावात्, न पुनः
अदृश्यव्यवस्थानुपपत्तिः इति ततोऽन्यस्य सर्वस्या[स्य] दृश्यव्यवस्थानुपपत्तिः अन्यस्य तत्परि-
मण्डलस्य प्रतिभासोपगमे [४८२ख] तद्वाकाशकुशेशयादेरपि तदुपगमापत्तेः अदृश्यव्यवस्था-
नुपपत्तिरिति । माभू [त् दृश्याऽ]दृश्यव्यवस्था, सकलशून्यतोपगमादिति चेत्, अत्राह—सुदूर- १५
मपि इत्यादि । सुदूरं सकलशून्यत्वम् अशेषसौगतमतान्ते व्यवस्थानात्, तदपि गंधाम(गत्वा न)
केवलमदूरं सौत्रान्तिकादिमतिं(मतं) किम् शून्यतादिकं केन प्रत्यक्षादिना प्रमीयेत ? न
केनचित् । कुतः ? इत्याह—अभाव इत्यादि । कस्मिन् सति ? इत्याह—प्रतिक्षेपे । कस्य ?
चित्ते(त्तस्ये)तरस्य वा वचनस्य । यदि वा, इतरस्य वा बाह्यस्य च । किंभूतस्य ? दृश्या-
दृश्यात्मैकरूपस्य । २०

ननु चित्तस्य यथास्थिताशेषार्थग्रहणस्वभावत्वात् कथमदृश्यात्मना अन्यसम्बन्ध(न्धः ?)
तदेकत्वे अन्यतरदेव । तथापि स्वरूपनानात्वे अन्यत्य(अन्यत्वम् अन्य)त्राऽकिञ्चित्करमिति
तदवस्थ(स्थं)चित्तस्य स्वपरयोः सर्वात्मना ग्रहणमिति चेत्, अत्राह—

[तदेतच्चित्तमन्यद्वा बन्धं प्रति परस्परम् ।

एकत्वेऽपि लक्षणतो हेमादिश्यामिकादिवत् ॥१२॥

२५

नानात्वमजहज्जातिं तथापरिणामलक्षणाम् ।

अनुरुणद्धयेव तद्बुद्धौ वस्तुनोऽप्रतिभासनात् ॥१३॥

वर्णाकृतिपरिमाणादिधर्मैः विकलात्मनः ॥ ३ ॥

व्यपोहस्य भेदात्मकत्वे समारोप निर्विकल्प विकल्पोत्पादात् । तन्नाक्ष-
विज्ञानस्य सदेकान्तविषयत्वम्, प्रत्यक्षस्य अतीतविषयत्वाभ्युपगमात् । शब्दोत्थापित- ३०
विकल्पस्यापि स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वात् । कथम् .]

(१) स्थिरैकात्मस्थूलज्ञानासम्भवे । (२) अत्र किञ्चित् शुद्धितमिति भाति ।

तदेतद्विद्यमान्यथा (मन्यद्वा अ) वेतनं कम वस्तु परस्परमन्योऽन्यं यन्धं मयाग-
विशेषं प्रति एकस्वेऽपि लक्षणतो संश्लेषेन नास्व(नानास्वम्) हेमादिट्टयामिकादिवत्
अजह[व]परित्यजत् तथा येन दृश्यादृश्यात्मैकरूपपरेण परिणामलक्षणामेव नान्वया
जातिम् आत्मब्रह्मम् अनुरुणाद्वि स्वीकरोति । कुतः ? इत्याह—वर्णं इत्यादि । तद्वस्तुद्वौ
१ विचेतव्यमादिभ्यां युगै अप्रतिमासना[त्] पिचेतवस्तु[नः] किं स तस्य (किन्मूतस्य ?)
इत्याह—वर्णः मीढादिः आकृतिः वर्तुष्व्यादिः परिमाणम् इत्यत् तान्वा(इयथा तानि
आ)दिभूतानि [४८३क] येषां अनुगतचेत(गतचेतनाचेतन)धमाणां त ततोऽऽः तैः
विकलात्मनः ।

ननु नाथः शब्दगोचरः अपि त व्यापोहत्वा(तु व्यापोहगोचरत्वाच्छ)व्यविज्ञानस्य असत्ते-
१० कान्तविषयत्वमिति चेत् अत्राह—व्यापोहस्य इत्यादि । व्यापोहनं व्यापोहः अन्तर्निमित्तव्यापृतिः
तस्या तदा (तस्य मंदा)त्मकत्वे स्वच्छप्पारमकथं अङ्गीक्रियमाणे 'किं केन प्रमीयत' इति
सम्बन्धः ।

ननु शब्देन सिद्धेन वा समारोपे व्यबच्छिन्ने तेन स्वच्छक्षणं प्रमीयत इति चत् अत्राह—
समारोप इत्यादि । तदपि कुतः ? इत्याह—निर्विकल्प इत्यादि । कुतः ? इत्याह— विकल्पोत्पा-
१५ दादिति । स्वप्न इत्याद्युपसर्गदस्ताह—अव्यविज्ञानस्य सुद्वैकान्तविषयत्वं न । कुतः ? इत्याह—
प्रत्यक्षस्य इत्यादि । प्रत्यक्षस्य अव्यविज्ञानस्य अतीतविषयत्वाम्युपगमात्, व्यबच्छाननेतत्
तेनाभगत(तेन अनागत)विषयत्वाम्युपगमादिति च गृह्यते, ततो व्यबहारे शब्दविज्ञानस्यापि
असत्वेऽन्तविषयत्वमिति भावः । शब्दोत्थापितविकल्पस्यापि न केवलम् अभ्यक्षस्य स्वसंबेद-
नप्रत्यक्षत्वात् । अतिप्रायो(अयमतिप्रायो)यथा अर्थव्यापारः तथा आत्मव्यापारोऽपि, तद्वि-
२ कल्पस्य शब्देनात्मन्या तद्वत्त्वमन्यरूपतया स एको भवेत् । अथ स्वसंबेदरूपतया पूषद्धानात्
कुत एतत् ? यस्मिन् सति भावाच्छब्दं शब्देऽपि सति समानम् । तदभावेऽभावादिति चत् इह
मपि समानम् । नहि शब्दविकल्पाः तदभावे स्वल्पं छमन्ते, [अर्थ]वत्त्वमर्थताप्रसङ्गात् अ"विक-
ल्पा शब्दस्योनया" इति प्यजते । अथ स्वसंबेदरूपता [४८३क] शब्दाभावेऽपि प्रत्यक्षो-
स्तीति न तद्व्यज्या तर्हि विकल्परूपतापि सङ्गोत्तमाविनि शब्दे तदभावे इति (वेऽस्तीति) सापि
२५ तद्व्यज्या न भवेत् । अस्या सा इति चेत् अन्यत्रापि सप्तः समाधिः । समर्थं तत् इति चेत्
समयमसत्त्वं न वा किञ्चित् । न चैवमिति मन्यते ।

स्यात्मतम्—अभ्यक्षस्य अतीतात् माषिनो वा रूपस्यैः स्वरूपेण तावात्स्यात् तद्विषयता,
न शब्दस्य अर्थविषयता विषयैवादिति चेत् एतदेवाह—कथमित्यादि ।

परिहारमाह—यथार्थेत्यादि ।

(१) पुत्रकारमर्कं शास्त्रादव्यादि कर्म । (२) वेतनत्वाऽन्वेषणत्वस्येव । (३) पूर्वज्ञाताभावे । (४)
शब्दे धमावत् । (५) तद्व्यापारे । (६) अर्थव्यवस्थात् । (७) प्रबन्ध-२ ३१९ दि ८ ।
(८) अर्थव्यवस्था ।

[यथार्थविभ्रमैकान्तो न सिध्येद् विभ्रमात्स्वयम् ।
तथार्थाप्रतिबन्धत्वात् सर्वमुक्तं मृषेत्यपि ॥१३॥

बहिरर्थप्रतिक्षेपे सर्वज्ञानानां विभ्रमैकान्तः । विभ्रमैकान्तात् यथा विभ्रमो न सिध्यति
तथैव साकल्येन शब्दानामर्थानभिधानम् अर्थाप्रतिबन्धात् । सत्यपि बहिरर्थे विकल्पानां
विभ्रमैकान्ते तद्विभ्रमैकान्तासिद्धेः निर्विकल्पस्य [अनिर्णयात्मकत्वात्] तद्विवक्षाविषयैकान्ते ५
कुतः सत्यमिथ्याव्यवस्था यतो जयपराजयव्यवस्था कल्प्यते ?]

अयमभिप्रायः—यदि अर्थाप्रतिबन्धान्निर्विषया एव शब्दाः तन्निर्विषयताप्रतिपादनाय
न शब्दप्रयोगः श्रेयानिति । तथाहि—यथा येन प्रकारेण अर्थविभ्रमैकान्तः 'स्तम्भादिज्ञान-
मशेषं भ्रान्तम्' इत्येकान्तः । यदि वा, अर्थे विभ्रमैकान्तो विकल्पानामभिप्रेतो न सिध्येत् ।
कुतः ? इत्याह—विभ्रमात् । नहि विभ्रमाद् विभ्रमसिद्धिः । अथ सिचत् (अथ असिधत्) १०
स्वयं बौद्धस्य तथा तेन प्रकारेण सर्वं निरवशेषमुक्तं वचनम्, 'उच्यते स्म उक्तम्' इति
व्युत्पत्तेः, मृषा मिथ्या इत्यपि सिध्येत् । कुतः ? इह (इत्यत्राह—) अर्थाप्रतिबन्धत्वादिति ।
अत्रोऽर्थः (अत्र अर्थः) सर्वशब्दमिथ्यात्वं पराभ्युपगतं गृह्यते तत्राऽप्रतिबन्धत्वात् तन्मि-
थ्यात्वप्रतिपादकं शब्दानां 'तथा च सर्वे मृषा शब्दाः' इत्यपि न भाषणीयम् तदर्थानभिधानात् ।
तथापि भाषणे असाधनाद्भवचनं वक्तुः निग्रहस्थानम् । १५

स्यान्मतम्—व्यवहारी न मन्यते सर्वशब्दमृषात्वम्, [४८४क] अतः तैमिरिकवदपरतैमि-
रिकेण स मिथ्याशब्देन प्रतिबोध्यत इति, तदसारम्, यतः 'वदमानय' इत्यादौ भवतु काचिद्
गतिः ' वस्तु वाचामगोचरम्' इत्यभिधाने तु साकल्येन यद्यसौ तर्था प्रतिपद्यते, न तत्त्वं
प्रतिपादितः स्यात् । नहि शब्दात् सर्वशब्दमिथ्यात्वं प्रतिपद्यमानः तत्प्रतिपद्यते, न तत्त्वं प्रति-
पादितः यात् । नहि शब्दात् सर्वशब्दमिथ्यात्वं प्रतिपद्यमानः तत्प्रतिपद्यते नाम विरोधात् । २०
तथाहि—यदि ततः तत्प्रतिपद्यते, न सर्वशब्दमृषात्वम् । [न] प्रतिपद्यते चेत्, न, ततः
तत्प्रतिपत्तुमर्हति । नहि शब्दस्य अन्यस्य वा मृषात्वं जानन्नेव कश्चित् तदस्त (ततः त) द्वैति ।
यतोऽवैति तत्तस्य तन्नावैति इति चेत्, कुत एतत् ? ततस्तत्परिज्ञानात्^३, पटादिशब्दात् पटादि-
कमवैतीति तस्यापि तन्न प्रत्येतीति समाना (नम्) । नहि व्यवहारी सर्वप्रत्ययाना मिथ्यैकान्तं
(कान्तत्वं) मिथ्याप्रत्ययात् तथाऽवगतादवगच्छति । एवमर्थं च 'अर्थविभ्रमैकान्तो न सिध्येत् २५
विभ्रमात्' इत्युच्यते, अगत्या तत एतत्प्रतीयताम् । प्रत्यक्षादिति चेत्, आस्ता तावदेतत् ।
अथ अर्थविषया न शब्दाः तत्राऽप्रतिबन्धात् हेत्वाभासवत् (त्, कुत) इदमवगम्यते ? तद-
प्रतिबन्धोऽपि कुतः ? प्रत्यक्षादिति चेत्, न न्न क्त (त्, तन्नोक्त)म्, आस्ता तावदेतदिति ।
तदभावेऽपि प्रवृत्तेरिति चेत्, उक्तमत्रोत्तरं पूर्वम्—अक्षज्ञानस्यापि तदभावे प्रवृत्तेः । अन्यत्वम्,
उभयत्रापि । मिथ्याविकल्पयोनित्वाच्चे[त्], तदुक्तम्— ३०

(१) शब्दमिथ्यात्व । (२) 'वाचामगोचरम्' इति सर्वशब्दमृषात्व वा । (३) इति चेत् । (४)
अर्थाभावेऽपि । (५) अर्थाभावे प्रवृत्तिमग्नानमन्यत्, अन्यच्च तत्त्वज्ञावे प्रवृत्तिकारि ।

* "विकल्पयोनयः शब्दाः विकल्पाः शब्दयोनयः । [४८४क]

'तेषामन्योन्यसम्बन्धान्घो)नाशान् शब्दाः सृष्टन्त्यमी ॥" इति ,

ननु सर्वविकल्पानां सिध्यात्वेकान्ते इदमपि दुरवसेयम् । अत एव उच्यते—'अर्थे विभ्रमे-
कान्तो विकल्पानान्न सिध्येद् विभ्रमात्' इति ।

- ५ किञ्च, सब्रह्मसृष्टात्वप्रतिषेधः, अन्यथा वा तत्प्रतिपादकः' शब्दो भवेत् । अर्थे
विकल्पे सिद्धं नः समीहितम्, तद्वन्वस्थापि स्वार्थप्रविकल्पसंभवात् । द्वितीये तदप्रयोगः । नहि
आन्तेनैव सौगतः साम्याप्रतिषेधं वस्तु, तेन व्यवहारसुपरवचति, प्रेक्षाकारिताहानेः । अगत्या
तेनार्थे रचयति इति चेत् किम् इदानीमप्यहस्य अन्यस्य वा तदुत्पादि (त्याद) कल्पनया ।
स्वयमप्रतिषेधाद् व्यवहारं कुर्वन्त्यस्मै तत एव तं कुर्वाणाय कुर्वतीति कर्म स्वत्वः ? तद्वि
१० ब्रह्मायां तद्विकल्प इति चेत् अत्रोपरम्—'सदसद्स्तु भेदेन' इत्यादि भवित्यति । तत
एवाह—अर्थाप्रतिषेद्धत्वात् इत्यादि ।

- कारिकं व्याख्यानुमाह—बहिरर्थप्रतिषेप इत्यादि । बहिरर्थस्य प्रतिषेपे किष्मापे निर-
कारेण योगाचारेण । किम् ? इत्याह—सब्रह्मानानां विभ्रमैकान्ते बहिरर्थवत् स्वरूपस्यापि
प्रतिषेधप्रसङ्गात्, "स्वरूपवत् अर्थस्यापि प्रतिभासनात्" । चिन्तितमेतत् । तदा किम् ?
१५ इत्याह—विभ्रमैकान्ताद्यथा विभ्रमो न सिध्यति तथैव साकल्येन शब्दानाम् अर्थानमि
घानं न सिध्यति । कुतः ? इत्याह—अर्थाप्रतिषेधात् साकल्येन शब्दानामिति । [४८५क]
अथा वा सौत्रान्तिकस्य सत्यपि बहिरर्थे विकल्पानां विभ्रमैकान्ते तद्विभ्रमैकान्तासिद्धिः
उच्यते विकल्पानां परमर्थाः, तत्रैवे(तथैव इ)त्याद्यत्रापि पूर्ववत् । अविकल्पात्तद्विद्विदिति
चेत् अत्राह—निर्विषयस्य इत्यादि ।

- २ ननु 'सर्वे शब्दा निर्विषयाः' इत्यस्यां विवक्ष्यार्थां प्रविकल्पोऽस्ति मदीयस्य शब्दस्य,
तदाऽप्यमहोप इति चेत् अत्राह—तद्विषयको(क्षे) इत्यादि । निर्विषयाः "सर्विषयाः" सर्वे शब्दा
इति वाक्या तद्विषया विषयो यस्य तस्य भावः तथा तद्वैकान्ते कुतः सत्यविध्या सर्वे शब्दा
बहि(बहिरथ)रहिता इति वचनं सत्यम्, तत्सहिता इति च सिध्या तयोः व्यवस्था कुतः
यतो जयपराजयव्यवस्था कल्पते (कल्प्यते) ? विवक्ष्यार्थमिच्छात् ; इत्यत्रापि । अथा
२५ प्रतिपादनं च ।

(१) 'तेषामन्योन्यसम्बन्धे व्याचक्षे' इति वाक्यं सू १५६ । 'तेषामन्योन्यसम्बन्धो' मन्वचक्षु सू १७३ ।
'अर्थकारकता तेषां मार्गाद् शब्दाः सृष्टन्त्यपि'—व्याचक्षेता टी सू १७३ । तत्प्रकारण सू ९ ।
एता मं सू १७५ । 'तेषामन्योन्यसम्बन्धो'—व्याचक्षु सू ५३० । एता र सू १ । (२)
'सर्वे शब्दा' इत्याकारकः । (३) अन्वययोगो न कर्तव्य इति । (४) वस्तुप्रतिषेधार्थं सत्येन ।
(५) अर्थानुत्पाद । (६) शब्दान् । () अर्थाच्छब्द । (८) अर्थप्रतिषेधात् अन्वयैवेति । (९) व्यवहारत् ।
(१०) शब्दविकल्पायाम् । (११) अन्यथा । (१२) तन्वयार्थं स्वार्थिति भावः । (१३) सर्विषया इति
व्यर्थेनैव पुनर्विनिर्दिष्टम् । (१४) उच्यते इति ।

स्यान्मतम्—मदीया विवक्षा परम्परया अर्थप्रतिबद्धा नेतरा, ततः तद्व्यवस्था इति , तदपि मदीयमतानुकूलम् , बहिरर्थेऽपि तथा प्रतिबन्धसद्भावात् ।

अत्रैव दूषणान्तरं दर्शयन्नाह—सदसद्वस्तु इत्यादि ।

[सदसद्वस्तुभेदेन विवक्षायामनादरात् ।

तद्वस्तु चिन्त्यते यत्र प्रतिबद्धः फलोदयः ॥१४॥

५

शब्दार्थविवक्षामनादृत्य सर्वोऽर्थक्रियार्थी तत्समर्थमेव शब्दार्थं परीक्षेत तत्रैव... ततः व्यवहारं शास्त्रं च कुर्वाणः तदर्थप्रतिपादनायैव कर्तुमर्हति नान्यथा । न चायमेकान्तः सर्वत्र अर्थप्रतिबन्धादेव बुद्धीनां प्रामाण्यम् । क्वचित् रूपमात्रप्रतिभासनात् वर्णरसादिप्रतिबन्धाविशेषेऽपि... तज्जन्मसारूप्ययोरवस्तुत्वात् सर्वथा तदनुपपत्तेः स एव प्रतिबन्धोऽस्तु अन्यत्र विकल्पघटनात् । यद्ययं निर्वन्धः “नाकारणं विषयः” प्रत्ययस्येति ; १० कथमनुमानज्ञानं क्वचित् प्रमाणम् ? कथं च न ? संविदितप्रतिबन्धविशेषस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तदन्यत्र प्रतिबन्धासिद्धेः कथं प्रमाणम् ? सामान्येन ; किं पुनरन्यापोहः ? तदनुमानकल्पनायामनवस्थानात् । न प्रमाणमन्तरेण तत्प्रतिपत्तिः ; अन्यत्रापि प्रमाणकल्पनानर्थक्यात् । सादृश्यलक्षणजातिमन्तरेण कथं पावकादिकमन्यव्यावृत्तमेकत्वेन प्रतीयात् ? विवक्षितज्ञानपदार्थस्य अन्यव्यावृत्तेः सर्वत्राविशेषात् ।] १५

तद् वस्तु चिन्त्यते परीक्ष्यते यत्र वस्तुनि प्रतिबद्धः (तिबद्धः) आयत्तः फलोदयः फलात्मलाभः शब्दाविषयत्वेन (शब्दविषयत्वेन इ)त्यध्याहारः । कथं चिन्त्यते ? इत्याह—सच्चा[ऽसच्च] सदसत् भावाऽभावावित्यर्थः, सच्च(सदसच्च) तद्वस्तुभेदश्च सः तेन । ‘कस्य शब्दस्य बहिरर्थोऽस्ति, कस्य नास्ति’ इत्यनेन रूपेण विवक्षा कस्मान्न चिन्त्यते ? इत्याह—विवक्षायामनादरा[त्] । नहि तस्या जलाहरणादिफलं प्रतिबद्धम्, अन्यथा न बहिः २० कश्चित् प्रवर्त्तते । सर्वस्य वा फलं(ल)सम्बन्धः सर्वत्र विवक्षाभावा[त्] । [४८४ख] विवक्षा चेच्छब्दार्थः, तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् न बहिरर्थे । न हि शब्दादन्यप्रतिपत्तौ अन्यत्र प्रवृत्तिः, इतरथा गोशब्दाद् अश्वे प्रवृत्तिः^३ । अथ विवक्षा अर्थप्रतिबद्धा, ततः तत्प्रतिपत्त्या तत्र प्रवृत्तिः, नन्वेव मीमांसकस्य प्रति (प्रतीति)परसामान्यस्य विशेषे वृत्तिरविरुद्धा स्यात् ।

स्यादेतत्, विवक्षितस्यार्थस्य स्वलक्षणे समारोपाद् भ्रान्त्या तत्र वृत्तिरिति, तन्न सारम्, २५ यतः सर्वस्य सर्वत्रारोपात् प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

अथ मतम्—गोविवक्षारूढस्य स्वदा(खण्डादा)वेवारोपः सादृश्यात्, नान्यत्र विपर्ययात् ; सिद्धं तर्हि विवक्षाविकल्पस्य बहिरर्थगोचरत्वम् । नहि प्रत्यक्षस्यापि सादृश्यादपर तत् । सर्वथा सादृश्यं सर्वत्र दुर्लभम् ।

ननु नियतवृत्तयो भ्रान्तयः ततः काचित् क्वचिदिति न सर्वत्र प्रवृत्तिरिति चेत्, कुत ३०

(१) “नाकारण विषयः”— प्र० वा० मनोरथ० २।२५७ । (२) विवक्षायाम् । (३) स्यादिति ।

(४) अर्थप्रतिपत्त्या । (५) अर्थे । (६) अश्वदादौ । (७) बहिरर्थगोचरत्वम् ।

एतत् ? य एव हि पारम्पर्येण तद्विकल्पबासनाप्रबोधकाः तत्रैव तद्विकल्पस्य इदनात्, कथमेव-
मानवन्ता (कथमवन्तम् अमुमानयत् ना)र्धप्रतिषद्ब्रजन्मानो विकल्पाः, यवस्तघोनयः क्षणाः तेषा
न स्युः ? मबन्तु तत्परिषद्वा (तत्प्रतिषद्वाः) ननु (ननु) तद्विषया इति चेत् प्रत्यक्षस्य तद्वि-
षयता न भवेत् । सारूप्यादिति यत् कुतः तस्य तेषु ? सस्मादुत्पत्तेरिति चेत्, अविकल्पादु-

५ तपति(चे)र्विकल्पस्यापि स्थावित्युच्यम् ।

किञ्च (किं च,) पारम्पर्येण स्वच्छाण्यादुत्पत्तेः तद्व्यवस्थायां वेद् विकल्पः, यस्तु-
रुच्य (यस्य) वसायी स्यात् । अयोग्यत्वान्नेति यत् स्वच्छाणे याग्यत्वं कुतः ? [४८६क]
तदनुमवावुत्पत्तेः सस्यानुभव इति कुतः ? [वर्त] तत्पत्तेरयत् यस्तुतरेः स्यात् । 'अतदु-
त्त्वान्' इत्यपि तेषु च स्वच्छाणेऽप्यस्य समानत्वान् । तव [ः] स्थितम्—'क्षणाद्विभवाप्रतीत्यै

१० अर्थे प्रवृत्तिर्न स्यात्' इति ।

अरिकायमाह—शब्दार्थ इत्यादिना । शब्दस्य अर्थः 'स विद्यमानोऽस्त्वत्वा[ह] विद्य-
मानो या' इति तद्विषयाम् अवस्थाच्छाम् अनाद्युत्पत्त्य(रस्य)सर्वैः । का ? अथक्रियार्थी अद्य-
वाहरणार्थी तत्समर्थमिष अथ क्रियायोग्यमेव शब्दाय परीक्षेत । कुतः ? इत्याह—तत्रैव
इत्यादि । यत् एवं 'तत्रैव' ततः [व्यवहार] दास्य च कुर्वाणः सुगतोऽप्यो वा तद्व्यवहारे

१५ (तदर्थप्रतिपादनायैव) अर्थक्रियासमर्भप्रतिपादनायैव कर्तुंमर्हति नान्यथा धान्येन
विषयप्रतिपादनप्रकारेण, एतत्प्रतिपादनं प्रत्येजन्ताभावादिति । कर्त्तुं पुनः अर्थाऽप्रतिषद्ब्रजन्मनः
शब्दाद् अव्यतिपात्तिः इति ? अत्रैव पुनरपि पूज्यमाह—नर्भस्यादि(न च इत्यादि)न च नैवा
यमेकान्त । कोऽप्यो ? इत्याह—सर्वत्र मेव (प्रमेये) बुद्धीनां प्रामाण्यम् अर्थप्रतिषद्भावेव इति ।
कुतः ? इत्याह—'इन्द्रिय' इत्यादि । युक्त्यन्तरमत्रैव वक्ष्यन्नाह—कश्चित् इत्यादि । कश्चित्

२० यस्तुविज्ञाने रूपमात्रप्रतिभासनात्, मात्रसम्बन्धेन रूपविशेषस्य क्षणनासादेरप्रतिभासनात्,
वर्परसादिप्रतिषद्भाविश्लेषेप्या [४८६ग] [४८७क] सत्त्वविशेषान् (१) नापि
व्यतिरिक्तानुविधानेन संशयाविज्ञानस्य अथाभावेऽपि मात्वात् अपि यस्तुविशेषे समर्थेण सत्त्वपि
अर्थाभावे ज्ञानाभावः । तदनुविधानं तद(नं च) न तेनैव ज्ञानेन प्रतीयते यदा तद्व्यवहात्,
अस्यथा तद्विरोधः । अन्येन प्रतीयत इति चेत् समयवृत्तावच्छिन्ना तेन मवित्तव्यम् इतरथा

२५ तेन तद्व्यवहायोगात् । तस्यापि स्व(स्वार्थ)कार्यता अन्येन तदनुविधानमह्य इत्यनवस्था ।
ततः क्विन्—तद्व्यवहारे (तद्व्यवहारे) वस्तुत्वात् सर्वथा [तद]नुपपत्तेः स एव
प्रतिषद्घोऽस्तु । तथा (सवद्या तस्य) सारूप्यस्य सर्वेषु सर्वात्मना[न] क्वचित्प्रकारेण अनु-
पपत्तेः ज्ञानवृत्तानेकान्तप्रसङ्गात्, स एव अस्तु इति । यदि वा सर्वेषु प्रत्यक्षानुमानप्रकारेण

(१) विकल्पाज्जायमानाः । (२) अर्थप्रतिषद्वा । (३) अर्थविषयाः । (४) अर्थविकल्पता । (५)
साकल्प्यम् । (६) यस्तुतरेरपि परम्परया तदुत्पत्तिवर्धनात् । (७) इति चेत् । (८) स्वच्छाणात् । (९)
'तत्रैव' इति विवर्धकम् । (१०) यत् तद्व्यवहारे ४८६ क' तमे पृष्ठे पठ्यते किञ्च रिकल्पकितव्यम्
३ ० क' तमा पृष्ठे च संशयो रित्यः, ४८७ क' पृष्ठे च पठ्यते रिकल्पकितव्यम् ।

तदनुपपत्तेः इति ब्राह्मम् । तथाहि—ज्ञानार्थयोः द्वयोरपि दर्शने इदमनेन समानमिति भवति निश्चयो यमलकवत् । न च परस्यार्थद[र्शनमस्ति अ]न्यत्रोपचारात् । सोऽपि न युक्तः, यतः पूर्वं (वै) द्वयोः[ः]दर्शने, पुनरन्यतरदर्शना[त्] तत्सन्तशान्यदर्शनाध्यारोपस्य (पः स्यात्) तच्चा[त्] चैत्र-मैत्रदर्शनाध्यारोपवत् । द्वयोर्दर्शने वा तदाकारेण चेतसा, तदवस्थो दोषोऽनवस्था । भ्रा[न्त्या] तदाकारेण वेदने सिद्धं नः समीहितम् ।

५

प्रत्यक्षं च सदात्मान(नं) नीलाद्याकारवर्जितम् ।

वेत्ति तस्मान्न सारूप्य सिद्धं ज्ञानार्थयोः क्वचित् ॥

घटादिकमहं वेद्मि [४८७ख] देशभिन्नं परिस्फुटम् ।

इति लोके यतो दृष्टो व्यवहारो ह्यविगानतः ॥

अहप्रत्ययतो नान्या सवित्तिर्विध्यते मतम् ।

१०

सारूप्यं सौगतैर्यस्या मानत्राणसमन्वितम् ॥

प्रत्यक्षवाधनात् सिध्येत् सारूप्य नानुमानतः ।

प्रत्यक्षवाधितः पक्षो नान्यतः सिद्धिमृच्छति ॥

द्वयोरेकेन दृष्टिश्च दृष्टत्वान्न विरुध्यते ।

सममन्यच्च तेन स्यादेकस्मात् कार्यमन्यथा ॥

१५

वासना कारणं वित्तेः चिन्तनीया मनीषिभिः ।

बहिरर्थग्रहे दोषैः सापि योज्या समस्तवैः (?) ॥

यस्याप्यहेतुकं ज्ञानं चित्तमेकमनाविलम् ।

तस्यापि चार्थसंवित्तिरविरुद्धेति साधितम् ॥

निरंशानेकविज्ञानवादः पूर्वं कृतोत्तरः ।

२०

एकानेकविकल्पादिशून्य हि सर्वथा ततः ॥

सारूप्यस्य सर्वथानुपपत्तेः स एव प्रतिबन्धोऽस्तु किं सर्वथा तज्जन्मसारूप्ययोरवस्तुत्वम् ?

न, इत्याह—अन्यत्र विकल्पघटनात् विकल्पे[घट]नात् अन्यस्मिन् परमार्थपक्षो(क्षे) वस्तुत्वं तद्घटनात् वस्तुत्वमेव इत्यर्थः ।

ननु *“प्रामाण्यं व्यवहारेण” [प्र०वा०१।५] इत्यभिधानात् सौगतेन[न] सवृत्त्या^३ २५

तथा त एव दोषाय इति चेत्, न, अन्यथाभिप्रायात् । तथाहि—तज्जन्मसारूप्यवत् विकल्प-घटना[त्] निराकारमेव ज्ञान वस्तु(मस्तु) तथैव लोके व्यवहारादिति ।

पुनरपि तत्रैव दूषणान्तरमाह—यद्ययं निबन्धः (निर्वन्धः) इत्यादि । [न] प्रत्ययस्य

ज्ञाना(नस्य अ)कारणम् अपि तु कारणमेव विषयः इति; कथम् न अनुमानज्ञान [४८८क]

क्वचित् पावकादौ साध्ये प्रमाणम् ? परः पृच्छति—‘कथं च न’ इति ? तस्योत्तरमाह—संविदित ३०

इत्यादि । संविदितः प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नः प्रतिबन्धविशेषः तदुत्पा(त्पत्त्या)दिलक्षणो यस्य

महानससम्बन्धिनेऽन्यारे। तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, न तत्र तत्र प्रमाणमिति। अन्यत्र प्रमाणमिति
 चत् अत्राह—तदन्यत्र इत्यादि। तस्मादन्यत्र प्रत्यक्षान्यत्र परम प्रमाणं कथम् ? कुतः ?
 इत्याह—प्रतिबन्धासिद्धेः अन्यत्र इति ।

साम्प्रतम्—भूमसामान्यम् अमिधामान्यं व्याप्तमेकदा प्रतिपत्तं सर्वदा प्रतिपत्तमेव इति
 ५ चेत् तदाह—सामान्यं इत्यादि। परं पृथग् इति 'किं पुनः' इत्यादिना। परं आह—अन्यापाह
 सामान्य[म्] इत्यादि। अ[प]स्मात् विजातीयोपाहोः व्यावृत्तिः, अन्यस्य वा अपोहः, अन्ये वा
 अपोहतेऽस्मिन् विकल्पाकारे इति। विकल्पान्तरपरपोहविषयत्वेन प्रत्यक्षस्य विकल्पकल्पप्रतोः
 इति मन्यते। अथ अनुमानात् तत्प्रतीतिरित्येते तत्राह—तदनुमान इत्यादि। तस्य व्याप्य-
 व्यापकपाहसामान्यस्य अनुमानकल्पनार्था सत्याम् अनवस्थानात् कथमनुमानज्ञानं कश्चित्
 १० प्रमाणमिति ? तथाहि—सामान्यम् अनुमानात् प्रतीयते। तदपि छिन्नावुच्यते, तत्रापि सामान्येन
 प्रैतिबन्धवेदनम् तत्रापि तद्वत् चत्तर्यं यावत् कश्चिदवस्थानमिति ।

साम्प्रतम्—प्रमाणमन्तरेण तत्प्रतीयते इति तत्राह—प्रमाणमन्तरेण न तस्य अपाहस्य
 प्रतिपत्तिं तत्प्रतिपत्तिः। कुतः ? इत्याह—अन्यत्रापि इत्यादि। [४८८] अन्यत्रापि प्रत्य-
 क्षानुमेयामिच्छेऽपि प्रमाद्यकल्पनाऽनर्थक्यात् प्रकृतसामान्यत्वाद् अन्यस्यापि त्वन्तरेण प्रतीतिः।
 १५ अथवाहरेण तस्य सावकत्वे प्रतिबन्धज्ञानं तदास्तु। योगिप्रत्यक्षं तद्वत्तीति चेत् तच्छब्द
 'सर्वस्मात् स्वविषयात् तदनुत्वचेः' 'इत्येतेः' इतरथा तर्त एव साम्प्रसिद्धेः किमनुमानेन ? तथापि
 सामान्येन प्रतिबन्धग्रहणे सविकल्पं तत् इति। रूपान्तरमाह—साहृद्य इत्यादि। साहृद्यपरिणाम-
 रुद्धिर्ब(णा)र्थात् सामान्यमन्तरेण कथम् अन्यव्यावृत्तम् अन्वस्मात् विजातीयपरपदं पावका
 दिकम् एकत्वेन अमेवेन प्रतीयतात् ? न कथञ्चित्। अथ हि साहृद्यत्वाद् व्यावर्तते नान्ये साहृ-
 २० परिणामकल्पजातिसद्भावे च किमन्यापोहसामान्येन इति भावः। कुतः न कथञ्चित् प्रतीयतात् ?
 इत्याह—विश्वहित इत्यादि। विश्वहितं ज्ञानम् अत्रेयं स एव पदार्थः पदामिधेयः तस्य अन्यस्माद्
 ज्ञानात् पटात् व्यावृत्तिः तस्याः सद्यश्च घटाभावबिद्धेपात्। तथा च व्यज्ञानात् पटाद् व्यावर्त-
 मानं यथा ज्ञानं ज्ञानपदामिधेयं तथा घटादिकमपि स्वार्त्। अथ सर्वं ज्ञानमेव तपो व्यावर्तमानं
 तद्व्यवस्थेऽप्युच्यते तर्हि साम्प्रतम्—साहृद्य इत्यादि।

२५ ननु न परमार्थतः साहृद्यमप्येवं सामान्यमपि केवलमकप्रत्यक्षमज्ञानहेतुत्वात्
 धियाममेवः तदमेवाह व्यक्तीनाममेव इति। तदुच्यम्—[४८९]

ॐ "एकप्रत्यक्षमर्थस्य हेतुसाक्षीरमेदिनी।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिज्ञता ॥" [प्र वा ४।१८] इति

तत्राह—साहृद्येन इत्यादि।

३ [साहृद्येन विमार्थानां प्रत्यभिज्ञापलात् कित्त।
 प्रतिपत्ता तपतद्धेतुनर्थान् विभजते स्वयम् ॥१५॥

(१) अनुमानम्। (२) अनुमानमपि। (३) अविद्यामासम्बन्ध। (४) प्रमाणमन्तरेण। (५) अन्ये वा अपोहतेः इति किरत्कमत्र। (६) नोक्तिप्रत्यक्षत्वात्। (७) तदवप्यमिधेयं इत्यात्।

तदेकप्रत्यवमर्शस्य...]

सादृश्येन सदृशपरिणामेन विना तदन्तरेण । केपाम् ? अर्थानां पावकादीनाम् प्रत्यभिज्ञायलात् प्रतिपत्ता सोगतोऽन्यो वा अर्थान् विभजते विभागेन व्यवस्थापयति । किंभूतान् ? तदतद्वेतृन् [तद्वेतृन्] उदकाद्याहरणहेतून् घटान् अतद्वेतृन् पटादीन् स्वयम् आत्मना क्लिड इति अरुचां, सादृश्याभावे प्रत्यभिज्ञानस्यापि दुर्लभत्वात् । नहि लूनपुनर्जात- ५
केगादावपि तंश्र्मि, अन्यथा तृणदर्शनादपि त एव केशा इति स्यात् इति मन्यते ।

कारिका व्याख्यातुमाह—तदेकप्रत्यवमर्शस्य इत्यादि । तेषां सण्डादीनाम् एकप्रत्यव-
मर्शस्य । शेष गतार्थम् ।

अत्र दूषणमाह—विषय इत्यादि ।

[विषयविषयिव्यवस्थैवं सर्वत्रोत्सन्नैव क्लिड ।

१०

वर्णादिप्रत्यभिज्ञानकृतेर्वर्णादिसंविदः ॥१६॥

...किंचन व्यवस्थापयेत् यावता तत्संविद्वेतृत्वात् वर्णादिमत्त्वं सादृश्यवत् । ततः
किं कस्य कारणं कार्यं वा यतोऽयं व्यवहारः प्रवर्तते । न वर्णादेः प्रत्यक्षाद् व्यवस्था ;
सदृशात्मनः प्रत्यक्षत्वात् । न प्रतीतिः प्रमेयव्यवस्था, एवं हि वर्णादिव्यवस्थापि मा भूत् ।
तदेको हि स्थवीयानाकारः समक्षसन्निवेशी परिस्फुटमवभासते । तदप्रत्यक्षत्वे न कोऽपि १५
प्रत्यक्षार्थः ।]

विषयो रूपादिः विषयि तद्विज्ञानम् तयोर्व्यवस्थैव(वं)सर्वत्र बहिरन्तश्च
उत्सन्नैव स्यात् क्लिडशब्दः अनेन व्याख्यातः । कुतः ? इत्याह—वर्णादि इत्यादि ।
वर्णः शुक्लादिः रूपमादिर्यस्य रसादेः तस्य प्रत्यभिज्ञानं मानसो विकल्पविशेषः तस्य कृतेः
कारणात् वर्णादिसंविदः रूपादिसंविद्यः वर्णादिसंविदा हेतुः वर्णादिः (देः) स्यात् न ततो वर्णादिः २०
स्यात् । अथ मतम्—वर्णाद्यभावे परविषाणवत् न तत्संविदः, तदभावे न तत्प्रत्यभिज्ञानमिति,
समानमेतदन्यत्रापि ।

कारिका विवृण्वन्नाह—किंच ते(चन इ)त्यादि । कुतो न व्यवस्थापयेत् ? इत्याह—यावता
इत्यादि । वर्णा[दि]प्रत्यभिज्ञाताद् (नाद्) वर्णादिसंविदो व्यवस्थाप्यन्ते [४८९ख] तत्संविदां
वर्णादिधिया हेतुत्वा[त्]मानाना वर्णादिमत्त्वं न स्वभावतः सादृश्यवत् इति निदर्शनम् । ततः २५
तस्मात् भ[भा]वाना तत्त्वा(त्त्व)व्यवस्थाभावात् किं चेतनमचेतनं वा कस्य तथाविधस्य कारणं
कार्यं वा न किञ्चित् कस्यचित् इत्यर्थः । यतोऽयं कस्यचित् कार्यकारणभावात् व्यवहारः प्रव-
र्तते । परमतमाशङ्कते दूषयितुं वर्णादिः(देः) इत्यादि । तात्पर्यम्—वर्णादेः प्रत्यक्षाद् व्यवस्था,
न प्रत्यभिज्ञानात् । अत्र दूषणम्—'न' इत्यादि । न इति परपक्षनिषेधे । कुतः ? इत्याह—
सदृशात्मनो वर्णादेः प्रत्यक्षत्वात् । तथाहि—समथरहितस्य अन्यत्र गतचित्तस्य वा क्वचित् ३०
सण्डमुण्डादिदर्शिनः 'एते समानाः' इति प्रतीतिः, अस्या अपलापे सकला(ल)प्रतीतिविलोपरः

(१) सादृश्यं विना प्रत्यभिज्ञानमस्ति । (२) सङ्केतरहितस्य । (३) सदृशप्रतीते ।

(क्षेपः) । परं प्राह—न प्रतीतिः प्रमेयव्यवस्था इतरथा मरीचिक्रयां जडव्यवस्था तद्वतीतिः
 स्यादिति सोऽनेन निरस्तः एवं हि वणादिव्यवस्थापि मा मूत् । अर्थं हि वक्तुं न तद-
 र्थीतिः [] तद्व्यवस्थां मरीचिक्रयव्यवस्थिते (विति) । बाधकामात्रं नैवं (भाषान्नेवं) चेत् सादृश्य-
 प्रतीतिः किं बाधक (कम् ?) प्रत्यक्षमिति चत् किं पुनः तद् आत्मानं वाधते ? सादृश्यमात्र
 ७ इति चेत् मेवमात्र इति समानम् । प्रतीतिः इतरत्रापि सास्ति ।

किंच तद्वत्तमनि वापिधेतररूपद्वयं प्रतिपद्यमानमेव (न एव) अन्यत्र सदृशेतरस्वभावद्वयं
 न सहत इति महती प्रेक्षाकारिता । किंच तेन तत्र बाधनम् ? अप्रहणमिति चेत् तद्वत्सिद्धं
 वणादिमात्रेऽपि प्रसङ्गात् । तद्वत्प्रहणे प्रत्यक्षाभावः अन्यत्रापि । अतस्मिन्तद्वत्प्रहणापनमनेन
 [५९ क] चिन्तितवै (चिन्तितवम्) वणादिबद् अन्यत्रापि न तथाप्रतीतिः । तन्न प्रत्यक्षं बाधकम् ।
 १० अत एव नाऽनुमानमपि तत्रभावे [५] भाषात् । व्यक्तित्वव्यतिरेकेण तद्वत्तन्नं बाधकमिति यत्
 किं पुनः वणादिः तद्व्यतिरेकेण दर्शनमस्ति ? स एव व्यतिरिति चेत् सादृश्यमप्यस्तु ।
 महि नैवापि केनेव जेनेन वत् (तद्) भिन्नां सामान्यमिष्यते । व्यक्तय एव स्तुः इति चेत्
 मबन्तु का नो हानिः ? केवळं परस्परं सदृशरमान इति । निरस्तपरमाणुज्ञानात् न तौघं
 सदृशव[र]रूपतां (वा) मुच्य इति चेत् अत्राह—तदेको हि इत्यादि । तस्य वणादिः एकः
 १५ साधारण्यः हिर्भावनायाम् । कः ? इत्याह—आकारः । किंमूतः ? स्वर्गीयान् । पुनरपि
 किंमूतः ? समस्यसंभिवेशी । क्वं किम् ? इत्याह— परिस्फुटं यथा मबति तथा अबमासते
 इति । अस्यान्युपगमे वृषणमाह—तदप्रत्यक्षत्वे तस्य आकारस्याऽप्रत्यक्षत्वे तको (न कोऽपि)
 न कश्चित् प्रत्यक्षार्थः । विचारितमेतत् अनेकधा, न पुनरुच्यते । एवं मन्यते—वदि अयमा
 काठ बह्वु परमावैसम् तज्जाधिपु सदृशपरिणामोऽपि स्यादिति ।

२० प्र का क र गु मस्वाह—“न तदाकारदर्शनाद् बहिः तथा वस्तुसिद्धिं दूरनिरस्त-
 केऽर्थादां तदाकारप्रतिभासेन व्यभिचारात्” इति स प्रष्टव्यो भवति—किं बहिरर्थमाश्रित्य
 एवमुच्यते, अत ज्ञानमात्रम् विभ्रममात्रम् दान्यतामात्रं वा ? प्रब्रमपक्षे बहिवणादिव्यवस्थापि
 मा मूत् हुक्ले झुं पीतप्रतिभासेनेन व्यभिचारात् । न सुवर्णादीं पीतभासाव[५] (पीतवभासाः)
 तद्व्यभिचारात् मधुरे जीरे [५९.०२] पित्तज्वरिणः कटुकप्रतिभासेन अनकान्वात् । निम्बार्थे
 २५ कटुकता तद्व्यभिचारात् । एवं सर्वत्र योव्यमिति साध्यां सारूप्यव्यवस्था । बाधक्यभावाऽप्यत्रापि ।
 द्वितीयविकल्पस्य बहिरिब ज्ञानेऽपि स कथम् आकार इति चिन्त्यम् ? मास्तीति यत् किं पुनः
 मीजानैरन्यद्विज्ञानम् ? तथा चत् मीसादिः किम् ? न किञ्चिदिति यत् विज्ञानमपि तथास्तु ।
 प्रतीत्यपत्ताय पूर् (वरं) सवात्प्रयः । एवं हि सुतरं बलेद्विष्येदः । भ्रान्त इति चेत् ; तेन तर्हि
 व्यभिचारात् न प्रतिभासात् कस्यचित् स्वमंवेदनसिद्धिः । नीलमद्विरेव ज्ञानमिति यत् ; क्वं
 ३० तत्र तदाकारः पारमार्थिकः ? अन्यथा अर्थेऽपि स्यात् । अथ दूरनिरस्तप्रेषोपु व्यभिचारात् न तत्र

(१) बर्णादिव्यवस्था । (२) प्रत्यक्षम् । (३) इति चेत् । (४) अप्रहणमात्रे । (५) अनुमानात्
 पञ्चवृत्तेः । (६) व्यभिचिद्यम् । () मर्यादायम् । (८) 'न' इत्यत्रपि बोधयम् ।

सं तयो , तत एव ज्ञानेऽपि न स्यात् । अथ ज्ञानपक्षे तत्केज्ञानामभावात् न तैर्व्यभिचारचोदना, परपक्षे तैरसद्भिः सां कथं क्रियते ? पराभ्युपगमादिति चेत् , भवदभ्युपगमाद् विज्ञानवद् अर्थेऽपि स आकारः परेण किञ्च साध्यते ? सन्देहः स्यादिति चेत् , तथहि—किं ज्ञानवदर्थेऽपि स सन् उत तत्केशवदमन् इति ? तद्वेतदमन् , यतः ज्ञानेऽपि सन्देहानिवृत्तेः । तद्यथा स्तम्भा-
दर्थवत् ज्ञाने सन् अयमाकारः अहोस्विन्न[र]केज्ञादिव[द]सन्निति । भवेदयम् अर्थवादिनः ५
सन्देहो व्यभिचारविषय (ये) तेनाङ्गीकरणे धूममवि (मपिचि) पर्ययादिति चेत् , न , सारमेतत् , यतः
यथैव पराभ्युपगतव्यभिचारविषयमादाय परस्य सन्देह उत्पद्यते, तथा आत्मन्यपि उत्पादनीयः,
'एवं हि मध्यस्था(स्थ)ता स्यात् । [४९१क] परो वा यदा एव वदति—वहिरिव ज्ञानेऽपि तत
एव व्यभिचारात् नायमाकारः सत्यः , तदा किं त्वैया वक्तव्यः—'तदभ्युपगमादेव स व्यभिचारः
स चाभ्युपगमो न प्रमाणम्' इति चेत् , न , अप्रमाणात् ससित्प्रत्या (मवित्प्रतिपाद) दनायोगात् । १०
अथ(अथ) परो यथाकथंचिद्वक्तव्य इति, तत एव संशयगर्त्तपाती क्रियते, तर्हि वौद्धोऽपि परेण यथा
कथंचिद्वक्तव्य इति व्यभिचारविषयमनादृत्य विज्ञानवदर्थेऽपि तदाकारसत्यता साध्यते । अभ्युपग-
तपरित्यागो दोष इति चेत् , न , यत्परित्यागेऽपि बहुतरं सिद्ध्यति स्वपक्षे परपक्षक्षयकारी
तत्परित्यागेऽप्यदोषात् । तदुक्तम्—

*“त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।

१५

ग्राम जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥” तदिति ।

अथ ज्ञानेऽपि न स परमार्थतः , तर्हि तेन व्यभिचारात् वर्णादिरपि तत्र तथास्तु ।
तन्न द्वितीयोऽपि पक्षः श्रेयान् । इदानीं तृतीयो विचार्यते—येन विभ्रमोवि (मोऽधि) गम्यते तत्प्र-
तिभासस्य विभ्रमेण (सस्याविभ्रमे तेनैव) व्यभिचारान्न सत्यता । मा भूत् इति चेत् , उक्तमत्र—
विभ्रमासिद्धेरिति ।

२०

चैतुर्यः पञ्चतां नीतः पक्षः पूर्वं यथाविधि ।

प्रमाणवाधनात् सत्त (सत्य त) स्माद्भावा यथोदिताः ॥

ननु यथा प्रत्यासत्त्या किञ्चित् सादृश्यं केचन भावाः स्वीकुर्वन्ति तथा स्वयमतदात्मकाः
तथावभासिष्यन्त इति चेत् , अत्राह—स्वीकुर्वन्ति इत्यादि ।

[स्वीकुर्वन्ति गुणानर्था यथा शक्त्याऽगुणा न किम् ।

२५

तथा तत्संविदः कुर्युर्भिन्नाश्चेदेकसंविदः ॥१७॥

यथा तत्सामान्यमेकं व्यक्तय उपकुर्वन्ति न पुनरेकबुद्धिमिति न युज्येत तथैकं
घटादितत्त्वमात्मनि स्पर्शादीन् विभर्ति न पुनः स्पर्शाद्याकारप्रत्ययानेव करोतीति न
घटां प्राञ्चति, ततो निराकारोऽर्थः स्यात् ।]

(१) तदाकार । (२) परमार्थिक । (३) व्यभिचारचोदना । (४) बौद्धेन । (५) शून्यतामात्रमिति
पक्ष । (६) पञ्चता नाशतां प्राप्त । (७) उद्धृतोऽयम्—न्यायवि० वि० प्र० पृ० ४०८ ।

स्वीकुर्वन्ति गुणान् रूपादिद्वानादीन् अर्थाः [४९१क] पटादयः यथा शक्त्या अगुणा गुणयदिताः न किं तथा शक्त्या तत्संबिधो गुणसंबिधः कुर्युः भिन्नः (भिन्ना) परस्परविच्छिन्नाः अर्थाश्चेत् यदे (यदि ए) कसंबिधः एका संबिध् भेषामिति ।

अरिक्तं व्याख्यातुमाह—तत्सामान्यम् इत्यादि । तत्सामान्यं सादृश्यसामान्यम् एकं

- ५ सकलबाहुषेयादिभ्यस्त्विसाधारणमुपकुर्वन्ति आत्मनि भारत्यन्ति व्यञ्जयन्ति वा । काः ? व्यञ्जयः छत्रादिक्रियाः । न पुनरेपां(रेक)पुट्टि गौगौः इति प्रत्ययं कुर्वन्ति व्यञ्जय इत्येवं यथा येन सद्बुद्धिकरणप्रकारेण न धुन्येत किन्तु तदेकबुद्धिमेव कुर्वन्ती[ति] मुम्बेठ [ठ]त्रैव सामान्य दर्शनात् तथा एकमस्त्रयं पटादिसत्त्वम् आत्मनि स्वसम्भे स्पर्शादीन् गुणान् विमर्शिन पुनः स्पष्टाद्याकारप्रत्ययानेव करोति इत्येवं न घटां प्राञ्जति अपि तु अतद्गुणमपि तत्प्रत्ययान् १० करोतीति पटां प्राञ्जति । सतोऽन्तरन्यायात् निराकारोऽर्थः स्यात् ।

एष हि (पवं बहिः) निराकारमर्थप्रतिपाद्यामुक्तः (ए अधुना अन्तः) प्रतिपादकमाह—जीव इत्यादि ।

[जीवः सुम्बादिपर्यायानेति शक्त्या यथा तथा ।

शक्तिमानिब लक्ष्येत चित्रबुद्धिः यथा स्वयम् ॥१८॥

- १५ यथा सतो मेदैकान्ते एव दर्शनप्रत्यभिज्ञानादय कथञ्चित् व्यनहारपदबीमव तरेयुः ?]

जीवः आत्मा सुम्बादिपर्यायान् एति गच्छति शक्त्या योम्यतया यथा तथा शक्त्या शक्तम वा (शक्तिमा)निय लक्ष्येत अनुभवोत्पत्तिकल्पबुद्ध्या स्ववसीयेत नातु मभेन गृह्यत (गृहे) । परप्रसिद्धनिदर्शनमाह—चित्रादे(त्रे)त्यादि । चित्रमेव (मेव) अर्थां २० प्राज्ञादी वा बुद्धिः स्वयमचित्रापि यथा 'चित्रापि यथा' चित्रानेव (चित्रेव) सम्भवे ।

कारिकाविवरणमाह—यथा इत्यादि । [४९२क] ततः किं मातम् ? इत्याह—सतः तस्मात् म्यायात् क बहिरन्तर्वा न कश्चिद् दर्शनप्रत्यभिज्ञानादयः कथञ्चित् व्यनहारपदवसेव (द्वीमव)तरेयुः कमेयुः (मभेयुः) । क ? मेदैकान्ते इति ।

मेदैकान्ते एकप्रत्ययमसमभ्युपगम्य कृपणमुच्छ्र् , इदानीं ए (सं) एव नास्तीति दर्शय

- २५ माह—अर्था इत्यादि ।

[अर्थाः प्रत्ययमर्शस्याहेतयोऽविपधीकृताः ।

तलस्तत्प्रतियघस्य अविनामाधो न लौकिकम् ॥१०॥

नहि प्रत्यभिज्ञानं स्वयमविपधीकृतान् प्रत्ययमृच्छति, प्रमेयाविक्रयाद्य प्रमाणान्तरत्नसद्भात् । एतत्त्रय प्रतिबन्धाजसिद्धौ साकश्येन व्याप्त्यसिद्धेदेष कृताञ्जु

- ३० मानम् ?]

(१) 'चित्रापि यथा' द्विर्भित्तम् । (२) एकप्रत्ययमर्श इव ।

अर्थाः परपरिकल्पितक्षणिकपरमाणुरूपा घटादयः प्रत्यवमर्शास्यास्याहेतवः अकारणम् । किंभूताः ? इत्याह—अविषयीकृताः अदृष्टा इति यावत् । ततः तदहेतुत्वात् तत्प्रतिबन्धस्य तेषां लिङ्गलिङ्गिभूतार्थानाम् अविनाभावः] स्यात् न लैङ्गिकमनुमानं स्यात् ।

‘नहि’ इत्यादिना कारिकार्थमाह—न खलु स्वयं प्रत्यभिज्ञानात् अविषयीकृता ननुभूता नर्थात् प्रत्यभि(न अननुभूतार्थान्) प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यवमृशति तथाविधे विषये तदुदयाभावात्, अन्यथा सर्वत्र तदुदयः स्यादिति मन्यते । अथाविषयीकृतानपि प्रत्यवमृशति इति, तत्राह—प्रमेय इत्यादि । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् अविकल्पलिङ्गजाभ्याम् अन्यत् प्रमाणं तदन्तरं तद्भावः तत्त्वं तस्य प्रसङ्गात् प्रत्यभिज्ञानस्य इति । ‘नहि’ इत्यादिना सम्बन्धः । कुतः ? इत्याह—प्रमेयाधिवाक्या(धिक्या)च्च इति । प्रत्यक्षानुमानाविषयीकृतप्रमेय(ये)प्रवर्तनात् ‘प्रमेया- १० धिक्यात्’ इत्युक्तम् । च शब्दात्म(त् स)विकल्पालिङ्गजत्वात् इति ।

लब्धं फलं दर्शयन्नाह—ततः स्वयमविषयीकृतस्य प्रत्यभिज्ञानेनाऽपरामर्शात् तत्र निरंशे तत्त्वे प्रतिबन्धासिद्धौ [४९२ख] लिङ्गस्याविनाभावाऽनिश्चये कुतो लिङ्गादनुमानम् ? न कुतश्चित् । भवतु वा सन्निरहिते प्रत्यक्षतः विषयीकृते प्रत्यभिज्ञानेन प्रत्यवमर्शः, तथापि साकल्येन तदभावान्नानुमानमिति दर्शयन्नाह—साकल्येन इत्यादि । च शब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । १५ सामस्त्येन व्याप्त्यसिद्धेश्च कुतोऽनुमानम् ?

इन्द्रियजात् प्रत्यक्षात्^३ तथा व्याप्तिसिद्धिः इत्येके^४ । योगिप्रत्यक्षात् इत्यपरे^५ । मानसात् इत्यन्ये^६ । अनुमानात् इति केचन । व्यापकानुपलब्धेः इत्यर्थः । तत्राह—प्रत्यक्षात् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षात् क्वचिद् व्याप्तिरनुमानेनानवस्थितिः ।

व्यापकानुपलम्भश्च व्याप्त्यसिद्धौ न सिध्यति ॥२०॥

२०

यावान्^७ इत्यविचारितेन नामात्मना प्रतिबन्धं व्यवस्थापयतीति सुव्यवस्थितः

(१) प्रत्यभिज्ञानकर्त्रा । (२) अननुभूते । (३) सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्षेण । (४) नैयायिका । “लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमाद्य प्रत्यक्षम् ।”-न्यायवा० पृ० ४४ । “भूयोदर्शनगम्या च व्याप्ति सामान्यधर्मयोः । ज्ञायते/भेदहानेन क्वचिन्वापि विशेषयो ।”-मी० श्लो० अनु० श्लो० १२ । “भूयोदर्शनवलाद्गिनधूमयोर्देशादिव्यभिचारेऽपि अव्यभिचारग्रहणम् ।”-प्रश० व्यो० पृ० ५७० । “तस्मादभिजातमणिभेदतत्त्ववत् भूयोदर्शनजनितसस्कारसहितमिन्द्रियमेव धूमादीनां बह्वयादिभि स्वाभाविकसम्बन्धग्राहीति युक्तमुत्पश्याम ।”-न्यायवा० ता० पृ० १६७ । ता० प० पृ० ६९७ । प्रश० किरण० पृ० २९५ । प्रश० कन्द० पृ० २०९ । तत्त्वचि० अनु० पृ० २१० । (५) तुलना—“अन्ये तु व्याप्तिग्रहणकाले प्रतिपत्तुर्योगिन इवाशेषविषय परिज्ञानमस्तीति द्रुवते । अन्यथा हि सर्वो धूमोऽग्नि विना न भवतीति व्याप्तिस्मरण न स्यात् ।”-प्रश० व्यो० पृ० ५७० । (६) “तस्य ग्रहण प्रत्यक्षानुपलम्भसहायात् मानसात् प्रत्यक्षात् । धूममग्निसहचरितमिन्द्रियेणोपलभ्य अनग्नेश्च जलादेर्व्यावर्तमानमनुपलम्भेन ज्ञात्वा मनसा निदिधनोति धूमोऽग्नि न व्यभिचरतीति ।”-न्यायकलि० पृ० ३ । न्यायम० पृ० १२१, १२३ ।

प्रतिबन्धः । तदनुमानकल्पनायाम् [अनवस्था] क्षणिकत्वेन [व्याप्यसिद्धौ] व्यापकानुपलभ्य न सिध्यति ।]

- ननु विचारितमेतत्—'भूता मय्या भवन्तो वा सर्वे मायाः' [सिद्धिचि० १।८] इत्यादिना तत्किमर्थं पुनरुच्यते इति चेत् ? एतत् साक्षात्तनुमाननिरूपेण (पणे) तदुच्यते, अत्र तु ५ शब्दस्य प्रतिबन्धमात्रेण व्यगमकत्वे लिङ्गस्यापि तत्र स्वाविति प्रदर्शनायम् इत्यवशेषः । अत्र चिद्व्यवहारित्वात् कार्यस्वभावे वा प्रत्यक्षान् (त्) इत्यर्थनापि व्याप्तिर्न सिध्यति न तद्विपर्ययं गच्छति । अनुमानात् सिध्यतीति चेत् अत्राह—अनुमानेव (नेन अह) गीकृत्यानेन अनवस्थितिः सत्त्वस्व व्यापकम् अर्थक्रियाकारित्वं (त्वं) तस्य निस्वेऽनुपलभ्यः सत्त्वस्व व्यापकत्वेन व्याप्तिं साधयतीति चेत् अत्राह—व्यापकानुपलभ्यमदृश न सिध्यति सत्त्व व्यापकस्य अर्थक्रियाकारित्वस्य अनुपलभ्योऽपि अर्थक्रिये साकत्वेन न सिध्यति । नहि अर्थक्रियाविकृत्यमार्गिकं सर्वं द्रष्टुं शक्यं येन एतत् तदभावे सत्त्वाभावात् स्यात् वृद्ध्याभावे सिद्धयभाववत् । अथा (अथ) अर्थक्रियाभावात् [४९३क] तत्र अर्थक्रियाकारित्वाद्यनुपलभ्यः कुतः ? तदभावेऽप्रज्ञानादिति चेत् मीमांसकस्यापि दर्शननिवृत्तिः सर्वज्ञमत्तां निवर्तयेत् इति साधु चम्—मुगतो न सर्वज्ञः वक्तृत्वादिभ्यो रथ्यापुरुषवदिति । अथ अर्थक्रिये सर्वादर्शनं न सर्वज्ञः १५ (हे), एतत् स्वयं सर्वज्ञान्तरेण दर्शनसंभवात् । प्रकृते सर्वादर्शनं कुतः सिद्धम् ? तददृशः (येद् द्रष्टुः) अर्थक्रियागति भवतोऽप्रज्ञानात् । मीमांसकेनापि सर्वदृशः (द्रष्टुः) एतत् अर्थक्रिये [४] दर्शनात् इति समाम् । तस्य सर्वदृशता स्वाविति चेत् भवतोऽपि । भवतु इति चेत् परस्यापि । वेदाप्रामाण्यं स्वाविति चेत् भवतोऽनुमानस्यैव । नहि सर्वज्ञस्य अनुमानेन किञ्चित् । परार्थं तदिति चेत् परस्यापि इच्छमात्रेण व्यदोषस्तत्वात् ।

- १० ननु यदि अर्थवदर्थक्रियेऽर्थी स्यात्, न यदि इन्द्रियज्ञानेन तन्न शक्यम् ; तस्यैव तदनुमानात् सिध्यति । अथ अनुमानेन तन्न 'तदभावेऽप्राभात् । न च प्रमाणाव्यवहारेण चेत् अर्थक्रियेऽर्थगतम्—सर्वमज्ञानं यत्तदनुमानविपर्ययमेव ?

- स्वात्मगतम्—अद्विष्टमिन्द्रियज्ञानं यत्तदनुमानविपर्ययं तदभात् अस्मादादित नहि (विज्ञानगत इति तर्हि) मुगतो न सर्वज्ञो वीतरागा वा पुरुषत्वादिभ्यो रथ्यापुरुषवत्' इत्यपि स्यात् । ११ अथ पुरुषत्वाद्यविशेषेऽपि अर्थवत् सर्वज्ञः अस्त्यते इन्द्रियज्ञानमपि यदि किञ्चिदेव त्रिकाण्डतयायिनमेकमर्थं पश्येत् फल विरोधः, एतोऽर्थक्रिये सर्वादर्शनं सिध्येत् [४] तन्न अदर्शनात् अर्थक्रियाभावात् । केवलम् अर्थक्रियावैक्यमयसिध्यते । [४० ३ग] तददर्शनेकमसिद्ध (ज्ञानान्न सिद्ध) इत्युच्यते ।

यदि भवतु—अर्थक्रियेण अर्थक्रिया व्याप्ता, 'तदर्थ विरोधात् अर्थक्रिया व्यापकानुपलभ्यं

(१) अर्थक्रिये । (२) अर्थक्रिये । (३) मीमांसके । (४) अर्थक्रिये । (५) सर्वादर्शनमात्रम् । (६) नहि मीमांसकः सर्वदृशः स्यात् तदा । (७) मीमांसकः यदि सर्वज्ञं स्वीकुर्येत् तदा । (८) अर्थवत् स्यात् (९) अर्थवत् । (१०) इन्द्रियज्ञानम् । (११) प्रमाणाभावात् । (१२) अर्थक्रिये ।

‘तामानं’ तामादाय व्यावर्त्तते, सो च त (स)त्वमिति, तत्राह—व्याप्त्यसिद्धौ न सिध्यति क्षणिकत्वेन अर्थक्रियायाः या व्याप्तिः तस्याः असिद्धौ उक्तनीत्या न सिध्यति । कारिकार्थमाह—यावान् इत्यादिना ।

अत्राह परैः—प्रत्यक्षात् न परमार्थतः कस्यचित् केनचित् सौगततेन व्याप्तिसिद्धिरिष्यते, अपि तु [संवृतेः], संवृतिश्च विचारानुपपत्तिः इति, तत्राह—अविचारित इत्यादि । अवि- ५ चारितेन विचाराऽसहिष्णुना आत्मना स्वभावेन संवृतिकल्पितेन इत्यर्थः, नात्मे (नाम इ) त्यरुचौ (चौ) प्रतिबन्धं लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभाव व्यवस्थापयति सौगत इति एव सुव्यवस्थितः प्रतिबन्ध इत्युपहासः । तथा शब्दार्थयोरपि स्यादिति भावः । अनुमानात्तत्सिद्धिरिति चेत्, अत्राह—तदनुमानकल्पनायाम् इत्यर्थः । व्यापकानुपलब्धेस्तत्सिद्धिरिति चेत्, अत्राह—क्षणिकत्वेन इत्यादि । ततः स्थितम्—साकल्येन प्रतिबन्धसिद्धिमन्तरेण यदि लिङ्गं गमकं १० शब्दोऽपि स्यादिति ।

अत्रैव युक्त्यन्तरमाह—समनन्तरमित्यादि ।

[समनन्तरमज्ञेयं स्वरूपार्पणकारणम् ।

प्रतिबन्धान्तरं शंसेत् प्रत्यर्थनियतं धियाम् ॥२१॥

तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्बन्धेऽपि समनन्तरप्रत्ययस्य अविषयीकरणात् कारणं यत्र १५ यदेव यदर्थं [नियतं] तदेव तमर्थं विषयीकरोतीति युक्तः प्रतिबन्धः । स शब्दज्ञानज्ञेययोरपि पारमार्थिकः प्रतिषेधुमशक्यत्वात्]

ननु चायमर्थः ‘न चायमेकान्तः सर्वत्र अर्थप्रतिबन्धादेव बुद्धीनां ग्रामाण्यम्’ इत्यनेन उक्तः, किं पुनरुच्यते ? ‘तदुपसहारार्थम्’ इत्येके । न तत्र (तत्र, अ) न्यथा व्याख्यानात् । समनन्तरमिति ^६ न उपादानज्ञानमुच्यते उक्तत्वात्, अपि तु समं नीलाकारज्ञानसदृशं २० नीलम् अनन्तरं सन्निहितं पूर्वं (तपूर्वम्) [४९४क] किभूतम् ? इत्याह—स्वरूपार्पणकारणम् स्वरूपार्पणेन कारणं समानन्तरमकारणमपि त्य (त) स्योपादानम् । तथाहि—देवदत्त-नीलज्ञानस्य पूर्वानन्तरक्षणभावि सर्वनीलसमनन्तर (सर्वं नील समनन्तर) च । तत्किम् ? इत्याह—अज्ञेयं प्रत्यक्षस्याऽपरिच्छेद्यम् अदृश्य वर्त्तमानं च ज्ञेयम् इत्यर्थः । तथाहि—अहमहमिकया स्वसवेदने ज्ञानमघटाकारमपि घटग्राहकं प्रतीयते । ततो यदुक्तम्—*‘न २५ नीलादिमुख्यादि (दिसुखादि) व्यतिरेकेण तद् ग्राहकं प्रतीयते’ इति^७, तत् प्रत्यक्षप्रतीति-वाधितमिति । तत्किं कुर्यात् ? इत्याह—प्रतिबन्धान्तरं सामर्थ्यलक्षणं धियां शंसेत् अर्थ-मर्थं प्रति [प्रत्यर्थं तत्र नियतं] प्रत्यर्थनियतं । यथैव हि विसदृशादपि गोमयादेरेव सा (शा) ल्-काद्येव जायमानं तस्यैव आत्मनि सामर्थ्यं सूचयति न सर्वस्य । नहि एव तत्र वक्तुं शक्यम्—

(१) ‘तामानं’ इति व्यर्थमत्र द्विलिखितम् । (२) अर्थक्रिया । (३) बौद्ध । (४) वाक्येन ।

(५) व्याख्याकारा । (६) पदेन । (७) “यथा च न सुखादिव्यतिरेकेणापरं विज्ञानं तथा नीलादिव्यतिरेकेणापि ।” —प्र० धार्तिकाल० पृ० ४०९।

'सर्वं विजातीयं तत्कारणमनु न वा किञ्चित्' इति, प्रतीतिषाधनात्, तथा विसदृशात् समान-
काव्यत् नियतादेव ज्ञानात् नियतो घटादिः प्रतीयमानः तस्यैव आत्मग्रहणे क्षणिकं संज्ञिति
(संज्ञिति) । यतो यदुक्तम्—“नियतकार्यदक्षिणात् योग्यतानुमीयते कारणस्य, न योग्य
तायां तत्कार्यम्' अतीन्द्रियत्वात्तस्याः । परस्परतोऽनुमानं अन्योऽन्यसम्भवः ।” इति,
५ तदनेन निरस्तम् नियतवत्तमानार्थग्रहणादेव प्रतिबन्धान्तरानुमानात् ।

एतेन इदमपि चिन्तितम्—“सविन्मात्रस्य सर्वत्राविश्रयात् सबस्य सर्वदक्षित्वम्”
इति नियतार्थग्रहणप्रतीत्या वाधनात् । ननु अर्थदर्शनं नीत्यादिकार्यभ्रमश्चेत् [४९४८] कथं
मर्भस्य संभवेत् ?

एतेन अनुभवभ्रमेता चिन्तिता इति चेत् उच्यते—कार्यकरणं नीत्यादिकार्यभ्रमश्चेत्,
१० सर्वोऽपि कस्यचित् कार्यस्य इतुः । यथैव हि तस्य नीत्यर्थं नैकं प्रत्येव अपि तु सर्वं प्रति तथा
अन्यत्समपि यत्र य(ज)न्यते तं प्रत्येव तत् तद्विदत्र समानम् । कारणभ्रमश्चेत् अर्थदर्शनवत्
प्रसङ्गः ।

एतेन उभयभ्रमेता [निर]च्छा अनुभवभ्रमेता तन्मत व्याख्यात (व्यापात) कारिणी । अप
कश्चिदपि हेतुफलमात्रा नेप्यते किमिष्यते ? स्वसंबन्धनमात्रमिति चेत् एतदपि तादृशेव । तथाहि—
१५ नीत्यज्ञानवत्त्वं (नत्वं) यथा सर्वाणि ज्ञानानुद्दिश्य तथा (तथा)स्य संबन्धनमपि इति 'सपीति'
सर्वैः तस्तिविवर्तितं भवेत् विशेषकस्यनस्येऽपि समानम् । अत्र अन्यज्ञानं नेप्यते किं तर्हि
स्यात् ? 'एकस्यैकप्रतिभासात्वेतत्' इति चेत् अत्राह—मितीवै घटादेरपि प्रतिभासे तत्प्रागात् ।
घटज्ञानयोः सहप्रतिभासे स्वरूपसंबन्धनमात्रनियतता इति चेत् परस्परसंबन्धननियतता कुतो न
भवति कस्यनायाः निरंशुत्वात् ? यदि च सहप्रतिभासादेकस्यता तथा प्रतिभासमात्रयोः
२० निम्बाप्रयोः कटुकता मधुरता वा स्यात् । अत्र न सहप्रतिभासात् समानता किन्तु तथा प्रति-
भासात् न तर्हि घटज्ञानयोः संबन्धनैकस्यता, प्राज्ञमाहकृतयावभासनात् इत्यस्यमतिप्रसङ्गेन ।
ततः लिखितम्—'प्र[ति]य भान्तरं शांसेत् प्रत्यर्थनियतं [४९५६] धियाम्' इति ।

कारिकां विशृण्वन्नाह—ते तदुत्पत्तिश्चादि ।—(ह—तादात्म्य इत्यादि) तादात्म्यं च
तदुत्पत्तिश्च ते तादात्म्यतदुत्पत्तिं ते एव सम्बन्धः तस्मिन्नङ्गीक्रियमाणेऽपि समस्य सदस्य
२५ अनन्तरस्य अन्वयवहितस्य प्रत्ययस्य कारणस्य अविपयीकरणत्वात् असदस्यस्य वर्तमानस्य विप-
यीकरणत्वात् इत्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—कारण इत्यादि । तत्रैव रसंप्रभाह—यत्र इत्यादि ।
यत्र प्रमये यदेव मतिज्ञानम् अत्रप्रहाविसंबन्धनं मुक्तज्ञानं वा ? किंमूर्तं तत् ? इत्याह—सद्वर्त
इत्यादि । तदेव ज्ञानं तमर्थं विपयीकरोति इति युक्तः प्रतिबन्धः । स प्रतिबन्धः सुम्ह
ज्ञानज्ञेययोरपि अन्वयस्य यज्ज्ञानं यत्र तस्य [ज्ञेय] प्रमेयं तयोरेपि पारमार्थिकः । कुतः ?
३ इत्याह—प्रतिपक्षमशक्यत्वात् ।

अस्य हेतोरसिद्धतां पात्रप्रयेव उच्यते अतुल्यपादेन परिहरमाह—अफलत्वात् इत्यादि ।

(१) अनुमीयते । (२) 'सपीति' इति अर्थमत्र । (३) मितिः संबन्धवत् सा इव संबन्धवत् इत्यर्थः ।

[अफलत्वादशक्तेश्च न सङ्केत्येरन् स्वलक्षणे ।
वाचोऽसङ्केतितं बाहुरित्यनेकान्तसाधनम् ॥२२॥

नहि [शब्दाः असङ्केतितं प्रतिपादयन्ति] सङ्केतं च कुर्वन् प्रतिपित्सुर्वा ततः प्रतिपत्तुमिच्छन् अर्थक्रियामेव समुद्दिश्य कर्तुं प्रतिपत्तुं वाऽर्हति । न च स्वलक्षणमेव सङ्केतितम् [व्यवहारकालमन्वेति] पुनः असङ्केतितशब्दार्थप्रतिपत्त्ययोगात् । न चायं ५
स्वलक्षणे शक्यः कर्तुम् अविषयीकृतयोः विषयीकृतयोश्च भिन्नेन्द्रियग्राहयोरसंभवात् । मनोविकल्पमन्तरेण अस्थेदमिति घटनाऽयोगात् । मनोविकल्पेन च 'तन्न' । सामान्येऽपि सुतरां न सङ्केतः तस्य दृष्टावप्रतिभामनात् सतोऽप्यर्थक्रियाऽसामर्थ्यात् । तदपोहविषयः सङ्केतः । तद्विषयं शब्दज्ञानं विभ्रमवशात् दृश्यविकल्प्यावेकीकृत्य पुरुषं व्यवहारे नियु-
ङ्क्ते । अस्यापि सङ्केतिततात्कार्यकारणव्यपो हैकरूपस्य पुरुषार्थक्रियाकारिणः कथम- १०
भावैकान्तत्वम् ? खपुष्पादेः 'तत्कृतामर्थक्रियामुपजीवति न पुनस्तद्भावतत्त्वमिति तथा-
गतप्रज्ञो देवानां प्रियः । संविदः समानेतरपरिणाममन्तरेण प्रवर्तमानासंभवात् न हेतुफल-
भावनियमः । तत्संभवे बहिरपि किन्न स्यात् ?]

वाचः शब्दा न सङ्केत्येरन् । क ? स्वलक्षणे । कुतः ? इत्याह—अफलत्वात्
सङ्केतकरणस्य [फलाभावात्] । तथाहि—सङ्केतविषयस्य प्रत्यक्षविषयत्वात् न तत्र सङ्केतोपयोगः । १५
अन्यत्र तदभावात् । इतश्च न तत्र ते सङ्केत्येरन्, इत्याह—अशक्तेश्च इति । च शब्दो हेतुसमु-
च्चये । तद्यथा, नाप्रतिपन्नयोः शब्दार्थस्वलक्षणयोः सङ्केतः, अतिप्रसङ्गात् । नापि प्रतिपन्नयोः
इन्द्रियज्ञानेन, तस्य 'इदमस्य वाच्यमिदं वाचकम्' इति परामर्शायोगात् । नापि विकल्पेन
अवस्तुविषयेन । तन्न ते तत्र सङ्केत्येरन् । असङ्केतितमर्थं शब्दाः कथयन्ति इति चेत्, अत्राह—
[४९५ख] असङ्केतितं बाहुः न, परोपदेशवैफल्यापत्तेः । २०

इदमपर व्याख्यानम्—चशब्दमन्तरेणापि हेतुसमुच्चयगतेः । च शब्दो भिन्नप्रक्रमः 'स्व-
लक्षणे' इत्यस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यः उक्तसमुच्चये । ततोऽयमर्थः—न केवलं स्वलक्षणे अपि तु
सामान्येऽपि शब्दा न सङ्केत्येरन् । कुतः ? इत्याह—अफलत्वात् तत्रैवाचाम् । नहि
शब्दप्रतिपादितमपि सामान्यं बाह्यार्थक्रियाकारि, विशेषकल्पनावैफल्यापत्तेः । हेत्वन्तरमाह—
अ[श]क्तेरिति तत्र सङ्केतस्य कर्तुमशक्यत्वात् अप्रमाणविषयत्वात् । अथ शब्दात् सामान्यं २५
ततोऽपि विशेषः प्रतीयते इति मतिः, तत्राह—असङ्केतितं बाहुः न । अस्यायमर्थः—न
विद्यते सङ्केतितं सामान्यं यस्मिन् स्वलक्षणे तदसङ्केतितं न च वाचः कथयन्ते (न्ति) । नहि यद्-
द्वारेण विशेषे प्रवृत्तिः तत्र सामान्यमस्ति । तत्र उत्तरमाह—इत्येवं परेण उच्यमानम् अनेकान्त-
साधनम् ।

'नहि' इत्यादिना कारिकार्थमाह—[न हि शब्दाः असङ्केतितं प्रतिपादयन्ति] सङ्केतित ३०

(१) प्रत्यक्षाविषये । (२) सङ्केताभावात् । (३) इन्द्रियज्ञानस्य । (४) सामान्ये । (५) मीसां-
सकस्य ।

प्रतिपादयन्ति इति चेत् ; अत्राह—सङ्केतश्च कुबन् सङ्केतकर्म प्रतिपिस्तुवा तत् सङ्केतं प्रति
पत्तुमिच्छन्ना (५ नाऽ) प्रतिपार्थः अर्थक्रियापेक्षं समुद्दिश्य कर्तुं प्रतिपत्तुं वा अहति, अन्यथा
अपेक्षाकारितापत्तेः । इत्यपि तथेति चेत् अत्राह—स्वल्पज्ञानमव इत्यादि । तत्रैव सङ्केत इति
चेत् अत्राह—न च इत्यादि । कुतः ? इत्यत्राह—सङ्केतेति (सङ्केतिते) इत्यादि । म्यबहारक
५ अक्षयस्य [असङ्केतितत्वात् । तस्य] असङ्केतितस्य प्रतिपत्तिरिति चत् अत्राह—पुनरित्यादि ।
सङ्केतात् पश्चात् असङ्केतितप्रत्यासप्रतिपत्तयोर्गोत् [४९६६] अन्यथा गोक्षप्याद् अक्ष-
प्रतीतिः स्यात् । अनेन 'अफल् स्यात्' इति व्याख्यातम् ।

द्वितीयं हेतुं व्याख्यातुमाह—न चायम् इत्यादि । कुतः ? इत्यत्राह—अविपयीकृतयोः
क्षप्यार्थयोरसंभवात् सङ्केतस्यति । विपयीकृतयोः स्यादिति चत्, अत्राह—विपयीकृतयोश्च
१० विपयीकृतयोरेपि असंभवादिति । किंमूढयोः ? इत्याह—भिन्नेन्द्रियप्राप्तयो भिन्नेन्द्रियप्राप्त-
त्वात् इति । अक्षयनिद्रियज्ञानस्य क्षप्यमात्रे बहुराविज्ञानस्य रूपादिमात्र पर्यवसानात् । नान्बोन्ध-
विपयीकरणे च 'अस्वेत्तम्' इति घटनायोगात् सन्तानान्तरवत् । कुतश्चिं सङ्केतः ? इत्याह—
मनोविकल्पमन्तरण घटनायोगात्, 'अस्मद्म्' इति सम्बन्धस्य कर्णासंभवात्, मनोविकल्पपक्षे
तद्योगात् इत्यर्थः । एत एव महत् इति चेत् अत्राह—मनोविकल्पे (त्येन) च इत्यादि । न
१५ चाय सङ्केतः स्वल्पज्ञे शक्यः कर्तुमिति । अप्संहारन्माह—सप्त इत्यादि ।

द्वितीयमर्थं कथयन्माह—सामान्येऽपि न कथं स्वल्पज्ञे वस्तुनि सुतरां न सङ्केतः ।
कुतः ? इत्याह—तस्य सामान्यस्य दृष्टौ इन्द्रियज्ञानेऽतिमासुनात् । अनेन अक्षयं (अक्षयत्तरिति
व्याख्यातम्) सतोऽपि विद्यमानस्यापि तस्य अर्थक्रियाऽत्रामध्यात् सामान्येऽपि न सङ्केत
इति । यत् एषं तद्यत्नात् अपोहविषयः सङ्केतः । तत्रापि क्षप्यात् कथं स्वल्पज्ञे महतिः इति
२० चेत् अत्राह—तद्विषयम् इत्यादि । साऽप्योहः विषया मस्य शब्दज्ञानस्य तत्त्वोक्तम् । तत्त्वही
(तत् क किं) कतेति ? इत्याह—पुरुषं व्यबहारपु [४९६७] निपुङ्क्ते इति । किं कृत्या ?
इत्याह—दृश्य इत्यादि । दृश्य स्वम्भरणं विकल्प (प्यः) क्षप्यज्ञानाकायं वा एकीकृत्य । कुतः ?
इत्याह—विभ्रमवशात् इति । अस्यां चरमाह—अस्य इत्यादि । अस्यापि व्याप्यस्यापि कथम्
अमार्थकान्तत्वात् नीरूपवैकान्तत्वम् । किंमूढस्य ? पुरुषार्थकारिणः । पुनरपि किंमूढस्य ?
२५ इत्याह—सङ्केतितेत्यादि । न तत् विवक्षितं फायकारणं येषां विजातीयभिन्नगतां ते अतत्काम
कारणाः तेभ्यः तेषां वा (वा) व्यपाह' सङ्केतितानाम् अतत्कामकारणव्यपाह' दृग्दर्शनां
स एतं न्यं यस्य तस्य इति । तथापि अमार्थकान्तत्वे दृपणमाह—खपुप्याद् इत्यादि ।

सागतमुपहसमाह—'त कृताम्' इत्यादि । तत्कृतां व्यपोहकृत्याम् अर्थक्रियासुपक्षीयति न
पुनः सङ्कासत्सर्वं तस्य व्यपाह [स्व] मावत्सुपजीयति । काऽसा ? इत्याह—तथागतप्रसः तथागते
३० सुगते प्रहा यस्य स तथोक्तः दृषानां प्रिय । यदि वा, तथा तन मन्त्रेण गता प्वला प्रहा

(१) प्रतिपत्तुमच्छेत् । (२) प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः । (३) अन्वयव्यतिरेक इत्यर्थः । (४)
मनोविकल्पपक्षे । (५) अपोहविषयत्वेऽपि ।

यस्य इति ग्राह्यम्, अत एव देवानां ग्रियः । भावा(भवो)स्तिर्हि कुतोऽस्य भावतत्त्वमुपजीवति इति चेत् ? अत्राह—संविद् इत्यादि । संविदो ज्ञानस्य नीलतया अर्थेन सह यः 'न' समानो यश्च जडेतररूपतया इतरः असमानः परिणामः तमन्तरेण तथा प्रत्यक्षादिप्रकारेण दृश्यप्राप्ययोरेकत्वाध्यवसायप्रकारेण वा प्रवर्तमानासंभवात् 'व्यवहारिणः' इत्यध्याहारः । प्रवर्तमान(नः) संसार(रः), पूर्वपावकाद्विवाग्नात् उत्तरोत्तरपावकादिप्र[ति]भासप्रवृत्तिः [४९७क] ५ तस्याऽसंभवात् । किमन्तरेण ? इत्याह—समान इत्यादि । तथाहि—पूर्वोत्तरपावकज्ञानयोः उपादानोपादेयभूतयोः भासुरतया समान उपादानोपादेययोग्यतया इतरः परिणामः तथापि समानपरणामो विज्ञानवादेऽपि न हेतुफलभावनियमः । निरस्तमद्वैतम् । संविदो भवत्त(तु त)त्परिणामो नार्थस्य इति चेत्, अत्राह—तत्संभवे समानपरिणामसंभवे 'संविदः' इत्यनुवर्तते बहिरपि किन्न स्यात् तत्परिणामः ? १०

यदुक्तं परेण—*“न चायं सङ्केतः स्वलक्षणे शक्यः कर्तुम्” इति^३, तत्र दूषणं दर्शयन्नाह—अशक्यसमयमित्याह (त्यादि) ।

[अशक्यसमयं रूपं यथार्थानामनन्यभाक् ।

अशक्यदर्शनं रूपं यथार्थानामनन्यभाक् ॥२३॥

यथा अर्थरूपं तथैव द्रष्टुमशक्यं कारणस्यापि दृष्टेरविषयत्वात् कालभेदात् तत्स- १५
मानाकारदर्शनात् । तद्विषयीकरणव्यवस्थायां साकल्येन तत्सामान्यं विषयः स्यात् । न चेयं दृष्टिः स्वकारणस्यैव रूपमनुकरोति, क्वचित् स्वयमृपादानरूपमनुकरोत्यपि, स्वकारणोपादानस्य च । कथञ्चित् सादृश्यस्य अन्यत्राप्यनिवारणात्, सर्वथानुकरणासंभवात् । साक्षात्तदुत्पत्तेरभावादत्तत्प्रतिभासित्वमयुक्तम् ; स्वभादावभ्रान्तत्वापत्तेः ।]

अशक्यः समयः सङ्केतो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । किम् ? रूपं स्वभावः । केषाम् ? २०
इत्याह—अर्थानाम् यथा येन अनन्तरोक्तप्रकारेण । किंभूतम् ? अनन्यभाग् असाधारणम् अशक्यदर्शनं रूपं क्षणिकपरमाणुलक्षणम् तथा अर्थानाम[न]न्यभाक् इति विचारितमेव(त)त् ।

का[रि]का विवृण्वन्नाह—यथार्थरूपम् इत्यादि । तथैव द्रष्टुमशक्यमिति । कुतः ? इत्याह—दृ[ष्टे]रित्यादि । कारणे(ण)स्य विषयता स्यादिति चेत्, अत्राह—कारणस्यापि दृष्टे- २५
रविषयत्वात् । कुतः ? इत्याह—कालभेदात् दृष्टिकालपरिहारेण अर्थकालो व्यवस्थितः । एवमन्यत्रापि योज्यम् । न च परस्य कालभेदे ग्राह्यग्राहकभावः । तदाकारानुकरणात् तत्तस्यै ग्राहकमिति चेत्, अत्राह—स(त)त्समान इत्यादि । तेनार्थेन समानो य आकारः ज्ञानस्य तस्य

(१) 'न'इति निरर्थकम् । (२) ज्ञान न जडम्, अर्थस्तु जड इति । (३) “शब्दा सङ्केतित प्राहुर्व्यवहाराय स स्मृत । तदा स्वलक्षणे नास्ति सङ्केतस्तेन तत्र न ॥”-प्र० वा० ३।९५ । (४) ज्ञानम् । (५) अर्थस्य ।

दर्शनात् तद्विषयीकरणमवस्थापयाम्, तद्विषयः परास्यप्ये । साकल्येन [४९७] वदिरन्वय
 तस्मान्मार्ग्यं सद्यपरिणामसामान्य (स्य) विषयः स्मात् दृष्टिः (दृष्टेः) इति सम्बन्धः । ज्ञान-
 द्वेषवदन्वयत्रापि तस्मान्मार्ग्यस्य निषेद्युमशङ्कन्त्वारिति भावः । अनेन धरिक्कथाः पाश्चात्यो
 भागो विवृणो न पूर्वः सुगमस्तात् ।

यथात्मदुष्कम्-० "मनोविकल्पमन्तरेण योजनासंभवात् मञ्जो(मनो)विकल्पे च वस्तु
 प्रतिमासप्रत्यस्तमयात्" इति वत्राह-न चायम् (वेद्यम्) इत्यादि । च दण्डः अपि-
 क्षमाशः मिन्नप्रक्रमः 'दृष्टिः' इत्यन्यन्तरे द्रष्टव्यः । तयोऽयमर्थः -दृष्टिरपि न केवळं मनो
 विकल्पः इत्यपरेण व्यमुपगम्यमाना धरिक्[स्विक] न स्वकारणस्यैव कारणप्रदानात् सामान्य-
 वापिनोऽपि प्रक्रमात्^१ आशम्भनकारणस्य परिग्रहः । स्वस्यैव अन्वयवहितकारणत्व (स्यै) रूपं
 स्वभावमनुकरोति । कुतः ? इत्यत्राह-कचित् इत्यादि । कचित् सिद्धाधिकारो स्वयम् आत्मना
 न पारम्पर्येण उपादानस्य समन्तरकारणस्य रूपमनुकरोति अपि न केवळं नानुकरोति, तत्र
 हि वस्तुत्तरं पीठज्ञानं पूर्वपूर्वपीठज्ञानस्य आकारमनुकरोति मार्गस्य तथा[का]यमावात् । अ-
 ममिप्रायः-मनोविकल्पस्य[क]चित्त्वामावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् तत्र सर्वत्र यदि वस्तुप्रतिमासप्र-
 त्यस्तमयाः, दृष्टिरि (दृष्टेर) पि कस्याश्चित् अथाकारानुकरणमावात् सर्ववस्तुप्रतिमासप्रत्यस्तमय
 इति तथा स्वकारणोपादानस्य च रूपमनुकरोति अपि । [४९८] अत्रापि 'कचित्' इत्य-
 नुवर्तते । कचित् श्रीमन्नवकामा(वकाता)यो दृष्टेः स्वकारणम् 'अन्तराण्यम्'^२ अन्तरे(र)
 कणः, तस्य च अत् साक्षात् पारम्पर्येण उपादान तयोः इन्द्रोक्तप्रकारः, तस्य च रूपमनुकरो-
 त्स्यपि । स्वकारणस्यैव उपादानोपकरण[का]य प्रतीतिर्न स्यात् सर्वथा प्रसङ्गात् । क्व मित्र-
 कालरूपानुकृतिरिति चेत् ? क्व मित्रवेद्यरूपानुकृतिः ? यतो वृत्तिरकालोपु धनेकप्रतीतिः स्यात् ।
 अत्र यावतो (मनो)ऽन्वयवृत्ताः तावत्स्य एव क्रमभाविन्यो दृष्टयः कल्पन्त्ये सन्तानान्तरवत्
 अकालदिर्न स्यात् । मानसी सा इति चेत् न स्पष्टत्वात् द्विचन्द्रवर्तनवत् । ततः स्वकारणो-
 पादानस्य च रूपमनुकरोत्यपि ।

स्यान्मतम्-मासुरवामात्रानुकृतिरेव तत्र, नाक्षेपरूपानुकृतिः, न कैक(म वा एकवाधा
 कारानुकृतिरिति चेत् अ)त्राह-कचित् इत्यादि । कचित् इत्यत्र तावत्तत्रेण न इतरकारणे
 वत्सादृश्यं साकार्यं तस्य अन्यत्रापि प्रत्यक्षाभिमतेऽपि ज्ञाने अनियारण्यात् इति । निरूपित
 मेतत् । कुत एतत् ? इत्यत्राह-सर्वथा इत्यादि । नीलकारणेन कारणेन(नीलकारणेन एक)
 स्वाध्याकारेऽप्यनुकरणम् सर्वथानुकरणम् तस्य स्वकारणं प्रत्यसंभवात् । कार्यकारणबोध्यकित्तेया(प)
 प्रसङ्गादिति ।

ननु 'यत् एव साक्षरघटे(साक्षादुत्पद्यते)ज्ञानं तस्यैव रूपमनुकरोति नापरस्य' इति कदा-
 चित् निरुक्तोऽपि रीते भूयात् वत्राह-साक्षात् इत्यादि । अन्वयवधानेन तस्मात् स्वकारणोपादान-

(१) तदिति धरिक् । (२) सद्यपरिणामसामान्यत्व । (३) मकरवात् । (४) परिग्रह इति
 अशम्भनाः तत्त्व । (५) मनोज्ञाने । (६) 'अन्तराण्यम्' इति अर्थमत्र । (७) तथा । (८) नीलः ।

नात् उत्पत्तेरभावात् [४९८ख] अतत्प्रतिभासित्वं तदुपादानाप्रतिभासित्वमयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—स्व आद(स्वप्नादा)वित्यादि । अत्र आदिशब्देन कामशोकाद्युपप्लवपरिग्रहः । नहि तत्र साक्षादर्थो ज्ञानकारणम्, अभ्रान्तत्वापत्तेः । नापि तदाकार ज्ञानम्, चिरकालव्यवहितादपि तदाकार[ज्] ज्ञानात् तत्रार्थप्रतिभासप्रतीतेः । तदे[व] तदुपादानमिति चेत्, एवं कालव्यवहितोऽर्थोपि तज्ज्ञानकारणम् इति न स्वप्नादिज्ञानस्य वासनामात्रभावित्वम् । तिभिरादिज्ञान (नस्य) ५
च कथमेवंवादिनो निर्विषयता, तत्रापि व्यवहितस्यार्थस्य कारणत्वोपपत्तेः । अव्यवहितार्थाभावात् निर्विषयत्वे, अनन्तरोपादानाभावाद् अनुपादानं किन्न स्यात् ?

स्यादेतत्—लाक्षारसावसेकोपकृतकुसुमाहितशक्तिकात् कार्पाससन्तानाद् अन्तरालविजातीयनीलपत्रादिसंभवेऽपि यथा फले रक्तता, तथा नीलादिज्ञानाहितशक्तिकात् चित्तसन्तानात् विजातीयान्तरालविज्ञानभावेऽपि स्वप्ने नीलादिज्ञानमिति, तत्रापि यदि सजातीया(य)ज्ञानाहितवासनं १० भिन्नजातीयम् उपादानकारणम्, न तर्हि साक्षात्कारणस्यैव आकारमनुकरोति व्यवहितस्याप्यनुकरणात् ।

परमतमाशङ्कते भ्रान्तेः इत्यादि ।

[भ्रान्तेरदोषः स्वप्नादौ अन्यत्राप्यात्मनः कथम् ।

संचित्तेश्चेदभ्रान्तिः अविशेषात्सतोऽसतः ॥२४॥

१५

तदतद्ग्रहणलक्षणत्वात् कथं च न दोष एव तल्लक्षणव्यभिचारेऽपि इति चित्रमेतत् ।]

१ स्वप्नादौ भ्रान्तेः कारणाददोषः 'अर्थप्रतिभासाभावप्रसङ्गः' इति यो दोषः तस्याभावः, साक्षादकारणस्यापि आकारानुकरणादिति चेत्, अत्रोत्तरमाह—कथम् इत्यादि । [४९९क] अन्यत्रापि जाग्रज्ज्ञानेऽपि सौगतस्य अभ्रान्तिः कथम् ? कुतः ? इत्याह—आत्मान(त्मन) इत्यादि । आत्मनः स्वरूपस्य । किंभूतस्य ? सतः विद्यमानस्य । कस्य(स्याः) ? संचित्तेः २० अर्थस्य घटादेः असतः प्रतिपत्तेरविशेषात् । उभयत्रापि प्रतिभासाभेदात् कथमन्यत्रं भ्रान्तिरिति ? उपसंहारमाह—'तद्' इत्यादि । यस्मादेवं तत् तस्मात् अतद्ग्रहणलक्षणत्वात् न तद्त्त (तद् अतत् त)स्य ग्रहणं तदेव लक्षणं यस्य तस्य भावात् तत्त्वात्, अन्यस्य कथंचन दोष एव । कस्मिन् सति ? आह—लक्षणा(ण)व्यभिचारेऽपि तदुत्पत्तिसारूप्ये वहिरर्थदर्शनलक्षणं तद्व्यभिचारेऽपि इति चित्रमेतत् । अनेन सौत्रान्तिकस्य सर्वत्र विभ्रमेतररूपता दर्शने दर्शयति । २५
'यस्मात् यत् साक्षादुपाक्षाय ते(दुत्पद्यते) तस्यैव द्रूय(तस्यैव तद्रूप)मनुकरोति' इत्यत्र पुनरपि दूषणमाह—तद्रूपानुकृतौ इत्यादि ।

[तद्रूपानुकृतौ हेतुः तत्साक्षाज्जन्मतैव न ।

परिणामाविनाभावात् गर्भपित्रादिरूपवत् ॥२५॥

न वै गर्भः साक्षात्तदुत्पत्तिरपि पितृरूपमनुकरोति । साक्षादनुत्पत्तेः, तथापरिणाम ३०

(१) स्वप्नादौ । (२) तत्र कारणम् । (३) स्वप्नादिज्ञान । (४) स्वप्नादौ ।

एव तदाकारानुकारित्वलक्षणं पितामहापाकारानुकारित्वोपपत्तेः । तथा च प्रत्यक्षवत् स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतत्कादरतीतायानुकरणत्वात् वस्तुनि सङ्केतो न पुनस्याङ्गो नीरूपत्वात् खपुष्पवत् । वस्तुतत्परिणामस्यैव वस्तुनि भावात्, अविरोधात् । अर्थक्रिया[करणत्वात्] तत्र च सङ्केतं फलवान् व्यवहारकालेऽपि तद्भावाभावात् । अन्यथा प्रत्यक्षानुमानपारिप
५ निरयकत्वम् । नहि तयोरकारणं विषयः, कारणव्यवहारकाले न समवत्त्वव्यव अशुणिकता पत्तेः । विकल्पकल्पितान् इत्यप्राप्यैकत्वादवस्तुनः अर्थक्रियासिद्धौ स्वलक्षणदत्तनं वाप्युच्येत ? तत्कारणत्वमपि]

तस्य विषयित्वस्य रूपं तस्यानुकूलौ क्रियमाणायां हेतुः कारणम् तस्मान् विवक्षितान् साक्षात् ध्येनन (अव्यवधानेन) जन्म यस्य तस्य भावः तत्ता संघ न । कुतः ? इत्याह-
१० परिणामायिनाभावात्[त] तद्भावात् इति । निश्चयमाह-गर्भे इत्यादि ।

कारिकाभावाद्-पितृरूपम् इत्यादिना । अननं व्यवहितकारणरूपानुकरणं कार्यस्य इत्यपि । नहि पितुः साक्षात्पर्यं भवति दुःकारत्वात् तदा भावात् । तस्यापि तद्भावात् इति विधिः यत्र अत्राह-साक्षात् इत्यादि । नये गमः दुःखाभावितसंघातः पितृरूपमनुकरोति । किंमूतः ? इत्याह-साक्षात्पितृरूपमपि साक्षात् तामात्पुत्रत्वविषयस्य इति । [४० ९४]

१५ द्वितीयं निश्चयं व्याख्यातुमाह- साक्षात्पुत्रत्वेः इत्यादि । विवृतमसमतम् । (तम मम्) । यदि साक्षात् तद्वन्म नारायणानकारणं किं तर्हि स्यात् ? इत्याह-तथा तेन व्यपदि तदपि कार्ये तदाकारणमप्यकरणं परिणाम एव तदाकारानुकारित्वलक्षणं विषयित्वस्य कारिकाभावात् । पितामहापाकारानुकारित्वस्य उपपत्तेरङ्गता[त] । भवत्यस्य तथापि प्रवृत्ते किं भिद्यम् ? इत्याह-तथा च इत्यादि । तत्र हि तथा(तस्या)गवाकारानुकरणप्रकारणं च

२० प्रत्यक्षस्य च (स्य)तद्वत् स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतत्कादरतीतायानुकरणान् कारणान् वस्तुनि सङ्केता न पुनस्याङ्गता । कुतः ? इत्याह-नीरूपत्वात् व्यापत्तेरिति 'खपुष्पवत्' इति मूत्रम्-० "तस्य य(स्य)साद(स्य)वस्तुषु भावान्" तत्कार्यं नीरूपत्वमिति यत्र ? अत्राह-वस्तु इत्यादि । वस्तु च तत्परिणामस्य सः सादर्यरूपः तस्यैव वस्तुनि गण्यमाने भावान् न पदान्तवादिव्यतिरिक्त्यादाहः इत्यत्राहः । एतदपि कुतः ? इत्याह-अपिरायात् प्रमान-

२५ वाचाभावात् । साध्याभावाद्-अप्यक्रिया इत्यादि । तत्र च सादर्यरूपस्य एव सङ्केतः फलवान् व्यवहारकालेऽपि तत्र भावान् नान्यत्र चतुर्वात् विवक्षितार्थो भावः । यथावदुच्यम्-

० "शब्दा" सङ्केतितं प्राहुः प्यरदागप म स्मृतः ।

तदा व्यन्धनं(ण) नाम्नि सङ्केतमत्र तत्र [न] ॥" [५० वा ३० १] [४] ॥

तत्र-अन्यथा इत्यादि । अन्यत्र वस्तुनि सङ्केतमात्रेण अत्राह प्रत्यक्षानुमानपारिप
३० [५००४] य वचनं सादर्येऽव निरयकत्वं निरयकत्वम् । एतदत्र-न द्विपामान् तथाः साध्या

(१) विवृतमसमतम् । (२) तस्य वस्तु सङ्केतं साध्याभावात् तदाकारणं तदाकारणं

नुमानयोः अकारणं विषयः किन्तु कारणमेव, परापेक्षया इदमुक्तम् । भवत्वैवमिति चेत् , अत्राह-कारणं व्यवहारकाले न संभवत्येव अक्षणिकतापत्तेः । तथाहि—पूर्वकालभावि कारणम् पूर्वं सौगतानाम् । न च तत्र योगिनापि प्रवर्तितुं शक्यम् । नापि वर्तमाने , तस्य अकारणत्वेन तद्विषयत्वात् । तथापि प्रवृत्तौ न प्रमाणात् प्रवृत्तः स्यात् । न च तस्य देश-भिन्नस्य तदेव (तदैव) प्राप्तिः । नहि यदैव धूमादग्निः अनुमीयते, तदैव प्राप्यते । अप्रवृत्तिः इति चेत , तदकारण नास्ति सङ्केतितवत् । तत्सदृशे भाविनि प्रवृत्तौ तत्रापि प्रवृत्तिर्यथा देवदत्त-सदृशे यत्नदत्ते इति , तर्हि सङ्केतितसदृशं प्र[वृ]त्तिरस्तु । भ्रान्तिरूपचारो वा स्यादिति चेत् , प्रत्यक्षाद्यै तथैव भाविनि^६ । भ्रान्त्यैव तत्प्रमाणमिति चेत् , शब्दोऽप्यस्तु, तथा च कुतः प्रमाण-द्वयम् ? अथ सङ्केतव्यवहारकालार्थयोः भिन्नसन्तानत्वात् न , एकान्तेन सन्तानभेदाभावात् , एकस्मिन्नपि देवदत्तसन्ताने सङ्केतव्यवहारयोर्दर्शनात् ।

१०

किंच, प्राप्य-प्रत्यक्षादिकारणयोः एकसन्तानतानिश्चयः कुतः ? सादृश्यादिति चेत् , न, व्यभिचारात् यमलकेन । 'हेतुफलभावाधिकत्वात्' इति चेत् , न, सुगतैतरज्ञानेन^१ [व्यभिचारात्] ।^२ पूर्वस्य च रसत्वे चान्यस्य तत्सदृशस्य कुतश्चित् सन्निधानागङ्गाया दुरवबोधमेतत् । नहि कार्यमेव अनन्तरं सदृशं वा , सर्वस्यापि तथाविधस्य [५००ख] कार्यत्वप्रसङ्गात् । ततः सूक्तम्—
'कारणं व्यवहारकाले न संभवत्येव' इति ।

१५

भावि तयोः कारणम् तन्व (तद् भावि) काल एव संभवाप्य परः (वतीत्य) परः^३, शब्दस्यापि यदि व्यवहारकालोऽर्थः कारण को दोषः ? चिरभावी कथं कारणमिति चेत् , कथं मरणादिः तथाविधः^४ अरिष्टादेः येन^५ अतः तदनुमानं कार्यलिङ्गज (ङ्गज स्यात्) ? नरकादिदेशव्यवहितं कथं देशान्तरे शब्दकारणमिति चेत् , उक्तमत्र कथं भवतोऽपि स्वप्नान्तिकशरीर देशान्तरे सुप्त-शरीरात् ? सुप्तादेर्वा देशान्तरनीतस्य^६ पूर्वचित्तात्^७ प्रबोध इति ।

२०

ननु यद्यथा कुतश्चित् शब्दस्य जन्म , तदा (तद्) भावे^८ स न भवेत् , भवति च^९ अन्य-धापीति चेत् , उच्यते—यदि^{१०} प्राप्या[त्] दृश्यस्य जलाभासस्य^{११} जन्म, कथं मरीचिकाचक्रे^{१२} ? नहि तत्र स्तानादिकं प्राप्यमस्ति । भ्रान्तः स इति चेत् , अन्यत्र समानम् । अर्थभावाभावयोः

(१) वौद्धापेक्षया । "नाऽहेतुविषय" — प्र० वार्तिककाल० ३।४०६ । "अहेतुश्च विषयः कथम्" — प्र० वा० । "नाकारण विषयः" — प्र० वा० मनोरथ० २।२५७। (२) 'पूर्व' इति निरर्थकम् । (३) पूर्वकाल-भाविनि । (४) ज्ञानाविषयत्वात् । (५) सदृशे प्रवृत्तौ । (६) प्रवृत्तौ भ्रान्तता स्यात् । (७) प्रत्यक्षम् । (८) शब्द प्रमाणम् । (९) प्रत्यक्षादिना यदेव इष्टं स्वकारणभूत वस्तु यच्च तेन प्राप्यम् प्रवृत्तौ सत्याम्, तयोरेकसन्तानतानिश्चय वृत्त इत्यभिप्राय । (१०) 'कार्यकारणभावे सति सादृश्यात्' इत्यर्थः । 'हेतुफल-भाव' इत्यधिक विशेषणं 'सादृश्यात्' इति हेतौ देयमिति भावः । (११) यदा सुगत इतरजनज्ञान जानाति तदा सुगतज्ञानेन इतरजनज्ञानस्य विषयतया कार्यकारणभावोऽस्ति, सादृश्यमपि ज्ञानरूपतया विद्यते एव, अत तयोरेकसन्तानत्व स्यादिति भावः । (१२) पूर्वं रसोऽपि सन् तस्माज्जायमान कदाचित् अन्य स्यात् अथवा सन्तानान्तरवर्ती सदृशो रस स्यादिति शङ्का न निवर्तते । (१३) भाविकारणवादी प्रज्ञाकर । (१४) चिरभावी । (१५) अरिष्टादे । (१६) पुरुषस्य । (१७) जाग्रच्चित्तात् । (१८) अर्थाभावे । (१९) अर्थाभावेऽपि । (२०) भाविनि । (२१) विपरीतज्ञानस्य । (२२) जलज्ञान स्यात् ।

एकः शब्दः' कुत एतत् ? प्रतिज्ञानात् अत एव प्राप्त्कार्यक्रियामावाभावयोः बलप्रतिमास एकः स्यात् । 'व्यवहारी तथा न मन्पते' इत्युभयत्र समानम् । तन्न किंचिदेतत्त्व(तत्) ।

ननु दृश्यप्राप्ययारेक व्य(कृत्वाभ)वसावत्(यात्)दृश्य(इयः) व्यवहारकालोऽप्यस्ति इति चेत् अत्राह—विकल्प इत्यादि । विकल्पेन कल्पितं दृश्यप्राप्ययारेकत्वं तस्मात् विकल्प-
५ कल्पिता[त्] । किंमूलात् ? अवस्तुनः अर्थक्रियासिद्धौ अङ्गीक्रियमाणायाम् स्वलक्षणदर्शनं क उपपुन्येत ? न कश्चित्, विकल्पादेव सत्त्वा प्रवृत्तिसद्भावात् [५ १६] साऽर्धं दृश्यप्राप्-
योरेकत्वाव्यवसायेन प्रत्यक्ष(र्ध)भाविनि प्रमाणमिच्छन् अन्वयासेऽविकल्पकमेव इच्छतीति क्वं स्वस्या ?

किंच, दृश्ये प्राप्यस्य कुतश्चित् सत्त्वा आरोपे, तावन्मात्रमेव इति क्वं तैवापि प्रवृत्ति
१० र्थताऽस्य व्यवहारः सुषटः स्यात् ? प्राप्ये दृश्यस्य प्राप्यवदन्वापि परोक्षता इति स एव प्र-
त्यभाषः । नहि परोक्षे समारोपितमन्यथा भवति । क्वचिच्चिदावाऽनिष्टः परत्वं । अयं विकल्प-
कारणत्वा[वि]कल्पः प्रमाणम् अत्राह—तत्कारणत्वेऽपि इत्यादि । 'न चेयं दृष्टिः स्वका-
रणस्यैव रूपमनुकरोति' इत्यनुत्र (सुवर्णते) ।

पुनरपि मुक्त्यन्तरमाह—ज्ञानं नीलेन इत्यादि ।

१५ [ज्ञानं नीलेन सारूप्य स्वस्य रूपस्य दर्शयेत् ।
नो चेन्नीलान्तराणां वा सर्वथाऽयमसद्ग्रहः ॥२९॥]

वर्णाद्यात्मकोज्वलोभोऽर्थं स्वार्थेन स्वस्य अत्यन्तसारूप्य स्वीकरोति न तत्कारणा
दीनामपि नीलान्तराणामिति क्वं सम्भाव्यम् ? यतः अनन्यभागसाधारणोऽर्थात्मा
प्रत्यक्षविषय स्यात् । सविदां तदाकारानुकारित्वात् ।]

२० वा इत्यवधारणे 'नील' इत्यस्यान्तरं द्रष्टव्यः । नीलेनैव साक्षात् कारणेनेव ज्ञानं
सास्त्व्यं स्वस्य रूपस्य स्वभावस्य दर्शयत् सर्वथा नीलत्वमात्रेणैव अणुध्यादिनापि
मो न चेत् यदि नीलान्तराण(णां)रूपस्य मीलन सारूप्यं स्वस्य वा दृशयेत् अयं पर-
स्यासद्ग्रह (सद्ग्रह)विरूपामिनिवधः ।

कारिकार्थमाह—अयं स्वर्णवैदन्विषयो वाऽवधारो वाऽपटादिज्ञानं सात्रान्तिकस्य, वर्णा-
२५ धारि(धारण)कः वाऽरूपविप्रतिबिम्बः स्वार्थेन स्वस्य साक्षात् कारणेन अर्थेन मीलापि
विशेषेण स्वस्य आत्मनः अत्यन्त[सा]रूप्यं सत्त्वाकारमाहर्षं स्वीकरोति न नीलान्तराणां
स्वस्य सारूप्यं स्वीकरोति । किंमूलानाम् ? तत्कारणादीनामपि इति । सुषट्पदन ज्ञानत्व
स्वार्थो नीलविविधः [५ १७] पट्टशब्दे । तस्य कारणमादिर्षेण तस्यन्तानपाविर्णं
सर्वेषामन्येषां वा तामि तेषामपि इति क्वं संभाव्यम् ? न कश्चित् । यतः संभावनात्
३० अनन्यभाग् असाधारणोऽप्यारमा प्रत्यक्षविषयः 'त्याग इत्यप्याहारः । एवं मन्पते—नहि

(१) एव एव एव क्वं अनुवर्ते ? (२) दृश्यमात्रमेव । (३) प्राप्त् बोधवत्त्वाभावात् । (४) सर्वथा आरोपे नति । (५) दृश्यत्वात् । (६) मन्पते । (७) इति चेत् । (८) बोधवत्त्वात् ।

ज्ञानं स्वार्थस्यापि र्वायाव इव धनम् आकारं गृह्णाति इत्युच्यते । सदृशं च तत् सर्वनीलार्थैः इति । यदि स्वार्थेनैव सारूप्यम् , तर्हि चित्रो मित्रानुकारीति लोके व्यपदेशो न स्यादिति ।

ननु स्वार्थस्यैव रूपं स्वीकुर्वदुपलभ्यते ज्ञानम् [न] नीलान्तराणाम् तेन एवमुच्यते इति चेत् , अत्राह—तदाकार इत्यादि । तेषां नीलान्तराणाम् आकारानुकारित्वात् संविदाम् ।

भवत्वेवम् , ततः किम् ? इत्याह—प्रत्यक्षम् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षं सदसद्रूपसामान्यार्थं तथा स्मृतिः ।

प्रत्यभिज्ञा वितर्कश्च सङ्केतस्तत्र नासति ॥२७॥

सदसदात्मनि प्रत्यक्षमन्यत्र स्मरणादिकं प्रमाणं तद्व्यवहारान्यथानुपपत्तेः । शब्दार्थविकल्पयोः तद्विषयत्वात् । तत्र समयः कर्तुं शक्यः फलवानपि तादृशस्त्रिकाल-विषयत्वात् । अन्यथा अर्थक्रियानुपपत्तेः कथं कुतश्चित् व्यवहारप्रवर्तनं यतः तत्प्रामाण्यम् , १० अर्थक्रिया[ऽभावे तदभावात् ।]

प्रत्यक्षं चक्षुरादिज्ञानम् । तत् किंभूतम् ? इत्याह—सद् इत्यादि । सच्च विज्ञानं तस्य स्वयमुपलभ्यमानत्वात्—*“उपलम्भः सत्ता” [प्र० वार्तिकाल० ३।५४] इति, असच्च तत् स्वकारणकारणादिकम् , अस्य साक्षादप्रतीतेः सदसती तयो रूपं स्वभावो न व्यावृत्तिमात्रं ततो भिन्नं वा, तत्त्वामान्य(नत्सामान्यं) च सदृशपरिणामलक्षणमर्थो यस्य १५ तत्तथोक्तम् । यथा अर्थेऽदृष्टेऽपि तत्सदृशज्ञानदर्शनदर्शनात् ‘नै’ नीलादिता ‘दृष्टा’ इत्युच्यते, तथा शावलेयादावदृष्टेऽपि तत्सदृशखण्डदर्शनात् तत्सदृशपरिणामसामान्य दृष्टमुच्यतामिति भावः । तवा च (तथा च) यदुक्तम् अ चं टा दि ना—*“एकव्यक्तिदर्शनकाले अन्यासाम-दर्शनात् [५०२क] कथं तदाधारं सामान्यं प्रत्यक्षतः प्रतीयते ?” इति , तदनेन निर-स्तम् । भवतु प्रत्यक्ष तदर्थम् , ततः किम् ? इत्याह—तथा तेन प्रकारेण स्मृतिः सदसद्रूप- २० सामान्यार्थति, तथा प्रत्यभिज्ञा तदर्था, वितर्कश्च तदर्थः सङ्केतः तत्र तस्मिन् याये- (न्याये) सति नासति अपोहे अपि तु वस्तुनि ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—सदसदात्मनि भावाभावात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षम् अन्यत्र स्मर-णादिकं प्रमाणम् । कुतः ? इत्याह—तद्व्यवहार इत्यादि । प्रमाणव्यवहारस्य अन्यथानुप-पत्तेरिति निवेदितमेतत् । २५

ननु भवतु तत्रैतद्व्यवहारमन्यत्व(अन्यद्वा)प्रमाणम् , ननु(नतु)शब्दः तज्जो वा विकल्पः तत्र प्रमाणम् , अन्यविषयत्वादिति चेत् , अत्राह—शब्द इत्यादि । शब्दस्वा(वदश्चाऽ)र्थविकल्प- [श्च] न ईश्वरादिविकल्पः, तयोश्च तद्विषयत्वात् सदसदात्मकवस्तुगोचरत्वात् । तथा चोक्तम्—

*“सदसद्वस्तु(तदतद्वस्तु)वागेषा तदेवेत्यनुशासती ।

न सत्या स्यान्मृषावाक्यैः कथं तत्त्वार्थदेशना ? ॥”

[आप्तमी० श्लो० ११०] इति । ३०

(१) उत्तराधिकारी । (२) ‘न’ इति निरर्थकमत्र । (३) सदसदात्मकवस्तुनि । (४) शब्दज । (५) सामान्य ।

ततः किं जातम् ? इत्याह—समयः सङ्घट्टः तत्र सदसदात्मनि वस्तुनि दृश्याः क्वच न केवलं दृश्य एव फलं अपि तु फलवानपि । कुतः ? इत्याह—तादृशः सदसदात्मनोऽर्थस्य त्रिकालविषयत्वात् । एतदपि कुतः ? इत्याह—अन्यथा इत्याह (दि) । अन्येन अर्थस्य त्रिकाल-विषयत्वामावप्रकारेण अर्थस्य उत्तरकावस्य अनुभवस्य या क्रिया कर्मणं तस्याः अनुपपत्तेः इति ।

५ तस्याः किम् ? इत्याह—कथम् इत्यादि । कुतमित् प्रत्यङ्गात् अनुमानाद्वा व्यवहारा[र]प्रवर्त्त[न]यत एकास्तथादिनः [५००७] कथं तत्प्रामाण्यं प्रत्यभादिमानत्वम् । ननु यदि नाम तदनुपपत्तिः प्रामाण्यस्य किमायातम् येन तन्न स्यात् ? इत्याह—अर्थक्रिया इत्यादि ।

एवं शब्दानां वस्तुनि सङ्घट्टं तत्र च तत्साफल्यं प्रतिपाद्य अधुना पदुक्तम्—“विषया प्रतिषन्ध(बद्ध)प्रत्ययानां शब्दानां तामंशं सूत्रयुग्मम् ” इति तदुक्तम्—आफयानाम् इत्यादि ।

१० [शाब्दानामविधोषेण यदप्रभिप्रेतवाचिनाम् ।

सत्यान्वयमस्या स्यात्तत्त्वमिदयादर्शानात् ॥२८॥

वाक्येषु यदप्रभिप्रायसूत्रेषु अविधोषेण उत्तरविषयत्वमन्तरेण सत्यानृतन्यवस्था नोपपद्यते प्रत्यक्षवत् । संज्ञतेः मिथैकान्तात्मकत्वात् तद्विक्रम्यात् कुतः तत्प्रतिषन्धो यतो वादी विज्ञयी स्यात् । बहिरन्तश्च प्रतिषणं परस्परतात्मकं स्वलक्षणमनुभवतोऽपि १५ विरिधादिप्रत्यक्षस्य ज्ञानादरमकर्मण उदयोदीरमान्यामन्यत्र कुतः निरन्यैकान्ते विषयमप्रतिपत्तिः ?]

परस्य अर्थमविचारान् व्यवहाराद्यनुपयोगाद् वाक्यानां विषयत्वात् इति आफयानाम् इत्युक्तम् । तेषां किंमूतानम् ? इत्याह—यदप्रभिप्रेतवाचिनाम् विषयवत्वाचिनाम् इत्यर्थः । केन ? इत्याह—अविधोषेण साकश्येन यथा इति इतिरूप्यगमबाक्यानां तद्व्यवृत्तम् तत्राह—

२० सत्यान्वयमस्या सुगतवाक्यानां सत्यवयवस्या क ण च या विवाक्यानाम् अनुमवयवमस्या या सा स्यात् न । पूर्वकारिकायां 'न' इत्यनुवर्त्तते । क (यदप्र)भिप्रेतवाचिनामित्येतद्विशेषणं हेतुश्च अविधोषेण तद्व्यवृत्तिरिति । एवं मन्थते—तद्व्यवृत्त्यात् यदि सुगत वाक्यानां सत्यवयवत्वा अन्वेषामपि स्यात् । यदि तास्यपि यदप्रभिप्रेतत्वेन वर्त्तन्ते । अथ तेषां तत्प्रतिपादानामाभात्तदनुभवस्या अथ एव सुगतवाक्यानामपि ईयमेवास्तु । नैवम्

२५ अर्थ (अर्थ)प्रतिषन्धेतरकर्मण(व)विधोषेण तद्व्यवृत्त्यात् । तत्रादि—अर्थेभ्यः सुगतज्ञानं ततो वाच्यं तस्याश्च वाक्यानि, नैवमन्यत्र । ततोऽपि तद्व्यवृत्त्या अनुमान(म) तत्रा मवदुक्तम्(भवेत्, एतु क्तम्—) “मभिप्रदीपप्रमयो” [प्र वा २।५७] इत्यादि इति चेत् तद्व्यवृत्तं अनुमानवर्त्तेयं प्रामाण्यतरत्वमिति [५ ३क] तन्न तद्व्यवृत्त्या स्यादिति । कुतः स्यात् ? इत्याह—तत्त्वमिदया-

(१) अर्थक्रियानुपपत्तिः । (२) उक्तम्—“वस्तुव्यापारविषयो बोधोऽर्थो प्रकथ्यते । प्रामाण्यं तत्र प्रकथ्यत्वमार्थतत्त्वविषयत्वम् ।”—प्र वा १।१ । (३) अर्थमविचारवाचात् । (४) अविप्रायवाचित्वात् । (५) कमानुविवाक्यानामिति । (६) अनुभववत्त्वम् । (७) सुगतवाक्यं परस्परता अर्थमिति केतरत्वमिति । (८) तत्त्वम् । (९) 'मभिप्रदीपप्रमयो' । सिद्धावाक्यविधोषेऽपि विधोषोऽर्थक्रियां प्रति ॥ इति शेषः ।

धर्दशानादिति । तत्त्वार्थस्य मिथ्यार्थस्य दर्शनात् प्रतिपादनात्, दृशेर्णिजन्तस्य अयं प्रयोगः ।

कारिकार्थं कथयितुमाह—वाक्य इत्यादि । वाक्येषु सत्यानृतव्यवस्था नोपपद्यते । किं सर्वेषु ? न, इत्याह—वक्त्रभिप्रायसूचनेषु । तेष्वपि केषुचित् सा भव[ती]ति चेत्, अत्राह—अविशेषेण इति । किमन्तरेण नोपपद्यते ? इत्याह—तत्त्व इत्यादि । अत्र दृष्टान्तमाह—प्रत्यक्ष ५ इत्यादि । न परमार्थतः तत्र तद्व्यवस्था अपि तु संवृतेः, अतः परमार्थतः तत्र तदभावसाधनं सिद्धसाधनमिति चेत्, अत्राह—संवृतेः इत्यादि । सत्यानृतव्यवस्थाऽभावेऽपि तद्व्यवस्थाविकल्पः संवृतिः तस्याः मिथ्यैकान्तात्मकत्वात् मिथ्यारूप एकान्तः मिथ्यैकान्तः तदात्मकत्वात् कारणात् तद्विकल्पात् शब्दविकल्पात् कुतो न कुतश्चित् तत्त्वस्य कृतकत्वादिसाधनस्य अन्यस्य वा प्रति- लम्भो यतः कृतकत्वादिवचनात् वादी विजयी स्यात् । नहि तद्विकल्पसंवृत्या तत्त्वविषयो १० व्यवस्थाप्यमानः तत्प्रतिलम्भहेतुः, अतिप्रसङ्गात् ।

स्यादेतत्—द्विचन्द्रदर्शितैमिरिकद्वयवत् सर्वत्र तद्व्यवस्था इति चेत्, अत्राह—तिमिर इत्यादि । स्वलक्षणमनुभवतोऽपि न केवलमन्यस्य विपर्ययविप्र(यप्र)तिपत्तिः विपरीतार्थगृहीतिः । किंभूतम् ? इत्याह—परस्पर इत्यादि । भेदाभेदात्मकमित्यर्थः । क ? इत्याह—वहिरन्तश्च प्रतिक्षणमनुभवन्तः(तः) [५०३ ख] कस्य ? इत्याह—प्रत्यक्षस्य । किंभूतस्य ? इत्याह— १५ तिमिर इत्यादि । व्याख्यातमेतत् ।

सौ तस्य कुतः ? इत्यत्राह—कुतोऽन्यत्र इत्यादि । स्वयमुदयोदी(दी)रणाभ्यां कुतोऽन्यत्र अपि तु ताभ्यामेव तस्य [त]त्प्रतिपत्तिः इति । कस्य ताभ्याम् ? इत्याह—कर्मणः । किंभूतस्य ? इत्याह—‘ज्ञान’[इत्यादि । कस्मिन् ?]इत्याह निरन्वयैकान्त इत्याद्य (दि । अयम्)भिप्राय (यः)—द्विचन्द्रदर्श (र्शि) तैमिरिकद्वयस्य भ्रान्त्या शब्दव्यवहारदर्शनात् सर्वत्र तत्कल्पनाया (या) प्रत्यक्ष- २० स्यापि व्यावर्णितरूपस्य मिथ्यादृष्टेः क्वचिद् विपर्ययप्रतिपत्तिदर्शनात् सर्वत्रानाश्वासः स्यादिति ।

ननु भवतु प्रत्यक्षस्य कर्मसद्विष्टस्य तौभ्या तत्प्रतिपत्तिः शब्दस्तत्त (शब्दस्य तु) तद्विपरी- तस्य सा कुतः ? इत्याह—उदयोदीरणाभ्याम् इत्यादि ।

[उदयोदीरणाभ्यां च तदावारककर्मणाम् ।

मिथ्यार्थदर्शनज्ञानान्मिथ्यार्थत्वं गिरां स्मृतम् ॥२९॥

२५

क्षायोपशमिकस्यापि भावस्य घातिकर्मोदयोदीरणाभावे तत्त्वप्रतिपत्तिः, न केवलं तज्जन्म [सारूप्याभ्याम्] तदनेन कुतश्चित्त्वं व्यवस्थापयितुकामेन स्वाभिप्रेत- मात्रं निरस्ततत्त्वं संखचयितुमयुक्तम् पक्षान्तरानतिशयनात् । स्वयमभिमतस्य सत्यानृतस्य अनृतानृतात् न कश्चिद्विशेषं पश्यामः वक्त्रभिप्रायमात्रे तद्व्यापारोपगमात् ।]

गिरां शब्दानां मिथ्यार्थत्वं स्मृतं पूर्वाचार्यैरनुज्ञातम् । कुतः ? इत्याह—मिथ्यार्थ- ३०

(१) 'दर्शनात्' इति । (२) विपरीतार्थगृहीति । (३) उदयोदीरणाभ्याम् । (४) विपर्ययप्रतिपत्ति ।

वर्षानज्ञानादिति । तदपि कुतः ? इत्याह—उदयोदीरणाभ्याम् । केषाम् ? इत्याह—तत्
इत्यादि । [तदिति]त्यनेन क्षयनिमित्ते वर्षेण्यनेन गृह्येते [तदाधारककर्मणाम्] ।

कारिणं विपुष्पभाह—क्षायोपश्लमिकस्यापि इत्यादि । भावस्य ज्ञानस्य । किंभूतस्य ?

[क्षायोपश्लमिकस्यापि] क्षयोपश्लमप्रबोधनस्यापि । तस्य किम् ? इत्याह—तत्त्वप्रतिपत्तिः ।

५ कस्मिन् सति ? इत्याह—घाति इत्यादि । घातिकर्मोदयोदीरणामाद्ये सति इत्यर्थः । तद्

त्वत्तिसारूप्याभ्यां स्यादिति चेत् अत्राह—न केषलं तद्वज्जन्म इत्यादि । प्रकृतं निगमयन्नाह—

सदनेन इत्यादि । यत् एवं तत् तस्मात् अनेन सौगत्येन तत्त्वं चतुर्गर्भसत्त्वारिच्छार्णं त्रिस्त्रं

हेतुत्वार्णं वा वस्तु कुतश्चित् सुगतसम्बन्धिनोऽप्यसम्बन्धिनो वा वाक्याद् व्यवस्थापयितुं

कामेन स्वाभिप्रेतमात्रम् किंभूतम् ? निरस्तत्त्वं सद्यश्चित्तुमयुक्तम् 'वाक्यात्' इति घटना ।

१ अन्यथा गां प्रतिपादयितुं कालेन अश्वोऽपि सूचयितुं युक्तः स्यात् । अप्रकृतत्वमुमक्त्र ।

तत्त्वन्तरस्यामावात् तत्सूचनमिति चेत् न तद्भाषप्रतिपादनात् ।

किंच, साधु कर्तुमशक्तिमत्ता साधुना किमसाधु कर्तव्यम् ? तत्र उपेक्षैव 'तस्य' न्यायो

(न्याये)ति भावः । कुत पत्न्य ? इत्याह—पश्चान्तर इत्यादि । सौगतपश्चात् नित्यारिपक्षः

तदन्तरं तस्मात्तदविज्ञानात् स्वपक्षस्य, तत्सूचनस्याविशेषात् इति ।

१५ ननु सौगतपक्षे वाक्यस्य क्षणक्षयविज्ञानविभ्रमशून्यैकान्ते यद्यपि त्रिसंवादः तथापि न

रूपाद्यौ, वक्त्रमिप्रायद्वारेण घटः तत्रतीतेः पश्चान्तरे तु सर्वत्र त्रिसंवादः तत्कथमुच्यते 'पश्चा

न्तरानविज्ञानात्' इति चेत् अत्राह—'सत्यानृतस्य' इत्यादि । सत्यं च तद् रूपस्यौ

अनृतं च क्षणिकत्वात्काले सत्यानृतं शाब्दं तस्य । किंभूतस्य ? स्वयं बौद्धेन अभिमतस्य

अहोऽहोत्वस्य अनृतात् सतोऽन्वर्थस्याप्रतिपादनं तत्रप्रतिपादनामिप्रायेण सौगतैः प्रमुम्बन्धनं

२० वाक्यमनृतं तस्मादपि अत्यन्तसतोऽक्षणिकत्वा(द्ये)कान्तस्य प्रतिपादनामिप्रायेण [५०४क]

प्रमुम्बन्धान्दृष्टव(नम् अनृत)मनृतानृत(तै)तस्मात् क्वचि[द्विशेषं न पश्यामः] तत्त्वज्ञानात्

इत्यर्थः । न च परस्य तदस्ति, वक्त्रमिप्रायमात्रे तद्व्यापारोपगमात्, सतोऽपि रूपाद्यैः बहिः

क्षयेनाप्रतिपादने असद्विशेषात् इति भावः ।

कथं तस्ये अस्मन्मन्वाच्छब्दात् तत्त्वज्ञानं भवत्यशेषीति चेत् ? अत्राह—वाक्य-

२१ वाक्यकसम्बन्ध इत्यादि ।

[वाक्यवाक्यकसम्बन्धः स्वतः शाब्दाऽन्यथा कथम् ?

असङ्केतितानन्तवाक्यमेवेऽपि गिरां श्रुतौ ॥३०॥

वाक्यवाक्ययोः स्वतः सम्बन्धः कथञ्चित् सिद्धः परिणामविशेषात् पक्षरूपव

दिति । कथमन्यथा किमयमाहेति वाक्यविशेषपक्षज्ञा उपपद्येत अप्रतिपन्नरूपदर्शिनः

३० तद्विशेषवत् । कथम् ?]

(१) साधोः । (२) वक्त्रमिप्रायमात्रसूचकत्व-समाकृत्वात् । (३) असम्बन्धात् । च विच्छेदे सम्बन्धो

वर्ततेति । (४) वीनपक्षे ।

वाच्यो घटादिः वाचको घटादिशब्दः तयोः सम्बन्धोऽविनाभावः । स्वतः स्वमाहात्म्यात् । न सङ्केतमात्रादेव इत्यर्थः । कथमन्यथा अन्येन स्वतः सम्बन्धाभावप्रकारेण शङ्का संशीतिः । कदा ? इत्याह—गिरां शब्दानां श्रुतौ समीचीनश्रवणेऽपि न केवलमश्रवणे । क ? इत्याह—असङ्केतितानन्तवाच्यभेदे । अनेन तद्भेदे न सामान्ये शङ्केति दर्शयति ।

कारिकां विवृणोति—वाच्यवाचकयोः घटतच्छब्दयोः स्वतः सम्बन्धः । स्वतः संभवति (संभवन् नि)त्यः स्यात् । *‘औत्पत्तिकस्तु शब्दार्थसम्बन्धः’ [मी०सू० १।१।५] स्वाभाविक इत्यर्थः । तथा च मीमांसकपक्षः, तदुक्तम्—*‘नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः’ [वाक्य ५० २।२३] इत्यादि, अत्राह—परिणामविशेषादि वाय (दिति । वाच्य) वाचकयोः यः परिणामविशेषः तदभावे उभयोरभाव इति तस्मात्, कथञ्चित् देशनादि (देशादि) नियतत्वेन १० सिद्धो निष्पन्नो निश्चितो वा सम्बन्ध इति । निदर्शनमाह—चक्षु (चक्षू) रूपवदिति । चक्षु (चक्षू) रूपयोरिव तद्वत् । उपलक्षणमेतत्, श्रोत्रादिशब्दादीनां परिणामविशेषस्तत्सम्बन्धादेव चक्षुरेव रूपमेव प्रकाशयति न घ्राणादिकं [५०५क] रसादिकं वा ।

स्यान्मतम्—चक्षुषो रूपेण सन्तानवृत्त्याऽतिशयः कश्चिदापादितोऽस्ति, न तत्तदेव प्रकाशयति, नैवम् अर्थेन शब्दस्यै, तत्कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यमिति, तदसत्, यतः १५ चक्षुषा रूपस्य किमिदं प्रकाशनम् ? तत्र ज्ञानजनकत्व चेत्, स्वसमानकालभाविनि रूपक्षणे तज्ज्ञानं जनयति, कथमन्यथा तज्जनने रूपलक्षणः (रूपक्षणः) तत्सहकारी यतो ज्ञानेन गृह्येत, अकारणस्याविषयत्वात् ? न च समानसमयेन तैत्क्षणेन चक्षुषोऽतिशयः क्रियते । तत्कारणं (तैत्करणं) हि तज्जननात् [नाऽ] परम् । एकलक्षण (एकक्षण) योश्च हेतुफलभावः सन्ताननाशकृत् । तन्न चक्षुःसहकारिणा रूपेण [कश्चिदतिशय] स्तथापि तत्प्रकाशयति तत् । अथ तर्दुपा- २० दानेन तर्दुपकारः क्रियमाणः तेन कृत इत्युच्यते सन्तानापेक्षया, तदपि न सुन्दरम्, एवं हि रसादिनापि कृतः इति स्यात् । यथैव हि १ तद् रूपग्राहकरूपजनकं तथा तत्समानकालरसादेरपि । कथमन्यथा २ तयोः एकसामग्र्यधीनता । नोपादानत्वेन इति चेत्, न, उपादानेतरभावस्य भेदैकान्ते [अ] प्रमाणत्वादिति प्रतिपादितम्, अन्वयव्यतिरेकानुकरणस्य सर्वत्राविशेषात् । भवतु रसादेरपि तदुपकार इति चेत्, न, तस्यापि तेन ३ प्रकाशनप्रसङ्गात् । अयोग्यत्वान्नेति चेत्, २५ तर्हि योग्यतैव प्रकाशननिबन्धनमस्तु किं तदुपकारकल्पनया ?

किंच, पूर्वापररूपमेतकणाममे (रूपक्षणानामे) वैकसन्तानत्वेऽपि नीलतामिव जडतामपि तेषां ४ तत्प्रकाशयेत्, ५ तस्याः अपि [तदुपकारकत्वात्] अन्यथा अशेन जन्यजनकभावः । न

(१) मीमांसक प्राह । (२) ‘शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध’—मी० सू० । (३) ‘तत्राग्नाता महर्षिभिः । सूत्राणां सानुतन्त्राणां भाष्याणां च प्रणेवृभिः ॥’ इति शेष । (४) कश्चिदतिशय आपाद्यते । (५) रूपक्षणेन । (६) अतिशयकरणम् । (७) समानसमयवर्तिनो कार्यकारणभावे न सन्तान स्यात्, सर्वेषामेकक्षणे एव उपपद्य भनन्तरं नाशात् । (८) वर्तमानरूपक्षणस्य उपादानेन पूर्वरूपक्षणेन । (९) चक्षुष्य क्रियमाण उपकार । (१०) वर्तमानरूपेण । (११) पूर्वरूपम् (१२) रूपरसयो (१३) चक्षुषा । (१४) चक्षु । (१५) जडताया ।

भवम् । एतो योग्यतेवास्तु इति सापृच्छम् चक्षु(क्षु)रूप[पादिवदि]ति ।

तदनभ्युपगमे शेषमाह—कथमित्यादि । कथम् अन्यथा अन्येन स्वतः सम्बन्धामात्र प्रकारेण उपपद्येत पठेत । का ? इत्याह—वाच्यविशेषप्रसङ्गात् । किंमूला ? इत्याह—किमयमाह इति । कुतः ? इत्याह—अप्रतिपक्ष इति । निदर्शनमत्राह—रूपदर्शिनः पुरुषस्य तद्विशेषवत् ५ रूपविशेष इव ।

परमतमाहङ्कते निग[च्छु] 'कथम्' इत्यादि । तत्रोत्तरमाह—यथा इत्यादि ।

[यथा प्रत्यक्षमेवाः स्युः समयापेक्षनिर्णया ।

तथा शाब्दार्थमेवाः स्युः सङ्केतापेक्षनिर्णया ॥११॥

प्रत्यक्षेण निपयीकृतेषु स्वपररूपादिविशेषेषु यथा कृतसङ्केतनिश्चयपाटवाः स्यान्तु १० भूतविशेषान् विवेचयन्ति न त्वेतेरे । न चैवावता इतरे अनुपलब्धा एव, सत्यपि सङ्केते तथाऽप्रतिपक्षप्रसङ्गात् । तथा शब्दार्थोपलम्बिनः समयस्तद्विशेषनिर्णयहेतुः । कथं पुनः स्वामात्रिका सम्बन्धः सङ्केतादन्यथा क्रियेत ? न हि भावस्वभावाः पुरुषेच्छया परावर्त्यन्ते निःस्वभावताप्राप्तेः ? मचनं तु दाराः पञ्चगरीत्यादौ यथा वाचकत्वेन वक्षुमिर्निर्मयते तच्चैवानपेक्षितवाच्यार्थं परावर्त्यम् । नैतदवयवम्, परमापत्तः तत्सम्बन्धव्यपदेशयोः सङ्करव्य १५ विक्रमप्रसङ्गात् ।]

प्रत्यक्षप्रमितोऽर्थः प्रत्यक्षः तस्य मेवाः अथान्तरविशेषाः यथा येन तथा योग्य- [वाच]कारेण अन्येन वा स्युः मत्तयोः । किंमूलाः ? इत्याह—समयापेक्षनिर्णयाः समयापेक्षा निर्णयां यथासिद्धि, सङ्केतमहणमुपलम्बणं तत्र दर्शनपाठकारेणैव महणम् । तथा शाब्दार्थमेवाः स्युः सङ्केतापेक्षनिर्णयाः ।

२० एवं मन्स्ते—यथा अनुभवः स्वार्थमेवनिश्चये स्वतो योग्योऽपि न हि तत्र तद्योग्यता निश्चयेन क्रियते अन्योऽन्यामयवोप(पात्), न स्वसत्तामात्रेण निश्चयं तत्र जनयति ह्यणभङ्गादौ प्रसङ्गात्, अपि तु सहकारिकारणं सङ्केताधिकरणस्य(सत्ते) तथा शब्दोऽपि स्वतो योग्यते एव स्वार्थवितोषे सङ्केतमपेक्ष्य निर्णयं जनयति । तथाष्टद्वयमयत्र समत्वार्थिति ।

अरिकां विहृण्वमाह—प्रत्यक्षेण इत्यादि । [प्रत्यक्षेण]—बहुपदवर्तनेन विपयीकृतेषु । केयु ?

२५ [५०६क] स्वपररूपादिविशेषेषु स्वं च प्रत्यक्षं परम् कश्चिदंतादिः तयोर्व्यवहारात्मनो ये रूपादि विशेषाः तेषु यथा कृतसङ्केतनिश्चयपाटवाः कृतमासौ सङ्केतश्च येन निश्चयपान्दं येषां ते तत्रोच्यः यथा स्थानुभूतविशेषान् विवेचयन्ति स्ववत्सन्ति न तथा इतरे [अ]कृतसङ्केतपाटवाः (का) तथा न वाच्यं चि (वाच्यव्यवस्थिति) न चैतावता हरितरे कितोपाः अनुपलब्धा एव अपि तु स्ववत्तयाः । कुतः ? इत्याह—सत्यपि सङ्केते तथाऽप्रतिपक्षप्रसङ्गात् । तथा

३० शब्दार्थोपलम्बिनः समयः सङ्केतः तद्विशेषनिर्णयहेतुः शाब्दार्थमेवनिश्चयकारणम् ।

पराह—'कथम्' इत्यादि । कथं पुनः स्वामात्रिका वाच्यवाचकयोस्तन्मूलाः योग्यता

(१) अत्र प्रथि कुट्टि । (२) नीलव्यादेव ।

लक्षणः सम्बन्धः सङ्केतादन्यथा अर्थान्तरप्रतिपादनप्रकारेण क्रियेत । अयमभिप्रायः परस्य-
शब्दस्य वित् (चेत्) सर्वत्र वार्थे स सम्बन्धः, प्रतिनियते वा ? प्रथमपक्षे युगपत् ततः सक-
लार्थप्रतीतिः स्यात् । इतरत्र विपरीतसमयाद् अर्थान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यात् । अथ सङ्केतान्तराद्
अर्थान्तरप्रतिपादनयोग्यता अस्य इति चेत्, अत्राह-नहि इत्यादि । हिर्यस्मात् न भावानां
शब्दादीनामर्थानां [स्व]भावाः [पुरुषे]च्छया परावर्त्यन्ते अन्यथा अन्यथा च जायन्ते । ५
कुतः ? इत्याह-निःस्वभावता [प्राप्तेस्तद्भा]विनामिति । शब्दस्वभावोऽपि तर्हि सङ्केतानु
(तान्न) परावर्त्तत (वर्त्यते) इति चेत्, अत्राह-वचनं न्वि [त्वित्यादि । दाराः पण्णगरीत्यादौ]
यथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते तद्वचनम् [५० ६ख] तथैवानपेक्षितवाह्यार्थं पराव [र्त्यमिति
जातपरिणा]मेन सम्बन्धः । 'दाराः पण्णगरी' इत्यादि अत्रोदाहरणम् । 'एतद् दूषयन्नाह-नैतदेवम्
इत्यादि । एतत् परक [लिपितं भाषितं] परमार्थतो नैवम् । कुतः ? इत्याह-तत्स्वम्बन्ध १०
(तत्स्वम्बन्धे) त्यादि । तयोः वाच्यवाचकयोः सम्बन्धश्च व्यपदे [शैश्च अस्येदं] वाचकं वाच्यं
चेति प्रतिपादनं तयोः सङ्करः सर्वेषामयोगव्यवच्छेदादीनामेव व (मेकत्र) गमनं व्यतिकरः
परस्परविषयगमनम् तयोः प्रसङ्गात् ।

तत्प्रसङ्गोऽस्त्येव इति चेत्, अत्राह-विशेषण इत्यादि ।

[विशेषणविशेष्याभ्यामुक्तौ च क्रियया सह ।

१५

अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगं न चान्यथा ॥३२॥

व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ।

सामर्थ्याच्चाप्रयोगेऽर्थो गम्यः स्यादेवकारयोः ॥३३॥

न वै पुरुषेच्छया चित्रो धनुर्धर एव, पार्थ एव धनुर्धरः; नीलं सरोजं भवत्येवेति
अयोगव्यवच्छेदादिस्वभावस्थितवाक्येषु अन्यथात्वं संभाव्यते, तथाप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । २०
तत एव एवकारप्रयोगविकलेष्वपि वाक्येषु सामर्थ्यात् भवत्येव अयोगव्यवच्छेदा-
दिप्रतिपत्तिः, न विवक्षया तत्प्रतिपत्तिः, तद्ग्रहणत्वात् । तथैव स्यात्कारप्रयोग-
विकलेष्वपि वाक्येषु स्वरूपादिप्रतिपत्तिः ।]

विशेषणं नीलत्वादि विशेष्यम् उत्पलत्वादि ताभ्याम्, क्रिया भवत्यादिका तथा
च सहोक्तौ द्र(प्र)योगे सति अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगं व्यवच्छिनत्ति । २५
कस्य ? इत्याह-धर्मस्य । कः ? इत्याह-निपातः । किं सर्वः ? न, इत्याह-व्यतिरेचकः ।

(१) अत्र प्रतिस्फुटिता । (२) तुलना-“यद् यथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते । अनपेक्षित-
वाह्यार्थं तत्तथा वाचकं वच ॥ दाराः पण्णगरीत्यादौ ”-प्र० वा० ३।६५, ६६ । (३) अत्र प्रतिस्फुटिता ।
(४) तुलना-“अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचक ॥
विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया च सहोदित । विवक्षतोऽप्रयोगेऽपि सर्वोऽर्थोऽस्य प्रतीयते ॥ व्यवच्छेदफलं
वाक्यं यत्तच्चैत्रो धनुर्धर । पार्थो धनुर्वरो नील सरोजमिति वा यथा ॥”-प्र० वा० ४।१९०-९२ ।

एवकार इत्यर्थः । तथा[हि]—विशेषणेन सहोक्तौ 'अयोगं विशेषेण (ध्येन) अस्ययोगं क्रियमा
ना अत्यन्तायोगम् एवकारे धर्मस्य [अ]वच्छिन्नतीति । पुरुषेच्छमतो न स्वस्वभावत इति चेत्
अत्राह—न च नैव अन्यथा तत्रापिछातः (ध्येऽपीच्छातः) तं तस्य संभवच्छिन्नसि तथाऽसं-
नत् । नहि 'विश्वे धनुर्धर एव' इत्युक्ते इच्छातोऽपि वैरयोगस्य व्यवच्छेदः प्रतीतिरिति (पञ्च)

- ५ इतरथा यथाविन्यासमेव च इष्टार्थप्रतीतेः मिश्रप्रक्रमयोजनं सर्वत्र अयुक्तं भवेत् । स्वादेवत्-
अनादिरसं सङ्घेवो विशेषणानिना सद् प्रमुख्यमान एवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदकृदिति, ततो
तथा प्रतीतिः न शब्दस्वभाव्यात् [५०७क] अन्यथा सङ्घेते हि तत्रैव तं व्यवच्छिन्नसि, न बाहौ
प्रसायसि (न चात्र दोषोऽस्ति) इति तदयुक्तम् यतः तथा सङ्घे तस्योऽपि लोकात्पानिदृष्टेः । न
यत्तु 'पञ्चस्यैव धर्मो हेतुः' इति वाक्याद् 'अयोगव्यवच्छेदं प्रतिपद्यस्व' इत्युक्तेऽपि लोका तथा
१० प्रतिपद्यते इति ।

- अत्रैव युक्त्यन्तरमाह—सामर्थ्याकश्च इत्यादि । च शब्दः अपिसम्बन्धार्थः मिश्रप्रक्रमः ।
ततोऽयमथा—अप्रयोगोऽपि अनुवारेणोऽपि । क्योः ? स्यादेवकारयोः । किम् ? इत्याह—गम्यः ।
कः ? इत्याह—अर्थः । कुतः ? इत्याह—सामर्थ्यात् । एतदुक्तं भवति—यदि इच्छात एव
तदर्थः प्रतीयते, तथा 'तदप्रयोगे तद्विच्छास्तीति कुतो निष्पन्नः ? अथ च तदर्थः सामर्थ्यात्
१५ प्रतीकते इति ।

- [कोरि]श्रया युगलं विदुष्वमाह—विश्वो धनुर्धर एव इत्यादि । विश्वो विशेषः (ज्वा)
तस्य धनुर्धर इति विशेषणम् अस्मात् पर एवकारः, पोऽर्जोऽन्ते (पादः अर्जुनः) विशेष्यः
अरमाच परः एव स (एवकारः) तद्विशेषणं धनुर्धर इति, 'नीलं सरोजम्' इति विशिष्टं कर्त
निर्दिष्टं तद्विद्या 'भवति' इति, अस्याः पर एवकार इत्येवं यथा स्वम् (स्वम्) अयोगा(ग)व्यव-
२० छेदादिना स्वभावेन स्थितानि पानि वाक्यानि तेषु नवै नैव पुरुषेच्छया अन्यथात्वं
विपर्यतत्वं संभाव्यते । कुतः ? इत्याह—सुधा इत्यादि । सुधा तेन पुरुषेच्छया अन्यथात्वं
प्रकारेण प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् अवोगव्यवच्छेदादिसंविधिप्राप्तेः । अथवा 'सुधा सौगतामिमत्
प्रकारेण प्रतिपत्तिप्रसङ्गात्' [५ ७२] इति माह्यम् । विशेषणानिसिद्धि स तान्न (सहितत्वात्) तौ
गर्दभादिप्रतीतिप्रसङ्गादिति ।

- २५ अथुना 'सामर्थ्याकश्च' इत्यादि व्याख्यातुमाह—तत् एव इत्यादि । तत् एव पुरुषेच्छया
अस्यथा संभावनाभावादेव सामर्थ्यात् भवति अयोगव्यवच्छेदादिप्रतिपत्तिः । क ? इत्याह—
वाक्यपु । किंभूतेषु ? इत्याह—एवकारतरप्रयोगादिकलेष्वपि । विवक्षया तत्प्रतिपत्तिरिति
येत् अत्राह—न विवक्षया तत्प्रतिपत्तिरिति । तथाहि—ॐ "पञ्चमस्तदंशान् व्याप्तः" । [प्र०
वा० ११] इत्यादि वाक्य अन्यथा विवक्षायामपि माग्यत्वात्वं संभाव्यते प्रमाणवापनात्,
३० प्रत्यक्षामासत् ।

(१) अत्राह—तत् एव इत्यादि । (२) अन्येन मह तावन्म्यं एवच्छिन्नसि । (३) अत्राह—तत् एव इत्यादि ।
धार्त्वं एवच्छिन्नसि तत्र तावन्म्यं एवच्छिन्नसि । (४) अयोगादिकश्च । (५) विशेषणयोः । (६) एवकारो
विशेषणः । (७) अत्राह—तत् एव इत्यादि । (८) एवकारो विशेषणयोः । (९) तद्विद्यात् ।
(१०) एवकारो विशेषणयोः ।

ननु यच्च एवकारप्रयोगविकलानि वाक्यानि कानिचित् मन्ति, कुतः तेषु इदमवगम्यते—
‘अयमर्थः अत्र एवकारस्य’ इति ? नहि शशशृङ्गस्य अयमर्थ इति शक्यमवसातुम् । अदर्शन-
मुभयत्र, इति चेत्, अत्राह—तद्ग्रहणत्वादिति । तेन सामर्थ्यलभ्येन अर्थेन ग्रहणम् उपादान
यस्य एवकारस्य तस्य भा[वा]त्तत्त्वात् । यथैव हि धूमः प्रतीयमानः स्वकारणमग्निं [त]द्विना-
भावाद्गमयति तथा अर्थोऽपि कुतश्चित् प्रतीयमानः स्ववाचकमन्यभिचार’ । तद्यथा, *‘नधुखे[ऽ]गे’ ५
[जैनेन्द्र० १।१। १८] इत्यनेन वोः (धोः)एवै(एवेप)योः प्रतिषेध उच्यमानः तयोः विकारि-
[विकारव] द्वावं सूचयति तदभावे तयोरभावात् प्रतिषेधानुपपत्तिः । ततो ज्ञायते ‘न वोः(धोः)
सर्वस्य खे’ इति, सोऽपि ज्ञायमानः श्रुतार्थापत्त्या एकदेशशब्दं गमयतीति, लोकेऽपि ‘स्थूलब्रह्मो
देवदत्तो दिवा न मुङ्क्ते’ इति वाक्य [५०८क] ‘रात्रौ मुङ्क्ते’ इति गमयति । एतत्
स्यात्कारेऽपि अतिदिग्गन्नाह—तथैव इत्यादि । तेन सामर्थ्यप्रकारेण स्यात्कारविकलेष्वपि १०
वाक्येषु । किम् ? इत्याह—स्वरूपादि इत्यादि ।

प्रमाणविरोधं दर्शयन्नाह—चैत्रस्याद्य (स्य इत्यादि ।)

[चैत्रस्यायोगे व्यवच्छिन्ने योगः प्रतिपादितो भवेत् ।

सर्वथा चैत्रता सिध्येन्न च स्याद्वादविद्विषाम् ॥३४॥

चैत्रो धनुर्धर एव इति तदयुक्तम्—पक्षधर्म एव इत्ययोगव्यवच्छेदेन विशेषणम् । १५
यदि पुनः अन्ययोगव्यवच्छेदेन पक्षधर्मं विशेषयेत् पक्षस्यैव धर्मो हेतुरिति; तद्विशेषणा-
पेक्षस्य हेतोरसाधारणता अन्यत्राप्यवृत्तेः इत्ययुक्तम्, कथम् ?]

(अयम)भिप्रायः—चैत्रस्य धनुषा अयोगे व्यवच्छिन्ने योगः प्रति-
पादितो भवेत् इतरथा ‘चैत्रो धनुर्धर एव’ इति प्रयोगानुपपत्तिः । सँ च सर्वथा,
कथंचिद्वा स्यात् ? आद्ये पक्षे चैत्रस्य धनुषा [अ]योगे व्यवच्छिन्ने सति न २०
चैत्रता सिध्येत् धनुर्भावः सिध्येत् । केषाम् ? इत्याह—स्याद्वादविद्विषाम् एकान्त-
वादिनाम् इत्यर्थः । सर्वथा तस्य तेन योगे गर्दभीक्षीरतापत्तिः तयोः अन्यथा एकान्त इति भावः ।

कारिका व्याख्यातुमाह—चैत्रो धनुर्धर एव इति इत्यादि । निगदेन विवृतमेतत् । ततः
किं जातम् ? इत्याह—तदयुक्तम् इत्यादि । तत् तस्मादुक्तन्यायात् अयुक्तम् अनुपपन्नम् ।
किम् ? इत्याह—पक्षधर्म एव इति अयोगव्यवच्छेदेन विशेषणम्, पक्ष-धर्मयोरेकत्वापत्त्या २५
गुणयोरसतापत्तेः (गुणिगुणयोरसत्त्वापत्तेः) पुनः अयोगव्यवच्छेदव्यवस्थापरेण अन्यत्र
दूषणमुक्तम्, त[द्] दूषयितु प्रकटयन्नाह—यत्रि(दि) पुनः इत्यादि । [पुनरिति] पक्षान्तर-
घातने अन्ययोगव्यवच्छेदेन अन्यो विपक्षः तेन अयोगः पक्षधर्मस्य तस्य व्यवच्छेदो निरासः
तेन विशेषयेत् पक्षधर्मं पक्षस्यैव धर्मो हेतुरिति कश्चिद् व्याख्याता *‘पक्षधर्मस्तदंशेन’
[हेतुवि० पृ० ५२] इत्यादेः । तत्र दूषणमाह की तिं [स्तद्विशेष]णेत्यादि । स च पक्षो ३०

(१) यथा स्यात्तथा ‘गमयति’ इति सम्बन्ध । (२) ‘धु’ इति घातो सज्ञा । (३) प्रयोग ।

(४) स्वशब्देन । (५) हेतुवि० पृ० ५० । (६) अन्ययोगव्यवच्छेदे । (७) धर्मकीर्ति । (८) “तद्विशे-
षणापेक्षस्यान्यत्रानुवृत्तेरसाधारणतैति चेत्, न, अयोगव्यवच्छेदेन विशेषणात् ।”—हेतुवि० पृ० ५२ ।

विश्लेषणं च [५०८ क] तत्, तस्मिन्पेक्षा यस्य, तद्विषया तद्विश्लेषणे, तद्विश्लेषणांविषयः
 तस्य । कस्य ? हेतोः विज्ञस्य । किम् ? इत्याह—असाधारणता । कुतः ? इत्याह [अन्य
 प्रापि विप]क्षेऽप्यवृत्तेः । अत्र सृष्टिं कृपणमाह—इत्येवं परेणोच्यमानम् 'अयुक्तम्' इत्यनुवर्तते ।
 क[बम् इ]ति प्रश्ने, केन प्रकारेण [अ]युक्तम् इति ?

५ अस्योत्तरमाह—अन्ययोगव्यवच्छेदात् इत्यादि ।]

[अन्ययोगव्यवच्छेदात् सपक्ष एव सन्निति ।

सोऽपि चेत् पक्षधर्मं स्यात् एवकारस्य किं फलम् ॥३७॥

समातीय सन्नेव हेतुरित्ययोगव्यवच्छेदे दृष्टानित्यत्वे प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्
 हेतुत्वप्रसङ्गभयात् 'समातीय एव सन्' इति अन्ययोगव्यवच्छेदेनैव विश्लेषयेत्, तत्रैव
 १० विश्लेषितोऽपि तद्धर्मः सन् एकान्तमतिक्रम्य यदि वस्तुत्वभावेन पक्षधर्मः स्यात् तर्हि
 पक्षे एव सन्निति विश्लेषितोऽपि समातीये वर्तेत स्वरसतः अनेकान्तावलम्बनात् । न
 च तदन्तर्भावितः अन्ययोगः]

[अन्य]योगव्यवच्छेदेन हेतुना सं(सन्)विद्यमानः सपक्ष एव नान्यत्र तद्विक्रमे
 हेतुरिति [संभव्याः]स इत्थंमूलोऽपि चेद् यदि पक्षधर्मः स्यात् इतरथा बाहुप्लवादिषु

१५ अपक्षधर्मः स्यात्, तदपेक्ष एव सन् सपक्षे किं स्यात् ? स्यादेव । विश्लेष्येण सह एवकारस्य
 लक्ष्यारणे किं फलम् इति चेत् ? अत्र 'तदुच्य एव सन्' इत्यत्र किं फलम् ? अतुल्ययोग-
 व्यवच्छेद(व) इति चेत् अल्पप्रापि स एवास्तु । तुल्ययोगव्यवच्छेदः कस्मान्नेति चेत् ?
 पक्षयोगव्यवच्छेदो भवतोऽप्यस्तु, विपक्षवत् पक्षोऽपि अल्प एव । एतत् परे परिश्रयन्ति इत्थम्—

२० "अनुमेयेत् क्व(येऽप्य)तदुच्ये सद्भावाः" इत्यत्र अनुमेये प्रथमे हेतोः सद्भावमभिप्राय
 "तदुच्य एव" इत्युच्यमानम् लक्ष्यमिषेपकं न भवति, यथा "द्वौ पुत्री घनयांबभूव नरं
 नारायणमेव च" इति 'नारायणमेव' इति भ्रुतिः नरमुक्तं न निवचति, अनुच्यनिषेधपरत्वात् ।
 अत्रापि इदमस्योत्तरम्—अन्ययोगव्यवच्छेदात् इत्यादि । एवमर्थं च स तु '(सम्)सपक्ष एव'
 इत्यभिप्राय(यः) । 'पक्ष एव सन्' इत्युक्ते यथा परेण [५ ९क] 'पक्षधर्मः' इत्युक्तो
 'तद्विषय' इत्युक्तम् ।

२५ कारिकायै प्रकृत्युक्तिं "सन् समातीय एव" इत्यवधारणे पर्यामिप्रायं द्योतयन्नाह—
 समातीये सन्नेव इत्यादि । समातीये सन्नेव नाऽसम् मनागपि हेतुः इत्येवम् अपो
 गव्यव्यवच्छेदे अङ्गीक्रियमाणे दृष्टानित्यत्वे साम्ये प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् भावि दाण्यात्सन्-
 स्यापि तत्रकारस्य सपक्षोक्तेःसहृतेः अहेतुत्वप्रसङ्गभयात् अन्ययोगव्यवच्छेदेनैव विश्लेषये-
 यन्नः 'समातीय एव सन्' इति ।

(१) अत्र प्रविशुक्तिः । (२) अत्र प्रतिशुक्तिः । (३) "अहेतुत्वाकार्येण—अनुमेये—अनुच्ये
 सद्भावाः वास्तवताभक्तिः । विहित —" हेतुकि टी ५ २२२ । (४) "नरं च नारायणमेव चारी स्वता
 सुती द्वौ अन्वयावभूतव"—इति द्वितीयो ५ २३० । (५) "पक्षधर्मस्त्वस्यैव स्यात्ते हेतु" हेतुकि
 ५ २२ । (६) "तत्र हेतुत्वप्रसङ्गमेव तत्र च सन् समातीय" इत्यादिर्न कुत्रैव ब्रह्म—य वा
 महोत्तर ३११६९ ।

एतद् दूषयितुं सूत्रार्थमाह—तथैव इत्यादिना । तथैव अन्ययोगव्यवच्छेदप्रकारेणैव विशेषितोऽपि तद्धर्मः सन् एकान्तमतिक्रम्य विशेष्येण सहोदितो निपातो व्यतिरेचकः अन्ययोगव्यवच्छेद-
नियमपहाय । केन ? इत्याह—वस्तुस्वभावेन शब्दमाहात्म्येन यदि पक्षधर्मः स्यात् । तर्हि
पक्षे एव सन्निति विशेषितोऽपि सजातीये वर्त्तेत । कुतः ? इत्याह—स्वरसतः स्वभावेन
अनेकान्तावलम्बनात् । अन्ययोगव्यवच्छेदेऽपि ‘अनुक्तम्यैव व्यवच्छेदो नेतरस्य’ इति योऽयम् ५
अनेकान्तः तस्याश्रयणात् कारणात् ‘पक्ष एव सन्’ इत्युक्तेऽपि सपक्षे वृत्त्यनिषेधः । दृश्यते
हि पूर्वोक्तस्यैव एकस्मिन् वाक्ये पञ्चादप्युक्तस्याऽनिषेधः, तद्यथा ।

※“जिन एव परा भक्तिः सर्वज्ञे नरसेविधं (चिते) । सिसासने (?) तस्य सर्वदा ॥”

अस्याप्रमाणत्वे प्रकृते कः समाश्वास इति न किञ्चिदेतत् ।

यत्पुनरुक्तम्—‘असाधारणता स्यात्’ इति, सोऽपि (सापि) न दोष इति दर्शयन्नाह—न च १०
इत्यादि । [५०९ख] कुतः ? इत्याह—तदन्तर्व्याप्तेः इत्यादि । विचारितमेतत् । तत्र ‘पक्ष एव
सन्’ इत्युक्तेऽपि असाधारणता नाम दोषः, अयं तुं स्यादिति दर्शयन्नाह—अन्ययोग इत्यादि ।

यच्चान्यदुक्तम्—※“क्रियया सहोदितोऽत्यन्तायोगमेव च व्यवच्छिनत्ति निपातो
व्यतिरे[च]कः ।” [प्र० वा० ४।१९०] इति, तत्र दूषणमाह—प्राप्तम् इत्यादि ।

[प्राप्तं नीलं सरोजैकरूपं व्यक्तमिदं जगत् ।

१५५

नित्यं समन्ताद्भवत्येव चेन्नीलं सरोजमिति ॥३६॥

नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदैकान्ते स्वकालादिनियमाक्रान्तं
सर्वं नीलमयं सरोजात्मकं शाश्वतं जगत् स्यात् । ततो नीलं सरोजमित्येव न स्यात्
व्याघातादिति । कथमन्यथा अनेन ‘पक्षस्य धर्मो भवत्येव’ इति नाश्रियेत ? यतोऽ-
योगव्यवच्छेदेनैव विशेषयेत् ? तन्न न च स्याद्वादे काचिदनवस्थितिः, स्वयमभिमत- २०
वस्तुतत्त्वप्रत्यायनात् ।]

नीलं सरोजं भवत्येव इति चेत् यदि तर्हि समन्तात् नित्यं सर्वदा नीलं
सरोजैकरूपं व्यक्तं यथा भवति तथा इदं जगत् प्राप्तम् । [अयम्] अभिप्रायः—सर्वथा,
कथंचिद्वा नीलं सरोजं भवत्येव ? प्रथमपक्षे अयं दोषः । अन्यत्र अनेकान्त इति ।

कारिकाविवरणमाह—नीलम् इत्यादि । नीलं सरोजं भवत्येवे[ति एव] मत्यन्तायोगव्य- २५
वच्छेदैकान्ते अङ्गीक्रियमाणे । किम् ? इत्याह—स्व इत्यादि । काल आदिर्यस्य द्रव्यादेः स तथोक्तः
पुन[ः]स्वशब्दो(च्चे)नास्य कर्मधारयः तेन नियमः तेन, स च अतिक्रान्तो येन तत्तथोक्तम्, सर्वं
नीलमयं जगत् स्यात् । किं नीलमयमेव स्यात् ? न, इत्याह—सरोजात्मकं जगत् स्यात् ।
शाश्वतं नित्यं स्वकालनियमातिक्रमात् । ततः को दोषः ? इत्याह—तत् इत्यादि । तस्मात् अन-
न्तरैकान्तात् नीलं सरोजम् इत्येव न स्यात् । कुतः ? इत्याह—व्याघातादिति । ‘यदिति’ ३०

(१) कथंचिदिति पक्षे । (२) ‘यदिति’ व्यर्थमत्र ।

यदि नीलमर्ष[न] मरोज्जात्मकम् अथ संशयमर्ष[न]नीलात्मकम् इत्यनयोः अन्योन(ऽन्य)
विरोधात् ।

स्थानमत्तम्—'नीलं सरोजं मन्वत्वेन' इति वचनेऽपि नार्थं दोषः यथाभावस्वभावात् अमि-
धानप्रवृत्तेरिति चेत् अत्राह—कथमित्यादि । [५१ क] अनेनै, अथ्य दोषस्य अभावप्रकारेण
५ अन्यथा पक्षस्य धर्मो हेतु[ः]भवत्येव इति कथं नाधिपेत् यतोऽनामयणात् अयोगम्यबन्धे
देनैव विद्येपयेत् । । प्रकृतं निगमयन्नाह—तत्र इत्यादि ।

ननु स्वाहापेऽपि तथैव दोषः इत्याह—न च इत्यादि । [नच]नैव स्वाहादे क्वाचित् अन-
वस्थितिः भाषानामवस्थितेरभावात् । कुतः ? इत्याह—स्वयं त्वेनस्य अमिमत्त बहस्तुतर्ष
तस्यैव प्रत्यापनात् ।

१० पुनरपि वक्षत्रमिप्रेतमर्ष इत्याः सूचयन्तीत्येकान्ते इत्यप्यमाह—एवकार इत्यादि ।

[एवकार स्वत स्वार्थे स्वयममनुवर्तयन् ।

वक्षत्रमिप्रायमित्यत्र यथा श्रूयेत तथा पर' ॥३॥]

एवमयो वक्षत्रमिप्रायमेव सूचयन्ति इत्येकान्ते यथा एवकार' मिश्रप्रक्रम वक्षारो
वेति यदा स्वायप्रतिपादने कथञ्चित् शक्तिस्वामाख्यं न भवेत् स्वेच्छया क्रम न लक्ष्येत् ।
१५ योगरूपेषु दाराः पण्यगरीत्यादिष्वपि मेदप्रतिपत्तौ शब्दशक्तिरेवानुपान्तम्या । विचारितं
चैतत् "स्वामाधिक्रवादिमिधानस्य एकश्लेषानारम्भः" इत्यत्र भगवद्भिः पूज्य पादैः
शब्दानुशासनदर्शं । पद्माधिक्रः समयः स्वार्थप्रतिपादने पुरुषाभिप्रायाधीनपक्षेत् ;
न तावन्मात्रेण व्यवहारामावात् । पदान्तरसन्निधाने स्वत एव विशिष्टावप्रतिपादने
कथं वाचकस्य स्वत एव शक्तिः प्रत्यास्यायेत् ? एकपदस्य नानाव्यप्रतिपादनसंभवे
२० सवथा नियमासंभवात् एकान्तो न सिध्यति इत्यलं प्रसङ्गन]

एवकारः स्वार्थे अयोगम्यबन्धेनाशौ श्रूयेत स्वतो बोधेन । किं कुर्वन् ? इत्याह—
अनुवर्तयन् अनुवर्तमानं प्रयुञ्जानः मिश्राधिक्र अथेतनस्वापि हेतुकृत्वम् । किम् ?
इत्याह—स्वक्रमम् स्वस्य आत्मनः क्रमम् । किंमनुवचयन् ? इत्याह—वक्षत्रमिप्रायमिति ।
क ? इत्याह—अत्र विपक्षा दार्यार्थ इत्येकान्ते । तदन्त्यत्र अतिविद्वान्नाह—यथा एवकार तथा
२५ परोऽन्यस्तादिः (न्यः स्वातादिः) आदिशब्दः निपातराक्षिमहात्मः श्रूयेत अनुवर्तयन्
स्वकर्म वक्षत्रमिप्रायम् । न चेत्तम् व्यवधानेन प्रयागेऽपि व्यावक्षिणेणारिना मा[भि]
संक्षप्यते तावन् ततः तदर्थाऽप्रतिपत्तेः इति भावः ।

कारिकाविवरणमाह—एवमयो वक्षत्रमिप्रायमेव नार्थं सूचयन्ति इत्येकान्ते सति यथा
येन प्रकारेण एवकार' मिश्रप्रक्रमः, मिश्र' विश्लेषणादिभ्यतिङ्गमेण प्रक्रमः प्रयोगपरिपादि
३० र्थेव स तयोक्तः, तस्यैव (तथैव) वक्षारो वचनोन्तित्वसम्बन्धात् [तत्रेवेति] गम्यते । न
केवलं वक्षारु किन्तु 'वा' इति । इति शब्दः [५१० क] प्रकरणाधी वा [एवं] प्रकारोऽन्योऽपि

शब्दः । तत् किं कुर्यात् ? इत्याह—क्रमं स्वविन्यासस्थितिं न लङ्घयेत् पुरुषकारणे अन्यत्र उद्दिष्टो विशेषणादिना न सम्बन्धमर्हेत् यथान्यासमेव (थान्यासमेव) तमर्थं गमयेदित्यर्थः । कदा ? इत्याह— यदि (यदेत्यादि) यदा शक्तिस्वाभाव्यं कथंचित् केनचित् प्रकारेण निगदितेन स्वार्थप्रतिपादनेन भवेत् । केन कृत्वा ? इत्याह—अस्तेच्छया (स्वेच्छया) पुरुषेच्छानुवर्त्तनेन, शब्दशक्तिस्वाभाव्ये तु तं लङ्घयेत् अन्यत्र निर्देशेऽपि विशेषणादिसम्बन्धमन्तरेण तदर्थप्रतिपत्तेरिति । कथं तर्हि ५ तत्स्वाभाव्ये एकस्मिन् कामिनीकाये 'दाराः' बहुवचनम् ? तस्य बहुत्वे नियतत्वात् । षण्णां नगराणां समूहे 'षण्णगरी' इत्येकवचनम् ? अस्य एकत्र नियमात्, षण्णगरव्यतिरेकेण तत्समूहाभावात् । दृश्यते च तद्वचनम्, ततो मन्यामहे विवक्षार्थाऽशब्दा (रथाः शब्दाः) इति, तत्राह—योग इत्यादि । [योगरूढेषु] दाराः [ः] षण्णगरी इत्यादिष्वपि ध्वनिपु न केवलं पूर्वेषु भेदप्रतिपत्तौ बहुत्वैकप्रतिपत्तौ शब्दशक्तिरेव अनुगन्तव्या न विवक्षामात्रम्, अन्यथा तत एवचनानादि- १० प्रसङ्गात् । विचारितं चैतत्—*“स्वाभाविकत्वादभिधानस्य एकशेषानारम्भः” [जैनेन्द्र ० १।१।१००] इत्यत्र भगवद्भिः पू ज्य पा दैः शब्दानुशासनदक्षैः इति ।

पुनरपि परमतमाशङ्कते दूषयितुं पदावधिक इत्यादि । पदमवधिर्यस्य स तथोक्तः । कः ? इत्याह—समयः शब्दागमः । स किम् ? इत्याह—पुरुष इत्यादि । [५११क] पुरुषस्य वक्तुः अभिप्रायः समिच्छा तदधीनः तदायत्तः स्वार्थप्रतिपादने इति चेत् ; अत्राह—न इत्यादि । १५ यदुक्तं परेण तन्न । कुतः ? इत्याह—तावन्मात्रेण पदमात्रेण व्यवहाराभावात् शब्दस्य प्रवृत्तिरूपस्य निवृत्तिरूपस्य वा] व्यवहारस्याऽयोगात् । न खलु घट इति वचनमात्रेण तद्भावः ।

स्यान्मतम्—पदान्तरेण अभिसम्बन्धाद् विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः, ततो व्यवहार इति, तत्राह—पदान्तर इत्यादि । विवक्षितपदाद् अन्यत् पद तदन्तरम् तस्य सन्निधाने सति स्वत एव आत्मनैव पुरुषकृतसङ्केतमन्तरेण विशिष्टार्थप्रतिपादने अङ्गीक्रियमाणे । न हि सर्वा वाक्यार्थ- २० प्रतिपत्तिः सङ्केतमपेक्षते असङ्कत् पूर्ववाक्यादपि केषांचित् सुधियाम् अर्थप्रतीतिदर्शनात् कथं स्वत एव शक्तिः बाध (वाच) कस्य प्रत्याख्यायेत ? एवमभ्युपगम्य पदावधिकस्य समयस्य पुरुषाभिप्रायाधीनत्वमिदं दूषणमुक्तम् ।

अधुना तत्रापि तदधीनत्वं नास्तीति दर्शयन्नाह—नानार्थ इत्यादि । नानार्थस्य अनेकार्थ-स्योक्तभ्य (स्यैकस्य) पदस्य प्रतिपादनं (न) संभवे, यथा *“अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” २५ [मैत्रा ० ६।३६] प्रत्यत्र (इत्यत्र) वाक्ये अग्न्यादिपदस्य वक्त्रभिप्रायमेव शब्दाः सूचयन्तीति नियमासंभवात् सर्वथा अयं परकीय एकान्तो न सिध्यति । तथाहि—यदि वक्त्रभिप्रायमेव शब्दाः सूचयन्ति, तर्हि वक्तुः मीमांसकस्य अग्निः स्वेत्य (अग्निहः श्वा इत्य) भिप्रायाभावात् कथं कीर्त्तः ततः स्वार्थं (° श्वा) प्रतिपत्तिर्येन उच्यते—

(१) ज्ञातव्य । (२) इति । (३) दाराशब्दस्य । (४) एकवचन बहुवचन च । (५) विवक्षात् । (६) समये । (७) पुरुषेच्छाधीनत्वम् । (८) अग्निं हन्तीति अग्निह श्वा तस्य उत्र मायम् अग्निहोत्रमिति । (९) धर्मकीर्त्त । (१०) 'श्वा' इत्यर्थस्य ।

ॐ "[तिन] अभिहोत्रं पुहुयात् स्वर्गकाम इति भ्रुतौ ।

सादेत् [५११क] अर्मांसमित्येव नार्भः इत्यत्र का प्रमा ॥"

[म० षा० ३।३१८] इति ।

[तस्य] व्याख्यातव्येव वक्ष्य इत्युच्यते न व्याख्यातक्यविद्यार्थो [इ] विक्रवापि समुक्तिः
५ श्रोतरि प्रमेयस्य प्रतिभासनात् । पषत्क (पषट्क) मुपसंहरन्नाह—इत्येवमर्थे (म् अलं) पयात्
प्रसङ्गेन वचनपरस्परया ।

अथ मत्वम्—न परमाणुव्यतिरेकेण वजाः पशानि वाक्त्वानि च सन्ति अत्र (अन्यत्र) संभूतेः,
तत्त्वमुच्यम् ॐ "तद्भिदाः (तद्भेदाः) प्रतिलम्बवर्णपदवाक्यास्मा" [सिद्धिवि० ४।१] इति ।
तत्राह—पदमित्यादि ।

१० [पदमभिर्घ्नं मिश्रीः स्वीः आकारैरवभासते ।

सदसद्भिर्विधा ज्ञानमात्मनीति प्रचक्षते ॥३८॥

यथादर्शनं ज्ञानतत्त्वव्यवस्थायामनेकान्तप्रसङ्गात् तत्त्वमेकरूपं रूपमिष्यददृष्टपूर्वमा-
स्येयम् । तथा च व्यलीकमात्रानिर्मासमध्वरं विदुषवर्षनिर्मास पदमदृष्टपदार्थं वाक्यमप्य
प्रतिपिद्मम् अक्रमप्रतिपत्तेः । दृष्टहानिरदृष्टरूपनेति चेत् संवितावपि समानः प्रसङ्गः ।

१५ तद्भेदादेदात्मकस्ये अन्यत्र कं प्रद्वेप ?]

तत्त्वमेवमत्र—सौगतस्य धित्रीकज्ञानोपगमे जैनस्य वर्णावि[ः]सिद्धः । तद्वन्युपगमे निरसृष्ट-
रबोपगमाद् वैवाकरजस्य इति न तथागतस्य पतस्य (पर) फलपाठाद् विमोक्षः इति । पदम् इत्युप-
स्यणम् वर्णवाक्ययोः ततो वर्णः परं वाक्यं वाच्यमासते । कैः सह ? इत्याह—आकारैः
मेरैः । किंमूतैः ? स्वीः आरमीयैः । कर्मणिन् तदात्ममूतैः, जन्यया सत्त्वासिद्धेः, समवापि

२० सम्बन्धनिषेधात् । पुनरपि किंमूतैः ? इत्याह—मिश्री परस्परविक्रमण्यैः । किंमूतं तत् ? इत्याह—
अभिर्घ्नं स्वावपवसाधारणम्, अथवा निरसम् । पुनरपि किंमूतैः ? इत्याह—सदा (सद्य) सवृमि
रिति जैनमठापेक्षया सवृमिः विद्यमानैः वेयाकरजविशेषदर्शनापेक्षया असवृमिः । अत्र
निर्दर्शनमाह—यथा इत्यादि । यथा येन प्रकारेण ज्ञानम् आकारैः तदाविधैः अवभासते
इत्येवं केचित् प्रचक्षते जैनाः वेयाकरण्यात् ।

२५ मत्तु क तद् [क] भासते ? स्वात्मनि इति चेत् विज्ञानम् । अन्वयिन् प्रत्यक्षे चेत्, न ;
वमिषेधात् [५१०क] सतीऽपि तस्यै वत्तम्यानमात्रपर्यवसानात् । नातुमानेऽपि प्रत्यक्षामात्रे
वत्तमात्रात् इति चत् आत्मनि अनकस्मिन् स्वरूपमवेदनपरिणामात्मनि तदवभासते इति
मूतः । तदुचं न्या य वि मि श्व चे—ॐ "आत्मनाऽनेकरूपेण" [न्यायवि० १।८] इत्यादि ।
पूर्वपूर्ववर्णव्यवहारितसंस्कारस्य अस्यवर्णवर्णव्यात् पूर्ववर्णवर्णव्यवहारे सति मानतां प्रत्यक्षमुपजावते,

(१) अत्र प्रति पृष्टा । (२) प्रकरणम् । (३) स्तोत्रवाचिको मतसिद्धिः । (४) विज्ञानवात्ः स्वात्,
अथवा विज्ञानकमतापत्तिः । (५) मत्तुमत्तव । (६) अनुमानात्त्वव्यवहारे । () "वादेवहितवीजावाम् वैव
प्यविना सह । आदृष्टिरीवाक्यां शुद्धी लघ्वीऽवभासते इ"—वाक्यप ३।८५। न्यायकुमु दि इ ७४९ ।

(न)तज्ज्ञानविशेषाच्च द्विरूपता ।” [प्र० समु० १।१२] इति वचनात् अतिवर्त्तेत निराकारा स्यात् इत्यर्थः । वेदकाकारं दूषणमाह—वेदकाकारः । किभूतः ? असंवेद्यः । कथम् ? इत्याह—तद्व्यतिरेकेण धाराकारव्यतिरेकेण कथंचित् प्रत्यक्षादिप्रकारेण । नहि नीलादिव्यतिरेकेण निरञ्जं ज्ञानमनुभूयते । कथं चेतनां [ऽय]मतदाकारो यतः चेतनत्वात् स्वसंविद्धिः तस्य स्यात् । निगमनमाह—तन्न इत्यादि ।

ननु न वेद्याकारः सवेदनादन्यः, किन्तु परमार्थतोऽतद्व्यतिरेकं तद्वतीव प्रतिभातीति चेत्, अत्राह—तदभेदेकान्ते विभ्रमवशादन्यथावभासः सागतयेव प्रतिभासनम् । अत्रोत्तर बहिरपि न केवलम् अन्तः, विभ्रमवशादन्यथावभासः कल्पेत । कस्य ? पदादेः । किभूतस्य ? निःकलस्यैव ।

ननु वर्णादिस्फोटस्य तदवयवा व्यञ्जका इष्यन्ते, तेषां चाविद्यति (चाभिव्यक्ति) क्रिया व्यापारः । नहि मरीचिकाजले (लं) काति ढ (काञ्चिद्) र्थक्रिया विधातुमलमिति चेत्, अत्राह—मिथ्याकारैः इत्यादि ।

[मिथ्याकारैर्यथा ज्ञानमेकं जातुचित्तथा ।

द्वैध्यं मिथ्याक्रमैः वाक्यं व्यज्यते व्यञ्जकैः पदैः ॥४०॥

नानानिर्भासैरेकं ज्ञानं यदि वितथैरर्थैरपि व्यज्येत ; वितथक्रमैः पदैः वाक्यं व्यङ्ग्यं किन्न् भवेत् विशेषाभावात्]

मिथ्या असत्यैराकारैः अंशैः यथा येन तद्द्वारेण प्रतिपत्तिप्रकारेण ज्ञानम् एकमद्वयं द्वैध्यं त्यद्यत (व्यज्यते) जातुचित् कदाचित् तथा मिथ्याक्रमैः मिथ्या क्रमो येषां [५।१४क] तैः इति । वाक्यम् उपलक्षणमेतत्, तेन वर्णः (णं) पदं व्यज्यते । किं कैः ? इत्याह—व्यञ्जकैः वर्णपदवाक्यावयवैः इति ।

कारिकाविवरणमाह—नाना इत्यादि । नानाभि (नि)र्भासैः वेद्याकारैः एकं निरञ्जं वितथैरर्थैरपि यदि व्यज्येत ज्ञानं वितथक्रमैः पद (पदैः) वाक्यं व्यङ्ग्यं किन्न् भवेत् ? भवेदेव । कुतः ? इत्याह—विशेषेत्यादि ।

ननु नित्यो व्यापी च स्फोटः परैरिष्यते । न च तथाविधस्य वेदनमिति चेत्, अत्राह—न ज्ञाये [ते] त्यादि ।

[न ज्ञायेत नोत्पद्येत न नश्यत्येकमञ्जसा ।

धीवर्णपदवाक्यादि तद्विचित्तवितथात्मना ॥४१॥

(१) “विषयज्ञानतज्ज्ञानभेदाद् बुद्धेर्द्विरूपता । स्मृतेरप्युत्तरे काले न ह्यसावविभावित ॥”—प्र० समु० । (२) वेद्याकारश्चान्यापि सवित्ति सवेदने । (३) वेद्याकारसहितेव । (४) द्विधा भाव द्वैध्यम् । (५) “नानेकावयवं वाक्यं पदं वा स्फोटवादिनाम् । निरस्तभेदं पदसत्त्वमेतत् ”—स्फोटसि० श्लो० २९, ३६ । “वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्ययोऽर्थप्रत्यायकः नित्यं शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति ”—सर्वदं० पृ० ३०० । द्रष्टव्यम्—न्यायकुसु० पृ० ७४५ टि० ९ ।

आत्मानं स्वस्वरूपमद्यभासयेत् । कथा ? अविद्याया । तत्किं कुर्यात् ? इत्याह
नाक्रममित्यादि । अक्रम कमरहितं सक्रमं क्रमपरिव कुर्यात् गृहीयात् कर्तव्यः क्रि
सामान्यवाचित्वात् । किम् ? न कथादेव तज्ज्ञानम् ? किम् ? पदम्, उपसङ्गपमे
वर्षादिः । कथा ? अविद्याया इति ।

- ५ स्वान्तम्—न ज्ञानमन्यथा आत्मानमद्यभासते, अतप्रतिसदा (तत्प्रतिमाना) इत्यथा
मासनात् । क्वलं विरूपबुद्धिः प्राज्ञाभाहकसंविधिभेदकसुपितनिव यद्व्य (तद्व्य) इत्यपि
[त] एव केनचिदुक्तम्—ॐ 'प्राज्ञाभाहकसंविधिभेदधानिव लक्ष्यते' [प्र० वा० २।३५]
न 'गृह्यते' इति' तत्राह—यदि पुनः इत्यादि । [यदि] चेत् पुन इति वितर्के । ज्ञानपर
भव । किमुताः ? इत्याह—[५१३ क] सवया मिथा परस्परव्यावृत्ततत्रः तत्र
१० इत्यभ्यासे (स्यभ्याहारोऽ)न्यथा बंध (सन्ध)स्य निः[ः]कस्त्वासिद्धेः । ततः किम् ? इत्याह—
कारणात् न कुतश्चित् कथं चिदेकत्वेन उपलभ्यममेतत् तेन स्पृष्टत्वेन वीर्यत्वेन सात्वत
प्रतिभासेरन् । नहि यत् पूर्वं यन्न भवति तत्रूपण स्वमादिषि ज्ञानं तत् प्रतिभाति, इतरथा यत्
रूपं च रसात्मना प्रतिभासेत् । नास्ति च तत्परमाणुषु प्रत्येकं समुचितेषु वा तदेकवाचिकमि
प्रतिभा सन्ते च, संज्ञाप्रतिबन्धदशायापि स्पृष्टस्यैकस्य दर्शनात् । तदुक्तं धर्मै की ति ना ।
१५ ॐ "सरूपयन्ति किं ज्ञानं स्पूलामासं च तेजसः ।"

[प्र वा० २।३२१] इति

- स्वान्तम्—नामात्सेप आकारः स तु मायाकारोऽन्नेव ॐ "मायापरीधिप्रभृतिप्र
भासवदसत्त्वेऽप्यदोष" [प्र० वार्तिके ३।२११] इति बध्नादिति चेत् अत्रा
वेद्याकार इत्यादि । वेद्याकारः मायाकारः स्पृष्टेकस्यः 'यदि' इत्यनुवर्तते पुनः वेदका
२० कारविलक्षण एव, वेदकः येनासौ वेद्याकारो गृह्यते, तदभावे तद्वप्रतीतिः । स्वतः प्रती
तिरिति चेत् प्राप्तं ज्ञानत्वम् इति चित्रैक्यत्वसिद्धिः । न चेत्तत् परस्य पथ्यम् ततो ज्ञाना
एवासौ । स आदियस्य संवदनाकारस्वाप्यभावे तद्वसिद्धिः । नहि क्रियारहितं क्रम आ
तवेद्याकारः तस्माद् विलक्षण एव मिन्न एव संविस्त्वमाह(वे) ज्ञानस्वरूपं स्वसंवे
कप्रप्रतिवर्तते अतिक्रमेत् वेद्याकारोऽचेतनः स्वात् इत्यर्थः । तथा च ॐ "यद्वधमा
२५ तज्ज्ञानं यथा सुखादि" इत्यस्य अनेन व्यभिचारः । [५१३ क]

अनेन ॐ "नान्योऽनुमाभ्यो बुद्ध्यास्ति" [प्र वा २।३२७] इत्यादि निरस्त

अत्र निरस्तमाह—अर्यान्तरत्तु इति । नीलमाह अम्योऽर्थः तन्तरम् पीत्यादि ।
वापि) तत्रैव तद्वत् इति । यथा पीठं गीळम्बभावमतिकर्तते तथा वेद्याकारोऽपि संविस्त्वम
मिति । यदि वा संविस्तु कर्त्री स्वभाव नीलभावरूपताया (तथा) इत्यात्मानं ॐ "विपयश्च

(१) प्रतिभासाहैतत् । (२) धर्मवैतिह्य । (३) इत्युक्तमपि तु 'कल्पते'—आधाति इत्युक्त
(४) "ते परस्परं मिथा बध्ना तज्ज्ञानं स्पृष्टमाहं स्पृष्टाकारं केव क्वेव अरूपमिति ? यद्वत्स्वक
स्पृष्टमस्ति च तत् ज्ञानाकारम् । यत् ज्ञानाकारं स्वैर्यं तद्वत्तु तद्वसि ।"—प्र वा मन्तेरव ।

यत्पुनरुक्तम्—‘भेदवानिव लक्ष्यते न गृह्यते’ इति, तत्राह—सर्वान् सत्त्वादीन् विकल्पा-
[न् अ]तीतं तत्त्वं ज्ञानस्वरूपं यदि निरंशं वेद्यं (वेद्याद्यं) विकलं सत् सांशमिव समेदमिव
लक्ष्येत (क्ष्यते) विकल्पेन व्यवसीयेत (यते) न प्रत्यक्षेण गृह्यते, तद् अनन्तरोक्तम् इतरत्रापि
पदादावपि समानम् । शक्यं हि वक्तुम्—अविकल्पबोधेन पदादि अक्रमं प्रतीयते, तदुत्तरकाल-
भाविन्या तु विकल्पबुद्ध्या सक्रममिव व्यवसीयते । ननु सकलं ज्ञानं स्वरूप एव मग्नं कथं ५
पदादौ भिन्ने प्रवृत्तिमत् ? स्वरूपे मग्नमिति कुतः ? इतरथा, ज्ञानं तत्र भवे (तन्न भवेत्) ।
लक्षणान्तराभावात् इति चेत्, अत एव पदरूपेऽपि [५१५क] मग्नमित्यप्यस्तु । तथाऽदर्शना-
न्नेति चेत्, इतरत्र समानम् । तथा कल्पनमुभयत्रापि ।

भवतु तर्हि ‘वा (वर्ण)पदवाक्यादि जन्मादिरहितम्’ इति चेत्, अत्राह—अनादि
इत्यादि । न विद्यते आदिनिधने जन्मविनाशौ यस्य तदनादिनिबंधस्यादि (निधनम् तत् १०
सादि) निधनवदक्रमं हेतुफलक्रमरहितं क्रमादिव (क्रमवदिव) हेतुफलक्रमवदिव प्रतिभासत
इति एवं तत्त्वस्य ज्ञानादिस्वरूपस्य कुतश्चित् प्रत्यक्षात् अनुमानात् अन्यतो वा स्वभावतः
स्वभावेन सिद्धो (द्वौ) निर्णीतौ सत्यामेवं (व) स्यात्, अन्यथा स्वभावतः तत्सिद्धयभावप्रकारेण
सर्वत्र सुखादावपि अनाश्वासप्रसङ्गात् । तथाहि—‘न सुखादिकं नाम किंचन, केवलं सुखादिक-
मिव न (व तत्) प्रतिभासते, ‘प्रतिभासत इव’ इत्यपि स्यात् । ननु नास्त्येव सुखादिनीलादि- १५
व्यतिरेकेण परस्य प्रतिभासनम्, सुखादिनीलादेश्च विचार्यमाणस्यायोगात्, प्रतिभासनेऽपि
भ्रान्तता इति चेत्, अत्राह—सर्वथा इत्यादि । निरूपितमेतत् ।

अत्राह प्र ज्ञा क रः—*“प्रतिभास[मा]नस्य विभ्रमायोगात् प्रतिभासाद्वैतमस्तु”
इति, तत्राह—ध्वनिभ्यः इत्यादि ।

[ध्वनिभ्यो वाचकं भिन्नं श्रद्धेयं विदुर्वुधाः ।

२०

ज्ञानतत्त्वं विनिर्भासाद् व्यतिरिक्तं तथाऽन्यथा ॥४३॥

यथादर्शनमिति परीक्षानिमित्तं न भवति, प्रमाणागोचरं । तन्न...]

ध्वनिभ्यः पदादिव्यञ्जकेभ्यो वाचकं स्फोटाख्य भिन्नमर्थान्तरभूत श्रद्धेयं श्रद्धागम्यम् न
प्रमाणगम्यं स्यात् । अन्यथा तथा ज्ञानतत्त्वं श्रद्धेयं विदुर्वुधाः । किंभूतम् ? इत्याह—
विनिर्भास इत्यादि । विधा (विविधो) विचित्रो वा सुखादिनीलादिनिर्भासः तस्माद् व्यति- २५
रिक्तमिति । अत्रायमभिप्रायः—प्रतिभासाद्वैतं स्तम्भादिस्वभावम्, अन्यद्वा स्यात् ? प्रथमपक्षे
आह—*“यथादर्शनम्” [प्र० वा० २।३५७] इत्यादि परीक्षायाः [५१४ख] निमित्तं न
भवति, जीवादितत्त्वाप्रतिकूलं हि तत् इति । द्वितीये दोषमाह—प्रमाणागोचरम् इत्यादि । तन्न
युक्तम्—*“अज्ञातार्थप्रकाशो वा इति पारमार्थिकं प्रमाणलक्षणम्” [प्र० वार्तिकाल० पृ०
३०] इति ।

३०

(१) पृ० ६५६ प० ८। (२) यदि स्वरूपमग्नं न स्यात्तदा ज्ञानमेव न स्यात् । (३) लक्षणान्तरा-
भावादेव । (४) प्रमाणात् । (५) प्रतिभासाद्वैतवादी प्राह । (६) “यथादर्शनमेवेयं मानमेयफलस्थिति ।
क्रियतेऽविद्यमानापि प्राज्ञप्राज्ञकसविदाम् ॥”—प्र० वा०

प्रत्यक्षानुपलम्भसाधने कार्यकारणभावे न किञ्चित् कस्मचित् कार्यम्, निष्कल
साक्षात्कृतेरसंभवात् । तत्र एव न नश्येत् उपलम्बिमत्त्वात्]

न ज्ञायेत न गृह्येत् नोत्पद्यत न नश्यत्येकमस्तुसा परमार्थेन । किं वत् ?

इत्याह—धीवर्णपदधाक्यादि आदिशब्देन शब्दब्रह्मादिपरिमहः । केन इतुना ? इत्याह—
५ तद्विस्तैरि (तद्विस्ति ३) स्याति । तस्य ज्ञानत्व ब्रह्म-नाशस्य विस्तिः तद्विस्तिः तस्या वितयो
य आत्मा स्वभावः तेन । एतदुक्तं भवति—यदि ज्ञानमज्ञातमपि स्वरूपमात्रपर्यवसितं ध्वनि
कम् अहेतुफलमूत्रम् अतस्तं बोध्यते द्वि(वर्हि) कणादिकमहत्तमपि निस्पृह्यापितया इष्यताम् ।
अस्यानुपलम्भेन असत्त्वं ज्ञानेऽपि समानमिति ।

कारिकां विष्टुष्वन्नाह—प्रत्यक्ष इत्यादि । कार्यकारणभावे अङ्गीक्रियमाणे । किंमूले ?

१ इत्याह—प्रत्यक्षानुपलम्भसाधने । किं अतम् ? इत्याह—न इत्यादि । किञ्चित् आमद्विज्ञानं
स्वापादिविज्ञानं वा कस्मचित् चक्षुःशब्देः वासनारेषां कार्यं न तथा किञ्चित् सुषुप्तमिदमप्यद्वै
पर्यं वाक्यं वा कस्मचित् वास्तारेः गगनस्य वायोः शब्दस्य वा न कार्यम् । कुतो ? इत्याह—
निष्कल इत्यादि । [निष्कलस्य] ज्ञानादेः निरंशस्य वा साक्षात्कृतिः [५१४ख] तस्मात्
असंभवात् । मा मूत् तत्कार्यं वत्, तथापि अनिस्त्यं स्यादिति चेत् अत्राह—तत्र एव तदसंभ-
१५ वादेव न नश्येत् । एतदपि कुतो(वः ?) इत्याह—उपलम्बि इत्यादि । एतः संमिन्(समिन्)
त्वमेव तदिति भावः ।

ननु ज्ञानस्य निष्कलस्य साक्षात्कृतेरसंभवेऽपि विभ्रमाकारैरनुमानादिति चेत् अत्राह—
'ज्ञानतत्त्वस्य' इत्यादि ।

[ज्ञानतत्त्वस्य निर्मासैस्तावात्म्य नास्ति सर्वथा ।

तथा भ्रासैस्तदुत्पत्तियसैस्तदनुमीयते ॥४२॥

ज्ञानतत्त्वं निरंशं न प्रत्यक्षम्, यदङ्गीकृत्य स्फोटमुपालमेरन्, सबधिकृत्यातीतं
निरंशं तस्य यदि सांशमिदं लक्ष्यते न प्रत्यक्षेण गृह्यते ; तद्विद्वत्प्रापि समानम् । जनादि
निषनं सादिनिषनत् अक्रम क्रमवदिष प्रतिभासते इति तत्त्वस्य कुतश्चिद् स्वभावता
सिद्धौ सस्यां स्वात्, अन्यथा सर्पज्ञानाश्वासप्रसङ्गात्, सर्वथा [विभ्रमस्य असिद्धेः]

५५ ज्ञानतत्त्वस्य निरंशस्य निर्मासैः प्राज्ञाधाकरैः नास्ति तावात्म्यं सर्वथा
भ्रान्तैः हेतुपदमेतत् विवक्ष्यते इति । नहि अत्रान्तस्य भ्राम्येन तावात्म्यं विरोधात् । तथा
नास्ति तदुत्पत्ति तस्य वैः यद् यस्मात् तावात्म्यात् तदनुमीयत तैरुच्यते इति ।

ज्ञानतत्त्व 'मित्ततत्त्व' मित्वादिना कारिकाभावात्—[ज्ञानतत्त्वम्] किंमूत्रम् ? इत्याह—
[निरंशं] यद् विज्ञानतत्त्वम् अङ्गीकृत्य आश्रित्य स्फोटम् उपालमेरन् सांगताः शब्दब्रह्म

३० वा तत्र प्रत्यक्षम् इति ।

(१) "प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनेः कार्यकारणभावेः" इति वृत्तिः ५१४ । (२) मित्ततत्त्वम् । (३) अविभागात् । (४) मित्ततत्त्व इति अर्थमत्र । (५) अत्र पाठव्युक्तिः आमपठि ।

यत्पुनरुक्तम्—‘भेदवानिव लक्ष्यते न गृह्यते’ इति, तत्राह—सर्वान् सत्त्वादीन् विकल्पा-
[न् अ]तीतं तच्च ज्ञानस्वरूपं यदि निरंशं वेद्यं(वेद्याद्यंश)विकलं सत् सांशमिध समेदमिव
लक्ष्येत(क्ष्यते)विकल्पेन व्यवसीयेत (यते)न प्रत्यक्षेण गृह्यते, तद् अनन्तरोक्तम् इतरत्रापि
पदादावपि समानम् । शक्यं हि वक्तुम्—अविकल्पबोधेन पदादि अक्रमं प्रतीयते, तदुत्तरकाल-
भाविन्या तु विकल्पबुद्ध्या सक्रममिव व्यवसीयते । ननु सकलं ज्ञानं स्वरूप एव मग्नं कथं ५
पदादौ भिन्ने प्रवृत्तिमत् ? स्वरूपे मग्नमिति कुतः ? इतरथा, ज्ञानं तत्र भवे (तन्न भवेत्) ।
लक्षणान्तराभावात् इति चेत्, अत एव पदरूपेऽपि [५१५क] मग्नमित्यप्यस्तु । तथाऽदर्शना-
न्नेति चेत्, इतरत्र समानम् । तथा कल्पनमुभयत्रापि ।

भवतु तर्हि ‘वा (वर्ण)पदवाक्यादि जन्मादिरहितम्’ इति चेत्, अत्राह—अनादि
इत्यादि । न विद्यते आदिनिधने जन्मविनाशौ यस्य तदनादिनिबन्धस्यादि (निधनम् तत् १०
सादि) निधनवदक्रमं हेतुफलक्रमरहितं क्रमादिव(क्रमवदिव) हेतुफलक्रमवदिव प्रतिभासत
इति एवं तच्चस्य ज्ञानादिस्वरूपस्य कुतश्चित् प्रत्यक्षात् अनुमानात् अन्यतो वा स्वभावतः
स्वभावेन सिद्धो(द्धौ) निर्णीतौ सत्यामेवं(व) स्यात्, अन्यथा स्वभावतः तत्सिद्धयभावप्रकारेण
सर्वत्र सुखादावपि अनाश्वासप्रसङ्गात् । तथाहि—‘न सुखादिकं नाम किञ्चन, फेवलं सुखादिक-
मिव न (व तत्) प्रतिभासते, ‘प्रतिभासत इव’ इत्यपि स्यात् । ननु नास्त्येव सुखादिनीलादि- १५
व्यतिरेकेण परस्य प्रतिभासनम्, सुखादिनीलादेश्च विचार्यमाणस्यायोगात्, प्रतिभासनेऽपि
भ्रान्तता इति चेत्, अत्राह—सर्वथा इत्यादि । निरूपितमेतत् ।

अत्राह प्र ज्ञा क रः—*‘प्रतिभास[मा]नस्य विभ्रमायोगात् प्रतिभासाद्वैतमस्तु’
इति, तत्राह—ध्वनिभ्यः इत्यादि ।

[ध्वनिभ्यो वाचकं भिन्नं श्रद्धेयं विदुर्बुधाः ।

ज्ञानतत्त्वं विनिर्भासाद् व्यतिरिक्तं तथाऽन्यथा ॥४३॥

यथादर्शनमिति परीक्षानिमित्तं न भवति, प्रमाणागोचरं । तन्न...]

ध्वनिभ्यः पदादिव्यञ्जकेभ्यो वाचकं स्फोटाख्यं भिन्नमर्थान्तरभूतं श्रद्धेयं श्रद्धागम्यम् न
प्रमाणगम्यं स्यात् । अन्यथा तथा ज्ञानतत्त्वं श्रद्धेयं विदुर्बुधाः । किंभूतम् ? इत्याह—
विनिर्भास इत्यादि । विधा(विविधो) विचित्रो वा सुखादिनीलादिनिर्भासः तस्माद् व्यति- २५
रिक्तमिति । अत्रायमभिप्रायः—प्रतिभासाद्वैत स्तम्भादिस्वभावम्, अन्यद्वा स्यात् ? प्रथमपक्षे
आह—*‘यथादर्शनम्’ [प्र० वा० २।३५७] इत्यादि परीक्षायाः [५१४ख] निमित्तं न
भवति, जीवादितत्त्वाप्रतिकूलं हि तत् इति । द्वितीये दोषमाह—प्रमाणागोचरम् इत्यादि । तन्न
युक्तम्—*‘अज्ञातार्थप्रकाशो वा इति पारमार्थिकं प्रमाणलक्षणम्’ [प्र० वार्तिकाल० पृ०
३०] इति ।

(१) पृ० ६५६ प० ८। (२) यदि स्वरूपमग्नं न स्यात्तदा ज्ञानमेव न स्यात् । (३) लक्षणान्तरा-
भावादेव । (४) प्रमाणात् । (५) प्रतिभासाद्वैतवादी प्राह । (६) ‘यथादर्शनमेवेयं मानमेयफलस्थिति ।
क्रियतेऽविद्यमानापि ग्राह्यप्राप्तकसविदाम्’—प्र० वा०

उपसंहारमाह—तत्र इत्यादि ।

सोप्रतं सौगतस्य अनवस्थितवेष्टितं प्रकृत्यमाह—बहिरर्थोऽस्ति इत्यादि ।

[बहिरर्थोऽस्त्यनाकारा बुद्धिभ्याप्यनाकृतिः ।

असमाख्याननुमेयेत्याकुलं किमतः परम् ॥४४॥

१ बहिरन्तर्ज्ञेययो विधिप्रतिषेधं कान्तसंज्ञतिवादान् परस्परविलक्षणानवलम्ब्य किम-
प्याकुलं कथयन् कथं स्वस्यात्मा नाम यतोऽयं परीक्षकसमयमवतरति ?]

५ बहिरर्थोऽस्ति अर्थाकारा बुद्धिभ्याति इति सौत्रान्तिकाः । नास्ति बहिरर्थः अर्था-
कारा नीलघाकारा तत्रैव अकारस्य अर्थ इति व्यबहारात् एवमभिधानम् बुद्धिरर्थाति योगा-
पारः । बहिरपि(रिष) बुद्ध्यापि परमाण्वाक्षरपरिहारेण व्यवस्थितस्य स्थूलस्य नीलघाकारस्य असंभवात्
अनाकृतिः न विद्यते आकृतिः नीलघाकारो पस्याः सा अनाकृतिः बुद्धिरस्ति इत्यर्थः तद्विधेयैः ।
नीलघादिपरिहारेण प्रत्यक्षे तद्प्रतिभासनाद् ब्रह्मविधिः, सद्ब्रह्माभ्रान्त्वान्यर्था(न्तार्थान्यथा)नुपप-
पस्याऽनुमेया[५]नाकृतिर्बुद्धिः मीमांसकबुद्धेरिव । अर्थदृष्टतया तस्यापि अर्थिद् भ्राम्त्या सहसंज्ञा-
मावात् न तत्तदनुमानम् इत्यसंभवात्प्राप्त्याऽननुमेयेत्येवमा कुल मनवस्थितत्वं किमतः
परम् ? अपि तु इवमेव जाकुलत्वम् ।

५ अथवा दृष्टापत्तपित्वेन सौगतस्य शोयम्(शौर्यं च)र्षवमाह—बहिरस्ति इत्यादि ।
बहिरर्थो विवेकतो यदादिरस्ति प्रमाप्यवच्छिन्नं वा (वज्रवच्छिन्नी) विद्यते तथापि नास्ति बहिरर्थः ।
बुद्धिरनाकृतिरस्ति तथापि अर्थाकारा संभवात् अहमहमिकया स्वसंबेदनाप्यमनिरूपेणा(वा)
तथाप्यसंभवात् सुखादिनीलादि [५१६६]अतिरेकेण अभ्यवसेयेत्येवमाकुलम् असम्बन्ध-
वचनम् किमतः परम् इवमेव प्रमाणवाचितामिधानात् (मिधावात्) ।

० कारिकाविवरणमाह— बहिरन्तर्ज्ञेय इत्यादि । बहिरर्थो यदादि अन्तर्ज्ञेयं बुद्धिसुप्रापि
तयो पूर्वं विधिश्च पुनः प्रतिषेधश्च तावेकान्तौ च संज्ञतिवाद्भव तात् । किंवात् ?
परस्परविलक्षणान् अन्योऽप्यपरिहारस्थितत्वमावात् । किम् ? अवलम्ब्य आभित्य आकुल
मनवस्थितम् किमपि रूपादि स्फुटवत्त्वं दुःखार्थिजातं वा कथयन् कथं स्वस्यात्मा नाम यतः
स्वभात्वत्त्वादय सौगतः परीक्षकसमयमवतरति । श्रित्येते तु व्याख्याते बहिरन्तर्ज्ञेययोः यो
५ विधिः स्वरूपादिपदद्वयेन, यश्च प्रतिषेधो विपर्ययेन मात्रेनै(तावेव च)कान्तौ प्रधानधर्मो
(मी)तयोः संज्ञतिवादान् कस्यनाशित्पित्तधर्मैवेदवचनविशेषादिति (पान्ति) प्राद्यम् । शेषं
पूर्ववत् ।

तर्हि सर्वस्य वस्तुनो विचार्यमाणत्वात्सो(स्याऽवो)गात् सकृच्छब्दस्यैव मवस्थिति चेत् ;
अत्राह—एतत् वस्तुपलागतम् इत्यादि ।

(१) बुद्धिर । (२) 'अर्थाकारा' इति कथयन् । (३) शाप्यमिकः । (४) शोयकारविशेषः । (५)
आदिपदेन वेदवासंज्ञासंस्कारविज्ञावच्छिन्नपरिग्रहः । (६) आदिपदेन सपुत्रवितोचमार्यवच्छिन्नपरिग्रह
परिग्रहः ।

[एतद्वस्तुबलागतं जगदिदं शून्यं यदाप्तोऽब्रवीत्,
यस्माद्वस्तु विचार्यमाणमखिलं नावस्थितं चेतरत् ।
लोकेऽयमवधेयवाक्किल महाकष्टं प्रविष्टः कलिः,
एकान्तग्रहरक्तरक्तपटवाचालविप्रलब्धाकुलः ॥४५॥]

यदाप्तः सुगतोऽब्रवीत् तदेतद् वस्तुबलागतम् अर्थसामर्थ्येनागतम् । किं तत् ? ५
इत्याह—जगदिदं शून्यम् इति । कुतः ? इत्याह—यस्मात् इत्यादि । यस्मात् कारणात्
वस्तु च इतरजातं (रच्च तत्) विचार्यमाणम् अखिलं निरवशेषं नावस्थितम् । च
इत्यवधारणे इति एवमयं धर्म कीर्तिः लोकेऽस्मिन्न अवधेयवाक् (न अवधेयवाक्)
आदेयवचनः किल महाकष्टं प्रविष्टः कलिः । किंभूतोऽसौ ? इत्याह—एकान्तग्रहेण
(हेण) रक्ताः त एव रक्तपटाश्च वाचालाश्च तैः पूर्वं विप्रलम्भः (लब्धः) वञ्चितः १०
[५१६ख] पश्चादाकुलः प्रमाणप्रमेयविकलवचनादिति ।

इति र वि भ द्र पादोपजीवि-अ न न्त वी र्य विरचितायां सि द्वि वि नि श्च य
टी का या शब्दसिद्धिर्नवमः प्रस्तावः ।

[दशम प्रस्ताव]

[१० अर्धनयसिद्धिः]

प्रमाणसिद्धिविधानानन्तरं नयसिद्धिं विधिसुः तदासी तदर्थेसमदृष्टमाह-ज्ञानुगाम्
इत्यादि ।

[ज्ञानुगामभिसन्धयः स्वस्तु नयास्ते द्रव्यपर्यायत ,
द्वेषा द्रव्यमनन्तपर्ययपद मेवात्मकाः पर्यायाः ।
तच्छुद्धिमिवया नया बहुविधाः सत्तावितोऽर्थाभयाः,
अस्थारोऽत्र च नैगमप्रभृतयः शोपास्त्रय शब्दत' ॥१॥]

प्रमाणेन प्रत्यक्षादिना स्वार्थं मानन्ति ज्ञातारः तेषाम् अभिसन्धयः प्रमाणप्रमितार्थिक-
देशावसायकस्याः स्वस्तु स्व नयाः । नयसामान्यब्रह्मणमेवत् । तद्वदेमाह-ते नया द्वेषा
द्वेषा प्रकाश्यां व्यावृत्तवृत्ते इत्यभ्याहारः । युतः ? इत्याह-द्रव्य इत्यादि । द्रव्यतो
१० द्रव्यमाभित्य पर्यायतः पर्यायाजोत्पत्त्या)मित्य द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनया इत्यर्थाः ।
द्रव्यस्वरूपमाह-द्रव्यम् अनन्तपर्ययपदम् अगत्याः पर्यवसानरहिताः प[र्यायाः पर्यायाः
परिणामा इत्यर्थः तेषां परं स्थानम् । उपलक्षणमेवत्-तेन अनादिपर्ययपदम् इत्यपि माहम्,
अनेन नित्यैकरूपं द्रव्यमपास्तम् । निरूपितं वैतम् । तत्पर्यायाणां पदम् इत्यनेन तेषां स्वातन्त्र्यं
निपेक्षति । तद्व[त्]द्रव्यस्य किं पदम् ? द्रव्यान्तरम् इति चेत् तस्यापि तदन्तरम् इत्यन्तकत्वा ।
१५ स्वतन्त्रं तदिति चेत् पर्यायाः तथा सत्त विशेषाद्देहे (सन्तु विशेषाद्देह)भावादिनि चेत्
उक्तमत्र-विशेषज्ञाने नीच्यादिनिर्मांसवत् परतन्त्राणां सत्ता तेषामवभासनात् तद्व्याप्तवदेव । न
च तस्य अवश्यम् अपरस्थानान्भेदज(ण) न्यायोपपन्नम् । अनादिपर्ययपदम् इत्यनेन जीवा-
देर्द्रव्यस्य सादित्वं प्रत्याक्षे । [५१७ क] अनन्तपर्ययपदम् इत्यनेनापि प्रतीपादेः तैत्त्वम्,
ईमयत्राक्तप्रमाणवाचनान् ।

२० मैतु यथा द्रव्याद्बो मित्राः समवायेन च तत्र बर्तन्ते, तथापि तेषां तत्पदम् तत्त्वतोऽस्य
भ्युत्पत्ति इति चेत् ? अत एव द्रव्यपर्यायसमवायानाम् अन्वोऽर्थं भेदेकान्ते 'किं कस्य पदम्'
इति न निश्चयेतुस्तु । पर्यायस्वरूपमाह-मेवात्मकाः मेदः परस्परव्यावृत्तिः आत्मा
स्वरूपं तेषां ते तयोः पर्याया (पर्यायाः) इति परिचिन्ति मेहम् इति भ्युत्पत्तेः । ननु पर्याया
इति निपातनं वाचकमिति तदसिद्धिरिति चेत् ; न ७ "पर्याया[र्णो]त्पत्ती युत्" [जेनेम् ०
२५ २।३।९२] इत्यत्र पर्याय इति निपातनात् । सिद्धावपि ७ "न्यायपरिणायपर्यायाः" [जेनेम्

(१) द्रव्यम् । (२) पर्यायाव्यम् । (३) पर्यायवत् । (४) पर्यायाव्यम् । (५) सामान्यं प्रत्याख्यायं
भवति । (६) अनादिपर्ययपद सादित्वं प्रतीपादेः सामन्तत्वे च । () वैपयिकमाह ।

२।३।३६] इति निपातनं क्रियमाणं ज्ञापकम् तदनित्यत्वस्य इति उभयसिद्धेरिति । पुनरपि त[द्]द्वैविध्यं दर्शयन्नाह—तच्छुद्धि इत्यादि । तेषां द्रव्य-पर्यायाणां स्तद्विश्व (शुद्धिः तच्छुद्धिः) - द्रव्यस्य शुद्धिः पर्याय(या)निराकृतिः, पर्यायाणां शुद्धिः तेषां परस्परापेक्षा, तयोर्द्वन्द्वैक-वद्भावेन नपुंस्त्वह्रस्वादेशः । तदेव तस्य वा भेदतश्च (भिदा भेदः) तथा द्वेषा इति घटना । पृर्वसुनयापेक्षम्, इदं तु सुनयदुर्नयापेक्षं द्वैविध्यम् इति विशेषः । पुनरपि तेषामवान्तर- ५ भेदं दर्शयन्नाह—बहुविधाः । अपि कियन्तः ? इत्याह—सप्त इति । ‘द्रव्यपर्यायतः’ इति वा अत्रापि द्रष्टव्यम् । सप्तस्वपि अवान्तरभेदोऽस्ति इति दर्शयन्नाह—आदित इत्यादि । सप्तानां नयानाम् आदौ आदितो ये चैत्वारो नैगमप्रभृतयः अत्र लोके ते अर्थाश्रयाः अर्थप्रधानाः शेषाः शब्दादयः । कियन्तः ? त्रयं स्ते(ते) किम् ? [५१७ख] इत्याह— शब्दतः शब्दमाश्रित्य प्रवर्तयन्त(र्तन्ते) इति । १०

एतदेव वृत्तं विवृण्वन्नाह—ज्ञानम् इत्यादि ।

[ज्ञानं प्रमाणमित्याहुः नयो ज्ञातुर्मतं मतः ।

ताभ्यामधिगमोऽर्थानां द्रव्यपर्यायशालिनाम् ॥२॥

ज्ञानमेव इत्यवधारणात् सन्निकर्षादेरसंविदितात्मनः व्युदासः । स्यात्कारमन्तरेण मत्यज्ञानादेः व्युदासे कथञ्चिदनभिमततात्मनापि व्युदस्येत । ज्ञानं प्रमाणमेवेत्युच्यमाने १५ अनभिमततेनापि प्रसज्येत अकिञ्चित्करादेरितिचारणात् तदविसंवादनियमाभावात्, अनधिगतार्थाधिगमलक्षणत्वात् । नयस्य प्रमाणात्मकत्वे पृथग् वचनमनर्थकम्, अन्यथा कथं तेनाधिगमो नाम यतः प्रमाणनयैरधिगमः प्रतिपाद्येत, तन्न; ततस्तत्त्वाधिगमोपपत्तेः तत्परीक्षालक्षणत्वान्नयस्य । द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकद्वयविचारे सति परमार्थप्रतिपत्त्य- विरोधात् ।] २०

ज्ञानम् इति वचनात् ‘ज्ञानमेव’ इति द्रष्टव्यम्, एवमन्यत्रापि, अन्यथा तद्वचनमनर्थकम्, प्रमाणम् इत्यस्य तं तं(मतम्) । नयमाह—एतन्मूलत्वात् नयो ज्ञातुः प्रमाणवतो मतम् अभिप्रायः मतः । किमर्थं प्रमाणनयनिरूपणमिति चेत् ? अत्राह—ताभ्यां प्रमाणनयाभ्याम् अधिगमो निर्णयः *‘प्रमाणनयैरधिगमः’ [त० सू० १।६] इति वचनात् । केषां किंभूतानाम् ? इत्याह—अर्थानाम् इत्यादि । २५

(१) सम्बन्ध । (२) द्वैविध्यमुक्तम् । (३) तुलना—“अत्यप्यवर सहोवसज्जण वल्लुमुज्जुसुत्ता । सद्दुप्पहाणमरथोवसज्जण सेसया विति ॥”—विशेषा० गा० २७५३ । लघी० श्लो० ७२ । त० वा० पृ० २६१ । नयवि० पृ० २६२ । प्रमाणनय० ७।४४, ४५। जैनतर्कभा० पृ० २३ । नयप्र० पृ० १०४ । (४) तुलना—“णाण होदि पमाण णओ वि णादुस्स ह्दिदयभावत्थो । णिकखेवो वि उवाओ जुत्तीए अत्यपडि- गहण ॥”—ति० प० गा० ८३ । “ज्ञान प्रमाणमात्मादेरुपायो न्यास इष्यते । नयो ज्ञातुरभिप्राय युक्ति- तोऽर्थपरिग्रहः ॥”—लघी० श्लो० ५२ । प्रमाणस० पृ० १२७ । उद्धृतोऽयम्—ध० टी० सत० पृ० १६ । (५) इत्यनेन सम्बन्ध । (६) प्रमाणमूलत्वात् । (७) अत्र ‘किंभूतानाम्’ इति प्रश्नस्य उत्तरेण ‘द्रव्य- पर्यायशालिनाम्’ इति भवितव्यम् ।

अरिकाविवरणं 'ज्ञानमेव' इत्यादि । ज्ञानमेव प्रमाणम् इत्यवधारणात् सन्निकर्षादेः । किंमूतस्य ? असंबिदात्मनः मत्स्यज्ञानादेः व्युदासो निरासः प्रमाणत्वेन ।

ननु मभवत्वा अत्रानुग(त्राग)मानुसारिणा ज्ञानपदेन मत्स्यज्ञानादिकं निराकियते, सौगतादिन्य अत्रानुवादिपदेन ततः तस्माद् मभवत् क्वे विशेष इति चेत् ? अत्राह—कार(स्मात्कार)मित्यादि ।
 ५ स्मात्कारमन्तरेण मत्स्यज्ञानादेः कर्षयित् केनापि तच्छेदकविशेषेण(पत्र)प्रकारेण 'म्युदासे' इत्यनेन 'कौत्' सम्बन्ध । अत्र दूषणम्—अमिमत्तारमनापि सौगतादिभिः येनात्मना स्वसंबेदानादि स्वभावेन मत्स्यज्ञानादेः प्रामाण्यममिमत्तम् तेनापि न केषळं द्विजन्त्रादिरूपेण व्युदस्वत् मत्स्यज्ञानादिरिति । विचारितं चैतत् । न चैवम्, अतः सत्र स्पात्कारोऽप्यज्ञा(भव) इति भावः ।

ननु ज्ञाने[प्रामाण्यं]निरतमुपवर्द्धितं ज्ञानं त्वनिक्यम् [५१८ क]अप्रामाण्यमपि गच्छेत्

१० वन्न युक्तम्—'मतिभूतावधिमानपर्ययकेवलानि ज्ञानम् । तत्प्रभावे' [८० सू० ११९, १] इति, इति चेत् अत्राह—ज्ञानं प्रमाणमेव इत्युपमावधारणमत्र इति भावः । एकान्तवादिनोऽप्येवं स्यादिति चेत् अत्राह—अनमिमत्त इत्यादि । 'स्मात्कारमन्तरेण' इत्यनुवर्त्तते । यतोऽयमर्थः—स्मात्कारमन्तरेण 'ज्ञानं प्रमाणमेव' इत्युपमाने येनात्मना तत्प्रमाण मनमिमत्तं परस्य तेनापि प्रसज्येत प्रमाणमिति । कुतः ? इत्यत्राह—अकिञ्चित्कारादेः

१५ इत्यादि । स्वापादौ बोधोऽकिञ्चित्कारः प्रवृत्त्यनङ्गत्वात् । मत्र (अत्र) तदभावे प्रबोधोऽनुपादानाः स्यात् । आपश्चिन्तापादान इति चेत् समानसमयमुत्पत्तित्रादि बोधो(विचिन्ते)पादानः कुतो न स्यात् ? मिन्नकाञ्चत्वात् इतरत्र समानम् । मिन्नसम्मानत्वात् अन्यत्रैकः सन्नात इति कुतः ? उपादानोपादेयभावात् अन्योऽप्यसंभयः तत्रादि—विचिन्तजाप्रचितप्रबोधयोः एक-सन्तानत्वे सिद्धे सति उपादानोपादेयभावः, तत्र सति एकसम्मानत्वमिति । तत्र एव पितापुत्र-

२० आपश्चित्तप्रबोधयोः एकः सन्तानाऽस्तु । तदभावे मिन्नसम्मानत्वम् अतश्च तदभावः । अत्र मिन्न-दारीरचित्वात् न जनकजापश्चितं अन्यप्रबोधोपादानकारणम् तर्हि सुप्तशरीरचित्वात् स्वना-न्तिकदारीरचितं तस्मात् सुप्तदेहे चित्तम् स्वापदारीरप्रबोधचितं वाऽचेतमोपादानं स्यात् । कर्षं वा ऐहिकदेहचित्तान् परस्मकदेहचित्तम् ?

२५ किञ्च [५१८ सू] ब्रह्मवत्तज्जापरसुप्तप्रमुदददारीरकत्वं मेदकण्ठे [कथम् ?] उपादानो-पादेयभावात् अत एव अन्यत्राप्यस्तु । यदि पुनः मिन्नबोधयोः जमकप्रत्यक्षदारीरयोः न उपा-दानापादेयभावः सुप्तस्वप्नामिकदहयानं स्यात् । अन्यत्र सुप्तस्य अन्यत्र प्रबोधश्च, चित्तया[१] मिन्नदेहयोरेव उपादानोपादेयभावो न दारीरयाः इति विम्यमेतत् ।

स्यान्मत्तम्—पितृदारीर तद्वत् एव ततः कथम् उपादेयमपत्यदारीरं जायत इति कर्षं

३० सुप्तदारीरं तदुच्छ्वासो वा तद्वत्त्वे स्वप्नामिकददारीरच्छ्वासादिकम् ? वन्न किञ्चित्तत् ।

(१) तद्वत्त्वेऽप्येकम् । (२) 'अन्' इति स्वर्गमत्र । (३) मिन्नितं प्रमाणम् । (४) स्वापादौ ।

(५) इति चेत् । (६) उपादानोपादेयभावात् । (७) उपादानोपादेयभावः । (८) इति चेत् ।

(९) भवति । (१०) चेत् । (११) जायते ।

अथ मतम्—विवक्षितजाग्रच्चित्तानुकारित्वदर्शनात् प्रबोधस्य तदेतदुपादानम् । तथाहि—
 रुष्टस्य सुप्तस्य मूर्च्छितस्य वा तदनु रूप एव प्रबोधो लक्ष्यते, पुनः शब्दादिप्रहणादिना इति,
 तन्न, नियमाभावात् । कदाचित् प्रसन्नस्य व्यामोहवतो वा [प्रबो]धस्य दर्शनात् । कदाचित्
 कथं [चित्] तदनुकारित्वम् अन्यत्रापि । तथाहि—गर्भे शुक्रशोणितसंपातानन्तरं कुतश्चिन् मृते
 पितरि कालान्तरादौ पुनरपत्यं जायमानं चेतसापि तदनुकारि प्रतीयते । अपि च, यदि दीर्घकाल- ५
 व्यवहितमपि उपादानकारणम्, ज्ञानस्य आलम्बनकारणं तथाविधं किन्तु स्यात् ? भवतु को दोष
 इति चेत्, भ्रान्त्यभावः, तैमिरिके अन्यदेशादेः केशोण्डुकादेः प्रतिभासनात् । व्यवहारी नैवं मन्यते
 इति चेत्, व्यवहिता[त्] जाग्रच्चित्ता[त्] प्रबोधमप्यसौ न मन्यत इति [५१९ क] समानम् ।
 न हि सुप्तस्य व्यवहारी मृतव्यवहार ना च चशति (रमारचयति) किन्तु विशिष्टाकारदर्शनात्
 चैतन्यमनुभिन्नोति । स्वयमनुपलक्षितं तत्तत्रै कथमस्तीति चेत् ? मानसमध्यक्षं तथाविधं कथमस्ति ? १०
 यथा तत् आगमे पृथ्यते तथा स्वापादिचेतनापि । नचानयोरवस्थयोः विशेषः । सोक्ष्यं सोपगत
 (स्वोपगत)मनुपलक्षितम् 'अस्ति' इति वदति न परोपगतमिति स्वेच्छाचारी ।

ननु नीलमिदं पीतमिदमिति निर्णयात्मकं मानसं प्रत्यक्षं लक्षितमेवास्ते इत्यपरः, उक्तमत्र—
 इन्द्रियव्यापारदशायां तत्कल्पने इन्द्रियजमेव तत् इत्यस्यैव नामान्तरकरणम् । न च अन्या रूपाद्य-
 वभासिनी दशाऽस्ति, यत्कल्पना स्यात् । 'सत्यस्वप्नदशा' इति चेत्, तत्र तर्हि पूर्वं पश्चात् १५
 चाक्षु[ष]व्यापाराप्रतीतेः * "इन्द्रियज्ञानेन जनितम्" [न्यायवि० १।६] इति व्याहन्यते ।

कथमेवं योगिप्रत्यक्षं तत्प्रत्यक्षं न स्यात् ? अथ अभ्यासदशायां मानसं तदिष्यते, तत्रेदं
 चिन्त्यते—प्राप्यभाविष्यम्, वर्तमानविषय वा ? प्रथमपक्षे तदेव तत्र प्रमाणे नेन्द्रियजमिति
 अप्रामाण्यमस्य विकल्पवत् । इतरत्र मानसस्याप्रामाण्यम् अप्रवर्तकत्वात् । अपि[च,] वर्तमाने
 अक्षाणां व्यापारः तत्र मानसम्, भाविनि न तद्व्यापारः तत्र इन्द्रियजम् इति व्याघातो महानिति । २०

स्यान्मतम्—इन्द्रियव्यापारावस्थाया प्रत्यक्षद्वय मानसम् इन्द्रियज च सदा प्रवर्तते
 इति, तर्हि नैयायिकस्येव सौगतस्यापि अस्य सर्वदा द्विःप्रतिभास[भवेत्] रूपादीनाम् । अथ
 मनुषे यद्दुत अनिर्णयात्मना मानसेसि(सेन) [५१९ख] तिरस्कारादिन्द्रियज्ञानमविकल्पमनुपल-
 क्षितमास्ते तथा स्वापादिसवेदनं तथाविधं मिद्धादितिरस्कृतमस्तु इति साधूक्तम्—'स्वापादिवोधः'
 इति । स आदिर्यस्य संशयविपर्यासकरस्य स तथोक्तः तस्यातिचाराणात् विज्ञानाभिमततात्म[ना]पि २५
 प्रसज्येत इति ।

भवतु तस्यापि प्रामाण्यमिति चेत्, अत्राह—तद् इत्यादि । तस्य [अ]किञ्चित्करादेः
 अविस्वादास्य नियमेन अवश्यभावेन असंभवात् । अथवा तस्मिन् अविस्वादाकस्य(दस्य)यो
 नियमः तस्याऽसंभवात् । स्यात्कारमन्तरेण अनभिमततात्मनापि(पि)प्रसज्येत इति । भवतु

(१) दीर्घकालव्यवहितम् । (२) व्यवहारी । (३) चैतन्यम् । (४) सुप्ते । (५) स्वयमनुपलक्षितम् ।

(६) मानसमध्यक्षम् । (७) "स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं
 तन्मनोविज्ञानम् ।" —न्यायवि० (८) मानसप्रत्यक्षम् । (९) स्वीक्रियते । (१०) चाक्षुषव्यापारः ।

वत्संभवः, तथापि तस्य प्रामाण्यम् अज्ञातार्थप्रकाशनादिति चेत्, अत्राह—अनधिगत इत्यादि ।
ततः सूक्ष्मं ज्ञानं(नमेव) प्रमाणमिति ।

‘नयो[ज्ञातु]र्षतं मतः’ इति न ध्यायन्ते सुगमत्वात् । केवलं तत्र चोप परिशुं कुर्व-
न्नाह—नयस्य इत्यादि । नयस्य प्रमाणात्मकत्वे पृथक् वचन[मन]र्थकम्, ‘ज्ञानं प्रमाणम्’

५ इत्येतावन्नेव वक्तव्यम् तथा च परेकवाक्यता । तस्य तेषात्मकत्वं नास्ति, ततः पृथग्बचनमिति
चेत् अत्राह—अन्यथा प्रमाणात्मकत्वाभावाप्रकारेण कथं तु नयेनाधिगतो नाम स्वात्मव्यवसायो
नाम यत्तस्तेन अधिगमात् ॐ “प्रमाणनयैरधिगमाः” [वर्णाशसु १।६] प्रतिपाद्येत्
तस्मात् सूत्रं कृता । नहि अप्रमाणेन कथमधिगमाः, प्रमाणपरीक्षानर्थक्यप्राप्तेः इति
मात्रः । तत्रोक्तम्—न इत्यादि । यदुक्तं परेण तुन्नः, कुतः ? इत्याह—ततो नयात् तत्त्वस्य

१० जीवादेः अधिगमोपपत्तेः । एतदपि कुतः ? इत्याह—तत्परीक्षासिद्धयत्वात् [५२ क] तत्त्व
जीवादेः परीक्षा विचारः सैव उक्तं स्वस्वस्य तस्य भावात् तत्त्वात् नयस्य इति, ततः
तदधिगमोपपत्तिः । कुत इति यत् ? अत्राह—द्रव्य इत्यादि । द्रव्यार्थिकपर्यायाधिक्ययोः नवयोः
द्वयेन द्वयस्य वा विचारे सति परमार्थप्रतिपत्तेः परमार्थस्य परमार्था वा प्रतिपत्तिः तस्याः
अधिरोचान् । सुविचारितं तत्त्वं सुस्विततरं भवतीति परीक्षकन्यायः ।

१५ ननु यदि ततो तदधिगतिः तर्हि प्रमाण[स्वापत्ति]स्तस्य तत्त्वमग्नत्वात् । तथा च
अन्त्यबोधपरिहारो नाम्यस्य(मायस्य) इति चेत् अत्राह—स्यात् प्रमाणात्मकत्वेऽपि
इत्यादि ।

[स्यात्प्रमाणात्मकत्वेऽपि प्रमाणप्रमथो नयः ।

विचारो निर्णयोपायः परीक्षेत्यधगम्यताम् ॥३॥

२० स्वयं साक्षात्कृतेऽपि विबावदर्धनात् पुनः उद्भापोहामिप्रायमन्तरेण न तत्र तस्मा
मिप्रायाभिनिबेद्यः यत् सर्वत्र वदनुष्ठानम् । प्रत्यक्षोपलम्भस्य परीक्षेतरयोरभिधेपात्,
सावसायार्थसिद्धौ न कस्यचित्तत्त्वज्ञानं स्यात् । कुतः पुनस्तत्त्वज्ञानमन्यद्वेति चेत् ; सुन
यदुणयाम्नाम् । समानेऽपि साक्षात्करणे अभिप्रायभेदात् तत्त्वेतरामिनिबेक्षोपपत्तेः तन्नि
ष्टत्वात् परीक्षायाः।

२५ स्यात् भवेत् प्रमाणमात्रः प्रमाणात् अनेकान्तमहणत्वात् प्रमथ व्यस्यो यस्य
स तमोक्तः ततो भिन्न इत्यर्थः हेतुफलयोः कर्त्तव्येतिहात् । कोऽसौ ? इत्याह—नय इति ।
प्रमाणपृष्टीतेक्येताम्य(शास्य) वसायामिप्रायः । कस्मिन् सत्यपि ? इत्याह—प्रमाणात्मकत्वेऽपि ।
नयस्य तदात्मकत्वं कुतः ? इत्याह—निर्णयोपायो नयो गतः(यतः) । सोऽपि कुतः ?
इत्याह—विचारो(विचारो)यतः । ननु प्रत्यक्षादेरपि सविकल्पकारिमो विचारः भवति,

३० तद्येऽस्य को विरोध इति चेत् ? अत्राह—परीक्षति(परीक्षा इति) नित्यः क्षणिका वा मात्रः
अनेन प्रकरेणेति वा परीक्षा सा गणे(नप)इत्येवमवगम्यताम् ।

स्यान्मतम्—प्रमाणपरिच्छिन्नार्थैकदेशे नर्यः, तस्य च प्रमाणत एव सिद्धेः, नहि समुदायाः तदेकदेशसिद्धिमन्तरेण सिध्यन्ति । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति, ततः किं तत्र नयेन इति ? तत्राह—स्वयम् इत्यादि । स्वयं [५२०ख] प्रतिपत्रा साक्षात्कृतेऽपि उपलक्षण [मेतत्, तेनाऽ]भिहितेऽपि अनुमितेऽपि विवाददर्शनाद् वस्तुनि पुनः पश्चात् ऊहापोहाभि- प्रायमन्तरेण नु(न)[तत्रं त]त्वाभिप्राय[याभि]निवेशः तत्त्वरुचिर्यतः तदनुष्ठानं सर्वत्र ५ वहिरन्तश्च इति । तदभिप्रायमन्तरेणाऽ[पि] तत्त्वेऽतिप्रसङ्गात्, अभिसतवदनभिमतेऽपि तद- भिनिवेशप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षमेव अतिप्रसङ्गं निवारयतीति चेत्, अत्राह—प्रत्यक्षोपलम्भस्य प्रत्यक्षेण दर्शनस्य परीक्षेतरयोरविशेषात् कारणात् ताव[ता] तदुपलम्भमात्रेत्यै (त्रेणै) वार्थसिद्धौ अङ्गीक्रियमाणाया तत्त्वज्ञानं न कस्यचित् परीक्षकस्य इतरस्य वा स्यात् इतरस्मात् परीक्षको न भिद्येतेति परीक्षाऽनर्थिका भवेत् इति यावत् । परः पृच्छति—कुतः कारणात् पुनः तत्त्वज्ञा- १० नमन्यद्वाऽतत्त्वज्ञानं वा इत्येवं चेत् ? अत्रोत्तरमाह—सुनयदुर्णयाभ्याम् इति । सुनयेन तत्त्व- ज्ञानं दुर्णयेन अतत्त्वज्ञानम् । सौगतादिवदेतदिति चेत्, अत्राह—समानेऽपि जैनैकान्तवादिनोः साक्षात्करणे अभिप्रायभेदात् अभिप्रायस्य ज्ञावभिसत्त्वेः (ज्ञानभिरुचेः) अर्थानुसारित्वेतरत्वकृत- विशेषात् तत्त्वेतराभिनिवेशोपपत्तेः । तदपि कुतः ? इत्याह—तन्निष्ठत्वात् नयस्वरूपत्वात् परीक्षायाः । १५

तद्भेदं सुनयदुर्णयत्वं च दर्शयन्नाह—तत्र इत्यादि ।

[तत्र मूलनयौ द्रव्यपर्यायार्थगोचरौ ।

मिथ्यात्वं निरपेक्षत्वे सम्यक्त्वं तद्विपर्यये ॥४॥

परीक्षा भेदाभेदप्रतिष्ठा द्रव्यपर्यायविषयद्वैविध्यात् नयद्वैविध्यमाह । तत्र अन्योऽ- न्याविनाभावप्रतिपत्तिः प्रमाणम् । इतरथा न प्रमाणपरीक्षा । सत्येव असत्त्वप्रतिपत्ते- २० दुर्णयता ।]

तत्र नयसामान्यलक्षणे, मूलनयौ नैगमादिप्रकृतिभूतनयौ द्रव्यपर्यायार्थौ द्रव्यं पर्यायश्च अर्थो गोचरो ययोः तौ तथोक्तौ—द्रव्यार्थोद्रव्यार्थिकः [५२१क] पर्यायार्थि (यार्थः) पर्यायार्थिक इत्यर्थः । मिथ्यात्वं तयोः निरपेक्षत्वे परस्परापेक्षाभावो(वे) सम्यक्त्वं तद्विपर्यये निरपेक्षत्वाविषये सापेक्षत्वविषये(निरपेक्षत्वविपर्यये) सापेक्षत्व इत्यर्थः । तथा २५ चोक्तम्—

(१) प्रवर्तते । (२) अत्र प्रतिश्रुतिता । (३) तुलना—“निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु- तेऽर्थकृत् ।” —आप्तमी० श्लो० १०८ । “तम्हा सव्वे वि णया मिच्छादिद्वी सपक्खपडियद्धा । अण्णोण्णि- स्सिआ उण ह्वंति सम्मतसब्भावा ॥” —सम्मत्ति० १।२१ (४) तुलना—“धर्मान्तरादानोपेक्षाहानिलक्षण- त्वात् प्रमाणनयदुर्णयानां प्रकारान्तरासम्भावात् । प्रमाणात् तदतत्त्वभावप्रतिपत्ते नयात् तत्प्रतिपत्ते दुर्णयात्तदन्यनिराकृतेश्च ।” —अष्टश०, अष्टस० पृ० २७९ । लघो० श्लो० ३० । “सदेव सत्स्यात् सदिति त्रिघार्थो मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणै ।” —अन्ययोगव्य० श्लो० ८ ।

ॐ "य एव नित्यप्रथमिकादयो नयाः मियोऽन्येषाः स्वपरप्रणाशिनः ।
त एव तर्ह्य विमलस्य से मुनेः परस्परेषां स्वश्रोपकारिणः ॥"

[बृहत्सव० श्रुते० ११]

कारिकां विदुष्वभाह—परीक्षा इत्यादि । परीक्ष (धा) सामान्यनयस्वरूपम् इत्यर्थः ।

५ केषामिति किं विषया सा ? इत्याह—मेदामेदप्रतिष्ठा [मेदो]मेदयोः विशेषसामान्ययोः
प्रतिष्ठा स्वतिर्यस्याः, द्रव्यपर्यायविषयद्वैविध्यात् नयद्वैविध्यमाह । 'सम्यक्त्वम्'
इत्यादि व्याचष्टे । तत्र तस्मिन् नयस्वरूपतद्भेदे सति अन्योऽन्य परस्परं द्रव्ययर्थो (पर्याययो)
रविनामाशस्य प्रतिपत्तिर्यस्यां परीक्षायां सा अन्योऽन्या[विना]माशप्रतिपत्तिः । सा किम् ?
इत्याह—प्रमाणं मुनय (मुनय) इति यावत् । मिथ्यात्व मिथ्याद्य सति सति सेरवा (त्वमि-
१० त्यादि व्याचष्टे—इतरथा अन्योऽन्याविनामाश (नामाशमाश)प्रतिपत्तिप्रकारेण इतरथा न
प्रमाणपरीक्षा इति । कुतः ? इत्याह—'सत्येव इत्याह'—सत्येव इत्यादि । सत्येव विद्यमान
एव पर्यायार्थिकस्य [द्रव्ये]द्रव्यार्थिकस्य पर्याये असत्त्वप्रतिपत्तेः न प्रमाणम् । अत एव अस्मा-
देव अप्रजात् दुर्णयता । सत्येव असत्त्वप्रतिपत्ति इत्येवमाह—द्रव्यार्थिकस्य इत्यादि ।

[द्रव्यार्थिकस्य पर्यायाः सन्त्येवात्राविषयिताः ।

पर्यायार्थिकस्यापि सद् द्रव्यं परमार्थतः ॥७॥]

१५

[द्रव्यार्थिकस्य द्रव्यवि]षयप्रधानामिप्रावस्य पर्यायाः स्वासत्त्विकादिभेदाः सत्येव
(सन्त्येव) अत्र विद्यन्त एव, 'तदभावे द्रव्यस्याप्यभावाः इत्युक्तम् । ततो दुर्णयता । न-
प्रमाणयोरविशेषः स्यादिति चेत् अत्राह—अविषयिता गुणीयूतास्ते [५२१] तस्य
सम्बन्ध, प्रमाणे तुभ्यं प्रधानमिति विभागः । तस्मिन् ? इत्याह—सद् विद्यमानं परमार्थतः ।
२० कस्य ? इत्याह—पर्यायार्थिकस्य पर्याय[वि]प्रधानामिप्रावस्य । अपिः अमिप्रावसमुच्यते ।
अत्राप्यविषयितमिति द्रष्टव्यम् । तत्रात्मा [तदभावे पर्यायस्यापि]विशेषः ।

कारिकायाः सुगमत्वाद् व्याख्यानं न कृतम् ।

एव द्रव्यार्थिकस्य पर्यायाः सन्ति पर्यायार्थिकस्य द्रव्यम् कथं सत्त्व (तत्त्व)विशेषे
इति चेत् ? अत्राह—सत्त्वाम् इत्यादि ।

१५

[संघिदानाकारभेदेषु विभ्रमप्रतिभासिषु ।

विसंवादोपलब्धिर्वा प्रसिद्धवितथात्मसु ॥९॥

अविशेषेण गुणपर्यायेषु मिथ्यात्वप्रतिपत्त्या द्रव्याशयभारणं कश्चित् केमुचित् वा
प्रत्यभिज्ञाविसंवादात् सर्वेण तद्विसंवादात् पर्यायभारणं च दुर्णयं तस्यप्रसिद्धेपात् ।]

संघिदां कामानां विसंवादोपलब्धिः । क ? इत्याह—आकारभेदेषु माह-

१० संघटनाकारविशेषेषु संघिदामिति सम्बन्धः । नहि एकस्य अनेकं रूपं परमार्थसत्, युक्तम्,

(१) 'सत्येव इत्याह' इति पुनर्विहितमत्र प्यर्थः । (२) पर्यायार्थे । (३) अति ।

विरोधात् । एतत् शुद्धविज्ञानवादिमतापेक्षया उक्तम् । बाह्यार्थनयापेक्षया आह—विभ्रम इत्यादि । विभ्रान्यतीति विभ्रसः पा(का)चादिलक्षणोऽत(णोऽन्तः)प्रतिभासो येषा मन्त्राद्युपप्लुतोपलब्धमृच्छकलादीनां तेषु । वा इति समुच्चये । किंभूतेषु ? प्रसिद्ध-वितथात्मसु । प्रसिद्धः परीक्षकेतरलोकविख्यातो वितथोऽसत्यः आत्मा येषा तेषु इति ।

५

तदुपलब्धिः किम् ? इत्याह—अविशेषेण इत्यादि । अविशेषेण साकल्येन मिथ्या-त्वप्रतिपत्तिः । क्व ? इत्याह—गुणपर्यायेषु । तथाहि—अन्तः संवित्सुखादिभेदः वहिश्च घटपटादिभेदः मिथ्या भिन्नप्रतिभासवेद्यत्वात् ग्राह्याद्याकारद्विचन्द्रादिभेदवदिति । तथा[कि]-म् ? इत्याह—[तया]मिथ्यात्वप्रतिपत्त्या द्रव्यार्थावधारणं द्रव्यमेव अर्थः तस्य अवधारणम्—तदेव अस्तीति ।

१०

एवमन्यते—यथा[५२२ क] ग्राह्याद्याकारभ्रमेऽपि न स्वसंवेदनभ्रमः स्वप्नादिभ्रान्तावपि न जाग्रद्भ्रान्तिः तथा सकलभेदविभ्रमेऽपि न सत्तामात्रभ्रान्तिः । ततो यदुक्तं प्र ज्ञा क रे ण—
*“प्रतिभासनेऽपि सुखादिनीलादेः वितथत्वे द्रव्ये कः समाश्वासः ?” इति, तन्निरस्तम्, क्वचिद् वहिरन्तर्वा केषुचित् वा अर्थान्तरेषु लूनपुनर्जातनखादिषु प्रत्यभिज्ञाविसंवादात् सर्वेण देशान्तरादिप्रकारेण तद्विसंवादात् पर्यायावधारणं च । किम् ? इत्याह—दुर्णयः । १५
पूर्वो द्रव्यार्थिकनयाभासः परः पर्यायार्थिकनयाभास इति भावः । कुतः ? इत्याह—तत्त्वस्य जीवादेः प्रतिक्षेपान्निरासात् ।

द्रव्यार्थावधारणं दर्शयन्नाह—[शुद्धेत्यादि] ।

[शुद्धद्रव्यार्थिकस्यास्ति सन्मात्रं परमार्थतः ।

नाकारभेदो न रूपादिः न क्रमो न सुखादयः ॥७॥

२०

न खलु विज्ञानं सद्भावं व्यभिचरति विशेषेषु व्यभिचारात् । सन्मात्रस्य तद्विशेषा-विनाभावात् । न चैवं भेदाव्यभिचारि ज्ञानमस्ति इति शुद्धद्रव्यप्ररूपणात् । पर्याय-
[निराकरणात् दुर्णयः] यथा *“आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन”
[बृहदा० ४।३।१४] इति तदाश्रयं दर्शनान्तरम् । शुद्धपर्यायनयः पुनः यदि स्वभावभेदेऽपि भावैकत्वं न क्वचित् कथञ्चिन्नानात्वं सर्वथा अद्वैतप्रसङ्गात् इति सर्वथा २५
द्रव्यप्रतिक्षेपे पर्याय प्ररूपणक्रमोऽयं दुर्णयः । सर्वथा अनयोरतादात्म्यनैगममाश्रित्य दर्शनान्तरम् अविवक्षिततादात्म्यलक्षत्वात् नैगमस्य ।]

(१) तुलना—“अन्योऽन्यगुणभूतैकमेदाभेदप्ररूपणात् । नैगमोऽर्थान्तरत्वोक्तौ नैगमाभास इत्यते ॥”
—लघी० श्लो० ३९ । “तत्र सकल्पमात्रस्य ग्राहको नैगमो नयः । यद्वा नैक गमो योऽत्र स सत्तां नैगमो मत् ॥ धर्मयो धर्मिणोर्वापि विवक्षा धर्मधर्मिणो ।”—त० श्लो० पृ० २६९ । नयवि० श्लो० ३३-३७ । सन्मति० टी० पृ० ३१० । नयचक्र० गा० ३३ । तत्त्वार्थसा० पृ० १०७ । प्रमाणनय० ७७ । स्या० म० पृ० ३११ । जैनतर्कभा० पृ० २१ ।

शुद्ध पर्यायमन्त्रकर्मविभक्तं द्रव्यमेव अर्पोऽस्यास्तीति शुद्धद्रव्यार्थिकः तस्यास्ति । किम् ? इत्याह—सन्मात्र परमार्थतो न संश्रुत्वा, माकारमेवोऽस्ति न पाद्याविविधेयः स्यूडाविविधेयो वा न रूपादिः न कर्मो हेतुफलभावो न सृष्ट्याद्यर्थः परमार्थतः, अपि तु संश्रुत्वा इति ।

- ५ कारिकां विशृण्वन्नाह—न खलु विद्वानं सत्त्वमात्रं सत्त्वं व्यभिचरति । कुतः ? इत्याह—विश्लेषेषु इत्यादि । सत्त्वव्यभिचारे दूषणमाह—सन्मात्र इत्यादि । तर्हि विद्वानं विशेषमपि स व्यभिचरति इति चेत् अत्राह—न चैवम् इत्यादि । एवं सन्मात्र[स्य] तद्विश्लेषादि[नामावात्] मेदाभ्यभिचारि वा (न)ज्ञानमस्ति तत्र व्यभिचारप्रतिपादनात् इत्येवं धुद्धद्रव्यप्ररूपत्वात् । कुतः 'दुर्भयाः' इति पठनात् । कुतः ? इत्याह—पर्याय इत्यादि । निदर्शनमाह—[५२२ ख]
- १० यद्येत्यागम (यद्येत्यादि । आराम)मादोपं तस्य सत्त्वमात्रद्रव्यस्य पश्यन्ति जनाः न त सद्गुणं कश्चन पश्यतीति तदाधर्म [स]न्मात्रात्मन (य)दर्शनान्तरम् ।

पर्यायार्थिकदुर्भयामिमांशं दर्शयन्नाह—शुद्धपर्यायनयाः पुनः इत्यादि । स्वभावमेहेऽपि स्वरूपनानात्वेऽपि यदि भावैकत्वं न कश्चित् पदात्तो कर्षचित् वेसादिभेदप्रकारेण नानात्वम्, कुतः ? इत्याह—सर्वेषां सर्वेण पदादिप्रकारेण अद्वैतप्रसङ्गात् । कस्यं फलं दर्शयन्नाह—सर्वेषां इत्यादि । इति एवं पर्यायप्ररूपकमोऽप्य दुर्भयाः । कस्मिन् सति ? इत्याह—द्रव्यप्रतिश्लेषे सति ।

- नैगमामासं दर्शयन्नाह—सर्वेषां इत्यादि । सर्वेण वेसादिप्रकारेण जनयोः द्रव्यपर्याययोः अतादात्म्यात् नैगमः समाभिस्य दर्शनान्तरं वैशेषिकमतम् । कुतः ? इत्याह— [अ]विपश्चित इत्यादि । द्रव्यपर्याययोरविवक्षितं सद्यपि नार्थितं यत् तादात्म्यं वक्ष्यन्त्वात् नैगमनयस्य ।
- २० वदन्तान्तरत्वरूपं दर्शयन्नाह—सामान्य इत्यादि ।

[सामान्यसमवायानामात्मादीनां च नित्यता ।

तत एव तत्संख्यावेर्नित्यत्वं श्लेषमन्यथा ॥८॥

- द्रव्यार्थिकत्वमभिस्त्य द्रव्यस्य तत्संख्यादेः सामान्यसमवायानां च नित्यत्वं श्लेषाणामनित्यत्वं च केचिन्निगच्छन्ति कार्यद्रव्यकर्मगुणविश्लेषाणामनित्यत्वाम्युपगमात् ।
- २५ न तत् सामान्यं वस्तुन्तरमेव युक्तम्, संविदां विषयसारूप्यमिव । न हि वस्तुन्तरमेहाभावाः तदन्तः नाम स्युः । कथमुपकार्योपकारकमामन्तरेण सद्भावमिति प्रसङ्गात् । अपरिणामिनस्तावत् वस्तुज्ञपेयं न समाभ्यम् । न तादात्म्यस्य कश्चित् वृद्धिः कश्चित् वृद्धिः वा । सदादिप्रत्ययकर्तृत्वमकर्तृत्वं च कश्चित् कदाचित् कर्षचित् संभाव्यम् । इति दुर्भयाः । सत्त्वात् ज्ञात्यन्तराणां सर्वगतत्वे वृत्तिप्रत्ययसङ्करः । स्वविषयसर्वगतत्वे निष्क्रियस्य
- ३० प्राक् तत्रासतां अर्पोऽप्यस्तुवक्ष्यप्रतिज्ञां स्यात् ।]

(१) सतीति सम्भवा । (२) येहेतु । (३) कायेनो विस्तारः तत्र । (४) "आरामं तत्र वदन्ति च तत् पश्यति कश्चन ।"—बृहदा ३।३।४।

सामान्यानि च समवायश्च तेषाम् आत्मादीनाम् वा (च) आदिशब्दात्
अत्मव्यतिरिक्तसकलमूलद्रव्यपरिग्रहः । किम् ? इत्याह—नित्यता संस्कारणत्वात् इति
मन्यते । [त]त एव नित्यद्रव्येषु वर्तमानस्य संख्यादेः नित्यत्वं संख्यादिनित्यत्वम् । अत्र
आदिशब्देन परिणामादि (परिमाणादि) परिग्रहः । एतेन नित्यव्यापिद्रव्यवृत्तयोऽन्त्यविशेषौ
व्याख्याताः । शेषं कथितादन्यथा अनित्यम् इति । ५

कारिका व्याख्यातुमाह—द्रव्यार्थिकनयम् इत्यादि [५२३क] । नित्यत्वे भावाना
द्रव्यार्थिकस्यैव व्यापारो न नैगमस्य अन्यथाभूतत्वात् अतो द्रव्यार्थिकनयमाश्रित्य इत्युच्यते ।
द्रव्यस्य आत्मादेः तत्संख्यादेः सामान्यसमवायानां च नित्यत्वम् शेषाणाम् अनित्यत्वं
च, 'च' इत्यवधारणे सामान्यादिषु केचन नेयायिकादयो निगच्छन्ति प्रतिपद्यन्ते । कुतः
शेषाणा (णा) ने हा ह (न ? इत्याह—) कार्यद्रव्य इत्यादि । कार्यद्रव्यम् प्रागसत् सत्तासम- १०
वायिकारण (ण) समवायि या द्रव्यम्, कर्म उत्क्षेपणादि गुणविशेषाः कार्यद्रव्यगताः सर्वे
रूपादयः नित्यद्रव्यगताः संख्यादिभ्योऽन्त्ये बुद्ध्यादिरक्तादयः तेषाम् अनित्यत्वाभ्युपगमात् ।
किं सामान्यम् ? इत्याह—तत्र इत्यादि । तेषु सामान्यादिषु मध्ये समानानां सद्गणानां भावः
सामान्यम् तद् विशेषेभ्यो भिन्नमेव इति योगाः । तत्राह—न तत् सामान्यं वस्त्वन्तरमेव
व्यक्तिभ्यो भिन्नमेव युक्तं 'कथञ्चिद्विन्नं तु युक्तम्' इति एवकारेण दर्शयति एकत्र प्रमाणाभावाद् १५
अन्यत्र विपर्ययात् । कथं तत्तर्हि इति सौगतः, तत्राह—सविदाम् इत्यादि । संविदां ज्ञानानामिव
विषयसारूप्यं यथा ज्ञानानां विषयेण सारूप्यं तथा सामान्यमिति विचारित[म]सकृत् । कुतो
न तद् वस्त्वन्तरमेव इति चेत् ? अत्राह—नहि इत्यादि । [हि] यस्मात् न वस्त्वन्तरेण भेदाः
परस्परविलक्षणा भावाः समाना इतरथा चन्द्रमसैकेन सर्वेऽपि उडुविशेषाः समाना इति [न]
तेषु तारोपति (तारा इति) प्रत्ययः । २०

स्यान्मतम्—न तेषु विधुर्वर्तते, सामान्यं तु स्वपि (स्ववि) शेषवृत्ति, ततोऽयमदोष इति ,
तत्राह—तद्वन्तः सामान्यवन्तो [५२३ख] भेदा नाम स्युः । यथा अव्यवन्नगरं (?) तद्वन्त
एव इति चेत्, अत्राह—कथं च इत्यादि । केन च प्रकारेण न केनचिद् उपकार्योपकारकभाव-
मन्तरेण वस्त्वन्तरेण तद्वत्त्वम् अतिप्रसङ्गात् विन्ध्यस्य साध्येन (सद्येन) तद्वन्ता स्यादिति-
प्रसङ्गः । २५

ननु भवन्मते—रूपतद्विज्ञानयोः उपकार्योपकारकभावमन्तरेणापि भवति तद्वन्ता 'रूपस्य
ज्ञानम्' । अथ तत्र अयमेव तद्भावो^९ यो ग्राह्यग्राहकभावं, जातिव्यक्त्योरपि प्रकाश्यप्रकाशक-
भाव एव तद्भावोऽस्तु । न हि योग्यतात्र राजदण्डवारिता । जात्या वा व्यक्तीनामुपकारः—तत्र
विशिष्टबुद्धिजननमिति चेत्, अत्राह—अपरिणामिनो नित्यैकरूपस्य सामान्यादेः तावद्वस्तु-
त्वमेव सत्त्वमेव न संभाव्यं प्रमाणाभावात् । नहि खण्डादिभ्यो भिन्नस्य नित्यस्य निरशस्य ३०

(१) सत्त्वे सति कारणरहितत्वात् इति । (२) विशेषा अपि नित्या इति । (३) सर्वथा भेदे । (४)
कथञ्चिद्भेदे । (५) तारागणेषु । (६) उपकार्योपकारकभाव । (७) इति चेत् ।

अमूर्त्तस्य सामान्यस्य प्रतीतिरुक्तिः यतः तस्य वा इवञ्चिन्नाः स्युः, सदृशात्मनां तासां स्वतुष्टौ प्रतिभासनात् । मापि सामान्यं तैवाविर्षं तासु प्रत्ययविशेषमुपजनयदुपलब्धस्य (स्य) येन तावता तुपक (तावता तदुपकारक) सुप्च्यते, परिणामिनो भावस्य स्वयं बहुपदप्रत्यये प्रबनात् ।

अथ मर्त्त ये (नो) पकार्योपकारकभावाद् मेदानां तद्वत् (स्व) मपि तु सामान्यस्य तत्र

५. समवायादिति तत्राह—सादृश्यस्य इत्यादि । सादृश्यस्य अर्त्तभावितावस्तुत्वस्य क्वचित् साप-
 सेयादौ वृत्तिः समवायः सम्बन्धः क्वचित् कदावाववृत्तिः न 'संभाष्या' इति सम्बन्धः ।
 यदि हि सादृश्यं तदुपलब्धं भवत् तथा तत् क्वचिद्वर्तते न वा इति [५२४ क] कल्पनमर्थेति, नान्यथा
 बन्ध्यासुतवत् । अनेन तत्र तत्समवायसाधनं निरस्तम् । यदा हि तद्वर्त्तमानं तत्रापलम्भं भवति
 तथा 'इह आतिवर्त्तते' इति प्रत्ययात् तदुपलब्धं न भवति । एवं कदाचित् पिण्डोत्पत्तिसमये वृत्तिः तद्विनास-
 १. समये अवृत्तिः न संभाष्या । न परिणामन्तरेण सम्बन्धेतररूपद्वयम् एकस्य ।

ननु पिण्ड एव क्षयघटे विनश्यति वा न सामान्यं समवायो वा, न वाऽप्यस्य क्षयत्वा
 हेतुस्य [त] तद्वत्, अतिप्रसङ्गात् । अतो यथा कर्तृत्वाकर्तृत्वभावेऽपि न तद्भेदः तथा वृत्त-
 वृत्तिभावेऽपि इति चेत् न सद्वत् यतः पूर्वरूपापरित्यागे इवमिह वर्त्तते न वर्त्तते चेति तथा
 प्रत्ययायोगात् सर्वथा वा तत्प्रत्ययप्रसङ्गः, नित्यस्य अपेक्षायोगात् । कर्त्तृविन (कर्त्तृविन)

२५. सर्वात्मना वृत्तिरवृत्तिर्न संभाष्या ।

नन्वेकस्य सदादिप्रत्ययकर्तृत्वाकर्तृत्ववात् वृत्त्ववृत्ती स्यातामिति चेत् अत्राह—
 सदादि इत्यादि । सदादिवैयं इव्यगुणात्; तस्य प्रत्ययः तस्य कर्तृत्व [अकर्तृत्व] च क्वचित्
 कदाचित् कर्त्तृत्वस्य संभाष्यम् इत्येवं दुर्भाग्यः ।

किंच, सामान्यं सर्वगतम् स्वव्यक्तिसर्गतं वा भवेत् ? प्रथमपक्षे वृत्तमाह—सदावत्

२०. महासामान्यवत् आत्यन्तरार्ष्यं (रार्ष्या) गोत्वादीनां सधस्यत्वे अङ्गीक्रियमाणे वृत्तिप्रत्ययसङ्घरा ।
 यथा गोलस्य लण्ड्यादौ वृत्तिः सजवाववावदित्वावेरिति (समवायात् तथा इदित्वावेरिति) वृत्ति-
 संकरः तत एव तत्र गोप्रत्ययवत् इत्यादि [प्र]त्ययाऽपि स्वादिति प्रत्ययसङ्घटः । शिथीयपक्षे स्वविषय
 इत्यादि । स्वविषयसर्वगतत्वे स्वगात्रे व्यक्तित्वापित्त्वे क्रियाकत्वमन्तरेण निष्क्रियस्य इत्यर्थः ।
 अर्थो द्रव्यादिः [५२४ क] उपित्सुर्यस्मिन् इत्यं स तथोक्तः कामकारेण विशेषणविशेष-
 २५. मावः इति अतिरूपस्य विशेषत्वं स वासो वेद्यश्च तत्प्रसिद्धिः (तत्प्रसिद्धिः) प्रागुत्पत्तेः पूर्वं तत्र
 वेद्येऽसतां आत्वन्तर्गता न स्यात् । तदुक्तं स म न्य म इ स्वा मि मिः—

ॐ "सामान्यं समवायश्च एकत्र समवाहितः ।

अन्तरेणाभयं न स्यात् नाद्यात्पादिषु को विधिः ॥"

[भातमी० पृ० १५] इति ।

१०. अतश्च न तद् बलत्वन्तरमेव बुद्धिमिति दर्शयन्माह—सतस्त्वन्मावोपलब्धी इत्यादि ।

(१) व्यक्तवः । (२) विषयः । (३) बलं कल्पेत् । (४) कल्पो मयः तत्राह मविप्रमर्त्तति । (५)
 लण्ड्यादौ ।

[सत्स्वभावोपलब्धौ किं सत्तया समवायिनाम् ?

असतो सत्ताभिसम्बन्धे नाभावः कस्यचित् क्वचित् ॥१॥

स्वतः सतो [न सत्तासमवायः] सामान्यसमवायवदिति । यदि पुनः [स्यात्] स्वपक्षघाती कथमनुमत्तः ? कश्च द्रव्यादीनां स्वतः परतो वा सद्भावे विशेषः यतः सत्तासम्बन्धेन अर्थो विशेष्येत । यदि पुनः तयोः नित्यत्वात् ; उत्सन्नेदानी- ५ मभाववार्ता । तन्नेयं परकीया वाचोयुक्तिः । सत्तावत् सामान्यान्तरेषु अर्थं समान- श्र्वर्चः तत्र 'परस्पर']

सत्स्वभावः स्वरूपं येषां ते सत्स्वभावाः घटादयः, अनेन सत्तातद्वतोर्व्यतिरेकं प्रत्याचष्टे, तेषामुपलब्धौ दर्शने सति, अनेनापि *“खण्डादौ गौगौरिति ज्ञानं भिन्न- विशेषणनिमित्तं स्वयम् अन्यथाभूते अन्यथा ज्ञानत्वात् पुरुषे दण्डीति ज्ञानवत्” इति १० हेतोः व्यभिचारं दर्शयति । ‘सन्तो घटादयः’ इति ज्ञानस्य भिन्नविशेषणमन्तरेणापि भावात् । तत्रापि भिन्नसत्ता दिश्यत (दिश्यत) इति चेत्, अत्राह—किं न किञ्चित् सत्तया भिन्नसत्ता- सम्बन्धेन इत्यर्थः । केषाम् ? इत्याह—समवायिनाम् द्रव्यगुणकर्मणाम् । ननु स्वतः सता तसम्बन्धे स्यादयं दोषो नाऽक्षतामिति चेत्, अत्राह—असतां च सत्तयाऽभिसम्बन्धे अङ्गीक्रियमाणे नाभावः कस्यचित् शशविषाणादेः क्वचिद् देशादौ ‘भवेत्’ इत्युपस्कारः । १५

कारिका व्याख्यातुमाह—स्वतः सत् इत्यादि । परप्रसिद्ध निदर्शनमत्र सामान्यसमवा- यवदिति । अन्त्यविशेषण भ्र(पग्र)हणं कुतो नेति चेत् ? केषाम्(तेषाम्) अत्यन्तपरोक्षत्वेन परै- रभ्युपगमात् । [५२५क] अनुमानाभासस्यापि तत्रासंभवादनिदर्शनात् । अथ योगिना व्यापक- द्रव्येषु भेदबुद्धिर्यन्निमित्ता तेऽन्त्या विशेषाः, न, तेषु स्वयमेव तद्बुद्धिभावात्, अन्यथा तत्रापि तेषां तद्बुद्धिरपरतत्पूर्विका इत्यनवस्था । २०

ननु सामान्यादयो न स्वतः, नापि [प]रतः सत्तासामान्ये तदन्तराभावात् तत्कथं ते निदर्शनमिति चेत् ? अत्राह—यदि पुनः इत्यादि । सुगममुत्तरमत्र स्वपक्षघाती वैशेषिकादिः कथमनुमत्तः उन्मत्त एव । सामान्यादेरभावप्रतिपादनेन सर्वाभावाभ्युपगमात् ।

पुनरपि परस्य दुश्चेष्टित चिन्तयन्नाह—कश्च इत्यादि । चेदि(च इति) दूषणसमुच्चये कः न कश्चिद्विशेषः । क ? सद्भावे द्रव्यादीनां सत्त्वे । कुतः ? इत्याह—स्वतः परतो वा २५ स्यात् यतो विशेषात् सत्तासम्बन्धेन अर्थो द्रव्यादिः विशिष्येत । तथाहि—गुणदोषदर्शनाभ्या कचित् पक्षपातेतरौ सता युक्तौ, नान्यथा । न च स्वतः सद्भावे अर्थस्य दोषम् लेश(दोषलेश)- स्यापि दर्शनम् । तथाऽदर्शनमेव तद्दर्शनमिति चेत्, किं पुनः स्वतोऽसता शशशृङ्गादीना दर्शन- मस्ति ? विरोधात् ।

(१) निराकरोति । (२) सत्तासम्बन्धे । (३) वैशेषिकै । (४) अन्त्यविशेषेषु । (५) निदर्शनरूपेण अकथनात् । (६) विशेषेष्वपि । (७) योगिनाम् । (८) अपरविशेषपूर्विका । (९) सामान्यान्तराभावात् । (१०) दोषलेशदर्शनम् ।

स्यान्मतम्—अबस्य स्वतःसद्भाव अपरसामान्याभाव सत्ताविवत् स्यादिति, न उक्त-
मत्र— विप्रत्याग्नावानाम् । कस्यचित् स्वतः सत्ताऽपरत्वादि न क्षब्धस्य तदाऽदसनात् गुणादि
यागवत् । ननु न सबस्य स्वतोऽसत्ता दशानमिष्यते किन्तु सत्तासम्बन्धिन इति चेत् अत्राह—

- यदि पुनः इत्यादि । तयोः सत्तासमवाययाः नित्यत्वात् । उपसृष्टप्रणमतत व्यापित्वात्]
५ च उत्सन्ना नद्या इदानीमभाववाप्ता परविषयाणार्थानामपि [५२५ख] सत्त्वापत्तेः, पर
एवं तन्नेर्षं परकीया भाषोयुक्तिरूपपद्ये इत्युपसंहारः । एतदन्वयाविविधमाह—सत्तावत्
इत्यादि । सत्तायामिव सामान्यान्तरेषु श्रम्यत्वादिषु अयम् अन्वयः समानमर्थः
परीक्षा । तथाहि—जीवादीनां श्रम्यादित्वभाषापक्षयो किं श्रम्यत्वादिना मिन्नन ? स्वयमश्रम्या
दीनां श्रम्यत्वापदि(त्वादि)सम्बन्धे नाश्रम्यादिः कश्चित् स्यात् । शेषमत्रापि समानम् ।
१० तत्र इत्यापुपसंहारः । कुतः ? इत्याह—परस्पर इत्यादि ।

सांप्रतं साक्ष्य नंगमामासं दर्शयन्नाह—श्रम्य श्रुद्धम् इत्यादि ।

[श्रम्य श्रुद्धमश्रुद्धं च संभ्रित्यान्योऽस्ति नैगमः ।

चित्तप्रधानप्रपञ्चेन यथा लक्ष्येत धूर्णय ॥१०॥

विच्छक्तेरात्मनोऽद्विष्टविषयपक्षतो नानात्मकेकत्वं च ममाभित्य प्रधान कायकारण

- १५ भाषयामाद्य महदादिक्रमेण विवर्तमानमात्मानं तदर्थं समर्पयति इति नैगमो
कुण्य, प्रधानपुरुषयोः परिणामस्वभावम्बन्धस्यापनात् । तदेकपुरुषमनेकपुरुषं च अनी
शरतरमेदात् मिष्यते । प्रधानस्य पुरुषाधिप्रश्रुचित्तमथेन अनीशरमेदं तत्प्रवृत्तेरसंभवेन
सेशरमेदं ; अपरिणामिनरर्थतन्मस्य वस्तुत्वं प्रत्युक्तम् सामान्यादिना । कदाचित्कम्
कुतः । इर्षयिष्यादाद्यनेकाकारविवर्तमानवृत्तेः प्रकृतेरपरां धैतन्यवृत्तिं कं प्रेष्यामान्

- २० प्रविशान्तीति ? अनुपयोगात् । प्रकृतद्विष्टविषयपक्षतः पुरुषस्य अधिकारित्वविशेषतो
दुरन्वयम् । पुरुषस्य भोक्तृस्वभावनित्यात्वे प्रकृतेः भोग्यात्मनो नित्यत्वे सति तत्प्रवृत्ति-
निवृत्ती इति दुरन्वयम् । प्रकृतेः परिणाम वा विच्छक्तेरपि विषयः तद्विष्टविषयत्वात् ।
अचेतनमदानां सुखदुःखमोहात्मकप्रधानमित्यभिधानात्मा आतिः प्रकृतिरेव, न पुनः
सबपुरुषाणां संबेदनजाति सामान्यमिति दुरन्वयमेतत् । तत्र]

- २५ श्रम्यं पुरुषरूपम् किमूतम् ? श्रुद्धम् सुप्राविभेदवर्धितम् अश्रुद्धं च महदादिपर्याय-
परिकरितं श्रम्यं प्रधानसम्बन्धं संभ्रित्य अन्यो मेवाविद्यो (क) नैगमात् मित्राऽस्ति नैगमः
चित्पुरुषः । प्रधानं मूळप्रवृत्तिः तथाः प्रपञ्चेन । क्यमस्ति इह ? यथा येन प्रमाणात्पु-
पत्रत्वप्रकारेण लक्ष्येत निर्दर्शयेत धूर्णयं तथास्ति ।

कारिणां कथयन्नाह—विच्छक्तिः(विच्छक्तेः) इत्यादि । प्रधानं कर्तुं समर्पयति ।

- ३ कस्य ? इत्याह—आत्मनः पुरुषस्य । किमूतस्य ? इत्याह—विच्छक्तेः चित् चेतना शक्तिः

(१) इत्यपि श्रुतेः । (२) महतिः प्रभावं बहुकारकम् इत्यधिकं स्ववदित्वमाश्रित्य । (३)
कायकारकम् ।

स्वभावो यस्य तस्य चिच्छुक्तेः ***“चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्”** [योगभा० १।९] इति वचनात् । किं कृत्वा ? इत्याह—ममाश्रित्य अवलम्ब्य । किम् ? इत्याह—नानात्वम् ***“पुरुष-बहुत्वं सिद्धम्”** [सांख्यका० १८] इत्यादिवचनात् त्रिदण्डमतत् (म) । एकत्वं च ‘आत्मनः’ इत्युभयत्र सम्बन्ध्यते । एकदण्डदर्शनमिदम्—

***“एकमेकं हि (एक एव हि)भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एक वा(धा)नेक वा(धा)चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥”**

[त्र० वि० ११]

इति वचनात् । पुनरपि किंभूतस्य [५०६क] तस्य ? इत्याह—अदर्शित इत्यादि । इन्द्रियवृत्तिदर्शितविषयवतः साक्षाद्विषयादर्शित (शीन) इत्यर्थः । किं समर्पयति ? इत्याह—आत्मानं स्वस्वरूपम् । किं कृत्वा ? इत्याह—आसाद्य लब्ध्वा । किम् ? कार्यकारणभावम्, अनेन हेतुफलै- १०
क्यमाह । तदेव दर्शयन्नाह—विवर्त्तमानमिति । केन क्रमेण ? इत्याह—महानित्यादि । ***“प्रकृतेर्महान्”** [सांख्यका० २२] इत्यादि^३ । किमर्थम् ? इत्याह—तदर्थम् आत्मोपभोग्यार्थम् इत्येवं दुर्णयः । किन्नाम ? इत्याह—नैगमः इति । कुतः ? इत्याह—प्रधानपुरुषयोः इत्यादि । प्रधानस्य [पुरुषस्य च] परिणामस्वभावस्य व्यवस्थापनात् । पुनरपि किंभूतम् प्रधानम् ? इत्याह—तदित्यादि । तत् प्रधानम् एकपुरुषम् एकपुरुषभोग्यम् अनेकपुरुषम् अनेकपुरुषभोग्यम् १५
इत्यर्थः । च इति समुच्चये । पुनरपि प्रधानभेद कथयन्नाह—अनीश्वरेतरभेदाद् भिद्यते इति ‘तत्’ इत्यनुवर्त्तते । तत् प्रधानं भिद्यते । कुतः ? अनीश्वरभेदात् न विद्यते ईश्वरः प्रवर्त्तको यस्य ***“वत्सविवृद्धिनिमित्तं ते चेतनं यथा क्षीरम्”** इत्यादि वचनात्, तस्यविशेषात् । इतरभेदात् शश्वदविशेषात् ***“अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम्”** [महा० वनपर्व ३०।२८] इत्याद्यभिधानात् । अज्ञोऽचेतनो जन्तुः प्रकृतिरेव इह उच्यते । कुतः सः भेदः ? इत्याह—प्रधानस्य इत्यादि । प्रधा- २०
नस्य विचेतनस्य पुरुषार्थिप्रवृत्तेः संभवेन ‘स्वतः’ इत्यध्याहारो[ज्नी]श्वरभेदः तत्प्रवृत्तेर-संभवेन सेश्वरभेदः । कुतः स ‘दुर्णयः’ इत्यध्याहारः ? [अ]परिणामिन इत्यादि । परिणाम-विकलस्य चैतन्यस्य पुरुषस्य वस्तुत्वं प्रत्युक्तम् अपाकृतम् । केन ? इत्याह—सामान्यादिना जात्याविदूषणेन । न केवलमेतदेव प्रत्युक्तम् [५२६ख] अपि तु परमपि इत्याह—कादाचित्कम् इति हेतोः । न हि अपरिणामिन एकदा विषयानुभवनम्, अन्यदा तद्विपर्ययो युक्त इति विचारितम् । २५
ततः किं जातम् ? इत्याह—कुतः इत्यादि । स्पष्टम् ।

अधुना चैतन्यस्य सतोऽपि वैफल्यं दर्शयन्नाह—हर्ष इत्यादि । प्रकृतेः सकाशादपराम् अन्या चैतन्यवृत्तिं विषयानुभवलक्षणा कः प्रेक्षावान् प्र(प्रा)माणिकः प्रतिजानीते । किंभूतायाः प्रकृतेः ? इत्याह—हर्षविपादाद्यनेकाकारो विवर्त्तः परिणामो यस्य तत्तथोक्तम् तच्च तज्ज्ञानं

(१) “एक एव हि भूतात्मा एकधा बहुधा चैव” —त्रि० ता० ५।१२ । (२) “ततोऽहङ्कार तस्मान्नग्नश्च पोढशक । तस्मादपि पोढशकात् पञ्चम्य पञ्च भूतानि ॥” इति शेष । (३) “वत्सविवृद्धिनिमित्त क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्त तथा प्रवृत्ति प्रधानस्य ॥” —सांख्यका० ७७ । (४) ‘आत्मन सुखदु खयो । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् शत्रु वा स्वर्गमेव वा ।’ इति शेष । (५) विषयानुभवरहितत्वम् ।

५ तदेव वृत्तिः वर्तनं यस्याः तस्या इति । कुतो न प्रतिजानीते ? इत्याह—अनुपयोमात्
 चैतन्मयस्यैः क्वचिद् व्यापारभावात्, तत्रचोचनस्य प्रकृत्या करणात् । 'विश्लेषतः' इत्यादिना
 पुनरपि सत्र दोषं बोधयन्माह—विश्लेषेण विश्लेषतः । अनेन पूषद्वोपावस्य अतिशयमाह—प्रकृत्या
 दक्षिणो दर्शनगोपरतां नीतो षो विषयः सद्रतः तत्पुनवतः पुरुषस्य अधिकारित्वे दुरन्वयम्
 ५ अग्रमात्रम्, एवं मन्यते—सप्तसि अपरपरतायनिकुरुन्वस्येव पुंसि प्रकृतिवर्तिताऽपरापरविषये(यं)
 प्रतिभासनमेव तस्याधिकारित्वमिति युक्तं यदि तत्र प्रमाणं प्रवर्तेत, बचनमात्रकात्तद्विधि-
 (द्वे)पिठि ।

परमपि तत्र दुरन्वयं कथयन्माह—तो कृत्स्व(भोक्त्वस्व) भावनित्यस्ये दृष्टानरूपनित्यत्वे
 पुरुषस्य प्रकृतेर्भोग्यात्मनो दृश्यभावस्य नित्यत्वे सति तस्याः प्रवृत्तिः संसारवृत्त्या
 १० निवृत्तिः[ः] निर्वाणे इति दुरन्वयमेतत्, [५२५५] सर्वथा दर्शनमदर्शनं वा स्यादिति भावः ।
 वृत्त्यान्तरमाह—प्रकृते इत्यादि । प्रकृतेः परिणामे वा भोग्यत्वभाषपरिहारेण अमोक्ष
 स्वभावविकारे वा चिच्छब्दोपि पुरुषस्यापि विवर्धः भोक्त्वस्वभावपरिहारेण अमोक्षत्वभाव
 परिणामः । कुतः ? इत्याह—तद् इत्यादि । तथा प्रकृत्या दक्षिणो विषयः स यस्यास्ति तत्र
 भावात् तस्मात् । एतदुक्तं भवति—यथा यथा पुरुषेण युज्येत प्रकृतिः[ः] तदेव तस्यां भोग्या
 १५ सन्वया, तथा यथा प्रकृत्या पुंसो विषयः प्रवर्त्यते तदेव तस्यं भोक्त्वता, विशेष्यभाषादिति ।

एवं पुरुषं निराकृत्य अपुना प्रकृतिं निराकृत्यन्नाह—सुस्त इत्यादि । जातिः प्रकृतिरेव,
 किंमूता ? सुखदुःखमोहात्मकप्रधानम् इत्यभिधानात्तदा । केयम् ? इत्याह—अभेदनमेदानाम्
 न पुनः सभेदनजातिः सर्वपुरुषाणां सामान्यमिति दुरन्वयमेतत् । एतेन प्रधानसाधनानां
 मेदानां परिभाषाविहेतूनां^१ व्यभिचारमाह । 'तस्मिन्' इत्यादि अपसंहारः ।

२० परमपि नैगमामासं दर्शयन्नाह—तथा इत्यादि ।

[तथा,

सत्ता द्रव्यत्वगोत्याविसामान्यव्यपदेशभाक् ।

समवायिविशेषैः स्यावेकसामान्यवाविनाम् ॥११॥

२५ षिना व्यापित्वे 'भावस्यैव सामान्यविश्लेषमाभोपपत्तेः समवायिविश्लेषात् ;
 सत्तासमवायिनामैदं क्वान्ते जयमपि परः नैगमो बुद्धयः ।

तमेव दर्शयन्नाह—सत्ता इत्यादि । सत्ता स्याद् भवेत् । किंमूता ? द्रव्यत्वत्वे(स्व)
 गोत्याविसामान्यस्यपदेश(न्यव्यपदेश)मागिति । कैः ? इत्याह—समवायि
 विश्लेषैः । सत्तायाः समवायो येषामस्ति इत्यादिप्रवृत्त्यातीनां ते समवायिना, तेषां ते वा
 विश्लेषाः वेति । तदुक्तम्—

(१) प्रकृतेः । (२) उपपन्न । (३) 'मेदानां परिसंख्यात् समान्यत्वात् लक्षितः प्रवृत्तेः । अत्रचकार्य
 विमलवृत्तिमगद्वैचक्यस्य ॥'—सौम्यस्य १५ ।

“तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।

सा नित्या सा महानात्मा यामाहुः त्वतलादयः ॥” [वाक्यप० ३।३४] इति ।

ननु यत्रअवान्तरे(र)गोत्वादिजातयः समवेता[ः] तत्रैव सत्ता, [५२७ ख] तस्मादे-
कार्यसमवायात् सां तद्व्यपदेशभागिति चेत्, अत्राह-विना इत्यादि ।

ननु यौगपक्षोपक्षिप्तमत्र दूषणं कुतो नेति चेत् ? अत्राह-व्यापित्वे इत्यादि । विचारि- ५
तमनन्तरमिति । दोषानुपद्ग एव न भवति एकसामान्यवादिनां सत्ताजातिवादिनाम् । कुतः ?
इत्याह-भावस्यैव सत्ताया एव सामान्यविशेषभावोपपत्तेः द्रव्यत्वगोत्वादिसामान्यभेदोप-
पत्तेः । कुतः ? इत्याह-समवायिविशेषात् सोणादि(गोत्वादि)व्यपदेशभाक्त वा (भाक्त्वा)
प्रकृतापि इति सत्तासमवायिनोर्भेदेकान्ते अयमपि दुर्णयः । पूर्वविधिना अत एव उक्तम् तथा
तेन प्रकारेण परोऽन्यो नैगमो दुर्णय इति । १०

संप्रति सौगतेन नैगमस्य सर्वस्य दुर्णयत्वं चिन्तितं दूषयन्नाह-सत्ताम् इत्यादि ।

[सत्तां विभ्रते यस्माज्ज्ञानशब्दकृतः इति ।

व्यक्तयः सन्तु तस्मादर्थाकारे विदां समम् ॥१२॥

येन...इति यत् चोद्यं तत् संविदां विषयाकारप्रतिपत्तावपि सामानम् ।]

यद् यस्माद् योग्यताविशेषात् व्यवक्तयो विशेषाः विभ्रते धारयन्ति । किम् ? सत्तां १५
जात्यन्तर वा गोत्वादिकं त[स्मात्] योग्यताविशेषात् ज्ञानशब्दकृतोऽनुगतज्ञानाभिधान-
प्रवृत्तिहेतवः सत्त (सन्तु) व्यक्तयः इत्येव चोद्यम् अर्थाकारे रूपादिलक्षणे ग्राह्ये विदां
बुद्धीना समम् । तथाहि-यतः पटादयोऽर्थाः रूपादीन् विभ्रते तत एव स्वयमतदात्मनो
रूपादिबुद्धिहेतवो भविष्यन्तीति किं रूपादिकल्पनया ? इति निराकारार्थसिद्धिः । अथ रूपा-
धात्मकोऽर्थः प्रतीयते, सामान्यात्मकोऽपि प्रतीयते इति समानम् । २०

कारिकार्थमुपदिशन्नाह-येन इत्यादि । सुगमम् । इति एवं यन्नाद्य न (यच्चोद्यं तत्)
संविदां विषयाकारप्रतिपत्तावपि समानम् [५२८ क] अन्यत्रापि असकृदुक्तमेतत् । तथाहि-
संविदो 'यतैः स्वसवेद' यतः स्वसवेदनात्मता स्वीकुर्वन्ति तत एव अतदात्मिका सु(काः त)-
यावभासन्त इत्यपि स्यात् ।

तदेव(व) नैगमं तदाभास च प्रतिपाद्य संग्रहनयं प्रतिपादयन्नाह-आयासाद्वा इत्यादि । २५

[आयासाद्वा यतो भेदानभेदः स्वीकरोत्ययम् ।

स एव भेदसंव्यवहारान् केवलो न करोति किम् ॥१३॥

न हि अभिन्नतत्त्वस्य स्वप्नादौ दर्शनात् । भेदवादिनोऽपि निरंशमवर्णा-
धारमकं तज्ज्ञानं रूपादिकं स्थूलत्वाद्यनेकधर्माभिन्नं सांशमिव तद्व्यवहारं प्रथयत्येव

(१) सत्ता । (२) रूपादिरहिता । (३) 'यत स्वसवेद' इति पुनर्लिखितमाभाति ।

तत्त्वदर्शनस्य सप्रयानुपपत्तेः । प्रमाणेतरनिमित्तभूतौ संवादविसवादावपि तत्र अविद्येवत
 स्याताम् । तत् सर्वविकल्प्यातीतं सन्मात्रं तत्त्वमिति सप्रहनयोः । संविद्येरेव पहिरिष
 प्रतिभासनात्, तत्पुनरष्टपरमार्थमेव मिथ्या । तत्र स्वपरसन्तानसृजस्यविकल्प
 व्यपस्येयं अविद्यात्मनः आभासेत पहिरिषावभासवदिति । तदर्थसंभवेऽपि विद्युत्प्रान्तर
 ५ त् । पारम्पर्येणापि चेतनान्तरसमवधिनियमः कुशकाप्लावल्म्वनसु व्यापारादिभाषाचन्नि
 यम । प्रतिपिद्वायप्रतिप्रसवप्रसङ्गात् पहिरन्तर्भेदात् ।]

आयासापत्यापत्तेः—सात् यत्नतःयतो वा इति पदान्तरपाठकाः, संदान् चेतनेतर
 विशेषात् अमेदः सत्तामात्रं स्वीकरोति जय(अयं) मेदसंख्यवहारान् किं न करोति
 सोऽमेदः केवलः सकम्पेवविकल्पः ।

२० ननु यदि अमेदः मेदव्यवहारः ततः कथम् ? अन्यथा नीलात् पीतव्यवहारः स्यात्
 इति चेत् अत्राह—नहि अभिमतस्त्वस्य इत्यादि । कुतः ? इत्यत्राह—स्वप्नादीं दर्शनात् ।
 अत्र आदिशब्देन द्विपत्रादिपरिग्रहः । स्वप्ने हि कुतोऽपि स्पृशतया, अन्यकल्पयिः अन्य
 कौलादितया, देवदत्त पक्षऽपि अमेदव्याया, जागरणे चन्द्रः तथा सृष्टि काने (शुद्धिका जनं) कतव्य
 प्रतिभातीति भावः । परस्वापि एतद्वस्तीति दर्शयन्नाह—मेदवादिनोऽपि न केवलममेदवादिना
 तद्वानं (सन्धानं) मेदवादिद्वानम्, किंभूतम् ? निर्द्वेषम् पुनरपि किंभूतम् ? अयर्थाद्यात्मकं
 स्वरसादिर्यद्विद्यम, रूपादिकं स्पृशत्वाद्यनेकधर्माभिन्नं न च निर्द्वेषे तद्युक्तम् । किं करोति ?
 इत्याह—तद्व्यवहारं मेदव्यवहारं प्रययत्येष । किंभूतम् ? सांक्षमिष वर्णादिनिर्मांसमिष [च]
 क्षयोऽत्रापि ध्येयः ।

ननु यथा मेदः प्रतिभाति तैवममेदः, तयोऽस्त्वनयोः विशेष इति चेत् अत्राह—तत्त्व
 २० इत्यादि । तत्त्वस्य निर्द्वेषात्मनो यददर्शनं तत्त्व सप्रथा सर्वेज प्रत्याद्याविप्रकारेण स्वतः परतः
 [२२८ क] इति वा प्रकारेण अनुपपत्तेः । कल्पनया अनुपपत्तिः, धमयत्रापि ।

स्थान्ततम्—य दानं (तद्वानं) निर्द्वेषमवर्णाधारमकं तथैव [अन्व]हारं प्रययति इति
 तत्राह—तत्त्व इत्यादि । व्याख्यानम् तथैव । यदि वा, यदि दानं सांक्षमेव वर्णादिनिर्मांसं
 व्यवहारं प्रययति तथैव तद्विति तत्त्व[म्] इत्यादि सौगतस्य पचस्व दक्षनस्य सर्वेषानुपपत्तेर्वा
 २५ 'मेदवादिनाऽपि' इत्यादिना सम्बन्धः ।

ननु यदि अमेदः तर्हि साम्यद्वेषात्प्रामाण्यविरागिभिरसंख्येन यत्र चित्तवा-
 दोऽप्रमाणव्यवहाराकारणं तौ कथं स्याताम् ? मेदे तत्त्वा (न स्या)वामिति चेत्, अत्राह—संवाद

(१) तुक्तम्—“अकारविरागिभिरसंख्येन सुपत्नीव पर्वावाग्बन्धनभेदात् अजितेयेव समस्यप्रवृत्त
 धर्मः।—स सि ११३३ । त वा ११३३ । तत्त्वार्थवि भा ११३६ । कुतं इत्यममिप्रेति संग्रह
 कृतमेततः । मेदात्वां वागवृत्तीभ्योऽन्विति भेदो विरोधतः ॥”—कवी श्लो ३९ । वागवृत्तौ सत्यक । त
 श्लो ५० । नचनि श्लो ६० । सम्पति श्लो ५०२ । नचक्य वा ३७ । तत्त्वार्थेण ५
 १० । म नच ०१३३ । वा मं ५ ३११ । शैलतर्कमा ५ ३२ । “संग्रहिव विविधार्थ संग्रहवर्ण
 परमासम्ये चिति ।”—अनु हा ७ । अ वि वा ७५६ । विलेय वा २७९९ । (२) वर्णादौ मन्वाह-
 व्यमदर्शनं भवति । (३) मेदाभेदयोः । (४) अचिसंवाह-चित्तवादी ।

प्रसङ्गात् । एवंपि कुतः ? इत्याह—बहिरन्तमदात् बाह्येतरभ्येऽसिद्धिरिति भावः । तथाहि—
स्वप्नुषि पुद्गिभ्यापारयोः परमार्थतो यदि कुवन्ति हेतुफलभावः प्रतीयते स्वर्तमाह्वयभावः
समापत्ति ।

एतेन व्याप्तिमहणमपि चिन्तितम् । 'वासनातः सक्लं हानम् इत्यत्रापि न्यायोऽयं वाच्यः ।

५ ननु अथः प्रतिभासात् सिध्यति सं च स्वप्ने तत्रैवायंऽपि भवन्तौक्यविक इति चेत्
न व्यापारादियपि तथैव रयादिति शंकात्, तत्रास्य पारस्पर्येण परचेतसः समाहो (सङ्गतो)
नार्थप्रतिभासस्य इति किञ्चमेतत् ?

अपरे मन्यन्ते—तत्रापि स्वप्नान्तिभ्रमरीरस्य परमाहवतोऽप्युपगमात् साह्यात् परचेतस एव
स इति तेषां तत्र स्वप्नादिप्रतिभासोऽपि सत्य इति "कल्पनापोहमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्"

१० [न्यायवि० १।४] इति अभ्रान्तमहणमनभक्तं निवर्त्यानावात् तच्छरीरवत् द्विचन्द्रादरेपि
[४१ क] सत्त्वामात्रेः । अथहारेण अभ्रान्तमहणमिति चत् न तेनेव तच्छरीरस्यापि
सत्त्वोपगमात् अथहारेण परलोकासाधनात्, इतरथा कुतः प्रतिभासाह्वेतम् ? "निरालम्बनाः
सर्वे प्रत्यक्षाः प्रत्ययज्ञात्" [प्र वार्तिकाल० पृ ३६१] इत्यत्र वा किं वा निरसनम् ?
स्वरूपाह्वयमत्वेऽपि अनेकान्तार्थप्रति स्य पक्ष(प्रतिबद्ध)स्य प्रतिप्रसङ्गप्रसङ्गा, क्षरीरयोः साधत्वेन

१५ प्रतिभासनात् । ततो म किञ्चिदेतत् ।

अन्येषां दर्शनम्—न सत्यानः सन्तानान्तरं वा अन्यत्र संतुतेः इति तेषामावसाधनं
सिद्धसाधनमिति, तेषामप्युत्तरसुखम् नेह पुनरुच्यते, चित्रज्ञाने नीजरीनाम् अन्वोऽप्यान्तनुगमे
सन्तानान्तरसिद्धिः । परस्परदर्शनेऽपि सङ्गावे इतरथा सकल्युत्पत्ता, तदनुगमे अनेकान्तसिद्धि
रिति । तन्न परस्य स्वर(स्वपर)सन्तानादिभेदसिद्धिः ।

२० कश्चित् 'बहिर[रन्त]मेदात्' इति पाठे(पाठे तु) बाह्येतरभ्योऽसिद्धेपाविस्वर्धः ।

स्याम्यतम्—प्रागभावादिपतुद्वयप्रतीतेः कश्च सन्मात्रं तत्त्वमिति ? तत्राह—विज्ञेयम्
इत्यादि ।

[विज्ञेयं विद्यमानार्थबुद्ध्युत्पत्त्याऽभावचतुष्टयम् ।

कथञ्चिन्नान्यथा न्यायात् बुद्धिः सन्मात्रगोचरा ॥१४॥

२५ नहि अभावचतुष्टयज्ञानं संस्था निर्निषयं युक्तम्, अथान्तरालम्बनोपगमात् ।
सः परमाणुष्वन्तज्ज्ञानस्वरूपपरीक्षासमये स्वरूपमवलम्बत नार्थभेदम् । तदभावे संचित्
व्यपदेदाजुपपत्तेः । तत्र माह्वयतिरेको विशेषः कश्चित् कश्चित् प्रमयतां प्रतिपद्येत् ।]

विज्ञेयं परिच्छेद्यमे(यं । किम् ?) अभावचतुष्टयं प्रागभावाद्यभावचतुष्टयम् ।
कथा ? विद्यमानार्थबुद्ध्युत्पत्त्या भावज्ञानेन । कश्चित् केनापि तदुत्पत्तिद्योग्यताप्रकारेण

(१) प्रतिमाता । (२) अर्थाभावेऽपि । (३) प्रकाशपुस्तकः । (४) स्वप्नान्तिभ्रमरीरवत् । (५)

सत्यान्ताराभावस्यचमम् ।

नान्यथा बुद्ध्या विज्ञेयत्वाभा[व]प्रकारेण बुद्धिः 'अभावचतुष्टये' इति सम्बन्धः । प्रत्य-
यादिवेदनतो न्यायात् सन्मात्रगोचरी(रा) बुद्धिरिति ।

कारिकार्थं विवृणोति । नहि अभावचतुष्टयज्ञानं सर्वथा निर्विषयं विषयरहितं तुच्छा-
भावगोचरमेव नहि युक्तम् । ननु यद्यभावविषयं कथं निर्विषयमुच्यते इति चेत्, न, सौगता-
पेक्षयैवमभिधानात् । [५३०ख] स हि अभावं नेच्छति । कुतो न निर्विषयमिति चेत्, ५
अत्रा[ह-अ]र्थान्तर इत्यादि । विवक्षितादर्थाद् अन्योऽर्थः तदन्तरम् तद् अवलम्बनं यस्य
तस्य उपगमात् सौगतेन ।

न्वेनमपि (नन्वेवमपि) परस्परविविक्तभाववलम्बनात् कथं सन्मात्रगोचरा बुद्धिरिति
चेदतदत्त(चेदत्राह) स इत्यादि । तदभावचतुष्टयज्ञानमात्र[म]त्र सः परमाणुपर्यन्तज्ञानस्वरूप-
परीक्षासमये स्वरूपमवलम्बेत नार्थभेदम् । कुतः ? इत्याह-तदभावे स्वरूपावलम्बनाभावे १०
संविद्व्यपदेशानुपपत्तेः । अर्थग्रहणात् ज्ञानस्य तद्व्यपदेशो न स्वरूपावलम्बनादिति चेत्,
ननु 'अर्थग्रहणं बुद्धिः' इति केनावगम्यते ? तयैव बुद्ध्या इति चेत्, न, स्वरूपग्रहणप्रसङ्गात्,
तदग्रहे 'ममार्थग्रहणम्' इति प्रतिपत्त्ययोगात् । बुध्यात्तया (था) इति चेत्, सापि स्वरूपसंवेदनविकला
'बुद्धिः' इति कथमवगम्यते ? आद्यज्ञानार्थग्रहणात्, तदपि कुत इति तदवस्थं चोद्यम् अनवस्था च ।

नन्वर्थो यतो दृश्यते तज्ज्ञानमिति चेत्, सत्यम्, दृश्यते, नाऽस्वसंवेदनज्ञानात्, १५
इतरथा परज्ञानादपि दृश्येत इत्युक्तम् । एतेन मीमासकोऽपि कृतोत्तरः । भवतु स्वरूपावलम्बनं
ज्ञानम्, तत् स्वरूपमन्यते (तो) व्यावृत्तमवलम्ब्यत इति चेत्, अत्राह-तन्न इत्यादि । तत् तस्मात्
स्वरूपमवलम्बेत इति न्यायात् न भावव्यतिरिक्तो ज्ञानसत्ताभिन्नो न विशेषो भेदः क्वचिद्
विज्ञाने अन्यत्र वा क्वचिदेकानेकारूपेण प्रमेयतां प्रतिपद्येत । नहि स्वरूपमग्नं ज्ञानम्
अन्यदविषयीकुर्वाणं तैतः [५३१ क] कस्यचिद्भेदम् अन्यद्वा प्रतिपद्यत इति । २०

स्यादेतत्-यदि ज्ञानं स्वरूपमेव लंबि (व अवलम्बि), तदेव प्रतिभासाद्वैतमायातम्,
तच्च सौगतस्य नानिष्टम् अभ्युपगमात् । अथ तथा सत्ताद्वैतम्, तन्न, अप्रत्ययात्, चित्र-
प्रतिभासात् । अस्य मिथ्यात्वे ततो भेदे न सत्ताद्वैतमिति चेत्, अत्राह-मिथ्यैकान्त
इत्यादि ।

[मिथ्यैकान्तविविधनिर्भासप्रतिभासैक्यतत्त्वयोः ।

२५

आत्मनोऽत्यन्तभेदोऽयं समः क्षणिकसंविदः ॥१५॥

यथा परमात्मनः सद्रूपस्य तत्त्वम् अदृश्यात्मनः सकलविकल्पात् सर्वथा व्यति-
रिच्येत अदृष्टं यतः स्वरविषाणवदिति तथा क्षणिकसंविदोऽपि तत्त्वं ततस्तथा व्यतिरि-
च्येत, यथातत्त्वं स्वयमेव संवेदनात् । मिथ्या ग्राह्यग्राहिकायाः भेदात्मनाऽनुभवात् ।]

अन्तम् अवसानम् अतिक्रान्तोऽन्तः (ऽत्यन्तः) स चासौ भेदश्च विशेषः निरव- ३०

(१) भावान्तरम्भावत्वाद्भावस्य । (२) अविषयीकृतार्थात् । (३) अग्रतन्तेरित्यर्थः । (४) चित्र-
प्रतिभासस्य । (५) चित्रज्ञानात् । (६) यस्मात् चित्रज्ञानाद् व्यावर्तते यच्च व्यावर्तते तदपेक्षया द्वैतं स्यात् ।

सानो विज्ञेपोऽद्य परेषु वक्ष्यमानः सन्मात्रपक्षे सन्न* सद्यः । कस्य ? आत्मनः स्वस्य ।
 कस्याः ? इत्याह—क्षणिकसंविदः सौगतसम्बन्धिबुद्धेः । कयोः सतोः ? इत्याह—मिथ्या
 इत्यादि । मिथ्यात्मम् एकान्तो यस्य स तथोक्त स वासो विविधः स्मृत्स्ववर्षत्ववर्तु-
 स्वादिना चित्रो निर्भासश्च पटादिप्रतिभासः तेन विद्यत प्रतिभासो वर्शनं ययोः ऐक्य
 ५ तत्त्वयोः निरस्तत्वत्वसंबेदनस्वरूपयोः सतोः आत्मनः क्षणिकसंविदः । एतदुक्तं भवति—
 यथा मिथ्याचेतनेतरनिर्भासतिरस्कृतत्वात् न सत्तामात्रस्य नित्यत्वादि स्वरूपं वाऽवभासते,
 तथा स्मृत्स्वादिचित्रप्रतिभासेन प्रतिहृतप्रसरत्वा न (स्म) संविदात्मनोरकथतत्त्वयोः प्रतिभास
 नमिति ।

यथा इत्यादिना कारिकार्थमाह—यथातत्त्वं स्वरूपम् । कस्य ? ब्रूयस्य । किं [भू] तस्य ?

१० समूहस्य सत्तात्मकस्य । पुनरपि किंभूतस्य ? परमात्मनः परमः सर्वाधिक आरगा रूपं यस्य
 तस्य इति । तत्त्वत्वं किं स्यात् ? इत्याह—व्यतिरिच्येत स्वयमिद्येत् । कुतः ? इत्याह—सकल
 विकल्पात् [५३१ ख] निखिलवर्तनेतत्पदेशात् । किंभूतात् ? इत्याह—अदृश्यात्मन । कस्य ?
 इत्याह—सर्वथा सर्वेषु वस्तुगतधर्मकलापप्रकारेण । कुतः ? इत्याह—अदृष्टं 'येन यतः खर
 विपाणवदिति तथा क्षणिकसंविदोऽपि तत्त्वं ततः तथा व्यतिरिच्येत । कुतः ? इत्याह—
 १५ यथातत्त्वम् [इत्यादि] । यथा [तत्त्वं] स्वयमेव संबेदनात् क्षणिकसंविदः । एतदपि कुतः ?
 इत्याह—मिथ्या इत्यादि । मिथ्या ग्राह्यग्राहकौ यस्याः ॐ "नान्योऽनुमाभ्यो युक्त्व्यास्ति"
 [प्र० वा० २।३२७] इत्यादि वचनात्, तस्या भेदात्मना नानात्वभावेन अनुभवात् । अनेन
 चिद्व्योपलक्ष्यं वक्ष्यति ।

ननु सत्ता व्यापिनी नित्यैका स्ने(चे)च्छे, न च तत्र प्रमाणमिति क्षणभङ्गे निरूपितम् ।

२ संविधिः पुनः क्षणिका अनेका, तत्र प्रमाणमस्ति इति चेत् अत्राह—नहि इत्यादि ।

[न हि तत्त्वोपलम्भानवस्थापयति कल्पना ।

मिथ्या दोषान् निराकृत्य स्वस्माववर्णात्मिका ॥१६॥

स्वमादां भिन्नमे वा अवर्णारिपकैश्च संविधिः वणाद्यात्मना निरंशैश्च सांशैश्च अव
 भासते । नैतावता स्वयमदृश्यात्मैश्च यतो दृश्यात् सर्वथा मिद्येत् इति समाधिः परमात्मनः

२५ द्रव्यमात्रेऽपि समः ।]

क्षणिकसन्तानभेदकल्पना । अनेन नित्यैक(क)त्वव्यापित्वबद्ध अन्यत्रापि कल्पनाता
 नाम्या गतिरिति वक्ष्यति । किंभूता सा ? इत्याह—मिथ्या असत्या नित्यत्वेऽवस्थापयति
 न गतु । क्व ? इत्याह—तत्त्वोपलम्भ इत्यादि । तात् किं इत्याह—स्वस्मात्

आत्मनः सन्नसात् निराकृत्य तद्दोषान् इति समानत्वात् उभयत्र तदोषायाम् इति भाषः ।

३० ननु सत्ताचन्यादृश्या संविधिः तस्या एव अन्वया प्रतिभासनात्, मरुत्पिपास्यस्य मद्दृशय इति
 चेत् अत्राह—अवर्णात्मिका । गणावगतम् ।

(१) 'न' इति स्वर्गस्य । (२) क्षणिकपक्षेऽपि । (३) यथा मरुत्पिपासु इति अन्वयेन यथात् एतन् ।

कारिकासूत्रं व्याचष्टे स्वप्नादौ इत्यादिना । [स्वप्नादौ] विभ्रमे वा अवर्णात्मिकेव (कैव) स्यूथार्थाकाररहितैव संवित्तिः वर्णाद्यात्मना [५३२क] यथा विष्टवसामर्घ्यप्रकारेण अवभासते तथा निरंशेष अविभागैव सांशेव अवभासते नैतावता स्वयमदृश्यात्मैव अदृश्य आत्मा स्वरूपं यस्या इति, तस्या एव तथावभासनादिति । यतो यस्मादृश्यात्मकत्वात् दृश्यात् प्राणविशिष्टत्वात् सर्वथा सर्वेण स्वभावेन भिद्येत इत्येवमुच्यमानः समाधिः समः । क ? ५ इत्याह—द्रव्यमात्रेऽपि । कुतः ? इत्याह—परमात्मन इत्यादि ।

सप्रहनयेन सागत द्रपयित्वा संग्रहाभारमधुना व्यवहारनयेन अपहस्तयन्नाह—भेद इत्यादि ।

[भेदाः कर्मफलादीनामिह लोके परत्र वा ।

भेदे सति प्रवर्तते नाभेदे सः प्रवर्तते ॥१७॥

१०

लोकद्वैतं ..]

भेदे सति । केपाम ? कर्मफलादीनाम् आदिशब्देन कर्मसाधनादिपरिग्रहः । किं स्यात् ? इत्याह—प्रवर्तते । क ? इत्याह—इहलोकोऽत्र (लोके अत्र) कर्मशब्देन क्रिया गृह्यते फलवच[ने]नौटनादिकम् । परत्र वा अत्रापि कर्म शुभाशुभमदृष्टं फलं, स्वर्गादिकम् । अभेदेऽपि सः प्रवर्तते इति चेत्, अत्राह—नाभेद इत्यादि ।

१५

लोकद्वैतम् इत्यादिना कारिकार्थमाह । सर्वं सुगमम् ।

यदुक्तम्—*“नहि अभिन्नतत्त्वस्य भेदप्रतिभासव्यवहारो विप्रतिपिद्धः स्वप्नादौ दर्शनात्” इति द्रूपयज्ञाह—मिथ्यात्वम् इत्यादि ।

[मिथ्यात्वं संविदां वीक्ष्य क्वचित् सर्वत्र तद्विदः ।

त्यजेत् संग्रहवादः सन्मात्रं स्वाभिमतं तथा ॥१८॥

२०

प्रमाणतः सन्मात्रप्रतिपत्तेः प्रमाणसन्मात्रभेदसिद्धेः स्वाभिमतं त्यजेत् । प्रमाणादृते तद्व्यवस्थितेरभावादतिप्रसङ्गात् । आस्तां तावत् द्रव्यमात्रं पर्यायमात्रमिव । सम्यग्मिथ्यात्ववेदकमन्तरेण क्वचित् कस्यचित् कथञ्चित्तदसिद्धेः । कुतः...तत्त्वमिदन्तया अन्यथा वा व्यवस्थापयितुकामेन तत्त्वज्ञानं प्रमाणमन्वेष्यम्, अनुपायोपेयासिद्धेः ।]

संविदां भेदज्ञानानाम् मिथ्यात्वम् असत्यत्वं वीक्ष्य क्वचित् स्वप्नादौ सर्वत्र २५ जाग्रदृशायामपि या तद्वित् मिथ्यात्वं (मिथ्या) संवित् तस्याः तद्विदः सकाशात् त्यजेत् संग्रहवादो स्वाभिमतं (तं) सन्मात्रम् । यथैव हि क्वचिद् भेदविभ्रमदर्शनात् सर्वत्र

(१) तुलना—“सग्रह सर्वभेदैक्यमभिप्रेति सदात्मना । ग्रहवादस्तदाभास स्वार्थभेदनिराकृते ॥” — लघी० श्लो० ३८ । त० श्लो० पृ० २७० । नयवि० श्लो० ६८ । न्यायावता० टी० पृ० ८५ । प्र० नय० ७ । १५-२१ । जैनतर्कभा० पृ० २४ । (२) तुलना—“कर्मद्वैत फलद्वैत लोकद्वैत च नो भवेत् । विद्याविद्याद्वय न स्याद् वन्धनोक्षद्वय तथा ॥” — आप्तमी० श्लो० २५ ।

उतु(इ)भ्रमः, तथा अविशेषेण विशेषविभ्रमदर्शनात् सम्मात्रभ्रमोऽपि स्वादिति मन्वते । नहि तद्वृ विज्ञापावन्यदेव वपञ्चम्यते, यतोऽयं भेदः स्यात् । [५३२ ल]

ननु द्वित्वाद् (द्वित्वात्) चन्द्रत्वाविकं मिन्नमुपलभ्यते, तथापि तदेव सत् न द्वित्वम्, तथा अत्रापि स्वादिति चेत् एवम् भेदेऽपि तथा सत्येतरव्यवस्थापत्तेः । अपि च, प्रमाणात्, अन्यतो वा सन्मात्रं प्रदीयेत् ? प्रथमपक्षे—पाठे (१) प्रमाणात्, प्रमाणमन्तरेण न वदन्त्येव स्थितिः अपि तु प्रमाणात् सन्मात्रप्रतिपत्तेः स्वामिमत्वं त्यजेत्, प्रमाणसन्मात्रभेदसिद्धेः । स्यादेवं यदि मित्रात् प्रमाणात् (जात् एतं) ज्ञायेत्, यावत् आत्मानि तदेव प्रमाणं नाहं (१) प्रत्ययाद् भेदसिद्धेः । द्वितीयेऽपि पक्षे एतदेव वाच्यम् प्रमाणादते तदन्तरेण तद्व्यवस्थितं (ते) सम्मात्रस्वितेरमावादिति(वृ अति)प्रसङ्गात् ।

ननु यथा विभ्रमवादिनः प्रमाणमन्तरेण स्वामिमत्वं सिध्यति तथा ममापि इति चेत् अत्राह—आस्तां तावत् इत्यादि । आस्तां विदन्तु तावत् । किं ? द्रव्यमात्रम् । किमिव ? पर्यायमात्रमिव । सम्मात्रवादिनः सिद्धमिदं निरसंनम् । किन्तु मिथ्यैकान्त एव न सिध्येत् । किन्तरेण ? इत्याह—सम्मात्राध्यात्मवेदकमन्तरेण क्वचित् पदिरस्वर्वा स्वजासौ अन्यत्र वा कस्यचित् प्रत्यक्षस्य अन्यस्य वा कस्यचित् अमिमत्प्रकारेण सम्यक्त्वम् अन्यथापि विपर्यय इति प्रकारेण तदसिद्धेः । पक्षं दर्शयन्नाह—कृतः इत्यादि । अनेन साध्यसमता(ता) निरसंनस्य दर्शयति । यदि वा, शून्यता अनेन निरस्ता । न मया परब्रह्मेण तत्त्वं व्यवस्थाप्यते अपि तु [५३३ क] स्वब्रह्मेण इति चेत् अत्राह—तत्त्वम् इत्यादि । तत्त्वं मात्रस्वरूपमिदं तथा सन्मात्रतया अन्यथा वा व्यपस्वापवित्तुकामेन संमदवादिना तत्त्वज्ञानं तत्र प्रमायमन्त्येव्यं (धम्) । कृतः ? इत्याह—अनुपायोपेयासिद्धेः ।

तत्त्वम् इत्यन्त्या नेरन्त्या वा अवाच्यमिति चेत् अत्राह—प्राकृतात् इत्यादि ।

[प्राकृतात् भिद्यते विद्वान् सम्यग्ज्ञानावलम्बनात् ।

तदभावाऽप्यवाच्यत्वे व्यक्त निद्रायितं जगत् ॥१०॥

अदसद्व्यवहारनिषन्धन सम्यग्ज्ञानम् । तदन्वयैकान्ते कः प्राकृतबुद्धिः बोद्धा वा क्वचित् किञ्चिद्वाभित्य न विच्छेत् प्रतिष्ठेत् अपसरेद्वा हितान्येपी । कस्यचित् तत्त्वमिध्यात् ५५ व्यवस्थापनम् अनेकान्तं मिथ्यैकान्तं अपेक्ष्यं तत्रैव प्रवतयति]

प्राकृतः अतत्त्वज्ञः नित्यत्वादिपर्ययः वस्तुवाच्यतामिनिषिद्धः तस्माद् भिद्यते विधिषो भवति । कः ? विद्वान् तत्त्वज्ञः सर्वथा [अ]वाच्यतत्त्वप्रतिपत्ता । कृतः ततो मित्यते ? इत्याह—सम्यग्ज्ञानावलम्बनात्, अवाच्यतत्त्वगोचरम् अवाचितप्रसरं समीचीनं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तस्यावलम्बनात् स्वीकारात् । यदा हि इहग(गृह)मादिकेषु तत्त्वेषु कृतमित्यं प्रति-

(१) सामाज्यम् । (२) चन्द्रत्वमेव । (३) ज्ञापक-ज्ञेयकत्वेव भेदः एतद्वत् । (४) सम्मात्रम् । (५)

पद्यते, तदा स ततोऽन्यथा सर्वेऽपि प्राकृता इति न [अ]वाच्यतत्त्वावतारः । तथापि तदवतारे
 दोषमाह—तदभावेऽपि सम्यग्ज्ञानावलम्बनाभावेऽपि अवाच्यत्वे तत्त्वस्य अभ्युपगम्यमाने
 व्यक्तं यथा भवति तथा निद्रागितः निद्राक्रान्तः पुरुषो निद्रितमिवाचरति स्म । किं तत् ?
 इत्याह—जगद् अवाच्यतत्त्ववाटिलोकः । एवं मन्यते—यथा निद्राक्रान्तः अहृष्टतत्त्वोऽपि किञ्चिद-
 सम्बद्धं प्रलपति तथाऽयमपि इति ।

५

कारिका स्पष्टयन्नाह—सदसद्वैतम् (सद् अद्वैतं) एकत्वादि-
 धर्मैरवाच्यम् असत् नीलादिभेदजातं तयोर्व्यवहारस्य व्यवस्थायाः निबन्धनं, किम् ? सम्यग्ज्ञानं
 तदन्वयैकान्ते, कः प्राकृतबुद्धिः अतत्त्वबुद्धिः न कश्चित् । सम्यग्ज्ञानेन वाध्य न बुद्धिः
 द्विरित्युच्यते, तदभावे न किञ्चिद्वाध्यते केनचित् कः [५३३ख] बोद्धा वा तत्त्वज्ञो बोद्धा
 सोऽपि तदभावे 'ति हेतोः कश्चित् सम्मात्रादवावाच्ये (त्रावाच्ये) किञ्चिदागमादिकमाश्रित्य न
 तिष्ठेत् स्थितिं न कुर्यात् भर्तृ ह रिः न प्रतिष्ठेत न वाऽपसरेद्वा कुतश्चित् भेदवर्गात् । 'कश्चित्'
 इति कुतश्चि[दि]ति जातविभक्तिपरिणामः सम्बध्यते । किंभूतः ? हितान्वेषी स्वर्गापवर्गमार्गा-
 न्वेषणशीलः ।

सम्यग्ज्ञानावलम्बने परस्यानिष्टमापततीति दर्शयन्नाह—कथंचित् इत्यादि । केनापि
 प्रत्यक्षादिप्रकारेण तत्त्वमिध्यात्वव्यवस्थापनं कर्तुं पेशा(अपेक्ष्यं) कारणं प्रवर्त्तयति । किंभूतं
 तत् ? इत्याह—अनेकान्त इत्यादि । क ? इत्याह—तत्रैव अनेकान्तसिद्धावेव । के ने ह(केन ?
 इत्याह) मिथ्यैकान्त इत्यादि ।

प्रकृतोपसंहारकारिकामाह—सन्तान इत्यादिकाम् ।

[सन्तानसमुदायादिनैकान्ताभेदभेदयोः ।

ततश्च व्यवहारो न संग्रहे ऋजुसूत्रवत् ॥२०॥

२०

प्रभवः तदन्यथा च 'इति व्यवहारनयः]

चशब्द इवार्थो भिन्नक्रमः ऋजुसूत्र इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततोऽयमर्थः—ततः
 तद्धर्मात् उक्तात् न्यायात् संग्रहे व्यवहारो न स्यात् ऋजुसूत्र [ः]क इव(त्रवत्, तदिव)
 कुतः ? इत्याह—सन्तानः हेतुफलभावविशेषः समुदायः स्कन्धः आदिशब्देन अन्योऽपि
 जगन्निवासी गृह्यते, स न, क ? एकान्ताभेदभेदयोः यतः इति निरूपितमेतदसकृत् ।

२५

कारिकाविवरणमाह—प्रभव इत्यादि तदन्यथा 'तदन्यथा' सोऽन्यथा च कार्यन्यतिरेक-

(१) अत्र प्रतिर्घटा । (२) तुलना—“लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहार । आह च—लोकोप-
 चारनियत व्यवहार विस्तृत विद्यात् ।”—तत्त्वार्थाधि० भा० १।३.५। “समग्रहनयाक्षिप्तानामभयाना विधिपूर्वकमव-
 हरण व्यवहार ।”—सं० सि० १।३.३। “व्यवहाराविसवादी नय स्याद् दुर्नयोऽन्यथा । बहिरर्थोऽस्ति विज्ञप्तिमात्र
 शून्यमितीदृश ॥”—लघ्वी० श्लो० ४२ । (३) 'तदन्यथा' इति द्विलिखितम् ।

साधनम् शर्ष सुगमम् । इत्यर्थं व्यवहारनयम् ।

व्य[व]हारम् ऋतुम्हा दग (दूप) यन्नाह-तत्र इत्यादि ।

[तत्र भदे यथा नृणां सन्मानैष्य तथा नयन ।

ऋतुसूत्रनयोऽभये असव[विषयस्यतः] ॥७१॥

५ कल्पनाशिल्विपटितत्वाद् व्यवहारो मिथ्यैव । तद्वन्नादेकत्वव्यवस्थापनमयुक्तं सूर्ययंदादिषु । स्मृतिप्रत्ययमयकफलसम्भवात्तस्य क्वचित् स्युः हेतुफलमावशिष्टत्वात् इह नियतवृत्तेषु स्मृत्यादयः न पुनरुक्त्यात्, विप्रतिपत्त्यात् । न चानेकत्वस्य दृष्टानादङ्गत्वे क्वचिदनकत्व युक्तम् । विकल्पद्वन्द्वव्यवहाराणां भेददृष्टानात् ।]

तत्र व्यवहारनयं 'दूपणम्' इत्यभ्याहारः । किम् ? इत्याह-सन्मानैष्यं सन्तस्त्वमेवः,

० क्वाम् ? नृणाम् पुरुषाणाम् । उपलक्षणमतत्तु तन [५३४क] अक्षतनानामपि । फस्मिन् सति ? इत्याह-भेदं नानात्वे । क्वम ? इत्याह-यथा यन कल्पनाशिल्विपटितत्वात् अभयं संभवे इत्यर्थः । तथा नयन् वस्तु गमयन् ऋतुसूत्रनयो 'भवति' इत्यभ्याहारः । तदर्थं मावताः कृता न ऋति चन अत्राह-असर्थ इत्यादि ।

कारिणं निरूप्यमाह-कल्पना इत्यादि । व्यवहारो मिथ्यैव । कुतः ? इत्याह-कल्पना-

५ शिल्विपटितत्वात् व्यवहारस्य इति । ततः किं जातम् ? इत्याह-तद्वन्ना इ (तद्वन्नात्) व्यवहारवशात् एकत्वव्यवस्थापनमयुक्तम् । अत्र निवृत्तनामाह-सूर्ययंदादिषु सूर्ययंदादिषु ।

तु (ननु) प्रमातरि पृथापप्रत्यययामयोक्तत्वं न स्यात् सौत्वान्तरत्वात् स्मृत्यादया न स्युः इति

यत् अत्राह-स्मृति इत्यादि । स्मृतिद्वयं स इति ज्ञानं प्रत्ययमर्थात् प्रत्ययमिदं क्व च क्रिया अदृष्टं वा फलं चोद (य चोद) नापि स्वगादि च, तयोः सम्बन्धश्च ते आद्यो वेपाम् ० उद्गरीनाम् ते तथाप्यः क्वचित् एकस्मिन् सन्धाने स्युः मभेभुः । कुतः ? इत्याह-हेतुफलमावशिष्टत्वात् हेतुः अनुभवः फलं स्मरणम् तयोभाषः तस्य विज्ञेयात् अतिशयात् । किम् ? इह नियतवृत्तेषु स्मृत्यादयः । तथाहि-स्वसन्तानागोऽनुभवः तत्रतस्मरणजननस[म] एव तदेव जनयति नाम्ना विपर्वेण, इतरथा व्यासनादिनोऽप्यर्थं समाना वाप । अन्वयस्य अनुभवः

(१) "ऋतुसूत्रनयं पञ्चमि प्रथमं चिद्वर्तिवः । अतः ऋतुसूत्रनयं स्यात् मेरुसूत्रपञ्चमम् ॥" -कपी श्लो १३ । "पञ्चमपञ्चमद्वी ऋतुसूत्रो नवविही सुचवप्यो ।" -अनु हा ४ । "मत्ता सम्प्रदायमासिपञ्चपरिवाहसूत्रम् ॥" -तन्त्रार्थिणि भा ३१२५ । "ऋतुं मयुर्न सूत्रवति तद्वन्ना इति ऋतुसूत्रम् । -न मि ३१३३ । "ऋतुसूत्रम् ऋतुसूत्रम् ऋतुसूत्रम् ।" -त वा ३१३३ । "ऋतुं मयुर्न सूत्रवति कल्प इति ऋतुसूत्रम् । सूत्रवतवर् ऋतुसूत्रम् इति । -वचन ५ ५ कि ५ ५४ ल । वचनटीकाप्रक । "ऋतुसूत्रं अक्षयमि वस्तुसूत्रं सूत्रवद्वत् । अक्षयमेव सुधीमावात् अक्षयवर्तिवत् सत्ता ॥" -त श्लो ५ २ १ । वचनि श्लो ० । सखनि टी ५ ३१३ । वचन ५ २ । तन्त्रार्थिणि ५ १ । म वच ३१२८ । का मं ५ ३१३ । अक्षयमेव ५ २१ । (१) तुम्हा- "दृष्टानात् शिल्विपटितत्वात् शिल्विपटितत्वात् कल्पनाशिल्विपटितत्वात् । अतः ऋतुसूत्रनयोर्विषयत्वात् पञ्चमं व्यवहाराद्यवत् ।" -न मि त वा ३१३३ । (२) प्रत्ययवत् ।

अन्यस्य स्मरणं कुतो[न] जनयति ? असामर्थ्यात्, अन्यत्र समानम् । एकत्वाभावात्, स्वपरयोः एकत्वमपि कुतो न ? तद्वेतोः तथा सामर्थ्यात्, आनुगत(अनुगतः) प्रसङ्गः । तथादर्शनात्, किं पुनः परानुभवतोऽन्यस्मरणमुपलभ्यते ? [५३४ ख]

[एते] न प्रत्यवमर्शादयो व्याख्याताः ।

ननु यावत्तद्विशेषान्निवृत्तयः ते तावदैक्यात् कुतो न भवन्ति ? तत्राह—न पुनरैक्यात् । ५
सुः (स्युः) । कुतः ? इत्याह—विप्रतिषेधात् किं (वि)शेषेण निषेधात् ऐक्यस्य । यदि वा, विरोधात् । तथाहि—यदि दर्शनस्मरणादयो ऽनर्था(योऽर्था)न्तरभूताः, नैक्यम् । तच्चेत्, न ते^३ इति । अथ अनेकान्तेऽयमदोषः, तत्राह—नच इत्यादि । नच नैव अनेकसत्त्वस्य परस्पर-भिन्नतत्त्वस्य दर्शनादेर व त्वे(रेकत्वे) अङ्गीक्रियमाणे क्वचित् पादादौ(पादपादौ) अनेकत्वं युक्तम् सर्वस्य ऐक्यं स्यात् इत्यर्थः । इतश्च तन्न युक्तम्, इत्याह—एकत्वानेकत्वयोः विप्रति- १०
षेधात् विरोधात् कथमेकं तत्त्वम् [अनेकम् ?] अनेक वा एकमिति ? अतश्च न तत्तथा, इत्याह—विकल्पेत्यादि । एतदुक्तं भवति—एकत्र अनित्यत्वाद्यनेकधर्मविकल्पशब्दव्यवहाराणां भेददर्शनात् तत्र भेदसिद्धिः प्रार्थ्यते, तेषा च वस्तुतत्त्वे नियमानुपपत्तिः । तन्न युक्तम् *^३“संज्ञासंख्याविशेषाच्च” [आप्तमी० श्लो० ७२] इत्यादि । वस्तुस्वभावानन्वयाच्च तत्तथा न संगतमिति । १५

ननु भेदैकान्ते कथमुपादानोपादेयभावः यतः तथा स्मृत्यादय इति चेत् ? अत्राह—स्वभावानन्वये इत्यादि ।

[स्वाभावानन्वयेऽन्यत्र स्याद्वेतुफलयोर्यथा ।

कार्यकारणभावो वा ततस्तत्त्वं निरन्वयम् ॥२२॥

नावश्यं [कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति] अतिप्रसङ्गात् । सादृश्यविशेषात् तद्विशेषे २०
क्वचिदन्वयप्रतिपत्तिः मायागोलकवत् । यमलकयोरकार्यकारणत्वेऽपि सादृश्यं तद्विशेष-
प्रतिपत्तेः । तद् ..]

अन्यत्र सहकारिकारणे स्वापादौ वा वल्लीदाह-देशान्तरपर्णकोथयोर्वा कार्यकारण-
भावो यथा येन योग्यताप्रकारेण स्वभावानन्वये कार्यकारणरूपा[ण्योरुपादानोपादेया]
ननुगमे सति स्याद् भवेद् विवादविषये हेतुफलयोः उपादानोपादेययोः तद्वत्तद्भावः, २५
ततः तत्त्वं निरन्वयम् । [५३५ क]

कारिकार्यमुपदिशन्नाह—नावश्यम् इत्यादि । कुतः ? इत्याह—अतिप्रसङ्गात् कुलाल-
घटयोः स्वापप्रबोधयोः प्राप्तेः ।

स्यान्मतम् पूर्वापरक्षणयोः निरन्तरोपलभ्यमानयोः उपादानोपादेयभूतयोः अन्वयोऽपि

(१) इति चेत्, (२) ऐक्य चेत् । (३) दर्शनस्मरणादय पृथक् । (४) “द्रव्यपर्याययोरैक्य तयोर-
व्यतिरेकत । संज्ञासंख्याविशेषाच्च तन्नात्वं न सर्वथा ॥”—आप्तमी० ।

प्रतीयते इति तत्राह—तद्विज्ञेये हेतुफलमेवे तथादानोपादेयमूचे क्वचिन्निरस्तोपलभ्यमाने जन्वय
प्रतिपत्ति एक्स्वसंविधिः । कुतः ? इत्याह—सादृश्यविशेषात् मायागोलकवत् । तदुक्तम्—
*“सादृशापर” इत्यादि । अत्र तद्विशेष एव हेतुफलमोखावास्म्यम् तत्राह—सादृश्यम् इत्यादि ।
कुतः ? इत्याह—अकार्यकारणत्वेऽपि यमलकयो तद्विज्ञापस्य सादृश्यविशेषस्य प्रतिपत्तेः ।
१ भ्रान्तः स तत्र इति चेत् अत्राह—सद् इत्यादि । एवं ऋजुसूत्रमुर्णयो^१ इक्षितः ।

क्यमर्चं दुर्णय इति चेत् ? अत्राह—प्रत्यक्षेतरयोरैक्यम् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षेतरयोरैक्य प्रतिपत्तं विरुणाद्वि चेत् ।

अनेकान्तं कुतः को वा विजयेतर्जुसूत्रकम् ॥२३॥

यदि एकान्तविरोधात् न सविदः प्रत्यक्षादिमिरेकत्वं प्रतिपद्येत ; किं केन प्रति-
१ पद्येत तद्व्यतिरेकेण स्वरूपिविरचितनिरंशतत्त्वस्वानुपलम्बे गत्यन्तराभावादिति ।]

प्रत्यक्षः प्रत्यक्षज्ञानपरिच्छेदः चन्द्रत्वादिः, इतरः तदपरिच्छेदः विभ्रमे एक्-
त्वादिः । अथवा तत्रैव प्रत्यक्ष(क्ष) कस्यनापोऽमभ्रान्तं ज्ञानस्य रूपं वा वस्त्वादिना(वतु-
त्वादिना) इतरत् तवामासं द्वित्वादिना । यदि वा, प्रत्यक्षं विकल्पबुद्धेः स्वरूपम् इतरत्
अप्रत्यक्षम् अर्धेऽनमिजाप्यं रूपं तयोरैक्य प्रतिपत्तमभ्युपगच्छेत् यदि सौगतेन, कुतः
१५ अनेकान्तं सौगतवर्जं(नं) विरुणाद्वि ब्रूहन्ति विरुण्ण्येव तदन्वयापि तथाऽनेकान्त-
निवारणात् । अत्र तदप्रतिपन्नम् तत्राह—को वा इत्यादि । न इत्युपलप्यते । तथाऽयमर्चः—
को वा न विजयेत अपि किन्तु सर्वोऽपि विजयेत् [५३५ क] ऋजुसूत्रकम् । अदृष्टमे-
कान्तं कल्पयतः सर्वैः बाधनसंभवात् तस्य वा सर्वैः कल्पनसंभवाविति भाषाः ।

इतरस्य सुगमत्वात्, ‘को वा’ इत्यादि विरुण्णन्नाह—संविद इत्यादि । संविदा ज्ञानस्य
२ प्रत्यक्षादिमिरेकत्वं संविद्यस्तदधिकृत्याधिकृत्यविभ्रमेकत्वं तद्यदि सौगतो न प्रतिपद्येत
नाभ्युपगच्छेत् । अत्र हेतुमाह—एकान्तविरोधादिति । तत्र वृण्वमाह—किं क्षम्यमादि केन
प्रत्यक्षादिना न कल्पित् प्रतिपद्येत । कुतः ? इत्याह—तद्व्यतिरेकेण इत्यादि । संविद्यस्तदभा-
षेव(षेकत्व)व्यतिरेकेण स्वरूपिविरचितस्य निरंशतत्त्वस्वानुपलम्बेः । न ज्ञेयोपगता
क्षेपि(त सौप्त्यपि) निरंशात् संविद्रूपात् किंचित् प्रतिपद्यते अपि तु अन्यतः इति चेत् अत्राह—
२५ गत्यन्तराभावादिति ।

ननु सौत्रान्तिका(क)र्नपापेक्षया भवतु ज्ञानं निरिच्छप्रकारं न ज्ञानवादिनपापेक्षया,
तत्र हि *“स्वरूपस्य स्वतो गति”[प्र० वा १।५] इति चेत् अत्राह—अन्यथा इत्यादि ।

(१) सदृशापरापरिपत्तिविशेषको वा ऋजुसूत्रकत्वप्रतिपत्तौ—म धर्मिज्ञान इ १०० । (२)
“विश्वरूपेण च इत्थं विदितव्यं सर्वदा । स तथाऽनेकान्तमभ्रान्तः प्रतीतिरवगमयतः ॥—त स्तो इ
१ । १ । को ७८ । न्यायालया टी ५ ८८ । प्र षष् १३ । ३ । ईकनर्कना इ २० । (३)
द्विक्रमवाचै (४) मन्त्रवेक्षणा । (५) सौगतवार ।

[अन्यथा संविदस्तत्त्वं प्रतिभासोऽन्यथेत्यपि ।

सुखोत्पादं मतं प्राप्नोति संग्रहः ॥२४॥

संविदस्तत्त्वं निरंशमभिन्नं कुतश्चित् भिन्नप्रतिभासमिवेति कल्पनायां संग्रहेऽपि तथैव किन्न कल्प्येत, यतः क्षणक्षयादिसाधनमायास [मात्रफलम्] अवलम्बेत ।]

अ[यम]भिप्रायः—नीलाद्रेः अन्यनीलादिरेव वा, संविद्रूप स्यात् ? प्रथमपक्षे अन्यथा ५ अन्येन निरंशप्रकारेण संविदः तत्त्वं स्वरूपं प्रतिभासः संविदः अन्यथा ग्राह्यादिभेद-प्रकारेण । एवं मन्यते—यदा नीलादेरन्य त(त्)त्त्वं तदा नीलादिभेदप्रतिभासः । तद्विषुव एव इति चेत्, अत्राह—इत्यपि इत्यादि । एवमपि मतं संग्रहः प्राप्नोति संग्रहाक्रान्तं भवेत् इत्यर्थः । कुतः ? इत्याह—सुखोत्पाद इत्यादि ।

तत्त्वम् इत्यादिना कारिकार्थमाह—तत्त्वमभिन्नं निरंशं संविदः [५३६क] कुतश्चिद् १० आन्तरविभ्रमकारणवशात् भिन्नप्रतिभासमिव इत्येव कल्पनायां संग्रहेऽपि न केवलं ऋजुसूत्रे तथैव किन्न कल्प्येत । विवृतमेतत् । यतोऽकल्पनात् क्षणक्षयादिसाधनमवलम्बेत । किंभूतम् ? इत्याह—आयास इत्यादि ।

ननु संग्रहे नित्यं तत्त्वम्, इतरत्रानित्यं हेतुफलात्मकमिति तयोर्भेद इति तत्साधनमिति चेत्, अत्राह—अप्राप्त इत्यादि ।

१५

[अप्राप्तकार्यकालस्य कारणत्वमनिश्चितम् ।

सर्वथा सर्वदाऽदृष्टं श्रद्धेयमतिबह्विदम् ॥२५॥

कार्यक्षणम् । यथा कार्योत्पत्तिक्षणसमये कारणात्मलाभोऽकिञ्चित्करः तथा तत्कृतोपकारानपेक्षस्य समनन्तरसंभवश्च । यतो नैरन्तर्यविशेषमेव प्रभवमाचक्षीत । न च पौर्वापर्यमेव उपकारः । तादृशामुपादानेतरव्यवस्था कीदृशी ? तदर्थक्रियायाः नित्यत्वे २० क्षणिकत्वे चासंभवे कथमकार्यकारणं सर्वं न स्यात्, यद्यनेकान्तसिद्धिर्न भवेत् ।]

अप्राप्तः कार्यकालो येन निरंशेन, पूर्वमेव सर्वथा नाशात् तस्य कारणत्वमनिश्चितम् । तदनुभवपथप्रथोऽपि न भवति तत्कथं कारणत्वनिश्चय इति भावः । एतदेवाह—सर्वथा क्षणक्षयादिरूपेणैव (णैव) मन्चेतनादिरूपेणापि सर्वदा विकल्पावस्थायामिव 'संहृतविकल्पेऽपि, यदि वा स्वाप इव जागरणेऽपि अदृष्टं श्रद्धेयम् अतिबह्विदं संविदस्तत्त्वम् ।

२५

कारिकाविवरणं कार्यक्षणम् इत्यादि । सर्वं सुगमम् ।

ननु न पूर्वमुत्पद्य विनष्टं कारणम् अपि तु समनन्तरमिति चेत्, अत्राह—कार्य इत्यादि । कार्योत्पत्तेः क्षणसमये कारणात्मलाभो यथा येन तदुपत्त्यकारणप्रकारेण, नहि सहस्रभविनो-रेकमन्यस्य जनकम्, द्वयोरपि अन्योऽन्य जनकत्वे अन्योऽन्याश्रयदोषात्, न किञ्चित्करः तथा समनन्तरसंभवश्च अकिञ्चित्करः । तथाहि—पूर्वं समनन्तरं यावदुत्तरस्य कारणम्, तावदुत्तर ३०

(१) निर्विकल्पावस्थायामपि ।

तथाविधं पूर्वस्य कृतां न भवति ? अविनामावस्य उभयापक्षयापि समानत्वात् । तथा सति अन्योऽप्यसंभवः । तद्वत्ताः ।

स्यान्मतम्—यथा सहभाविभोरितरेण [५३६ख] नान्वस्य उपकारः तथा समन्तरयोरेपि, तथाभ्येकमन्यस्य कारणं नियमेन तदनन्तरभावादिति तत्राह—सुस्तुतापकारानपेक्षस्य इत्यादि ।

५ अन्यथा सर्वं सर्वस्मात् नियमेन अनन्तरं स्यात् । यस्तो यस्मात् तन्नियमभङ्गनात् नैरन्तय विद्येयमेव प्रमथ इत्युक्तमाशमाधृष्टीत सौगतः । अत्रैव दोषान्तरमाह—न च इत्यादि । च इति वृषणसमुच्चयः । न पौवापर्यमेव उपकारः सर्वेषामपि पूवापरीभूतानां सं भवेत् इति भावः । साहचर्यात् अनन्तरवर्षितस्वभावात्तानाम् उपादानेतरव्यपस्या नाम कीदृशी ?

ननु न किञ्चित् कस्यचित् कारणम् *अथक्त सर्वम्* [प्र० वा २।४] इत्यादि १० वचनादिति चेत् अत्राह—तद्वत् इत्यादि । सा चासीत् *भदेषाथक्रिया[कारि]तदेव परमार्थसत्* इति वचनात् सौगताभ्युपगताथक्रिया च तस्याः नित्यत्वे क्षणिकत्वे च असमवे अह्नीक्रियामपे कथमकारणं सर्वं न स्याद् भवत् । तथा च ब्रह्मवदन्तिमपक्षेऽपि सर्वहेत्वादिभ्यश्चारापहार इति भावः ।

ननु सात्पठिता रजपृष्टिः प्रतिमासाद्धैववादिना, वेनाभ्युपगमादिति चेत् अत्राह—यदि १५ अनेकान्तसिद्धिर्न भवत् स्याद् अकार्यकारणं सर्वमिति सम्बन्धः । नात्रता नीजवित्त्वभावात्पि संबिद् बहवोऽनेकान्तसिद्धिः हेतुफलभावाविरोधिनी भवेत् इत्युक्तम् ।

नन्वेकान्ते विरोधाविरोधात् कथं तत्सिद्धिः ? इत्यत्राह—विरोधात् इत्यादि । [५३७क]

[विरोधाद्विभ्यतस्तस्य तव कथञ्च विरुध्यते ।

शून्यता यद्विरन्तश्च मानमेयनिराकृतेः ॥२९॥

२ बहिरन्तरनुमपविषयं प्रत्यक्षगोचरमनेकान्तत्व विरोधश्चक्षुया परिहरतस्ते एवमेवैकान्तोपलम्भावलम्बनं बहिरधनिगारण्य गण्टपदमयादक्षगरमुखप्रवेशमनुसरति ।]

वपक्षप्रमेतत्, तेन वैयधिकरण्यसंश्रयानवत्ताऽभावात्पपरिमहः । तस्य अनेकान्तस्य सम्बन्धी वा विरोधः तस्माद् विभ्यसुः तव सौगतस्य कथं न विरुध्यते । का ? शून्यता । क ? बहिरन्तश्च । कुत्र ? मानमेयनिराकृतेः इति । एवं मन्वते—अनेका २५ तस्य विरोधाविमन्वत्यानुदर्थमन्तात् (मुपलम्भनात्) सङ्घट्टन्वता मानत्रापटीवा सुतरां विरोधमाक्षिभूते इति ।

‘बहिरन्तरनुमपविषयम्’ इत्यादि अरिकाविरण्यम् । अनेकान्तत्वं प्रत्यक्षगोचरं विराधं (घ)सङ्क्षुया इत्या परिहरत’ त्यजतः ते सौगतस्य [धुप]धर्मैकान्तोपलम्भावलम्बनं तरेकान्त-दर्थनलीकरणं कथं गण्टपदमयात् मूकसर्पोऽजगरः तस्य मुखप्रवेशमनुसरति । तदनेकान्त

(१) उपकारः । (२) ‘अर्थक्रियासमर्थं वचनं वरमार्थमम् । अन्वय संरुतिमन्त्रोर्धं ते स्वभावात्पक्ष कक्षणे ॥ —व वा २।३ । (३) निष्प्रसङ्गम्

परित्यागे एकपरमाणुमात्रं तत्त्व भवेत् इत्युक्तम्, तस्य वानुपलम्भनमिति किमाश्रयं तदेकान्तोप-
लम्भनम् । परमपि तत्प्रवेशमनुसरति इत्याह—ग्रहिरर्थनिराकरणम् इत्यादि । सुविवेचितमेतत् ।
ननु नयदुर्णयचिन्तेयम् आगम एव मिद्वा, तत्किमनया परमार्थविचार इति चेत् ?
अत्राह—सापेक्षा इत्यादि ।

[सापेक्षा नया सिद्धाः दुर्णया अपि लोकतः ।

स्याद्वादिनां व्यवहारात् कुक्कुटग्रामवासितम् ॥२७॥

लोकव्यवहारं कुक्कुटेन ग्रामवासितमिति संग्रहाभिप्रायः । नचै ग्रामवासितम्
अपि तु तत्पाटके गृहे वृक्षे शाखायां मुखादौ वा व्यवहारदर्शनात् । नयाः सामान्याद्यर्पणात्
अन्यथा दुर्णयाः ।]

भिन्नप्रक्रमः अपिशब्दः लोकत इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततोऽयमर्थः स्याद्वादिनां १०
जैनानां लोकात् लोकतोऽपि न केवलम् आगमत एव सिद्धा निश्चयमुपागताः । के ? इत्याह—
नयाः । किंभूताः ? इत्याह—सापेक्षाः नयान्तरगोचरानिपेद्धारः । दुर्णयाश्च ततोऽपि सिद्धाः,
इत्याह—दुर्णया लोकतोऽपि [५३७ख] सिद्धा इति । किंभूताः ? निरपेक्षाः परविषय-
निपेद्धारः । ता दुर्णयत्वेद त्यो(ते दुर्णयाः ।)

[ननु] एकान्तवादिनः कुतः लोकतः सिद्धाः ? इत्याह—लोकव्यवहार इत्यादि । १५
निदर्शनमत्राह—कुक्कुटेन ग्रामे गृहविशेषविशिष्टदेशे वासितम् इति संग्रहाभिप्रायः सामान्य-
मात्रस्यार्पणात् । नचै नैव ग्रामे सर्वत्र वासितम् अपि तु तत्पाटके ग्रामैकदेशे इति नैगम-
सिद्धिः प्रधानेतरभावेन उभयार्पणात् । व्यवहारं दर्शयन्नाह—गृह इत्यादि । अत्रापि न चैतत्
पाटके अपि तु गृहे वृक्षे शाखायां वासितम् इति योज्यम् । ऋजुसूत्रमाह—मुख(मुखं) इत्यादि ।
आदिशब्देन ताल्वादिपरिग्रहः व्यवहारदर्शनात् नयाः । कथम् ? इत्याह—सामान्य इत्यादि । २०
दुर्णयानाह—अन्यथा इत्यादिना ।

कृतार्थस्मरणार्थं भेदा इत्यादि प्रस्तावान्ते वृत्तमाह—

[भेदाभेदात्मनिष्ठेष्वपि मतिविषयेषु स्युर्नया लक्ष्यमाणाः,

लोके सापेक्षवृत्त्या जिनपतिसमये चार्थमात्रावलम्बे ।

विज्ञेया दुर्णयाश्च कुमतिर्भूताः कौविदैः कोविदानाम् ,

अन्यथा इदंतया .. को नु विदधीत मानम् ॥२८॥]

भेदाभेदौ व्याख्यातलक्षणौ तावेवात्मनौ वस्तुनः स्वभावौ, नैकान्तेन भिन्नौ,
तन्निष्ठेषु तत्परेष्व[पी]स्यस्यानन्तरे पठितव्यः । किंभूतेषु ? इत्याह—मतिविषयेष्वपि
श्रुतविषयेष्वपिशब्दात् । तेषु किम् ? इत्याह—नयाः स्युः ज्ञात्रभिसन्धयो भवेयुः । किंभूताः ?
लक्ष्यमाणाः । क ? इत्याह—लोके जिनपतिसमये च जिनागमे च । कथं लक्ष्यमाणाः ? ३०

(१) नयान्तरविषयगौणकारका । (२) मुखे एव वासित शब्द इति भवति इति ऋजुसूत्राभिप्राय ।

इत्याह—सापेक्षपृथक्त्वा । किंभूते ? इत्याह—अर्धमात्रालभा(मात्रावल्गुये अ)र्धमात्रम्
 उपसम्पन्नमेतत्, तेन [५३८ क] पयावमात्रमहणम्, तत्रयलम्पान(उम्ब न) कबळं नयो
 (नया) दुर्णयाश्च स्युः । किंभूताः ? इत्याह—प्रमति(कुमति) इत्यादि । पूर्वेण विषयः
 अनेन हेतुः निद्रिष्टः । नयाः दुर्णयाश्च विज्ञेया कोविदानां कोविदैः पण्डितैः
 ५ इत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—मान इत्यादि । अन्यथा नयाभावरकारेण को नु विदधीत
 न अद्रियत् । कबळम् ? इत्याह—इदन्तया । कम् ? इत्याह—मान इत्यादि ॥७॥

इति र वि म इ पाशापमीषि-अ न म्ठ बी र्यं विरुचितामां मि द्वि वि नि इप
 य टी का याम् अर्धनयसिद्धिः दक्षमः प्रस्तावः ।

[एकादशमः प्रस्तावः]

[११ शब्दनयसिद्धिः]

शेषास्तुय (पाः त्रयः) शब्दनया इत्युक्तम्, तत्र ङोषा व्याख्यातुं तन्निबन्धनभूतं शब्दं निरूपयन्नाह—प्रोक्त इत्यादि ।

[प्रोक्ते व्याकरणे पुराऽक्षरपदान्युद्दिश्य तत्राक्षरम्,
द्रव्यात्माणुमयं भूतोऽनुपवनं गत्यापि सूर्तं यतः ।
जन्मानन्तविवर्तिनः समुदयः तेषां पदं कृत्रिमम्,
नित्यं जन्मपरिग्रहादसदनुत्पत्त्या लभेत जातताम् ॥१॥

नित्यस्य सर्वथैव [सतः उत्पत्त्ययोगात्] तदभावैकान्ताविशेषे अक्षरादेः कारण-
मस्ति नेतरस्येति किंकृतमेतत् ? खरशृङ्गस्य पुनः यथा अनुत्पत्तेरसत्त्वम्, असत्त्वाच्चानु-
त्पत्तिरित्यन्योऽन्यसंश्रयदूषणं तथा अकारणत्वादनुत्पत्तिः अनुत्पत्तेरकारणत्वमिति समा-
नम् । स्वस्माद्भावस्य जन्म व्याहृतम् आत्मनि क्रियाविरोधादिति चेत् ; कथमसति १०
पूर्वमुत्पद्य कार्यकालं गत्वा तत्करणे क्षणिकत्वम् ? यदि मायासुतः पूर्वं संसारी कथं
पुनः तच्चाभ्यासाद् बुद्धो जातः ? कथञ्चित् सन्नेव सुगतत्वं प्राप्नोतीति समञ्जसम् ।
नापि मायासुतादन्यो बुद्धः संभाव्यते यतः परस्मादेव जन्म स्यात्, तच्चाभ्यास-
तत्फलयोः भिन्नाधिकरणत्वप्रसङ्गात् । सन्तानापेक्षया एकत्वेऽपि वस्त्वपेक्षया नानात्वं
पितापुत्रयोरप्यस्ति । तत्र सन्ताननानात्वं नेतरत्रेति नापरं कारणमुत्प्रेक्षामहे अन्यत्र १५
द्रव्यभेदात् । कथं पुनः...? उक्तमत्र .]

प्रथमम् उक्तम् प्रोक्तं तस्मिन् । कस्मिन् ? इत्याह—व्याकरणे साधुशनेः(शब्दानु-
शासन)लक्षणसमुदायरूपे । ननु नेदानीं तत् केनचित् प्रथममुक्तम्, न हि कश्चिदाचष्टे
पूर्वमेकान्तेन असद् व्याकरणतत्त्वमिदं मया इदानीं प्रादुर्भावितमिति चे[त्, अ]त्राह—पुरा
इति । भगवतः प्रथमतीर्थकरस्य पुरुदेवनाम्नः काले । एवं हि श्रूयते—पुरा पुरुदेवो भैरतादीन् २०
पाठयितुं पञ्चशताध्यायपरिमाणं स्व य म्भू ना म कं व्याकरण चकार इति ।

ननु तस्यापि अन्यतः तदध्ययनम् अस्मदादिवदिति चेत्, भैर[भा र]ता दि वत् करणे
को विरोधः ? वेदाङ्गत्वविरोध इति चेत्, न, वेदस्यापि कृत्रिमत्वप्रतिपादनात् । न च तदङ्गत्व-
मस्य सिद्धम् । अथ कैश्चित् तदङ्गत्वेन केनचित् तिरितरोद्भवद् (‘‘तिचिरोद्भवद्’), वेदस्यापि
कृतत्वप्राप्तेः । ‘‘नहि देवदस्यापि कृत्व प्राप्तेः’ । नहि देवदत्तस्या [५३८ ख] गम(स्याङ्गा)- २५

(१) पृ० ६६२ । (२) व्याकरणम् । (३) स्वपुत्रान् । (४) भगवत् । (५) महाभारत । (६) तिचिरो-
पनिपद्भवत् । (७) इति चेत्, । (८) ‘‘नहि देवदस्यापि कृत्वप्राप्ते’ इति द्विलिखितम् ।

दर्शनेन स मर्वितः स्यात्, अतिप्रसङ्गश्चेन्नम् । सर्वस्यापि ब्राह्मणवृत्तस्य भास्विकारिभास्व
 वद्वत्प्राप्तेः, तथा च [व]र्धानुष्ठानम् । अथ ब्राह्मणोऽसौ न भवति कुस एतत् ? अप्रमाणार्थ-
 मिधानात् शब्दसाधुष्वे किं प्रमाणं येन तदनुवाक्यत्वात् पा नि निः ब्राह्मणः स्यात् ।
 छ(सा)श्च मिति चेत्, अन्यत्र समानम्, अन्यस्यापि बेशङ्गत्वप्रतिपादनात् । धर्महेतुवत्साधुत्व
 ५ कथनात् स ब्राह्मण इति चेत् न अत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ वैदिकशास्त्रानुहासनात् ब्राह्मणोऽ-
 सौ अन्येऽपि वैदिकमात्रिकविवाहाद्यधर्मानुशासनाद् ब्राह्मणोऽस्तु । अरे सोऽसौ नास्तीति चेत्, न
 वच्छास्वस्य बेशङ्गत्वात् । पुरुषकृतस्य कर्म वदिति चेत् न तर्हि पा पि न स्ववृत्तता । पा-
 पि नि न्य तत्सममिति चेत् प्रकृतेऽपि समानमेतत् ।

किञ्च, खे ने न्द्रं पूं ज्य पा रे न यीषह्यरूपीर्षं पुनर्विस्तृतं स्मृतमिति किन्नेत्ये ?

१० स्याम्मत्वम्—पा पि नि म्भानुसरणं तत्र भूयते, एदयते च; तत्रापि परमतानुसरणं
 भूयते एदयते च इति समानं परस्यापि परानुसरणम् । यथा च इहानीम् अन्यमतानुसरणात्
 केर्षाधिकृद्भास्वर्यं तथा द्विजानामपि पुत्र परमतानुसरणात् तत्क्षये को विरोधः ? तन्न अतो
 व्याकरणस्य तद्वृत्तता ।

अथ वेदार्थप्रत्यायना[त्] तद्वृत्तौ, न तत्र क्षणाः केवलं व्युत्पाद्यन्ते, तत्र ते
 १५ व्युत्पादिताः तद्वचद् अन्यमपि सङ्घेदात् कथयन्ति । यथा च [५३९६] कश्चित् सामान्यव्युत्पा-
 (प)परिगृहीता वैदिकः शब्दा व्युत्पाद्यन्ते तथा अन्यत्र जस्य इति समानम् । यदि मतम्—वेदोक्त-
 शब्दाभयजात् वदिति तद्यत्त्वमिति तद्यत्तां तावत् । तन्न तदनादि इतरशास्त्रवत् ।

किं कृत्वा प्रोक्तम् ? इत्याह—उद्दिश्य अवलम्ब्य । क्वनि ? अक्षरपदानि * "अक्षीको
 यक्षि" ("अक्षीको यक्ष") [जेनेन् ४।३।६५] इत्यादावक्षरणि * "सुम्भिर्कृतं पदम्" [जेने-
 २० म् १।२।१०३] इत्यादौ पदानि "ननु सुयोगे" * ("सुयोगे स्या") [जेनेन् ० २।४।१]
 इत्यादौ बाक्यस्यपि उद्दिश्य तदोक्तम् तत्कर्मनिह तद्वत् [ह] जमिति चेत् ? न तदुपलब्धत्वाद्
 अस्व । हेयोज (योः) पादानमनर्कम् एकैने उपलब्धत्वापिदिति चेत् न मीमांसकं प्रति दृष्टान्तार्थं
 त्वात् पदोपादानस्य । तथाहि—यथा 'गौः इत्यत्र न गकारादिव्यतिरेकेण पदम्, * "अथ गौ
 इत्यत्र कः सुभ्यः ? गकारोकारभिसर्जनीयाः इति भगवानुपवचः ।" [भास्वमा ० १।१।५]

२५ इति वचनात्, तथा न्यायं तद्वचयकम्यतिरेकेण । सावयव (नै) चत्तरं पदस्यति 'अणुमयम्'
 इति तन्मयस्य पटादिबत् सावयवत्वात् । तथापि अक्षरमावयवत् तदभाषोऽपि इति तत्र किम् ?
 इत्याह—तत्र इत्यादि । अनेन शब्दनिरूपणे स्वतन्त्रमत्सनी गिरक्यतेति । तत्र व्याकरणे,
 'तेषु वा मन्वे इत्येके', अक्षरं वच्यत्वेक्षम् एकवचनम् । किम् ? इत्याह—द्रव्यात्म
 द्रव्यत्वमावयवम् । पुनरपि किमूत (वम् ?) इत्याह—अणुमयम् भाषापरमाणुविकाररूपम् ।

३० ननु परमाणुविकारस्य पटादिबद्द्रव्यात्मकत्वाभ्यभिचार्यात् किं द्रव्यात्मपदेन इति चेत्
 न एकान्ताभावात् । तद्विकारो हि कश्चिद्द्रव्याः इत्यात्मवरकत्वादिबत्, अपरं कर्म समन्तादिबत्,

(१) वेदकर्मिण्य अक्षर्येण । (२) इति वेदः । (३) वेदवृत्तता । (४) व्याकरणे । (५) अक्षरपदयोः ।

(६) अणुमयवत् । (७) व्याकरणवत् । (८) परमाणुविकारः ।

अन्यो द्रव्यं कुम्भादिवत्, तत इतरव्यवच्छेदेनास्य [५३९२] प्रतिपादनार्थं द्रव्यात्मग्रहणम् । तदपि किमर्थमिति चेत् ? उच्यते—*“गुणः शब्दः निपिध्यमानद्रव्य[कर्म]भावत्वे सति सत्तासम्बन्धित्वात् रूपादिवत्” इत्यत्र असिद्धताप्रतिपादनार्थं हेतोः तत् । तथाहि—शब्दे निपिध्यमानकर्मभावत्वे सत्यपि द्रव्यत्वनिषेधाभावात्, प्रमाणत्राधनात् । किं तत् प्रमाणमिति चेत् ? कैथ्यते—द्रव्यमक्षरं क्रियावत्त्वात् लोष्टवत् । क्रियावतो हि परेणापि द्रव्यत्वमिष्यते—*“क्रिया- ५ वद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यम्” [वेशे० सू० १।१।१५] इत्यभिधानात् । न च क्रियावत्त्वं तत्राऽसिद्धम्, अक्षरं क्रियावत् क्रमेण देशाद्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वात् वाणवत् । परेणापि तथा वक्तुमुपदेशात् श्रोत्रश्रवणदेशप्राप्तस्य ग्रहणोपगमात् ***“चक्षुःश्रोत्रमनसाम् अप्राप्तकारित्वम्”** इति वचनात् ।

उत्पत्तिदेश एव गृह्यते इत्येके^१, तेषाम् अनुवातप्रतिवाताभ्यां तद्ग्रहणाग्रहणे न स्याताम् १० स्तम्भवत् । नहि स्तम्भः स्वदेशस्थो गृह्यमाणः अनुवाते गृह्यते न प्रतिवात इति दृष्टम् । अथ प्रतिवातेन प्रतिघातः श्रोत्रस्य विधीयते, ननु प्राप्तः सैः प्रतिघातकारी नान्यथा, अतिप्रसङ्गात् । ततः शब्ददेशाद् यदा श्रोत्रदेशं याति वायुः तदा शब्दग्रहणं भवेत् । तस्य तेन प्रतिघातान्नेति चेत्, न, अन्यत्र तथा[ऽ]दर्शनात् । एतत्(त्तु)स्यात्, प्रतिवायुना श्रवणप्रतिकूलदेशोपनीतो नोपलभ्यते तूलाद्विदिति योग्यतावदिति (ग्यसामग्री)विरहात् प्रतिवचने अग्रहणो (प्रतिवाते १५ अग्रहणम् अ) योग्यत्वात्, अन्यथा समे अनुकूले वा मरुति ग्रहणं न स्यात् । सैव सामग्रीति [५४०क] चेत्, निर्वाते न ग्रहो भवेत् । अत्रापि सैव सामग्रीति चेत्, स्या[द्य]दि वाताभावः पदार्थान्तरं भवेत् । शब्दरूपमेव इति चेत्, तत् प्रतिकूलेऽपि अनिले अविकलम् । ‘तेन तस्य ग्राह्यता शक्तिः प्रतिहता’ इत्यपि नोत्तरम्, तत्रस्यस्यैव तच्छक्तिः प्रतिहता, उत^२ देशान्तरं नीत इति [न] निश्चयहेतुरस्ति । वयं तु ब्रूमः ‘देशान्तरं नीतः’ तत्रस्यैः श्रवणात् । नच क्षणिकवादिनो २० गन्धादिवद् भिन्नदेशोत्पत्तिः शब्दे विरुद्ध्यते । तथापि न श्रोत्रप्रदेश प्रति तद्दुत्पत्तिरिति चेत्, तद्भावेऽपि न किञ्चिद् विरुद्ध्यते । ‘दूरे शब्दः’ इति प्रतीतिर्विरुद्ध्यते इति चेत्, तत्र [तन्न,] गन्धेऽपि तत्प्रतीतिभावात् । ततोऽक्षर(र) क्रियावदेव । आह—**अनुपवनं गत्यापीति** पवनेन सह अनुपवनं शब्दस्य या गतिः तथा तद्द्रव्यात्मा **अपिशब्दः** उक्तेतुसमुच्चये, तेन^३ स्पर्श-संख्यावत्त्वेन इत्यादि ग्राह्यम् ।

२५

ननु गन्धस्य अनुवचन(अनुपवनं) गतिरस्ति तथापि न द्रव्यम् अतो व्यभिचार इति, न, पक्षीकरणात् । गन्धवद् द्रव्यम् अनुपवनं गतिमत् न गन्धः, तथापि उपचारेण^४ सोऽपि

(१) अनुमाने । (२) बौद्ध ग्राह । (३) “अप्राप्तान्यक्षिमतं श्रोत्राणि”—अभि० को० १।४३ । “चक्षुःश्रोत्रमनोऽप्राप्तविषयमुपात्तानुपात्तमहाहेतु शब्द इति सिद्धान्तात् ।”—तत्त्वस० प० पृ० ६०३ । उद्धृतमिदम्—न्यायकुमु० पृ० ८३ । सन्मति० टी० पृ० ५४५ । स्या० रत्ना० पृ० ३३३ । (४) बौद्धा । (५) प्रतिवात । (६) अथवा । (७) इति । (८) देशान्तरस्यै । (९) शब्दोत्पत्तिः । (१०) स्पर्शवत्त्वात्, संख्यावत्त्वात्, संयोगवत्त्वात् इत्यादि ग्राह्यम् । (११) गन्धोऽपि ।

तद्वात् व्यपदिश्यते यथा तथा अक्षरमिति चेत् किं पुनः गन्धाधारस्य द्रव्यस्येव शब्दाधारस्य गतिरस्ति यन्नैवम् ? नो चेत् कथम् व्यपधारकस्याना ? अथ वायुगतेः अक्षरे अध्यायात् तद्वत् तथा गमनमपि भवेत् ।

स्वान्मतम्, गगने तद्व्यापारोपनिमित्तं नास्ति किं पुनरक्षरे अस्ति ? तस्माद्व्यपन्वैमिति चेत् न निष्क्रियस्य तस्य शीटदृश्यं धामुना साहचर्यम् ? न हि पाटकात्तद्व्यपत्तं वाप्या-
स्त्वस्यै बेशान्तरे प्राप्तिरस्ति । भाषे वा शब्दे [५४०८] संयोगवृत्तिः ।

अथ मतम् यं ब्रह्ममुपसपति यायुः सत्र ब्रह्म समवायिकारणाद् आकाशाद् असमवा-
यिकारणात् पूर्वशब्दाद् विनस्वत्ताव(विनश्यतरताव)तोऽपरापरशब्दमावात् साहचर्यमिति
पांश्चादिवात् तस्यैव गतिपरिणामं क्व वापः ? अत्रिक्तत्वात् तत्परिणामः कुतः अत्रिक्त-
मुच्यते ? 'अत्रिक्तः शब्दः अस्मदादिप्रत्ययस्येति विमुद्रयन्निष्पद्यमान्मुक्तादिवात्' इति
चेत् न ब्रह्ममाप्यगुणो(माणो)तरत्वात् । यद्वद्व्यति नित्य जन्मपरिग्रहात् इति ।
वर्धितं चैतदस्माभिः द्रव्यसिद्धिप्रकरणे । ततः स्थितम्—अक्षर द्रव्यात्मा अनुपवर्न
वत्यापि अप्वदिति ।

स्वान्मतम्—द्रव्यात्मत्वेऽपि नानुपवर्नं गतिः, सर्वांगताऽमूर्तत्वात् आकाशवदिति चेत्
१५ अत्राह—अणुमयम् इति । अणुत्वो भाषापरमाणवः तद्विकारः तन्मयम् ततोऽसिद्धो हेतुः
'सर्वगतमूर्तत्वात्' इति । नहि तद्विकारस्य तस्मिन् विरोधात् । तन्मयं कुत इति चेत् ?
आह—मूर्त्त (र्त्त) रूपरसगन्धस्पर्शचक्षुर्मूर्त्तं पूर्वाचार्यैरभ्युपगतं यतः । तथाहि—अक्षरमणुमयं
मूर्त्तत्वात् पटादिवत् । मूर्त्तत्वं च "शब्दः पुद्गलपर्यायः" [सिद्धिपि ७।२] इत्य-
त्रासरे प्रतिपादितम् नेह पुनरुच्यते । यदि वा, द्रव्यत्वमात्रमपि मीमांसकप्रतिष्ठं न(तत्)
२ स्यात् इत्यत्राह—अणुमय । तदपि कुतः ? इत्याह—मूर्त्तं यतः । यद्यपि केन ? इत्याह—
अनुपवर्नं वत्यापि मर्त्तं न केवलं क्षरीरव्यवहितेषु(धृ)ष्टानिैव इति अपिसिद्धः
तथाहि—अनुपवर्नं वत्या तस्य उपाधिवत्तेन संयोगविशेषाऽनुमीयते [५४१६] तद्वभाषे तत्र
मावात् । तत्रैव स्पर्शविशेषा, तस्माच्च रूपादिः इति ।

पटः प्राह—वास्तुविसंयोगविभागवाः शब्दाभिन्त्यस्तिहेतवः पवनम वायवः प्रेक्ष्यते
२५ तैस्तु यथावस्थितमक्षरं व्यकल्पते, अतोऽनुपवर्नं गतिरस्य असिद्धा इति ; तन्न नित्यस्य
व्यक्तिनिषेधात् । मबहु अक्षरं "तन्मयम्, तद्विमिम्बङ्ग-च परं नित्य मूर्त्तत्वं (स्वमूर्त्तं) स्वादिति
चेत् अत्राह—पक्(पक्)समुष्यः तेषामक्षरगणं तद्व्यतिरेकेण तद्व्युपलम्भे । इति भाषः ।
ततः किम् ? इत्याह—मत्तम् अभ्युपगतम् कृत्रिमं कृतकपदम् । नहि कृतकसमुपादौऽत्रैवा
वृत्तिप्रसङ्गात् । अत्रिक्तत्वात्स्य नानुपवर्नादिति" वैशेषिकादिः तं प्रत्याह—नित्यम्

(१) अक्षरं प्रतिमत् अस्ति । (२) वायुगन्धरजारीयत् किमत्र च भवेत् । (३) तन्मयम् । (४)
संयोगसम्बन्धकरीकरे सुतरां द्रव्यात्पोपपत्ति । (५) इति चेत् । (६) तन्मयत्वं । (७) इति चेत् । (८)
विकारार्थं मक्त् । (९) व्यतिरेकवार्त् । (१०) अनुपवर्त् । (११) किञ्च । (१२) किन्तु व्यपधारत्वेन इति ।

इत्यादि । नित्यं ध्रुवम् कथंचिदक्षरम् । कुतः ? इत्याह—जन्मपरिग्रहात् । ननु विरुद्धोऽयं हेतुः, प्रागसतः पुनरात्मपरिग्रहलक्षणत्वात् जन्मनः, नित्ये च कालत्रया[नुया]यिनि तन्न संभवति इति चेत्, अत्राह—असदनुत्पत्त(न्या) इत्यादि । [न] सतो विद्यमानस्य आत्मलाभः । कया ? इत्याह—असतः खरविषाणसमानस्य अनुत्पत्त्या । तस्य कुतश्चिदात्मलाभो विरुद्धते इति चेत्, अत्राह—जन्म इत्यादि । जन्मन्येव अनन्तविद्यन्ताः परिणामाः ५ तद्वतः, एकान्तेन सतः आत्मलाभ(भो) विरुद्धो न परिणामिन इति भावः । सप्रपञ्चं तन्नित्यत्वं सावयन्नाह—नित्यम् इत्यादि । परिणामनित्यमक्षरम् । कुतः ? उत्पत्तेः । विरुद्धो हेतुः इति चेत्, अत्राह—लभेत इत्यादि । कुत एतदपि ? इत्याह—जात इत्यादि । सुगमम् ।

विरुद्धता परिहरन् कारिकार्यमाह—नित्यस्य इत्यादिना । सर्वथा असत् उत्पत्तो को दोष इति चेत् ? अत्राह—सर्वथैव इत्यादि । [५४१ख] स्यान्मतम्, अक्षरा(रस्य आ)काशादिकं १० कारणमस्ति तेन उत्पद्यते, न तु खरशृङ्गादि विपर्ययादिति चेत्, अत्राह—तदभावैकान्तो(न्ताऽ)-विशेष इत्यादि । तयोः अक्षरादिखरविषाणयोः अभावैकान्ताविशेषे सति अक्षरादेः कारणमस्ति न इतरस्य खरशृङ्गस्य इत्येव किंकृतमेतत् ।

ननु खरशृङ्गमकारणम् अनुत्पत्तेः नाक्षरादिः विपर्ययादिति चेत्, अत्राह—पुनः इत्यादि । [अयम्]अभिप्रायः, खरविषाणामकारणम् इति साध्यम्, अनुत्पत्तेरिति हेतुः, तेन च सिद्धेन १५ भाव्यमिति, तस्य कुतः सिद्धिः ? असत्त्वादिति चेत्, उच्यते—पुनः इति वितर्के, खरशृङ्गस्य यथानुत्पत्तेः सकाशादसत्त्वं सिद्ध्यति असत्त्वाच्च अनुत्पत्तिः इति एवमन्योऽन्यसंश्रयदूषणं तथा तेन प्रकारस्य(रेण) अकारणत्वादानुत्पत्तिः अनुत्पत्तेरकारणत्वम् इत्येवं समानम् अन्योऽन्यसंश्रयदा(यापादनम्) ।

परौ त्रूयात् न असत्त्वात् तदनुत्पत्तिः साध्यते यतोऽयं दोषः, अपि तु कारणाभावादिति, २० तदा इदं वक्तव्यम् इत्यभिप्रायः । तदेवमनुत्पत्तेरसिद्धेः अकार(रादि)विशेषणमनुत्पत्तिः इत्यसमञ्जसम् ।

ननु सर्वगमिद चोद्यम् । तथाहि—जीवः पुद्गलादुपादानकारणात् कुतो न भवति ? तस्य तदकारणत्वादिति चेत्, एतदपि कुतः ? ततोऽनुत्पत्तेः इति चेत्, सापि कुतः ? तदाकारणत्वात्, पूर्ववदन्योऽन्यसंश्रयः । तत्र तस्य असत्त्वादानुत्पत्तिः इति चेत्, असत्त्वं कुतः ? २५ अनुत्पत्तेश्चेत्, स एव प्रसङ्गः । एवं सर्वत्र क्तव्यम्(वक्तव्यम्) । अथ जीवस्य दृश्यसतः पुद्गलोपादेयतया [५४२क] अदर्शनात् तत्रासत्त्वम् अतश्च ततस्तदनुत्पत्तिः अस्यास्तेतदकारणम् इत्यन्योऽन्यसंश्रयाभावः, एवमन्यत्रापि तदभावः स्यादिति चेत्, सत्यं स्यात्, किन्तु प्रतीतिरनुसृता स्यात्, न विचारमात्रम् । तथा सति मृत्पिण्डात् घटादिकं तत्र मृद्द्रव्यादिरूपेण सदेव(सदेव) जायते तथाप्रतीतेः, न खरविषाण विपर्ययात् । यद्वक्ष्यति—*“वहिरन्तश्च” ३० [सिद्धिवि० ११३] इत्यादि । परमतमाशङ्कते स्वस्मादि[त्यादि] भावस्य कार्यपदार्थस्य

(१) इति चेत् । (२) जीवो न पुद्गलकारणक ।

जन्म इत्यादि। न्याहृतम् । कुतो ? इत्याह—स्वस्माद् आत्मनाः सकामात्, आत्मनि क्रियाविरोधात् इत्येवं चेत् ; एतद् रूपमाह—कथम् इत्यादि । सति कारणे तस्य जन्म इत्यथाप इति पक्षः अत्राह—असतीत्याप[रम्]मिप्रायः—पूर्वमुत्पद्य 'कार्यं' कार्यकालगत्या उत्करणे अजिक्त्वम् । कार्येण सह कारणोत्पत्तौ सम्भानोच्छेदः इति विरोधः ।

५ पुनरपि 'यदि' इत्यादिना परमिप्रायमाद्यङ्गते, 'कथम्' इत्यादि अत्र रूपणम् । मामासुत' माया नाम सुगतस्य जननी तस्याः पुत्रः पूव ससारी पुन पश्चात् तन्वाम्यासाद् बुद्धो विभूतकल्पनाजालपर्यायस्वभावा जातः । एतदपि मेघने इति चेत् अत्राह—कथं वित् सत्त्वे तनाविरूपेण सन्नेव सुगतत्वम् अपुनराहृत्यादिपमकत्व प्रामोति इति समञ्जसम् बन्व्यासुतवत् ।

ननु न मायासुतः सुगता भवति * "गन्तानान्ति शिष्याय चास्ति गयनम्" इति वचनात्,

१ अपि तु तत्र (तदु) पादानादन्य एव सुगता भवतीति चेत् अत्राह—नापि इत्यादि । मामासुतात् कारणमूला[दन्य] बुद्धो जातः संभाव्यते नापि यतः संभावनात् [५४२ख] परसादेव बस्त्वन्तरादेव जन्म स्याद् बुद्धस्य । कुतो न संभाव्य इति चेत् ? तन्वाम्यासवत्कृतयोः भिन्नाधिकरणत्वप्रसङ्गात् ।

परस्य सवमासाङ्गते—सन्तान इत्यादि । मायासुत-सुगतत्वयोः सन्तानापक्षया एकत्वेऽपि

२५ इत्स्वपेक्षया मायासुतसुगतत्वसम्भवापेक्षया ना(नाना)भ्रमिति चेत् अत्राह—पिता इत्यादि । हेतुफळसम्भरणप्रकृत्यः सन्तानः पितापुत्रयोरप्यस्तीति भावः ।

स्यान्मतम्—हेतुफळसम्भरणप्रकृत्यविक्षेपः स तयोर्नास्ति इति भिन्नसन्तानत्वमिति चह ;

अत्राह—तत्र इत्यादि । तयोः पितापुत्रयोः सन्ताननानात्वं नेतरत्र इतरयोः मायासुतसुगतयोर्न सन्ताननानात्वं तत्र तदेकत्वम् इत्यर्थः इत्येवं मते नापरं कारणमुत्प्रेषामहे । कुतो न-परम् ? इत्याह—द्रव्य इत्यादि । यत्र(अन्यत्र) द्रव्यमेवस्तु(भेदात्) । [यत्र द्रव्यमेवः] तत्र सम्भानस्य नानात्वं यत्र तदमेवः तत्र एकत्वम्, अन्यथा हेतुफळसाधकित्वात्प्रति दुर्लभ इति निरूपितम् ।

पुनरपि परमतमाहङ्गते—कथं पुनः इत्यादि तत्रोत्तरम्—उक्तमत्र इत्यादि ।

तत्रैव वर्सपमाह—स्पूल इत्यादि ।

२५ [स्पूलमेकं सकृत्तत्त्वं याद्य जायेत घटादि चेत् ।

क्रमेणान्तर्बिभ्रितेत घेषवेदकलक्षणम् ॥१॥

एकस्य]

याद्य घटादि तत्त्वं चेत् यदि । किंभूतम् ? इत्याह—स्पूल इत्यादि । विद्वेषवेदक सङ्घर्षं चान्तः तत्त्वमिति गच्छते, सकृदेकता जायेत तर्हि क्रमेण एकं तत्त्वं विद्यतेत

३ इत्युक्तम् ।

कारिकाविवरणम्—एकस्य इत्यादि । अनेकधा विवृतार्थमिति नेह विव्रियते ।

ननु सर्वस्य विचारतोऽयोगात् कस्य कुतोऽनेकान्तसाधनमिति चेत् ? अत्राह—वहिरन्तः
इत्यादि ।

[वहिरन्तश्च परीक्षायामेकान्तोऽनवस्थितिः ।

साक्षात्कृतमनेकान्ततत्त्वं सम्प्रतिपादयेत् ॥३॥

५

यथैव हि एकान्तवादिनः अणूनामप्रतिभासनान्न चक्षुरादिविषयहेतुत्वमिति न
किञ्चित् प्रत्यक्षव्यपदेशभाक् । परमाणुषु स्थूलैकाकाराभावात्, तद्व्यतिरिक्तस्य च कस्य-
चिदभावात् । कस्यचित्परस्याभावात् कस्य वा स्वसंवेदनम् ? यथाप्रतिभासमसम्भवात् ।
अप्रामाणिकं तथैव स्वयमभिमतं व्यवस्थापयन् एकान्तमवलम्ब्य पुनरपि विचारभङ्गुरत्व
पुनरपि सत्तां निवर्तयन् न केवलं स्वामेव वृत्तिं स्ववाचा विडम्बयति अपितु अनेकान्ततत्त्वं १०
समर्थयति ।]

एकान्तेषु [५४३क] सकलशून्यतादिनियमप्रवादेषु । क ? इत्याह—वहिरन्तरि[ति]
तेषु किम् ? इत्याह—अनवस्थितिः । वहिरन्तस्तत्त्वस्य पूर्वकारिकोपात्तं तत्त्वपदं जात-
विभक्तिपरिणाममिद् सम्बध्यते । कस्यां सत्याम् ? इत्याह—परीक्षायां विचारे सति इत्यर्थः ।
सा किं कुर्यात् ? इत्याह—संप्रतिपादयेत् । किम् ? अनेकान्ततत्त्वम् । किंभूतम् ? इत्याह— १५
साक्षात्कृतमिति । कैम्पर्यमत्र सकलस्य एकान्तस्य अनवस्थानात् न तदवलम्बनेन कचिद्
विधिप्रतिषेधव्यवहारः । साप्रतम् अनेकान्ततत्त्वावभासनमवशिष्यते । तच्चेत् मिथ्या, निरालम्बा
विधिप्रतिषेधव्यवस्था । ततः परमार्थदर्शन[नम]नेकान्ततत्त्व विधिप्रतिषेधव्यवहारान्यथानुप-
पत्तेः इति ।

‘यथैव हि’ इत्यादिना कारिका विवृणोति—य(त)थैवेति गम्यते यत्तदोः नित्यसम्बन्धात् । २०
ततोऽयमर्थः—यथैव हि किम् ? न किञ्चित् प्रत्यक्षव्यपदेशभाग् एकान्तवादिनः । कुतः ?
इत्याह—चक्षुरादिविषयहेतुत्वमणूनां यतः । कुतः ? इत्याह—अप्रतिभासनात्तेषामिति ।
यद्वक्ष्यति—*“न चैकरूपेणा(पेण अ)नेकार्थानुकरणं विरुद्धम्” [सिद्धिवि० ११२१] इत्यादि ।

स्यान्मतम्—परमाणुञ्चा(णुष्वा)त्मभूतः कश्चिदेकः स्थूल उपकारोऽस्ति स तद्व्यपदेशभाक्
स्यादिति चेत्, अत्राह—परमाणुषु स्थूलस्यैकस्य आकारस्याऽसंभवात् । किंभूतेषु ? संचितेष्वपि २५
न केवल(लं) पृथगवस्थितेषु घटादिवत् परमाणुत्वविरोधात् किं प्रत्यक्षस्य व्यपदेशभागिति ।

अथ मतम्—तेभ्यो भिन्न[:] क्रियागुणवान् दृश्य आकारः तद्व्यपदेशभागिति चेत्,
अत्राह—तद्व्यतिरिक्तस्य च परमाणुभ्यो भिन्नस्य च [५४३क] कस्यचिदवयव्यादेरभावात्
किं प्रत्यक्षव्यपदेशभाक् ? विचारितश्चायं परो(पक्षो)नेह विचार्यते । अत एव*“स्वरूपस्य च
स्वतो गतिः” [प्र० वा० १।५] इति चेत्, अत्राह—कस्यचिद् इत्यादि । परमाणु[पु] स्थूलैका- ३०

(१) पृथी । (२) तात्पर्यमित्यर्थं । (३) परमार्थदर्शनविषयीकृतम् ।

कार्म्यतिरेकेण परस्य अभावात् कस्य वा स्वसंवेदनम् ? न कस्यचित् । स्वसंवेदनधर्मत्व
धर्मिनिष्ठत्वात्, अन्यथा अरविपार्थ स्वसंवेदनं भवेत् ।

ननु नीलादि पञ्चाभमासते तत्तथैव स्वसंवेदनम् * "यद्यथैव अथमासते तत्तथैव पर
पार्थसत्" इत्यादेः * "यद्वभासते तद्भानम्" इत्यादेश(दश) बचनादिति चेत् अत्राह-

- * यथाप्रतिभासम् इत्यादि । प्रतिभासाहुसारेण यथाप्रतिभासमसम्भवात् तस्वस्य किन्तु(किन्तु)
तद्व्यपदेशमाह कस्य वा स्वसंवेदनम् ? तत्संभवश्च विचारययागात् । सकलस्यैव स्वादिति
चेत् अत्राह-अप्रामाणिक इत्यादि । यद्यैव स्वयम् आत्मना अभिमतम् एकान्तत्वम्
व्यवस्थापयन् न केवलं स्वामेव वृत्तिं परितं स्ववाचा विद्वन्मय चेत् सावयति(मति
वृत्तापयति) अपि तु समर्पयति अनेकान्ततत्त्वं संद्वन्द्वेण प्रतिभासाद्भेदादेरप्यसंभवात् । किं-
१० कुर्यात् स्ववृत्तिं वाचा विद्वन्मयति ? इत्याह-एकान्त इत्यादि । प्रथमं क्लृप्तत्वाद्येकान्तप्र-
त्यय्य पुनरपि विचारार्थं चरु(चारभङ्गुरस्वय)फलम्य पुनरपि विचारत(रान)कान्तवृत्त्यात्
सर्वा विषयानतां निषर्षयन् अम्बुपगतत्वं तूपयन्तित्यर्थः ।

एकान्तदर्शनमाभितं सर्हि व्यवस्थापयति इति चेत्, अत्राह- भाव इत्यादि ।

[भाषो येनात्मना सिद्ध कथञ्चित्तेन जायते ।

१५ ज्ञान येनात्मना सिद्ध यथा तेनाभ-मासते ॥४॥]

- द्रव्यस्य सदादिरूपेण माव्यम्, येन प्रत्युत्पादं मिद्येत् । पयायः अक्षरादिभ्यश्च
दंशमाह् सदसदात्मकत्वाच्चस्य । मेदैकान्तदर्शनेऽपि तदनिराकृतेः । यथा चित्रमेकं
ज्ञानं बोधाकारण सर्वत्राधिसिद्धं तं स्वभावं विमर्शितं येन प्रतिविपर्यं मिद्येत् इति तथा
प्रकृतमपि । न चापमाकारं विरुद्धधर्माभ्यासमयात् परमार्थतोऽङ्गीक्रियते । तदनेकान्ता
२० त्वकत्वे परिणामाविरोधात् । मेद् सर्वथा तत्त्वप्रतीतिनान्तरीयकत्वाद्दत्त्वप्रतिभास
ज्ञानस्य । यथा] /

भाषो नीलादिः येनात्मना सञ्चेतन्वदित्त्वभावेन सिद्धः [५४४ क] सर्वथा

- अप्यभ्यासः तेन जायते उत्पत्ति[माम् भवति] त्वसम्भवेत्, तेन चित्तमपि[विद्यति] च ।
किं सर्वथा[सर्वा]श्मन् ? न इत्याह-कर्षयित् इति । एतदुक्तं भवति-भाव एव वपति(व्येति)
२५ चित्तमपि विद्यति मान्ये पयाय इति । अत्र निर्दानमाह-"ज्ञानम्" इत्यादि । ज्ञानं
स्वसंवेदनं येनात्मना सञ्चेतन्वदित्त्वभावेन सर्वत्र साधारणं सिद्धं ज्ञानं(कार्यं) सिद्धं वा
यथा तेनाभ-मासते प्रति[भासते] 'कर्षयित्' इति सम्बन्धः । तथाहि-सौत्रान्ति-क्रमेण च तत्
सगन्धपाव(क्षप्यव)भासते तदनुमानत्रेषध्यापत्तेः । नापि त्वकारणात्; अर्थस्य नीलकारणैव
(णत्र) अङ्गाकारेणापि अङ्गापत्तेः । नच चित्रज्ञानं बोधा[का]रेणैव नीलकारेणापि पीताधा-
३० कारे प्रति[भासते] विप्रताहानेः । सुगतमाम् आत्मानं यथास्वम् अतीतपूर्वंभुज्यपारेणं पश्यति

(१) स्वसंवेदनविषयम् (२) अनेकान्तमन्त्रेण । (३) ज्ञाने अकारणत्वात् इति । (४) शाङ्खन्य ।

(५) प्रतिभासते ।

नैवं तथाविधोत्तरक्षणोपादेयम्, विभ्रमप्राप्तेः हेतुफलभावानवस्थितेर्वा^१ इति । योगाचारदर्शने तत् ग्राह्याकारविवेकम् आत्मनो न पश्यति भ्रान्त्यभावप्रसङ्गात् । भ्रान्तैकान्तेऽपि न विभ्रमम्^२ । अत एव सर्वविकल्पातीततत्त्वे तदतीतत्वम्, स्थूलादिदर्शनादिति ।

कारिका विवृण्वन्नाह—द्रव्यस्य इत्यादि । द्रव्यस्य जीवादेः सदादिरूपेण स्वरूपादि-चतुष्टयेन यत्सत्त्वं तदादिर्यस्य पररूपादिचतुष्टयेन असत्त्वादेः तत्तथोक्तम् । तच्च तद्रूपं च^५ तेन भावम्(भाव्यम्) अन्यथा तद्व्यवस्थितिः इति टे वा ग मा ढे वगन्तव्यम् । येन तद्रूपेण प्रत्युत्पादं भिद्येत नाना भवेत् द्रव्यम् । अक्षरादिरेव द्रव्यं प्रत्युत्पादं भिद्यते । [५४४ ख] तदुक्तम्—

*“अनादिनिधनं शब्दब्रह्मतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्त्तते अर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥” [वाक्यप० १।१]

१०

इति चेत्, अत्राह—अक्षरादिव्यपदेशभाक् । किम् ? इत्याह—पर्यायः पुद्गलादि-द्रव्यविकारो न मूलद्रव्यमित्यर्थः । कुतः ? इत्याह—सदसदात्मकत्वात् उपलभ्यमानः पर्यायः सन्, तद्विपरीतः पूर्वोऽपरश्च असन् तौ आत्मानौ यस्य तस्य भावात् तत्त्वात् तस्य द्रव्यस्य इति । न च अक्षरादि तथाविधम् । यदि वा, यदुक्तम्—‘द्रव्यस्य सदादिरूपेण भाव्यम्’ इति, कुत एतत् ? इत्याह—सदेत्यादि ।

१५

ननु द्रव्यादेकान्तेन उत्पादादयो भिन्नाः, तत्कथं प्रत्युत्पादं तद्भिद्येत ? नहि अन्यस्य भेदे अन्यद्भिद्यते इति चेत्, अत्राह—भेदैकान्तदर्शनेऽपि इत्यादि । द्रव्यपर्याययोः भेद एव भेदैकान्तः तस्य दर्शने मते अपिशब्दः भावनाया तद्दर्शनस्य पूर्वं निरासात् । किम् ? इत्याह—तद् इत्याह (त्यादि) । तत् प्रत्युत्पादं द्रव्यभेदस्वभावस्य अनिराकृतेः कारणात् ‘येन प्रत्युत्पादं भिद्येत’ इति सम्बन्धः, द्रव्यस्य स्वभावभेदमन्तरेण भिन्नोत्पादोद्ययोगात् इति प्रत्ययादि[ति] । ततो यदुक्तम्—*“शब्दाधारे द्रव्यं विभु द्रव्यत्वे सति अस्मदादिप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात् आत्मवत्” इति, तन्निरस्तम्, साध्यदृष्टान्तयोः नित्यत्वैकान्त(न्ताऽ)सिद्धेः । निषिद्ध चात्मनि विसुत्वम् । विसुनोऽप्रत्यक्षस्य गगनस्य अन्यस्य वा गुणश्चेत् शब्दः, न अस्मदादिप्रत्यक्ष इत्युक्तम् । तन्न किंचिदेतत् ।

२०

कथमेकमनेकाकारमिति चेत् ? अत्राह—यथा इत्यादि । [५४५ क] ज्ञानं चित्रपेकं संवेदन बोधाकारेण सर्वत्र नीलादौ बाह्येऽविशिष्टं तं स्वभावं विभक्तिं येन प्रतिविपयं भिद्येत इति एव यथा तथा प्रकृतमपि इति । एतत् सौत्रान्तिकं प्रति उक्तम् । योगाचार प्रत्याह नच इत्यादि । न चायमाकारः स्थूलाकारः अस्य ज्ञानस्य परमार्थतोऽङ्गीक्रियते सौगतेन एकत्र विरुद्धधर्माध्यासभयात् । एव मन्यते—यदि अयमस्य भ्रान्त आकारः एकस्य विभ्रमे-तरात्मता न भवति विपयविवेकादर्शना[द्] दृश्येतररूपता इति नीलाद्याकारैश्चित्रमेक तदि-

३०

(१) प्राप्ते । (२) स्वयमेव पश्यति । (३) सर्वविकल्पातीतत्वं स्वयमेव न पश्यति । (४) द्रव्याद्य-वस्थिति । (५) आत्ममीमासाग्रन्थात् । (६) अतीतो भविष्यश्च ।

प्यते इति चेत् अत्राह—तद् इत्यादि । तस्य ज्ञानस्य अनेकान्तात्मकस्ये अर्थाक्रियमाणे परिणामाधिरोधात् । 'द्रुम्यस्य' इत्यादि सम्बन्धः । भ्रान्तमनेकान्तात्मकत्वमिति चेत् अत्राह—मेद इत्यादि । कुतः ? इत्याह—सर्वथा इत्यादि । तच्चप्रतीतिर्नान्तरीयकत्वाद् तच्चप्रतिभासज्ञानस्य इति । तथापि तदुपपत्तौ कृपणमाह—यथा इत्यादि । मुगमम् ।

५ एषमक्षरमभिधाय नक्षमभिधानुकामः माह—घर्णम् इत्यादि ।

[घर्णमेकमनेकं वा पदं शासन्ति नान्यत् ।

व्यनिरूप्यङ्ग्यं नित्यं वा प्रत्येकमदर्शनात् ॥७॥

द्योतकत्वेऽपि पदत्वात् तदोऽर्थः प्रतीयते । न च नित्यत्वकान्ते माचकं चानि व्यङ्ग्यम् । अनभिभ्यक्तमात्मानं विहाय आत्मान्तरमासाद्यवोऽनित्यताप्रसङ्गात् ।
१० व्यक्तेन च तादात्म्यं हि परिणामलक्षणम् ।]

घर्णमेकमसहायमनेकं वा वणं पदं शासन्ति पूषाभाषाः तत्रैव परं वा एकम् अत्रप्रतिपादकं संति (संसन्ति) । तदा किं वाचम् ? इत्याह—न इत्यादि । उक्तपश्चात् अन्यत् परं नास्ति । किंभूतम् ? इत्याह—व्यनिरूप्यङ्ग्यम् अकारादिप्रकारादिप्रकाशकम् । पुनरपि किं भूतम् ? इत्याह—नित्यं (स्यम्) इत्यादि । यदायमेतिप्रतिपत्त्यन्यथातुपपत्त्या तत्प्रावृत्तिरि (स्यात् तत्परि) कल्प्यम्, सा भ्रान्त (भ्रान्त्य) पद एव उपयुक्तस्तिक्रम इति न ततः तत्परिकल्पना इति भावः ।

मनु यथोक्तेऽपि [५४५ क] वर्णः परं किमर्थमुक्तम्—“पद् (दं) समुच्च (द)म वेपाह” [सिद्धिवि० ११।१] इति चेत् अत्राह—घर्ण इत्यादि । कुतः ? इत्याह—प्रत्येकम् इत्यादि ।
२० [अ] दर्शनात् इत्यनेन एतदर्थमपि प्रैति प्रतिपत्तुः कृतसङ्गीतिरेक्ययिभ्रान्ताद् बाह्युत्थं विप्रतिपत्तिरुपकल्प्यते, सा अकाराद्योः, अन्यतो वा संभवन्ती मयेत् ? प्रथमपक्षे सिद्धं वर्णतो माचकत्वमिति स्थेटोऽन्वर्थकः । अकारादिरेव स्थेट इति चेत् न तस्य अप्रुमयत्वप्रतिपादनात् स्थेटोऽमूर्त्तौ नित्यत्व स्यात् ।

किं च सोऽभिभ्यक्तः अभ्यथा वा तत्प्रावृत्तिहेतुः ? आद्ये मते कुतः तस्याऽभिभ्यक्तिः ?
२५ श्रेयसोऽपि चेत् तर्हि पद इत्यत्रापि तत् पदं तदभिभ्यक्तेर्ब्रह्मराधिक्रमनर्थकम् । पकाराद्योः इति चेत् “इः कामदेवः” इत्यत्र परस्य च्चनेः अकारकत्वाभावात्तन्मिभ्यक्तिः । अत्र तास्मादिप्रेरिता बाबवो अकारकता नाम्ना इति किंकृतो विभागः ? अत्र “अस्यत्र पकारादेर्भ्यक्तकस्य मावात् न ते तद्व-पञ्चकाः किं तत्र बाबवो न विद्यन्ते ? सन्धि तयापि ते पञ्चप्राचीनां अकारकता, पादवत् स्थेटस्य इति चेत् तद्विपरम समागम् । सक्त्वं हि वस्तुम्—
३० बायोः अकारादिभिभ्यक्तिः ततः स्थेटस्य इति । तथाऽऽर्धेनमुभयत्र हेतुः इति सर्वथा ततः तत्प्रावृत्तिः स्यादितिप्रायात् । तत्र प्रथमः पक्षः श्रेयसात् परस्य । द्वितीयाः स्थापिति चेत् न

(१) अकारकतायाम् । (२) मिभ्यक्तपरिकल्पनायम् । (३) यदायमेतिप्रतिपत्त्यन्यथातुपपत्तिः । (४) अति इति मिभ्यक्तमत्र । (५) पृथीतसङ्केतम् । (६) अकारतो वस्तुवैधः इति नोभाषुत्परेण । (७) अत्र इत्यत्र ।

अकारादेरेव प्रतीतिभावात् । तथापि अन्यतः तत्कल्पने , धूमोऽपि पावककृतो[न]भवेत् । अपि च, अकारादिरनर्थकः क्वचिदनुपयोगात् [५४६ क] तदभिव्यक्ता[वु]पयोग इति चेत्, न, ततः तद्वदर्थभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । नहि एकस्मिन्नकारे प्रत्येक-समुदायविचारावतार इति ।

ननु विसर्जनीयादिर्वाचको दृश्यते न केवलः तथा च वैयाकरणमतम्—*“न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः [प्रत्य]यः” इति^१, ततः समुदायस्यैव पदत्वात् कथ- ५ सुक्तम्^२—*“वर्णसमुदायः पदमिति प्राति(अभि)प्रायिकमेतत्” इति । अथ सम्बोधनादौ विभक्तिलोपापेक्षया इदमुच्यते, न, लोपेऽपि पदत्वं प्रत्युपयोगात् ।

स्यान्मतम्, *“स्वादावधे” [जैनेन्द्र० १।२।१०६] इत्यनेन पूर्वस्य पदत्वे केवलोऽकारादिः पदमिति, तत्र सारम्, यतः वाचकस्य पदत्वात्, वाचकं च सविभक्तिकम्, पूर्वस्य तु प्रयोजनविशेषापेक्षया पदत्व पारिभाषिकम् इति । १०

अत्र प्रतिविधीयते— न*“सुम्भिडन्तं पदम्” [जैनेन्द्र० १।२।१०३] इति ‘पारिभाषिकपदमिति’ पारिभाषिकपदमिह गृह्यते, अपि तु पद्यते गम्यते येनार्थः तत्पदम्, अर्थञ्च अविभक्तिकादपि शब्दात् अन्वयव्यतिरेकाभ्या गम्यते, इतरथा वित्तत्सुत्पत्तेः (विभक्त्युत्पत्तेः) प्राक् अर्थवत्त्वापरिज्ञानात् न प्रातिपदिकसंज्ञाविधानम् इत्यनर्थकमिति न सूक्तम् *“अर्थतद्-धातुप्रज्ञायः (अर्थवद् धातुरप्रत्ययः) प्रातिपदिकम्” [पाणिनि० १।२।४५] इति । १५ तस्मात् केवलादपि अर्थः प्रतीयते ।

नन्वेवं नियतोप(निपातोप)सर्गाणाम् पदत्वं[न]स्यात्, नहि तैः कञ्चिदर्थोऽपूर्वो गम्यते प्रकृत्यर्थाद्योतकत्वादिति चेत्, अत्राह—द्योतकत्वेऽपि इत्यादि । न केवलं वाचकत्वे अपि तु द्योतकत्वे पदत्वात्ततोऽप्यर्थः प्रतीयते अन्यथा[५४६ ख] तत्प्रयोगानर्थक्यम् । एतेन अन्यानुकरणशब्दाः व्याख्याताः । यदि पद्यते येनार्थः तत्पदम्^३, स्फोट एव स्यात्, तेन २० हि अकारादिव्यजेन (व्यङ्ग्येन) अर्थः गम्यते इति चेत्, अत्राह—न च नैव वाचकं युक्त (उक्त)न्यायेन । किम् ? इत्याह—ध्वनिव्यंग्य (व्यङ्ग्यं) ध्वनिभिः अकारादिभिः प्रकास्था (प्रकाशयम्) ध्वनिभ्य एव अर्थप्रतीतिदर्शनात् इत्युक्तम् । दूषणान्तरमाह—नित्यत्वैकान्त इत्यादि । तदपि कुतः ? इत्याह—अनभिव्यक्तम् अदृश्य(श्यम् आ)त्मानं स्वभाव विहाय आत्मान्तरं दृश्यस्वभावमासादयतोऽनित्यताप्रसङ्गात् । एतदपि कुतः ? इत्याह—तादा- २५ त्म्यं व्यक्तेन च आत्मत्वं हिर्यस्मात् परिणामलक्षणम् ।

अथ ध्वनिभिः तस्य न किञ्चिदसतीयते च प (दसज्जन्यते सच्चाप)नीयते वा तत्त्व थ (तत्त्व)मनित्यत्वम्, अत्राह—नया(अनपा)योपजनेत्यादि ।

(१) प्रत्येक व्यञ्जयन्ति समुदिता वा इति । (२) तुलना—“उभयनियमोऽय प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रयोक्तव्य प्रत्ययपरैव च प्रकृति ।”—पात० महा० ३।१।२ । “न केवला”—लघुगण्डेन्दु० ३।१।२ । (३) “यदाह अकलङ्क सिद्धिविनिश्चये—वर्णसमुदाय पदमिति प्रायिकमेतत्, प्रत्येकमकारादे कादाचित्कत्वदर्शनात् ।”—स्या० रत्ना० पृ० ६४१ । (४) ‘पारिभाषिकपदमिति’ पुनर्लिखितमत्र । (५) इति चेत्, । (६) उपजननम् अपायश्च अनित्यत्वमित्यर्थः ।

[अनपायोपजनमधिकारमविशेषतः ॥ २ ॥

तादृशां नियमेन नित्यत्वे निष्कलत्वे अभिव्यक्तौ घटादेस्तथाभावः किञ्च
कल्प्येत अविशेषात् । ध्वनिभ्योर्ध्या न च ततो न सत् कल्पस्य नाम तद्गुणे
रसञ्चारप्रसङ्गात् । ननु ध्वनिकल्पेऽपि तद्गुणस्यसञ्चारदोषः तदभावादिशेषात् अनन्तर
५ क्षणवत् अन्यदापि प्रसङ्गात् । सत्यम्, एवमेतत् ।]

आपायो विनाश उपजननम् उपजनः अस्मि, न विधेते अपायोपजनौ पत्य स
तयोक्तः । स (न) विकारो यस्य तदपि तथोक्तम् अविकारम् इत्यर्थः । तत्प्रतिष्पन्तीनाम्
अकिञ्चित्करत्वात् क्वं व्यञ्जकत्वं तेषामिति ? किं च तस्य तैर्योग्येनाभिव्यक्तौ पेन एकमे
सर्वात्मनाभिव्यक्तत्वात् टकारवीनां वैकल्प्यम् प्रकाशितप्रकाशनशापात् । क्रमेण इति चेत्
१० अत्राह—अविशेषत इत्यादि । स्वप्नम् ।

अत्रैव दोषान्तरमाह—तादृशाम् इत्यादि । तादृशां ध्वनिभ्यापायात् पूर्वम् एकान्तेन्यमुप
कल्पमानानां सङ्घापात् च उपकल्पमानानां नियमेन नित्यत्वं निष्कलत्वं निरसत्वं अङ्गी
क्रियमाणे तादृशां स्फोटार्थानामभिव्यक्तौ च पाङ्गीक्रियमाणायं घटादेः [५४७ क] तथा
नित्यत्वनिष्कलत्वमिभ्यङ्गत्वप्रकारेण भावः सत्ता किञ्च कल्प(कल्प्ये)त् ? कुतः ? इत्याह—
१५ अविशेषात् अविशेषमावात् । 'घटादिरपि निरसो निरवयवश्चक्रादिमिरभिभ्यस्यते न किञ्चते
इत्यपि स्यात् । शीपादिबैयर्थ्यमिति चेत्, न एकत्र प्रकाशकप्रभाविरोधात् रूपे चक्षुरा-
स्येकत्वम् । सत्ता चक्रादिसहितस्यैव शीपादेः तत्प्रकाशनं चेत् न क्वाचित् निराज्ञोक्त्यै भङ्गुप
एव प्रकाशकत्ववर्तनात् । अत्र घटादेः प्रतीपारेरेण (पादारेण) व्यञ्जकः चक्रादिः किं भवित्यति,
अकिञ्चित्करस्य अपेक्षणीयत्वायागात् ? कारक इति चेत् कुत एतत् ? प्रागसत्ता तत आत्म-
२० छायात् परादेरिति चेत् 'प्रागसत्ता इति कुतः ? इत्यस्यादर्शनाविति चेत् स्वप्नस्य ध्वनि
भ्यापायात् प्राक् किं वर्तनमस्ति ? तथा चेत् तदभावात्तैकस्मिन् । नो चेत्, कुतः सत्ताम् ?
पुनरुपकम्भात्, इतरथा स्वरविपाप्यत् तदयोगादिति चेत्, तदेतत् घटाद्यै समानम् । प्यास्या-
(अष्टम्या)त्मकत्वे ध्वनिभ्योऽपि न दर्शनमिति साध्वी तेषां व्यञ्जकत्वकल्पना । पूर्वं तदात्म-
कत्वं न पश्यताम् इत्यत्र समानम् ।

२५ त्याग्यतम्—अतीतो कारकत्वे व्यञ्जकं किं तस्य ? तेष्वर्थः कारकत्वे शीपादेर्व्यञ्जकत्वपरं
सुर्यम् इत्यर्थं प्रसङ्गम् ।

त्याग्यतम्—घटादेः साक्षयत्वस्य प्रतीचेः तथामात्रो निर्दिष्टभावः कल्प्येत स्फोटस्यापि
कल्प्योऽभिभ्यव्यमानस्य साक्षयत्वप्रतीतिः तद्वत्त्वा । 'भ्रान्तिः इत्यपि मोक्षम् अभ्यत्र
प्रसङ्गात् । निष्कलरूपावर्तनगुणवत् । तदा स्थितम्—अविशेषादिति चक्रादेरन्तर्[र] घटादे
३० उपकम्भात् । मवन्तु [५४७ क] तस्य ततोऽभिभ्यक्तिः न ध्वनिभ्यां स्फोटस्य विपर्ययादिति

(१) 'न' इत्यत्र अन्तेन चकारेण । (२) आज्ञोक्तदित्यत्र सर्वत्रचक्षुः । (३) अविशेषात् ।

(४) अदृश्यत्वमन्वयः । (५) इति चेत्, । (६) अत्रापि । (७) अभिव्यङ्ग्यत्वभवात् । (८) निरवयवभावम् ।

दर्शयन्नाह—ध्वनिभ्योऽर्था [५४८ क, ख ५४९ क, ख इति द्वे पत्रे अलिखिते एव वर्तेते]
 • कर्ममन्तरेण प्रत्ययहेतुः स्यात् तत्र गोत्वं भिन्नं विनियतं सिद्धति । राजपुरुषवत् स्यादिति
 चेत्, न, तत्रोपकारभावात् । अन्यत्रापि तथाकल्पनाया सूक्तम् न च इत्यादि ।

ननु यदुक्तं 'केनचित् किञ्चिद् [क्रियमाण] वक्ष्यमान (व्यज्यमानं) वा तत्कृतोपकारमपेक्षते
 नाम' इति , तद्व्युक्तम् , ज्ञानस्यैव तेन तत्र ज[न]नात् । इदमत्र चिन्त्यते—सामान्यं स्वविज्ञान- ५
 जनन योग्यम्, अन्यथा वा ? योग्यं चेत् , व्यक्त्यभावेऽपि जनयेत् । श्रेयं च चिन्तितमत्र ।

प्रकृत निगमयन्नाह—ततो न सद् विद्यमान कूटस्थ(स्थं) नाम । कुतः ? इत्यत्राह—
 तद्बुद्धेरसंचारप्रसङ्गात् । कूटस्थस्य बुद्धेः तद्बुद्धेः संचरणं देशकालान्तरगमनं संचारः न
 संचारोऽसंचारः तस्य प्रसङ्गात् । तथाहि—यदा एकस्मिन् क्षणे देशे वा तस्यै सत्त्वम् , ततः
 कालान्तरादितत्सम्बन्धस्य एकान्तेन अभेदे तावन्मात्र तदिति द्वितीयादिक्षणाना तच्छून्यत्वमिति १०
 न तत्रै तद्बुद्धवतागो निर्विषयत्वमभ्यात् । भेदे वा क्षणिकत्वम् । यदि वा, येन स्वभावेन
 क्वचिद् देशादौ स्वज्ञान जनयति तत् तेनैव, अन्यत्र अन्यदा तज्जनने सर्वतत्कार्यस्यैकदा एकत्र
 प्रसव इति न कालादैर्व्यादिप्रतीतिः । नन्वेवम्—प्र ज्ञा क रि णै व (क रे णे व) भवतापि क्षणिकत्व
 कक्षीकृतं स्यात्, त च नक्षमृते अत्यक्षा(तच्च न क्षमते अध्यक्षा)दात्मानं क्षणमात्रमपि भेदे-
 न व्यवस्थापयितुम् , इत्याह—ननु इत्यादि । न केवलं कूटस्थे किन्तु क्षणिकत्वेऽपि समानः तस्य १५
 क्षणिकत्वस्य बुद्धिः तस्याः असंचारः स एव दोषः तद्बुद्धयसंचारदोषः । कुतः ? इत्यत्राह—
 [५५०क] तदभावाविशेषादिति । तयोः कूटस्थक्षणिकत्वयोः अभावस्य अविशेषात् । यथैव हि
 कूटस्थस्य पूर्वापरसत्त्वयोर्मध्यसत्त्वाभेदभावः, तथाहि निरंशक्षणिकपरमाणुसंवेदनस्य पुरुषाद्य-
 संवेदनादभेदादभावः । कल्पनया उभयसत्त्वम् । यदि वा, क्षणिकेतरपक्षयोः बुद्धिसंचार(रा)-
 भावात् । यथैव हि कूटस्थे समर्थे एकत्र क्षणे सकलबुद्ध्युत्पादः तथा क्षणिकेऽपि तत्काल एव २०
 बुद्धिभावात् सन्तानसंचरणाभावः । द्वितीयक्षणे तत्कार्यमिति चेत् , अत्राह—अनन्तरक्षणवत्
 इत्यादि । कारणक्षणाद् द्वितीयः क्षणः अनन्तरक्षणः तत्र इव तद्वत् अन्यदापि कालान्तरेऽपि
 प्रसङ्गात् कार्यस्य पारतन्त्र्याभावात् । अन्यत्रापि प्रसङ्गोऽस्त्येव जाग्रद्दर्शनात् प्रबोधभावादिति
 चेत् , न , तदनन्तरं तन्निश्चयानुदयप्रसङ्गेन क्षणक्षयादिवत् तद्व्यवहारोच्छेद इत्युक्तमिति ।
 अत्रोत्तरमाह—सत्यम् इत्यादि । यदुक्तं कूटस्थवत् क्षणिकत्वेऽपि बुद्धयसंचार इति सत्यमेव- २५
 मुक्तप्रकारेण(णै)तत्, उभयात्मकतत्त्वोपगमादिति भावः ।

तत्रापि उभयदोषप्रसङ्गः । नहि चौरसमुदायोऽ[चौर]इष्ट इति चेत् , अत्राह—स्याद्धेतु-
 फलतादात्म्ये इत्यादि ।

[स्याद्धेतुफलतादात्म्ये महत्स्थूलाणुतत्त्ववत् ।
 उभयैकान्तादिदोषा न वेद्यवेदकज्ञानवत् ॥६॥

कथञ्चिन्नित्यत्वेऽपि पूर्वापरयोः यथा नित्यत्वे क्षणक्षय वा परमाणूनां पारिमण्डल्यमज्ञात्वात्मेव स्पूलत्वे स्पूलाकारेणापि नानुपलम्भप्रसङ्गः पारिमण्डल्यवत् । यथा वा ज्ञानस्य संवेदनवत् नीलाद्याकारस्य नाविशेषप्रसङ्गः कथञ्चिच्चादात्स्यात्, तथा सर्वस्य स्यात्, हेतुफलयोस्तादात्म्येनैवोपलब्धेः इति]

५ स्यात् कथञ्चित् हेतुफलयोः उपादानोपावेसयोः तादात्म्ये सति न उभयैकान्तद्वयोः आदिष्वप्येन विरोधादिपरिग्रहः । वैशेषिकप्रसिद्धिनिर्देशनात्—महत्स्पूलाणुत्ववत् इति । स्पूलं च तदवयवव्यपेक्षया अणुं च अवयवव्यपेक्षया एवेव च तत्त्वं महत्त्वं च स्पूलाणु [५५०ख] एतेव तद्वदिति । यथा अवयवव्यपेक्षानोः कथञ्चिच्चादात्म्यं स न दोषः, तथा अन्यत्रापि । चिन्तितमेतत् । बौद्धप्रसिद्धे[नित्यज्ञान]माह—वेद्य इत्यादि ।

१० कारिकाविवरणमाह—कथञ्चित् इत्यादि । यथा इत्यादिना दृष्टान्तद्वयं व्याकरो । 'क्षय क्षयेति नित्यत्वे क्षणक्षय वा परमाणूनां पारिमण्डल्यं निर्द्वयवर्तुल्यमज्ञात्वात्मेव [व]-स्वरित्यागे अभागीष्वयनी सञ्ज्ञावरणादिबोधोपमायु भवत् । स्पूलत्वं स्पूळपरिणामकत्वेऽपि नानुपलम्भप्रसङ्गः । केन ? स्पूलाकारेणापि । केन ? इत्याह—पारिमण्डल्यमेव तद्वदिति स्पूळप्रवृत्त्या तेषां न पारिमण्डल्योपलब्धिः । निर्देशानन्तरमाह—यथा चा (वा)

१५ ज्ञानस्य चित्रबोधस्य चो नीलादिराकारः तस्य नाविशेषप्रसङ्गः । कस्य चो ? इत्याह—संवेदनवत् संवेद[न]स्येव । एतदुक्तं मन्दि—यथा ज्ञानस्य स्वनीलाद्याकारे संवेदनमभिसिद्धं नैव (न)नीलादिः (रेः) चित्रबो (चित्रत्वा) मात्रप्रसङ्गादिति । संविद्येर्वा नीलवत्त्वेनत्वम् । यथा वा न वात्यर्थ (वात्पू)संविदि[ः]नीलेन नीलाकारवया समानापि न अद्वयत्वा समा इति । कुत्र ? इत्यत्राह—कथञ्चिच्चादात्स्यात् । कथञ्चिदिति, संविद्येर्वा कथञ्चिच्च (ए)शालना कील (नील)

२० सदशात्मकत्वात् ।

अतु यदि नाम दृष्टान्तत्वेतोपात्ते वस्तुनि कथञ्चिदभेदः ततोपलब्धेः पूर्वापरयोः किमागतम्, येतोष्यते कथञ्चिन्नित्यत्वेऽपि इति चेत् अत्राह—स्यात् कथञ्चित् हेतुफलयोः यथा[दा]-त्म्यं तेनैव उपलब्धेः सर्वस्य इति । तत्र (तन्न) यद्विस्तृतम् अन्तस्तत्त्वं [५५१ क] वा अविशेष्ये निर्देशादधिकृतया च्छसित ।

२५ 'विपरीतप्रतिभासस्तु मिथ्याविकल्प इति चेत्, अत्राह—नित्यक्षणिकतत्त्वार्थ इत्यादि ।

[नित्यक्षणिकतत्त्वार्थमिथ्यैकान्तविकल्पयोः ।

अधिकल्पामसिद्धिः स्यादमिषोगमद्रोऽनयोः ॥७॥

यथैव 'दृष्टे प्रमाणान्तररूपेः । असमारोपित' न 'समारोपम्यवच्छेदस्यैव

२० म्यवसायारमकत्वात् इत्युक्त्यायम् । स्वसंविद्येः स्वतः स्ववसायोपपत्तेः, अन्यथा अन

(१) अत्राह—यथा । (२) अत्राह—यथा । (३) 'वा' इत्यर्थे । (४) कथञ्चिच्चिन्तित-वि-वगवा ।

वस्थानादप्रतिपत्तिः परतः... तस्मात् तत्त्वतः इष्टानिष्टग्रहत्यागयोः नियोगतः अनुपपत्तेः प्रेक्षावान् कुतः प्रवर्तेत ?]

क्वचित् परिच्छेद्ये कर्मणि नियोजनमिति नियोगि(गः) नित्यं क्षणिकं वा विषयीकुर्विति, न विद्यते नियोगोऽस्य इति अनियोगः स चासौ ग्रहश्च निर्विषयग्रह इत्यर्थः । कयोः ? इत्याह—अनयोः नित्यक्षणिकतत्त्वार्थयोः स्याद् भवेत् । कयोः सतोः ? इत्याह—नित्य ५ इत्यादि । 'नित्यादि' नित्यक्षणिकतत्त्वे सर्वोपायो (तत्त्वे एवार्थो ययो)स्तौ च तौ मिथ्यैकान्तविकल्पौ च तयोः सतोः इति । निर्विकल्पे सति स नियोगग्रहोऽनयोरिति चेत्, अत्राह—अविकल्पाप्रसिद्धिः अविकल्पस्य अविकल्पेन च अप्रसिद्धिः अनयोरिति व्याख्याने । अत्र विवरणम्—यथैव इत्यादि भविष्यति ।

इदमपरं व्याख्यानम्—नित्यक्षणिकतत्त्वार्थमिथ्यैकान्तविकल्पयोरन(नि)- १० योगग्रहः । कुतः ? इत्याह—अविकल्पेनाप्रसिद्धिः स्यादनयोः यतः, तदुक्तमत्र पूर्वम् *“अङ्गीकृतात्मसंविक्तेः” [सिद्धिवि० १।१८] इत्यादि । विवरणम् अत्रापि अन्यथाऽनवस्थानात् इत्यादि । तथा इदमपरं^३ तद्विकल्पयोरनियोगग्रहः क्षणिकविकल्पस्य प्रमाणत्वेन स्वीकारो नेतरस्य इति यो नियोगो नियमः तस्य अभावो यस्मिन् तथोक्तो ग्रहः द्वयोर्ग्रहणमग्रहणं वा इत्यर्थः । अथ क्षणिकविकल्पस्य वस्तुनि प्रतिबन्धात्^३ तस्याविकल्पेन १५ प्रतिपत्तेः तस्यैव ग्रह इति चेत्, अत्राह—अविकल्प(ल्पाऽ)प्रसिद्धेः(द्विः) [५५१ख] अविकल्पेन तत्त्वस्यासिद्धिः । वृत्ति(कुत इति) चेत्, अत्राह—[अ]विकल्प इत्यादि ।

कारिकार्थमुपदिशन्नाह—यथैव इत्यादि । कुत(कुतः ?) इत्याह—दृष्टे प्रत्यक्षेण प्रतिपात्र (पन्ने)क्षणिकत्वादौ प्रमाणान्तरस्य अनुमानस्य वृत्तेः इतरथा तन्न वर्तेत ।

स्यान्मतम्—यत्र समारोपो नास्ति तस्य निश्चयमन्तरेणापि सिद्धिः, तदाह—असमारोपित २० इत्यादि । अत्रोत्तरमाह—न इत्यादि । परेण यदुक्तं तन्न । कुतः ? इत्याह—समारोप इत्यादि । समारोपस्य व्यवच्छेदो यस्मिन् ज्ञाने तस्यैव व्यवसायात्मकत्वात् इत्युक्तप्रायम् प्रथम-प्रस्तावे । एतेन अभ्यासदशापि चिन्तिता तस्यामपि साशस्यैव प्रवेदनादि [ति], तत्र (तन्न) इत्याह—स्वसंविक्तेः इत्यादि । व्यवसायस्य या आत्मवित्तिः तस्याः स्वतः आत्मनैव व्यवसा-योपपत्तेश्च तत्र अन्यथा स्वतो व्यवसायाभावप्रकारेण अनवस्थानादप्रतिपत्तिः व्यवसायस्व- २५ रूपनिश्चायकस्यापि निश्चयस्य अन्यतो निश्चयात् । अत्र निदर्शनमाह—परत इत्यादि । उपसंह-रन्नाह—तस्मात् इत्यादि । सुगमम् ? ततः किं जातम् ? इत्याह—तत्त्वत इत्यादि । परमार्थतः तच्चेष्टमिष्ट(इष्टं च अनिष्टं च) तयोः ग्रहत्यागयोः नियोगतः स्वयमनुपपत्तेः प्रेक्षावान् कुतो नित्यविकल्पाद् अन्यतो वा प्रवर्तेत तद्यदि अनेकान्तप्रतिपत्तिरिति । ततः स्थितम्—अक्षरं नित्यमर्थप्रतिपादकं चेति ।

नित्यमपि व्यापि स्यादिति मीमांसकः, तत्राह—नित्यत्वेऽपि इत्यादि ।

(१) 'नित्यादि' इति पुनर्लिखितम् । (२) व्याख्यानम् । (३) सम्बन्धात् । (४) क्षणिकविकल्पाद्वा ।

[नित्यत्वेऽपि शाब्दानां सर्वेषां स्यात्सकृच्छ्रुतिः ।

समाक्षग्रहयोग्यत्वात् व्यापिना समवस्थितेः ॥८॥

तत्कृतमुपकारमात्मसात्कुर्वतः तदे धृष्टिचिन्तनमाधात् । कृष्टस्वस्य नियमेन तदे धृष्टिचिन्तनं समवस्थितम् । सर्वगतत्वेऽपि विवक्षितैकशब्दभूतिर्न स्यात् । नहि समानदेशानां
 ५ समानाधिविषयाणामेतत् न्याय्यम् । प्रत्येकं व्यञ्जननियमे कलकलभूतेरनुपपत्तेः । व्यञ्ज-
 व्यक्तस्वभावप्राप्तिपरिहारमन्तरेण कुतो व्यक्तिः ? तस्यागोपादानाम्याभूते कुतः
 तिरोधानाम् ?]

नित्यत्वे कृष्टत्वेऽपि शाब्दानामधरण्यां [५५०क] न केवलं क(का)व्यपित्कजवर्णं
 न संभवति भवजैकसमाधानां सर्वेषां भवणं संभवति इत्यर्थः । अथ नवा ज्ञानं तथा भवजन्तः,
 १० अन्यथा विपर्ययः न ज्ञानं कुतः वेभ्यः सर्वेषां स्यात् ? नित्यत्वापेक्षया च निरलम् ।

स्यान्मसम्—आवरणसङ्घाते अभवणं तत्प्राप्तेः भवणम् उपपन्नमेतत्—यस्यावरणेन तेषां
 तज्जननसामर्थ्यमपसार्थैत् । समर्थं तु भववहितमपि स्वकार्यधनयति यथा 'संभूतबभूवुः तिमिरव्यवहितं'
 रूपस्य । ततो न केवलं कदाचित्कर्मणं न संभवति विवक्षितैकभूतिनियमस्य न संभवति सकृत्
 १५ सर्वेषां श्रुतिः स्यात् इत्यर्थः । अथ सर्वत्र सर्वेषां सर्वेषां समिधानेऽपि वक्ष्ये यत्र व्यञ्जक
 समिधिः तत्र वस्तु भवणमिति तत्राह—समाक्ष इत्यादि । इष्टस्व अकारस्य अन्यस्य वा
 वास्वादिप्रतिवात् प्वनेरपिम्यक्तिः प्रकृत्यन्तं नेतरस्य इति षोऽर्थं तद्व्यक्तिनियमः स न । कुतः ?
 इत्याह—समाक्षग्रहयोग्यत्वात् एकैत्रिवप्राप्तत्वात् ।

ननु एकैत्रिवग्रहयोग्या अपि वेदादिभिन्ना षटाद्यो नैकप्रतीपव्यवहत्या इति चेत् ;
 अत्राह—व्यापिनां तेषां समवस्थितेः एकदेशे स्थितेः अतः तन्निमामाभावात् सर्वेषामधरण्यां
 २० सकृच्छ्रुतिः । न क्लृष्ट समानपेक्षेण समानेन्द्रियग्रहयोग्येषु व्यक्तियनियमो दृष्टः येन अन्यत्रापि
 कल्प्यते ।

ननु षटाद्यो दृष्टो भर्गो नाभ्यत्र योजनमर्थेति, अन्यथा रभ्यापुत्रपे उपलब्धो र्भर्मः पुरुष(पे)
 स्वयमभिमतो योजनमर्थेत् । अथ पुरुषाविक्षयोऽप्यसि व्यञ्जकाविक्षयोऽपि तथास्तु । [५५२क]
 स्यान्मसम्—अनुपपत्त्याऽभिन्नाऽव्यभिचारिनष्टमुष्टपाधुपदेशान्यथानुपपत्तेः तैकस्वनमिति ;
 २५ तर्हि व्यापिनां समाक्षग्रहयोग्यानां अवाचित्कजवणव्याप्तानुपपत्त्या प्रतिनियतावरणम्, तथा-

(१) तुच्छः—'सर्वोपपत्त्यां युगपरग्रहणप्रसङ्गात् । अत्रो वाच्यं समाधेन्द्रियवप्राप्तसमाप्तेरसमा-
 धर्मापेक्षायां महत्त्व प्रतिनियतसंस्कारकर्तृत्वार्थं न भवति इतिवत्त्वात् अन्वर्थत्वं । अत्र वा प्रतिनियत-
 संस्कारकर्तृत्वार्थं न भवति समाधेन्द्रियवप्राप्तसमाप्तेरभावात्ते सति युगपरिन्द्रियवप्राप्तत्वात् अद्विबन् ।"
 —न्यायशा ५ ३ । प्रथमो ५ ३८८ । न्यायशा ५ ३८८ । समाक्षग्रहणार्थं वाच्यमपि व्यभि-
 चित्वाद्योग्यं सर्वत्र स्वरु सर्वेषां संज्ञका श्रुतिः स्यात् । —अथवा अतस ५ १ ५ । न्यायश्रुतु ५०
 ० ८ । प्रमेयक ५ ७२३ । सम्यगिति ५ ३६ । स्वा रत्न ५ ६८३ । प्रमेयरत्नमा ३११ ।
 वाच्यता ५ ३ ८ । (१) लक्षणम् । (२) अर्थव्यञ्जः । (३) असाधकत्वकथनाः । (५)
 पुरुषवित्वावस्थं अवरणमिति । तुच्छः— अनुपपत्त्याऽभिन्नाऽव्यभिचारितरेऽर्थाविक्षयोऽपि तद्व्यक्तिसमाप्तेः
 यमुपपत्त्यामहोकाराद्युपपत्त्याऽव्यभिचारितरेऽर्थाविक्षयोऽपि तद्व्यक्तिसमाप्तेः ।"—द्वारसर्व ५ १३ ।

विधेश्रवणान्यथानुपपत्तेः प्रतिनियतव्यञ्जकानां वा इति कल्पनमस्तु अविशेषादिति, न, प्रतिनिय-
तावरणनिषेधात्, तत्स्वरूपाखण्डनात् । अथ इन्द्रियस्य तद्ग्रहणयोग्यता तेन प्रतिहन्यते, सापि
न साध्या कल्पना, विषयस्य दर्शनजननयोग्यस्य भावे दर्शनस्य अवश्यम्भावात् । सहकारिणः
प्रतिहतप्रसरत्वाच्चेति चेत्, न, नित्यस्य तदपेक्षायोगात् । आत्मनः सां तेन प्रतिहन्यत इत्यपि
मिथ्या, नित्यत्वात्तस्य । कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धः क्रियते चेत्, न, समर्थे कारणे तस्याऽवश्यभावात्, ५
इतरथा कारणं जनयति तत्र प्रतिबन्धनातीति काचपच्यं भावानां (नाम) । तस्माद् व्यवधायकमेव
आवरण व्यापिनाम् । तदपि कथमिति चेत् ? अयमपरोऽस्य दोषोऽस्तु, केवल वयमभ्युपगमवा-
दिनः । तत्र व्यवधायकमेकमपि समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां समानमिति केनचित्तद्वयसारणे
सर्वेषां युगपद्ग्रहणम्, कउ(कंठ)पटापसारणे तथापिच (तथाविध) घटानामिव ।

येऽपि मन्यन्ते—आत्मा मनसा युज्यते तदपि नभसा श्रवणेन्द्रियेण, तत्पुनरर्थेन शब्देन । १०
अत्र इन्द्रियार्थयोः समवायः [५५३क] सम्बन्ध इति, तेऽपि एतेन निर्वर्तितोत्तराः, तेषामपि
सकृत् सर्वेषां शब्दानां श्रुतिः स्यात् [त] व्याप्येकान्ततः श्रोत्रम्, तत्र समवेताः सर्वे शब्दा इति
सयुक्तसमवायः मनसा विवक्षितवत् सम्बन्धोऽविशिष्ट इति । विशिष्टादृष्ट[स्य] नियामकत्वे,
मानो[मनोऽ]तिरिच्यते^{१०} इत्युक्तमत्रैव सर्वज्ञसिद्धां । किंच, समवायोऽप्येवं^{११} न ग्रहणकारणम् ।
अदृष्टवशाद् गगनसमवेतस्य कर्णशङ्कुलीश्रोत्रेणाविरोधात् ग्रहणस्य, घटसमवेतरूपस्येव १५
चक्षुषा । शब्दस्य आकाशगुणत्वं च निषिद्धम् । तन्न युक्तम्—*^{१२}शब्दः स्वसमानजातीय-
विशेषगुणवता इन्द्रियेण गृह्यते बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत् ।”

स्यान्मतम्—अनेकत्वात् नभसो नायं दोष इति, तथाहि—देवदत्तकर्णशङ्कुलीपरिकर-
परिरुद्धमत्र (मन्यत्) नभोऽन्यदत्तः (न्यच्च यज्ञदत्तस्य) तत्र समवेतस्य नान्येन ग्रहणम् । तत्रेदं
चिन्त्यते—किं तस्य कारणमिति ? तदेव नभः इति चेदं (चेत्, अ) समवायिकारणं वाच्यम् ? न २०
च तदन्तरेण परस्य गुणभावः । भेरीदण्डसंयोग इति चेत्, न, तत्र^{१३} तदभावात्, स्वकारण-
समवायि वा समवायि कारण (स्वसमवायिकारणसमवेतत्वात्) ध्वनेः । व्युपपत्ते च^{१४} तत्संयोगे पुनः
तच्छ्रवणं न स्यात् । क्षणिकत्वात् ध्वनेः न तस्य तत्, “शब्दान्न (च्च) शब्दनिष्पत्तिः”
[वैशे० सू० २।२।३१] इति^{१५} व्याह्र्यते । अथ पूर्वः शब्दोऽसमवायिकारणम् स^{१६} नभोऽन्तरसम-
वेतो त(न)तत्कारणम्, अन्यथा कपालरूपादयः पटरूपादीनां^{१७} तत्कारणं स्युः । २५

यदि पुनरेतन्मतम्—पूर्वशब्दाकाशैः तदाकाश(शं)जन्यते, ततः स्वकारणसमवायि वा[ऽ]

(१) प्रतिनियत । (२) शब्दग्रहणयोग्यता । (३) आवरणेन । (४) योग्यता । (५) कउश्च पउश्च
आवरणभूतो तयो । (६) समानदेशसमानेन्द्रियग्राह्य । (७) नैयायिका । (८) मन (९) श्रवणशब्दयो
गुणगुणभूतयो । (१०) युगपद्ग्रहणानुत्पत्तिरपि विशिष्टादृष्टादेव स्यादिति मन कल्पना व्यर्था स्यादिति
भाव (११) व्यापित्वात् । (१२) तुलना—“यस्य बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणग्राहकं यदिन्द्रियं तत्तद्गुणक
यथा रूपग्राहकं चक्षु रूपाधिकरणम्, श्रोत्रं च तथाभूतस्य शब्दस्य ग्राहकं तस्मात्तदपि शब्दगुणकम् ।”—प्रज्ञ०
कन्द० पृ० ६३ (१३) शब्दाभावात् । (१४) भेरीदण्डसंयोगे । (१५) “सयोगाद्भिभागात् शब्दाच्च शब्द-
निष्पत्तिः ।”—वैशे० सू० । (१६) आकाशान्तर । (१७) असमवायिकारण ।

समवायिकारणं न विरुध्यते (प्यते) । [५५ १६] तानि तस्य समवायिकारणं चेत् प्रथमस्यत्वात्काल-
 मारुह्यनामेव परेषामुत्पत्तिरिति नाकाशबुद्धिः, सति कारणे कार्योत्पत्तौ सन्वानाबुद्धिश्च ।
 अन्यत्वे तद्वत्स्यो दोषः । एवं च तन्मित्यव्यपित्त्वविशेषात् आकाशदर्शने (द्रव्यं न) योगस्य ।
 अथ शब्दः अन्तःकरणप्रत्यासन्नो गृह्यते विमुद्रव्यविशेषगुणत्वात् सुखादिषु अत्रापि
 ५ नमसोऽनेकत्वे पूर्ववद् दापः । एकत्वे गगनमनसोरनस्योः [संयो]गे सर्वेषां शब्दानां तत्प्रत्या-
 सतिः समाना इति स्थितमित्यम्—सर्वेषां सकृच्चरितिरिति ।

कारिकां विशृण्वन्नाह—सत्सुतमित्यादि । अ[यम]मिप्रायः—व्यञ्जकेन व्यङ्ग्यामित्यस्य
 कश्चिद्विषयः कियते, न वा ? प्रथमपक्षे सत्सुतं व्यञ्जक[कृत]म् उपकारं माहवाक्यस्य
 मिति (जमति)स्यमात्प्रसात्कृतः स्वभावभूतमवच्छिन्नमानस्य तद्देशबुद्धि[नि]यमा(म)भावात्
 १० व्यञ्जकदेशवर्तननिबन्धात् । भवपेन्द्रियमाहस्वभावः पञ्चः शब्दः, स चैव भूयते
 तत्रैवास्ति, व्यञ्जकदेशे च भूयते । न सत्सु पदोऽन्यत्र दृश्यमानः अन्यत्राप्यस्ति, सबगत्त्व-
 प्रसङ्गादिति माहः । तन्निबन्धात् किम् ? इत्याह—कृतस्यस्य नित्यामित्वात् न (तत्रै)स्य नियमे
 उपेक्ष (मि न तद्देश)बुद्धिरेव[त]वः किम् ? इत्याह—न समवति 'सबगत्त्वम्' इत्यप्याहारः ।
 अनेन 'क्यापिनाम्' इति निरस्तम् ।

११ सबगत्त्वमभ्युपगम्य रूपं वर्णयन्नाह—सर्वगतत्वेऽपि इत्यादि । संभावनायाम् अपि
 शब्दः । सर्वगतत्वे सत्यपि शब्दानां विवक्षितकक्षब्दभुक्तिर्न स्यात् सर्वेषां [५५४क]
 स्वादित्यर्थः, भवजगद्व्ययोग्यत्वात् ।

ननु नित्यव्यञ्जककृता नियतभुक्तिः, इत्यत्राह—नहि इत्यादि । न हिर्वास्मात् समानदेशानां
 सेमानाद्यविषयाभावेतत् नियतव्यञ्जक (व्यङ्ग्य)त्वम् नाप्यं (न्याप्यम्) प्रमाजोपपन्नं कश्चित्
 २० तथा [५]दर्शनात् व्यञ्जकत्वव्यपसारणयोः सर्वत्र साधारणत्वात् । व्यञ्जकनियममभ्युपगम्य
 रूपयन्नाह—प्रत्येकम् इत्यादि । एकमेकं वर्णं प्रति प्रत्येकम् व्यञ्जकनियमे अप्यरस्य व्यञ्जक-
 नापरस्य इति नियोगे अङ्गीक्रियमाने क्लृप्तकल्युत्प्रेरणुपपत्तेः कारणत्वात् एतन्न्याप्यम् नहि ।
 तथा हि—आवरणविगमकारिणि व्यञ्जके तन्निबन्धो न संभवति इत्युच्यते । व्यङ्ग्यविषया
 वापि ने (स्यो व्यपिनि) तु संभवति किन्तु तस्यानित्यत्वम्, श्रोत्रादिषुयाभावात्किञ्चित्कर्म

२५ इत्युच्यते । केवळं तद्बुद्धिजनकं व्यञ्जकमवशिष्यते, तस्य चरित्पि बुद्धिरेव । तत्रैकत्वेन
 बुद्धिः कस्यचित् केनचित्पुत्रादिवा यथा भवति, तथा सतोऽप्यस्यात् न गृहीयात् । विवक्षितैः
 व्यञ्जकैः सह संभूय सैकं जन्मयत इति चेत् न सर्वेत्तत् कतः व्यञ्जकनियमप्रसङ्गात्,
 अन्यव्यञ्जकैरपि अन्यबुद्धिजननात् । नवांशेन (न वांशेन) तद्व्यजनं युच्यते, एकान्तदानेन ।
 तद्दर्शनेऽपि साधयवत्वप्रसङ्गात् तथाप्रतीतेः । तन्न कस्यचिदिति । एको वर्णः कस्यचि इति चेत्

३० न वर्णमेवमतीतेः ।

(१) अत्राह कियते व्यपित्त्वविशेषात् (२) कियते व्यपित्त्वविशेषात् । (३) कियते । (४) शब्दम् । (५)
 समानेऽपि तत्रैव । (६) अत्रैव । (७) विवक्षितकक्षब्दभुक्तिः । (८) इति ।

अथ व्यञ्जकेन तस्य न किञ्चित् क्रियते तथापि ततो व्यक्तिः, तत्राह—व्यक्त इत्यादि । व्यञ्जकव्यापारदशायां व्यक्तश्च तद्व्यापार[त]पूर्वमव्यक्तस्य (अच)तौ स्वभावौ च योतः प्राप्तिश्च परिहारश्च याथासंख्येन[५५४ख] तावन्तरेण कुतो व्यक्तिः ? अधुना व्यक्तस्य तिरोधानं द्रूपयन्नाह—तत् इत्यादि । तयोः व्यक्ताव्यक्तस्वभावयोः याथासंख्येन त्यागश्चोपादानं च ताभ्यामृते कुतः तिरोधानम् इत्युक्तप्रायम् । ५

नास्ति सर्वगतत्वमिति चेत्, अत्राह—सत्या(त्यां) च इत्यादि । किम् ? इत्याह—व्यञ्जक इत्यादि ।

[सत्यां च

व्यञ्जकव्यापृतौ न स्याद् व्यङ्ग्यस्य नियमाङ्गितिः ।

नावश्यं भावनियमः श्रुतेरुच्चारणात्ततः ॥९॥

१०

शब्दानामव्यापित्वे सत्यपि व्यञ्जकव्यापारे व्यक्तिरवश्यं भाविनी न भवेत् जातिसम्बन्धवत् । न हि व्यक्तिजन्मदेशे प्राक् असत्या जात्या सम्बन्धो युज्यते ।]

व्यञ्जकस्य तात्वादेः तज्जनितवायोर्वा व्यापृतौ न स्याद् व्यङ्ग्यस्य शब्दस्य नियमाङ्गितिः । नहि प्रदीपव्यापारे नियमेन घटंगतिः । ततः किम् ? इत्याह—नावश्यं भावनियमः श्रुतेः शब्दस्य उच्चारणात् तात्वादिव्यापारात्ततः । १५

कारिका विवृण्वन्नाह—शब्दानामव्यापित्वे अङ्गीक्रियमाणे सत्यपि विद्यमानेऽपि व्यञ्जकव्यापारे व्यक्तिरवश्यं भाविनी न भवेत् । निदर्शनमाह—जातिसम्बन्धवत् । जात्या व्यक्तेः सम्बन्धः तस्येव तद्वत् । व्यक्तिगतजातिसपेक्ष्य इदमुक्तम् । एतदेव समर्थयते—नहि इत्यादिना । नहि प्राक् व्यक्त्युत्पत्तेः पूर्वम् असत्या जात्या । क ? इत्याह—व्यक्तिजन्मदेशे सम्बन्धो युज्यत इति । २०

सोगतेन उच्यमानमिदं मीमांसकद्रूपं तस्यपि लगतीति दर्शयन्नाह—सन्निवे(धे)-रित्यादि ।

[सन्निधेरेकाक्षसम्बन्धे एकदाऽशेषतः श्रुतिः ।

न बहिरन्तरभिप्रेतानंशक्षणिकसंविदः ॥१०॥

क्षणिकपरमाणुषु मोहोद्रेकात् तद्विपरीतस्वभावोपलब्धौ न तत्त्वोलब्धिः । तथा २५ अन्तस्तत्त्वे समानम् । वेद्य इत्यभ्युपेत्य सौगतः प्रतिपत्तुः यथासन्निधानं सकलोपलम्भाशक्तेः कथञ्चित् कस्यचित् श्रुतिरिति ब्रुवाणं मीमांसकं कथं प्रतिक्षिपेत् ? विषयविषयिणोः अविशंवादनियमस्य अनेकान्ताकर्षणात् तदन्यथानुपपत्तेः, असंभवात् । स्वेष्टार्थाविशंवादे लक्षणं न प्रमाणं स्वाकारज्ञानहेतुता । नहि परम्परयापि स्वलक्षणानि हेतवो न भवन्त्येव क्षणिकत्वे अतः सर्वथा न संभवत्यर्थस्य अविशंवादलक्षणम् । तत ३०

एव ध्यानस्यापि तदाकारस्य, तद्विषयतायाः सांगतैरनभ्युपगमात् तत्प्रतिभासविरोधाच्च
कथमभ्यासिः ? उपादानोपादेयसंविदा । विज्ञान]

- एकदा एकस्मिन् क्षण श्रुतिः भ्रमणं(ण) 'संभवत् इत्युपस्कारः । कथम् ? इत्याह—
अशोपतः अशोपरूपण, सदावितेव क्षणभयादिनापि इत्यर्थः । केयाम् ? 'शाब्दानाम्
५ इत्यनुवर्त्तते । कुतः ? इत्याह—संक्षिप्ते क्षणत्वादि(दे)रिच समिधानात् क्षणभयादेरपि ।
कस्मिन् सति ? इत्याह—एकाक्षसम्बन्धे एकेन अक्षेण सम्बन्धे मति [५५५६] येनाक्षेण
उपादेः तेन क्षणक्षयादेरपि । एवं मन्मथे—यदि समानदेशानां समानेन्द्रियमाक्षणां नियमेन युग-
पद्भुतिः तर्हि सदाविक्षणभयादेः युगपच्छ्रवणं(पक् प्रहणं) भवेत् एकाधारेकस्त्रियमाक्षणात्
तथा च व्यञ्जकान्तरत्वात् प्रमाणान्तरमनयकमिति भावः । अक्षपतः भ्रुतिरित्येव—० "एकस्मार्थ
१ स्वभावस्य"[प्र० वा० ३।५२] इत्यादि वचनात्, इति चेत्, अत्राह—न इत्याक्षे(स्यादि।)
न केवम् [अन्त]रभिमतानंशाक्षणिकसंविदो न बाहिरप्यभिप्रेतानंशाक्षणिकसंविदो न
तथाप्रतीतिः इति भावः । अन्तमन्तत् ।

- कारिकां व्याख्यातुमाह—क्षणिकपरमाणुषु इत्यादि । क्षणिकेषु परमाणुषु न तत्त्वस्य
निरंक्षणिकत्वमावस्य उपलब्धिः । कस्मिन् सति ? इत्याह—तद्विपरीत इत्यादि । क्षणिक-
५ परमाणुप्रत्यनीकत्वभाषोपलब्धौ सत्यां । कुतः ? मोहोद्रेकात् अज्ञानमाहात्म्यात् । अनेन
'बाहिरभिप्रेतानंशाक्षणिकसंविदः' इति व्याख्यातम् । तथा अन्तस्तत्त्वे समानं 'न
तत्त्वोपलब्धिः' इत्येतत्सदृशम् । कस्मिन् सति ? इत्याह—येद्य इत्यादि । अनेन 'नान्तरभि-
प्रेतानंशाक्षणिकसंविदः' इति व्याख्यातम् । इत्येवम् अम्युपेत्य अम्युपगम्य सौगत'
कथं प्रतिक्षिपेत् निराकुषात् ? किं कुर्वन्तम् ? इत्याह—प्रतिपत्तुः इत्यादि । प्रतिपत्तुः पुरुषस्य
२० यथा[संविधानं] संविधानानतिसंज्ञेण सकलस्य क्षणरक्षेः उपलम्भासक्तं कथञ्चित् केनापि
नियतदेशादिप्रकारेण कस्यचित् अकारस्य अभ्यस्य वा क्षणात्मनः भ्रुतिरित्येवं श्रुतार्थं
मीमांसकम् । यथा बाहिरपरमाणुना मीलतामात्रस्य अन्तःसंबन्धनस्य सत्त्वेतनादेरुपलम्भेऽपि
[५५५६] समिहितस्यापि न क्षणक्षयादेरुपलम्भः तथा अकारोपलम्भे संविहितस्यापीत[र]स्यै
न श्रुतिः प्रतिपत्तिः तथासक्तैः इति भावः ।

- २५ ननु नाम्बर्हिषीं परमार्थतो निरंक्षणिकपरमाणुरूपं तत्त्वं वेत्तव्यं बोधः स्यात् अपि तु
यथाऽविर्त्तवाननियममिति चेत् अत्राह—विषय इत्यादि । विषयो धर्मादिः विषयि ज्ञानं
तयोः षोडशविंशाननियम' तस्य अनेकान्ताकर्षणत्वात् तेन तदाकर्षणवित्ति इष्टम् । कुतः ?
इत्याह—तस्य तन्मिथस्य अन्यथा तदाकर्षणानावप्रकारेण अनुपपत्तेः ।

- ननु यदुक्तम्—'न बाहिरभिप्रेतानंशाक्षणिकसंविदः' इति नियमस्य अनेकान्ता
३० कर्षणत्वात्' इति च तन्न युक्तम् परमाणुम्बोऽनंक्षणिककारसंविदो[५]भाषा[१] । तन्मिथस्योऽपि

(१) 'मल्लकत्वं सतः त्वत्वं । कोऽप्यो च द्यो भाया स्वाद्या प्रमाणै परीक्षते ।—न वा । (१)

तत्रैव इति चेत्, अत्राह—असंभवात् इत्यादि । स्वस्य सौगतस्य इष्टोऽर्थः क्षणिकनिर्देशपरमाणु-
लक्षणः तस्याऽविसंवादे संप्रतिपत्तौ क्रियमाणाया लक्षणं न प्रमाणम् * “सारूप्यमस्य प्रमाणम्”
[न्यायवि० १।२०] इति वचनात् । किम् ? इत्याह—स्वाकारज्ञानं(न)हेतुता स्वस्य अर्थस्य
आकार इव आकारो यस्य ज्ञानस्य हेतोः भावः तत्ता । अत्र हेतुत्रयमाह—असंभवात् इत्यादि ।
प्रथमं दर्शयति—नहि इत्यादिना । अनेन स्वलक्षणानां प्रत्यक्षप्राप्त्यन्विषेधतिस्म । तर्हि स्वलक्षणेभ्यः ५
कार्यं किंचित्लिङ्गभूत ततः तदाकारं ज्ञानम् अतः परम्परया तानि स्वाकारज्ञानहेतव इति,
तत्राह—परम्परयापि उक्त्या न केवलं साक्षात् हेतवो न भवन्ति [५५६क] एव स्वलक्षणानि ।
कृतः ? इत्याह—क्षणिकत्वे इत्यादि । विवेचितमसकृत । अनेन अनुमेयत्वम् । अतोऽस्मान् न्यायात्
सर्वथा प्रत्यक्षानुमानप्रकारेण न संभवत्यर्थस्य परपरिकल्पितवस्तुनोऽविसंवादात् (दल)क्षणम-
व्यभिचारि प्रमाणम् । माभूत् वहिः स्वलक्षणानामविसंवाहलक्ष्यं (वादलक्षणं) सौगतैः तन्निषे- १०
यात्, ज्ञानस्य तु स्यादिति चेत्, अत्राह—तत् इत्यादि । तत् एव स्थूलैकान्वयिनः साक्षाद्दर्श-
नादेव ज्ञानस्यापि न केवलं वहिः स्वलक्षणानाम् । किंभूतस्य ? तदाकारस्य स्वलक्षणाकारस्य
सर्वथा न संभवति तल्लक्षणमिति पद्यटना । * “यद्यथावभासते तत्तथैव परमार्थसद्व्यव-
हारावतारि” इत्यादि वचनात् स्थूलैकान्वयिविषयमेव ज्ञानमस्तु इति चेत्, अत्राह—तद् १५
इत्यादि । तद् इत्यनेन स्थूलैकान्वयी परामृश्यते स विषयो यस्य ज्ञानस्य [तस्य] भावः तत्ता १५
तस्याः सौगतेरनभ्युपगमात् क्षणभङ्गादिभङ्गभयात् । हेत्वन्तरमाह—तत्प्रति[भा]सविरोधाच्च
इति । तस्य स्थूलैकान्वयिनः प्रतिभासः तदाकारता ज्ञानस्य तस्य विरोधात् । उपलक्षणमेतत्
वैयधिकरण्यदः (प्यादेः) । ‘च’ इति हेतुसमुच्चये ।

द्वितीयं हेतुं व्याख्यातु परेण आत्मान पयुति (प्रश्रयति) ‘कथमव्याप्तिः’ इति, उत्तर-
माह—उपादानोपादेयसंविदोः इत्यादि । सर्वं गतार्थम् । अव्याप्तिं व्याख्यातुं प्रश्रयति— २०
‘कथमव्याप्तिः’ इति ? तत्रोत्तरं विज्ञान इत्यादि तादृगेव ।

भवतु वा सदादिनेव क्ष[ण]यादिनापि भावस्य ग्रहणं तथापि सौगतस्य मीमांसको दुर्जय
इति दर्शयन्नाह—भिन्नस्य इत्यादि ।

[भिन्नस्य सर्वतोऽन्यस्मात् भेदं तद्व्यवसाययेत् ।

प्रत्यक्षं सर्वतः तद्वत् नियमः स्याद् गिरां श्रुतेः ॥११॥

२५

स्वलक्षणस्य स्वभाव[विलक्षणस्य] दर्शनं तत्स्वभावविशेषसन्निधानाविशेषेऽपि
[कर्त्तव्यं] यदि साक्षाद् व्यवसायं जनयति, गिरां बुद्धिः अखण्डं स्वं परं वा खण्ड-
यन्ती कथं नियमात् सन्निहितसकलार्थग्राहिणी नाम, न वै विकल्पबुद्धिः [अपरमार्थ-
विषया] प्रोक्तम् ..]

भिन्नस्य व्यावृत्तस्य व्यावृत्त न तयो [५५६ख] रस्मात्(?) । किं भूतात् ? सर्वतः ३०

(१) “अर्थसारूप्यमस्य प्रमाणम्”—न्यायवि० । (२) ‘निषेधतिस्म’ इति सम्यन्ध । (३)
बहिरर्थनिषेधात् । (४) गतार्थम् । (५) प्रतौ रिक्तमेतत् स्थलम् ।

सञ्जातीयैतररूपात् संबन्धि यत् प्रत्यक्षं तद्वृत्त्यवसायये निश्चासंय (साययेत् निश्चाय) वेत् । किम् ? भेद व्यावृत्तिम् न (तत्) सर्वतः विजातीयार्थं व्यवसायमेव सञ्जातीयपूर्व-
तरक्षणान्यां क्षणिकत्वात्मानवैकस्यापत्तेः यद्वा तद्वृत्तिविविध भवनावेवं गन्वते तद्वृत्तियमः
स्यात् गिरां भ्रुतेः ।

- ५ कारिक(की) विद्वण्वन्नाह—स्वभाव इत्यादि । स्वलक्षणस्य । तस्य विशेषणमाह—
स्वभाव इत्यादि । तस्य किम् ? इत्याह—द्वन्द्वनम् । तत् कर्त्तुं कुर्वन् किं करोति ? इत्याह—
सायान् अव्ययभावेन व्यवसायं निश्चयं जनयत् (यति) सतत (१) सर्वव्यावृत्तिप्रसङ्गात् ।
कस्मिन् सत्यपि ? इत्याह—तत्स्वभाव इत्यादि । सः त्वाप्तुमृते व्यवसामजनकः स्वभावविशेषो
यस्य, अन्यथा नीलाया व (शौ व्यय) सायो न भवेद् अक्ष (अक्ष) स्याज्जनकत्वात्, तत्रमकेतर
१० भेदात् तद्भेदा वा, तत्तत्राक्ष दक्षन् तस्य सभिधानस्याऽविशेषोऽपि यदि । परिहारमाह—गिराम्
इत्यादि । दक्षन्पाटवाद्यमायस्य तत्रयत्र समामत्वात् । अथ नीलादिवत् क्षणिकयावां व्यवसाय
जनकः तद्विशेषः तस्य नास्ति तत्राह—अस्तुष्टम् इत्यादि । अस्तुष्टमदर्थं स्वम् आत्मानं
पुष्टिः क्षुष्टयन्ती स्वविषये अव्ययसायजननसमर्भैतररूपतया सांक्षं कुर्वन्ती । ननु नीलाशौ
तत्रजनन[सामर्थ्यमेव 'अन्यत्राऽ]सामर्थ्यम्, अतोऽयमत्रोप इति चेत् नित्यत्वापि एकदा सामर्थ्यं
१५ मन्वया असामर्थ्यं स्यात् तदा यदा नित्यं स्वकार्यं युगपत् सवशात्मानं भिन्नन्ति (भिन्नति) तथा
पुष्टिरपि इति [५५७क]स्वित्तम् पर मा[ऽ]स्तुष्टं स्वष्टं क्षुष्टयन्ती । तथाहि—नीले निश्चयं
जनयति न क्षणिकमे, तथा गृहीतेतरत्यारिष निश्चयतेतरयोऽपि भेदः । कथं नियमात् निश्चयेन
सभिहितसकलार्थग्राहिणी नाम । यथाहि दक्षन् स्वविषयत्वाऽविशेषेऽपि सन्निहितवारपि
'नीलक्षणिकत्वयोऽपि' नीलक्षणिकत्वयोर्विभागेन निश्चयं जनयति तथा भोत्रं स्वविषयेषु रा(ग)-
२० कारयिषु इति भावः ।

ननु स्यादेवं यदि दक्षन्वत् अव्ययविषया विकल्पपुष्टिः स्यात्, यावता निर्बिपयता
तरत्वं तद्भेदात्त्वभेद इति ? तथाह—न वै विकल्पपुष्टिः इत्यादिना । तत्र परिहारं पठति
प्रोक्तम् इत्यादिक (कम् ।)

- दक्षन् नीलवत् क्षणिकमे प्रवृत्तमपि सहकारिभेद(क)स्वाव्ययिषयेषु[न] निश्चय[मुत्पा-
२५ द्य]ति इत्यत्र दक्षन् पुनरपि रूपं दक्षोयन्नाह—साकल्येन इत्यादि ।

[साकल्येन गृहीतेऽपि शाब्दराशौ सकृद्विधा ।

शाब्दः प्रतीयते नान्यो यद्वृत्त्यवसायेऽस्ति प्रत्ययः ॥१२॥

सर्वतः]

साकल्येन सामल्येन गृहीतेऽपि शाब्दराशौ अकारि (कारयि) इकारययत्त्वर्षसमूहे

- ३० सकृद्विधा (सकृत् विधा) अव्ययभावेन, यस्य क्षणिकं व्यवसायो यद्वृत्त्यवसायः तस्मिन्

(१) व्यावृत्तिः । (२) अव्ययव्ययी । (३) कति । (४) 'नरत्त' इति विकल्पितम् । (५)

'नीलक्षणिकत्वयोऽपि इति विकल्पितम् । (६) मने ।

कर्तव्ये अस्ति प्रत्ययः सहकारिकारणं विद्यते श(?) शब्दः प्रतीयते नान्य इति ।

कारिकार्थं दर्शयन्नाह—सर्वत इत्यादि । सुगमम् ।

दर्शनस्य विभागेन विकल्प[ज]नकत्वमभ्युपगम्य इदमुक्तम्, इदानीं तदेव नास्तीति दर्शयन्नाह—यथा इत्यादि ।

[यथार्थोऽनुभवं साक्षात् स्वापेक्षं कर्तुमर्हति ।

तथार्थानुभवः साक्षादनन्यव्यवसायकृत् ॥१३॥

यथा रूपस्वलक्षणं साक्षादुपनिपत्य विज्ञानं जनयत् आत्मनान्तरीयकमाकारं पुरस्कर्तुं नायुक्तं तथा तद्दर्शनं व्यवसायं तेन विशेषः व्यवसीयेत । दृष्टेः स्वभावभूत-विशेषव्यवसायाभावे कुतः सजातीयस्मृतिः क्षणक्षयादिवत् ?]

यथा [येन]योग्यताप्रकारेण अर्थो रूपादिः अनुभवं दर्शनं साक्षाद् अन्यवधानेन १० कर्तुमर्हति । किंभूतम् ? इत्याह—स्वापेक्षं स्वशब्देन अर्थः परामृश्यते तस्मिन् अपेक्षा तदनुभवनाकाङ्क्षा [५५७ख] यस्य तत्तथोक्तम् स्वाकारम् इत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण अर्थानुभवः साक्षाद[न]न्यव्यवसायकृत् न विद्यते अन्य[त्] स्वरूपान्तरं यस्य तत् अ[न]-न्यत् स्वलक्षणमिति यावत्, तस्य व्यवसायः तत्कृत(त्) । चर्चितमेतत्—*“अभेदात् सदशस्मृत्याम्” [सिद्धिवि० १।६] इत्यादिना ।

कारिकार्थं दर्शयन्नाह—रूपस्वलक्षणम् इत्यादि । रूपग्रहणमुपलक्षणं रसादेः तदेव स्वलक्षणं साक्षादुपनिपत्य उपढौक्य विज्ञानं स्वानुभवं जनयता(यत्) यथा येन वस्तुस्वभाव-प्रकारेण नायुक्तमेव[म्] आत्मनान्तरीयकम् आत्मानम(त्मनि)विद्यमानमाकारं पुरस्कर्तुम् तथा तद्दर्शनं स्वलक्षणानुभवः साक्षादुपनिपत्य व्यवसायं नात्मानन्तरीयकमाकारं पुरस्कर्तुं मा- (तुं ना)युक्तम्, तेन कारणेन विशेषः स्वलक्षणं व्यवसीयेत ।

अधुना प्रकारान्तरेण दर्शनस्य व्यवसायहेतुत्वं निराकुर्वन्नाह—दृष्ट(ष्टेरित्यादि । अयम)-भिप्रायः—स्वयं व्यवसायात्मिका दृष्टिः, अन्यथा वा स्यात् ? तत्राद्यपक्षे, किमपरेण व्यवसाये- [न] ? द्वितीये, दृष्टेः स्वभावभूतो विशेषव्यवसायः तस्याभावे अविकल्पकत्वे, कुतः सजातीयस्मृतिः ? नैव । अत्र निदर्शनमाह—क्षण इत्यादि । तदुक्तम्—*“व्यवसायात्मनो दृष्टेः” [सिद्धिवि० १।४] इत्यादि । अस्ति च परस्य तत्स्मृतिः, ततस्तदन्यथानुपपत्तेः ? व्यव- २५ सायात्मिका दृष्टिरिति ।

अधुना श्रोत्रियवत् स्फोटवाद्यपि पौरस्य दुर्जय इति दर्शयन्नाह—व्यवस्थायाम् इत्यादि ।

[व्यवस्थायां कुतस्तत्त्वं स्याद्विकल्पाविकल्पयोः ।

यतः स्वलक्षणं शब्दः स्फोटो नेति व्यवस्थितिः ॥१४॥

स्वलक्षणविषयमविकल्पकं ज्ञानं न तावत् सर्वथा स्वार्थसाधनम्, अध्यवसायात्म- ३०

सात् सिद्धेः । कुतोऽन्यथा अनुभूते अनुमानम् अनुमितवत् । सामान्यविषय भावतो निर्विषयत्वं तस्य अभावात्मकत्वात् । तदभावं विपरीकरोति विकल्पकमिति न परिच्छिन्नचीति अकिञ्चित्करो विकल्पः कुत साधनम् यतः तत्त्वसिद्धिः समयान्तरवत् ? तद्वत् किंप्रमाणं परमुपासमेत अशब्दरूपम् ?]

५ तत्त्वमिदं नेत्रमिति स्थितिः व्यपस्था तस्याम्, अवि(अभि)करण[५८८]मूलावस्याद् भवेत् तत्त्वं यस्तुल्यत्वं कुतो विकल्पाधिकल्पयोर्मध्ये विकल्पादविकल्पाद् अकुतश्चित् इवोरपि र्व्यपस्थायात्(यात्)त्वाविति भावः यतः तयोः कुतश्चित्तत्र चक्रुवात् स्वलक्षण शब्दः स्फोटः क्षयो नेति व्यपस्थितिः इयोरप्यदृष्टकल्पना[५]विशेषात् ।

अरिकां विदुष्वन्नाह—स्वलक्षणविषयम् इत्यादि । नौतिविषयव्यपस्थायेर्थां स्वलक्षणम्

१० विषयमरणम् । [अ]विकल्पकं । किम् ? ज्ञानम् स्वार्थसाधनं न तावत् सर्वथा नीत्वपि प्रकारेण च(येष)क्षणमयादिनापि । कुतः ? इत्याह—अध्यवसायात्मत्वात् । ततोऽपि प्रतीतिमात्ररूपा सिद्धिः स्यादिति चेत् अत्राह—सिद्धेः इत्यादि । कुतोऽन्यथा [त]त्त्वोः तत्त्वक्षणत्वाभावाप्रकारेण अनुभूते अविकल्पकगृहीते अनुमानं क्षणधराणां प्रमाणं स्यात् । दृष्टान्तमाह—अनुमिते इव अनुमितवत् इति । समारोपव्यपस्थायेर्करणा[१] तत्रमाणवापि विम्विद्या

१५ तन्न अविकल्पात्तत्त्वसिद्धिः । विकल्पात् स्यादिति चेत् अत्राह—‘विकल्पज्ञानम्’ इत्युक्तत्वे सामान्यविषयं । ततः किम् ? इत्याह—भावतो निर्विषयत्वं [वि]कल्पकस्य इति । कुतः ? इत्याह—तस्य इत्यादि । तस्य सामान्यस्य अभावात्मकत्वाद् अन्यत्वे(तो) व्यपस्थायात्मकत्वात् मन्वत्त्वाभावः सामान्यम्, यतः किम् ? इत्याह—तदभावं इत्यादि । तदभावं(र्ष)विजातीयव्याहृतिविपरीकरोति विकल्पकमित्येवं न ‘परिच्छिन्नचित्’ इति प्राप्तम् ततोऽकिञ्चित्करो विकल्पः कुतः [५८८] साधन प्रमाणं यतः साधनत्वात् तत्त्वसिद्धिः[१] विकल्प्यात् इति समयान्तरे(न्तरे)इव तद्वदिति निश्चयम् ।

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—तदयम् इत्यादि । यत् एवं तस्मात्त्वं सौगतः किंप्रमाण[ः] परप्रतिभाविनम् उपासमेत । केन रूपेण ? इत्याह—अशब्दरूपम् इत्यादि ।

एवं परमते सौगतोपपरिहारं विधाय इहानीं जेतमते यदुक्तं तेनै—रूपादिगत्पुत्रविकल्पस्य ध्वनेः शब्दरूपस्य केनचित् महने तदव्यतिरेकियो रूपानेः तेनैव महणात् ॥ “तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट पश्चात्तिलो गुणः” [प्र वा० १।४४] इति वचनात् अन्वयत्रापि शेषेन्द्रियवैकल्पकमिति । तत्परिहरन्नाह—अद्याव्धाविव्यवच्छिन्नम् ।

[अद्याव्धाविव्यवच्छिन्न प्रत्यक्षमेकमय तत् ।

वा यद्यत् व्यपसीयेत् कथञ्चित् केमचित् कथित् ॥११॥

१० स्वलक्षणमेक साधित्वं प्रत्यक्षम्, तस्य यावन्ति पररूपाणि तावत्यां व्याहृतया,

(१) तद्विदुष्वन्नाह इत्यादि । (२) सामान्यविषय । (३) सिद्धे । (४) र्व्यपस्था । (५)

धातुविकल्पम् । (६) जेतमतेऽपि ।

तत्र काचित् केनचित् प्रतीयते ततो न प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो हेतुः, अप्रतीत...नाम ..
 अतोऽन्यापोहः तेषां विषय इति, तथा स्वलक्षणं शब्दाद्यात्मकम्, तत्र श्रोत्रादिसामग्रीं
 पुरस्कृत्य अनुभवात् अशब्दव्यवच्छेदः केवलं प्रतीयते, । तन्न पुद्गलस्वलक्षणस्यैकत्वेऽपि
 शेपेन्द्रियाणां कैमर्थक्यं स्यात् । प्रत्यक्षतः शब्दादिस्वलक्षणभेदप्रतीतेः असमानम् ;
 तन्न ; स्वलक्षणस्य अव्यवसेयत्वात् । निर्जितान्यसमारोपमनसः स्वार्थानुभवस्य व्यव- ५
 सायात्मकतोपपत्तेः निश्चयारोपमनसोर्वाध्यबाधकभावः अन्यथा नोपपद्येत । दृष्टेः खण्डशः
 पाटवादिसंभवे अनेकान्तप्रसङ्गात् तथा अर्थोपलब्धिः, किन्न प्रतिपद्येत ? यतः अनु-
 पात्तस्पर्शाद्यात्मनः शब्दपुद्गलस्य श्रुतिर्न स्यात् । तन्नायं विकल्पानामेव अपराधा यतः
 दृष्टस्य अर्थस्य अखिलो गुणः दृष्ट एवेत्येकान्तः शोभेत ।

अशब्दः शब्दाभावः न पुनः शब्दादन्यः रूपादीनामपि ततोऽन्यथा द् ('अ) १०
 शब्दव्यवच्छिन्नम्' इति वक्तव्यं स्यात्, स आदि रेषां रूपादीनां तेभ्यः स्वय व्यवच्छि-
 द्यते स्म तद्व्यवच्छिन्नं शब्दरूपरसस्पर्शगन्धात्मा (त्मकम्) इत्यर्थः । घटादिवदेकं न
 स्यादिति चेत्, आह—एकमेव विरुद्धधर्माध्यासस्य एकान्तेन अभेदकत्वात् इति भावः । तत्
 प्रत्यक्षं विशब्देनवेद्य यथा भवति तथा व्यवसीयेत निश्चीयेत । अनेन प्रत्यक्षव्यवसाय-
 योरेकत्वमाह—कश्चिदशब्दव्यवच्छिन्नप्रकारेण नारूपादिव्यवच्छिन्नेन केनचित् श्रोत्रेण न १५
 चक्षुरादिना । अत्र गन्धद्रव्यं निदर्शनम् । क्वचित् न सर्वत्र देशे । अनेन तस्य व्यापित्वं
 निषेधति ।

सोपपत्तिकं कारिकायं दर्शयति यथा इत्यादिना । यथा [५५९क] सौगतस्य स्वलक्षणमेकं
 प्रत्येकं प्रत्यक्षम् । किंभूतम् ? इत्याह—सन्नि[हि]तेत्यादि । तस्य स्वलक्षणस्य यावन्ति पर-
 रूपाणि तावत्यो व्यावृत्तयः तत्र तासु व्यावृत्तिषु मध्ये काचिदशब्दादिव्यावृत्तिः केनचित् २०
 शब्दादिविकल्पेन शब्देन शब्द[ब्दा]द्यभिधाने चा (धानेन) करणभूतेन प्रतीयते । नहि शब्द इति
 विकल्पेन अभिधानेन वा नित्यव्यावृत्तिः प्रतीयते ततः तस्मान्स्यायात् न प्रतिज्ञार्थैकदेशा-
 सिद्धो हेतुः सत्त्वादिः । कुतः ? इत्याह—अप्रतीतेत्यादि । केपाम् ? इत्याह—नाम इत्यादि ।
 अतः अस्मात् करणात् अन्यापोहः तेषामभिधानविकल्पान्तराणां विषय इति तथा तेन प्रकारेण
 स्वलक्षणं शब्दरूपम् । किंभूतम् ? इत्याह—शब्दाद्यात्मकम् इति यावत् । तत्र स्वलक्षणे २५
 श्रोत्रादिसामग्रीं पुरस्कृत्योत्पन्नाद (त्पादिताद) अनुभवात् प्रत्यक्षात् अशब्दव्यवच्छेदः केवलं
 प्रतीयेत नाऽस्पर्शादिव्यवच्छेदः । विकल्पवदनुभवस्यापि व्यवच्छेदविषयत्वात् इति मन्यते । यत
 एवं तत्तस्मात् न शेपेन्द्रियाणाम् "कैमर्थक्यं वैयर्थ्यं स्यात् तेषामप्रतीतप्रत्यायनार्थत्वात् ।
 कस्मिन् सत्यपि ? इत्याह—पुद्गलस्वलक्षणस्यैकत्वेऽपि इति ।

(१) कश्चित् पदार्थ । (२) भेदकत्वाभावात् । (३) अत्राय पूर्वपक्ष —“तस्मादेकस्य भावस्य
 यावन्ति पररूपाणि तावत्यस्तदपेक्षया तदसमाविकार्यकारणस्तस्य तद्भेदात् यावत्यश्च च्यावृत्तय तावत्य
 श्रुतयोऽस्तकार्यकारणपरिहारेण व्यवहारार्था ।” —प्र० वा० स्ववृ० १।४१। (४) अन्यापोह । (५) किमर्थस्य
 भाव कैमर्थक्यम् कस्मै प्रयोजनाय इति भाव ।

- ननु बहुपा रूपं प्रतीयते रसनेन रसः, एवं क्षेपेन्द्रियेष्वपि वाच्यम्, न च तत्र अपरमाभावि,
 न च इन्द्रियान्तरमस्ति यत्र बस्त्वन्तरप्रतिभासाः, ततो न रूपादिभ्यः किम[पि]परं पुत्रलक्षण-
 क्षणमेकम्, तथाह—प्रत्यक्षत इत्यादि । प्रयत्नात् श्रोत्रादिकानाह् [५५९ख] पञ्चविधिया
 शब्दादिस्वलक्षणमेवप्रतीते कारणवसमानं यथा विकल्पेन अन्यतो व्यवच्छेदः प्रतीयते
 ५ यथा प्रत्यक्षपापि इति असदस्यमिति चेत् उत्तरमाह—न इत्यादि । यदुक्तं परेण तुम् । कुतः ?
 स्वलक्षणस्य रूपादिपरमापुत्रलक्षणस्य अन्यवसेयत्वात् अनिश्चेयत्वात् । एवं मन्यते यथा बहुपा
 के[र] रूपं प्रतीयते नान्यात्मक नाप्यन्या वा (स्वभा) न प्रमापान्तररूपेक्षणमस्ति । स्वार्था
 सुभवावेव अन्यसमारोपव्यवच्छेदेन तस्त्वसिद्धिरिति चेत् अत्राह—स्वार्थानुभवस्य स्वपर
 वशानस्य व्यवसायात्मकतोपपत्तेः 'वदपपत्तेः' सदपेक्षणादिति । किंभूतस्य ? इत्याह—
 १० निर्मितान्यसमारोपमनाम् (मनसाः) । भविष्यति वदनुभवो न च व्यवसायात्मक इति चेत्
 अत्राह—निश्चय इत्यादि । निश्चयम् आरोपमनाम् तयोः धाव्यधावकभावः परेण इदं
 अन्यथा वदनुभवस्य व्यवसायात्मकतामात्रप्रकारेण नेतेपपत्तेः न परेत अविकल्पान्यसमारोप-
 मनसारोपि धाव्यधावकभावापगमात्, तथा च अनुभवगन्धादेव नष्टस्य समारोपेण इति, 'ने'
 समारोपवार्थापि न भवेत् ।

- ११ ननु नीलार्थो अन्यसमारोपमनसो नानुभावाद् व्यवच्छेदः, अपि [सु] सादृश्यवर्जनस्य
 तत्क (तत्का)रूपस्याभावात् स्वयमेवानुत्पाद इति चेत् न, प्रथानाविसमारोपस्य सदृशवर्जनाभावेऽपि
 भावात् । अनाद्यन्तवर्जनात् एतन्न कारणमिति चेत् न, अथान्तरवासनातोऽपि समारोपवर्जनात्
 श्रोत्रियत्रियशादिभ्यः (त्रियोन्मत्त)स्येव अशुभो द्युषित्वस्य । भवत्त्वम् को शोप इति चेत् ? नीलार्थो
 यथा अनीलादिसमारोपः स्यात् । तन्निश्चयान्नेति चेत् इवमत्र चिन्त्यते—किम् अनुभवात्, एत
 २० वदरदिकम्पादा ? व्यापविकस्योः (स्य) अनुभूत्प्रमाचरसि 'स्वामानुभवस्य' इत्याद्यनिवारणा-
 [न] । द्वितीये अन्तराले समारोपप्रवेशे निश्चयो दुर्लभः । अथ अनुभवो ददन्तिश्चयमुप-
 जनयति अनीलवासना अनीलसमारोपम् इति काव्यपच्यम् ।

- किंच, क्षणिकनिश्चयमपि सै तयोपजनयेत् । अमामध्यान्नेति चेत् नीलमात्रापि
 तदस्तु । तत्र सामर्थ्यं नाप्यत्रे वि (ति) क्स्मनायां दृष्टेः सांज्ञात्वे मे (स्वमने) क्स्मन् प्रविशदिति ।
 २५ तथाह—दृष्टेः सुखद्वयः नीलार्थो न क्षणिकार्थो पाठस्य निरूपयणजनन[न]सामर्थ्यादिवस्य
 अभावात् । तत्र समये अनेकान्तप्रसङ्गात् कारणान् तथा तेन यण्टस इति प्रक्षरेण अर्थो-
 पलक्षिण अर्थदृष्टिः किन्न प्रतिपद्येत स्वीक्रियत तो(पतः)अस्तीक्यत क्षब्दपुद्गलस्य
 भूतिन स्यात् । किंभूतस्य ? अनुपाचस्पृशाघातनः अनुपाचः सम्पत्ति अगृहीतः स्वशायात्मा
 यस्य इति ।

(१) 'वदपपत्ते' इति दुर्बलमित्यभिपद्यते । (२) "किञ्चकारोपममनोर्वाच्यकापकभावः ।"—
 म वा ३।३८ । (३) 'न' इति विरलकजम् । (४) 'नोप्यधिमतमभावात्सिद्धिविचयः ।' (५) 'वदपपत्ते' इति ।
 (६) अनुभवः ।

प्रकृतोपसंहारमाह—तन्न इत्यादिना । यत् एवं तत्तस्मादयं खण्डशः प्रतिपत्तिलक्षणः अपराधो दोषो न विकल्पानामेव किन्तु दृष्टेरपि इति भावः । यतः तेषामेवापराधात् दृष्टस्य अर्थस्य अखिलो गुणोदृष्ट एव इत्येकान्तः शोभेत ।

ननु शब्दरूपादीनां पुद्गलद्रव्यधर्मत्वाऽविशेषेऽपि शब्दस्यैव ग्रहणं न रूपादीनाम् इति कुतोऽयं विभागः ? तथा, [५६०ख] सहोपलम्भनियमाभावेऽपि च तादात्म्यमिति कुतः ? ५ इति चेत्, अत्राह—द्रव्याणाम् इत्यादि ।

[द्रव्याणामुपलम्भश्च स्वीयैरुद्भूतवृत्तिभिः ।
न गुणैस्तेजोद्रव्यादेर्यथानुद्भूतवृत्तिभिः ॥१६॥

नहि शब्दादीनामेकसामग्र्यधीनानामविनिर्भागवृत्तिभाजां सहोपलम्भनियमाभावेऽपि परस्परमतादात्म्यैकान्तः परमाणुस्थूलाकारवत् । तदन्यतरापाये अर्थस्यानु- १० पपत्तेः । व्यतिरेकैकान्ते पृथक्सिद्धिप्रसङ्गात्, सम्यन्धासिद्धेः । अभेदैकान्ते सहोपलम्भनियमात् व्यर्थमिन्द्रियनानात्वम् । कथञ्चित्तादात्म्येऽपि रूपादेः सन्निहितस्य तत्कारणान्तरसाकल्येऽपि सहानुपलम्भः उद्भूतगुणत्वात् । तद्यथा तजोद्रव्यस्य क्वचित् कदाचित् उद्भूतस्पर्शस्योपलम्भेऽपि न रूपोपलब्धिः तदनुद्भूतवृत्तेः, आलोकस्य रूपोपलब्धौ स्पर्शानुपलक्षणम् । क्वचिदुभयोपलब्धिः उद्भूतवृत्तेरेव यथा अग्निरिति । १५ पार्थिवादीनां गन्धाद्युपलब्धावपि अयं क्रमः लक्ष्यते । तथा पुद्गलस्य रसाद्यात्मनोऽपि शब्दात्मनोपलब्धिः तदुद्भूतिनियमात् । विचित्रा हि परिणामवृत्तिः । स्वसंविचारेऽपि अन्यतो व्यावृत्त्या प्रतिभासनात् । सकृत् ।]

द्रव्याणाम् उपलम्भो दर्शनं गुणैः सह न केवलानाम् । किंभूतैः ? इत्याह—स्वीयैः आत्मैयैः न द्रव्यान्तरगतैः । अनेन मुक्तिदशाया विशेषगुणरहितस्य आत्मनोऽनुप- २० लम्भ दर्शयति । पुनरपि किंभूतैः ? इत्याह—उद्भूतवृत्तिभिः उद्भूता पुरुषमात्रस्य ज्ञानग्रहणयोग्या वृत्तिः परिणामो येषां तैः इति । च शब्दो भिन्नप्रकमः, अस्यानन्तर द्रष्टव्यः । नानुद्भूतवृत्तिभिः, अत आह—नानुद्भूतवृत्तिभिः । अत्र निदर्शनमाह—यथा इत्यादि । तेजोद्रव्यादेः आदिशब्देन गन्धद्रव्यादिपरिग्रहः स्तोता (श्रोत्रा)दिभिः उद्भूतगुणैरुपलम्भ इति उद्भूतवृत्तिः (वृत्तिभिः) नानुद्भूतवृत्तिभिः इति, अनेन 'सहोपलम्भनियमात्' इत्यस्य व्यभिचार- २५ माह ।

नहि इत्यादिना एतदेव दर्शयति—शब्दा आदियेषां रूपादीनां तेषाम् । किंभूतानाम् ? एकसामग्र्यधीना[ना]म् अविनिर्भागवृत्तिभाजा(जां)सहोपलम्भनियमाभावेऽपि परस्परमतादात्म्यैकान्तो भेदैकान्तौ नहि । केषामिव ? इत्याह—परमाणुस्थूलाकारवत् । परमाणवश्च स्थूलाकारश्च तेषामिव तद्वद् इति । स्थूलाकारोपलम्भेऽपि न तदारम्भकपरमाणूपलम्भः ३०

(१) निर्विकल्पकस्यापि । (२) "तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुण ।"—प्र०वा० ३। ४४ ।
(३) वैशेषिकाभिमतस्य । (४) उपलम्भाविषयत्वम् ।

तथापि न तद्वैकान्तः । अनेन शब्दपुत्रत्वस्य शब्दरूपादीनां मेवैकान्तसाधने सद्योपलम्भनिक-
 माभाबन्धस्य व्यभिचारं वर्णयति । परमाणुनामुपलम्भम् (म्हामाभात्) भाव इत्येके [५६१६] स्मृत्वा
 कारस्य इत्यपरे तत्कर्म तैर्भ्यमिच्चाये हेतोः इति अत्राह—तदन्यतरापाय इत्यादि । तयोः
 परमाणुस्मृत्वाकारयोः अन्वयः, तस्मात्पाये अर्थस्य घटादेरनुपपत्तेः सद्यत् न तेषामतादात्म्ये
 ५ कान्तः । तथाहि—स्मृत्वाकारपाये परमाण्व एव, तेषामनुपलम्भेन असत्त्वम्, परमाणु (ज्)पाये
 स्मृत्वाकारमात्रमनवयवैः, तथा सति एकदेशनञ्जातिप्रसङ्गः । एष्याः मंगाः (मागाः) सन्ति
 नाम्न इति चेत् तर्हि प्रागसतां मेधादीनां कुतः प्रादुर्भावः ? अहेतुक इति चत् सर्वैः तथा
 स्यादिति इतुफञ्जभाषाविशेषः । निरिच्छोऽद्वैतादिवाद् । सूक्ष्मपरिभाषिमागम्यः इति चेत्
 अनुकूलभाषयति परमाण्वनिषेधात् । स्वयं वा [५] एदयपरमाणुभ्यो एदयपरमाणुत्वाद्गम्युपगम्य
 १ ते तः (तेभ्यः) स्मृत्वेत्यादं कर्म नेच्छत् ? ।

स्यान्वयम्, अस्तु सूक्ष्मं कायकाष्ठे कारणाविशेषात् उक्तमथ अहेतुत्वप्रसङ्गादिति । ततः
 सूक्ष्म—परमाणुस्मृत्वाकारवदिति ।

ननु परमाणुभ्यः स्मृत्वात्मन्वयेव, कारणात् कायस्य अन्वयत्वात्, अतः तेषामपि पक्षी-
 कारणात् न तैर्भ्यमिच्चार इति चेत् अत्राह—व्यतिरेकैकान्ते मेवैकान्ते पृथक्सिद्धिप्रसङ्गात्
 १५ अन्यत्र स्मृतिष्ठे देश अवयवानाम् अन्यत्र अवयविनः सिद्धिः उपलब्धिः पितापुत्रवत्, तस्याः
 प्रसङ्गात् । कुतः ? इत्याह—सम्बन्धासिद्धौ समवायि (य) निषेधात् । तन्न नैयायिकपक्षो युक्तः ।

सांख्यपक्षः स्वादिति चेत् अत्राह—अमेदैकान्ते परमाणुस्मृत्वाकारयोः [५६१८]
 'एकत्वैकारयोः, एकत्वैकान्ते महोपलम्भनियमात् कारणात् व्ययम् इन्द्रियनानात्वम् । एवं
 मन (एवं न) परमाणुपलम्भः तरुर्भ्यं तद्वमेवैकान्तः ? तथापि तदुपलम्भकत्वेन बहुधा रूपोप
 २० छम्मे रसादीनामुपलम्भ इति व्यर्थमिन्द्रियनान्यत्वमिति । कर्त्तव्यत्वे कुतोऽयं न दोष इति
 चेत् ? अत्राह—कर्मविधादात्म्येऽपि न केवलं विषयमे रूपादेः अपिसिद्धः अत्रापि द्रष्टव्यः,
 न केवलं परमाणुवशात्कारयोः सन्निहितस्य सहानुपलम्भम् । कस्मिन् सत्यपि ? इत्याह—
 सत्कारणान्तरसाक्यस्यैव तत्कारण रूपज्ञानकारणं बहुः तदन्तरं रसनादिः तस्य साक्यमेऽपि ।
 कुतः ? इत्याह—उभूतगुण इत्यादि । ततः क्षितम्—परमाणुस्मृत्वाकारवत् इति । परि वा,
 २५ शम्पादीनां सद्योपलम्भनियमाभावे परस्परम् एकसाम्यमधीमानाम् मामुतात् (माभूत्) तादात्म्ये
 कान्तः शब्दोपलम्भे रूपाद्यनुपलम्भात् अभावेऽन्वयत्वे मयेदिति चेत् अत्राह—परमाणुस्मृत्वा-
 कारवदिति । स्मृत्वाकारोपलम्भे परमाणुवत् शब्दापलम्भं रूपाद्यनुपलम्भेऽपि 'नामाभाः
 इत्यप्याहारः । कुतः ? इत्याह—तदन्यतरापाये सदा (स वाऽ) साक्यत्वरत्वं अन्वयो रूपादि
 भ्रान्तस्वोपाये (य तस्मात्पाये) अर्थस्य अतनस्य [तरस्य] वानुपपत्तेः । तथाहि—प्रतीयमानस्य
 ३० शब्दस्य अभावे घटादौ कः समाश्रयाः ? अनुमीयमानस्य तस्य तत्र स्वप्नेरभावात् स्मृत्वे परमाणुपु

(१) कारकाः । (२) अभाव इति वाक्यः । (३) अवयवत्वात् विरल इति पाठः । (४) 'एकत्वै
 कारयोः' इति व्यर्थमत्र पुनर्लिखितम् ।

नाश्वासः । तदुक्तम् * “अनुपवनं गत्यापि मूर्त्तं मतम्” [सिद्धिवि० ११।१] इति [५६२क] ।

भवन्तु शब्दे रूपादयोऽपि तत्र भिन्ना इति चेत्, अत्राह—व्यतिरेकैकान्त इत्यादि ।
अव्यतिरेकैकान्ते दोषमाह—अभेदैकान्त इत्यादि । शेष पूर्ववत् । उदाहरण दर्शयति तद्यथा
इत्यादिना । तेजोद्रव्यस्य क्वचिद्वैतान्धकारपूरितापवरकादौ का(कदा)चिद् भौष्मरात्रिसमये^१
उद्भूतस्पर्शस्य उद्भूतः स्पर्शो यस्य तस्य उपलम्भेऽपि न रूपोपलब्धिः । कुतः ? ५
इत्याह—तदनुद्भूतवृत्तेः तस्य रूपस्य याऽनुद्भूतवृत्तिः तस्या इति । तथा, आलोकस्य प्रदीपा-
द्यालोकस्य रूपोपलब्धौ स्पर्शानुपलक्षणम् । क्वचिदुभयोपलब्धिः स्पर्शरूपोपलब्धिः । कुतः ?
इत्याह—उद्भूतवृत्तेरेव यथा अग्निरिति ।

ननु यथा उभयोपलब्धिः उद्भूतवृत्तेरुपदर्शिता तथा उभयानुपलब्धिः विपर्ययात् कस्मान्न दर्शिता ? विषयाभावादिति चेत्, न, नायनरश्मिरूपस्य विषयस्य भावात् । नैतदस्ति, यतः १०
सर्वविशेषगुणानुद्भूता व (तौ च) एवं भावस्य अनुद्भूतसकलगुणस्य घटादेः सर्वत्र भाव इति
साख्यदर्शनम् । नायनरश्मिपु अनुमानात्, अन्यत्र विपर्ययात् असमानमिति चेत्, न,
तन्निषेधात् इत्यभिप्रायः तथावदतः ।

ननु पृथिव्या क्वचित् सन्नपि गन्धो नोपलभ्यते यथा घटे, एव रूपादयोऽपि वक्तव्याः ।
तथा सर्वत्र अप्सु गन्धः, तेजसि गन्धरसौ, वायौ रूपरसगन्धौ, तत्र का वार्त्ता इति ? १५
जलादौ गन्धाद्यभाव इत्येके । तत्राह—पार्थिव इत्यादि । प्रत्येकम् आदिशब्दः सम्बध्यते
पार्थिवादिः गन्धादिरिति । ततोऽयमर्थः—पृथिव्येव पार्थिवम् आदिर्येषाम् [५६२ख]
अत्रादीनां तेषां गन्धादयः तेषामुपलब्धावपि न केवलमनुपलब्धौ क्रमोऽयमनन्तरोक्तो लक्ष्यते ।
तथाहि—पृथिव्याः गन्धादयो योगिनां प्रत्यक्षा एव उद्भूतत्वात्, अस्मादृशाम् उभयथा
उद्भूतानुद्भूतवृत्तित्वात् । न च यदानुद्भूतिः तदा तदभावः, चरमक्षणनिषेधात्, रसात् २०
रूपाद्यनुमानाभावप्रसङ्गाच्च । जलादौ योगिनामेव गन्धाद्युपलब्धिः, अस्मादृशा विपर्ययः अनु-
द्भूतत्वात् । अस्मादृशः प्रति पार्थिवगन्धादिग्रहण परं प्रति दृष्टान्तार्थम् । यथा सतामपि पार्थिव-
गन्धादीनाम् अनुद्भूतिः तथा अत्रादीनामपि । तत्र सद्भावे किं प्रमाणमिति चेत् ? स्पर्श-
वत्त्वं ब्रूमः ।

एवं दृष्टान्तं व्याख्याय दार्ष्टान्तिके योजयति तथा इत्यादिना । तथा पुद्गलस्य प्रकृतस्य २५
रसाद्यात्मनोऽपि शब्दात्मनोऽपि शब्दात्मनोपलब्धिः । कुतः ? इत्याह—तद् इत्यादि । तस्य
शब्दात्मन उद्भूतिनियमात् ।

ननु पृथिव्यामिव जलादौ गन्धादिसद्भावे क्वचित्तज्जातीये तदभिव्यक्तिः, हेमसजातीये
पावके उष्णताव्यक्तिवत्, न चैवम्, इति चेत्, अत्राह—विचित्रा हि इत्यादि । विचित्रा

(१) वायुशून्य । (२) भीषणरात्रिकाले । (३) अनुद्भूतवृत्ते । (४) अनुद्भूतरूपस्पर्शसिद्धि । (५)
नोपलम्बन्ते ।। (६) रूपादिप्रवाहस्वीकारात् । (७) यदि अनुद्भूतिकाले अभावस्तदा । (८) गन्धाद्यभि-
व्यक्ति स्यात् ।

मानारूपा हिरेयस्मान् बुद्धिः वर्तनं परिणामानाम् । तत्राहि—कश्चित् तत्र तज्जातीये च गुण-
मिभ्यक्तिः, यथा सर्वभ्रातृमिहाना (ज्ञाना) मिभ्यक्तिः । कश्चित् तत्रानभिभ्यक्तिः तज्जातीये भ्यक्तिः
प्रेक्ष्यत् । कश्चित् तत्र तज्जातीये वा किं भ्यक्ति (वाऽनभिभ्यक्तिः) परमतेऽपि धारमात्रिभिसुत्सवत् ।
अत्राहार्हानात्प्रेक्षनमिति चेत् न शब्दामहणप्रसङ्गात्^१ । अस्य च पुत्रसिद्धिः [ः] इतिभ्यमावयः
५ अस्य [५६३क] अस्मादिच्छामीये (सज्जातीये) पार्थिवविकारे गन्धायमिभ्यक्तिः मुञ्जमेव इति सर्वं
सुखम् । सौगतं प्रति तत्रसिद्धं निवर्तनमाह—स्वसंविचारेपि इत्यादि । कश्चित् [त] तत्रैव ।
कृतः तदसंभवः ? इत्यत्राह—तस्माः स्वसंविचारेः अन्यतो माहाद्याकारात् वा [भ्या] बुद्धिः तथा
प्रतिभासनात् । सिद्धं फलं वर्तयन्माह—‘सङ्कृत्’ इत्यादि । सुगमम् ।

अथ एव परिणामसिद्धिः अथ एव सिद्धम् इत्याह—सामान्यस्य इत्यादि ।

- १० [सामान्यस्याभिलाष्यत्यादेः स्वलक्षणधिपर्ययात् ।
यद्युक्तं तत्प्रतिष्पृष्टम् अनेकान्तात्मसाधनैः ॥१७॥

यत्पुन न हि सद्यपरिणामसामान्यं प्रतिपेक्षुषु शक्यम् । अतदात्मन स्वलक्ष-
णस्य स्वाकारज्ञानार्थक्रियायामनुपयोगात् । न हि संधिर्चा परस्पर । तदेतत्
सामान्यमवस्तु अभिधेयत्वात् अर्थक्रियाऽसमर्थत्वादित्यादि तस्मात्तत् परिणामसाधनेन
१५ प्रत्युक्तम् । सद्यश्च ‘स्युत्स्य’ असमावितैकात्मन सविदः कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वात् । शशि-
कपरिमण्डलादिसलक्षयस्य चाक्षुपत्वे रसाद्यात्मनापि चाक्षुपत्वं स्यात् । श्लेषेन्द्रियसा-
मर्थ्यं प्रमाणांतरवत् पारम्पर्येण समारोपव्यवच्छेदाच्च न बिलम्पेत, तन्निर्गपबिभ्रेपोपपत्तेः]

अभिलाष्यत्वम् आदिर्यस्य वस्तुनः तस्मात्साधनात्पत्वादेः स तपोऽः तस्मात् ।
हेत्वन्तरमाह—स्वलक्षणधिपर्ययात् स्वलक्षणम् अर्थक्रियाकारित्वं [तद्विपर्ययः] तस्माच्च
२० सामान्यस्य यदवस्तुत्वं परेण उक्तम् तत्प्रतिष्पृष्टम् निरस्तम् । के ? इत्याह—अनेकान्ता-
न्तात्मसाधनैः ।

कारिकार्थमाह—नहि इत्यादिना । मन्तु (तु) सद्यपरिणाम एव सामान्यं तदपि परस्पर-
मानमिति चेत् अत्राह—यत्पुनः इत्यादि । नहि प्रतिपेक्षुषु शक्यम् वस्तुभास्यतापत्तेः ।
स्वलक्षणमेव प्रत्यक्षमिति चेत् अत्राह—अतदात्मन समानपरिणामत्वमाहर्हितस्य स्पष्ट-
२५ णस्य स्वाकारज्ञानं स्वलक्षणाकारणानं तदेव अर्थक्रिया तस्मा ननु प्र(तस्याम् अनुप)-
योगात् । कृतः ? इत्याह—नहि संधिर्चा इत्यादि । सुगमम् । एतदपि कृतः ? इत्याह—
परस्पर इत्यादि । परपक्षमुपपन्नस्यपि रूपिणं तदेतत् सामान्यम् इत्यादि । तदेतत् सद्य-
परिणामसमर्थं सामान्यम् अवस्तु । कृतः ? इत्याह—अभिधेयत्वात् इत्यादि । अनेन ‘अभि-
स्थाप्यादः’ इति व्याख्यातम् । ‘स्वलक्षणधिपर्ययात्’ इति कथयन्माह—अर्थक्रियाऽसमर्थं

(१) शब्दे यथा त्वात्तदभिभ्यक्तिः पुत्रतज्जातीये अदारी तदभिभ्यक्तिरिति । (२) अत्राहर्हितत्वात् ।

(३) तद्व्यवहारं आकारणं अत्राहर्हितम् ।

त्वादित्यादिकं परकीयं भाषितं परिणामसाधनेन [५६३ख] प्रत्युक्तम् निरस्तं तत्साधनम् ।
 कुत इति चेत् ? अत्राह—सदृश इत्यादि । तदपि कुतः ? इत्याह—‘स्थूलस्य’ इत्यादि ।
 कथंचिदुपलब्धि साधयन्नाह— [ह-] संभावितैकात्मनोऽपि संभावित एकः अखण्ड आत्मा
 स्वभावो यस्याः [तस्या] अपि । कस्याः ? इत्याह—संविदः संवित्तेः । कथंचित् चेतनादि-
 रूपेण [न क्षण] क्षयादिना प्रत्यक्षत्वात् । क्षणक्षयादिनापि प्रत्यक्षत्वे दूषणमाह—क्षणिक इत्यादि । ५
 क्षणिकः परिमण्डलो निरंशत्वलक्षण आदिशब्दात् स्वर्गप्रापणादिर्यस्य तत्तथोक्तं तच्च तत्स्वल-
 क्षणं च इति, तस्य चाक्षुपत्वे, उपलक्षणमेतत् सर्वाध्यक्षसंवितीनाम्, § रसाद्यात्मनापि चाक्षुपत्वं
 उपलक्षणमेतत् सर्वाध्यक्षसंवितीनाम्, § रसाद्यात्मनापि चाक्षुपत्वं स्यात् । तथा [ऽ] प्रतीतिः,
 सम्यत्र समानाः । शेषेन्द्रियवैफल्य स्यादिति चेत्, अत्राह—शेषेन्द्रियसामर्थ्यं प्रमाणान्तरस्य
 अनुमानस्येव तद्वत्, समारोपव्यवच्छेदार्थम् अनुमानसामर्थ्यं न विरुध्यते तथा चक्षुषा १०
 रूपवता रसादिके गृहीतेऽपि न विरुध्येत् । यथा प्रत्यक्षेण नीलवत् क्षणिकत्वे प्रतिपन्नेऽपि
 तत्समारोपव्यवच्छेदार्थम् अनुमानसामर्थ्यं न विरुध्यते तथा चक्षुषा रूपवत् रसादिके गृहीतेऽपि
 तत्समारोपव्यवच्छेदार्थं शेषेन्द्रियसामर्थ्यं न विरुध्यते । कथम् ? इत्याह—पारम्पर्येण
 शेषेन्द्रियेभ्यो रसादिज्ञानं ततो विकल्पः तस्मात् समारोपव्यवच्छेदः । नहि शेषेन्द्रियमन्तरेण
 तज्ज्ञानं तदन्तरेण तद्विकल्पः । तदाह—तन्निर्णय इत्यादि । तस्मात् शेषेन्द्रियात् (यात् तज्)- १५
 ज्ञानाद्वा निर्णयविशेषस्य उपपत्तेः ।

अधुना अभिधेयत्वादीना परसाधनानामनैकान्तिकत्वं दर्शयन्नाह—स्वलक्षणे इत्यादि ।

[५६४क]

[स्वलक्षणेऽभिधेयत्वाद्यस्ति तेनाप्यसाधनम् ।

सामान्याभावतत्त्वादेः तदभावं तु साधयेत् ॥१८॥

२०

चक्षुर्बुद्धे रतदाभासत्वेऽपि यदि स्वलक्षणं विषयः ; शब्दबुद्धेः किन्न स्यात् ?
 स्पष्टेतरं तन्न तथा च प्रत्यक्षव्यक्तेः स्वलक्षणानां तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्वम् । तद-
 हेतुत्वे साधारणत्वात्सामान्यस्यावस्तुत्वे स्थूलस्य ‘एतेन’ ‘अर्थक्रियाम्’ ‘सङ्केत]

स्वलक्षणे अभिधेयत्वादि आदिशब्दाद् वस्तुनः तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्वादि-
 परिग्रहः, अस्ति विद्यते तेनापि न केवलम[न]न्तरन्यायेन असाधनमभिधेयत्वा[द्य]- २५
 लिङ्गम् । कस्य ? इत्याह—सामान्य इत्यादि । सामान्याभावतत्त्वम् आदिर्यस्य अव-
 यव्याद्यभावस्य, तस्य व्यभिचारादिति मन्यते । तस्यापि पक्षीकरणाददोष इति चेत्, अत्राह—
 तु शब्दः शिरः[ः]कम्पे । तदभावं स्वलक्षणाभावं किं तु साधयेत्] तत्साधने सर्व-
 व्यवहारविलोप इति भावः ।

कारिकायाया (का) व्याख्यातुमाह—चक्षुर्बुद्धेः इत्यादि । अतदाभासत्वेऽपि अस्वलक्षणा- ३०
 भासत्वेऽपि यदि स्वलक्षणं विषयः शब्दबुद्धेः (शब्दबुद्धेः) किं न स्यात् भवेदेव स्वलक्षणविषयः ।

(१) अन्यथा क्षणक्षयानुमानवैयर्थ्यं स्यात् । (२) § एतदन्तर्गत पाठो द्विलिखित ।

तत्र पुच्छम्—“शब्देनाभ्यापृताक्षस्य” इत्यादि । स्वच्छने क्षात्रेन्द्रियज्ञानयोः न प्रतिमास-
मेवोपस्थित, तथापि अभ्युपगम्य उच्यते स्पष्टेतर इत्यादि ।

प्रकृतगुणसंहरन्नाह—तत्र इत्यादि । परमपि परस्त्रीयत्वे तु वाविषं दर्शयन्नाह—तथा च
इत्यादि । [तथा च वे] नैष च प्रकारेण प्रत्यक्षेण विपयीक्या स्पृशामय व्यक्तिर्विशेषः प्रत्यक्ष
व्यक्तिः तस्याः सकाशात् तत्त्वान्यताम्यामवाप्यत्वम् । केयम् ? इत्याह—स्वलक्षणानाम् ।
'तदहेतु(त)स्ये' इत्यादिना हेतुन्तरं पुनरपि रूपमन्नाह—साधारणत्वात् सामान्यस्य अवस्तुत्वे
अस्तीक्रियमाणे । किम् ? इत्याह—स्पृष्टस्य इत्यादि । अस्य अन्यत्रातिदेशं कुशन्नाह—ए ही वे
(एतेन इ)त्यादि । लिङ्गन्तरं रूपमपि अर्थक्रियाम् इत्यादिना । पुनरपि लिङ्गान्तरं नियच्छे—
[५६४क] सङ्घेत् इत्यादिना ।

एतदपि कुतः ? इत्याह—स्वलक्षणाम् इत्यादि ।

[स्वलक्षणमनिच्छेयमसिद्धितमित्यपि ।

मिथ्यार्थनिच्छयैकान्तात् किल तच्च प्रपद्यते ॥१९॥

स्वलक्षणविषयं व्यवसापयेत् । क्वश्च एतदुभयं तत्त्वं परमाद्यतः असदर्थज्ञाना-
विशिष्टप्रत्ययग्राहत्वात् ? नन्वयम् असदर्थज्ञानस्वलक्षणेपु मयन् कर्षं सामान्यामार्थं
साधयेत् ? साधयन् वा कर्षं स्वलक्षणामार्थं न साधयेत् ? उभयत्र 'अयमपरोऽस्य
दोषोऽस्तु न पुनः स्वलक्षणेऽप्यस्तीत्येतावता प्रकृतं साधयेत् म्यमिचारात् ।]

स्वलक्षणं परपरिकल्पितपरमाणुसमयम् अनिच्छय(अनिच्छेय)मविकल्पपरिच्छे-
यम् इति असदविषयमार्थं निश्चितमित्यपि मिथ्यार्थनिच्छयैकान्तात् किल तत्त्वं
प्रपद्यते सौगतः ।

कारिका विहृण्वन्नाह—स्वलक्षणविषयम् इत्यादि व्यवसापयेत् इति पर्यन्तं सुगमम् ।
कर्षं च ? न कर्षं चिद् एतत् स्वलक्षणविषयमविकल्पकम् असत्सामान्यविषयं विकल्पज्ञानम्
इत्युभयं तत्त्वं परमार्थः वा(र्धत)) इत्याह—असदा(ह) र्षं इत्यादि (१) दृष्टान्तः । नन्वेतन्नि-
वर्तनमसिद्धम्, सामान्यस्याप्यभावे नस्मात् असदर्थज्ञानाविशिष्टा(ध)प्रत्ययमाहात्वादिस्वयं हेतुः,
स च स्वलक्षणे सत्यप्यपि उभाभे न किञ्चित् स्यात् तत्राह—अनन्वयम् (नन्वयम्) इत्यादि ।
अयम् अनन्वयोऽप्ये हेतुः असदर्थज्ञानस्वलक्षणेपु असन्नर्था पत्न्य उच्यते ज्ञानं वेपु ताभि
ततोऽप्यानि स्वलक्षणानि वेपु मयन्(न्) कर्षं सामान्यामार्थं साधयेत् ? साधयन् वा सामान्या
मार्थं कर्षं परस्वलक्षणामार्थं न साधयेत् । कुतः ? इत्याह—उभयत्र इत्यादि इति नैयायि
कारिः अप्र एतदमाह—अयमपरोऽस्य सौगतस्व नानेकान्तबाधिनः दोषोऽस्तु न पुनः

(१) “वच्छात्र—सद्वेकभ्यापृताक्षस्य तुदाद्यप्रतिमाद्यत् । अर्धत्वं दृष्टविधेति”—अथोदिति

५ । इहोऽप्येव—“अन्वेनाभ्यापृताक्षस्य” अर्धत्वं दृष्टविधेति तदभिर्वैकल्प्यं वैदक्यम् ।—अप्यपि
दी ५ ५२५ । (२) ‘सामान्यात्’ इति धर्मशास्त्रे ।

स्वलक्षणेऽस्ति इत्येतावता प्रकृतं सौगतं साधयेत् । कुतः ? इत्याह—अव्यभिचारात् जैनस्य उभयभावं साधयतीति भावः ।

न च जैनप्रसिद्धस्य सामान्यस्य असदर्थज्ञानाविशिष्टप्रत्ययग्राह्यत्वम्, इत्याह—स्थूल इत्यादि । [५६५क] ।

[स्थूलस्यैकस्य ज्ञानस्य मिथ्या तत्त्वव्यवस्थितिः ।

कथं मिथ्याविकल्पैः स्यात् स्वांशमात्रावलम्बिभिः ॥२०॥

इन्द्रियार्थविकल्पबुद्धिः परमार्थतः स्थूलैक[तत्त्वम्] इन्द्रियार्थसन्निकर्षमाश्रित्य, बहिरर्थग्राहित्वात् स्वयं ग्राह्याद्याकारां स्वसंवित्तिं वा व्यवस्थापयन्ती कथं भ्रान्तिर्नाम ? सामान्यस्य च...

स्थूलस्यैकस्य घटादितत्त्वस्य ज्ञानं तथा(स्य) मिथ्यातत्त्वव्यवस्थितिः । १०
कथं मिथ्याविकल्पैः स्यात् । किंभूतैः ? इत्याह—स्वांश इत्यादि । निर्विकल्पनिषेधात् न तैः स्यादिति ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—इन्द्रियार्थ इत्यादि । विकल्पबुद्धिः सामान्यबुद्धिः कथं भ्रान्तिर्नाम ? किं कुर्वती ? इत्याह—व्यवस्थापयन्ती परमार्थतः । किम् ? इत्याह—स्थूलैक [तत्त्वम्] इत्यादि । कुतः ? इत्याह—इन्द्रियार्थसन्निकर्षमाश्रित्य बहिरर्थापेक्षया इदमुक्तम् । अन्तरङ्गा-
पेक्षया आह—स्वसंवित्तिम् आत्मसंवेदनं साध्य(ध्य) व्यवस्थापयन्ती कथं भ्रान्तिर्नाम ? किंभूताम् ? इत्याह—ग्राह्य इत्यादि । न तत्त्वतः तथा स्वसंवित्तिः, केवलं भ्रान्त्या तथावभासते, तदुक्तम्—*“अविभागोऽपि बुद्ध्यत्मा” [प्र०वा० २।३५४] इत्यादि । बहिरर्थग्राहित्वात् कारणात् । किम् ? इत्याह—स्वयम् इत्यादि । परत्र विपर्यय दर्शयन्नाह—सामान्यस्य च इत्यादि ।

तदेव दर्शयन्नाह—प्रत्यक्षम् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षं मतं न स्यात् कथं सामान्यगोचरम् ।

अर्थाकारं समं पश्यत् कार्यकारणस्वार्थयोः ॥२१॥

विषयविषयिणोः सदसत्सारूप्यैकानुभवलक्षणं तत्प्रत्यक्षबुद्धेः तत्सारूप्यव्यतिरेकेण यदि अर्थदर्शनं चेत् ; तेन तद्व्यवधानात् सन्निकर्षादिवत् साधकतमतैव मा भूत् । २५
तत्पुनः सारूप्यं संवित्तेरेवानुभूतं रूपं नार्थस्येति कुतः अर्थोपलब्धिरन्यत्रोपचारात् । न चैतत् कार्यकारणभाव एव स्यात् यतः तत्रैव तद्भावात् समकालभाविनो भविष्यतो वा दर्शनं न भवेत् । न चैवं यमलकवदविसंवादो न स्यात् । तदेतत् ज्ञानं त्रिकालविषय-सारूप्यं कुतः कारणस्यैव विनियम्येत यतः विकल्पज्ञानवत् सामान्यगोचरं न स्यात् । न चैकरूपेण अनेकार्थानुकरणं विरुद्धम्, संचितालम्बनतोपगमात् पञ्चविज्ञानकायानाम् । ३०

(१) 'स्वांशमात्रावलम्बिभि' इति भावः । (२) ग्राह्यग्राहकाद्याकाराम् । (३) ग्राह्याद्याकारा । (४) 'विपर्यासितदर्शनै । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ।' इति शेषः ।

कायब्रह्मात् प्रत्येकं संचितालम्बनत्वमेव इति चेत् ; न ; स्पूलैकप्रतिमासाविरोधात्, सन्तानान्तरत्वात्]

प्रत्यक्षं सामान्यगोचरं कथं मतम् अभ्युपगतं सौगतस्य न स्याद् भवेदेव । किं कुर्वत् ? इत्याह—पह्यपत्तु(त्) किम् ? इत्याह—अर्थाकारं समं सत्ताम् । कपोः ? स्वार्थयोः ।

५ किंमूतयोः ? इत्याह—कार्यकारणयोः यथासंख्येन ।

कारिका विवृण्वन्ताह—[विषय]विषयिणो* इत्यादि । सदसत्सारूप्यैकानुमयलक्षण पर्यन्तं गतार्थमसङ्गत् । अत्यानभ्युपगमे वृत्तमाह—तत्रत्यप्रवृत्तिः(द्वेः) इत्यादि । तस्य स्वलक्षणस्य या प्रत्यक्षवृत्तिः तस्याः तत्सारूप्यव्यतिरेकेण यदि अर्थादर्शनं निराकरेण ज्ञानेन योग्यताबलाद्येव अर्थसाक्षात्करणं तेन तद्वत्त्वेन तद्वत्त्व(तद्वत्त्व)व्यपानात् [५६५ अ] सभि

१० कृपादिवत् साधकत्वमर्तव्यं मा भूत् , ततः किं सारूप्यकल्पनया ? सारूप्यमेव साधकत्वमभिवि-
चत् अत्राह—तत्पुनः सारूप्यं ज्ञानार्थयोः सादृश्यं संचितोरेव(संचितोरेव) रूपं स्वभावः
अनुभूतम् । एवकारपठं दर्शयति—नार्थस्य तद्रूपमनुभूतमिति । कुतः ? इत्याह—कुतः
इत्यादि । कुतः प्रमाणात् परस्य अर्थोपलब्धिः न कुतश्चित् अन्यत्रोपचारात् । तत एव तदुप-
लब्धिर्वधा चैत्रमित्ययोः चैत्रदर्शनाच्चैत्र[सदृशे मित्रे] दर्शनोपचारः ।

१५ एतदुक्तं भवति—उभयदर्शनात् सारूप्यप्रतिपत्तिर्यथा चैत्रमित्ययोः, न च परस्य अर्थोपलब्धिः
तत्कथं तद्वत्सारूप्यप्रतीतिः उपचारात् ? इति त्वभ्युपगम्य पठम्, न भावतैः । नहि अदृष्ट-
मित्यर्थं दर्शनमुपचारतः चैत्रे भवति । तदुपलब्धिः कृपाचारदेव तु इति चेत् अत्राह—न चैतत्
सारूप्यं कार्यकारणभावे एव स्यात् अपि तु तदभावेऽपि र्थमलङ्कारोरेव स्यादिति भावः, यतः
तत्रैव तद्भावात् समकालभाविनोऽर्थस्य अभिप्रेततो वा दर्शनं न भवेद् भवेदेव । तथा च
२० म द्या क र स्व कुतो मौमिन्यं च वर्तनात् प्रत्यक्षं प्रमाणं स्यात् ?

ननु अकारण्येन सारूप्ये अविर्तबाधो न स्यादिति चेत् अत्राह—न चैवम् अविर्तबाधो
न स्यात् भवेदेव यमलक्षयत् ।

प्रकृत्यनुपसंहरत्राह—सुद् इत्यादि । यत एव तत्तस्माद् एतन्नीलायाकारं ज्ञानं त्रिकाल-
विषयसारूप्यं त्रयः कालो विषयो यस्य सारूप्यस्य तद्विभूतसम्भव (तत्तत्तत्) कुतः कारणस्यैव
२५ विनियम्येत यतो [५६६ अ] विनियमाद् विकल्पज्ञानवत् सामान्यगोचरं न स्यात् भवे-
देव । कथमेकस्य त्रिकालगोचरार्थानुकरणमविरुद्धमिति चेत् ? अत्राह—न चैकस्वरूपेण एकस्य
भावेन ज्ञानेन अनेकादानुकरणं विरुद्धम् । कुतः ? इत्याह—संचितालम्बनोपगमात् ।
संचिता[ः] सभिवेद्यविद्यपदिष्टिः परमाणव आलम्बनं येषां तेषां भावः तथा तस्या उप-
गमात् । केषाम् ? इत्याह—पञ्चविज्ञानकायानाम् बहुपरिज्ञानसमूहान्यम् * "संचिता

(१) वागप्रकारत्वं । (२) परमार्थता । (३) विद्यम् अत्रावका उदयत्वं । (४) सदृशत्वयोः । (५) "कतो
मायार्थविषयं प्रमाणान्तरापीक्षम् । प्रमाणमप्यारोपेण व्यवहाराद्यधीयते ॥"—य चार्थोपलब्धि ५ ।
(६) अकारण्यमेव अर्थेव ।

लम्बनाः पञ्च विज्ञानकायाः” इति राद्धान्तात् । एवं मन्यते—यथैकज्ञानम् समानकालमनेक-
मर्थमनुकरोति तथा भिन्नकालमपि इति निराकृतमेतत्—*“वर्त्तमानमात्रवृत्तिः अक्षाणाम्”
इति^१ ।

ननु ज्ञानसमूहः संचितालम्बनः, प्रत्येकं तु ज्ञानम् एकैकपरमाणुनिष्ठम् । तदाह—काय-
ग्रहणात् इत्यादि । समूहाभिधानात् प्रत्येकं संचितालम्बनत्वमय(मेव) ज्ञानानाम् इत्येव (व) ५
चेद्; अत्रोत्तरमाह—न इत्यादि । न इति परपक्षप्रतिश्लेषे । कुतः ? इत्याह—स्थूलैकप्रति-
भास(सा)विरोधात् । निर्दर्शनमाह—सन्तानान्तरवदिति । शेषमत्र चिन्तितम् ।

सारूप्यवशादर्थग्रहणे दूषणान्तरमाह—एकार्थं इत्यादि ।

[एकार्थसन्निकृष्टाक्षहृष्यन्योऽन्यवीक्षणम् ।

अन्योऽन्याकारसंवित्त्वान्नो चेन्नैकार्थवीक्षणम् ॥२२॥

१०

सहैकार्थोपनिबद्धदृष्टीनां यथार्थानुकरणं तथा अन्योऽन्यानुकरणमवश्यम्भावि,
ततोऽर्थोपलब्धिरिव अन्योऽन्योपलब्धिः विषयरूपतैव [यतो ग्रहणकारणम्] । नाकारणं
[विषय इति चेत् ;] न तर्हि अर्थसारूप्यम्, सत्यपि तस्मिन् प्रामाण्यव्यभिचारात्, आल-
म्बनाभिमतात् कारणाच्च संवित्तिर्न वै विशेषान्तरं प्रतिलभते अन्यत्र तदाकारानुकरणात् ।
तत्पुनः नीलतयेव जडात्मनापि सुतरां सारूप्यम् । तज्जन्मसारूप्यलक्षणं व्यभिचरति १५
समानार्थदर्शनानानैकसन्तानेषु संभवात् । तदध्यवसायहेतुत्वं च । क्वचित्...]

एकस्मिन् नर्त्तकीलक्षणे अर्थे सन्निकृष्टानि ससृष्टानि अक्षाणि यासा [दृष्टीनां]
दर्शनानां तासाम् अन्योऽन्यवीक्षणं । कुतः ? इत्याह—अन्योऽन्याकारसंवित्त्वात्

(१) द्रष्टव्यम्—पृ० २५ टि० १० । (२) तुलना—“योग्यदेशस्थितेऽक्षाणा वृत्तिर्नातीतभाविनि । तदाश्रित
ष विज्ञान न कालान्तरभाविनि ॥”—प्र० यातिं काल० पृ० २४६ । (३) अत्राय पूर्वपक्ष —“तस्माच्चक्षुश्च
रूप ष प्रतीत्योदेति नेत्रधी । (३।१९०) भिन्नकाल कथ प्राद्यमिति चेद् प्राद्यता विदु । हेतुत्वमेव युक्तिजा
ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यनुकुर्युदेति यत् । तत्तेनाप्यत्र तद्रूप गृहीतमिति चोच्यते ॥
(३।२४७-४८) अर्थेन घटयत्येना न हि मुक्तवार्थरूपता । तस्मात् प्रमेयाधिगते साधन मेयरूपता ॥”
—प्र० वा० ३।३०५ । (४) “न तज्जन्म न ताद्रूप्य न तद्व्यवसिति सह । प्रत्येक वा भजन्तीह प्रामाण्यं
प्रति हेतुताम् ॥”—लघी० श्लो० ५८ । “तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि सचेद्यलक्षणम् । सवेद्य स्यात् समानार्थं
विज्ञान समनन्तरम् ॥”—प्र० वा० ३।३२२ । (५) पूर्वपक्ष —“अविकल्पमपि प्रत्यक्ष विकरपोत्पत्तिशक्तिमत् ।
नि शेषव्यवहाराद् तद्द्वारेण भवत्यत ॥”—तत्त्वस श्लो० १३०६ । (६) “न केवल विषयवलात् दृष्टे-
रूपत्ति अपि तु चक्षुरादिशक्तेश्च । विषयाकारानुकरणाद् दर्शनस्य तत्र विषय प्रतिभासते न पुन करणम्
तदाकारानुकरणादिति चेत्तर्हि तदर्थवत् करणमनुकर्तुमर्हति न चार्थं विशेषाभावात् । दर्शनस्य तज्जन्मरूपावि-
शेषेऽपि तदध्यवसायनियमाद् यद्विषयविषयत्वमित्यसारम्, वर्णादाविव उपादानेऽन्यध्यवसायप्रमङ्गात् ॥”
—अष्टश०, अष्टम० पृ० १८८ । प्रमेयक० पृ० १०८ । सम्मति० टी० पृ० ५१० । “ताद्रूप्यस्य समानार्थं
तदुत्पत्ते इन्द्रियादिभि तद्द्वयस्य समानार्थसमनन्तरप्रत्ययै, तद्विषयस्य शुक्ले शब्देऽपि पीताकारज्ञानेन
व्यभिचारात् ॥”—प्रमेयरत्नमा० २।१। प्र० मी० पृ० २० । प्र० नय० ४।४७ । रत्नाकराव० ४।४७ ।

परस्परसदृशत्वात् नो भवेत् न यदि परस्परबीक्षणं तासा नैकार्थवीक्षणम् एकस्यार्थस्य मह
न भवेत्, तत्रापि सारूप्यमेव [५६६ ज] महणकारणं तेषु व्यभिचारीति भावः ।

कारिका विदुष्वन्नाह—सह एकार्थोपनिबद्धदृष्टीनाम् इत्यादि । सह युगपत् एव
स्मिन्नर्थे उपनिबद्धा दृष्टयो येषां तेषां पुरुषाणां यथावर्तानुकरणं तथा मन्योऽप्यानुकरणं
५ मपभ्यंभाषि ततोऽर्थोपलम्बिरिव अन्माऽन्योपलम्बिः । कुतः ? इत्याह—विषयरूपते
इत्यादि ।

परमतमासङ्गे—“नाकारणम्” इत्यादि । अप्र वृत्तमाह—न तर्हि अर्थसारूप्य
इत्यादि । कुतः ? इत्याह—सत्यपि तस्मिन् अर्थसारूप्ये प्रामाण्यव्यभिचारात् एवम्
(वक्तव्या) येन ।

१० ननु सारूप्यमात्रं तद्व्यभिचारः, कारणञ्च तद्विशेषोऽव्यभिचारी जायत इति चेत्
अत्राह—कारणाच्च हेतोरपि । किंभूतात् ? आलम्बनाभिपत्तात् अनेन समानन्तरादिनिवृत्तस्य
संविधित्त्वं वै नैव विदुष्वन्तरं प्रविलम्बते अन्वयं तदाकारानुकरणात् कारणा[त्]करणमे
विश्लेषे समत इत्यर्थः । भवत्वेवमिति चेत् अत्राह—तत्पुनः इत्यादि । नीलतथैव दा(नडा),
त्यनापि सारूप्यम् इति स्वतराम् (सुतराम्) इत्यनेन दर्शयति । अ(तज)न्मादिकर्मा

१५ व्यभिचारपन्नाह—त[त्]स्मिन्नेत्यादि । कुतः ? इत्याह—समानार्थं इत्यादि । समानाः सदृशोऽर्थो
येषां दर्शनानां तानि तयोक्तानि दर्शनानि तेषां नानैकसन्तानाः तेषु संभवात् समान्यर्थदर्शनान
सन्तानेषु संभवात् तज्जन्मसारूप्ययोः । तथाहि—पितृवृत्तरीयात् जायमानमपत्यस्तरीयं तथा कृश
पितृवृत्तरीयात् तथा तच्छेवसोऽपत्यवित्तं कृशवित्तवृत्तरीयात् अमुपलम्ब्यते, [५६७क] अन्वजनकयो
प्रायेण समानरथीगादिषित्तव्यवहारप्रसिद्धेः । न चापत्यवित्तं जनकचेवसि प्रमाणम्, इतरञ्च

२० प्रकृतपुरुषस्य पदवित्तप्रवक्ष्या इति व्याहृतमेतत्—“शरीरप्रत्यक्षत्वेऽपि न बुद्धिः प्रत्यक्षा,
युद्धिविकल्पं संशयात्” इत्यादि । तथा, समानार्थदर्शनैकसन्तानेषु विना तेषु (स्मिन्नेषु)
संभवात्तयोः । तथाहि—[नीलत्वं नीलज्ञानं तस्माच्छापरयपदपि] नीलज्ञानानि जायन्ते तद्रूपाणि,
न च तानि तत्रै प्रमाणम्, बहिल्लताऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

स्यानन्तरम्—तेभ्यो” अन्वैव न तद्रूपता अत्रापि(अर्थेऽपि) ”सा म भवेत् । दृश्यते नीलतया
२५ इति चेत् बोधरूपतया बोधवपि इति समानम् । ”तावन्मात्रेण भवतु न नीलतया इति चेत्
न अन्तेन जन्मजनकमात्रप्रसङ्गात् । तथा, पूर्वज्ञानम् अन्तरस्य बोधरूपतया जनकं न मीलरूपतया
तथा उत्तरं तथैव जन्मवा(जन्मं स्यादिति) यथा बाभात् तद्रूपता तथा नीलवादि (नीलवापि)
स्यात् । अर्थस्य वैचर्यमिति चेत् साधकत्वेऽपि पूर्वज्ञानानि तद्रूपाणि । यदि वा, नैकस्य
नानाकारानुकरणं विकल्पम् इत्युक्तम् कथमन्यथा सर्ववर्तिज्ञानम् अक्षेपनीयकारणानुकारि

(१) दृश्यते । (२) सारूप्यम् । (३) विषय इति चेत् । प्रथमदृ- १८ ति । (४) सा-
व्यभिचारः । (५) अद्वितीयं सहकार्यवित्तव्यवहारी प्राज्ञी । (६) तज्जन्मसारूप्यजन्यं व्यभिचारसिद्धिः ।
(७) विदुष्वन्तः । (८) नमात्राद्विदुष्वन्तित्वात् । (९) अन्वजनकयोः । (१०) पूर्वज्ञानानि ।
(११) पूर्वज्ञानानि । अन्वैव अन्तरप्रवृत्तमात्रं न तद्रूपता । (१२) तद्रूपता । (१३) बोधरूपतया ।

भवतो भवेत् ? यदि मतम्, आद्यं नीलज्ञानं पूर्वनीलज्ञानमन्तरेण जातं तन्न तस्य नीलता पूर्वज्ञान-
नीलताकृता, तथा अन्यत्रापि इति, तन्न सारम्, यतः यथासंभवं हेतुफलभावात् । ततः
स्थितम्—तज्जन्मसारूप्यलक्षणं व्यभिचरतीति । तदव्य(तदध्य)वसायसहितं न तथा
इति चेत्, अत्राह—तदध्यवसायहेतुत्वं च तस्य अर्थाकारज्ञानस्य व्यवसायकारणत्व च
व्यभिचरति । कुतः ? इत्याह—कश्चिद् इत्यादि ।

[५६७र] नन्वेवंत्रहिरर्थस्य अग्रहणमेव प्रकारान्तरासभवादिति पायसे घृतप्लवः सौगत-
जनस्य इति चेत्, अत्राह—प्रत्यर्थनियता इत्यादि ।

[प्रत्यर्थनियता बुद्धिः प्रत्यर्थविषया सती ।

तज्जन्म[सारूप्यतदध्यवसायेषु सत्स्वपि] ॥२३॥

तथा च समानेऽपि अर्थग्रहणे अकारणं चार्थं विषयीकुर्वतो न कश्चिद् व्याघातः । १०
संवादस्य...प्रत्यक्षस्यापि व्यतीतस्य अप्रतिभासनात् । अनागतार्थस्य संप्रत्यभावेऽपि
विषयतोपपत्तेः अविशंवादः व्यवहारात् । अक्षशब्दज्ञानयोः स्वार्थप्रतिपत्तिं प्रति नान्तर-
मुत्प्रेक्षामहे । प्रतिभासभेदस्य वस्तुभेदकत्वाभावात् ।]

प्रत्यर्थनियता बुद्धिः । किंभूता ? इत्याह—प्रत्यर्थ इत्यादि । केपु सत्स्वपि ?
इत्याह—तज्जन्म इत्यादि ।

कारिकार्थं दर्शयति—‘समानेऽपि’ इत्यादिना । तथा च तेन प्रकारेण अर्थग्रहणे सति
अर्थग्रहणेऽकारणं च अर्थं विषयीकुर्वतः संवेदनस्य न कश्चिद् प्रत्यक्षादिवाधलक्षणो व्याघातः ।
संवादो न स्यादिति चेत्, अत्राह—संवादस्य इत्यादि । प्रतिपादितमेतत् । तथापि स्वकारण
एवाऽविसंवाद इति चेत्, अत्राह—प्रत्यक्षस्यापि इत्यादि । व्यतीतस्य ज्ञानात्मनि अप्रति-
भासनात् सारूप्यनिषेधात् भाविकारणनिराकरणादिति भावः ।

ननु भविष्यदर्थविषया बुद्धिर्निर्विषया, तत्काले तदर्थस्यासंभवेन तत्राप्रतिभासनात्,
तदस्याः कथमविसंवाद इति चेत् ? अत्राह—अनागतस्य इत्यादि । अनागतस्य अर्थस्य मरणादेः
संप्रति अरिष्टादिकाले अभावेऽपि विषयतोपपत्तेः अरिष्टलिङ्गजनितबुद्धिगोचरतोपपत्तेः अवि-
संवादः । कुतः ? इत्याह—व्यवहार इत्यादि ।

ननु भावी चेत् मरणादिः कथं प्राक्प्रतिभासगोचरः ? प्रागनुत्पन्नः ‘भावी’ इत्युच्यते, २५
अनुत्पन्नश्च खरविषाणवत् न तद्गोचरः, इतरथा [५६८क] न भावी, वर्तमानघटादिवत्,
ततो भविष्यदर्थबुद्धिर्निर्विषया इति चेत्, अत्राह—अक्ष इत्यादि । अक्षशब्दयोः कार्यभूते वस्तुज्ञाने,
शब्दज्ञानग्रहणम् उपलक्षणम् तेन अनागतविषयम् अविशदं सर्वं विज्ञानं गृह्यते । तयोः स्वार्थ-
प्रतिपत्तिं प्रति नान्तरं भेदमुत्प्रेक्षामहे । एव मन्यते—यथा भविष्यदर्थः तद्बुद्धिकाले नास्ति,

(१) अनुकूलविकृतपोत्पाद तदध्यवसाय । (२) व्यभिचरतीति । (३) शुक्ले शङ्के पीतकारज्ञानादुत्प-
न्नेन समनन्तरज्ञानेन व्यभिचरतीति । (४) भविष्यदर्थस्य ।

तथा प्रत्यक्षार्थः तदेषे नास्ति । नहि प्रत्यक्षपरिच्छेदाः अर्थाः सर्वे तदाकारे व्याप्तानि व्यवहृताः । अतदेषाः परिच्छिद्यन्ते नास्तत्काशा इति किञ्चो विभागः ? भाविनोऽपि स्वकाशसत्त्वप्रतिपेदा, अन्यथा वर्तमानो भवेत् । सोऽपि किंचित्पेश्व भावीति । ननु किमुच्यते—‘नान्तरमुच्यते’—‘नान्तरमुत्प्रेक्षामहे’ इति ? यावदा बिसरेतराकृतं तद्वक्ति इति चेत् अत्राह—प्रतिमासमेह १ इत्यादि ।

स्याम्मतम्—शब्दज्ञानस्य नाविद्यत्वात् निर्धिषयत्वमुच्यते, किन्तु तद्व्याप्तसामान्यस्य अवस्तुत्वात् तद्व्यवसर्षप्रत्यवत्वविवेति तत्राह—स्वकारण इत्यादि ।

[स्वकारणस्वच्छक्षणस्याप्यन्तर्षद्विर्विकल्प्यवत् ।

परमार्थाविसंधावि न प्रत्यक्ष न लौकिकम् ॥२४॥]

१० प्रमाणाविसंवादकत्वं यथातत्त्वं युक्तम्, प्रतिपन्नमिप्रायाणामप्रतिष्ठानात् । तदनु क्तयो स्वमतव्यापातात् । धर्मः तत्त्वतः । परम्परया; नधानर्षविपरीतविकल्पैः तत्त्वम्बव स्यापनम् । केषांचिन्मिध्यास्त्रेऽपि कश्चित् केनचित् तत्त्वम्बवसाय इत्यपि मिध्या विकल्पात् कृतस्तत्त्वप्रतिपत्तिः ? यतः स्वच्छक्षणम्बवस्याऽविसंधादः । तत्र विप्रतिपत्ते । नापि विकल्पकम्, परमायता अतद्विपयत्वात् । तत्र एवाविकल्प्यज्ञानं न व्याख्यात्रमि १५ प्रायेणापि अविसंधादकम् । बहिः यथा]

स्वकारणं तत्त्वच्छक्षणं च इति तस्यापि विकल्प(ल्प्य)वत् सामान्यवत् अवसर्षप्रत्यवविषयत्वमवगन्तव्यम् । तत्राह—परमार्थ इत्यादिना । परमार्थः द्विविकल्पित-परमातुरूपः तदविसंधावि न प्रत्यक्षम् उच्यमानात्, अत एव न लौकिकम् । कृतः ? इत्याह—अन्तर्षद्वि इत्यादि ।

१० कारिकाधर्ममाह—प्रमाण इत्यादिना । तदविसंधादकत्वं [यथातत्त्वं] तत्त्वान्वतिक्रमेण युक्तम् उपपन्नम् । प्रतिपन्नमिप्रायाणिति चेत् अत्राह—प्रतिपन्नमिप्रायाणामप्रतिष्ठानात् तथा (यथा)तत्त्वं युक्तमिति [५६८ ख] तदनुक्तव्य(वि) प्रतिपन्नमिप्रायाणुकरणेन स्वयतव्यापा तात् । तत्राह—धर्म इत्यादिना । अस्तु यथातत्त्वं तद्विति चेत्; अत्राह—तत्त्वत इत्यादि ।

सम्बन्धिकात्वाद् विकल्पबासनाप्रबोधः, ततो विकल्पः तस्मात् तत्त्वम्बवत्त्वा इति अतो १५ विकल्पात् सेति चेत् अत्राह—परम्परया इत्यादि । भवतु तत् तेषामेव इति चेत्, अत्राह— न धानर्षविपरीतविकल्पैः तत्त्वम्बवस्यापनम् । तेषोऽपि परम्परया वस्तुपतिकल्पेभ्यस्तद् बन्धत्वापनमिति चेत् अत्राह—मिध्यास्त्रेऽपि इत्यादि । मिध्यास्त्रेऽपि केषांचित् विकल्पान्तं तत्त्वम्बवसाया कर्षचित् केनचित् परम्पर्यप्रतिकल्पप्रकारेण इत्यपि एवमपि मिध्या, विकल्पात् कृतः तत्त्वप्रतिपत्तिः यतो वस्याः तत्त्वप्रतिपत्तेः अनुमानभास्त्रेः सत्काशात् १० स्वच्छक्षणम्बवस्याऽविसंधादः । ‘यतः’ इति बाधेपे, नैव स्वात् । एवं मन्वते—विकल्पस्य कस्य

चित् परम्परया अर्थप्रतिबन्धो न तावदविकल्पात्, तेन विकल्पाविषयीकरणात्, ततः तत्त्वात् सिद्धे(तत्त्वासिद्धे)श्च क्षणश्रयादिवत् । नापि विकल्पा[त्] निर्विषया[त्], तस्यापि तदन्तरात् प्रतिबन्धसाधने अनवस्था । अथ एकेन विकल्पेन अन्यस्य तेन प्रतिबन्धः साध्यते, अन्योऽन्य-सश्रयः । एतेन विकल्पात्मवेदनात् तत्सिद्धिर्निरस्ता, तेन अर्थापरिच्छेदादविकल्पदोषाच्च इति ।

प्रकृतं निगमयन्नाह—तत्र इत्यादि । कुतः ? इत्याह—विप्रतिपत्तेः विकल्प इति सम्बन्धः । ५
यदि वा, विकल्पापेक्षया विपरीता विरुद्धा वा प्रतिपत्तिः तस्या इति । विकल्पकं स्वलक्षणतत्त्वा-
विसंवादि स्यादिति चेत्, अत्राह—नापि [५६९ क] इत्यादि । कुतः ? इत्याह—अतद्विषय-
त्वात् स्वलक्षणतत्त्वाविषयत्वात् विकल्पकस्य परमार्थतः, कल्पनया केवलं परं स्यात् व्याख्या-
त्रभिप्रायवशादविकल्पकं तदविसंवादि इति चेत्, अत्राह—तत् एव विकल्पस्य अतद्विषयत्वादेव ।
यदि वा, विकल्पे विप्रतिपत्तेरेव अविकल्पप्रतिपत्तेरेव अविकल्पज्ञानं व्याख्यात्रभिप्रायेणापि १०
नाविसंवादकम् । कुतः ? इत्याह—ब्रह्मिः इत्यादि । तदपि कुतः ? इत्याह—यथा इत्यादि ।
एतदेव समर्थयमानः प्राह—प्रत्यक्षमित्यादि ।

[प्रत्यक्षं निश्चयापेक्षं न प्रमाणं स्वलक्षणे ।

सन्निधानेतराभ्याञ्च प्रतिभासभिदा धियः ॥२५॥

प्रत्यक्षं सर्वतो व्यावृत्तं वस्तु गृह्णदपि अनीलादिसमारोपं व्यवच्छिनत्ति, १५
सामान्यं तन्नैतत् प्रत्यक्षं न चानुमेयम् । न च कार्यकारणयोः विषयविषयिणोः
विनष्टेतरयोः प्रतिभासाविशेषात् । नापि विज्ञप्तिमात्रे एतल्लक्षणम्, स्वप्नादौ तल्ल-
क्षणाभावप्रसङ्गात् । सत्यपि स्वप्नादौ कथं तदा चित्तचैतानां प्रत्यक्षत्वम् ? कथं च
न स्यात् ? निरंशतत्त्वस्य स्पष्टप्रतिभासाभावात् तद्व्यवच्छेदानिर्णयाच्च यतः *‘सर्वे’
[प्र० वा० ३।३९] इत्यादि भवेत् ।] २०

प्रत्यक्षं स्वलक्षणे न प्रमाणं किन्तु सामान्ये । कुतः ? इत्याह—निश्चयापेक्षं
यतो निश्चये स्वसामान्ये, इतरथा क्षणिकत्वानुमानमनर्थकमेव । तदपेक्षमपि स्वलक्षणे प्रमाणम्,
तर्हि तदपेक्षा(क्षय) यौगः । तन्निरपेक्षमेव प्रमाणमिति चेत्, अत्राह—सन्निवे(धान)
इत्यादि । स्वलक्षणस्य यत् सन्निधानं यच्च इतरदसन्निधानं ताभ्यां धियः प्रत्यक्षबुद्धेः
प्रतिभासभिदा च न तदाकारासान (कारज्ञान) इत्यर्थः । २५

कारिका विवृण्वन्नाह—सर्वतः सजातीयाद् विजातीयाद् व्यावृत्तमपसृतं वस्तु गृह्णदपि
प्रत्यक्षम् अनीलादिसमारोपं व्यवच्छिनत्ति यत्राशे निश्चयं जनयति इत्यर्थः । यदि तत्रैव
प्रमाणं किं स्यात् ? इत्याह—सामान्य इत्यादि । यत एव तत् तस्मात् नैतत् स्वलक्षणं प्रत्यक्षं
न चानुमेयम् प्रत्यक्षाभावे अनुमानाभावात् । स्वानुभूते सर्वत्र प्रमाणमिति चेत्, अत्राह—नच
इत्यादि । व्याख्यातम् । एतदपि कुतः ? इत्याह—कार्य इत्यादि । कार्यं ज्ञानं कारणमर्थः तयोः । ३०

(१) ज्ञायते । (२) अविकल्पात् । (३) विकल्पान्तरात् । (४) स्वसवेदन । (५) निर्विकल्पपक्षो-
पक्षिसदोपानुपह्लात् । (६) यौग सन्निकर्षं यौग एव यौगम् । अथवा, यौगामिमत सन्निकर्षं प्रमाणं स्यादिति ।

- किंमूठये । विपयविपयिणोः विपयोऽर्थः विपयि ज्ञानं तयोः विनष्टेश्वरयोः प्रतिभासाविशेष-
पात् । सर्वथा [५६९ख] स्वल्पप्रतिभासादित्यर्थः । तर्हि बहिः स्वल्पज्ञप्त्वा (स्य) विचार्यमाणत्वं
अयोगात्, अन्तः स्वल्पज्ञप्त्वा इति चेत् अत्राह—नापि इत्यादि । विद्यतिरेव गार्थः विद्यति-
मात्रं तस्मिन्मपि न केवळं बहिः, एतत्स्वल्पज्ञप्त्वं यदस्य परपरिकल्पितस्वल्पज्ञप्त्वं स्वल्पं
१५ वर्तनं नापि । नहि ज्ञानपरमाणवः प्रतिभान्वि पुरुषवत् । सुखादितीन्द्रादित्यस्य परेण प्रति-
भासा इह्यते । अन्त्युपगमे वा नीलादिप्रतिभासाः किमसत्य इति चेत्, अन्यत्र कः समाश्वासः ?
इत्यत्र 'तदसत्यता ? प्राज्ञत्वेनावभासनात्, वैमिरिकोपलेभ्यश्चेत्यापिदिति चेत्, अत्राह—
स्वभादादित्यादि । स्वप्न आदिर्यस्य कापकामश्चरिदिभ्रमस्य स तयोक्तः एतत्स्वल्पज्ञप्त्वाभास-
प्रसङ्गाद् विद्यतिवर्तनाभावप्रसङ्गात् नापि समाश्रेयसि तत्स्वल्पज्ञप्त्वा इति । अयमभिप्रायः—
१० यथा विभ्रमे बहिरर्वाभावः, प्रतिभासेऽपि यथा स्वसंवेदनाभावोऽपि । एतत् परसन्तानस्य असत्यो-
ऽपि प्रतिभासनात् एतत् सत्त्वे, अन्यत्र कः प्रहेपः इति विचारितम् । तर्हि प्रतिभासाविशेषपाद-
वाच्यत्वात्कामाविरहात् आमहसावत् (त) स्वप्रादाकल्पयोऽस्ति इति चेत् अत्राह—सद्यपि
(सत्यपि)विद्यमानेऽपि वाद्यार्थे स्वभादौ क्व तदा स्वप्रादिकाळे चित्तवैधानां प्रत्यक्षत्वं
प्रत्यक्षमाहत्वम् ? 'कश्च न स्यात् ?' इति परः वृष्णति । तं प्रत्युत्तरं स्पष्टप्रतिभासा
१५ भाषात् निरस्तस्वस्य इति । हेत्वन्तरमाह—सद्य इत्यादि । तस्य विपरीतापेक्षस्य व्यपच्छे-
दोऽभावः तस्यानिर्भयाच्च यतः स्पष्टप्रतिभासात् [५७०क] तन्निर्भया [ब] ७ "सर्वे"
[प्र०पा० ३।३९] इत्यादि भवेत् । एतः सर्वथा निरस्तज्ञानतत्त्वस्याप्रतिभासनाद् बहिरर्त्वं-
स्य विपरीतस्य प्रतिभासनात् तावन्मात्रं सौम्यस्य तत्त्वं प्रसङ्गमिति भावः ।

७ "यत्रैव जनयेदेनां" तत्रैवास्य प्रमाजता" इत्यत्र पुनरपि पूर्णं सर्वकम्पनाह—

३ पण्णा धियामित्वादि ।

[पण्णां धियां सकृद्भावे विवेकानुपलक्षणात् ।

सकृद्भावेः प्रसज्येत सन्निकल्पमनोभियाम् ॥२६॥

शब्दादिव्यभिमतेषु युगपत्सन्निहितेषु तद्विज्ञानानां क्रमोत्पत्तौ प्रत्येकं पञ्चमि-
र्भयनधानात् प्रत्येकं विच्छेदः प्रतीयेत । भावपक्षस्य [बलीयस्त्वादिति चेत्] स एव
२५ रसाः एतः इति कल्पनायाम् तदन्वयवच्छेदव्यवसायात्मनां सन्निकल्पमनोऽज्ञाना-
नाम् तदविच्छेदप्रतीतौ सहभाषः प्रसज्येत । तत्रैव हि विच्छेदानुपलक्ष्यं युक्तम् तद्
विशेषात् स्पष्टनिर्भासेऽपि एतः तदन्वयवच्छेदव्यवसायात्मनां च सहभाषः प्रसज्येत ।]

वात्पर्यैभिर्मन्त्र कमाऽनन्तरं परस्य अन्त्युपगमः तथा शब्दादिषु युगपत् सन्निहितेषु
तथा पदसुदयो जायन्ते इति । तत्र पण्णां । कासां ? धियाम् रूपरसगन्धस्पर्शशब्दवि-
३० स्पष्टानानां भावे । क्वा ? सकृत् सह । इतः तद्व्यवसायः ? इत्याह—विवेकानुपलक्षणात्

(१) नीलादिप्रतिभासत्वं अन्त्युपगमः । (२) 'सर्वे' भावाः स्वभावेन स्वस्वभावाव्यपत्तिकतेः । स्वभावापर-
मावात्मनां वचनात् व्याहृतिव्यवसायः ॥ "—य वा । (३) विद्यतेऽपि । (४) विविक्तव्यवसायः ।

विवेकस्य कर्कटीभक्षणार्थं धिया कालविच्छेदस्य अनिश्चान । एतद् दूषयन्नाह—सकृद् भावः प्रसज्येत । केपाम् ? सविकल्पमनोधियाम् । समर्थकारणबहुत्वाद् युगपत्कार्यबहुत्वमनिवार्यम्, तथा च *‘‘अश्वं विकल्पयतोऽपि गोदर्शनात्’’ इत्यादि विरुध्यते ।

प०णां धियां सकृद्भावे परकीया युक्तिं दर्शयन्नाह—शब्दादिषु इत्यादि । शब्दः आदिर्येषां रूपादीनां तेषु । किंभूतेषु ? अभिमतेषु युगपत् मन्निहितेषु सत्सु तद्विज्ञानानां शब्दादि-५ धियां क्रमोत्पत्तौ अङ्गीक्रियमाणायाम् प्रत्येकम् एकमेकं प्रति विच्छेदः प्रतीयेत युगपच्छब्दादिप्रतीतिर्न स्यात् । कुतः ? इत्याह—प्रत्येकं पञ्चभिर्व्यवधानात् ।

नैयायिकमतमाणद्वने सौगतः भावपक्षस्य इत्यादि । तत्र दूषणमाह—स एव रस इत्यादि । तत् इत्याद्युपस[हारः] ।

सप्रत्याचार्यः कारिकां विवृण्वन्नाह—इति इत्यादि । इति एवं कल्पनायां [५७० र] १० सहभावः प्रसज्येत । केपाम् ? इत्याह—सविकल्प इत्यादि । सविकल्पमनश्च अक्षज्ञानानि च तेषाम् । पुनरपि केपाम् ? इत्याह—तदन्यव्यवच्छेद इत्यादि । [अन्यस्य] अन्यतो वा व्यवच्छेदः, तेषां तज्ज्ञानानाम् अन्यव्यवच्छेदः तदन्यव्यवच्छेदः तस्य व्यवसायो निर्णय आत्मा एव (स्व) भावो यामा तासां च ‘सविदाम्’ इति पदघटना, मनोविकल्पानाम् इत्यर्थः । कस्मिन् सति ? इत्याह—तद्विच्छेदप्रतीतौ तेषां सविकल्पमनोऽक्षज्ञानानामविच्छेदप्रतीतिर्या तस्यां सत्याम् । नहि १५ तदन्यव्यवच्छेदव्यवसायात्ममविदामभावे तद्विच्छेदप्रतीतिः । किं ताभिः कर्तव्यम् तज्ज्ञानैरेव तत्प्रतीतिसद्भावादिति चेत्, अत्राह—तत्रैव हि इत्यादि । तत्रैव तास्वेव व्यवसायात्मकसंवि-त्तिषु सतीषु हिर्यस्माद् विच्छेदस्य अन्यतो व्यावृत्तेरनुपलक्षणं युक्तम् न पुनरविकल्पज्ञानेषु सत्सु । कुतः ? इत्याह—तद् इत्यादि । तेषां न विकल्पज्ञानानां स्थापादिनाऽविशेषात् ।

ननु[यतः] स्पष्टनिर्भासाऽन्यविकल्पज्ञानानि इति, [त]त एव तदुपलक्षणमिति चेत्, अत्राह— २० स्पष्टनिर्भासेऽपि इत्यादि । ततः तदन्यव्यवच्छेदव्यवसायात्मनां च सहभावः प्रसज्येत इति ।

स्यान्मतम्—पण्णा धियाम् अनन्तरमेक सविकल्पमनोज्ञानं तदन्य(तदध्य)वसायि जायते, ततोऽयमदोष इति, तन्न, अनेकान्तप्रसङ्गादिति प्रतिपादितम् ।

एतदेव दर्शयन्नाह—स्पष्टस्य इत्यादि ।

[स्पष्टस्यालातचक्रादेर्विभ्रमस्यापि वीक्षणात् ।
स्वलक्षणोपलब्धीनां नैकक्षणिकदर्शनम् ॥२७॥

२५

प्रतिक्षणं निरंशक्षणिकपरमाणुषु प्रत्यक्षेषु परस्परासम्प्लवे कुतश्चक्रभ्रान्तिः ? सा च भ्रान्ती कथमनेकान्तसिद्धिर्न भवेत् तदुपलम्भानुपलम्भयोर्विरोधात् ॥]

मिन्नप्रक्रमः अपिशब्दः, ततो न केवलम् अन्तरेकविकल्पविभ्रमस्य अपि तु स्पष्ट-स्यापि अलातचक्रादेः [५७१क] विभ्रमस्य वीक्षणात् ‘अनेकान्तसिद्धिः’ इत्युपस्कारः । ३०

ननु प्रविपरमाणु प्रतिक्षणं संविदां भेदात् नैकविप्रम् अत्रावचक्रकान्तमिति चेत् अत्राह-
स्वल्पज्ञानोपसन्धीनाम् इत्यादि । नैकज्ञानिकपरमाणुदर्शन विप्रयः अति[प्रसङ्गात्] ।

‘प्रतिषुष्यम्’ इत्यादिना [कारि] कार्यमाह—क्षयं क्षयं प्रति प्रतिषुष्यम् । केयु ? निरक्ष
क्षयिकपरमाणुषु प्रत्येकम् एकं परमाणुं प्रति प्रत्यक्षेषु दर्शनेषु परस्परासंप्लवे एव (एक)विप्र-
५ ज्ञानामात्रे कृतः चक्रभ्रान्तिः न एकैकानु (काकार) दर्शनं बहु (एक) दर्शनं नाम इति भावः ।
सा च चक्रभ्रान्तिमेवन्ती आयमाना कथम् अनेकान्तसिद्धिः अनेकान्तप्रतीतिर्न भवेत् ?
भवदेव । अथ अपरक्षोपसर्पिणाम् अत्रावचक्रकान्तानाम् अन्योऽप्यधिकानुपलम्भेऽपि सर्वसाधारण (ए)
मासुष्यामात्रदर्शनात् चक्रभ्रान्तिरिति तत्राह—सुदुपलम्भ इत्यादि । तेषाम् अत्रावचक्रकान्तानां
मासुष्यामात्रेण ए उपलम्भः यच्च परस्परविवेक[रू]पेण अनुपलम्भः तयोः विरोधात्

१० एकस्य दृश्येतरताप्राप्तेः अनेकान्तसिद्धिरिति ।

न केवलम् अनन्तरविधिना अनेकान्तसाधनम्, अपि तु तदन्तरेणापि इति सर्वोक्त्याह-
प्रत्यक्षात् इत्यादि ।

[प्रत्यक्षाद्यानुमेयादेः अन्येऽर्था मदगोचराः ।

इत्यागमाविसंवादि ज्ञान स्याद्वावर्षासनम् ॥२८॥

१५ परिगणितप्रमाणवृत्तिनिवृत्त्योः अर्थतत्त्वासिद्धिः अनेकान्तमपेक्षते । प्रत्यक्षं तत्र]

प्रत्यक्षा[त्] प्रत्यक्षप्रमितावर्षात् स्याद्वादस्य स्यावस्ति इत्यादि सासम्भ-
वांसर्न । तदन्तरत्तु (वर्तु) कृष्टत्वात्स्य । तथा अनुमेयादेः अनुमानगम्यम् अनुमेयं
प्रतिक्षयपरिणामादिकम् आदिषस्य विचारिगावरस्य स तवाच्छः तदाश्च स्याद्वादसा
सनम् । अन्ये प्रत्यक्षानुमेयादिविर्भूता अथा । किं भूता ? मदगोचराः [५७१

१० [१] अस्मादृशां दशान्वयिषयाः केवलं सौमिगम्याः सन्नि शेष(सन्नि विष)स्य इति एवम्
आगमात् यद् अविस्रवादिज्ञानं धर्मादिविषयं तदपि तच्छंसनमिति । किं बहुना
अन्तेम हेन्मि[धि]वमपि अनेकान्तमन्तरेण मास्तीति ।

कारिका व्याख्यातुमाह—परिगणित इत्यादि । सौमिगवदिभिः यानि परिगणितानि
प्रमाणानि तेषां या वृत्तिः विभिसापनाय प्रवृत्तिः या च कुतश्चित् निवेप्यान्निवृत्तिः तयोः

१५ अयम्य चतनेतरूपस्य तद्वत् विधिप्रतिषेधात्कृत्वा तदव सिद्धिः अनेकान्तमपेक्षतं प्रत्यक्षं
(अ)इत्येः अर्थतत्त्वसिद्धिः । तदपेक्षा कथयन्नाह—प्रत्यक्षम् इत्यादि । कुतः ? इत्याह—
तत्र इत्यदि । तत्र प्रत्यक्षे इत्यर्थः ।

तथाहि इत्यादिना तदेव दशयति ।

[तथाहि—

१० अधिकल्पमसत्कल्पमज्ञेय स्वल्पक्षणम् ।

अथान्यं केवलं नेति तथा च प्रतिपादितम् ॥२९॥

चित्तानां स्वरूपस्य कथन्न स्वतः सिद्धिः ? अव्यवसायात्मकत्वात्, तादृशां परतश्च न । न च नित्यस्य कादाचित्कदर्शनं युक्तम्, तद्दर्शनस्य परिणामाविनाभावात् । नापि 'तद्विषयं प्रत्यक्षमव्यवसायात्मकमिति परकल्पनमनुभवविरुद्धम्, तद्भ्रान्तिविरोधात् । सर्वत्र 'विरोध' 'तदात्मकं तत्त्वम् एकान्त']

अविकल्पं 'प्रत्यक्षम्' इत्यनुवर्तते । तत्किंभूतम् ? इत्याह-असत्कल्पम् 'अस्ति' इति कल्पनारहितमेतद् अर्थभेदाभेदैकान्तार्थग्राहकं विकल्पकम् । ततः किम् ? इत्याह-स्वलक्षणमज्ञेयम् । केवलमवाच्यं तत् इति चेत्, अत्राह-अवाच्यं केवलम् इति एवं नेत्येव युक्तम्, न केवलमत्रैव उक्तम् अपि तु अन्यत्रापि इति दर्शयन्नाह-तथा च [प्रतिपादितम्] ।

किं प्रतिपादितम् ? इत्यत्राह-स्वरूपस्य इत्यादि । स्वरूपस्य आत्मनः स्वतः सिद्धिः चित्तानां निरञ्जसंवेदनानां न कथं न । कुतः ? इत्यत्राह-अव्यवसायात्मकः [कत्वात्] तेषां व्यवसायस्वभावस्याभावात् । परतः स्यादिति चेत्, अत्राह-परतश्च द्वानान्तरा न पि (रादपि) तथा न, तादृशां निरञ्जानां प्रतिभासाभावादिति भावः । भेदैकान्तस्यापि प्रतिभासो [५७२क] नास्तीति दर्शयन्नाह-न च इत्यादि । नैव नित्यस्य आत्मादेः कादाचित्कदर्शनं युक्तम् । कुतः ? इत्याह-तद् इत्यादि । तस्य दर्शनस्य परिणामाविनाभावात् । परिणामः तस्य स्यादिति चेत्, अत्राह-नापि इत्यादि ।

ननु विचारयतोऽपि तदेकान्तविषयं निर्णयाध्यक्षं न निवर्तते इति चेत्, अत्राह-तद् इत्यादि । स तदेकान्तो विषयो यस्य तत्तद्विषयम् । किम् ? प्रत्यक्षम् । किंभूतम् ? इत्याह-अव्यवसायात्मकम् इति एव (वै) परकल्पनमनुभवविरुद्धम्, अनेकान्तस्य अनुभवे प्रतिभासनात् । भ्रान्तिरियमिति चेत्, अत्राह-तद् इत्यादि । तस्य अनेकान्तप्रतिभासस्य भ्रान्ति-विरोधात् । अर्थैकान्तवद् अनेकान्तस्यापि अप्रतिभासनात् समानं चोद्यमिति चेत्, अत्राह-सर्वत्र इत्यादि । भवतु तत्प्रतिपत्तिः, तथापि विरोधान्न युक्तमिति चेत्, अत्राह-विरोध इत्यादि । ततः किम् ? इत्याह-तदात्मकम् अनेकान्तात्मकं तत्त्वम् । कुतः ? इत्याह-एकान्त इत्यादि । तत्त्वमवाच्यमिति चेत्, अत्राह-कथञ्चिद् इत्यादि ।

[कथञ्चिद्विष्टं तत्त्वस्यावाच्यत्वं न सर्वथा ।

विज्ञप्तिमात्रे का कस्योक्तिश्चार्थक्रियास्थितिः ॥३०॥

आस्तां तावत्]

कथञ्चित् सकृत् अस्तित्वादिति (त्वादि) धर्मप्रतिपादनप्रकारेण अवाच्यं (च्यत्वं) तत्त्वस्य इष्टम् । सर्वथाऽवाच्यमिति चेत्, अत्राह-सर्वथा इत्यादि । वाच्यं तर्हि तत्त्वमिति चेत्, अत्राह-विज्ञप्तिमात्रे इत्यादि । निरञ्जज्ञानमात्रे नैरात्म्ये च का कस्य पदा- ३०

वस्य ठक्तिः । सर्वस्वास्य विनायमाणत्वायोगात् इति भावः । दूषणान्तरमाह—क्ता अर्थक्रिया इत्यादि । सर्वत्र तदेकान्ते क्ता न काचिदर्थक्रियायाः कारकत्वापक[रूप्यायाः] स्थितिः ।

कारिकां श्याजप्टे—आस्तां ताषद् इत्यादिना । [५७२ ल] सर्वं सुगमम् ।

एवं शब्दस्वरूपं निरूप्य अत्रुन्य तत्राभिविनयात् दर्शाभितुम् अस्त्वदृष्टमाह—भदैः
५ इत्यादि ।

[भदैः चांश्वार्थभेद नयन् स चाप्य कारकाविस्वभावे ,
अभिसृष्टोऽस्तु नयोऽभिसृष्टिविषयः पर्यायशाब्दार्थभित् ।

इत्यमृतनयः क्रियार्थवचनः स्यात्कारमुद्राङ्कितः ।

तत्प्रमितोऽशः कथञ्चन पृथगिति संबिदुः तत्त्वदर्शिनः (१) ॥३१॥]

१० भदैः विशयैः शाब्दस्य अर्थैः व्यञ्जनपमायः तस्व भेद नानात्वं नयन् तत्रापि पठत् प्रायत् (पठि प्रापयम्) चाप्यः कथनीयः । किंभूतैः भदैः ? इत्याह—कारक इत्यादि । अभिसृष्टं दर्शनाह—अभिसृष्टिविषयोऽभिसृष्टनयः इत्यर्थः । किंभूतः ? इत्याह—पर्याय इत्यादि । पर्यायैः शाब्दार्थभित् । इत्वंमूर्तं क्व[प]न्नाह—इ[त्यम्]भूत[ः] चाप्यः ।

(१) “इच्छद् विसंसिपत्तं पशुप्यन्वो मजो सरो ।—अनु ४ हा । आ वि गा ७५० । विषेया वा २०१८ । ‘किञ्चसंख्यासापगद्विष्मिचारकिञ्चिपरः शब्दः ।”—स सि ११३३ । “अल-
कारककिञ्चानां भेदाच्छब्दोऽर्थभेदकम् । अभिसृष्टस्तु पर्यायैरित्यमृतः क्रियावचः ॥”—अथी श्की ४४ ।
शब्दपुस्तोऽर्थप्रदशब्दवत्वा शब्दवचः किञ्चसंख्याकारककफुक्तोपग्रहभ्यमिचमिचिचिपरत्वात् ।”—अथक-
यी मध्यक-० । त श्को ट्ट २०१ । नचवि श्को ८१ । श्याजप्टे ट्ट ६३५ प्रमेवक ट्ट ६०८ ।
सम्पति टी ट्ट ३१३ । नचक-० ४ । तत्त्वार्थसा ट्ट १ । म नय १३९ ३३ । एवा म
ट्ट ३१३ । अकतर्कमा ट्ट २९१ (१) “ब पूजा संकमर्ष होह अत्राप्युपद् सममिकडे ।”—अनु ४ हा ।
आ वि गा ५८ । विषेया गा २०९ । “म स्वर्णसंक्रमा सममिकडा ।”—तत्त्वार्थवि भा ११३५ ।
“मत्तार्थसमभितोहत्वात् सममिकडा ।”—स सि ११३३ । “अत्रा पो ब्रह्ममिकडाः स तत्र समैव अमि
मुक्तेभारोहत्वात् सममिकडाः ।”—त वा ११३३ । “सममिकडाः एवं मत्तैः प्रमावेव अमिसुप्ते एक एव
कथयित्वा चैति वा ज्ञाया (१) सममिकडाः ।—नचक-० ५ ४८३ ल । “पर्यायशब्दभेदेव मिच्छर्ष
स्वभितोहत्वात् । नच सममिकडाः स्वयं पूर्ववत्काम तिष्ठवत् ॥”—त श्को ट्ट २०३ । नचवि श्को ९२ ।
प्रमेवक ट्ट ६८ । सम्पति टी ३१३ । नचक गा ४३ । तत्त्वार्थसा ट्ट १ ७ । म नय १३५ ।
एवा म ट्ट ३१३ । अकतर्कमा ट्ट २९१ (३) “ब्रजव अत्र तदुभयं पूर्वशुद्धी वितेतेह ।”—अनु ४ हा ।
आ वि गा ५८ । विषेया गा २०४३ । “अत्रार्थभेदोऽर्थभित् ।”—तत्त्वार्थवि भा ११३३ ।
“शैवात्मना मूलाः तेषैः शब्दप्रमावदिति इत्येवममृतः अत्रा वेकत्रमादा वेव ज्ञावेव मूलाः परिगतं तेषैव अण-
वभाषयति ।”—स सि ११३५ । अकतर्कमा सम्प ट्ट ९ । नचक ट्ट २९१ । “तत्क्रियापरिचामोऽर्थः
तदेति विविक्तवान् । एवममृतैव शैवेन त्रिषाण्परत्वात्-तुलाः ॥”—त श्को ट्ट २०४ । नचवि श्को
९३ । प्रमेवक ट्ट ६८ । सम्पति टी ट्ट ३१३ । नचक गा ४३ । तत्त्वार्थसा ट्ट १ । म
नय ७३ । एवा म ट्ट ३१५ । अकतर्कमा ट्ट २३ । (४) अलकारपरत्वात् ।

किंभूतः ? इत्याह—क्रियार्थवचनः एतेषां क्रमेण उदाहरणानि न य प्र वे श क प्र क र णा
 वगन्तव्यानि । को वयः (नयः)को वाऽन्यः ? इत्याह—स्यात्कार इत्यादि । परो दुर्णय इति
 गम्यते । तत्प्रमितः तेन सम्यङ्नयेन प्रमितः अर्थाशः कथंचन न सर्वात्मना स्वारा (स्वाधा)-
 रात् पृथक् इत्येवं तत्त्वदर्शिनः तीर्थकरादयः संविदुः ।

इति सि द्वि वि नि श्च य टीकायाम न न्त वी र्य विरचितायां
 शब्दनयसिद्धिः एकादशमः प्रस्तावः ॥७॥

५

द्विदशम प्रस्ताव]

[१२ निक्षेपसिद्धिः]

मथानन्तरं तत्कल्पस्वाभिधेयान् दर्शयितुं मुद्रवृत्तमाह—निक्षेपोऽनन्तकल्प इत्यादि ।

[‘निक्षेपोऽनन्तकल्पदक्षतुरवरविधः प्रस्तुतव्याक्रियार्थः’,
तत्त्वार्थज्ञानहेतुर्गुणयविषयः संशयच्छेदकारी ।
शास्त्रार्थप्रत्ययाङ्गं विरचयति यतस्तद्यथाशक्ति भेदम् ,
वाच्यानां वाचक्यु भूतविषयविकल्पोपलब्धेस्ततः स ॥१॥]

धर्मिणि कश्चिद् धर्माणां नयाधिगतानां निक्षेपणं योजनम् अप्यारोपणं निक्षेपः । स
कविविधः ? इत्याह—अनन्तकल्पः^१ अनन्तभेदः तद्विषयानन्त्यात् क्वमन्यत्र पतुर्विधो
निक्षेप उक्तः ? इत्याह—चतुरवरविधः पत्वारो नामरथापनात्रय्यभाषणभेदैः लवर(रा ज)
वाम्तरूमा विद्या भेदो यस्य स तथाक्तः । स किंप्रयोजनः ? इत्याह—प्रस्तुतव्याक्रियार्थः ।
१० प्रस्तावगतं वस्तु प्रस्तुतं [५७३क] तस्य विसर्पेण अनिप्रनिवृत्त्याविसर्पणेन आ समन्तात्
करणं व्युत्पादनं व्याक्रिया तस्मै उच्यते । कुतः ? इत्याह—तत्त्वार्थज्ञानहेतुः एतः
तत्त्वार्था जीवाद्यः तेषां ज्ञानं तस्य हेतुः कारणम् । नहि शास्त्रादिनिक्षेपमन्तरेण शास्त्रादिभ्योऽ-
र्थप्रतीतिः । स किं कारणः ? इत्याह—गुणयविषयः नम्यत्र (अयमत्र)भाषः—इत्योपलब्धि-
वान्नया[न] द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकरूपादि(ह)म्यतो न भवति किन्तु तत्र एव इति तद्विषय
१५ इत्युच्यते । स केवलं त[त्त्वार्थ]ज्ञानहेतुरेव अपि तु संशयच्छेदकारी विषयैवादिभ्यवेच्छेदो
पलक्षणमेतत् । पूर्वैण तद्विवारणहेतुता अनेन समाराप्यवच्छेदहेतुता वक्तु इति विमताः ।

(१) ‘विलसते कल्पसतो विधातस्तद्विधिमार्थं व्यासो विधेयः’—तत्त्वार्थि भा ११५ “विच्छेप
विलस्य विधेयं तत् निरलेपो” —पञ्चमो टी सव्यक । (२) सा किमर्थ ? अप्युक्तानि शब्दाणां प्रकृतविक-
ल्पस्य च ।—स सि ११५ कर्म स्वह स्तो ३ । “अथ किमिति निक्षेपः कियते इति चेत्, उपल-
यिषयाः कोतमा अस्तु, एतः अथानन्तैरेवविधितत्त्वार्थः एकदेशतोऽथानन्तैरेवविधितत्त्वार्थ इति । तत्र
मथोऽस्तु, एतत्त्वार्थापरवस्वतीति विरचितपद्वत्त्वार्थम् । द्वितीयः संशयो व्योम्भोऽस्य पद्वत्त्वार्थिजन इति,
महत्त्वार्थोऽनन्तैरेवविधितत्त्वार्थं विरचयति वा । द्वितीयपद्वत्त्वार्थीये संशये विरचयति वा । तत्र तद्वत्त्वार्थः
पद्वत्त्वार्थिको यदेवविधेयः, अस्तुपद्वत्त्वार्थोऽस्तु, एतत्त्वार्थः अथानन्तैरेवविधितत्त्वार्थम् । तत्र द्वितीयः, तद्वत्त्वार्थे
महत्त्वार्थेरुत्पादने अथोऽविधेया अन्तरे वृत्तिरेकत्वार्थवियोगमन्तरेण विरचयित्वानुपपत्तेः । द्वितीयपद्वत्त्वार्थोः
संशयविनाशाद्यत्वेऽपि अथोऽविधेयम् । ततोरेव विरचयति ततोऽप्युत्पादयति विधेयः कियते । एवं हि-
अथोऽविधेयत्वेऽप्युत्पादयति पद्वत्त्वार्थं पद्वत्त्वार्थवियोगं च । संशयविनाशाद्यत्वेऽपि तद्वत्त्वार्थोऽप्युत्पादयति च ॥—पञ्चमो टी
सव्यक= पु ३ । (३) “अथ यं ज्ञानेनः तिल्लेऽं विकल्पेऽं तिरचयते । अथ वि न व ज्ञानेन च ज्ञानं
विकल्पे तत्र ॥”—अनु सू ८१ (४) तद्वत्त्वार्थप्रतीतिः । (५) “अथानन्तैरेवविधितत्त्वार्थोऽप्युत्पादयति तत्त्वार्थः । —
त सू ११५

त[ञ्]ज्ञानहेतुः कुतः ? इत्याह—शब्दार्थप्रत्ययाङ्गम् इति शब्दात्(त्) कारणाद्
अर्थस्य घटादेर्ग्राहकः यः प्रत्ययः तस्याङ्गं निमित्तम् । एतदपि कुतः ? इत्याह—विरचयति
यतः । कम् ? भेदम् । कथम् ? यथाशक्ति । केपाम् ? वाच्यानाम् अभिवेयानाम् ।
क ? वाचकेषु । यत एवं ततः प्रतिपत्तुः पुरुषस्य श्रुतविषयविकल्पोपपत्तयेः उपयोगं
निक्षेप इति ।

अस्यानि (अस्मान्नि) वन्धनस्थानादर्थानादाय व्युत्पादयन्नाह—न्यास इत्यादि ।

[न्यासः समासतो नामस्थापनाद्रव्यभावतः ।

व्यासतोऽङ्गप्रविष्टाङ्गवहिःश्रुतविकल्पकः ॥२॥

यस्य कस्यचित् अनिर्दिष्टविशेषस्य निमित्तान्तरानपेक्षं संज्ञाकर्म नाम । व्यस्त-
समस्तैकानेकजीवाजीवविषयतोपपत्तेः । निमित्तान्तरं पुनः जातिः द्रव्यं गुणः क्रिया ।
स्थापना सद्भावासद्भावभेदेन । तत्र... किमनयेति सौगतः, सोऽयं घोटकारूढोऽपि
विस्मृतघोटको जातः । अतोऽन्या असद्भावस्थापना । विवक्षितासाम्प्रतिक्रियाविशेष-
स्थितिर्द्रव्यनिक्षेपः । आगमः । तथैवोपयोगपरिणामलक्षणो भावनिक्षेप इति । स
व्यासतोऽनन्तविकल्पः तद्भेदः चेतनेतरः सकलः]

न्यासो निक्षेपः समासतः सक्षेपेण नामस्थापनाद्रव्यभावतः एतानाश्रित्य भवति १५

(१) निवन्धनस्थान मूलसूत्रमिति यावत् । (२) “नाम सज्ञाकर्म इत्यनर्थान्तरम्”—तत्त्वार्थाधि०
भा० १।५। “अतद्गुणे वस्तुनि सव्यवहारार्थं पुरुषकारान्निव्युज्यमान सज्ञाकर्म नाम ।”—स० सि० १।५।
त० वा०, त० श्लो० १।५। विशेषा० गा० ६। जैनतर्कभा० पृ० २५। बृहत्कल्पभा० गा० ११। (३) तुलना—
“किञ्चिद्दि प्रतीतमेकजीवनाम यथा दित्य इति, किञ्चिदनेकजीवनाम यथा यूथ इति, किञ्चिदेकाजीवनाम यथा
घट इति, किञ्चिदनेकाजीवनाम यथा प्रासाद इति, किञ्चिदेकजीव-एकाजीवनाम यथा प्रतीहार इति, किञ्चिदेक-
जीवानेकाजीवनाम यथा काहार इति, किञ्चिदेकाजीव-अनेकजीवनाम यथा मन्दुरेति, किञ्चिदनेकजीवाजीवनाम
यथा नगरमिति प्रतिविषयमवान्तरभेदाद् बहुधा भिद्यते सव्यवहाराय नाम लोके ।”—त० श्लो० पृ० ९८ ।
(४) तुलना—“नाम्नो वस्तुरभिप्रायो निमित्त कथित ममम् । तस्मादन्यत्तु जात्यादि निमित्तान्तरमिष्यते
॥”—त० श्लो० पृ० ९९ । (५) “य काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति स्थापनाजीव ।
देवताप्रतिकृतिवद् इन्द्रो रद्र स्कन्द विष्णुरिति ।”—तत्त्वार्थाधि० भा० १।५। “काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु
सोऽयमिति स्थाप्यमाना स्थापना ।”—स० सि० १।५। “जं पुण तयत्थसुण्ण तयत्थिमापुण तारिसागार ।
कीरइ व गिरागार इत्तरमियर व सा ठवणा ॥”—विशेषा० गा० २६। “सम्भावमसम्भावे ठवणा पुण
इदकेदुमाईया । इत्तरमणित्तरा या ठवणा णाम तु आवकह ॥”—बृहत्क० भा० गा० १३ । “सद्भावस्थापनया
नियम, असद्भावेन वाऽतद्रूपेति स्थूणेन्द्रवत् ।”—नयचक्रवृ० लि० पृ० ३८१। जैनतर्कभा० पृ० २५।
“आहिदणामगस्स अण्णस्स सोयमिदि ठवणा ठवणा णाम । सा दुविहा सन्भावासम्भावदृवणा चेदि । तत्थ
आगारवत्तप वत्थुस्मि सन्भावदृवणा तच्चिवरीया असम्भावदृवणा ।”—धवलाटी० सप्यरू० । त० श्लो० पृ०
१११ । (६) “अनागतपरिणामविशेष प्रति गृह्यताभिमुत्थ द्रव्यम्, अतद्भव वा ।”—त० वा० १।५ ।
त० श्लो० पृ० १११ । बृहत्क० भा० गा० १४ । विशेषा० गा० २८ । जैनतर्कभा० पृ० २५ । आ० नि०
मलय० पृ० ६ । (७) “वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षित द्रव्य भाव ।”—स० सि०, त० वा० १।५ । त० श्लो०
पृ० ११३ । बृहत्क० भा० गा० १५ । आ० नि० मलय० पृ० ९ ।

इति व्यासतो विस्तारः अङ्गप्रविष्ट-अङ्गबहिःभूतविकल्पकः । आ वा य ही नि
अङ्गानि तेषु प्रविष्ट एवन्वर्तुम् । यच्छ्रुतम् अङ्गेभ्यो बहिः भूत तस्य विकल्पा
मेव पस्य स तद्योक्तः ।

कारिणं व्यापद्ये-यस्य इत्यादिना । [५७३ ए] यस्य कस्यचित् भेदतस्य इतरस्य

- ५ वा अनिर्विष्टविशेषस्य सङ्गाकर्म । किम् ? नाम । किंभूतम् ? इत्याह-निमित्तान्तरानपेक्षम्
यस्य तत्कर्म क्रियते तत्तस्य निमित्तं ततोऽन्यथा (स वा) स्यादिकं तदन्तरम्, तस्मिन् अनपेक्षा यस्य
तत्तद्योक्तम् । तस्य नाम्नो मेवं दर्शयन्नाह-भ्यस्त इत्यादि । अइव चो (अवशयो)दाहर्भं(र्भं)
'नाम' इति सम्बन्धः । कुतः ? इत्याह-भ्यस्तइव समस्तइव एकइव अनेकइव ते एव
जीवाः(जीवाजीवाः) ते विषयो(या) यस्य तत्तद्योक्तम् तस्य माहः तत्ता तस्याः उपपत्तेः । तथा
१० [व्य]स्तजीवविषयतोपपत्तेः, अयं मोसपिच्छो देवदत्तः अयं देवदत्त इत्यादिबन्ध । समस्त-
जीवविषयतोपपत्तेः, एते सर्वे गणादय इत्यादिबन्ध । एकजीवविषयतोपपत्तेः, नमोऽयं पुस्तके
इत्यादिबन्ध । अनेकजीवविषयतोपपत्तेः अयं बिल्वः अयं बभिल्वः अयं किन्तव इति बत्वारो
जीवमेव । तथा भ्वस्ताऽजीवविषयतोपपत्तेः * "स(सः)" [जैनेन्द्र० १।३।२] * "नुत्य(नुवा)"
[जैनेन्द्र० ४।४।४] * "कस्य(कस्य)" [जैनेन्द्र० ५।२।१४२] इत्यादि । समस्ताजीवविषय-
५५ योपपत्तेः * "भूबाद्वो धुः" [जैनेन्द्र० १।२।१] इत्यादिबन्ध । एकजीवविषयतोपपत्तेः
आकाशं काञ्चो धर्मः अधर्म इत्यादिबन्ध । अनेकाजीवविषयतोपपत्तेः "ती सत्" [जैनेन्द्र०
२।२।१०५] इतिबन्ध । एतेऽपि बत्वारो विकल्पाः । किं पुनः निमित्तान्तरं धनपेक्षं तदु-
च्यते ? इत्याह-निमित्तान्तरं पुनः इत्यादि । 'गीः' इत्येवमाहो जातिः । 'इण्डी' इत्येव
माहो ब्रह्मण्युः । 'सुष्ठः पटाः' इत्याहो गुणः । 'पाचकाः' इत्याहो क्रिया । अत्यादिद्वारेण
६० अन्यत्र शब्दपुटेः ।

'ननु आत्मारो बन्तमानः सन्तो यदि निमित्तान्तरमपेक्षते अनन्वसा[५७४ क] । इव
(स्वतः) तत्र वर्तते अन्यत्रापि तत्रैव वर्तता किमन्यनिमित्तवृत्तिकल्पनया' इति चेत्, न
वमयत्रापि शाब्दव्यवहारस्य दृशनात् । एवं बोध्यत्रापि न सा क रे ष प्रत्यक्षज्ञानमाहाता-
पेक्षया बहिरर्थे प्रत्यक्षव्यपदेशः क्रियते, मान्यत्रा अतिप्रसङ्गात् । अत एव अद्याभितस्तोपसहित-
२५ वेद्यथापेक्षया ज्ञानेषु प्रत्यक्षव्यपदेशः * "तद्वद्वः" [द्विपि० पृ० ५३] इत्यत्र धर्मो र्जसत्तत्पः
न किञ्चिदपेक्ष्य क्रियते । यदि च, * "स्रष्टाः सङ्केतितं प्राहुः" [म०वा० ३।९१] स च
सङ्केतो व्यबहारिजनान्यतः व्यबहारिण एव जानन्ति किं तत्र भवतः प्रयासेन ? तदनुसारि
ना केवलं भवता भाष्यं [व्य]बहारे अस्य(अप्य)शादिपिन्तापि दृष्टस्तारिता स्यात् यदि
मपदनुसारिणो व्यबहारिणः, ते च शाब्द वमयया दृश्यन्ते इति यत्किञ्चिदेतत् ।

३० स्यादेतत् ज्ञात्यादिद्वारेण निक्षेपे शब्दनिक्षेपः किञ्चाना स्यात् ? 'स्थापनानामा' इति, अन्य-
शाब्दस्य अन्यत्रापेक्षाद् अर्हच्छब्दस्य अस्त्युत्पत्त्यापत्त्यात् । अत एव नामान्तरं स्थापनानिर्देशः ।

- (१) नाम क्रियते । (२) किञ्चित्कल्पम् । (३) अजीवस्य । (४) जीवव्यति । (५) एवद्वयम् ।
(६) एवचक्रियत् । () "तद्वद्वो ही तद्वत् एव" -वेद्ये ।

नामानन्तरं स्थापनाभेदमाह—स्थापना इत्यादिना । कुतः ? इत्याह—सद्भाव इत्यादि । सद्भावस्थापना(नां) व्याचष्टे तत्र इत्यादिना । किमनया प्रयोजनम् अन्य चात्ति(थामि)तया इति सांगतः , सोऽय घोटकारूढोऽपि विस्मृतघोटको जातः । स्वयं बहिरर्थसदृशे ज्ञाने तद्व्यवहारप्रवर्त्तनात् । अमद्भावस्थापनामाह—‘अतोऽन्या’ इत्यादिना । विकल्पाकारे अर्थसदृशे अर्थव्यवहारं प्रवर्त्तयन् यदि ^१मामनर्थिकां ब्रूयात् तथैव परिहर्त्तव्यः । ५

द्रव्यनिक्षेपमाह—द्रव्य इत्यादिना । कः ? इत्याह—[५७४ख] विवक्षितश्चासौ असाम्प्रतिकोऽनागतः पर्यायविशेषश्च तत्र स्थितिर्यस्य स तथोक्तः ।

दृश्ये प्राप्यसमारोपं कुर्वन् ^२प्रत्यक्षमानता ।

निमित्तं द्रव्यनिक्षेप कः क्षेप्तुं क्षमते जनः ॥

तद्भेदमाह—आगम इत्यादिना ।

भावनिक्षेपमाह—तद्योपयोग इत्यादिना । तथैव विवक्षितप्रकारेणैव उपयोगो व्यापारः परिणामो लक्षणं यस्य स तथोक्तः ‘आगमनोआगमप्रभेदः’ इति अनुवर्त्तते भावनिक्षेप इति । किं चत्वार एव भेदा निक्षेपस्य ? न, इत्यादि(त्याह—)स निक्षेपो व्यासतोऽनन्तविकल्पः प्रतिपत्तव्यः । कुतः ? इत्याह—तद्भेद इत्यादि चतः । एतन्नपि कुतः ? इत्याह—चेतनेतर इत्यादि । पुनरपि कुतः ? इत्याह—सकल इत्यादि । १५

एतदेव अनन्तरं दर्शयन्नाह—भाव इत्यादि ।

[भावः पर्यायार्थिकस्य शेषा द्रव्यार्थिकास्त्रयः ।

प्रस्तुतव्याक्रियार्थः क्रियन्ते[तत्त्वदर्शिभिः] ॥३॥

पर्यायमात्रं, ... तथा द्रव्यार्थिकस्य प्रत्येतव्यः नाम ... सर्वथा शुद्धस्य अशुद्धस्य च द्रव्यस्यैवोपलब्धिः ।]

भावः भावनिक्षेपः [पर्यायार्थिकस्य] शेषा निक्षेपाः द्रव्यार्थिक(काः) क्रियन्ते । [कति ?] इत्याह—त्रयः । कुतस्तेऽभ्युपगम्यते(न्ते) ? इत्याह—प्रस्तुत इत्यादि ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—पर्यायमात्रम् इत्यादि । राजपथीकृतमेतदनेकधा । तथा तेन प्रकारेण द्रव्यार्थिकस्य प्रत्येतव्ये(व्यः)निक्षेपः । कुतः ? इत्याह—नाम इत्यादि । नहि पर्यायमात्रे तत्संभवः । न खलु द्रव्यमस्ति, अनुपलब्धेः खरविषाणवत्, तत्कथं तद्वान् नयः, यस्य नामादिनिक्षेपः स्यादिति चेत्, अत्राह—सर्वथा इत्यादि । सर्वेण प्रत्यक्षानुमानप्रकारेण बहिरन्तःप्रकारेण भ्रान्तेतरप्रत्ययाकारणे(कारेण)द्रव्यस्यैव उपलब्धिः । किंभूतस्य ? इत्याह—शुद्धस्य निर्विशेषणस्य अशुद्धस्य सविशेषण[स्य] [५७५क] । २५

तदुपलब्धिं दर्शयन्नाह—अविकल्प(ल्प्य) इत्यादि ।

(१) अर्थव्यवहार । (२) स्थापनाम् । (३) प्रत्यक्षप्रमाणता । (४) “नाम उवणा द्विष्ट्ति प्पुम दव्वट्टियत्त निक्खेवो । भावो ष पज्जवट्टिअस्स परूवणा एस परमत्थो ॥”—सन्मत्ति० १।६ ।

(५) द्रव्यार्थिक ।

[अविकल्प्य स्वमन्यस्मात् सत्तामात्रमपेतनात् ।
पश्यन् विजानाति द्रव्यादि मतिभेदैर्विकल्पयन् ॥४॥

स्वस्मात् स्वमादां विज्ञपविप्लवत्रपि सन्मात्रे विप्लवमपश्यतां शुद्धद्रव्यग्रहः ।
ज्ञाने अथपि सकृत् स्वायंस्वभावप्रकाशनभ्रान्तिरपि स्यात् । भ्रान्तिज्ञानं पुनः तन्न
५ तथा अवग्रहादिभिः विकल्पयन् अवश्यं स्वपरस्वभावविवेकी । तन्न सर्वथा ।]

अविकल्पा(प्य अ)विच्छिद्य । किम् ? इत्याह—स्वम् आत्मानम् । इत्याह—
इत्याह—अन्यस्मात् । किंमूलात् ? इत्याह—अच्यजन इत्यादि, सत्मानम् (तस्मात्, यत्)
अविकल्पे(प्य ण) ति य इच्छस्यम् । सत्तामात्र पश्यन् दर्शितेन विपयीकृतम् आत्मा
'शुद्धस्य' इति दर्शितम् । तथाहि—मस्य विशेषस्य यद्ग्रहणं यत् तत्सामान्यमहणपूर्वकं
१० यथा स्थाणुपुरुषत्वविज्ञापावायद्[य]महणं तद्भूतासामान्यमहणपूर्वकम् सामान्यविज्ञेयमहणं
च अत्रमहणानम् ततः तदपि तत्सामान्यमहणपूर्वकम् । न च सत्तातांशपरं सामान्यम्, यतोऽन्य-
यस्था स्यात् । नापि तद्ग्रहणं विशेषमहणम् यथा हेतोःप्यभिपारः । सः पश्यन् किं करोति ?
[इति] आह—विजानाति द्रव्यादि विशिष्टं द्रव्यं जानाति । केः ? इत्याह—मतिमदैरेव
(रव)महादिभिः । किं कृतम् ? विकल्पयन् स्ववस्यम् । अनेन 'अशुद्धस्य' इति
११ कथितम् ।

स्वस्मादि[त्या] दि नाकारिकायैमाह । ननु विपत्या(विज्ञेयस्या)महणे क्वं द्रव्यस्य
महणं तंकार्थमसङ्गादिति चेत् अप्याह—विप्लवत्रपि इत्यादि । स्वमादां आविद्यत्वेन तमिति
अविज्ञापरिमहः, यत्र यो विज्ञपपु स्वसरीरादिक्रम(इत्यादि)त्वादिमैत्रेण विप्लवः अन्यमामहः
तस्मिन्नपि, न केवन्मविप्लवे साति(सति) सिद्धः । कः ? इत्याह—शुद्धद्रव्यग्रहः । केयम् ?
२० इत्याह—विप्लवमपश्यताम् । के(क ? इ)त्याह—सन्मात्रे इति । एतदुक्तं भवति—यथा स्वीक्या
विमहणविप्लवे स्वसरीरादिक्रम(इत्यादि)महणे पुतयत् (?) तथा विज्ञेयमहणेऽपि सन्मात्रमहणमिति ।

ननु स्वप्नादीं यथायमहणं क्वं [५७५] विप्लवसंभवः यतः तन्निरुसाद्य प्रमाणव्यस्य-
प्रणयनमिति यत् ? अप्याह—ज्ञाने । किंमूले ? अर्थवति । सकृदेकदेश्या । स्वार्थयोः
स्वार्थस्य वा स्वभावाः कादयादयः तेषां प्रकाशनं तस्य भ्रान्तिरपि न केवन्म अभास्तिः
२५ स्यात् । तथाहि—अरिणे बाहुस्वास्ववर्त्तितः तत्काशमपश्यन्तोऽपि बाहुं पश्यन्ति तद्वदसने वा
नादिक्रमं विपरीतवसनाभावात्, गरीबोऽयं बाहुः' अयिन्वाद्यश्च न स्यादिति । सर्वं
पिणितमत्र ।

भवत्वेर्ब[त]तः किम् ? इत्याह—भ्रान्तिज्ञानम् इत्यादि । स्पन्देत्वाविप्लवज्ञानं
पुनः । सर्वं पूर्वं व्याख्यातम् । अप्संदरमाह—तत्र इत्यादि । तथा तेन भ्रान्तिज्ञानप्रकारेण
३ अवग्रहादिभिः विकल्पयन् वा अयस्वम् नावश्यं स्वपरस्वभावाविवेकी । तत्र इत्यादि
अत्रोपसंहातः । कुतः ? इत्याह—सर्वथा इत्यादि ।

पश्यन् स्वलक्षणमेव पश्यतीति चेत्, अत्राह—स्वतश्च इत्यादि ।

[स्वतश्च कार्यतोऽर्थानां संवित्तिः सम्प्रतीयते ।

द्रव्यात्मनां वाऽशुद्धानां शुद्धानां न चान्यथा ॥५॥

न हि प्रत्येयम् । बहिरन्तश्च कथम् ?]

स्वतः स्वरूपेण कार्यतः फलरूपेण च अर्थानां संवित्तिः सवेदनं सम्बन्धि संप्र- ५
तीयते । किंभूतानाम् ? इत्याह—द्रव्यात्मनाम् द्रव्यस्वभावानाम् । पुनरपि किंभूतानाम् ?
अशुद्धानां शुद्धानां वा नच नैव अन्यथा अन्यथात्मनां संवित्तिः संप्रतीयते । अनेन
स्वभावकार्योपलब्धि (विधि) दर्शयति ।

‘नहि’ इत्यादिना ‘न चान्यथा’ इति व्याचष्टे, ‘प्रत्येयम्’ इति पर्यन्तेन । शेषं विवृ-
ष्वन्नाह—बहिरन्तश्च इत्यादि । १०

कथमिति प्रश्ने, अवीक्ष्य इत्यादि उत्तरम् ।

[अवीक्ष्य पारिमण्डल्यं स्थूलाकृतीक्षणात् ।

तथा क्षणक्षयं वार्थं वीक्षेरन् द्रव्यतत्त्वतः ॥६॥

पुद्गलानां पारिमण्डल्यादिभेदान् पश्यन्त एव तत्सामान्यमेकं स्थूलं स्वभावं प्रति-
क्षणं पश्यन्ति । प्रत्यक्षबुद्धौ [तथा प्रतिभासनात्] तदतिक्रमे तथा तत्क्षणक्षयादिविशे- १५
पमदृष्टैव उभयत्र द्रव्यतत्त्वं पश्यन्त्येव अविशेषात् ।]

अवीक्ष्य । किम् ? पारिमण्डल्यं रूपम् । कुतः ? इत्याहा (ह)—स्थूलाकृतीक्ष-
णात् कारणात् तथा क्षणक्षयं वा [ऽ]वीक्ष्य तत एव [५७६ ख] किं वीक्षेरन् ? इत्याह—
अर्थं वीक्षेरन् । केन ? इत्याह—द्रव्यतत्त्वतो द्रव्यरूपेण ।

कारिका विवृष्वन्नाह—पुद्गलानाम् इत्यादि । पुद्गलानां परमाणुरूपाणा पारि- २०
मण्डल्यादिभेदान् पश्यन्त एव जनाः । किं कुर्वन्ति ? पश्यन्ति । किम् ? इत्याह—तद् इत्यादि ।
तेषां पुद्गलाना सामान्यमेकं स्थूलं स्वभावे (वम्) । कदा ? इत्याह—प्रतिक्षणम् । कुतः ?
इत्याह—प्रत्यक्षबुद्धौ इत्यादि । तदपि कुतः ? इत्याह—तदतिक्रम इत्यादि । तस्य तथा-
प्रतिभासस्य अतिक्रम इत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण तेषां क्षणक्षयादिविशेषमदृष्टैव (दृष्टैव)
द्रव्यतत्त्वं पश्यन्त्येव । क ? इत्याह—उभयत्र बहिरन्तश्च । कुतः ? अविशेषात् । २५

स्यान्मतम्, तत्सामान्यैकस्थूलस्वभावस्य घनादितद् (वैनादिवत्) बहिरन्तश्च भ्रान्तत्वेना-
योगात्, अतोऽन्यदेवाद्वयं ज्ञानतत्त्वमिति, तत्राह—विज्ञानम् इत्यादि ।

[विज्ञानं ग्राह्यनिर्भासवैकल्यात्मानमात्मनः ।

संविदत्त्वं कथञ्चिच्चेदात्मानं द्रव्यसाधनम् ॥७॥

(१) विपरीतस्वरूपाणाम् । (२) स्थूलाकृतीक्षणादेव । (३) तथा प्रतिभासनात् इति । (४) यथा दूर-
विरत्तरपु एक वनमिति प्रत्ययो भ्रान्त्या भवति, यथा चा एक घन सघनमिति वा प्रत्यय ।

ज्ञान प्राज्ञाकारविविक्तमात्मस्वभावमननुभवत् सत्ताद्याकारमात्मनोऽनुभवत् पर्यायै
कान्तकल्पनामस्तगमयेत् क्षणक्षयादि[प्रतिभासामावात्] । तत एव स्वभावनैरात्म्यं
प्रतिपद्यमानं स्वामेव वृत्तिं स्वभावा विदम्बयति आज्ञागमबिलोपात् । प्रमाणमन्तरेण
तदभावप्रतिपत्तौ भावप्रतिपत्तिरेव किन्तु स्यादिति यत्किञ्चिदेषत्, प्रस्तुतेतर

५ कथनात्]

विज्ञानं द्रव्यसाधनम् । किञ्चिद्वत् ? इत्याह—संविदत् । किम् ? इत्याह—
प्राज्ञानिर्भासवैकल्यात्मानं प्राज्ञो निभासो प्राज्ञाकारः तस्य वैकल्प्यम् अभावः तदेव
आत्मा स्वभावः तम् । कस्य ? इत्याह—आत्मनः । पुनरपि किञ्चिद्वत् ? इत्याह—कर्षणित्
सञ्चेतनादिप्रकारेण स्वम् आत्मानं संविदत् । एवं मन्यते—तस्मान्मात्मैकस्वभावमात्रेण
१० बहिरिह ज्ञानस्यापि यदि नास्ति, ज्ञानं तर्हि ततः तत्करो मिनम्, तद्वदेव च आत्मनो यदि
जानाति, तदेव न तद्व्यतिः । यदि नञ्ज्ञानं पीताद्विन्त्यम् आत्मानं प्रतिपद्यमानं तत्र भ्रान्तम् ।
अथ तत्स्वभावं पश्यति, त्वं च तदा मिनं ततोऽस्मत्प्रेषा निराकारवर्जितम्, “नान्योऽनु-
माप्त्यो बुभुष्यास्ति” [प्र० वा० २।३२७] इत्यादि विरोधश्च । [५७६ ल] अतएव इह
क्षितोऽपि मिनस्य वेदनसंभवाद् बहिरर्बसिद्धिः । तत्र च विभ्रमे तत्र विभागप्रसाधनात् । अथ
१५ ततो विवेकमप्यत्मनो नावैति^१ अनेकान्तसिद्धिरिति ।

कारिकार्थमुपविशति ‘ज्ञानम्’ इत्यादिना । ज्ञानम् आत्मनः स्वभावम् । किञ्चिद्वत् ?
प्राज्ञाकारविविक्तम् अननुभवत् सत्पता(सत्ता)द्याकारमात्मनोऽनुभवत् । किं कुर्यात् ?
इत्याह—पर्यायैकान्त इत्यादि । इतरत्र तत्कल्पनामस्तु ग(सत्त)मयेत् ; इत्याह—क्षणक्षयादि ।
इत्यादि । ‘तर्हि प्राज्ञाकारविविक्तं(क)स्वभावमिह सत्ताद्याकारमपि आत्मनो नानुभवति’ इति
२ ध्यानवाची तत्राह—तत एव इत्यादि । तत एव अनन्तरस्यावात् स्वभावनैरात्म्यं सकल-
शून्यत्वं प्रतिपद्यमानः सौम्यः स्वामेव वृत्तिं स्वचेष्टितं शून्यतापन्मुपगमकक्षणे स्वभावा
विदम्बयति विस्तारयति तत्प्रतिपादकवचनान्मुपगमे संवयोगात् ।

म्यावान्तरं ज्ञानं परः पृच्छति । क्वचित्(ति) ? तं प्रस्तुतेरमाह—प्राज्ञागम इत्यादि ।
तद्विषयेण तत्कथ इत्येते संवृत्त्या तद्व्युपगमादिति चेत् अत्राह—प्रमाणमन्तरेण तदभाव
२५ प्रतिपत्तौ तेषाम् आज्ञादीनाम् अभावसंविचो अज्ञीक्रियमाण्याणां भावप्रतिपत्तिरेव आत्मादीनां
किञ्च स्यात् मन्वेरेव[इति] यत्किञ्चिदेषत् न किञ्चिदेतत् परमत्म् । कुतः ? इत्याह—
प्रस्तुतेरत(प्रस्तुतेतर) इत्यादि ।

[एतदन्यप्रातिविष्टमाह—दाढ्य इत्यादि ।

[शाब्दनिर्णययोरन्यापोर्हिकान्तसमाश्रयः ।

प्रतिपन्नः सौमतेन प्रतिष्यूडोऽन्या विद्या ॥८॥

३०

(१) सकलशून्यम् । (२) इति चेत् । (३) प्रतिपत्तामावात् । (४) सकलशून्यतामनोपत्त्वं पश्यन्त
तद्भावस्वीकारम् । (५) आत्मनोऽभिधाय । (६) ‘कथयत्’ इति ।

न हि...पुनः...एतदपि तादृगेव । शब्दो निर्णयो वा तच्चाप्रत्यायनात् किं कुर्वाणोऽन्यापोहं करोति ? प्रतिपत्रभिप्रायानुसरणेऽपि यथा अन्यापोहोऽर्थः, तथैव स्वार्थ-प्रत्यायनमविशेषात् । अन्यथा—]

शब्दनिर्ण[य]योः सम्बन्धी यः । कः ? इत्याह—अन्यापोहैकान्तसमाश्रयः । किभूतः ? प्रतिपन्नः सौगतेन अङ्गीकृतः । स किम् ? इत्याह—प्रतिव्यूहो [५७७क] ५ निरस्तः । केन ? इत्याह—अनया दिशा 'स्वामेव वृत्तिस्ववाचा' इत्यादिना मार्गेण ।

कारिकार्थं स्पष्टयति नहि इत्यादिना । गतार्थमेतत् । सविकल्पं तत्साधयतीति चेत्, अत्राह—पुर(पुन)रित्यादो(दि) । ए)तदपि तादृगेव ।

ननु यद्यपि निर्विपयो विकल्पः, तथापि अन्यापोहकरणात् व्यवहारोपयोगी इति चेत्, अत्राह—किं कुर्वाण इत्यादि । किं कुर्वाणः न किञ्चित्कुर्वन् शब्दो निर्णयो वा अन्यापोहं करोति १० इत्युच्यते । एवं मन्यते—यदि संः तत्त्वं विपयीकरोति, तदैत भूत्वमन्यतोऽस्मात् चाकाद्यावृत्त-मिति(तदा एतत्तत्त्वमन्यतः अन्यस्माद् वाक्याद् व्यावृत्तमिति) प्रतिपद्यमानः अन्यापोहं करोति इत्युच्यते अन्यथा वचनमात्रकमिति । तदाह—तच्चाप्रत्यायनादिति ।

ननु परमार्थतोऽन्यापोहकरोऽयसौ न भवति, केवलं प्रतिपत्रभिप्रायवशादेवमुच्यते इति चेत्, अत्राह—प्रतिपत्रभिप्राय इत्यादि । 'शब्दादे[र्व]स्तुनो नित्यादिव्यावृत्तिरेव अनित्यादि- १५ शब्दनिर्णयाभ्यां क्रियते, न वस्तु विधिरूपतया विपयीक्रियते' इति यः प्रतिपत्तणामभिप्रायः तस्यानुसरणेऽपि यथा अन्यापोहः शब्दनिर्णयोरर्थः तथैव स्वार्थप्रत्यायनं तदभिप्रायस्य तत्राप्यविशेषात् । युक्तिबाधनमुभयत्र ।

तदनङ्गीकरण(णे)दूषणमाह—अन्यथा इत्यादि । एवं मन्यते—अन्यापोहः पर्युदासरूपः, प्रसज्यरूपो वा स्यात् ? प्रथमपक्षे तैयोर्वस्तुविपयत्वम् । अन्यत्र, अन्यथा इत्यादि दूषणमिति । २० तदाह—निर्विकल्पात् इत्यादिना ।

[निर्विकल्पात् कुतः सिद्धिः ? सिद्धिश्चेन्ननिर्णयात्मिका ।

सविकल्पात् कुतः सिद्धिः ? तत्त्वं चेन्नास्य गोचरः ॥९॥

जीवे अजीवे वा पर्यायतत्त्वं निक्षिपन् सौगतो न प्रत्यक्षतो निक्षेप्तुमर्हति, तद् [अनिर्णयात्मकत्वात्] समारोप[व्यवच्छेदकत्वाभावात्] अन्यथा [अतिप्रसङ्गात्] २५ नापि विकल्पतः ; तद्भावाविपयत्वात् विपक्षाविशेषाच्च । स्वलक्षणदर्शने प्रभवविकल्प-स्यापि सर्वथा मिथ्यात्वात् कुत एव भावनिक्षेपः ? तदुपेक्षिततत्त्वार्थैः यथाविकल्पप्रति-भासनं निक्षेपकरणे द्रव्यनिक्षेपोऽपि किन्न स्यात् ?]

(१) पृ० ७४४ । (२) शब्दो निर्णयो वा । (३) शब्दोऽनित्य इत्यत्र । (४) "तेनान्यापोहविपया प्रोक्ता सामान्यगोचरा । शब्दाश्च बुद्धयश्चैव वस्तुन्येपामसभवात् ॥—अन्यापोहविपया आचार्येण प्रोक्ता । अपोह शब्दलिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यते इति भुवता ।"—प्र० वा०, मनोरथ० ३।१३३ । (५) शब्दनिर्णययो । (६) प्रसज्यपक्षे ।

निर्विकल्पात् मत्वज्ञात् कुतो नैव सिद्धिः तस्वप्रतिपत्तिः [७७७] सिद्धिद्वयेऽपि
यदि निर्णयात्मिका सविकल्पात् कुतः सिद्धिः तत्त्वं चेत् तस्य (नास्य) सविकल्-
पस्य गोचर इति स्वाभाविकप्रसङ्गः ।

कारिका विदुष्वन्नाह—पर्यायतत्त्वम् इत्यादि । जीवे अक्षीये वा पर्यायतत्त्वं निक्षेपत्

- ५ मोक्षस्य सौगतः न प्रत्यक्षतो निक्षेपत्तुं योजयितुमर्हति । कुतः ? इत्याह—तद्वृ इत्यादि ।
तद्वृ इत्यनेन प्रत्यक्षमविकल्पकं प्रत्यक्षमृशति । तपसि कुतः ? इत्याह—समारोप इत्यादि ।
तदनभ्युपगमे रूपमहाह—अन्यथा इत्यादि । विकल्पतो निक्षेपुमर्हति इति चेत् अत्राह—
नापि इत्यादि । कुतः ? इत्याह—तद्भावाविपर्ययात् पर्यायसत्ताऽगोचरत्वाद् विकल्पस्य ।
हेत्वन्तरमाह—विपक्ष इत्यादि । विपक्षो ब्रह्मतत्त्वं तत्र अधिदेशाच्च तस्य । अत्र अनुमान
१० विकल्पाद् (स्यो) वैस्तुप्रतिबन्धेन प्रमात्रम्, तन्निक्षेपुमाहतीत्युच्यते तत्राह—[स्व]संक्षय
वृद्धेन इत्यादि । स्पलक्षणमात्रवृत्तिमिति यद्भूतं तस्मिन् स्वतन्त्रवृद्धेने अतीक्रियमात्रे
प्रमविकल्पस्यापि हेतुफलनिर्णयस्यापि न केचळं तादृश्यनिर्णयस्य सर्वथा मिथ्यात्वात् कुत
एव भावनिक्षेपः ? हेतुफलभावोऽपि विकल्पसाध्यै (स्यो) नाविकल्पसाध्य इति मन्थने ।

स्वाम्यतम्—मन्वतु प्रमविकल्पः सत्त्वा मिथ्या, तत्रापि तत् एव मन्वहारं (र) मन्वभयात्

- १५ हेतुफलभावं प्रतिपाद्य अनुमानानुमेमन्ववहारं प्रतिबन्धि सौगताः तदाऽनुमानविकल्पात् तन्निक्षेपे
इति तत्राह—तदुपेक्षित इत्यादि । स भ्रमस्थावी निरक्षः [५७८] तपक्षितोऽवकाशः
तत्त्वार्थो वैः सौगतैः वैः यथाविकल्पप्रतिभासनं विकल्पप्रतिभासनानतिक्रमं निक्षेपकरये
ब्रह्मनिक्षेपोऽपि किम स्यात् ? तत्रापि कस्यनवा हेतुफलभावस्य अनुमानादिवन्वहारनिमित्तस्य
भावादिमि भावः ।

- २० ननु परमार्थतो निरक्षं प्रतिभासाद्वैतवत्त्वम् अस्वत् सर्वं मिथ्या विकल्पबुद्धेरपश्य
मात्रम्, तद्भावात् पर्यायतत्त्वनिक्षेप इति चेत् अत्राह—मिथ्या इत्यादि ।

[मिथ्याविकल्पनिक्षेप संग्रहः सञ्चितो धरम् ।

सन्तानान्तरमुत्सृज्य क्षणभङ्गमनन्वयम् ॥१०॥

सर्वमेकात्मकं तत्त्वं केवलमविद्या आत्मनि विनिर्मासमदादसतां धन्य दक्षयतीति

- २५ एतावता सर्वं सुस्थितम् । नहि मेदलक्षणं । स्वयं न चापरम् । तदक्षयः नहि
भ्यापारभ्याहारादिमिमांसनानं स्वापादानप्रकृतेर्मवित्तुमर्हति इति किं कारणान्तरकल्प
नया ? मिथ्यैकान्त]

मिथ्याविकल्पन निक्षेप पर्यायतत्त्वयाजनं अभ्युपगन्मान संग्रहसंभूतो
(संग्रह संभितो) धरम् । किं इत्याह ? इत्याह—क्षणभङ्गमुत्सृज्य स्वयत्वा । किंभूतम् ?

(१) अतिरिक्तप्रकृतम् । (२) एतच्छेदकत्वाभावात् । (३) अतिरिक्तम् । (४) विकल्पता । (५)
परस्परता । (६) इत्यनिक्षेपेऽपि । (७) अतिरिक्तत्वाभावात् ।

अनन्वयं दृष्टान्तरहितम् । अथवा, द्रव्यानश्यति रहित (द्रव्यानवयविरहितं) सन्तानान्तरं च उत्सृज्य ।

कारिकां व्याचष्टे सर्वम् इत्यादिना । नीलादिसुखादिनान(ज्ञानं) सर्वम् एकात्मकम् एकस्वभावं तत्त्वं परमार्थरूपम् । कथं चित्रप्रतिभास इति चेत् ? अत्राह—केवलम् इत्यादि । अविद्या क्वञ्ची(कर्त्री)दर्शयति । किम् ? इत्याह—जन्म इत्यादि । किंभूता[ना]म् ? असताम् । ५ क ? इत्याह—आत्मनि । कुतः ? इत्याह—निर्भासभेदात्तद्भेदमाश्रित्य इत्येवम् एतावता सर्वं सुस्थितम् । स्यादेतत्, प्रतिभासभेदात् विरुद्धधर्माध्यासाच्च नानात्वमेव युक्तमिति कथं सर्वमेकात्मकमिति चेत् ? अत्राह—नहि इत्यादि^१ भेदलक्षणपर्यन्त सुगमम् । कुतः ? इत्याह स्वयम् इत्यादि । ततोऽन्यद्भेदलक्षणमिति चेत्, अत्राह—न चापरम् इत्यादि । प्रकृतं निगमयन्नाह—तदशक्य इत्यादि । १०

ननु माभूदन्वयः, तथापि अन्यथानुपपत्त्या संत्वादिकं क्षणभङ्गं साधयति इति चेत्, अत्राह—नहि [५७८ख] इत्यादि । सुगमम् । कथं सन्तानान्तरव्यसनं वादिनः प्रेक्षाकारिता व्याहन्ति इति चेत् ? अत्राह—व्यापार इत्यादि । [व्यापारव्याहारादि] निर्भासज्ञानं स्वोपादानं(न)प्रकृतेरविद्याप्रकृतेः भवितुमर्हति इति एव हेतोर्वा किं कारणान्तरस्य सन्तानान्तरलक्षणस्य कल्पनया ? कुतः ? इत्याह—मिथ्यैकान्त इत्यादि । तत्सिद्धेः सन्तानान्तरसिद्धि- १५ रिति ।

एवं संग्रहमयान् (हनयात्) कुर्व[त]स्तन्निक्षेपमाह—विद्या इत्यादिना ।

[विद्याविद्याविनिर्भासात् नित्यानित्यत्वसंभवात् ।
स्वार्थस्वरूपयोः सिद्धिः द्वयरूपेति नैगमः ॥११॥

साकल्येन नित्यक्षणिकैकान्तयोः ग्राह्यग्राहकवहिरन्तर्मुखप्रतिभास इति व्यवस्था । २० तत्र स्वसंविन्मात्रं नित्यं तावतः सर्वत्राविशेषात् । शेषं कादाचित्कम् । एतदुक्तं च—
*“अभिन्नः संविदात्मार्थः भाति भेदीव सः पुनः ।
प्रतिभासादिभेदे स्वापप्रबोधादौ न भिद्यते॥” इति ।
बोधाकारेण सर्वत्राविशेषोऽविप्रतिपत्तेः । तदभावे मिद्धादेरनुपपत्तेः अवस्थाचतुष्टयाभावस्तदवस्थ एव । तथा तदागन्तुभिः सुखादिनीलादिनिर्भासैः भेदिनीमिव वृत्ति- २५ मनुभवति ।]

विद्या तत्त्वज्ञानम् अविद्या विप्लवज्ञानं तयोर्विनिर्भासात् प्रतीतेः नित्यानित्यत्वसंभवो य एकत्र तस्मात् स्वार्थस्वरूपयोः स्वस्वरूपस्य अर्थ(अर्थ)स्वरूपस्य च सिद्धिः निष्पत्तिः निर्णीतिर्वा द्वयरूपा नित्यानित्यत्वस्वभावा इत्येव नैगमः ।

साकल्येन इत्यादिना कारिका व्याचष्टे—साकल्येन अनवयवेन नित्यक्षणिकैकान्तयोः ३०

(१) 'नहि' इति प्रारम्भ । (२) हेतु ।

नित्यैकान्ते अणिकैकान्ते च अयं ग्राह्याकारो नीलविस्फूलायाकारः अयं ग्राह्याकारः अयं
 बहिर्मुखप्रतिमासः अयमन्तर्मुखप्रतिमासः इत्येवं व्यबस्था स्थितिः । किं कृत्वा ? इत्याह—
 तत्र इत्यादि । तत्र तस्मिन्तर(स्मिन् अनन्तर)म्याये सति स्वसंविन्मात्रम् स्वज्ञप्तेन परसंवि
 निरूपष्टे' नित्यं कासान्तरस्यापि । कुतः ? इह(एतत् ?) एतत्तः स्वसंविन्मात्रस्य सर्वत्र
 स्वसन्तानमुत्पादौ अभिष्टेपात् । श्रेयं सुखादि । किंभूतम् ? कादाचित्कम् अनित्यमेव ।
 अन्य[त्रा]न्वेतदुक्तमिति वर्षायन्नाह—एतदुक्तं च इत्यादि । कथमुक्तमिति चेत् ? तस्यते—
 अभिन्नोऽव्ययः । का ? इत्याह—सविदात्मा स एवार्थः संवित्स्वभावो जीव इत्यर्थः । किम-
 भिन्न एव ? न इत्याह—[५७९ क] मेदा(ही)य माति मनाह् मेदी प्रतिमतीत्यर्थः ।
 कुतः ? इत्याह—प्रतिमासादिभेदेन आदिशब्दात् प्रयोजनादिभेदो गृह्यते । कुतो[ऽ]भिन्नम् ?
 (स्तः ?) इत्याह—स इत्यादि । [सं संविदा]त्मात्तः [पुनः] स्वापप्रयोधादौ आदिशब्देन
 मन्मरणाविपरिमहः न सिद्धते सन्तानान्तरं (रथत्) नामा न भवति इति । एतदेव ध्यानपटे-
 योधाकारेण चेतनारूपेण सर्वत्र स्वमुत्पादावविष्टेषो[ऽ]भेदो ज्ञानस्य । कुतः ? इत्याह—
 अविप्रतिपत्तेः इत्यादि । तद्यपि कुतः ? इत्याह—स्वाप इत्यादि । ननु स्वापे ज्ञानं मास्त्रेव
 इति चेत् अत्राह—तदभाव [इत्यादि । तदभावे] ज्ञानस्य असति मिद्वाहेः अनुपपत्तेः
 इति । मिद्दो निद्रा आदिर्यस्य मूर्च्छादिः तस्मानुपपत्तेः मरणोपपत्तेः अवस्थापतुष्टयाभावः
 तदवस्था(स्य) एव । पुनस्तत्रैव ज्ञान्येषयात् नायं प्रसङ्ग इति चेत् न अहेतुकोदयायोगात् ।
 आप्रस्थानहेतुकत्वं^१ निरस्तम्, विरचिनष्टस्य अकारणत्वात्, इतरथा अस्पष्टचित्तं पुनः तत्रैव
 क्षरीरे चित्र(चित्त)कारणमिति न मरणं नाम इति । अर्थावेधकर्मवशात् वेदान्तरे तदारम्भक-
 मिष्यते न तद्व्यतिरेकेण कर्मणोऽभावात् । तत्रैव विशिष्टं कर्म इति चेत् न विशिष्टस्य
 (विनष्टस्य) अविषयाजोबन(पम)स्य का विशिष्टता नाम ? स्वकाले सर्वस्यपि सत्त्वमिति न
 स्वप्नादिदर्शनम् अनर्थावेधहेतुकं स्यात् । तथाऽम्बुद्वाराभावात् स्यादिति चेत् इतरत्र समानम् ।
 तन्न स्वप्नादौ ज्ञानाभावः ।

ननु कोऽयं विशिष्टमाम ? ज्ञानाभावइत्थेत् स्वापामावः । तदभावपक्षेत् किञ्चो हेतुः
 इति चेत् अनुपपत्तिवद्ज्ञानभावः इति प्रतिपादितम् । तदस्तित्वं 'सुतेनार्हं सुप्त' इति
 [५७९८] पुनर्विकल्पकोदयात् ३ "पुनर्विकल्पपत्तुं किञ्चित्" [प्र का० २।१२५] 'इत्यादि
 वत्' । तत्रमित्यथा वर्षायन्नाह—सुधा इत्यादि । तेन स्वापप्रयोधादौ चेतन्यानतिशयप्रकारेण ।
 तदित्यादि क्वचित् पाठः । तस्यैतन्मम् इत्यर्थः । [आ]गन्तुमिः अराधितः सुखादिनीला
 दिनिमासः सुप्तादिभिः नीलमिनिमासैः तदनुमते मेदिनीमिब वृत्तिमनुभवति ज्ञानमिति ।

(१) निराकरमिति । (२) प्रती क्तुरकारमिते स्वप्ने रिच्यमिति । (३) प्रती अकारमिते स्वप्ने रिचं
 कर्ते । (४) आप्रस्थानप्रतुष्टिमरणावभावावस्थाकनुष्ठव । (५) ध्यानमिति । (६) प्रयोपज्ञानम् । (७)
 आप्रस्थानम् । (८) अन्तेया संस्कारा । (९) स्वापार्थी ज्ञानमन्त्रम् । (१०) किञ्चिदासीत्ये क्वचनैवहाती ।
 यथा किञ्चिदावस्थाया कर्म पुनर्विकल्पपत्तुं पुनः ज्ञानम् मे क्वचनैवहातीति चेति ।—२ वा कर्मोदव ।
 (११) विशिष्टमिति ।

ततः किं सिद्धम् इत्याह—यथा इत्यादि ।

[यथा चैतन्यभेदोऽयं भवेदागन्तुकैस्तथा ।
जातिभेदस्ततस्तत्त्वं पृथक् च नित्यात्मकम् ॥१२॥

चित्रसंविदः संभाव्यनिरंशस्वभावस्य सर्वथानुपलब्धौ निरुपाख्यतैव स्यात् अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तस्याः प्रतिपत्तिः प्रमाणाभावात् । तदेतेन सम्बन्धपरीक्षा प्रतिव्यूहा । कथं हि सम्बन्धाभावे बहिरन्तर्मुखादिप्रतिभासनियमः क्वचित् प्रतीयेत ? नहि कुतः ग्राह्याद्याकारणां स्वभावभेदः तदेकत्वहानेः इति नामस्थापनाद्रव्यभेदात् निक्षेपस्तत्रैव ।]

यथा चैतन्यस्य भेदोऽयं नानात्वमिदं भवेत् । कैः ? इत्याह—आगन्तुकैः अनन्तरोक्तैः तथा जातिभेदः सन्ता[न]नानात्वं ततः तत्त्वं नित्यात्मकम् । सकरः स्यादिति चेत्, अत्राह—पृथक् परस्परं भिन्नं च अनेन *‘सर्वस्योभयरूपत्वे’^१ [प्र०वा० ३।१८१] इत्यादि निरस्तम् ।

कारिका विवृण्वन्नाह—चित्र इत्यादि । ननु चित्रता एकस्याः संविदोऽपि नेष्यते *‘किं स्यात् सा चित्रतैकस्याम्’ [प्र०वा० २।२१०] इत्यादि वचनात्, केवलं सा निरंशापि साशेषा भाति इति चेत्, अत्राह—संभाव्य इत्यादि । संभाव्यः संविदो यः निरंशः स्वभावः तस्य सर्वथा प्रत्यक्षानुमानप्रकारेण अनुपलब्धौ सत्य[म]नुपलब्धस्वभावस्य सभेदस्य तथा विरोधप्रकारेण संभावनायाम् निरुपाख्यतैव नैरात्म्यमेव स्यात् । कुतः ? इत्याह—अनवस्था-प्रसङ्गात् । क्वचित्तत्त्वे अवस्थितेरभावानुपपत्तात् *‘मायामरीचिप्रभृतिप्रतिभासवदसत्त्वेऽप्य-दोषः’ [प्र० वार्तिकाल० ३।२११] इति वचनात् इष्यते एव तदिति चेत्, अत्राह—न च इत्यादि । नैव तस्याः निरुपाख्यतायाः प्रतिपत्तिः । [५८०क] कुतः ? इत्याह—प्रमाणाभावात् । स्वसवेदनाध्यक्षं तत्र प्रमाणमित्येके । विवत्तदेकम् (?) इत्यपरे । तथा च किं जातम् ? इत्याह—तदेतेन इत्यादि । तेन एतेन सविद एकस्याः चित्रतापादनेन च सम्बन्धपरीक्षा सम्बन्ध-निराक्रिया धर्मकीर्त्ति सम्बन्धिनी प्रतिव्यूहा । कुतः ? इत्याह—कथं हिर्यस्मात् सम्बन्धाभावे बहिरन्तर्मुखादिप्रतिभासनियमो ग्राह्यग्राहकसवेदनाकाराणां नियमः नियतज्ञानायत्तता क्वचित् प्रतीयेत ? तादात्म्यान्नियम इति चेत्, अत्राह—नहि इत्यादि । कुतः स्वभावभेदो ग्राह्याद्या-काराणाम् । तथापि तादात्म्यैकान्ते दूषणमाह—तदेकत्व इत्यादि । तत्तस्मात् एकत्वहानेः कारणात् इत्येव निक्षेपः । कुतः ? इत्याह—तत्रैव निगमनिक्षेप एव नामस्थापनाद्रव्यभेदात् ।

व्यवहारनयनिक्षेपं दर्शयन्नाह—

(१) ‘तद्विशेषनिराकृते । चोदितो दधि खाद्येति किमुष्टं नाभिधावति ॥’ इति शेष । (२) ‘न स्यात्तस्या मतावपि । यदीदं स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ॥’ इति शेष । (३) पृथक्नामक प्रकरण धर्मकीर्त्तिकृतम् । इयं प्रमेयकमलमार्तण्डे (पृ० ५०९) सपूर्णा समुद्घटना । (४) ‘व्यवहार प्रवर्तते’ इति सम्बन्ध ।

[स्याच्चैतनाविनिक्षेपे व्यवहारैर्विना जगत् ।

सर्वधार्पणक्रियाऽयोगो नित्यस्त्वे च क्षणक्षये ॥१३॥

धुमिकाधुमिकयोः अन्योऽन्यापेक्षामां [व्यवहारः प्रवर्तते ।]

स्याद् भवेद् व्यवहारैः विना जगत् । कस्मिन् ? इत्याह—नित्यस्त्वे क्षणक्षये

५ च चेतनाविनिक्षेपे क्रियमाणे । कुतः ? इत्याह—सर्वधार्पण क्रमयोगपद्यप्रकारेण अर्धक्रियाऽयोगो नित्यस्त्वे क्षणक्षये च इति सन्बन्धः ।

कारिकार्थमुपदर्शयन्नाह—धुमिक इत्यादि । कस्याम् ? इत्याह—परस्पर इत्यादि । धुमिकाधुमिकयोः अन्योऽन्यापेक्षामां सत्याम् ।

कथं तर्हि व्यवहारनिक्षेपः प्रवर्तते ? इत्याह—जीवादि इत्यादि ।

१० [जीवादिभेदमाभिस्य तत्पर्यायांश्च निक्षिपन् ।

प्रसिद्ध हि व्यवहारस्य मिथ्यात्वं भेदसंभितम् ॥१४॥

द्रव्यपयापयोर्भेदैकान्तमवलम्ब्यापि द्रव्यस्य पर्यायात्मता अङ्गीकर्तव्या । अन्यथा अमावाविद्येयात् । तथा च किं पृथक् पर्यायकल्पनया ? तानता यतो व्यवहारसिद्धिः इति व्यवहारनयस्तपैव विनिक्षिपत् ।]

१५ जीव आदिष्वस्य पुत्रकारेः स तथोक्तः तस्य भेदं नानात्वम् आभिस्य तत्पर्यायांश्च जीवादिपर्यायांश्च आभिस्य निक्षिपन् जीवादीन्वया (न पर्यायां)षु पर्यायात् [५८०ख] जीवादी शेषेयम् 'व्यवहारः प्रवर्तते' इत्युपलब्धः । कुतः ? इत्याह—प्रसिद्धं हि क्स्मात् मिथ्यात्वं व्यवहारस्य भेदसंभितं द्रव्यपर्यायनानात्वाभिस्यम् ।

कारिकार्थं कथमसि द्रव्या (भेदेत्या)विना द्रव्यपर्याययोः संदकान्तमवलम्ब्यापि २० वैशेषिकदिमिः द्रव्यस्य आत्मादेः पर्यायात्मता अपरपरकारणत्वात्परसामर्थ्यपरिणामात्मता अङ्गीकर्तव्या । कुतः ? इत्याह—अन्यथा इत्यादि । अन्यथा तत्रानङ्गीकरणप्रकारेण अमावा विद्येयात् शश्विपाणाद्यविद्येयात् द्रव्यस्य सा अङ्गीकर्तव्या इति । तदङ्गीकरणमस्तु इति चेत् अत्राह—तथा च तदङ्गीकरणप्रकारेण च किं पृथक् पर्यायकल्पनया ? कुतः ? इत्याह—तानता तस्मान्मर्थपरिणामाग्रेण व्यवहारसिद्धिर्यतः इति एवं व्यवहारनयः । तर्धैव २५ तनेच प्रसारेण विनिक्षेपे (विनिक्षिपेत्) द्रव्यपर्यायात् इत्यप्याहारः ।

शब्दादिनमानां निक्षेपं दर्शयन्नाह—कालं इत्यादि । व्याक्यातार्थमेवम् ।

(१) पुत्रक—'अकारकविद्यानां भेदात्पुत्रोऽर्जमेवम् । अनिकरान् पर्यायित्वमन्वयाः क्रियाव्याः ३३३३ कालभेदात् तद्वदप्युत् भवति मविच्छति इति कालभेदात् करोति किरते इत्यदि किञ्चभेदात् ददवन्तो वैचक्षण्य इति, तथा पर्यायभेदात् इन्द्रः सः कः पुत्रम् इति तथैवी मप्यनममिकरी । क्रियाव्यात्पुत्रकम्तः कुर्वते एव कारकत्वम् ।"—कवी त्वद् शी ३३ ।

[काल]

॥१५॥

न केवलम् । लिङ्गभेदाद् वस्तुस्वभावभेदे धिपणा . . . न केवलं लिङ्ग . . . यथा
इन्द्रः । इत्थम्भूतस्य . . . तदेवम् . . .]

‘न केवलम्’ इत्यादिना कारिकार्थमाह । लिङ्गभेदाद् वस्तुस्वभावभेदे उदाहरणमाह— ५
धिपणा इत्यादि ।

समभिरूढं दर्शयति । न केवलं लिङ्ग इत्यादिना । यथा इन्द्रः इत्यादि निदर्शनम्
अत्रैव । इत्थम्भूतस्य इत्यादिना । शास्त्रार्थमुपसहरन्नाह—तदेवम् इत्यादि ।
शास्त्रान्ते मङ्गलमाह—जीयात् इत्यादि ।

[जीयात्]

१०

.
.
.
. ॥१६॥

इति सिद्धि वि नि श्र य टी का याम् अ न न्त वी र्य विरचिताया
निक्षेपसिद्धिः द्वादशमः प्रस्तावः समाप्तमिति (प्र इति) ॥छ॥

१५

[स मा सो ऽ यं ग्र न्थः]

[दातु लेखकस्य च प्रशस्ति]

श्रीवोऽम्भितवोघतिन्दुर [५८१ क] नरोः मध्येमङ्गमस्वस्वम् ,
 प्वस्तं येन तुक्तुबोक्तुवसुगो दृष्टिस्वनेऽसासितः ।

यश्चानु (पु) व्रतमूरियन्पुरसत्तानोपैरुं भ्राजितः ,

राजत्वेप कवीन्द्रसंस्तुतगुणः श्री सा न्ति कण्ठीरवः ॥१॥

पात्रेष्वेष क्यति इषिमनुजा सत्यं विबन्धायदि ,

स्वान्ताऽस्तिवगोचरं बहुस्यं छायेदकस्पत्रुमः ।

द्विस्तानेकपुपात्रदक्षिमद्विषां स्वैरं स्वयं सववा ,

प्राप्तोत्येष तदोपमां अननुसां श्री सा न्ति म्प्यात्मनः ॥२॥

यो गात्रोन्ततचन्दुकेरवचने संपूर्णचन्द्रायते

स्वस्वान्तम(न्ते च वि) दृष्टिस्तीतलकराकान्ती कृतात्मा वरः ।

पत्य प्राञ्जितमूरिर्कातिजल्लभौ डिण्डीरपिण्णायते ।

मन्वीमूतमिक् अगतत्रयमसौ क्षम म्ति गुणी (म्तिगुणी) भ्राजताम् ॥३॥

तेनाणुव्रतधारिणा गुणभूता मन्व्यात्मना सा म्ति ना ,

भाप्यं सि दि वि नि इ पत्य विज्ञप्तं संलेश्वित्वा परम् ।

निर्वाणोन्नतमारकूटशिररं सोपानमारोहताम् ।

संबतं गधि मा ग द व यमिने स्याद्द्वयविद्याविद् ॥४॥

मंगलमहो श्री । संबत् १६६२ वर्षे धिस्वितं विष्णुवासेनं (न) ।

श्रीआर्येऽक्षितगुरोः प्रसूतं विज्ञाणे गण्डे छसन्मुनिकुले विधिपद्मनाम्नि ।

सूरीश्वरा गुणनिधानमुनामपेया आसन्न विद्वद्वपसो(क्षसा) अगति प्रसिद्धा ॥१॥

तत्पट्टेऽक्षररणिः तदधिर्मन्वाऽधी श्री च र्म मू र्तिरिति सूरीश्वरे विभाषि ।

सोभाग्यमाग्यसुसदृशगुणरत्नरत्नगोत्रः पवित्रचरितो महिषो विनयैः ॥२॥

[५८१ य]

मेयसे क्षामभाण्डागारधिरिति सिद्धिदिनिश्चयटीका वाच्यमाना वात्स्यस्तु ।

मामहागोत्रजो गिर्या ।

साधुः श्री च न रा आ हो मन्वमेनमसीधिरत् ॥१॥

प रि शि ष्टा नि

१. त्रिदिविनिर्धयमूलस्त्रोकार्थानामकाराद्यनुक्रमः
२. त्रिदिविनिर्धयवृत्तिगताः स्त्रोकाः
३. त्रिदिविनिर्धयगणानि उद्भूतवाक्यानि
४. त्रिदिविनिर्धयस्य पाठास्तयानि
५. त्रिदिविनिर्धयगता विधिष्व शब्दाः
६. स्त्रोकार्थविरचितस्त्रोकार्थानामकाराद्यनुक्रमः
७. स्त्रीकान्तयानि उद्भूतवाक्यानि
८. स्त्रीकामुद्भूतानि मूलवाक्यानि स्त्रोकास्य
९. मूल-स्त्रीकान्तर्यता म्याया लोकोत्तरस्य
१०. मूले स्त्रीकार्यां च गृहीतनामानो मन्वा मन्वाकृतस्य
११. स्त्रीकाम्या विधेयस्य
१२. मूल स्त्रीका विष्णुपुत्रमन्वना गृहीतविरचनम्

१. मूलश्लोकार्थानामकाराद्यनुक्रमः

श्लोकार्थम्	प्रस्ताव	पृ०	श्लोकार्थम्	प्रस्ताव	पृ०
अकर्म भ्रमजन्माद्यं	७१९	४६३	अन्यथा संविद-	१०१२४	६८९
अक्षजानैरनुन्मृत्य	११२७	११५	अन्यथैवोपपद्येरन्	४११९	३००
अक्षर्परिवगृह्णाति	२१४	१२३	अन्यथैवोपपद्येरन्	७११७	४८२
अक्षर्यावरणै-	८१३	५२७	अन्यद्वा प्रलपन्	५११	३१०
अङ्गीकृतात्मसवित्ते	१११८	७७	अन्ययोगव्यव-	९१३५	६५०
अतस्मिन् तद्ग्रहो	२१९	१३७	अन्योऽन्याकार-	१११२२	७२७
अन्यक्तपारिमण्डर्य-	३१२२	२१५	अप्यन्यथानुप-	६१८	३८३
अन्यन्तमात्मनि	८१३०	५७१	अप्राप्तकार्यकाल-	३११२	१९५
अदृश्यस्यानुमेयस्य	६१३५	४३४	अप्राप्तकार्यकालस्य	१०१२५	६८९
अदृश्यानुपलम्भारेवै-	६१३६	४३६	अफलत्वाद्दशकेश्च	९१२२	६३३
अद्वाऽनन्तचतुष्टयस्य	५१२८	३६९	अभिध्वस्तेष्वेक-	५१२८	३६९
अनन्तरपि	८१३४	५७७	अभिन्नमन्यथा	९१३९	६५५
अनपायोपजन-	११५३	७०४	अभिरूढोऽस्तु	१११३१	७३६
अनवस्थादि-	९१८	६१०	अभेदात् सदशास्मृ-	११६	३४
अनादिनिधन ब्रह्म-	३११९	२१०	अभ्रान्तब्रामुञ्चन्ती	४१५	२४४
अनिष्टसिद्धे पारार्थ्यं	३११८	२०८	अयोग योग-	९१३२	६४७
अनीह सदशास्मृत्या	२११६	१५२	अर्थं प्रत्यक्षपरो-	६१२९	४२४
अनुमाद्यात्माऽविकल्पेना-	१११८	७७	अर्थां प्रत्यवमर्श-	९११९	६२८
अनुमानवलाद्ध्यक्ष-	११२२	९२	अर्थाकार सम	१११२१	७२५
अनुमेय केनचित्	६१९	३८३	अर्थापत्तिरिय चिन्ता	३१६	१८२
अनुमेयस्मृति	३१३	१७६	अलक्षयन्त कल्प्ये-	८११९	५५४
अनुरुणद्ध्येव	९११३	६१७	अवाच्य केवल	१११२९	७३४
अनुस्यूतिधियो न	२१२७	१६८	अविकल्पकदृष्टे	२११४	१४७
अनेकान्त कुत	१०१२३	६८८	अविकल्पमसंस्क-	१११२९	७३४
अन्तर्बहिर्मुखा-	११११	६५	अविकल्पप्राप्तिद्वि-	१११७	७०६
अन्तर्बहिश्च तत्कैदं	१११६	७५	अविकल्प्य स्वम-	१२१४	७४२
अन्तर्व्याप्तावसिद्धार्यां	५११५	३४५	अविशेषात्	२१२१	१५९
अन्यचित्तक्षणेवात्मा	४११६	२९६	अधीक्ष्य पारिमण्डल्य-	१२१६	७४३
अन्यतो चिनिवृत्ता	४१४	२४३	अशक्यदर्शन रूप	९१२३	६३५
अन्यत्र तद्विलक्ष्येऽपि	३१७	१८४	अशक्यसमय रूपं	९१२३	६३५
अन्यथा हृदतया	१०१२८	६९१	अशब्दादिव्यवच्छिन्न	११११५	७१६
अन्यथानुपपत्त्या	६१३१	४२७	असंभाव्याननु-	९१४४	६६०
अन्यथानुपपन्नत्व हेतो-	५१२३	३६१	असंस्कारप्रमोषे	११७	३५
अन्यथानुपपन्नत्व-	२१२२	१५९	असङ्केतितानन्त-	९१३०	६४४
अन्यथानुपपन्नोऽपि	६१२	३७२	असत् सद्व्यव-	२१८	१३४
अन्यथाऽप्राप्यकारित्वा-	८१३७३	५८०	असतां सत्ताभि-	१०१९	६७३

श्लोकार्थम्	प्रस्तावः	पृ	श्लोकार्थम्	प्रस्तावः	पृ
असहायुपक्रममन्वेत्	६१२४	४१६	अर्थं वाचकमिच्छतिः	८१२८	५५२
असाधनाह्वयधमयोपो	५५१	३६४	अर्थं निष्पद्यिष्यतीः	१११२	७२५
अभिज्ञः सिद्धसेनस्य	६१२१	४३	अर्थमिच्छति	१११३	७३५
अन्ति प्रदान-	४११९	३	अर्थमिच्छति	८१२	५५४
अहङ्कारमयो	८१२९	५८१	अर्थमिच्छन्वया	१११४	६८
अहमवोऽहमन्त-	१११५	६८१	अर्थमाभाषोऽनुमा	६१३१	४३४
आत्मकार्म विदु	४११९	४८५	अर्थमा अस्मिन्नि-	३११	१२
आत्मसंवेदार्थं आन्तेर	१११५	७३	अर्थार्थं अर्थमर्थेय	३११३	१९४
आत्मन्तिषी मन्-	८१२	५४	अर्थेऽर्थ परीक्षण-	४११	४४२
आत्मसो अर्थि-	११५	३१	अर्थं च अर्थमर्थेय	४१२२	४९९
आत्मात्मिकं अतो	४१३३	२८	अर्थकारणता अर्थि	४१०	४५०
आत्मिमुखेय तजे	११२४	११५	अर्थकारणता वैय	४१३	२३९
आवासाह्व	११३३	६००	अर्थकारणमायो	११२२	६८०
आवरणातिशयः	८११	५६२	अर्थस्वभावोऽर्थैर्भ	६१३४	४३२
इति विद्वत्सिमाधेयि	९११९	१५	अर्थोत्पत्तिर्विद्वत्सा	३११	१९३
इति अवाप्ति	३१८	१८०	अर्थ	१११५	७५१
इत्यन्तुत्तवः	११३१	७३६	अर्थः अर्थ च	६१३९	४३९
इत्यागमपरिचयार्थि	११२८	७३४	अर्थेऽर्थो अर्थेऽर्थि	४१३	५१९
ईश्वरेऽर्थमर्थिः	४११५	४८	अर्थमात्मन्वा	४११०	२९०
ईश्वरान्तरमाभिना	८१४३	५८०	अर्थमात्मानम्	८१३५	५०९
अर्थो च अर्थिः अर्थ	३१३३	१९०	अर्थेऽर्थोऽर्थिर्विद्वत्	१११२	६९८
अर्थार्थिः अर्थिः अर्थो	३११५	२३	अर्थोपपत्तिर्विद्वत्सा	४१६	४५३
अर्थोऽर्थिः अर्थोऽर्थो	४१११	४०	अर्थार्थिः अर्थ	३१२१	२१४
अर्थोऽर्थिः अर्थोऽर्थो	९१२९	६४३	अर्थार्थं अर्थ	६१६८	४३८
अर्थयोगमात्मनो	८१३९	५८१	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थविषयकसम्पत्तं	५११६	२४९	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थैकान्तादि	१११६	७५	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थसुखमयो	११२१	६८६	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थि	९१३२	६१०	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	६१३२	४९९	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	५१३२	३५९	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	९१३	९३३	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	९१४५	६६१	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	६११९	४	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	११३२	७२०	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	५१३२	३५९	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	९१४५	६६१	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	९१३०	६५९	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६
अर्थार्थेऽर्थिः अर्थार्थे	४१३३	३०	अर्थार्थं अर्थार्थेय	१११५	७३६

श्लोकार्थम्	प्रस्ताव'	पृ०	श्लोकार्थम्	प्रस्ताव'	पृ०
चेतनाचेतनावेर्ता	४१८	२५४	तज्जन्यविशेष क	६१४	३८२
चेतनोऽचेतनस्य वा	४१९४	२८२	तज्जैयज्ञानवर्-	८१५५	५४८
चेतनोह मम	७१२१	४००	तत एव तत्स-	१०१८	६७०
चेष्टते चेष्टया	७१२३	४९८	तत एवोपाधि	९१८	६१०
चेतन्य मयारे	८११५	५७९	तत मत्त्वादिवादीव	५११२	३३८
चेष्टस्यायोगे	९१३४	६४९	तत म्यात्मवर्हेतूना	८१५	५३६
जगत्सकलज्ञैककल्ये	८११८	५५२	ततश्च व्यवहारो	१०१२०	६८५
जन्मान्तविद-	११११	६९३	ततस्तत्प्रतियन्धस्य	९११९	६२८
नल्पाक साधयन्तर्था	५१२१	३५५	तत्कर्मगान्नुक	७११२	४७०
जातिभेदस्ततस्तत्त्व	१२१११	७४९	तत्तद्विस्मृद्वादिशब्द-	६११८	३९८
जात्यन्तर तु	२११२	१४३	तत्प्रतियन्ध-	८१३७	५८०
जान्या ध्यतिरिक्तया	४१२३	३०८	तत्प्रदेशोपचारेऽपि	८१३३	५७६
जीयात्	१२११६	७५१	तत्प्रमाण ततो	११२३	९६
जीव सुखादिपर्या-	९११८	६२८	तत्र भेदे यथा	१०१२१	६८६
जीवच्छरीरे प्राणादि-	३११७	२०६	तत्र मूलनयो	१०१४	६६७
जीवस्य सचिदो	७११२	४७०	तत्र मद्भिरसद्भिश्च	१११३	६९
जीवादिभेदमा-	१२११४	७५०	तत्रेति द्वेषा	४११२	२७१
जीवानामसहाया-	८१४	५२८	तत्त्व चेत् सुखदु ख-	२१३	१२१
जीवोपयोगयोग्यै-	७११३	४७७	तत्त्वं वस्तुबलागत	७१३०	५१९
जीवो योगक्षेम-	२१३	१२१	तत्त्व शून्य	७१२०	४८७
ज्ञानुरावरणोद्भूते	४१२	२३१	तत्त्वज्ञानगिरामङ्ग	६१२५	४१२
ज्ञातृणाममि-	१०११	६६२	तत्त्वप्रत्यायनाद् वादी	५१९	३३१
ज्ञान जीवस्य	४१२१	३०४	तत्त्वमिथ्याग्रहैका-	६१२८	४२४
ज्ञान निरुपम	८११०	५४०	तत्त्वविद्या विना	५१२६	३६३
ज्ञान नीलेन	९१२६	६४०	तत्त्वार्थज्ञान-	१२११	७३८
ज्ञान प्रमाण	१०१२	६६३	तत्त्वार्थाभिनिवेशिनी	५१२८	३६९
ज्ञान येनात्मना	१११४	७००	तत्प्रत्यनीकमात्मान	३१२२	२१५
ज्ञान स्वार्थबलोद्भूत	१११७	७६	तत्प्रमितोऽज्ञ	१११३१	७३६
ज्ञानतत्त्व वि-	९१४३	६६०	तत्सज्ञासजिसम्बन्धे	३१४	१७९
ज्ञानतत्त्वस्य	९१४२	६५८	तत्सिद्धयसिद्धयो	६१५	३८२
ज्ञानस्यातिशयात्	८१८	५३९	तत्सूचितेन लिङ्गेन	५१६	३२४
ज्ञानादय कथन्न	४१२०	३०३	तत्स्वार्थावाय	२११४	१४७
ज्ञानादिकमजीवस्य	४१२१	३०४	तथा क्षणक्षय	१२१५	७४३
ज्ञानी येनातिशेते	३१२४	२२०	तथा चात्मा गुणै	४११५	२९३
ज्ञायते बुद्धिरन्यत्र	२१२५	१६४	तथाणुरपि मध्यस्थ	३१२१	२१४
ज्योतिर्ज्ञानादिचिन्ता	७१२७	५०६	तथा दृष्टमदृष्ट वा	४११२	२७१
ज्योतिर्ज्ञानाविमवाद्	८१२	५२६	तथा भ्रान्तै-	९१४२	६५८
तत्सदेवस्तुविषय-	११२६	११४	तथार्थानुभव	११११३	७१५
तच्छुद्धिभिदया	१०११	६६२	तथार्थाप्रतिबन्धि-	९११३	६१९
तज्जन्मसारूप्य-	१०११२	७२९	तथाऽर्थोऽनन्त-	८१३२	५७६

श्लोकाधम्	प्रस्तावः	पृ	श्लोकाधम्	प्रस्तावः	पृ
तथा शम्भुर्धर्मेशः	१३३	६४६	वशाद्व्यस्तान्तरं श्लोको	८१३	५७३
तथा सर्वैः सत्त्वादि	३१३०	२ ६	वृत्ताच्छ्रुति	८१३	५७६
तथा सर्वत्र किञ्चेति	६१२०	४२१	वृत्तासक्तदिसामग्री	५१२०	३६०
तथा स्वहाहाशी	२१८	१३४	वृत्तवर्तनयो	८१४२	५८५
तथा च किञ्चानेकान्तः	११३३	४९	वृत्तवृत्तभाव एकाग्रते	६१३९	४३९
तथा च ज्योतिषा	६१३३	३९४	वृत्तादव्यक्तम्	९८०	६
तथा चार्थान्तरीः किञ्च	४१२३	३ ८	वृत्ते वृत्तमज्जतीये	११४	२६
तथा चोपनिषत्	१ १३९	६८४	वृत्तेभ्यश्च स्वभावाः	६१४	३८३
तथा च वेतनो ज्ञान	८१३०	५८	वृत्तवृत्तवृत्तरो	७१३८	४८३
तथा मसधिकर्ष	८१२३	५६३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	८१०	५३८
तथा चर्च वा तन्वार्थ	३१३२	१९५	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	१ ११	६०४
तथा च धित	९१३२	६१०	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	११३३	७१९
तथा च मुपमावाच	३१४	१०९	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	८१२५	५६३
तथा च मन्त्रमन्त्रमन्त्रवृत्त	३१२५	२ २	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	११३३	६९३
तथा च प्रति	९१३	५८८	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	३१२	९१२
तथा च पापकृती	९१२५	६३०	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	१ १५	६९८
तथा च चिन्तयन्ते	९१३४	६२१	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	१ १३	६९९
तथा चोपनिषद्वाचावा	२१०	१३३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	६१२३	४ ३
तथा चोपनिषद्वाचावा	२१२३	१६१	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	९१४	६५०
तथा चोपनिषद्वाचावा	७१२१	४९	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	५१३३	३३९
तथा चोपनिषद्वाचावा	८१२२	५६३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	८१९	५२६
तथा चोपनिषद्वाचावा	८१२४	५६३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	९१४१	६५०
तथा चोपनिषद्वाचावा	९१९	६१३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	९१४३	६५९
तथा चोपनिषद्वाचावा	६१३	४२५	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	१११५	७ २
तथा चोपनिषद्वाचावा	११२८	११८	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	८१३३	५४२
तथा चोपनिषद्वाचावा	११४	४८	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	५१३६	३४९
तथा चोपनिषद्वाचावा	९१३०	६२०	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	११३९	७१९
तथा चोपनिषद्वाचावा	४१३	६२५	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	८१२५	५६३
तथा चोपनिषद्वाचावा	१२५	५ ४	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	११२५	११२
तथा चोपनिषद्वाचावा	११२	६	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	९१४९	६५
तथा चोपनिषद्वाचावा	६१	३८३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	६१३३	४३
तथा चोपनिषद्वाचावा	६१४१	४४१	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	९१३२	१४३
तथा चोपनिषद्वाचावा	१ १२	६६३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	११३३	७११
तथा चोपनिषद्वाचावा	११८	३९	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	५१३०	३५
तथा चोपनिषद्वाचावा	८१२४	५६३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	८१३९	५४९
तथा चोपनिषद्वाचावा	६१४	४४	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	११२४	१ ८
तथा चोपनिषद्वाचावा	३१३४	१९८	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	५१	३३
तथा चोपनिषद्वाचावा	१ १३८	६८३	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	११३	५४२
तथा चोपनिषद्वाचावा	८१३	५२०	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	१ १३९	६८२
तथा चोपनिषद्वाचावा	६१३४	४३९	वृत्तवृत्तवृत्तवृत्तवृत्त	१ १	६६९

श्लोकार्थम्	प्रस्तावः	पृ०	श्लोकार्थम्	प्रस्तावः	पृ०
भाक्म सक्रम	९१३९	६५५	पर निश्चाययेत्	७१३	४४९
नानात्वमजह-	९११३	६१७	परभागोऽविनाभाव-	६१३	३८१
नानेकद्रूपणस्योक्तौ	५११९	३५३	परमाणुवट्टिष्ट	८१०९	५६९
नान्तस्तदेव प्रत्यक्ष	१११४	७०	परमार्थाविसवादि	१११२४	७३०
नान्यथैकान्तिरु	४१६	२८६	परार्थं सद्वात-	८१४१	५८४
नान्यदेव ततो	८१३६	५७९	परमार्थैकतानवे	५१७	३०७
नाप्यनया मार्ग-	७१०८	५१२	परस्परविनाभूतौ	६११५	३९२
नाभाव नाप्यचैतन्य	७११९	४८५	परिक्षीणद्रोषा-	८१३८	५८०
नामादियोजनाज्ञान	३१६	१८१	परिणामाविनाभावात्	९१०५	६३७
नावश्यभावनियम	१११९	७०९	परिसमाप्तेस्तावतैवास्य	५१११	३३७
नास्ति ज्ञान प्रधान-	८१४०	५८३	परोक्षक्षणिका-	९१११	६१५
निक्षेपोऽनन्तकल्प	१२११	७३८	परोक्षता पूर्वरूपा-	६१३०३	४२५
निग्रहस्थानमिष्ट चेत्	५११०	३३४	परोक्षमपि द्रव्यस्य	२१०८	१७३
नित्य जन्मपरि-	११११	६९३	पर्यायार्थिकस्यापि	१०१५	६६८
नित्य समन्ताद्	९१३६	६५१	पश्यत्येव हि सान्तर	४११	२२५
नित्यक्षणिक-	१११७	७०६	पश्यन् जानाति	१२१४	७४२
नित्यत्वेऽपि शत्रुद्वाना	१११८	७०८	पश्यन् जीव	६१३१	४२७
नित्यैश्च जातेष्वर्थेषु	३११४	१९८	पश्यन् स्वलक्षणा-	११९	३७
निवोध सर्वतोऽन्यस्य	२११६	१५२	पिशाचो नाहमस्मीति	६१३६	४३६
निरशाऽमाणु-	८१२९	५६९	पुन फलविकल्प	४११०	२६७
निरन्वयात् कुत	७१७	८५७	पुरुषस्य न वै	८१४०	५८३
निराकारावबोधेन	२११०	१३९	पुरुपातिशय सिद्ध	८११४	५४६
निर्णयात्मकत्वात्	११२६	११४	पुरुपातिशयो ज्ञातु	७१०३	४९८
निर्णाताम्भवद्वाध.	८१६	५३७	पूर्वं नश्वराच्छक्तात्	३११०	१९३
निर्णोस्तिर्यदि	११२	६	पौर्वापर्येण	२११५	१४९
निर्णीते क्षणिकादि-	११२	६	प्रतिपत्ता तद्-	९११५	६२४
निर्वाण किं	७१२०	४८७	प्रतिपत्तुरपेक्ष्य	११३	१२
निर्विकल्पकदृष्टैरेव	२११०	१३९	प्रतिपद्यते यवस्तस्य	५१८	३३०
निर्विकल्पात् कुत	१२१९	७४५	प्रतिपन्न सौगतेन	१२१८	७४४
निष्कर्माणि वा	४१२४	३०९	प्रतिषन्धान्तर	९१२१	६३१
नीता नैरात्म्य-	७१५	४५२	प्रतिभासप्रतीतिं वा	१११०	६१
नो चेद्भवेत्कथ	८११५	५४८	प्रतिभासभिदा	९१३	६०२
नो चेद्द्वैलान्तराणा	९१२६	६४०	प्रतिभासैक्यनियमे	१११०	६१
नोपनेय क्वचित्	५१३	३२०	प्रतिभासो यथा	५१२७	३६७
नो वेद वहिस्तत्त्वं	६१२०	४०२	प्रतिवादी किं निगृह्येत	५१२१	३५५
न्यास म्मासतो	१२१२	७३९	प्रतिमख्याऽनिरो-	११२५	११२
पक्षं साधितवन्त	५१२०	३५४	प्रत्यक्ष कथ	१११२१	७२५
पक्षधर्मस्तदशेन	६१२	३७२	प्रत्यक्ष किं तदाभास	२११७	१५४
पक्षनिर्णयपर्यन्त	५१२	३११	प्रत्यक्ष क्षणिक विचित्र-	२१३	१२१
पक्षस्थापनया	५११	३१०	प्रत्यक्ष तैमिर चान्द्र-	१११५	७३
पदमभिन्न भिन्नै	९१३८	६५४			

श्लोकार्थम्	प्रस्ताव	पृ	श्लोकार्थम्	प्रस्ताव	पृ
प्रत्यक्षं न ततोऽन्वयव	२१२	१२१	प्रामाण्यकल्पस्व	८१२१	५६
प्रत्यक्षं विमथा-	१११५	७३१	प्रार्थं नीलं	९१३४	६५१
प्रत्यक्षं यतो ह्यर्थं	२१२८	१०३	प्रत्यक्षव्यतिराभावाः	७१८	४६
प्रत्यक्षं विस्तृतं	१११९	७८	प्रमाणावमङ्गलुद्धेदधेत्	८१६	५३०
प्रत्यक्षं विरक्ताः	६१३०	४३०	प्रार्थो नास्मिन्	६११	३०१
प्रत्यक्षं मनुमङ्गल	९१२०	६४१	प्रोक्ते ध्याकरणे	११११	६९३
प्रत्यक्षं मय	८१३१	५०३	कल्पानुमेवशास्त्रागम	२११३	१४५
प्रत्यक्षं सर्वत-	१११११	७१३	बहिरन्तस्तु ताक्षरीः	७१९	४३३
प्रत्यक्षं सविस्मयं चेत्	२१२	१६८	बहिरन्तश्च	१११३	६९९
प्रत्यक्षं स्वार्थ-	९१४	६९	बहिरर्षोऽत्य	९१४४	६६
प्रत्यक्षमवभाषातो	६१४	४४	बाधकार्यमभावात्	८१३०	५५
प्रत्यक्षमविमार्थं चेत्	१११४	७	बुद्धिः सीत्वा सविष्ठा च	४१५	२४४
प्रत्यक्षमवभाषेत	६११०	३९०	बुद्धिप्रार्थो विद्ये	९१२	५९३
प्रत्यक्षस्व पूर्वापर	९११	६१४	बुद्धिपूर्वा विधी	२१२५	१४४
प्रत्यक्षस्व साध्य	५१२५	३६३	बुद्धिमाकल्पथा	७११४	४८
प्रत्यक्षाच्छानु	१११२८	७३४	बुद्धिमात् बोधपञ्चम्यत्	७११६	४८१
प्रत्यक्षात् बधि-	९१२	६३९	बुद्धेनात्ममार्गं	११२८	११८
प्रत्यक्षात्प्रतिधा	७१४	२४३	बुद्ध्यवसितौ विषयप्रति	४१२	३३
प्रत्यक्षात्प्रमाणमाद्ये	२१५	१२९	बुद्ध्यवस्था परमा	८११	५२९
प्रत्यक्षेतरबोरीचयं	११२३	६८८	बोधायमा चत्	२१११	१४३
प्रत्यक्षे परमाणवाः	११२८	११८	प्रत्यक्षमज्ञानं	११२९	९९
प्रत्यक्षकल्पित	६११९	४	मत्तौच भवति चेत्	१११२	६०
प्रत्यक्षेकान्तविद्यमाना	७१२६	५५	मार्थं न करोतीति	३११९	९३
प्रत्यक्षो मध्यक्यार्थमा	६१३	४२५	माथा पर्यायार्थि	१२३३	७४१
प्रत्यक्षिणा विवर्धय	९१२०	६४१	माथो वतायमथ	१११४	७
प्रत्यक्षविद्यता	१११२३	७२९	मितति चेत्प्रमाणीयं	११११	६५
प्रत्यासरथा वयै	६११४	३९१	मितस्व सर्वमौ	१११११	७१३
प्रत्यक्षं शिष्यद्वय	२१२९	१०३	मिथो लक्षणया	४१८	६५४
प्रत्यक्षानुगतो	८१२६	५६३	मूलसोपं समुद्राभ्य	५१११	३३०
प्रत्यक्षानुगतवर्ध	८१२०	५४०	मूलसार्थं समुद्राभ्य	५१९	३३१
प्रत्यक्षानुगतवर्ध	८१२३	५६३	मूलममूलं मूलं	४११३	२८
प्रत्यक्षाः सम्यु मा वा	८१३०	५७	मूल्य मन्वा सर्वे	३१८	१८०
प्रमात्वं विव्यता	८१३३	५४४	मेदमसद्रात्	८१२६	५९३
प्रमात्प्रमार्थिवाद्यात्	३१२	१०५	मेदाः कर्मकथा	१११	६८३
प्रमात्प्रमार्थिबद्धि	७१२	५३	मन्वाः कर्मकथाः	७१११	४६८
प्रमात्प्रम कर्म	११३	१२	मेदाःमेदागम	११२८	६९१
प्रमात्प्रमत्प्रमत्प्र	३१४५	१९	मेदाःमेदागम	१११	४६८
प्रमिर्द्धं क्वचद्दस्व	११११४	७५	मेदाकावमुदीच	२११	१३
प्रमनुगत्यादिवाच्यः	११३३	७४१	मेदे मति ऋच	१११०	६८३
प्रमन्वत् विव्यते	१११५	६८४	मेदीः शम्भार्थ-	१११३१	७३९

श्लोकार्धम्	प्रस्ताव	पृ०	श्लोकार्धम्	प्रस्ताव	पृ०
भेदैकान्तेऽपि न वै	७१०	४६३	यथार्थोऽनुभव	१११३	७१५
भेदोऽपि न परमार्थ	७१०	४६३	यथास्व कालादि-	४१०	२६७
भेदोऽप्यभेद-	९१५	६०८	यथास्व न चेत्	६११	३८९
भोक्तोति मत मिथ्या	४१५	२९३	यथास्वमास्त्रवैश्च	४१९	२५५
आन्तेरदोष.	९१२४	६३७	यदिद प्रतीयमान	६१३	४४१
मन्त्र नित्य प्राकृता	७१२८	५१२	यदि हेतुफला-	६१२	३८९
मलैर्निसर्गाद्	४१२२३	३०७	यदुक्त तत्प्रति-	१११७	७२२
माणिक्यादिर्न वै	४१२२	३०७	यद् यदा कार्यमुत्पित्सु	३११	१९३
माणिक्यादेर्भव-	८१९	५४०	यद् व्यवस्यति	११९	३८
मिथ्याकारैर्यथा	९१४०	६५७	यन्नोपपद्यते	७१२५	५०४
मिथ्याज्ञान त्रिसवादात्	४१२	२३१	यस्माद्बस्तु	९१४५	६६१
मिथ्यात्व निर-	१०१४	६६७	युक्त्या तत्त्व	७१४	४५१
मिथ्यात्व परत-	५१२४	३६२	येनाभाव प्रमेय	६१२४	४११
मिथ्यात्व सविदा	१०११८	६८३	योग्य शब्दो विकल्पो	५१२४	३६२
मिथ्यादर्शनज्ञानात्	९१२९	६४३	योजनाना सहस्र	८११०	५४३
मिथ्यादृष्टिधियौ	४१११	२७०	लक्ष्यतेऽभागबुद्ध्यात्मा	१११२	६७
मिथ्यादोषान्	१०११६	६८२	लक्ष्यन्ते गुणपर्याया	३१२०	२१२
मिथ्यानुमाऽऽसदर्थ-	६११७	३९७	लोकेऽयमवधेय-	९१४५	६६१
मिथ्यार्थनिश्चयै-	११११९	७२४	लोके सापेक्ष-	१०१२८	६९१
मिथ्यार्थाभास्थिर-	६१२५	४१२	वक्ति धागगोचर	५१२६	३६३
मिथ्याविकल्प-	१२११०	७४६	वक्त्रभिप्राय-	९१३७	६५२
मिथ्यैकान्तकल-	७११	४४२	वचो रागादिमत्का-	८११३	५४४
मिथ्यैकान्तधिया	६१२०	४०२	वर्णमेकमनेक	१११५	७०२
मिथ्यैकान्तविविध-	१०११५	६८१	वर्णसंस्थानादि-	२१७	१३३
मुक्तात्मनोऽपि देहादि	७११६	४८१	वर्णाकृतिपरिमाणादि-	९१३३	६१७
मुक्त्वा स्वतत्त्व	२११९	१५७	वर्णादिप्रत्याभिज्ञान-	९११६	६२५
मैत्र्यादिर्विशेषेण	७१२२	४९२	वाक्यानामविशेषेण	९१२८	६४२
यत परस्परभाव-	६१३३	४००	वागक्षसविदेकार्थ-	९१३	६०२
यत स्वलक्षण	११११४	७१५	वाचाङ्ग सूच्यते	५१३	३२०
यतस्तत्त्व	६१४२	४४१	वाचोऽसङ्केतित	९१२२	६३३
यतस्तापाद्	८१४२	५८५	वाच्यवाचकसम्बन्ध	९१३०	६४४
यथाकथञ्चित्तस्या-	२११८	१५६	वाच्याना वाचकेषु	१२११	७३८
यथाकथञ्चित्तस्यात्मरूप	२१२०	१५८	वादिनोऽनेकहेतुत्तौ	५११९	३५३
यथा चैतन्यभेदोऽय	१२११५	७४०	विकल्पवासना-	२१६	१३१
यथात्मा सम्व-	८१३२	५७६	विकल्पेऽनर्थनिभासे	२११७	१५४
यथासुदर्शन तत्त्व-	६१७	३८३	विचारो निर्णयो-	१०१३	६६६
यथा प्रत्यक्षभेदा.	९१३१	६४६	विज्ञातान् विषयान्	४११	२२५
यथा यत्राविसवाद्	१११९	७८	विज्ञाताया क्वचित्	११०	८७
यथार्थरूप बुद्धे-	२१२१	१५९	विज्ञानातिशये	८१४	५०८
यथार्थविभ्रमैकान्तो	९११३	६१९	विज्ञसिमात्रे	११३०	७३५

स्थोकावम्	प्रस्तावः	पृ	स्थोकावम्	प्रस्तावः	पृ
विज्ञानं प्राज्ञ	११११	७७३	सन्धः पुत्रकपर्वाया	११२	५९३
विज्ञेयं विद्यमान-	१ ११४	६६०	सन्धः प्रतीपते	१११२	७१४
विज्ञेया दुर्धवाश्च	१ १२८	६९१	सन्धिनिर्भवतो	१२१८	७४४
विज्ञेयान्ध-	८१४३	५८०	सन्धुसंज्ञाबोन्धे	११४	६४
विततीक्ष्णेषु	७१३३	४००	सन्ध्यां वेत् स्वतो	५१२५	३६३
विशोः विपद्यनिर्मा	११२	८०	सन्ध्यायप्रत्यवा-	१२११	७३८
विश्वविद्याविधिर्मा	१२१११	७४	सन्धैश्चेत्प्रथमि	७१४	४५१
विनायी भाव इति वा	५११५	३४५	सार्धं सत्त्वपरी-	७११	४४३
विनायो वद्यमाना	३११६	२३	सार्धं सत्त्वविरोध	७१३	५१९
विपल्लोर्ध्वकिन्नाम्बोर्ध्व	४१०	२५३	सुब्रह्मन्नाधिकस्वस्ति	१ १०	६६९
विद्विद्याया वया	६१२०	४२१	सुमाप्तुर्मेक्षेतानो	४१९	२५५
विद्वान्नामैक्यमित्य-	६१३९	४२९	सुख्यथा वधि	१ १२६	६९
विरोधाद्विम्बत-	१ १२६	६९	श्रीवर्धमानमन्वर्ध	१११	१
विश्वाम्बुसर्धं वाचर्ध	५१५	३२४	सुत शेषापवाः	७१२	४४३
विशेषकविसे	९१३२	६४०	शोभदियुगुपैतमेव	७११	२२५
विशेषवहितकष्टै-	६१३३	३९१	पन्थां विप्रा	१११२६	७३२
विशेषेभ्योद्वयान्भेति	२१४	१९३	संक्षयपदितवासना	२१३	१२१
विष्वर्धान्वदृष्टस्य	११२४	१८	संक्षेपस्य समासार्ध	५११४	३४४
विष्णुविष्णु	९१३६	६२५	संज्ञकप्रतिपत्तिश्च	३१५	१८
विश्वानोपकृष्टिश्च	१ १६	६६८	संपद्वत्तमनेषार्ध	६१२८	३९८
वेति वेत्वं	८१३१	५३	संभाष्यार्धान्वरिर्ध	३११	१०४
वेदा प्रमाणं	७१२९	५१५	संयोगसमवाय-	८१२८	५६८
वेत्तकिन्नामिदुच्छिवात्	५१२	३५४	संविशेर्बिन्धाः	११२८	११८
वेत्सर्धं कश्चिद्	८१८	५३९	संविशेद्वैश्वान्नि	९१२४	६३
वेत्सर्धं वधि	२१२	१२१	संविदां विभ्रमा	१२६	५५
वेत्ताद्यमत्त एव	११०	३५	संविद्यामात्तर	१ १६	६६८
व्यक्तवः सन्धु	१ ११२	६४०	संविदत्वं कश्-	१२१	७४३
व्यञ्जकव्यापृती	१११२९	७९	संवृत्तौत्वं	६११३	३९१
व्यवच्छिन्नति	९१३३	६४०	संघर्षेर्ध्वो	६१२३	४१
व्यवस्थानां कुत	११११४	७१५	संज्ञान्द परमत्ववा	९११	५८८
व्यवस्थापामनौ द्रष्टो	११४	२६	संज्ञानुलक्षिति-	७१२८	४८३
व्यापकव्याप्य	२१६	१३१	संस्कारा विविच्यैरश्	११६	३४
व्यापकगुणकन्दो-	६१२९	४८	संज्ञत्वं तथा सत्त्वं	३१२८	६८
व्यापकगुणकम्बश्च	९१२	६२९	स एव वेद्	१ १३३	६००
व्यापकव्यग्रह	९११५	१४९	सकर्मिणां वा कल्पना	११५	४८
व्याप्यामर्धकिनां	३१९	१९	सङ्क्रान्ताः प्रस-	१११२६	७३६
व्यासनीश्व	१२१३	७३९	सञ्ज्ञेयवदिनिक्षेपे	१२१३३	४९
सङ्कल्प सुविद्य	५१६	२२०	स तामपुष्पा	५१२८	३५२
सक्तिमाविष	९११८	६२८	सञ्ज्ञेर्ध्वोऽपते	५१२३	३६१
सपति शोक्तति	६११	३०१	सर्पां विज्ञते	१ १३२	६००

श्लोकार्थम्	प्रस्ताव'	पृ०	श्लोकार्थम्	प्रस्ताव	पृ०
सत्ता व्याप्नोति	४१५७	२०७	सर्वथा चैत्रता	९१३४	६४७
सत्ता सर्वतोऽक्षणिकान्	३१९	१९०	सर्वथार्थक्रिया-	१२११३	७४९
सत्ताद्रव्यत्व-	१०१११	६७६	सर्वथा सर्वदा	१०१२५	६८९
सत्त्वादेव क्षणस्थाने	५११३	३३९	सर्वनाम्ना विना	५११४	३४४
सत्त्वान्तरवच्चेत्तन्	२१५	१२९	सर्वस्मात् परत	२१२	१२१
सत्य कथ स्यु-	२११८	१५६	सर्वस्यैव सत	८१२०	५५४
सत्यपि स्यानुभूत-	८११९	५५४	सर्वान्मज्जानविज्ञेया-	८११५	५४८
सत्यानृतव्यवस्था	९१२८	६४२	सचिकटपमनस्कार-	९१६	६०९
सत्सम्प्रयोगजनने	८१२१	५६०	सचिकटपात् कुत	१२१९	७४५
सत्स्वभावोपलब्धौ	१०१९	६७३	न स्यापादिप्रयोधा-	७१८	४६०
सदसद्विर्यया	९१३८	६५४	सहस्रमभवान्यो-	७१५	४५२
सदसद्वस्तुभेदेन	९१५४	६०१	सहस्रमविटामेक	६१४१	४४१
सदाभ्यामात् स्मृति-	११५	३१	सहोपलम्भनियम	६१२८	४२४
सदशाम्यार्थाभिलाषादि-	११८	३६	सहोपलम्भनियमात्	६१२६	४१६
सद्रूप सर्वतो चित्ते	२१२४	१६३	साकत्येन कथ	५११५३	३४७
सन्तानसमुदाया-	१०१२०	६८५	साकत्येन गृहीतेऽपि	११११२	७१४
सन्तानान्तरसु-	१२११०	७४६	साकत्येनादितो	३१३	१७६
सन्तानान्तरवद्भेदात्	४१३	२३९	साकत्येनाविनाभावे	५११२	३३८
सन्निधानेतरा-	१११२५	७३१	साक्षात्कृतमने-	१११३	६९९
सन्निधेरेकाक्ष-	११११०	७०९	सादृश्येन विना	९११५	६२४
समक्ष गुणपर्याय-	४१७	२५३	साधकवाधकाभावात्	८११७	५५०
समदृष्टेर्विशेषेहा	२१९	१३७	साधन सकलव्याप्ते-	६१५	३८२
समनन्तरमज्ञेय	९१२१	६३१	साध्य पश्यन्निरज्ञेयं	५१४	३२२
समर्थवचन जल्प	५१२	३११	साध्यवद्दृष्य-	५११८	३५२
समवायिविशेषे	१०१११	६७६	साध्योक्ति साधन	५११७	३५०
समवायेन किं वृत्ति-	४१२४	३०९	साध्योपलब्धे प्रत्यक्ष	५१६	३२७
समाक्षग्रहयोग्य-	१११८	७०८	सापेक्षा नया	१०१२७	६९१
समुदाय्यपि	६१४२	४४१	सामग्री प्राप्य	४११८	२९८
सम्यक् सामान्यसंवित्	३११	१७४	सामग्री कारण	४११८	२९८
सम्यग्विचारिता	५१४	३२२	सामग्रीभेदाद्	६११०	३८८
सर्वज्ञ सर्वतत्त्वार्थ-	१११	१	सामग्रीभ्यो विचित्राम्य	५१८	३३०
सर्वज्ञ करण-	८१३८	५८०	सामर्थ्याच्चाप्र	९१३३	६४७
सर्वज्ञ सकलार्थ-	८१४३	५८७	सामान्यलक्षणं सिद्धि-	१११७	७६
सर्वज्ञ स्यात्ततो	८११६	५४९	सामान्यसमवाया-	१०१८	६७०
सर्वज्ञविकलान्	८११०	५४०	सामान्यस्याभिलाष्या-	११११७	७२२
सर्वज्ञाभावसवि-	८११४	५४६	सामान्याद्यर्थसम-	२१२९	१७३
सर्वज्ञाभावसन्देहे	८१५	५३६	सामान्याभाव-	११११८	७२३
सर्वज्ञेऽस्तीति	८१७	५३८	सिद्ध यन्न परापेक्ष	११२३	९६
सर्वज्ञै सह	७१३०	५१९	सिद्धार्थो यमुपे-	९११	५८८
सर्वत सर्वेण सर्वं	२१११	१४२	सिद्धिश्चेदुपलब्धि-	११२	६

श्लोकाधम्	प्रस्ताव	पृ	श्लोकाधम्	प्रस्तावः	पृ
सिद्धोर्ध्वः सकलः	८११	५९९	स्वतःस्वैत् सर्वथा सिद्धिः	२१२६	१९०
सुखबुःखाविशेषैः	७१६	४५३	स्वतन्त्राण्यम्	८१३६	५०९
सुलोत्पाद्	१ १२४	६८९	स्वतोऽन्यतो विवर्तत	३१३९	२१
सिवात्मयानुपपत्तेः	६१४	३८९	स्वतोऽन्तराः	८१३	५ १
सोपासोपेयत्व	७१३	४४९	स्वतन्त्रपरिष्कारम्	६१२९	४२४
सोपासोपेयत्वार्थ	७१९	४४३	स्वमाहं कार्यद्वन्द्व	६१३	३८१
श्लोऽपि शैव्	९१३५	६५	स्वमावविप्रकृत्ये	६१३८	४३८
स्वभोऽर्जागूर्ध्व	६१९	३८३	स्वमावाक्यमे	१ १२९	६८०
स्वयैकिकप्रभवाद्	३१५	१८	स्वमाशोऽभिधमे	६१२३	४१
स्वयपारी चिद्	६१५५	३९२	स्वामाशो व्यपहारेऽपि	६१३८	३९८
स्विरावा प्रकृति-	७१३७	४८९	स्वकक्षयमदकार्य	६१३७	४३७
स्पृष्टमेकं सहक-	१११२	६९८	स्वकक्षयमिद्वेषे	१११९	७२४
स्पृष्टमंकारवाकार	११२१	९	स्वकक्षयोऽपिमे	१११८	७२३
स्पृष्टस्वकम्न ज्ञावत्	१११२	७२५	स्वकक्षयेषु पुनस्तेषु	११२१	९
स्पृष्टैर्मिर्भै	६१८	३८३	स्वकक्षयोप	११२७	७३३
स्वस्वाकम्न-	१११९	७३३	स्वविषयं व्याप्नुवा-	८१११	५४२
स्पृष्टीर्षा युग-	८१२९	५६३	स्वव्यक्तसंबुतात्मावी	६१३२	३८९
स्पृष्टा प्रत्यभिज्ञा-	९११	१२	स्वसाक्षर्यु	७१९९	५१५
स्वत् कर्तव्य-	८१४३	५८०	स्वसंविष्टमाद्य	९१७	६१
स्वात्मपरभुत्	११	४४२	स्वहेतुककपी-	६११४	३९१
स्वात्पर्यायः श्रुतिव्यतिः	४१३७	९८५	स्वहेतुककमन्ताको	९११	६१४
स्वात्मपरसंस्कारै	९१११	६१५	स्वाकारविप्रमाद्	६१११	३८९
स्वात्मत्वस्यैवमिज्ञा	३१२४	९२	स्वाकृतोऽस-	५११	३१
स्वात्ममात्रामक-	१ १३	६६६	स्वार्थं स्वचित्तवर्त	५११	३१
स्वात् सद्य हेतु	६१९९	४ ८	स्वार्थसंविष्टात्सर्व	९१३३	१४५
स्वाद्गताः सत्प्रकारो	२१२	१५८	स्वार्थसिद्धिर्न	६१२४	४११
स्वाद्गतावकत	७११६	२९६	स्वार्थस्वकपयो	१२११	७४
स्वाद् ज्ञानपर्यप	८१२७	५६७	स्वात्स्वकवर्त शान्	१११६	७५
स्वाद् हेतुक-	१११६	७ ५	स्वार्थस्वकवर्त-	२११	१२
स्वनेदो बहिरर्थ	९१४	९ ४	स्वार्थेऽप्यपि	९११	५८८
स्वाहादिर्वा स्वय	१ १२७	६९१	स्वीकृतमिदं शुद्ध-	९१९७	६२७
स्वाहादेव समान-	५१२८	३६९	स्वीकृतमिदं किन्ती-	६११	३७१
स्व कर्तव्यवैर्	६११	३८८	हेतुः कर्मविमोक्ष-	११	५२२
स्वकारत्वस्वक-	१११२४	३	हेतुमाशौ विवासात्	४१६	२४६
स्वमाहाकार	९१५	६ ८	हेतोरामा न	३१३३	१९७
स्वताः स्वभाव	८१२८	५६८	हेतुनेवविषेक-	६११	३७१
स्वतः स्वार्थ-	१२१५	७४३	हेतोरामेवतत्त्वं वा	७१२४	४९९
स्वतःस्वैत् सर्वथाऽसिद्धिः	२१२६	१३	हेतोरामेवतत्त्वी	३१२४	९९

२ सिद्धिविनिश्चयवृत्तिगताः श्लोकाः

अटस्या मंगर्तां तत्र
इत्यमी चेत् नो येत्

४३७, ४३८ | दध्यादिके तथा भुक्ते
४३७, ४३८ | दध्यादां न प्रवर्तते

४३७, ४३८
४३७, ४३८

३ सिद्धिविनिश्चयगतानि उद्धृतवाक्यानि

अतीतकालाना गतिनां-

[प्र० वा स्ववृ० १।१२]	३८४।४, ३९४।११
अभिन्न संविदान्मार्थं.	७४७।२२
अमाधनाङ्गचचनमदोपो- [वादन्या० पृ० २]	३२४।१४
आराम तस्य [बृहदा० ४।३।१४]	८७।२३, ६६०।२३
जल्युद्बुद्बवज्जीवा	२८३।७
तदशवत तदूर्मो न तदेकदेश	३७३।१३
दोषवत्त्वेऽपि वायुक्तदोषोऽज्ञाघनाया	३४७।०
नाकारण विषय	६२१।१०
पक्षधर्मस्तदशेन [हेतुवि० श्लो० २]	३२४।९
पदयत्नयमसाधारणमेव	१३५।२, १४९।२७
पूर्वस्य कैवल्यमपरस्य वैकट्यम् [हेतुवि० पृ० ६६]	४७४।५
युद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चे-	३०३।७, ५८१।९
मति स्मृति [त० सू० १।१३]	११५।१६, ४२७।२५
मदशक्तिवद्विज्ञानम्	२८३।७

यथादर्शनमेवेय

[प्र० वा० २।३५७]	१४३।२०, ४६८।२१
यथा यथार्थादिचिन्त्यन्ते	
[प्र० वा० २।२०९]	९२।१५
युगपज्जानानुत्पत्ति [न्यायसू० १।१।१६]	५६०।२३
यद् यद्वाव प्रति [हेतुवि० पृ० १४३]	२०८।३
विजिगीषुणा उभय कर्त्तव्य	३३७।१६
व्याप्तिव्यापकस्य तत्र भाव एव [हेतुवि० पृ० ५३]	३७३।१४
शक्तस्य सूचकं [प्र० वा० ४।१७]	३२०।१०
शब्दा कथ कस्यचित् साधनम्	३२०।९
सर्व एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो	३२२।८
सर्वे [प्र० वा० ३।१९]	७३।१९
स्वाभाविकत्वाद्भिधानस्य [जेनेन्द्र० १।१।१००]	६५२।१६
स्वार्थमिन्द्रियाण्यालोच-	५८१।८

४ सिद्धिविनिश्चयस्य पाठान्तराणि

'क्षणो वा क्षणमध्यस्थ' इति च पाठोऽस्ति	२१५।७
चक्षुरादिवृत्तेर्दर्शनात् [अपरे पठन्ति]	५८२।२७
चित्रस्यैवेति पठन्ति	५७।३
उदित्यादि क्वचित् पाठ	७४८।२७
दृष्टे मस्कार सजातीये स्मृति [अन्ये]	२७।४
देहादिहेतुरीश्वर इति च पाठोऽस्ति	४८५।१४
परमार्थसिद्धिरेव इति वा पाठ	९४।२६
प्रमाणमेकमध्यक्षमगौण- [क्वचित्पुस्तके चूर्णि- प्रकरणम्]	२२०।९

बहिरन्तरभेदात् इति पाठे	६८०।२०
व्यापकादेर्विकल्पना इति क्वचित् पाठ	२९४।२
शास्त्राप्रामाण्यात् इति पठन्ति [अपरे]	५३८।४
श्रुतिदुष्टादे इति पाठ	३२५।१८
साधनान्तरापेक्षयोगोचरस्येति पाठ	२५।५
स्पष्टनिर्भासान्वयैकस्वभावे इति पठन्ति अन्ये	
	१२५।२६
स्वपरव्यापारापेक्षा इति पाठ	३४३।१३

ईहा	१२४५
उत्पत्ति	२४६।०४, ५५४।२५
उत्पादस्थित्यात्मक	२१०।१०
उत्पादहेतु	२०३।२२, २६
उत्पित्तु	२०८।८
उद्योतीरण	६४३।२४
उदाहरणसाधर्म्यवैधर्म्य	१८४।२७
उद्भूतरूपस्पर्शादिपुद्गलवत्	५५५।६
उद्भूतवृत्ति	७१९।७
उपकारकशक्ति	६१०।२०
उपप्लुत	२७२।६
उपमान	१८४।२०
उपमावाक्यसंस्कार	१७९।१
उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धि	४३२।१६
उपलब्धिलक्षणप्राप्ति	४३०।२८
उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्य	४३०।२८
उपादेयेतरस्थिति	५०५।१०
उपाधितद्वाच्	६१०।१६
उपाधिविशिष्टोपादान	३४०।२
उपेक्षिततत्त्वार्थ	७२५।७
उभयैकान्तादिदोष	७०५।३०
ऊहन	१८२।१
ऊहापोहाभिप्राय	६६६।२०
ऊजुसूत्र	६८५।२०, ६८६।४
ऊद्धि	५७१।१३
एकज्ञानोपलम्भनियम	४१६।१३
एकविपाणी खड्ग	१७९।३०
एकान्तविषयोपदर्शानु- मानादिक	२१७।२२
एकार्योपनिबद्धदृष्टि	४१६।११
एकोपलम्भ	४२५।२९
करणपर्यायव्यवधानातिव- तिर्था	५००।२१
फर्तुरस्मरण	५१५।१९, ५४६।२०
कर्तृत्व	२९३।१०
कर्म	४९०।२३, ४९१।३
कर्मफलसम्बन्धतत्कारणा- दिक	५०४।१५

कलकलश्रुति	७०८।५
कल्पना	३७।१
कारकज्ञापकस्थिति	४६३।७
कारकादिस्वभाव	७३६।५
कामशोकभयोन्मादादिवत्	४८७।१९
कारण	१९३।७, ४८७।१६
कारणशक्ति	१३३।८, १३४।२२
कार्य	१९३।७, ४७८।१६
कार्यकारणभाव	६५८।१
कालादिसामग्री	२६७।२७
कुक्कुटग्रामवासित	६९१।६
कुङ्कुमचन्दनागुरुजनित- धूम	३८१।२५
कुतर्कविभ्रम	५६७।८
कुशकाशावलम्बन	६७८।५
कृत्तिकोदय	३०४।८
कैवत्य	४९०।२४, ५५५।१
कैवत्यसिद्धि	५४०।२४
कोशपान	१३५।३
क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया- विरोध	३८।३०, २९७।२, ३
क्रियासङ्करशक्तिच्	४९२।२०
क्रीडन	४८१।१९
क्षणिकभ्रान्तैकान्तचित्तस- न्तानान्तर	९२।१७
क्षणिकैकान्तस्वार्थसवित	३११।१
क्षयोपशम	२७०।१०
क्षायोपशमिकभाव	२७०।१३, ६४३।२६
खपुष्पवत्	२०८।८
खरविषाणवत्	२१०।१०
खरादिविवर्त	२८२।२१
गरुड	५४३।२७
गर्भ	६३७।३०
गर्भपित्रादिरूप	६३७।२९
गाढनिद्राक्रान्तवत्	१६१।२३
गुणपर्याय	२१२।१८
गुणपर्यायात्मक	१७३।३
गुणपुरुषान्तरभेदतत्त्व	४४३।७

गुणस्थान	५२९।६
गोसदृश गवय	१७९।३
चक्रभ्रान्ति	७३३।२७
चतु सत्यभावनोपाय	४४३।१७
चतुरङ्ग	३११।१५
चतुर्भूतव्यवस्था	२७२।७, ८
चन्द्रकान्तमणि	२८२।२२
चन्द्रदेरवाग्भागदर्शन	५७३।२९
चरमचित्त	४८७।१४
चातुर्भौतिक	२७२।५
चित्तचैतसिक	९६।२५
चित्तचैत	७३१।१८
चिच्छक्ति	३००।२१, ६७४।१४
चित्तसन्तति	२३९।२४
चित्तान्तरोपादानोपादेयभूत	२८२।२७
चित्र	३८।२८
चित्रज्ञान	७००।१७
चित्रद्रव्य	१६८।१६
चित्रनिर्मासक्षणिकज्ञानवत्	१९५।२२
चित्रपतङ्ग	४०२।२३
चित्रबुद्धि	६२८।१४
चित्रेहन	१२१।३
चिद्वृत्ति	४४३।११
चिन्ता	११५।१५, १८२।१
चिन्तामयी प्रज्ञा	४८७।१७
चैतन्य	१६१।२०
चैत्रमित्र	७२६।१४
चोदना	५२९।७, ५४४।१८
छलजातिनिग्रहस्थान	३११।२०
छायातपादिवत्	५९३।२६
जड	४२१।२२
जडधी	५१९।१३
जडात्मा	१८४।२४
जय	३३२।३
जयपराजयव्यवस्था	६१९।६
जल्प	३११।१५, २०, २१
जल्पाक	३५५।२०
जात्यन्तर	१४३।१९

किमपतिसमय ६९११२७
 बीज ४५२११२; ४० ११२; ६२८११३
 मृत्स्यभाव २३१११
 ज्ञानसम्बन्धेसी ३८११९
 ज्योतिर्वाय ५८४११४
 ज्योतिर्वायविधिप्रस्तासुखुत्तरप्रथ
 दृष्टवत् ५ ६१२२
 ज्योतिर्वायवित्तबाह् ५२६१२
 लक्षणमसारूप्य ४२०११५; ४२९११
 लक्षसिद्धि ३२ १९
 लक्षान्तराध्याय ४२३१२२
 लक्षणम् ९२११२
 लक्षणप्रथम ६३३११२
 लक्षणप्रकार ३३८११६
 लक्षणविशेषाधिक २ २१११
 लक्षणवसुधैतल ४२०११६
 लक्ष्मी लक्ष्मी ६११०; ९०१५
 लक्ष्मी ३४०११
 लक्षणमात्र ५६ १२१
 लक्ष्मी ३६११६
 लक्षणसिद्धि ५८६११
 लक्ष्मिप्रस्तुतपदवस्तुत् ४३११९
 लक्ष्मीकर ६५९११४
 लक्ष्मी ३९३११
 लक्ष्मीमात्र ३३३१४; ३३४११६
 लक्ष्मीपञ्च ४१९१८
 लक्ष्मीप्रकारादि १९४१२
 लक्षणम् २१ १११; ४३ १३
 लक्षणम् (अप्युपदिष्ट) ४५४१८
 लक्ष्मीरादि १९६१२८
 लक्ष्मी १ ८१११ १४
 लक्षणम्परपदवस्तुत्
 जादि २६११४; ३ १८
 लक्षणप्रकार ५४३१२५; ५४४११
 लक्षण ६४६११३; ६५२११५
 लक्षणम् २११२९
 लक्षणम् ६६६१११; ६६८१२६;
 ६६९१२३; ६७ १२६;
 ६ ४१ १३; ६९११५

दूरदूतसरादिप्राप्तवस्तुत्
 ८०१२१
 दूरसम्मीकर्षणक्रम ६ २१९
 दूरविकल्प ६३३१९
 दूरव्यापारीपरार्थकरस्युत्ति-
 प्रथाव २६११४; ३ १९
 दूरव्यापारिक १ ८११४; १ १४;
 २८२१२६; ६३३११३
 दूरव्य ४००११४
 दूरव्यम्परमात्र ५३८११२
 दूरव्यापार ५४ १३
 दूरव्य २१ १८
 दूरव्यम्परमात्रविधाय ३१२०
 दूरव्यनिष्प ४३९११३
 दूरव्यपर्यायविधाय २१०१११
 दूरव्यपर्यायमात्र १६८११८
 दूरव्यार्थिक २६८११४; ६९९१;
 १९; ४१११८
 दूरव्यापार ६ ४१२१
 द्विकम्परनिर्मासवत् ४२११२५
 द्विकम्परप्राप्ति ४ ११९
 द्विकम्पर ६४०११९
 द्विकम्परारम्भ ४१११२४
 द्विकम्पर ५६४११५
 द्विकम्परविशेषाधिक २१२११८
 द्विकम्पर ६६६१३; ६६३११९;
 ६६६१३
 द्विकम्परवस्तुत्प्राप्तवत् ६१२९;
 ३८१२०; ४०११९ २४
 द्विकम्पर (निष्प) ४३९१९
 द्विकम्परस्युत्ति ११५११८
 द्विकम्परविशेषाधिक १८१११८
 द्विकम्परारम्भ ३९३११
 द्विकम्पर ५५४१२५
 द्विकम्पर २० १११; २०३१२६
 द्विकम्परवस्तुत् ५४६१९
 द्विकम्परविशेषाधिक ४८५१६
 द्विकम्पर ३८१२
 द्विकम्परवस्तुत् ३३९१४; ३४ १९
 द्विकम्पर ४३९११
 द्विकम्परविशेषाधिक २ ८१११

द्विकम्पर ६१३
 द्विकम्पर ४४३११० १९;
 ४६११२; ४७४११;
 ४८०१ १२ १३ १८
 द्विकम्पर २१४१४
 द्विकम्परविशेषाधिक ४५८१८
 द्विकम्परारम्भ ६४०११९
 द्विकम्पर ६६९१२०; ६७४११९;
 ४७४११९
 द्विकम्पर ४७३१११
 द्विकम्परविशेषाधिक ३६९१०
 द्विकम्परारम्भ ४५८१४
 द्विकम्पर ३ ३१३
 द्विकम्परविशेषाधिक ३३६११५
 द्विकम्परविशेषाधिक ३११११६
 द्विकम्पर ५४३१२६;
 ५४४१२
 द्विकम्परवस्तुत्प्राप्तवत् २५४११९
 द्विकम्परविशेषाधिक २८२१२९
 द्विकम्पर ४ २१६
 द्विकम्परविशेषाधिक १६५१०
 द्विकम्पर ३३०११६
 द्विकम्परारम्भवस्तुत् ४ ८१८
 द्विकम्परविशेषाधिकवस्तुत् ३८११०
 द्विकम्परविशेषाधिक ३ ३१३
 द्विकम्परविशेषाधिक ५८ १२२
 द्विकम्परविशेषाधिक ५९४१९
 द्विकम्परविशेषाधिक २ ११२९
 द्विकम्परविशेषाधिक ३११११८
 द्विकम्परविशेषाधिक ६६६१२४; ६६७११९
 द्विकम्परविशेषाधिक ६६८११५;
 ४७१११०
 द्विकम्परविशेषाधिक ४७४११
 द्विकम्परविशेषाधिक १ १
 द्विकम्पर ३ ८११
 द्विकम्परविशेषाधिक १४५११९
 द्विकम्पर २१ १५ ११; २१६११;
 ४ ६११; ४७२११५;
 ४७३११२
 द्विकम्पर ६४०११९

पितापुत्रवत्	६९८११६
पुण्यपापवन्ध	२५५११९
पुरपक्वैवत्यार्था	५८५१२९
पुन्यपातिशय	४९८११९,
	५४६११७
पूर्ववदादि	३५९१६
पूर्वापरकोटि	६१४११७
पूर्वाम्यन्तस्मृत्यनुबन्ध	२८२१२८
पूर्वावधिपरिच्छिन्नवस्तुसत्ता-	
मम्यन्धलक्षण	२४६१२४
प्रकृतसदृशस्मृतेरिव	३८११९
प्रचण्डभूपतेर्वा	३६११७
प्रचयभेद	२१२१२१, २१४१५
प्रशंसित्व	२७०१२६, २८
प्रज्ञापराध	९२११८
प्रज्ञासत्	२७११२६
प्रतिज्ञा	३४७११०
प्रतिज्ञोपनयनचन	३३८११५
प्रतिप्रभिमिप्राय	७३०११०
प्रतिस्मर्यान	१२३११८
प्रतिस्मर्याऽनिरोधि	११२१२३
प्रत्यक्षपरोक्षैकारम्बन्	१६११२१
प्रत्यक्षबुद्धि	७८११९
प्रत्यक्षसदृशार्थाभिधान-	
स्मृति	२६१२९
प्रदीपादि	१९४१२६
प्रधान	५८३१२३, ५८५१२८
प्रध्वस्माभाव	२०३१२५
प्रभवनियम	४५८१२, ६८९११९
प्रभवविकल्प	७४५१२६
प्रमाण	२१७१२१, ६६३११२
प्रमाणप्रमेयफलव्यवस्था	
	१४७१२७, १४९१२०
प्रमाणप्रमेयव्यवस्था	२८३११०
प्रमाणफलव्यवस्थिति	१५०१३
प्रसिति	९६१९
प्रशस्तपण्डितवेदनीय	५०४११५
प्रस्तुतव्याक्रियार्थ	७३८१२, ७४१११८
प्रहीणतिमिराक्षेन्वूपलम्भ	
	५२२१४

प्राकृतशक्ति	३२०१११
प्राणादि	२०६११६, १७
फल	१२१२३
वन्धमन्तति	२६७१२७
वहिरर्य	४१३१३
वहिरन्तमुग्निर्भासादि-	
विरुद्धधर्म	८७१२०
वहिरर्यविभ्रमचेतस्	६१३
वहिर्यासि	३४५१२०, ३४७१४
बहुबहुविधधिमिप्रा-	११५११०
याधकामभव	५३८११२
बुद्ध	११८११५, ४२५१२८
बुद्धिकरणपाटवहेतुक	५४४१२४
बुद्ध्यसचार	७०५१८
भावनिक्षेप	७३९११३
भावनरेारम्यवादिन्	४५७१३१
भूतचतुष्टयवादिन्	४३९११७
भूतचैतन्यवादिन्	४३४१८
भेदेकान्त	४६३१७
भोक्तृत्व	२९३११०
मणिवत्	४८६१२
मति	११५११०, १४, १२०१३
मतिज्ञानप्रभेदलक्षण	२१७१२०
मतिभेद	७४२१२
मत्तमूर्च्छितादिवत्	२३११८
मत्तवत्	४९११२
मदशक्त्यादिदृष्टान्त	२८३१८
मदादिवत्	४७०११९
मदिरादिवत्	४७१११६
मनोवाक्कायकर्म	२५५११८, १९
मन्त्र्यपधादिशक्ति	४३७१२७
मस्तके शृङ्ग	५०४११५
माणिक्यादिवत्	३०७१७, -
	५४०१५
मानसप्रत्यक्ष	११२१२०
मायागोलकवत्	६८७१२१
मायासुत	६९३१११
मार्गप्रभावना	३११११६, १७
मिथ्यादर्शन	२७०१११
मिथ्याभावना	४८७११८
मिथ्यैकान्त	४१३१४

मिथ्यादि	७४७१२४
मुक्ताफलादि	२८२१२३
मूलनय	६६७११७
मूपिकालर्कत्रिपविकारवत्	
	२६७१२८
मृगानृणादिज्ञान	९६१२०
मेयान्यापोहनोहन	१८२११
मैत्र्यादि	४९०११९, ४९३१०
मोक्ष	४४३१९, १५, ४८३१२८,
	४८५१२७
मोहोद्रेक	७१११२५
म्लेच्छव्यवहारवत्	५१५१२७
यमलकवत्	७२५१२७
योगक्षेमभेदभृत्	१२११२९
योगनिर्मितेन्द्रियशरीर	५७१११२
योगरूढ	६५२११५
रथ्यापुरुषवत्	५२९१२०,
	५३६११५, ५३७१४
रश्मि	२२५१८
राजपथीकृत	५२९११७
लङ्घनादिदृष्टान्त	५४०१२४
लिङ्गभेद	७००१२८
लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृतिवि-	
तर्कवत्	१३१११३
लोकद्वैत	६८३१११
वक्तृत्वादि	५२९१२१, ५४८११५
वक्त्रभिप्राय	३२४१७,
	६५२११२, १३
वक्त्रभिप्रायसूचन	३१११२२,
	३६३१२९
वक्त्रभिप्रेतवाचिन्	६४२११०
वक्त्राकृतसूचन	४४३१६
वन्ध्यासुतदर्शनमिव	१४७१२६
वर्णमस्यानादिविचित्र	१४३१२०
वर्धमान	१११३
वादन्याय	३५४१८, १२
वासना	१२११४
वास्त्यवासकता	२३९१२५
विकल्प	७१७१८
विकल्पारूढधर्मधर्मिन्याय	
	३२२१८

विद्यारमहारण	१९९१९
विधिग्रामिसम्बन्ध	७९८१९
विद्यारमहारण	७२२१२७
विद्यारमहारण	१५०११; २१०१२;
	७३५१२९
वित्तु	७७०१९
वित्तुकरय	७७०११९
वित्तु	१२११९
विद्युत्क	७१२१२९
विधिप्रतिषेधकप्रतिषेधकप्रण	१८२१९
विभास	२ २१९; २ ३१९८;
	२७६१२१ २३
विभासद्वैत	२ २१० ९;
	२७६१२९
विपरिच्छिन्नप्रणय	१ ८११७;
	१ ९११७; १८०१२३
विपरिच्छिन्नप्रणय	१२११९
विपरिच्छिन्नप्रणय	२८२१२३
विपरिच्छिन्नप्रणय	५२८११९
विपरिच्छिन्नप्रणय	२० ११२
विपरिच्छिन्नप्रणय	७९८११०
विपरिच्छिन्नप्रणय	६७८१०
विपरिच्छिन्नप्रणय	२७२११; ६१९१३
विपरिच्छिन्नप्रणय	७३ १२
विपरिच्छिन्नप्रणय	६१३
विपरिच्छिन्नप्रणय	३२७१५
विपरिच्छिन्नप्रणय	७३२१२९
विपरिच्छिन्नप्रणय	१ ८१११
विपरिच्छिन्नप्रणय	२३११५
विपरिच्छिन्नप्रणय	१३९११५
विपरिच्छिन्नप्रणय	१६८११
विपरिच्छिन्नप्रणय	१३७१८
विपरिच्छिन्नप्रणय	५७३१२७
विपरिच्छिन्नप्रणय	६ ३१२
विपरिच्छिन्नप्रणय	१७११२८; ७ १९
वेद्य	५१५१२९
वेद्यार्थप्रतिपत्ति	५१११११
वेद्यार्थ	५५५११९
वेद्यार्थ	३५७१९

वेद्यार्थ	३५७१९ २० १९;
	१२१११
वेद्यार्थ	७७७१२२
वेद्यार्थ	२ ११८
वेद्यार्थ	७१११९
वेद्यार्थ	७३६१९
वेद्यार्थ	१५७१२ १
	३७३११८
वेद्यार्थ	६८६१११; ७५ ११७
वेद्यार्थ	७३९११
वेद्यार्थ	६९३१३
वेद्यार्थ	७३७१२३
वेद्यार्थ	६२६१२
वेद्यार्थ	१६५११
वेद्यार्थ	१० ११
वेद्यार्थ	१३९११
वेद्यार्थ	५९३१२६
वेद्यार्थ	७३६१५
वेद्यार्थ	७१ १८
वेद्यार्थ	११५११०
वेद्यार्थ	९ १२३
वेद्यार्थ	३२७११७
वेद्यार्थ	१३ १५
वेद्यार्थ	१८८१२५
वेद्यार्थ	६५२११०
वेद्यार्थ	५८७११८
वेद्यार्थ	७१६११३
वेद्यार्थ	१६८११७
वेद्यार्थ	७९८१२९
वेद्यार्थ	५३७११८
वेद्यार्थ	१७९१२८
वेद्यार्थ	२८६१२२
वेद्यार्थ	५१९१३३;
	५२८११९
वेद्यार्थ	७८७१११
वेद्यार्थ	२ २१२
वेद्यार्थ	९२११
वेद्यार्थ	५६ १९

वेद्यार्थ	१२ १५; ७७३११५;
	५ ६१२१
वेद्यार्थ	६७९१८
वेद्यार्थ	५७५१३३
वेद्यार्थ	३२७१८
वेद्यार्थ	२१२१२ १ ५९७१२
वेद्यार्थ	६७६१३३; ६५२११५
वेद्यार्थ	९०१७
वेद्यार्थ	१८ १२८
वेद्यार्थ	६ ८१२
वेद्यार्थ	११५११७
वेद्यार्थ	१ ९१३;
	१८७१२
वेद्यार्थ	६५२
वेद्यार्थ	१७५११९ २ १
	२३११३३; ६७९१३३
वेद्यार्थ	७९९१३
वेद्यार्थ	३७३३३
वेद्यार्थ	३५१२९
वेद्यार्थ	३८६१३
वेद्यार्थ	७७३११०
वेद्यार्थ	५८७११७
वेद्यार्थ	७१५१९
वेद्यार्थ	१३५१३३
वेद्यार्थ	७९२१२९
वेद्यार्थ	२ ६१२९;
	२९ १५
वेद्यार्थ	१९९१११
वेद्यार्थ	१८३१८
वेद्यार्थ	६१५३
वेद्यार्थ	६७२१११
वेद्यार्थ	५३ ११९
वेद्यार्थ	२२११३
वेद्यार्थ	३०११२
वेद्यार्थ	३१११३३
वेद्यार्थ	७२ १२९; ७९२१२५
वेद्यार्थ	२३९१२६
वेद्यार्थ	१२११२९
वेद्यार्थ	६८५११९
वेद्यार्थ	१३३१२३;
	१२९१२; ७२ १२०

सन्निकर्षादिवत्	९७।१
सन्निरहितविषयबलोत्पत्ति	१८०।१२
सप्तपर्णं विषमच्छद	१७९।३०
ममनन्तर	६३।११३
समनन्तरप्रत्यय	१४२।२१
समनन्तरप्रत्ययता	१२९।१२
समयान्तरप्रवेश	८७।२४
समवाय	१६८।१७
समानदेश	७०।१४
समानार्थदर्शननामैकसन्तान	७२७।१६
समारोपध्यवच्छेद	१६७।८
समासग्रहयोग्यत्व	७०८।१
सरागादिवत्	४९८।११
सर्वज्ञ	५३७।१७, ५३८।१२, ५८०।१०, २१, ५८७।११
सर्वतत्त्वार्थस्याद्वादन्याय-	
देशिन्	१।१२
सर्वपुरपार्यसिद्धि	९६।१२
सर्वविकल्पतीत	४६३।१३
सहभूतिसवेदन	१२१।३०
सहोपलम्भनियम	१९८।२९, ४१६।६, ११, ४२५।१०, ११, ४५४।३
सहोपलम्भनियमाभावा	७१९।९, ११
साकल्यज्यासि	३४७।४
सादृश्य	४५८।७, ६२४।३०
साधकबाधकाभाव	५५०।२०
साधनदूषणतदामासव्यवस्था	३११।२२
साधनान्तरप्रतीक्ष	११४।११
सापेक्ष	६९१।५
सामग्री	२९८।१३

सामग्रीवश	१९७।२०
सामग्रीवैकल्य	१३७।७
सामान्य	१६८।१६
सामान्यलक्षण	७६।१२
सामान्यविशेषविषय	२१७।२१
सामान्यविशेषात्मक	१५९।२५
सामान्यसमवायानवस्था	१६८।१३
सिद्धि	९६।८, ४१२।२
मीत्वा मद्रित्वा च	२४४।२७
सुखदुःखमोहविधाकारैक-	
साधारण	१२१।२८
सुखादिनीलादिवत्	५३७।१७
सुनय	६६७।११, ६९१।५
सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्व	५३७।१७
सुप्तप्रबुद्धवत्	३१।१६
सुपुसवत्	४१६।१०
सुपुसादिवत्	९६।३१, १५२।१७
सूर्यवंशादिवत्	६८६।६
सोपानादि	१८०।२९
सोपाय	४९९।२७
स्कन्ध	३८३।२६
स्तम्भाद्यवयविरूप	६१४।१८
स्थ्यादिलक्षण	१८०।२७
स्थापना	७३९।११
स्थावर	१६५।६
स्थास्तु	२०३।२६, ३१०।८
स्थिति	५७४।२५
स्थितिहेतु	२०३।२६
स्थिरवाप्रवृत्ति	४७७।१४, ४८२।६, ८
स्यूलैकचित्राकृति	११८।१३
स्पष्टाक्षधी	१३४।२८
स्मार्तज्ञानवत्	१५०।४

स्मृति	११५।१४, १७५।१७
स्मृतिवीजप्रबोध	३४।१५
स्मृतिपट्टक	५६९।७
स्याद्वाद	५०५।११
स्याद्वादाद्विद्वेषिन्	११८।१४
स्वगुणपर्यायान्वय	२४५।१
स्वपक्षसाधन	३३७।१६
स्वपक्षसिद्धि	३३२।२
स्वप्नादिवत्	१४२।२२
स्फोट	७१५।२९
स्वभावनैरास्य	९२।१३, २७२।२, ७४४।२
स्वभावविप्रकर्षिन्	१६५।४
स्वभावविशेष	४३०।२८
स्यारकारमुद्गाङ्कित	७३६।७
स्याद्वादशसन	७३४।१४
स्वलक्षण	३८।१८, ९०।२१, १४३।२०, १४९।२८, ४३८।१८, ७१७।५
स्वाशामात्रावलम्बिन्	७२५।६
स्वापप्रबोध	६१४।१६, ७४७।२२
स्वार्थविनिश्चय	१२।२३
स्वार्थस्वलक्षण	७५।१५
स्वार्थानुमान	३७३।१
स्वोपादानप्रकृति	७४६।२६
हरिहर	४९८।२३
हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्त	६७४।१९
हानाद्विबुद्धि	१३।१०
हिताहितामिपरिहार	९७।४
हेतु	४३०।१
होस्वान्मास	४३०।१
होमादिश्यामिकाविषव्	२५४।१७, १८, ६१७।२५
होयोपादेयत्व	४९९।२७, ५००।१

१ टीकाकाररचितश्लोकार्थानामकाराद्यनुक्रमः

स्त्रोकार्थम्	५	स्त्रोकार्थम्	५
अक्षरार्थं विभं	१	पूर्ववत् न चेच्छक्तिः	१ १
अक्षरार्थवत्	१	अक्षरार्थिनी वती	५ १
अक्षरार्थवत्:	१	अक्षरं तद्वदेव	५ १
अक्षरार्थवत्कामावा	१५	अक्षरान् अक्ष	५ १
अक्ष रत्नमन्त्रा-	५ १	अक्षरकारणमप्रबोधं	१८५
अक्षर्यासो वक्ष्याम्याद्यो	११०	अक्षं तन्नोत्तरं	५ १
अक्षिप्रियायां-	५ १	क्षैरिक्तैस्त्वाः (?)	१५
अक्षर्यापि वि	५ १	क्षेत्रिहोम्पीता	११२
अक्षया अक्षिणः	२५	क्षेत्रिहः स्वात्	११२
अक्षयादि ततो	११०	क्षत्रिन् वक्ष्य	५ ०
अक्षयं क्षेत्रे	११०	क्षुद्रान्ते क्षुद्रिभिः	१
अक्षेण क्षेत्रे तस्य	११०	क्षयिक्रमाई	१२३
अक्षीर्यपि क्षेत्रे	११०	क्षुर्नः पञ्चदां	१२
अक्षतीक्षा तथा	११६	क्षालनात् पुरवते	१०६
अक्षुपाये तथा	५ १	क्षान्त् मिश्रस्तया	१००
अक्षिप्रकारकया तस्य	१ ०	क्षतस्त्वत्तं यतीयेत	११६
अक्षिप्रकारात्मसंक्षिप्ति-	११०	तत्र तद्वैतुना	११४
अक्षिणा क्व	११६	तद्दर्शनं कमेव स्वात्	११५
अक्षिप्रविर्मितत्वे अक्ष	११६	तद्मिश्रत्वात्	११०
अक्षिप्रविर्मितौ	११०	तद्दृष्टवत्वात्	१ १
अक्षिप्रैव मताः	११६	तत्र वेत्वात्मना	११०
अक्षैर्ये क्व सिद्धि	११६	तस्मिन्प्रात्यक्ष	१ ०
अक्षैराक्षवती	११३	तस्मात्प्रवेष्टेन मिश्रं	११०
अक्षैरुत्सवैरुत्सवै	१८५	तस्वापि अक्षैरक्षि-	११३
अक्षयमस्य ततो	११६	तस्वापि सर्वतो विना	११५
अक्षयमाक्षय	११०	क्षिप्रैश्चिदा क्षमावास्तै	१०१
अक्षयमेव क्षुद्रात्	११	क्षमात्वे क्षेत्रे	११६
अक्षयमाक्षयवत्	११०	ते वदा तै	१०१
अक्षयमाक्षय	११०	तेषां तथा न किञ्चित्-	१
इति क्षयिक्रमोक्षयैः	१५	क्षेत्रमसर्वविद्यात्	१०१
इति क्षेत्रे वती	११३	क्षुद्रान् कुम्भहीना	१५०
इक्षय माक्षयैश्च	१५०	क्षुद्रे क्षान्त्समाहार्य	०१
उपक्षयानुपक्षय	५ ०	क्षेत्रस्यात्म-	१
क्षु क्षु क्षयमावा	५ १	क्षेत्रेणैव चक्षित्व	११३
क्षुक्षयैश्चक्षयैश्च	११३	क्षिप्रैरे परकोक्षय	५ १
		क्षयैश्चिदा वदं	१

श्लोकार्थम्	५०	श्लोकार्थम्	५०
न तात्पर्ये	१	योगिन प्रति	२४९
न शोपदेशाङ्गणे	४४१	योगिन वन्द्यका	२५०
नया टीका	१	योगिनो न च युक्ता	२४९
न च मत्तादि-	४९४	लिङ्ग म्ना योग्य-	५०७
न धान्यग्राम-	४६७	पागना कारण	६२३
न शेषो जायते	२८४	वियन्वानुवृत्तेत्मस्य	६०७
नन्वनिर्णयज्ञान	६०१	चिदाधिराधिभागोऽप्य	४६७
न विद्वानो नाप्यवि-	६१२	विषेतरामना	४६८
निमित्त द्रव्यनिर्षेपं	७४१	विधिः ते यथा	५०१
निराशनेकविज्ञान	६२३	विषयाभिलाष-	५०७
नियमो लिङ्ग-	५०१	धेति तन्मान्ना	६२३
निराज्ञ, नमयित्वा	४९५	समाप्तानुमिति-	५०१
निरन्ता प्रत्ययो-	६०७	समाप्तानुमिति-	५०१
निर्णयनरमविषे	२८४	सवित्तिरधिवत्पापि	२८५
नृपु लभ्य	१	स चावर्षश्चिर	५२३
ने यपोऽधियते	४६७	सन्दिग्धविषय	५०१
पूर्वोत्तरानुगभागे	३०७	सममन्यस्त तेन	६२३
प्रत्यक्ष करुणापोद	३९	समवायस्त्वर्थकार्त्त-	२४४
प्रत्यक्ष च मदा-	६०३	समवायस्य तेनेव	४९४
प्रत्यक्षवाधित	६२३	सर्वज्ञरहित	५२३
प्रत्यामवेद्य	३०	सर्वोपलभ्यमाना हि	२५०
प्रयोधम्यान्वया	२१४	सत इह सतत	२५०
प्रमाणवाधनाव्	६२७	सर्वज्ञत्वं तथा	२४९
प्रेक्षावत्तस्तथा	५०१	सर्वदा भावा	२५०
प्रोक्त हेतुपरीक्षाया	५०२	सर्वधर्मस्य	१
वन घटन विनाशे	२५०	साध्यस्य योगिन	२४९
वद्विर्षग्रहे	६२३	सारूप्यमन्यथा	६०७
ब्रह्मरूप जल-	४६७	सारूप्यं सांगतौ	६२३
ब्रह्मणा घटन तस्य	४६८	स्थाणुर्वा पुरुषो	५०१
ब्रह्मवद् वित्तिसद्भाव	४६७	स्वभावहेतवे दत्त	३९६
मानग्राणयिनिर्मुक्ते	४३७	स्वभावानुपलब्धिश्च	५०७
यद्येकस्मिन् तद्यद्वैत-	३९७	स्वरूप सविदन्	४९४
येनैव सांगतो	३९६	स्वरूपेतरसवित्तौ	६०७
यस्याप्यहेतुकं	६२३	स्वरूपेऽप्यगृहीते	४९५
		स्ववित्तिरहितं	४६७

७ सिद्धिधिनिष्पद्यटीकायाम् उद्धृताः श्लोकादयः

<p>अकर्ता निर्गुणः शुद्धो २९९।२५; ३४६।५ ५८३।२५ अक्षयानमनेकान्त- [प्रमाण १।४] ६ ३।० अक्षयिक्रमे ऋषीणापद्यामामर्ष ३८।३ ५९।१२ अग्निहोत्रं तुष्टुवात् [मैत्रा १।३६ १ ह य काठक ६।७] १८३।४; ३४८।७; ६५३।२५ अग्नीको यन् [जैनेन्द्र ४।३।६५] ६९३।१२ अज्ञानार्थप्रकाशो वा [प्र वा १।७] २५।१३; ३९।५,९; ३३।३; ६ ८।१९; ६५९।२९ अज्ञातार्थप्रकाशो वा ह्यस्यैककक्षर्ष परमार्थेन [प्र वार्तिकका २।५] ९३।२ ; २४५।२६; २७३।२१ अज्ञो अमुरगौको- [महागा वाप ३।२८] ३७३।१२; ६७५।१९ अज्यो ब्रह्मविरलमेवावत् [प्र वार्तिकका २।१२] ६ ३।१ अक्षयं स विद्या- [प्र वा २।२९६] ५९७।३ अतीत्यन्तास्तावत्यामाम [प्रकाशक] १६।१६ अतीत्यान्तास्तोऽप्यर्थे [प्र वा २।३४] ५१९।२४ अतीतीक्यात्मनो गतिर्गाम्यास्तामाम् [प्र वा २।१२] ३८७।१; ३९७।१८ २१ २५ अतीतिवृत्तप्रत्यक्षम् [अपी स्व ष्ठी ६१] ७।१७ अतीतिवृत्तप्रत्यक्षम् [वाक्य २।३८] ३ ११; ३६८।५ ५३३।१५ अत्र प्रारब्धानुपक्रमसापवाः [दृष्टि ५ ५८] २१३।१४ अत्र मयवदो हेतुकक्षरसंपत्ता [प्र एतु ५ १।२] ३९५।५ अत्र मगवापेव धर्मधी [प्र वार्तिकका ५ २] ३२६।२५ अत्र गीरित्वय का ह्यव ? [अध्याय १।१।५] ६९३।२४ अनुहकारकारण्यं ५३८।१ अदस्तानुपक्रमप्रमाणमनो कदाचित् [प्र वा २।५ १।२] २४२।८ अदेवाः किचपीरसिवा २३१।२८ अदह आराममनसोयोगः ५६३।२३ अय आदिबोधयन् इव आदित्य ३९१।७</p>	<p>अहर्षं यानमुत्तमम् २ ५।२६; ३१३।१२ अधिरातिः क्वम् १ १; ११३।२५; ११८।१ अध्यासेऽपि पूर्वमतोऽनुमानं [प्रकाशक] ४ ९।१६ अनवात्परसटा [प्र वा २।३७१] १४१।१२ अनविनिपत्तं क्वम् [वाक्य २।२] ५८८।१ अनिराहताः [स्यापि १।४] ७८।११ अनिरवचनं मोक्षं [प्र वा २।१४] ५३ १२ अनुमूते स्मरण १७५।५ अनुमूते स्मृतिः २७।६ अनुमानं सद्वाचिकारण्यं प्राप्य ८२।११ अनुमाणापुमावित् [प्र एतु १।८] ६ १।२४ अनुमेवेत्य तत्तुक्ते ६५ १।९ अन्वयं सामान्यं सौमुमावत् [स्यापि २।२६ २७] ९१।१४; ३९५।१ अन्वयानुपपन्न्यर्थं वा [अक्षयकक्षर] ३७२।३ अन्वयैकस्य भावस्य [प्र वा २।३५८] ६८।२७ अन्वयिषो योः १ २।१३ अन्वेषं विरोधकार्यकारण- [स्यापि २।४७] ८१।२२ अन्वयव्यतिरेकनिवन्धना [दृष्टि ५ १७] १९३।१९ अन्वयार्थज्ञः सुमतिर्गुणि- [दृष्टत्त ष्ठी २२] ३१२।१ अपेक्षितपरत्वापारो हि भावा [स्यापि १।२४] २४७।१४; ३४३।११ अपेक्षेत वरा कर्ष्यं [प्र वा १।२८] १९७।१८ अप्रतिबद्धसामर्थ्यैव कारणत्व ४३६।३ अप्रान्धोपक्रमस्य १५९।१७; ३२४।१५ अप्राज्ञाकारणविरोधैः पूर्वोऽन्वयमेव १९६।५ अभिप्रायावित्संवादापि भ्रान्तेः [प्र वा २।५६] ५३५।११ अभिप्रायवती मतीतिः ३ १९ अभिप्रायसंसर्गबोध [स्यापि १।५] ६२।५ १९; १ ८।२६; ९ १।८; ३८७।२८ अभ्यासे दर्शनविवरण्यं [प्रकाशक] २६।८ अभ्यासे ज्ञानमन्यासे ३१।५ अभ्यासे अर्थविनि [प्रकाशक] २२।१; ११५।२६; ४ ९।१५</p>
--	--

अयमिति ऊर्ध्वतामामान्यविशिष्टस्य	६३०१
अर्थग्रहण बुद्धि [न्यायभा० ३।२।८६]	४९४।२१
अर्थवत् अर्थमहकारि प्रमाणम्	०६८।१०
अर्थवत् अर्थमहकारिव्यवसायात्मका-	९७।२१
अर्थवद्दानुरप्रत्यय. [पाणिनि० १।२।८५]	७०३।१४
अर्थमहकारिव्यवसायादिविशेषण-	१८९।१
अर्थस्यामभवेऽभावात्	१८७।१
अर्यान्तगभिस्मन्त्रात् [प्र० वा० २।१९५]	५९७।१
अयन घटयत्येना [प्र० वा० २।३०५]	१४०।१४,
	५१०।२७
अर्यापयोगेऽपि पुन	९१।२३
अर्थो ह्यर्थं गमयति ३०३।११, २२, ४२।१।४	
अवयवेषु कर्माणि ततो विभाग	
[प्र० मा० पृ० ४६]	५४।१२
अविकल्पकमेक च [प्र० वा० २।२८८]	७२।१९
अविच्छिन्ना न भावने [प्र० वा० २।२५६]	५९७।७
अचिन्नाभावनियमात् [हेतुवि० श्लो० १]	३७३।१३
अविभागोऽपि बुद्ध गत्मा [प्र० वा० २।३५४]	
६७।२३, ६८।१७, ८७।१६, २००।२७,	
२०१।३, ९, ३६६।२०, ३८८।२४, ३९०।४, १७,	
४०१।२८, ४९६।१२, ६५५।२०, ७२५।१७	
अविशेषाभिहितैऽर्थे वक्तुर-	
[न्यायसू० १।२।१२]	३१७।१४
अवेद्येदेकाकारा [प्र० वा० २।३३०]	२०१।८
अशक्यसमयो ह्यात्मा [प्र० वा० २।२४९]	६२।८
अशक्त सर्वं [प्र० वा० २।४] ४९७।२४, ६१५।७,	
	६९०।९
अशेषविधिहेतयते [पात्रकेसरिस्तो० श्लो० १९]	
	२२४।१; ३६१।१६
अत्र विकल्पयतोऽपि	७३३।३
अमदर्थोभिधानात्	५४५।२
असिद्धान्तिकान्तिकप्रतिज्ञादि, तद्वचन	
[वादन्याय पृ० ६६]	३३५।२५
अस्ति ह्यालोचनाज्ञान [मी० श्लो० प्रत्यक्ष०	
श्लो० ११२]	७६।२९
अस्थूलानेकापेक्षया तत् स्थूलमेक [प्रज्ञानर]	३९।१६
आगम प्रतिज्ञा [न्यायभा० १।१।१]	३१८।१०
आत्मनाऽनेकरूपेण [न्यायवि० १।९]	६७।१६,
	६५४।२८
आत्मनि मति [प्र० वा० १।२२१]	४४७।१
आत्मन सयोगज	३०८।१९

आत्मविशेषगुण	३०८।४
आत्मविशेषगुणो धर्मादि	३०८।१८
आत्मा मनसा युज्यते [बृहत्स० ७।४।३, न्यायसू०	
पृ० ७४]	२५५।१२, ५०९।१२
आत्मवेद मर्वम् [छान्दो० ७।२।२]	२८३।१६
आराम तस्य पश्यन्ति [बृहदा० ४।३।१४]	८७।१३,
	८९।२५, ६६९।२३
इ कामदेव [एकाक्षरकोश]	७०२।२५
इन्द्रजालादिषु भ्रान्ति- [न्यायवि० श्लो० ५१]	०६६।६
इन्द्रियज्ञानेन जनित [न्यायवि० १।९]	६६५।१६
इन्द्रियज्ञानेन समनन्तर- [न्यायवि० १।९]	१२८।३०
इन्द्रियमनसा [लघी० स्व० श्लो० ५४]	७।१७
इन्द्रियाण्यर्थमालोचयन्ति	९९।११, २२५।२०,
	३०३।१०, ५८१।१७
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् [न्यायसू० १।१।४]	८४।२७
इत्तराकाशपाणिसयोगात्	४७।१७
उदाहरणमाधर्म्यात् साध्य-	
[न्यायसू० १।१।३४]	१६८।१२, ३१८।२३
उन्मिषितमपि अनेकान्त-	३६९।२५
उपयोगो श्रुतस्य [लघी० श्लो० ६२]	४।१९
उपलब्धिबलक्षणप्राप्तानुपलब्धि	
[हेतुवि० पृ० ६४]	४३२।२
उपलम्भ सत्ता [प्र० वार्तिकाल० ३।६५]	५८।२१,
	१८८।१३, २७३।६, ३१४।१, ४०५।१२, ६४१।१३
उपस्थमूत्रच्छिद्रवत्	४९०।१०
उभयान्तव्यवधिसत्ता	
[न्यायवा० पृ० २८४]	५७२।१२
ऊहो मतिनिबन्धन	
[न० श्लो० १।१३।९९]	१८९।११
एक एव हि भूतात्मा [ब्र० वि० १।१]	८९।२६,
	६७५।५
एकतन्तुवीरणसयोगात्	४९।२
एकत्र विरुद्धार्थाससभवे	२४३।११
एकद्रव्यमगुण सयोगविभागेषु	
[वैशे० सू० १।१।१७]	४७।१४
एकप्रत्ययवमर्शस्य [प्र० वा० ३।१०८]	६२४।२७
एकव्यक्तिदर्शनकाले [अर्चटादि]	६४।१९८
एकसामग्र्यधीनस्य [प्र० वा० ३।१८]	१०२।१७,
	२४०।२२, २९७।२८, ३८७।८, ४८८।१४
एकस्य सर्वं मूर्तिमन्नि युगपत्	५७७।२०
एकस्यार्थस्वभावस्य [प्र० वा० ३।४२]	८५।२०,
	१०३।१९; १६०।१३, ३८२।६, ४३१।११, ७१२।९

पञ्चमेकावाचसेविकल्पसूत्रम्	७३१५
पञ्चमवचसंबोधिकास्तौ पूर्ववृत्तम्	५३१७
एतेन च वृद्धीम् [म वा ३१२८]	३०३१२२
एवं प्रतिभासौ वा [म वार्तिकाल पृ ५]	२३१३२
एवं सति अट्टवामुपलम्बेरेव	३२६१२३
एवोर्ध्वं मम कर्म शर्म	
[यमा उ पृ २४७]	२६०१२६, २७ १३८
ऐन्द्रितिकपरात्राहूरं [स्यापवा ५१२१२]	३५५२२
धीगपठिकस्तु वापुर्ध्वं-धी सू २१२५५]	६४५५०
कर्मुकर्मयोः कृतिः [यानिनिम् २१३१२५]	४४२१२
कल्पनीयात्र [धी स्म योदना स्त्री १२५]	
	५४०१२४, ५४६१३०
कर्म बहिरन्ताःप्रतिभाससेरे	३०२१४
कर्म व्याप्याप्रतिपत्तौ [प्रकाकर]	१६११६
कर्मोक्तत्र कर्मवित्तबोधगम्यन्ते [प्रकाकर]	२३६१२२
कर्मुकल्पद्वारी	५६४१२४
कर्मया आरमत्वरूपात्पण्डने लक्ष्मणं श्रीमत्	
सर्वस्य	२३६१२०
कर्मणि बहुनि तुगपदेकधियम् इवम्	४६१२
कल्पनापोई प्रत्यक्षम् [म समु पृ ८]	३ १३७; ३५४१२०
कल्पनाबोधमात्रं [स्यापदि ११४]	२३१२४; ३४१२५; ३५१२६; ३६ १२
कल्पप्रतिबन्धसम्पाद्ये [म वा २१२८]	७२१२
कार्त्तव्यं न कार्त्तव्यं स्वभावो वा [प्रकाकर]	३०२१२
कार्त्तव्यं यदि तद्व्याजं	
[म वार्तिकाल २१५]	४ ५१२२
कार्त्तव्यसंबोधिया कार्त्तव्यवचनं	
[मम म् पृ ६४]	४२१२३, ५ १४
कार्त्तव्यवाक्ये तेषां [स्यापदि २१२ ३]	५५३१२; ४०२१२६; ४६४१३२
कार्त्तव्यवचनसुबोधोः कथिक्त्वान्तराल	४०१२६
कार्त्तव्यवचनोः [नैनामिकादि]	२ ३१२२
कार्त्तव्यवचनम् बोधकताःशुभोचते बोधकताः	३६३१२
कार्त्तव्यवितोषि कर्म [कैतो सू २१२१२४]	४०३१२५; ५५ १२५
कार्त्तव्यवितोषो कर्मुकल्पद्वारी	३ ५३१५
कार्त्तव्य पठति [स्यामा आदिप २१२०३]	४ ४१२६
किं स्वान्ता चित्रतैकत्वा [म वा २१२१]	
४ १२५; ६ १२३; ३१३३; ३५१२२; ३९५१२; ४ ३१२४; ५५५१३; ७४२१३५	

किञ्चेद्विदं यदुसात्ता [म वा २१२१६]	७२१३; ११२१२५
कुन्त्यादिभ्यो वा दैवताः	४४६१३
कुन्द्यादभर्मस केन लक्ष्मणसंज्ञेयात् (१)	५४१६
कृतीवच्छादित्वं कर्मसम्प्रेहात्	५३१६
कौश्लो ल ददो भागा [म वा ३१८८]	३०५१३८
को हि भावधर्ममिच्छन्	
[म वा म्वा २१२१३]	३४२१२
को हि एवं कीर्त्तनं [स्यापम ५१२१२]	३३११८
कथि [कैनेद्र ५१२१२४२]	७४ १३४
कमात्रवन्ती वीथेरे [म वा २१२५]	१२५१३
किञ्च सहादितो [म वा ४१२९]	६५३१३३
किञ्चानुबन्धत्वमवधिकारत्वं	
[कैतो सू २१२१२५]	५६३१२; ६९५१५
कथिन् दैवविद्योरे प्रतिपत्तु	
[स्यापदि यी २१२३]	८ १२३
कथिक्त्वैव नाज्ञान् न तत्त्वं तन्मासिः	८३१३८
कथिक्त्वे स्थाप्ये न दृष्टान्तामात्रो वीथेरे	
[प्रकाकर]	२ ११८
कथिक्त्वं स्वार्थोः स स्वभावा वा	१९५१२१
कथिक्त्वा सर्वसंस्काराः	११३१३४
कथिक्त्वा वीथीरिति श्यामं	६०३१२
कथिक्त्वा नाति सिवाव कथिक्त्वा	२२६१२
कथिक्त्वा इच्छा कथिक्त्वागत-	६९५१२
कुन्त्यात् परमं कर्म	८५३१२; २६ १२५
कुन्त्यात् कुन्त्यात् [कैतो सू २१२१२]	४ १२५; ५६३१२
कुन्त्यात् वस्तुमज्ञात्	
[मी स्त्री धाम्य क्ते २४]	३३६१३४
कुन्त्यात्-म वा ३१२३]	३५३२
कुन्त्यात् न तत्त्वं दृष्टान्तात् न तेषां	४३५१२८; ५ ३१२; ५ ५१२
कुन्त्यात्कर्मवित्ति- [म वा २१२५४]	६६१२; ६७१३
कुन्त्यात्कल्प-पत्तौ धमा समवधिकारवत्	५६३१३०
कुन्त्यात्कल्पवचनसामान्य	२३०१२; ६९५१८
कुन्त्यात्कल्पवचनप्रतिविधयः	२३२१२२
कुन्त्यात्कल्पवचनम् [स्यापमा पृ १]	५६३१
कुन्त्यात्कल्पवचनमिच्छित्वम् [कर्मवित्ति]	६ ४१२
कुन्त्यात्कल्पवचनसामान्येण [म वार्तिकाल ३१२२]	
३१२३; ६५१३३; ८०३१३; १ ३१२४; ३५ १३३; १ ४१२४; ३९६१२; १ ४१२५; ६५५१३५	

चित्रं चित्रमेव	१४३
चित्र तदेकमिति चेत् [प्र० वा० २।२००]	४८।३, १५७।१२
चिच्छक्तिः [योगभा० १।२]	३०२।२३
चेतना कर्म [अभिध० को० ४।१]	२२५।२५, ४२५।१६
चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् [योगभा० १।९]	३०५।२८, ४४४।२६, ४७२।२७, ६७५।१
चोढना हि भूत [आवरभा० १।१।२]	५२३।१९
छलजातिनिग्रहस्थानसाधनो- [न्यायसू० १।१।२]	३१२।२८
छेदनादिकर्म सक्रियावयवस्य	५३।२०
ज साम्रण [गो० जी० गा० ४८१]	१६२।१६
जगद्वैतैपित्वात् शास्त्रत्वम् [प्र० वा० म० प० पृ० ५२१]	४९९।२२
जडस्य प्रतिभासायोगात्	२२२।५
जाग्रस्वप्नभादि ज्ञान	१६२।६
जातिरेव हि भावाना	२९०।१७
जिन एव परा भक्ति	६५१।८
जे सतवायदोसे [सन्मति० ३।५०]	४०४।२०
ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति [आवरभा० १।१।५]	९९।१
ज्ञान स्वतोऽर्थान्तरेणैव ज्ञानेन	९८।३
ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च	१७९।७, ५६६।२३
ज्ञानम् आत्मान परिच्छिनत्ति	१५।५
ज्ञानवान् मृग्यते [प्र० वा० १।३२]	४४८।१०, ४९९।३, ५२१।४
ज्ञाने ज्ञानान्तरेण वेद्ये	९९।२०
ज्ञानेन अर्थस्य तद्द्रूपाया गृहीते	२७६।५
ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञ [योगवि० श्लो० ४३१]	५२४।७
ततो यतो यतोऽर्थाना [प्र० वा० ३।४०]	६२।२५
ततो यो येन धर्मेण [प्र० वा० ३।४१]	६२।२७
तत्कल्पनया बहिरर्थे मानस [ज्ञान्तमद्र]	१२९।६
तत्कार्ये कारणे वाऽप्रतिपन्ने [प्रज्ञाकरगुप्त]	८१।६
तत्त्वसवरणात् संवृत्ति [प्र० वार्तिकाल० पृ० ३७७]	२७२।१९
तत्त्वाध्यवसायसरक्षणार्थं [न्यायसू० ४।२।५०]	३१४।१५
तत्प्रमाणे [त० सू० १।१०]	६६४।१०
तत्र कार्याधिष्ठे कारणे कर्म उत्पन्न [प्रज्ञ० भा० पृ० ६८]	५१।२३
तत्र दिग्भागभेदेन [न्यायवि० १।८६]	३१३।२३

तत्र दृष्टस्य भावस्य [प्र० वा० ३।४४]	६१०।३
तत्र य स्वभावो निश्चयैर्न	७७।१७, २२
तत्रापि चैतन्यस्याभाव अन्यथा [प्रज्ञाकर]	१६६।१६
तत्रापूर्वार्थविज्ञान	१७८।२३, ५३७।११
तथा कारणयो वशदलयो विभाग	५०।२५
तथा पदोऽपि रूपादीनारभ्य	५५।२५
तथाविधायतास्तथाविधविषयसिद्धि दूरस्थित- [प्रज्ञाकरगुप्त]	११८।२७
तथेदममल [वृहदा० भा० वा० ३।५।४४]	४६४।३
तथैवादर्शनात्तेषाम् [प्र० वा० २।३५६]	६८।२०
तदश [हेतुवि० पृ० ५३]	७४०।२५
तदतद्वस्तुवागोपा [आत्ममी० श्लो० ११०]	६४१।२९
तदविनाभावात् धूमविशेषावसाय	३८१।२४
तदेतन्नूनमायात् [प्र० वा० २।२०९]	७३।१३, ९३।२१, १२६।४, १५७।२१, ४०२।११
तदेव तत्र नास्ति तत् एव तदभावसिद्धि [धर्मक्रीति-विनिश्चय]	८१।१४
तद्दृष्टावेव दृष्टेषु [प्र० वार्तिकाल० पृ० २४]	१०७।१०
तद्धर्मो न तदेकदेश [हेतुवि० टी० पृ० १७]	३७५।१३
तद्धि अर्थसामर्थ्यादुपजायमान [प्र० वार्तिकाल० पृ० २७८]	९१।६
तद्धि अर्थसामर्थ्यम् (?)	४३।२०
तद्धि सत्यस्वप्नज्ञानमिन्द्रिया- [प्रमाणसंग्रह]	५५०।१६
तद्भावहेतुभावौ हि [प्र० वा० ३।२७]	३४८।२४, ५०३।५
तद्वाक्यादभिधेयादौ	६।२
तद्विशेषावधारणे ह्युच्यत एव	४१९।१
तद्विषयस्य पर प्रति असिद्धे [प्रज्ञाकर]	३६८।११
तन्तव पटमारभ्य पटेन	५५।१३
तमो निरोधि [लघी० श्लो० ५६]	२२९।१५
तयोर्नियमार्थयोग्यतायां	३६२।१५
तस्मात्तत्सर्वादचे- [साख्यका० २०]	४९४।३
तस्मादपि षोडशकात् [साख्यका० २१]	२९१।२८
तस्माद् दृष्टस्य भाव- [प्र० वा० ३।४४]	७१६।२५
तस्य व्यपोह्यवस्तुषु	६३८।२०
तस्य शक्तिरशक्तिर्वा [प्र० वा० २।२२]	३२।८, ५५।१८
तां प्रातिपदिकार्थं [वाक्यप० ३।३४]	६७७।१
तायित्वात् प्रमाणो भगवान् चतुरार्थ-	४९९।२०
तावदभिधानीय यावत् प्रतिपाद्य प्रतिपद्यते	३३४।२५

विमिरासुभ्रमन-म्यायवि १।६]	२ ११५; २३९।७
विह्वल्येव पराधीना [म वा १।२ १]	४८८।२५
ते तर्हि क्षयिन् किञ्चिदुपनयतो [विनिश्चय]	३२ ११५
तेन स्वरूपवदन्वत्	३।५
तेनाग्निहोत्रं सुहुषात् [म वा ३।१२८]	४५७।१
तेजसं चक्षुः [म्या यो ५ २५६]	८।५
तो सत् [जैनेन्द्र १।११२ ५]	७४ ११६
त्यजेदर्थं कुलस्वार्थे [पञ्च मि १।१२७]	४२७।१५
त्रिपदाथसत्करी सत्ता	२५ ११८; ५४७।७
त्रिरूपाधिष्ठात् [न्यायवि २।३]	१५५।१३; १ ७।२२
त्रिविधं नक्षत्राङ्गानि [म वा २।२८८]	७१।२२; ७२।२
त्रीश्वेव किञ्चिन् [म्यायवि २।१२]	३९८।२३
वधि कायति चोदितः [म वा ३।१८१]	१७२।७
वर्त्मन्य परार्थत्वं च [मी ५ १।१।१८]	३७७।१५
वसतश्चान्तरं व्योम्नि	
[उत्पत्त ५ ८२६ पूर्वपक्ष]	५७३।२१
वामर्हि सतिरतिष्ठेत्तयो स्वर्गप्रापन	२६ १२
वृक्षवृक्षमप्रवृष्टिहोप [म्याययू १।१।२]	४४६।२४
वृत्ते विपदांसमिति [म वा १।८३]	२४७।२३; ४८८।२
वृत् परवत् वा सा वा [म वा १।३५]	४४८।२२
वृत्तिरक्येसत्त्वं	६१२।११
वृत्तिवृत्तिरक्येसौपु	२३।५
वृत्ते मना वा मरुतु [म वा २।३५६]	३६६।१५
वृत्त्यामसात्सु व्यतया [न्यायवि ३।२४]	३१५।८
वृत्त्यामसादोरेक्यान्वयसमिधं प्रति	२५।१५
वृत्त्यामसामंभं तेषां	४३।१२६
वृत्त्यामसादो गुणः [म वा ३।४२]	३ ५।१८
वृत्त्युत्तिमपेक्षत [म वा २।२८८]	६ ४।११
वृत्त्येव पुनः प्राप्तिरिषिसंवायः	८३।१८
वृत्त्युत्तयोः उपक्रमवृत्तायां मरुतु [म्याययू] २।१।२	
वृत्त्युत्तयोः किञ्चिन्	२२।१५
वृत्त्युत्तयोर्वाहीनि [भाष्यमी ५]	२५५।२४
वृत्त्ये च तदन्तरं च	५७।२४
वृत्त्युत्तयोर्वाहीनि [मि १ ८।२।३]	३ ८।१
	५६७।३
वृत्त्ययि वृत्त्यान्तरमारयन्ते	
[मि १ १।१।१]	५७।२३; १२७।२८
वृत्त्यामसात्पुनराद्यं न्योर्विमागोपु	
[मि १ १।१।१]	५ १२५; ५६।१
	५४७।३

वृत्त्ये च वृत्त्ययि च तदन्तर	५७।२६
वृत्त्ययोर्वाहीः प्रयत्नाः परोक्षत्वं	३।२
वृत्त्ययोर्वाहीः कौत्सि [मि १।१।१]	१ ५।८
वृत्त्यामसात्प्रतिपत्तिः [म वातिशय १।२]	
	२२।११३; ४ १३; १३ ११ १
	३४६।२७; ३५९।१२; ४१८।१२
वृत्त्ये एव प्रमाणे [म वातिशय ३।२]	१७७।२५; १७८।१; ४४८।२७
वृत्त्ये मत्त्वे समुपाधिष्य	
[माभ्यमिका २।१।१]	५७।१५; ९५।१; ३६७।७
वृत्त्ये पुनो व्यतयात्पुन	२५ १२
वृत्त्ये मरुतुत्वात् [म वा ३।२५५ ५ २४]	३ ५।१५
वृत्त्ये विपदांसि चोर्विमागोपु	
[न्याययू १।१।२४]	३१७।२६
वृत्त्यामसात्प्रतिपत्तिरतिष्ठेत्तयो	३२३।५
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	५७८।१७
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	६९७।२
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	३८ १४
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	७ ३।७
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	६३५।११
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	१७१।२३
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	३९१।११
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	१७।११
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	६२६।२
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	
[मी ५।१।२८]	१८९।२८; २१८।२३
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	६७५।५
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	[म वातिशय ५।५]
	१५ ११५; १ ४।२३; २३१।२५
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	१९३।३
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	३ ३।२६; ५६९।७
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	११।२६
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	[म्या ५।१६]
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	२६ १ १७
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	
[मी ५।१।२८]	५३७।२
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	[म वा २।२।३]
	३५२७; ११२।१५
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	३३ १५
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	[म वातिशय १।१।२८]
	३७१।८
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	१९९।२७
वृत्त्ये चोर्विमागोपु	६८३।१

न हि इमा कल्पना अप्रतिसविदिता [प्र० वा० स्व० टी० पृ० १२७]	६२०१, ११६१२९, २८४१७
न ह्यर्थे शब्दा सन्ति	९०१६
न ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्य	२२११
नाकारण विषय	१८८१४
नाक्रमात् क्रमिणो [प्र० वा० १४५]	५९११८, १९४२०, २४११६, ५११११, ५७४३२, ७२८, ७
नागृहीतविशेषणा	१३३१२६, १६८१२२
नात्त परोऽविसवाद	७९१६
नात्मादितत्वम्	४९०११०
नान्यत् किञ्चनेन्द्रियादिकं [शाबरभा० १११२]	५४८११४
नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति [प्र० वा० २३२७]	
१११११४, १८११५, २२११२२, २७५११९, ५२०११९०, ६५६१२६, ७८२११६०, ७४३११२	
नावश्य कारणानि [प्र० वा० स्व० १६६]	२५९१२५
नाविषयीकृताद् विनिवृत्तिसिद्धि	२४४१२
नित्य सत्त्वमसत्त्व वा [प्र० वा० ३३४]	२०६१२, ४५९११८
नित्य सन्मात्रदेह विविध-	८९११४
नित्या शब्दार्थ- [वाक्यप० ११२३]	६४५१८
नित्यादुत्पत्तिविशेषात् [प्र० वा० ११९]	४०७११०
नि स्वभावा सर्वे भावा [विग्रह० वृ० श्लो० १७]	४१११२१
नियतकार्यदर्शनात्	६३२१३
निरालम्बना सर्वप्रत्यया [प्र० वार्तिकाल० ३३३१]	
१८१८, ७२११५, १५८११९, २७५११९, ६८०११२	
निरालम्बना इति कोऽर्थ [प्र० वार्तिकाल० पृ० ३६५]	६०७११३
निरुध्यमानं कारण निरुद्धम् [आन्तमद्र]	१९७१११
निवृत्ते तत्पटे अवस्थित-	५५१२३
निश्चयारोपमनसो [प्र० वा० १५०]	१३०१६, १६७१२९
निश्चितान्वयवचनादेव सामर्थ्याद्	१९१११३
नीलादि ज्ञान चक्षुरादिच्यापारा-	१६२१२३
नीलादि ज्ञान प्रतिभास-	१३१२३
नीलादिरपि ज्ञानस्य ग्राहक	२७६१३
नीलादिशरीरादिच्यति-	६०८११५
नीलादिश्चत्रविज्ञाने [प्र० वा० २१२२०]	६५१९
नु वा [जैनेन्द्र० २१२१०५]	७४०११३
नेद स्वतन्त्रं साधनमपि तु [प्रजाकरगुप्त]	४३१२२

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन [प्र० वा० ३४३]	२१११; ३१२, १४६१२०, २३३११३, ६०३११५, ६०६१२२
नोदनविशेषात् उदसनविशेष [वैशे० सू० ५१११०]	५११२०
न्यायपरिणायपर्याय [जैनेन्द्र० २१३३६]	६६२१२५
पक्षधर्म [हेतु वि० श्लो० १]	६४८१२८, ६४९१२९
पक्षधर्मतानिश्चय प्रत्यक्षाज्जायते [अर्चट]	१०६११३
पक्षधर्मतानिश्चय क्वचित् [हेतु वि० टी० पृ० २०]	२०१६
पक्षो वर्मा अवयवे समुदायो- [हेतुवि० पृ० ५२]	३७७१९
पञ्चावयवोपपन्न [न्यायसू० ११२११]	३३३११३
परपर्यनुयोगपराणि बृहस्पते	२७७१२२
परमार्थाविकल्पेन सावृत्तत्व [प्रजाकर]	३९२११७
परस्मै परार्थानुमानम् [न्यायवि० टी० २१२]	६६१२
परस्य अनुकूलेष्वनुकूलभिमान-	२५८१२२
परार्थं तु अनुमान स्वदृष्टार्थं- [प्र० वार्तिकाल० ४११]	३२०११७
परिवादाकामुकशुनामेकस्या	१२१११५
परोक्षा हि नो बुद्धि [शाबरभा० १११५]	९८११५
पर्यायार्हणोत्पत्तौ [जैनेन्द्र० २१३१९२]	६६२१२४
पश्यन्नयमशब्दमर्थं पश्यति	९०१२७
पाण्यवयवे चलति न शरीर चलति	४५१८
पाण्याकाशयोर्विभागात्तत्संयोगानाश-	४६११९
पाण्याकाशविभागात् शरीराकाश-	४६११८
पुनर्विकल्पयन् [प्र० वा० २१३५]	
४३१५, ४४१७, ७४८१२५	
प्ररुप पुवेद [ऋक्० १०१९०१२]	२२११७, २९११२९, ३०६१२०, ४६३१२४, ४६४११९, ४६७११, ४७४११८
प्ररुपवहुत्व [सारल्यका० १८]	६७५१२
पूर्वं कार्यमुत्तर कारणम्	२१२१४
पूर्वं पूर्वं प्रमाण स्यात् फल स्यादुत्तरोत्तरम् [लघी० श्लो० ७]	२२५१२
पूर्वविभागानुद्ध्यत्सो दर्शनं पुन [प्रजाकर]	२०१११०
पूर्ववत् शेषवत् [न्यायसू० १११५]	३५७११५
पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्ट च [न्यायसू० १११५]	३५७१२२
पूर्ववत् सामान्यतो दृष्ट च [न्यायसू० १११५]	३५७११९
पूर्वापरावस्थानिर्णयेऽपि स्वयम-	१३०११२

प्रहलेमहात् [संस्कृत २१] ३ ११२१; ४०४११९;
 ५२१११९; ६ ५५१२

प्रतिभास एव एकबेकवादि-[प्रत्यकर] ४४ १३

प्रतिभास एव कर्षकार्यमावादि-[प्रत्यकर] २०११२४

प्रतिभसः प्रतिभास एवति १२१६

प्रतिभासमावस्य विप्रमा-[प्रत्यकर] ६५९१३८

प्रतिभासमावेपि सुखदिगीक-[प्रत्यकर] ६६९१३३

प्रतिभासाहृताहन्वस्यामावात् [प्रत्यकर] १८८६६

प्रतिवेवाह कल्पयित् १८८६२

प्रत्यहं कल्पयपोहं [प्र वा २१२२३] २११२४

प्रत्यहं कल्पयपोहं प्रत्यक्षेयैव
 [प्र वा २१२२३] ३९१० २२; ४ १९

प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एव १८०१२१

प्रत्यक्षानुमानाद्यमवाधितकर्मविर्वैला-
 प्रत्यक्षानुमानोपमानाभ्याः
 [न्याय २११३] ८४१२

प्रत्यक्षासन्नवृत्ति- [प्र वा २१२९] ६ ४११

प्रत्यक्षीर्ष्यः [शाबरमा २११५] ९८१२०

प्रत्यभिज्ञा द्विधा [न्यायवि २१२] ९१८१११; १०

प्रचीपाः कर्षकार्यमपि [प्रत्यकर] २३ १२९

प्रचीपादृषः प्रमेवा व्यपि ९०११८

प्रमात्रात्मिर्द किर्त [प्र वा २१२१] २३२११०;
 २६२१२४; ३८९१०

प्रमत्तं द्विविधं मेवद्विविध्यात्
 [प्र वा २१२] ४३१०

प्रमात्यात्प्रमेवविपत्त्या प्रवृत्ति-
 [न्यायभा ५ १] १८८१२४

प्रमात्रवैरि- [त ए २१६] ४११५; ६६२१२४;
 ३६६१०

प्रमात्रवैरिर्क वत्र [मी श्लो कमात्र श्लो १]
 ५२१११२६; ५२८११४

प्रमात्रवैरिर्कवचन- [न्याय २११२] ४४४१२९

प्रमात्रवैरिः क्व
 [कथं न्य श्लो ६] ११ १३

प्रमात्रवैरिः क्व [प्र तमु २१२] ४१५१२१;
 ४९९१२९

प्रमात्रवैरिर्कवचि व्याप्य [प्र वा २१३] २३१२३;
 ४९१४ ९; १ २११३; ११ १२८;
 १५९११२ १४; ३८ १८

प्रमात्रवैरिर्कवचि व्याप्यमप्यपि व्याप्यहनेन
 [प्र वादिक्ता ५ १] १२११५; १५१३८;
 ९४११ ; १५९११४; ४ २११५

प्रमात्रवैरिर्कवचि [न्यायवि २११२] ३२९१३

प्रमात्रवैरिर्कवचि
 [मी श्लो कमा श्लो १] १८९१०

प्रमात्रवैरिर्कवचि
 ५१११

प्रमात्रे इति संज्ञाः [प्रमात्र श्लो २] ५१

प्रमात्रैरसात्प्रमात्रवैरि- ३९०१३; ६ ०१३

प्रमात्रमेवमात्रमात्रवैरि- ९०१२०; ९८१३

प्रमेवद्विविधं प्रमात्रवैरि- [प्रत्यकर] ६ ५१९

प्रमेवद्विविध्यात् [प्र वादिक्ता ५ २१५] ६१२१५

प्रमेवद्विविध्यात् प्रमात्रम् ९०१२२

प्रमात्रवैरिर्कवचि व्याप्यमपि
 [द्विदि यी ५ ४८] ३५११२९

प्रयोगकाके धर्मपरिसमुदायः पञ्चः ३०६१६

प्रवर्तकं प्रमात्रम् [प्र वादिक्ता ५ २२
 १५२] १ ३११२

प्रसिद्धमात्रवैरिर्कवचि
 [न्याय २११६] १८६११२

प्रमात्रवैरिर्कवचि [न्यायवि टी ३१६] ३४३११

प्रमात्रवैरिर्कवचि ६६१२४

प्रमात्रं चेत्तासां व्याप्य १ ४११८

प्रमात्रवैरिर्कवचि [प्र वा २१०] २३१२ ;
 १४११२६; १५६११४; २०३११३; ३६३१२१;
 ३६४११४; ४ २१५; ४ ५१५; ४१२१४;
 ६ ०११०; ६१६११४; ६२४१२५

प्रवृत्तवैरिर्कवचि [धाम्मी श्लो ८१] १०११४

प्रवृत्तेः कर्षकार्यवचि १६ १२३

प्रवृत्तवैरिर्कवचि ३ ३११५; ३ ४१४

प्रवृत्तवैरिः शुभा द्विविधमात्रवैरिर्कवचि ५५६११

प्रवृत्तवैरिः क्व [काठक १] ९६ ११५

प्रवृत्तवैरिः व्याप्यमपि व्याप्य
 [प्रमात्र ५ १४] २६२१६

प्रवृत्तवैरिः प्रवर्तकवचि [प्रत्यकर] २२११९

प्रवृत्तवैरिर्कवचि [न्यायवि २१२१] ५२ १२१

प्रवृत्तवैरिर्कवचि [न्यायवि २१२१] १९११२६

प्रवृत्तवैरिर्कवचि [न्यायवि २१२१] ५ ४१६

प्रवृत्तवैरिर्कवचि [न्यायवि २१२१] ४४ ११५

प्रवृत्तवैरिर्कवचि [न्यायवि २१२१] २ ५११६

प्रवृत्तवैरिर्कवचि [संस्कृत २५] ५८५१८

प्रवृत्तवैरिर्कवचि [प्र तमु २१८] ४२१२५;
 ६ २१२४

भ्रान्तिरपि सम्बन्धत प्रमा ८२१६, २४४११४;
 ३६५११, ४१७११९
 मणिप्रदीपप्रभयो [प्र० वा० २१५७] २३३२२४,
 ३६५१९, ६०६११५, ६४२२२७
 मतिपूर्वं श्रुतम् [त० सू० १२२०] १२०१२०
 मति स्मृति मज्ञा [त० सू० ११२३] १५१११६,
 ११७११३, २१८११९
 मतिश्रुतावधि-[त० सू० ११९] २०१२१, ६६४११०
 मध्यक्षणदर्शनेनानागतक्षणदर्शने १३०११६
 मनसोर्युगपद्वृत्ते [प्र० वा० २१३३] २११३,
 ३६१९, १५५१२९, २३३११८, ६०४१५
 मनोविकल्पमन्तरेण ६३६१५
 मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणा [प्र० वा० २१३५] ६८११८,
 २००१२९, २०१११३, ३६६११८, ३०८१२३,
 ४०११२७, ६५५१२१
 ममैव प्रतिभासो [प्र० वार्तिकाल० पृ० ५] ८७१३,
 ६, ७, ८८१२४, १४८१२५, ३६८११६, ६०२१२०
 मलविद्धमणेर्व्यक्तिर्यथा- [लघी० श्लो० ५७] २३६१४
 मायामरीचिप्रभृतिप्रतिभासवदमत्वे-
 [प्र० वार्तिकाल० ३१२१] ३११९, ५७१७,
 ७३११२, १२६१२०, १५७१२३, २४३१७,
 २४५११५, २७२१२२, ३४२१२०, ४४०१२७,
 ६०८११७, ६५६११७, ७४९११८
 मूलप्रकृतिरविकृति [साख्यका० ३] २१०१२३,
 २११११, ३०२११२
 मृप्यमाणो यथा ५२४११७
 य एव नित्यक्षणाकाठयो [बृहत्स्व० श्लो० ६१] ६६८११
 य प्रागजनको बुद्धे ४३१९
 य पश्यत्यात्मान [प्र० वा० ११२१९] ६७११,
 ४८८११९
 यज्जातीयै प्रमाणैस्तु
 [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ११३] ५५०११३
 यत् एष दृष्टे प्रमाणान्तरवृत्ति [प्रज्ञाकरगुप्त] ८६१२०
 यतोऽभ्युदयनि श्रेयस- [वैशे० सू० ११२१२] २५६११४
 यतो वादिनोभय कर्तव्य ३१०१२१, ३१२१११
 यत् सत् तत्सर्वं [वादत्या० पृ० ६] ४४८१६
 यत्किञ्चिदात्माभिमत [प्र० वार्तिकाल० पृ० ३५] १३४१२०
 यत्तदोर्नित्य सम्बन्ध १००११४
 यत्रैव जनयेदेना [धर्मोत्तर-प्रज्ञाकरगुप्तौ] १०१४,-

-२०१७, ४३११४, १०३११३, १०४१२३, १०८१८,
 १०९११, ७३२१२०
 यत् सत् तत्सर्वं क्षणिक [हेतुवि० पृ० ५५] १७१२४
 यथा अत्रिकल्पात् स्वापात् २८५१८
 यथादर्शनमेवेयं [प्र० वा० २१३५७] ६८१२२, ६९११,
 ९३११२, ९४११५, १४४१२३, १५०११४,
 ४६८१२३, ४९५१९, ६१९१२७
 यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते [प्र० वा० २१२०९] ९२११५
 यथा विशुद्धमाकाश [बृहदा० भा० वा० ३१५१४३] ९०११, ४६४११
 यथा सुतीक्ष्णोऽपि असि १५१३
 यदवभासते तज्ज्ञानम् [प्रज्ञाकर] २११३, १५११०,
 ७४१३, ८०११४, ८८१२, १५७१२५, १६२११५,
 १६७११४, २२२१३, २७४११९, २७५१२०,
 ३२७११७, ३६७१५, ४०४११, ६५६१२४,
 ७००१३, ७०७१४
 यदि अवयवसत्कर्मसमानकालमवयविति ४५११५
 यदि चक्षुरादिज्ञान स्वयमक्रमरूप १२८१२२
 यदि नित्यो मद्देवरो भाविति ४०६१३१
 यदि नीलादे स्वभाव- १४११४
 यदि भिन्नकालो ज्ञानेन अर्थो गम्यते ८३१५
 यदि विशदोऽन्यथा वा ६१३१९
 यदि पद्भि प्रमाणैः [मी० श्लो० चोद० श्लो० ११०] ५२४११
 यदि समानकालस्य १३२१८
 यदि हेतुप्रयोगात् पूर्वं ३७७१६
 यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं यत्र ४२१२६
 यदेवार्थक्रियाकारि [प्र० वा० २१३] ६९०११०
 यद् उपलभ्यते २७२१२६
 यद् ग्राह्यतया ज्ञानवयुषि ७९१२१
 यद्यथा भासते ज्ञान [प्र० वा० २१२२१] ६५१११
 यद्यथावभासते [प्रज्ञाकर] २११२, २८११९,
 २९११६, ५८११८, ६६११९, ७९२१८,
 १२५११०, २७४११०, ३४१११, ३४३१२१,
 ३६७१६, ४०४११०, ४०५११६, ५३५१७,
 ७००१२, ७०७१३, ७१३११२
 यद्यद्द्वैतेन तोषो [प्र० वार्तिकाल० २१३७] २११४,
 ५०५११९
 यद्यपि दृश्यस्य सुखादर्शने २९११३
 यद् यत्र नास्ति तस्मिन्नवभासमाने ९०११७

पटासी कमवाकवासमानोमपि [प्रकाशरगुप्त] ५९७०
 पद्योक्तिराम् इत्ये वाचः २९ १२१
 पक्षितद्वयसंभवमासि व तत् ७४११७/५७१५
 पक्षिमिश्रमसि कर्म प्राज्ञाकराः ७५३
 पयोः सहोपकर्म- [समन्तमत्र] ४२ १५
 पत्यु वाचसी वैद्यमात्रा [प्र वार्तिककाठ १६९]
 १८८१८; २९८१२ ; ३५ १११; ५७७१६
 परदारामा कर्ममाः [प्र वा १२२६] ४७१७
 पस्वावर्तनमात्रेण [प्र वा ११३] ८१५
 पा कर्मना पक्षिसु काले ४३१९
 पावाद् कर्मिण् प्रतिपैष [प्र वार्तिककाठ पृ ६३८]
 ८११५
 पुत्रत्या पक्ष बटामुपैति २१३३
 पुत्रपदिबन्धमपिपक्षिन् कर्मोमपि [प्रकाशर] २१५२३
 ने परस्वकित्तोक्तिज्ञाः [बृहत्सव स्मै ९९] ४ ४१
 येन वेद्यते तच्छरी व मिद्यते यथा २२६१२५
 योगिज्ञानं व्यासिज्ञानं [प्रकाशर] १८९१२६
 यो यज्ञार्थं प्रत्यन्वावरेष्टः [तत्कथं प ४ १९२]
 २४६११६
 यो एकविचरौ ती व दिव्य- ३६८१८
 यो मिद्यमतिभामी मत्त्वयो ३६८१७
 कपरसगन्धस्पर्शबन्धाः [त सू ५१२३] ३ ११५
 कपरविषद् धर्मार्थमर्चदस्वरा ३६९१५
 कर्मण्यन्धे कर्मि प्रयोगकाले ३६८११३
 कर्मण्यन्धे वावांसंभवे [प्र वा स्व पृ ४६]
 ३५९१२५; ३१३११
 किङ्किदिशिचारेणं [प्र वा २८२] ८९१६;
 १५५५८; ३२ १२३; ३६५१८
 कोकः कस्तु जङ्घिमः [मूढा भाषियु ५१२५]
 ४८९१२
 कीकिङ्गी प्राणितः केनोपबुद्धविमर्शितिकृपा
 [चमोत्तरादि] ६७११
 कर्मविद्योत्तमोभिविक्रयोपपन्ना
 [न्यायसू ११२१] ३१५१
 कर्मविद्विदिमिर्त्तं नै वेद्यार्थं यथा ४७५११८
 कर्ममात्रमात्ररुतिः कर्मार्था ७२७१२
 कर्ममार्ते सहाहावां
 [प्र वार्तिककाठ ११२२६] १७५१६
 कस्तुभेध विद्ययाः स्वर्गिभेः ३६८१२२
 कस्तुभेधमात्रोर्ध्वं वस्तुभवः ३५५१५
 कान्दुहयो प्रमात्यमात्रेण २६६११२
 कर्मव्यापनं कर्मण्यम् ३१११११; ३३५१२१
 विक्रयभौमताः कर्म्याः ३१९१२५; ४४९१५; ६९ ११

विद्ययाः कर्म ४१८१२२
 विक्रयीजस्तुविमर्शो १ ७११७; ३२३११५;
 ३९ ११५; ४४८१२७; ४५ १२
 विद्यामन्त्रदोषार्था [प्रमाकस २१२६] ३६९१२३
 विद्यया व्यसतिरस्वरा ३१३१८
 विद्युर्वा भाष्या [प्र वा १२२६] ४१५३
 विद्युत्कल्पनाञ्ज- [प्र वा ११३] ९७१११
 विद्युत्तन्निष्ठो भाषा सं ९ २११
 विद्युत्पितृप्रतिपत्तिश्च विद्युत्स्वायत्
 [न्यायसू ११२१२] ३१५५८
 विद्युते विद्युते तेषां [न्यायवि ११५४] ४१२१
 विद्युत्प्रतिपत्तिश्चरी स्वायत् ९ ५२२८
 विद्युत्प्रतिपत्तिश्च ७४९११८ ६४२१८
 विद्याद्वीचरमविद्युत्प्रदर्शनं प्रत्यक्षं १ ९१२२
 विद्याद्वीचरपथां प्राज्ञाकराः प्रमाणाः १५८१२१
 विद्याद्वीचरं सुखविषयं संसारिणाः ४ ७१५
 विद्येर्षं कुन्ते ह्यः ३६३१७
 विद्येकस्य समान्यस्य व्यापकस्य
 [निर्वाहिकादि] १५ १२७
 विद्येर्षं विद्येर्षं च [प्र वा २१२५५] ३ १२३
 विद्याः सम्प्राप्तेर्ह्य ४६३१२५
 विद्ययाज्ञानव्यङ्ग्य- [प्र तमु ११२२] ६५६१२६
 विद्याकारमेदाद्य [प्र वा ११६] ४ ११४७
 वीतराग्य अपि स्तग्न ह्य वेद्यते ४९९१६५ ११२५
 वदे वस्तुभाषायु
 [मी श्लो वीदना श्लो ६२] ५१६१११
 वदहर्षमिमात्रवशात् विद्युत्स्वत् [कर्षित] १५९१२२
 वदहर्षमात्रमिदं
 [प्र वार्तिककाठ २१३७] ४२३११६
 व्याख्याकारः कल्पार्थं
 [प्र वा स्वह ११७२] १५५१२ ; ६ ७११
 व्यापक तत्त्वविधिं ३७९११५
 व्यङ्ग्यः स्वसमाज्यव्यतीक- ७ ९११६
 व्यङ्ग्याः सङ्घटितं
 [प्र वा ३१९१] ४३८१२७; ७४ १२६
 व्यङ्ग्याद्य व्यङ्ग्यविषयिः
 [विद्ये सू ११२१२२] ९१२३
 व्यङ्ग्यादर्थमतिथी ६१३११
 व्यङ्ग्याद्वारी शब्दं ७ ११२१
 व्यङ्ग्ये दोषीज्यव्यङ्ग्य
 [मी श्लो वीदनाद्य श्लो ६२] ५१६११६

शब्देनाव्यापृताक्षस्य	३६७।१२, ७२४।१
शरीरप्रत्यक्षत्वेऽपि न बुद्धि	७२८।२०
शास्त्रीया च सकलालम्बनप्रतीति [धर्मोत्तरादि]	६४।१३
शुचि नरशिर कपाल [न्यायप्र० पृ० २]	२१२।५
श्र(स्था)द प्रतिष्ठायाम्	१४४।१४
श्रुतमस्पष्टतर्जणम् [त० श्लो० पृ० २३७]	१२०।१२
श्वेत छागमालभेत स्वर्गकाम [तैत्ति० स० २।१।१]	२६०।१४, २६८।७
सचितालम्बना पञ्च विज्ञानकाया	२५।२६,
३९।५, ४०।१८, ७।२९, ११।८।२१, ७२६।६९	
सजासख्याविशेषाच्च [आतमी० श्लो० ७२]	६८७।१४
सप्रतिष्ठेत विरोधवत्	३६४।१५
सप्रयोग [मी० द० १।१।४]	८५।१५, ५३९।१२
समवतोऽर्थस्य अतिसामान्य- [न्यायसू० १।२।२३]	३१७।१९
सयोगविभागानां कर्म [वैशे० सू० १।१।२०]	५३।३, १५
संविन्मात्रस्य सर्वत्राविशेषात्	६३।२।६
सहृद्य सर्वतश्चिन्ता [प्र० वा० २।१२४]	४२।२३, २८४।२२
स [जैनेन्द्र० १।३।२]	७४०।१३
स एवाकारोऽस्पष्ट [प्रज्ञाकर]	६०५।१७
सकलविषयत्वे सति आत्मनो [प्रज्ञाकर]	५२४।१०
स तु सर्वज्ञ इत्यपि [तत्त्वसं० श्लो० ३२३०]	३।२६
सत्तायां हि साध्याया [प्र० वा० स्ववृ० १।१९३]	४३९।११
सत्य तमाहुराचार्या [न्यायवि० १।३।८]	२३२।५
सत्त्वस्य विपक्षाद् व्यावृत्तं क्षणिकत्वेन	३५०।११
सत्त्वं शुद्धाशुद्धभेदेन भिन्नाभिन्न-	३८०।१५
सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तम् सापि [अर्चट]	४०७।२५
सत्त्वादेरन्वयाऽभावोऽपि व्यापकानुपलब्धे- [अर्चट]	२०६।१३
सत्सम्प्रयोगे यद् बुद्धिजन्म [मी० द० १।१।४]	९९।६
सदसद्वर्गं कस्यचिदेक- ८५।७, १२२।८, ५७१।१६	
सदृशदर्शनप्रभवा सर्वापि	१३७।२१
सदृशापर-	६८८।३
सदेव सर्वं को नेच्छेत् [आतमी० श्लो० १५]	५५८।३

सन्देहाव्यवृत्तौ [प्रज्ञाकरगुप्त]	६।१
सन्तानान्तरस्थानभ्युपगमात् तदसिद्धिर्न [प्रज्ञाकर]	१६५।२२
सन्निरहित वर्तमानं च	५२५।२८
सन् सजातीय एव	६५०।२५
स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो [न्यायसू० १।२।३]	३१३।४ ३५४।१५
समारोपव्यवच्छेदा-	९।२३
सम्बन्धस्याविशेषोऽपि न सम्बन्धिन	१७२।९, १६
सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्व- [न्यायवि० १।१]	१००।२५
सरूपयन्ति किं [प्र० वा० २।३२१]	६५६।१५
सर्पादिभ्रान्तिवच्चास्य [प्र० वा० २।२९७]	७२।५
सर्वं दुःखमनित्य	४९०।९
सर्वं सर्वत्र विद्यते २११।४, २४६।५, ४९३।१६	
सर्वं एवायम् [दिग्नाग]	६३।६
सर्वं सदस्यद्वर्ग	७।७
सर्वगत आत्मा सर्वत्र	५४३।१
सर्वचित्तचैतसिकानामात्म-[न्यायवि० १।१०]	१०३।१०, ३८४।३०
सर्वचित्तचैतानामात्मसवेदन [न्यायवि० १।१०]	८।२६, ६१।१३, २३,
६५।४, ६६।१३, २००।१६, २४४।१३,	
३८९।६, ४१७।२१	
सर्वशोऽयमिति ह्येतत् [मी० श्लो० चोदना० श्लो० १३४]	५४७।२०
सर्वज्ञो येन न ज्ञात [मी० श्लो० चोदना० श्लो० १३६]	५४७।२९
सर्वमस्तीति वक्तव्यमादौ	९५।४
सर्वमालम्बने भ्रान्तम् [प्र० वार्तिकाल० ३।१९६]	
२३।६, ६४।१४, ६५।१, ६६।१२, २६४।१	
सर्वविकल्पपातीति प्रतिभासमात्र	३०३।२१
सर्वस्य क्षणिकत्वेन साकरयग्यासिग्रहण [अर्चट]	१००।९
सर्वस्योभरूपत्वे [प्र० वा० ३।१८१]	१२४।२७,
२११।२४, ६१५।१९, ७४९।११	
सर्वं भावा स्वभावेन [प्र० वा० ३।३९]	
६२।२३, ३२३।५, ४३७।१०, ५५८।६,	
७३।२।१७	

सर्वेभ्यर्षसिद्धिः [नासमी श्लो ८१]	१८११९	स्वर्षीशब्द एको प्रकृत्यकारो [पर्वोत्तर]	१०४११९
सहस्रुषो गुणाः [न्यायनिनिश्चय]	१११११८	स्वित्वा प्रकृतिस्तत्त्वान्-[प्र वा ११२०]	४ ७८
सामान्यं श्रीवच्छरीरं		स्वस्वार्थिक मर्त्यादीर्षी प्रवर्तमानं [प्रकृत्यकार]	१२०१२५
[न्यायया ४ ४६]	११११११, १२११११	स्युतिस्वोपरिबन्धं [प्र वा १११४]	१४ ११
साधकभाष्यप्रमत्वाभाष्यार्थि		स्वज्ञानं तदन्तरेभ्यः पृच्छते	१११११०
[धर्मश्रीर्षि]	५५११११५, ५५११११	स्वतः सर्वप्रमाणात्	
साधन्यैर्धर्म्यां प्रवचस्वार्थं		[मी श्लो ४ २ श्लो ४७]	१११११ १
[न्यायय ११११८]	१११११ ११		५१११४ ५१८१०
साध्यममसिद्धय्		स्वदृष्टार्थममसक्यम्	१११५४
[न्याययि श्लो १७२]	१११११५	स्वर्षं सैव प्रकृत्यसते	
सामान्यं समवाय-[आसमी श्लो ६५]	१०१११२०	[प्र वा ११२७]	११११०, १८११९
सामान्यप्रवचमन्तरण्ययि	११ १११	स्वकृत्येव कर्म कर्म न	११११०
सामान्यविषया व्याप्तिः	१०८१२९	स्वकृत्यस्व स्वतो गतिः	
सामान्यदृष्टं विधेयार्थी	११८११०	[प्र वा ११६]	४ ११६, ४१११२ १
साकृत्यं प्रमाणात्		४१११२०, ४१५१, ४८८१२०, ४९९१२९	
[न्याययि ११२]	११८१११, ०१११२	स्वकृत्येव हि पृच्छ्यते	
सा हि सर्वविज्ञानसाधारणी	१०११५	[प्र वार्तिकक ११२४]	५१ १८
सिद्धान्तद्वयवर्धितः	११११२	स्वर्षांशमा [मैत्र १११६]	५१११२५
सिद्धिरैकान्यात् [कैनेन्द्र ११११]	४ ५१६	स्वर्षांप्रवर्षांमायस्य	
सुप्रमाणाप्रवचनार्थं [न्यायनिनिश्चय]	११११२	[प्र वार्तिकक ११११]	४४०१११
सुप्रवर्षिस्वयंज्ञानानि	५० ११	स्वहेतुवर्षिगोऽप्यर्षः [श्रुती श्लो ५९]	१०११२
सुप्रवर्षी पक्षि सर्वज्ञः		स्वार्थान्ये [कैनेन्द्र ११११ ६]	० ११८
[तत्त्वतः श्लो पूर्वपक्ष ११४९]	५५११११	स्वर्षमिन्द्रिवाण्यकोक-	५८११०
सुप्रिमन्तं पर्व		स्वार्थविज्ञानाद्भिवाण्यस्य [कैनेन्द्र ११११]	
[कैनेन्द्र ११११ १]	११११११, ० ११११	१५११११, १५११११	
सुप्रिवेचिनं कर्म न स्वमिच्छति		हेतुया चः समग्र च [प्र वा ११६]	१०११२०
[प्र वा स्वयं ४ १५]	११ १११ १५	हेत्वाभ्यामा कृतोऽपरे [हेतुयि श्लो १]	१५५११
सर्वैकक्याच्छरीरैः [प्र वा ११२४]	५२ ११९	हेतोपारेवतत्त्वस्य [प्र वा ११२४]	४४८१२

८ टीकायासुद्धृता मूलगत-श्लोकादयः

अक्षजानेरनुस्मृत्य [सिद्धिवि० १२७]	२७१६, १०७१२, १२०११, २८११७
अङ्गीकृतात्मसवित्ते [सिद्धिवि० ११९]	१९१२३, १०५१२, १५२११, ७०७१२
अनधिगत [सिद्धिवि० ११३]	४२१३
अनधिगतायाधिगन्तु [सिद्धिवि० ११३]	
अनादिनिधन द्रव्यम् [सिद्धिवि० ३१२१]	४७०७, २४७१९, ४६०१०
अनुपवन गत्यापि मृतं [सिद्धिवि० ११११]	७२१११
अनुमानेऽप्येव प्रसङ्गात् [सिद्धिवि०]	२०१२१
अन्त स्वलक्षणस्य [सिद्धिवि०]	११०११७
अन्यत प्रवृत्तौ अविस्रवाद- [सिद्धिवि० वृ० ११३]	४२१४
अभेदात् सदृशस्मृ- [सिद्धिवि० ११७]	२०१८, ३११८, १०६११४, १३०१४, ६०८१२, ७१५११४
अविभ्रमेऽर्सागत [सिद्धिवि०]	१३७११९
असिद्ध सिद्धत्वेनस्य [सिद्धिवि० ६१२१]	३२६१५
उत्पादस्थितिभङ्गानाम् [सिद्धिवि० ३१८७]	२४७१८
उन्मिषितमपि अनेकान्तमन्तरेण [सिद्धिवि०]	३९६१३५
एकान्तस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तौ [सिद्धिवि० १११०]	८९१२३
कार्यं च नानुमेयं च [सिद्धिवि० ७१२४]	५०७११०
कार्यकारणता नास्ति [सिद्धिवि० ४१३]	१२११०३, २५२१२६
ज्ञानस्यातिशयात् [सिद्धिवि० ८१८]	५०९१२७
तथा च सति स्वार्थ- [सिद्धिवि० ११२३]	११०११६
तदप्रत्यक्षत्वे विषयवत् [सिद्धिवि० १११५]	९०१६
तदेतद् द्रव्यपर्याय- [सिद्धिवि० २१२४]	२३४१६
तद्भेद प्रतिलब्ध- [सिद्धिवि० ७११]	६५४१८
तस्याश्चेज्जननात् [सिद्धिवि० ११२]	२०१२१, २२१५
दर्शनपाटवाद्यविशेषेऽपि [सिद्धिवि०]	३११३
न चैकरूपेण अनेकार्यानुकरण [सिद्धिवि० ११२१]	६९९१२३
न चैतद् व्यवसायात्म- [सिद्धिवि० ११२५]	१२५११६, १२७१७
न पश्याम क्वचित् [सिद्धिवि० २१२२]	१७०११०
नहि पूर्वोत्तरपरिणाम- [सिद्धिवि०]	२१२११०
नहि बहिरन्तर्वां जानुचिदसहाय [सिद्धिवि० ११८०]	८९१२१

न हि गवित्ते [सिद्धिवि० ११२७]	१२७१२
पदसमुच्चयस्तेषाम् [सिद्धिवि० ११११]	७०२११७
पश्यत्येव हि सान्तरम् [सिद्धिवि० ४१८]	८५११३
पश्यन् स्वलक्षणान्येकम् [सिद्धिवि० १११०]	२१११६, १५७१२०, २२७१२, ३४९१२९
पूर्वपूर्वस्य स्वग्रहणानु- [सिद्धिवि० २११५]	२७१२७, १२८१२४
प्रतिक्षण [सिद्धिवि०]	४९७१२४
प्रतिभारसंख्यानियमे [सिद्धिवि० ११११]	९११५, ५७१४, ८३११९, ८९१२४, १०६१२६, १५२१२, २१०१२०, ४५२११९
प्रत्यक्ष क्षणिक [सिद्धिवि० २१३]	२२५११२, २३२१२
प्रत्यक्ष सविकल्प च [सिद्धिवि० २१२६]	४६१६
प्रमाणमविसवादात् [सिद्धिवि० २१२४]	२३४१६
प्रमाणस्य फल साक्षात् [सिद्धिवि० ११३]	४१७, १४९१२२, २२५११
प्रमेयव्यवसाय स्वतो [सिद्धिवि० ११४]	२२१४
भूता भव्या [सिद्धिवि० ३१८]	४७९११८, ६३०१३
मनोवाक्यकर्मभिरासवै [सिद्धिवि० ४१९]	२३५१४
मन्त्रौपधादिशक्तेश्च [सिद्धिवि० ६१३७]	४३११२०
मलैर्निसर्गाद् [सिद्धिवि० ४१२२३]	२३५१६
सिध्याज्ञान विसवादाद् [सिद्धिवि० ४१२]	२७०१२२
यद्यत्र कार्यमुत्पिप्सु [सिद्धिवि० ३१११]	४५९१२५
वक्ष्ये सिद्धिविनि- [सिद्धिवि० १११]	१०११२
वर्णसंस्थानसामान्य [सिद्धिवि० २१७]	१२८१२१
वर्णसमुदाय पदमिति [सिद्धिवि०]	७०३१६
विज्ञप्ते [सिद्धिवि० ३११४]	२०५१३
वित्तकान्तुगत- [सिद्धिवि० २१६]	१३८१२७
वित्तैर्विषय- [सिद्धिवि० ११२०]	६९१२५, ४९५१३०, ५५९११२
व्यवसायात्मनो दृष्टे [सिद्धिवि० ११४]	२१११०, ३५११४, १०७११३, ७१५१२४
शुभाशुभं यथाम्ब- [सिद्धिवि० ४१९]	५०७११२
संस्कारा विनियम्येरन् [सिद्धिवि० ११६]	४३११५
सतोऽत्यन्तविनाशामभवात् [सिद्धिवि०]	२९०१२४
सदृशार्थाभिलाषादि- [सिद्धिवि० ११८]	११८१८

सन्निरसन्निका [सिद्धिदि १।१३]	१ १२	-२३।६; ८।१।६; १३३।२ ; २३२।६
समष्टोर्षिषोपेक्षा [सिद्धिदि २।९]	५९२।५	स्वल्पवर्णाः शुभिस्यात् [सिद्धिदि ५।१५]
सम्बन्धिव्यरिता [सिद्धिदि ५।४]	१२५।२४	स्वाध्यासात्स्वल्पवर्णैश्चि [सिद्धिदि]
साङ्गोपेक्षाद्विधौ [सिद्धिदि ३।३]	४२।१५	स्वतोऽप्यसौ विकर्षेत् [सिद्धिदि ३।१९]
सिद्धं वन्न परापेक्षं [सिद्धिदि १।२४]	१९।२३-	स्वभावैश्चिप्रमे [सिद्धिदि ६।२३]

१. मूल-टीकोक्ता ग्रन्था ग्रन्थकृतम्

अक्षरानु १।२ ३ ४ ५ ; ८९।१९; २५ १२६;	व्यवसायि २०८।१४
२६ १२३; ३१२।१३	वीरसिद्धिप्रकरण २ १२; २१ १२८
अक्षराण्य ४८३।२६; ४८५।५; १३	व्यङ्ग्य व्याकरण ६९३।२
अन्तन्तर्नीति ३३३।२४	वैमिनि ५१२।२६ २८; ५१३।१ ११; ५२९।२ ;
अन्तन्तर्नीये १।५; ३१।१९; ११५।१६; १३३।२ ;	५३ १२०; ५३६।१६; ५३७।६; ५५ १५
२९३।१२; ३ २।१४; ३० १६; ३४१।२२;	तत्पार्थसूत्रकार ११५।१५; ११७।११
५२१।२१; ५८७।२३; ६६१।१३; ६९९।८;	तत्पार्थसूत्रकृत ६६६।८
७३७।५; ५११।१४	तन्त्रोपप्लव २०८।१४
अपोहवार्तिक ३०९।१८	तन्त्रोपप्लवकृत २०७।१९
अर्षेत् १ ६।१३; १५६।२२; १०८।११; १९ १९;	ठिण्डि (अग्नि) ६९३।२४
१९२।२१; २ ६।१३; ३४१।१ ; ३५ १११;	त्रिकल्पकवर्णन ३०१।१९; ३०२।५
३५१।२९; ४ ७।३५; ४ ९।२९; ६४१।१८	विद्याया ११८।२९; ५९१।१२
अविद्वर्ष ३ ६।२३	वेद्य १।५; १३२।१५
आचारद्वि ७४ ११	वेद्यप्रविष्ट ३२६।५; ४ ३।२६; ४ ३।२३
आचार्य ३८।९ १५; ११७।४; १२५।३; १३८।१८;	वेद्यसाम ५ ८।१ ; ७ १।६
१३१।२८; १६६।२३; १६ ११९; १८६।४ १६;	वर्मकीर्ति १।१ ; ६।५।८; ८ १।३; ८।२ १३;
१८७।४; १९२।१; २ ५।६; २५५।१४;	१९७।६; २ १।१२ १ ; २६७।२९; ३९३।२३;
३ ६।२०; ३४५।८; ५३३।२५	३०५।१३; ४४९।१३; ४९८।२९; ४९९।१६;
आचार्यौ (धर्म)	५२ १।२; ५५१।१५; ५५२।१ ; ६ ७।२;
आरम्भोपपत्तय ५३७।१८	६ ७।११; ६९६।१४; ६६१।८; ७४५।२३
आरम्भोपपत्तय ५३७।१८	वर्मोक्त १ १।५; ६७।९ १८ १ ५।८; १ ६।९;
अपवर्ष ५१२।१४; ५१३।११ १९; ६९७।२४	१ ७।१९; १९५।२६ १९६।११
अपवर्ष ६१२।१४; ६६ १०; ७८३।२६; ७८७।४;	व्यवसायकव्यकरण ७३ ११
७८५।१९; ५ ८।२९; ८४२।२	व्याचक्षिपिप्रकरण ५५।११; ६ १।५; ७।२ ;
अन्तमह ५९९।१२; ५३३।२८	११३।१८; १३१।२३; २ ५।१४; २३२।५;
अन्तमहमह ३५६।२४	३२९।२३; ४८७।११ ६५ १२८
अपि ५१२।१४; ५१३।१२	पाण्डि ६९७। १
अर्षेत् १५८।२४	प्राक्केवरी स्वामी ३ १।१९; ३०२।५,९ ११
अक्षरानु १५९।१४	पिटकप्रण ४४५।६ ४६ १२; ५२९।१०;
कीर्ति (वर्मकीर्ति) ३०५।१०; ३ १९; ३८६।१४;	५३७।२३ २४ २५
३८७। ; ६४९।३ ; ६५३।२८	पुन्यपाद ६५२।११ ; ६५३।१३; ६९७।५
कुमारिक १८३।१५; १८७।३; ५१६।२९; ५६१।२६	पञ्चाक्षर महाकृत्युक्त ६।२; १ १५ ११।२८
प्राक्केवरीति ७५ १३	
वृत्तिप्रण २९ ११ ; २९५।२	

प्रजाकर	१७८, १२, २२१९, २६१८, ३९१६, २५,
	४३२२, ५७७, ६५१३, ६९१७, ७०३, ८१६,
	८६२०, ९४१७, १०७२३, ११५२७, ११८२७,
	१२६२०, १२९२४, १५७१६, २१, १६१५,
	१६२१५, १६५१९, १६६१६, १६७१६,
	१७४२३, १७७२९, १८८१६, १८९२६,
	१९६११, २०११०, २०७१८, २११२०,
	२१४१६, २१५२३, २२७२५, २३२३०,
	२३७२९, २३८२२, २७४२१, २७६२४, २८,
	३२१११, ३२३२०, ३२९१८, ३३११०,
	३४३२३, २९, ३६८११, ३७९२०, ३९२१९,
	३९८२३, ४०९११, ४२३१५, ४४०२,
	४६०२१, ४६५२६, ५००१८, ५२४१०,
	६०४२, ६०५८, १७, ६०७११, ६२६२०,
	६६९१२, ७०५१३, ७२६२०, ७२०२३
प्रतिभासाहैतसिद्धि प्रकरण	६९७
प्रमाकर	१८११६, १८४१४, २६०१६
प्रमाणसंग्रह	२९२१६, ३९९११, ५५०१७
प्रमाणसंग्रहभाष्य	८१११, १३०१९, ४८३२०,
	५४१२७
प्रमाणसंग्रहादि	५११
प्रमाणसंग्रहालङ्कार	१०१८
बृहस्पतिसूत्र	२७७२२
भर्तृहरि	६८५११
भारत	५१८७, ६९३२२
भाष्य (शावर)	५४८१५
भाष्यकार (न्यायभाष्य)	३१८२२
मूलसूत्रकार	- ३७२११
रविभद्र	११९१६, १७३३०, २२४१२, ३०९१६,
	३७०६, ५२१२२, ५८७२३, ६६११२,
	६९२१८
लघीयस्य	११४२, ११७२०

वार्तिक (प्रमाण वार्तिक)	३७५२३
वार्तिककार (अकलङ्क)	३१२१३
विनिश्चय (धर्मकीर्ति)	८११४, ३२०१५
वृत्ति	४०२६, ४१११, ६१२६, ९९२८, १५२२८,
	१६१२७, १८२१६, २३२१२, २४९६,
	२५८१७, २८३१३, ३०१३, ४,
	३३८२५, ३७४४, ५१३१४
वेदश्रुत	४४५६, ५१५१९, २०, ५१६३,
	५३११, ५३६१६
व्यास	५१८८
शान्तभद्र	१२९६, १९७११
शास्त्रकृत	२९५२७
समन्तभद्रस्वामी	३११२५, ३२६६, ४०३२७,
	४०५१०, २९, ४२०५, ६७२२६
सम्बन्धपरीक्षा	७४९५
सिद्धसेन	३२६५, ४०३२६, ४०४१७, १८,
	४२९२०
सिद्धिविनिश्चय	१३, १३, ४५, ५७
सिद्धिविनिश्चयटीका	११९१७, १७३३०, २२८१३,
	३०९१७, ३७०७, ४४१२२, ५२१२३,
	५८७२३, ६६११२, ६९२१८, ७३७५, ७५११५
सूत्र	१८२१५, ३०३४
सूत्र (तत्त्वार्थसूत्र)	११७१४, १५, २१८१९
सूत्र (न्याय)	३५७१६, १९, २२
सूत्र (वैशेषिक)	५०२५
सूत्रकार (अक्षपाद)	४८३३०, ४८५५, ११
सूत्रकार (तत्त्वार्थसूत्र)	४२७२६, ४२८१७
सूरि	१४११, १७८२६, १८८११, २२२२४,
	२४८२२, २६०२१, २७०१७, ३१७१३,
	४३०१०, ५८२१८, ५९६३
स्वत प्रामाण्यभङ्ग	२३४२४
हेतुविन्दु	३४११२, ३७५२३, ४३३१३

१० मूल-टीकान्तर्गता न्याया लोकोक्तयम्

<p>कतिभिर्द्रव्यैर्दत्तं जगत् ४३४१२१</p> <p>अधिकारिण्याः पठितं तदपि च करिष्यन्ने जगत् २९९११९; ३९९११९</p> <p>अवर्षगतं प्रवेक्ष्यमाशोऽपि च श्वेतयते २०९१३</p> <p>अर्द्धं कद्रुक्त्वर्षाद्यात् गुणैरपि किञ्च साध्यते ४५२१२८</p> <p>अर्द्धं कद्रुकिमायं द्रव्यं गुणे भोजयति १३११९५; २८३१०</p> <p>अर्द्धवेधसम्पाद्य २६३१२३; ३८०१२३</p> <p>अवस्तः समुदाहृतम् ४०९११०</p> <p>असेः श्लोसस्य तीक्ष्णता ३१२११३</p> <p>अ्यज्ञान् दृष्ट्वा श्लोकिद्वाराभाषणे ३१२११६</p> <p>इतः सरः इतः पाद्यः १ १३</p> <p>बाह्यसंगोक्तकम्पायः ४२०११</p> <p>अवस्तसन्धेरभिल्यापकम् १३३११८; १३४१२९</p> <p>को हि स्वं श्लोपीनं विद्वलुषात् ३१३११८</p> <p>काम् पठित्वा तद्वदुक्ति ६९ ११४</p> <p>गच्छाममभावात् कर्मसिद्धयन्त्यावमनुसरति ३०३११४</p> <p>गच्छपक्षमपाद्यकारमुक्त्यवैशमनुसरति ६९ १२१</p> <p>गर्भमीक्षीरतापत्तिः ३४९१२२</p> <p>गौरकाकरोऽपि विन्मुतद्योदको ज्ञातः ०३९१११</p> <p>गिरात्वम् भावराक्षीणम् २३ ११०</p> <p>गिरात्वाद् भावस्यभावात् ५८२११</p> <p>गच्छती तद्देवी श्वेति उपेक्षामर्हति ३११०; ९०१५; २४४१३</p> <p>गवाण्डरां वरिष्ठम् चक्षुषी गिमीवप समुन्मीक्य वा किञ्चन तत्र ३३८११६</p> <p>गीरार्थसिद्धयिण्यात् ३८१३ ; ५९११३ १९ ११ ; ४ ७१२</p> <p>दुष्कं दत्तार्थं तपन्वी क्षोरत्नार्द्धं ज्ञान्तोऽपि कोऽप्यविदुतेः ३९३१४</p> <p>दुर्बिराजदुर्बि तिरस्करोत्येवेति अथ हि लभित्वा वा शैलमोविदुर्मयम् ४५२११४</p> <p>द्वैतरथ हि किञ्चन १६१६; २३२१२; ३१४१२</p> <p>द्विर्बद्धं सुबद्धं भरति ३१५११</p> <p>द्विष्टे भद्रिवाद्यप्यत्र ४ ३११</p> <p>द्वयार्थं विज्ञयते ४३४१८</p> <p>द्वयव्यपका र्थार्थमिच्छामि स्वर्घं निबध्यमि १५११०</p> <p>द्वयत्वं हेतुमिच्छाम्य उत्पत्तयेव को हत ४१५१४</p> <p>द्वयैरुत्पत्तयार्थं नाम ४ १३; ६४३१२</p> <p>द्वयै र्वावाः पर्वभुयोपमर्हति ३ ३११२</p> <p>द्वयै र्वावाः पर्वभुयोपमर्हति ५ १५</p>	<p>न हि वैश्वस्य ह्यन्तरि हते वैश्वस्य प्राणुर्भावः २४०१२३</p> <p>न हि मायवके जग्मिर्बं कश्चिदर्थं सीतं व्यवधिष्यति ९१११</p> <p>न हिमाकरो कश्चिन्मा भवते ८६१२५</p> <p>न हि कल्पामुक्तो गगनमाकवा सञ्जाम ३ ८११४</p> <p>निपातान्प्रमनेऽवर्षत्वात् ३४५१६</p> <p>पापसे कृत्स्नः ४२९१६</p> <p>पूर्वः पूर्णो हेतु परं परं कश्चिमिति श्लोकिन्पी स्थितिः २१२१४</p> <p>प्रतिषेधप्रत्येन प्रकृत्यर्थगतैः १६९१२६</p> <p>मायवकागो दुग्धत्वात् ६ ७१२९</p> <p>मायवकैः कश्चिन्त्यावात् ५४३११५</p> <p>मञ्जः श्लोकिन्ति ३१०१२८</p> <p>मद्वयी प्रेक्षापूर्वकारिता ! ४८३१२४</p> <p>मायवकातस्यैकसंपर्कविषय उत्तरमकवन्ताः २५९१२६</p> <p>मुक्त्वाद्यते उपचारामावात् ५११५</p> <p>मूलवैपि अङ्गीकर्तव्यम् १९३१९</p> <p>पत्य मोक्षं एवञ्चसरा इव ६ १२१</p> <p>कश्चित्कमगदन्त्याय ३६११८</p> <p>पादको वक्रः पादको वक्तिः ३०९११ ; ३२ ११५; ३६४१२४</p> <p>वर्षं वक्षीमवति २६ १४</p> <p>वन्त्यापूर्वोर्ध्वमाविशुभसम्पन्नमुत्पन्नमति २९३११</p> <p>विचित्रत्वाद् भावसन्धेः १९६१६ १</p> <p>विचित्रा हि परिष्कमवृत्तिः ७१९११०</p> <p>विचित्रुत्पत्तिवचनको हि विवमः ४५४१३</p> <p>विचित्रिणि विषयव्यवहारेणार्थात् ३१२१८; ७६१२४; २०३१६</p> <p>विषयव्यवहारेण शरीरं न हि तद्व्यप्यात्कव स्वप्न श्वेत्परिर्षं मुञ्जते ३१५११०</p> <p>श्लोकरत्नत्वायेन ५००१११</p> <p>स्याधातमारुद्रोऽर्धं समर्थः ४४९१२०</p> <p>सुविचरितं तत्रं मुम्पितरं भवति इति वरीश्लो- न्यावाः ३६६११४</p> <p>श्ववत्पद्यत्यव्ययम् २४३१२८</p> <p>श्वामि किञ्चविरापात् २१११८</p> <p>श्वामेव वृत्तिं श्वराणां विद्वन्भवति ६९९११ ; ७४४११३</p>
---	--

११ सिद्धिविनिश्चयटीकागता विशिष्टशब्दाः

अकस्माद् धूमउर्गन	८४१६,	अनभ्यास	१०१०	अन्वय	१९३१९
	१७७१५	अनर्थकविकल्पित	२६५७	अन्वयव्यतिरेकवान्	३५७११
अकार्यकारण	३५८५	अनष्ट	४४२५, ५४२१	अपकर्षातिशय	२१७३
अकृतक	६२१०	अनाद्यनन्त	५५८२	अपूर्वार्थविज्ञान	१७८२३
अकृत्रिम	४८२२२	अनाद्यनन्तता	५४८२१	अपोह	६२४६, ६४१२२
अक्रम	६०९२४	अनाद्यनन्तसन्तानप्रयोजन	२१५१५	अपारुपेय	५९५१९
अग्रमानेकान्त	३९१३, ०४	अनाद्यनन्तवासना	७१८१७	अप्रतिग्विदित	६२२१
अक्षणिकसत्य	१९०२३	अनाद्यत	४४२५, ६२१०	अप्राप्यकारित्व	२२७२९
अक्षमहति	५९२१३, ६१३१	अनि सृत	११६२०	अव धितत्व	३५९२८, ३६०१
अग्निहोत्र	१८३१८, ६५३२५	अनित्यता	५७२१३	अभाव	१८३२
अङ्गार	५२४१७	अनुक्त	११६२०	अभावप्रमाण	२१८१३
अङ्गुलिसमूह	७१८	अनुपदेशालिङ्गाव्यभिचारि	७०८२४	अभावाश	१८२३०
अङ्गुल्याकाशविभागवत्	५१२७	अनुपलब्धि परसम्बन्धिनी	१०११०	अभार्वकान्तवत्	४०८१२
अचल	४४२६, ४५२१,	अनुपलब्धि स्वसम्बन्धिनी	१०११०	अभिज्ञा	२२६५
	४७२४, ६२१०	अनुमान	१०७११, २३८८	अभिधेयाभिधानादिक	१८१२१
अचेतनत्व	२३६३	अनुवातप्रतिवात	६९५१०	अभिन्नयोगक्षेम	६५७, २५,
अचेतनोपादानत्व	४८२४	अनेकजीवविषयता	७४०१२		१२२१२४, १२३२
अज्ञाननिवृत्ति	१७६४	अनेकाजीवविषयता	७४०१६	अभिन्नविशेषण	३४३१०
अङ्गनादिसंस्कृतलोचन	७१११	अनेकान्तकारी	६५५	अभिलाषसर्गयोग्य	६१२१५
अणुसिद्धि	२१७११	अनेकान्तद्वेषी	६५५	अभेदैकान्त	४६६५
अतिशयवस्त्व	२१७५	अन्तराय	५४४८	अभ्यास	३०१८
अतिसामान्ययोग	३१७२१	अन्तर्ज्ञेयवादिमत	२१५१०	अभ्यासज	५४४७
अतिसूक्ष्मेक्षिका	२७५१९	अन्तर्यवनिका	२३५३०	अभ्यासदशा	९३, १०३१७,
अतीन्द्रियज्ञान	५३११३	अन्तर्वासना	१३२३		१०९५, ११५२५
अत्यासन्नाप्रकाशक	२२९१०	अन्तर्व्याप्ति	२९०५, ३४६२७,	अमूर्त्त-मूर्त्त	२५४१२
अदुष्टकारणारब्ध	१७८२४		५५३५	अयस्कान्तादि	५०८२
अदृढवासना	१७२१	अन्या कारणसामग्री	२०४५	अयुतसिद्ध	२३६२६, ५६७२०
अदृश्यपरचैतन्यादि	१३८२४	अन्धमूक	११८१२	अयोगोलक-पावक	३०५१९
अदृश्यमेरुकराकरवाढवगिन	११६७	अन्यतरकर्मज	५६४१०	अरक्त	६२१०
अदृश्यानुपलब्धि	४३८२२	अन्यथानुपपत्ति	३५८१८,	अरजिन	४०६४
अदृश्यानुपलम्भ	२४२१८		३७८३०, ३७९५	अरिष्ट	३९५१७, ४१७७,
अद्वैत	४६८८	अन्यथानुपपन्नत्व	३५९७		५०१६, ५०४१५, २७,
अधिपतिप्रत्यय	३२८१९	अन्ययोगव्यवच्छेद	५४९५		६३९१८
अधिष्ठानृत्व	४७७३	अन्यापोह	७४५१९	अरिष्टकाल	७२९२४
अनधिगतायाधिगान्ठ	२५११			अर्कस्य कटुकिमा	१३१२९
अनन्तसुखसाधन	३६१११			अर्थक्रिया	५७२७, २९७८,
					२९८३, ४०८१५, ४०९१९,
					४१२२४, ५५३२५

धर्मक्रियाकारिका	४ १११
धर्मप्रज्ञापुत्रिका	१८११११
धर्मगणसिद्धि	१११११८
धर्मार्पण	१८१११ १८१११५; २११११ ४११११२३; ५३११ ५४१११
धर्महास्य	११ १३
धर्मम्	५५३१११
धर्मशास्त्रप्रमाण	३४११
धर्मशास्त्रसिद्धि	१३१११११ १
धर्मिक्रम विवरणग्रन्थ	४१०११
धर्मपरमात्मप्रकारणम्	११११११८
धर्मपथ-धर्मधर्मिभेदेऽन्वयप्रतिज्ञा	११५१३
धर्मवचनरूपार्थवचनम्	४ १२८
धर्मवचनी	४५१३ १५ ११, ४११११, ५ १३ १२ १० ५२१२ २११११४ ५१८१८ ४ ३११३; ४२ १११
धर्मवचनीभिन्नवचनिकर्ष	४८१११ २१
धर्मस्था	२११११२
धर्मस्थानुवचन	१११११११; २४१११
धर्मशास्त्रकारधर्मशास्त्रपरक	४२११४
धर्मशास्त्र	१४४१३१ १४८१४
धर्मशास्त्र-दृष्ट्या	५ ११
धर्मप्रतिष्ठार	११५१११
धर्मप्रति	२१४१३
धर्मवचनप्रकार	८३११४
धर्मवचनविशेष	१५११४ ११३१३ २४३११० ३१११११५
धर्मवचनार्थ	३१ ११
धर्मवचनार्थपरिच्छेद	५ ४१४
धर्मवचनशास्त्रिकृति	२१ ११८
धर्मवचन शास्त्र	२१८१११
धर्म विवरणप्रती गौतमिचनम्	२१ ४१५
धर्मशास्त्रसिद्धि	२११११८ १

धर्मशास्त्रसिद्धि	१८१५
धर्मशास्त्रशास्त्रपरिच्छेद	३ १२१
धर्मशास्त्रशास्त्र	४१११ ११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	३१११२१
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५११११० ४ ११२
धर्मशास्त्रपरिच्छेदविच्छेद	५११११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	८३१११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५११११३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५८३११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१ १२१; १ ४१११
धर्मशास्त्रपरिच्छेदविच्छेद	३१५११३
धर्मशास्त्रपरिच्छेदविच्छेद	४४१११२
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५४ ११४
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४४४११; ४१ १२
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	११४१३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	३४११३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१८५११
धर्मशास्त्रपरिच्छेदविच्छेद	२५११२१
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	३१४१८
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२२११२
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१ १५, ४
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	३ ११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२३ १२३; २३१११८ २३४१२५; ५२४१२३; ४ ११४
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५२५११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद-विच्छेद	५८६११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४४१२५; ११११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४११११; ५१११४
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५३१२ ; २३ ११२; ५४४१३३; ५ १११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१५११२
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२ ५११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२५१३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	८५१११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५१८१३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१४ ११५

धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४४४११५; ४४५११ ; ४४६१३; ४४७११ ४ ८११४; ४४९११; ४४ ११ ४४११४ ४४३११५ ४४४११५ ४४५१११ ५१ ११ ५५४११३ ५५४११३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२५११३३ २५८१२२ ५ ११२३; ५१११३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५ ११२३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५१८१२
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	११३१२५
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४४११२८
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५१११०
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१ ११११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२१०१३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४ ११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२५ १२३; २५३१३; ४५५११५
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४ ५११३
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४४१२१ २३ ११२
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१ २१२ २ ४११; २१ ११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५४२१८
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२१८१११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२१८११२
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२११२
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	३१४१११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	३३११८
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१८५१४ ५४११८
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	११३११८
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	१ १८ ११५
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४१ ११
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४३१५, ६;
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५१११४१
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	५१ ११५
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	४२११५
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२१४१३३;
धर्मशास्त्रपरिच्छेद	२४ ११५

उभयावस्थाविशिष्ट	२२६।२१
ऊर्ध्वतासामान्यग्रहण	७४२।१०
ऊहन	१८२।२०
ऋजुसूत्र	६८६।१, ६९१।१९
ऋजुसूत्रदुर्णय	६८८।५
एकजीवविप्रयता	७४०।११
एकत्वाध्यवसायिन्	२९।१९
एकदण्डदर्शन	६७५।४
एकयोगक्षेम	४०३।१७
एकविभक्तिकत्व	५८९।७
एकशास्त्रप्रभवत्व	३५९।२३
एकमन्तानत्व	२४०।१३, २४३।१६
एकाजीवविप्रयता	७४०।१५
एकानेकविकल्पशून्य	२।१६, ९५।२२
एकार्थसमवायिन्	३८५।२१
एकार्थसमवेतानन्तरज्ञान	४९३।२३
एक्रे (व्याख्याकारा)	६३१।१९
ओदनादिक	६८३।१४
कज्जल	४०७।१५
कण्टकघट	५०३।२२
कथन्वित्तादात्म्य	६।१५
कनककेतकीकुसुमदल	२२९।९
कनकाकार	९१।५
कपालघटवत्	५६८।१३
कपिल	२१०।२५, ५५४।११, ५८१।१९, ५८५।२३, ५८६।१७
कपिलमुनीश	२५०।६
करितुरगादिशुक्लतद्वेशादि	७१।१३
कर्क	४३७।९
कर्कटीभक्षणादि	७३३।१
कर्णशङ्खलव्यवरुद्ध	५७७।२
कर्णाभिघात	५९४।२४
कर्तृत्व	४७३।२
कर्पूरादिद्वय	५९०।१९
कर्म	२५५।२५
कर्मयन्त्र	५०७।१०

कर्मसम्बन्ध	४७१।४, ४७५।१०
कललार्जुनादिभ्रम	२८५।२८
कल्पना	३८।३, ९०।१५, ९१।१९
कल्पनापोढ	३९।७, १०, ६०९।११
कल्पनाशिरिपकल्पित	१२९।५
कारुकोकिलकुलादिक	३७६।१५
काकदन्तवत्	५।१२
काचकामलादिविभ्रम	७३२।९
काचपच्य	७०९।६
काचाभ्रपटल	२२८।८
कापिल	२९४।२५, ३०२।२७, ३०६।२६, ४४५।२२
कामदेव	२०७।२५
कामलाद्युपलिसचक्षु-	२३९।७
कामलाद्युपहतेन्द्रियकेशोण्डुक	४२१।२७
कामशोकभयोन्मादाद्युप्लुत-	४९०।२, ५०६।१६, ५२४।१३, ६०९।१५, ६३७।२
कामशोकादिविप्लव	१२३।८
कामशोकाद्युपप्लुतदृष्टकामि- न्यादिवत्	१६३।६, ४४७।१५
कामाद्युपप्लुतज्ञानवत्	३६।३, १८८।२३, ६०४।१३
कामिनी	१२१।१६
कामुक	१२१।१५
कारकादिभेदप्रतीति	४६४।१५
कारण	१९५।२६
कारण (हेतु)	३५८।४
कारिकाखण्ड	१८०।३, १८
कार्पाससन्तान	६३७।८
कार्पासादिकुसुमे लाक्षादिराग	२४२।१९
कार्य	१९५।२६
कार्य (हेतु)	३५८।५
कार्यकारणभाव	१९३।१९

कार्य कारणोपचार	२२६।१३
काल	४७४।१६
कालप्रचयवत्	२१४।१३, ५९९।१६
कालात्ययापदिष्ट	९९।१९, २२८।११
काष्ठवत्	५३।५
काष्ठादग्नि	३३०।३
काष्ठप्लवे शिलाप्लवकूपना	१५०।१५
किंशुकरागवत्	४८८।३
किट्टिकालिकादि	२३५।२, ३०७।२०
किण्वादि	२९१।१७
कुञ्जिकाविवर	२३३।२७, ३२५।४
कुड्यादिक	४९९।१३
कुणप	१२१।१६
कुण्डवदर	१७२।९, ५२३।६
कुण्डलादिषु सर्पवत्	२६४।७
कुन्त	५८९।१, २,
कुम्भस्तम्भादि	२७३।१२
कुस्थुमादिरक्तकार्पासादि- कुसुम	२४१।२२
कूटस्थानित्य	२९४।८
कृतक	६२।१०
कृतकत्वशब्दवत्	२५४।१४
कृतनाशाकृतभ्यागमदोष	३८७।११, ४७३।१२
कृत्तिकोदय	३७४।२, ३९६।८, ५१९।१५
कृषीवलादिवत्	२५७।१४
केवलव्यतिरेकी	१८६।९, ३५७।१८
केवलान्वयी	१८६।८, ३५७।१५
केशोण्डुक	६१।६, २१, ३२७।१४, ३२८।२०, ४२१।२७, ६६५।७
कैमपर्य	६९९।१६
कोकिलकुल	२२५।१७
कोशपान	५२।६, ४७६।२१, ५१८।५
कौपीनप्रच्छादकवाम	४९।१६

कम	६ ९१२३
कमपौषपय	५८१३;
	१९ ११२ ४ ६१८
कमाकम	१९३१३
कमाकमाकेकान्त	५८१३३
कमाकमाकेकान्तविद्यारामरू०७४	
कमानेकान्त	३९११४ २४
कमोषार्थकिया	५८१४
क्रियाहेतुगुण	३१८१४ ३१९१३
क्रीडन	४८११२३
क्रीडः	४८५४ ४८१११०
क्रीडाविशेष	५३२१३२
कचितककवत्	३४५१९
कव	३४९१२०
कवकववर्तनम्	११३११४
कवमहाविषय	३६१०
कवित्त	१९११९ १९९१२८
कवित्तस्य	१९२१४
कवित्त सुदि	१२२१३
कवित्तकान्त	५८१२५
कवित्त	११३१२
कवीराम्भःप्रविशेषतमुषो हंसः	२१९११०
कृतविष्णुपदिसारवप	२९ १२३
कृतमुषाविदुषि	६२५१३
कृतवि	४३ १९
कृतविषय	५२१९ २२६१
	४५५११३ ४९६१३
	४११२५
कृतव्यवत्	२१११११
	२९६११ ४४४१११
	६९ ११४
कृतवित्पदिप्यवहितशीत्र	२३९११० ४१९१६ ५ ३१३
कृतवित्पदिप्यवहितशीत्र	२५९१३
कृतवपुमुषवत्	२२२११६
कृतवपुमुषवत्	२१४१२४
कृतवपुमुषवत्	२१११११
कृतवपुमुषवत्	१०२१३
	२५१११५ २९ १२४
कृतवपुमुषवत्	३०१११८
कृतवपुमुषवत्	०४ १११

यर्मादिमरजवर्मन्त	४४११२६
गण्डवुपिरादिपिच्छवर्तन	
	४९ ११५
गण्डवुपिरादिपिच्छवर्तन	२५४११३
गण्डवुपिरादिपिच्छवर्तन	५ ०१३
गुण ८ ११	१३३११३ २९१११९
गुणगोरसकरी	४३०११
गुण	२१३११ ४४९११
गुणवर्तनैरान्त	२१३१२२
गुणान्तरराय	३११२ २९
गुणैति	२४९११५ २०९११
गुणान्तरराय	२१८१२१
गुणैकवि	१२ १२३
गुणैकवि	६३११२८
गुणैक	२२८१९ २९९१२३
गुणैकपरारायप्रवृत्तकारकाक	
	५२६१११
गुणैकविषय	२९४११८
गुणैक	२३३१८
गुणैककवत्	२५४११४
गुणैककवत्	४०८११३
गुणैककवत्	६ २११०
गुणैककवत्	१३११५
गुणैक	१ ३१२
गुणैककवत्	३९६११४
गुणैक	२२८१५ २२९११
गुणैकविषय	५० ११
गुणैक	४४०१६
गुणैक	५ २१२४ ५ ३१२४ ६४४१
गुणैक	५९ ११९
गुणैक	५९ ११९
गुणैक	५०११३
गुणैकवर्तनः	४६११९
गुणैकमसा एवाहु किम्	४६११८
गुणैकविद्विजारी	४४११०
गुणैकवर्तनः	२११११५
गुणैकवि	४६९१३
गुणैक	४४१२५ ४६ १२४ ४६१
गुणैक	४६१
गुणैकवर्तनः	४८११३
गुणैक	४५ ११४

कृतवर्तन	१८६१२० २२२११३
कृतवर्तन	२३४१८ २६ ११ २४६११६
कृतवर्तन	२०३११५ २० ११५ २११
कृतवर्तन	२०८११९ २९ १२ २६१
कृतवर्तन	२९११३ ५ ११४ ५२३१
कृतवर्तन	२१ १२६१२५ ५३११११
कृतवर्तन	६ ०११२
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुमन्त्रविष्णु १६५१२
कृतवर्तन	विष्णु ४८११ ५ ६ १५०११३
	२१५१२ २४३१२
कृतवर्तन	५८९११५
कृतवर्तन	६ १५ २४३११२
कृतवर्तन	८ ११५ १५८११४
	१०४१२४ ३४४१२
कृतवर्तन	६ २१२० ६१ १३३ ६१४
	११ ६२२११६ १२९
कृतवर्तन	०३१२३ ०४११२
	४ ३१११
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णुविष्णु ५ १२३
कृतवर्तन	विष्णुविष्णु ६२८११९
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु ५६१२६
कृतवर्तन	विष्णुविष्णु सुदि ६५१३३
कृतवर्तन	विष्णुविष्णु ३११ १२६११८
	६१२ २३
कृतवर्तन	विष्णुविष्णु ६३१०
कृतवर्तन	विष्णुविष्णु १४१२३ २११२५
	१२४११५ १५८११४
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु २९१२२
	१६२१२१ ४९ १२
कृतवर्तन	विष्णुविष्णु १५८१२
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु २२६१८ ५ ३१५
कृतवर्तन	विष्णुविष्णु ४५५११३
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु २१४११५
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु ४५३१३
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु ० ५१२
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु ६६ ११५
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु ६१ ११३
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु ३१९१२९
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु ८ ११५ १६ १९ २११
	८१११८ ८९१११ १६९११९
कृतवर्तन	विष्णुविष्णुविष्णु ६१२१२ ६१२१२३
	६१४१३ ६४ १२०

जन्ममरणावधिदशा	२८।२५
जपाकुसुम	३६।१४
जयघण्टादिशब्द	५९४।२३
जलचन्द्रवत्	६७५।६
जलचन्द्रादि	३३१।११
जलदपटलमिलय	४८६।१०
जलबुद्बुदसन्निभ	२२८।१६
जल्प	३१२।१५, ३१३।४
जटपसिद्धि	३७०।७
जागरणप्रबोधचेतस्	२१४।१९,
	२४०।१७
जाग्रत्बुदादि	४१३।१०
जाग्रच्चित्तप्रबोध	६६४।१८,
	६६५।१
जाग्रत्स्वप्नसुप्तसुषुप्तमृतावस्था-	
चतुष्टय	१०१।४
जाग्रत्प्रत्यय	२६५।९
जाग्रत्स्वप्न २३।९, २६५।११, २४	
जाग्रत्स्वप्नमूर्च्छितादि	१००।२२
जाग्रद्विज्ञान	५९।४, ४२९।१३
जातपरितोष	२३३।९
जाति	३१८।१
जात्यन्तर	३९।११
जिज्ञापयिषितविशेष	३७४।२०
जिनादि	५१६।१५
जीर्णकृपादि	५४५।१०
जीर्णहेमसूतवत्	५९०।७
जीव	४६१।२९, ४६२।२०
जीव-कर्म	२५४।१२
जीवच्छरीर	९९।२५
जीवसिद्धि	३०९।१७
जैन	१४।१०, ४०।१२, ४१।२,
	६९।१९, १०८।७८,
	११३।१७, १३१।३,
	१४७।३१, १५१।१३,
	१७१।२, १८०।१५,
	२००।११, २०१।१९;
	२२३।४, २८, २४७।७,
	२५५।१०, २६८।३०,
	२६९।२, २७३।२९, २८७।२३,
	३२८।१०, ३५३।१८, -
	१००

-४१२।५, ४३६।७,	
४४१।८, ४८०।४,	
५३२।७, ६०६।३,	
६२६।१७, ६५२।८,	
६५४।२४, ६६६।१२,	
६८८।२३, ६९१।११,	
७१६।२४, ७२५।७, ३	
जैनशासन	२३६।२८
ज्ञानदर्शनोपयोग	२५४।२५
ज्ञानान्तरवेद्यज्ञानैकान्त	१०४।१५
ज्ञानावरणीयादिकर्म	२३१।१८
ज्योति शास्त्र	५३०।२
ठक	३३५।११, ३३७।२५
ढवित्थ	७४०।१२
डिण्डिकराग	४१।९
ढित्थ	७४०।१२
तज्जन्मसारूप्य	६२३।२२,
	७२८।१७
तत्पुत्रत्व	३७४।८, ५५३।५
तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीय	३८८।२१
तत्रोत्कलितत्व	२३६।२४
तर्क	३६१।१९
तत्त्वविवेचनविकटादवी	२३१।०
तद्यतीतिपृथुवपन्ननिहतप्रज्ञामूर्ति	२१४।२७
तथागत	९२।२३, २५५।२६,
	६५४।१७
तदाकार	१४०।१८
तदुत्पत्तिलक्षण	१५३।२६,
	२७५।१३
तन्दुलादे ओदनानुमानवत्	२६७।१३
तम	७।१४, २५२।२१
तर्क	१०७।१, २२१।२१, २३,
	२३८।७
तादात्म्यतदुत्पत्ति	३५८।१८
तापत्रय	५८६।६
तात्वादि	५९१।३
तायित्व	३९५।११

तारानिकर	२४८।१२
तारानिकुरुम्ब	६७६।५
तिमिरबुद्धि	८६।१२
तिमिरादि	५४०।२३
तिमिरादिज्ञान	८६।९, ५२४।२६
तिमिरादिप्रहाणवत्	५२५।१०
तिमिराशुभ्रमणनौयान-	६१।१४,
	६३।१६
तिमिरोपहतलोचन	५४१।२६
तीर्थकर	७३७।४
तीव्रत्वमन्त्रत्वजाति	५९५।१
तुरी	४६।२
तूलादिवत्	६९५।१५
तृघत्ता (त्रुघत्ता)	२८।१८,
	२९।१, ४, ६, १०, १५
तैजसत्व	२०९।२, ५७७।१६
तैमिरिक	७३।५, ८५।१७, २८,
	२००।१८, २३४।३, ६०४।१५,
	६१९।१६, ७४२।१७
तैमिरिकेशादिवत्	७९।२२,
	८०।४, ९४।६, १२५।२१,
	३२८।२६, ४१५।११,
	४६९।३, ७३२।८
तैमिरिकदृष्टकेशोण्डुकवत्	
	२७३।१८, ३२७।१३
तैमिरिकोपलब्धचन्द्रादि	८७।२८
त्रिदण्डमत	६७५।३
दण्डभेयादिक	५९०।२९
दण्डी	१६९।२४
दण्ड्यग्रहणवत्	२७९।२६
दर्पण	३०४।८, ४४६।९,
	५८२।१९, ५९५।११
दर्शनपाटवाभ्यासादि	३०।२१,
	३१।१, ३२।१०, १२१।१०,
	६०३।१२
दर्शनपाटवाद्यभाव	७१४।११
दर्शनपृष्ठभावी विकल्प	२३२।१७
दशदाडिमादि	५।११
दस्यु सौगत	३१४।१४
दानहिंसादिचित्तादिक	२६०।२०
दानादिचेतस्	१००।२,
	२०७।२४, ५९३।११

नैरन्तर्यं	२१४।२५, २५५।१०,
	६०९।२६
नैराम्य	२७४।२७, ४०२।१८,
	४४६।२५, ५००।११,
	५०२।१९, ५५४।६
नोदनविशेष	५१।२०
न्यायशास्त्र	३१५।६
पक्ष प्रमत्ता	१७८।१२
पक्षधर्मत्वादि	४३०।१८
पक्षधर्मपक्षान्यतर घ	४१०।९
पञ्चस्कन्धवत्	३००।१७,
	४८७।२१
पञ्चाङ्गुलवत्	८५।०, १२२।५
पण्डित	५०९।२०, ५३५।२६
पद्	७०३।१२
पञ्चविक्रमकारणभास्वान्	४८२।१
परकाच्य	५१८।२०
परचित्तादि	४३८।२३
परचैतन्यादि	५२६।२४
परमगहनमेतत्	२८।३, २१५।२
परमाणु	५००।२६
परमाणु-पिशाच	४३१।२४
परमार्थकाल	१६४।१७
परलोकदेवताविशेषधर्माधर्म-	
प्रमाणान्तरादि	२०२।६
परलोकवादिन्	४६१।२७
परस्परपरिहारस्थित	४०७।२१
पशुयोषित्	४१८।२७
पराजय	३१०।४
परार्थसपत्ति	४४८।५
परिणाम	५६।२१
परिणामवादिन्	३०५।२२
परिणामिकारण	५२।१८
परिमण्डल	१०३।२६
परिमलस्मरणसहाय	१४९।९
परिमाण	२१७।३
परिवाट्-कामुक-श्वा	१२१।१५
परोक्षज्ञानग्राह्य	९९।१५
पर्यनुयोष्योपेक्षण	३१७।६
पर्याय	२१३।१, ४६२।१,
	६६२।११

पर्यायार्थिक	६६७।२४
पर्यायार्थिकनयाभाम	६६०।१६
पशुंदास्य	३८।१२
पश्चिममसुद्र	२७।७
पाशुराशि	२३४।३१
पांशादिघा	६०६।८
पाचक	७४०।१९
पाप	२६६।३०
पादारग्नू	२२।२०, ३५०।१४
पिनरि शुश्रूतिव्यम्	२०४।९
पितापुत्र	६९८।१८, ७००।१५
पित्तज्वरी	६२६।२४
पितृशरीर	७२८।१७
पित्रनुस्त्वपुत्रवत्	२८४।१०
पीतशङ्खज्ञान	३९१।२६
पीतस्मरणवत्	१२७।२१
पुण्य	२६७।१
पुद्गल	५५९।२१
पुद्गलात्परिमाणकाष्ठाग्निति	२१७।४
पुन्त्रेव	६९३।२०, ७४०।११
पुत्रप	२१६।१०, २५९।२८,
	४७४।१८
पुत्रप वादि	६३०।२४
पुत्रपाद्वैत	५७।२६, ८९।८, १०,
	१११।२३, १४५।३,
	२६१।२६, ३००।११
पुत्रपाद्वैतवादी	६९।१९, १४५।१,
	२११।७, २४५।३०,
	२९१।२९, ३४२।१६
पूर्ववच्छेपवत्	३५९।१२
पूर्वच्छेपवत्सामान्यतोदृष्ट	
	३५९।२१
पूर्ववत्-कारणवत्	३६०।६
पूर्वत्वकार्यत्वादि	३५९।९
पूर्वत्वसामान्यतोदृष्ट	३५९।१६
पूर्वसमुद्र	२७।७
पूर्वाकारपरित्यागाजहद्वृत्तोत्तरा-	
कार	११७, २०६।२६
पूर्वाचार्य	७०२।११
पूर्वाचार्यप्रसिद्धि	२२१।२४
पूर्वापरपर्यायैकम्	२२६।११

पूर्वापरभागैक्यस्थिरत्ववत्	
	४००।२८
पूर्वात्तरदर्शनमस्कारस्मृति	
	२६।२२, २७।२
पूर्वात्तराकारपरिहारावाप्ति	
	२४७।६
पृथगुपलम्भ	४१७।१, ४२१।८
परिन्दरमत	३०६।२०
प्रकृति	२१६।९, २५०।१२, २८,
	५८१।३०
प्रकृतिपुरपमन्निर्कर्ष	२५५।१४
प्रकृतिपुरूपान्तरनस्त्वज्ञान	
	४९४।२
प्रचण्डनरपत्तिधन	२४३।१९
प्रचण्डनृपत्तिचेष्टित	२६६।२४
प्रचण्डभूपतेरिव ह्रीवेन	
	३५४।२५
प्रजापराध	९४।२, १३
प्रणालिका (द्रव्यनाश)	५४।१८
प्रतिकर्मच्यवस्था	
	१४०।१२, १८, २०
प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्ध	१०९।२९;
	२८७।१९, ३४५।११
प्रतिनियतव्यञ्जक	७०९।१
प्रतिपन्नभिप्राय	७४५।१४
प्रतिबन्ध	५५।१५
प्रतिबन्धवैकल्यसंभवाशङ्का	
	२६७।१३, ५०१।३१
प्रतिभासमात्र	१२।५
प्रतिभासाद्वैत	९।१३, ८४।१०,
	१०१।२४, १११।१५,
	११२।१, १७८।३,
	१८८।६, १८९।१७,
	२१२।१०, २३२।३०,
	२४३।२१, २४४।५,
	३६६।९, ३७९।२७,
	४०६।२४, ४३८।२२,
	४५८।२१, ५०५।१८,
	५२०।२३, ५२४।१२,
	७४६।२०
प्रतिभासाद्वैतवादिन्	१६५।२३, -

-१७२।२५; ३९७।१;	
४ १।८; ५९९।२५;	
६९ १५४	
प्रतिपोगिह	२१८।२९
प्रतिवस्तुप्रमाकाङ्कार	७९।१९
७७।१; २१३।२६; २२७।१८	
प्रतिर्लप्या	११३।१; ११७।७
प्रतिर्लब्धनाम	२२३।११
मन्वस्य	२७७।१३
मन्वसतदाभासवत्	१७५।२२
मन्वसादिप्रमापवत्कसोप	१८३।१५
मन्वसासिद्धि	११९।८
मन्वसासिद्धि	७ १२७; ७१।२३
मन्वसासिद्धि	१ ६।२८; २९७।९
मन्वसासिद्धि	१७५।८; २१८।२२;
	२१९।८; २३८।९
मन्वसासिद्धि	२७२।२२
मन्वसासिद्धि	६ १७
	७३१।१७; ७३५।५
मन्वसासिद्धि	२७१।२३
मन्वसासिद्धि	१७८।११; १७८।९
मन्वसासिद्धि	२२९।२ ७;
	४ ७।१७; ५७ १३६
मन्वसासिद्धि	७११।१७
मन्वसासिद्धि	२२८।२२
मन्वसासिद्धि	२१ १२३; २३७।८५
	२३५।२२; २३७।२२ २५
	३ १३३; ७७५।११
	५८२।६; ६७७।१७
मन्वसासिद्धि	१७ १७
मन्वसासिद्धि	६ ६।१९
मन्वसासिद्धि	२ ५।११; २४ १२८
	५५९।७
मन्वसासिद्धि	१ १२; २८३।२२
मन्वसासिद्धि	५९।७
मन्वसासिद्धि	१७१।१५
मन्वसासिद्धि	२७।१२; १ १२७
मन्वसासिद्धि	५३।११
मन्वसासिद्धि	१८३।१५
मन्वसासिद्धि	२२७।१३

प्रमाणा	९७।१२
प्रमाणा	२६७।९
प्रमाणा	११।२८
प्रमाणा	९७।१३
प्रमाणा	९७।१३
प्रमाणा	३८१।२२
	६ ५।९; ६१२।७
प्रमाणा	५ ८।
प्रमाणा	३७ १९
	७३३।१८
प्रमाणा	१ ७।२१
प्रमाणा	७३।२२; ७७।११;
	६ १११ ७८।२३; ८ १३ ९
प्रमाणा	२ ३।३ १
	२ ७।२
प्रमाणा	२१२।६
प्रमाणा	२१५।९
प्रमाणा	२ ७।१७; २७८।११;
	७९७।११ ५७३।३
प्रमाणा	६८ १२१;
	६८१।१
प्रमाणा	७ ३।१७
प्रमाणा	३१७।२ १९
प्रमाणा	६३।१९
प्रमाणा	२५५।१
प्रमाणा	१६।५
प्रमाणा	२९२।५
प्रमाणा	११९।१९
प्रमाणा	११९।२
प्रमाणा	१७५।२२
प्रमाणा	४ १९९
प्रमाणा	१ ६।२३
प्रमाणा	१६।१६;
	७१८।१३
प्रमाणा	९।९
प्रमाणा	२७२।१२
प्रमाणा	२२८।३
प्रमाणा	२२५।१९
प्रमाणा	२२६।१२ १८
प्रमाणा	२७१।२३
प्रमाणा	२७ १२१

प्रमाणा	७२६।१६; ७२
	६९३।१२; ६९
प्रमाणा	७२९
प्रमाणा	५८।
प्रमाणा	३
प्रमाणा	७३
प्रमाणा	१११।११; ११
	१२७।२२; १३२।
	१५६।६ १९५।७; २७९
	२५३।२३; २६५।२३; ७२१
	६२७।११; ६७७।१८; ६७९
	७
प्रमाणा	९ १७ १२; १७२।६
	१७७।२७; २१५।५; २२१
	१ ; २७६।३; ७३३।१
	७६५।१; ७६७।३; ७६८
	७६९।१
प्रमाणा	२६ १
प्रमाणा	७२७।
प्रमाणा	५१३।१२; ५१७।
प्रमाणा	५२६।
प्रमाणा	५१५
प्रमाणा	१२१।१
प्रमाणा	६ २।१
प्रमाणा	६९३।२
प्रमाणा	२२३।९
प्रमाणा	५ ६।१
प्रमाणा	७८६।१
प्रमाणा	९५।
प्रमाणा	१९९।
प्रमाणा	२३६।२३
प्रमाणा	५७ १२८
प्रमाणा	७ ७।१९
प्रमाणा	२२९।३
प्रमाणा	२६९।२७
प्रमाणा	२३ २५
प्रमाणा	३७३।१२
प्रमाणा	५८६।१२
प्रमाणा	२२३।७

भूमिगृहवर्धित	१७७१५
भूयोऽवयवेन्द्रियमन्त्रिकर्ष	४८१८, २१
भेदीदण्डमयोग	७००१७
भेरुण्डादि	५४४१४
भैष्मरात्रि	७२११३
भोक्तृच	४७२१२०
भ्रान्त	५७११०
भ्रान्ति (द्विविध)	१०५१८
मणिप्रभामणिज्ञानवन्त	२३३१६, ५३५११
मण्याद्यन्तरितसूत्रादिवत्	८४१२
मत्तमूर्च्छितवत्	२७०१३०
मदनकोद्रवादि	४७०१३०
मदशक्ति	२९१११७
मदिरादि	४७१११०, ४७२१२
मनोगगनसन्निवर्ष	२५५११४
मनोज्ञान	७३३१२२
मनोभ्रान्ति	४७११२७
मनोविभ्रम	२३३११६
मन्त्र	५०८१५, ५१२१२५, ५१३१२
मन्त्राद्युपप्लुताक्ष	६८११८, ६६५१२१, ६६९१३
मन्त्रार्थजसम्प्रदाय	५१३११५
मन्त्रिन्	५६१११४
मयूर	४७९११३
मरणादि	७२९१२३
मरीचिकाचक्र	६८११४, ६९१२०, ६३९१२२
मरीचिकाजलज्ञान	२११११, ३६४१३०, ३८०११३, ४६५१२, ६०६१२०, ६२६१३, ६५७१११
मरीचिकाजलवत्	९२१२५, १११११, १३७१२३, २८१११६, २४, ४४०११६, ४५०१२०
मरीचिकातोयादिवत्	७०१६, २३३१९
मसृणपापाणमर्दितवच्च	५५९१२४
महदादिपरिणाम	२१०१२३, २४, ३०११३३

महावरणा	४८८१२१
मागकुलोद्भव	४९०११३
महेश्वर	४८३१५, ४८५११२
महेश्वरपोषक	२२२११२
महेश्वरप्रेरित	२५६१७
मातरि वर्तितव्यम्	१९११३, २०४१९
मातृविवाहादि	५४७११५
माध्यमिक	६०१२१, ७३११३, ७४१५, ७५११२, २७४१२२
मानसज्ञान	१८११४, २१९१५, ४०४१२८, ६१२११, ६२०११७, ६६५१२०
मानसी भ्रान्ति	२३०११५
माया (सुगतजननी)	६९८१६
मायागोलकवत्	४६२१२
मायासुत	६९८१९
माजारादिचक्षु	२०९१६
मिथ्याज्ञान	२३११२३
मिथ्याभावना	४९०१३
मिथ्याज्ञान	२६७१२, ५
मिद्धादि	७४८१२३
मीमांसक	९७१६, ९९११५, १३२१२७, १७८१२२, १८५१४, २१८११३, २३४१९, २३८११८, २६, २५७१७, २५८१२७, २६०११४, २६६११८, ४१६११, ५१२१३, ५२४१२७, ५३३१२९, ५३५१४, ५४०१२९, ५४८१९, ५५४१८, ५८९११७, ६३०११३, १६, ६४५१८, ६५३१२८, ६६०११२, ६८१११६, ६९४१२२, ६९६११८, ७०७१३१, ७१११२१, ७१३१२२
मुक्ताफलादिभाव	५५९१२६
मुख्योपचारविभाग	१७०११३
मुद्रादि	२०२११८, २०३११६, २०५१९, २४७१२१, २४९११०
मूर्त	६९६११६
मूर्ति	५७८१५, ५९५१५, ५९६१४

मूर्तामूर्त	३०७११२
मृगतृष्णादिज्ञान	१३०१३०, १०४१२, १०७१४
मृच्छकलादि	६८१२४
मृतादिव्यवहारोच्छेद	१३८१२४
मृत्पिण्डशिवकठग्रकादि	४४१११३
मृदुररादिप्रत्यय	५९४१२२
मेचकमणि	३१२, १७, २०
मेरुपरमाणु	६०९१२०
मोक्ष	४४४१३, ४८४१५, ४८७१५, ५००१११, ५०३११९
यत्रोत्कलित	४७३१९
यमलकवत्	४६३१२, ६३२१२, ६३९११२, ६८७१२१
यवबोज	४७५१३०, ५७५११९
य स	१४३११२
यावद्द्रव्यभावित्व	४९११२५
युगपद्भृत्ति	३६१९
यून कान्तासमागम	८५१३, ११३१२१
योगाचार	६०१२१, ६६१३, ६७१२२, ७३१११, ९४१७, १५६१२५, १५८११४, १५९१७, ९, १६५१२३, १६७११९, २००१२५, २१५१२२, ६१३१२६, ६२०११३, ७०१११, २७
योगिज्ञान	१९५११५
योगिप्रत्यक्ष	६२९११७
योगी	५७३१३०, ५७४१४
योग्यता	३६३११०, ४३२१६, ६०११२५, ६४५१२६
योग्यताविशेष	१४०१२२
योग्यसहस्रोऽष्टवन	५४४१४
योपिदङ्गाभिरत्यभिलाषवत्	५०७१११
योपिदाद्युपसर्पण	५०७१३१
यौग १२२१३, ७, १५, १२५१६, ३०६१२६, ५७११९, ५७४१९, ५८११३, ६७७१५	

पीपपसेनाभक्तिवा	५८१९
पागाराद्योपक्रमभियम	४१६१५८; ४१७०९
एक	४४१२५; ६२११
रत्नप्राम्निवत्	२३३११२
रत्नप्रकर	९३१४
रत्नमार्ग	३९ १४
रत्नाबीहाराद्यन्तरितलजंदि	
शानवत्	५ ७१६
रत्नदार्ज	१ १२९
रत्नपुष्पगवत् ८ १२१; ८११२९;	
५२८१९; ५८०१९	
६३ १३४ २४; ७ ८१२२	
रश्मि	२२८१२ ; २३ ११
राजदण्डपरिण	४१७१२
५ ११२८	
राजपथीकृत २५७१९	७४११२३
राजकुल	२४११२६
राज्यान्	५८१११७
रामाष्टमादिवत्	१२२१२
रामरमादिवत्	२४९११४
रामान्यचक्रमुक्तिगण	४१८१२६
रामिन्द्रप्रताप	५९२१११
रामवृत्ति	३६११
रामभारसाधनेक	६३ १८
रामिन्द्रिन्द्रिभियत्	३२४१२
रामनृतनर्तनमण्डेसादिवत्	
६९५१५	
राम	४८२१२
रामदण्डप्रवर्ण	३ १२१
रामदर्मवृत्तिगण	५ १२ ;
९५१३; ३६९१९	
रामदण्डप्रवर्ण	१ ८१२४
रामदण्डप्रवर्ण	५९५११५
रामदण्डप्रवर्ण	२३३११३; २ ३१९
राम	६६०१
रामदण्ड २१८१२४; ३१५१३;	
५४ ११६; ५९ ११४;	
६९५१५ ६९९११३	
रामदण्डप्रवर्ण	५९५१५;
२८ १२३; ३४ १२८	

रामदण्डप्रवर्ण	२९२११६;
५२६१२३; ५४ १२९	
रामदण्ड	५ १२५; २८ २९;
५१११ २८; ५३११९	
रामदण्डप्रवर्ण	५७९११४
रामदण्डप्रवर्ण	८२११; २६५११५;
५३५१२९; ६३ ११४ २४	
रामदण्डप्रवर्ण	३२ १४
रामदण्डप्रवर्ण	३१ १३
रामदण्डप्रवर्ण	६७५११८
रामदण्डप्रवर्ण	९३११६
रामदण्डप्रवर्ण	४२३११९
रामदण्डप्रवर्ण	१४७११
रामदण्डप्रवर्ण	६ ८१५; ७४३१२५
रामदण्डप्रवर्ण	१६ १६; १९७०८;
९ ४११९; २५ १२३	
२७९१ ; २९४१२ ;	
४१२१४; ६९८१९	
रामदण्डप्रवर्ण	२५११२ ;
५८३११५	
रामदण्डप्रवर्ण	२२२१५
रामदण्डप्रवर्ण	५९१११३; ६९७११
रामदण्डप्रवर्ण	५९१११४
रामदण्डप्रवर्ण	११३२ १७; २१२;
३१२३	
रामदण्डप्रवर्ण	२२५११७
रामदण्डप्रवर्ण	३३४१८
रामदण्डप्रवर्ण	३३११९; ३९५११
रामदण्डप्रवर्ण	६८०१२३
रामदण्डप्रवर्ण	३१ ११४
रामदण्डप्रवर्ण	३१२११५, २७
रामदण्डप्रवर्ण	३१ १४; ३११२९;
३१९११२	
रामदण्डप्रवर्ण	३१२११२
रामदण्डप्रवर्ण	५९ १२९;
५९११९	
रामदण्डप्रवर्ण	६ १११
रामदण्डप्रवर्ण	१४३११; २५६१११
५ १२३	

रामदण्डप्रवर्ण	६७९१२
रामदण्डप्रवर्ण	७ २१२९
रामदण्डप्रवर्ण	२४१११५; २७;
२४२१२२	
रामदण्डप्रवर्ण	४७५१२९;
४७६११५	
रामदण्डप्रवर्ण	५९२११३
रामदण्डप्रवर्ण	४१९
रामदण्डप्रवर्ण	२३११
रामदण्डप्रवर्ण	७३१११
रामदण्डप्रवर्ण	३५१२४
रामदण्डप्रवर्ण	२१५११८
रामदण्डप्रवर्ण	३१२११३
रामदण्डप्रवर्ण	१६२१२३;
१६ १२१; २६११२५;	
२६४१३; २७४१२३;	
३९८१२१; ४७९११५	
रामदण्डप्रवर्ण	२ ६११६
रामदण्डप्रवर्ण	२१७१२
रामदण्डप्रवर्ण	१३६१२
रामदण्डप्रवर्ण	११३१२३
रामदण्डप्रवर्ण	१६५११६
रामदण्डप्रवर्ण	५१६११४
रामदण्डप्रवर्ण	३१२११९
रामदण्डप्रवर्ण	४६७११३;
४८६११३	
रामदण्डप्रवर्ण	१९६११;
२४२१३ २८४१	
रामदण्डप्रवर्ण	२४९११२; ४५५११
रामदण्डप्रवर्ण	९ ५११९
रामदण्डप्रवर्ण	९२१२९; ९३१९
रामदण्डप्रवर्ण	६७११२४
रामदण्डप्रवर्ण	१७१११
रामदण्डप्रवर्ण	२४११; ६४१९
३३७१९	
रामदण्डप्रवर्ण	६ ९१२५
रामदण्डप्रवर्ण	४३११२ ४४; ४७०१८
रामदण्डप्रवर्ण	५७८१२ ५ ९१६
रामदण्डप्रवर्ण	४५१२३;
४५१११ १ ५६१९	

विभुष्टयविशेषगुणम्	१२०१४
विभ्रम	६३११३, ७४१४, २३२१५, २४५१६, २७९१२
विभ्रमाकारविवेक	१६११५
विभ्रमेतरविवेक	५७११०
विभ्रमेतन्मन्त्रेतरदृश्येतरमाप्ते- तरनीलतराकार	२१३१८
विभ्रमेकान्तमादिन	७३१०५, २३२११३, ४१३१२०, ५२१११७
विरलकेश	६००१३०, ६०३१३०
विरुद्धाव्यभिचारी	२०५१०८
विरोध	४५१६
विरोधत्रैयधि करणयानप्रस्थाऽभा- घाट्टिद्योप	३५३१२१
विरोधादि	३४११९
विवक्षा	३२४११०, ६००१२०, ६०११८, २१
विशददृशंनमार्गावतारि	२६४११७
विशेष	६७३११९
विशेषणीभाव	१७११८, २०३१४, २४८१३, २४०१२०, ४५५१२१, ४५६११, ५२३१११, ५६८१२७
विषयापहार	१६१८
विषादिजनिततथाविधजानवत्	२३११२४
विषादिमूर्च्छितादिप्रतिबोध	२४१११
विषापहारादिवत्	१००१२७, ४९०१३
विसर्गदर्शनदशा	१८११६
विम्बभाग	४८९११२
वीणादिशब्द	५९४१२२
वीतादि	३५८१६, ३५०११२
वीरण	४९१५
वृक्षे शाखा	५२०१२३
वृत्तिसकर	६७२१२१
वेद	२५९१२, ५१३११८,

५१४११; ५१६१५, ५१७१५, ५१८१२, ५२७१०८, ५२८१६	
वेदानाट्टिय	५४११११
वेदान्तमादिन	४९३१४, ४०६११
वेद्यत्रेडकभाय	२६०१०६
वेदिकवत्	१८५१११
वेदिकानुशासन	६०४१५
वधर्मोपमान	१८०११५, २४
वैननेय	, ४५०१३, ५४४१३
वैनतेयादिध्यानादि	२४१११
वैयधिकरणप्रथमशयानप्रस्थाऽभाय	६००१२०
वैयधिकरण्यादि	७१३११७
वैयकरण	६५४११७, २२, २४, ७०३१४
वैलक्षण्यमग्यादिज्ञान	२१८१८
वैलक्षण्यानवधारण	३०११९
वैशद्य	२६१७, ५०५१२६
वैशेषिक	११३३३, ६३२११, ७८११०, १०५११७, २५, १३३१२०, १३४११४, १६३१२७, १७०१५, १७३११, २१११३, २१६१११, २२८१३, २३२१८, २५५१२१, २८२१६, २९३११९, ३०९११४, ३१८१५, ३८५१२४, ३९२१२६, ३९३१२७, ४०४१२६, ४११११३, ४५३१२४, ४५५१९, ४५७१०३, ४७२११३, ४९३११७, ५०९१९, ५६०११८, ५९९१३६, ६७३१२२, ७०६१६, ७५०१२२
व्यञ्जक	७०४१२६, ७१०१७, ७११११
व्यतिकर	१०८१५, ६४७११३
व्यतिरेक	१९३१२०
व्यवसायहेतुत्व	७१५१२१
व्यवहारकाल	१६४११७

व्यवहारनय	६८३१७
व्यवहारनयनिक्षेप	७४९१२८
व्यवहितकारण	१९६११०
व्यमनजीवविपयता	७४०११०
व्यमनजीवविपयता	७४०११३
व्याकरण	६९३१०१, ६९४११३
व्याख्यान	३११११
व्यापक	३७०११५
व्यापकानुपलब्धि	८११०५, १०९१०९, ६०९११८
व्यापारव्याहारादि	४३५११७
व्याप्ति (प्रादेशिकार्थ)	२२११३
व्याप्ति व्यापकगता	३०५१२२, ३७८१२३
व्याप्ति व्याप्यगता	३०५१२३, ३७८१२३
व्याप्तिज्ञान प्रत्यक्ष	८४११७
व्याप्य	३७९११५
व्यात्य	३१७१२४
शक्तदोदय	३७४१२, ५१९११५
शक्ति	५४२११८, ५४३१६
शक्तमूर्धा	३३११६
शङ्ख	१६२१२५, २०११३, २३२११
शबलैकरूपवत्	४८११५, ५०१२
शब्द	५८८१८, ५९०१२१, ६९५१२, ६९६१९
शब्दनयसिद्धि	७३७१६
शब्दब्रह्म	५८८११०
शब्दवत्	१२२१४
शब्दश्रुत	११७१२५
शब्दसिद्धि	६६१११४
शब्दस्फुट	५९४१२०
शब्दादिनय	७५०१२६
शब्दादियोजनाज्ञान	१८११२५
शयनादि	५८५११४
शर्करादिक	८०११०
शशविषाणवत्	२०५१२२
शशशब्द	२५०११५
शाक्यशासन	४४४११७
शाखा-चन्द्रमसू	२३०१९

शाब्दादिमात्र	२११११६
शाब्दाप्रवेशे चन्द्रा	५००११३
शास्त्रिबीज	५०५११८
शास्त्रप्रति	२६६११७; ६३११२८; ६०५१२६
शाब्दभ्रु	३०५१३
शाब्दभ्रर	६११२६
शाब्दसिद्धि	५२११२३
शाब्दान्तमङ्गल	७५११५
शाब्दाभोपसंहार	५११८
सिद्धाब्दापत्ति	५०१२७
सिद्धपा	३३३११५
सिद्धपाभ्यवसावत्	२३३१२१
सिद्धस्तम्भे चन्द्रतः	३०५११७
सिद्धप्रति	३१६१५५३; २१३१२
सुद्धप्रवर्षाज	२६६१२५
सुद्धसङ्घ	६३११३; ८६१२२; ८८३१५५११३; ५३६१२३; ६६१२० ६२६१२३
सुद्धसङ्घ	३३११७
सुद्ध	५१३१२६ ३; ५१५१६
सुद्धव्यक्ति	२६११३
सुद्धमात्रिक	६८३१२५
सुद्धवत् कार्यवत्	३६११३
सुद्धाङ्गुलकोल्पात्	६३
सुद्ध	२२ १७ ३१ ११
सुद्धि	५ १२
सुद्धोद्गमार्थ	५११३
सुद्ध	७ ५१२
सुद्ध अद्यान्तरि	२२८११
सुद्धिप्रति	५३३१२५; ५३५१०; ७१५१२०
सुद्धिप्रमत्त	२५११५; २५ ११
सुद्धिबोधमत्त	७१६११८
सुद्धीमामङ्गल	५१५११५; ६५३१२
सुद्धा	१२१११५; ६५३१२६
सुद्धाङ्गुलाम्बवन्ति	२१५११३
सुद्धा	२१३१२३
सुद्ध	१ ८१५; ६७ ११२

संभ्रव	६००१२५
संभ्रव्यास	६८३१०
संभ्रुतभ्रु	७ ८१२
संभ्रुतविशेषणीमात्र	५०२१८
संभ्रुतसमभेदविशेषणीमात्र	५०२१६
संभ्रुतसमभेदसमभेद- विशेषणीमात्र	५०२१६
संभ्रुतसमभेदसम्बन्ध	११२२०
संभ्रुत	५६५१२३
संभ्रुतसंभ्रुत	३६१११ १; ५६११
संभ्रुतविशेषणीमात्र	५०११०
संभ्रुतविशेषणीमात्र	३२११७; ३२६११
संभ्रुतविशेषणीमात्र	३७२११५
संभ्रुति १ ११५; ६३१३; ८२१२३; ८६११७; २०२११८; ३८ १२ ३३११५	
संभ्रुतिविशेषणी	२५११३
संभ्रुतिसन्	६ ५१७
संभ्रुतिमिच्छ	३७१११६
संभ्रुत २३१ ; ६३१२२; १३७११५; ३१ १३१	
संभ्रुतपद्य	२ ११३
संभ्रुतवद्गु	३३ १२२
संभ्रुतवत्त्वमात्राणवत्	२६५१७
संभ्रुतविति	१३८१८
संभ्रुत ३६१२ १० १ ६१२ १; ५७६१२२	
संभ्रुत ४	२६७१२
संभ्रुतसङ्करिच्छवत्त्वात्	७२११५, २८१; ७३१२ ७; ७३८ १७; २८७१२१; ७७९१३; ६ ६१२७; ६५६११७
संभ्रुतवत्	५८५१३
संभ्रुतवत्त्वमात्राणवत्	१ ३११५; १७८१११
संभ्रुतवत्त्वमात्राणवत्	६६११५

सत्त्वादि	६०३११
सत्त्वमन्त्र	२५११२; २८९१२८; ५५३१२६
सत्त्वसम्बन्धसम्बन्ध	२५ १२०
सत्त्व	३५ १११
सत्त्वगुणाधिक्यदि	७९८१७ ८
सत्त्वादि सुद्धाङ्गुलमात्र	२ ६१२७
सत्त्वमन्त्राणवत्	८५१६
सत्त्वमन्त्राणवत्	६६५११५
सत्त्वमन्त्राणवत्	५२७१२७; ५२५१२
सत्त्वसङ्घ	७१६; ८५१० ९; १२२१८; ५७२११६
सत्त्वसम्बन्धाहितवासक	३५१७
सत्त्वपरवर्षाज	३३१५
सत्त्वपरीत्यपत्ति	७७११२
सत्त्वान	६९३१२७
सत्त्वान्तरप्रतिपत्ति	१७७११७
सत्त्वान्तर ७ ११५; २१३११३; ६२७११२	
सत्त्वविशेषणीमात्राणवत्	१९६१
सत्त्वविशेषणीमात्राणवत्	७११ ९; १११३३; ७५६१५
सत्त्वान	७८५११२
सत्त्वपत्ति सुद्धामात्र	३१७१२१
सत्त्वान	२६३१११
सत्त्वानसमभ	७९११७; ५ १८
सत्त्वान्तर	१२८१२०
सत्त्वान्तराणवत्त्वमात्राणवत्	सुद्धादिशब्द २३८१२६
सत्त्वमिच्छ	७५११३
सत्त्वान १६८१२२; १६९११८; १ ३१२; ३ ५१; ७७७११ १; ७५७१२६; ५२२१२६	
सत्त्वान्तराणवत्त्वात्	१ १२५
सत्त्वान्तराणवत्त्वात्	७ ३१५; ५२९११७
सत्त्वान्तराणवत्त्वात्	७ ३१
सत्त्वान्तराणवत्त्वात्	७ ११

ममन्नाजीविपयना ३४०१४
 ममानेन्द्रियप्रक्षणयोग्य ७०१२०
 ममानेन्द्रियप्राप्त ३१२१३
 ममारोपक्षण ३२१४
 ममारोपचय-द्वे ८१३, २४,
 २५, ०१०५
 ममारोपचय-द्वे-रन्ज ८२११९
 ममुद्रयोपवा ६०११२४
 मम्प्र-मम्प्र-य ८४२३,
 ८५११०, १९०१६, २३०१०
 मम्प्र-मभि-शेयप्रयोजन ११७
 मम्प्र-मजं-नादि ४४४१२,
 ५४३१२४
 मरमो-नतगानिक २०११९
 मरम्यनी ११०
 मपादिभ्रान्तिवत् ७२१३, ५, ७
 सर्वज्ञ ५२२११, ५३३१०
 सर्वज्ञज्ञानवत् १०११३
 सर्वज्ञस्व २०३१२५
 सर्वज्ञसिद्धि ५१७१०४
 सर्वधिक-पानीत २०१२४
 सर्वप्रिभ्रम ११११९
 सर्वात्मकवत् ४०४११४, ५०१११
 सधिक-पकसिद्धि १७३१३१
 सधिक-पेतरात्मक ६३१८
 सत्येतरगोविपाणयत् २१११६,
 ४५९१२
 सर्पप ३९११९, २०८११३
 सहभाष्यदर्शन १८१२४
 सहानवस्थान ४०७११९
 सहोपलम्भनियम ४१६१००,
 ४२०१७, ४२१११०,
 ४२३१०१, ४२६१११,
 ४२५११, ४२६११४
 सत्यविन्ध्यवत् २५५१८
 मात्स्य ८०१३, ८५११६,
 ९७१६, २००१११,
 २०८११६, २१२१२३,
 २२५१२०, २३६१२८,
 २३७१२३, २४५१३०,
 २४६१४, ५, २४९१३०,
 २६०१२३, २६४१२८,
 २८११२०, २८२१६,
 २८७११६, २९३११९,
 ३००११४, ३०३११७,
 ३०५११७, ३०६११८,
 ३६४१२३, ४४४१२७,
 ४४५११, ९, ४५७१२१,
 ४७२११३, ४९३१३, -

-४९७१३०, ५०११०;
 ५८११३, ७, २०;
 ५८२१११, ५८३११६, ३०,
 ५८४१६, ५९६११०,
 ६११११५, ६७४१११,
 ७२१११०
 मारुतयव्याप्ति २०३१०८,
 ३४७११०
 मारुतज्ञानवादि १०२११५
 माकारस्मृति १४०१११, १२
 मात्स्यभ्रामान्य ६२८१४
 माध्यम्यपमान १८०१२४
 माध्य १७७१२१
 मामर्षी २०७१०७
 मामर्षीविशेषानुमान ३१६११०
 मामानाधिकरण्य ५१८१२३,
 ५१०१५
 मामान्यद्वय ३१७११०
 मामान्यतोदष्ट-अकार्य-
 कारण ३६०११८
 सामान्यज्ञानप्रस्था १७०१२४
 सारमेयनामभक्षण ५१३१२७
 सालोकादिप्रदेशवत् ४१२४
 मितादिद्वार, आदि ६३६११०
 मित्र २७७१२
 सिद्धि ९६१३, ११४११९
 सोमन्धरभट्टारक ३७२११
 सुग्रसाधन २७११८, २८१११
 सुग्रादि २९५१७
 सुग्रादिप्रतिपत्तिवत् १८११४
 सुग्रादिसवेदनवेदन ८५१४
 सुगत ८०१२०, ०३१११, २८,
 ९४२१०, २००१२६,
 २९७१२७, ३९५१११,
 ४०३११४, ४०५११९,
 ४१९११५, ४२६१०,
 ४२९१२, ४४८१४,
 ४४९१२२, ४५०११,
 ४५११९, ४९८११५, २२,
 ५०८१२८, ५१०१२२,
 ५११११; ५२०११४,
 ५२५११९, १४,
 ५३९१२२, ५४९११७,
 ५५०१५, ५५४१११,
 ६३०११४, २४, ६४२१२०, २४,
 ६६११५, ६९३११२,
 ६९८१९
 सुगतज्ञान ६०९१२०
 सुगम ३५१११, ६९११८,
 ८७११३, १४२१३०, -

-१४६१२१, १५८१०४,
 १७०१०५, १९१११३,
 १९६१५, ३०३१२,
 ३४८१८, ३८४१०२,
 ३८८११४, ४३२१२६,
 ४५१११७, ४९८१११,
 ५४३११९, ५८७१४,
 ६६६१३, ६६८१०२,
 ६११११९, ७०७१२७,
 ७०७१०६, ७२४१००,
 ७४७१८, १२
 मुनिर्णीतात्मभवद्वाधरप्रमाणत्व ५३२१८
 मूष्मात्स्यभृत्प्रिदोष २६९१२८
 मूर्च्छाद्वयवत् २३०११६
 मृतकादि-मुट्टकादिपरिणाम २८६१५
 सूत्रधार ४७८१४
 सूत्रकार ४७९१२४
 सूत्रादिवत् ४७९१२२
 सूर्यप्रहण ४७११२
 सेश्वरसात्यवादिन् ४८२१२१
 सौगत ४१११, १०१२, १२११०,
 ३९१४, १०, ४०११२, १४,
 ४१११९, ५७११७, २१,
 ६७११०, ६९११९, ७४१२४,
 ७६१२७, ७७१०, १९,
 ७८१३, ८०१२, ८२११६, १७,
 ८६१८, ८८१९, २७,
 ८९१८, ९, १९, २१, ९०१२५,
 ९०१६, ९४१२५,
 १००११८, २७, १०५११३, २३,
 १०६१२, १०८१७,
 ११४१२१, १२२११५,
 १२६१२५, १२९१४,
 १३११२५, १३२१२१,
 १३३१२८, १३५१२२,
 १३६११५, १४११२९,
 १४२१५, १४४११४,
 १४५१२, १४६१२४,
 १५०१११, १५४११५,
 १५६११७, १६११२६,
 १६४१२४, १६६१८,
 १७३१११, १७५१३,
 १७९१२५, १८६११६, १९,
 १८७१३, १९,
 १८८११५, १८९११६,
 १९११२२, १९४११४,
 १९६१२९, १९८१५,
 २०४११६, १८,

स्रीगत १ ५१९, २९०१४
 २२३११ २९०१२९ २८
 २३२१२४ २९०१२८ २९;
 २४३१३३; २९०१३०
 २५३१३८ २९; २५५१३५,
 २५५१३८ २९ १२ ;
 २६५१३९; २६५१३५
 २६५१३९ २ २६६१३
 २७५१३५ २७३१३९,
 २७६१३५ ३५
 २९ १३५; २९५१३८;
 २९६१३९; ३२९१३९५
 ३३२१३९ ३३३१३७;
 ३४३१३८; ३५२१३९ ;
 ३५३१३८; ३५९१३९;
 ३६५१३९ ; ३६८१३८
 ३८५१३९ ; ३८६१३९
 ३८७१३९ ३९ १३ ;
 ४ ३१०; ४१ १९ ८;
 ४१२१३९; ४१३१३९;
 ४१५१३९; ४२२१३८
 ४३३१३९; ४३५१३९ ;
 ४४६१३८ ४४९१३८-
 ४४३१३८; ४४५१३८
 ४४७१३९; ४५८१३८
 ४६२१३९ ४६९१३८
 ४६२१३९ ४६९१३८
 ४८६१३८; ४९३१३९ १४;
 ४९५१३९; ५ २१३ ;
 ५२६१३९; ५२ १८;
 ५३ १३९ ५५५१३८;
 ५५९१३८; ५७३१३९;
 ५८ ४१ २५ ५८१३९;
 ५८२१३९; ५९६१३८;
 ६ १३९ ६ ५१९९;
 ६१५१३८ ६३ १३९;
 ६२ १०; ६२३१३५;
 ६२५१३९; ६३३१३९;
 ६३९१३९; ६४३१३८ १४, १५;
 ६४८१३९;
 ६५३१३९ २२
 ६५५१३९ ६५६१३९;
 ६६ १४ १५; ६६७१३९;
 ६६५१३९; ६६६१३९;
 ६७०१३९; ६७५१३९ ३१;
 ६८१३९२; ६८२१३९-

-६८३१० ६८८१३८
 ६९०१३९ २३;
 ७ ११९८; ७१३१३९ २९;
 ७१२१३ १८;
 ७१३१३ २२
 ७१४१३९ २४ ७१७१३८
 ७२२१३ ७२५१३;
 ७२९१३ ७३२१३९
 ७३३१३ ७३७१३९;
 ७३९१३९; ७४३१३९
 ७४५१३८; ७४६१३८
 श्रीगतकामुककर्मिष्ठ ३३ १२६
 श्रीमान्तिष्ठ ६ १२९ ६०१२१
 ९४१३ ४ २९; १५८१३८
 १६ १३९ २ १२३;
 २१५१३९ २३१३२४;
 २३३१३ २३ १३०
 २९ १३०; २९ १२४;
 ३८८१३९ ७ १२७
 ७ १३२
 स्वप्नमहा ४ ४
 स्वासपरिवामिवत् २८१३९
 स्वाससिक्कमिदिनेत् ६६८१३९
 स्थिति २ २१३३
 स्वोट ६५ १२४; ६५९१३९;
 ७ २१३२; ७ ३१३ ;
 ७ ४१३४
 स्मरण २३८१३
 स्मरणविषय-श्लोक २७५१२
 रघुवि १ ३१२८; १७६१३८ २५
 स्वास्मरणमन्त्र ५ ६१२३
 स्वात्मना २३७१३
 स्वतन्त्रमन्त्र ४३२९१; ६ ११९
 स्वतन्त्रानुपूर्वीतुचम्यमन्त्रि
 मन्त्रहार ४६६१३९
 स्वप्नचक्राद्यदिसवभाषणत् ४ १३९
 स्वप्नान्त् ६३१३; १७२१३९;
 १७३१३९; १५५१३९ ; २१९१३२९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णु ७२९१३९; ६६७१३९; ६६ १८
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णु १६५१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णु ३१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णु २६७१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णु २६७१३९

स्वोटवादी ७१५१३८
 स्वभाषवैराग्य २३१३९
 स्वभाषविज्ञान ६ १, ४३३१३८
 स्वमतसमर्पणमन्त्रहृत्कल्पकेपा
 पम्पामात्रा हृत् २६ ११
 स्वभाषविज्ञानविष्णुस ५७१३९
 स्वप्नानुपूर्वीतुचम्यमन्त्रि
 मन्त्रहार ६९३१३९
 स्वप्नान्त् ६३३; ४ ३१८
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णु ५३१५
 स्वल्पापहार १६१६; ७१३९
 स्वल्पान्तिष्ठकरीरविष्णु ७३१०
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णु १ ३१३०
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णु १ १२
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ७ १३२९
 स्वाय १ १२७; १८९१३५;
 २१३१३९; २४१३९;
 २८३१३९ ; ४६१३९;
 ६३३१३८
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् १ १२३
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ३६१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ४८२१३८ ५६७१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ४७६१३८
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ६३३१३८
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् २५१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ६७२१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ४७३१३८
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ३५७१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ३२८१३८
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् २५८१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् २५८१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् १ १२६; १ ७३२९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ५१६१३९ ;
 ५१७१३९ ; ५१८१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ४७३१३९;
 ४८८१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ५६ १२३
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् २५२१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् २९८१३९
 स्वप्नान्तिष्ठकरीरविष्णुसमवेत् ४७१३९

१२ मूल-टीका-टिपण्युपयुक्तग्रन्थसङ्केतविवरणम्

सङ्केत	विवरणम्	प्रकाशनस्थानम्
अकलङ्कग्र०	अकलङ्कग्रन्थत्रयम्	सिन्धी जैन सीरीज भारतीय विद्याभवन, बम्बई
अकलङ्कग्र० टि०	अकलङ्कग्रन्थत्रयटिप्पणम्	" "
अनुयोग०	अनुयोगद्वारसूत्रम्	आगमोदय समिति सूरत
अनेकान्तजय० प्र०	अनेकान्तजयपताका प्रथमो भाग'	ओरियण्टल सीरीज बडोदा
अनेकान्तजय० द्वि०	" " द्वितीयो भाग.	" "
अन्ययोगाद्य०	अन्ययोगाद्यवच्छेदद्वात्रिंशत्तिका	रायचन्द्र शास्त्रमाला बम्बई
अपोहसि०	अपोहसिद्धि	एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता
अभिध० को०	अभिधर्मकोश	ज्ञानमण्डल प्रेस काशी
अभिध० को० टी०	अभिधर्मकोशटीका 'नालन्दा'	ज्ञानमण्डल प्रेस काशी
अवयविनि०	अवयविनिराकरणम्	एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता
अष्टश०	अष्टशती [अष्टसहस्र्यन्तर्गता]	निर्णयसागर बम्बई
अष्टस०	अष्टसहस्री	निर्णयसागर प्रेस बम्बई
आत्मतत्त्ववि०	आत्मतत्त्वविवेक	चोखम्बा सीरीज काशी
आत्मानु०	आत्मानुशासनम् [प्रथमगुच्छकान्तर्गताम्]	प्र० पन्नालाल जैन भद्रेनी काशी
आ० नि०	आवश्यकनिर्युक्ति.	देवचन्द्रलालभाई फण्ड सूरत
आ० नि० मलय०	आवश्यकनिर्युक्ति मलयगिरिटीका	" "
आप्तप०	आप्तपरीक्षा	वीर सेवामन्दिर दरियागज दिल्ली
आप्तमी०	आप्तमीमाषा [अष्टसहस्र्यन्तर्गता]	निर्णयसागर बम्बई
उपायहृ०	उपायहृदयम्	ओरियण्टल सीरीज बडोदा
ऋक्०	ऋग्वेद	वैदिक सशोधन मण्डल पूना
एकाक्षरको०	एकाक्षरकोश.	निर्णयसागर बम्बई
कृ० यजु० काठक०	कृष्णयजुर्वेदीय काठकसहिता	" "
गो० जीघ०	गोम्मटसारजीवकाण्डम्	रायचन्द्र शास्त्रमाला बम्बई
चतुश०	चतु शतकम्	विश्वभारती शान्तिनिकेतन
चरक०	चरकसहिता	निर्णयसागर बम्बई
छान्दो०	छान्दोग्योपनिषद्	निर्णयसागर बम्बई
जयध० प्र०	जयधवलाटीका-प्रथमभाग	दि० जैन सत्र मथुरा
जैनतर्कभा०	जैनतर्कभाषा	सिन्धी जैन सीरीज भारतीय विद्याभवन बम्बई
जैनतर्कवा०	जैनतर्कवार्तिकम्	" "
जैनतर्कवा० घृ०	जैनतर्कवार्तिकवृत्ति'	" "
जैनेन्द्र०	जैनेन्द्र व्याकरणम्	भारतीय ज्ञानपीठ काशी
जैमिनि०	जैमिनिसूत्रम्	चौखम्बा सीरीज काशी
ज्ञानवि०	ज्ञानविन्दु	सिन्धी सीरीज भारतीय विद्याभवन बम्बई
तत्त्वचि० अनु०	तत्त्वचिन्तामणि अनुमानरूपम्	रायल एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता
तत्त्वचि०	तत्त्वविन्दु'	अनमलय तृनि० सीरीज अन्नमलय

तत्त्वसं०	तत्त्वसंज्ञः	भोरिवष्टक शीरीष बड़ौरा
तत्त्वसं० प	तत्त्वसंज्ञप्रभिक्षिका	" "
तत्त्वानु०	तत्त्वानुधासनम्	माधिकपत्र ग्रन्थमाका बम्बई
तत्त्वार्थसा०	तत्त्वार्थसा [प्रथमगुच्छकान्तर्गतः]	प्र पन्नाथक जैन काशी
तत्त्वार्थाधिग० मा०	तत्त्वार्थाधिगममाभ्यम्	देवकत्र काकमाई पंथ धरत,
राजवा०, त० वा०	तत्त्वार्थवार्तिकम्	भारतीय ज्ञानपीठ काशी
त० ह्यो०	तत्त्वार्थद्वेषकवार्तिकम्	निर्भवतागर प्रेस बम्बई
त० सू०	तत्त्वार्थसूत्रम्	सर्वाधीन्यन्तर्वेद्यम्
तत्त्वोप०	तत्त्वोपसंहारविहा	भोरिवष्टक शीरीष बड़ौरा
तन्त्ररत्न०	तन्त्ररत्नम्	भोरिवष्टक शीरीष बड़ौरा
तन्त्रवा०	तन्त्रवार्तिकम्	बोलम्बा शीरीष काशी
तर्कमा० मो०	तर्कभाषा मोक्षाकरगुप्तकृत्या	भोरिवष्टक शीरीष बड़ौरा
ता० प०	तात्पर्यपरिच्छिदिः	राजध एधिया सो कककया
ति० प०	तिथोत्पत्त्यादी	श्रीकराज ग्रन्थमाका लोकापुर
त्रि० प्र०	त्रिकोणप्रकृतिः	" "
तैत्तिरि० सं०	तैत्तिरिसंहिता	निर्भवतागर बम्बई
त्रि० ता०	त्रिपुरावाक्मिन्सु पनिपत्	निर्भवतागर बम्बई
धर्मो० प्र०	धर्मोत्तरप्रदीपः	काशीप्रयाग व्यासवाक इत्यैभूत् प्रना
धर्मसं० ह्यु०	धर्मसंज्ञादीनीहृदिः	व्यासमोदक तमिति धरत
नयचक्र० ह्यु०	नयचक्रप्रथिः	मुनिबन्धुविजयसम्प्रदाया
नयचक्रसं०	नयचक्रसंग्रहः	म्याधिकपत्र ग्रन्थमाका बम्बई
नयम०	नयप्रदीपः	पद्योविजय ग्रन्थमाका म्यानगर
नयवि० नयविद्य०	नयविद्यारणम्	प्रथमगुच्छकान्तर्गतम्, काशी
नयवि०	नयविद्यैकः	महास पूनि शीरीष मद्रास
नयोप०	नयोपदेशः	जैनधर्मप्रचारकस्य म्यानगर
न्यायकसि०	न्यायकसिका	धरतवादीभवन काशी
न्यायकुसु	न्यायकुसुमाब्जिका	बोलम्बा शीरीष काशी
न्यायकुसु०	न्यायकुसुमरत्नः	माधिकपत्र ग्रन्थमाका बम्बई
न्यायकुसु० टि०	न्यायकुसुमरत्नटिप्पणम्	
न्यायदी०	न्यायदीपिका	श्रीर ठेवा मीनर सिन्धी
न्यायप्र०	न्यायप्रवेशः	भोरिवष्टक शीरीष बड़ौरा
न्यायप्र० ह्यु०	न्यायप्रवेशप्रथिः	" "
न्यायप्र० ह्यु० प०	न्यायप्रवेशवृत्तिपञ्चिका	का वावतथाक शीरीष पटना
न्यायवि०	न्यायविन्दुः	" "
न्यायवि० टी०	न्यायविन्दुटीका	त्रिकोणिकर कुविका रजिना
न्यायवि० टी० टि०	न्यायविन्दुटीकाटिप्पणी	व्यासवाक शीरीष पटना
न्यायवि० धर्मो० } न्याय वि० ध० } न्यायमा०	न्यायविन्दुसमीक्षप्रदीपः	
न्यायम० प्रमा०	न्यायमाध्यम्	गुजराती प्रेस बम्बई
न्यायम० प्रमं०	न्यायमञ्जरी प्रमासमकरलक्ष	श्रीरत्न शीरीष काशी
	न्यायमञ्जरी प्रमेषवहरणम्	" "

न्यायली०	न्यायलीलावती	चौखम्बा सीरीज काशी
न्यायचा०	न्यायवार्तिकम्	चौखम्बा सीरीज काशी
न्यायचा० ता० टी०	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका	” ”
न्यायवि०	न्यायविनिश्चयः [अकलङ्कग्रन्थत्रयान्तर्गतः]	सिधी जैन सीरीज भारतीय विद्याभवन बम्बई
न्यायवि० वि० प्र०	न्यायविनिश्चयविवरणम् प्रथमो भागः	भारतीय ज्ञानपीठ काशी
न्यायवि० वि० द्वि०	” द्वितीयो भागः	” ”
न्यायसा०	न्यायसार.	एगियाटिक सोसाइटी कलकत्ता
न्यायसा०ता० टी०	न्यायसारतात्पर्यदीपिका टीका	” ”
न्यायसू०	न्यायसूत्रम्	चौखम्बा सीरीज काशी
न्यायावता०	न्यायावतारः [न्यायावतारवार्तिकवृत्त्यन्तर्गतः]	सिधी जैन सीरीज भारतीय विद्याभवन बम्बई
पञ्चत० मि०	पञ्चतन्त्रम् मित्रभेद.	ओरियण्टल बुक एजेंसी पूना
पञ्चास्ति०	पञ्चास्तिकायः	रायचन्द्र शास्त्रमाला बम्बई
पञ्चास्ति० टी०	पञ्चास्तिकायटीका	” ”
परमलघु०	परमलघुमञ्जूषा	चौखम्बा सीरीज काशी
परी० मु०	परीक्षामुखम् [प्रमेयक०मार्तण्डान्तर्गतम्]	निर्णयसागर बम्बई
पाणिनि० सू०	पाणिनिसूत्रम्	चौखम्बा सीरीज काशी
पात० महाभा०	पातञ्जलमहाभाष्यम्	चौखम्बा सीरीज काशी
पात्रकेसरि०	पात्रकेसरिस्तोत्रम् [प्रथमगुच्छकान्तर्गतम्]	काशी
प्रक० प०	प्रकरणपञ्चिका	चौखम्बा सीरीज काशी
प्रमाणनय०	प्रमाणनयतत्त्वालोकाङ्कार [स्याद्वादरत्नाकरान्तर्गतः]	आर्हतप्रभाकर कार्यालय पूना
प्र० नि०	प्रमाणनिर्णय	माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला बम्बई
प्रमाणप०	प्रमाणपरीक्षा	जैनसिद्धान्त प्रकाशिनी सस्था कलकत्ता
प्रभाकरवि०	प्रभाकरविजय	कलकत्ता
प्र० मी०	प्रमाणमीमासा	सिधी जैन सीरीज भारतीय विद्याभवन बम्बई
प्र० रत्नमा०	प्रमेयरत्नमाला	प० फूलचन्द्र शास्त्री काशी
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिकम्	विहार उडीसा रिसर्च सो० पटना
प्र० वा मनो०	प्रमाणवार्तिक मनोरथनन्दिनी टीका	” ”
प्र० वा म० प०	प्रमाणवार्तिकमनोरथनन्दिनी- टीकापरिशिष्टम्	” ”
प्र० वा० स्ववृ०	प्रमाणवार्तिक स्ववृत्ति.	किताब महल अलाहाबाद
प्र० वा० स्ववृ०	” ”	हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी
प्र० वा० स्ववृ० टी०	प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तिटीका	किताबमहल इलाहाबाद
प्र० वार्तिकाल०	प्रमाणवार्तिकालङ्कार	का० जायसवाल ईस्टीट्यूट पटना
प्र० समु०	प्रमाणसमुच्चयः]	मैसूर यूनि० सीरीज मैसूर
प्र० समु० वृ०	प्रमाणसमुच्चयवृत्ति	” ”
प्र० समु० वृ० ज०	प्रमाणसमुच्चयवृत्ति	जम्बूविजयमुनिसमुद्भूता

प्रमाणसं	प्रमाणसंघः [अक्षरसङ्ख्याप्रमाणसंगतः]	सिंधी जैन सीरीज भारतीय विद्या भवन बम्बई
प्रमेयक०	प्रमेयकसङ्ख्यातन्त्रः	निर्वयतागर बम्बई
प्रश० क०	प्रशस्त्यस्यप्रमाणसङ्कीर्णिका	विजयनगर सीरीज काशी
प्रश० कि०	प्रशस्त्यस्यप्रमाण-विरपावली टीका	श्रीरामा सीरीज काशी
प्रश० भा०	प्रशस्त्यस्यप्रमाणम्	श्रीरामा सीरीज काशी
प्रश० ह्यो०	प्रशस्त्यस्यप्रमाण-स्मोन्वती टीका	" "
प्रश० सेतु	प्रशस्त्यस्यप्रमाण-सेतुटीका	" "
पृदली०	घावरप्रमाण-वृत्ती टीका	मद्रास यूनि. सीरीज मद्रास
पृद० प	घावरप्रमाण-वृत्ती-त्रिभुजिका	" "
पृदक० मा	वृत्तस्यप्रमाणम्	आरामानन्दसङ्घ भववनगर
पृदसं०	वृत्तसिद्धिः	श्रीरामा सीरीज काशी
पृदसं० टी०	वृत्तसिद्धिः टीका	" "
पृदसं०	वृत्तसंवेदनसिद्धिः	मा प्रत्ययाणा बम्बई
पृदसं०	वृत्तस्यप्रमाणसूत्रम् [प्रथमगुणसङ्केतान्तर्गतम्]	काशी
पृदवा०	वृत्तस्यप्रमाणसूत्रम्	निर्वयतागर बम्बई
पृदवा० मा वा०	वृत्तस्यप्रमाणसूत्रसिद्धिः	आनन्दाश्रम पूना
पोधिब०	बोधिचर्यावृत्तः	पश्चिमादि कौशांबी कलकत्ता
पोधिब० प०	बोधिचर्यावृत्तस्यप्रमाणम्	" "
प्रश्रयि०	प्रश्रयसूत्रम्	निर्वयतागर बम्बई
प्रश्रय०	प्रश्रयसूत्रम्	श्रीरामा सीरीज काशी
प्रश्रय० शा० मा०	प्रश्रयसूत्रस्यप्रमाणम्	विजयतागर बम्बई
प्रश्रय० शा० मा० मा०	प्रश्रयसूत्रस्यप्रमाणस्यप्रमाणटीका	
मगपत्री०	मगपत्रीका	आनन्दाश्रम पूना
माहृषी०	माहृषीका	श्रीरामा सीरीज काशी
भु० श्रीकृष्णाय०	भुवनेश्वरश्रीकृष्णायवृत्तस्य	वेङ्कटेश्वर प्रेस बम्बई
मरवा०	मरवाण्डवृत्तस्यप्रमाणम्	विश्वभारती धान्वि. निरैतन
मनु०	मनुस्मृतिः -	निर्वयतागर बम्बई
महामा०	महाभारतम्	निर्वयतागर बम्बई
मा० गी० शा० मा०	माण्डूक्यनिरूपणस्यप्रमाणम्	श्रीरामा सीरीज काशी
माण्डूक्यक०	माण्डूक्यवृत्तः	विश्वभारती धान्वि. निरैतन
माण्डूक्यक०	माण्डूक्यवृत्तः	विश्वभारती धान्वि. निरैतन
मी० ह० } मी० ग० }	मीमांसासंघनम्	श्रीरामा सीरीज काशी
मी० श्रा०	मीमांसाशौक्यवृत्तम्	" "
मी० श्रा० अत्राय	" " अत्रायवृत्तः	" "
मी० श्रा० धारवाण्ड	" " धारवाण्डवृत्तम्	" "
मी० श्रा० प्रतिज्ञाण्ड	" " प्रतिज्ञाण्डवृत्तम्	" "
मी० श्रा० ता०	मीमांसाशौक्यवृत्तस्यप्रमाणम्	मद्रास यूनि. सीरीज मद्रास
मुक्तय०	मुक्तयश्रीकारिका	निर्वयतागर बम्बई

मुक्ता० दि०	मुक्तावली दिनपरी टीका	निर्णयसागर बम्बई
मूलाचा० } मूला० }	मूलाचार	माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला बम्बई
मैत्रा०	मैत्रायण्युपनिषद्	निर्णयसागर बम्बई
यजु०	यजुर्वेद	" "
यश० उ०	यशन्तिलम्बम्-उत्तरार्धम्	निर्णयसागर बम्बई
युक्त्यनु०	युक्त्यनुशासनम्	माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला बम्बई
युक्त्यनुशा० टी०	" टीका	" "
योग वि०	योगविन्दु	जैनधर्म प्रसारक सभा भावनगर
योग सू० } योगद० }	योगसूत्रम्	चौखम्बा सीरीज काशी
योगभा० } योगद० व्यासभा० }	योगदर्शनन्यायभाष्यम्	चौखम्बा सीरीज काशी
योगभा० तत्त्वै०	योगभाष्यस्य तत्त्वप्रवेशटीका	" "
रत्नक०	रत्नकरण्डश्रावणान्तर	माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला बम्बई
रत्नाकराच०	रत्नाकरावतारिका	यशोविजय ग्रन्थमाला भावनगर
लफावतार०	लङ्कावतारसूत्रम्	Kyato जापान
लघी०	लघीयन्त्रयम्	सिधी जेन सीरीज भारतीय विद्या भवन बम्बई
लघी०खट्ट०	लघीयन्त्रयत्ववृत्ति'	
	[अत्रलङ्कग्रन्थत्रयान्तर्गता]	" "
लौकिकन्या०	लौकिकन्यायाञ्जलि'	निर्णयसागर बम्बई
वाक्यप०	वाक्यपदीयम्	चौखम्बा सीरीज काशी
वाक्यप० टी०	वाक्यपदीयटीका	" "
वादन्या०	वादन्यायः	महाबोधि सोसाइटी सारनाथ
वादन्या० टी०	वादन्याय-टीका	" "
विग्रहव्या०	विग्रहव्यावर्तिनी	त्रिहार उडीसा रिसर्च सोसाइटी पटना
विग्रहव्या० वृ०	विग्रहव्यावर्तिनीवृत्ति.	" "
विष० विंश०	विज्रतिमात्रतासिद्धि विंशिका	पेरिस
विधिवि०टी० } विधिवि०न्यायकण० }	विधिविवेक टीका न्यायकणिका	लाजरस प्रेस काशी
विसुद्धिम०	विसुद्धिमगो	भारतीय विद्याभवन बम्बई
वैयाकरणभू०	वैयाकरणभूषणम्	चौखम्बा सीरीज काशी
वैशे० सू० } वैशे० द० }	वैशेषिकसूत्रम्	चौखम्बा सीरीज काशी
वैशे० उप०	वैशेषिकसूत्रस्य उपस्कार	" "
शावरभा०	शावरभाष्यम्	आनन्दाश्रम पूना
शास्त्रदी०	शास्त्रदीपिका	निर्णयसागर बम्बई
शास्त्रदी० युक्तिस्नेहप्र०	शास्त्रदीपिकायुक्तिस्नेहप्रपूरिणीटीका	" "
शास्त्रवा०	शास्त्रवार्तासमुच्चय	देवचन्द्र लालभाई सूरत
शास्त्रवा० टी०	शास्त्रवार्तासमुच्चयटीका	" "
शिक्षासमु०	शिक्षासमुच्चय	विब्लोथिका बुद्धिका रशिया
श्वेता०	श्वेताश्वतरोपनिषद्	निर्णयसागर बम्बई

पद्म० दृष्ट०	पद्मार्धनसमुच्चयपद्मदृष्टिः	आत्मानन्द सप्त मन्वन्तनगर
सम्प्रति०	सम्प्रतिदर्शः	गुजराट विद्यापीठ अहमदाबाद
सम्प्रतिटी	सम्प्रतिदर्शटीका	"
सप्त	सप्तपराधी	विजयनगरं सीरीज काशी
सर्वा०	सर्वार्थानसंघः	माधवारकर इरटीन्पूर पूना
सर्वा०सि	सर्वा०सिद्धिः	भारतीय ज्ञानपीठ काशी
सांख्यका०	सांख्यकारिका	पौस्तन्या सीरीज काशी
सांख्यतत्त्वकौ०	तत्त्वकौमुदी	,
सांख्यका० माठरपू०	माठरवृत्तिः	"
सि० कौ०	सिद्धांतकौमुदी	निर्वाणसागर वैम्बई
सिद्धि०	सिद्धिनिमित्त	प्रस्तुततरकरवम्
सिद्धि०टी	सिद्धिनिमित्तटीका	
सिद्धि० दृ०	सिद्धिनिमित्तपत्तकवृत्तिः	
सूत्ररूपा०	सूत्ररूपाङ्गम्	भागानाहम समिति दूरत
सूत्ररूपा० टी०	सूत्ररूपाङ्गीका	"
सूत्रार्था०	सूत्रार्थ आत्मिपर्मकोशभास्या	विन्धोबिका तुष्टिका रक्षिया
सूत्रोदध०	सूत्रोदधान्तिका	
	[सूत्रोदधिसिद्धिपरिधिषे उद्भूता]	महास भूनि सीरीज महास
सूत्रोद त०	सूत्रोदधलम्	" "
	[सूत्रोदधिसिद्धिपरिधिषे उद्भूतम्]	
सूत्रोद स्या	सूत्रोदधिसिद्धिनाशविधा०	विश्वेश्वर सीरीज
सूत्रोद० प्र	सूत्रोदधलौग	
सूत्रोदभा०	सूत्रोदधिसिद्धि भारतमिम्बूता	विश्वेश्वर सीरीज
सूत्रोदसि	सूत्रोदधिसिद्धि	महास भूनि सीरीज महास
स्या० म०	स्याद्वाहमन्त्री	राजबन्ध शास्त्रात्मक कर्नई
स्या० रक्षा०	स्याद्वाहदरवाकरः	आर्यभट्टाकर काशीका पूना
हेतुसि०	हेतुसिद्धिः	ओरियन्टल सीरीज बङ्गौरा
हेतुसि० टी	हेतुसिद्धि टीका	" "
हेतुसि०टीकाखो०	हेतुसिद्धिटीकाखोका	" "

का०	कारिका	परि०	परिच्छेदा
गा०	गाथा	पू०	पूठम्
दि०	दिग्गमम्	प्र०	प्रस्तावा
टी०	टीका	दृ०	दृष्टिः
प०	परिच्छा	सू०	सूत्रम्
प०	पञ्चिका	सू०	सूत्रम्

